ژ. گ. یان

باتوخان

ژ. گ. يان

باتۇخان

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇۋەلى مۇقىيت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئېسىمدىن چىقماس جان جىگەر
يولدىشىم ماريا يانغا بېغىشلايمەن.
بۇ كىتاب ئىككىمىزنىڭ بىرلىكتە يازغان
ئەڭ ئاخىرقى كىتابىمىز ئىدى.
ۋ.يان

كىتابخان! بۇ ھېكايىدە «... چەكسىز قەھرىمانلىق بىلەن ھەددىدىن ئاشقان ياۋۇزلۇق، ئازادلىق يولىدىكى مەردانە كۈرەش بىلەن يۈگەنسىز زورلۇق، سەممىي دوستلۇق بىلەن ۋاپاسىزلىق تەسۋىرلىنىدۇ.

باتۇخاننىڭ تۆلۈق قورالانغان، جاھاننى زىلزىلىگە سالغان ياۋۇز قوشۇنى ئىستلا قىلغان يەرلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئادەم چىدىغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتلىرى، موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ ئىدىل دەرياسى بويىدا تۆختىغانلىقى ۋە بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى باتۇخاننىڭ «ئالتۇن ئوردا» دەپ ئاتالغان غايەت كۆچلۈك ئىمپېرىيە قۇرغانلىقى بايان قىلىنىدۇ».

(ھاجى رەھىمنىڭ قۆل يازمىسىدىن)

«... شۇنداق قىلىپ ئادەمزات بىلمەيدىغان يات ئەللەرگە سەپەر قىلايلى. كىتابخان! سەن ئۇ يەرلەردە بىلمىگەنلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى بىلىسەن»

(قەدىمكى ئەرەب ھېكايىلىرىدىن)

ئاپتور هەققىدە

ۋاسىلى گىرىگۇرىۋىچ يانچىۇسكىي (يان — ئەدەبىي تەخەللۇسى) سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىسى بولۇپ، 1874 - يىلى كىيېۋتا ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئۇ 1897 - يىلى پېتربۇرگ شۆيۈەننىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، روسىيىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىنى ئىككى يىل پىيادە ساياھەت قىلىپ چىققان ھەمدە «سەپەر خاتىرىلىرى» نى يېزىپ 1901 - يىلى نەشر قىلدۇرغان. 1901 - يىلىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاتلىق سەپەر قىلىپ، كېيىنكى مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىغا دائىر رومان يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ئاساس سالغان.

1905 - يىلىدىكى رۇس - ياپون ئۇرۇشىدا ۋە 1914 - يىلىدىكى 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە ھەربىي مۇخبىر بولۇپ ئىشلىگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، تارىخىي ماۋزۇلاردا يېزىلغان ھېكايىلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭ «فىنكىيە كېمىسى» (1931)، «قورغان ئوتلىرى» (1932) قاتارلىق ھېكايىلىرى كىشىلەر سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئەسەرلەردىن بولۇپ قالغان.

ئاپتور 1939 - يىلى تارىخىي رومان «چىڭگىزخان» نى مۇڭەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىققان. 1942 - يىلى بۇ كىتاب ئۈچۈن يانچىۇسكىي ستالىن مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1942 - يىلى تارىخىي رومان «باتۇخان» نى يېزىپ تاماملىغان. 1954-

يىلى يەنە تارىخىي رومان «ئاخىرقى دېڭىزغا يۈرۈش» نى يېزىپ چىقتىم. بۇنىڭ بىلەن ئاپتور ھاجى رەھىمنىڭ قول يازمىلىرى باشتىن - ئاخىر يېپ ئۇچى قىلىنغان «موڭغۇللار-نىڭ تاجاۋۇزى» نامىلىق تېرىلۇگىيىسىنى تاماملاپ، دۇنيا ئەدەبىياتى خەزىنىسىگە ئاجايىپ زور تۆھپە قوشقان.

ئاپتور پۈتكۈل دۇنيا تارىخىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ ۋاقتىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىش ئۈچۈن، ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نۇرغۇن كونا كىتابلارنى ئوقۇپ چىققان. بۇ تېرىلۇگىيىسىدە چىنلىق ئۈچۈن ھارماي ئىزلەنگەن. ئۇ بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن رومان يازغۇچىلىرىنىڭ بەزى تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى توقۇپ چىقىرىش ھوقۇقىدىن ئاساسەن پايدىلانماي، كىتابنىڭ تارىخىي قىممىتىنى ساقلاپ قالغان.

شۇنداق بولۇشقا قارىماي، خەلق ئوغلانلىرىنىڭ سان ۋە ھەربىي تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزىدىن مۇتلەق ئۈستۈن، تەشكىلچانلىقى كۈچلۈك بولغان موڭغۇل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى جان تىكىپ كۈرەش قىلغانلىقى، ئەل بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەن قىيىن شارائىتلاردىمۇ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلغان تەسىرلىك كۆرۈنۈشلەرنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشتە ئاپتور يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، كىتابنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ئاشۇرغان.

يانچۇسكىنىڭ تېرىلۇگىيىسى دۇنيادا كۆپ تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئاپتور 1954 - يىلى 80 يېشىدا موسكۋا ئوبلاستىدا ۋاپات بولغان.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم
چىگگىز خاننىڭ ۋەسىيىتى

بىرىنچى باب شەرق تارىخچىسىنىڭ كۆلىمىسىدە 1
ئىككىنچى باب يېرىم كېچىدە كەلگەن مېھمان 6
ئۈچىنچى باب ئەر قانىتى ئات 11
تۆتىنچى باب يىگىتنىڭ ھايات يولى 16
بەشىنچى باب مۇڭغۇللار سەپەرگە تەييارلانماقتا 25
ئالتىنچى باب غالىب قوماندان 30
يەتتىنچى باب ئىمپاملارنىڭ تەكلىكتە قېلىشى 35
سەككىزىنچى باب كۆيىك خاننىڭ پالىقى 40
توققۇزىنچى باب نەزەر كەربزەك باتۇر 46
ئونىنچى باب خاننىڭ مەردلىكى 51
ئون بىرىنچى باب يۇقالغان ئاتنىڭ ئىزى بىلەن 60
ئون ئىككىنچى باب ئاق بوز ئات 65
ئون ئۈچىنچى باب ئاكا - ئۇكا يىلقىچىلار 71
ئون تۆتىنچى باب توسۇن ئاتنى كۆندۈرۈش 77
ئون بەشىنچى باب ئادىل سۇراقچى 85
ئون ئالتىنچى باب خۇتۇنىنىڭ ئەقلى 94
ئون يەتتىنچى باب يۇلتۇز 99
ئون سەككىزىنچى باب دەرۋىشلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلسۇن... 105

ئون توققۇزىنچى باب جاھانگىرنىڭ ئارمىنى 110
يىگىرمىنچى باب جاھانگىر 119
يىگىرمە بىرىنچى باب داھىينى سايلاش 126

ئىككىنچى قىسىم
باتۇخاننىڭ غەربكە يۈرۈشى

بىرىنچى باب قوشۇن ئاتلانىدى 136
ئىككىنچى باب يولدا 143
ئۈچىنچى باب ئارقىدا قالغانلارنىڭ جازاسى — ئۆلۈم ... 149
تۆتىنچى باب يالغۇزلۇقتا 155
بەشىنچى باب كارۋان يولى 161
ئالتىنچى باب باتۇخاننىڭ يەتتە يۇلتۇزى 168
يەتتىنچى باب يەتتىنچى يۇلتۇز 173
سەككىزىنچى باب جاھانگىر بىلەن سۆھبەت 182
توققۇزىنچى باب چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ كېڭىشى 189
ئونىنچى باب ئىددىل دەريا سى بويىدا 204
ئون بىرىنچى باب ۋاۋىلا بوۋاي 214
ئون ئىككىنچى باب ئىددىلدىن ئۆتۈش 222
ئون ئۈچىنچى باب قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز 233
ئون تۆتىنچى باب ئوراق تېغىدىكى سېھىرگەر 244
ئون بەشىنچى باب مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ بەزمىسى ... 258
ئون ئالتىنچى باب مۇدھىش كېچە 263
ئون يەتتىنچى باب ئىددىل خانى توغرۇلۇق چۆچەك 271

ئۈچىنچى قىسىم
موڭغۇللار رۇسلارنىڭ بوسۇغىسىدا

بىرىنچى باب ئورمانچى تاغا 290
ئىككىنچى باب شەھەردىن كەلگەنلەر 297

ئۇچىنچى باب دەسلەپكى خەۋەر 302
تۆتىنچى باب ۋەھشي دالاغا ئاتلىنىش 306
بەشىنچى باب خەلقنىڭ غۇلغۇلىسى 309
ئالتىنچى باب رەزان قۇرۇلتىيى 315
يەتتىنچى باب تاتار ئەلچىلىرى 322
سەككىزىنچى باب ۋەھشي دالادا 330
توققۇزىنچى باب تاتارلار كالمىئوس يولى بىلەن كەل
مەكتە 339
ئونىنچى باب ئالدىنقى سەپتىكى تاتار يۈزلۈكى 347
ئون بىرىنچى باب تۇنجى رۇس تۇتقۇنى 356

تۆتىنچى قىسىم
موڭغۇللار بىلەن بولغان دەسلەپكى جەڭ

بىرىنچى باب باتۇخان ھوزۇرىدىكى رۇس ئەلچىلىرى ... 364
ئىككىنچى باب تاتارلارنىڭ ۋارونىژ دەرياسى بويىدىكى
قارارگاھىدا 373
ئۈچىنچى باب چاقىرىلمىغان مېھمانلار 392
تۆتىنچى باب ئوردا بۇران ئاستىدا 401
بەشىنچى باب موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمى باشلاندى 418
ئالتىنچى باب يېۋپراكسىيا خانىم 421
يەتتىنچى باب تۇتقۇن قىلىنغان موڭغۇللار 429
سەككىزىنچى باب ۋەھشي دالادىكى جەڭ 436
توققۇزىنچى باب رەزانغا يۇرۇش 443
ئونىنچى باب جەسەت دالا 447

بەشىنچى قىسىم
رەزان يانغىن ئىچىدە

بىرىنچى باب پالتىلىرىنىڭلارنى چىڭ تۇتۇڭلار 451
ئىككىنچى باب رەزان قورغىنىنىڭ ئۇستىدە 456

ئۇچىنچى باب «تاتارلار كېلىۋاتىدۇ!» 461
تۆتىنچى باب رەزانىنى مۇھاسىرىگە ئېلىش 470
بەشىنچى باب ئىتتىپاقنىڭ قاۋىغىنىنى ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ... 474
ئالتىنچى باب شەھەر ئەتراپىدىكى مەھەللىدە 478
يەتتىنچى باب «بىز ھايۋانغىمۇ رەھىم قىلىمىز» 488
سەككىزىنچى باب تىنچسىز كېچە 493
توققۇزىنچى باب كىمنىڭ خۇداسى كۈچلۈك 498
ئونىنچى باب رەزانىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى 506
ئون بىرىنچى باب خوشلىشىش 513

ئالتىنچى قىسىم
رۇس تۈپرىقىنى ۋەھىمە كەزمەكتە

بىرىنچى باب «غىچىرلايدۇ» 523
ئىككىنچى باب كىنەزنىڭ قېرى ئۇزۇن، ئىنسانىي يېرىق ... 529
ئۈچىنچى باب تاتارلار يېقىن 534
تۆتىنچى باب ۋەتەننى قوغداشقا ئالدىراشلار 544
بەشىنچى باب مەشكاپقا بارىمىز 552
ئالتىنچى باب باتۇخان چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ھۇرمەت كۆرسەتتى 564
يەتتىنچى باب قۇلقانخان كالۇمنا تۇۋىدە 582
سەككىزىنچى باب قورشاۋنى بۆسۈش 593
توققۇزىنچى باب باتۇخاننىڭ غەزىپى 604
ئونىنچى باب پايتەخت خەۋپ ئاستىدا 611
ئون بىرىنچى باب گىرېك - رۇس مەكتىپىدە 615
ئون ئىككىنچى باب ۋىلادىمىرنىڭ قايغۇلۇق كۈنلىرى ... 620
ئون ئۈچىنچى باب تىرىك ئوت 629

يەتتىنچى قىسىم
زەردىلىك يېۋىپاتىي

بەرىنچى باب رەزانىنىڭ يىلتىزى 641
ئىككىنچى باب ئورمان سەيناسىدا 653
ئۈچىنچى باب سوۋغات 664
تۆتىنچى باب «ئۇقتۇڭمۇ!» 672
بەشىنچى باب باتۇنى قوغلاش 679
ئالتىنچى باب كېچىدىكى جەڭ 689
يەتتىنچى باب بېرىندەي سازلىقى 692
سەككىزىنچى باب ئەڭ ئاخىرىدا دۆڭدە قالغانلار 702

سەككىزىنچى قىسىم
بوران داۋاملاشماقتا

بەرىنچى باب روستوۋ كىنەزى ۋاسىلىكو 710
ئىككىنچى باب لەشكەرلەر ياتىقى 719
ئۈچىنچى باب باتۇخان موناستىردا 727
تۆتىنچى باب ھۇجرا ئىشىكى ئالدىدا 736
بەشىنچى باب «تېز بول!» 742
ئالتىنچى باب موناستىرنىڭ بېغىدا 752
يەتتىنچى باب باتۇخانىنىڭ چۈشى 763
سەككىزىنچى باب باتۇخانىنىڭ يولى 772
توققۇزىنچى باب پايانسىز ئورماندا 776
ئونىنچى باب ئاق پەرىلەر، مەدەت قىلىڭلار! 781
ئون بىرىنچى باب سىت پاتقاقلىقىدا 786
ئون ئىككىنچى باب سىت ۋادىسىنى بوران كەزمەكتە ... 791
ئون ئۈچىنچى باب قورقۇنچلۇق خەۋەر 796

ئون تۆتىنچى باب ئۇرۇش 800
ئون بەشىنچى باب مۇسىبەتلىك كۈنلەر 810
ئون ئالتىنچى باب جەڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن 818
ئون يەتتىنچى باب ئىگىناچ - كرېست يېنىدىكى كېچە
لىشمەسلىك 829
ئون سەككىزىنچى باب قارشىلىق باستۇرۇلسۇن 836
ئون توققۇزىنچى باب سەھراغا قايتىش 842
يىگىرمىنچى باب ئاسىينىڭ ئاقىۋىتى 850
يىگىرمە بىرىنچى باب «رۇس ئېلى قايتىدىن باش كۆ-
تۈرمەكتە» 856
يىگىرمە ئىككىنچى باب يېراقتىكى ۋەتەندە 862

بىرىنچى قىسىم

چىگگىز خاننىڭ ۋەسىيىتى

مەگەر قايغۇ - ھەسرەت تۆتەپ يانىدىغان بولسا،
يەر يۈزىنى قارا تۆتۈن قاپلىغان بولاتتى.
(شەھىد بەلھى ئەسىر)

بىرىنچى باب

شەرق تارىخچىسىنىڭ كۆلىمىسىدە

ئۇزۇن ئاق قەغەز ئۈستىدە پەي قەلەم توختىماي يورغىلايتتى. ھاجى رەھىم چىرايلىق ئەرەب ھەرپلىرى مارجاندەك تىزىلغان قۇرلارنى شۇرلاپ ئوقۇپ قويىاتتى. كۆلىمىنىڭ ئىچى جىمجىت. سىرتتىكى ئاق يېغىنغا ئايلانغان يامغۇرنىڭ ئۈگزىگە توختىماي تارسىلداپ چۈشۈپ تۇرۇشى، دەرۋىشنىڭ شۇرلىغان ئاۋازى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى.

«... چىڭگىزخاننىڭ① ۋەسىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن كۆپ ئىزدەندىم، ئۇنىڭدىن خەۋىرى بارلىكى كىشىلەردىن سۈرۈشتۈردۈم. شۇنداق قىلىپ يۇرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە تۆھمەتكە ئۇچراپ بۇخارانىڭ ئەۋلىيا - ئىماملىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدىم.

ئۇلار مېنى خۇداغا شەك كەلتۈرگەن گۇناھكار ئادەم دەپ، پاسكىنا، تار تۆمۈر قەپەزگە بەنت قىلدى. قەپەس ئىچىدە باشنى كۆتۈرۈپ، بەلنى رۇسلاشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ھايۋان كەبى تۆت ئاياغلاپ يۈرىدىغان بولدۇم. ئۇستۈمدىكى كىيىم يىرتىلىپ جۇل - جۇل بولۇپ كەتتى. كىيىمىمنىڭ ساڭگىلاپ قالغان پارچىلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ قويياتتىم. گۈندىپاي چۆچىكىمگە كۈنىگە بىر قېتىم بىرنەچچە يۇتۇم دوغ سۇ قۇيۇپ بېرەتتى. شۇنىمۇ كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ئۇنتۇپ قالاتتى. بەزىدە ئۇ، قولى زەنجىر بىلەن باغلانغان، پۇتىغا كىشەن سېلىنغان بىر قولنى باشلاپ كېلىپ ئۇنىڭغا مېنىڭ قەپىسىمدىكى نىجاسەتلەرنى تازىلىتاتتى. ئەگەر باشقا تۇتقۇنلارنىڭ يېرى قىلاپ كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مېنى كۆرۈپ قالسا قورقمىدىن تىترەپ، ئېھتىيات بىلەن ئاستا ئالدىمغا كېلىپ ماڭا سىنچىلاپ

---

① چىڭگىزخان (1155 - 1227) موڭغۇل پادىشاھى. چاۋشەندىن قارا دېڭىزغىچە سوزۇلۇپ ياتقان بىپايان زېمىننى بېسۈبلىپ ناھايىتى زور ئىمپېرىيە قۇرغان ئادەم. چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ جاباً بىلەن سۈبىتاي باھادىر قوماندانلىق قىلغان ئالدىن چارلاش قىسىملىرى دنېپىر دەرياسىنىڭ قېشىغىچە يېتىپ بارغان، شۇ ۋاقىتتا رۇس، قىپچاق لەشكەرلىرى يېڭىلگەنىدى. جاباً بىلەن سۈبىتاي باھادىرنىڭ بۇ سەپىرى چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئالدىنقى ئالا قىلىنغان چارلاش بولۇپ، چىڭگىزخاننىڭ مەقسىتى — پۈتكۈل ياۋروپانى بېسۈبلىش ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ بۇ نىيىتىنىڭ زور دەرىجىدە ئورۇندىغان كىشى ئۇنىڭ نەۋرىسى باتۇخان بولدى. ئۇ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ئادىرياتىك دېڭىز قىرغىقىغا بارىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يېسىپ كىرىشى (1220 - 1225) بۇ ئۇچ تومۇق رومانىنىڭ بىرىنچى كىتابى يەنى ۋ. يانىنىڭ «چىڭگىزخان» دېگەن رومانىدا (1939) بايان قىلىنغان.

قارايتتىيۇ، زۇۋان سۇرمەيتتى. چۈنكى «ئەۋلىيا - ئىسمالار ماڭا لەنەت ئوقۇپ»، مېنى «ۋەيلۇن دوزاخ ئوتىدا ئەبەدىي كۆيۈشكە ھۆكۈم قىلغان...»

دەرۋىش شامنى پەرلەپ قويدى - دە، قايتىدىن ئوقۇشقا باشلىدى.

بىر كۈنى مۇنداق بىر ئاجايىپ ۋەقە بولدى: ئوتقا چوقۇنىدىغان لولى قەبىلىسىنىڭ بىر قىزى كىشىلەرنىڭ كەمىستىش ۋە مازاق قىلىشىدىن قورقماي، قەپەسنىڭ يېنىغا كېلىپ بىرئاز تۇردى. بىرئازدىن كېيىن ئالدىمغا بىر ئوش مېغىز ۋە ياڭاق تۆكتى - دە، ئاستا كەينىگە قارىماي قېچىپ كەتتى. ئەتىسى ئۇ قىز بېشىغا چېرىك قارا رومال سېلىپ يەنە كەلدى. ئۇ ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن تۇرمىنىڭ تېمىنى ياقىلاپ كېلىپ، ماڭا بىر توقاچ بىلەن بىر تىلىم قوغۇن بەردى. ئاندىن مەن ياتقان قەپەسنىڭ تۆمۈر پەنجىرىسىگە ئېسىلىپ قاپقارا كۆزلىرىنى مەندىن ئۈزمەي، بىر ھازاغىچە تىكىلىپ تۇردى - دە:

— مېنىڭ بەختىمنى تىلەپ دۇئا قىلغىن! — دېدى.

مېنى مازاق قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ جاۋاب قايتۇرماي تەتۈر قاراپ ئولتۇرۇۋالدىم. ئەتىسى ئۇ قىز يەنە كېلىپ:

— مېنىڭ سۆيۈملۈك شۇكقارىمنىڭ ئامان - ئېسەن بولۇشى ئۈچۈن دۇئا قىلغىن! — دەپ كەتمەي تۇرۇۋالدى.

— دۇئا قىلىشنى بىلمەيمەن، ئىمامىلار لەنەت ئوقۇپ قارغىغان ئادەمنىڭ دۇئاسى قوبۇل بولمايدۇ، — دېدىم مەن.

— ئىمامىلار ئىبلىس،مەلئۇندىن بەتتەر بۇزۇق، ئۆتۈپ كەتكەن قارا نىيەتچى، پاسىق ئادەملەر. ئەگەر ئىمامىلار سېنى قارغىغانلا بولسا، ئەمدى سەن تېرۇا قىلىپ «ئىمانلىق» بولمىساڭلا، گۇناھلىق بولمايسەن، يېراقتا يۈرگەن ئاشۇ يارىم بىلەن مېنىڭ بەختىمنى تىلەپ خۇداغا دۇئا قىلغىن، — دېدى.

مەن ئۇنىڭ ئىلتماسىنى ئورۇندىماقچى بولۇپ ۋەدە بەردىم. ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش ئۈچۈن: «كېچە - كېچىلەپ ئوخلىماي خۇدادىن توقسان تۆققۇز قېتىم بەختىڭنى تىلەيمەن» دېدىم.

بىر كۈنى شۇ قىز (ئىسمى بىنت - زەنگىجە ئىدى) ياش بىر يىگىتنى باشلاپ كەلدى. يىگىتنىڭ چىرايى سۇلغۇن، ئۇزۇن، قارا چېچى يەلكىسىگە چۈشكەن، بېلىگە كۈمۈش دەستىلىك خەنجەر ئېسىلغان بولۇپ، پۇتىغا سىرىق بۇلغاردىن تىكىلگەن ئېگىز، ئىنچىكە ئۆكچىلىك ئۆتۈك كىيگەنىدى. ئۇ ئۇن - تىنسىز ماڭا بىرئاز تىكىلىپ قاراپ تۇرغاندىن كېيىن قىزغا بۇرۇلۇپ:

— دەل ئۆزى... ئاق كۆڭۈل بىچارىنىڭ... مەن ئۇنى قۇتقۇزىمەن! — دېدى. بىز خېلىغىچە بىر - بىرىمىزگە تەلمۈرۈپ قاراپ قاپتىمىز. شۇنداىمۇ بىزدىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇرغان گۈندىپايىنى بىلىپ قالمىسۇن دەپ، ئۆزىمىزنىڭ ئاكا - ئۇكا ئىكەنلىكىمىزنى سەزدۈرمەسلىككە تىرىشتۇق... بۇ بەستىلىك ياش يىگىت مېنىڭ توغان دېگەن ئىنىم ئىدى. ئۇنىڭدىن ئايرىلغىنىمغا كۆپ زامانلار بولغاچقا، ئۇنى قايتا كۆرەرمەن، دېگەن ئۈمىدىم يوق ئىدى.

ئۇ قىزغا قاراپ ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئەي ئىمامىلارنىڭ قارغىشىغا كەتكەن ئىمانلىق كىشى، سۆزۈمنى تىڭشا! مەن سېنى ئۆچ كۈمىلاچ دورا بېرىمەن. سەن ئۇنى ئىچكەندىن كېيىن، شېرىن ئۇيقۇغا كېتىسەن، چۈشۈگىدە تاغ ئېشىپ شارقىراپ ئاققان سۇ ۋەخۇش پۇراق گۈللەر ۋادىسىغا ئۇچۇپ بارىسەن، ئۇ يەردە كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان چىرايلىق ئارغىماقلارنى، بەس - بەستە سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى كۆرىسەن، ئۇ يەردە يەنە ياش ۋاقتىڭدا تونجى قېتىم ئاشىق بولغان

یارىكنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ۋەسلىگە قانسەن...

— ئويغانغاندىن كېيىن، ئۆزۈمنى يەنە شۇ ئىپلاس تۆمۈر قەپەستە كۆرسەمنمۇ؟ ماڭا ئۇنداق ئۇيقۇنىڭ، ئۇنداق چۈشنىڭ كېرىكى يوق. — دېدىم مەن يىگىتنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— سەۋر قىل، سۆزۈمنىڭ داۋامىنى تىڭشا! سەن چۈشۈڭنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ، شەھرىن ئۈيقۇدا ياتقان ۋاقتىڭدا، مەن تۈرمە باشلىقىغا سېنىڭ ئۆلگەنلىكىڭنى خەۋەر قىلىمەن. شەرىئەت بويىچە جەسەتنى دەررۇ دەپنە قىلىش كېرەك. تۈرمىدىكى قۇللار قەپەسنى بۇزۇپ كىرىپ تۆمۈر ئىلمەكنى سېنى ئىلىپ، ئۆلۈكلەر ئازگىلىغا سۆرەيدۇ، بۇ ۋاقىتتا جېنىڭ قانچە قاقشىسىمۇ ئۇنىڭنى چىقارما! بولمىسا تۆمۈر چوقماق بىلەن بېشىڭغا ئۇرۇپ مىجىقىڭنى چىقىرىدۇ... سەن ئۆلۈكلەر ئازگىلىدا ياتقان، ئاچ ئىتلار، چىلىبۆرىلەر سېنى يېيىش ئۈچۈن ئەترا-پىڭنى ئەگىپ يۈرگەن يېرىم كېچىدە، مەن ئۆچ يىگىت بىلەن يېنىڭدا ھازىر بولىمەن. بىز سېنى تونىغا ئوراپ شەھەردىن سىرتقا ئېلىپ چىقىمىز، ئۇ يەردە داپ چېلىپ ئۇسسۇل ئويناپ، سېنى تىرىلدۈرىمىز. خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي، سەن ھېرىشۇڭغا كەلگەندىن كېيىن، خالىغان ئاتقا مىنىپ، كۆكلۈك تارتقان تەرەپكە كېتىۋېرىسەن. سەن ئۇ يەرلەردە ھاياتىڭنىڭ يېڭى سەپىرىنى باشلايسەن.

يازغان خاتىرىلىرىنى شۇ تەقلىدتە شۇنىلاپ ئوقۇۋاتقان دەرۋىش بىر نەرسىدىن خاۋاتىرلەنگەندەك ئەتراپىغا قۇلاق سېلىپ، قانداقتۇر بىر تەۋىشنى ئىشىتكەندەك بولۇپ تىكىرقاپ تۇرۇپ قالدى - دە، ئاندىن يەنە يېزىشقا كىرىشىپ كەتتى.

«شۇ جەسۇر يىگىتنىڭ دېگىنىدەك بولدى. ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن مەن ھايات قالدىم. تىنىم زەئىپلىشىپ ھايات چىرىغىم ئۆچەي دەپ قالغاندا، ئارمان قىلغان ئەركىنلىككە ئېرىشتىم.

تۇنجى كۈنۈمنى دەشت ـ بـاياۋاننى ماكان قـىلغان قەبـىلدە ئۆتكۈزدۈم. ئاندىن چىغاناق① قا قـاراپ يول ئالدىم. ئۇ يـەردە مېنىڭ ئىككىنچى هاياتىم باشلاندى.

ئىككىنچى باب

يېپىرىم كېچىدە كەلگەن مېهمان

سىرتتىن يەنە بايىقى تىۋىش ئاڭلانغاندەك بولدى. هاجى رەهىم يېزىشنى توختىتىپ، قەلەمنى قـەلەمدانغا سالدى ـ دە، ساقـلىنى سىلاپ تۇرۇپ: «كۈزنىڭ بۇ يامغۇرلۇق سوغۇق كېچىسىدە نېمە قىلىپ يۈرگەن ئادەمكىنە؟ ياماڭ نىيەتلىك نەرسە بولمىسا، بۇ يەتتە خۇپتەندە ئۇنىڭغا بۇ يەردە نېمە بار...» دەپ ئويلىدى.

رەتـلىك دەسـتـلەنگەن كـىتابلارنىڭ ئۈسـتـىدىكى كۆيۈپ بولاي دېگـەن شامنىڭ پـىلدىرلاپ تۇرغان خـىرە نۇرى كۈل بېسىلغىنىڭ كـەتكەن تـاملىرىنى، يەرگە سېلىنغان كونا گىلەمنى، گىلەم ئۈستىدە ئولتۇرغان بىلىمىڭ ئالـمىنىڭ جۈدەڭ يۈزىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. بىر چاغدا ئەينىكى يوق ئوچۇق دېرىزىگە تارتىلغان پەردىنىڭ بىر چېتى مىدىرلىغاندەك بولدى.

ئىشىك ئالدىدا تۇگۈلۈپ ئۇخلاۋاتقان يوغـان ئىت قاۋاشقا باشلىدى. شۇ چاغدا بىر قول دېرىزىنىڭ پەردىسىنى كۆتۈردى، گۇڭگا يورۇقـتا ئۇ ئادەمنـىڭ قـىسىق كۆزلىرى غـىل ـ پال كۆرۈنۈپ قالدى.

---

① چىغاناق XIII ئەسىردە سىردەريا بويىدىكى ئاۋات باي شـەهەر. جوجى خان قوبۇلـسـىنىڭ دەسلەپكى پايـتەختى بولغان. شـەهەرنـىڭ هـازىرقى قالدۇق خارابىلىرىدىن ئەينى يىللاردا ئۇنىڭ ئاۋات ۋە باي شەهـەرلەردىن بولغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

— كىم سەن؟ — دېدى ھاجى رەھىم ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ سىرتقا قاراپ ئېتىلغان ئىتنى تۇتۇۋېلىپ، — يات، بۆرىباسار.

— يولدىن ئاداشتىم، پۇتۇن بەدىنىم چىلىق - چىلىق سۇ بولۇپ كەتتى. ئۆيۈڭگە كىرىپ كىيىمىمنى قۇرۇتۇۋېلىشقا رۇخسەت قىلغىن! — دېدى سىرتتىكى ئادەم پەس ئاۋاز بىلەن.

«بىرسىدىن قورقاندەك پىچىرلاپ تۇرغىنىنىمىدۇر... — دېدى دەرۋىش ئىچىدە، — ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىشكە بولارمۇ؟»

— كىتابلىرىڭنى كۆرۈپ سېنى ھاجى رەھىم ئۇستاز- مىكىن، دەپ ئويلاۋاتىمەن.

— توغرا ئېيتتىڭ. شۇنىڭ ئۆزىمەن.

— ئەمدى مېنى تېزدەك ئۆيۈڭگە كىرگۈز! مارائۇننە- ھىرنىڭ باش ۋەزىرى مەھمۇت يالۋاچ ساڭا سالام ئېيتتى.

— باشقا بىرسى بولغان بولسا، ئۆيگە كىرگۈزمەيتتىم. مەھمۇت يالۋاچنى تىلغائالغانلىقىڭ ئۈچۈن كىرگۈزەي، — دېدى دەرۋىش ۋە ئىشىكنىڭ ئىلمەكنى چىقىرىپ مېھماننى ئۆيگە كىرگۈزدى. كەلگەن كىشى مۇڭغۇلچە كىيىنگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، غوللۇق يىگىت ئىدى. ئۇ بوسۇغىدا بىرئاز تۇرۇپ، بۇ تار كۆلبىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغچە قاراپ چىقتى. يوچۇن كىشىگە خىرىسراپ خىرىس قىلىۋاتقان بۆرىباسارنى ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان ھاجى رەھىمۇ يىگىتنىڭ بېشىدىن ئايىغىغچە سەپسېلىپ چىقتى. مېھماننىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىدىن ئالاھىدە جەسۇرلۇق، ئۆزىگە ئىشىنىش ۋە ئۆزگىچە بىر سۈر مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ كىيىمىنى يېشىپ تامدىكى قۇرۇقلا ئىلەي. سۇ ئۆتۈپ ھۆل بولۇپ كەتكەن ئۆتۈكىنى يېشىپ تاپىسىغا قويدى - دە، ئوت ئالدىغا سېلىنغان تاقىر گىلەم ئۈستىگە كېلىپ ئولتۇردى. ئاكىمن خۇددى ئۆز ئۆيىدەكلا قىلچە

تارتىنماستىن يېنىدا ياتقان تونغا قولىنى ئېرتىشقا باشلىدى.
— شامنى ئۆچۈرۈش كېرەك. — موڭغۇل شۇنداق دېدى.
پىلىلداپ يېنىپ تۇرغان شامنىڭ پىلىكىنى قولى بىلەن قىستى.
شام ئۆچكەندىن كېيىن، ئۆيىنىڭ ئىچى قاپقاراڭغۇ بولۇپ
ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولماي قالدى. بىر ھازادىن كېيىن ئۆي
ئىچىگە دېرىزە پەردىسىدىن ئۆتكەن خىرە تۇن شولىسى چۈشتى.
— نېمىشقا ئۆچۈردۈڭ؟ — دېدى دەرۋىش پىچىرلىغان
ئاۋاز بىلەن.
— ياۋۇز ئادەملەر پېيىمگە چۈشۈپ، مېنى قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ. — دېدى موڭغۇل پىچىرلاپ، — دادامنى ئۆلتۈرۈپ
ئىمىن تاپماي مېنىمۇ يوقاتماقچى، دېرىزىدىن چۈشكەن يورۇق
يېراقتىن كۆرۈنىدىكەن. يورۇقنى كۆرۈپ مۇشۇ تەرەپكە قاراپ
قاچتىم، ئىتنىڭنى ئۆيدىن قوغلا.
مېنىڭ بىردىنبىر مۇھاپىزەتچىم ۋە ھەمراھىم مۇشۇ
ئىت تۇرسا، ئۇنى نەگە قوغلا دېمەكچىسەن...
— ئۆيدىن چىقىرىۋەت! ھاۋشىغىنىنى ئاڭلاپ قالىدۇ.
— ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بول.
— ئىتنىڭ سىرتتا يۈرگىنى ياخشى، ئىزىمغا چۈشكەن
دۈشمەنلەر كېلىپ قالسا، قاۋاپ بىزگە خەۋەر بېرىدۇ.
سوغۇق تەلەت، سۈرلۈك مېھمان ھاجى رەھمىنى ئۆز ئىختىيا-
رىغا قويمىدى. ئىتنى تالاغا چىقىرىۋېتىشكە توغرا كەلدى.
دەرۋىش: «يامانغا يولۇقساڭ يالىسى دېگەندەك، بۇنىڭ
بالاسى يۇقىدىغان نەرسە ئوخشايدۇ، قېچىپلا قۇتۇلايمىكىن»
دېگەن ئارىسالدا خىيال بىلەن ئىشىك ئالدىدا تۇرغاندا،
مېھماننىڭ كۈچلۈك قولى بىردىنلا ھاجى رەھمىنى ئۆينىڭ
ئىچىگە تارتىۋالدى ۋە بىر قولىدا ئۇنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ،
يەنە بىر قولى بىلەن ئىشىكنىڭ ئىلغۇنى كىرگۈزدى — دە،

ئۇنى گىلەم ئۈستىگە ئاپىرىپ ئولتۇرغۇزدى. ئاندىن ئۆزىمۇ ئولتۇرۇپ پىچىرلاپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئىت ھەر بىر قاۋغاندا ئۇ توختاپ تالاغا دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى.

— ئىشكىنىڭ ئىلگىرىچىنى ئاچقۇچى بولما. ئۇلار ئاستا كېلىپ ئىشىك ئالدىدا پايلاپ تۇرۇشمۇ مۇمكىن. ئۇلار مېنىڭ دادامنى ئۆلتۈردى. مەن ھايات‌لا بولسىدىكەنمەن، زالىملاردىن ئىنتىقامىمنى ئالماي قويمايمەن. بۇ ئىتلارنى قاينىتاپ تۇرغان داشقازانغا تىرىك تاشلىمىسام، ئاتامنىڭ بالىسى بولماي كېتەي... ئەگەر قاچمەن دەيدىكەنسەن سېنىمۇ بوغۇپ ئۆلتۈرىمەن!...

مېھمان ئۆي ئىگىسىنىڭ گەۋدىسىگە مىنۇتلىپ ئۇنى تېقىمىدىن چىقارماي قىسىپ ئولتۇراتتى، ئۆزى بولسا بەزگەك بولغان ئادەمدەك جاقىلداپ تىترەيتتى. بىر چاغدا ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى - دە، سىرتتىن ئاڭلىنىۋاتقان تىۋىشقا قۇلاق سېلىپ بىردىنلا كەينىچە تۆرگە قاراپ چېكىندى ۋە ئىنتايىن پەس ئاۋازدا: «ياۋۇزلار! ئەجەل مېنى قوغلاپ يەتتى! مېنى تۇتۇپ بەرگۈچى بولما» دېدى. تالادا ئىتنىڭ قاتتىق ھاۋشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. بىرى ئىشىك ئالدىغا كېلىپ‌ندەك بولدى. كىشىلەرنىڭ سۆزلەشكەن ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ئىشىك ئالدىغا كەلگەن ئادەملەر تامنى ئۇرۇشقا باشلىدى.

— ھەي، ئۆيدە كىم بار! ئىشىكنى ئاچ!

— مەن ۋالىينىڭ كاتىپىمەن. تۈن يېرىمدا مېنىڭ خىزمەتلىكىمنى بۇزۇپ ئەدىبىگىلارنى يېگۈگىلار كېلىۋاتامدۇ؟ — دېدى ھاجى رەھىم ئورنىدىن قوزغالماي تۇرۇپ.

— ماۋۇ كۆلبەگنىڭ كۆلى كۆككە ئۇچمىسۇن، دېسەك ئىشكنى تېزرەك ئاچ، بىز گۇناھكار قاچقۇننى ئىزلەپ يۈرىمىز.

— مەن ئىككى كۈندىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدىم، قۇچقۇن تۇرماق تونۇشلارنىڭ بىرەرسىمۇ كېلىپمىنىڭ ئىچىگە بېشىنى تىقىپ قويغىنى يوق. ئوچاقتا ئوت يېقىپ بىرەر يۇتۇم سۇنى ئىسىتىپ بېرىدىغان ئادەم چىقمىدى. كۈناھكار ئادەمنى، ئۆلەي دەپ قالغان شۇر پېشانە چالىنىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگىچە توقايلىقتىن، قومۇشلۇقتىن ئىزلەڭلار!

— سىرتتىكىلەر بىر نېمىلەرنى دەپ گۇدۇڭلىشىۋاتاتتى، بىرى كېلىپ ئىشىكنى ئۇرۇشقا باشلىدى. بۇ چاغدا يارىلانغان ياۋايى ھايۋاننىڭ ھۆركىرىگىنىدەك بىر دەھشەتلىك ئاۋاز باشقا ئاۋازلارنىڭ ھەممىسىنى بېسىپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا ۋايجان ـ ۋايىيەي، دەپ ۋارقىرىغان ۋە ئىڭرىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ ئاندىن ئاستا ـ ئاستا يىراقلاشقاندەك بولۇپ جىمىپ كەتتى. ھاجى رەھىم ئەمدىلا بىر نەرسە دەي دەپ تەھشەلگەنىدى، مېھمان ئالقىنى بىلەن ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېتىۋالدى.

— ئۇ ياۋۇزلارنىڭ شەيتاندىنمۇ قۇۋۇ ئىكەنلىكىنى بىلمەيسەن، — دېدى مۇڭغۇل دەرۋىشنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ، — ئۇلار بەزىنى قانداق قىلىدىكىن، دەپ ئەتەي جىم بولۇۋالدى. بىرنەچچىسى ئۆينىڭ ئەتراپىغا يۆشۇرۇنۇپ، قالغانلىرى ئىشىك ئالدىدا ماراپ تۇرغان بولۇشى مۇمكىن، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ھوشيار بولۇشىمىز كېرەك.

ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، دېرىزىنىڭ ئالدىغا كەلەي ـ دە، پەردىنىڭ يېچۇقىدىن قارىڭغۇلۇق ئىچىگە كۆز يۈگۈرتتى. ئۇ يەردىن قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ تۆشىشى ئاڭلىنىدى. بەزىدە يامغۇرنىڭ دەرەخ يوپۇرماقلىرىغا تارسىلداپ چۈشكەن ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئوچىنچى باب

ئەر قانىتى ئات

ئاڭ سەھەر سۈبھى كۆتۈرۈلگەندە مېھمان ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆتۈكنى كىيدى. ئاندىن قۇزۇقتىكى كۆك چاپىنىنى ئېلىپ قارىۋىدى تېخىچە قۇرۇماپتۇ. ئۇنى پىرقىرىتىپ تاشلىۋېتىپ ساھىبخانىنىڭ رۇخسىتىسىزلا ئۆگزىگە كەتكەن كونا پەرىجىسىنى ئالدى ـ دە، تارتىشتۇرۇپ كىيۋالدى.

ـــ ھەسسىنە ئېتىمنىڭ يوقلۇقى! قۇتۇلۇشۇم قىيىن... دېۋانە سۈپەتتە چىقىپ كەتسەم، سېنىڭ بۇ يىرتىق تۇنۇكۇڭ مېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس... ـــ مېھمان شۇنداق دېدى ـ دە، ئىشىك يېنىغا بېرىپ يۇچۇقتىن بىرئاز ماراپ قارىغاندىن كېيىن، ھاجى رەھىمگە ئىشىكنى ئاچ دەپ ئىشارەت قىلدى.

دەرۋىش بەكمۇ ئېھتىيات بىلەن ئىلغۇچنى چىقىرىپ ئىشىكنى ئاستا ئېچىپ، ئىشىك ئالدىدا تۇرغان ئۇزۇن، سېرىق كۆڭلەك كىيگەن، بۇينىغا بالداق سالغان بىر ياش قىزنى كۆردى. قىزنىڭ قولىدا چوڭ كۇمزەكنىڭ ئېغىزى يوغان يوپۇرماق بىلەن يېپىلغان بولۇپ، يوپۇرماقنىڭ ئۈستىدە تونۇردىن ھازىرلا سويۇلغان ئىسسىق توقاچتىن ئۈچى دەستىمالكلىك تۇراتتى.

ـــ ئەسسالام ھاجى ئاكا! ـــ دېدى قىز كۈلۈمسىرەپ. ـــ مېنى ماۋۇ يېڭى سېغىلغان سۈت بىلەن توقاچلارنى ئاپىرىپ بەرگىن، دەپ نەزەر كەرىزەك غوجام ئەۋەتكەن، يەنە نېمىلەر

هاجەتكىن شۇنسىۋ بىلگەچ كەلگىن دېۋىدى.

هاجى رەھىم ئىچىدە بىر نېمىلەرنى دەپ دۇئا قىلدى - دە، قىزنىڭ قېلىدىكى كۆمزەكنى ئېلىپ سىرتقا چىقتى. ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياش ئۆزىنىڭ ئالتۇن نۇرىنى يەر يۈزىگە چاچماقتا. بۆلجۇرگەننىڭ بەرگىلىرىدىكى مۆلدۈرلەپ تۇرغان يامغۇر تامچىلىرى زۇمرەتتەك يالتىراپ تۇراتتى. ئىككى كۆزىگە قىپقىزىل قان تېلۇپ كەتكەن قېرى بۆرىباسار يېلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ ئولتۇراتتى.

سەھەرنىڭ شەبنەمى چۈشكەن چۆپ ئۈستىدە بىر ئادەم ئەرەب چەكمىنىنى غېرىبچىسىغا يېپىنىپ دۇنيادىن بىغەم ئۇخلاۋېتىپتۇ، ئۇنىڭ يېنىدا ئېگەر تېقۇمى ئېلىنمىغان بىر ئاق بوز ئات باغلاقلىق تۇرۇپتۇ. ئات ئېغىزدۇرۇقى ئېلىۋېتىلگەچكە بىمالال ئوتلاپ يۈرەتتى. بەزىدە بېشىنى چۈلغۇپ قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ چىۋىنداپ قېيىاتتى.

دەرۋىش كۈلىمسىگە قايتىپ كىرگەندە مېھمان بېسىۋغىدا كۈتۈپ تۇراتتى.

— خەير - خوش ئۇستازىم هاجى رەھىم، — دېدى مېھمان مېڭىشقا تەمشىلىۋېتىپ.

— يېلغا ئوزۇق ئېلىۋال، — دېدى هاجى رەھىم مېھمانىنىڭ يېگىدىن تۇتۇۋېلىپ.

— مېنى راستتىنلا تېنۇماي قالدىڭمۇ؟ — دېدى مېھمان قېينىغا ئىسسىق تېقاچلارنى سېلىۋېتىپ، — بۇنىڭدىن ئون يىل بۇرۇن ماڭا قەلەم تۇتۇشنى ئۆگىتىپ ئەرەبچىدىن دەرس بەرمىگەنمىدىڭ، شۇ چاغدا ئۆگەتكەنلىرىڭنىڭ كۆپىنى ئۇنتۇپ كەتتىم. بىراق «جاهانگىر» پۈتۈن دۇنيانى ئىلكىگە ئالغۇچى دېگەن سۆزۈڭ هازىرغىچە ئېسىمدە... ئۇزۇن ئۆتمەي مەن تېغرۇلۇق كۆپ سۆزلەرنى ئاڭلايسەن! ئۆزۈمۇ ساڭا ئادەم ئەۋەتىمەن...

سۆزلەۋاتقان مېھمان ئىشىك ئالدىدا ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرغان كىچىك قىزغا يالت قىلىپ قارىدى ـ دە:

ـ ئىسمىڭ نېمە؟ قەيەرلىكسەن؟ ـ دېدى.

ـ ئىسمىم يۇلتۇز، يېتىمەن. نەزەر كەربزەڭ دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە ئىشلەيمەن.

ـ سېنىڭ ئاۋازىڭ نېمىدېگەن يېقىملىق. قۇغۇراقتەك جارانلاپ تۇرىدۇ. ئىسمىڭ يۇلتۇز ئىكەن، يۇلتۇم ئاق بولىدىغان ئوخشايدۇ، يولۇمغا بەخت يۇلتۇزى نۇر چاچىدىكەن... ـ دەپ مېھمان بوسۇغىنى ئاتلاپ ئىشىكتىن چىقتى.

ـ ئاتىنى خۇدانىڭ ئۆزى ئەۋەتكەنمىكەن!ـ دېدى ئۇ، ئۆيىنىڭ يېنىدىكى باغلاقلىق ئاق بوز ئاتىنى كۆرۈپ، ـ بۇ خۇدانىڭ كارامىتى، بۇ ئات بوۋام چىڭگىزخانىنىڭ ئۆزى مىنىپ يۈرگەن «سەتتار» دېگەن ئاق تۇلپاردەك غەلىبە ئېتى بولىدۇ. ئەمدى غەيرىتىم ۋۇجۇدۇمغا قايتىپ كەلدى.

يىگىت پۇتىنىڭ ئۇچىدا دېگۈدەك مېڭىپ ئاتنىڭ يېنىغا باردى ـ دە، ئۇخلاپ ياتقان ئىگىسىگە تۇيدۇرماي ئارقىدىن كېسىپ يۆگەپ غانجۇغىغا باغلىدى. ئاندىن ئاتقا سەكرەپ مىنىپلا دىۋىتىۋىدى، تۇۋۇنقى قىزىپ تۇرغان ئات ئۇچقاندەك چېپىپ، ھەش-پەش دېگۈچە قېلىن دەرەخلەر ئارىسىغا كىرىپ غايىب بولدى.

ھاڭ ـ تاڭ بېلۇپ يېلۇچىنىڭ ئارقىسىدىن ئاغزىنى ئېچىپ قاراپ قالغان قىز، ئۆرۈلۈپ ھاجى رەھىمگە، بۇ نېمە قىلىدىغان ئادەم، دېگەندەك نەزەر بىلەن تىكىلدى. ھاجى رەھىم چوڭقۇر خىيالغا پېتىپ مىدىر قىلماي تۇراتتى.

ـ قاراقچىغۇ دەيمەن؟ ـ دېدى قىز.

ـ يىگىتلەرنىڭ قاپلىنى.

ـ ياخشى ئادەم بولسا بىراۋلارنىڭ ئېتىنى ئوغرىلاپ كېتەتتىمۇ؟

— ئۇ شۇ ئاتقا مىنىپ يۈرۈپ تالاي ئەلنى، تالاي پادىشاھ-لىقلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ... قەزىم يۇلتۇز ئۆيۈڭگە قايتقىن. نەزەر كەرىزەككە مەندىن سالام ئېيت، ئاغرىپ ياتقان قېرى دەرۋىشنى ئەسلەپ مەرھەمەت قىلغانلىقىغا مەمنۇن بولۇپ كۆپ رەھمەت ئېيتتى، دېگىن.

قىز يۈگۈرۈپ - يۈگۈرۈپ يولغا چىققاندىن كېيىن، ئۆزى-نى تۇتۇۋېلىپ، ئالدىرىماي سالماق قەدەم بىلەن مېڭىپ كەتتى.

بىرئازدىن كېيىن سۈر چەكمەن مىدىرلىۋىدى، سەل نېرىراق-تا ياتقان ئاق ئىت بېشىنى كۆتۈرۈپ خىرقىراپ قويدى. چەكمەن ئاستىدىن قارا بۈدۈر چاچلىق ياش بىر يىگىتنىڭ بېشى كۆرۈن-دى. ئۇ كىيىمىنى يەشمەيلا ياتقانىكەن. ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ بېشىغا سەللىسىنى ئورىدى، ئېسۋالغان ئەگرى قىلىچى بىلەن بېلىگە قىستۇرۇلغان خەنجىرى ئۇنىڭ نۆكەر يىگىت ئىكەنلى-كىدىن دېرەك بېرەتتى.

— ئېتىم يوقمۇ؟ — دېدى يىگىت يېنىدا باغلاقلىق تۇر-غان ئاتنىڭ بىردەمدە غايىب بولغانلىقىغا ئىشەنمەي، ئۇ ئاق بوز ئايغىرنىڭ ھازىرلا ئوتلاپ يۈرگەن يېرىگە بېرىپ، ئوغرى-نىڭ ئىزىغا قاراپ مېڭىۋىل ئۆتۈكىنىڭ ئىزىنى كۆردى - دە، — ئېتىمنى ئوغرىلىغان مېڭىۋىل ئىكەن - دە، سۈنماس قانىتىم، جەڭگىردە قايتماس تۇلپارىمدىن ئايرىلدىم! بۇ قىلىچنىڭ ئەمدى ماڭانېمە كېرىكى بولسۇن؟ ئەمدى ئاتسىز قېلىپ قانىتى سۇنغان شۇڭقار بولدۇم. — دېگىنىچە يىگىت كۆزىگە ياش ئېلىپ، ئېغىر خورسىنغان ھالدا ئولتۇرۇپ قالدى.

— قايغۇرما ئۇكام، — دېدى دەرۋىش يىگىتنىڭ يېنىغا كېلىپ، — ئېتىڭنى مىنىپ كەتكەن كىشى بىر ئات ئورنىغا مىڭ ئات بېرەلەيدىغان ئادەم—... ھاجى رەھىم قامچىسىغا تايانغىنىچە ھەسرەت چېكىپ ئولتۇرغان بۇ يىگىتكە تەسەللى

بەردى. — سۆزۈمگە ئىشەنگىن، سەن ھېچنېمەگدىن ئايرىلمايسەن، بەلكى خۇدا ساڭا كۆپ نەرسىلەرنى ئاتا قىلىشى مۇمكىن، — دېدى.

— ئۇ مېنىڭ ھاياتىمنى تالاي قېتىم خەتەردىن قۇتۇلدۇ- رۇپ چىققان سادىق دوستۇم ئىدى!... تالاي قېتىم جەڭگە كىرىپ، ئەجەل بۇرنۇمغا پۇراپ تۇرغاندا ئۇ مېنى مۇشكۈللەر- دىن سالامەت ئېلىپ چىققانىدى. بىر نۆكەرنىڭ ئاتىسىز ئۆتە- كەن ئۆمرىنىڭ نېمە مەززىسى بۇلسۇن؟

— ھازىر سېنىڭ ئاق بۇز ئېتىڭنى مىنىپ كەتكەن كىشىنى مەن ياخشى تونۇيمەن. ئېتىڭنىڭ قولۇڭغا قايتىپ كېلىشىدە شۇبھە يوق! ئەگەر دېگىنىم بولمسا، ھاجى رەھىم باغدادى بۇلماي كېتەي. — دېدى دەرۋىش.

بۇ چاغدا يىگىت بىر قۇلدا چەكمىنىنى تۇتقىنچە ئورنى- دىن تۇرۇپ، مۆھتەرەم ئالىمنىڭ ئالدىدا بېشىنى ئېگىپ:

— ئەگەر مېنىڭ ئالدىمدا تۇرغان كىشى بىلىم خەزىنىسى- نىڭ تەڭداشسىز بايلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان مۇتەپەككۇر ھاجى رەھىم ئەل باغدادى بۇلسا، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمەس- لىككە ھەددىم يوق. خۇدا مەرتىۋەڭنى ئۇستۇن قىلغاي. يىراق كۆرەت ئىستان تاغلىرىدىن سەپەر ئازابىنى چېكىپ كەلگەن يۈ- لۇچىغا بۇسۇغاڭدىن ئورۇن بەرگەيسەن. باتۇرلارنىڭ سەردارى جەسۇر جالالىدىن① دىن ساڭا سالام!

— جېنىم ئۇكام، — دېدى دەرۋىش كۆزىگە ياش ئېلىپ، — ئالەم ئوڭتەي - توڭتەي بۇلۇپ، دۇنيانىڭ توپان بالاسى قاپلىغان بۇ كۈنلەردە خەلق بېشىغا چۈشكەن كۈلپەت ئاھىدىن تاغۇ تاشلار ئېرىگەن، بۇ تەندىكى جاندا ئىشەنچ

---

① جالالىدىن مەڭگۈ بېردى — خارەزىمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھىنىڭ ئوغلى. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى چىڭگىزخانغا قارشى كۈرەش بىلەن ئۆتكۈزگەن.

قالمىغان ۋاقىتتا ئامان - ئېسەن كېلىپ، يىراقتىكى ئاتا-قانلىق قەھرىمانلىك سالمىنى يەتكۈزۈپ، مېنى شادلىق دېڭىزىغا چۆمدۈردۈك. قېنى جۇر ئاكا-ئىنلىك غېرىب كۈلبىسىگە مەرھەمەت قىلغىن.

تۆتىنچى باب

يىگىتلىك هاياتى يولى

هاياتىمىز، ماماتىمىز
ئۇتكۈر نەيزەم تىغىدا
(جۇڭغار خەلق قوشاقلىرىدىن)

ياش نۆكەر ئېگىشىپ كۈلبىنىڭ ئىچىگە كىردى - دە، بوسۇغىدىن ئۆتۈپ باداشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇردى. هاجى رەھىم بولسا ئوچاق ئالدىغا سېلىنغان كونا گىلەم ئۈستىدىن ئورۇن ئالدى. ئىككىسى پاتمە ئوقۇپ ساقاللىرىنى سىيپاشقاندىن كېيىن، كونا ئۆرپ - ئادەت بويىچە بىرئاز ۋاقىت سۆز قىلىشماي جىم ئولتۇرۇشتى.

جاهانكەشلىك بىلەن ئۆتكەن ئۆمرىدە ئاجايىپ قىسمەتلەرنى كۆرگەن هاجى رەھىم بىرئاز سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن، ئالدىرىماي تەپسىلىي هال - ئەهۋال سوراشقا باشلىدى:

— ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ قەيەرلىك؟ ئىسمىڭ نېمە؟ كىمنىڭ بالىسى بولسەن؟ ئاتا - ئاناڭ بارمۇ؟ گېپىڭگە قارىغاندا، قىپچاققا ئوخشايسەن، ئەمما يۈرۈش - تۇرۇشۇڭغا قارىغاندا يات ئەللەردىن كەلگەندەك قىلىسەن.

نۆكەر تامىقىنى قىرىپ قويۇپ پەس ئاۋاز بىلەن جاۋاب بەردى:

— ئىسمىم ئەرەپشاھ، لېكىن يولداشلىرىم «ئەنناسىر»① دەپ ئاتايدۇ. سەۋەبى بۇ مېنىڭ جەڭگە كىرگەندە، قارا قاغىدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان دۇشمەن سېپىگە ئەقلىدىن ئېزىپ، جېنىدىن تويغان ئارسلان كەبى بۆسۈپ كىردىم، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋېتىدىغانلىقىمدىن بولسا كېرەك... ئىسمىم ئەرەپ شاھ بولغىنى بىلەن بۇ ئىسمىنى كىمنىڭ قويغانلىقىنمۇ ھەتتا قەيەردە تۇغۇلۇپ قەيەردە ئۆسكەنلىكىمنىمۇ بىلمەيمەن، ئاتا، پەقەت ھازىرغىچە چالا - پۇچۇق ئېسىمدە قالغىنى: قېلىن ئورمان ئىچىدىكى بىر كۆلنىڭ بويىدا ئولتۇراتتۇق. دادام بېلىقچى ئىدى. ئىككىمىز قېيىق بىلەن تور سېلىپ ئۆيگە چېلەك - چېلەكلەپ بېلىق ئەكىلەتتۇق. ئاپامنىڭ قۇچىقىدا ئەركىلەپ ياتقانلىرىم ئېسىمدە... بىر كۈنى ئۆيىمىزنى قاراقچىلار بۇلاپ، سىگىلىم ئىككىمىزنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇلار بىزنى بىر چوڭ شەھەرگە ئەكىلىپ كېمىچىلەرگە ساتتى. كېمىدە كىچىك قىزلار بىلەن ئوغۇل باللار ناھايىتى كۆپ ئىكەن. كېمىچىلەر بىزنى بىر توپ قازلار بىلەن بىرگە كېمىدىكى چوڭ بىر ئۆيگە قامىۋېتىپ قويدى. قازلار كىيىمىمىزنى يىرتىپ، بىزنى چىشلەپ يول بويى ئارام بەرمىدى. كېمە دەسلەپىدە بىر چوڭ دەريا بىلەن مېڭىپ ئاخىرى دېڭىزغا چىقتى. دېڭىز يا قىسىدىكى بىر شەھەرگە كېلىپ توختىغاندا، كېمىچىلەر بىزنى شۇ شەھەرنىڭ بازىرىدا باشقا كىشىلەرگە سېتىۋەتتى. شۇندىن كېيىن ماڭا كېمىچىلەرنىمۇ، سىگىلىمنىمۇ قايتا كۆرۈش نېسىپ بولمىدى.

---

① ئەنناسىر — ئەرەبچە غالىب دېگەن سۆز.

— ئالتۇن بىلەن كۈمۈش ئۈچۈن تالاي نارسىدىلەرنى يات يەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، سەبىيلەرنىڭ پاك تەنلىرىگە «مەڭگۈلۈك قۇل»لۇق تامغىسىنى باسقان ئاشۇ دۇنياخۇمار سودىگەرلەرنىڭ ئاچكۆزلۈكى، — دېدى دەرۋىش ئېغىر خۇرسىنىپ.

— پەرىزىمچە ئەسلى يۇرتۇم شىمالدىكى ئۆلكىلەرنىڭ بىرەرىسىكەن دەيمەن. ئېھتىمال ئاتا - ئانام مۇرداۋا، ساكسىن ياكى بولمىسا رۇس بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق دېيىشىم رۇس ئېلىدىن كەلگەن قۇللار ئىنتايىن قاۋۇل بولىدۇ. ئۇلۇغ پەرۋەردىگارىم ماڭا كەلگەندىمۇ كۈچ - قۇۋۋەتنى ئايىماي بېرىپتىكەن، ئۇلار مېنى دىرېنت دېگەن شەھەرنىڭ قۇل بازىرىدا سېتىپ كەتتى. كاۋكازنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسى شۇ شەھەر بولىدىكەن. ئۇيەردە بىر خوجايىننىڭ قولىدىن ئىككىنچىسى بىر خوجايىننىڭ قولىغا ئۆتۈش بىلەن بولدۇم. بىرئاز چوڭ بولغىنۇمدىن كېيىن، خوجايىنلىرىم ئەڭ ئېغىر ئىشلارغا سالىدىغان بولدى. مېنى ئېشەك بىلەن چىغىرىققا قوشۇپ، چوڭقۇر قۇدۇققا تۈن سۇ تارتقۇزدى. بويىنۇمدا قۇۋۇق تۇرسىمۇ، تاشتەك قېتىپ كەتكەن توڭلارنى چاپتىم. يۇغان - يۇغان لىم ياغاچلارنى ئۆزۈم يالغۇز توشۇدۇم. ئاشۇ ئادەم چىدىغۇسىز قۇللۇقتا ئۆتكەن كۈنلىرىمده ھۇرلۇك توغرىسىدا ئويلىسامۇ، لېكىن ئۇنىڭغا ئېرىشىشكە كۆزۈم يەتمەيتتى.

— ئۇ ئەبلەخلەر قۇللۇقتا ئۆتكەن ئادەم بالىسىدىن كۆرە، ئۆزىنىڭ ھايۋانلىرىنى كۆپرەك ئاسرايدۇ. — دېدى ھاجى رەھىم ئېچىنىش تەلەپپۇزى بىلەن.

— 17 ياشقا كىرگىنىمده ھاياتىمدا چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ ۋاقىتتا ئەزەربەيجاندىكى بىر خانلىقنىڭ چاكىرى ئىدىم. ئېگىز تاغنىڭ ئېتىكىده قوي بېقىپ يۈرگەن كۈنلىرىمنىڭ بىرىده، توساتتىن تاغ ئۈستىده بىر توپ ئاتلىق ئادەملەر

پەيدا بولۇپ قالدى. توپتىك ئەك ئالەدا قومۇش قۇلاق قارا ئارغىماق مىنگەن بىر ياش يىگىت كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ تەقى - تۇرقى باشقىلاردىن ئۆزگىچە ئىدى. سەل بۇرۇن قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يەر بوشاپ كەتكەن بولغاچقا، بىر چاغدا ھېلىقى يىگىتنىڭ ئاستىدىكى ئات يىقىلىپ كېتىپ، يىگىت بىلەن ئات بىر - بىرىدىن ئاجراپ چوڭقۇر ساينىڭ ئاستىغا قاراپ دومىلاشقا باشلىدى. يىگىت دومىلاپ كېتىۋېتىپ كوپىلا قىلىپ بىر پۇتاقنى تۇتۇۋېلىۋىدى، بىر قىيا تاشنىڭ ئۈستىدە ئېسىلىپ قالدى. شۇ چاغدا مەن ئارقان تاشلاپ ئۇ يىگىتنى چىقىرىۋالىدىم. ئاندىن مەن يىگىتكە: «ئېتىڭنىمۇ ئېلىپ چىقىمەن...» دېدىم. «ئەگەر ئېتىمنى ئېلىپ چىقالايدىغان بولساڭ مېنىڭدىن خالىغىنىڭنى ئال» دېدى ئۇ يىگىت.

ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىككى ئۈزۈن ئارقان تاشلىدى. بىرىنى بېلىمگە باغلاپ تۆۋەنگە قاراپ سىيرىلدىم. ئارغىماق چوڭقۇر ساينىڭ لېۋىدىكى بىر تاشقا تىرىلىپ ئامان قاپتۇ. مەن چۈشكەندە ئۇ ھېچ نەرسە بولمىغاندەك ئوتلاپ يۈرەتتى. توسۇن ئايغىر مېنى كۆرۈپ پۇشقۇرۇپ يېقىن يولاتمىدى. لېكىن مەن ئۇنىڭ مەيلىگە قويماي چاقچاقلىق بىلەن تىزگىنىنى تۇتۇۋالدىم - دە، ئارقان بىلەن بېلىنى ئوراپ باغلىدىم، بۇ چاغدا يۇقىرىدا تۇرغان كىشىلەر بىرلىشىپ ئاتنى تارتىپ چىقىرىۋالدى. ئارقىدىن مېنىمۇ تارتىپ چىقاردى.

— باربكاللا غەيرىتىڭگە ئاپىرىن! ساڭا خۇدانىڭ نەزىرى چۈشكەنىكەن بالام. — دېدى ھاجى رەھىم رازىلىق بىلەن.

— ئۇستىگە چىققىنىمدا يىگىت مەندىن ئالىدىدىكى يول-لار تەغرىسىدا سۈرۈشتۈرۈشكە باشلىدى: قايسى يول قەيەرلەر-دىن ئۆتىدىغانلىقىنى، قايسى يولنىڭ توغرا كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى، قايسى يولنىڭ بىخەتەر ئىكەنلىكىنى سوردى. مەن

بىلىدىغىنىمنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ بەردىم. كورتلارنىڭ قەيەر-
لەردە يول توسۇپ ئۆتكەن - كەچكىلىرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم
قىلىپ بۇلايدىغانلىقىنى، ئۇيەرلەردىن ئەگىپ ئۆتۈپ كەتكىلى
بولمىدىغان چىغىر يوللارنىمۇ ئېيتىپ بەردىم. يىگىت يوللارنىڭ
ئەھۋالىنى تەپسىلىي بىلىۋالغاندىن كېيىن: «ئەمدى خالىغىنىڭنى
سورا!» دېدى. مەن كۆپ ئويلاپ تۇرمايلا «ھۆر ئادەم بولۇش
ئارزۇيۇم بار» دېدىم. «ئۇنداق بولسا مېنىڭ كەينىمدىن ماڭ،
ئازادلىقىڭنى ئۆتكۈر قىلىچ ۋە نەيزەڭنىڭ تېغى بىلەن
ئالسەن!» دېدى يىگىت. شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ موڭغۇللار بە-
لەن توقتىمايلا كۆرەش قىلغان پەرۋانە ① شەھىرىدە موڭغۇل
قوشۇنلىرىنى بىتچىت قىلغان ئاتاقلىق قەھرىمان جالالىدىن
ئىكەنلىكىنى بىلدىم. شۇندىن باشلاپ ئۇنىڭ قوشۇنىدا نۆكەر
بولدۇم. ئۇ ماڭا ئۆز قولى بىلەن بىر شەمشەر ۋە بىر ياخشى
ئارغامچا ئىنئام قىلىپ: «كۆز قارچۇقۇڭدەك ساقلا» دېگەنىدى.
بۇگۈن قارا باسقانىدەك ئۇخلاپ قېلىپ، شۇ تۇلپارىمدىن ئايرى-
لىپ قالدىم! — دەپ يىگىت يەنە كۆزىگە ياش ئالدى.

— كۆڭلىڭىزنى بىلگىنىڭىز ئېيتىۋەرگىن. ئېتىڭىزدىن غەم قىلە-
ما، تېپىلىدۇ، — دېدى دەرۋىش.

— قايتىدىن ئەركىن دۇنياغا كېلىپ، ئويناپ تۇرىدىغان
شاش ئارغامچا مىنىپ، قەيسەر جالالىدىننىڭ قوشۇنىغا كىرگەن-
دىن كېيىن، بۇرۇنقى تار دۇنيا ماڭا ئەمدى پايانى يوق كۆ-
رۈنۈپ دادام بىلەن بىرگە سۆزۈك كۆل ئۈستىدە ئۈزۈپ يۈرۈپ
بېلىق تۇتقان، بەخت ئىچىدە ئۆتكەن ھېلىقى بالىلىق چاغلە-
رىمغا قايتىپ كەلگەندەك بولدۇم. بۇ دۇنيادا ئىنسانىنىڭ ئەر-

---

① پەرۋانە — ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر. بۇشەھەرنىڭ يېنىدا
جالالىدىن باشچىلىقىدىكى تۈرك لەشكەرلىرى كۈچ جەھەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن
كېلىدىغان موڭغۇللار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ئۇلارنى يېڭىپ چىققان.

كىنلىك ۋە ئازادلىقتىنمۇ قىممەتلىك، ئۇنىڭدىنمۇ ھۆرۈر - ھالا-
ۋەتلىك نەرسىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى شۇ ۋاقىتتىلا چۈشەندىم!...
ئۇچ يىل ئاتاقلىق سەردارنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي تۇردۇم. نۇر-
غۇن دەھشەتلىك جەڭلەردە ئۇنى دۈشمەننىڭ قىلىچىدىن قوغداپ
قالدىم. شۇنىڭ بىلەن غالىب ئەنناسىر دېگەن داڭقىم چىقتى.
جالالىددىن ماڭا كۆپ قېتىم: «مۇڭغۇللارنىڭ ئاسارىتىدىكى خارە-
زىمدە ھاجى رەھىم ئەل باغدادى دېگەن بىر دانىشمەن دەرۋىش
بار. ئۇ ئادالەت بىلەن ھەقىقەت ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىدىغان
ئادەم، ئەگەر بېشىڭغا كۈن چۈشسە شۇ ئادەمگە بېرىپ سالام
قىلىپ مېنىڭ ئىسمىمنى چىقارساڭ قولىدىن كېلىدىغان ياردىمىنى
ئايىمايدۇ» دېگەنىدى.

ھاجى رەھىم ئورنىدىن تۇرۇپ ئەرەپشاھقا ئىككى قولىنى
سوزغان حالدا:

— جالالىددىن دېگىنىڭدىلا يۈرىكىم يايراپ كەتكەنىدى.
ئۇ خۇددى قاراڭغۇ تۈندىكى چاقناپ تۇرغان يۇلتۇق يۇلتۇزغا
ئوخشايدۇ. جالالىددىن دېگەن تىلىڭدىن ئۆرگىلىپ كېتەي جېنىم
ئۇكا، يېنىمغا يېقىنراق كېلىپ ئولتۇرساڭچۇ! — دېدى.

ئەرەپشاھ دەرۋىشنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— قەدىرلىك ئىنىم ئەرەپشاھ ئەنناسىر، — دېدى ھاجى
رەھىم، — سەن ئەمدى ماڭا جالالىددىندىن قانداق ئايرىلغانلى-
قىڭنى ئېيتىپ بەرگىن. ئۇ ئۆزى ئامان - ئېسەنمۇ؟ ياۋۇز
مۇڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ ھالاك بولمىغاندۇ؟ ئادەم تەقدىرىنىڭ
ئۆزگىرىشى ھېچ گەپ ئەمەس. بەزىدە باتۇر يىگىتنىڭ ئۆزى
كۆزلىگەن مەقسىتىگە ئەمدى يېتەي دېگىنىدە، ئويلىمىغان يەر-
دىن بىر يەختىسىزلىككە ئۇچراپ ئارماندا كېتىدىغان ۋاقىتلىرىمۇ
بولۇپ تۇرىدۇ...

— دېگىنىڭ توغرا! مېنىڭ بېشىمدىن ئاشۇنداق كەچۈر-

مىشلەر ئۆتتى. ــ دېدى يىگىت، ــ مۇڭغۇللار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە جالالىدىننىڭ قېشۇنى ئوڭ-ۇششىزلىققا ئۇچراپ، مەن دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ كېتىشكە تاس قالغاندا، ئاران قېچىپ قۇتۇلدۇم. شۇندىن بېرى باتۇر سەردارىمنى قايتا كۆرەلمىدىم. ئۇ غەربكە قاراپ كەتتى. مەن قاتمۇ قات تاغلار ئارىسىدىكى سۇقماق يوللار بىلەن شەرققە قاراپ مېڭىۋەردىم. تاغ ئىچىدە يول توراپ مۆكۈپ ياتقان قاراقچىلارغا دۇچ كېلىپ، ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ يۈرۈپ ئاران قۇتۇلدۇم. ئاخىرىدا خارەزىمگە كېتىۋاتقان بىر كارۋانغا ئۇچراپ شۇنىڭغا قوشۇلدۇم. مەن خېلىدىن بېرى كۆرمىگەن چەت ئەللەرنى، ئۇ يەرلەردىكى ناتونۇش خەلقلەرنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتىم. شۇ ۋەجىدىن سودىگەرلەر بىلەن كېلىشىپ كارۋان مۇھاپىزەتچىسى بولدۇم. بىر كۈنى سۇسىز چۆلدە كېتىۋاتقاندا، ئويلىمىغان يەردىن قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدۇق. قاراقچىلارنى كۆرگەندىن كېيىن چىداپ تۇرالمىدىم. قىزىپ كېتىپ بىر نەچچىسىنى چېپىپ ئولتۇرۇپ قالغانلىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ قوغلىۋەتتىم. بىراق مېنىڭ بۇ قەھرىمانلىقىمنى ئاچكۆز سودىگەرلەر تۇغرا باھالىمىدى. ساق - سالامەت خارەزىمگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار خۇدانى ئۇنتۇدى. خۇدا جاجىسىنى بەرگۈرلەر ئەمگەك ھەققىنىمۇ تولۇق بەرمىدى. بەرگەن پۇلى چىغناققا يېتىپ كېلىش خىراجىتىگىمۇ يەتمىدى. ئاران دېگەندە چىغناققا يېتىپ كەلدىم، كېلىپلا سېنىڭ ئۆيۈڭنى ئىزلەپ تېپىشقا ئالدىرىدىم. ئەقىل - پاراسەتنىڭ چىرىغى، ئىلىم - پەننىڭ چۆققۇر دېڭىزى بولغان ھاجى رەھىم مېنى تالادا قويماس دېدىم. شۇ خىياللار بىلەن تۇن - كېچىدە سېنىڭ ئۆيۈڭگە قاراپ كېلىۋاتسام بىر توپ ئادەملەر ئىشىكىڭنى بۇزۇۋاتقانىكەن، ئۇلارنى كۆرۈشۈم بىلەنلا ۋارقىرغىنىمچە ئۇستىگە ئات سالدىم. ئۇچىنى يارلاندۇرۇپ،

بىرنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ تاشلىدىم. ئۇلارنى ئېتىمغا دەسسىتىپ يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتەي دېگەنىدىم. ئىپلاسلار چىدىيالماي قۇيرۇقىنى تىكىۋەتتى.

— تۆغرا ۋارقىرىغان بىر ئاۋاز ئاڭلانغاندى. شۇ سەن ئىكەنسەن - دە، — دەپ ياشانغان ئالىم بېشىنى ئېگىپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇرغان ياش يىگىتكە ھەيران بولغىنىچە قارىدى.

— ئۇنداق بولسا سېنىڭ بۇ يەردە تۇرۇشۇڭ خەۋپلىك، سەۋەبى قېچىپ كەتكەنلەر قاراقچى ئەمەس، بەلكى مۇڭغۇللار، ئۇلار سېنىڭ قىلغىنىڭنى باشلىقىغا بېرىپ ئېيتسا، ساڭىمۇ - ماڭىمۇ ياخشىلىق يوق. ئۇ بىزنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن قۇشۇن ئەۋەتىشى مۇمكىن، خۇدا ئۇ كۈنلەرنى ھارام قىلسۇن. ئەگەر مۇڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشسەڭ دۇنيانىڭ يېڭى خوجايىنلىرىغا قول ياندۇرغان دەپ بىزنى دەھشەتلىك جازاغا بۇيرۇشى مۇمكىن، شۇڭا بۇدۇنيادىن ھەر ئىككىمىز تېز كېتىشىمىز كېرەك...سەن بولساڭ تاغنى يۆلەۋالىدىغان غەيرەتلىك ياش يىگىتسەن، مەن بولسام، پۈتۈلسە ئۇچۇپ كېتىدىغان قېرى بوۋايمەن. سەنغۇ بىر ئامال قىلىپ قۇتۇلۇپ كېتەرسەن، مېنىڭ ئىشىم قىيىن بولىدىغان بولدى.

ئەرەپشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ، بېلىدىكى قامچىسىنى قولىغا ئالدى - دە:

— ئېتىمدىن ئايرىلدىم، قولۇمدىكى بۇ قامچىدىن باشقا ھېچ نەرسەم يوق. پىيادە قەيەرگىمۇ بارالايمەن. كۈپارلارنىڭ قولىدا قاراپ تۇرۇپ ھارام ئۆلگۈچە، باشنى ئېلىپ كەتكەن تۈزۈك. ھاجى ئاكا، سېنىڭ ياشىنىپ كۈچ - قۇۋۋەتتىن قالغان ئادەم ئىكەنلىكىڭ راست! بىراق سەن پۈتۈن دۇنيانى پىيادە كېزىپ چىققان دەرۋىشسەن. ھازىر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ

چۆلگه چقىپ كېتەيلى. چۆلنى ماكان قىلغان كۆچمەنلەردىن پاناھ تاپارمىز. دۇشمەن ھەرگىزمۇ بىزنىڭ كېتىۋېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرمايدۇ.

— توغرا ئېيتىسەن، — دېدى دەرۋىش، — سېنىڭ بىلەن بىرگە كېتەي. تۆۋۈر قەپەسكە يەنە چۈشۈپ قالماي.

ھاجى رەھىم تامدا ئىلىقلىق تۇرغان چىراغنى ۋە قاپاق چۆچمكىنى ئېلىپ بېلىگە باغلىدى.

بېشىدىكى ئاق تەلەيسەنىڭ① ئورنىغا دەرۋىش كۈلاسىنى كىيدى. پۈتىغا ئەسكى كەشنى سېپىپ، قولىغا تۇتقان ئۈزۈن ھاسىسىغا تايانغىنىچە ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ قالدى.

— دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگە بارىمىز دېسەكمۇ تەييارمەن. ئۆمرۈمدە تىرىك جانغا ئازار يەتكۈزمىگەن بېلسامىمۇ، خۇددى جىنايەتچىدەك تالاي يىللار جاھان كېزىپ، قېچىپ يۈرگەنىدىم! يەنە تەمتىرەپ يۈرۈشكە تۇغرا كەلدى... كونا چەكمىنىم يىرتىق بولدى!... تۇنده كەلگەن مېھمانىنىڭ تاشلاپ كەتكەن چاپىنىنى كىيىپ كېتىدىغان بولدۇم - دە.

— بۇنداق ئېسىل كىيىمنى كىيىپ باقمىغانىدىم. — دېدى ئۇ مۇڭغۇل كۆك چاپىنىنى كىيۋېتىپ، — پاھ، تۈگمىلىرى نېمىدېگەن ئېسىل - ھە، ياقۇتتىن ياسالغانمىكەن... ھەممىنى شۇنداقلا تاشلاپ كېتىدىغان بولدۇم! قىيالمايۋاتقىنىم يېقىندا يېزىپ پۈتتۈرگەن كىتابىم. ئۇنىڭدا سەرىق ساقال چىگگىزخانىنىڭ تاجاۋۇزىدا خارەزىم خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئادەم چىدىغۇسىز قىسمەتلەر تۇغرىسىدا يېزىلغانىدى. ئىسىت شۇ نەرسەمۇ قالمىدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا تارتىشىدىغان ھېچنەرسە يوق ئىدى!

— قايغۇرما، — دېدى ئەرەپشاھ ھاجى رەھىمنىڭ قولىنى

---

① تەلەيسە — ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارلا كىيىپ يۈرىدىغان ئەرەبلەرنىڭ باش كىيىمى.

قىسىپ، ــ بۇگۈندىن باشلاپ مەن سېنىڭ چاكىرىڭ، مۇرىدىڭ بۇلاي، قەيەرگە بارساڭ سايا ئىدەڭ كەينىڭدىن يۈرەي. كىتابىڭنى، خۇر-جۇنۇمغا سېلىپ كۆتۈرۈۋالاي.

ــ بارىكاللا، بۇ ئىشىڭ ياخشى بولدى! ــ دېدى دەرۋىش، ئۇ بۇلغار تاشلىق قېلىن كىتاب بىلەن خەت سالىدىغان جەز-پىستاننى ئەرەپشاھقا سۇنۇپ، بىر نەچچە يىل ئىستىقامەت قىلغان كۈلبىسىگە ئاخىرقى رەت غەمكىن نەزەر تاشلىدى - دە، «ئەمدى كەتتۇق» دېدى.

ئىككىسى كۈلبىدىن سىرتقا چىقتى. ھاجى رەھىم ئىشىكنى چىڭ بېكىتكەندىن كېيىن، نېرىدا ياتقان ئىتىنى چاقىرىپ:

ــ بۆرىباسار، بۆرىباسار! بۇ ئۆينىڭ كۈزەتچىسىمۇ، خو-جايىنىمۇ سەن. سېنىڭ ئىگەڭ ئەمدى بۇ ئۆيگە يا كېلىدۇ، يا كەلمەيدۇ، ــ دېدى - دە، چىغىر يول بىلەن چۆلگە قاراپ تېز - تېز قەدەم تاشلاپ كەتتى.

قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ ئەركىلەپ كەلگەن قېرى ئىت ئىشىك ئالدىدا چوقچىيىپ ئولتۇرۇپ، ھاڭ - تاڭ بولغىنىچە ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى.

بەشىنچى باب

موڭغۇللار سەپەرگە تەييارلانماقتا

ئېلىمىزگە بېسىپ كىرگەن تاتار لەشكەرلىرىنىڭ كۈچىمۇ، تەرتىپ - ئىنتىزامىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئۇلارنى پۈتۈن دۇنيانى بېسىۋالالايدۇ دېگىلى بولاتتى.

(XIII ئەسىر جۇڭگو تارىخچىسىدىن)

ئۆز هەنەكچىلىكى بىلەن بۇلۇپ ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىزرەك بىغەم ياتقان چىغىناق شەھەرنىڭ تار كۈچىلىرى بۇرۇنقى مۇڭغۇل باسقۇنچىلىرىدىن① كېيىن تا ھازىرغىچە مۇنداق چوڭ كارۋانىنى، مۇنچە كۆپ تۆگىلەرنى، ئۇيۇقتىن - بۇياقتا چېپىپ يۈرگەن بۇنچىلىك كۆپ ئاتلىق ئادەملەر بىلەن ئالدىراش يۈگۈرۈشۈپ يۈرگەن پىيادە ئادەملەرنى كۆرگەن ئەمەس ئىدى. «مۇڭغۇللار نۇرغۇن لەشكەر تۈپلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغۇدەك» دېگەن گەپ خېلىدىن بېرى ئۇزۇن قۇلاقلار تەرىپىدىن شەھەرگە تارقىلىپ يۈرگەچكە شەھەر خەلقىنىڭ ھەممىسى بۇ خەۋەرنىڭ راست - يالغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىرايتتى.

مۇڭغۇل لەشكەرلىرى ھەربىر كۈچىنىڭ بېشىدىن توپ - توپى بىلەن شەھەرگە كىرىشكە باشلىغاندا، كۈچىلارغا سىغماي قاينىاپ تۇرغان ئاھالە قىستىلىشىپ لەشكەرلەرگە يول بەردى. لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاتلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ تەلەتى ئىنتايىن سۈغۇق، شالاڭ ساقال - بۇرۇتلىرى تىك-تىك بولۇپ تۇراتتى. بەزىلىرى پۈتۈنلەي كۆسا بولۇپ ئەرەنچە كىيىنىۋالغان جەددال مۇمايىلارغا ئوخشايتتى. ھەممىسىنىڭ يۈزلىرى كۆندە كۆيۈپ قارىيىپ كەتكەنىدى. ئاستىدىكى پاكار ئاتلىرى كۆرۈنگەن نەرسىدىن ئۇركۈپ پۇشقۇرۇپ خالايىقنى دەسسەپ چەيلەۋېتىدىغاندەك قىلاتتى. كۈچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى قىستىلىشىپ تۇرغان خالايىقنىڭ بەرەرى يېرىلدا لەشكەرلەرگە قاراپ ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قالسا، مۇڭغۇللار ئۇلارنىڭ باش - كۆزىگە ئايىماي قامچىلايتتى.

لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى شەھەر بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى

---

① چىڭگىزخان باشقۇرغان مۇڭغۇل - تاتار لەشكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان تاجاۋۇزى 1220 — 1225 - يىللىرى بولۇپ، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مۇڭغۇللارنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

ئەك چوك مەيدانغا يىغىلدى. بۇ يەردە ۋىلايەت ھاكىمى تاڭ غۇتخان دېگەن كىشىنىڭ تاشتىن سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئېگىز ساربىي بار ئىدى. تاڭغۇتخان چىڭگىزخاننىڭ نەۋرە ئوغلى ئىدى. لەشكەرلەر ئاتتىن چۈشۈپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بېلىگە باغلاپ ئۇ يەر - بۇ يەرگە تۆپ - تۆپ بۆلۈپ يىغىلدى. يېقىن ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى، ئىشىكلىرىنى بۇزۇپ، دەرەخلىرىنى كېسىپ ئەكېلىپ گۈلخان ياقتى. ھېچبىر ھېيىقماستىن ئۇدۇل كەلگەن ئۆيگە كىرىپ، ئۆي ئىگىلىرىنىڭ قول ئىلكىدىكى ئوزۇق - تۈلۈك، مال - بىساتنى سۈپۈرۈپ چىقتى. شۇنداىن كېيىن لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان گۈلخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇشۇپ تاش چاي ئىچىشكە باشلىدى. داستىخان ھەر تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇلدى، بولۇپمۇ ياڭاق بىلەن مايغا قوشۇپ يانجىگەن تېرىق كۆپ ئىدى.

بۇلار شەرقتىكى ئۆز يۇرتىدىن چىغىناق شەھرىگە كېلىپ چۈشكەن مۇڭغۇللارنىڭ ئون بىر خانىنىڭ ئالدىنقى سەپ تۇرغاۋۇتلىرى① ئىدى. بۇ خانلارنىڭ ھەممىسى چىڭگىز نەسلىدىن بولۇپ، موڭغۇل - تاتار لەشكەر②لىرىنىڭ ئاساسىي

---

① تۇرغاۋۇتلار— مەخپۇس خانىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچىلار.

② موڭغۇل - تاتار لەشكەرلىرى دېگىنى ئىلگىكى تاتارلاردىن قۇرۇلغان قوشۇن ئەمەس. ئۇ زامانلاردا «موڭغۇل» ۋە «تاتار» دېگەن ئىككى مىللەت ياكى ئىككى تائىپە يوق. بۇ ئىسىملار بىر تائىپىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى ئىدى، پەقەت ئۇزۇن دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي ياۋروپانى ماكان قىلغان تۈرك قېنىدىكى مىللەتلەر بۇ ئىسمىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. چىڭگىزخان ئونون ۋە قورۇلۇن دەريا بويلىرىنى ماكان قىلغان ئىنتايىن ئاز سانىدىكى خەلق ئىچىدىن چىققان بۇ خەلقلەرنى «موڭغۇل» دەپ ئاتىغان. كېيىنچە چىڭگىزخان كۆپلىگەن ئەللەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ئۇلۇغ خاقان بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا ئۆز قول ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بارلىق خەلقىنى «موڭغۇل» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتالمىش دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى.

قىسمى كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ تۇرغۇزماي يۈرۈپ بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كېلىۋاتاتتى. تۇرغاۋۇتلار بۇ يەردە ئۆز قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

چىڭىناق خەلقى مۇڭغۇللاردىن قۇرقىنىدىن ئۇلارنىڭ خالىغان نەرسىسىنى ئۇن - تىنچسىزلا بېرىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن 15 يىل بۇرۇن چىڭگىزخاننىڭ يەر - جاھانىنى زىلزىلگە كەلتۈرگەن سانسىز قۇشۇنى تەرىپىدىن قىلىنغان ۋەيرانچىلىقلار، خەلقنىڭ ئېسىدىن تېخى كۆتۈرۈلمىگەنىدى. ئۇ ۋاقىتتا مۇڭغۇل لەشكەرلىرى بارلىق شەھەرلەرگە ئوت قويدى، تالىدى، ئامان قالغان كىشىلەر بۇلسا بېشى قايغان تەرەپلەرگە پىتىراپ كەتتى. مۇڭغۇللار ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن يۈرگەن تىنچ پۇقرالارنىمۇ ئايىماي قىردى. قۇلدىن ئىش كېلىدىغان ھۈنەر-ۋەنلەرنى بۇلسا، يىراقتا قالغان مۇڭغۇلىيەگە قۇل قىلىپ ئەكەتتى. خۇتۇن - قىزلار بىلەن بالا - چاقىلارنى ئۇرۇشتا قۇلغا چۈشكەن غەنىيمەت دەپ ئۆزئارا بۆلۈشۈپ، بازارغا ئاپىرىپ ھايۋان قاتارىدا ساتتى.

ئارىدىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇرۇش بىسىلىپ، قىرغىن قىلىش تۇختىتىلدى. ئۇر - چاپ بېسىلغاندىن كېيىن، ئىنسان ئاياغ باسمىغان تاغلار ئىچىگە، قېلىن ئورمان - تۇقايلىقلارغا يۇشۇرۇنغان كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋەيران بولغان قەدىمكى ماكانلىرىغا بىر - بىرلەپ قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار ئاستا - ئاستا ھوشىنى يىغىپ، تىنىپ كەتكەن ئېرىق - ئۆستەڭلىرىنى قايتىدىن چېپىپ، ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنى قايتىدىن تۇزەشتۈردى. باي سودىگەرلەر بۇلسا مۇڭغۇللارغا سېلىق يىغقۇچى بولۇپ خىزمەتكە كىرىۋېلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي بۇرۇنقىدىن زىيادە بېيىپ كەتتى. ئۇلار كاتتا ئىمارەتلەرنى سالدۇرۇپ، ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىغا ھەرخىل

مۇنله‌ر بىله‌ن تولغان هەشەمەتلىك باغلارنى بىنا قىلدى. بۇرۇن ته‌كەببۇرلۇقتىن غادىيىپ يۈرگه‌ن ئىمامىلار مۇڭغۇل له‌شكه‌رلىرى دەسسەپ - چەيلەپ نىجاسەتكه تولدۇرۇۋەتكه‌ن مەسچىتله‌رنى ئۆز قوللىرى بىله‌ن تازىلاپ چىقتى. ئاسمان - پەلەك بۇيى تالاشقان هەشەمەتلىك ئېگىز مۇنارلارنىڭ ئۈستىده مەزىنله‌ر بۇرۇنقىدەك كۈنىگه بەش قېتىم ئەزان ئېيتىپ، دىيانەتلىك مۇسۇلمانلارنى نامازغا دەۋەت قىلىپ تۇرىدىغان، دىنغا چىن كۆڭلى بىله‌ن ئىخلاس قىلمىدى دېگه‌نله‌رنى، نامازغا ۋاقتىدا ئۈلگۈرۈپ كه‌لمىگه‌نله‌رنى بۇرۇنقىدەك دەررىگه باسىدىغان ۋە قاتتىق جازالارغا تارتىدىغان بولدى.

كونا قائىده - ته‌رتىپله‌ر قايتىدىن ئەسلىگه كېلىپ، هەمه خه‌لق ئۆز تۇرمۇشى بىله‌ن بولۇپ بەخرامان يۈرگه‌نده مۇڭغۇل خانلىرى بىله‌ن ئۇلارنىڭ چارلىغۇچى قىسمىلىرىنىڭ چىغىناق شەھىرىگه ئاسماندىن چۈشكه‌ندەك تېساتتىن كىرىپ كېلىشى① شەھەر خه‌لقىنى ئىنتايىن قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. ۋىلايەت هاكىمى تاڭغۇتخان ئەتراپىدىكى باشقا خانلارغا ئات چاپتۇرۇپ، ئۇلاردىن ئاسىيانى بېسىۋالغان ئاتاغلىق خان چىڭگىزنىڭ ئەۋلادلىرىغا سۆيۈپ بېرىش ئۈچۈن كۆپلىگه‌ن قوي، قۇلۇن، غۇنان، ئۇسسۇزلۇقى ئۈچۈن سابا - سابا قىمىز ۋە باشقا تۈرلۈك يېمه‌كلىكله‌رنى ئالدۇردى. كۈنچىقىشتىن كېلىۋاتقان ياۋۇز مېهمانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن يه‌رلىك خه‌لق سەيخۇن② دەريا بويىغا بىرنەچچه مىڭ كىگىز ئۆي تىكتى.

---

① بۇ ۋەقه 1237- يىلى باھاردا بولغانىدى.
② ھازىرقى سىر دەريا.

ئالتىچى باب

غالىب قوماندان

سۈبىتاي باھادىرنىڭ تۇمەنى① كىچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، تېخىتماي يۈرۈپ چىغاناق شەھرىگە يېتىپ كەلدى. سانسىزلىغان ئات تۇيمقىدىن كۆتۈرۈلگەن قېيۇق چاڭ - توزان قۇياش يۈزىنى توراپ جاھاننى قاراڭغۇلۇق باستى. شەھەرگە ئەڭ بۇرۇن كىرگەن ئىككى قېشۇننىڭ ھەر قايسىسى يۈز بېلۇپ، ئالدىدىكىسى پۈتۈنلەي جەزەن ئات مىنگەن نۆكەرلەر ئىدى. ئاندىن مېڭغۇللارنىڭ ئۆمرىدە بىر قېتىمۇ يېڭىلىپ باقمىغان ئۇلۇغ قېنداندانى يەكچەشمە سۈبىتاي باھادىر② كىرىپ كەلدى. بۇ تالاي قانلىق جەڭلەردە ئۆز دۈشمىنىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، نامى ئالەمگە پۇر كەتكەن سەركەردە ئىدى. كەلكە دەرياسىنىڭ بېيىدا قىپچاقلار بىلەن رۇسلارنى قىرىپ تاشلىغان③، جۇڭگونىڭ ئۇچ پايتەختىنى ئارقا - ئارقىدىن بېسىۋېلىپ 20 ئۆلكىسىنى بېيسۇندۇرغان داڭلىق سەردار سۈبىتاي مۇشۇ ئىدى.

سۈبىتاي قۇيرۇقى يەرگە تېگىپ تۇرىدىغان ئۇزۇن يالىلىق چىپار يېرغىنىڭ تەكشى تەۋرىتىشىگە ئۆزىنى تەڭكەش قىلىپ، ئات ئۈستىدە مۈگدەپ كېلىۋاتاتتى.

---

① تومەن — ئون مىڭ ئاتلىق لەشكەردىن قۇرۇلغان مۇستەقىل قوشۇن.

② سۈبىتاي باھادىر — چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ چوڭ قوماندانى.

③ 1224- يىلى.

سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئوق قۇلى ياش ۋاقتىدا بىر قېتىم لىق جەڭدە يارىلانغانىدى. دۇشمەن قىلىچى قۇلىغا تېگىپ بۇلجۇق كۆشنى كېسىۋەتكەنلىكتىن قولى ناكار بۇلۇپ ساقايغاچقا، كارغا كەلمەيتتى. يەنە بىر قېتىملىق جەڭدە ئوق قاپقىغا قىلىچ تېگىپ كۆزى ئېقىپ كەتكەن. شۇڭا ھازىرمۇ قاپقىدىن يۇزىگىچە چۇشكەن تاتۇق.ى بار ئىدى. شۇنىدىن بېرى ساق قالغان سول كۆزى ئادەم بەدىنىنى تېشىپ ئۆتۈپ، ئىچىدىكى بارلىق مەخپىي سىرلىرىنى بىلىۋالىدىغانىدەك قادىلىپ چەكچىيىپ تۇراتتى. قول ئاستىدىكى لەشكەرلەر ئۇنى «ياربدار يۇلۇاس»، «سۇبىتاي ئوۋچى قۇرغان تۇزاقنى بۇزۇپ چىققان يۇلۇاسقا ئوخشايدۇ، ئۇ دۇشمەننىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىنى ئالدىن سېزىۋالالايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇلساڭ ئۆلمەيسەن» دېيىشەتتى. ئەينى يىللاردا مەشھۇر چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ كىچىك نەۋرىسى باتۇخانىنى تەربىيىلەپ ئۆستۇرۇش ئۈچۈن، مۇشۇ يەكچەشمە سۇبىتاي باھادىرغا تاپشۇرغانىدى.

چىغىناقنىڭ پۇقرالىرى مۇڭغۇللارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن شەھەر سىرتىدىكى چوڭ يول ئۇستىگە يىغىلغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاپئاق ساقاللىق قېرى ئادەملەر، قائىدە - قانۇنلارغا پىششىق بەگلەر، ھېسابسىز بېيىپ كەتكەن سودىگەرلەر بار بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ قولىدا ھەرخىل نېمەتلەر بىلەن تولغان كۈمۈش پەتنۇسلار بار ئىدى. بەزىلەر تۇپ - تۇپ ئېسىل گەزلىمىلەرنى قۇچاقلاپ تۇراتتى. ئەتراپتىكى تاماشا كۆرۈشكە يىغىلغان شەھەر پۇقرالىرى ئىتتىرىشىپ، قىستىلىشىپ بۇيۇنلىرىنى ئالدىغا سوزۇشاتتى. مۇڭغۇللارنى قارشى ئېلىشقا چىققان بۇ ۋەكىللەرنىڭ خىيالى بۇ ئاتاقلىق قوماندانىنى — سۇبىتايىنى موڭغۇل دەۋرىدە بېيىغان بىر سودىگەرنىڭ يېڭى سالدۇرغان ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپ، ئۇ يەردە ئۇنى ھاممامغا چۈشۈرۈپ،

خۇش پۇراق باغلارنى سەيله قىلدۇرۇپ، تۈرلۈك مېۋىلەرگه تويدۇرۇپ ئوبدان ئارام ئالدۇرۇش ئىدى.

لەشكەرلەرنىڭ ئالدىنقى بىرنەچچه توپى چېپىپ ئۆتۈپ كەتتى. سۇبتاي باھادىر يىغىلغان خالايىقنىڭ يېنىغا كېلىشىگه، تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغانلارنىڭ ئىچىدىن بىر ئىمام ئالدىغا چىقىپ:

— ئەي،ئۇلۇغ بەگزادە! باتۇرلارنىڭ سەردارى، غالىب قەھرىمان! — دەپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي مەدھىيه ئوقۇپ كەتتى. لېكىن سۇبتاي باھادىر يوپۇرۇلۇپ تۇرغان خالايىقنىڭ ئاۋازى، زەر - كىمخاب تونلارغا پۈركەنگەن مەشھۇر ئاقساقاللارغىمۇ، كۆمۈش تاۋاقلار بىلەن تولۇپ - تاشىپ يېتىلەرگىمۇ، خىلمۇ خىل لەززەتلىك تائاملارغىمۇ نەزەر كۆزىنى سالماي، شەھەرنىڭ سىرتىدا سۈزۈلۈپ باتقان كەڭ دالىغا قاراپ ئېتىنىڭ بېشىنى قويۇۋەتتى.

شەھەرگه چۈشمەي تۇختاۋسىز كېتىۋاتقان سۇبتايىنىڭ ئارقىسىدىن چاپقان بىرنەچچه ئاتلىق خان بىلەن ۋىلايەت ھاكىمىنىڭ دىۋان بېگى ئۇنى قوغلاپ يەتكىچه ئاتلىرى قارا تەرگه چۆمۈپ، ئۆزلىرىمۇ چارچاپ كېتىشتى، ئۇلار سۇبتايغا يېتەر - يەتمەستىنلا تەرەپ - تەرەپتىن ۋارقىراشقا باشلىدى:

— تۇختا! ... ئالدىراپ نەگه بارىسەن؟ ... كۈيىنىڭ خان بىلەن ۋىلايەت ھاكىمى تاغۇتخان سېنى سارايغا كەلسۇن، دەپ يارلىق ئەۋەتتى. سارايدا مۇھىم مەجلىس بار دەيدۇ...

سۇبتاي باھادىر ماقۇل بارلىي دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىسىمۇ، لېكىن ئاستىدىكى تەڭگه چىپار يورغىسى بۇرۇنقىدەكلا يورغىلاپ كېتىۋەردى. بىرئازدىن كېيىن سۇبتاي جاۋاب بەردى:

ـ بارالمايمەن!... ئىشىم ئالدىراش. خورىزىغا دان بېرىشىم كېرەك.

سۇبىتاي شۇنداق دېدى ـ دە، ئېتىغا قامچا سالدى. ئېغىزدۇرۇقىنى چاينىپ تۇرغان تەڭگە چىپار يورغا ئالغا قاراپ ئېتىلدى. ئۇزۇنددىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن دالىغا سىغمايدىغان كەتكەن ئاتلىق لەشكەرلەرمۇ سۇبىتايىنىڭ چېپىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەممىسى بىراقلا ئاتلىرىغا قامچا سالدى. بىرئازدىن كېيىن چىغىناق شەھىرىدىن ئۇزاپ ئۇلارنىڭ قارىسى كۆرۈنمەي قالدى.

سەيخۇن دەريا سىنىڭ بويىدىكى بۇ كۆكۆل مەيدانغا كەلگەندە پۈتۈن لەشكەر توختاپ، بىرئاز دەم ئالدى. كىگىز ئۆيلەر ئارتىلغان تۆگە كارۋىنى كېلىشى بىلەنلا يېڭىلەر چېشىرۇلۇپ، قانا تلىق ئاق ئۆيلەر دەريا بويىغا قاتار ـ قاتار قىلىپ تىكىلدى. قۇللار يېقىن ئەتراپتىن ئوتۇن ـ چاۋار يىغىپ، قۇرۇپ قالغان قېمۇشلارنى ئورۇپ، ئوچاقلارنى ياساپ چېرىك ـ چېرىك داش‌قازانلارنى ئاستى. قۇلۇنلارنىڭ گۆشى بىلەن تاغار ـ تاغار گۈرۈچلەر قازانلارغا سېلىندى. بۇ تاماقلار ئارقىدا كېلىۋاتقان ئەڭ چوڭ رەھبەر، ئۇلۇغ داھىي كەلگۈچە قازانلاردا پۇرۇقلاپ قاينايتتى.

سۇبىتاي باھادىر ئۆزىگە مەخسۇس تىكىلگەن ئالتە قاناتلىق ئاق ئۆيگە كېلىپ چۈشتى. ئۆيىنىڭ چاتقىرىقىدىن ئۇچىغا قوتازنىڭ مۈڭگۈزى ۋە ئات يالىسى باغلانغان ئۇزۇن دەستىلىك نەيزە چىقىرىلغان بولۇپ، بۇ شۇ زامانىنىڭ ئادىتى بويىچە قوماندانىنىڭ ئۆيىنى باشقىلارنىڭ ئۆيىدىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالاھىدە بەلگە ئىدى. ئىشىككە ئېسىل گىلەم تارتىلغان بولۇپ، بۈسۇغىدا قاپىقىدىن مۇز يېغىپ تۇرىدىغان ئىككى قاراۋۇل قاققان قوزۇقتەك قېتىپ تۇراتتى. ئۇلاردىن نېرىراقتا

زەنجىر بىلەن باغلانغان تورپاقتەك ئىككى سېرىق ئىت تۇراتتى. قازاندىكى گۆشنىڭ پۇرىقىنى سەزگەن بۇ ئىتلار خىرىلداپ يەرنى تاتىلاپ ھەر تەرەپكە يۇلقىناتتى.

سۇبىتاي باھادىر ئۆيگە كىردى. قۇللار ئۆي ئىچىگىمۇ ئوت يېقىپ، قازان ئاسقانىكەن. قازاندىكى يېڭى سوپۇلغان مالنىڭ گۆشى ئادەمنىڭ دىمىغىنى يارات‌تى. چۇۋۇلغان، ئۇزۇن چاچلىرى پاخپىيىپ يەلكىسىگە چۈشكەن، سول قۇلىقىغا تاۋاق تەك تۇش ھالقا سالغان قېرى قۇل پۇتىدىكى كىشەنىنى شالدىرلاتقىنىچە بىر تاۋاق تېرىقنى كۆتۈرۈپ كىردى. سۇبىتاي تېرىقنى يىغىپ تۇرۇپ بىر ئوش ئېلىپ كېرىگە تۈۋىدە مۇگدەپ تۇرغان سېرىق خورازنىڭ يېنىغا باردى. سۇبىتاينىڭ تىۋىشىنى ئاڭلىغان خوراز بېشىنى كۆتۈرۈپ تالاغا قاچماقچى بولۇۋىدى، پۇتىدىن كېرىگىگە باغلانغان كۈمۈش زەنجىر جىرىڭلاپ كەتتى.

سۇبىتاي قولىدىكى تېرىقنى خورازنىڭ ئالدىغا تۆكتى. خوراز بىر نەمىنىڭ تىۋىشىنى سەزگەندەك بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇياق - بۇياققا تېگىرقاپ قارىغاندىن كېيىن، تېرىقنى تۇمشۇقى بىلەن نېرى - بېرى ئىتتىرىپ قويۇپ دانلاشقا باشلىدى. خوراز پوكىنىنى تېرىققا ئوبدان تولدۇرۇپ مەغرۇرانە قىياپەتتە ئىككى قانىتىنى قېقىپ، بويىنىنى سوزۇپ چىللىمىغىچە سۇبىتاي باھادىر خورازنىڭ ئالدىدىن كەتمىدى. سۇبىتاي خورازنىڭ دەسلىپىدە تېرىقنى ئاچكۆزلۈك بىلەن يەپ، تويۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، خۇددى ئاغزىنى ئېيتقانىدەك تۇمشۇقىنى كېرىگىگە سۈركىگەنلىكىگە قىزىقىپ، خېلى بىر ھازاغىچە ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئالماي قاراپ تۇردى. سۇبىتاينىڭ ئۆيىدىكى خورازنىڭ چىللىشى پۈتۈن قوشۇنلارغا ئاتلىنىڭلار، دەپ بېرىلگەن سىگنال ھېسابلىناتتى.

دەل شۇ ۋاقىتتا بۇنىڭغا جاۋابەن، تۇشمۇ تۇشتىن

خورازلارنىڭ چىللىغان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى.

سۈبىتاي باھادىر تۆرگە ئۆتۈپ، شەرداق ئۈستىگە ئولتۇردى - دە:

— بۇ قۇش گەرچە ئىنتايىن كىچىك بولسىمۇ، پۈتۈن قوشۇننى ھەرىكەتكە كەلتۈرەلەيدۇ①.— دېدى.

يەتتىنچى باب

ئىماملارنىڭ تەڭلىكتە قېلىشى

ۋىلايەت ھاكىمى تاڭغۇتخانىنىڭ ساراي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا ئۈستىگە قىزىل دۇردۇندىن ئۇزۇن تون كىيىۋالغان ئىككى مويسىپىت يېتىپ كەلدى. ئىككىسىلا قاملاشقان كىشىلەر بولۇپ، سالاپەتلىدىن قارىغاندا مۆتىۋەر ئادەملەردەك قىلاتتى. بىرىنىڭ قولىدا بىر تال قىزىل ئالما، ئىككىنچىسىنىڭ قولىدا بىر دەستە ئاق گۈل بولۇپ، بۇلارنى خۇددى مەككىدىن ئەكەلگەن زەمزەم سۈيىدەك ئەتىۋارلاپ دەبدەبە بىلەن تۇتۇپ تۇرغىنىغا قارىغاندا، بىرەر ئۇلۇغقا سۇۋغا قىلىدىغانلىقى مانامەن دەپ تۇراتتى.

ئاقساقاللارنىڭ كەينىدىن، بېيۇنلىرى ساپاقتەك، بەللىرى قۇرايدەك ئىنچىكە، ئۆسكىلەك بويلۇق يىگىرمە تالىپ ئاياغلىرىنى زورغا بېسىپ ئىلگىرى - كېيىن كېلىپ تېخىتىدى، ھېيىسپىتلار خانغا مۆرتىۋەرلىكرەك كۆرۈنۈش ئۈچۈن بۇلارنى

① ئۇ زامانلاردا كارۋان بېشى ياكى قوشۇن باشلىقلىرى سەپەرگە چىققاندا بىردىن خوراز ئېلىپ چىقىدىكەن. شۇ زامانلادا خورازلار سائەتنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدىكەن. كىشىلەر خورازنىڭ چىللىشى بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، چىللىشى بىلەن ياتىدىكەن.

ئەتەي باشلىۋالغاندى. ئاقساقاللارنىڭ بېشىدىكى قازاندەك يوغان سەللىلىرى، ئۇستىدىكى ئېسىل تېرىلىرى ۋە تەقۋادار سالاپەتلىرى بۇلارنىڭ خاسىيەتلىك ئىمامىلار يېكىي بولمىسا، ئىشانلار بولۇپ، يەر يۈزىدە ئىستىقامەت قىلغۇچى ۋە گۇناھكار بەندىلەر بىلەن ئەرشتىكى خۇدانىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەلچى بولۇپ يۈرۈۋاتقان ئادەملەر ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

دەرۋازىدىكى قاراۋۇللار تۇنۇگۈندىن بېرى «ھېچكىم كىرگۈزۈلمىسۇن» دېگەن جىددىي يارلىقنى ئالغاندى. شۇڭا ئىمامىلار «بىزنى كىرگۈزمىسەڭلەر باش ۋەكىلىنى چاقىرىپ بېرىڭلار» دېدى. قاراۋۇللارنىڭ بىرى خېپ دەپ يۈگۈرۈپ كېرىپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ ئىمامىلارنىڭ باش ۋەكىلىنى كۈتۈشى ئۇزاققا سۈرۈلدى. بىر ھازادىن كېيىن ۋەكىل ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى سەللىسى چۈۋۈلۈپ يەلكىسىگە چۈشكەن بولۇپ، ئۇ پېشانىسىدىن ئاققان مۇنچاق-مۇنچاق تەرنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ تۇراتتى. ۋەكىل دەرۋازا ئالدىدا كۈتۈپ تۇرغان ئىمامىلارنى كۆرگەندىن كېيىن، خۇدا يولىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇلۇغ زاتلارنى ساقلىتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئەپۇ سورىشقا باشلىدى.

— تاغۇتخان ماڭا مۇڭغۇل خانلىرىنى ئەڭ ئالىي ھۆرمەت بىلەن كۈتكىن. ئۇلار نېمىنى خالىسا، شۇنى بەجا كەلتۈرگىن، دەپ بۇيرۇق بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خانلارنىڭ ھەرقايسىسى كىشى بېشىغا بىرنەچچىدىن ئات، قارچىغا - بۇركۈت، يۈگۈرۈك تايغانلار بىلەن كېلىشتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئادەملەرنى تاماققا، ئاتلارنى چۆپ بىلەن يەمگە، ئىت بىلەن قۇشلارنى يەمچۈككە تەيىنلەش كىشىنىڭ ئورۇنىدەك بولدى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بىر كىشىنىڭ ئورۇنداپ كېتىشى ئوڭايمۇ؟ شۇ ئىشلار ۋەجىدىن ئالدىراش بولۇپ

ھەرقايسىلىرىنى بىرئاز كۆتكۈزۈپ قويدۇم، ئەپۇ قىلىشسىلا. خرش ئەۋلىيا تەقسىرلەر نېمە ۋەجىدىن كېلىشتىلىكىن؟ — دېدى ۋەكىل ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ.

— ئاتاقلىق خانزادىلەر چىغىناق شەھەرىگە كېلىپ چۈشكەندىن بېرى، ھەربىر نامزىمىزدا ئۇلار ئۇچۇن ھەرقايسىسىنىڭ مۇبارەك ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلماقتىمىز. كۈپارلار ئۈستىگە ئۇلۇغ يۇرۇش باشلىنىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدۇق، ئالىلا تائالا ئىگەم دەھرىلەرنىڭ جازاسىنى بەرگەي. جەڭنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى، خانزادىلەرنىڭ ئىشى ئوڭدىن كېلىپ دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىنى، دۈشمەنلەرنى يېڭىپ يەر بىلەن يەكسان قىلىپ قايتىشىنى خۇدادىن كۈنىگە بەش ۋەت تىلىشىمىز كېرەك. ئەي يارالىقۇچ خۇدا ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن، — دېدى ئىمامىلارنىڭ ئەڭ قېرىسى خۇرسىنىپ قويۇپ.

— جەمئىي ئۇن‌بىر خانزادە ① كەلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى كۈيىنىڭ خان. ئۇنىڭ مەجەزى ئەڭ يامان، مەنمەنچىسىمۇ

---

① غەرب ئەللىرىگە چوڭ يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن چىڭگىزخان نەسلىدىن ئون بىر خانزادە كەلدى. بۇلار چىڭگىزخانىنىڭ بەش ئوغلىنىڭ بالىلىرى: 1) چىڭگىزنىڭ چوڭ ئوغلى جۆجىخانىنىڭ بالىلىرى: باتۇخان. ئوردا‌قان. شەيبان‌خان (كېيىنچە قوماندان بولۇپ داڭقى چىقارغان). تائىغۇتخان: چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ بالىلىرى: ھەيدەرخان بىلەن ئونىڭ ئاكىسى بۆرىخان: 3) ئەينى ۋاقىتتا پادىشاھلىق قۇرغان ئوگىدايىنىڭ بالىلىرى: كويىك خان (كېيىنچە بىر مەزگىل ئۇلۇغ خاقان بولۇپ تۇرغان) بىلەن قاراخان: 4) چىڭگىزخانىنىڭ تۆتىنچى ئوغلى تولى خانىنىڭ بالىلىرى: بۆجەك خان بىلەن مۆڭكە خان (باتۇخانىنىڭ دوستى، كېيىن باتۇنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇلۇغ خاقان بولغان): 5) چىڭگىزخانىنىڭ كەنجى ئوغلى قۇلقان (كېيىن كولۇمنا يېنىدا رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قازا تاپقان) ئىدى. مۇشۇ خانزادىلەرنىڭ قايسىبىرى بولسۇن يۇرۇشتە بېسىۋالغان يەرلىرىگە يالغۇز ئۆزىنىڭ مۇكۇمران بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

شۇ، ئۇ ئۇلۇغ خاقاننىڭ① ئۆز پۇشتىدىن بەلگان ئوغۇل خاقاننىڭ ئورنىغا ۋارىس بەلگان ئادەم. پۈتكۈل مەڭگۈل خانلىرىنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمرانى شۇ. سۆزنىڭ تايىنى، ئىشىنىڭ ئۇنۇمى يېڭ بىر ئادەم. بۈگۈن بىر بۇيرۇق چۈشۈرسە، ئەتىسى ئۇنىڭغا قارشى يەنە بىر بۇيرۇق چۈشۈرۈش ئۇنىڭ ئادىتى. ھېلى دېگەن سۆزىدىن ھېلى يېنىۋالىدۇ. قەل ئاستىدىكىلەرگە ئىنتايىن قاتتىق قەل. كىشىلەرگە ۋارقىراپ - جارقىراپ ئارام بەرمەيدۇ. پىسخىنتىگە سىغمايدىغان ئادەملەرنىڭ بېشىدا كالتەك ئويناتمىدۇ... ئىشىنىڭ يولسىزلىقى بىلەن جاھانىي مالىماتاك قىلىپ يۈرگىنى يۈرگەن. ئاڭلىشىمىزچە، قەشقەرنىڭ ئەڭ چوڭ قۇمانداني ئاشۇ بەلارمىش. راستىنلا شۇنداق بەلسا، «تۇرنىدىن ياساۋۇل قەيسالىڭ بېشىگدىن ۋالىڭ - چۈڭ كەتمەس» دېگەننى شۇ ۋاقىتتا كۆرىدىغان ئوخشايمىز،— دېدى ۋەكىل نارازى بەلغان ھالدا.

— خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي، ئۇنداق كاپىردىن!— دېدى قېرىلار سەسكەنگەن ھالدا.— بىزنىڭ ئاڭلىشىمىزچە، قەشقەرنىڭ مەرھۇم چۆجىخانىنىڭ — ئىلاھىم ئۇ دانانىڭ ئىمانىنى دۇرۇس، ياتقان يېرىنى جەننەت قىلغاي — ئوغلى باتۇخان باش بەلىدۇ، دېگەنىدى. بۇ گەپ راستمىدۇ؟

— بىر خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ... — دېدى ۋەكىل شىرلىغان ئاۋازدا. — كىشىلەرنىڭ دېيىشىگە قارىغاندا ھازىر كۈيىك خان بىلەن باتۇخان بىر - بىرىنىڭ كۆزىنى ئويۇشلىشقا تەييار ئىمىش.

— يا ئاللا قانداق زامان بەلۇپ كەتتى! — دېيىشتى ئىملار كايىغان ئاھاڭدا.

---

① خاقان — خانلارنىڭ خانى دېگەن سۆز بولۇپ بۇ يەردە چىڭگىز-خاننى دېمەكچى.

— باتۇخان بۇ سارايغا ئاكىسى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. يېنىدا بەش ئادىمى بار. ھەممىسى سالاپەتلىك ئات بىلەن كەپتۇ. لېكىن ئاكىسى ئۇنىڭ كەپتۇ دەپ خۇشال بولمىدى. ھەدەپ كۆرۈشۈش بىلەنلا بىر - بىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالدى. كۆزلىرىگە قان قۇيۇلۇپ بىر - بىرىنى يەپ قويايدەك قاراشتى. باتۇخان: «خاسىيەتلىك بۇۋىمىز چىڭگىزخان ئۆزى ھايات ۋاقتىدا پادىشاھلىقىمىزنىڭ غەربىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ماڭا مىراس قىلىپ بۆلۈپ بەرگەنىدى. بىراق ئۇ ۋاقىتلاردا مەن تېخى كىچىك بالا ئىدىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ ۋاقىتتا خىتايدا سىرقۇش بىلۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن مەن ئۇيالماقتىم. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەرلەر سېنىڭ ھۆكۈمرانلىقىڭدا قالغانىدى... ئەمدى خاسىيەتلىك بۇۋام ئۆزى ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرغان يەرلەرگە ئۆزۈم ھۆكۈمرانلىق قىلىشىم كېرەك» دېۋىدى. تاڭغۇتخان: «ئون يىلدىن بېرى سايەڭنى كۆرمىدىم... شۇنىڭدىن بېرى تالاي زامان ئۆتتى. ئەمدى بۇ ئەللەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئەلۋەتتە ئۆزۈم بولمەن... ھازىر بۇ يەردە ساڭا تېگىدىغان ھېچ نەرسە يوق. شۇڭا خىتايغا يەنە قايتىپ كەتسەك بولىدۇ!» دەپ جاۋاب بەردى - دە، دەررۇ نۆكەرلىرىنى يىغىشقا باشلىدى. باتۇخان ئۇنىڭ سۆزىگە ناھايىتى غەزەپلەندى. «سەن ماڭا ئۇسكەك بۇقىدەك خىرىس قىلما! ئۆزۈڭ يوپۇرماقتەك تىترەپ، يۈرىكىڭ پوكۇلداپ تۇرسىمۇ، يەنە خەققە ھەيۋە كۆرسەتمەكچىسەن... ئاتا مىراسىنى مېنىڭ ئىختىيارىمغا بەرگۈڭ كەلسە، شۇ سۆزۈڭدە تۇرۇپ باققىنىڭنى مەن كۆرەي! قارا تاپان قۇل قىلىپ كۆزۈڭدىن چۈشۈن قايناتمىسام ئاتامنىڭ بالىسى بولماي كېتەي» دەپ ۋارقىراپ كەتتى. شۇ زاماتلا تەرەپتىن قىلىچلىرىنى يالتىڭلاتقىلاپ، تاڭغۇتخاننىڭ نۆكەرلىرى كېلىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا

باتۇخان دەرھال ئۆيدىن چىقىپ ئېتىغا سەكرەپ مىندى - دە، قامچا سالدى. نەگە كەتكىنىنى ھېچكىم بىلمەي قالدى...

— ئۇنداق بولسا بىز ئەمدى كىمگە دۇئا قىلىشىمىز كېرەك. بۇ ئىككىسىنىڭ ئەڭ كاتتىسى زادى قايسىسى؟ — دېيىشتى ئىمامىلار.

— مەن نەدىن بىلەي. مەن ئۇلۇغلارنىڭ تالاش - تارتىشىنى ھەل قىلىدىغان ئادەممىدىم؟ ئۇ دەرىجىگە يېتىش ئۈچۈن بىزگە خېلى بار! — ۋەكىل شۇنداق دېدى - دە، دەرۋازىنىڭ ئېچىگە كىرىپ كەتتى.

ئىككى ئىمام باشلىرىنى چايقىشىپ، ئەمدى قايتايلى، دېگەندەك بىر - بىرىگە لەپپىدە قاراشتى - دە، قوللىرىدىكى بىر دەستە گۈل بىلەن قىزىل ئالمىنى ئاستا قويۇنلىرىغا تىقتى.

— ئەڭ ئەۋزىلى، ئاخىرىنىڭ قانداق بولۇشىنى كۈتۈش ئاقىلانە ئىشتۇر. ھازىر ھېچكىمنىڭمۇ تىلىكىنى تىلىمەسلىك كېرەك. — دېدى بىرى.

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ، ئۆزئارا پاراڭلاشقاچ كەينىگە ئۆرۈلۈپ كەلگەن ئىزى بىلەن قايتىپ كېتىشتى.

سەككىزىنچى باب

كۈيىك خانىنىڭ پالىقى

چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرە ئوغلى، بىر مەزگىللەردە پۈتكۈل موڭغۇل تېررىتورىيىسىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى بولغان ئۆگىتاينىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان بالىسى ھەممە كىشىدىكى تەخت ۋارىسى كۈيىك خان بىر كۈنى چىغاتاي شەھىرىدىكى سارىيىدىن

تۈيۈقسىز ئاتلىنىپ چىقىپ، شەھەردىن ئۈزاپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن، بىر دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىدە توختاپ. شۇ ئەتراپقا ئالتۇن چېدىرنى تىكتۇردى. دۆڭلۈكنىڭ ئېتىكىدىكى سوزۇلۇپ ياتقان بىپايان تۈزلەڭلىككە ھېسابسىز نۇرغۇن لەشكەر① چۈشۈپ ھەر يەرگە كورىن - كۆرىنى② بىلەن ئورۇنلىشىشقا باشلىدى.

كۈيىمك خانىنىڭ چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا تۆت يۈز ئۇيغۇر قاتار قىلىپ تىكىلدى. بۇ ئۆيلەرگە خانىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان مۇھاپىزەتچىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مۇھاپىزەتچىلىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى تاغىنى يۇلۋاسىدىغان ئوتتۇرقولدەك ياش يىگىتلەر بولۇپ، خەلق ئىچىدە داڭق چىقارغان ئاتاقلىق ئادەملەرنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئۇ زامانلاردا مۇنداق مۇھاپىزەتچىلەرنى «تۇرغاۋۇت» دەپ ئاتايتتى. چېدىرلەرنىڭ ئارىسىدىكى كېرمىگە③ خانىنىڭ تۇرلۇك يۇرغا، يۇگۈرۈك ئاتلىرى باغلاندى. ھەممىسىنىڭلا يېپەكتىن يوپۇقى بولۇپ، يۈپۇقلارنىڭ چوڭلۇقىدىن ئاتلارنىڭ بېشى بىلەن قۇيرۇقىدىن باشقا يېرىنى كۆرگىلى بولمايتتى. بۇ ئاتلارنىڭ ھەممىسى چاپسا كېيىمكتىن

---

① چىڭگىز تارىخىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، غەرب ئەللىرىگە قىلىنغان بۇ يۈرۈشكە تۆت مىڭغا يېقىن بۇرۇنقى موڭغۇل لەشكەرلىرى بىلەن ئەتراپىتىكى تاتار لەشكەرلەردىن ئوتتۇزمىڭى قاتناشقان. موڭغۇللار بىلەن تاتارلار لەشكەرلەرنىڭ ئاساسىي يادروسى بولغان، بۇ ئاساسىي قوشۇن ئىلگىرىلەپ ئالغا باسقانسېرى ئۇنىڭغا يول بويىدىكى ھەرقايسى ئەللەردىن نۇرغۇنلىغان ئاتلىق لەشكەرلەر قوشۇلۇپ تۇرغان. يولدا قوشۇلغان قوشۇنلارنىڭ سانى 200 — 300 مىڭغا يەتكەن. بۇ لەشكەرلەرنىڭ ئەڭ كۆپى قىپچاقلاردىن ئىدى. قىپچاق دېگىنىمىزنى ھازىرقى قازاق، قىرغىز ۋە باشقا تۈرك نەسلىدىكى خەلقلەرنىڭ بۇرۇنقى ئاتا - بوۋىلىرى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

② كورىن — موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك لەشكەر باشلىقىنىڭ ئۆيىنى مەركەز قىلىپ مۇھاسىرە چەمبىرىكى بويىچە تىكىلگەن نۇرغۇن كىگىز ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان ئاۋۇلنى كۆرسىتىدۇ.

③ ئىككى ياغاچ قوزۇقتا چىڭ تارتىلغان ئارقان بولۇپ بىۋاسىتە ئاتلارنى باغلايدۇ — ت.

ئاشىدىغان، يۈرۈشكە ئات يەتكۈزمەيدىغان كۈچلۈك، ئېسىل نەسىللەردىن تاللانغانىدى. كۈيىك خان ئوۋغا چىققاندا دائىم مۇشۇ ئاتلارنى مىنىپ چىقىشنى ياخشى كۆرەتتى. بۇ ئاتلارنىڭ قايسىسى بولمىسۇن، ھەرقانداق يۇگۈرۈك ئاتقا (ھايۋانغا) ئىككى چامداپلا يېتىشەتتى.

بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئاتسى چىڭگىزخان نېمىنى قىلغان بولسا، ھازىر كۈيىك خانمۇ شۇنداق قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باقاتتى. ئۆزى چىڭگىزچە قاتتىق تەرتىپ ئورنىتىشقا، شاھانە سەلتەنەتكە خۇمار ئىدى. شۇڭا بۇنىڭ ئوردىسىنىڭ يېنىدىمۇ چىڭگىزنىڭ كىگە ئوخشاش چوڭ قارا تۇغ تىكىلىك تۇراتتى. تۇغدا زەر يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن بىر سالتاق ئاتلىق ئادەمنىڭ سۈرىتى بار بولۇپ، بۇ ئادەمنىڭ بېشى بىر دەھشەتلىك ھايۋاننىڭ بېشىغا ئوخشايتتى. بۇ سۈرەت جەڭدە موڭغۇل لەشكەرلىرىگە مەدەت بېرىدىغان ۋە ئۇلارنى قوغدايدىغان سېرىق قۇش تەكرىسى سولدىنىڭ رەسىمى ئىدى.

شامانلارنىڭ (باخشىلارنىڭ) ئېيتىشىچە سوقۇش خۇداسى سولدى ھايات ئادەملەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي، لەشكەرلەرنى سىرتتىن قوغداپ ۋە ئۇلارغا مەدەت بېرىپ يۈرەرمىش. ئۇ چىڭگىزخاننىڭ بارلىق يۈرۈشلىرىدە موڭغۇل لەشكەرلىرى بىلەن بىرگە يۈرۈپ كەلگەن. شۇنداق بولغاچقا چىڭگىزخان ئالەمشۇمۇل غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، قارشى چىققان دۈشمەنلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغانمىش. چىڭگىزخان يۈرۈشكە ئاتلانغاندا، ئۆمرى يۈگەن - قورۇق تەگمىگەن بىر ئاق بوز ئايغىرنى ئېگەرلەمەي ياۋنداق يېتىلىتىپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭچە بۇ ئاق بوز ئاتنىڭ ئوستىگە ئۇرۇش خۇداسى سولدى مىنىپ يۈرەرمىش. شۇنىڭغا ئوخشىتىپ چىڭگىزخاننىڭ نەۋرە ئوغلى كۈيىكمۇ بىر بوز ئايغىرنى داۋاملىق كېرمىگە باغلاپ قويياتتى. بۇ ئايغىرنىمۇ

هېچكىم مىنمەيتتى. بۇ ئايغىرنى بېقىش ۋە كۈتۈش ئۈچۈن مەخسۇس ئىككى ئادەم قويۇلغانىدى.

تۈزلەڭدىكى لەشكەرلەر تۇرۇۋاتقان تەرەپتىن تۆت موڭغۇل ئالدىرىماي مېڭىپ كېلىپ سېرىق چېدىر تۇرغان دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ھەرقايسىسىنىڭ قولىدا بىر ساداقتىن ئوقى بار. چېدىرنىڭ ئالدىدىكى ئوتنىڭ يېنىغا كەلگەندە، ئۇلار ئوت ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرگەن شامانلارغا باش ئېگىپ تەختىدى. باخشىلار تاقلاپ - سەكرەپ، سىلكىنىپ، جىنلىرىنى چاقىرىپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ يامان نىيىتى، قەستلىرى بولسا چىقىپ كەتسۇن، دەپ ئۇلارنى ئوت بىلەن ئۇچۇقداشقا باشلىدى. بۇلار تۇرلۇك ھارام نىيەتلەردىن خالاس بولۇپ ئەمدى چېدىرنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، بوسۇغىدا تاياقتەك قېتىپ تۇرغان ئىككى تۇرغاۋۇت شارتتىدە يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ قوللىرىدىكى نەيزىلەرنى بىر - بىرىگە قايچىلاشتۇرۇپ تۇتتى. شۇ زامانىدىكى موڭغۇللار-نىڭ ئادىتى بويىچە خان ئولتۇرغان ئۆيگە كىرگەن ئادەم ئىشىكنى قولى بىلەن ئاچماي، ساداق ئوقىنىڭ ئۇچى بىلەن كۆتۈرۈپ ئېچىشى، ئۆيگە كىرگەندە تاپىنىنى باسماي ئاتلاپ ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. ئەگەر بۇنداق قىلمىسا، ئۇلارنىڭ قارا-شىچە خۇدانىڭ شۇ ئۆيدە ئولتۇرغان كىشىگە قەھر - غەزىپى تېشىپ، ئۆينىڭ ئۈستىدىن چاقماق چۈشۈپ پۈتۈن ئۆي كۈمپەيـ كۈم بولارمىش. شۇڭا ئىككى تۇرغاۋۇت كەلگەن كىشىلەر قانداق كىرىدىكىن، دەپ كۆزىنى ئۇلارنىڭ ئايىغىدىن ئۈزمەي قاراپ تۇردى.

تۆت لەشكەر ئاياغلىرىنى تاپىسىغا تەگكۈزمەي، قايچىلىشىپ تۇرغان نەيزىلەردىن ئاتلاپ ئۆتۈپ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۆيگە كىردى - دە، تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ باش قويۇشتى.

— داڭقىڭ ئەرشىكە چىقسۇن، دۆلىتىڭ زىيادە بولسۇن،

دۇشمىنىڭ يەر چىشلىسۇن، ئۆمرىڭ ئۇزۇن بولسۇن! — دەپ تۆتى تەڭلا ۋارقىرىدى.

شۇ چاغدا تۆردىن:

— يېقىنراق كېلىڭلار! — دېگەن ئاۋاز چىقتى.

لەشكەرلەر ئۆمىلەپ ئالدىغىراق بېرىپ، بېشىنى كۆتۈرۈۋىدى، پەسرەك كەلگەن ئالتۇن تەختتە ياشلىققا باقماي تەڭىدەك قورساق سالغان بىر يىگىت باداشقانىنى قورۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ قالپىقىنىڭ ئۈستىدىكى كۆك قېتان ئۈكىكە لىپىلداپ تۇراتتى (ئۇ زامانلاردا كۆك قېتان ئۈككىسى چىڭگىز نەسلىدىن چىققان خانزادىلەرنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى ھېسابلىناتتى). ئۈستىگە كىيگىنى ئالتۇن ئۇققالىق يىپەك كەمزۇل، ئايىغىدا ئېگىز پاشنىلىق بېلغار ئۆتۈك بار ئىدى. تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدە خانلىق بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان ئالتۇن يالاتقان تۆمۈر چوقماق، سول تەرىپىدە پىل سۆڭىكىدىن ئويۇپ ياسالغان پالاق تۇراتتى.

كۈيىمك خان تۆت موڭغۇلنىڭ كۆزىگە قاراپ:

— تۈك تاشلىغان تۆگىدەك يەنە يالىڭاچ قايتىشتىڭمۇ؟ سېنىڭ كەمىرىڭ قېنى؟ ئاۋۇ نېمە ئۈچۈن يالاڭباشتاق، ئۇنىڭ قالپىقى نەدە؟ ماۋۇنىڭ تۈگمىلىرى نەگە كەتكەن؟ ... — دەپ كەلگەن يىگىتلەرنىڭ كاچاتىلىرىغا يېنىدىكى پالاق بىلەن بىردىن ئۇرۇپ چىقتى. يىگىتلەر ئۈنىنى چىقارماي يەرگە قاراپ ئولتۇردى. ئۇرۇۋەرگەندىن كېيىن، بېشىنى ئىچىگە تىقىپ دۇم يېتىۋالدى.

— كەچۈرگىن، مەرھەمەتلىك خان! — ئۇلار زارلىنىپ يەنە قايتىدىن باش قويۇشتى.

— كالۋا مۆڭكە ئالدى بىلەن سەن سۆزلە، سېنىڭ باشقىلارغا قارىغاندا بىرئاز ئەقلىڭ بار ئىدىغۇ. نېمە

يېڭىلىقلار بار؟ — دېدى بىرئازدىن كېيىن خان.
— سۆزلەي ئالىيلىرى، پۈتۈن دۇنيانى ئالقىنىمغا ئېلىپ ئاسماندىكى ئاينى ئۈزىمەن، دەپ پو ئېتىپ يۈرگەن باتۇخان، سۇبتاي باھادىرنى يالغۇز قالدۇرۇپ بەش نۆكىرى بىلەن چىغىناققا كەپتۇ دەپ ئاڭلىدۇق...
— ھە، سۇبتاي باھادىر بىلەن ئازارلىشىپ قاپتىمىكەن؟...
— ئۇنى ئۇقمىدۇق...
— خەپ. ھەي ھاڭۋاقىلار، نېمىشقا شۇ ۋاقتىدىلا تۇتۇشمىدىڭ؟
— بىز دەسلەپىدە بايقىماي قاپتىمىز، ئۇ ئاكىسى تاڭغۇت خانىنىڭ ساربىيغا كەلگەنىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن سىرتقا تۇرۇپ ئىككىسىنىڭ بىر - بىرىگە خىرىس قىلىپ ۋارقىرىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدۇق. بىر ۋاقىتتا تاڭغۇت خان نۆكەرلىرىنى چاقىرىپ «بۇ ئىتنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى. گېپىنىڭ ئاخىرى تۈگىمىچە باتۇخان ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىقتى - دە، ئېتىغا سەكرەپ مىنىپلا كۆزدىن غايىب بولدى...
— قاياققا كەتكىنىنى بىلەلمىدىڭمۇ؟ ئېتىنىڭ بېشىنى قايسى تەرەپكە بۇرىدى!
تۆت موڭغۇل يەرگە باش ئۇرۇشقا باشلىدى.
— سەن خەقنىڭ نەرى لەشكەركە ئوخشايدۇ! ئاتاڭنىڭ ئەرۋاھى ئۇرسۇن، ھەي كالا-پايلار! — دېدى كۈيىڭ خان ئاچچىقلىنىپ. — ئەخمىقنىڭ ئەقلى چۈشتىن كېيىن ... دېگەنە دەك بولار ئىش بولۇپ بولغاندىن كېيىن، تىلىڭنى چاينap ئولتۇرۇشۇپسەن.
خان لەشكەرلەرنىڭ ئېيتقىنىغا چىن پۈتمىگەندەك، ئۇلارغا ئالىيىپ قاراپ تېخىمۇ قاتتىق ۋارقىراپ كەتتى.

— دەرھال ئاتلىنىڭلار! ئۇ مېنىڭ ياۋۇز دۇشمىنىم، يەرنىڭ ئاستىغا كىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، تۇتۇپ كېلىڭلار! ئەگەر تۇمسۇقلار ئۇنىڭ تەقى - تۇرقىنى ئېيتىپ بېرەي. ئۇستىدە كۆك چاپان، چاپىنىنىڭ ئالتە دانە ياقۇت تۆگمىسى بار... كىم ئۇ ياۋۇزنى تۇتۇپ ئۆز قولى بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرسە يۈز بېشى قىلىمەن... ئەگەر يەنىلا قۇرۇق قول قايتىشىدىغان بولساڭ ياكى ئۇ مەمەدانە، ماختانچاق لەشكەر باشلاپ جاھانگىر بولۇپ كەتسە، ئۇ ۋاقىتتا مېنىڭدىن ياخشىلىق كۆرۈشمەيسەن. تېرىلىرىمىزنى تاسما قىلىپ، باشلىرىمىزنى كېسىپ دەرەخكە ئېلىشمىسۇن دېيىشسەڭ، ئۇ ئەبلەخنى تۇتۇپ كەلمىگۈچە كۆزۈمگە كۆرۈنۈشمە، بۇنى ھەرگىز ئېسىڭدىن چىقىرىشما!

خاننىڭ غەزىلىك بۇيرۇقىنى ئاڭلىغان تۆت موڭغۇل كەينىگە شوخشىنىچە ئىشكتىن ئاستا چىقتى - دە، كۆزدىن غايىپ بولدى.

توققۇزىنچى باب

نەزەر كەرنزەك باتۇر

نەزەر كەرنزەك چال چىبغىناقنىڭ بازىرىدىن كەيپى ئۇچۇپ، كۆڭلى پاراكەندە بولغان ھالدا قايتىپ كەلدى.

«بۇ راستىنلا قىزىق خەۋەر ئىكەن - ھە! ھەي، يالغانغۇ دەيمەن. ياخشىسى بايانداردىن خانىنىڭ سارىيىغا بېرىپ مۇشۇ ئەپقاچتى سۆزلەرنىڭ راست - يالغانلىقىنى خانىنىڭ ئۆزىدىنلا بىلىپ كەلمەيمۇ» دېدى نەزەر ئۆز - ئۆزىگە شۇرلاپ، ئاندىن

ئالمان ـ تالمان قايتىدىن كىينىشكە باشلىدى.

ـ قىز تۇغماسنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي تېزرەك كېتەي، بولمىسا، «قۇرۇق پالاقلىغاندىن كۆرە ئىشىگىنى قىلساڭ بولمامدۇ» دەپ يەنە كايىپ كېتىدۇ... ئاغزىغا كەلگىنىنى بىلجىرلاش خوتۇن خەق دېگەننىڭ ئادىتى. ئاندا ـ ساندا ئۇچۇغداپ ئەرلىكىنى كۆرسىتىپ قويسىمساڭ ھەددىدىن ئېشىپ كايىتاڭلاپ كېتىشىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كىمنىڭ ئەر، كىمنىڭ خوتۇن ئىكەنلىكىنى بىر تونۇتۇپ قويمىسام ھازىر ئۇنىڭغا ئاۋارە بولغۇدەك ۋاقتىم يوق ... ـ دېدى ئۇ.

ئۇنىڭ دادىسى مەرھۇمدىن قالغان ئېگىز پاشىنلىق ئۆتۈكى دائىم تۆردىكى چوڭ ساندۇقنىڭ ئۈستىدىكى ئالا تاغاردا تۇراتتى. نەزەر ئۇنى ئالاھىدە بىر ئەھۋاللار بولمىسا زادىلا كىيمەيتتى. دادىسىمۇ ئۇ ئۆتۈكنى پەقەت ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلانغاندا ياكى چوڭ بىر يىغىلىشقا بارغاندىلا كىيەتتى. ھازىر نەزەرگە شۇ ئۆتۈكنى كىيىشكە توغرا كەلدى. ئۈستىدىكى چاپىنى يىرتىلىپ جۇلدۇر ـ كېپەن بولۇپ كەتكەچكە، ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن ئاق جۇۋىسىنى چاپىنىنىڭ ئۈستىدىن قاپلاپ كىيىپ، بېلىنى تاسما بەلباغ بىلەن چىڭ باغلىدى. باشقىلارغا ھەيۋەتلىكرەك كۆرۈنۈش ئۈچۈن قامچىسىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، ئەلىتىرە قۇلاقچىسىنى چوقچايتىپ راق كىيىۋالدى. ئۇ بەگلەردەك بولۇپ كەتتىمۇ نېمە دېگەندەك ئۈستىبېشىغا بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن، ئۆز ـ ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ كۈلۈپ قويدى.

«قەھرىلىك بايىاندار خانىمىڭ ھۇزۇرىغا كىرىشكە لايىق بولغاندىمەن!... ئەمدى ۋاقىتنى قولدىن بەرمەي تېزرەك مېڭىشىم كېرەك! ...» دېدى نەزەر يەنە شۇنىلاپ.

دەل شۇ پەيتتە ئۆيگە نەزەرنىڭ تۇرغان دېگەن كەنجى

ئوغلى كىرىپ كەلدى. ئۇ ئەتىگەندە يېزىنىڭ باشقا باللىرى بىلەن بىرگە قوزا بېقىش ئۈچۈن كەتكەنىدى. تۇرغان دادىسىنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بولدى - دە: «بۇ قانداق گەپ، مۇشۇنداق ئىسسىقتا ئۇستىگە جۇۋا كىيىۋالغىنى نېمىسى، نەگە بارىدىغاندۇ؟» دەپ ئويلىدى.

تۇرغان دادىسىنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلمىسىمۇ، «مەنمۇ بارىمەن!» دەپ دادىسىغا ئېسىلاي دەپ ئويلىدى - دە، يەنە: «دادام تىللارمىكىن» دەپ ئۆزىنى تۇتىۋالدى. ئۇ بوسۇغىدا يېتىۋېلىپ قاپقارا كۆزلىرىنى چەكچەيتكىنىچە دادىسىدىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇردى. بۇنىڭ ئۈستىگە يۇلتۇز كىرىپ كەلدى. بۇ قىز موڭغۇل تاجاۋۇزچىلىرى بېسىپ كەلگەن ۋاقىتتا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغان، كېيىن نەزەرچال ئۇنى بالا قىلىپ بېقىۋالغانىدى. ئۇ تۇرغاننىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ، دادائىنىڭ نېمە ئىش قىلىۋاتقىنىنى كۆردۈكمۇ دېگەندەك ئاستا تۇرغاننى نوقۇپ قويدى.

— بېرىپ بايتالنى تۇتۇپ كەل! — دېدى نەزەر بالىسىغا بۇرۇلۇپ.

تۇرغاننىڭ كۈتۈپ تۇرغىنىمۇ شۇ ئىدى. «مېنىمۇ بىرگە ئاپىرىدىغان بولدى!» دەپ ئويلاپ، خۇشاللىقىدىن ئۆيىدىن سەكرەپ چىقىپ، قېرى بايتال ئوتلاپ يۈرگەن سايىغا قاراپ ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ كەتتى... ھايال ئۆتمەي، تۇرغان بىر قىرچاڭغۇ، يېغىر بايتالغا ياۋداق مىنىپ قايتىپ كەلدى.

نەزەر ئېقىپ تۇرغان يىرىڭنى پارچە كىگىز بىلەن سۈرتۈۋېتىپ يېغىرنىڭ چۆرىسىنى تېرە - تەسمەك بىلەن بىر قۇر جۆندەپ ئاندىن يىرتىق توقۇم بىلەن ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن كونا ئېگەرنى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارتتى. بايتال ئارقا پۇتىنى كۆتۈرۈپ تېپىپ دەپ ھەتتا ئېپى كەلسە چىشلەش ئۈچۈن

قۇلاقلىرىنى يۆپۈرۈپ تۇرغان بولسىمۇ، نەزەر ئۇنىڭغا ئېتىبار قىلمىدى.

بايتالنىڭ يەرگە تېگەي دەپ قالغان تەڭنەڭ يوغان قورسىقىنى تۆشۈك بىلەن تارتىپ چىڭ تېڭىۋەتتى.

نەزەر ئېتىنى ئېگەرلەپ يولغا هازىرلىنىۋاتقاندا، خوتۇنى قىز تۇغماس تۇمشۇقىنى ئۇشلاپ، چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، قازان بېشىنى پىرقىراپ يۆرەتتى. ئېرىدىن: «نەگە بارىسەن» دەپ سوراشقا پېتىنالماي، ئاندا ـ ماندا ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ قويياتتى. ئىچىدە: «بۇ قېرى يەنە بىر بالا تاپاي دەپ يۈرەمدۇ نېمە!» دەپ ئويلىسىمۇ، ئېرىگە يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ بىر نەرسە دېيىشتىن قورقتى. چۈنكى ئۇ چالنىڭ مىجەزىنى بىلەتتى. نەزەرنىڭ بىكارغا بىرەمجان بولۇپ يۈرمەي گىننىنى سېزىپ، شۇ زاماتلا بىر چىنە ئۇننى ئېلىپ يۇغۇرۇپ قازاندا نان پىشۇرۇشقا باشلىدى.

— دادام نەگە بارىدىكەن؟ — دەپ سورىدى يۇلتۇز چال سىرتقا چىقىپ كەتكەندە پەس ئاۋاز بىلەن تۇرغاندىن.

— ئۇقمىدىڭمۇ؟ سوقۇشقا كېتىۋاتىدۇ! — دېدى بالا دادىسىنىڭ نەگە كېتىۋاتقىنىنى بىلىدىغاندەك.

— نېمىدەيدۇ، نەدىكى سوقۇشكەن ئۇ؟ — دەپ ئانىسى چۆچۈپ كەتتى.

— باللارنىڭ هەممىسى پات ئارىدا سوقۇش بولىدىكەن دەپ يۈرۈيدۇ. ئەنە كۆردۈڭمۇ، دادام نېمە قىلىۋاتىدۇ، — دېدى بالىسى.

ئۆيگە قايتىپ كىرگەن نەزەر كېرىگىدە① ئىلىقلىق تۇرغان ئەگىر قىلىچىنى ئېلىپ بېلىگە باغلاۋاتاتتى. ئۇ كۆرەڭلىك

---

① كېرىگە — كىگىز ئۆينىڭ ياغاچتىن ياسالغان هەم يىغىلىدىغان هەم كېرىپ تاچقىلى بولىدىغان قانىتىنى كۆرسىتىدۇ.

بىلەن قىلىچىنىڭ دەستىسىنى قولى بىلەن چىڭ قىسىپ قويياتتى. خوتۇن - بالىلىرى ھاڭ - تاڭ بولغىنىچە، بىرەر ئېغىز سۆز قىلىشقىمۇ پېتىنالمىياي ئۇنىڭغا چەكچەيگىنىچە قاراپ تۇراتتى.

نەزەر كەرىزەك ئۆزىنى چۆڭ تۇتقان ھالدا، پۈتىدىكى ئۇزۇندىن بېرى كىيىلمەي قورۇلۇپ كەتكەن يوغان ئۆتۈكىنى سۆرىگىنىچە ئۆيدىن سرتقا چىقتى. ئېتىنى يېشىپ سەكرەپ مىندى - دە، ئۆينىڭ ئىشىكىگە لەپپىدە بىر قارىدى.

ئەتىگەندىن كەچكىچە ئاچ يۈرۈپ، ھازىر يەنە ئاغزىغا ھېچنېمە سالمايي كېتىۋاتقان ئېرىنى ھېچ بولمىغاندا ناشتا قىلىۋالار دەپ ئويلىغان خوتۇن پۇرقىراپ ھور چىقىپ تۇرغان ئېشەك نائىنى ياغلىقىغا يۆگەپ تەييارلاپ قويغاندى. شۇ چاغدا يۇلتۇز سرتقا يۈگۈرۈپ چىقىپ دادىسىغا نائىنى بەردى. يۇلتۇز چاقناپ تۇرغان قۇياشتىن كۆزىنى قولى بىلەن دالدا قىلىپ تۇرۇپ، دادام نېمە دەر دېگەن خىيال بىلەن دادىسىنىڭ قورۇق بېسىپ كەتكەن يۈزىگە قارىغاندى، نەزەر لام - جىم دېمىدى.

ئۆي ئىچىنىڭ ئەنسىزچىلىك ئىچىدە قالغانلىقىنى نەزەر ئەلۋەتتە ياخشى بىلەتتى. بىراق «ئىنتايىن بىر مۇھىم ئىش بىلەن كېتىۋاتقاندا، بۇنى خوتۇن - بالىلىرىمغا دەپ يۈرۈشكە بولاتتىمۇ؟» دەپ ئويلىدى ئۇ. ئۇ ئىسسىق نائىنى قوينىغا تىقىۋېتىپ پەقەت:

— بايانداي خانىنىڭ يېنىغا بارىمەن! — دېگەندىن باشقا ھېچ نەرسە دېمىدى. قامچا تەگكەن ئات بىپايان دالىدىكى يىلاندەك تولغىنىپ كەتكەن سوقماق يولغا چۈشۈپ ئىلگىرىلەپ كەتتى.

نەزەر يولغا چىققاندا تۇرغانمۇ، قىز تۇغماسمۇ چىدىيال ماي ئۆيدىن سرتقا چىققانىدى. نەزەر كېتىپ قالغاندىن كېيىن تۇرغان ئانىسىغا بۇرۇلۇپ:

— بايانداركانىڭ ئۆيىگە مەنمۇ باريمەن! ئۇنىڭ ئۆيى ئانچە يىراق ئەمەسقۇ، دادام ئۇ قىرچاڭغۇسى بىلەن سۆرىلىپ يەتكىچە مەن ئۇ يەرگە بېرىپ بېلىمەن، — دېدى.

— بارساڭ بارغىن جېنىم قوزام! دادامدىن زادىلا ئايرىلما! — دېدى - دە، ئانىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئوچاقتىكى ئوت ئۆچەي دەپ بىقىسىپ تۇرغانىكەن. قىز تۇغماس ئوتقا بىر تۇتام شۇۋاق سالدى - دە، كېتۇلدىغىلى باشلىدى:

— جىن تەگدىمۇ نېمە بۇنىڭغا! «قېرىغاندا قاشلىقىنىڭ نېمە كېرىكى» دېگەندەك ئەمدى بۇ قېرىغا سېقۇشنىڭ نېمە كېرىكى؟ پېۋلىسە ئۇچۇپ كەتكۈدەك هالىغا! ئەگەر قازا- يۇ خەتەر بېلۇپ قالسا، بىز قانداق قىلىمىز؟ يېتىم - يېسىر بولۇپ كىمگە يىغلايمىز؟ ... — ئانا ئۆيگە كىرگەن ئوغلىغا قا- راپ دېدى — تۇرغان بالام، نېمىگە قاراپ تۇرىسەن، دادا- ڭنىڭ كەينىدىن يۈگۈر! بايقاپ يۈرگىن بالام، سېنى كۆرۈپ قال- مىسۇن... دادا ڭنىڭ خۇيىنى بىلىسەنغۇ؟ كۆرۈپ قالسا تاياق يەيسەن.

ئانىسىنىڭ سۆزى بىلەن تەڭ، تۇرغان ئىشتىنىنى ئىككى قولى بىلەن يۇقىرىغا كۆتۈرۈپ قېيۇپ، دادىسى كەتكەن تەرەپ- كە قاراپ دوڭغاقلاپ يۈگۈرۈپ كەتتى.

ئونىنچى باب

خانىنىڭ مەردلىكى

موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلىماقچى، دېگەن بۇ خەۋەر خۇددى يازنىڭ تازا تىنجىق كۈنلىرىدە تېساتتىن - يەر جاھانىنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، دەل - دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىنى قېمۇرۇپ، پۈختا تىكىلمىگەن ئۆيلەرنى قامغاقنى ئۇچۇرغاندەك ئۇچۇرۇپ

كېتىدىغان قارا بۇرانده‌ك بىرده‌مدىلا پۈتكۈل قىپچاق دالىسىنى قاپلاپ كه‌تتى، دۇنيادىن بىخه‌م يۈرگه‌ن كۆچمه‌ن خه‌لىقىنىڭ هاياتىدىكى مۇنداق ئه‌ڭ مۇهىم ۋه‌قه‌نى بارچه خه‌لىقه خه‌ۋه‌ر قىلىش ئۈچۈن هه‌ر ته‌ره‌پكه چاپارمه‌نله‌ر ئات چاپتۇرۇلۇپ كه‌تتى. بۈيۈك قىپچاق خه‌لقىنىڭ① ئون ئىككى ئۇرۇقى پۈتۈنله‌ي يۈرۈشكه ئاتلانماقچى بۇلدى!

نه‌زه‌ر كه‌رىزه‌ك قىرچاڭغۇنىڭ ئاستا مېڭىشى بىله‌ن لېگ شىپ سه‌يخۇن ده‌ريا‌سىنىڭ لاي سۈيىگه كۆز تىكىپ كېلىۋېتىپ، قىرغاقنى بۇيلاپ ئۆسكه‌ن قېلىن تېره‌كلىكتىن كه‌ڭ تۈزله‌ڭلىك كه چىقىپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالدى. تۈزله‌ڭلىكته هه‌يدىگه‌ن قوي پادىلىرىده‌ك ئۇ يه‌رده بىر توپ، بۇ يه‌رده بىر توپ چېچىلىپ كېتىپ بارغان سالىتاڭ ئاتلىق ئاده‌مله‌ر بۇلۇپ به‌زىلىرى يۈدۈتۇپ يۈرسه، به‌زىلىرى مۇهىم ئىشى بارده‌ك چېپىپ كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ نېرىسىدا نۇرغۇن كۆچ كېلىۋاتاتتى. تۇقۇناق ـ تۇقۇناق تېڭىق، كېرىگه ـ ئۇۋۇنق، قازان ـ قۇمۇچ ئارتقان تۆگىلىرىنى بىر ـ بىرىنىڭ كه‌ينىگه تىركه‌پ قويغان بۇلۇپ، هه‌ربىر كۆچنىڭ ئالدىدا بىرىدىن تۆگه يېتىلىگه‌ن ئايال بار ئىدى. ئۇلار بالىلىرىنى كه‌ينىگه مىنگه‌شتۈرۈۋالغان. ته‌نلىرىنى يىرتىق لاتىلار بىله‌ن يۆشۇرغانىدى. كۆسه‌يده‌ك قارا قۇللار، تۇپ ـ توپ يىلقىلار بىله‌ن قۇرۇ ـ قۇرۇ سىيىرلارنى هه‌يده‌پ كېله‌تتى. مانا شۇلارنىڭ هه‌ممىسى جەمجىت ياتقان دالىنى ۋه‌هىمىگه سېلىپ، تىنچ ياتقان ئه‌لنى ئۇركىتۈۋه‌تكه‌نىدى.

---

① قىپچاق ـ تۈرك نه‌سلىدىن ئارىغان بىر تائىپه. بۇرۇنقى زامانلاردا ئاراڭ دېڭىز بىله‌ن، دنېپىر ده‌ريا‌سىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چه‌كسىز كه‌تكه‌ن يه‌رله‌رده ياشىغان. كون ئارۇس كىتابىدا قىپچاقلارنى «پولوۋېس» ده‌پ ئاتايدۇ. ياۋروپا سايا‌هه‌تچىلىرى ئۇلارنى «كۇمان» ده‌پ ئاتىغان. ئه‌مدى قىپچاق ئېلىنى شه‌رق يازغۇچىلىرى بىله‌ن تارىخچىلىرى «ده‌ش قىپچاق (قىپچاق دالاسى) ده‌پ ئاتىسا، ياۋروپا تارىخچىلىرى «كۇمانىيه» ده‌پ ئاتىغانىدى.

نەزەر ئاتلىق شۇ مېڭىشى بىلەن بەرئازدىن كېيىن بايان-
دارخانىنىڭ ئون بەرىنچى خوتۇنىنىڭ ئاۋۇلىغا يېتىپ كەلدى.
خان ھازىر مۇشۇ خوتۇنىنىڭ يېنىدا ئىدى. يېڭىلا نۇرغۇنلىغان
كۆچىلەرنى، ئالدىراپ - تېنەپ يۈرگەن كىشىلەرنى كۆرۈپ كەل-
گەن نەزەر چال بۇ يەردىكى خاتىرجەملىك ۋە تىنچلىققا ھەي-
ران قالدى. بۇ يەردە ھەممە نەرسە بۇرۇنقىدەكلا تۇراتتى،
خاتىرجەمسىزلىكتىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق ئىدى. خەلقنىڭ ئۇر-
كۈپ يۈرۈشى بايانداركانىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقماپتۇ.
بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇۋۇغا چىقىشقا، قارچىغا سېلىشقا
تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى. ھەر تۈرلۈك يورغا، يۈگۈرۈك ئاتلارنى
توقۇپ تەق قىلىپ قويۇشقانىدى. ئاتلار باغلاقتا زىرىكىپ پۇش-
قۇرۇپ، تۇيىقى بىلەن يەرنى چاپچىپ مىنگەن ھامان قۇيۇن-
دەك ئۇچۇشقا تەييار تۇراتتى. يارامليق ئون يىگىت قوللىرىدىكى
قوندۇقنى بىردىن قارچىغا قوندۇرۇپ خانىنىڭ چېدىرىنىڭ ئالدى-
دا ئالىيلىرىنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئىنى-
چىكە كەلگەن تايغانلار بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىپ -
چېلىشىپ يۈرەتتى.

نەزەر بايتىلدىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى ئېلىۋې-
تىپ، چۈشەپ قويۇۋەتتى - دە، خانىنىڭ چېدىرى تۇرغان دۆڭ-
لۈككە قاراپ ماڭدى. ئۇ، خان مېنىڭ قەدىمىنىڭ پۈكۈلمىگە-
نىنى، غەيرىتىمنىڭ سۇنمىغىنىنى بىر كۆرسۇن دېگەندەك قىلىپ
كۆرەڭلىگەن ھالدا ئالچاققىلاپ مېڭىپ كەلدى.

بىر ھازادىن كېيىن، بايانداركان چېدىردىن چىقتى.
ئۇنىڭ چىرايىنىڭ ھۆپپىدە قىزىرىپ، پارقىراپ تۇرغىنىغا قا-
رىغاندا، سېمىز گۆشنى تويغىچە يەپ، كۈچلۈك قىمىزدىن قا-
نىغىچە ئىچىپ چىققانلىقى مانامەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.
خانىنىڭ ئۈستىدە ئۇۋۇغا چىققاندا كىيىدىغان مەخسۇس كىيىم-

لەر بۇلۇپ، يەڭگىلگىنە يىپەك تون كىيىپ، ئېتىكىنى ئېغىز كەك ئىشتىننىڭ ئىچىگە تىقىۋالغان، ئايىغىدا ئەگمە تۇمشۇق، ئېگىز پاشنىلىق ئۆتۈك، بېشىدىكى ئەلتىرە قۇلاقچىسىنىڭ قۇلاق لىرىنى ئۇستىگە قايرىپ دىڭگايتىۋالغان، يوغان قورسىقىنى ئالا يىپەك رومال بىلەن باغلاپ، سۆڭەك ساپلىق ھىندى خەنجىرىنى بېلىگە قىستۇرۇۋالغانىدى.

دالا ھاكىمى ئەزەر چالنى كۆرۈپلا تونۇدى. ئەزەرنىڭ پۈكۈلگەن بېلى، ئۇستىدىكى ئۇزۇن جۇۋا، بېلىدىكى ئەگرى قىلىچىغا كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا تېساتتىن ئۇنىڭ كۆڭلىگە: «چالنىڭ بىر ئىلتىماسى بار ئوخشايدۇ، بەزىدە ئاددىي پۇقرانىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ كۆڭلىنى ئۆستۈرۈپ قويۇش كېرەك. يولى كەلسە ھۆرمىتىنى قىلىپ قويساڭ «خان مەردىكەن» دەپ داڭقىڭ نى خەلق ئالەمگە يايىدۇ بۇلۇپمۇ ھازىر خانلارنىڭ ھەممىسى باج، سېلىق يىغىپ، يىراق يەرلەرگە يۈرۈشكە ئاتلىنىۋاتقان پەيتتە بۇنداق قىلىشنىڭ پايدىسى بارىكى، ھېچبىر زىيىنى يوق!...» دېگەن خىياللار كەچتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، مەرھەمەتلىك ئۇلۇغ بايانداركان! سېنىڭ يىلقاڭنىڭ سانى يوق. ئاللا تائالا ئىگەم دۆلىتىڭنى بۇرۇنقىسىدىنمۇ زىيادە قىلغاي! مىلىڭ بۇرۇنقىسىدىنمۇ كۆپەيسۇن تۇققۇزۇڭ تەل بۇلغاي! مەرتىۋەڭ ئۇستۈن بۇلغاي! — دەپ نەزەر كەرىزەك بېشىنى ئىرغاڭلىتىپ تۇرۇپ ئاھاڭغا سېلىپ ئۇنلۈك ۋارقىرىدى.

خان بېقىنىنى تۇتقىنىچە تېخىتاپ قالدى - دە:

— ۋە ئەلەيكۈم ئەسسالام نەزەر كەرىزەك چال! ھە يول بۇلسۇن، دات باسقان قىلىچىڭنى ئېسىپ نەگە كېتىۋاتىسەن؟ — دېدى.

— مۇھىم خەۋەر كېلىپ، پۈتكۈل قىپچاق ئېلى تەۋرەپ

كەتكەندە مەن قاراپ تۇرالايتتىممۇ...
— نېمە خەۋەركەن ئۇ، نېمىنى ئۇقتۇڭ؟
— ئېيتسپ بېرەي ئالىيلىرى! بۈگۈن چىغىناق بازىرىغا بارغانىدىم. ماڭا ئوخشاش شەھەر پېشانە بىچارىنىڭ باشقا ئىشلار بىلەن چاتىقى نېمە؟ چاي ئىچەي دەپ چايخانىغا كىرىۋىدىم. چايخانىدا قۇلىقى ئۇزۇن ئادەملەر بىلەن مەرتىۋىسى يۇقىرى بەگلەر كۆپ ئىكەن. ئۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاش بىز ئۈچۈن بىر ئامەتتە... پەگادا ئولتۇرۇپ شۇلارنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالدىم. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يىپەك چاپان كىيگەن بىر سودىگەر ئادەم ئىنتايىن سۆزمەن ئىكەن، ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغىنى يوق ئوخشايدۇ. كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى شۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى. ئۇ، ئۆزى مۇڭغۇل خانلىرىغا ئوزۇق - تۈلۈك تۇشۇپ، دائىم شۇلار بىلەن بىرگە بولىدىكەن. شۇلاردىن ئۇ ئۇلۇغ جاھانگىر چىڭگىزخان نەسلىدىن بولغان، ئەڭ داڭلىق، مەرتىۋىلىك مۇڭغۇل بەگزادىلەر چىغىناق شەھىرىگە كەلدى، دېگەنىنى ئاڭلاپتۇ...
نەزەر يېڭى خەۋىرىم خانغا قانداق تەسىر كۆرسەتتىكىن، دېگەن ئۇي بىلەن ئاڭلىغانلىرىنىڭ قالغانلىرىنى ئېيتماي توختاپ قالدى. بىراق خان بۇ خەۋەرگە ھەيران بولۇش بۇياقتا تۇرسۇن، چىرايىنى ئۆزگەرتمىدى قويمىدى. ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئىغىز - بېسىق سالاپىتى بىلەن سىر بەرمەستىن تۇرۇۋەردى، ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ تۇرغان بۇ ئۇلۇغ ھاكىمنىڭ ئويدا نېمە بارلىقىنى بىلىش قىيىن ئىدى. پەقەت ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىتلەرلا: بۇ قېرى نېمە دەۋاتىدىغاندۇ، دېگەندەك قىلىپ ئۇلارنىڭ قېشىغا يېقىنراق كېلىپ تۇرۇشتى.
— بەلكىم بۇ خەۋەر راستتۇر! — دېدى بايانداز ھېچ نەرسىنى بىلمىگەن بولۇپ، — چايخانىدا يەنە نېمىلەرنى ئاڭلىدىڭ؟

— خانزادىلەرنىڭ كەينىدىن دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مۆڭگۈل - تاتار قوشۇنى كېلىۋاتىتۇ. لەشكىرىنىڭ كۆپلۈكى شۇنچىلىككى، ئاتلىق ئادەم ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە ئون كۈندە ئاران يېتەرمىش.

— مۆڭگۈل خانلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى مەنمۇ ئاڭلىغانىدىم. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇياققا كېلىشىدىكى مۇددىئاسى نېمىكەن؟ بىزنىڭ زېمىنىمىزنى ئۇلار ئۆز ۋاقتىدىلا ئىگىلەپ بولغان. قول ئاستىدىكى خەلق ئۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ، كۆرسەتكىنى بويىچە ماڭىدى. ھەتتا ئۇستىمىزگە چىقىپ ئېغناپ ياتسىمۇ غىڭ قىلمىدۇق. بۇلارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولۇپ كەلدى. ئۇلارغا ئەمدى ئۇنىڭدىن ئارتۇق يەنە نېمە كېرەكىكەن؟ بۇ تۆغرۇلۇق بىر نەرسە ئاڭلىمىدىڭمۇ؟

— مۆڭگۈلنىڭ ئەڭ چوڭ خانى چىڭگىزخان دۇنيانىڭ قاق يېرىمىنى بېسىۋالغانىكەن. ئەمدى ئۇنىڭ نەۋرىلىرى دۇنيانىڭ قالغان يېرىمىنى بېسىۋالماقچى ئوخشايدۇ.

بايانداردىن ھەيران بولغان كىشىدەك بېشىنى چايقىدى،

— شۇنچىلىك ئاسان ئىشمىكەن ئۇ! دۇنيادا خەلقتىن كۆپ نەرسە بارمۇ؟ چىڭگىزخاننىڭ ئۆزى ھايات بولغان بولسا بۇ بىر گەپ. ھازىر ئۇنىڭ ئورنىغا باش قىلىپ قويغۇدەك كىم بار؟ ئۇنىڭ ئەقىلدەك ئەقىل، ئۇنىڭ كاللىسىدەك كاللا كىمدە بار؟ ئۇنداق چوڭ ئىشقا قوشۇن تارتىپ بارىدىغان كىم كەن ئۇ؟ ھەي يىگىتلەر، ئېتىمنى ئەكىلىڭلار!

— توختاپ تۇرسىلا ئالىيلىرى، بىرئاز سەۋر قىلسىلا! — دېدى ئەزەر ئالدىرىغىنىدىن، — قېرى يىلقىچىغا ئەزىرىگىنى سېلىپ قوي، مەرتىۋەڭ ھەسسىلەپ ئۆسكەي. ئەل ئۇستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سۇلتانلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈكى، ئەڭ چوڭى سەن. سېنىڭدىن سورايدىغىنىم، ئەگەر يۇرۇشكە

ئاتلىنىپ قالساك، مېنىڭدەك بىر يىلقىچىنى ئۇنتۇپ قالما!
قىرىق يىلدىن بېرى ساڭا ھالال خىزمەت قىلىپ كەلدىم. سەن
بۇيرۇق قىلغاندا يېنىپ تۇرغان ئوتتىنمۇ، سۇددىنمۇ يانمىدىم.
ھازىر بۇلا ياشاندىم. ئۆمرۈمنىڭ غۇلىچى تۈگەپ غېرىچى
قالدى. ھازىر مېنىڭ ئىزىمنى بېسىپ چىققان بەش ئوغلۇم بار.
خۇدا ئۇلارنى ئۇز پاناھىدا ساقلىغاي! بەشىلىسى تەپسە تۆمۈر
ئۈزىدىغان غەيرەتلىك يىگىتلەردىن بولدى. ئۇلار «دۈشمىنىڭ
نەدە، مەن شۇ يەردە» دەپ تۇرىدۇ. شۇ بەش ئوغلۇمنىڭ بەش
لىسى بۈگۈنگىچە سېنىڭ يىلقاڭنى بىرنى نېرى - بېرى قىلـ
ماي بېقىپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىر ئۇلۇغ قىپچاق ئېلىنىڭ 12
ئۇرۇقى بىردەك قوزغىلىپ «ئويىباس، توقتاباي! دۇيىت،
تۇرتاي باتۇر، دەۋقارا① جىرسای قىلىچلىرىڭلارنى بىلەپ، نەيـ
زىلىرىڭلارنى ئوچلاپ ئاتلىنىڭلار» دەپ تەرەپ- تەرەپتىن نەرە
تارتىپ دۈشمەنگە قارشى ئاتلىنىۋاتقاندا، ئۇلارمۇ سېنىڭ ئاتلـ
رىڭنى ئۇرۇشقا تەييارلايدۇ.

بايانداركان تېخىمۇ خۇپسەنلىك قىلىپ، گىدىيىپ قويدى.
ئۇنىڭ چىرايىدا زادىلا ئۆزگىرىش بولمىدى. پەقەت نەزەر چالـ
مىڭ سۆزلىگەندە قىزىرىپ كېتىپ ئۆزىنى تۇتالمای بىلىدىكى
ئەسكى قىلمىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ ۋارقىراپ كەتكىنىنى ئۆزىنىڭمۇ
سەزمەي قالغىنىنى ئويلاپ ئېغىزىنىڭ ئوچىدىلا كۈلۈپ قويدى.

— نەزەر سەن بىر ئەرسەن! سېنىڭ خىزمىتىڭنى مەن قانـ
داقمۇ ئۇنتۇپ كېتەي! شۇ ياخشىلىقلىرىڭ بەدىلىگە قانداق ياخـ
شىلىق قىلسام بولار؟ كۆڭلۈڭ نېمىنى خالسا شۇنى دېگىن! —
دېدى خان بىر ھازادىن كېيىن.

---

① بۇلار قىپچاقلارنىڭ ئون ئىككى ئېلىنىڭ يەنى قەدىمكى
ئون ئىككى ئاتىسىنىڭ ئىسمى.

— بەش ئوغلۇمنىڭ ھەممىسىلا چاقىرسىڭ ھازىرلا سېنىڭ تۇغۇنۇڭنىڭ ئاستىغا يىغىلىشىشقا، بۇيرۇق بەرسەڭ دەرھال ئو-رۇنداشقا تەييار تۇرۇپتۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ يۈلىنى تېراپ تۇر-غان نەرسە — ئۇلارنىڭ ئېتى يېرىق. ئۇلار سېنىڭ تالاي بايىتاللىرىڭنىڭ قۇلۇنلىرىنى تۇلپار قىلىپ ئۆستۈرگەن بۈلسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ بىرەر قىرچاڭغۇسىمۇ يېرىق. سېنى بايانداردا① دەپ بىكارغا ئېيتمىغان - دە. سېنىڭدىن تىلەيدىغىنىم، شۇ بەش بالامغا ئېگەر توقۇمى بىلەن بىرىدىن ئات بەرسەڭ. ئەگەر ئاتلا بېرىسا، ئۇلار چاپساڭ قىلىچىڭ، ئاتساڭ ئوقۇڭ بولۇشقا، سېنىڭ يېرىڭدا قۇربان بولۇشقا تەييار.

بايانداr ئۆچكە ساقىلىنى سىلاپ قويدى - دە:

— يارايسەن ۋاپادار يىللىقچىم نەزەر كەرىزەك! ئوغۇللىرىڭغا مەن ئات بېرەي. بىراق ئېگەر - تېقۇم جابدۇقىنى ئۆزلىرى بىر ئامال قىلسۇن. ئۆزۈڭ بىلىسەن، مەن ھېچكىمگە بىكارغا بىرنەرسە بەرمەيمەن. ئەگەر ئۇچرىغان يىگىتكە بىرىدىن ئات بېرىدىغان بولسام، ئۆزۈمگە نېمە قالىدۇ. ئەتىسىلا قېرىندىكى مال - دۇنيادىن ئايرىلىپ ناسۋال قاپاققا نان بارمۇ دەيمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭدىن ئات ئالغان ئوغۇللىرىڭنىڭ سوقۇشتىن قايتىپ كەلگەندە شۇ ئاتلىرىمنىڭ ئورنىغا بىرىدىن ياخشى ئات، ھەر ئات بېشىغا بىرىدىن يىپەك يېپۇق بېرىدىغان بولسۇن، ئۇنىڭدىن باشقا، ئوغۇللىرىڭ سوقۇشقا كەتكەندىن كېيىن، كېلىنلىرىڭ ماڭا بىرىدىن گىلەم توقۇپ بەرسۇن... شۇنى ئۇنتۇما! — دېدى.

— سادىغاڭ كېتەي، ئۇ نېمىدېگىنىڭ! گىلەم توقۇيدىغان يۇڭنى مەن نەدىنمۇ تاپاي. ئالدىڭغا قاۋاپ چىققۇدەك ئېتى يېرىق، غۇربەتچىلىكتىن چىرايىدا قېنى يېرىق بىر گادايدا يۇڭ نېمە قىلسۇن.

---

① بايانداr — موڭغۇلچە قولى ئوچۇق، مەرد دېگەن سۆز

ـــ يۇك ئىزلەپ ئاۋارە بولمايلا قوي! يۇكنى ئۆزۈم بە-
رەي، ئەگەر مۇشۇنىڭغا رازى بولساڭ، باللىرىڭ خالىغان ئات-
نى تۇتۇۋالسا بولىدۇ. مەن ئۇلارنى مىڭ يىگىتتىن قۇرۇلغان
قوشۇنۇمغا قوبۇل قىلدۇالىمەن.

ـــ مەردلىكىڭ ئۈچۈن خۇدا سەندىن رازى بولغاي ئالىيـ
لىرى!ـــ نەزەر ئېتىغا مىنىۋاتقان بايانداردىغا قول قوشتۇرۇپ،
باش ئېگىپ تازىم قىلدى.

نەزەر بىر خۇرسىنىپ قويۇپ بېشىنى كۆتۈردى ـ دە، دات
باسقان ئەگرى قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ تۇرۇپ نۇرغۇن نۆكەر-
لىرىنى باشلاپ شاھانە سەلتەنەت بىلەن شىكارغا كېتىپ بارغان
خانىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. ئۇ بىرئاز سۈكۈتتە تۇرغان-
دىن كېيىن، يېنىغا بۇرۇلۇپ ئۆزىدىن سەل نېرىدا ئوغلى
تۇرغانىڭ تىزگىنى قۇچاقلاپ، بويىنىنى قىسىپ ئولتۇرغانلە-
قىنى كۆردى. بالا بايا تىن بېرى بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
بولغان سۆزلەرنى ئۇنىنىڭ چىقارمايلا ئاڭلاپ ئولتۇرغانىدى. ئۇ
ئەمدى دادام يەنە نېمىگە غەمگە چۆكۈپ تۇرىدىغاندۇ، دېگەن-
دەك قىلىپ قاپقارا كۆزلىرىنى دادىسىدىن ئۈزمەي مۆلدۈرلەپ
قاراپ تۇراتتى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇنىڭ تاقىتى تاق بول-
دى ـ دە، دادىسىنىڭ يېنىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ:

ـــ دادا يەنە نېمىگە قايغۇرۇپ تۇرىسەن؟ مەن ھەممە
گەپنى ئاڭلىدىم، ياخشى بېلدىغۇ! قىرچاڭغۇ قېرى بايتالىنىڭ
ئورنىغا دېگەندەك بەش ئات ئالساق بولمىدىمۇ، خانىغا بەش
ئات قايتۇرۇپ بېرىش شۇنچە تەسمىدى، ئۇ قانچىلىك ئېشى!
ئاكاملار سوقۇشقا كېتىۋاتىدىغۇ، ئۇلار ئۇرۇشتىن قايتىپ كەل-
گەندە ھەرقايسىسى بىر ئۆيىردىن يىلقا ھەيدەپ كەلمەمـ
دۇ، ـــ دېدى.

ـــ جېنىم قوزام! ئۇلارنىڭ سەۋەبىنى قانداق كېلىدىغان-

لمقنى بىر خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ. سەرقۇشتا بايتال تۇرماق، جاننىڭ قايغۇسى يېتىپ ئاشىدۇ. ياملاننى ئويلىمىغچە ياخشى لمق يوق دېگەندەك ئۇ بىر ئۇيىر يىلقا ھەيدەپ كېلەمدۇ، يا بولمسا كاللىسى دالىدا قېلىپ كۆزىنى قۇزغۇن چوقامدۇ، كىم بىلىدۇ.

— يۈر دادا، تېزرەك يىلقىغا بارايلى! خان ئېيتقان سۆزنى زىددىن يېنىۋالمسۇن يەنە. مەنمۇ بىللە بارايمۇ؟

تۇرغان دادىسى بىلەن ئاتقا مىنگىشىپ بايانداي خانىڭ ئۈستى ئېگەر كۆرمىگەن كۆرمىڭ يىلقىسى يايلاپ يۈرگەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئون بىرىنچى باب

يوقالغان ئاتنىڭ ئىزى بىلەن

ئەرەپشاھ خۇددى نۇرغۇن ئېدىرلاردىن ئېشىپ ئىزىتقۇدەك سوقماق يوللارنى تالاي كۆرگەن ئادەمدەك، ئادىشىپ قالارمىزمۇ دېگەن ئەندىشىدىمۇ بولماي، ھاجى رەھمنى باشلاپ توختماي ئىلگىرىلىدى. سىرتتىن قارىغان ئادەم بۇ يىگىت يولنى ياخشى بىلىدىكەن دەپ ئويلايتتى. ئەرەپشاھ بەزىدە توختاپ يەردىكى بىلىنەر - بىلىنمەس تۇرغان يالغۇز ئاياغ ئىزغا سەپسېلىپ قارايتتى. بەزىدە بىر دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ چىقاتتى. ئۇزۇن يول مېڭىپ چارچاپ كەتكەن ھاجى رەھىم ئەرەپشاھ توختىغان ۋاقتىنى غەنىيمەت بىلىپ قۇمغا ئۆزىنى تاشلاپ بىرئاز ئارام ئېلىۋالاتتى. ئۇ ئاخىرى چىدىمىغاندىن كېيىن:

— جېنىم ئۇكام مېنى نەگە ئاپىرىسەن؟ يەنە قانچىلىك يۈرىمىز؟ — دېدى.

— ھازىر مېنىڭ ئېتىمنىڭ ئىزى بىلەن كېتىۋاتىمىز، ئەگەر بىرەر ئادەم كۆرۈپ قالمىسۇن، دېسەڭ پاناھلانغۇدەك تاش مۇ تېپىلىدۇ. ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بول! ئالغا ئىلگىرىلەۋە!

يىلان باغرى سوقماق يول بىر تاشلىق دۆڭ تەرەپكە سوزۇلاتتى. ئەرەپشاھ باشقىلارنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالماسلىق ئۈچۈن، ياندىكى جىلغىنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن ئۆرلەپ دۆڭ ئۈستىگە يېقىنلاشقاندا:

— ماۋۇ دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ تاشلارنىڭ دالدىسىدا بىرئاز يېتىپ دەم ئالايلى. ئۇ يەردە تۈزلەڭلىكنىڭ ھەممىسىنى ئېنىق كۆزىتىشكە بولىدۇ. — دېدى.

ئۇلار سايدىكى يارلىقتىن قىيالاپ مېڭىپ، دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقتى - دە، بىر چاتقالنى دالدا قىلىپ ياتتى. بۇ يەردىن قارىسا، تۈزلەڭلىكنىڭ ھەممە يېرى خۇددى ئالقاندەك ئوچۇق كۆرۈنەتتى.

— ئاۋۇ يولدىكىلەرنى كۆردۈڭمۇ؟ — دېدى ئەرەپشاھ پەس ئاۋاز بىلەن، — ئۇلارنىڭ بىرنەرسىنى ئىزلەپ يۈرگىنىنى بايقىدىڭمۇ؟

دالدا سالتاك ئاتلىق تۆت موڭغۇل كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئاستىدا سېمىز، ئۇزۇن يالىلىق، بۆرىي پاكار ئاتلار بولۇپ، ئالدىدا كېلىۋاتقان بىرى ئاندا - ساندا ئېتىنى تېزلىتىپ يەرگە ئېگىشىپ سىنچىلاپ قارايتتى. بەزىدە ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ چېپىپ كېتەتتى. بىرئازدىن كېيىن ئۇلار بىر بەلدىن ئېشىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

— بۇلار مېنىڭ ئاق چايىنىمنىڭ ئىزىغا چۈشكەنىكەن، مېنىڭ ئېتىمنى ئوغرىلاپ كەتكەن ئادەمنى قوغلاپ چىققان

ئادەملەر مۇشۇ، ئويلىغىنىمدەك بولدى. ئۇلار يەنە قايتىپ كېلىپ مۇشۇ ئەتراپتىن ئۆتۈشىي مۇمكىن... تېزرەك بۇ يەردىن يۆتكىلىپ ئاۋۇ تاشلىق بىلەن مېڭىپ ئىزىنىمىزنى يوقىتىشىمىز كېرەك.

ئىككىسى قايتىدىن سايغا چۈشۈپ، ساي بىلەن بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن، يەنە تۈزلەڭگە چىقتى. دەل مۇشۇ يەردە بۇلار كېلىۋاتقان سوقماق يولنى بىر چېرىك يول كېسىپ ئۆتكەندى. يولدا بىرنەچچە قويچى بەكمۇ نۇرغۇن قوينى ھەيدەپ كېتىپ باراتتى.

— مۇشۇ يەرگە كەلگەندە بىزنىڭ ئىزىنىمىزنى يوقىتىپ قويىدۇ. — دېدى ئەرەپشاھ، — ئۇلارنى مۇشۇنداق قىلىپ ئىزىنى تۇرۇۋېتىپ ئۆزىمىز يېقىن ئاردىكى بىرەر يېزىغا بېرىپ دەم ئالايلى.

ئۇلار خېلى ماڭغاندىن كېيىن، بىر دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە چىقتى. دۆڭلۈكنىڭ ئۇ تەرىپى كۆپكۆك مايسىلار يەلپۈنۈپ تۇرغان پايانسىز تۈزلەڭ ئىكەن. تۈزلەڭدە ھېسابسىز كۆپ يىلقا ئوتلاپ يۈرەتتى. چۈجگۈن ئوتقا تويۇپ قورساق سالغان يىلقىلارنىڭ بەزىلىرى سۇغا كىرىپ سالقىنداپ تۇراتتى. بەزىلىرى ھەر تەرەپكە قىيغىتىپ چېپىپ يۈرەتتى. يىلقىچىلار قوللىرىدىكى قورۇقلارنى پۇلاڭلىتىپ بەزىدە يىلقىلارنىڭ ئۇ بېشىغا، بەزىدە بۇ بېشىغا چېپىپ كېلىپ ئۇ يېرىدىن① چىقىپ كەتكەن يىلقىلارنى قايرىپ قويياتتى.

قۇياش بىر كۈنلۈك سەپىرىنى تۈگىتىپ ئۆز مەنزىلىگە يەتكەن بولۇپ، ئەمدى ئۆز ھۇجرىسىغا كىرىشكە ئالدىرايتتى. لېكىن ئۇ يەنىلا سېخىلىك بىلەن ئۆزىنىڭ ئاخىرقى قېزىل نۇرلىرىنى بۇ بېپايان دالىغا چاچماقتا ئىدى. يېشىل دالا شەپەق نۇرىدا تاۋلىنىپ خۇددى رەڭدار گىلەمدەك كۆركەم كۆرۈ-

① بىر ئايغىرنىڭ قاراۋۇللۇقىدىكى ئاتلار توپى.

نەتتى. ئۇيەر - بۇيەردە ئۇنۇپ قالغان شۇاقتىن باشقا گىياھ كۆرۈنمەيدىغان قۇملۇق ۋە تاشلىق جەزىرىلەرنى بېسىپ كەلگەن ئادەمگە بۇ گۈزەل مەنزىرە ئاجايىپ بىر زوق بېغىشلايتتى. سەل نېرىدا بىر كىچىكرەك كۆلنىڭ سۈيى ئەينەكتەك پارقىراپ كۆرۈنەتتى. كۆلدە غاز، ئۆردەكلەر ئۈزۈپ يۈرەتتى. بىر چاغدا ھېلىقى كۆلنىڭ ياقىسىدىكى قېلىن قومۇشلۇقتىن ئېگەرلەنگەن بىر بوز ئايغىر چىقىپ كەلدى - دە، كىشنىگەن پېتى ئالدىدا ئوتلاپ يۈرگەن يىلقىلارغا قاراپ يۈگۈردى.

— ھاجى ئاكا، ئاۋۇنى كۆردۈڭمۇ؟ ئەنە ئاۋۇ مېنىڭ ئاق چاپىنىم ئەمەسمۇ!؟ مېنىڭ ئوغرىلانغان ئېتىم... — دەپ ئەرەپشاھ يەلكىسىدىكى خۇرجۇن بىلەن قولىدىكى چەكمەنىسى يەرگە تاشلىدى - دە، دۆڭدىن پەسكە قاراپ ئوقتەك ئېتىلدى. — سەن مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرغىن! ... مەن ئاتنى تۇتۇپ كېلىمەن. — دېدى ئۇ يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ.

ھاجى رەھىم نېمە بۇلاركىن، دەپ ئوبدان جايلاشىپ قاراپ ئولتۇردى.

يىلقىچىلارمۇ ئاق بوز ئاتنى كۆرۈش بىلەن ئۇنى تۇتماق چى بولۇپ كەينىدىن قوغلىدى. ئەرەپشاھ يۈگۈرۈپ قېرىمۇشلۇققا كىرىپ، بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن كىچىككىنە سۇدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، يىلقىچىلار بوز ئايغىرنى قوغلاپ يۈرگەن تەرەپكە قاراپ كېتىۋېتىپ، قېلىن چۆپلۈكنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ كۆرۈنمەي قالدى.

بىر ھازادىن كېيىن، ئالدى تەرەپتىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ تۇرغان ھاجى رەھىمنىڭ ئارقا تەرىپىدە دۈپۈرلىگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. ھاجى رەھىم كەينىگە قايرىلغانىدى... ئۇچ موڭغۇل ئۇنى تۇيدۇرماي كېلىپ بېسىۋالماقچى بولۇپ ماراپ كېلىۋاتقانىكەن. بىرىنىڭ قېرىلدا بىر قېرىتوق ئارقان تۇراتتى.

هاجی رەھىم ئورنىدىن قىسىرلاشقىمۇ ئۇلگۈرمىدى. كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە مۇڭغۇللار ئۇنى تۇتۇپ پۇت - قولىنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ بولدى.

— كۆردۈڭمۇ ئۇستىدىكى كۆك چاپىنىنى، ئاۋۇ قىزىل تۇگمىلىرىگە قارا، ھەممىسى ئوخشايدۇ. دەل شۇنىڭ ئۆزىكەن!...

— ياق، بۇ ئەمەس! ئۇنى ياش يىگىت دېگەن ئەمەس-مىدى. بۇنىڭ بىر باغ بېدىدەك ساقلى تۇرسا.

— بولسا بولۇۋەرمەمدۇ! ئۇنىڭ بىلەن مېنىڭ نېمە كارىم. خانىنىڭ ئۆزى: «ئەگەر كۆك چاپان كىيگەن، چاپىنىنىڭ قىزىل تۇگمىسى بار ئادەمنى كۆرسەڭ شۇ يەردىلا جېنىنى ئال» دېگەن تۇرسا.

— بولمىسا بۇنى خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارايلى. ئۇ بېشىنى ئالامدۇ، قويۇپ بېرەمدۇ، نېمە قىلىمەن دېسە ئۆزى قىلسۇن.

— مېنىڭدە نېمە ھەققىلار بار، — دېدى ھاجى رەھىم ۋارقىراپ، — مەن دۇنيا كېزىپ يۈرىدىغان بىر غېرىب دەرۋىش. قىلىدىغان ئىشىم پەقەت كىتاب يېزىش، باشقا ئادەمگە قىلچە زىيىنىم يوق.

— بۇنداق گەپلىرىڭنى باشقىلارغا دەپ بەر! تازا بىر ئەخمەققە يولۇقتۇقمۇ نېمە! تۇستۇڭدىكى كۆك چاپاننى نەدىن ئالدىڭ؟ ئۇنىڭ ياقۇت تۇگمىلىرىنى نەدىن تاپتىڭ؟ بۇ تۇگمىلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئۇيىردىن يىلقا كېلىدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟!

— چاپاننىمۇ، تۇگمىلەرنىمۇ سىلەرگە بېرەي، ئۇمۇ ئەسلى مېنىڭ ئەمەس... مېنى بىھۇدە كۆيدۈرمەكچىلارنىڭ تاپقۇرلار...

— ھە، ۋاقتىنى بىكارغا تۆتكۈزۈپ، نېمىگە ھاكۇپقىپ تۇرۇشسەن، — دېدى بۇلارنىڭ يېنىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ

قالغان تۆتىنچى مۇڭغۇل، ــ ۋاقتىنى ئۆتكۈزمەي تېزرەك ھەرىكەت قىلىڭلار! خانىنىڭ يىلقىچىلىرىمۇ مۇشۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتىدۇ. ئاغزىغا لاتا تىقىپ، يۈزىنى رومال بىلەن ئوراڭلار! كىملىكىنى بىرمۇ ئادەم بىلمەسۇن. ئىككى پۇتىنى يەلكىسىگە يەتكۈزۈپ قايرىپ چىڭ باغلاڭلار! ...

شۇنىڭدىن كېيىن، ھاجى رەھىم ھېچ نەرسىنى ئاڭلىيالمىدى. كۆچلۈك قوللار ئۇنى يەردىن ئۈزۈپ ئالدى. بىرى ئالا رومال بىلەن ئۇنىڭ يۈزىنى پۈركىدى. شۇ ۋاقىتتا كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلىپ، يەر ـ جاھان قاپقاراڭغۇ بولۇپ كەتكەندەك بولدى.

ۋارقىراپ ـ جارقىرىغان ئاۋازلار، ئىتلارنىڭ قاۋۇشى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلاندى، قىل ئارقانىنىڭ پۇتۇن بەدەنىنى بوغۇپ جانىنى قىينىشى بىلەن دەۋرىش ھېرىشىدىن كەتتى.

ئون ئىككىنچى باب

ئاق بوز ئات

ئوقتەك تېز چاپىدۇ
خىيالدىن چاپسان ئېتى ئۇنىڭ
شامالدىن تېز يۈرەر بۇ جانىۋار
(جۇڭغار قۇشاقلىرىدىن)

رەڭدار گىلەمدەك جىلۋىلىنىپ تۇرغان بۇ يېشىل ئوتلاق تا بىرنەچچە مىڭ تۇياقنىڭ يىلقا بەخىرامان ئوتلاپ يۈرەتتى. يىراقتىن قارىغاندا ئۇلار مۇنداقلا ئارىلىشىپ ئوتلاپ يۈرگەنە

دەك كۆرۈنەتتى. ئەملىيەتتە بۇلسا تۆپ - تۆپ بۇلۇپ بىر ئۈيىر ئىككىنچىسىگە ئارىلاشماي، ئاستا - ئاستا ئىلگىرى سىلجىيىتتى.

بىر ئۈيىرنىڭ ئىككىنچى ئۈيىرگە قۇشۇلۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يىلقىچىلارمۇ تۆسۈپ يۇرگەندەك قىلاتتى.

ھەربىر ئۈيىردىكى يىلقىنىڭ رەڭگى ئۆزگىچە بۇلۇپ، بىرى چىلان تورۇق؛ ئىككىنچىسى، پۈتۈنلەي جىرەن؛ ئۈچىنچىسى قۇلا ۋە يەنە باشقا تۈرلەردە ئىدى. ھەربىر ئۈيىردە يىگىرمىگە يېقىن تاي - قۇنان، بىردىن بىيە، بىردىن ئايغىر بولۇپ، ئايغىرلار ئۆز ئۈيىرىدىن يىراق كەتمەي، باشقا يىلقىلارنى ئۆز ئۈيىرىگە يېقىن كەلتۈرمەي، تۇرۇپ - تۇرۇپ كىشنەپ، پۇشقۇرۇپ قويياتتى.

يىلقىچىلار بىر - بىرى بىلەن چىشلىشىپ قالغان ئايغىرلارنى كۆرگەن ھامان قۇللىرىدىكى ئۇزۇن قۇرۇقلارنى تۇغرىلاپ، شۇ تەرەپكە قاراپ چاپاتتى.

يىلقىچىلارنىڭ بەشىنىسى نەزەر كەرىزەكنىڭ بالىلىرى ئىدى. چوڭى تۆمۈر، ئوتتۇز ياشتا، كىچىكى مىسىق، ئون يەتتە ياشتا بۇلۇپ، بۇ ئاكا - ئۇكىلارنىڭ ھەممىسى چاقماق، غەيرەتلىك، جىگىرى بار يىگىتلەر ئىدى. بۇلار ھەرقانداق تۇسۇن ئاتنىڭ ئۈستىدە ئويناياتتى. ئۇنى ئوڭايلا كۆندۈرەلەيتتى ھەتتا قاشقىرلارنى دالادا قوغلاپ يۈرۈپ سالما تاشلاپ تۇتۇۋالالايتتى. ئۇلار قۇرقۇش، ئەندىشە دېگەننى بىلمەيتتى. مەيلى قىشنىڭ جاراڭلاپ تۇرغان قاتتىق سۇغۇقلىرىدا، ياكى يازنىڭ كۆيدۈرۈپ تۇرغان ئىسسىق كۈنلىرىدە بۇلسۇن، مەيلى كۈندۈزى، ياكى قازاننىڭ قارىسىدەك قاپقاراڭغۇ كېچىلەردە؛ قار - شىۋىرغان، يامغۇر - يېشىنلاردا بۇلسۇن ئۇلار بايانقارخانىنىڭ سانسىز يىلقىسىنى پىتىراتماي، ئوغرى، بۆرىدىن

ئامان ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. مۇشۇنداق ھالال ئىشلەپ كەل-
گەن بۇلسىمۇ، بايانداركەن ئۇلارغا بىرەر ياخشىلىق قىلغان
ئەمەس. بەزىدە ئېسىگە كېلىپ قالسا، ياخشىلىقىلارغا ياخشى-
لىق قىلمەن، دەپ قۇرۇق ۋەدە بىلەن ئالداپ قويياتتى. مۇشۇ
ھالدا يۈرگەن مالچىلارنىڭ ھالى نەمە بولاتتى: ھەممىلا
يىلىك - يالىڭاچ، كىيەي دېسە كىيىمى يوق، يەي دېسە ئاش
يوق، ئۇلارنىڭ يازدا ئىسسىقتا كۆيۈپ، قىشتا سوغۇقتا تۇڭلاپ
زۇلۇم چەككىنى چەككەن.

ئەرەپشاھ مۇشۇ نۇرغۇن يىلقىنىڭ ئىچىدىن ئۆزىنىڭ ئاق
چايىنىنى كۆرۈپلا تونۇدى. بوز ئايغىر ئېگەر - تۇقۇمىنى قار-
نىغا ئېلىپ، ھەممە يىلقىنى ئۈركۈتۈپ، بەزىدە باشقا ئايغىرلار
بىلەن چىشلىشىپ، تېپىشىپ قالايمىقان چېپىپ يۈرەتتى. ئۇ
ئالدىغا كەلگەن بىر جىرەن ئايغىرنى دوملىتىۋېتىپ، كىشنە-
گەندىن كېيىن، يەنە نېرىغا چېپىپ كەتتى. يۇگۈرگەندە ئۇنىڭ
كۆمۈشتەك تاۋلىنىپ تۇرغان ئاپئاق يالى يەلپۈنۈپ، ئۇستىگە
يېيىلىپ چۈشەتتى.

بىر چاغدا ئەرەپشاھ ئىسقىرتىۋىدى، ئاق چايان قۇلىقىنى
دىڭ تۇتۇپ تۇرختاپ قالدى. ئېتىنىڭ تۇرختاپ قالغىنىنى كۆر-
گەن ئەرەپشاھ بار كۈچى بىلەن يەنە بىر قېتىم قاتتىق ئىس-
قىرتتى. ئاق بوز ئات بېشىنى ئىچىگە تىققىنىچە ئىگىسىگە
قاراپ يۈگۈردى.

بۇ ۋاقىتتا ئىككى ياندىن كەلگەن ئىككى يىلقىچى ئاي-
غىرنى ئوتتۇرىغا قىستاپ كېلىپ، ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭ بۇينىغا
سالما تاشلىۋالدى. ئەرەپشاھ ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ يېتىپ
كەلگىچە ئۇلار ئايغىرنى تۇتۇۋېلىشقا ئۇلگۈرگەنىدى.

— قېيۇۋېتىڭلار! بۇ مېنىڭ ئېتىم! ئۇستىدىكى ئېگەر-
توقۇمۇ مېنىڭ، — دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى ئەرەپشاھ.

— هەي ئوغرى، جېنىڭدىن تويمىغان بولساڭ بۇ يەردىن يوقال! — دەپ يىلقىچىلار ئۇنىڭ ئالدىنى توستى. ئۇلارنىڭ بىرى ئېتىندىن چۈشتى - دە، ئاق چايانىنىڭ تىزگىنىگە يېپىشتى.

— مۇنۇ ئوتلاپ يۈرگەن يىلقىمۇ، بۇ يايلاقلارمۇ بايانداركىنىڭ، قېچىپ كېلىپ بۇ يىلقىغا قوشۇلغان ئاتمۇ شۇنىڭكى بولىدۇ...

ئەرەپشاھ ئاچچىقىغا بەس كېلەلمەي قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئۇلارغا ۋارقىراپ ئېتىلدى، يىلقىچىلار بىرئاز چۆچۈگەندەك بولدى.

— هەي بايانداركىنىڭ قوللىرى! يەلكەڭگە مىنۋېلىپ، قېنىمىزنى سۈلۈكتەك شوراۋاتقان بايانداركا كۈچۈڭ يەتمەي، تۇمىغان بىر ئادەمنىڭ ئېتىنى تارتىۋېلىپ، ئۆچۈڭلەرنى مەندىن ئالماقچىمۇ؟ شۇنچىۋالا يىلقا ئالدىڭلاردا تۇرسا يەنە مېنىڭ ئېتىمغا كۆزۈڭلار چۈشتىمۇ؟ سادىغاڭ كېتەيلەر تۇلپارىمنى قويۇپ بېرىڭلار! — دەپ ئەرەپشاھ ئۇلارغا گەپ سالدى.

— تىلىڭنى تارت! بايانداركىنى ئېتىڭغا تامغا باسماق تۇگۈل، سېنىڭدەك تىلى ئۇزۇنلارنىڭ تىلىغىمۇ تامغا باسىدۇ! زۇۋانىڭنىڭ تۇتۇلغىنىنى شۇ چاغدا كۆرەرمىز! — دېدى يىلقىچىلارنىڭ بىرى.

ئەگەر ئۇستىگە جۇلىقى چىقىپ كەتكەن تون كىيىگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك بىر موڭغۇل يىگىت يۈگۈرۈپ چىقىپ ئەرەپشاھنىڭ ئالدىنى توسۇمىغان بولسا، ئۇ ئاچچىغىغا بەس كېلەلمەي، قىلىچىنى يالىڭاچلىغان پېتى يۈگۈرۈپ بېرىپ يىلقىچىلاردىن بىرەرىنى چېپىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى.

— توختا بايۇەچچى يىگىت، مەن سورىۋالاي! — دېدى ئۇ سالماقلىق بىلەن سۆزلەپ، — بۇلار بىلەن تەڭ بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق، بۇلار كىم، سەن كىم؟ بۇلار ساڭا رەقىب بولالا-

مايدۇ، ئۇلارنىڭ كالل...نى هازىرلا تېمىدىن جۇدا قىلىشقىدا
كەپ يوق، لېكىن بۇنىڭ نېمە پايدىسى؟ سۆزۈمگە قۇلاق سال،
ئېتىك هېچ يەرگە قاچمايدۇ.

هېلىقى موڭغۇل يىلقىچى يىگىتلەرگە ئىما قىلىۋىدى ئۇ-
لار ئاتنىڭ بوينىدىكى سالمىنى ئېلىۋېتىپ پەقەت تىزگىنىنىلا
تۇتۇپ تۇردى. بۇ موڭغۇل ياش بولۇپ، بۇرۇتى ئەم-
دىلا خەت تارتقاندى. قاپىقى تۇرۇكلۈك، ئىككى كۆزىدىن ئوت
چاقناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىدىن مىجەزىنىڭ چۈسلۇقى بىلەن
قاتتىق قوللۇقى چىقىپ تۇراتتى. گەرچە ئۇ ئۇستىگە يىرتىق
چەكمەن چاپان كىيگەن بولسىمۇ، گەپ - ئاغزى جايىدا، تەلە-
نى سۈرلۈك، سالاپەتلىك كۆرۈنەتتى. ئەرەپشاھ بۇ يىگىتنىڭ
ئارىدىن تۇيۇقسىز چىقىپ قالغىنىدىن هودۇقۇپ ئۆزىنىڭ پەس-
كويغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا
ئۇ هاجى رەهمىنىڭ: «ئېتىڭ يوقالمايدۇ... سېنىڭ ئېتىڭنى
مىنىپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئادەم ئەمەس، سېنىڭ بىر
ئېتىڭ ئۈچۈن مىڭ ئات تۆلىگۈچىلىكى بار ئادەم ...» دېگەن
سۆزلىرىنى ئېسىگە ئالدى.

— سېنىڭ ئېتىڭغا هېچكىم تېگەلمەيدۇ، — دېدى موڭ-
غۇل يىگىت، — بېشىمغا كۈن چۈشكەندە مەن ئۇنى مىنىپ
كەتكەنىدىم. ئۇ مېنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزدى. ئېتىڭنىڭ ياخشىلى-
قىغا قول قويدۇم. سېنىڭدىن ئۆتۈنۈپ سورايدىغىنىم، ئېتىڭنى
ماڭا سېتىپ بەرگىن. ئېتىڭغا نەچچە دىنار بەرسەم بولار؟

— بۇ نېمىدېگىنىڭ؟ ئاق چاياننى سېتىپ مەن سارا-
بولۇپ قالغىنىم يوق، — دېدى ئەرەپشاھ ۋارقىراپ، — ياخشى
ئات ئەر قانىتى، يىگىتنىڭ هەقىقىي دوستى ئەمەسمۇ؟ ئۆمرۈڭ-
دە ئۆز دوستىنى ساتقان كىشىنى كۆرگەنمىدىڭ؟

— توغرا ئېيتىسەن بۇرادەر، — دېدى موڭغۇل، — ئېتىڭ

سۇلتانلارنىڭ، خانلارنىڭ ھەتتا خاقانلارنىڭ ۋەزىر مىنىشكە لايىق ئات ئىكەن. تەڭرى شۇلارنىڭ مىنىشى ئۈچۈن ياراتقان ئاتلارغا ئوخشايدىكەن. سەن ئادەتتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرىسەن، ساڭا بۇنداق ئاتنىڭ نېمە كېرىكى؟ ئېتىڭنىڭ مەردىدىن كېچىپ ماڭا بەرگىن، مەن ساڭا خالىغىنىڭنى بېرەي!

— ھېچ نەرسەڭنىڭ كېرىكى يوق! بۇ دۇنيالىقتا مېنىڭ ئۇرۇق - تۇغقىنىم، بېشىمغا دالدا بولغۇدەك ئۆيۈم - ماكانىم، ئاياغ باسقۇدەك ۋەتىنىم يوق، تەمتىرەپ يۈرگەن بىر بېچارە مەن. مال - باساتىممۇ، قوۋۇم - قېرىندىشىممۇ مۇشۇ بىر ئات بىلەن قىلىچ، بۇ ئىككىدىن ئايرىلسام، مېنىڭ ھالىم نېچۈك بولار؟ سادىغاڭ كېتەي، مېنى كۆپ قىينىما، ئېتىمنى ساڭا بېرەلمەيمەن!

— ياق، ئاق بوز ئاتنى مەنمۇ قەلدىن چىقارمايمەن. ئېتىڭنىڭ ئورنىغا ماۋۇ مىڭ يىلقىنىڭ ئىچىدىن خالىغان بىر ئاتنى تاللاپ ئالغىن، بۇنىڭغىمۇ رازى بولارسەن؟

ئەرەپشاھ غەزەپتىن يېرىلىپ، كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كېتەي دەپ قالدى. بىراق ھاجى رەھىمنىڭ سۆزلىرى يەنە ئېسىگە چۈشۈپ، ئۆزىگە - ئۆزى ھاي بەردى. بىرئاز ئويلانغاندىن كېيىن:

— ئەگەر مېنىڭ ئېتىمنى باشقىلارغا داملىتىش ئۈچۈن ئەمەس، خەلقىنى قېرىغداش، ئۇزۇن يۇرۇشلەردە بېلۇش ئۈچۈن مىنىدىغان بولساڭ بەرسەم بېرەي، ئۆزۈڭمۇ ئادەتتىكى ئادەم ەمرگە ئوخشىمايدىكەنسەن، رايىڭنى قايتۇرمايمەن. بۇ ئاق بېللۇق ئات ئىدى، بۇ ئات ئەمدى ساڭا قانات بېلۇپ، سېنى غەلىبىدىن - غەلىبىگە باشلايدۇ. ھەممە ئىشىڭنى ئوڭۇشلۇق قىلىدۇ. — دېدى.

مېڭغۇل يىگىت بىرئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، يىلقىچىلارغا بۇرۇلۇپ، ئەرزىمەس بىر نەرسە ئۈستىدە سودىلىشىۋاتقان تەلەپپۇزدا:

— ماۋۇ يىلقىلار ئىچىدىن ماڭا خالىغان ئاتنى سېتىپ بېرەلەمسىلەر؟ — دېدى.

يىلقىچىلار بىر - بىرىگە قارىشىپ بىرئاز پىچىرلاشقاندىن كېيىن، ئارىدىكى ياشراق، ئۆڭى قاپقارا بىرى:

— بۇ يىلقىلار ئۆزىمىزنىڭ بۇلغان بۇلسا، بىرەر ئاتنى ساڭا بېرىپمۇ ۋۇجۇدتىتۇق، بىراق يىلقىلار بىزنىڭ ئەمەس، بايانداردىخانىنىڭ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئادەم ئالتۇننى نېرى تۇر دەيدىغانلاردىن ئەمەس. چىغىناقنىڭ بازىرىدىكى باھادىن كەم بۇلمىسىلا سېتىپ بېرەيلى. يىگىرمە بەش دىنار بەرسەڭ، خالىغان ئايغىرىڭنى تۇتۇپ بېرىمىز. ئەگەر ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئازراق بىر نەرسە قوشساڭ. ئەڭ شاش ئايغىرنى كۆز ئالدىڭدىلا كۆندۈرۈپ بېرىمىز، — دېدى.

— مەن سىزدىكەر ئەمەس، — دېدى مۇڭغۇل يىگىت، — سېنىڭ بىلەن باھالىشىپ ئولتۇرمايمەن. دېگىنىڭنى بېرىمەن - دە، خالىغان نەرسەمنى ئېلىپ كېتىمەن، دېگەن پۇلۇڭنى ئال. يەنە ھەر بىر كىشىگە بىردىن ئالتۇن دىنار بېرەي.

— ياشاپ كەت! — دېدى يىلقىچىلار خۇشاللىقىدىن، — كۆڭلۈڭگە يارىغىنىنى كۆرسەت.

ئون ئۈچىنچى باب

ئاكا - ئۇكا يىلقىچىلار

بەزىدە كەزىدىك خانىڭ مەردلىكى تۇتۇپ، ياراملىق ئاتتىن بەشنى بىراقلا بەرگەنلىكىنى خەۋەر قىلىپ، ئوغۇللىرىنى خۇشال قىلىش ئۈچۈن ئالدىراپ كېلىۋاتاتتى. ئالدىرىغىنىدىن ئۇ، ئورۇق، قىرچاڭغۇسىنى ھەدەپ قامچىلايتتى.

ئۆلەرمەن بۇ بايتال بىردەم قاتىراپ، بىردەم سوكۇلداپ بايانداركانىڭ سانسىز يىلقىلىرى يايلاپ يۈرگەن يايلاققا ئاران دېگەندە يېتىپ كەلدى. ئېگەرنىڭ بوشاپ كەتكەن تۆشلۈكىنى چىگىتىش ئۇچۇن دادىسى يەرگە چۈشكەندە تۇرغان ئالدىدىكى دۆڭگە قاراپ يۈگۈرۈپ كەتكەنىدى. ئۇ ئۆمىلەپ دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن دادىسىغا قاراپ قولىنى پۇلاڭلىتىپ:

— دادا! چاپسان بول، مەيەرگە كەل! ئادەملەر بۆرە قوغلاۋاتىدۇ، — دەپ ۋارقىرىدى.

نەزەر ئېتىغا مىنىپ ئالدىرىماي دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىۋىدى راستتىنلا دۆڭنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئويمانلىقتا بايانداركانىڭ يىگىتلىرى تەرەپ - تەرەپتىن ۋارقىراپ ئات سېلىپ بۆرە قوغلاپ يۈرۈپتۇ. ئېگىز ئىنچىكە بەللىك تايغانلار يانداپ كېلىپ، بۆرىلەرنىڭ سانىدىن چىشلەپ تارتاتتى. بۆرە قايرىلىپ قارىغاندا ئىتلار ئۇنىڭدىن يىراقلاپ يەنە ئايلىنىپ كېلەتتى. ئىتتىن قاچقان بۆرىلەر ئالاق - جالاق بولۇشۇپ، بەزىدە ئاتلىق ئادەمنىڭ ئاستىغا كىرىپ پاناھ ئىزدىمەكچى بولۇشاتتى.

ئىتلار بىر قېرى بۆرىگە زادىلا ئارام بەرمەي، ئۇنى قوغلاپ، قاپساپ، تەرەپ - تەرەپتىن تالاشقا باشلىدى. قېرى بۆرە خىرقىراپ چىشلىرىنى كىرىشتۈرۈپ بىر ئىتقا ئېتىلاتتى - دە، ئۇنى كاڭشىتىپ قاچۇرۇپ، يەنە بىرىگە قاراپ يۈگۈرۈپ، قورشۇالغان دۈشمەنلىرىگە بوي بەرمەيتتى.

شۇ چاغدا بىر يىگىت ھېلىقى بۆرىگە قاراپ ئات سېلىپ، تاپ بېسىپ يېتىپ كېلىشكە ئاز قالدى. ئۇ ئۇزەڭگە بېغىنى يېشىپ، ئۇزەڭگە بىلەن بۆرىنى ئۇرماي دېيىشكە بۆرە بىر تەرەپكە شارتتىدە بۇرۇلۇپ بىر تاشتىن سەكرەپ ئۆتتى - دە، قېچىپ كەتتى. يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى بۆرە كەتكەن تەرەپكە

قاراپ ئات سالدی. بىرئازدىن كېيىن، ھەممىسى بىر قىردىن ئېشىپ كۆزدىن غايىب بولۇشتى. پەقەت: «ئۇرە - ئۇر! قاچۇر- ما!... قۇلىقىدىن تۇت!...» دېگەن ئاۋازلارلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

بىرئازدىن كېيىن قىقاس - چۇقان ۋە ئىتلارنىڭ قاۋۇ- غان ئاۋازلىرىمۇ بېسىلىپ، ئەتراپ تىمتاس بولۇپ قالدى.

شۇ چاغدا دۆڭلۈكتىكى ئۇستىدە تاماشا كۆرۈپ ھاڭۇېقىپ قالغان نەزەر كەرىزەك تۇيۇقسىز ئۆزىدىن سەل نېرىدا ئىككى پۇكلىنىپ ياتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى. ئۇنىڭ پۇت- قولى باغلاقلىقتەك تۇراتتى. ئۇستىدە خېلى ئوبدانلا كۆك تون بار ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا تاشلىنىپ ياتقان دەرۋىشلەرنىڭ چوقچىيىپ تۇرىدىغان ئۇچلۇق كۇلاسى نەزەرگە تونۇشلۇقتەكلا بىلىندى. نەزەر: «بۇ كىم بولغىدى» دەپ يېقىن كەلدى - دە، ئاتتىن چۈشتى.

— خۇدايا تەۋۋا. بۇ ئۆزىمىزنىڭ قېشىدىكى ھاجى رەھمۇ! بۇ ئادەمنى بۆرە تالاپ كەتتىمىكەنە؟ ھاجى رەھىم، ھوي ھاجى رەھىم، ساقمۇسەن؟ يانىللا خۇدا ئۆزى ساقلىسۇن.

ئىككى پۇكلىنىپ ياتقان ئادەم راستىتىلا ھاجى رەھىم ئىدى. ئۇ ئەدىگىنە ھوشىغا كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئادەم ئاۋازىنى ئاڭلاپ كۆزىنى ئاستا ئېچىپ يېنىدا تۇرغان نەزەرنى كۆردى.

— تىرىكلىكىمنى ياكى ئەزرائىل جېنىمنى ئۇ دۇنياغا ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن... كۆرمىگەننى كۆر- دۇم. ئۇۋ قىلىپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ چەيلەپ ئۆتتى... ئىت بىلەن بۆرىلەرمۇ دەسسەپ ئۆتتى... نەزەر بېشىمغا كۈن چۈشكەندە قولۇڭدىن كەلگەن ياردىمىڭنى ئايىمىغان ئىدىڭ!... بۇ قېتىممۇ مەن بەچارىنى بۇ چۆلگە تاشلاپ كەتمە...

نەزەر ھاجى رەھمىنىڭ پۇت - قولىنى يېشىپ، ئۆزۈن قىل ئارقانىنى پىغىپ غانجۇغىسىغا باغلىدى.

— مېنىڭ ھۈرمەتلىك قېرىنامنى باغلىغان قاراقچىلارنى بالىلىرىم تۇتۇۋالىدىغان بېرىلسا، مۇشۇ ئارقان بىلەن ئۇ ئىتلار-نىڭ ئۆزىنى دارغا ئاسىدۇ، — دېدى ئۇ غەزەپ بىلەن.

نەزەر چال جاراھەتلەنگەن دەرۋىشنى بايىتىلىغا مىنگۈزۈپ ئۆزى ئۇنى يېتىلەپ، ماڭدى. ھاجى رەھىم ئىنىجىقلاپ تۇرۇپ، پەس ئاۋاز بىلەن:

— دۈشمەن تاپىنىڭدىن چىقىدۇ، دېگەن مۇشۇ - دە، بۇ دۇنيادا بالا - قازا دېگەن نەرسىدىنمۇ ئانچە قېرىقۇپ كەتمىسە بېلىدۇ. يېپىنىڭ ئىككى ئۇچى بېلىغىنىدەك، ئاينىڭ ئون بەشى قارانغۇ، ئون بەشى يېرۇق بېلىغىنىدەك بۈگۈن بىرسىگە زۇلۇم سالغان كىشى ئەتىسى ئۆزى خېرىلۇق كۆرىدۇ. تۈلكە چاشقان ئوۋلاۋېتىپ، ئوۋچىنىڭ ئۆزىنىڭ پېيىگە چۈشكەنلىكىنى سەزمەيدۇ.. ھالبۇكى ئوۋچىمۇ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدا يۈشۈرۈنچە كېلىپ ئۇنى بېسىۋالماقچى بولۇپ تۇرغان يېرىلۇاسنى سەزمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قايسىسىنىڭ بۇرۇن ئۆلۈشىنى ھېچكىم بىرنەرسە دەپ بېرەلمەيدۇ. يولۋاسمۇ، ئوۋچىمۇ، تۈلكىمۇ ياكى چاشقانمۇ؟... قېرى بۆرە بىلەن ئۇنى قوغلىغان ئىتلار بولمىغان بولسا، موڭغۇللار مېنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولاتتى...

بىر دۆڭلۈكنىڭ ئېتىكىدە شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان بۇلاق سۈيىنىڭ بويىدا ئىككى قېرىمۇش كەپە بېلۇپ، بۇ كەپىلەردە نەزەر كەزىكنىڭ يىلقىچى ئوغۇللىرى تۇراتتى. نەزەر كەزىكنىڭ ھاجى رەھىمنى مۇشۇ كەپىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ھاجى رەھىم ۋاي - ۋاي سېلىپ باياتالدىن ئاران چۈشتى - دە، خۇددى بىرى تۇقماق بىلەن بىرنى ئۇرۇپ ئايلاندۇرۇۋەتكەندەك ئىككى كۆزىنى پارقىرىتىپ، ئاغزىنى ئاچقان پېتى ھاڭۇېقىپ

قاراپ قالدی. ئۇنىڭ ئالدىدا ئاخشامقى مېھمىنى تۇراتتى.
— سېنى بۇنچىلىك ئۇرغان كىم؟ — دېدى مۆڭگۈل يىگىت هاجى رەھمەنىڭ ئىت تالاۋەتكەندەك تۇرقىنى كۆرۈپ — باش - كۆزۈڭنى قېنىما - چېنىما قىلىپ، چاپىنىڭنىڭ جۇل-قىنى چىقىرىۋېتىپتۇ... نېمە ئىش بېرىدى؟
هاجى رەھىم مۆڭگۈلنىلارنىڭ تۇيۇقسىزدىن بېسىۋېلىپ باغلاپ دۇمبالاپ ئۇرغىنىنى، ئۇندىن كېيىن ئۇۋچى يىگىتلەر-نىڭ ئاياغ ئاستىدا قالغىنىنى، ئۆزىنىڭ ئۆلەي دەپ ياتقان ۋاقتىدا نەزەر كەرىزەكنىڭ تېپىۋالغىنىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. يىگىت چىرايى ئۆڭۈپ قاپقى چۈشكەن هالدا ئويلىنىپ قالدى - دە، هاجى رەھىمنىڭ قولىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ:
— شۇ خۇمپەرلەر ئىكەن - دە! ياۋۇزلار مېنىڭ ئىزىمغا چۈشۈپ يۈرىدۇ. هاجى رەھىم سەن تۇنۇگۈن كېچە ماڭا ياردەم قىلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدىڭ، بۈگۈن جېنىڭدىن ئايىرىلغىلى تاس قاپسەن. ئۇ ياۋۇزلار ئۇستىڭدىكى چاپىنىمنى تونۇۋالغان بولسا كېرەك، — دېدى.
شۇ ۋاقىتتا هاجى رەھمەنىڭ يېنىغا ئەرەپشاھ يۈگۈرۈپ كىردى:
— ئۇستازىم هاجىكا، مەندەك بىر ئالدىراڭغۇنى ئەپۇ قىلغايسەن! بۇ ئىش ئۇچۇن مەن گۇناھكار! هەممىسى مەندىن ئۆتتى! سېنى يالغۇز تاشلاپ كېتىپ قالدىم، — دەپ كەچۈرۈم سوراشقا باشلىدى.
— سەن بۇنى تىنىۋىسەن؟ — دېدى مۆڭگۈل يىگىت ئەرەپشاھنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — هاجى رەھىم، سەن ئېيتقىنا، بۇ يىگىتكە ئىشىنىشكە بولامدۇ؟
— ماڭا قانداق ئىشەنگەن بولساڭ، بۇنىڭغىمۇ شۇنداق

ئىشەنگىن. بۇنداق باتۇر، غەيرەتلىك يىگىت پەقەت مىلك ئادەمنىڭ ئىچىدىن بىرلا چىقىدۇ. يالغان سۆزلىمەيدۇ، ياۋغا ئۆز دوستىنى ساتمايدۇ...— دېدى هاجى رەھىم.

— ئۇنداق بولسا ناهايىتى ياخشى. ۋاقتى كەلگەندە چوڭ ئىشلارنىڭ بېشىنى تۇتىدىكەن،

شۇ چاغدا يىلقىچىلارنىڭ چوڭراقى ئورنىدىن تۇرۇپ:

— خان ئالىيلىرى! تەخت سەلتەنىتىڭ يوق، مېڭىشىڭ شامال، يېتىشىڭ ئازگال بولۇپ يالغۇز تەمتىرەپ يۈرگەن خان بولساڭمۇ، هەمىنىڭدا ئالتۇنلا بولسا، كۆڭلۈڭ تارتقان ئاتنى تۇتۇپ بېرەي، — دېدى.

— ئەرەپشاھ، ئۆزۈڭ تاللا، كۆڭلۈڭگە يارىغىنىنى ئال،— دېدى مۇڭغۇل ئەرەپشاھقا قاراپ.

ئەرەپشاھ كەپتىنىڭ ئەتراپىدا ئوتلاپ يۈرگەن يىلقىلارغا بىر قۇر كۆز سېلىپ چىققاندىن كېيىن، سەل نېرىدا ئوتلاپ يۈرگەن، باشقا يىلقىلارغا قارىغاندا شاشلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر تورۇق ئايغىرنى كۆرسەتتى. يېشى بەشتە بولسا كېرەك، ئۇنىڭ سۆڭىكى قۇرۇلۇشىمۇ باشقا ئاتلارغا ئوخشىمايتتى. بىر ئورۇندا تىنچ تۇرماي بىردەم ئۇ ئايغىرغا، بىردەم بۇ ئايغىرغا چېقىلىپ ئوينىقىشىپ يۈرەتتى.

— ياۋاللا، ئۇنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى بىر گەپ، — دېيىشتى يىلقىچىلار.

— بۇ ئاددىي يىلقا ئەمەس، قاناتلىق دۇلدۇل! يېنىپ تۇرغان بىر ئوت!... تۇغۇلغىنىدىن بېرى ئاغزى يۇگەن كۆرمىگەن. بۇ يىلۇا ئايغىرنى تۇتماق بەكمۇ مۇشكۇل، يېنىغا يولىغان ئادەمنى چاپچىپ چىشلەيدۇ، قامچا دېگىنىگىنى ئەزمە رىگە ئېلىپمۇ قويمايدۇ، — دېيىشتى يەنە ئۇلار. بۇ چاغدا ئەرەپ كەرىزەك چىداپ تۇرالماي:

— ئارسلان بولوپ كەتسىمۇ، ئۇنى مېنىڭ كىچىك ئوغلۇم مىسىق تۇتالايدۇ. مېنىڭ ئوغلۇم تۇرغان، كەنجە تېپىم، كۆز ئالدىدا كۆندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ، بۇنىڭدىن شاشراقلىرى بولسىمۇ خۇددى قوزىدەك قىلىۋېتىدۇ، — دېدى.

تۇرغان جىرەن بايتالغا مىنۇۋېلىپ، چوڭلارنىڭ دېيىشىچە ۋاتقان سۆزلىرىنى ئاڭلاپ تۇراتتى. دادىسىنىڭ سۆزىدىن ئۇ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ كەتتى. ئۇ: «دادام ماڭا مۇشۇنداق چوڭ ئىشنى تاپشۇردى» دەپ خۇشاللىقىدىن ئاغزىنى يۇمالماي قالدى.

ئون تۆتىنچى باب

توسۇن ئاتنى كۆندۈرۈش

مىسىق پوتا بىلەن بېلىنى چىڭ باغلىغاندىن كېيىن، بېشىنى چىتىت بىلەن چىكىلەپ تاڭدى-دە، بىر ئاتقا ياۋداق مىنىپلا ئۇزۇن قورۇق بىلەن سالمېنى ئېلىپ ئايغىر يۈرگەن تەرەپكە قاراپ چېپىپ كەتتى.

ئايغىر قاچسا، تۇزلەڭگە قاراپ قاچسۇن، دېگەن نىيەت بىلەن ئۇ، ئايغىرغا ئۇدۇل بارماي، كەينى تەرىپىدىن ئايلىنىپ كەلدى. ئايغىر ئۆزىگە كېلىۋاتقانلىقىن بۇ خەۋپنى تېخى سەزمەي كەچكە، بۇرۇنقىدەك ئوينا قىشىپ، ئاتلار بىلەن ئۆردىشىپ يۈرەتتى. بىر چاغدا ئۇ، بىرەر پالاكەتنى تۇيغاندەك ئېكىكى قۇلىقىنى دىك تۇتۇپ پۇشقۇرۇشقا باشلىدى، يىلقىلار ئوتتۇرىنى يېرىپ كېلىۋاتقان يىلقىچىغا يول بېرىپ بىر چەتكە چىقىشىۋاتاتتى. ياش قۇلۇنلارمۇ ئانىسىنىڭ كەينىدىن قالماي قېيغىتىپ يۈرۈشەتتى.

ئىككى قۇلىقىنى قارىچىلاپ سەگەكلىشىپ تۇرغان ئايغىر قۇيرۇقىنى بىردەم شىپاڭشتىپ تۇرۇپ، يېقىنلاپ كەلگەن يىلقىچىنى كۆرۈشى بىلەنلا بىر چەتكە بۇرۇلۇپلا قاچتى.

مىسقىمۇ ئايغىردىن كۆزىنى ئۈزمەي كېلىۋاتاتتى. يېقىنلاپ كېلىپ ئۇمۇ ئېتىنى دۈشتتى. ئايغىر بىردە يىلقىلار توپى ئىچىگە كىرىپ، بىردە يالغۇز بۆلۈنۈپ چىقىپ باشقا تەرەپكە قېچىپ يىلقىچىنىڭ كەيپىنى ئۇچۇردى. بىرقانچە قېتىم قوروق يەتكۈدەك يەرگە كەلگەن بولسىمۇ، كەينى پۇتىنى كۆتۈرۈپ تېپىپ ياكى بېلىمسا بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، موڭكۈپ يىلقىچىنى يېقىن يېلاتماي، يىلقىچىنىڭمۇ ۋە ئاستىدىكى ئېتىنىڭمۇ هالىنى قېيىمىدى. يىلقىلار بىردە ئۇياققا، بىردە بۇياققا دۈكىرەپ قېچىشاتتى. مىسقىنىڭمۇ ئاچچىقى ئوبدانلا تۇتتى. ئۇ شۇنچىلىك قىزىشىپ كەتتىكى، ئۇنىڭ كۆزىگە پەقەت ئالدىدىكى قېچىپ كېتىۋاتقان ئاتتىن باشقا هېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ئايغىرنى قانداقلا بولمىسۇن تۇتۇشقا بەل باغلىغانىدى. لېكىن ئۇنى تۇتۇش ئوڭاي ئەمەس ئىدى، بىرنەچچە قېتىم ئۇ تۇتاي دەپ قالغاندا، ئايغىر شارتتىدە قىلىپ يىلقىلار توپى ئىچىگە كىرىۋېلىپ تۇتقۇزمىدى. يىلقىچى بىر ئاتنى تۇتمەن دەپ پۇتۇن يىلقىنى ئۇركۈتۈپ پاتمپاراق قىلىۋەتتى.

مىسقىنىڭ ئاستىدىكى پاكار كەلگەن ئاتمۇ ئىگىسىنىڭ ئاچچىقىنى سەزگەندەك، قاچقان ئايغىر قايسى تەرەپكە بۇرۇلسا، شۇ تەرەپكە بۇرۇلۇپ جېنىنىڭ بارىچە چېپىپ ئىز بېسىپ كېلەتتى. مىسق ئېتىنىڭ يالىغا چىڭ ئېسىلىۋېلىپ، تىزگىنىنى قېيىۋېتىپ، ئالدىدىكى ئايغىردىن كۆزىنى ئۈزمەي كېتىۋاتاتتى. ئاستىدىكى ئات قىزىشىپ كەتكەچكە ئۆزىگە قامچا تەككۈزمەي بارغانسېرى ئېتىتىكلەپ كېلەتتى.

مىسق ئاستا - ئاستا ئايغىرغا يېقىنلاشقىلى باشلىدى.

بىر توقايغا كەلگەندە يىلقىچى سالمىنى ئايغىرنىڭ بوينىغا تاشلاپ، پۇختا ئىشلەنگەن ئارقاننىڭ بىر ئۇچىنى تېقىمىغا چىڭ باستى. مىسقىنىڭ قولى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. توسۇن ئايغىر ھەرقانچە يۇلقۇنسىمۇ ئۇنىڭ قولىدىن چىقىپ كېتەلمىدى.

تۇغۇلغانىدىن بېرى ئەركىن ئۆسكەن توسۇن ئايغىرنىڭ بوينىغا قىل ئارقان ئىلىنغاندا، بايىاتىن بېرى تاماشا كۆرۈپ تۇرغان يىلقىچىلار مىسقىنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئوقۇغاندەك ھەممىسى قىقاس سېلىپ ۋارقىراپ كەتتى. مىڭلىغان يىلقىلار خۇددى ئاخىرى ئادەمنىڭ يېڭىپ چىققانلىقىغا تاڭ قالغاندەك، باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ، غەيرەتلىك يىگىت بىلەن توسۇن تۇلپارغا تىكىلىپ قاراپ قالدى.

ئۆمرىدە كۆرمىگەن بىر نەرسىنىڭ بوينىنى قىسىپ كېتىپ ۋاتقىنىغا ھەيران بولۇپ، ئۇركۈپ تۇرغان ئايغىر دەسلىپىدە بىرئاز توختاپ ۋىنچ تۇردى - دە، ئاندىن بېشىنى ئىچىگە تىقىپ، بىردەم كۆككە سەكرەپ، بىردەم مۆڭگەكلەپ تىنچسىزلىنىشقا باشلىدى. ئۇ ئارقاننىڭ ئۇزۇپ ياكى بولمىسا يىلقىچىنىڭ ئاتتىن يىقىتىپ قېچىپ كېتىشكە تىرىشاتتى.

بىرئازدىن كېيىن ئۇ سەل ئارام ئالغاندەك بولۇپ، تىنچ تۇرۇۋالدى - دە، ئاندىن يەنە يۇلقۇنۇشقا باشلىدى. لېكىن پۇختا ئىشلەنگەن قىل ئارقان ئۇزۇلمەي بارغانسېرى ئۇنىڭ بوينىنى بوغاتتى. قانچە يۇلقۇنۇپ سەكرىگەن بىلەن يىلقىچىنىڭ ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغان كۈچلۈك قوللىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىش ئايغىرغا نىسىپ بولمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ يۇلقۇنۇشنى توختاتمىدى.

مىسقىنىڭ ئاستىدىكى ئاتمۇ مىڭتا ئات ئىدى. توسۇن ئايغىرنىڭ نېرى - بېرى تارتىپ، يۇلقۇنۇشىغا بۇي بەرمەي تۇرغىنىدا مەزمۇت تۇراتتى. ئايغىر يۇلقۇنغانسېرى

مىسىق ئارقاننى قىسقارتىپ تېقىشقا كۆپرەك باسقىلى تۇردى. شۇنداق ئېلىشىپ تۇرغاندا، ئىككى يىلقىچى ئىككى تەرەپتىن يۈگۈرۈپ كېلىپ، ئايغىرنىڭ ئىككى قۇلىقىغا تەڭلا ئېسىلدى. ئۇلار تۆسۈن ئايغىرنى ئاشۇنداق تۇتۇپ تۇرغاندا بۇلارنىڭ كەينىدىنلا كېلىۋاتقان ئىككى يىلقىچى ئايغىرنىڭ پۇتىغا چىدىر سالدى. ئاندىن بىرى ئاتنىڭ ئاغزىنى ئاچتى ـ دە، قولىدىكى ئارقاننى ئېغىزدۇرۇق قىلىپ، ئارقاننىڭ بىر ئۇچىنى بۇلسا ئاتنىڭ بېلىگە ئوراپ تېڭىۋەتتى.

دەل شۇ چاغدا قىزىل كۆڭلەك كىيىپ، ئىشتاننىڭ پۇچقاقلىرىنى تىزۋالغان، يالىڭاياق، قاپقارا بىر دوملاق كىچىك بالا كۆزلىرىنى چۆچەكتەك چەكچىيىپ تۇرغان تۆسۈن ئاتنىڭ ئۇستىگە لىككىدە مىنىۋالدى. بالا ئارقاننىڭ تىزگىن قىلىنغان ئۇچىنى بىر قولىدا تۇتۇپ، ئىككىنچى قولىدا ئاتنىڭ يالىغا چىڭ ئېسىلدى. ـ دە، ئاتنىڭ بوينىغا يېتىۋالدى. يىلقىچىلار ئاتنىڭ چىدىرىنى بوشاتىۋەتكەن ھامان (ئۇنىڭسىزمۇ بىر ئورۇندا تىنچ تۇرالمايۋاتقان) تۆسۈن ئايغىر تۇرغانىنى تۇزلەڭلىككە قاراپ ئېلىپ قاچتى. لېكىن تۇرغان ئاتتىن يىقىلىپ چۈشمەي، ئاتنى ئۆز مەيلىگىمۇ قويۇپ بەرمەي، ئاتنىڭ بېشىنى ئۆزى نىشان قىلغان تەرەپكە بۇراپ، ئارقاننىڭ ئۇچى بىلەن ئاتنى ھېلىدىن ـ ھېلىغا قامچىلاپ تۇراتتى.

نەزەر كەرىزەك كەنجە ئوغلىنىڭ ئاتنىڭ ئۈستىدە ئويناپ كارامەت كۆرسىتىۋاتقىنىغا مەسلىكى كېلىپ:

ـــ بارىكاللا!! ئارسلاندەك يىگىت بولغىدەكسەن ئوغلۇم! كۆز تەگمىسۇن، خۇدايىم ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي! ـــ دېدى.

بالا ئاتقا چىڭ يېپىشىۋالغانلىقى ئۈچۈن، تۆسۈن ئايغىر قانچە مۆكۈپ چىچاڭشىغىنىسى بىلەنمۇ ئۇنى ھېچنېمە قىلالمىدى، ئۇ تۆختىماي چېپىۋەردى، تۇرغان شۇنچىلىك يىراقلاپ

كەتتىكى، ئاخىرى قاراپ تۇرغانلارغا بىر تال چېكىتتەك كۆرۈنۈپ، بارا - بارا كۆزدىن غايىب بولۇشقا باشلىدى. يىلقىچىلارمۇ بالىدىن كۆز ئۈزمەي ئەگەر بىرەر ئەھۋال بولۇپ قالسا، دەرھال ئات سېلىشقا تەق بولۇپ تۇرۇشتى.

چېتىگە تۇخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان تۈزلەڭلىككە چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئايغىر تېخىمۇ كۈچەپ چېپىشقا باشلىدى. ئۇستىدىكى بالىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇ بىرقانچە قېتىم كەينى پۇتىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ چىڭشىپ، بەزىدە بوينىنى ئېچىگە تىقىپ مۆڭگەكلەيتتى. تۇرۇپ ئالدى ئايالىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چاپچىپ، بەزىدە يەرنى چاپچىپ قوياتتى. لېكىن تۇرغان خۇددى ئاتنىڭ ئۇستىگە چاپلىشىپ قالغاندەك، ئايغىر قايىقا بولۇلسا، شۇ يېقا بولۇلۇپ ئۇستىدىن زادىلا چۈشمىدى. ئايغىر چارچاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنى قارا تەرگە چۆمۈپ، ئېغىزىدىن كۆپۈك قاينىاپ كەتتى. بالا بەزىدە قاتتىق ئاۋاز بىلەن ۋارقىراپ، بەزىدە ئاتنىڭ بوينىنى سىيلاپ قويياتتى. بارا - بارا ئات بايىقى شاشلىقىدىن خورپلا ياۋاشلاشقا باشلىدى.

يىراقتىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇرغان يىلقىچىلارمۇ توسۇن ئاتنىڭ ياۋاشلاپ قالغانلىقىنى سەزدى. بۇ چاغدا تۇرغانىڭ چوڭ ئاكىسى تۆمۈر:

— بالا ئەمدى ئاتنى يەڭدىغۇ دەيمەن! بەس! مىڭ دېگەن بىلەنمۇ سۆڭىكى قاتمىغان بالا ئەمەسمۇ، چارچاپمۇ كەتكەندۇ، مەن بېرىپ ئەكىلەي. — دېدى.

تۆمۈر تۇرغانغا قاراپ چېپىپ كەتتى، ئايغىرنىڭ ھەيۋىسى چۈشۈپ بۇرۇنقىدىن خېلىلا پەسكويغا چۈشۈپ قالغاندەك ئىدى. ئەمدى ئېگەر تېرىقۇپ مىنىسمۇ بېلىدىغاندەك كۆرۈنەتتى شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە قاراپ چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ئادەمنى كۆرۈشى بىلەنلا ئۇ شارتتىدە بۇرۇلۇپ بالىنى يەنە

بىر تەرەپكە ئېلىپ قېچىشقا باشلىدى. ئۇ بىرئاز چاپقاندىن كېيىن، قاتىراپ ئاندىن ئاستا - ئاستا ئۆزىنىڭ مېڭىشىغا چۈشۈپ يۈرۈشى خېلىلا تۇزۇلۇپ قالدى. نەزەر بىلەن ئۇنىڭ يىلقىچى بالىلىرى تۇرغان يەرگە قايتىپ كەلگەندە، تېسۇن ئاتىنىڭ ئارقان - تىزگىنگە كۆنۈپ، ئۇستىدىكى ئادەمنىڭ ئىراـ دىسىگە بويسۇنغانلىقى بىلىندى.

شۇنداق قىلىپ تېسۇن ئات كۆندۈرۈلدى.

بالىغا يېقىنلاشقان تۆمۈر، بالا بىلەن قاتارلىشىپ چېـ پىپ كېتىۋېتىپ ئايغىرنىڭ تىزگىنىنى قېلىغا ئېلىۋالدى. ئاندىن ئاتقا يانداشىپ كېلىۋېتىپ بىر قېلى بىلەن بالىنى ئاتتىن يۇلۇۋېلىپ ئۆزىنىڭ ئالدىغا مىندۈردى - دە، ئۇنى قۇچاغلاپ تۇرۇپ يۈزدىن بىرنەچچىنى سۆيدى ۋە كۆندۈرۈ لگەن شاش ئاتنى يېتەكلەپ كەتتى.

ھازىرلا يېنىغا ئادەم يولاتماي، ھويلىدا - پۇشقۇرۇپ يۈرگەن ئەسەبىي ھايۋان ئەمدى ئادەمنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇپ، بۇرۇنقىدەك شاشلىق قىلماي كېلىۋاتاتتى. چىرايى كۆسەيدەك قارا، بەدەن تۈزۈلۈشى قېپال كەلگەن يىلقىچى بىر قېلى بىلەن ئالدىدىكى بالىنى قۇچاقلاپ، ئىككىنچى قېلى بىلەن ئايغىرنى يېتەكلەپ قېمۇش كەپىنىڭ ئالدىغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىشكەن ئاكىلىرى كىچىككىنە ئىنىسىنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بىرنىڭ كەينىدىن بىرى سۆيۈپ كەتتى.

ئەرەپىشاھ ھېچنېمە بىلەن كارى بېلىماي، كېلىپلا ئايـ غىرغا يېپىشتى. ئايغىرنىڭ دۇمبىلىرىگە ئۇرۇپ بېينىلىرىدىن سىيلاپ «مۇبارەك بېلىڭ جانۋار!» دەپ قۇتلۇقلىدى ھەتتا ئۇ ئاتنىڭ بويىنىدىن قۇچاقلاپ «قامىتىڭدىن ئۆرگۈلۈپ كېتەي!» دەپمۇ قويدى. لېكىن ئاتنىڭ ئۇنىڭغا پەرۋا قىلغۇدەك ھالى

يۇق ئىدى. بۇرۇنىنىڭ چاناقلىرىنى يۆگەن - يۆگەن كېرىپە ئارانلا نەپەس ئالاتتى.

نەزەر كەرىزەك چال ئەرەپشاھنىڭ يېنىغا كېلىپ بىر-دەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن:

— ئەرەپشاھ، ئاتىنى سەن كەچكىرگىچە ئۇياق - بۇياقتا يېتىلەپ سۆزۈتقىن، كەچ بولغاندا سۇمۇ ئىچكۈزمەي، يەممۇ بەرمەي قاتتۇرۇپ قوي. خەيرلىك بولسۇن! بۇ جانىۋار چوقۇم بىر تۇلپار بولىدۇ! — دېدى.

مۇڭغۇل يىگىت شاش ئاتىنى كۆندۈرگەن بالىنىڭ تاما-شىسىنى كۆرۈپ ھېچكىم بىلەن پاراڭلاشماي يالغۇز تۇراتتى. ئەمدى ئۇ يىلقىچىلارغا بۇرۇلۇپ يانچۇقىدىن بۇلغار ھەمياننى چىقىرىپ، ئۇنىڭدىن ئوچۇملاپ دىنار ئېلىپ ساناشقا باشلىدى. ئاكا-ئۇكىلارنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئوچۇمىنى دىنارغا تولدۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇ ئاق بوز ئاتقا مىندى - دە، يىلقىچىلارغا يەنە بىر قېتىم بۇرۇلۇپ:

— رەھمەت يىگىتلەر! ھازىرچە خوش بولۇڭلار! كۆپ ئۆتمەي مەن تېغىرۇلۇق ئاڭلارسىلەر...— دېدى.

ئۇ ئاتنىڭ بېشىنى بۇراپ، ئەمدى ماڭماي دەپ تۇرغاندا توساتتىن نېرىدىكى دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە شامدەك قاتار تىزىل-غان نۇرغۇن ئاتلىق لەشكەرلەر پەيدا بولدى. ئۇ تېخىتاپ قال-دى. لەشكەرلەرنىڭ ئاستىدىكى پاكار - پاكار ئاتلارغا قارىغان-دا ئۇلارنىڭ مۇڭغۇل ئىكەنلىكىدە شەك يوق ئىدى. كۆپ ئۆتمەي لەشكەرلەر قېمۇش كەپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. لەشكەرلەر بېشى ياش بىر بەگ بولۇپ، تەلەتى سوغۇق، تەقى-تۇرقى كېلىشكەن، قامەتلىك ئىدى. ئۇچ لەشكەر ئۇنىڭ ئار-قىسىدىن قالماي ئەگىشىپ يۈرەتتى. ئۇچ لەشكەرنىڭ ئوتتۇ-رىسىدىكى بىرىنىڭ قېلىدا ئۇزۇن نەيزە بولۇپ، نەيزىنىڭ

ئۇچىغا تاسمىدەك تىلىنغان سېرىق لاتا بىلەن مېڭىپ يىلقىچىلارنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇلارنىڭ يېنىدا كېلىشكەن ئاق بوز ئاتقا مىنىپ تۇرغان يىگىتنى كۆرۈپ، بەگ ئېگىلىپ سالام بەردى:

— سالامەت تۇردۇڭمۇ باتۇخان؟! سېنى مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئىزدەپ تاپتۇق. ئۇستۇڭدىكى ماۋۇ جەندەك نېمىسى. ياللا! چىڭگىز نەسلىدىن بۆلگان ئېسىل خانزادە تۇرۇقلۇق بۇنداق كىيىنمۇ كىيەمسەن؟

— كۆيىنىڭ خانلىق كۆچۈكلىرى كەينىمگە كىرىۋالغاچقا، ئەسكى چاپانىنى كىيىپ قۇتۇلدۇم. مۇشۇ گادايلارنىڭ كەپسىگە كىرىپ جان ساقلاپ قالدىم.

— ئاتام سۇبىتاي باھادىر سېنىڭدىن ئەنسىرەپ ئولتۇرىدۇ، سېنى تېز كېلىسۇن دېگەنىدى.

— ئۇ كىشى چاقىرغان بىلىسا مانا مەن تەييار ئورنىدىن خادان باتۇر!

باتۇخان شۇنداق دەپ جاۋاب بېرىشىگىلا بارلىق ئاتلىق لەشكەرلەر ئېتىلىشىپ كەينىگە بۇراپ، يۈرۈپ كېتتى. باتۇمۇ شۇلار بىلەن بىرگە كەتتى.

ئۆزۈنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىدەك بولۇپ كەتكەن ئاق چاياننىڭ ناتونۇش بىر ئادەمنىڭ ئاستىدا ئېغىزدۇرۇقنى چاينap، ئويناقشىپ كېتىپ بارغىنىغا قاراپ كۆڭلى بۇزۇلغان ئەرەپشاھ يەنە قاراپ تۇرۇشقا چىدىمايلا كەينىگە ئۆرۈلدى - دە، چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئايغىرنىڭ تەرلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ:

— كۆڭلۈڭنى بۇزما! ئەركىنلىكىمدىن ئايرىلدىم دەپ ھەسرەتلەنمە! ئەمدى مېنىڭ جان - جىگەر دوستۇم بولدۇڭ، يولۇڭ قۇتلۇق بولسۇن! بۇنىدىن كېيىن سېنىڭ ئېتىڭ «ئال

ماس تەرۇق» بىلدۇ. تالباستەك مۇستەھكەم بول، — دەپ ئۆز - ئۆزىگە شۇنىلدى.

ئون بەشىنچى باب

ئادىل سوراقچى

قىزتۇغماس چال كۆرۈنمەسكىن، دەپ ھىلىدىن - ھىلىغا سىرتقا چىقىپ قارايتتى. تېلا قاراپ كۆزى تالغاندىن كېيىن، ئۆيگە قايتىپ كىرىپ، تۆردىكى يىرتىق گىلەمنىڭ ئۈستىدە تىزلىرىنى قۇچاقلىغان پېتى ئولتۇردى. شۇنىڭدىمۇ ئىشىكنىڭ كىگىزىنى يۇقىرىغا تۈرۈپ قويۇپ، يىراقتىن سارغىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان دۆڭلۈكتىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ ئولتۇردى.

«بۇنىڭ قىلغان ئىشىدىن ياخشىلىق چىقمايدۇ دېۋىدىم! — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — بىر كىلىشىمەسلىكنىڭ بولىدىغانلىقىنى كۆڭلۈم سەزگەنىدى. ئىككى پۇتى گۆرگە سالغىلىغان بۇ قېرىغا سېغىنىشنى كىم قىيىپتۇ. ئۆيگە بىر خالتا تېرىقنى چاچماي ساق ئەكىلەلمەيدۇ. ئاچ كىشى سېغىنىشقاق، ئورۇق قېرى تىرىشقاق كېلىدۇ. دېگەندەك قېرىغىنىغا بېرى بەرمەيدۇ، ئۆزىچە...».

كەچ بېرىلغاندا ئۆيگە ئالدى بىلەن مىسىق قايتىپ كەلدى. قىز تۇغماس باشقا ئوغۇللىرىغا قارىغاندا بۇنى ئالايىتەن ياخشى كۆرەتتى. ئۇ كىلىشى بىلەنلا ئېتىنى چۆشەپ بىرئاز ئوتلىسۇن، دەپ قويۇپ بەردى. ئۆيگە كىرىپ ئۈستىدىكى ئەسكى چەكمەنى بىلەن يىرتىق كۆڭلەكنىنى ئالمىسىنىڭ ئالدىغا

تاشلاپ بەردى ـ دە، ئانىسىغا قاراپ:

ــ ھازىرچە ئوغۇلۇڭنىڭ ئايالى بۇلمىغاندىن كېيىن، بىر نەرسىلەرنى ئۆزۈڭ ياماپ بەرمەسەڭ كىم يامايدۇ؟ ــ دېدى.

ئانىسى گەپ سۆز قىلماي يىگىنسىگە يېپ ئۆتكۈزۈپ، كۆڭلەك بىلەن چەكمەننى ياماشقا كىرىشكەندە مىسق تۆردە يانپاشلاپ يېتىپ، ئانىسىنىڭ چۆرىلىك بىلەن ھەركەت قىلىۋاتقان بىگىز قۇلدىكى ئويماقنىڭ يالت ـ يۇلت قىلغىنىغا قاراپ خىيالغا كەتتى. بىر ھازا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ چۆچۈگەندەك:

ــ ئاپا يۇلتۇز قېنى؟ ــ دېدى.

ــ قېنى دېگىنىڭ نېمىسى! دالدا مال بېقىپ يۈرىدۇ، تېخى قايتمىدى.

يۇلتۇز ئاسراندى قىز بۇلۇپ، قىز تۇغماسنىڭ ئۈنى بېقىۋېلىشتىكى سەۋەبى ــ شۇنچە كۆپ ئوغۇلنىڭ ئىچىدە بىر قىزنىڭ بۇلۇشىنى ئارزۇ قىلغانلىقىدىن ئىدى. كىچىك ۋاقتىدا ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ ئىسمىنى «قىزتۇغماس» دەپ قويغان بۇلسىمۇ، ئۇ ئۆمرىدە ئۆزىنىڭ بىرەر قىز پەرزەنت كۆرمىگىنىگە ھەسرەت چېكىپ يۈرەتتى. ھەرقانچە دېگەن بىلەنمۇ قىز دېگەن ئانىسىنىڭ قاياشى ـ دە، ئۇنىڭ ئورنىنى ئوغۇل بالا قانداقمۇ باسالسۇن، قىز بالا دېگەن ھېچ بۇلمىغاندا ئانىسىغا يارەملىشىپ ئۆي ئىچىنى سۈپۈرۈپ بۇلسىمۇ قۇل ـ قانات بۇلدۇ ـ دە، قىز بالا تۇي قىلىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ يەنە ئوغۇللارغا قارىغاندا ئانىسىغا يېقىن بۇلدۇ.

قىز تۇغماس: «يۇلتۇزدۇ كۈندىن ـ كۈنگە بۇيىغا يېتىپ، يىگىتلەرگە قارىغۇدەك بۇلۇپ قالدى. ئەركە بېرىپ قىرىق مال قالدۇ① ئالدىغان ۋاقتىمۇ كېلىپ قالدى. ئۆزىنىمۇ

---

① قالدۇ ــ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ قىزنى ئەركە بەرگەندە ئوغۇل تەرەپتىن ئالىدىغان تويلۇق مېلى ــ ت.

ياخشى قىز بولدى، چىرايلىق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئىنكگى مەكتىدىن قايتىپ تېچىپ تۇرىدۇ. ئاغزى ئويماقتەك، خۇمار كۆز، نازۇك بەدەن، ھەقىقىي گۈزەللىك نەق ئۆزى! ئامال قانچە كەمبەغەللىك قىزى بولغاچقا ئۇستىبېشى تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ.

«تاغنىك زىننىتى قوزام - تاش، ئادەمنىك زىننىتى ئۇستىباش دېگەن گەپمۇ بار، لېكىن يەنە بايلىق مىراس ئەمەس، گادايلىق نومۇس ئەمەس دېگەن گەپمۇ بار. ئۇنىڭغا ھېچنېمە بولماس! قاپقارا سۇمبۇل چاچلىرىنى سىكىلەك قىلىپ ئۆرۈپ، چاچ تەكشىنى سىلىۋالسا كېيىمنىك يېقىلۇقمۇ بىلىنمەس! ھىلىتتىلا خېلى يىگىتلەرنىك ئۇنىڭغا كۆز - قىرىنى سىلىپ يۈرگىنىنى سېزىپ يۈرىمەن ...» دېگەنلەرنى ئېچىدە ئويلاپ يۈرەتتى.

يۇلتۇز بىلەن مىسقىنىك كۆڭلى بارلىقىنى ئانىسى ياخشى بىلەتتى. بىراق يېتىم قىزنى ئوغلىغا ئېلىپ بېرىسە كەم پىر بىلەن چالغا نېمە پايدا؟ ئۇنىڭدىن ئوغلىنى ئۆيلەشكە ئالدىرىمايمۇ، يۇلتۇزنى بىر دۆلەتمەن ئادەمگە ياكى بولمىسا پايدىسى تېگىدىغان مەنسەپى بار بىرەر يىگىتكە بېرگىنى تۇرغا بولار؟ قىز تۇغماس مۇشۇلارنى كۆڭلىدىن نەچچە رەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما چىش يېرىپ بىرسىگە تىنغان ئەمەس ئىدى. ئۇ: «مىسقىنىك مەجەزى دادىسىغا تارتقان. ئۇمۇ دادىسىغا ئوخشاش قەيسەر، باشقىلارنىك سۆزىگە كۆنەمەيدۇ. قىرىق كىشى بىر تەرەپ بولسا قېيىق كىشى بىر تەرەپ بولىتۇ، دېگەندەك سۆزدىن يانمايدۇ، ئەگەر ئۇ، ئۇنىمسا ئۆمۈر بويى گادايلىقتىن قۇتۇلالمايمىز دېگەن گەپ» دېگەنلەرنى ئويلايتتى.

ئىشىك ئالدىدىكى يۇكلىرى پاقىنىپ تۇرغان قارا ئىت

بېشىنى كۆتۈرۈپ قاۋاپ ئالدىغا قاراپ يۈگۈرۈپ كەتتى. يىراقتا سالتاق ئاتلىق بىر ئادەم كېتىپ بارغانىكەن. ئۇ بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ، يىراقتىكى بىر نەرسىنى قولى بىلەن كۆرسەتتى. ئىت ئەنە شۇ ئادەمگە قاۋاتاۋاتتى. سالتاق ئاتلىق ئادەم تۇختىماي ئۆتۈپ كەتتى.

— ئەنە يولتۇزمۇ كېلىۋاتىدۇ، — دېدى ئانىسى بىر چاغدا.

يىراقتىكى دۆڭنىڭ ئۈستىدە تۇپۇرلاپ كېلىۋاتقان قۇزغۇنلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. يۈلنىڭ تۇپىسىنى ئاسمانغا تۇزۇتۇپ كېلىۋاتقان مۇشۇ بىر قۇرۇ قۇزغۇنىڭ ئارقىسىدا بەللىرى تال چۈنقىتەك ئەۋرىشىم بىر گۈزەل قىز قۇڭغۇراقتەك ئاۋازى بىلەن ناخشا ياڭرىتىپ ئالدىرىماي كېلەتتى. پادىچى قىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان قۇشنا ئۆيلەرنىڭ ئايالىرى تۇشۇمۇ تۇشتىن يۈگۈرۈپ چىقىپ، ھەركىم ئۆز قۇزىسىنى تۇتۇپ باغلاشقا باشلىدى. پۇتى ئاقساپ، باشقىلارغا يېتىشەلمەي، يېتىپ قالغان كىچىككىنە بىر قىزنىنى يولتۇز ئۆزى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ قىلىدىكى بۇ قىزنىنى بىر ئايالغا بەردى ـ دە، ئۆيى تەرەپكە كەلدى. ئىشىك ئالدىدا تۇرغان مىسقالا كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قاراپ قويۇپ، بۇ ياققا كىرگىن، دېگەن ئىشارىنى قىلدى ـ دە، ئۆزى غېپلا قىلىپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

— بىر ئاتلىق كىشى كېتىۋېتىپتىكەن، ئۇ، بىزنىڭ قىرـ چاڭغۇ بايتالنى كۆرۈپتۇ. يىل ياقىسىدا ئېگەر ـ تىقۇمنى قارـ نىغا ئېلىپ ئوتلاپ يۈرىدۇ، دەيدۇ... دادام بىر پېشكەللىككە يولۇقتىغۇ دەيمەن، ئانامغا ئېيتىشقا پېتىنالمىدىم. نېمە بىلـ غاندۇ؟ — دېدى يولتۇز ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن پەس ئاۋاز

بىلەن، قىزنىڭ ئاۋازى تىترەپ، ئارانلا چىقاتتى، لېكىرايمۇ تاتىرىپ كەتكەنىدى.

مىسق ئانىسىغا كۆرۈنمەي يۈگۈرۈپ بېرىپ دادامنىڭ ئېتىنى تۇتۇپ كېلەي، دەپ ئەپلەپ سىرتقا چىقىۋىدى، تۇيۇقسىزلا ئاڭلانغان بىر ئاۋازنى ئاڭلاپ، تۇرغان يېرىدە قېتىپلا قالدى. يېراقتىن بىر بالا ۋارقىراپ - جارقىراپ يىغلاپ كېلىۋاتاتتى.

— ھەي ئاۋۇ تۇرغانغۇ! — دېدى بىر ۋاقىتتا مىسق كېلىۋاتقان بالىنى كۆرۈپ.

راستتىنلا تۇرغان دۆڭدىن تۆۋەنگە قاراپ يېقىلىپ سۆرەلىپ كېلىۋاتقانىكەن. مىسق ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۇنى كۆتۈرگىنىچە ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

بالا تېخىمۇ ئۆكسۈپ يىغلايتتى. ئاغزى - بۇرنى قانغا لاي، ئۇستىبېشى تېپا - چاڭ بولۇپ، ئۇ كۆزىدىن ئاققان يېشىنى كىچىككىنە مۇشتۇمى بىلەن سۈرتۈپ ئۆزىنى باسالماي ئېسەدەپ تۇراتتى.

— نېمە ئىش بولدى؟

— دارغا ئاسقىلىۋاتىدۇ؟...

— كىمنى!؟

— دادامنى...

مىسق بالىنى ئۆيگە ئېلىپ كىردى - دە، بالىنىڭ قولىغا بىر چۆچەك سېتىنى بەردى. چىشلىرى كاسىلداپ تىترەپ تۇرغان بالا سېتىنى بىر - ئىككى يۇتۇم ئىچكەندىن كېيىن، بىر ئاز ئوڭشالدى ۋە:

— شەھەرنىڭ يېنىدا ... ئىككىمىز بازارغا كېتىۋاتاتتۇق، بىرنەچچە ئادەم كېلىپلا دادامنى باغلاپ سۆرەپ ماڭدى... مەن يىغلاپ ئارقىدىن يۈگۈرگەنىدىم، بىرى مېنى ئىتتىرىۋەتتى...

مەن يەقىلىپ چۈشتۈم ...ــ دەپ يىغىسىنى باسالماي ئاران-ئاران سۆزلىدى.

ــ كىمىسن دادامنى نېمە قىلدى؟

ــ دادامنى، سەن ئوغرى، قاراقچى، دېدى. ئوغرىلىق قىلمىغان... ئۇلار يالغان ئېيتىۋاتىدۇ! ــ دېدى بالا.

ــ ھازىر ئۇلار قەيەردە قالدى؟

ــ ناماز دەرۋازىسىنىڭ يېنىدا، ھېلىقى ئېگىز دەرەخلەر بار يەردە...

بالىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىغان مىسىق، كېرىكىدىكى ئىلىقلىق تۇرغان ئەگىر قىلىچنى ئېلىپ، كۆڭلىكىمۇ يوق، يېرىم يالىڭاچ پېتى، ئوتلاپ يۈرگەن ئېتىغا قاراپ يۈگۈردى. ئاتنىڭ ئېگەر - تېقۇمى ئېلىنمىغانىدى. شۇڭا دەررۇ چىدىرنى بوشاتتى - دە، ئىككىدە سەكرەپ مىندى.

ــ يۇلتۇز!... تۇرغان!...ــ دەپ ۋارقىرىدى مىسىق، ــ سىلەر بايتالنى تېپىپ كېلىڭلار! مەن ھېلىقى ئىتلارنىڭ قېلىدىن دادامنى قۇتۇلدۇرۇپ كېلىشكە بارىمەن...

ئۇ شۇنداق دېدى - دە، قۇيۇندەك چېپىپ كەتتى.

چىغناق شەھىرىنىڭ «ناماز دەرۋازىسى» دېگەن چوڭ دەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ئېگىز قارىياغاچلارنىڭ ئالدىدا ئادەملەر مىغىلداپ كەتكەنىدى. بىر دەرەخنىڭ يوغان شاخلىرىدا بىر-نەچچە ئادەم ئېسىلىق تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يالىڭاياق پۇتلىرى تاسمىدەك سوزۇلغان پېتى قېتىپ قالغانىدى. جەسەتلەرنىڭ ھېڭگايغان چىشلىرى، ئالايغان كۆزلىرى، ئېغىز - بۇرۇنلىرىدىن ئاققان قانلارغا قارىغان ئادەمنىڭ بەدىنى شۇر-كۇنۇپ، قۇيقى چېچى تىك تۇراتتى. يەنە بىر تۈپ دەرەخنىڭ تېۋىدە ئىككى جاللات شوتىغا چىقىۋېلىپ، باشقا بىرنەچچە

كىشىنىڭ بويىنىغا سىرتماق سېلىپ يۇقىرىغا تارتىۋاتاتتى. ئاددىيغىنا كىيىنگەن بىرنەچچە قىپچاق يىگىتلىرى قوللىرى ئارقىغا قىلىپ باغلانغان، چىرايى تاتارغان هالدا، دەرەخ تۈۋىدە دىر - دىر تىترەپ ئۆلۈمنى كۈتۈپ تۇراتتى.

بېشىدا قازانداق سەللىسى بار، سالاپەتلىك كەلگەن بىر موللا، ئېگىز بوز ئارغىماقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئاۋازىنى سوزۇپ - سوزۇپ هۆكۈم ئوقۇۋاتاتتى.

— ۋىلايەت هاكىمىنىڭ پەرمانىنى ئوقۇيمەن. هەممىگىلار قۇلاق سېلىڭلار! «ساهىب قىران مەڭگۈل لەشكەرلىرىنىڭ بىزنىڭ ئېلىمىزگە كەلگەنلىكىنىڭ هۇرمىتى ئۈچۈن سېلىنغان سېلىقنى تۆلىمىگەنلىكى، ئوزۇق - تۈلۈكنى باتۇرلارغا بېرىشكە ئۇنىمايدىغانلىقى ئۈچۈن چىغىناق شەهىرىنىڭ بارلىق هېيلىگەر، ئالدامچىلىرىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى ...» دەپ ئۇ دارغا ئېسىشقا هۆكۈم قىلىنغان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى ئارقا - ئارقىدىن ۋارقىرىدى...

بىر چاغدا ئۇشتۇمتۇتلا چىققان بىر چۇقان موللىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى. مۇللا سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي كۆزىنى چەكچەيتكىنىچە قاراپ قالدى. ئۇ يىغلىغان، سۈرەن - چۇقان چىققان تەرەپكە قاراپ سالتاك ئاتلىق ئۈچ يىگىتنىڭ قوللىرىدىكى قامچىنى ئوينىتىپ، توپنى ئوتتۇرىدىن يېرىپ، ئالدىغا قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقىنىنى كۆردى. ئەڭ ئالدىدىكى يېرىم يالىڭاچ يىگىت، قولىدىكى ئەگرى قىلىچنى ئوينىتىپ جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىراپ كېلەتتى. بايىاتىن بېرى هاكىمنىڭ پەرمانىنى ئوقۇپ كۆرەڭلەپ تۇرغان مۇللىنىڭ غەزەپ بىلەن كېلىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ هەيۋىسىدىن قۇرقۇپ جان - پېنى چىقىپ كەتتى - دە، ئاتنىڭ ئۈستىدىن ئاغدۇرۇلۇپ چۈشتى.

— سارالڭ بۇلۇپ قېلىشتىڭمۇ؟ نېمە قىلىۋاتقىنىڭنى

بىلىشەمسەن؟ — دەپ كۆپچىلىكنىڭ ئىچىدىن بىرى ئادەملەر ۋارقىرىشاتتى، — ۋىلايەت ھاكىمىنىڭ پەرمانىغا قارشى چىقىشقا ھەددىگىلارمۇ؟

— پەرمانىڭنى ئاناڭغا ئاپىرىپ بەر! بازاردىكى ئوغرىلارنى تۇتۇپ ئېسىشنىڭ ئورنىغا، بايانداردىن گۇناھسىز ئادىل يىگىتلىرىنى تۇتۇپ ئېسىشامسەن. خانىنىڭ ئۆزىمۇ لەشكەرلىرى بىلەن بۇ تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ. ھايال ئۆتمەي يېتىپ كېلىدۇ... قانداق پەرمان چۈشەندىغانلىقىنى شۇ ۋاقىتدا كۆرۈشسەن. كۆرگۈلۈكۈنى كۆزۈڭگە كۆرسىتىپ، ھەممىڭنى قىلىچىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ، بېشىڭنى ساينىڭ تېشىدەك دومىلىتىدۇ! — دېدى ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن يىگىت.

دەرەخنىڭ پۇتىغا ئولتۇرۇپ، بىر چالنىڭ ۋارقىراپ جارقىرىغىنىغا قارىماي ئاسقىلىۋاتقان ئىككى جاللاتنىڭ يېنىغا ھېلىقى يىگىت چاپتۇرۇپ كەلدى - دە، قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا ئارقانىنى كېسىۋەتتى. قورقۇپ كەتكەن جاللاتلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى دەرەختىن ئۆزىنى يەرگە تاشلاشتى.

— جان لازىم بولسا، دەرھال چالنىڭ قولىنى يەش! بولمىسا كاللاڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىمەن، — دەپ ۋارقىراپ كەتتى يىگىت.

پاتىپاراق بولۇپ كەتكەن كۆپچىلىكنىڭ ئىچىدىن كىملەر-دۇر چىقىپ چالنىڭ پۇت - قولىنى يېشىپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ قويدى.

— سالامەتمۇ سەن ئاتا! — دېدى يىگىت ئېتىدىن چۈشۈپ، — بۇ ئاتقا تېزرەك منگىن! جەبرائىلغا جېنىڭنى تاپشۇرۇشقا تېخى ئەتىگەن.

— دەل ۋاقتىدا كەلدىڭ جېنىم بالام مىسىق! — دېدى چال، — بولمىسا ماۋۇ ئىتنىڭ بالىلىرى مېنىڭ ئىشىمنى

تۇگىتەتتى. ئەسلىدە بۇ ياۋۇزلارغا ئوزۇق - تۇلۇكنى يېشۇرغان بىرنەچچە سېدىكەرنى دارغا ئېسىشلار، دەپ پەرمان چۈشۈرگەنىكەن. بەگلەر ئۇ سېدىكەرلەردىن پارا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئالدىغا ئۇچرىغان يالاڭتۆش گاداي‌لارنى تۇتۇپ، بۇ بىگۇناھ ئادەملەرنى دارغا ئاستى. مېنىڭ بۇ ئەبلەخلەر بىلەن ھېچقانداق ئېلىش - بېرىشىم يوق ئىدى. مېنىمۇ ئۆلتۈرۈشكە تاس قالدى! ئەگەر مەن كەلمىگەن بولساڭ دادالڭ ئاۋۇ پۇتاقا ئېسىلىپ تۇرغان بولاتتى. خەپ. قان ئىچەر ياۋۇزلار! مەن شىردەك بەش ئوغۇلنى نېمىگە بېقىپ چوڭ قىلدىم! ھازىر مەن بايانداركانىنىڭ يېنىغا بارىمەن! بىرىكىنى قېيماي كالا لاڭنى ئالىدۇ...

يىغلىغان خەلق سۈدەك چايقىلاتتى، ئەتراپ ۋاڭ - چۇڭغا تولدى. يىرىلدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان باشقا كىشىلەرمۇ بۇ تەرەپكە قاراپ كېلىپ، ھەممە مالىماتاڭ بولۇپ كەتتى. كىشىلەر بىرىنىڭ سۆزىنى بىرى ئاڭلىيالماي گۇرۇلدەپ تۇرغاندا، مىللا ئۇزۇن تېرىنىڭ پېشىنى بېلىگە ئوراپ، پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن ئەپلەپ دەسسەپ قۇيرۇقىنى خادا قىلدى، ئۇنىڭ كەينىدىن جاللاتلارمۇ يۈگۈرۈشۈپ كېتىشتى. ئۇلارنى كۆرگەن خەلق كەينىدىن تاش ئېتىپ بىرقانچىسىنىڭ بېشىنى ياردى. بەزىلىرىنىڭ قېۋۇرغىسىنى سۇندۇردى.

مىسق دادىسىنى يۆلەپ ئاتقا مىنگۈزدى.

— يىرىلدا تېرىنۇش پادىچىلاردىن ئىككىسىنى باشلىۋالدىم. مەن ئەھۋالنى ئېيتىۋىدىم بۇ بايقۇشلارمۇ شۇ زامات ئېتىغا مىنىپ چاپتى. كېچىكمەي كەلگىنىمىز ئوبدان بېپتۇ. سەل ھايال بىرلىغان بىرلىساق ئىتتىنىڭ بالىلىرى، سېنى جەھەننەمگە يوللاتتىكەن، — دېدى ئۇ.

— ھېلىمۇ بىرىنۇمنىڭ چىڭلىقى دېگىنە، مۇشۇ ياشقا

كەلگىچە نەزەر كەرىزەكنىڭ ئۇچرىغان خەتلەرلىرىنى ئاز دەمسەن! ئۇ خەق مېنى، بىر باغلاقتا چىدىماي يۇرىكى قېپىدىن چىقىپ كېتىدىغان قورقۇنچاق دەپ ئويلىغان بولغىيدى. قانداق ئادەم ئىكەنلىكىمنى تېخى كۆرسىتىمەن، خۇداغا شۈكرى، تېخى پۈت - قولۇمنىڭ ماغدۇرى كەتكىنى يوق. سوقۇشقا بېرىپ، قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ ھاتۇر دېگەن نامنى ئېلىپ، بىر ئۈيىر يىلىقىنى ھەيدەپ كەلگۈدەك غەيرىتىم بار مېنىڭ!...

ئون ئالتىنچى باب

خوتۇنىنىڭ ئەقلى

نەزەر كەرىزەك چال ئۆيگە قايتقاندا، ئاتلىق، پىيادە بولۇپ بىر توپ قىپچاق خۇددى ئۆيگىچە ئاپىرىپ قويۇشنى مەسلىھەتلەشكەندەك ئۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چۈۋۈلداپ مېڭىشتى. قۇدرەتلىك خادىنىڭ ① سانسىز كىشىلەرنى جەھەننەمگە يوللىغان قىل ئارقاندىن قۇتۇلۇپ چىققان بۇ كارامەت ئىگىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن يول بويىدىكى ئۆيلەردىن كىشىلەر يۈگۈرۈشۈپ چىقىپ ئۇنىڭغا زور قىزىقىش بىلەن قارايتتى. ئۇستىگە جۇۋا كىيىپ، بېلىگە ئەگرى قىلىچ ئاسقان ھالدا ئاتىنىڭ ئۈستىدە بېلىنى تۇتۇپ، مەغرۇرانە كېلىۋاتقان نەزەرنى كۆرگەن ھەر-قانداق كىشىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىر - ئىككى ئېغىز گەپلەشكۈسى كېلەتتى.

— نەزەر، قانداق قۇتۇلدۇڭ؟ سېنى قۇتقۇزغان كىم؟

---

① خادى — بەگ دېگەن مەنىدە.

سېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرغان باتۇرنىڭ ئىسمى نېمە؟

— مەسىق دېگەن كىچىك ئوغلۇم. ئۇ ئات چاپتۇ-رۇپ كەلدى - دە، ھېچنېمىگە قارىماي قىلىچ بىلەن بىرنى ئۇرۇپ ئارقاننى كېسىپ تاشلىدى، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، پېتىنىپ بىر نەرسە دېيەلمەيۋاتقان خالايىققا، مەسقىنىڭ باتۇر-لۇقى غەيرەت قوزغىلىپ جاللاتلارنى چالما - كېسەك قىلدى، — دېدى نەزەر.

— قايسى ئوغلىكىنا؟ — دېيىشتى توپ ئىچىدىن بەزە-لەر، — كۆرمىدىڭمۇ؟ ئەنە، دادىسىنىڭ يېنىدا كېلىۋاتقان كىلىشكەن يىگىت شۇ. بۇلار بايانداركىنىڭ يىگىتلىرى ئەمەسمۇ...

— ھە، ئۇنداق بولسا، ئۇنىڭغا سەد يېقكەن، خەلق باش خادىغا قارىغاندا بايانداركىندىن بەك قورقىدۇ ئەمەسمۇ.

بىر ھازادىن كېيىن، نەزەر كېرىلىپ - يېيىلىپ ئۆيگە كەلدى. نەزەر بىر يەرگە ماڭسىلا خوتۇنى: «ئالجىغان قېرى، سېنىڭ نېمەڭ كەم؟ قولۇڭدىن نېمە ئىش كېلىدۇ؟ مۇشۇ ھالىڭ بىلەن سوقۇشقا بارىمەن دېگۈچە سىگگەن نېنىڭنى يېسەڭچۇ!» دەپ دائىم ئالدىغا ئۆتۈۋالاتتى. «ھازىرغۇ دەل ئەزرائىلنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ كەلدىم، قېنى ئەمدى نېمە دەركىن» دەپ ئويلىدى ئۇ.

«ھازىر نەزەرنىڭ شۆھرىتى بايانداركىنىڭكىدىن ئېشىپ كەتمىدىمۇ!» مۇشۇنداق خىياللار بىلەن ئۆينىڭ يېنىغا كەل-گەندە ئۇنىڭ چىرايىدا خۇددى تاغنى تالقان قىلغان باتۇر-دەك مەغرۇر، تەكەببۇرانە قىياپەت جىلۋىلەندى.

لېكىن نەزەرنىڭ باتۇرلۇقىدىن قىزتۇغماسنىڭ غۇرۇرى ئۆسۈپ، ئۇنىڭ ئالدىدا قىلغان خاتالىقلىرى ئۇچۇن كەچۈرۈم سورىمىدى، ئەكسىچە ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا، خۇددى باشقىلار ئۇنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ كەلگەندەك ئۆيىنى يېشىغا كىيىپ يىغلاپ تۇرۇۋېرە

— هەر كۈنى بىر بالانى تېپىپ كېلىپ، بالىلارنىڭ يۇرىكىنى زېدە قىلىسەن، خۇدا جېنىڭنى ئالسۇن بېپىتەكەن! سېقۇشقا بارىمەن دېگۈچە سېغىنەن نېنىڭنى يە دېمىگەنمىتىم؟ ئېيتقىنىم كەپتىغۇ! شۇنچە يېقىن يەردىكى شەھەرگە بارغىچە ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق جاللاتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان بولساڭ، سوقۇشتىكى ھالىڭ نېمە بولماق؟ بۇندىن كېيىن ئۆيۈڭدىن، خوتۇن - بالاڭنىڭ يېنىدىن نېرى كەتمە...

— ئاغزىڭنى يۇم، — دېدى نەزەر ۋاقىراپ، — قارا تېخى، قانجۇق ئىتتەك قاۋاپ كەتكىنىنى! سەندە ئەقىل دېگەن نېمە بارمۇ؟ مەن خادىنىڭ قىل ئارقىسىدىن قۇتۇلۇپ كەلدىم. دېمەك بۇ ئىشنىڭ ئۆزى مېنىڭ بۇندىن كېيىن بەختىم ئېچىلىپ، ئىشىم ئوڭىدىن كېلىدىغانلىقىدىن بېشارەت. ئەمدى ماڭا قىلىچمۇ ئۆتمەيدۇ، ئوقمۇ ئۆتمەيدۇ! سېقۇشقا بارسام، سېقۇشتىن خان بولۇپ قايتمىسامۇ، باتۇر دېگەن نامنى ئېلىپ بىر قورۇ مالنى ئالدىمغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىشىمگە خۇدا ئۆزى كېپىل، شۇ ۋاقتىدا، خەلقىڭ ھەممىسى ئېرىڭگە باش ئېگىپ «ئەسسالامۇئەلەيكۈم، نەزەر باتۇر!» دەپ كەلگىنىنى كۆرسەن، ئەتىدىن قالماي يېنىڭغا چىقىپ، تۆپتۆغرا ۋۇجۇدۇڭ لەشكەرلىرىڭ ئەڭ چوڭ قوماندانى سۈپىتاي باھادىرنىڭ ئۆزىگىلا باريمەن. ئۇ ھەرگىزدۇ مېنى قايتۇرۇۋەتمەيدۇ. قېشۇندىن ماڭا لايىق ئورۇن بېرىدۇ.

— سېنىڭ بۇ ئەزمە گەپلىرىڭنى تېلا ئاڭلاپ قۇلاقلىرىم زېدە بولۇپ كەتتى. ماختان، يەنە بىر ماختانغىنە! كۆپچىلىك سېنى راستىنلا قىلىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەمكەن دەپ قالسۇن! — دېدى - دە، قىز تۇغماس قولىنى بىر شىلتىپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

نەزەر ئىشىك ئالدىدىكى يېرتىق كىگىزنىڭ ئۈستىگىلا

ئولتۇردى. قوشنا - قولۇملارنىڭ ھەممىسى چالنى ئوتتۇرىغا ئېلىشىپ، ئىشىك ئالدىدا ئۆره - تۆپە بولۇشۇپ تۇرۇشاتتى. نەزەر ئۇلارغا ئۆزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ھېكايە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. تازا قىزىپ كەتكەن ۋاقتىدا يالغاننى راستەك قىلىپ سۆزلەپ گۈلنى - گۈلگە كەلتۈرۈۋېتەتتى.

— بايانداركانىڭ ئۆزى ھېنىڭ بالىلىرىمغا ھېچكىمگە بەرمەيدىغان ياخشى ئاتلىرىنىڭ ئىچىدىن بەش ئاتنى بىر-بىرلەپ تاللاپ بەردى، — دېدى. ئارقىدىنلا: «بايانداr ھېنى كۆرگەن زاماتلا يۈگۈرۈپ كېلىپ قۇچاقلاپ، جېنىم ئاكا نېمە بولدۇڭ، ئۇزۇندىن بېرى كۆرۈنمەيسەنغۇ، دەپ قىلىدىغان قىلىق تاپالماي كەتتى» دەپ لاپىلداپ قوشۇپ قويىاتتى ھەتتا ئۇ: «خان ئەلنىڭ مىڭ لەشكىرىي كۈچۈم بار. ئۇنى قانداق باشقۇرسام، قايسى يېللار بىلەن ئېلىپ يۈرسەم بولىدىكىن»، دەپ ھېنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى» دېگەن يەرلەرگىچە بېرىپ يەتتى. پۈتۈن خەلقنى ئاغزىغا قارىتىۋالغان نەزەر پېرنى بولۇشىغا ئاتاتتى. شۇ پەيتتە ئۇ، ئۆزىنىڭ يالغان سۆزىگە ئۆزىمۇ ئىشىنىپ قالدى. كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى ئاغزىنى ئاچقان پېتى ھاڭۋېقىپ نەزەر چالنىڭ چېۋەرلىكى بىلەن باتۇرلۇقىغا ھەيران بولۇپ، باشلىرىنى چايقاپ، تاماقلىرىنى چىكىلدىتىپ ئولتۇراتتى. بەزىلىرى «ئېيتماقتا يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى مەرگەن، قار ياغقاندا ئۆزۈپ چىقىدۇ قېرى مەرگەن، دېگەن مۇشۇ - دە!» دېيىشتى. ھەتتا «ئۇنىڭغا مەخسۇس بىر قوشۇن ئات بەرسە، ئۇنىڭ قېرىل ئاستىدىكى ئەسكەرلەر ھېچقانداق دۇشمەندىن قېرىقمايتتى - دە، ياۋنى سېرى - تېرىقاي قىلىپ كۆپ ئولجا ئېلىپ كېلەتتى» دېگەنلەرمۇ بېرىلدى.

كۆپچىلىك كەچ كىرگەندە ئاندىن قايىتىشتى. ئۇلار قايتقاندىن كېيىن، قىز تۇغماس نەزەرنىڭ يېنىغا كېلىپ

ئولتۇردى ـ ده، بىر ئامال قىلىپ گېپىمگە كىرگۈزمەن دېگەن خىيال بىلەن:

ــ سادىغاك كېتەي، سوقۇشقا بېرىپ نېمىمۇ قىلارسەن. ئۆيۈڭدە خۇدا دەپ تىنچ ئولتۇرساك بولمامدۇ، سېنى ۋەسۋەسىگە سېلىۋاتقان نەرسە زادى نېمە؟ ئاز يە، ئاسان تىرىل دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟ ــ دېدى.

بىراق ئايالىنىڭ دېگەن سۆزلىرى نەزەرنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى. ئۇ، بۇرۇنقىدىنمۇ بەتتەر كۆرەڭلەپ، دۇنيا ئوڭتەي ـ توڭتەي بولۇپ كەتسىمۇ، ئەتە مېڭىللارنىڭ ئەك ئۇلۇغ سەركەردىسى سۈبىتاي باھادىرنىڭ يېنىغا بارىمەن، دېگەن گېپىدىن زادىلا يانمىدى. ئېرىنىڭ گەپكە كىرمەيدىغانلىقىنى سەزگەن قىز تۇغماس سۈبىتاي باھادىر دېگەن كىم، ئۇ قانداق قىلىپ داڭق چىقارغان دېگەنلەرنى سوراپ بىلدى ـ دە:

ــ ئۇ زاتىنىڭ ئۆزى باي ھەم مەشھۇر كىشىكەن، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭغا قۇرۇق قول بېرىشقا بېرىلمايدۇ. باي ئادەملەر قولتۇقى دۆڭ كەلگەن ئادەمنى ياخشى كۆرىدۇ، «بەرگەن بەگكە ياراپتۇ، بەرمىگەن كىمگە» دېگەن سۆز بار ئەمەسمۇ. ھېچ بېرىلمىغاندا تېخۇنىڭ تۇخۇمىنى بېرىلسىمۇ ئالغاچ بارغىن، ئەك ياخشىسى ئۇنىڭغا بىزنىڭ سېرىق خېرازنى ئالغاچ بارغىن، ياخشى بېرىلسۇن، يامان بېرىلسۇن ھەرھالدا سوۋغا بېرىلالايدۇ، بىرلا كەمچىلىكى پېيى شالاڭراق، لېكىن ئۇنىڭمۇ ھېچ ۋەقەسى يېرىق. بۇخارا تېخۇلىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق بېرىلىدۇ. تاك سەھەردە چىللىغاندا مەسچىتتىكى مەزىنلىرىدىن قېلىشمايدۇ، كىم بىلىدۇ، بۇ يوللۇق سېۋغا بېرىلۇپ قالامدۇ تېخى... ــ دېدى.

ئون يەتتىنچى باب

يۇلتۇز

يۇلتۇز بۇگۈنمۇ كۈندىكى ئادىتى بويىچە، تاڭ يورۇماس-تىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر قېرىۋ قوزىنى ئوتلاقىقا ھەيدەپ ماڭدى. ئۇ يېقىملىق ئاۋازى بىلەن ناخشا ياڭرىتىپ قوزىلار-نىڭ كەينىدىن ئاستا كېتىۋاتاتتى. مەسقەمۇ سەھەردە ئورنىدىن تۇررىپ ئېتىغا مىندى ـ دە، قارا كۆرۈپ يۇلتۇزنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى. يېزىدىن ئۇزاپ خېلى بىر يەرگە بارغاندىن كېيىن، ئىككىسى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئۇزۇنغىچە پاراڭلاشتى. يۇلتۇز ئورۇش توغرىسىدا: «ئورۇشتىن قاچان قايتىسىلەر؟ ئورۇش ئۇزۇنغا سوزۇلارمۇ؟» دېگەندەك سوئاللارنى سورىدى. «ئورۇش» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالغاندا يۇلتۇزنىڭ چىرايى تاتىرىپ، ئۇنىڭ دائىم كۈلۈمسىرەپ تۇرىدىغان ئىللىق چىرايىدا قانداقتۇر بىر غەمكىنلىك پەيدا بولغانىدى. سوقۇش باشقىلار ئۈچۈن ئويۇن ـ تاماشا ياكى پايدىلىق ئىش بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يۇلتۇز ئۇنىڭدىن بىزار ئىدى. ئۇ نېمىشقا بىزار بولمىسۇن! بۇرۇن مىسىق ئۇنىڭ بىلەن ھەر قېتىم ئۇچ-راشقىنىدا كەلگۈسىدىكى تۇرمۇش تېغىرىسىدا شېرىن پاراڭلارنى قىلىشاتتى. ئەمدى يېڭى شۇم خەۋەرلەر ۋەجىدىن ئۇلارنىڭ شېرىن خىياللىرى كۆپۈككە ئايلانغانىدى. ياماننى ئويلىمىغىچە ياخشىلىق يوق دېگەندەك، مۇبادا مىسىق سوقۇشتىن قايتىپ كېلەلمىسە قانداق قىلغۇلۇق؟ ياقا يۇرتلاردا قازا بولۇپ كۆ-زىنى قاغا چوقۇغان، ئۆلۈكنى ئىت يېگەن يىگىتلەر ئازمىدى.

مسسق ئارتۇقچه جاۋاب قايتۇرماي مىيقىدا كۈلۈپ قويدى. يۇرت كۆرۈش، قانلىق جەڭ مەيدانلىرىدا بۇلۇش ئۇغۇل بالىنىڭ هاياتىدىكى زور ۋەقه ئەمەسمۇ! يىگىتنىڭ باتۇر دېگەن نام ئېلىپ، داڭق چىقىرىدىغان، بۇرۇن كۆرمىگەن يات خەلقلەرنى، يات يەرلەرنى كۆرىدىغان پەيتى ئەمەسمۇ. ئۇرۇش تىن قايتقاندا ئۇ خەلمۇ خىل ئولجىلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلاردىن قۇلۇم - قۇشنىلارنىڭ هەممىسىگە بۆلۈپ بېرىدۇ بولۇپمۇ يۇلتۇزغا ئېسىل يىپەك كىيىملەرنى، ئۇققا، بەلباغلارغا، ياقۇت هالقا، ئالتۇن بىلەيزۈك، لەئىلى - ياقۇتلاردىن كۆز قويغان ئالتۇن ئۈزۈكلەردىن ئەكىلىپ بېرىدۇ.

ئۇرۇش مسىققا ئەنە شۇنداق ئوڭاي بىلىنەتتى. ئۇ يۇلتۇزغا يۇقىرىقى خىياللىرىنى ئېيتتى. لېكىن بۇ قىزغىن ۋەدىلەر يۇلتۇزنى قايىل قىلالمىدى. يۇلتۇزنىڭ كۆز ياشلىرى يىپى ئۈزۈلگەن مارجاندەك تۆكۈلەتتى.

— قۇرۇپ كەتسۇن شۇ ئۇرۇش! زادى ئۇنىڭ كىمگە پايدىسى بار؟ ئۇرۇشنىڭ تەمىنى بىزنىڭ خەلق ئوبدان تېتىغان. مۇڭغۇللارنىڭ چىغاناق شەهرىگە قىلغان هۇجۇمى هېچكىمنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. ئۇلار شەهەرنى ۋەيران قىلىپ، ئوت قويۇپ كۈلىنى كۆككە سورىدى. شەهەرىدىكى ئاياللار بىلەن كىچىك بالىلارنىڭ تەڭ يېرىمىنى دېگۈدەك قەيەرلەرگىدۇر هەيدەپ كەتتى. هازىرغىچە ئۇلارنىڭ ئىزىدېرىكى يوق. مەنمۇ شۇ ۋاقتىدا ئاتا - ئانامدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغانىدىم... ماڭا هېچقانداق ئېسىل نەرسىنىڭ كېرىكى يوق! ئىككىمىز بېشىمىزنى تەڭقۇدەك بىر كەپە بولسىمۇ تىكىپ ئولتۇرۇپ، ئۇچىمىز يالىڭاچ، قورسىقىمىز ئاچ قالمىغۇدەك هالغا قاچانمۇ يېتىشەرمىز، دەپ يۈرمىگەنمىدۇق. شۇنداق كۈنلەرنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتمە

ئەنمدۇق. ئەجەبا سەن ئەمدى ئۇ ئۆمىدلەردىن ۋاز كېچىپ، ياۋۇز موڭغۇللار بىلەن بىرگە ئادەم ئۆلتۈرۈپ، خەلقنى تالان-تاراج قىلىشقا، دۇنيانىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا ئوت قويۇشقا بارغىلىۋاتسەن - ھە!

— يۇلتۇز ھەرگىز كۆز يېشىڭنى تۆكمە! قانداق قىلار-مەن، دەپ غەم يېمە! سېنى ئۆمۈر بويى ئۇنتۇمايمەن. يالغۇز تاشلىمايمەن. ئۇرۇش سەپەرلىرىدە، جەڭ مەيدانلىرىدا ھەر دائىم سېنى ئەسلەيمەن... ماڭغان دەريا، ياتقان بوريا دېگەن-دەك... — دېدى مىسق كۈلۈپ تۇرۇپ، —قاراپ ئولتۇرغان بىلەن كىم بىزگە بىر نېمە بېرىدۇ.

مىسق شۇنداق دېدى - دە، يۇلتۇزنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ لېۋىدىن بىرنى سۆيۈپ، ئېتىغا مىندى، ئاندىن بايانداركانىڭ سانسىز يىلقىسى يايلاپ يۈرگەن تەرەپكە قاراپ كەتتى.

ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ، يەل بويدا! ئۇ بىر توپ ئاتلىق ئادەملەرگە يولۇقتى. ھەممىسىنىڭ مىڭىنى ئېغىزدۇرۇقنى چاينىپ، تىزگىننى سېرىپ تۇرغان ياراملىق ئاتلار بويلۇپ، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن قاپلانغان ئېگەر - جابدۇقلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك قولىدا بىردىن قارچىغا، يېنىدا بىردىن يۆگۈرۈك تايغان بار ئىدى. سەل نېرىدا ئىككى يۈزگە يېقىن ئاتلىق يىگىت بىر مۇنچە ياۋايى ھايۋانلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ۋارقىراپ، قىقاس سېلىپ قاپ-ساپ تۇتقىلىۋاتاتتى. مىسق توختىماي ئۆتۈپ كەتتى. بىر-ئازدىن كېيىن، قېلىن ئورمانلىقنىڭ ئىچىدىن تۆت كېيىك چىقىپ كەلدى - دە، بويۇنلىرىنى سوزۇپ چۆلگە قاراپ قاچتى. ئوۋچىلار، كېيىكلەرنى كۆرۈش بىلەنلا يوپۇرۇلۇپ قوغلاپ، يۇلتۇز قوزا بېقىپ يۈرگەن تەرەپكە قاراپ كەتتى. بۇنى كۆر-گەن مىسق: «بۇ موڭغۇل خانلىرى گۈزەل قىزنى كۆرگەندىن كېيىن قىزنىڭ يىگىتلىرىگە: ئاتانىڭ ئالدىغا ئېلىپ مېڭىڭ

لارا، دەپ يۈرەكسىدى. خانلار قائىدە - قانۇنلارنى بىلەمدۇ. ئۇلار بىرسىنىڭ ئارزۇلۇق بالىسىغا، سۆيگەن يارىغا قارايتتىمۇ! ئۆزىنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرسىلا بۇلىدۇ» دەپ ئويلىدى.

مىسق كېچىچە بىلەدا يۇرۇپ، ئەتىسى ئۆيگە قايتىپ كەلدى. ئۆيدە دادىسى نەزەر كەرنىڭ بىلەن تۆت ئاكىسى يىغلاپ ئولتۇراتتى. مىسق ئۆيگە كىرىشى بىلەنلا ھەممىسى قايىنغان قازانغا سۇ قۇيغاندەك جىممىدە بۇلۇپ قالدى. مىسق ئۇلارغا سالام قىلدى - دە، يۇغان تاۋاقنا دۆۋىلەپ ئوسقان پۇلۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ئولتۇرغان قېرىنداشلىرىنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالدى. ھەممىسى سېمىز قوي گۆشى بىسىلغان پولۇنىڭ ھېيىنى ئاققۇزۇپ تۇرۇپ ھەدەپ يېيىشكە باشلىدى.

«بىزنىڭ ئۆيگە بۇنداق ئامەت نەدىن كەلگەندۇ، دادام ياكى ئاكىلار بىر چوڭ ئولجىغا ئىگە بۇلغان ئوخشىمامدۇ. بۇ قانداق ئولجىكىنە، بالىلىرىنى مۇشۇنچىلىك مايلىق پولۇ بىلەن تويغۇزغۇدەك دادام قانداق ئامەتكە يۇلۇققاندۇ؟»

مىسق ئانىسىغا قارىدى، ئانىسىنىڭ قىزىرىپ، ئىششىپ كەتكەن كۆزلىرىدىن ھازىرلا يىغدىن توختىغانلىقى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى. «ئاپامغا نېمە بۇلدىكىنە؟ نېمىشقا قاپىقىنى تۇرۇپ چىنىنى چىنىگە ئۇرۇپ يۇرىدىكىنە؟ تۇرغانىنىڭ دادىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرماي كەپسىزلىك قىلىپ تەنبىھ يېگەن بالىلاردەك بۇسۇغىدا دومسىيىپ تۇرغىنى نېمىسى» دەپ ئويلىدى ئۇ.

— مىسق نېمىشقا يېمەيسەن؟ — دېدى چۇڭ ئاكىسى بىر - ئىككى كاپامدىن كېيىنلا قولىنى تارتىپ ئولتۇرغان مىسقا قاراپ.

مىسق ئارىسالدا بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ يۈرىكى بىر كۆ-

ئۇلىزلىكنى سەزگەندەك، «ئاپام بىلەن كەنجى ئىنىمنىڭ بۇنداق قىلىپ يۈرگىنى، ماۋۇلارنىڭ تاسادىپىي مايلىق پولۇغا رىسقى چۈشۈپ يايراپ كەتكىنى ئەجەب ئىش - ھە؟» دېگەن پىكىر بىلەن بىئارام بولاتتى. ئۇ ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ ھېچنىر نەتىجە چىقىرالمىدى.

دادىسى يۈغان ياغاچ تاۋاقتىكى پولۇدىن ئالقىنىنى تولدۇرۇۋېلىپ بىرده ئۇ بالىسىنىڭ، بىرده بۇ بالىسىنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويياتتى... بۇگۈن ئۇنىڭ كەيپى ناھايىتى چاغ ئىدى. ئەمدى ئۇ ئالقىنىغا چىكداپ تۇرۇپ يىغقان بىر كاپام پولۇنى مىسقىنىڭ ئاغزىغا تەڭلىدى، لېكىن مىسق كەينىگە داجىپ تۇرۇۋالدى.

— يېمەيمەن! — دېدى ئۇ خۇيلىنىپ، بىرئازدىن كېيىن يوغان ياغاچ تاۋاقتىكى پولو پاك - پاكىز تۈگىدى. پولۇغا راسا تويۇپ مەززە قىلغان تۆمۈر ئىنىسىغا بۇرۇلۇپ گىدەيگەن قىياپەتتە:

— ئەزىزىم مىسقجان! دادىمىزنىڭ مۇشۇ بەش ئوغلى قوللىرىغا ئۆتكۈر تىغ ئېلىپ، بىردىن ياراملىق ئات مىنىپ ئۇرۇش سەپىرىگە لايىق ئېگەر - توقۇم، ساۋۇت - قالقانلار بىلەن قوراللىنىپ ئاندىن بايانداركانىنىڭ ھۇزۇرىغا بارغاندا ھەممىمىز ئىت تالىۋەتكەن گادايدەك شۇمشىيىپ ئولتۇرساق، خان بىزنى لەشكەرلىككە قوبۇل قىلىشى بۇياقتا تۇرسۇن ھەتتا يېنىغىمۇ يېقىن يولاتمايدۇ... شۇنىڭ ئۈچۈن...» — دېيىشىگىلا مىسق ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ماڭدى - دە، ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە توختاپ قالدى.

— بۈگۈن نېمە ئۈچۈن ئۆمرۈڭلاردا كۆرمىگەن مەنىسەتكە ئېرىشكەنلىكىڭلارنى چۈشەندىم! سەنلەر يۇلتۇزنى بازارغا ئاپىرىپ يوغان قورساق بايغا ياكى بىر سودىگەرگە ھايۋان ئوز-

نىدا سېتىپسىلەر - دە! سەنلەرنىڭ توساتتىن بېيىپ قېلىشىڭ لارنىڭ سىرى ماڭا ئايان بولدى، — دېدى مىسىق غەزەپ بىلەن.

— جېنىم ئۇكا، ئۆزۈڭ ئويلاپ باق، چىغىناقنى يەر بىلەن يەكسان قىلغان بىر تۈپ قان ئىچەرلەر ئوۋغا چىققانىكەن. شۇلار بۇگۈن بىزنىڭ يېزىنى بېسىپ ئۆتتى. قىزا بېقىپ يۈرگەن يولتۇزنى كۆرۈش بىلەنلا: «بۇ قىزنى ئانىسى بىزنىڭ خانىمىز ئۇچۇنلا تۇغقانىكەن، بۇنى بىزگە بېرىڭلار!» دەپ كانىدەك يېپىشىۋالدى. دەرھاللا يېنىدىن يىگىرمە تۆت دىنارنى ئېلىپ تاشلاپ قويدى. بۇنچىلىك پۇل بىزگە نەدىن كېلەتتى دەيسەن؟ پۇلنى كۆرۈپ قىزىدۇق. تۇغرا بولسىمۇ، بۇلمىسىمۇ بولغۇلۇق بولدى. ماۋۇ تۆت دىنار سېنىڭ ئۈلۈشۈڭ. بىز بۇ پۇلنى ئادىللىق بىلەن بۆلدۇق، — دەپ تۆمۈر تۆت دىنارنى شىردىاق ئۇستىگە تاشلاپ قويدى.

مىسىق بېلىدىكى بەلباغقا قىستۇرۇۋالغان خەنجىرىنىڭ دەستىسىگە تايىنىپ تۇرۇپ سالماق، لېكىن پەس ئاۋاز بىلەن:

— بۇنداق كېيىن مېنىڭ دادام يوق، بىر تۇغقان ئاكىلىرىمۇ يوق! سىلەرنى كۆرەرگە كۆزۈم يوق! مۇبادا ئالدىمغا يولۇقۇپ قالساڭلار مېنىڭدىن رەھىم كۈتكۈچى بولماڭلار! — دېدى - دە، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى. ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى خۇددى بېشىدا چاقماق چېقىلغاندەك يەرگە قاراپ ئولتۇرغىنىچە قېتىپ قالدى. مىسىق ئاتقا مىنىۋاتقاندا نېمە دەركىن دەپ يۈگۈرۈپ چىققان ئانىسى بىلەن تۇرغان ئۇنىڭغا تەلمۈرۈپ قارايتتى.

— جېنىم بالام، قاچان قايتىسەن؟ — دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

— ئۆمۈر بويى قايتىپ كەلمەيمەن! — دېگىنىچە مىسىق ئېتىنغا قامچا ئۇرۇپ چېپىپ كەتتى.

ئون سەككزىنچى باب

دەرۋىشلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىشۇن

سۆبتاي باھادىر نۆكەرلىرىگە، ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىگە: «ئۆزى دەرۋىش، ھەم تارىخچى، ھەم شائىر ھاجى رەھىم ئەل باغدادى دېگەن مەشھۇر بىلىملىك بىر زات بار، شۇنى تېپىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپ، چىغىناق شەھىرىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنى قويماي ئاختۇرۇپ چىققاندىن كېيىن، «شەھەردە دەرۋىشنىڭ ھېچقانداق دېرىكى يوق، ۋەيرانە كۆلبىسىنىڭ ئىشىكى تاقاقلىق، ئۆزىنىڭ نەگە كەتكەنلىكى نامەلۇم» دەپ قايتىپ كېتىشتى.

نۆكەرلەرنىڭ جاۋابىغا ئاچچىقلانغان سۆبتاي: «ئەتە ئەتىگەندىن باشلاپ چىغىناقتىكى دەرۋىش ئاتالغانلىنىڭ ھەممىسىنى، شەيخ، پىرلىرى بىلەن قوشۇپ يىغىپ كېلىڭلار» دەپ ئىككى يۈز لەشكەرنى ئەۋەتتى.

لەشكەر باشلىقىنىڭ دېگىنىدەك بويىچە، ئەتىسى پۈتكۈل دەرۋىش، دىۋانە، مۇساپىرلارنىڭ ھەممىسى سۆبتايىنىڭ تۇرالغۇسىغا ھەيدەپ كەلدى. دەرۋىشلەر ئۇستىگە كەڭ بەقەسەم چاپانلارنى كىيىۋالغان بولۇپ، بۇ چاپانلار جۇلدۇر - جۇلدۇر بولۇپ كەتكەن، بەللىرىگە مۇنچاقلاردىن ئېسىپ ياسالغان بەلباغلارنى باغلىۋالغاندى. بەزىلىرى ۋارقىرايتتى، بەزىلىرى ھۆركىرەيتتى. يەنە بەزىلىرى بۇلسا، ناخشا ئېيتاتتى، زىكرى سوقاتتى، ئۇلار ئەنە شۇنداق يەر - جاھاننى سۈپۈرۈپ تاشلايدىغان ئەلپازى بىلەن كېلىپ توختىدى. توختىغاندىن كېيىن، ھەلقە

تۇزۇپ «ياشاللا - هەق!» دەپ ۋارقىراشتى. بەزىلىرى زىكرى سۆھبەتتە بولۇپ دۇئا - تەگبىر قىلىشتى. بۇ تۈپەنلىك ئەڭ ئالدىدىكى بىر نەچچە قەلەندەرلەر چاقپەلەكتەك پىرقىراپ ئۇسۇلغا چۈشتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇستىبېشى پاسكىنا، چاچلىرى پاخپىيىپ كەتكەن چۈشكەن بىرسىنىڭ مۇرىسىدە بىر مايمۇن چوقچىيىپ ئولتۇراتتى. بۇ ۋەھىملىك ۋارقىراش - جارقىراشلاردىن قورقۇپ كەتكەن مايمۇن دەرۋىشنىڭ مۇرىسىدىن چۈشمەي تۇرۇپلا شىخنى قىيۇۋەتتى.

نۆكەرلەر دەرۋىشلەرنى تۆت ئەتراپتىن قورشاپ، رەت بويىچە تىزدى. ئۇلار «بىز ئەۋلىيا زاتلىدىن بولمىز، بىزگە بىر ھەققىي ئاللادىن باشقا ھېچكىمنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدۇ» دېيىشىپ ئۆزىنى - ئۆزى ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈپ بۇرۇنقىدىنمۇ قاتتىقراق ۋارقىراپ كېتىشتى. بىر نەچچە دەرۋىش خەلقنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ يېقىنداشقا باشلىدى، ئۇلاردىن بەزىلىرى خۇددىنى يوقتىپ كەينىگە ئۇچۇپ كەتتى.

بىر ھازادىن كېيىن سەل نېرىغا جايلاشقان ھەيۋەتلىك ئاق ئوردىدىن ئاتاقلىق قورماندانلىك ئۆزى چىقىپ كەلدى. قورماندان ياشنىپ قالغان ئادەم ئىدى. ئۇ سۆڭگىچىنى چىقىرىپ، بىر پۇتىنى سۆرەپ مېڭىپ دەرۋىشلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇنىڭ چاندىدىن چىقىپ كېتەي دەپ چەكچىيىپ تۇرغان يالغۇز كۆزى، چىرايىدىن مۇز چىقىپ تۇرغان سۇرلۇك قىياپىتى، بايات بېرى چۈۋۈلداۋاتقان دەرۋىشلەرنى قاياۋاتقان قازانغا سوۋ سۇ قۇيغاندەك تەمتاس قىلدى. بىر ئۇياقتا، بىر بۇ ياقتا سەكرەپ پىرقىراپ يۈرگەن بىر دەرۋىش قورققىنىدىن يەرگە ئۆزىنى ئېتىپ دۇملا ياتتى. ئۇ كۆزىنى ئاستا ئېچىپ، ئاتاقلىق مۇڭغۇل قوماندانلىك قەددى - قامىتى ۋە ئۇنىڭ ھەربىكەتلىرىدىن كۆزىنى ئالماي ماڭغان پېتى يېتىۋەردى.

سۇبىتاينىڭ يېنىغا قىزىل تون كىيىپ، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن بىر ياش يىگىت كەلدى. بۇ تىلماچ بولۇپ، سۇبىتاي باھادىر سۆزلەۋاتقاندا، ئۇنىڭ سۆزىنىڭ بىرىنى قالدۇرماي تەرجىمە قىلىپ تۇردى.

— ئەۋلىيا زاتىدىن بۆلگەن ئاقساقاللار!... سىلەر يەر يۈزىدە ئىستىقامەت قىلىپ يۈرگەن ئاددىي بەندىلەردىن خۇداغا بىر قەدەم يېقىن تۇرىسىلەر، سىلەر بۇ پانىي دۇنيانى تەرك ئېتىپ، خۇدا يولىنى تۇتتۇڭلار... شۇڭا سىلەر ھەممىگە قابىل... سىلەر ھەممە مەۋجۇداتنىڭ سىرىنى بىلگۈچى... — دەپ تىلماچ سۇبىتاينىڭ سۆزىنى دەرۋىشلەرگە ئېيتىپ بەردى.

دەرۋىشلەر خۇددى ئاڭسىنى كۆرگەن قۇش باللىرىدەك تەرەپ - تەرەپتىن چۇرقىرىشىپ:

— بىزنىڭ بىلمەيدىغانلىرىمىزمۇ بار! مىسالى بۈگۈن بىزگە كىمنىڭ تاماق بېرىدىغانلىقىنى بىلمەيمىز! — دەيىشتى ئۇلار.

سۇبىتاي يەنە ئالدىپ بىر قارىۋىدى، چۇرقىرىشىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى جىمجىت بولدى.

— ماڭا بىر دەرۋىش كىرەك ئىدى، ئىسمى... ئىسمى نېمىدى ئۇنىڭ؟ — دەپ سۇبىتاي تىلماچقا بۇرۇلۇپ قارىدى.

— ھاجى رەھىم ئەل باغدادى! تونۇيدىغىنىڭلار بارمۇ؟

— بىز ئۇنى تونۇمايمىز، بىزنىڭ ئىچىمىزدە ئۇنداق ئادەم يوق. ئۇنىڭ ئورنىغا ئارىمىزدىن خالىغان دەرۋىشنى تاللىۋال. بىز ساڭا ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرغىچە سادىق ئىشلەيمىز، — دېدى دەرۋىشلەر.

سۇبىتاي دەرۋىشلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى بېسىلغىچە جىم تۇردى - دە، ئاندىن كېيىن:

— ھەممىڭلارنى يەققان بىلەنمۇ ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيـ

سىلەر! ئۇنىڭ ئېلىۋەتكەن تىرىقچىلىقىمۇ ئەرزىمەيدىغان
بىلىدىغىنىڭلار سۆزلەڭلار، بىلمەيدىغىنىڭلار تېنىچ
تۇرۇڭلار، — دېدى.

دەل شۇ ۋاقىتدا يىغلىغان توپنىڭ ئىچىدىن:

— مەن بىلىمەن! مەن دەپ بېرەي، — دېگەن ئاۋاز
ئاڭلاندى. قىستىلىشىپ تۇرغان ئادەملەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن
يېرىپ بىرچال ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ ئۇستىبېشى قاپقۇسىز،
كىيىم - كېچەكلىرى بەكمۇ ناچار ئىدى، ئۇ بىر سېرىق
خورازنى ياغلىقىغا ئوراپ قولتۇقىغا قىستۇالغانىدى. بۇ خوراز-
نىڭ پەيلىرى چۈشۈپ كەتكەن بولۇپ، ئېتى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
قىپقىزىل تاجىسىمۇ بىر تەرەپكە سالڭگىلاپ تۇراتتى. چال
خورازنى قولتۇقىدىن ئېلىپ يەرگە قويدى - دە، سۆبتاينىڭ
ئالدىغا كېلىپ تۇختىدى:

— سەن ئۇلۇغ قوماندان، — دېدى چال تىترىگەن ئاۋاز
بىلەن، — سەن ئىنسانلار ئىچىدە تەڭدىشى يوق ئادەمسەن.
سەن ئالمىغان قامال، سەن ئاشمىغان داۋان، سەن ئۆتمىگەن
داۋان يوق! سەن پۈتۈن دۇنيانىڭ بويسۇندۇرغۇچىسەن. شۇڭا
باشقىلار بىلەن بىرگە كېلىپ ساڭا باش ئېگىپ تۇرۇپتىمەن.
مېنىڭ ساڭا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىتىم مانا مۇشۇ خوراز. بۇ
ئالاھىدە خوراز بولۇپ، ئاۋازى ھەممە خورازلارنىڭ
ئاۋازىنى بېسىپ چۈشىدۇ ھەتتا مەزىنىڭ ئاۋازىدىنمۇ ساز. ئۇ
كېچە - كۈندۈز بەختىنى تىلەيدۇ، مەرتىۋەڭنى ئاشۇرىدۇ.

چال خورازنى باھادىرنىڭ ئالدىغا يۆتكەپ قويدى. بۇ
يوغان سېرىق خوراز، سۆبتاي تەرەپكە قاراپ بىر - ئىككى
قەدەم باستى - دە، سۆبتايغا كۆزىنىڭ قىرى بىلەن قارىغى-
نىچە تۇرۇپ قالدى.

قوماندان نەزەرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاغزى-
نىڭ ئۇچىدىلا كۈلۈپ قويغان بولدى.

— مەن سەندىن خوراز سورىمىدىم، دەرۋىش ھاجى رەھمنى سوراۋاتىمەن، — دېدى ئۇ.

— مەن ئېيتاي، ئۇ يېراقتا ئەمەس، دەل مېنىڭ ئۆيۈمدە ئاغرىپ ياتىدۇ. مەن سېنىڭ سادىق قۇلۇڭ نەرەز كەرىزەك بولىمەن. بىر توپ لۈكچەك، ئۇ بىگۈناھ بىچارىنى ئۇرۇپ ئىت تالىۋەتكەن گادايدەك قىلۋېتىپتۇ. پۈتۈن بەدىنى تاياق زەربىسىدىن ئاغرىپ تا ھازىرغىچە ئورنىدىن تۇرالمايۋاتىدۇ.

سۇ بىتاي باھادىر تىلماچقا قاراپ ئىما قىلدى:

— تىلماچ سەن ئۆكەرنى باشلاپ ماۋۇ چالنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ھاجى رەھمنى دەررۇ بۇ يەرگە ئېلىپ كەل، ئۇنىڭغىچە بۇ چالنى قولۇڭدىن چىقارما! ئەگەر يالغان سۆزلىگەن بولسا كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىل! — دېدى.

— خوپ تەخسىر!

ئۆيگە قايتاي دەپ بۇرۇلۇۋاتقان سۇبىتاي توساتتىن چىچىپ دەختاپ:

— ماۋۇ خورازنى مەن ئالاي، تەلىپىڭ نېمە؟ — دېدى ئۇ نەزەرگە قاراپ.

— مېنىڭ سەندىن تىلەيدىغان بىردىنبىر تىلىكىم — مېنى بۇ يۇرۇشتە بىللە ئېلىپ ماڭساڭ.

— ئالدى بىلەن دانا ھاجى رەھمنى ئېلىپ كەلگىن! قالغان گەپ بولسا كېيىن كۆرەرمىز، — دېدى - دە، ئۇ پۇتىنى سۆرەپ ماڭغىنىچە ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

سۇبىتاي كېتىۋاتقاندا، بايىاتىن تىنچ تۇرغان دەرۋىشلەر: «بۇگۈن بىزگە كىم تاماق بېرىدۇ؟ بىزنى بۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن چاقىردىڭ؟» دەپ چۇۋۇلدىشىپ كەتتى.

سۇبىتاي تىلماچقا بىر نېمە دەپ شۇنىرلىۋىدى:

— ۋاراقىراشمائىلار! — دېدى تىلماچ، — سۇبىتاي باھادىر

سىلەرگە لەشكەرلەرنىڭ غېمىنى يېپ ئۇلار ئۇچۇن ھەردائىم دۇئادا بولسۇن، دېدى. غەرب ئەللىرىگە يۇرۇش قىلىشنى خالايدىغانلار بىز بىلەن بىرگە ماڭسۇن. بىراق ئۆز تامىقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغان بولسۇن، — دېدى.

— سەن ھەممىگە قادىر سەن! سەن ئۇلۇغ ئادەم سەن. ھازىر بىزگە تاماق بەرسۇن، دەپ بۇيرۇق قىلغىن... — دېيىشتى دەرۋىشلەر.

سۇبتاي باھادىر:

— مەن ھېچكىمنىڭ بېشىنى سىيلىيالمايمەن. مەن بىر ئاددىي لەشكەر، خانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇۋاتقان بىر نۆكەر. خۇدا يولىنى تۇتقان ئەۋلىيا ـ ئەنبىياھلار سىلەر چىغىناقنىڭ باي سودىگەرلىرىگە بېرىپ، مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ قوماندانى «بىزنى تاماققا تويغۇزسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى، دەڭلار! — دېدى سۇبتاي باھادىر.

دەرۋىشلەر ئاۋۋالقى ھالىتىدە بىرى ۋارقىراپ، بىرى زىكرى سوقۇپ، بىرى ناخشا ئېيتىپ قايتىدىن چىغىناق شەھىرىگە قاراپ ئوپۇر ـ توپۇر بولۇپ مېڭىشتى.

ئون توققۇزىنچى باب

جاھانگىرنىڭ ئارمىنى

چىڭگىزخاننىڭ قەھرىمان باتۇرلىرىمىز،
خەلق بېشىغا چۈشكەن يانغىن ـ چاقماقتۇرمىز.
كېسىپ باش سانسىز ئەلنى چۆپتەك قىردۇق،
دەشت باياۋاندا تالاي ـ تالاي بەزمە قۇردۇق.
(قەدىمكى مۇڭغۇل قۇشىقى)

تەقى ـ تۇرقى ئۆزگىچە بولغان بىرنەچچە ئادەم جېسەكتە تۇرغان مۇڭغۇل لەشكەرلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار

موڭغۇل قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ـ ئۇبىتاي باھادىرنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن توختىتىپ سوئال سوراشتى ـ دە، ھايال بولمايلا ئۆتكۈزۈۋېتىپ كەينىدىن ھەيرانلىق بىلەن قارىشىپ قالاتتى. ئۇلارنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولمايتتى. ئەڭ ئالدىدا ياداڭغۇ بىر دەرۋىش چال كېلەتتى. ئۇنىڭ بېشىدا ئۇچلۇق ئېگىز كۈلاھ بولۇپ ئاق سەللە يۆگىۋالغان. ئەگەر ئۇنىڭ ئۇستىدىكى چوڭ يىپەك تونى ۋە بۇ تونىنىڭ ئالتۇن بىلەن قاپلانغان ياقۇت كۆزلۈك تۈگمىلىرى بولمىغىنىدا، ئۇنى شاھانىڭ كوچىلىرىدا دائىم ئۇچرايدىغان قەلەندەر دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولاتتى. مۇرىسىگە ئارتىۋالغان خۇرجۇننىڭ ئاغزىدىن بۇلغار ھۇقاۋىلىق جەز توپچىلىك بىر كىتابنىڭ چېتى يالتىراپ چىقىپ تۇراتتى. بىر قولىدا ھاسا، يەنە بىر قولىدا تالدىن توقۇلغان شامدان بولۇپ، شامدانىدا بىر تال شام تۇراتتى. چالنىڭ كەينىدىن پاكىنەك ئاتلارغا مىنگەن تىلماچ بىلەن ئىككى موڭغۇل نۆكەر كېلىۋاتاتتى. بۇ ئىككى موڭغۇل نۆكەر بىر ـ بىرىگە جۈر بولۇپ، موڭغۇل ئاھاڭدا ناخشا ئېيتاتتى. جېسەكتە تۇرغان قاراۋۇللارغا يېقىنلاپ كەلگەندە، «ئەمرىڭ قۇلالۇق» دەپ ۋارقىراپ رايىتتى ۋە ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، يەنە ناخشىسىنى باشلايتتى. قاراۋۇللار يېنىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، دەرۋىش بېشىدىكى قالپاقنى گەجگىسىگە ئىتتىرىپ قويىاتتى. بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ بېشىدىكى لاچىن سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن پەيزىسى① پارقىراپ

---

① پەيزە — موڭغۇل قوشۇنىدا ھەم موڭغۇللارنىڭ قول ئاستىدىكى بارلىق يەرلەردە يول خېتى رولىنى ئويناىدىغان سوقمچاق نېپىز مېتال پىلاستىنكا ياكى نېپىز تاكتاي بولۇپ، پەيزىسى بار ئادەم ئېھتىياجلىق بولغان ۋاقىتتا، مۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ياردىمىگە يەنى ئوزۇق ـ تولۇك، يەم ـ خەشەك، ئۇلاقلارغا ئېگە بولالايدۇ. ئادەملەرنىڭ مەنسىپىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان پەيزىلەر تارقىتىلغان. دەرىجىسى بويىچە پەيزىلەرگە ھايۋانات ياكى قزۇشلارنىڭ سۈرىتى چوشۇرۇلگەن. ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك پەيزىگە خىرس قىلىپ تۇرغان يولۋاسنىڭ رەسىمى چوشۇرۇلگەن.

تۇراتتى. قاراۋۇللار پەيزىنىى كۆرگەندىن كېيىن، ئاغزىنى ئاچقان پېتى داڭقېتىپ تۇرۇپ قالاتتى - دە، يولۇچىلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن بىر - بىرىگە:

— ئۆزى بىلەن كۆرۈشمەن دەمدۇ؟

— ئەمسە كىم بىلەن كۆرۈشەتتى دەيسەن، — دېيىشتى.

داڭقى ئالەمگە پۇر كەتكەن قوماندان سۇبىتاي باھادىر- نىڭ ئاق ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، دەرۋىش ھاسسىغا تايىنىپ توختاپ قالدى. شۇ چاغدا ئۆيدىن:

— ئۇستاز كىرسۇن! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

بۇسۇغدا تۇرغان قاراۋۇل قولىدىكى نەيزىنىڭ ئۇچى بىلەن دەرۋىشنى يەڭگىلگىنە تۇرتۇپ ئىشارەت قىلدى.

ھاجى رەھىم ئۆيگە كىردى، يىپەك گىلەمنىڭ ئۈستىدە بىرنەچچە ئادەم بىر تاختا يالتىراق قەغەزگە تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. بۇ مۇڭغۇل سودىگەرلىرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان قەغەز يۈزىگە تاغلارنىڭ، يىلاندەك تولغىنىپ ئاققان دەريالارنىڭ، شەھەرلەرنىڭ ئىشارەتلىك بەلگىلىرى سىزىلغانىدى.

بەستىلىك سۇبىتاي باھادىر بېشىنى كۆتۈرۈپ دەرۋىشكە قارىدى. يالغۇز كۆزى بىلەن تىكىلگىنىچە تۇرۇپ قالدى. ئاندىن يەنە يالتىراق قەغەز ئۈستىگە قارىدى. ئۇ بارماقلىرى بىلەن قەغەز ئۈستىدىكى ئەگرى - بۈگرى سىزىقلارنى كۆرسىتىپ:

— بۇنىڭغا قاراڭلار، چىغىناق شەھەرلەرنى بۈيۈك ئىدىل دەرياسىغىچە كارۋانلىق ئادەم قىرىق كۈندە يېتىدۇ. بىزگە بولسا ئۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ ھەسسە كۆپ يول مېڭىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. جاھانگىر بولغۇچىنى سايلاپ بولغاندىن كېيىن يولغا چىقىمىز، — دېدى.

— خۇدانىڭ ئۆزى يار بولغاي! — دېيىشىپ موڭغۇللار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى - دە، قوللىرىنى قوشتۇرۇپ، تەزىم

بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، بىر - بىرلەپ ئاستا چىقىپ كەتتى.

سۈبىتاي باھادىر يالغۇز قالدى. ئۇ خۇددى دەرۋىشنىڭ ئىچ سىرلىرىنى بىلۋالماقچى بولغاندەك، بىر ھازاغىچە دەرۋىشكە تىكىلىپ قاراپ تۇردى. ھاجى رەھىم قىلچىمۇ ھەيدۇقمىدى. نۇرغۇن جەڭلەردە غەلبە قىلىپ شۆھرىتى دۇنياغا تارالغان، ئالدىغا كەلگەن دۈشمەننى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تالاي شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، كۈلنى كۆككە سورىغان، رەقىبىگە ئەزەلدىن قىلچە رەھىم قىلمايدىغان بۇ ئاتاقلىق قۇماندانىنىڭ تىغدەك سانجىلىپ تۇرغان قاراشلىرىغا ئۇ بەرداشلىق بېرىپ ئەيمەنمەي قاراپ تۇراتتى.

— ئاڭلىشىمىزچە سەن كۆپنى بىلىدىغان ئادەمكەنسەن، — دېدى سۈبىتاي بىرئاز سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن.

— ئۆمۈر بويى ئوقۇش، ئۆگىنىش بىلەن بۇلدۇم، — دەپ جاۋاب بەردى ھاجى رەھىم، — لېكىن بىلگەنلىرىم بىلىم دېگىزىنىڭ پەقەت بىر تامچىسىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

— مەن بىر بالىنى كىچىك ناھەسىدە چېغىدىن باشلاپ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈچۈن تەربىيىلەپ كەلدىم. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇستازى سەن ئىدىڭ. ئون يىلدىن بېرى شۇ بالىنى كەينىمگە سېلىپ يۈرۈپ كۆپ جەڭلەرنى، كۆپ ئەللەرنى كۆرسەتتىم. ئاتقا مىنگۈدەك بۇلغاندىن باشلاپ، ئۇنىڭغا جەڭ ماھارىتى ۋە قوماندانلىق ماھارىتىنى ئۆگىتىۋاتىمەن. سەن بۇ تۇغرۇلۇق ئاڭلىغانمىدىڭ؟ — دېدى سۈبىتاي سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ.

— ھازىر ئاڭلاۋاتىمەن، — دېدى ھاجى رەھىم.

— مېنىڭ مۇنداق بىر مۇددىئايىم بار. بۇ بالىنىڭ خاسىيەتلىك ئاتىسى «ئۇلۇغ بوۋىسى»① شۇم ئەجەلنىڭ

---

① «ئۇلۇغ بوۋا» — چىڭگىزخان.

ۋەجىدىن ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي، ئارمان بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. بۇرۇن سېنىڭدىن ئالەمشۇمۇل قۇماندان ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن① توغرىسىدا ئاڭلىغانىدىم. ئۇمۇ ياش ۋاقتىدىلا ھەربىي يۈرۈشىكە ئاتلانغانىكەن. ئۇنىڭ يېنىدا دائىم ئۇرۇش ئىلمىنى پىششىق بىلىدىغان ھەربىي مەسلىھەتچىلەر، دانا ئادەملەر بۆلىدىكەن. ئەنە شۇلار ئىسكەندەرنى ھەر خىل خەۋپ - خەتەرلەردىن ساقلاپ قالىدىكەن، دەپ ئېيتىپ بەرگەنىدىڭ... — دەپ سۇبىتاي چەكسىز خىيالغا كەتكەن ئادەمدەك بىر يېنىغا بۇرۇلۇپ قاراپ ئولتۇرغىنىچە جىم بولۇپ كەتتى. بىرئاز سۈكۈتتىن كېيىن، ئۇ دەرۋىشكە بۇرۇلۇپ يەنە سۆزلەشكە باشلىدى، — پايانسىز تۈزدە يالغۇز يۈرگەن ياش يۆلۈاسىنىڭ ئەتراپىدا تۆساتتىن نۇرغۇن كىيىك پەيدا بولۇپ، يولۋاس قايسى كىيىككە قاراپ يۈگۈرۈشنى بىلمەي، بىردە ئۇنىڭغا، بىردە بۇنىڭغا ئۆزىنى ئۇرىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش باتۇخانىنىڭمۇ نۇرغۇن ئارزۇ - ئارمانلىرى بار. ئۇنىڭ يېشى كىچىك بولسىمۇ، ئۆزى يېنىپ تۇرغان بىر پارچە ئوت. شۇڭا ئۇنىڭغا سادىق، تەجرىبىلىك ۋە ئېھتىياتچان بىر دانا ئادەم كېرەك. شۇ ئادەم دائىم ئۇنىڭغا ھەمراھ بۆلۈپ، ھەددىدىن ئېشىپ

---

① ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن — قوش موگۈزلۇك ئالېكساندىر دېگەن سۆز بولۇپ، ئاسىيا ئەللىرى خەلقلىرى بۇرۇنقى زامانىدىكى (مىلادىدىن ئىلگىرى 332 — 355 - يىللىرى ياشىغان) يۇنانىنىڭ تەڭداشسىز ئۇلۇغ قوماندانى ئالېكساندىر ماكودونسكىنى شۇنداق دەپ ئاتايتتى. بۇنداق دېيىشتىكى سەۋەب، شۇ زامانلاردا ئالېكساندىرنى مەسىرنىڭ «قوش موگۈزلۇك خۇداسى يوپتو - ئامموناتى» تۇغقان دېگەن ئەپسانە تارقالغان. شۇڭا ماكودونسكى ئۆزلىگەندىن كېيىن، يېقىنقى زامانلاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كومۇش، ئالتۇن تەڭگىلەرگە ئۇنىڭ سۇرىتىنى چوشۇرگەندە دەل ماڭلىيىغا ئىككى موگۈزى بار بىر ئادەمنىڭ تەسۋىرىنى چوشۇرگەن.

يولدىن چىقىپ كەتكەن پەيتلەردە ئۇنىڭ تىزگىنىنى تارتىدىغان بولۇشى، خەۋپ - خەتەردىن ساقلىشى، ھەق سۆزىنى يۈز - خاتىرە قىلماي ئالدىدا دېيەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

— مەن جاھانكەشتىسى، بىز يالغان سۆزلەشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ ھېسابلايمىز، — دېدى ھاجى رەھىم ساقلىنى سىلاپ تۇرۇپ كەينىدىن كېلىۋاتقان بىرىگە ئىشىكنى ئېچىپ بەرگەچ.

— ئەمرىڭ قوللۇق، — دېدى ئۇ پەس ئاۋاز بىلەن.

سۆبىتاي باھادىر ئىنجىقلاپ يۈرۈپ ئورنىدىن تۇردى - دە، دوڭغاسلاپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا كەلدى. دەل شۇ پەيتتە ئۇنىڭ ئالدىغا باتۇخان كىرىپ كەلدى. ئۇستىدە موڭغۇلچە تىكىلگەن كۆك يىپەك چاپان بولۇپ، ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان تۆگمىلىرى جۇلالىنىپ تۇراتتى. باتۇخاننىڭ قارا قومچاق يۈزىدە چاقناپ تۇرغان بىر جۈپ قارا كۆزى پارلاپ تۇراتتى. ئۇ مىيىقىدا كۈلۈۋىدى، قاتار تىزىلغان سەدەپتەك چىشلىرى كۆرۈنەتتى.

سۆبىتاي باھادىر ئۇنىڭغا ئېگىلىپ سالام قىلدى.

— بىلىملىك دانانى بىر كۆرسەم دېگەندەك، مانا ئالدىڭغا كەلدى، — دېدى ئۇ ھاجى رەھمەنى كۆرسىتىپ.

باتۇخان ھاجى رەھمەنىڭ چاپىنىنىڭ ياقۇت تۆگمىلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— پېشقەدەم ئۇستازىم ھاجى رەھىم، سېنى چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەن مەن ئىدىم. بۇنداق كېيىن ئۆمۈر بويى سەن ماڭا ھەمراھ بولۇپ يۈرىسەن. پات ئارىدا بۇنداق بۇرۇن مىسلى كۆرۈلمىگەن بۈيۈك يۈرۈش باشلانغۇسى، ئۇ چاغدا سەن مېنىڭ تارىخچىم بولىسەن. مېنىڭ بارلىق ئىشلىرىمنى، ئەمر - پەرمانلىرىمنى، سۆزلىگەن سۆزلىرىمنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىمنى قالدۇرماي قەغەزگە پۈتىسەن. مېنىڭ

قىلغان بۇيۇك ئىشلىرىم كەلگۈسىدە خەلقىمىز بەرھەت بولۇپ قالسۇن، ئەۋرە - چەۋرىلىرىمىز ساھىبقىران موڭغۇل قوشۇنىنىڭ غەرب ئەللىرىگە قانداق يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئۇقۇۋالسۇن. بۇنى كۆردۈڭمۇ، — دېدى ئۇ پارقىراق قەغەزنى كۆرسىتىپ ئاندىن گىلەم ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ھېلىقى قەغەزگە تىكىلدى، — سۈبىتاي باھادىر يېنىمغا كېلىپ ئولتۇرغىن، ھاجى رەھىم سەن بۇ تەرىپىمگە كېلىپ ئولتۇر! غەربكە قاراپ سەپۇرۇلۇپ كېتىۋاتقان مۇشۇ يول — ئادەمنىڭ قېنى سەل بولۇپ ئاقىدىغان قىزىل دەريا بولىدۇ. مەن ئۇلۇغ بۇۋام يېتىپ بارالمىغان يەرلەرگە بارىمەن. لەشكەرلىرىمنى جاھانغا ئاخىرقى قىرغىنچىچە باشلاپ بارماقچىمەن.

گىلەم ئۈستىگە يېيىپ قويۇلغان يالتىراق قەغەزدىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ ئولتۇرغان باتۇخان، بۇلغۇسى يۈرۈش ئۈستىدە سۆزلەپ كەتتى. ئۇ سوقۇش تۇغرىسىدا كۆپتىن بېرى ئويلىنىپ كەلگەن بولسا كېرەك. تاتار - موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان يەرلىرىنى، يول بويىدىكى شەھەرلەرنىڭ ناملىرىنى سۈدەك سۆزلەيتتى.

— جەڭگاھلاردىكى ئىشلىرىمنى تەپسىلىي قالدۇرماي يېزىپ داڭقىمنى ئالەمگە يايسەن، — باتۇخان سۆزلەۋاتقاندا سۈبىتاي باھادىر بۇ ئىشلاردىن قىلچە خەۋىرى يوق ئادەمدەك، ئۆز خىياللىرىغا بېرىلىپ سىرتقا قاراپ ئولتۇراتتى. — ئۇلۇغ بۇۋامنىڭ ئورۇندىيالماي كەتكەن ئارزۇلىرىنى مەن ئورۇندىشىم كېرەك! «موڭغۇللار — يەر يۈزىدىكى ئەڭ باتۇر، ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ئەقىللىق خەلق. ئۇلارغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ»، — دېدى ئۇ، — شۇنداق ئىكەن موڭغۇللار پۈتۈن دۇنيانى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەك. بۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى! دۇنيادىكى بارلىق ئىنسانلار بىزگە قۇل بولۇپ خىزمەت قىلىشى

كېرەك. تەقدىرگە تەن بەرمەي قارشى چىققانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىنىدۇ. بىرىگە رەھىم قىلماي قىرىپ تاشلاپ ئادەم بېشىدىن تاغ، قېنىدىن دەريا ياسايمىز.

بىر هازادىن كېيىن باتۇخان سۇبىتاي باهادىرغا قاراپ:

— سەپەرگە قاچان چىقىمىز؟ — دېدى.

سۇبىتاي خۇددى ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك:

— لەشكەرلەرگە خاسىيەتلىك مەرھۇمنىڭ① ۋەسىيىتى ئوقۇپ بېرىلىپ، جاهانگىر② بولغۇچىنى سايلاپ بولغاندىن كېيىن ماڭىمىز. لېكىن سېنىڭدىن ئۈمىد قىلىدىغىنىم شۇ ۋاقىت قىچە ئىنتايىن ئېهتىياتچان بول. باشقىلارغا ئارىلاشماي ئامال بار يالغۇز يۈرگىن. ئويۇن - تاماشا، ئىچكىلىكتىن ئۆزۈڭنى تارت. ئۇلۇغ-ۋار ئىشلار باشلىنىش ئالدىدا ئاياغ ئاستىدىن خېپىنىم - خەتەرگە يولۇقۇپ قالما. مۇبادا سەن بىرەر پالاكەتكە يولۇققاك قوشۇن خانزادىلەردىن كۈيىك خان ياكى بولمسا قۇلقانخانىڭ قولىغا قالىدۇ. خۇدا ئۇ كۈنلەرنى كۆرسەتمىسۇن. ئۇلار بۇۋاڭنىڭ ۋەسىيىتىنى ئاڭلاش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى پۈتۈن قوشۇننى ۋەيران قىلىپ توزۇتۇۋېتىدۇ.

— راست دەيسەن، — دېدى باتۇ قوماندانىنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرگەن تەلەپپۇزدا، — مېنىڭ يېنىمدا هەر دائىم ئىشەنچە

---

① خاسىيەتلىك مەرھۇم ۋە ئۇلۇغ بوۋا — چىڭگىزخانىنىڭ هەرخىل ئىسىملىرى بولۇپ، شۇزاماندىكى موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى بىۋاسىتە ئاتىماي باشقا بىر ئىسىم بىلەن ئاتايدىكەن.

② جاهانگىر — ئەرەبچە پۈتۈن دۇنيانى تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالغۇچى دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە يۇقىرى دەرىجىلىك لەشكىرىي قوماندان دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

لمك، سادىق مەسلىھەتچىم بولۇش كېرەك. ئۇ جاھاندىكى باخشىلىق، يامانلىقلار توغرىسىدا يوشۇرمای سۆزلىيەلەيدىغان، كۆڭلىگە پۈككىنىنى توغرا ئېيتالايدىغان بولۇش كېرەك. ئەتە راپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سېنىڭ ئېيتقىنىڭ توغرا، ئېيتقىنىڭ ھەق» دېيىشىپ ماختاشتىن، ماڭا خۇشامەت قىلىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. دادىلىق بىلەن توغرىنى توغرا، خاتانى خاتا دەيدىغان بىرى يوق. بۇ ھال مېنى توغرا يولدىن ئاداشتۇرۇۋېتىدۇ. ھۈرمەتلىك ھاجى رەھىم، ئەنە شۇنداق پەيتلەردە ماڭا ياردەم بېرىپ تۇرۇشۇڭ كېرەك! ئۆتكەندە ماڭا سادىق دوستى «ئاق چايان» نى بەرگەن ئارسلان يېگىت ـ ئەرەپشاھنى تېپىش كېرەك. سۆبەتاي سەن ئۇنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكىن. ئەگەر مەن خاتا بايقىمىغان بولسام، شۇ يىگىت ئۆمرىدە بىراۋغا قۇۋۇلۇق ـ شۇملۇق، ۋاپاسىزلىق قىلغان ئادەم ئەمەستەك قىلىدۇ. خوش، ھاجى رەھىم بۈگۈندىن باشلاپ ئۇلۇغ يۈرۈش ھەققىدىكى تارىخنى يېزىشقا كىرىشكىن. قېمۇش قەلەمگىنى ئۇچلاپ، تارىخ نامەگىنىڭ بىرىنچى قۇرىغا مېنىڭ مۇشۇ سۆزلىمنى پۈتۈپ قويغىن:

«ئۇلۇغ قېماندان كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە كەم سۆز، سىرلىق بولۇش كېرەك. قۇدرەتلىك بولۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ بارلىق ئىشى ھەتتاكى مىجەز ـ خۇلقىمۇ تاپقىلى بولمايدىغان تېپىشماق، ئاچقىلى بولمايدىغان خۇپىيانە سىر بولۇش كېرەك ... ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشۈۋاتسىمۇ تۇتقان يېرىدىن قايتماسلىقى ... ئۆمىر بويى خاتالاشماسلىقى ... دۇشمەننى شەپقەتسىز قىرغىن قىلىش كېرەك.»

يىگىرمىنچى باب

جاھانگىر

مۇشۇ ۋەقە ئۆتۈپ قىرىق كۈنگىچە كۈنچىقىشتىن كېچە - كۈندۈز توختىماي كېلىۋاتقان تاتار - موڭغۇل لەشكەر-لىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇلارنىڭ كەينىدىن قىرغىزلارنىڭ، ئالتايلىقلارنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا تائىپىلەرنىڭ مىڭ كىشىدىن قۇرۇلغان قوشۇنلىرى كېلىشكە باشلىدى. ھەرقايسى تائىپىلەر ئۆز ئالدىغا قونالغۇ تەييارلاپ ئايرىم - ئايرىم ئورۇنلاشتى.

ھەرقايسى قەبىلە ۋە تائىپە لەشكەرلىرى بىر سەركىنىڭ كەينىدىن ئەگەشكەن بىر قورۇ قويغا ئوخشاش ئۆز سەردار-لىرىنىڭ يېنىدىن نېرى كەتمەي ئەگىشىپ يۈرەتتى. ھەممە-سىلا «ئاتلان» دېگەن بۇيرۇق قاچان بولاركىن، توقتۇز ئوبا-نىڭ ئۈستىدىن قاچان تۇتۇن چىقىدىكىن دېيىشىپ، غەرب ئەللىرىگە بولدىغان تەنتەنىلىك ھۇجۇمنى ئۆت كۆزى بىلەن كۈتەتتى. ئەينى زامانىدىكى موڭغۇل - تاتار لەشكەرلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ھۇجۇمغا ئاتلىنىدىغان ۋاقىتتا، توققۇز ئوبانىڭ ئۈستىدە توققۇز ئوت يېقىلاتتى. بۇ «بىرىنچى قالماي ئاتلان، ھۇجۇم باشلاندى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

بۇ قىرىق كۈننى موڭغۇل خانزادىلىرى ئەيش - ئىشرەت، ئويۇن - تاماشا ۋە خۇداغا سېغىنىپ ئىبادەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزدى. شامانلار زىكرى - سۆھبەت قىلىپ، جىنلىرىنى چاقىرىپ، پال ئېچىپ پۈتكۈل قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىي قومان-

دانی — جاهانگیرنی سایلاش ئۇچۇن، خۇدانىڭ ئىرادە قىلغان «ئوڭۇشلۇق كۈن» ى قاچان بولار دېيىشىپ پال سېلىش بىلەن بېرلدى. بىر قىسىم لەشكەرلەر: جاهانگىر بولۇشقا كۈيىك خان لايىق، شۇنى سايلاش كېرەك دېيىشەتتى. كۈيىك خان ئۇلۇغ ئۇگۈتاي خاقانىنىڭ① ئىزباسارى، ئۇ بولمىغاندا، كىم بولىدۇ. ئۇ هازىرچە ياش، لېكىن ئۇرۇش داۋامىدا پىشىپ يېتىلىدۇ، دېيىشەتتى... لېكىن كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاغدىلىپ كەتكەن قېرى لەشكەر باشلىرىنى چاپقاپ بۇ گەپلەرگە قوشۇلمايتتى. ئۇلار، «بۇ تۇغرۇلۇق كۆپنى كۆرگەن، نۇرغۇن ئىشلارنى باشتىن كەچۈرگەن قېرى باتۇر سۈبىتاي باهادىر نېمە دەركىن، شۇنى كۈتەيلى! چىڭگىز زامانىدا جۇجى باۋىرشى② نويانلار ۋە پۈتكۈل خىتايغا هۆكۈمرانلىق قىلغان مۇخۇر باتۇرلار بىلەن بىر قاتاردا، ئۇمۇ چىڭگىزخان سەلتەنەتىنىڭ بىر تۈۋرۈكى هېسابلىناتتى. ئۇلار هايات تۇرغان مەزگىللەردە، چىڭگىزخان غەلىبىگە ئېلگىرىلەپ ئامىتى ئوڭدىن كەلگەنىدى. بىز يالغۇز جاهانگىرلا سايلاپ قالماي، بەلكى قوشۇنىمىزنىڭ ئوڭ قانات ۋە سول قاناتلىرىنى باشقۇرىدىغان، قولىدىن ئىش كېلىدىغان جەسۇر لەشكەرلەرنى سايلىشىمىز لازىم. ئۇندىن باشقا ئالدىن يۇرەر چارلىغۇچى لەشكەرلەرگە دۈشمەننىنى غەپلەتتە قالدۇرۇپ باسىدىغان، چەبدەس، هىيلە - مىكىر ۋە ئامال چارىگە باي تۇمەن باشلىرىنى

---

① ئۇلۇغ خاقان — موڭغۇللارنىڭ ئىمپېراتورى. خانلارنىڭ خانى. ئۇنىڭ ئاساسىي پايتەختى موڭغۇلىيىدىكى قاراقۇرۇم شەهرى بولغان. هازىرچە بۇ شەهەرنىڭ خارابىلىرىلا ساقلانغان.

② باۋىرشى — چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ چوڭ قوماندانلىرىنىڭ بىرى.

سايلىشىمىز كېرەك. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىز سايلاپ چىقالايمىزمۇ؟ كۈيىنىڭ خانىنىڭ جاھانگىرلىككە سايلىنىش - سايلانماسلىقىنى سۆبىتاي باھادىرنىڭ ئۆزى قارار قىلسۇن. چۈنكى ئۇ، بولغۇسى ئىشلارنى ئالدىن مۆلچەرلىيەلەيدۇ. كۆپنى كۆرگەن، سىنچى ئادەم. پۈتۈن قوشۇننىڭ تىزگىنىنى بوشاشتۇرماي تۇ- تىدىغان ئادەم كىم، يەر - جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ نۇر- غۇن قوشۇننى پۈتۈن دۇنيانى بېسىۋېلىشقا باشلاپ بارىدىغان ئادەم زادى كىم بولۇش كېرەك، بۇنى ئۇ ياخشى بىلىدۇ، دېيىشتى ئۇلار.

خانلار بىلەن خانزادىلەر قول ئاستىدىكى لەشكەر باشلىق- لىرىنى سايلاش توغرىسىدا كېڭىشىپ يۈرگەن چاغدا، بولغۇسى غايەت زور ھۇجۇمنىڭ باش قوماندانى قېرى سۆبىتاي باھادىر ھېچكىمنىڭ پىكرىگە قوشۇلماي، ئۆيدىن سىرتقا چىقماي ئولتۇ- رۇۋالدى. جېسەكچى تۇرغاۋۇتلار سۆبىتايىنىڭ ئاق ئوردىسىغا ھېچكىمنى يېقىن يولاتماي قاتتىق مۇھاپىزەت قىلاتتى. شۇڭا ئۇ يەردە نېمىلەر بولۇشقانلىقىنى، ھېچ ئادەمگە سىر بەرمەيدى- غان بولغۇسى ئىشلارنى نەچچە كۈن ئىلگىرى مۆلچەرلىيەلەي- دىغان بۇ چالىنىڭ نېمە خىيالدا بولۇۋاتقانلىقىنى بىرمۇ ئادەم بىلمەيتتى.

سۆبىتايىنىڭ ئاق ئوردىسى ئەتراپىدىكى باشقا ئۆيلەردە خەۋەرچى چاپارمەنلەر، موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ تۆۋەن دەرە- جىلىك لەشكەرلىرى ۋە بەزى قىپچاق خانلىرى ئوپۇر - توپۇر بولۇپ يۈرەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى سۆبىتايىنىڭ مۇلازىملىرى- غا① ئۆزلىرىنىڭ تۈرلۈك رەڭلەردە بويالغان ساداق ئوقلىرىنى

① مۇلازىم — ھازىرقى زامانىدىكى «باش شتاب» خادىملىرىغا ئوخشاش كادىرلار. بۇلار جاھانگىرنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى يېزىپ تۆۋەنگە ئەۋەتىدۇ. بۇلار تۈرلۈك ئاخبارات ۋە مەلۇماتلارنى يازىدۇ. بەزىدە مەخپىي جاسۇ- لار ئارقىلىق رازۋىت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

تاپشۇراتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا شۇنداق ساداق ئوقلىرى چوڭ لەشكەرلەرگە قول بەردىم دېگەن مەنىدىكى تىلخەت ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى. بەزىدە مۇلازىملار قىپچاق خانلىرىنى سۇبىتاينىڭ ئالدىغا باشلاپ كىرەتتى. سۇبىتاي كەلگەن كىشىگە يالغۇز كۆزى بىلەن چەكچىيىپ قاراپ قويۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قىسقا - قىسقا سۆزلىشەتتى - دە، ئاندىن «بۇ نەرسەگىنىڭ كېرىكى يوق» دېگەن بىر ئىغىز سۆزنى ئېيتاتتى ياكى بولمىسا، قولىغا سوزۇنچاق كەلگەن ئالتۇن پەيزىنى تۇتقۇزۇپ قويىاتتى.

قولىغا پەيزە تەگكەن لەشكىرىي باشلىقلار جاھانگىرنىڭ ئېيتقىنىنى دەرھال بەجا كەلتۈرەتتى. ئۇنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنىڭ توغرا - خاتالىقىنى ئويلاپ ئولتۇرماي دەرھال ئىجرا قىلاتتى. قىيما - چىيما بولۇشىغا قارىماي، جاننى تىكىپ جەڭگە كىرىشنى شەرت قىلاتتى. قوشۇننىڭ بىر قانىتىدىن ئىككىنچى بىر قانىتىغا ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، يۆتكىلىپ بېرىشقا، كۆرسىتىلگەن يول بىلەن ماڭماي باشقا بىر يول بىلەن مېڭىشقا ياكى بولمىسا بۇيرۇقنى كېچىكتۈرۈپ ئورۇنداشقا ھېچكىمنىڭ ھەققى يوق ئىدى. ئۇنداق قىلغان ئادەملەرگە بېرىلىدىغان جازا پەقەت بىرلا، ئۇ، ئۆلۈم ئىدى.

خانلارنىڭ ياكى بەگلەرنىڭ تاپشۇرغان ھەر خىل رەسمىي ئىشلىرىنى بويالغان ساداق ئوقلىرى «زور قوشۇنغا مېنىڭ ئاتلىق ئەسكىرىم بىلەن كېلىپ قوشۇلدۇم، سۆزۈمدىن ھەرگىز تانمايمەن ھەم يانمايمەن. سەركەردىسىنىڭ قولى ئاستىدىن ھېچقانداق يەرگە بارمايمەن» دەپ ئىچكەن قەسىمنىڭ بەلگىسى ئىدى. بۇ خانلار بىلەن بەگلەر باشلاپ كەلگەن ھەربىي لەشكەرگە، كۆپ ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ پىشقان بىردىن موڭغۇل نۆكىرى قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇلار چىڭگىزخان ئورنىتىپ كەتكەن ھەربىي تۈزۈمنىڭ مۇكەممەل ساقلىنىشىنى، قولىغا چۈشكەن ئول

جەنىك بەشتىن بىر ئۇلۇشنىڭ جاھانگىرنىڭ قولىغا چۈشۈشىنى، يەنە بىر بۆلىكىنى بولسا، يىراقتىكى موڭغۇلىستانغا — ئۇلۇغ خانىنىڭ خەزىنىسىگە ئۆتەتىلىشىنى نازارەت قىلاتتى. جەڭدە قولغا چۈشكەن ئولجىنىڭ بەشتىن ئۇچ ئۇلۇشىنى لەشكەرلەرنىڭ بۆلۈۋېلىشىغا قالدۇراتتى. شۇڭا موڭغۇل باشلىقلىرىنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى — ئولجا بۆلۈشكەن لەشكەرلەر ئارىسىدا ئۇرۇش - تالاش ۋە نارازىلىق بولماسلىقىنى تەپتىش قىلىش ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ «ياساق»① تىدا يېزىلغان قانۇنلىرىدا ئۆزۈملىرىگە سەللا رىئايە قىلمىغان ئادەمگە دەررۇلا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. ئۇرۇشقا ئاتلانغان ئۇچۇن لەشكەرلەر بىر-دىن ياراملىق ئاتقا مىنىپ، ياخشى قوراللانغان ھالدا بەلگە-لەنگەن ئونغا ياكى يۈزگە كىرىپ قاتناشىشى لازىم ئىدى.

ئۇ يەردە ئۇلار ئونبېشى بىلەن يۈزبېشىنىڭ بۇيرۇقىدا بولاتتى. بۇ كېڭەشنىڭ قىرىق كۈنى ئۆتۈپ، قىرىق بىرىنچى كۈنى بولغاندا، شامانلار يەتتە قات ئاسمانىنىڭ تۆۋەندە تۇر-غۇچى خۇدانىڭ ئۆزى، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ رەھبىرى بولغان جاھانگىرنى سايلاشقا ئىجازەت بەردى، دەپ جاكالىدى.

جاھانگىرنى سايلايدىغان تەنتەنىلىك يىغىنغا ئاتاقلىق خانلار بىلەن مىڭ بېشىلارلا قاتناشىش ھوقۇقىغا ئىگە، دەپ ئۇقتۇرۇلدى. شۇڭا تۆۋەن دەرىجىلىك لەشكەر باشلىقلار ئۆز قوشۇنلىرىنى ھۇجۇم باشلىنىشىنىڭ بەلگىسىنى بېرىپ، ئۇستى-دىن ئوت ياندۇرۇلىدىغان ئوبالارنىڭ ئەتراپىغا يىغىپ، خانلار-نىڭ قانداق قارارغا كېلىشىنى كۈتتى.

---

① ياساق — چىڭگىزخاننىڭ تەدبىرلىرى بىلەن سۆزلىگەن نۇتۇقلىرىنىڭ توپلىمى بولۇپ، پۈتكۈل موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەرتىپىسىدە ئۆتەشكە تېگىشلىك قانۇن بولغان.

بايانداركان داغدۇغلىق سايلام مەركىسىگە قاتنىشىش ئۈچۈن تاك سۆزۈلمەيلا يولغا چىقتى. ئۇ ئۇستىگە قانات قېقىپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان لاچىننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن پەيزىنى يېپەك يىپ بىلەن باغلاپ مەيدىسىگە تاقىۋالغانىدى. بۇ پەيزە ئۇنىڭ قولىغا ئاسانلا كەلگىنى يوق. بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن بۇرۇن بايانداركان بەش مىڭ لەشكىرنى باشلاپ، سۇبىتاي جاھانگىرنىڭ ھۇزۇرىغا بارغاندا، قېرى قوماندان بۇلغار ھەمىيىدىن مۇشۇ ئالتۇن پەيزىنى ئېلىپ بايانداركانغا بېرىپ:

— سېنىڭ قىپچاق ئېلىدىن يىغىپ كەلگەن بۇ بەش مىڭ لەشكىرىڭ ياۋغا ھۇجۇم قىلغاندا چاقماقتەك تېز، بۆرىدەك شىددەتلىك بولسۇن! ئۆزۈڭ قېرى بۆرىدەك ھوشيار بول! بىر چوقۇپ ئىككى قارا؛ سەۋرىنىڭ تېگى ئالتۇن دېگەن گەپ بار. ھەر ئىشتا سەۋرچان بول. قوشۇنلار توختاپ بىر يەرگە جەم بولغاندا ياكى توي - تاماشا بولغان چاغلاردا مۇڭغۇللار بىلەن قىپچاقلار ئەرزىمەس نەرسىلەر ئۈچۈن بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلەشمەي، بىر - بىرى بىلەن ئىناق ئۆتسۇن. بۇ ئىشقا دائىم كۆز قۇلاق بولۇپ يۈرگىن. خوش، قىپچاق يىگىتلىرىنىڭ باتۇرلۇقىنى جەڭ مەيدانىدا سىنايمەن، — دېگەنىدى.

بايانداركان بىر توپ ئۆكەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى باشتىن ئايىغىچە ياخشى كىيىنگەن، ياراملىق ئاتلارغا مىنگەنىدى. ئۇستىگە يېپەك تون، بېشىغا ئاق پاپاق كىيگەن يۈز ئاتلىق لەشكەر خان بىلەن بىرگە مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ تۇرالغۇسىغىچە ئەگىشىپ كەلدى. ئاتاقلىق سەركەردىلەر بىلەن خانلارلا ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، مەرىكە بولىدىغان تۆپلىكنىڭ ئۇستىگە كۆتۈرۈلدى. باشقىلار تۆۋەندە قالدى.

بایاندارخان هەربىگە خانىشى بىلەن بىرگە چاقىرىلىپ ئاندى. ئۇنىڭ خانىشى بورىلا خوتۇن دېگەن ئېگىز بويلۇق كېلىشكەن ئايال ئىدى. خانىشنىڭ يېپەك كۆڭلەكنىڭ پۈرمە-لەنگەن كەڭ ئېتىكى ئاتنىڭ بېشىدىن قۇيرۇقىغچە ھەممە يېرىنى يېپىپ تۇراتتى. خانىڭ كىچىك خوتۇنلىرى بىلەن كېنىزەكلىرى بىرلىكتە خانىشنى ئاتتىن ئاران چۈشۈرۈۋالدى. ئېسىل كىيىملىرىنى سۈرەپ - پۈتلىشىپ خانىشىڭ كەينىدىن دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقتى. دۆڭنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن تەخت ئورۇنلاشتۇرۇلغان، تەختنىڭ ئالدىغا چېڭ يېپەك گىلەم سېلىنىپ ئاندى. تۆي باشقۇرغۇچىلار خانىشقا گىلەمنى دەسسەپ تەختكە تېگىپ كەتمەي ئۆتۈڭ دېيىشتى. چۈنكى گىلەم مۇقەد-دەس ھېسابلانغاچقا دەسسەشكە بولمايدىكەن. خانىش تەختنىڭ سول تەرىپىگە ئۆتۈپ، باشقا داڭلىق قىپچاق خانلىرىنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش يۈغان - سېمىز ئايالىرىنىڭ ئارىسىدىن ئورۇن ئالدى. خانىشلارنىڭ ھەممىنىڭ بېشىدا كەشتىلەنگەن ئاق چىلاۋۇش① بولۇپ، چىلاۋۇشنىڭ ئۈستىگە بىر تۇتامدىن ئۈككە تاقىۋالغانىدى.

خانىشنىڭ كەينىدىن پۈتىنىڭ ئۈچىدا دەسسەپ ئىككى قىزنىمۇ كېلىپ ئايالارنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. بۇ قىزلار ئەترا-پىدىكى كىشىلەرگە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويياتتى. ئىككى لىسى ئۈستىگە چىرايلىق يېپەك چاپان كىيىپ، چۈشقىتەك نازۇك بەدەنلىرىنى ئالتۇن ئۇققالىق كەمەر بىلەن باغلاپ، كەمە-رىگە بىردىن كىچىك خەنجەر قىستۇرۇۋالغانىدى.

ئولتۇرغان كىشىلەر قىزلارنى كۆرۈپلا ئۆزئارا پىچىرلىشىپ:

— ھە، بۇلار كەلگۈسىدە جاھانگىرغا بېرىلىدىغان سوۋغىلاركەن - دە...بايانداركان قىزلارنى ئەتەي داملىتىش

---

① چىلاۋۇش — ئايالارنىڭ كەشتىلەنگەن باش كىيىمى.

ئۇچۇن ئەكەلگەن. مۇشۇنداق ساھىبجامال قىزلىرى بار بايانـ دارخانىنىڭ نېمە ئارمىنى بار دەيسەن، كاساپەت! ئۇنىڭ ئۆزىلا مۇڭغۇل خانىنىڭ ئاتىسى بۇلۇپ قالىدۇ - دە... — دېيىشتى،

يىگىرمە بەشىنچى باب

داھىينى سايىلاش

ئۇيۇقتىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئەتىگەنكى قۇياش، بارا - بارا يېنىۋاتقان ئوت شارىغا ئايلىنىپ، يەر - جاھانىنى قىپقىزىل شەپەق نۇرىغا چۆمدۈردى. پەرەڭدەك تاۋلىنىپ تۇرغان كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ سېخىي نۇرىنى يەر - جاھانغا چېچىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا كاناي - سۇناي، ناغرا - دۇمباقلار چېلىنىپ، ئەتراپنى گۈلدۇرلىگەن ھەيۋەتلىك سادا قاپلىدى. بۇ، ئەتىگەندىن بېرى تەرەپ - تەرەپتىن ئات سالدۇرۇپ كېلىپ يىغىلىۋاتقان سەلتەنەتلىك مەرىكىنىڭ باش لانغانلىقىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

شۇ زامانىنىڭ ئادىتى بويىچە، يىغىلغان خەلقنىڭ ھەممىسى بەللىرىدىكى پۇتىسىنى يېشىپ بوينىغا ئېسىپ، يەرگە باش قويۇپ ئۇيۇقتىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا چوقۇنۇشقا باشلىدى. شاھانلارمۇ داپ چېلىپ، ساما سېلىپ جىنلىرىنى چاقىرىپ سەكـ رەشكە باشلىدى. ئۇلار: «ئەي، ياراتقۇچى خۇدا، بۇلغۇسى ئۇرۇشتا بىزگە نۇسرەت، لەشكەرلىرىمىزگە مەدەت بەرگەيسەن. ئۇلۇغ تاتار - مۇڭغۇل خەلقىنىڭ مەرھىمىتىنى ئۈستۈن قىلغايـ سەن. بىزگە قارشى چىققان دۈشمەنلىرىڭ ھالىنى خاراب ئەيلـ گەيسەن»، «بۇ يىغىنغا قاتناشقان خانلار بىلەن بەگلەرنىڭ،

ئۇلۇغ ئۆلىما زاتلارنىڭ نىيىتى بىر يەردىن چىقىپ خاسىيەت
لىك چىگىز تەسلىدىن بۇلغان خانزادىلەرنىڭ ئىچىدىكى
ئەقىل - پاراسىتى ئەڭ ياخشىسىنى سايلاپ چىقىڭلار! ئۇ چىگ
گىزخانىنىڭ يېگىلمەس تۈزىنى كۆتۈرۈپ، جاھاننى زىلزىلىگە
كەلتۈرگەن مانسىز قوشۇنىنى پۈتكۈل دۇنيانى بويسۇندۇرۇشقا
باشلاپ ماڭغاي!» دەپ خۇداغا سېغىناتتى.

بۇش تۇرغان ئالتۇن تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىگە كۈيمەك
خان كېلىپ ئولتۇردى. بۇ ياش خاننىڭ روھىي ئۇستۇن، كەيپى
چاغ بۇلۇپ، ئۇنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق جىلۋە قىلاتتى.
ئۇنىڭ تۇرۇپ - تۇرۇپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇشىدىن «مەن
ئۇلۇغ خاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن بۇلغان بالا تۇرسام، ئۇنىڭ
ئىزىنى بېسىپ تەختى ۋارىسى بۇلغان تۇرسام، مەن جاھان
گىر بۇلماي كىم بۇلاتتى؟» دەپ ئۆزىنىڭ سايلىنىشىغا شەك
كەلتۈرمەي ئولتۇرغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. باشقا خانلار بۇلسا،
كۆرۈنۈش ئۇچۇنلا چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ ئۆز نىيىتىنى
ھېچكىمگە سەزدۈرمەيتتى. مۇشۇ ھەجىمىپ يۈرگەنلەرلا بىر
پالاكەت كەلتۈرۈپ چىقمىسا، كۈيمەك خاننىڭ باشقا ئەندىشىسى
يوق ئىدى. قايسى تەرەپتىن ئېيتقاندىمۇ ئۇنىڭ سايلىنىشىدا
شەك يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئەتراپىدا ئولتۇرغان خانلارغا
ئارىلاپ كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويياتتى. يىغىلغان توپنىڭ
ئىچىدە تېخىچە باتۇخان كۆرۈنمەيتتى. بۇ ھال كۈيمەك خاننى
ئەندىشىگە سالدى. ئۇ ئەتراپىغا ھېلىدىن - ھېلىغا قاراپ
باتۇخاننى ئىزلەيتتى. ئەنە ئاۋۇ چەتتە باتۇخاننىڭ بىر تۇغقان
ئاكىلىرى — ئوردا، سايبان، تاڭغۇت خانلار ئولتۇراتتى. ئەتە
مالىم ئۇلار ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ بۇلۇپ، باشقىلاردىن ئايرىم
ئولتۇرغان بولسا كېرەك، ھەممىسلا ئۆزئارا پاراڭ سېلىشماي،
قاپاقلىرىنى تۈرگىنىچە دومسىيىپ ئولتۇرۇشاتتى.

بىر چاغدا شامانلارنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى چىققىدە بەسلەپ قالدى. كۈيىنىڭ خان ئۆزىنى مەرىكىدىكى ئەڭ چوڭ ئادەم چاغلاپ، خالايىق ئالدىدا سۆزلىمەكچى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇۋۆدى كاناي - سۇنايلار قايتىدىن چېلىنىشقا باشلىغاچقا يەنە ئولتۇرۇپ قالدى.

توپ ئىچىدىن ئاتاقلىق قوماندان جاپانايۇن سەكرەپ تۇردى. جاپانايۇن چىڭگىزنىڭ «تەجرىبىلىك قەھرىمانى» نىڭ بىرى بولۇپ، چىڭگىزخان يۇرۇش قىلغان دەۋرلەردە ئۇ، سۇبەتاي باھادىرنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى چارلىغۇچى قوشۇنىنىڭ باشلىقى بولغانىدى. ئىككى يەلكىسىگە ئىككى كىشى بىمالال مىنگۈدەك كەلگەن جاپا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەينى زامانلاردا لەشكەرلەرگە چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىنى جاكالاشتا ئىشلىتىدىغان سۆزلەرنى ئىشلىتىپ بوغۇق ئاۋازدا ۋارقىراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— سانسىز دۈشمەنلەرنى باش ئەگدۈرگەن، ياۋغا قارشى ئارسلاندەك كۈرەش قىلغان قىران سەرۋازلار سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار! ئۇلۇغ خاننىڭ تاجسىدىكى گۆھەرلىرىدەك قىممەتلىك لەشكەرلەر! ھەيۋىسى جاھاننى لەرزىگە سالغان، ئەزەلدىن يېڭىلمىگەن ئەزىمەتلەر! ھەقىقەت ئۈچۈن جان تىككەن باھادىرلار! مۇقەددەس خاقانىمىزنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈڭلار! خاسىيەتلىك بوۋىمىزنىڭ دانا سۆزلىرىنى ئەسته چىڭ تۇتساڭلار غەلبە ھامان سىلەرگە يار بولىدۇ. قارشى چىققان دۈشمەنى يەر بىلەن يەكسان قىلغايسىلەر! ھېسابسىز مال - دۇنيانى ئولجا ئالغايسىلەر، مالالارنى توپ - توپى بىلەن ھەيدەپ كەلگەيسىلەر!

خانلارنىڭ نۆكەرلىرى تەرەپتىن:

— مۇقەددەس خاقانىمىزنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈڭلار!

بىباھا سۆزلەرنى قۇلىقىڭلارغا قۇيۇپ، كۆڭۈل دەپتىرىڭلەرگە پۈتۈۋېلىڭلار! ــ دېيىشىپ ۋارقىراشتى.

پۈتۈن قوشۇن سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىغا قارىغىنىچە يەرگە يۈگۈنۈپ ئولتۇردى. پۈتۈن مەيدان تىمتاسلىققا چۆمدى.

سۇبىتاي باھادىرنىڭ تۆت كاتىپى بىرلۇپ، ھەممىسى مۇسۇلمان دىندىكى ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇلارنىڭ ئاۋازى يۇقىرى بولغاچقا تۆتىنىسىنى جارچى قىلىپ بەلگىلىگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇلار بېشىدىكى قازاندەك سەللىلىرىنى كۆتۈرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ، تۆت تەرەپكە قاراپ قۇلىدىكى يالتىراپ تۇرغان قەغەزنى ئۇنلۈك ئوقۇشقا باشلىدى:

ــ قۇلاق سېلىڭلار، مۇقەددەس بۈۋىمىز بۇنىڭدىن ئون يىل مۇقەددەم ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئەمر قىلىپ مۇنداق ۋەسىيەت قىلغانىدى: «بىز جۇجى ئىسىملىك چوڭ ئوغلىمىزنى ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك خان تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ، غەربتىكى ئۆلكىلارنى شۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بەرگەنىدۇق. بىز ئۇنىڭغا ساھىبقىران مۇڭغۇل قۇشۇنىنى باشلاپ، يەرنىڭ ئاخىرقى چېتىگە يەتكىن، پۈتكۈل ئالەمنى بۈيسۇندۇرغىن، دەپ ئەمر قىلغانىدۇق. ئەپسۇسكى، تەقدىر ئۇنىڭغا يېتىل قويمىدى! تۇن قاراڭغۇسىدا يۈشۇرۇنۇپ كېلىپ، غەمسىز يۈرگەن كىشىنىڭ كەينىدىن پىچاق ئۇرىدىغان نامەرد دۈشمەن تەرىپىدىن ئۇ ئېسىل ئەر ئارماندا كەتتى. شۇڭا مېنىڭ ۋاپادار شېرىكلىرىم، باھادىرلىرىم بىلەن نۆيانلىرىم ماڭا قۇلاق سېلىڭلار! بىز غەرب ئەللىرىنى بۈيسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىدىغان ھېسابسىز مۇڭغۇل قۇشۇنىنىڭ باش سەردارى قىلىپ شىر يۈرەك نەۋرىمىز جۇجىنىڭ بالىسى باتۇخاننى تەينىلەيمىز. ئۇ ۋاقتى كەلگەندە مېنىڭ قېرىل ئاستىمغا يىغىلغان تاتار ـ مۇڭغۇل خەلقىنى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ شۆھرىتىنى ئالەمگە يايىدۇ. شۇڭا مەن ئۇنىڭغا

ئۆزۈمنىڭ جەڭدە مىنىدىغان تۇلپارىمنىڭ قويۇن قىنى كەبىسىپ بەردىم. ئۇ قويرۇقنى تۇغىنا تاقاپ ئالسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇرۇش - جەڭ ئىشلىرىدا تەجرىبىسى مول بولغان سۇبىتايغىمۇ ئەمر قىلىمىز، ئۇ نەۋرىمىز باتۇخاننى تەربىيىلەپ، ئالتۇن تىزگىنىنى قولدىن چىقارماسلىقنى ئۆگىتىپ تۇرسۇن شۇنداقلا باتۇخان كۆپنى كۆرگەن، تەجرىبىلىك، ئەقىللىق سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئىيتقان سۆزىنى دائىم قولاق سېلىپ ئاڭلايدىغان بولسۇن. مۇشۇنى ئورۇندىيالمىسا، باتۇخاننىڭ قولى ئاسمانىدىكى يۇلتۇزغىمۇ يېتىدۇ! ئالدىغا كەلگەن دۈشمەننىڭ يەلكىسىگە دەسسەپ يۈرۈپ، دۇنيانىڭ ئۇ قىرغىقىچە بارالايدۇ! يەرنى ئوراپ تۇرغۇچى تۈۋى يوق دېڭىزنىڭ سۈزۈك سۈيىدە ئېتىنى سۈغىرالايدۇ. يەقەت شۇ چاغدىلا دۇنيادا ئۇرۇش - تالاش، ئاغرىق - سىلاق، ئاچ - يالىڭاچلىق دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى تۈگەيدۇ. يەر يۈزىگە پۈتۈنلەي ئەمنلىك ئورنايدۇ. مۇقەددەس روھنىڭ ئىسمى مانا مۇشۇ. پۈتكۈل تاتار - مۇڭغۇل خەلقىنىڭمۇ ئارمانى مۇشۇ بولۇشى كېرەك!...

— ئىلاھىم شۇنداق بولغاي! — دەپ ۋارقىراپ پۈتۈن دۆڭلۈكنىڭ يۈزىنى چۈمۈلىدەك قاپلاپ كەتكەن تاتارلار بىلەن مۇڭغۇللار ئاسمانىنى لەرزىگە كەلتۈردى، — خاسىيەتلىك بۇۋىمىزنىڭ ئەرۋاھى بىزنى قان مەيدانىغا باشلاپ بارسۇن! چىڭگىزخان مىنگەن خاسىيەتلىك جانۋارنىڭ قۇيرۇقى يەنە بىزگە يول باشلىسۇن! بىزنى يېتەكلەيدىغان داھىي قەھىرمانى! كۆرسىتىڭلار!

شۇ ۋاقىتتا دۆڭنىڭ ئېتىكىدە تۇرغان يۈز ياساۋۇل ئارىسىدىن ئاق بوز ئاتقا مىنگەن بىر ياش مۇڭغۇل چىقىپ كەلدى. ئۇ ئېتىنى ئويناقشىتىپ، دۆڭنىڭ ئۈستىگە

چېپىپ چىقتى - ده، ئېتىنى چېپىده تېخىتاتتى. ئارقىسىدىن ئۇچ ئاتلىق يىگىت يېتىشىپ چىقتى. ئوتتۇرىسىدىكىنىڭ قېلىدا بەش قۇيرۇقلۇق① توققۇز تاراملىق تۇغ بار ئىدى. تۇغنىڭ ئالتۇن دەستىسىنىڭ ئۇچ تەرىپىده جىرەن يىلقىنىڭ ئۇزۇن قۇيرۇقى يەلپۈنۈپ تۇراتتى. غالىب چىڭگىزخانىنىڭ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان قېرى مېڭغۇللارغا بۇ قۇيرۇق ئوبدان تېنۇش ئىدى.

— ئەنه باتۇخان! — دەپ قېشۇن گۈررىده ۋارقىرىدى، — جۇجىنىڭ بالىسى، چىڭگىزخانىنىڭ نەۋره ئوغلى باتۇ مۇشۇ! مىنگىنى ئەينى زامانىدا چىڭگىزخان ھۇجۇمغا ئۆتكەنده، ئېگەرلىمەي يېتىلەپ يۈرىدىغان «سەتەر» دېگەن ئاق بوز ئات. ئۇرۇش تەڭرىسى سېلىدى كىشىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي، شۇ ئاتقا مىنىپ لەشكەرلەرنى قوغدايىتتى. باشلا بىزنى باتۇخان! سېنىڭ يېلۇڭدا مەممىزنىڭ جېنى پىدا!

باتۇخاننىڭ بېشىدىكى ئالتۇن دۇبۇلغۇسى، ئۈستىگە كىيگەن ئاق ساۋۇتى كۈن نۇرىدا تاۋلىنىپ چاقنايىتتى. ئاستىدىكى ئاق ئارغىمىقىنىڭ كۆزى ئوتتەك يانغان بېلۇپ، ئۇ يەرنى چاپچىپ تۇراتتى. باتۇخان ئويناقشىپ تۇرغان ئاتنى مەيلىگە قېيماي ئۇنىڭ ئالتۇن تىزگىنىنى تارتىپ تۇروپ،

---

① باتۇخاننىڭ تۇغى — موڭغۇل، خىتاي قاراتېخىلىرى چىڭگىزخانىنىڭ بىر ئاق، بىر قارا تۇغى بارلىقىنى ئېيتىدۇ. موڭغۇللار ئاق رەڭنى ياخشىلىق، قارا رەڭنى بولسا يامانلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قارىغان. «توققۇز قۇيرۇقلۇق» ياكى «توققۇز تاراملىق» تۇغنى بەزى تەتقىقاتچىلار توققۇز ئاتنىڭ قۇيرۇقىنى تاقىغان چوڭ بايراق ئىدى دېسە، يەنه بەزىلەر تاتار - موڭغۇللارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاساسلىق تۇغى — ئوستىده قارا قاغىنى پۈتى بىلەن ئېلىپ كېلىۋاتقان بىر ئوڭقارنىڭ رەسمى چوشۇرۇلگەن تارام - تارام توققۇز قۇيرۇقى بار بايراق ئىدى دېيىشىدۇ. خىتاي تۇغلىرىغا ئوخشاش موڭغۇل تۇغلىرىنىڭ قۇيرۇقلىرىنىڭ سانىمۇ سەركەردىلەرنىڭ دەرىجىسىنى بەلگىلەيتتى، دەپ يازغان.

ئەگەر قىلىچىنى سۇغۇرۇۋالدى - دە، قوشۇنغا قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— تەڭداشسىز قەھرىمان، باھادىرلىرىم! ماڭا قۇلاق سېلىڭلار! — دەپ ۋارقىرىغاندا پۈتۈن قوشۇن جىمجىت بولدى. — پۈتۈن ئالەمنى تىترەتكەن بۇۋام ماڭا: «غەربتىكى يەرلەرنىڭ ئاخىرقى قىرغىقىغا بېرىپ، بارلىق يەرلەرنى بويسۇندۇرغىن، دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز، ساھىبقىران باھادىرلىرىم، بۇۋامنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە سىلەرنى باشلاپ، يەرنىڭ ئۇ چېتىگە يېتىپ بېرىشقا قەسەم بېرىمەن. بىزگە قارشى كەلگەن دۈشمەنلەرنىڭ بېشىغا چاقماق بولۇپ چۈشۈپ، يەر - جاھاندا قانىنى سەل قىلىپ ئاقتۇرۇشقا قەسەم ئىچىمەن. — كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۈزمەي قاراپ تۇرغان ئاۋام خۇشاللىقىدىن بىر گۈرۈلدىشىپ تەخىتاپ قالدى، — ھەممىڭلارنى تاۋار - دۇردۇنغا پۈركىيەلمەسەم، ئالدىڭلارغا قورۇ - قورۇ مالنى سېلىپ ھەيدىيەلمەسەم، سىلەرنى ھېسابسىز بايلىق بىلەن كۆمۈۋېتەلمەسەم بۇ دۇنيادا بېشىمنى كۆتۈرۈپ يۈرمەيمەن! ئەگەر شۇ دېگەنلىرىمنى ئەملگە ئاشۇرالمىسام ئالدىڭلاردا قارا يۈز بىلەن كېتەي! ئۇلۇغ بۇۋىمزنىڭ مۇقەددەس ئەرۋاھى ئۇرسۇن! غەربتىكى ئەللەر بايلىق ئىچىگە پېتىپ قالغان. ئۇلارنىڭ خەلقلىرى خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئادەتلىنىپ، پۈتۈنلەي ھۇرۇنلىشىپ كەتكەن. ئۇرۇش دېسە يېپۇرماقتەك تىترەپ كېتىدىغان قورقۇنچاقلارنىڭ يۇرىكىنى مۇجۇپ قويايلى. سېمىزلىكتىن ماي قاپلاپ كەتكەن باشلىرىدا قامچا ئوينىتايلى.

پۈتۈن قوشۇن خۇشاللىقىدىن يەنە گۈرۈلدەپ كەتتى. تەرەپتىن چىققان: «بارىكاللا! ئوغۇل بالا! پۈتۈن دۇنيانى لەرزىگە سالغان ئۇلۇغ خانىنىڭ ھەقىقىي نەۋرىسى ئىكەنسەن! سېنىڭ پېشىڭنى تۇتساق دۇنيا قولىمىزدا! ئۆمرۈڭ

ئۇزۇن بولسۇن! مەرتىۋەك ئۇستۇن بولسۇن!» دېگەن ۋارقىراشلار ئاسمان ـ پەلەككە كۆتۈرۈلدى. باتۇخان سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ــ مەن يەنە مۇنداق قەسەم ئىچىمەن، دادامنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرگەن غالجىر ئىتلارنى ھازىرغىچە ئېسىمدىن چىقارغىنىم يوق. ھاياتلا بولىدىكەنمەن ئۇلارنى يەرنىك ئاستىدىن بولسىمۇ ئىزلەپ تېپىپ، تىرىك پېتى قاينىۋاتقان قازانغا باسىمەن. بۇ ئىشنى ئەگەر بىر تۇغقان ئادەم قىلغان بولسىمۇ ئايىماي قويىمايمەن. ھازىر كۆتۈپ تۇرىدىغان پەيت ئەمەس. ئەتە سەھەردە ئاتلىنىمىز. پۈتكۈل قوشۇن بىرىنچى قېتىم ئىدىل دەرياسىنىك بويىغا يىغىلىدۇ. قانلىق قىرغىن ئەنە شۇ يەردىن باشلىنىدۇ. ئۇ يەر قىران بۇركۈتلىرىمىنىك، شۇڭقارلىرىمىنىك سەپەر ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان جاي! ــ باتۇنىك سۆزىدىن كېيىن ھەر بىر قىپچاق قەبىلىلىرى ئۆز ئۇرۇقلىرىنى چاقىرىشقا باشلىدى: «مانا تاۋ! قارا بۇرا! ئامانجىۇل! ئويباس! تۆت ئوۋۇل» دېگەن چۇقانلار يەر ـ جاھاننى قاپلىدى.

خالايىق گۈرۈلدەپ تۇرغان مەزگىلدە يېڭى سايلانغان جاھانگىر ئېتىنىك بېشىنى بۇراپ، سۇبستاي باھادىرىنىك ئاق ئوردىسىغا قاراپ مېڭىۋىدى بىرنەچچە خان يۈگۈرۈپ كېلىپ باتۇنىك ئېتىنىك تىزگىنىگە يېپىشتى. ئۇلارنىك بەزىلىرى باتۇنىك شاۋرۇم ئۆتۈكىنىك قونچىلىرىغا سۆيۈپ، بەزىلىرى ئۇنىك ئېتىنىك بويىنىغا، ئۇزەڭگىلىرىگە ئېسىلىپ:

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇغ جاھانگىر! ئاتىڭىز چۈشۈپ ئاشۇ ئالتۇن تەختتە بىر پەس ئولتۇرغىن. بۇ تەخت ئەمدى سېنىڭ مەنسۇپ. ھازىر پۈتۈن يۇرت سايلانغىنىڭغا تەنتەنە قىلىپ چوڭ توي قىلماقچى. خانلارنىك، قىپچاق سۇلتانلىرىنىك ھەممىسى سېنىڭ باش قويۇپ، ھۆرمەت بىلدۈرمەكچى، ــ دېيىشتى.

باتۇخان مىيقىدا كۈلۈپ قويۇپ، خانلارنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئورۇندىماقچى بولدى ـ ده، ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى. خانلار قول قېشتۇرۇپ، بەللىرىنى يايدەك پۈكۈپ تەزىم قىلىپ، ئالتۇن تەختىنىڭ ئالدىدا ياتقان گىلەمگە قاراپ ماڭغان باتۇغا يول بېرىشتى. باتۇخان گىلەمگە يېتىپ كەلگەندە بېشىغا چېرىك سەللە يۆگىگەن بىر يىگىت ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇدۇل كېلىپ تېخىتاپ:

ـ باتۇخان ئالدىڭغا بىر قەدەم ماڭغۇچى بولما. ئەگەر ياسىدىكەنسەن، ئىشىك تامام ۋەسسالام! ـ دەپ قولىدىكى نەيزىنى توغرىسىغا قويىدى. ئاندىن ئۇ يىگىت نەيزىنى زەربە بىلەن يېپەك گىلەمگە ئۇرۇۋۈندى، ئۇزۇن نەيزە يېپەك گىلەمنى تېشىپ ئۆتۈپ، گۈلدۇرلىگەن پېتى چوڭقۇرغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇ گىلەمنىڭ بىر چېتىنى قايرىپ ئېچىۋىدى، ئاستىدىن تۆۋى يوق بىر چوڭقۇر قۇدۇق كۆرۈندى. بۇ دەھشەتنى كۆرگەن باتۇخان:

ـ ئەرەپشاھ ياشاپكەت! ـ دېدى ـ ده، يۈگۈرگەن پېتى سۇبتاي باھادىرنىڭ ئاق ئوردىسىغا كىرىپ كەتتى.

خاننىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان يىگىت ـ ئەرەپشاھ ئىدى.

خانلار قۇدۇق بېشىغا يىغىلىپ، ئۇنىڭ تۈۋىگە كېلىپ: «پاھ بۇنى قانداق ھارام نىيەتلىكلەر قىلىدىكەنە» دېيىشىپ ھاڭ ـ تاڭ بولۇشتى.

بىر ھازادىن كېيىن سۇبتاي باھادىر كېلىۋاتقىدۇ، دېگەن ئاۋاز چىقتى. راستتىنلا ھازىرمۇ غەيرىتىدىن قالمىغان، قېرى قېرىماندان بىر پۇتىنى سۆرەپ ئالدىرىماي كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ چەكچىيىپ تۇرغان چەشمە كۆزى پۈتۈن دۇنيانى يالماپ يۇتۇۋەتكۈدەك ئەلپاز بىلەن خانلار ۋە باشقا مېھمانلارغا تىكىلدى. ئۇ:

— مەن ئىككى كۈن بۆلمۈدىم، قارائىغۇ بۆلۈك - پۇچ قاقلاردا مۆكۈپ، مۆڭگۈسقا① ئوخشاش ئادەمگە كۆرۈنمەي تۇزاق قۇرۇپ يۈرگەن كىملەر! مېنىڭ بېشىم ئامان بۆلسا، مېنىڭ سۆيىتاي باھادىر ئىكەنلىكىم ھەق بولسا، خاسىيەتلىك ئەرۋاھنىڭ ئۆزى تەپىنلىگەن ياش داھىيغا ئۇ قەست قىلالماي دۇ! ئۇنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشنى ئويلاپ يۈرگەنلەرنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، تېنىنى ئىتلارغا تاشلاپ بېرىمەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ كارامىتىنى كۆرەرمەن. ئەمدى كۆپ كېچىمەيلى! بىز ئەتە ئەمەس تاق ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا قوزغىلايلى. چېدىر، ئۆيلەرنى يىغىپ، تۆگىلەرگە ئارتىڭلار! ئاتلارنى تىز ئىگەرلەڭلار! نۆكەرلەر ئوت ياقسۇن! — دېدى - دە، ئاقساپ ئېنجىقلىغىنىچە ئۆز ئۆيىگە قاراپ ماڭدى.

شامالمۇ يېڭى. ھاۋا تىنجىق بۆلۈپ، ئىسسىق ھۆپۈلدەپ تۇراتتى. بىر ۋاقىتتا ئوبانىڭ ھەرقايسىسىنىڭ تېڭىقۇز يېرىدىن يېقىلغان ئوت تۇتەپ ياندى. ئۇنىڭدىن كۆتۈرۈلگەن قارا ئىس تېلغىنىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، بۇلۇتلار بىلەن تۇتىشىپ كەتتى. بۇ سۆيىتاي باھادىرنىڭ نۆكەرلىرى ياقىقان ئوتلار ئىدى. بۇ غەربتىكى ئەللەرگە ھۇجۇم باشلاندى، ھەممىڭ ئاتلان، دېگەن بەلگە ئىدى.

---

① مۆڭگۈس — مۆڭغۇل خەلق چۆچەكلىرىدىكى دىۋە يالماۋۇزلار. بۇرۇنقى مۆڭغۇل باتۇرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلار بىلەن سوقۇشقانمىش.

ئىككىنچى قىسىم

باتۇرخاننىڭ غەربكە يۈرۈشى

... تاتار - موڭغۇل تاجاۋۇزچىلىقىنى ئاسىيادىن چىققان ئادەتتىكى، تەرتىپسىز، ستېخىيىلىك تەدرىجىي كېڭىيىش دېيىش پۈتۈنلەي ئاساسسىز. ئەسلىدە بۇ ھۇجۇمنى پۈتكۈل قوشۇن مەقسەتلىك ھالدا ئېلىپ بارغانىدى شۇنداقلا بۇ قوشۇننىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسى، تېخنىكىسى، ئىنتىزامى دۇشمەن قوشۇنىنىڭكىدىن زور دەرىجە دە ئۈستۈن ئىدى.

(ناپولېئون)

بىرىنچى باب

قوشۇن ئاتلاندى

نەزەر كەرىزەك چال خورازنى قىزىل رومالغا يۆگەپ، سۈرلۈك موڭغۇل قوماندانى سۈبىتاي باھادىرنىڭ ھۈزۈرىغا ئېلىپ كەلگەن كۈندىن باشلاپ، ھاجى رەھىم بۇ يەكچەشمە ئاقساق يىلپىزنىڭ قولىغا چۈشۈپ، پۈت قولى چۈشىلىپ قالدى.

سۇبىتاي دەسلەپكى كۈنىلا ھاجى رەھىمگە:
— سەن كۆپنى بىلمىدىغان ئۇقۇمۇشلۇق زاتسەن. شۇ سەۋەبتىن شەۋكەتلىك جاھانگىر باتۇخان سېنى قېرىدىن چىقار-ماسلىقنى ۋە دائىم مېنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يۈرۈشنى قارار قىلدى... سېنى: «دۇنيانى بېيسۇندۇرۇش يېرىدا قىلغان ھۇجۇم-لىرىمنى تارىخ قىلىپ يازسۇن؛ يازغاندىمۇ ئادەتتىكىدەك ئەمەس، قەلەم قۇۋۋىتىنى تېرىلۇق ئىشقا سېلىپ تەسۋىرلەپ يازسۇن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ بىلىملىك راتنىڭ قەغەز ۋە سىيالىرىنى يېتەرلىك، قورسىقىنى توق، كىيىمىنى پۈتۈن، ھەممە نېمىسىنى تەل قىلىپ بېرىڭلار، دەپ بۇيرۇق قىلدى. بۇ جەھەتتىكى ئىشلارنى مەن بەجا كەلتۈرىمەن، ئۆزۈڭگە لازىم بېرىلغان نەرسە-لەرنىڭ ھەممىسىنى ئالسەن. مەن ئۆمرۈمدە سۆزنى ئىككى قىلغان ئادەم ئەمەسمەن. ئارىسالدا بۇلما. ماۋۇ چال سېنىڭ خىزمىتىڭدە بولىدۇ... يۈرۈش ۋاقتىدا ساڭا ئات بېرىلمەيدۇ، يۈگۈرۈك ئاتقا مىنىپ يۈرىدىغان سەن نۆكەر ئەمەستە؟! كېم بىلىدۇ، ئاستىڭغا ئات چۈشسە بىر كېچىدە غايىب بولارسەن!... ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتلىق يۈرسەڭ قەغەز - قەلەملىرىڭ چېچىلىپ ئاۋارىچىلىق تارتسەن. شۇڭا سەن تاڭغۇت ئىلىدىن كەلتۈرۈلگەن تۆگىگە مىنىپ ماڭغىن. بۇ چالمۇ شۇنىڭغا مىنىدۇ. ئىككىلار مېنىڭ كەينىمدىن قالماي ماڭسىلەر. ھەي، خۇراز ئەكەلگەن چال، سەن ماۋۇ گەپلەرنى ئېسىڭدە ساقلا. ئەگەر بۇ دانىشمەن بەزىدە ھۇرۇنلۇق قىلىپ، يېزىقچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلە-مىسە ياكى قېچىپ كېتىش يامان نىيىتىگە كەلسە، ئۇنىڭ ھەممىسىگە سەن جاۋابكار! ئەگەر بۇنداق ئىشلار سېزىلىپ قالسا، نەۋكەرلىرىم سېنىڭ ساقلىڭغا قاراپ ئايايا قويمايدۇ! شۇ نەرسە ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتىدۇ-ھە، دەپ

هەيرەتتە قالماڭلار. ئورۇنسىز ئىشلارنى سۆزلەپ ئۆزۈڭلارنى ئاۋارە قىلماڭلار. ئىشلار ھاھانگىر قانداق دېگەن بولسا شۇنداق بېرلۇشقا تېگىشلىك! ئۇ ئەزەلدىن بۇيرۇقنى بىر قېتىملا قىلىدۇ. چال سەن بۇ خورازنىمۇ باقسەن، ئۇ كۆپچىلىكنى ئۇيقۇدىن ئويغىتىدىغان بېرلىۇن، باشقا ئىشلىرىم يېرىق، ماڭماڭلار بېرلىدۇ، ــ دېدى.

سۇبھتاي باھادىر سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، كەينىگە بۇرۇلۇپ كېتىپ قالدى. ئۇ ئەمدى دەرۋىشنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەندەك قىلاتتى. ھەش - پەش دېگۈچە بەستلىك ئىككى موڭغۇل يېتىپ كەلدى - دە، ھاجى رەھمنى ئىككى قېلىتۇقىدىن تۇتۇپ، نېرىدا تۇرغان يېغان قارا تۆگە تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. تۆگىنىڭ ئۈستىگە تېقۇم سېلىنىپ، چېڭ سۇكەن سېۋەت ئارتىپ قويۇلغانىكەن. ئۇلار ۋارقىراپ يۈرۈپ، قارا بۇغرىنى چۆكتۈردى - دە، ھاجى رەھمنى دەسسەپ كۆتۈرۈپ، سۇكەننىڭ بىر چېتىگە سالدى. سۇكەننىڭ ئېچى تار بېرلغاچقا دەرۋىش ئىككى پۇتىنى يېغىپ، تىزىنى قۇچاقلىغان پېتى ئولتۇرۇپ قالدى.

نەزەر كەرىزەك سۇكەننىڭ ئىككىنچى تەرىپىگە چۈشتى. ئۇ بۇنىڭغا نارازى بېرلۇپ:

ــ مېنى ئاتقا مىندۈرۈش كېرەك ئىدى... بۇ نېمە قىلغىنى- ھە ياكى بۇلار ماڭا چاقچاق قىلۋاتامدۇ، بىر كېرنا لەشكەرنىڭ ئاتقا مىنمەي سۇكەنسىدە ئولتۇرۇشى قانداق گەپ! ــ دەپ غودۇڭشۇشقا باشلىدى.

ئۆزىنىڭ سۆزىگە ھېچكىمنىڭ قۇلاق سالمايۋاتقانلىقىنى سەزگەن نەزەر، ھازىرقى ھالىغا شۈكرى قىلىپ جىم بېرلۇپ قالدى - دە، سېرىق خورازنى يېنىغا قويۇپ، ئۇنىڭ پۇتىنى تاسما بىلەن سۇكەنگە باغلاپ قويدى. بىر چاغدا مۇڭغۇللار قارا بۇغرىنى تۇرغۇزۇپ يېتەكلەپ ماڭدى - دە، سەل نېرىدا

چۆكۈپ تۇرغان تۆگىلەرنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ قايتىدىن چۆكتۈ-
رۈپ باغلاپ قويدى. بۇ تۆگىلەرنىڭ ھەممىسىگە كىگىز ئۆيلەر-
نىڭ نەرسە - كېرەكلىرى ئارتىلغاندى. مېڭىۋاتقان تۆگىنى
باغلاپ قويۇپ قايتقاندىن كېيىن، نەزەر كەرىزەك چېگىقۇر
خىيالغا چۆكۈپ، چەكسىز دالىغا قاراپ ئولتۇرغان دەرۋىشنىڭ
قۇلىقىغا پەس ئاۋاز بىلەن:

— ھېلىقى ئاسقاق شەيتان قىلمەن دېگىنىنى قىلدۇ.
لېكىن ئۇنىڭ قېرىسقىلارنى تېيىۋزىمەن، دېگەن سۆزى مۇنداقلا
دەپ قويغان بىر گەپ. ئۆزلىرى بەزىدە تېۋق، بەزىدە ئاچ
يۈرىدىغان مېڭىۋاتقان بىزگە تېيىۋچە تاماق بېرەتتىمۇ؟ شۇڭا
قېرىساقنىڭ غېمىنى ئۆزىمىز قىلماي بېرىلمايدۇ. مەن قېرىماندانىنىڭ
ئاشپەزى بىلەن تېنۇشۇپ ئاغىنە بېرلۇۋالاي... ئەگەر ئۇنى قېرىغا
كەلتۈرۈۋالساق قازانمۇ ماي، چۆمۈچمۇ ماي بېرىلاتتى، — دېدى-
دە، ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، سۈكەندىن چۈشۈپ يۈگۈرگىنىچە
كېتىپ قالدى.

سۈكەننىڭ ئىچىدە يالغۇز ئولتۇرغان ھاجى رەھىم ئوپۇر-
توپۇر بېرلۇۋاتقان كىشىلەردىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ تۇراتتى.
لەشكەرلەر ئۇياق - بۇياققا يۈگۈرۈشەتتى. بىر - بىرىگە ۋارقى-
رايتتى. بىر - بىرىنى ئالدىرىشتاتتى. سۇبتاي ھادىر:
«ئېتىمنى ئېلىپ كېلىڭلار!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. قىپچاق
ئايالىرى ناخشا ئېيتىپ يۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرقى كىگىز ئۆيلەرنى
يىغىتىپ، قازان قېمۇچ، ساباـ تېرسۇقلارنى تۆگىلەرگە
ئارتماقتا ئىدى. نۆكەرلەر ئىزمىلىرى چىڭ تارتىپ باغلانغان
تاغارلارنى ھارۋىلارغا باساتتى. پومپايغان خۇرجۇنلىرىنى
يېتەكلەپ ئېلىپ يۈرىدىغان ئاتلارغا ئارتاتتى. بەزىلىرى تۆشلۈكنى
چىڭ تارتىپ ئېتىغا مىنگەندىن كېيىن، تۈزلەڭلىككە يىغىلىۋاتقان
لەشكەرلەر تەرەپكە قاراپ چېپىپ كېتىشەتتى. يەنە بەزىلىرى

بولسا، قوي ۆه كالا پادىلىرىنى هەيدەپ كېتىپ بېرىشاتتى.

سۇبىتاي باھادىر بىر پۇتىنى سۆرەپ، ئىنجىقلاپ ئۆچەي دەپ قالغان گۈلخان ئالدىغا كەلدى. ئوتنىڭ ئەتراپىدا بىر توپ شامانلار ئايلىنىپ يۈرەتتى. بۇلارنىڭ بىرسى قېرى بولۇپ، قالغانلىرى ياش ئىدى. بىرسى داپ چالسا، يەنە بىرسى ساپايى سېقۇپ هەممىسى بىرلىكتە زىكرى قىلاتتى. سۇبىتاي ئوتقا چەكچىيىپ قاراپ تۇرۇپ، ئاغزىنى مىدىرلىتىپ تەڭرىنىڭ بالا ـ قازادىن، ئوتتىن، يامان كۆزدىن ساقلىشىنى تىلەپ، بىر نېمىلەرنى ئوقۇشقا باشلىدى. بىر چاغدا شامال ئۈرۈپ، ئۆچۈپ قالاي دېگەن ئوتنى يالقۇنجاتتى. قاپقارا تۈتۈن بىلەن قىزىل يالقۇن قېلىن پەردە ھاسىل قىلىپ، سۇبىتايىنى ئۆز قوينىغا ئالغاندەك قىلدى.

ــ بۇ ياخشىلىقنىڭ نىشانى! شامال چىقتى، ئەمدى ئاق يۈللۇق بۈلسەن، بېشىڭغا بەخت قۇشى قونىدۇ! ئوت جىن ـ شايتاتۇن، بالا ـ قازالارنى قېغىلايدۇ، ــ دېدى ئەتراپتىكى مۆڭگۈللار.

سۇبىتاي سۆڭگىچىنى چىقىرىپ، قاپقىنى تۈرگىنىچە ئوت ئالدىدا ئۇزۇنغىچە مىدىر قىلماي تۇردى. ئۇنىڭ خىيالىلارغا غەرق بۈلۇپ تۇرغىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بۈلغۇسى ئۇرۇشلاردىن قېرىقمىنىدىن ئېسىنى يېقاتقان كىشىلەرنىڭ تەرەپ ـ تەرەپلەرگە قېچىشىۋاتقىنى، ئۆزى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن باتۇخانىڭ دۇنيانى بېيسۇندۇرغانلىقى، پۈتۈن جاھانغا شۆھرىتىنىڭ تارقالغانلىقى بىر ـ بىرلەپ ئۆتكەندەك قىلىۋاتاتتى.

شۇ چاغدا بېز ئايغىرغا مىنىپ باتۇخانىڭ ئۆزىمۇ يېتىپ كەلدى. تېقىۋز مۇھاپىزەتچى تۇرغاۋۇت ئۆچتىن قاتار تىزىلىپ خانىڭ ئارقىسىدىن كېلەتتى. ئالدىنقى قاتاردىكىلەرنىڭ بىرسىنىڭ قولىدا ئۇزۇن خادىغا باغلانغان بەش بۇرجەكلىك

چوڭ ئاق تۇغ يەلپۈنۈپ تۇراتتى. تۇغنىڭ ئۈستىگە يىپەك يىپ بىلەن قارغىنى ئېلىپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قارچىغىنىڭ① سۈرىتى كەشتىلەنگەنىدى. باتۇخاننىڭ بېشىدا يەڭگىل دۇبۇلغا، دۇبۇلغىنىڭ ئۈستىدە بىر تۇتام كۆك قوتان ئۈككە قاداقلىق ئىدى. ئۇنىڭ كۈندە كۆيۈپ قالغان چىرايىدىن، ئەمدىگىنە خەت تارتقان بۇرۇتىنى پەرق قىلىش قىيىن ئىدى. قىيىق كۆزلىرى بولسا ئوتتەك چاقناپ تۇراتتى. ئۈستىدىكى كۆك چاپانىنىڭ ئالتۇن بىلەن قاپلانغان تۇگمىلىرىگە ياقۇتلار-دىن كۆز قويۇلغانىدى. خان يەرنى چاپچىپ ئويناقلاپ تۇرغان ئارغىماقنىڭ ئۈستىدە قاپقىنى سېلىپ گىدىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ قولىدا ئاتنىڭ ئالتۇن تىزگىنى، سول قولىدا بولسا دەستىسى ئالاھىدە ئىشلەنگەن سېرىق قامچا بار ئىدى.

— مەن تەييار بولدۇم. لەشكەرلەرنىڭ ئاتلانغانلىقىنى كۆردۈڭمۇ! مېنىڭ لەشكەرلىرىمنىڭ: «بۇيۇك ئىدىل بويىغا قاچان يېتىمىز، تۇشقان يۇرەك خەلقلەرنى قاچان قىرىمىز» دەپ يۇرگىنىنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ — باتۇخان سۆبىتايغا قاراپ ئۇندىداق دېدى - دە، قولىنى غەرب تەرەپكە شىلتىدى. دۆك ئۈستىدىن چەكسىز يىراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن تۈپتۈز دالىدا ئېنىق كۆرۈنەتتى. يوللارنىڭ ھەممىسى غەربكە قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېتىۋاتقان لەشكەرلەر بىلەن تولغانىدى.

سۆبتاي باھادىر باتۇخانغا لەپپىدە بىر قارىدى - دە، ئاندىن يەرگە ئېگىشىپ بىر سەجدە تۇپراقنى ئالدى.

— مەن ئاللىقاچان تەييار بولغان! ھازىر ئاتقا مىنىمەن. ئېيتقىنىڭ توغرا. بۇ لەشكەرلەر بىلەن ھەرقانداق ئەلنى بويسۇندۇرغىلى بولىدۇ! — دېدى ئۇ ۋە باتۇخانىڭ يېنىغا

① قاغىنى ئېلىپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قارچىغا — چىگگىز ئەۋلادىنىڭ ھامىسى ھېسابلىناتتى. چۈنكى چىگگىزنىڭ بادۇنشار دېگەن بوۋىسى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، دائىم قارچىغا سېلىپ كون ئوتكوزگەنىدى.

كېلىپ قۇلىقىغا پىچىرلىدى، — مېنىڭ يېنىمدىن يىراقلاشمۇچى بولما! ئېسىڭدە بولسۇنكى، سائا خەۋپ - خەتەر ئەرىتىن ئەمەس، بەلكى ئىچىمىزدىكى ئالدىگدا ھەجىپ، كەينىگدىن مۇشت كۆتۈرىدىغان قارا يۈزلەردىن، ئورا كولاپ تۇزاق قۇرىدىغان سۈيىقەستچىلەردىن كېلىدۇ.

باتۇخانىنىڭ قاپقى چۈشۈپ، ئۆگى ئۆچتى. ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، قولىدىكى قامچىنى بىراقلا شىلتىدى - دە:

— ئەبلەخلەرىدىن بىزار بولدۇم، بەس. ئۇلارنىڭ كېپىنى قىلما! قاچان ئىدىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قىپچاقلار دالاسىغا يېتىمىز. بۇ يەردىن تېزرەك كەتسەك، تىلى ھەسەل. دىلى يېتىمىز. بۇ يەردىن تېزرەك كەتسەك، تىلى ھەسەل. دىلى زەھەر سۈيىقەستچىلەردىن قۇتۇلسام... — دېدى يەس ئاۋاز بىلەن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — بۇ يەرگە ئەمدى قايتىپ كەلمەيمەن. بۇ يەردىن ئۈزۈل - كېسىل قول ئۈزۈپ كېتىۋاتىمەن. ئالدىمىزدىكى يەرلەرنى بۆرىسۈندۇرۇپ بۆلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى مەملىكەت قۇرىمەن. ئۇنىڭغا قاراقۇرۇمدىكى ئەبلەخلەرنىڭ قولى يەتمەيدىغان بۆلىدۇ!

— تۆغرا. شۇنداق قىلىش كېرەك! — سۆيۈنۈپ شۇنداق دېدى - دە، ئەترابىنا ئايلىنىپ يۈرگەن مەڭگۈلىك تەرەپكە قاراپ كەتتى.

شامانلار قۇچاق - قۇچاق ئەمەن. شۇ ئاقلارنى كۆرگەن ئۇستىگە تاشلاپ ئۆچۈپ قالاي دەپ ئورغان ئوتنى ياندۇرماقچى بۆلۈپ ئاۋارە بولاتتى. بىرھازادىن كېيىن ئوت يالقۇنجاپ يېنىشقا باشلىدى. قىپقىزىل يالقۇن ئۆتكۈر تىلى بىلەن كۆكنى يالىدى.

سۆيىتايمۇ چېچار يۈرگىسىغا مىنىپ، قاپقىنى تۇرگىنىچە باتۇخانىنىڭ ئارقىسىدىن ئېتىنى يۈرگىلىتىپ كەتتى. تاتار -

مۇغۇللار تامام ئاتلاندى. ئەڭ ئاخىرقى تۆگىلەرگىمۇ يۈكلەر ئارتىلىپ بولدى. باش - ئاخىرى كۆرۈنمەيدىغان بۇ ئايەت چوڭ كارۋان تىلسىمدەك سىرلىق غەرب تەرەپكە — كۈڭگا تۇمان ئىچىدىكى ئۇپۇقتا قاراپ سىلجىشقا باشلىدى.

ئىككىنچى باب

يولدا

... مايمۇن يىلنىڭ باھارى جامادىيەل ئاخىر ئىيىدا، چىگگىز ئەسلىدىن بولغان خانزادىلەرنىڭ ھەممىسى بىردىنلا غەربكە قاراپ يۈرۈش باشلىدى. ياز بويى تۇختىماي يۈرۈش قىلىپ، كۈز پەسلىگە يەتكەندە، بولغار پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىدا جۇجىنىڭ بالىلىرى — باتۇ، ئوردا، شەيبان، تاڭغۇت خانلىرى بىر - بىرى بىلەن قوشۇلدى. ئاخىرى بولغار زېمىنى بۇ خانزادىلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.
(تارىخىي رەشىدىيەدىن)

«... سانسىز مۇڭغۇل لەشكەرلىرى يەر - جاھاننى يالماپ خۇددى سەلدەك بېسىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار ئىلگىرىلىگەنسېرى خاتىرجەم ياتقان خەلقنىڭ كۆز يېشى بۇلاق، قېنى دەريا بولۇپ ئاقاتتى. گۇناھسىز ئادەملەرنىڭ ئېچىنىشلىق مۇڭ - زارىنى، تىنچ ياتقان ئەلنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلىك كۈن لەرنى، مېھرىبان ئانىنىڭ ئىسسىق قوينىدىن ئايرىلغان ناھەسىدىلەرنى كۆرگەندە، كىشىلەرنىڭ ئىچى سىيرىلىپ، يۈرەك

باغرى ئېزىلىپ كېتەتتى. بۇ ئېغىر كۈلپەتلەر، دەھشەتلىك كۆرۈنۈشلەرنى تەپسىلىي يېزىپ چىقىش ئۇچۇن، شۇ ۋەقەلەرنى بىر - بىرلەپ كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشكە قايسى قەلەم ئىگىسىنىڭ قەلبى بەرداشلىق بېرەر! يۈرەك باغرىنى پۈچەلىغان ئېچىنىشنى، قەلبىگىنى ئۆرتىگەن ھەسرەتنى، ئىچىگدىن قاينىاپ چىقىقان غەزەپ ۋە ئۆچمەنلىكنى ئىپادىلەيدىغان ئۆتكۈر سۆزلەرنى نەدىن تاپارسەن! مۇشۇ ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن ھېكايىلەرنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ئۇچۇن، مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان سىيانى نەدىنمۇ ئىزدىگۈلۈك؟... بۇ قېشۇن يېلىدا يۈلۇققان ھەرقانداق ئادەمنى ئىككىلەنمەي قىيما - چىيما قىلاتتى... نە ئۇنىڭ ئايالىلىقىغا، نە ئۇنىڭ ئايىقى چىقمىغان سەبىي بالىلىقىغا، نە ئۇنىڭ مۈكچەيگەن قېرى بېۋايلىقىغا قارىمايتتى... قارشى چىققانلار ئۆلىدۇ، بېيۇن ئەگكەنلەر قۇل بولىدۇ. ئىككى تەقدىرنىڭ بىرسىدىن ھېچكىممۇ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ... كۆزگە كۆرۈنگەنىنىڭ ھەممىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ئەجەل ئۇرۇقىنى چېچىپ كېلىۋاتقان تۆت يۈز مىڭ لەشكەرنىڭ گۈلدۈرماما-مىدەك ئاۋازىدىن قېرىقماي قەددىنى تىك تۇتىدىغان، جان تىكىپ ئاخىرقى نەپىسى قالغۇچە كۈرەش قىلالايدىغان شىر يۈرەك، قايتماس ئەرلەر نەدە؟!... بۇلاڭ - تالاڭ، زورلۇق زومبۇلۇق قىلىپ خۇددىنى يېقاتقان، قان تۆكمىسە كۆڭلى ئىمىن تاپمايدىغان بۇ چۆل يىرتقۇچلىرىنى يوقىتىدىغان كۈچ نەدە؟!»

ھاجى رەھىم سۆكەن ئىچىدە سەمەرقەنتنىڭ كۆك قەغەزىنى تىزىغا قېيۇپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يېڭى ئۇستىدە كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى يۇقىرىقىدەك خاتىرىلەيتتى. دەرۋىش بۇ يازغانلىرىغا «سەپەر خاتىرىلىرى» دەپ نام قويدى. ئۇ چىرايلىق يېزىش ئۇچۇن تىرىشاتتى. دەرۋىشنىڭ ئاستىدىكى يۈغان قارا بۇغرا سۇبىتاي باھادىرنىڭ مىڭ كىشىلىك مۇھاپىزەتچى لەشكەرلە-

رىنىك كەينىدىن قالماي لۆكىلداپ ماڭاتتى. سۈبىتاي ئاستىدىكى تەڭگە چىپار يۇرغىنى بىردەم يۇرغىلىتىپ قويسا، بىردەم تىزگىنىنى تارتىپ ئاستا يۈرۈش بىلەن كېلەتتى. بەزىدە دۆڭ-يوتىلارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تۆت ئەتراپقا نەزەر تاشلايتتى. قارا بۇغرىمۇ ئالدىدىكى ئاتنىڭ يۈرۈشىگە بېقىپ، بەزىدە سوكۇلداپ بەزىدە ئاستىلاپ سۈكەن ئىچىدىكى ھاجى رەھىم بىلەن نەزەر كەرىزەك چالنى تېخىتماي چايقاپ كېلەتتى.

ھاجى رەھىم كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى خاتىرىلەشنى داۋام-لاشتۇرۇپ، مۇنداق دەپ يازدى:

«... لەشكەرلەر چىغىناق شەھىرىدىن باھار پەسلىدە ئاتلىنىپ چىقىپ، ياز بويى تېخىتماي غەربكە① قاراپ سىلجىدى. ياز يېغىنسىز ۋە قاتتىق ئىسسىق بولغاچقا، يەرلەر قاغجىراپ كەتتى. ئەسكەرلەردىن بەزى ئۇيقۇتىن - بۇياقتا يۆتكىلىپ يۈرگەن خەلقلەرنىڭ بۇ چۆللەرگە سالغان يوللىرى — ئوت - سۇيى مول بولغان، بىر قونالغۇدىن ئىككىنچى بىر قونالغۇغا كۆچۈپ پەيدا بولغان يوللىرى كۆپ بولغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ ئاستىدىكى ئاتلار سۇدىن ياكى يەم - خەشەكتىن قىينالمىدى. باھاردا چۆپ ياشىرىپ - چەلگىنىپ تۇرغان كەڭ سەھرادا ئات ئۇچۇن ئوزۇق ھەممە يەردىن تېپىلاتتى. تېخىمۇ ئىچكىرىلەگەنسىرى قار سۈيى بىلەن تولغان كۆلچەكلەر ۋە يەلپۇنۇپ تۇرغان ئوتلاقلار، قومۇشلۇق ۋە لىكەنلىكلەر ئۇچراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاتار ئاتلىرى ئانچە كۈتۈم تەلەپ قىلىپ كەتمەيتتى — يەم - خەشەك تاللىمايتتى.

---

① تاتار - موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى شويبان خانىنىڭ بېتەكچىلىكىدە غەرب - شىمالغا قاراپ مېڭىپ، كاما دەرياسىنىڭ بويىدىن بولغار پادىشاھلىقىغا يەتكەن ۋە ئۇنى تېز بويسۇندۇرغان. ئاندىن قەدىمكى يوللار بىلەن توختىماي غەربكە قاراپ ماڭغانىدى.

ئوتتۇز ئۇچ تۈمەن لەشكەر ئوتتۇز ئۇچ يول بىلەن يۈرۈش قىلدى. سىزۇلۇپ ياتقان ھەربىر تۈمەننىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشى- غىچە بىر لىغان مۇساپە ئىلدام ئات ئۇچۇن ئۇچ كۈنلۈك يول ئىدى.

ھەرقايسى سەپ بەلگىلەنگەن يول بىلەن مېڭىپ، تېخىتى- غاندا ئۆز ئالدىغا قۇرالغۇ ھازىرلايتتى. قوشۇندىن ئىلگىرى يۈرىدىغان چارلىغۇچىلار قوشۇن يېتىپ كەلگىچە سۇلۇق، چۆپلۈك يەرلەرنى تېپىپ ھازىرلىق قىلىپ تۇراتتى.

پۈتكۈل سەپنىڭ ئوڭ قانىتىنىڭ شىمالىدىكى قىسمىغا باتۇخاننىڭ شويبانىخان بىلەن باشقا ئىككى ئاكىسى يېتەكچى- لىك قىلاتتى. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىدا بىر تۈمەندىن لەشكەر بىرلۇپ، ئۇلار داۋاملىق ئۆزئارا چاپارمەن ئەۋەتىپ ئالاقىلىشىپ تۇراتتى. جاھانگىر ئۇلارغا: ئىدىل دەريا سىنىڭ كامادىن بىر تارمىقى بولۇپ، شۇنىڭ بويىدا بۇلغار دېگەن بىر پادە- شاھلىق بار. سىلەر شۇنى بويسۇندۇرۇڭلار، دەپ بۇيرۇق بەرگەنىدى. سەپنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كۈيىك خان باشقۇراتتى. سىزل تەرەپنى بۇلسا چىڭگىز نەسلىدىن بولغان باشقا خانزادە- لەر باشقۇراتتى. كۈيىك خان سەپنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەقسەتلىك تاللاپ ئالغانىدى. ئۇ: «باتۇخان ئورنىدىن قالسا، — ياماناملىق نى ئويلىمىغىچە ياخشىلىق يوق — ئۇبادا ئۇنىڭغا بىرەر قازايۇ خەتەر يېتىپ قالسا، ئەلۋەتتە مېنى جاھانگىر سايلە- مايدۇ. كىمنى سايلايدۇ، دەپ تېخىچىلا بارلىق قوشۇنىنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئېلىش تەمەسىدە ئىدى.

باتۇخاننىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئۇ دائىم سۇبتاي باھادىرنىڭ يېنىدىن ئايرىلمايتتى. ئاسقاق يىلپىزنىڭ ھەربىتى تېز، يۈرۈشى توختاۋسىز، چارە - تەدبىر- لىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا ئۇ، كۈتمىگەندە ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇپ، ئاققان يۇلتۇزدەك تېز غايىب بولاتتى. ئۇ ئۆز

قولىدىكى لەشكەرلەر بىلەن بىردە سەپنىك ئوق قانىتىدا، بىردە سول قانىتىدا ۋە بەزىدە ئوتتۇرا قىسمىدا پەيدا بولۇپ قالاتتى. بىرئازدىن كېيىن، قايسى تەرەپكە كەتكەنلىكىنى بىلىندۇرمەي كۆزدىن غايىب بولاتتى.

چىڭگىز نەسلىدىن بولغان خانزادىلەر قول ئاستىدىكى لەشكەرلەرگە ئۆزلىرى بەۋاستە قوماندانلىق قىلىدۇ، دېيىش بەكمۇ نادانلىق ئىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلارنىڭ رەھبەر دېگەن بۇيۇك نامى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ رەھبەرلىكنىڭ پىنىدا ھەرقاچان چىڭگىزخاننىڭ بۇيۇك يۇرۇشلىرىگە كۆپ قاتناشقان، ئۇرۇش تاكتىكىسىنى كۆپ ئىگىلىگەن، تەجرىبىسى مول دېگۈدەك غوللاردىن بولاتتى. ئۇلارنى «تۈمەن بېشى» دەپ ئاتايتتى. لەشكەرلەرگە يول باشلايدىغان، يارلىق چۈشۈرىدىغان تەختاش ياكى قوناللىغۇ بەلگىلەش توغرىسىدا سۆبتايغا ئۆزۈلمەس خەۋەرلەرنى يوللاپ تۇرىدىغانلار مۇشۇ تۈمەن باشلىرى ئىدى. سۆبتاي باھادىر بولسا، پۈتۈن قوشۇننىڭ قوماندانى بولۇپ، قوشۇنغا ئومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىك قىلاتتى. شۇڭا ھەر تۈق قۇز كۈندە بىر قېتىم تۈمەن - تۈمەنلەردىن چاپارمەنلەر كېلىپ سۆبتاي باھادىرغا: «لەشكەرلەرنىڭ قايسى ئورۇنلاردا كېتىۋاتقانلىقىنى، قونالغۇ قىلىپ تەختىغان يەرلەردە خانزادىلەرنىڭ ئىتتىنى يۈگۈرتۈپ، قۇش ئوينىتىپ شىكارغا چىققانلىقىنى، لەشكەرلەرنىڭ ئەمدى قايسى يول بىلەن ماڭىدىغانلىقىنى، يولدا ئاتلار يەيدىغان چۆپنىڭ كەملىكىنى، ئاتلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە باشقا ئىشلار توغرىسىدا دوكلات قىلاتتى.

سۆبتاي چاپارمەنلىرىنىڭ سۆزىنى زېھىن قويۇپ تىڭشايتتى. چاپارمەنلەر سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا ئۇ: «ھەممىنى، بىلدىم! داۋاملىق سۆزلە!» دەپ ئاندا - ساندا سۆز قىستۇرۇپ قويياتتى. ئۇ ھېچ كىمنى ماختىمايتتى ھەم ھېچكىمگە تەنبىھمۇ بەرمەيتتى. چەقەت

خانزادىلەرگە قايسى قىپچاق خانلىرىنىڭ كېلىپ سالام بېرىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ نېمە دېيىشىۋاتقانلىقىنى ئاستا سوراپ تۇراتتى. ئەگەر چاپارمەن «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بەرسە، سۇبىتاي باھادىر غەزەپ بىلەن كۆزۈمدىن يوقال دەپ ئۇنى قوغلاپ چىقىراتتى.

باتۇخاننى سۇبىتاي باھادىرنىڭ يېنىدا كۆرگىلى بولاتتى. ئۇ بۇ قەھرلىك قوماندانلىقنى ئەقىللىق، دانا ھېسابلاپ، ئۇنىڭ سۆزىنى مۇقەددەس بىلىپ، ئېيتقان پىكرىنى پەقەتلا يىرمايتتى. سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئۆزى بولسا باتۇخان بىلەن سۆزلەشكەندە، ئۆزىدىن يېشى چوڭ، تەجرىبىسى مول ئادەم بىلەن سۆزلەشكەن نەزەردە مۇئامىلە قىلاتتى. چۈنكى: چىڭگىزخانداەك ئۇلۇغ ئادەمنىڭ نەۋرىسى ئۆزى ياش بولسىمۇ يولى چوڭ بولىدۇ، دەپ قارايتتى. باتۇنىڭ مىڭ كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قوشۇنى بولۇپ، كىشىلەر ئۇلارنى «ساھىبقىرانلار» دەپ ئاتىشاتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ يىگىتلەر يۈرەكلىك ئەزىمەتلەردىن ئىدى. بۇ نۆۋكەرلەرنىڭ يېرىمىنىڭ مىنگەن ئېتى پۈتۈنلەي جەرەن، قالغان يېرىمىنىڭ پۈتۈنلەي چىلان تورۇق ئىدى. تورۇق ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ يۈز باشلىرىنىڭ بىرى ئەرەپشاھ ئىدى. جاھانگىر سايلايدىغان كۈنى ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن باتۇخان ئەرەپشاھنى ئۆز يېنىغا تارتىپ يۈرەتتى ھەمدە ئۇنى ئاق كۆڭۈل، ئوچۇق چىراي باتۇر يىگىت دەپ ھېسابلايتتى. ئەرەپشاھمۇ باتۇنىڭ مۇشۇ نىيىتىنى بىلىپ ئۇنىڭ يولىغا جېنىنى تىكىپ قويغانىدى. باتۇ نەگە بارسا، نەدە تۇرسا، ئەرەپشاھمۇ ئۆزىنىڭ يۈز لەشكىرى بىلەن خانىنى مۇھاپىزەت قىلىپ شۇ يەردە بولاتتى ھەتتا خان ئۇخلىغان ۋاقىتلاردىمۇ ئۇ، ئۇستىدە تىك تۇرۇپ كۆزەت قىلاتتى.

سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئۆزىنىڭ بىر تۇمەن لەشكىرى

بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھابىزەتچى لەشكەرلىرىنى كىشىلەر «پىدائىيلار» دەپ ئاتايتتى. ئۇلار تالاي قانلىق جەڭلەردە سۇبىتاي باھادىر بىلەن بىرگە ئۇرۇش قىلغان. ئۇلار ئۇنى ئۆز ئاتىسىدەك قەدىرلەيتتى. شۇڭا ئۇلار باھادىر ئوتتىن، سۇغا دېسە سۇدىن يانمايتتى. سۇبىتاي بۇلارنىڭ ئىچىدىن ھەرقايسى لەشكىرىي بۆلۈملەرنىڭ باشلىقلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىراتتى. بۇنداق تەرتىپنى دۇنيانى تىترەتكەن چىڭگىزخان ئۆز ھۇزۇرىدا ئورناتقانىدى. شۇندىن بېرى بۇ تەرتىپ ئۆزگەرمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتاتتى.

ئوچىنچى باب

ئارقىدا قالغانلارنىڭ جازاسى — ئۆلۈم

ئەمدى مېنىڭ ساقلى قارىدەك ئاقارغان ئاتام، ئاق سۆت بېرىپ باققان قېرى ئانامۇ يوق. ئاكا - ئىنى، ھەدە - سەڭلىلىرىممۇ يوق. مەن ئۇچۇن ئۆتمۇش خۇددى بىر چۈشتەكلا بولۇپ قالدى... ھازىر مېنىڭ سۆيۈملۈك يارىم، بىردىنبىر سۆيگەن نەرسەم ئاستىمدىكى بايانداركانىڭ بەرگەن تورۇق ئېتى. شامالدا ئۇچقان قامچاقتەك، مېنىڭ مېڭىشىم شامال، ھېتىشىم ئازگال بولدى. بېشىم قايغان، پۇتۇم تايغان تەرەپلەرگە كېتىدىغان بولدۇم. لېكىن يالغۇز يۈرگەنىنىڭ نېمە مەنىسى بولسۇن. ئۇنىڭدىن كۆرە بىرسىگە لەشكەر بولۇپ قوشۇلاي، بىراق مېنى كىم لەشكەرلىككە ئالىدۇ؟ مەندە قىلىچ ياكى نەيزە يوق. پەقەت قورال دېگىلى بولمايدىغان ئادەتتىكى بىر پىچاقلا بار... يۈرتىنىڭ ھەممىسى ئۆز قەبىلىسى، ئۆز ئايمىقى بىلەن

كېتىۋاتىدۇ، ناتونۇش ئادەملەرنى ئۇلار ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.. مەن تەمتىرەپ يۈرگەن بىر بىچارىمەن. ئەمدى مەن نەگە بارای، مېنىڭ كىمگە پايدام تېگىدۇ، ماڭا كىمنىڭمۇ رەھىم - شەپقىتى كېلەر؟ يولدا يولۇققان بىراۋنىڭ ئېتىمنى بۇلاپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇنىڭ بىلەنلا ئىش تۈگىسە مەيلىغۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەن ئوغرى، كىمنىڭ ئېتىنى ئوغرىلىدىڭ. دەپ ناھەق جازالاپ، توخۇنى بوۋزىلىغاندەك قىيىالىڭاچ قىلىۋېتىشىمۇ مۇمكىن...»

چېتىگە تۇخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان دالىدىكى كىچىككىنە تۆپىلىكنىڭ ئۈستىدە تەنها ئولتۇرغان مىسكىن ئەنە شۇنداق خىيالىلارغا غەرق بولغانىدى. ئۇنىڭ يول يۈرۈپ هېرىپ كەتكەن تېرۇق ئېتى ئېتەكتە ئوتلاپ يۈرەتتى.

مىسقىنىڭ قىپچاق ئاۋۇللىرىنى ئارىلاپ يۈرۈپ، مېنى قوشۇنۇڭلارغا قوبۇل قىلىۋالساڭلار، دەپ يۈرگىنىگە مانا خېلى كۈنلەر بولدى. لېكىن هېچكىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى. بەزىلەر: «سېنىڭ بىلەن ئولجا تالىشىپ ئولتۇراتتۇقمۇ! ساڭا ئوخشاش تەمتىرەپ يۈرگەن نەرسىلەر تەييارغا هەييار بولۇشقا ئۇستا! قەبىلەڭ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭ نەدە؟ هېچكىمگە قوشۇلماي يالغۇز يۈرگىنىڭگە قارىغاندا، بىر گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قېچىپ يۈرگەن نەرسىگە ئوخشىمامسەن...» دېيىشتى.

بىر ئاۋۇلدا، بېشىغا هاجىلارنىڭ سەللىسىنى يۆگىگەن، ئىسسىق چىراي، كېلىشكەن بىر ئاقساقال ئۇچراپ ئۇنىڭغا مۇنداق دېدى: «جاهانگىرنىڭ بۇيرۇقىنىڭ قاتتىق ئىكەنلىكىنى ئۆزۈڭمۇ بىلەرسەن. ئۇ: «سوقۇشقا قاتنىشىدىغانلار ئۆز ئايمىقى بىلەن، ئۆز قەبىلىسى بىلەن مىڭلىقچە، يۈزلۈكى يۈزلۈكچە، ئونلۇقى ئونلۇقچە تەرتىپ بىلەن يولغا چىقسۇن. هەر بىر يىگىتنىڭ ئاستىدا بىردىن ياخشى ئات، قورال - يا-

راق تولوق بولسۇن. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇ لەشكەرلەر ئەمەس، بەلكى تەرتىپسىز، يامراپ يۈرگەن بىر توپ قويغا ئوخشايدۇ، دېگەنىدى». ئۇنىڭ يەنە: «ئۆز ئالدىغا ئايرىلىپ يالغۇز يۈرگەنلەر بولسا، ئېتىنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى ئۆلگىچە ئۇرۇپ، قويۇۋېتىڭلار، دېگەن بۇيرۇقىمۇ بار. بۇنداق بۇيرۇقنى ئاڭلىغانمىدىڭ؟... بىراق مېنىڭ ساڭا مېھرىم چۈشۈپ قالدى. ئەگەر قەبىلىمىزدىكى باشقا ئادەملەر قارشى بولمىسا، قۇشۇنىمىزنىڭ بېشى ئاتلىرىغا قارايدىغان يىلقىچى قىلىۋالاي. قورال يارىقىڭمۇ يوقكەن. ساڭا قورال - ياراقمۇ بېرەي، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بەدىلىگە سەن ئاستىگىدىكى ئېتىڭنى ماڭا بەر. پىيادە قالمەنمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلما. ئېتىڭ ياخشى ئات ئىكەن. ئورنىغا ساڭا ئادەتتىكى ئاتتىن بەرنى بېرەي. قىلىچىم ئۇچۇن سوقۇشتا ئالغان ئولجاڭدىن ئۇچ كالا. قالقان بىلەن نەيزەم ئۇچۇن ئۇچ كالا، دۇبۇلغام ئۇچۇن ئۇچ كالا، ساۋۇتۇم ئۇچۇن يەنە ئالتە كالا جەمئىي ئون بەش كالا① بېرىمەن. ئۆزۈڭمۇ جېنىڭ تۇزۇك پىششىق نېمە ئىكەنمەن. ئون بەش كالا دېگەن سەن ئۇچۇن ھېچگەپ ئەمەس!...»

— نان يېمەسىنى ئەمدى تېپىپسەن - دە! — دېدى مىسىق ئىنتايىن غەزەپ بىلەن بېشىنى چايقاپ.

— ئۇنداق بولسا ئۇرۇشقا يالغۇز قىلىچ بىلەنمۇ بارغىلى بولىدۇ. قالغان قوراللارنى دۇشمەننىڭ ئۆزىدىن قولغا چۈشۈرسەكمۇ بولىدۇ. تېخى تالاي جەڭلەر بولىدىغۇ، — دېدى ئاقساقال.

مىسىق ئېغىزىنى ئاۋارە قىلغۇسى كەلمىدى. ئىچ ئاغرىتىپ

---

① ئوتتۇرا ئەسىردە لەشكەرلەرنىڭ قورال - يارىقى ئىنتايىن قىممەت ئىدى. بىر لەشكەرنىڭ تولۇق قوراللىنىشى ئۇچۇن 15 - 18 كالىنىچە چىقىم كېتەتتى. (دىلبىر يۇكنىڭ «سوقۇش تاكتىكىسىنىڭ تارىخى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن)

تۇرغان مۇشۇ ئەبلەختىن تەزرەك قۇتۇلاي، دېدى. ـ ده، ئېتىـ نىڭ بېشىنى بۇراپلا ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قاراپ كېتىپ قالدى. شۇ تاپتا بۇ دەشت باياۋاندا تەنها ئولتۇرغان مىسىق يىراقتىن بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇلار ئەسلى يەتتە ـ سەككىز ئادەم ئىكەن. ئۇلارنىڭ مىنگەن ئاتـ لىرى ئىنتايىن ناچار، ھەممىسىلا ئۆلەي دەپ قالغان قىرچاق ئۇلاردىن ئىدى. ئادەتتە، كىشىلەر بۇنداق ئاتلارغا مىنىش بۇـ ياقتا تۇرسۇن ھەتتا بۇلارنى ئات قاتارىدىمۇ كۆرمەيتتى. بۇنداق ئاتلار ئوتۇن ـ سۇ توشۇشقىلا ئىشلىتىلەتتى.

يىگىتلەر قوراللانغان بولۇپ ھەممىسىنىڭ قولىدا بىردىن ئۇزۇن نەيزە بار ئىدى. باياۋاندا بۇنداق ئادەملەر بىلەن ئۇچـ رىشىپ قېلىش خەتەرلىك، شۇڭا مىسىق ئورنىدىن تۇرۇپ ئالـ مان ـ تالمان ئېتىغا مىندى ـ ده، بۇرۇلۇپ كېتىپ قالدى. ئۇ بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن، بىر دۆڭدىن ئېشىپ چۈشۈۋېدى ھېلىقى يىگىتلەر بىلەن يەنە دوقۇرۇشۇپ قالدى. ھازىر بۇلار- نىڭ يەتتىسى يىغىلىپ بىر ئىش قىلىۋاتاتتى. سەككىزىنچىسى دۆڭ ئۈستىدە كۆزەتتە تۇرغاندەك قىلاتتى. مىسىق نېمىلا بۇل مىسۇن بۇلارنىڭ قېشىغا بېرىشنى نىيەت قىلدى. يېقىنلاپ كېلىپ قارىسا ئۇلار بىر تۆگىنى سويۇۋاتقانىكەن. بىرى قانغا مىلەنگەن قولىنى پۇلاڭلىتىپ:

— ھەي، يالغۇز يۈرگەن يىگىت! بىز بىلەن گۆش يې- يىشنى خالامسەن، — دەپ چاقىردى.

مىسىق ئىككى كۈندىن بېرى ناشتا قىلمىغانىدى. شۇڭا ئۇ، كۆپ تارتىشمايلا، ئېتىنى چۈشەپ قويۇپ، تۆگە سويۇۋاتـ قان يەرگە يېتىپ كەلدى.

— بېشىنى سەن ئال! — دېدى يىگىتلەرنىڭ بىرى مە- سىقا بۇرۇلۇپ، — بەربىر بىز پۈتۈن تۆگىنى ئېلىپ كېتەلمەيمىز.

«ئەبلەخلەرنىڭ ئۆڭى ئەمدىكەن دەھشەت، ئادەم يەيدە
غان ۋەھشىيلەرگە ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى مەسق بۇلارنىڭ
ئوغرى ئىتتەك قىلىپ يۇرگەن قىلىقلىرىغا قاراپ. بىراق ئاچلىق
ئەمىنى يېگۈزمەيدۇ، دېگەندەك ئاچلىق ئازابى مەسقىنى ئۆز
ئىختىيارىغا قويمىدى.

— بۇ كىمنىڭ ئۆگىسى؟ — دېدى ئۇ.

— كىمنىڭكى ئىكەنلىكى بىلەن چاتىقىڭ نېمە؟ ئال دې
گەندىن كېيىن ئالمۇرمەمسەن. بۇنىڭ ئىگىسى يىراقتا قالدى.
ئۇلار ساڭا ئۆگىنىڭ خۇنىنى ئۆلەتمەيدۇ...

ئېگىز بويلۇق، كۆزى ئالىغاي بىر يىگىت پىچىقىنى ئۇ
ياققا - بۇياققا ئۇرۇپ قويۇپ، ئۆگىنىڭ بېشىنى كېسىپ
ئالدى - دە، مەسقىقا مە، دەپ بەردى.

مەسق رەھمەت ئېيتىپ باشنى ياغلىقىغا يۆگىۋالدى.

— سىلەر كىمنىڭ لەشكەرلىرى؟

— بايمۇرات باتۇرنىڭ لەشكەرلىرى.

— لەشكىرىڭلارنىڭ سانى كۆپمۇ؟

— ئانچە كۆپ ئەمەس. لېكىن ئاز بولغىنى بىلەن دۈش
مەنگە تېتىغۇدەك يۇرىكى بار يىگىتلەر. ئەگەر سەن قوشۇلساڭ
ھەممىمىز قوشۇلۇپ توققۇز بولاتتۇق.

— سىلەر جاھانگىرنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىرگە
ماڭامسىلەر؟

— ئەلۋەتتە، ساڭا ئوخشاش ئۇياقتىن - بۇياقتىن كەل
گەنلەر قوشۇلۇۋەرسە بىردەمدىلا بايمۇرات باتۇرنىڭ يېشىل
تۇغىنىڭ ئاستىغا بىر تۈمەن لەشكەر يىغىلىپ قالمىمىز.

شۇ چاغدا دۆڭ ئۈستىدە كۆزەتتە تۇرغان سەككىزىنچىسى
يىگىت:

— ئاۋۇ تەرەپتىن بىرقانچە ئادەم مۇشۇ تەرەپكە قاراپ

كېلىۋاتىدۇ، تۆگىنىڭ ئىگىسى بىرنەچچە ئادەمنى ئەگەشتۇرۇپ تۆگىسىنى ئىزدەپ يۈرەمدۇ - قانداق؟ دەپ ۋارقىرىدى.

يىگىتلەر ئالمان - تالمان قانغا بويالغان قوللىرىنى قۇمغا سۈركەپ، ئالدىراشقا باشلىدى. كۆپ كېچىكمەي ئاتلىرىغا مىنىپ، بىر سوقماقتا چۈشۈپ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ يۈرۈپ كەتتى.

ھېلىقى ئالىغاي يىگىت مىسقالا بۇرۇلۇپ:

— تېزرەك بىز بىلەن بىرگە ماڭ! قولۇڭدىكى تۆگىنىڭ بېشىنى كۆرىدىغان بولسا جەھەننەمنى كۆزۈڭگە كۆرسىتىدۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ باشلىقى بايمۇرات باتۇر — مەن بولىمەن. مەن سېنى ئۆزۈمگە يارەمچى قىلمۇالاي، — دېدى.

«چىللىغاندا بارمىساڭ، تىللىغاندا بارسەن» دېگەن قىپ-چاق ماقالىسى مىسقىنىڭ ئېسىگە چۈشتى. ئۆزى كەل دەپ تۇرغان قوشۇنغا قوشۇلمىسام نەگە بارىمەن، دەپ ئويلىدى - دە، تارتىشمايلا ئېتىغا مىنىپ بايمۇراتنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭدى. ئۇلار بۇ دالىدا ماڭە - ماڭە خېلىلا يىراققا كەتتى. بىر چاغدا بايمۇرات بىر ئىسقىرتمۇىدى، يېنىدىكى يىگىتلەر توختاپ، ئۇشتۇمتۇتلا مىسقالا ئېسىلدى. بىرنەچچە يىگىت يوپۇرۇلۇپ كەلگەندىن كېيىن ئامال قانچە ئۇلار مىسقىنى ئاتتىن يۇلۇۋالدى. ئىككى يىگىت نەيزىسىنى مىسقىنىڭ مەيدىسىگە تىرىۋالدى. مىسق ھاڭ - تاڭ بولغىنىچە قۇمنىڭ ئۈستىدە ياتاتتى.

— قىمىرلىما، لاغايلاپ يۈرگەن دىۋانە! بولمىسا كاللاڭنى ئالىمىز، — دەپ ۋارقىراپ كېتىشتى ئۇلار.

بايمۇرات ئېتىدىن چۈشۈپ، مىسقىنىڭ تورۇق ئېتىغا مىنىۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاستىدىكى قىرچاڭغۇسىنى دەسلەپتە مىسقالا تاشلاپ كېتەيمىكىن دەپ ئويلىدى، كېيىن ئۇ خىيالىدىن يالتىيىپ، ئۇنى يېتەكلەپ ئېلىپ ماڭماقچى بولدى.

— بايمۇرات باتۇر! — دېدى مىسق ياتقان يېرىدە ۋارقىراپ، — نېمىشقا لەۋزىگىدە تۇرمايسەن؟ لەشكەرلىككە ئېلىپ ئۆزۈمگە يارەمچى قىلاي دېمىگەنمىدىڭ؟ بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟

— گەپمدىن يالتايدىم. ئېھتىمال سەن بىز قاتتىق ئۈيقۇغا كەتكەن ۋاقتىمىزدا، ھەممىمىزنى بېغۇزلاپ تاشلاپ، ھەممە نەرسىمىزنى ئوغرىلاپ ماڭارسەن، قانداق ئادەملىكىڭنى كىم بىلسۇن!

— ھېچ بېلىمغاندا ئېتىمنى تاشلاپ كېتىڭلار! سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا نېمە گۇناھىم بار، — دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى مىسىق. لېكىن مىسقىنىڭ سۆزىگە ھېچكىم قۇلاق سالمىدى. ئۇلار يىراقتىن بىر نەرسىنىڭ شەپىسىنى سېزىپ قالدىمۇ ئەيتاۋۇر «تېز كەتتۇق» دەپ ۋارقىرىشىپ ئېتىغا قامچا سالدى. شۇنداق قىلىپ مىسقىنى بۇ چۆلگە ئۇلاغسىز يالغۇز تاشلاپ، ھەممىسى كېتىپ قالدى. ئەتراپ يېل تۈسۈپ ئۆتكەن - كەچكەن يېلۇچىلارنى بۇلايدىغان ھازىرقىلارغا ئوخشاش قاراقچىلار ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن باشقا ھېچنېمە يېق تۇيۇز دالا — ئۆلۈمنىڭ نۆۋىتى كەلگەنىكەن - دە، قاراپ تۇرۇپ قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بېرىلىدىغان بېلدۇم» دەپ ئويلىدى ئۇ. ئەمدى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ يارىدەم بېرىدىغان كىمۇ بېلسۇن، مىسىق تىتىلداپ كەتتى.

«ئاجىزلارغا مەدەت بېلغۇچى خىزىر پەيغەمبەرلەر ماڭا يارىدەم قىلغايسەن! مېنىڭدەك شېر پېشانىگە رەھىم قىلغايسەن!...» دەپ ئۆزىگە پىچىرلاپ زارلايتتى ئۇ. لېكىن بۇ بايۋاندىن سادا چىقمايتتى. پۈتۈن كائىنات مۇگدەپ قالغاندەك تىمتاس ئىدى.

تۆتىنچى باب

يالغۇزلۇقتا

ھەش - پەش دېگۈچە گۈگۈم چۈشۈپ، قاش قارايدى. ئاسمان گۈمبىزىنىڭ ئۈيىر - بۇيەرلىرىدە يۇلتۇزلار پەيدا بېلۇشقا باشلىدى. قەيەردىندۇر ئاچ بۆرىنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئىككىنچى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭغا جاۋابەن يەنە

بىر بۆرە ھۇۋلىدى. بىر ھازادىن كېيىن، چۆلنىڭ كىچىك خوجايىنلىرى بىرلىغان بۆرىلەرنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن ھۇۋلىغان ئاۋازلىرى چۆلنى قاپلاپ كەتتى.

مىسىق قورقۇنچىدىن مىدىر قىلماي ئولتۇراتتى. ئۇ كۈن بويى يۇرۇپ چارچاپ كەتكەچكە ھەرقانچە ئۇخلىماي دېسىمۇ كۆزى ھېلىدىن - ھېلىغا يۇمۇلۇپ، مۇگدەك باساتتى. ئۇ ئاستا - ئاستا قىڭغىيىپ ئۇيقۇغا كەتتى.

مىسىق ئۇخلاۋېتىپ بىر چۈش كۆردى. چۈشىدە ئۇ بىر دۆڭ ئۈستىدە ئولتۇرغۇدەك، دۆڭنىڭ ئەتراپى چېكى كۆرۈنمەس تۈپتۈز يايلاق بولۇپ، بۇ يايلاقتا يايلاپ يۈرگىنى پۈتۈنلەي ئالا يىلقا بىلەن جەرەن قۇلۇن ئىمىش. بىر ۋاقىتتا سەل نېرىراقتىن بىر توپ بۆلجۈرگەن باش كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ - دە، بىردىنلا يوغىناپ غايەت چوڭ بىر توپ چاتقالغا ئايلىنىپتۇ. بارا - بارا چاتقالنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى شاخلىرى ئۆسۈپ ئاسمانغا تاقىشىپتۇ. ئاندىن بۇ شاخلار ئېگىلىپ، بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپتۇ. بىرئازدىن كېيىن قارىسا مىسقلارنىڭ قىزىل سىيىرى ھېلىقى ئېگىلگەن شاخلارنى بويلاپ يۇقىرىغا ئۆرلەپ كېتىپ بارغۇدەك. بەزىدە مۆگۈزلىرىنى سىلكىپ، قۇيرۇقىنى شىپاڭلىتىپ، ئىككى ساغرىسىغا ئۇرۇپ قويغۇدەك، شۇنداق چاغدا كالىنىڭ بوينىدىكى كىچىككىنە قوڭغۇراق جىرىڭلاپ قويغۇدەك. كۆپ ئۆتمەي قىزىل كالىنىڭ كەينىدىن قىزىل كۆڭلەك كىيگەن بىر قىز چىقىپ كەپتۇ. قىز ھەربىر قەدەم باسقاندا كۆڭلەكنىڭ ئېتەكلىرى يەلپۈنۈپ تۇرغۇدەك. مىسىق بىر قاراپلا قىزنى تونۇۋاپتۇ، ئۇ يۇلتۇز ئىدى. قولىدا تۇلۇم چېلىكى بار، بەلكى ئۇ كالىنى سېغىش ئۈچۈن كېلىۋاتقان بولسا كېرەك. ئارقىنىڭ ئۈستىدە كېلىۋاتقان داۋازدەك يىقىلىپ

كېتەي دەپ ئۆزىنى ئاران تەڭشەپ دېگۈدەك كېتىۋاتقۇدەك. كۆك ئاسماندا ئاپئاق پارچە بۇلۇتلار تېز ئۆزۈپ كېتىۋاتقۇدەك. قىزىل سېمر ئاخىرى شاخلارنىڭ ئەڭ ئۈستىگە چىقىپتۇ - دە، توختاپ مۆرىسۈپتىپتۇ. بۇ چاغدا يۇلتۇز «مىسىق» دەپ ۋارقىرىۋېتىپتۇ...

مىسىق كۆزىنى ئاران دېگەندە ئاچتى. ئۇيقۇدىن بىردىنلا ئۆزىگە كېلەلمىگەچكە بىر ھازاغىچە مۆگدەپ ئولتۇردى. كېيىن نەيزە بويى ئۆرلىگەندى. بۇلۇتسىز ئاسماندا چاقناپ تۇرغان قۇياش كۆزىنى قاماشتۇراتتى. قانداقتۇر قىزىل، يېشىل ۋە سېرىق ھالقىلار كۆزنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇچۇپ ئۆتكەندەك بولاتتى. ئاپتاپ كۆيدۈرۈشكە باشلىدى. يوغان كۆك چۈنلەر مىسقىنىڭ ئەتراپىدا گىژىلداپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. بىر چاغدا «مىسىق» دەپ چاقىرغان ئاۋاز ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىرگەندەك بولدى. كۆچىلىك قۇياش نۇرىدىن كۆزىنى ئاچالمايۋاتقان مىسىق قۇلىنى دالدا قىلىپ ئاستا قاراپ، ئالدى تەرەپتە بىر - بىرىگە چېتىلغان بىرنەچچە تۆگىلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. تۆگىلەرنىڭ بېشىغا ئۇككە تاقالغان، بۈيۇنلىرىغا قۇڭغۇراق ئېسىلىپ، ئۇستىگە يىپەك يوپۇق يېپىلغانىدى. يوپۇقلارنىڭ چۆرىسىدىكى ئالتۇندەك چۇچىلار يالت - يۇلت قىلىپ جىلۋە قىلاتتى. ھەر بىر تۆگىنىڭ ئۆركىشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىردىن يىپەك چېدىر ئورنىتىلغان بولۇپ، ھەرقايسى چېدىرلاردا بىر-دىن ئالتۇن - كۈمۈش بېزەكلەرگە ئورالغان ئايالار ئولتۇراتتى. بۇ ئايالارنىڭ ھەممىسى يۈزىگە ئۇپا - ئەڭلىك سۈركەپ، قاشلىرىغا سۈرمە تارتىۋالغاچقا بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى. بۇلار ۋىلىقلاپ كۈلۈشۈپ، بىردەم چېدىرلارنىڭ پەردىلىرىنى چۈشۈرۈپ ئۆزلىرىنى يېشۈرسا، بىردەم پەردىنى قايرىپ لىپىدە كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئەنە شۇ ئايالارنىڭ بىرسى مىسقىغا بىر

ئوچۇم خاسلىك بىلەن خورمىنى چاچتى. يەنە بىر تۆگىنىڭ ئۈستىدىن ئالتۇن بىلەيزۈك سالغان، بارماقلىرى ئۈزۈكلەرگە تەڭلغان نازۇك بىر قېل كىچىككىنە بىر يىپەك خالتىنى ئۇنىڭغا ئاتتى. دەل شۇ پەيتتە، قىقاس - چۇقانلار بىلەن مەڭگۈللار كېلىپ قالدى. تۆگىلەر بېزىلاپ، ھۆركىرەپ، بوينىلىرىدىكى قېڭغۇراقلىرىنى جارانگلىتىپ سېكۈلداپ بىر - ئىككى چامدىغانىدىن كېيىن يەنە ئاستا يۈرۈپ كەتتى.

ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بۇ باي كارۋان مىسقىنىڭ كۆز ئالدىدىن شېرىن بىر چۈشتەك ئۆتتى - دە، بىر دۆڭدىن ئېشىپ غايىب بېلدى ... لېكىن بۇ چۈش ئەمەس ئىدى! مىسقى سارىڭ بېلغان ئادەمدەك ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ئالاق - چالاق بولۇپ، يەردە چېچىلىپ ياتقان خورما، خاسلىك ۋە ئىچىگە قاق سېمىنغان توقاچلارنى تەردى. ئاغزى يىپ بىلەن چىگىلگەن يىپەك خالتىنىمۇ ئالدى. خالتىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ بىرنەچچە كاللەك قەنت① بىر تەخسىدەك پىستە، بادام يەنە توققۇز دانە تىللانى كۆردى. بۇنداق ئاجايىپ ئامەتتىن ھاڭ - تاڭ بېلغان مىسق ھەممىنى قويىنىغا تىقىشتۇردى.

«خىزىر ئاھىمغا يېتىپ ماڭا ياردەم قىلىپتۇ - دە» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە. بىرئازدىن كېيىن ئۇ يۈرۈپ كەتتى. ئىككىنچى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، دۆڭلۈكنىڭ ئۇ تەرىپىدە غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ كەتكەن يىلان باغرى بىر سوقماق يېلنى كۆردى. بۇ قېچاق دالاسىدىن غەربكە، بۇيۇك ئىدىل دەرياسىغا قاراپ كەتكەن كارۋان يولى ئىدى. كۆپ ئەسرلەردىن بېرى بۇ يەردىن ئۆتۈشۈپ تۇرغان سانسىز كار-

---

① ئۇ دەۋرلەردە قەنت ئىنتايىن قىممەتلىك تائام ھېسابلىناتتى. ئۇ ھىندىستان بىلەن مىسردىلا ياسىلاتتى. رەڭگى سارغۇچ، ئۆزى سوپسۇزۇك ئىدى.

ۋان تۆكىلەرنىڭ تاپىنى بۇ سوقماق يولنى يالاپ ئەنە شۇنداق پارقىراق قىلىۋەتكەنىدى. يول بويىدا ئۇ يەر-بۇ يەرلەردە سۆڭەكلەر، قوينىڭ مايىقى، چاتقاللارنىڭ شېخىغا ئىلىنىپ قالغان پارچە-پۇرات لاتىلار، ئاندا-ساندا تېزەكلەر چېچىلىپ ياتاتتى.

مىسىق: «ئەتراپتا بىرئاز ئولتۇرسام، خىزىرنىڭ يەنە شاپائىتى كېلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېگەننى خىيال قىلىپ شۇ ئورنىدىلا ئولتۇردى - دە، شۇ ئولتۇرغىنىچە خېلى ئۇزۇن ئولتۇرۇپ قالدى.

چەكسىز كەتكەن دالا گويا بۇ جايلاردا ئەزەلدىن ھاياتلىق بولمىغاندەك تىمتاسلىق ئىچىگە چۆككەنىدى. بۇ غەمكىن تىنچلىقنى قانداقتۇر بىر قۇشنىڭ ئۇزۇپ غاقىلدىغان ئاۋازلا بۇزۇپ تۇراتتى.

كەن قايرىلىپ ئۆز ئۇۋىسىغا ئالدىرىماقتا ئىدى. بىر چاغدا بەزى دۆڭلۈكنىڭ ئارقىسىدىن ئۇشتۇمتۇت سالىتاك ئاتلىق ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالدى. يېقىن كەلگەندە بۇلار پۈتۈنلەي قورالىنىغان ئون يىگىت بولۇپ چىقتى. ھەممىسىنىڭلا بېشىغا كىيگىنى يوغان كۆرپە تۇماقلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاستىدا كېلىشكەن قارامۇش قۇلاق كۆل رەڭ ئات، قوللىرىدا بىردىن نەيزە بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن بىر يىگىت كېلەتتى. بۇ يىگىتنىڭ ئاتتا ئولتۇرۇشى، تەقى - تۇرقى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاستىدىكى كېلىشكەن تورۇق ئايغىر مىسىققا تېنۇشتەك ئىللىق كۆرۈندى.

يېقىن كەلگەندە ھېلىقى يىگىت ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاتتى.

— ھەي يىگىت، ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ كىمنىڭ لەشكىرىسەن؟ دۇنيادىن بىغەم يانپاشلاپ يېتىشكىنىڭ سەۋەبى نېمە؟ — دەپ سورىدى ئۇ مىسىقتىن.

مسق ئورنىدىن تۇرۇپ، يىگىتنىڭ قېشىغا يېقىنلاپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەنلىرىنى: ئۆزىنىڭ باشقا يىگىتلەرگە ئوخشاش يۈرۈشكە ئاتلانماقچى بولغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن، بەرەرسىنىڭ لەشكىرىگە قوشۇلاي دەپ يولغا چىققانلىقىنى، ئەمما يول ئۈستىدە بايمۇرات دېگەن بىر بۇلاڭچىنىڭ يىگىتلىرى ئېتىنى بۇلاپ كەتكەنلىكىنى تەپسىلىي سۆزلەپ، ھېلىقى يىگىتكە ئۆزىنىڭ دەردلىرىنى تۆكتى.

يىگىت مىسقىنىڭ ھېكايىسىنى سەۋرلىك بىلەن ئاڭلىدى. لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. مىسق ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن دەرد - ئەلەملىرىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت:

— مەن ئەرەپشاھ دېگەن يۈز بېشى بولىمەن. سېنى تونۇغاندەك قىلمۇاتىمەن، سەن بايانداركانىڭ يىلقىچىسىغۇ دەيمەن. ئۆتكەندە بىر كۆرگەنىدىم. ئىشىڭ ئەپلەشمەپتۇ. خەير ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات. ئۆزۈڭ جىگىرىڭ بار يىگىتتەك كۆرۈنىسەن. مەن سېنى ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ كېتەي. سىناقتىن ئۆتكۈچە ئات باقار بول. ئاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىڭغا ئات، نەيزە، قىلىچقىمۇ ئىگە بولۇپ قالىسەن. ھازىر ئاۋۇ يىگىتنىڭ كەينىگە مىنگىشىۋال، — دېدى.

مىسق بىر يىگىتنىڭ ئېتىغا مىنگىشىپ ئۇنىڭ بىلىدىكى پوتىسىنى مەھكەم تۇتۇۋالدى. ئاندىن يىگىتلەر قۇيرۇقىدىڭ چېپىپ كېتىشتى. مىسقىنىڭ ئۆچەي دەپ قالغان ئۈمىد چىرىغى قايتىدىن يېنىپ، ئۇنىڭ كاللىسىدا، خۇدانىڭ ماڭا قىلىدىغان ئىلتىپاتلىرى تېخى تۈگىمىگەن ئوخشايدۇ، دېگەن ئوي كەچتى.

بەشنچى باب

كارۋان يولى

هاجى رەھىم سۆكەن ئىچىدە تۆگۈلۈپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غىچىرلىشىنىمۇ، كىتاب بېتىگە قونۇۋاتقان قېلىن چاڭنىمۇ سەزمەي، پۈتۈن زېھنى بىلەن ئاق قەغەز ئۈستىگە مارجاندەك خەتلەرنى توختىماي پۈتۈپ باراتتى.

ئۇ شۇنداق ددپ يازدى:

«... غالىب باتۇخاننىڭ قوشۇنى غەربكە قاراپ توختاۋسىز ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. قوشۇن كېلىۋاتقان بۇ چوڭ يول ئەلمىساقتىن تارتىپ «كارۋان يولى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. بۇ يول تاش يوتىنىڭ① جەنۇبىنى، ئابىسكون دېڭىزىنىڭ② شىمالىنى بېسىپ ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ سوزۇلغان. موڭغۇللارنىڭ شەرقتىن غەربكە كېلىپ ماكانلاشقان قەدىمىي زامانلاردىكى ئاتا ـ بوۋىلىرى ـــ بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقلەرگە دەھشەت سېلىپ، يۈرىكىنى مۇجۇغان ـــ ھونلار③ شۇ دەۋرلەردە مانا مۇشۇ يول بىلەن ماڭغانىكەن.

---

① تاش بوتا ـــ ھازىرقى ئورال تاغلىرى.

② ئابىسكون دېڭىزى ـــ ھازىرقى كاسپى دېڭىزى. بۇرۇنقى زامانلاردا ئۇنىڭ بىرنەچچە خىل ئىسمى بولغان.

③ ھونلار ـــ I ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە كېلىپ VI ئەسىردە ئاتىللا (ئىدىل پادىشاھى) دېگەن تومانداننىڭ بېتەكچىلىكىدە غەربىي ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن تۈرك ـ موڭغۇل نەسلىدىكى خەلق. ياۋروپادا ئۇلار گۇننىلار دەپ ئاتالغان.

بۇ ھېسابسىز قوشۇننىڭ ئالدىدا چارلىغۇچىلار يول باشلايتتى. يىللاردىن بېرى تۇزلەڭلىكتە يىلان باغرى بولۇپ ياتقان بۇ داغدام يولنى چارلىغۇچىسىزمۇ تېپىپ ماڭغىلى تامامەن بولاتتى. يول ياقىلىرىدا كونا ساپال قاچىلارنىڭ، ئەينەك بۇيۇملارنىڭ چېچىلىپ ياتقان پارچىلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ كۆپى قەدىمكى زامانىلاردىكى — ھازىرقى ئىسمى بىلەن جىسمى يەر يۈزىدىن ئۆچكەن كونا شەھەر خارابىلىرى ئۈستىدە ئۇچرايتتى. ئاشۇ سۇنۇق ساپالىلارنىڭ يۈزىگە چېكىلگەن خىلمۇ خىل نەقىش ئۆرنەكلىرى چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرنىڭ گۇۋاھچىسىدەك تۇراتتى... يىراقتىن كونا قەبرىلەر خۇددى قارانچۇقلاردەك كۆرۈنەتتى. ئېھتىمال بۇ قەبرىلەرنىڭ ئاستىدا ھازىر نامى ئالىلىقاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن نامەلۇم بىر خەلقلەرنىڭ قانچە قەھرىمان ئەرلىرى مەڭگۈلۈك ئۇيقۇدا ياتقاندۇ!... ئەزىمەتلەرنىڭ ياتقان يېرى جەننەت بولغاي!»

ئۇزۇلمەي يېغىپ تۇرغان باھار يامغۇرى لەشكەرلەرنىڭ سەپىرىگە ئانچە چوڭ كاشىلا قىلىپ كەتمىدى. بەلكى بۇ ھۆل چىلىك سەپ تارتىپ كېلىۋاتقان ھېسابسىز قوشۇننىڭ يۈرۈشىگە ئالاھىدە بىر سەلتەنەتلىك تۈس قوشقانىدى. بىراق ئەھۋال ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى. باھار كېتىپ ياز كېلىپ ئىسسىق باشلاندىغاندىن كېيىن، يولنىڭ ئازابى بىلىنىشكە باشلىدى. يەرلەر قاغجىراپ، يوللار قۇرۇغان چاغدا نەچچە يۈزمىڭ يىلقىنىڭ تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - تۇزان كۈننىڭ يۈزىنى كۆرسەتمەي قويدى. ئادەملەرنىڭ ئۇستىبېشىنى ئاپئاق چاڭ قاپلاپ كەتكەچكە، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ھۇ قىيىن ئىدى. كۆتۈرۈلگەن چاڭ - تۇزانىنىڭ دەستىدىن

ئۇچ قەدەم نېرىدىكى نەرسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. لەشـ كەرلەرنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئونلۇقى ۋە يۈزلۈكىدىن ئايرىلىپ قالماسلىقى كېرەك ئىدى. ئۇنداق بولماي ئۆز يۈزلىكىدىنلا ئادىشىپ كەتسە سانسىز قوشۇن ئىچىدە ئۇنى قايتا تېپىش ئۇچۇن بىرنەچچە كۇن ۋاقىت كېتەتتى.

جاھاننى زىلزىلىگە سالغان بۇ تۆت يۈز مىڭ قوشۇن خۇددى ئات ئۈستىدە مۇگدەپ كېتىۋاتقاندەك شاۋقۇنسىز ماڭاتـ تى. قويۇق چاڭ - توزان ئىچىدە پەقەت ئاتنىڭ ساغرىسى بىلەن ئۈستىدىكى ئادەمنىڭ قارىسىلا كۆرۈنۈپ، ئۇن - تىنسىز ئېقىپ كېتىپ بارغان بۇ سانسىز قوشۇن كىشىگە قانداقتۇر بىر ۋەھىمىلىك مەنزىرىنى ئەسلىتەتتى ... ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئاغزى قۇلۇپلانغاندەك لام - جىم دېمەي مېڭىشاتتى. «ئۇلارنىڭ دېيىشىدىغان نېمە سۆزى بار دەيسىز! ئېيتىشقا تېگىشلىك سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېيىلىپ بولغان ھەمە نەرسە چۈشىنىشـ لىك». ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن سۆزلـ شىشمۇ ئىنتايىن قىيىن بولۇپ، ئاغزىنى ئاچسىلا ئاغزى - بۇر- نىدىن چاڭ كىرىپ ئۆپكىسىگىلا باراتتى. ئادەملەرنىڭ كۆزلـ رىنى چاپاق بېسىپ، قۇلاقلىرى پۈتۈپ قالاي دەپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى بىر يۇتۇم سۇ بولسا ئىچىپ قۇرۇپ كەتكەن گېلىنى نەمدىتىۋېلىش. ئۈستىبېشىدىكى چاڭ - توزانىنى قېقىۋېتىپ سوزۇلۇپ بىر يېتىۋېلىش ئىدى. ئەتتىگىنەي، بىر شامال چىقىپ، چاڭ - توزانىنى بىر تەرەپكە سۈرۈۋەتسە، ئۇلار كۆك ئاسمانىنىڭ جامالىنى كۆرەر ئىدى...

كەچكە يېقىن لەشكەرلەر ئوت - چۆپى تاقىر، دەل - دەرەخلـ رىمۇ شالاڭ بىر دەريا بويىغا چۈشتى. لەشكەرلەرنىڭ باش - ئايىغىنىڭ نەدە تۇگەيدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. نەچچە مىڭ ئورۇنغا گۇلخان يېقىلىغاندا خۇددى پۈتۈن دالا ئوتتا

كۆيۈۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈنەتتى. لۆمشۇپ تۇرغان ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرىكى ئەتراپتا ئېنىق ئاڭلىناتتى. بىرى ئوت ياقسا، بىرى ئاش پىشۇراتتى. يەنە بىرى ناخشا ئېيتاتتى. بەزىلەر بولسا يىلقىلار بىلەن تۆگىلەرنى بېقىپ كېلىش ئۈچۈن دالىغا ھەيدەپ كېتەتتى. تۈن شامالى لەشكەرلەرنىڭ ئۇستىبېشىدىكى چاڭ - توزاڭلارنى ئۇچۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن بولسا، چۆلدىكى شىۋاقنىڭ گۈپۈلدىگەن ھىدى دىماغقا كېلىپ ئۇرۇلاتتى...

چۈشكە قارا تاڭغۇت بۇغرىسى تېخىنىلا يېرىدە بۆزلاپ تۇرۇپ چۆكەتتى، بۇ چاغدا سۈكەندىكى ھاجى رەھىم بىلەن نەزەر كەرىزەك چال يەرگە چۈشۈپ كۆيۈشۈپ كەتكەن پۇت - قوللىرىنى سوزۇپ، ئۇستىدىكى چاڭ - توزانلارنى قېقىشتۇراتتى. چاپانلىرىنى سىلكىشتۇرۇپ قېقىشى ئۇلارنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ قالغانىدى، ئۇندىن كېيىن ئۇلار چاپانلىرىنى ئاستىغا سېلىپ، يېنىدا قاينىۋاتقان داش قازاندىن كىيىۋاتقان پۇراقنى مەززە قىلىپ پۇراپ يېتىشاتتى.

نەزەر كەرىزەك ھەممە ئىشتا پىشقان ئېچى بار ئادەم ئىدى. ئۇ بىرئاز دېمىنى ئالغاندىن كېيىن، سۈبھتاي باھادىر-نىڭ ئاشپەزىنىڭ يېنىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ، سىلىق - سىپايە گەپلەرنى قىلىپ يۈرۈپ گۈرۈچتىن قاينىتىلغان بوتقىدىن بىر تاۋاق ياكى بۆلمىسا گۆش سېلىپ ئېتىلگەن شۆۋۈگۈرۈچتىن بىر قاچا ئېلىپ كېلەتتى. بەزىدە ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرۇپ قوقاسقا كۆمۈچ كۆمۈپ پىشۇراتتى ياكى بۆلمىسا سېمىز گۆش لەرنى ئېلىپ كېلىپ (ئۇنىڭ بۇ نەرسىلەرنى نەدىن تېپىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى) كاۋاپ قىلاتتى. كەيپى تۈزۈلگەن چاغلاردا ئۇ، ھېكايە سۆزلەيتتى ياكى بولمىسا خىرقە

رىغان ئاۋازى بىلەن قىپچاقلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى داستانلىرىنى ئېيتىپ پۇخادىن چىقاتتى.

هاجى رەھىم تۆگىدىن نېرى كېتەلمەيتتى. چۈنكى تۆگە بىرنەچىدىن ئۇنىڭ ئۇلىغى، ئىككىنچىدىن بۇلسا، ئۇنىڭ بارلىق قۇل يازمىلىرى، قەغەز - قەلەم، سىياللرنىڭ ھەممىسى ئاشۇ سۇكەننىڭ ئىچىدە ساقلىناتتى. ئۇ كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئاڭلىغانلىرىنى قالدۇرماي يېزىشقا تىرىشاتتى. لەشكىرىي باشلىقلار بىلەن ياكى ئاددىي لەشكەرلەر بىلەن كۆپ مۇڭدىشاتتى. دەرۋىشنىڭ بايقىشىغا قارىغاندا، سۇبىتاي باھادىر ئۆز تۇمەنى بىلەن ھەرقاچان بىللە بۇلۇڭۇرمەيدىكەن. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچى يۈزلۈكى بىلەن قېشۇن كېلىۋاتقان چېرىك يېرىدىن چەتلەپ باشقا ياقلارغا كېتىدىكەن ھەتتا بەزىدە ياش جاھانگىر بىلەن ئىككىسى بىرنەچچە كۈن يېقاپ كېتىدىكەن - دە، پەقەت كەچكە يېقىن لەشكەرلەر قېرىنالغۇغا چۈشكەندىلا ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بۇلۇپ قالىدىكەن. هاجى رەھىم ئەنە شۇنداق پەيتلەردە، ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە بەرگەن بۇيرۇق - يارلىقلىرىنى يېزىۋاتاتتى.

كەچكە يېقىن كارۋان يۈرۈشنى تېزلىتەتتى. تېختاپ دەم ئالىدىغان كۆپكۈك چۆپلۈككە يېقىنلاپ قالغانلىقىنى، قىسقىنا ۋاقىت بۇلسىمۇ پۇت - قېلىنى سېزۈپ ئېغىنىاپ يېتىۋېلىشنى ئادەم تۇرماق هايۋانمۇ بىلسە كېرەك. بۇنداق چاغلاردا، كۈن بويى پۇتىنى ئاران سۆرەپ، سېزۈلۈپ كېتىۋاتقان تۆگىلەر بىر-دىنلا جانلىنىپ، تېتىكلىشىپ كېتەتتى. كارۋان باشلىقى هەر دائىم كارۋان يولغا چىقماستىن ئىلگىرى، تاڭ سەھەردىلا بىر تېپ سالتاڭ ئاتلىق چارلىغۇچىلارنى ئاتلاندۇرۇپ ماڭغۇزۇۋېتەتتى. ئۇلار قېرىنۇشقا ئەپلىك بۇلغان، سۇ - چۆپى مۇل بۇلغان يەرلەرنى تاللايتتى. كارۋان يېقىنلاپ كەلگەندە، ئۇلار دۆڭ -

تۆپىلىكلەرگە چىقىپ تۇماقلىرىنى پۇلاڭلىتىپ بەلگە بېرەتتى، بۇنى كۆرگەن پۇتۇن كارۋان شۇ تەرەپكە قاراپ ماڭاتتى.

قونالغۇغا كەلگەندىن كېيىن، دەرھال تۆگىلەردىكى ئېغىر تېڭىقلار چۈشۈرۈلۈپ، تۆگىلەرنى يېغىپ دالىغا ھەيدىشەتتى. ئۇ يەردە ئۇلار تاڭ ئاتقۇچە بەخىرامان ئوتلاپ قورسىقىنى توينۇزاتتى. يول يۈرگەندە ئايرىم تۆگىلەرگە تۇيۇلغا، قاراغاندا قاتارلىق ئوتۇنلار ئارتىلاتتى. بۇ ئوتۇنلار ھەربىر قېنالغۇدا چېپىلىپ، ئالدىن تەييارلىنىپ قويۇلاتتى. ئوتۇنلار تۆگىدىن چۈشۈرۈلۈش بىلەنلا قۇللار ئوچاقلارغا ئوت يېقىپ جېڭ - چوڭ داش قازانلارنى ئاساتتى. ئاندىن گۆش سېلىپ شۆۋگۈرۈچ ئېتەتتى. سۇسىز يەرلەردە تۇلۇملارغا سۇ قاچىلاپ ئېلىپ مېڭىشاتتى.

سۇبىتاي باھادىر تۇرغان چېدىرغا قاراۋۇللار ھېچكىمنى يېقىن يولاتمايتتى. ھېسابسىز نۇرغۇن لەشكەرلەر بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەي ھەر كىم ئۆز قونالغۇسى بويىچە ئورۇنلىشاتتى. سۇبىتاي باھادىر چۈشكەن يەرنىڭ ئەتراپىغا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچى مىڭ لەشكىرى كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئۇنىڭ سىرتىغا سۇبىتاينىڭ قېرىنداشلىرىدىكى ئالاھىدە تۇمەنلىك لەشكەرلىرى كېلىپ چۈشىدۇ.

مۇھاپىزەتچى لەشكەرلەر ئۆز ئالدىغا چاي قاينىتىدۇ. كەچتە بىرنەچچە يەرگە گۈلخان يېقىشىدۇ - دە، شۇنى چۆرىدەپ يېتىۋېرىدۇ. ئۇخلىغان ۋاقتىدا ئۇلار تېرەقومنى كۆرپە، ئېگەرنى ياستۇق قىلىدۇ. قېنالغۇغا كېلىشى بىلەنلا، ئېتىنىڭ ئېگەر توقۇمىنى ئېلىپ ئۆزىنى چۈشەپ قېرىۋۇېتىدۇ. مېڭىغۇل ئاتلىرى شۇ ئەتراپتىن كۆپ ئۇزاپ كەتمەي ئالدىغا ئۇچرىغان چۆپنى تاللىماي يەۋېرىدۇ. دۇنيانى بىر ئارىلاپ چىقىسىمۇ بۇ ئاتلار يەنە ئورۇقلاپ كەتمەيتتى.

قېشۇن ياتقان يەرنىڭ ئەتراپىدىكى دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە چىسەكچىلەر قېيۇلاتتى. تۈن پەردىسى يېپىلغاندىن كېيىن چىسەكچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە: «سەگەك بۆلۈڭلار» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

بەزىدە قېنالغۇدا بىرنەچچە چىدىر تىكىلىپ قالاتتى. بۇنى كۆرگەن لەشكەرلەر خۇشال بۆلۈپ كېتەتتى. چۈنكى چىدىرنىڭ تىكىلىشى لەشكەرلەرنىڭ بۇ جايدا كەم دېگەندە ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇنداق چاغلاردا قېشۇن ئارام ئېلىۋالاتتى. ئەگەر چىدىرنىڭ ئىچىگە گىلەم، شىرداقلار سېلىنىپ، يېپەك قاپلىق پەي ياستۇقلار قېيىلسا، ئۇ چاغدا خانلارنىڭ يىغىنى بۆلىدىغانلىقىدىن ياكى بۆلمىسا ئۇلارنىڭ يىغىلىپ شىكارغا چىقىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرەتتى.

بەزىدە يىراقتىن چېپىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن ئاتنىڭ تۇياق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. بۇ چاغدا پۈتۈن قېشۇن جىمجىتلىققا چۆمەتتى. ئادەتتىكىدەك تاراق - تۇرۇق، ۋاڭ - چۇڭ زادىلا ئاڭلانمايتتى. سەۋەب بۇ كېلىۋاتقانلار — باتۇخان بىلەن سۇبتاي باھادىر ۋە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن نەۋكەرلىرى بۆلاتتى.

كۆپچىلىك باتۇخاندىن كۆزە مۇشۇ يەكچەشمە ئاقساق يىلپىز سۇبتاي باھادىردىن بەكرەك ئەيمىنەتتى. لەشكەرلەرنىڭ كىچىككىنە يېتەرسىزلىكىمۇ ئۇنىڭ كۆزىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئۇنىڭ كۆزىگە چېلىقمىسۇن، ئەگەر چېلىقىدىغانلا بۆلسا، لەشكەرلەرنىڭ ھالىغا ۋاي. ئۇ قاپقىنى تۈرۈپ تۇرۇپ ئادەتتىكىدەك بىر - ئىككى ئېغىز سۆز قىلىپ قېيىسلا كۈپايە. دەرھاللا بىرنەچچە ئادەم ھەركەتلىنىپ، ئەيىبلەنگۈچىنىڭ پۈتۈن قېلىرىنى يەرگە تەگكۈزمەي ئېلىپ كېتەتتى. ئاندىن ئۇ ئادەم لەرنىڭ داد - پەريادىلا ئاڭلىنىپ قالاتتى...

باتۇخان ئۇنداق ئۇششاق - چۈششەك كەمچىلىكلەرگە

نەزەر سالمايتتى. ئۇ قېشۇنغا پەقەت يۇقىرىدىنلا قارايتتى. ئۇنىڭ خىيالىدا دائىم چوڭ ئىشلار ۋە چوڭ مەسىلىلەر بولاتتى. ئۇ ئۆتكەن ئىشلارنىمۇ كۆپ سۆزلىمەيتتى. پەقەت كىچىك تېغىرسىدا ۋە ئالدىدىكى ئىشلار تېغىرسىدا كۆپرەك سۆزلەيتتى. ياش قېماندان بىلەن قېرى قېماندان بىرلىكتە سەپىرىدىن يېپەك چىدىرىغا كىرگەندە، ئۇلارغا دەررۇ داستىخان سېلىنىپ ئاش تارتىلاتتى. بۇ چاغدا داستىخانچى بىلەن تاۋاقچى يەڭلىرىنى تۈرۈپ، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ يۈرۈپ پايپەپتەك بولۇپ كېتەتتى. تاماق تارتىلغان ۋاقىتتا قوماندانلىڭ يېنىدا ئۈچ شامان بىرگە بولۇپ، ئۇلار تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، بىرنىڭ كەينىدىن بىرى دۇئا قىلىپ ئامانلىقنى تىلىشەتتى.

ئالتىنچى باب

باتۇخانىڭ يەتتە يۇلتۇزى

... باتۇخانىڭ مىڭ كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قېشۇنى بىلەن بىرگە ئون بەش تۆگىلىك ئالاھىدە بىر كارۋىنىمۇ بىللە ماڭاتتى. بۇ تۆگىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭغۇت ئېلىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بەستى ئىنتايىن چوڭ، ئۇزۇن سەپەرگە چىداملىق ۋە كۆچلۈك تۆگىلەردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ يۈرۈشىمۇ تېز ۋە سىلىق ئىدى. شۇڭلاشقا سۇبىتاي باھادىرنىڭ قېشۇنى توختاۋسىز مېڭىپ تۇرسىمۇ، تۆگىلەر كېيىن قالمايتتى.

بۇ تۆگىلەرنىڭ يەتتىسىگە باتۇخانىڭ «يەتتە يۇلتۇزى»

مىنىڭ كېلەتتى. بۇلار باتۇخانىنىڭ يەتتە خوتۇنى بولۇپ، لەشكەرلەر ئۇلارنى شۇنداق دەپ ئاتاشاتتى. يەتتىلىسى تەڭداشسىز گۈزەللەردىن ئىدى. چىغناق شەھەردىن ئاتلىنىش ئالدىدا باتۇنىڭ ئانىسى ئەقىللىق ئورپىجان خېنىم مۇشۇ يەتتىسىنى باتۇنىڭ قىرىق خوتۇنى ئىچىدىن تاللاپ بەرگەنىدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئوغلىغا:

«سەن يات ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن كېتىپ بارىسەن، بويسۇندۇرۇلغان ئەللەرنىڭ قايسىسى بولمىسۇن سېنىڭدىن ھېچنېمىنى ئايمايدۇ. قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغۇچىلار، بىر - بىرىدىن گۈزەل قىزلارنى ھەدىيە قىلغۇچىلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن سەن ئۇلارغا ھەۋەس قىلما، ئۇ مەلئۇنلارنىڭ قىزلارنى نېمە مەقسەتتە ھەدىيە قىلىۋاتقانلىقىنى كىم بىلىدۇ، دەيسەن. ئۇلارنىڭ تۇزىقىغا چۈشۈپ، قەستىكە ئۇچراپ قالما. مەرھۇم داداڭ شۇ ئىشتا خەتەرگە يولۇققانىدى. تاڭخۇت ئېلى ئۈنىڭغا بىر قىز سوۋغا قىلغانىدى، خەنجەر بىلەن ئاتاڭنىڭ جېنىغا ئاخىرى شۇ قىز زامىن بولدى. سەن بۇ ئىشنى ئۆمۈر بويى ئۇنتۇماسلىقىڭ كېرەك. تەخسىكەشلەرنىڭ ئەكەلگەن سوۋغىسىدىن ھەرقاچان ھەزىر ئەيلە. مەن مۇشۇ ئىشلارنى ئويلاپ ئايالىرىڭنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ گۈزەل دېگەن يەتتە ئايالنى تاللاپ سېنىڭ بىلەن بىرگە ئاتلاندۇرماقچىمەن. ئاسمانىدىكى يەتتە قاراقچىغا ئوخشاش، ئۇ يەتتىسى سېنىڭ يولۇڭنى يورۇتسۇن، كۆڭلۈڭنى كۆتۈرسۇن، بەختىڭنى ئېچىپ سېنى ئىقبالغا باشلىغاي» دېگەنىدى.

باتۇخان ھەردائىم ئانىسىنى ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭ ئالدىدا قاتتىق ئەدەب ساقلايتتى. شۇڭا ئۇ ئانىسىنىڭ بۇ سۆزىگە توغرىدىن توغرا جاۋاب بەرمەي:

— مەن ئالدى بىلەن قوماندانىم سۇبېتاي باھادىر

بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرەي، ــ دېدى.

ئەتىسى باتۇخان ئانىسىنى كۆپنى كۆرگەن پېشقەدەم قوماندانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ:

ــ مېنىڭ ھەربىي يۇرۇشۇمدىكى تارىخچىم ۋە ئۇستازىم ھاجى رەھىم دېگەن ئوقۇمۇشلۇق زات ئۆزىنىڭ كىتابلىرىنى ئاختۇرۇپ كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە: بۇرۇنقى زامانىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن يۇرۇش قىلغاندا ئۆزى بىلەن بىرگە ئايال ئېلىپ يۈرمىگەنىكەن. شۇڭا باشقا نەرسىلەرگە كۆڭۈل بۆلمەي پۈتۈن ۋۇجۇدىنى دۈشمەننى يېڭىشكىلا قارىتالىغان... ــ دېدى.

ئورپىجان خېنىم ھازىر جاۋاب ئايال ئىدى. ئۇ ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا:

ــ مەن كىتابقا قارىمىسامۇ بىلىمەن. ئىسكەندەر پارس ئېلىنى بويسۇندۇرغانىدىن كېيىن، پارسنىڭ دەرى دېگەن پادىشاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىمەن دەپ، ئاخىرى شۇنىڭ قولىدا ئۆلگەنىدى. خوتۇنى ئۇنىڭغا زەھەر ئىچكۈزۈۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر ياش تۇرۇپلا ئارماندا كەتكەنىدى... يائاللا تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلىغۇن! ــ دېدى.

سۇبىتاي باھادىر دەرھال خانىشنىڭ ئالدىغا كېلىپ باش قويۇپ تۇرۇپ:

ــ ئېيتقان سۆزلىرىڭ بەرھەق راست، ئەگەر سەن ساھىبقىران ئوغلۇڭنىڭ ئامانلىقىنى ئويلاپ، قىرىق خېتۇننى قېشۇپ قويساڭمۇ مېنىڭ قىلچىلىك نارازىلىقىم يوق. مېنىڭ قوشۇنۇمدا ئۇلار ھېچ نەرسىدىن قىسىلمايدۇ. مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن. كېلىنلىرىڭ ئۆزۈن سەپەردە جاپا چەكمەيدۇ. مەن سېنىڭ قېلۇڭدىكى ئالماس كۆزلۈك قىلىچمەن! نەگە شىلتىساڭ شۇ يەرنى كېسىمەن. ئەگەر جاھانگىرنىڭ

سوقۇش ئىشلىرىدىن قولى بوشمىغاي، ھازىر ئۇ خانىشلارنى كۆرگۈسى كەلمىگەن بولسا، يولدا يۈرگەن ۋاقىتلاردا كۆرگۈسى كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ھازىر ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ ماڭغىنىم ياخشىمىكىن، دەيمەن، — دېدى.

— ئەمىر بەرگۈچى جاھانگىرسەن، بۇيرۇقۇڭنى ئۆزۈڭ ئېيىت، — دېدى ئورپىجان بالىسىغا باش ئېگىپ.

باتۇخانىنىڭ ھېچ نېمە دېگۈسى كەلمىگەنىدى، بىراق ئېيتماسلىققا بولمىدى.

— بوپتۇ، بارسا بارسۇن، لېكىن شۇ يەتتىنىڭ بەرىنى ئۆزۈم تاللاي. بۇ يەردە يۈلتۇز دېگەن بىر قىز بار ئىدى. يەتتىنچىسى شۇ بولسا دېگەنتىم... سۇبىتاي باھادىر سەن شۇنى تېپىپ بېرەرسەن ... — دېدى ئۇ.

ئەتىسى سۇبىتاي باھادىرنىڭ نۆكەرلىرى پۈتكۈل چىغىناق شەھرىنى ئارىلاپ يۈرۈپ يۈلتۇز ئىسىملىك قىزدىن بىرنى ئەمەس بىرنەچچىسىنى بىراقلا ئېلىپ كەلدى. ئېلىپ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى باتۇخانىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ قاتار تىزىپ قويدى. ئۇ ئالدىدا مۆلدۈرلەپ قاراپ زۇۋان سۈرمەي تۇرغان بۇ قىزلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى - دە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بويى زىلۋا، ئاق يۈزلۈك بىر قىزنى كۆرسەتتى. خان خالىغاندىن كېيىن ئامال بارمۇ، دەرھال نۆكەرلەر قىزنىڭ بېشىغا يېپەك ياغلىق ئارتىپ، ئورپىجان خانىشنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدى. خانىش يۈلتۇزنى يېشىندۇرۇپ، تېۋىپلاردەك تەكشۈرۈپ چىقتى. ئاندىن بۇ قىزنىڭ ئون ئىككى ئەزاسى ساق، ھېچقانداق ئىللەتسىز ئىكەن، مىجەزىمۇ ياخشى، ئۆزى يېقىملىق، ئەقلى - ھوشىمۇ بارەك قىلىدۇ. شۇڭا خانغا لايىق تۇرىدۇ،دەپ ئويلىدى.

— قېلۇڭدىن نېمە ئىش كېلىدۇ؟ — دېدى ئورپىجان يۈلتۇزغا.

— مەن... مەن يېنىغا ئادەم كەلتۈرمەيدىغان، ئاسانلىقچە ساغدۇرمايدىغان ئۈسكەك سىيرىلارنى ساغالايمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەي.

— بۇمۇ ئوڭاي ئىش ئەمەس! — دېدى خانىش ئەرلەرنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش بۇم ئاۋاز بىلەن ئاخىرىدا سىيقىدا كۈلۈپ تۇرۇپ، — ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەپ كېرەك، يەنە نېمىنى بىلىسەن؟

— قۇزا باقمەن،... يۇڭىدىن پەلەي توقۇيالايمەن... قوقاسقا كۆمۈپ كۆمەچ پىشۇرالايمەن...

— يول يۈرگەندە، بۇ ئىشلارنى بىلىشمۇ ئىنتايىن زۆرۈر، — دېدى خانىش ئىللىق چىراي بىلەن قىزغا قاراپ، — يەنە نېمىلەرنى بىلىسەن؟

شۇ چاغدا ئۆيگە پۇتنىڭ ئۈچى بىلەن دەسسەپ باتۇخان كىرىپ كەلدى.

— يەنە نېمىنى بىلىسەن تارتىنماي ئېيتىۋەرگىن، — دېدى خانىش ئۆيگە كىرگەن ئەر كىشىدىن بىرئاز قىسىنىپ جىم بولۇۋالغان قىزغا قاراپ.

— يەنە... يەنە ئۆزىمىزنىڭ قېپچاق ناخشىلىرىنى بىلىمەن. ئۇندىن باشقا پەرىشتىلەر تۇغرىسىدا، جىن - شەيتان، دىۋە - پەرىلەر ھەققىدە نۇرغۇن چۆچەكلەرنى بىلىمەن...

قىزنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ تۇرغان باتۇخان نېمە دەركىن دەپ كۈلۈمسىرەپ ئانىسىغا قاراپ تۇرغانىدى. ئانىسى ئوغلىغا بېشىنى لىڭشىتىپ مىيقىدا كۈلۈپ قويدى.

— سېنىڭ بىلەن بىرگە مېڭىشقا ئەرزىيدىغان ئوبدان قىز ئىكەن، — دېدى ئۇ بىرئازدىن كېيىن.

يەتتىنچى باب

يەتتىنچى يۇلتۇز

تاتار - موڭغۇل قوشۇنى يۇرۇشكە ئاتلانغاندا نۆۋكەرلەر يۇلتۇزنى يوغان بىر سۈكەنگە ئورۇنلاشتۇرۇپ يەتتىنچى تۆۋگىگە ئارتتى. ئورپىجان خانىشنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بىر خىتاي دېدىكنى بۇ ياش كېلىنگە قەشۇپ ئۇنى سۈكەننىڭ ئىككىنچى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇردى. يۇلتۇز چۈشكەن بۇ سۈكەننىڭ ئۈستىگە كۈنلۈك بېكىتمە تۆت ئەتراپىنى يىپەك شىرما بىلەن ياپتى. تۆۋگە بىردە قاتىراپ، بىردە ئاستا ماڭغاچقا ئۇلار بەزىدە سەكرەپ سۈكەندىن چۈشۈپ كېتەي دەپ قالسا، بەزىدە ئۇگدەپ ئۇيقۇدىن باش كۆتۈرەلمەي قالاتتى. يۇلتۇزنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەنە شۇنداق ئۆتتى. ئەتىسى ئۇنىڭ كۆڭلى بىرەر كۆڭۈلسىزلىكنى سەزگەندەك زادىلا خاتىرجەم بولالمىدى. كۈن بويى يۈزىدىكى ياغلىقىنى ئاچماي ئولتۇردى. پەقەت كەچكە يېقىنلا يېنىدىكى خىتاي دېدىكىگە پىچىرلاپ مۇنداق دېدى:

— بىزنىڭ كارۋان بىلەن بىرگە بىر تۆگە كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىكى سۈكەنده بىر چال بىلەن دانىشمەن بىر دەرۋىش ئولتۇرغاندەك قىلىدۇ. ئەگەر ئۇ ئىككىسى بىز توختىغان يەرلەردە مەن توغرۇلۇق بىر نەرسە سورىسا، ھېچنېمە دېمىگىن، ئاشۇ قېرىنى كۆرسەم بويۇم شۇركۈنۈپ، بەدىنىم تىكەنلىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ چىرايىغا قاراشقىمۇ تاقىتىم يوق. مېنىڭ شور

پېشانه قىلىغان ئاشۇ... سادىغاك كېتەي، مەن توغرۇلۇق ئۇلارغا ئېغىز ئاچقۇچى بولما...

خىتاي دېدەك ھېيله - مىكىر، قۇۋلۇق - شۇملۇقلارغا ئۇستا ئىدى. كارۋان تېخىتاپ دەم ئالغان يەردە ئۇ يۇلتۇزنىڭ يۈزىگە ئوپا - ئەگىلىك سۈركەپ، قېشىغا سۈرمە تارتتى. ئەمدى يۇلتۇزنى ھېچكىم تونۇمايدىغان بېلغانىدى. ئۇ شۇنچىلىك ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىدىكى، ھەتتا ئەينەككە قاراپ يۇلتۇز ئۆزىنى ئۆزىمۇ تونۇماي قالدى.

سەپەردە باتۇنلۇك «يەتتە يۇلتۇزى» مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئايرىم بىر كارۋان بېلۇپ ماڭدى. ئەڭ ئالدىدىكى تۆت تۆگىدە تۆت خانىش كېلەتتى. ئەسلى زاتىدىن يەرلىك بېلۇپ، ھەر بىرى مۇڭغۇللارنىڭ داڭلىق سەركەردىلىرىنىڭ قىزلىرى ئىدى. تۆتىلىسى تۇلۇمدەك سېمىز بېلۇپ، ئۈستى - بېشىنى يېپەك بىلەن ئالتۇن - كۈمۈشكە پۈركىگەنىدى. بىلەكتەك قىلىپ ئۆرۈلگەن چاچلىرى يەرگە تېگىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ كەينىگە باتۇنلۇك ئىككى قىپچاق ئايالىنىڭ تۆگىلىرى چېتىلغان بېلۇپ، بۇلارنىڭ بىرى بايانداز خانىنىڭ قىزى ئىدى. بۇ قىپچاق خانىشلىرى دائىم بىر تۆگىگە مىنۈۋېلىپ ئەتىدىن - كەچكىچە خىيالىغا كەلگەننى سۆزلىشىپ - كۈلۈشۈپ ئولتۇراتتى. ئىككىنچى بىر تۆگىدە ئۇلارنىڭ كۈتكۈچى ئايالىرى كېلەتتى.

بىر كۈنى كارۋان تېخىتىغان پەيتتە بۇ ئىككى خانىش يۇلتۇزنىڭ قېشىغا كەلدى - دە، ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۈپ: بىزنىڭ بىردىن يۈگۈرۈك ئېتىمىز بار. قېرىنالغۇدا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قالغان ۋاقتىمىزدا خانلار شىكارغا چىقسا، بىزمۇ ئاتلىرىمىزغا مىنىپ ئۇلار بىلەن بىرگە چىقىمىز، دېيىشىپ يۇلتۇزغا ماختىنىشقا باشلىدى ۋە ئۇلار:

— سەن دېگەن تېزقال، ئوچاق بېشىدا يۇندا - پۇرۇشلۇق قىلىسەن. خانىمنىڭ مالىيى قاتاردىكى خېتۇنسەن، ساڭا نەدىكى ئات! ئۆز ئۆيۈڭدىن تېيلۇق ئۇچۇن ئەكەلگەن مېلىڭمۇ يوق، بۇ يەرگە كەلگەندە ئۇستى - بېشىڭ جۇل - جۇل ئىدى. ئۇستىڭدىكى مۇنۇ كىيىملەرنى ئورپىجان ئاغچا بەرگەن. باتۇخان ساڭا كۆزىنىڭ قىرىنىمۇ سالمايدۇ. بىزدىن ئاشقانىنى يالاپ كۈنۈڭ ئۆتىدۇ، — دېيىشىپ يۇلتۇزنى كەمسىتىپ، مازاق قىلدى.

يۇلتۇز ئۆمرىدە مۇنداق ھاقارەتنى ئاڭلىمىغانىدى. ئەدىگىنە بۇيىغا يېتىۋاتقان بۇ قىز نېمىنى بىلسۇن، ئۇنىڭ ئاچچىقىنى بېسىپ خىتاي دېدىكىگە چىگىدە يېپىشىۋېلىشتىن باشقا نەرسىگە قۇربى يەتمىدى. ئۇ قىپچاق خانىشلارنىڭ تەتۇر قاراپ جىممىدە ئولتۇرۇۋالدى.

— ھەي مالاي، گەپ قىلمايسەنغۇ؟ بىرسى ئاغزىڭنى تىكىپ قويدىمۇ ياكى تىلىڭنى قىلدا باغلاپ قويدىمۇ؟ شۇم تەلەي پادىچى، كالىنىڭ ئارىسىدا يۈرۈپ ھايۋان بولۇپ كەتكەن نېمىكەنسەن - دە! ھېچ بىلمىسا، كالا بولۇپ مۆرە- مەسەن! — دېيىشىپ ئىككى خانىش يۇلتۇزنى يەنە مازاق قىلدى.

يۇلتۇز زۇۋان سۈرمەي ئولتۇردى. بىر نەرسە دەپ جاۋاب قايتۇراي دېۋىدى ئاغزىغا پەقەتلا سۆز كەلمىدى. لېكىن نېمۇس ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆرتەيتتى ... ئۇ بىر ھازاغىچە بېشىدىكى يىپەك ياغلىقنى قېرچاقتا ئوخشاش تۆكۈۋېلىپ، كىچىك بالىلاردەك ئۇنى ئەللەيلەپ ئويلىنىپ ئولتۇردى - دە، ئاندىن:

— مەن پادىچى مالاي تۇرسام، مېنىڭ بىلەن نېمىشقا پاراڭ قىلىشىسەن. كۆزۈمدىن يوقىلىش! ئەگەر مېنىڭ ئېرىم

بۇيرۇسا مەن ھەرقاتىداق ئىشنى ئېغىر كۆرمەي قىلىمەن. چىنە- قاچىمۇ يۇيىمەن، سۇمۇ تېشۇيمەن، كۆلنىمۇ تۆكىمەن، ئەگەر ئۇ بۇيرۇسا قېلۇمغا تاياق ئېلىپ سەپالەرنىمۇ كالىدەك قېغلاپ بايا‌ۋاتقا ھايدايمەن ... — دېدى.

خانىشلار بۇنداق جاۋابنىڭ بېلۇشىنى كۈتمىگەنىدى.

— ئاغزىدىن ئانىسىنىڭ سۈتى كەتمىگەن بىر نېمىغۇ، — دېدى بىرسى ئالدىرىغىنىدىن.

— بۇنىڭدا ئەقىل دېگەن نېمە ئىش قىلىسۇن! ئۆمۈر بويى مۇشۇنداق دۆت پېتى ئۆتىدۇ، — دېدى ئىككىنچىسى. ئۇلار قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۆز يېلىغا مېڭىشتى.

ئىككىنچى كۈنى باشقا بىر يەردە تېخىغان پەيتتە باتۇنلىك مېڭىغۇل خانىشلىرى يەنە يۇلتۇزنى كۆرمەكچى بېلۇپ كېلىشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت بۇراقچىن دېگەن ئەڭ چېڭ ئاغچا خانىشلا يېڭ ئىدى. ئۇ ئانچىكى ئىشلار ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇرۇپ كەتمەيدىغان ئېغىر - بېسىق ئايال ئىدى. خانىشلار كېلىپلا يۇلتۇزنى شاڭخېي قىلىشقا باشلىدى. بىرسى يۇلتۇزنىڭ نازۇك بەدەنلىرىنى سىلىسا، يەنە بىرسى ئۇنىڭ سەدەپتەك ئاپئاق چىشلىرىغا ھەيران بېلۇپ قارايتتى. يەنە بىرسى بېلىسا، كىيىملىرىنى تۈتۈپ كۆرەتتى ۋە كۆرگەن بېلۇپ بىردە نېقۇپ، بىردە چىمداپمۇ ئالاتتى.

يۇلتۇز زېرىكىپ كەتكەن بۇ خانىشلارنىڭ قىلمىقلىرىغا لېۋىنى چىشلەپ چىداپ ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ياش جەھەتتىن چوڭراق بىرسى دەسلىپىدە بىر ئاز تەكەببۇر قىياپەتتە ھېچ نەرسىگە ئارىلاشمايلا چەتتە قاراپ تۇرغانىدى. بىر ئاز- دىن كېيىن، ئۇمۇ باشقىلارغا قېشىلىپ قاقاقلاپ كۈلۈشكە باشلىدى. بىر چاغدا يۇلتۇزنىڭ قېرىچاق قىلىپ ئورىغان

ياغلىقىنى كۆرۈپ قۇلىدىن - قۇلغا ئېلىپ بىرسى پەپىلەپ ئەللەي قىلسا، يەنە بىرسى ئەمگۈزگەن بولۇپ بىر ھازاغىچە كۈلكە قىلىشتى. ئۇلار ئەنە شۇنداق كۆڭۈل ئېچىشقاندىن كېيىن قايتتى. قايتىپ كېتىۋېتىپ خانىشلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىراقى قايتا يۈگۈرۈپ كېلىپ يۇلتۇزنىڭ قۇلىقىغا:

— مەن تۆتىنچى تۆگىدە، بارغىن، پاراڭلىشىمىز، — دەپ شۇڭىرلاپ يەنە كېتىپ قالدى.

خانىشلار كەتكەندىن كېيىن، يۇلتۇز ياغلىقىنى يېشىپ بېشىغا ئارتتى - دە، كۈندەشلەرنىڭ قىلغان ئەلىمگە چىدىماي بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ھەسرەتلىك كۆز ياشلىرىنى تۆكۈش يالغۇز بۇ ئىش ئۈچۈنلا ئەمەس ئىدى. ئۆتكەنىدە دادىسى بىلەن چوڭ ئاكىسى تۆمۈر بىرلىشىپ يۇلتۇزنى قازاندەك سەللە يۆگمىگەن بەقەسەم چاپان كىيگەن، تاۋاق يۈزلۈك، قارا ساقاللىق بىر سودىگەرگە ھايۋان قاتاردا سېتىۋەتكەندىن بېرى، ئۇنىڭ يېشى قۇرۇمايدىغان بولغانىدى. شۇ قېتىمقى ۋەقە ئۇنىڭ يۈرىكىدە ساقايماس جاراھەت پەيدا قىلغانىدى. شۇ چاغدا ئۇنى ئۇلار ھايۋان كەبى بازارغا ھەيدەپ كەلدى. سودىگەر ئۇنىڭ پۇتىنىڭ تىرنىقىدىن تارتىپ تا چېچىنىڭ ئۇچىغىچە پۈتۈن بەدىنىنى كۆرۈپ چىقتى. بۇ بېچارە قىزنىڭ گۇناھى نېمە؟ ئۇنىڭ ئەزەلدىن ئويلايدىغىنى: قۇرۇم باسقان ئەسكى كۈلبە بىلىسمۇ، ئۆز ئالدىغا بىر ئۆي تۇتۇپ ئەل قاتارى ئۆتۈش، ئۆزى خالاپ سۆيگەن مىسىقىنىڭ ھەر كۈنى يىلىقىدىن قايتقاندىن كېيىنكى گەپلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاپ، ئۇنىڭ جامالىغا قاراپ ئولتۇرۇش ئەمەسمىدى...

يۇلتۇزنىڭ ھەسرەتلىك كۆز ياشلىرى يېپى ئۈزۈلگەن مارجانىدەك تۆكۈلۈپ تۇرغانىدا، بىراۋنىڭ يۇمشاق قولى يەلكىسىنى ئاستاغىنا سىيلىغاندەك بولدى.

— نېمىشقا يىغلايسەن ئەزىزىم؟ بۇنىڭ ئۈچۈن قايغۇرما. قايغۇلۇق كۈنلەر تېخى ئالدىمىزدا! — دەپ پىچىرلىغان بىر ئاۋاز ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىردى.

بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ ئۇ ئالدىدا بېشىنى ئېگىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان خىتاي دېدىكىنى كۆردى.

— بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق قايغۇ - ھەسرەت بارمۇ؟

— ئەزىزىم، سەن تېخى ھېچنېمىنى كۆرمىدىڭ، ئەگەر بىراۋ كېلىپ باغرىڭنى يېرىپ چىققان سەبى بالاڭنى كۆز ئالدىڭدا چىقىرىپ تۇرۇپ ئۆلتۈرسە، قايغۇ - ھەسرەت دېگەنـ نىمىلىكىنى شۇ ۋاقىتتا بىلەتتىڭ...

— سەن بۇنداق ئىشلارنى ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆرگەنمىدىڭ؟ كۆرگەن بولساڭ يېشۇرماي ئېيتقىن!

خىتاي دېدەك تارمۇشتەك قېتىپ كەتكەن كىچىك قولىنى بىلەن كۆزىدىن ئېتىلىپ چىققان ياشلىرىنى سۈرتتى - دە، بىرەرسى بېلۇپ قالمىسۇن دېگەندەك ئەتراپقا بىر قۇر نەزەر سېلىپ چىقتى. بۇ قاش قارىيىۋاتقان مەزگىل بېلۇپ، ئايلانـ دۇرۇپ ياندۇرۇلغان گۈلخانلارنىڭ قىپقىزىل يالقۇنى گۈلخان ئەتراپىدا ياتقان ۋە ئولتۇرغان لەشكەرلەرنىڭ يۈزىنى يورۇتۇپ تۇراتتى. يۇلتۇز بىلەن خىتاي دېدەك باشقىلاردىن ئايرىم بىر يەرگە سېلىنغان گىلەم ئۈستىدە ئىدى. ئوپۇر - توپۇر بېلۇشۇ- ۋاتقان مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ بەزىسى ناخشا ئېيتىپ، بەزىسى ۋارقىراپ، بەزىلىرى نەيزە - قالقانلىرىنى جاراڭلىتىپ ۋاڭـ چۇڭ قىلاتتى. قانداقلا بېلىمسۇن كۈن بويى يول يۈرۈپ چارچىغان بۇ ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى ئاستا - ئاستا بېسىلىپ نۇرغۇنلىرى بۇ دۇنيانى ئۇنتۇپ شىرىن ئۇيقۇغا غەرق بولدى.

ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈپ چۈمۈلىدەك يۇرگەن سانسىز

ئادەملەرنىڭ ئىچىدە پەقەت شۇ ئىككى ئايالا پاناھسىز قالغان ئادەملەردەك يېتىمسىراپ ئولتۇراتتى.

بىر هازادىن كېيىن، خىتاي دېدەك سۆزلەشكە باشلىدى:

— بېشىمدىن ئۆتكەن كۈلپەتلەر كۆپ. ئۇنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. ئۆتكەن كۈن قايتمايدۇ، دېگەن بىر سۆز بار. شۇنداقتىمۇ ئۇ ئىشلار ئېسىمگە چۈشمىگەن بولسا، يۈرەك باغرىم خۇن بولۇپ كېتىدۇ. ئادەم پەيتى كەلگەندە ئىچىدىكى دەردىنى چىقىرىپ تۇرمىسا، يېرىلىپ كېتىشى مۇمكىن. ئېيتاي: مېنىڭ بېشىمغا نۇرغۇن ئىشلار كەلدى. مەنمۇ سائىدا ئوخشاش ئائىلەنىڭ ئارزۇلاپ باققان قىزى ئىدىم. دادام ئاسمان-يەردىكى يۇلتۇزلارغا قاراپ پال ئاچىدىغان، بولغۇسى ئىشلارنى مۆلچەرلەيدىغان مۇنەججىم ئىدى. هەربىر يۇلتۇزنىڭ يۆتكىلىشىگە قاراپ تۇرۇپ كىشىلەرگە ئولارنىڭ كېلەچەكتە نېمىلەر كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئالدىن ئېيتىپ بېرەلەيتتى. كەچ كىرىش بىلەنلا ئۇ، چىن① پادىشاهلىقىنىڭ ساريېيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋېلىپ كۆرگەن - بىلگىنىنىڭ هەممىسىنى چۈڭ كىتابقا يېزىپ تۇراتتى. هەر كۈنى ئەتىگەندە كىتابقا يازغان نەرسىلىرىنى دىۋان بېگىگە كۆرسىتەتتى. بەگ مۇهىم دەپ هېسابلىغانلىرىنى پادىشاهقا ئوقۇپ بېرەتتى. چۈڭ بولۇپ بۈيۇمغا يەتكەن ۋاقتىمدا دادام مېنى خىتايىنىڭ بىر تۆرىسىگە ياتلىق قىلدى. ئۇ قېرىل ئاستىدا 250 ئادىمى بولغان لەشكەر باشلىقى ئىدى. ئۇ مەندىن 20ياش چۈڭ بولسىمۇ، بىر-بىرىمىزنى ياخشى كۆرۈپ تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى تېتىپ ئۆتتۇق. ئىككى بالىلىق بولدۇق، ئىككىلىسى چىرايلىق - ئوماق بالىلار ئىدى. چاقچاقنغنا هۆيلىمىزدا كىچىكرەك بىر باغچىمىزمۇ بار ئىدى. ئىشىك

---

① ئۇ زاماندا جۇڭگو (چىن) چىن ۋە سۇن دېگەن ئىككى پادىشاهلىقتا بۆلۈنەتتى. بۇلارنىڭ بىرى جۇڭگونىڭ شىمالىدا، ئىككىنچىسى جەنۇبىدائىدى.

ئالدىدا بىر كۆل بولۇپ، باغچىدا ھەر تۈرلۈك چىرايلىق گۈللەر ئېچىلىپ، كۆلدە رەڭگارەڭ بېلىقلار ئۇزۇپ يۈرەتتى. خىرامان ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە خۇددى ئاسماندىن چاقماق چۈشكەندەك شەھەرگە چىڭگىزخاننىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ كىردى. شۇ چاغدا مېڭغۇل لەشكەرلىرىگە قېرىنداشلىق قىلغان كىشى ھازىر باتۇخاننىڭ يېنىدىن ئايرىلماي يۈرىدىغان ھېلىقى يەكچەشمە سەركەردە ئىدى. ھېنىڭ ئېرىم ئۆزىنىڭ ئازراق لەشكەرلىرى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. كەلكۈننى گەۋدە بىلەن توسۇغىلى بولامتى. لەشكەرلىرى پۈتۈنلەي قۇربان بېلۇپ، ئۆزىمۇ شۇ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مېڭغۇللار ھېچكىمنى ئايىمىدى. ئانامنى ئۆلتۈرۈپ، نارەسىدە بالىلىرىمنى قۇچىقىمدىن يۇلۇۋېلىپ كەتتى. مېنى مېڭغۇللارنىڭ بىر يۈزبېشى ئۆزىگە مالاي قىلىۋالدى. ئۇ، تىلەتى سۆرۈن، چىرايىدىن ئادەم ئەيمەنگۈدەك سەت نېمە ئىدى. بۇ ئەبلەخلەرنىڭ ئايىقىدا خورلىنىپ يۈرگىنچە ئەك بېلىمغاندا بىرەرسىنىڭ يۈزىگە شالاقتىدە تۈكۈرۈۋېلىپ ئاندىن ئۆلەي دېگەنىدىم. بىراق ئىككى بالامنىڭ مېھرىدىن كېچەلمىدىم. يەر ئۈستىدىلا بولسام بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئۇلارنى تېپىپ باغرىمغا باسمەن، دېگەن خىيال بىلەن غوجامنىڭ دېگىنىگە ماقۇل دەپ بۇيرۇقنى ئورۇنداپ كەلدىم. ئىش قىلىپ ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىشقا تىرىشتىم بېلۇپمۇ ئۇنىڭغا مېنىڭ تاماق ئېتىشىم بەك ياراپ كەتتى. شۇڭا ئۇنىڭ مېنى قېرىندىن چىقارغۇسى كەلمەيتتى. خۇنىنى بىز تۆلەيلى بۇنى بوشاتقىن دېگەن ئادەملەرمۇ چىقتى. لېكىن ئۇ زادىلا ئۇنىمىدى. كېيىن مېنى باتۇخاننىڭ ئاتىسى ئورپىجان خانىشقا سوۋغا سۈپىتىدە تەقدىم قىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن خانىشنىڭ ساراىيدا بېلۇپ قالدىم. ئەمدى خانىش مېنى ساڭا بەردى. ۋە ماڭا ئۇ: «ھېچ-

نېمه كۆرمىگەن ياش قىز، ئۇنىڭغا ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلارنى ئوبدان ئۆگەتكىن، ساراي ئايالليرىدەك ئەدەبلىك بولسۇن. يېڭ ماڭغاندا پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ماڭسۇن، كىمگە سالام قىلىش، كىملەرگە ئوچۇق چىراي كۆرسىتىش، ئاتاقلىق كىشىلەر كەلگەندە ئۇلارغا قانداق چاي قويۇش①
كېرەكلىكىنى ئوبدان ئۆگىنىۋالسۇن» دېدى... ئۆگىنەمسەن؟
— لازىم تېپىلسا ھەممىنى ئۆگىنىۋالىمەن، — دېدى يولتۇز.
— ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر يالغۇز بۇلا ئەمەس يەنە كۆپ نەرسىلەر بار. ئېرىكنى ئۆزۈڭگە قارىتىپ، ئۇنى دائىم يېنىڭغا كەلتۈرۈشۈڭ، ئارزۇ ۋە ئارمانلىرىڭنى ئورۇندىتىقۇزۇشۇڭ ئوچۇن، ئۇنىڭغا ئاجايىپ چۆچەكلەرنى، قىزىق سۆزلەرنى ئېيتىپ بېرىشىڭ كېرەك. شۇ چاغدىلا ئۇ چۆچەك ۋە گەپ ئاڭلاش ئوچۇن يېنىڭغا تېز - تېز كېلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. مەن ساڭا ھەر تۈرلۈك چۆچەكلەرنى ئېيتىپ بېرىمەن. ئۇلارنى قالدۇرماي يادلىۋالغىن. مەن ناھايىتى نۇرغۇن چۆچەكلەرنى بىلىمەن. قارلىغاچلارنى ھارۋىغا قوشۇپ ساماداا سايادەت قىلغان دانىشمەن تۇغرۇلۇق، ئەجدىھانى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭغا پۇتۇن بىر شەھەرنى سالدۇرغان قويچى تۇغرۇلۇق ئوندىن باشقا يەنە نۇرغۇن قىزىق ھېكايىلەرنى بىلىمەن...
شۇندىن باشلاپ يولتۇز يالغۇزلۇق ھېس قىلمايدىغان

---

① شەرقتە دۆلەتمەن، ئاتاقلىق ئادەملەرنىڭ قىزلىرى ئالاھىدە تەربىيە ئالاتتى. ئۇلارغا ماڭغاندا دوڭقاقلاپ ماڭمای، سلىق سىپايە ماڭمىدىغان، سۆزلىگەندە قاتتىق ئاۋازدا سۆزلىمەي، زىل ئاھاڭ بىلەن سۆزلەشنى ئۆگەتكەن. بۇنىڭ ئۆزى ئەدەبلىكنىڭ ۋە تەربىيە كۆرگەنلىكنىڭ بەلگىسى ھېسابلانغان ھەتتا ئايالارنىڭ سۆزلەيدىغان سۆزلىرى ئەرلەرنىڭكىدىن ئۆزگىچە، ئالاھىدە چىرايلىق سۆزلەر بولغان.

بولدی. ئۇ خەتاي دېدىكىنى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى هېسابلاپ بەرگەن تەربىيەسىنى، سۆزلىگەن قىزىقارلىق چۆچەكلىرىنى ئېسىدە چىڭ ساقلىدى ۋە ئېرى كەلگەندە ئۇنىڭ كۆڭلىنى قانداق ئېلىش كېرەكلىكى، هۇرمەتلىك مېهمانلار كەلگەندە ئۆزىنى قانداق تۇتۇش كېرەكلىكى ۋە باشقا نەرسە-لەر هەققىدىكى قائىدىلەرنى ئۆگىنىشكە باشلىدى.

سەككىزىنچى باب

جاهانگىر بىلەن سۆهبەت

«... هاجى رەهىم ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىنى تۇختىماي يازماقتا. بۇ ئۇنىڭ ئۇچۇن خېلىلا ئېغىر سىناق ئىدى. بۇ مۇشكۇل ئىشتا ئاللانىڭ ئۆزى ئۇنىڭغا يار بولمىسا، كىم يارەم قىلالايدۇ...»

هاجى رەهىم قول يازمىسىنى ئەنە شۇنداق داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.

«رابىيەل ئاخىرنىڭ① ئون بەشىنچى كۇنى تاڭ سەھەر مەزگىلىدە، ساهىبقىران باتۇخان هاجى رەهىمنى ئۆزىنىڭ ئالا-تۇن چېدىرىغا چاقىرتتى.

خان چوڭ يېپەك گىلەم ئۇستىدە ئاستىغا قېلىن بىر پارچە كېگىزنى سېلىپ ئولتۇرغانىكەن. يېنىدا ئۇقدانى ساداق

---

① رابىيەل ئاخىر — ئىيۇن ئېيى.

ۆه ئەگری خەنجەرلەری تۇراتتی. ئوقداندا ئۇچ قىزىل ئوق①، تامدا بولسا مەستەن سوقۇلغان ئېغىر قالقان ئېسىقلىق ئىدى. جاھانگىر قولى بىلەن دەرۋىشنى يېنىمغا كېلىپ ئولتۇر، دەپ ئىما قىلدى. ھاجى رەھىم باش ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، خاننىڭ ئېغىزىدىن چىققان سۆزلەرنى بىر - بىرلەپ يېزىۋېلىشقا تەييارلىنىپ يۆكۈنۈپ ئولتۇردى.

جاھانگىر ئوتتۇراھال ئاھاڭدا ئىنتايىن راۋان سۆز باشلاپ، قىزىغانسېرى سۆزدەك ئىنتىك سۆزلەشكە باشلىدى. ھاجى رەھىم يېزىۋېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي قالغانلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈشكە مەجبۇر بولدى.

— بۇگۈن خانلارنىڭ چوڭ يىغىنى ئېچىلماقچى... ئۇلۇغ بېۋىمىز ياراتقان داغدام يولدا بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، سەپنى بۇزماي ماڭمىزمۇ ياكى بىر - بىرىمىزنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي، ھەر كىم بېشىمىز قايغان تەرەپكە قاراپ كېتىۋېرەمدۇق. بۇگۈن مانا مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىدىغان كۈن... يىغىندا جېدەل - ماجىرا چىقىپ بۆلۈنۈش بېرىلمىسا ئىتتىپاقلىق ئورنىتىلىدۇ!... ئەگەر مۇڭغۇللار ئەقلىدىن ئېزىپ، ئىش يامانغا ئايلانسا، ئۇر - يىقىت بولۇپ نۇرغۇن ئادەمنىڭ كاللىسى كېتىشى مۇمكىن... مۇبادا شۇنداق بېرىلۇپ قالسا، مەنمۇ ئۇنىڭغا تەدبىر قېلالىنىمەن!... ئارسلان كەبى ئېتىلىپ كەرىپ... قان بىلەن دەريا ئاققۇزۇپ، باش بىلەن تاغ ياسايمەن! ئۇلۇغ بېۋىمىزنىڭ ئالدىدا ھەممىسى قۇيرۇقىنى قىسىپ، بېشىنى ئېگىپ ئولتۇراتتى... ھازىر خۇدانى ئۇنتۇپ، ھەددىدىن ئاشتى. بىر زامانلاردا بۇۋام چىڭگىزخاننىڭ ئاچقان

---

① ئو دەۋرلەردە يۇقىرى دەرىجىلىك كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىسىنى ئوقداندىكى ئوقنىڭ سانى بەلگىلەيتتى. ئوقاندىكى ئوقنىڭ سانى قانچە ئاز بولسا، شۇ كىشىنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ شۇنچە چوڭ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. پەقەت ئاددىي لەشكەرلەرلا ئوقدانلىرىغا لىق ئوق قاچىلاپ يۈرەتتى.

ۋاك - چۈكمۇ بىسلىپ جەمجىت بۈلۈپ قالدى. باتۇخان دەرھال نېرىدا تۇرغان توقماقنى قولغا ئالدى - دە، مىس قالقاننى داراڭلىتىپ بىرنەچچىنى ئۇرۇۋېدى، شۇ زاماتلا ئۈس تىنگە ئۇزۇن تۇن، بېشىغا بۇلغاردىن دۇبۇلغا كىيگەن، قولغا قىسقا نەيزە تۇتقان قاراۋۇل كىرىپ كەلدى.

— ھېلىقى ئۆيگە كىرمەكچى بۈلۈپ، ئىشىكتىن قولىنى تىققان كىم؟ — دېدى باتۇخان كۆزىنى چەكچەيتىپ.

— كۈيىك خانىنىڭ چاپارمىنى ئىكەن. ئالتۇن پەيزىسىنى كۆردۈم. پەيزىسى بولغاچقا مېنى ئىتتىرىۋېتىپ چېدىرغا رۇخسەتسىز كىرمەكچى بولۇۋېدى، قىلىچمىنىڭ دەستىسى بىلەن ئاغزىغا ئۇردۇم، ئاغزى - بۇرنى پۈق يېگەن ئىتتەك بولدى. چىشلىرىمۇ ساق قالمىدىغۇ دەيمەن. بىر قەدەم ئالغا باسساڭ بېشىڭنى ئالمەن دېگەنىدىم، توختاپ قالدى...

— ياخشى قىپسەن، — دېدى باتۇخان، — يىگىتكەنسەن. ئادىلاق بىلەن خىزمەت ئىشلىگەنلىكىڭ ئۈچۈن دەرىجەڭنى ئۆستۈرىمەن. ئەرەپشاھ دېگەن يۈز بېشىنى كۆردۈڭمۇ.

— ئۇ، كۈيىك خانىنىڭ بايىقى چاپارمىنىنى ئۆيگە ئېلىپ كەتتى.

— نېمە قىلماقچى؟

— قۇلقىنى كەسمەكچى...

باتۇخان بىرئاز ئويلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى يۇغان ئېچىلىپ يەنە قىسىلىپ كەتتى. بىرئازدىن كېيىن مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ:

— ئىسمىڭ نېمە؟ — دېدى.

— مىسىق.

— مەن سېنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلىمەنغۇ؟

— ئۆتكەندە يىلقىدىن تورۇق ئايغىرنى تۇتۇپ بەرگىنىمە

ده کۆرگەنسىز جانابلىرى. ھازىر ئۇنى يۇزبېشى مىنىپ يۇرۇ-
ۋاتىدۇ. يېقىندا مېنى ئەرەپشاھ ئۆز لەشكەرلىرى ئىچىگە
قوبۇل قىلىپ ئالغانىدى.

— ئەرەپشاھنى بىلمەن. ئالدىغا كەلگەن دۇشمەننى
يەر بىلەن يەكسان قىلىدىغان، ياخشىلىق قىلغان ئادەمدىن
جېنىنى ئايمايدىغان يىگىت، يارايسەن. چىقساڭ بولىدۇ.

قاراۋۇل چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، باتۇخان ھاجى
رەھىمگە بۇرۇلۇپ، ئۇزۇلۇپ قالغان سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— مەن قوشۇنۇمنى غەربكە قاراپ باشلاپ كېتىۋاتىمەن.
غەربتە بىزنى نېمىلەر كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئاللىقاچان بىلىپ
يېتىلدۇم. رۇس ئەللىرىگە ئالدىنئالا ھەر تۈرلۈك ئايغاقچىلار
ۋە سودىگەرلەرنى ئەۋەتكەنىدىم. ئۇلار ئىگىلەپ كەلگەن خە-
ۋەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاڭا يەتكۈزىدى... ئالدى بىلەن رۇس-
لارنى، ئاندىن ئۇلاردىن نېرىدا تۇرىدىغان ئەللەرنى بىر يېرلى
بويسۇندۇرىمەن، رۇس دېگەنلەر تۇرمانىدىكى ئېيىققا ئوخشاش
ھېچ نەرسىگە پەي يېتىق نېمىلەر ئوخشايدۇ. شۇڭا ئۇلارنى
بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن ئانچە زور كۈچ كەتمەيدۇ. ئۇلار ئۆز
ئىچىدە ئۇششاق - ئۇششاق بەگلىكلەرگە بۆلۈنىدىكەن. ھەر-
قايسى بەگلىكلەرنى خانلار ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىكەن.
ئۇلارنىڭ خانلىرى «كىنەز» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ كىنەزلەرنىڭ
ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقلىق يوق ئىكەن. ئۆزئارا تالاش - تارتىش
قىلىپ دائىم ئارازلىق ئىچىدە ئۆتىدىكەن. شۇ كەمگىچە ئۇلار-
نىڭ ئىچىدىن ئەلنىڭ بېشىنى قوشۇپ ئۇيۇشتۇرالايدىغان
چىگگىزخاندەك بىرەر ئۇلۇغ زات چىقماپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ
شەھەرلىرىگە سېلىق يىغدىغان باسقاقلارنى① قالدۇرىمەن - دە،

---

① باسقاق — سېلىق يىغدىغان ئەمەلدارلار.

ئۆزۈم توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەيمەن. ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ئەللەر-نى بويسۇندۇرۇپ ئاخىرقى دېڭىزغا يەتمىگىچە كۆڭلۈم ئىمىن تاپمايدۇ...

شۇ ۋاقىتتا پۈتكۈل دۇنيا موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئاچساق ئالقىنىمىزدا، يۇمساق ئوچۇمىمىزدا، بولىدۇ...

بىر هازادىن كېيىن سۇبىتاي باهادىر تۇنۇش چىقارماي ئاستا دەسسەپ چېدىر ئىچىگە كىردى - دە، دەرهال بۇرۇلۇپ ئىشىككە چاپلاشتى. ئۇ ئېڭىشىپ تۇرۇپ ئىشىك يۇچۇقىدىن سىرتقا ماراپ قارىغاندا، پەقەت ئۇنىڭ مايىلىشىپ كەتكەن كۆك چاپىنىنىڭ كەينىلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ سىرتتا بولۇۋاتقان سۆزلەرگە قۇلاق سېلىپ، بىرئاز تۇردى - دە، ئاندىن كۆزىنىڭ تۇيرۇقى بىلەن هاجى رەهمگە قاراپ قويۇپ، بىر ئايىغىنى سۆرەپ دېڭىپ، باتۇخاننىڭ يېنىغا باردى ۋە ئاستا-ئاستا ئوقۇيدىغان كىشىگە ئوخشاش يۇكۈنۈپ ئولتۇردى. ئۇ يەرگە باش قويۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، باتۇخان بۇ قېرى قوماندانغا: «يېقىنراق كېلىپ ئولتۇرغىن» دېدى.

سۇبىتاي «بۇنىڭ ئالدىدا ئوچۇق سۆزلەشكە بولارمۇ؟» دېگەندەك هاجى رەهمگە يەر ئاستىدىن يەنە بىر قېتىم قاراپ قويدى.

باتۇمۇ ئۇنىڭ بۇ خىيالىنى سەزدى ۋە:

— سۆزلەۋەرگىن. بۇ كىشىدىن ئەنسىرىمە! هېنىڭ ئۇستازىم. ئۆلۈم ئالدىدىمۇ ئاغزىدىن بىر ئېغىز ئارتۇقچە سۆز چىقمايدۇ، — دېدى ئۇ.

— ئېيتقىنىمدەك بولدى، — دېدى سۇبىتاي، — كۈيىڭ خان بۇ يەرگە مىڭ لەشكىرى بىلەن كەلدى. مەن قاراۋۇللارنى كۈچەيتتىم. بۇ يەرگە بىرەۋ ئادەمنى يولاتماڭلار، دەپ يولىيورۇق بەردىم. يىغىنغا ئۇنچە نۇرغۇن لەشكەر بىلەن كەلمەڭلار دېگەنىدۇق. خانلارنىڭ كۆپىسى بىرنەچچە يۈز ئادەم بىلەن

كەپتۇ. ھەممىسىلا مۇھىم قوشۇنلىرىنى يېقىن ئەتراپقا يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئەگەر بىرەر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، دەررۇ يېتىپ كېلىشكە تەييارلانغان بولسا كېرەك.

— ئەمدى قانداق قىلىمىز. قول سالامدۇق - يوق؟ — دېدى بۇنى ئاڭلىغان باتۇخان.

— ئۇنى ئەتە كۆرەرمىز. ھازىنىڭ لەشكەرلىرىمىزمۇ قاراپ ياتمىدى. ئۇلار جەڭگىۋار ھالەتتە، — دەپ جاۋاب قايتۇردى سۇبىتاي.

توققۇزىنچى باب

چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ كېڭىشى

بۇلار ئىنتايىن تىرىككەك
ھەم ئىچى تار خەلق ئىدى.
(رەشىيەدىن)

«...تىنىق كېچە. سىيپاپ ياغقان ئۆتكۈنچى يامغۇر يەرنىڭ چېڭىنى بېسىپ كەتكەچكە، يامغۇردىن كېيىنكى ساپ ھاۋا كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى. ئەتراپتا نۇرغۇن گۈلخانلار يېقىلغان بولۇپ، داش قازانلاردا پاقلانلارنىڭ سېمىز گۆشى پىتىقلاپ قاينىپ تۇراتتى. ئوتتا كۆيگەن ماينىڭ مەززىلىك پۇرىقى كەڭ دالىغا ئاستا - ئاستا تارقالماقتا ئىدى.

بىر چاغدا خانلار ئەپسانە چاقچاقلارنى قىلىپ قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ يېتىپ كېلىشتى. باتۇخاننىڭ ئالتۇن چېدىرىغا ئۇن قەدەم قالغاندا قاراۋۇللۇقتا تۇرغان تۇرغاۋۇتلار ئۇلارنى

چېدىرغا يەنە يېقىنلىشىشقا رۇخسەت قىلمىغاچقا، ئاتلىرىدىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. ئاتلىرىنى بىر - بىرىگە باغلىغاندىن كېيىن، چېدىرغا قاراپ ماڭماقچى بولغانىدى، بىراق باھادىر-نىڭ ئوچ شامانى بۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرۇپ:

— ئالدى بىلەن ئاۋۇ ئوتلارنى ئايلىنىپ ئۆتمىسەڭلار بولمايدۇ. ھەممىگلارنى مۇقەددەس ئوت بىلەن ئوچۇقداش كېرەك. ئوت يامان يولغا باشلىغۇچى جىن - شەيتانلارنى قورقۇتىدۇ، كىشىلەرنى يامان خىيال، ھارام نىيەتلەردىن خالىس قىلىدۇ، — دېدى.

چېدىرغا باردىغان يولنىڭ ئىككى قاسىنىدا قوراللىق قاراۋۇللار شامدەك تىزىلىپ تۇراتتى. بۇ قاراۋۇللارنى بويلاپ ئىككى تەرەپتە تۆتتىن سەككىز ئوچاقتا ئوت لاۋۇلداپ يېنىپ تۇراتتى. ئوچاقلار تاشتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، سىرتى لاي بىلەن سۇۋالغانىدى. خانلار بىلەن ئۇلارنىڭ سەركەردىلىرى بۇ گۈلخانلار ئارىسىدىن ئالدىرماي ئۆتۈشكە باشلىدى.

شامانلار قوللىرىدىكى يەلپۈگۈچ بىلەن ئوتنى يەلپۈپ، ئۇنىڭدىن تولغىنىپ چىقىۋاتقان ئىسنى خانلار تەرەپكە ھەيدەيتتى. بەزىلىرى داپلىرىنى چېلىپ، زىكرى سوقۇپ، پىر-لىرىنى چاقىرىپ سەكرىشەتتى.

خانلار گۈلخانلارنى ئايلىنىپ چېدىرنىڭ ئالدىغا كەلدى. بوسۇغىدا تۇرغان ئىككى قاراۋۇل چېدىرنىڭ ئىشىكىنى نەيزە-نىڭ ئۇچى بىلەن كۆتۈرۈپ ئىچىپ ئۇلارنى ئۆيگە كىرگۈزۈشكە باشلىدى ھەمدە ئىككىسىنىڭ كۆزى خانلارنىڭ پۇتىغا قادالدى. چېدىرنىڭ ئىچىدە ئەتىر ۋە ئىپارنىڭ ئۆتكۈر پۇرىقى كىشىنىڭ دىمىغىغا ئۇرۇلاتتى. بىرنەچچە مىس شامدانلاردا شاملار يېنىپ تۇراتتى. زىلچا - گىلەمىلەرنىڭ ئوستىدە يىپەك رەختلەر بىلەن تىكىلگەن كۆرپە - ياستۇقلار ۋە ئەيلەنگەن تاي تېرە-

لىرى سېلىنغانىدى. چېدىرنىڭ تۆۋىگە يېپەك رەختتە چوڭ شىرما تارتىلغان بولۇپ، شىرمىنىڭ ئۈستىگە يېپەك يىپ بىلەن تۈرلۈك چىرايلىق قۇشلار ۋە گۈللەرنىڭ سۈرىتى كەشتىلەنگەنىدى. بۇ شىرمىنىڭ كەينىگە قانداقتۇر بىر سىر يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى.

سۇبىتاي باھادىر ئىشىك تەرەپتە تۇرۇپ كىرگەنلەرگە سېپايى بۇيرۇق ئاھاڭىدا:

— قورال - ياراقلارنى بوسۇغىدا قويۇپ ئۆزۈڭلار ئوڭ تەرەپتىن ئورۇن ئېلىڭلار، — دېدى. قېرى قوماندان بۇگۈن ئالاھىدە كىيىنگەن بولۇپ، ئۈستىدە خىتايچە تىكىلگەن زەر چاپان تۇراتتى. ئۈستىبېشى ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن بېزەلگەنىدى. باتۇخاننىڭ تۆت ئاكىسى بىلەن مۇڭكەخاننىڭ سول تەرەپكە ئولتۇرغۇزدى. خانلارنىڭ كەينىدىن ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ سەركەردىلىرى، داڭلىق نويانلىرى بىلەن باھادىرلىرى① ئورۇن ئالدى.

ھەممىنىڭ كەينىدىن ئېگىز پاشنىلىق، قىزىل ئۆتۈكى بىلەن تاقىلداپ كۈيىك خان كىرىپ كەلدى. ئۇ تەڭنەدەك يوغان قورسىقىنى ئېسىل ياقۇت كۆزلەر بىلەن زىننەتلەنگەن كەڭ كەمەر بىلەن باغلاپ، ئۇنىڭغا سۆڭەك ساپلىق خىتاي خەنجىرىنى قىستۇرۇۋالغانىدى. ئۈستىدە چوڭ ياقۇت تۈگمىلىك كۆك يېپەك تون، تونىنىڭ ئوچۇق ياقىسىدىن ئۇقتا تۇتۇلغان كەمزۇلنىڭ كۆركەم ياقىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئۇ ئۆيدىكىلەرنى كۆزگە ئىلماي، زەھەرلىك كۈلۈپ قويۇپ تۆرگە ئۆتۈپ كەتتى. بىرئازدىن كېيىن يەنە ببر نەرسىدىن گۇمانلانغاندەك ئولتۇرغانلارغا يەر ئاستىدىن قاراپ قويدى. ئۈچ موڭغۇل مۇھاپىزەتچى خانىنىڭ كەينىدىن تۆرگە ئۆتمەكچى بولۇۋىدى، سۇبىتاي باھادىر ئۇلارغا چەكچىيىپ:

---

① باھادىر. نويان — يۇقىرى دەرىجىلىك لەشكىرى باشلىقلارنىڭ نامى.

— ئارقاڭغا قايت! نەگە بېرىشىسەن؟ سەنلەرگە بۇ يىغىنغا قاتنىشىشقا كىم رۇخسەت قىلدى؟ — دېدى.

تېرىسىگە سىغمايى كېرىلىپ ئولتۇرغان كۈيىك خان ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھاقارەتلىنىشىگە چىدىمايى:

— سېنىڭ نېمەڭ كېتىپتۇ، ئولتۇرۇۋەرمەمدۇ! ئەلنى قانداق ئىدارە قىلىشنى ماۋۇ ئولتۇرغان ئۇلۇغلاردىن ئۆگەنسە يامان بولامدۇ؟ — دەپ تەنە قىلدى.

لېكىن سۇبىتاي ئۇنىڭ سۆزىگە پىسەنتمۇ قىلىپ قويماي:

— ئەرەپشاھ تېز كەل! ماۋۇ نەرسىلەرنى كۆزۈمدىن يوقات! — دەپ ۋارقىرىدى. موڭغۇل يىگىتلەر كۈيىك خاننى تىرەڭ قىلىپ سۇبىتايىنىڭ سۆزىگە پەرۋا قىلماي، ھەدەپ تۆۋرىگە قاراپ ئۆمىلىگەنىدى، دەل شۇ پەيتتە ئارقا تەرەپىدىن كىرگەن ئەرەپشاھ بىر موڭغۇلنىڭ يەلكىسىدىن تۇتۇپ ئىشىكىگە قاراپ سۆرىدى. باياتىن ئۆزىنى بېسىپ ئولتۇرغان باتۇخانىنىڭ ئاكىلىرى ئەمدى تاقەت قىلىپ تۇرالماي ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ قالغان ئىككى موڭغۇل يىگىتنى ئۆيدىن ئىتتىرىپ چىقىرىۋەتتى.

كۈيىك خان ھېچنەرسە دېيەلمەي ئوڭايسىزلىنىپ قاپقىنى تۇرۇپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي ئولتۇرۇپ قالدى. شۇ چاغدا ئۆيگە ئازادە خىتاي كىيىملىرىنى كىيگەن ئۇچ قۇل كىرىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا ئالاھىدە نەقىشلەپ ئىشلەنگەن ئالتۇن پەتنۇس، پەتنۇستا كۈچلۈك قىمىز قۇيۇلغان بىرنەچچە ئاددىي چۆچەك بار ئىدى. بۇرۇنقى زامانىنىڭ بۇ چۆچەكلىرىنى باتۇخان مۇقەددەس بوۋىسىدىن قالغان مۇبارەك مىراس ھېسابلاپ بىرگە ئېلىپ يۈرەتتى. چۈنكى بۇ چۆچەكلەر چىڭگىز خانىنىڭ بىر ئۆمۈر ئىشلەتكەن قاچىلىرى ئىدى. ئۇنى كۆپچىلىك بىر قاراپلا تونۇدى. چىڭگىز نەسلىدىن بولغان خانزادە-

لەرنىڭ سانىغا قارىتا پەتنۇستا ئون بىر چۆچەك بار ئىدى، قۇللار قوللىرىدىكى پەتنۇسنى تۇتقىنىچە ئورنىدا قىمىرلىماي تۇردى. ئىشىك تەرەپتە تۇرغان سۇبىتاي تۆرگە ئۆتتى - دە، ھېلىقى چىملىدىقنى ئېلىشتى. چىملىدىقنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئېسىل جاۋاھىرلار بىلەن بېزەلگەن پاكارراق كەلگەن ئالتۇن تەخت، تەختتە سۆرۈن چىراي باتۇخان ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىدە كۆزنى چاقنىتىپ تۇرغان كۈمۈش ساۋۇت، بېشىدا خىتاينىڭ ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن تاجلىق ئالتۇن دۇبۇلغىسى تۇراتتى. دۇبۇلغىنىڭ گىرۋىكىگە ئايلاندۇرۇپ تۆت دانە قارا تۈلكىنىڭ قۇيرۇقى ئېسىلغانىدى. يېنىدا سۆڭەك دەستىلىك ئالماس تىغ لىق خىتاي قىلىچى ياتاتتى.

خانىنىڭ مەيدىسىدە نەپىس زەنجىرگە باغلانغان ئالتۇن پەيزە بولۇپ، ئۇنىڭغا يۈگۈرۈپ كېتىپ بارغان يۈلۇاسنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەنىدى. پەيزىنى باتۇخانىنىڭ دادىسى قەھرىمان جۇجىخانغا پۈتكۈل ئالەمنى زىلزىلىگە سالغان مۇقەددەس چىڭگىزخان ئۆزى بەرگەنىدى.

پەيزىنىڭ يۈزىدىكى يولۇاسنىڭ سۇرىتى ئۇلۇغ خاقانىنىڭ: «بۇ پەيزىنى تاقاپ يۈرگەن ھەرقانداق كىشىنى مېنىڭ ئورنۇمدا كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىڭلار!» دېگەن يارلىقنىڭ بەلگىسى ئىدى.

كۆپچىلىك قاپقىنى ئاچماي ئولتۇرغان جاھانگىرغا تىكىلگەن پېتى قاراپ قېلىشتى. باتۇخان بۇ دۇنيانىڭ كۈن دىلىك غۇۋغالىرىدىن خالىس بولۇپ، قانداقتۇر بىر مۇقەددەس خىياللار بىلەن بەنت بولۇۋاتقان ئادەمدەك كىشىلەرنىڭ ئۈستىدىن يىراقتىكى بىر نۇقتىغا تىكىلىپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قىياپىتىدىن تەمكىنلىك ۋە كەسكىنلىك چىقىپ تۇراتتى.

كۈيىك خانىنىڭ تاۋۇزى قولتۇقىدىن چۈشكەندىن

كېيىن، كەيپى ئۆچۈپ زۇۋان سۈرمەي ئولتۇراتتى. ئۇ باتۇنى كۆرگەندىن كېيىن چىدىيالمىدى، يېنىدا قۇلقان خانىنى نۇقۇپ، باشقىلارنى ئاڭلىسۇن دېگەندەك قىلىپ:

— گىدىيىپ ئولتۇرۇپ كەتكىنىنى قارا! ئۆزىنى قىران بۈركۈتمەن، دەپ يۈرسە كېرەك، بۇ چۈجە ئالالمايدىغان سارا! — دېدى شۇبرلاپ.

شۇ پەيتتە سۆبتاي باھادىر، تەخت ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇ يۈرۈشتە پۈتكۈل قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان باش قوماندان قىلىپ بۇ تەختتە ئولتۇرغان باتۇخاننى سايلىغانىدۇق، بۇ ھەممىگىلارغا مەلۇم. باتۇخانىمىڭ ھەق - ناھەقتە قىلىنى قىرىق يارىدىغان ئادىل ئىكەنلىكىنى، تۇخۇمدىن ئاق، سېغىزخاندىن ساق ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىسىلەر. ئەر يۈرەك باتۇر ئىكەنلىكى سىلەرگە ئايان. باتۇخانغا «ساھىبقىران» دېگەن شۆھرەتنى بەرسەك ئەلۋەتتە ئارتۇق بولمايدۇ. خانىمىڭ مەيدىسىدىكى ئالتۇن پەيزىنى ۋە ئۇنىڭدىكى يولۋاسىمىڭ سۈرىتىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر. ئۇنىڭ نېمە مەنە بىلدۈرىدىغانلىقىنى سىلەرگە سۆزلەش ئوشۇقچە. شۇڭا باتۇخانىنى مۇقەددەس بوۋىمىزدەك كۆرۈپ قەدىرلەڭلەر، ھۆرمەتلەڭلەر! ئەگەر پۈتكۈل قوشۇن ساھىبقىران جاھانگىرنىڭ يولىورۇقىدىن چىقماي، بۈيرۇقنى شەرتسىز ئىجرا قىلىدىغان بولسا، بىزگە بۇ دۇنيادا ھېچكىم تاقابىل تۇرالمايدۇ! پۈتۈن دۇنيا تاپىنىمىزنىڭ ئاستىدا قالىدۇ. خوش، بۈگۈن ھەرقايسىلارنى بۇ ئورۇنغا چاقىرتىممىزدىكى مەقسەت — ھەممىگىلارنى جاھانگىرگە ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ، قەسەم ئىچسۇن، خانىمىڭ ئالدىدا باش قويۇپ قۇللۇق بىلدۈرسۇن، دېمەكچىمىز! — دېدى ئۇ.

سۇبىتاينىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەنلا باتۇخاننىڭ ئاكىلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوشتۇرۇپ تۇرغاندىن كېيىن، يەرگە باش قويۇپ ياتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن مۆڭكەخان بىلەن بىرنەچچە قېرى قوماندانمۇ باش ئېگىپ تەزىم قىلىپ، تەختنىڭ ئالدىغا سېلىنغان گىلەمنى سۆيدى. باشقىلار جاھانگىرگە باش قويۇپ، ئۆزىنىڭ ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈۋاتقاندا، قالغان يەتتە خان كۈيىك خانغا قاراپ ئىش كۆرەيلى دېيىشىپ ئولتۇرغان ئورنىدىن مىدىر قىلمىدى.

بايا تىن ئۇنچىقماي ئولتۇرغان باتۇخان ئەمدى:

— مېھمانلارغا قىممىز كەلتۈرۈلسۇن، — دېدى بوش ئاۋازدا.

سۇبىتاي بۇرۇنقىدىن بەكرەك ئېگىلىپ تۇرۇپ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قۇللارغا ئىما قىلدى. قۇللار پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن دەسسەپ كېلىپ، چىگگىز نەسلىدىن بولغان خانزادىلەرگە پەتنۇستىكى چۆچەكلەرنى بىر - بىرلەپ تۇتتى. باتۇخانمۇ بىر چۆچەك كۆچلۈك قىممىزنى قولغا ئېلىپ بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلماقچى بولۇۋىدى، لېكىن كۈيىك خان ئۇنىڭغا يول بەرمەي، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ خاقانىنىڭ مىراسخورى، ئالتۇن تەختنىڭ ئىز باسارى، بۇ يېقىندىكى ئەڭ مەرتىۋىلىك كىشىسى ئىكەنلىكىنى تونۇتۇپ قويغۇسى ۋە باتۇنى بېسىپ چۈشكۈسى كېلىپ:

— ئۇگداي خان① ھازىر نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرغان پۈتكۈل موڭغۇللارنىڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى باشقا خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى بولغاچقا، بىز خان جەمەتىمىزنىڭ، بۇ خاسىيەتلىك چۆچەكلەرنىدىكى قىممىزنى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تېنىنىڭ سالامەتلىكى، تەختىنىڭ سەلتەنىتى ۋە دەۋرا-

① ئۇگداي — كۈيىك خاننىڭ دادىسى موڭغۇللارنىڭ ئۇ چاغدىكى خاقانى.

ئىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ئۇچۇن ئىچەيلى... — دېدى.

خانلارنىڭ بەزىلىرى قىمىزنى ئىچىشكە تەمشەلدى، لېكىن كۆپچىلىك باتۇخانىنىڭ چىرايىغا قاراپ تۇختاپ قالدى. كۆيىكنىڭ سۆزى باتۇغا ئانچە تەسىر قىلمىپ كەتمىدى. ئۇ پەقەت ۋاڭ - چۇڭنىڭ بېشىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغانىدى. كۆپچىلىك جىم بولغاندىن كېيىن، ئۇ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇ يۇرۇشكە ئاتلىنىڭلار، ئېتىڭلارنىڭ تۇيىقىنى زېمىننىڭ ئەڭ ئاخىرقى گىرۋىكىگە يەتكۈزۈپ، موڭغۇللارنىڭ شۆھرىتىنى پۈتۈن ئالەمگە تارقىتىڭلار، دەپ ۋەسىيەت قىلغان ئادەمنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېسىڭلاردىن كۆتۈرۈلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇ ئارزۇلىرىنى ئەملگە ئاشۇرىمەن، دەپ يۈرگەندە ئەجەل يېتىپ دۇنيادىن كەتكەن ئۇلۇغ بوۋىمىز ئىدى. ئۇنداق بولسا، ئەڭ ياخشىسى، قولىمىزدىكى خاسىيەتلىك جانىۋارنىڭ ئاق سۈتىنى شۇ مەرھۇمنىڭ ياتقان يېرى جەنىنەت بولغاي، روھى بىزگە مەدەت بېرۈپ غەلىبىدىن - غەلىبىگە باشلىغاي دەپ ئىچەيلى... — دېدى - دە، قولىدىكى قىمىزنى توختىماي ئىچىۋەتتى. ئاندىن ئۇ قاچىسىنى سارقىتىپ تۇۋىدە قالغان بىرنەچچە تامچىسىنى قولىغا تامغۇزدى - دە، مەيدىسىگە سۈركىدى. چىڭگىزنىڭ ئىسمى چىققاندىن كېيىن قاراپ تۇرۇشقا بولامدۇ، خانزادىلەر ئارقا - ئارقىدىن چۆچەكلەرنى بېشاتقىلى تۇردى.

قوللار ئالتۇن - كۈمۈش پەتنۇسلاردا ئارقا - ئارقىدىن قىمىز كەلتۈرمەكتە ئىدى. بىرئازدىن كېيىن كۆپچىلىكنىڭ يۈزى قىزىرىپ چىكە تومۇرلىرى كۆپۈشكە باشلىدى. باتۇخان يەنە سۆز ئالدى. بۇ قېتىم ئۇ پەس ئاۋاز بىلەن سۆزلىدى. بىر چىنە قىمىزنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق كەيپى بار دېگەندەك كۆپچىلىك:

ئۆزۈندىن بېرى ئىچىده ساقلاپ كېلىۋاتقان غوملىرىنىڭ ئەمدى بىر نەرسىگە تېگىپ كەتسىلا ئېتىلىپ كېتىدىغانلىقىنى، چىگگىز ئەۋلادىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ئالا كۆڭۈللۈكىنى سىنايدىغان پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى سېزىپ باتۇنىڭ ئېغىزىغا قاراپ زۇۋان سۈرمەي ئولتۇرۇۋالدى.

— ھازىر بىز بۇ يۈرۈشته بىزگە نېمىلەر پايدىلىق، نېمىلەر زىيانلىق دېگەن مەسىلە ئۈستىده مۇزاكىرىلىشىمىز. شۇڭا مەن سىلەرگە مۇنۇنى ئېيتماقچى ئىدىم... — دەپ گەپ باشلىدى باتۇخان.

كۈيىك بۇياقنا كېلىش ۋاقتىدا كۈچلا سېلىپ ئېچىتقان قىمىز ئىچىپ كەتكەنىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئىككى كۆزى قىزىرىپ قان قۇيۇلغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۆزىمۇ تىنچ ئولتۇرالماي بىرده ئۇياقنا، بىرده بۇياقنا بۇرۇلۇپ يېنىدىكىلەرگە شۇدرلاپ بىر نېمىلەرنى دەيتتى. باتۇ سۆزىنى ئەمدى باشلىۋىدى كۈيىك ئۇنىڭغا بىر ئالىيىپ قارىدى - ده، ۋارقىراپ سۆزلەپ كەتتى.

— نېمە دەپ تىلمىڭنى چاينىۋاتسەن؟ ئۆزۈڭچە مۇشۇ ئولتۇرغانلارنى مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىغىلى كەلگەن دېمەكچىمۇسەن؟ تەختكە چىقىپ لەشكەر باشقۇرغۇدەك بولدۇڭمۇ؟ — كۈيىك باشقا خانلارغا قاراپ قاقاقلاپ كۈلدى، — قېنى سىلەر دەپ بېقىڭلار، بۇنىڭ جاھانگىر بولۇپ خان دەپ نام ئالغۇدەك سالاھىيىتى بارمۇ؟ زامان بۇزۇلسا ئاتتىن ئېشەك ئۆتۈپ كېتىپتۇ، دېگەن مۇشۇ - ده! ئەگەر بۇ مۇشۇنداق ھەددىدىن ئاشىدىغان بولسا، نۆكەرلىرىمدىن بىرنى چاقىرتسەمەن - ده، بۇنىڭ تېرىسىنى تەتۇر سېيغۇزىمەن. مېنىڭ بىرەر ئۆلەرمەن نۆكىرىم بۇنىڭ ئىشىنى بىرەمدە يىغىشتۇرۇپ قويالايدۇ، — دېدى ئۇ.

كۆيمك خانندك، يېقىنلىرىدىن بىرى بېلغان يۈرى باتۇر دېگەن كىشىمۇ بۇ يىغىندا ئولتۇرغانىدى، ئۇ خىرقىراق ئاۋاز بىلەن:

— ماڭا بۇيرۇق قىل، ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلاي بۇنىڭ ئىشىنى. — دەپ ۋارقىراپ كەتتى.

قۇلقان خانمۇ ئوبدان قىزىۋالغانىدى. ئۇ خىرقىراق كۆلگەن پېتى ئولتۇرغان ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى - دە:

— ئاۋۇنىڭ ئېغىزىنى يۇمۇڭلار! مېنى قېيۇۋېتىڭلار! نېمىگە قاراپ ئولتۇرۇشسەن. ئۇسۇگەك بۇقىنىڭ كۆزىدەك ئالايىغان كۆزىنى ئويۇۋالمەن! — دەپ ئالدىدا ئولتۇرغان كىشىلەرنى دەسسەپ - چەيلەپ باتۇغا قاراپ يۈگۈردى. بۇنى كۆتۈپ تۇرغان كۆيمك خان ئىماقىلىۋېدى، ئۇنى جاھانگىر قىلمىز دەپ يۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسى خەنجەرلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ، باتۇغا قاراپ ئېتىلدى.

باتۇخان قىلچە ھېدۇقمىدى. قېلىدىكى قىلىچنىمۇ ئىشلەتكۈسى كەلمەي بىر چەتكە تاشلاپ قېيدى - دە، ئۆتۈكىنىڭ قېنىچىغا قىستۇرۇپ قېيغان قامچىنى يۇلۇۋېلىپ ئۆزىگە قاراپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان خانلارنىڭ باش - كۆزىگە ئۇرۇپ ئۆزىگە يېقىن يېلاتمىدى.

— جېنىم ئاغىان قالۇن دېيىشىڭ ئارقاڭغا قايت! ئەگەر مېنى جاھانگىر دەپ ئېتىراپ قىلمىساڭلار، ماڭا بېقىنمايدىغان بېلىساڭلار، مېنىڭدىن ھەرگىز ياخشىلىق كۈتمەڭلار. كۆيمكخان سەن جاھانگىر بېلىمەن، دەپ شېرىن خىيال قىلما! جاھانگىر بېلۇش ئەمەس، جېنىڭنى ساقلاپ قالساڭ، شۇنىڭغا شۈكرى قىلساڭ بېلىدۇ. قايت! جېنىڭ تېنىڭدە بار ۋاقتىدا تېزرەك تەسلىم بېلۇش، — دەپ ۋارقىرىدى.

شۇ پەيتتە سۇبۇتاي باھادىرنىڭ:

— ئۇرۇن - قادان، ھەي، ئۇرۇن - قادان، لەشكەرلىرىنىڭ

قهنى؟ بۇياقتا كەلتۇر! — دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.
— دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈڭلار، — دەپ ئورنىن قادان بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىردى.
ھەش - پەش دېگۈچە شىرما ئىچىدىن، ئالتۇن تەخت ئاستىدىن چىدىرنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا يېرىشۇرۇنغان لەشكەرلەر ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىدى. بىرنەچچىسى ئۈدۈل باتۇخانغا قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنى ئورنىدىن دەسسىدە كۆتۈرۈۋېلىپ، چىدىرنىڭ ئارقىسىدىكى دەخپىي ئىشىكتىن ئاچقىچە كەتتى. بەزىلىرى خانلارنى بېشىدىن ئارتىلدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇرۇپ قېرال ئىشلەتمەي مۇشت بىلەنلا ئەپلىدى ھەتتا بەزىلىرىنى پۇتىدىن سۆرەپ تالاغا ئاچقىچە تاشلىدى.
چىدىرنىڭ ئىچى ئوپۇر - تېپۇر بېلۇپ كەتتى. مىس شامدانلار ئۆرۈلۈپ، پانۇسلار ئۆچۈپ، چىدىر ئىچى قاراڭغۇلۇقتا قالدى. خانلار بىلەن نۆيانلار قاراڭغۇدا تەمتىلەپ يۈرۈپ ئىشىكتىن ئۆمىلەپ چىقىپ كېتىشكە ھەرىكەت قىلاتتى.
خانلارنىڭ بەزىلىرى نۆكەرلىرى بىلەن سىرتقا مىڭ مۇشەققەتتە چىقىپ، چىدىر ئالدىدا يىغىلىشقا باشلىدى. چىدىرنىڭ ئىچىدىن مۇشتنىڭ گۈرسىلدەپ تېگىشى، ۋارقىرىغان، تىللىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى. خانلار يۈزىدىكى قانىنى سۈرتۈۋېتىپ چىدىرغا قايتا كىرىش ئۈچۈن يۈگۈرۈۋۈندى، لېكىن ئۇلارنى چىدىر ئىچىدە بېلۇۋاتقان جەدىلگە پىسەنت قىلماي قاققان قېزۇقتەك قېتىپ تۇرغان قاراۋۇللار نەيزىلىرىنى قايچىلاپ ئىشىكتىن نېرىگە ئىتتىرىۋەتتى.
بىر ھازادىن كېيىن، چىدىرنىڭ بىر چېتىدىن ھېچنېمە كۆرمىگەندەك بېلۇپ سۇبىتاي باھادىر چىقىپ كەلدى. ئۇ بىر قېلىدا، بايا باتۇخان بىر چەتكە تاشلاپ قېيغان سۆڭەك ساپلىق ئالماس شەمشەرنى تۇتۇپ، باتۇنىڭ مۇقەددەس بوۋىسىدىن

مىراس قالغان ئېسىل قىلىچنى خۇددى ئوت ئىچىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققان نارسىدىدەك باغرىغا بېسىپ ۋەزمىن تۇراتتى. كۆپىنى كۆرگەن بۇ ئاقساق يىلپىز نېمىدىن قېرىقسۇن! شۇ ئەسنادا ئۆينىڭ ئىچىدىن چىققان ۋە باشقا تەرەپلەردىن كەلگەن لەشكەرلەر سۇبىتاينىڭ ئەتراپىغا تېپىلىشقا باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئوغلى ئورنىن قادان باتۇر بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى بىرقانچە لەشكەرلەر پىتىرلاپ، يۇلۇنۇپ بېرى بەردەيۋاتقان كۈيىك خاننى چېدىرىدىن سۆرەپ چىققۇچە سۇبىتاي باھادىر چېدىر ئالدىدا مىدىر قىلماي تۇردى. خاننى ئۆيدىن ئېلىپ چىققاندا سۇبىتاي ئاسقاقلاپ بېرىپ خاننىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە، ئېگىلىپ تازىم قىلىپ يەرگە باش قويدى. كۈيىك سۇبىتاينىڭ بېشىغا كېلىشتۇرۇپ بىرنى تەپمەكچى بېرىلۇپ پۇتىنى كۆتۈرۈۋېدى، لېكىن ئۇنى تۇتۇپ تۇرغان يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپ بەرمىدى.

سۇبىتاي ئورنىدىن يۆگۈرۈپ تۇرۇپ:

— ئەي ئۇلۇغ زاتىنىڭ پەرزەنتى ئەمرىڭ قۇللۇق! نېمىنى بۇيرۇساڭ شۇنى بەجا كەلتۈرەي، ئەمرىڭنى دېگىن! — دېدى ئۇ.

— ھېلىقى ئەبلەخ نەگە كەتتى؟ — دېدى كۈيىك خان يۇلقۇتۇپ تۇرۇپ، — ماڭا بىر كۆرسىتىڭلار، ئۇ كىسپۇرۇچنىڭ ئاغزى ـ بۇرنىنى تۆپتۈز قىلىۋېتەي! جاھانگىرمىش تېخى... ھوي چۆپىرەندە...

سۇبىتاي تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئەمدى بىرئاز قاتتىقراق تەگمىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يۇقىرىراق ئاۋاز بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— مۇقەددەس رەھبىرىمىز ئۇ دۇنياغا كەتكەن بىلەن ئۇنىڭ روھىي كەينىدە قالغان قېشۇننى ۋە ئەۋلادلىرىنى يوقىتىدۇ.

ئۇ: ئەۋلادلىرىم ئۈيۈلتاشتەك ئىتتىپاق بولسا، بىرى ئۈچۈن بىرى جېنىنى پىدا قىلسا، ئۆزئارا ئىززەت - ھۆرمىتىنى قىلىشسا، مېنىڭ قوشۇنۇم دۇنيادا داڭدار بولاتتى، دېگەنىدى. ئۇلۇغ مەرھۇمنىڭ ئىشەنگەن ئادەملىرى بولغان بىزنىڭ ئەھۋالىمىز بۇ بولسا، ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتماپتۇ، دېگەندەك... ئەگەر مەرھۇمنى رەنجىتمەيمىز دېسەك، ئۈيۇلتاشتەك ئىتتىپاق بولۇپ، دۇشمەنگە ھەرگىزمۇ ئارىمىزدىن يېرىق ئېچىپ بەرمەسلىكىمىز لازىم. تىلىمىزمۇ - دىلىمىزمۇ بىر دەك بولىدىغان ئىتتىپاقلىقنى مۇشۇنداق يەردە كۆرسەتمىسەك نەدە كۆرسىتىمىز. ھەممىمىز بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى ئەمەسمۇ! خانلار بىلەن باھادىر نۆيانلارنىڭ بىر - بىرىگە قەست قىلىپ بىرىنىڭ كۆزىگە بىرى قول تىقىشقا نېمە ھەققى بار! — دېدى سۇبىتاي خىرقىرىغان ئاۋاز بىلەن.

سۇبىتايىنىڭ سالماق، ۋەزمىن سۆزلىرى خانلارنىڭ سۆڭىكىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار نېمە دېيىشىنى بىلمەي يەرگە قاراپ قالدى. كۈيىك خانمۇ بۇ يەكچەشمە قېرى ئاقساق يىلپىزغا يەنە بىر نەرسە دېيىشنىڭ ئورنى يېرىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ، بايىقىدەك يۇلقۇنماي تىنچ تۇرۇپ قالدى.

— لەشكەرلەر تەييارلانسۇن! — دەپ ۋارقىرىدى سۇبىتاي بىرئازدىن كېيىن.

بۇ چاغدا نۆكەرلەر ئەگمە قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋالدى. سۇبىتاي بولسا كۈيىكە سۆز بىلەن بېسىم ئىشلەتتى.

— غالىب قوشۇننى باتۇخان باشلاپ ماڭسىدۇ. ئۇلۇغ بۇۋىمىزنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ۋەسىيتى بويىچە سايلانغان جاھانگىر شۇ. شۇڭا ئۇ ساڭا مۇنۇنى ئەمر قىلىدۇ: چاقماق تېزلىكىدە ھەربكەت قىلىپ، دەرھال ئىدىل دەريا سىنىڭ بويىغا

بارسەن. ئۇ يەردە يەنە ئارسلان① دېگەن بىر كىچىك دەريا بار. ئۇنىڭ ئىدىلغا قۇيۇلغان يېرىدە ئۇنى كۈتسەن! جاھانگىرنىڭ ئەمرىنى تېزرەك ئورۇندىغايسەن! — دېدى سۇبىتاي.

كۈيئوك تاقەت قىلىپ تۇرالماي:

— تىلىڭنى تارت! مېنىڭ بىلەن مۇنداق سۆزلىشىشكە ھەددىڭ يېرى! ھايۋان بالىسىنى باقسا، ئاغزى بۇرنۇڭنى ياغ ئېتەر، ئادەم بالىسىنى باقسا، ئاغزى بۇرنۇڭنى قان ئېتەر، دېگەندەك، تېخى تۈنۈگۈنلا كېپىنىڭ تىزىكىدىن ئاشمىغان بىر مالاي ئىدىڭ، ئۇلۇغ بېۋام مەرتىۋەڭنى ئۆستۈرۈپ قويغانلىقىنى ئۇنتۇپ قاپسەن - دە! ھەي قارىغۇ بېشىمغا بالا كەلمىسۇن، دېسەڭ يۇمغان ئاغزىڭنى ئاچقۇچى بېلما! مېنىڭ ئېيتقانلىرىمنى بەجا كەلتۈرگىن!

كۈيمكنىڭ ئۇشۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆزى سۇبىتايىنىڭ سۆڭىكىدىن ئۆتۈپ كەتكەچكە، قېقاس دەسسىۋالغاندەك ئورنىدا تۇرالماي سەكرەپ كەتتى. بۇ ۋەقە بېلۇپ خېلى زامانلارغىچە نۆكەرلەر سۇبىتايىنىڭ شۇ ۋاقىتتا كۆزىگە قان تولۇپ چىرايى ئادەم قېرىققۇدەك بۇزۇلۇپ كۈيمكنى بىر يالماپ يەۋەتكۈدەك ئەلپازدا بېلۇپ كەتكەنلىكىنى ھېكايە قىلىپ يۈرۈشتى. قېرى قېرىندان ۋەزمىن ئاھاڭدا جاۋاب بېرىپ شۇنداق دېدى:

— ھەئە، مېنىڭ مالاي بېلغانلىقىم راست! ھازىر نۆكەر ئىكەنلىكىمۇ راست! مەن نۆكەر بېلغاندا پەقەت بىر كىشىگىلا مەنسۇپ نۆكەرمەن. ئەگەر ئالىي قېرىندانىم شۇ. ئۇ بېلسىمۇ

---

① ئارسلان — شىمالدىن ئېقىپ كېلىپ ھازىرقى كاشىن شەھرىدىن 40 كىلومېتر چامىسىدىكى يېراقلىقتا ئىدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. شۇ يەردە ھازىرغىچە 17 گومبەز بار بولۇپمۇ ئۇنىڭ يېرى بەك چوڭ. بۇ ياكى تاتار باتۇرلىرىنىڭ قەبرىسى. ياكى بولمسا شۇ ئورۇندا شېھىت بولغان لەشكەرلەرنىڭ قەبرىسى بولۇشى مۇمكىن. دېگەن پەرەز بار. (رومىنىيە دېگەن كىتابتىن 4- توم 502 - بەت)

باتۇخان. مەن پەقەت شۇنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنىلا ئورۇندايمەن. ئۇ يالغۇز مېنىڭ قېماندانىم ئەمەس، بەلكى ھەممىمىزنىڭ قېماندانى. ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇندىمىغان كىشىنىڭ ھالىغا ۋاي! ئىت بىلەن قۇزغۇنغا يەم بېرلۇپ، چۆللەردە قەبرىسىز قېلىش — ئۇنىڭغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ كۆرىدىغان ئاقىۋىتى، ھەي ئەزىمەتلەر! نېمىگە قاراپ تۇرىسىلەر، ماۋۇ بىرنەچچە چىنە قىمىزنى كۆتۈرەلمەي، بېشى قېيىپ ئۆزىنى تۇتالمىغان كۈيىمىڭ خانىمىڭ ئىككى قېلىنى چەمبەرچاس باغلاپ، ئاتقا مىنگۈزۈپ تېگىۋېتىڭلار! شۇنچىلىك قىمىزنى كۆتۈرەلمىگەندىن كېيىن، بۇ تېخى بالىكەن. دەرھال ئۇنى قېشۇن تۇرغىنى يەرگە ئاپىرىپ بۇزىتاي بۇيانغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، بارغان ئىزىڭلار بىلەن كەينىڭلەرگە قايتىڭلار. ئەگەر سىلەر كىچىكلىگۈچە بىز قېزىغىلىپ كەتسەك، ئىز قېغلاپ مېڭىپ، بىزگە يېتىشىۋېلىڭلار، دەرھال ئاتلىنىڭلار...

كۈيىمىڭ خانىنى تۇتۇپ تۇرغان نۆكەرلەر دەرھال خانىمىڭ ئىككى قېلىنى كەينىگە قايرىپ باغلىدى - دە، نېرىدا تۇرغان ئاتلار تەرەپكە سۆرەپ ماڭدى. سۇبىتاي ئەتراپقا نەزەر سالدى. باشقا نۆكەرلەر قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ھەيكەلدەك قېتىپ تۇراتتى. خانلار بىلەن نېيانلار يۇمىغان ئاغزىنى ئاچماي ئاستا بىر - بىرلەپ قايتىشقا باشلىدى. نېرىدا تۇرغان ئەرەپشاھ بېلۇۋاتقان بۇ ئىشلارغا كۆز تىكىپ مىدىر قىلماي تۇراتتى. سۇبىتاي ئۇنى يېنىغا چاقىردى.

— جاھانگىر قەيەردە؟ — دېدى ئۇ.

— ئۇنى سېنىڭ چېدىرىڭغا يېشۇرۇپ قويدۇق. مۇھاپىزەتنى بۇرۇنقىدىن كۈچەيتتىم.

— تېغرا قىپسەن! ئىش بۇنىڭ بىلەن تۈگىمەيدۇ. يەنە كېلىپ قالىدىغانلار بېلۇشى مۇمكىن. سۇناي - كانايچىلارغا بۇيرۇق بەر، باش تېخودا لەشكەرلەرنى ئويغاتسۇن.

ئونىنچى باب

ئىدىل دەرياسى بويىدا

ئىدىل دەرياسى ۋەتەنىمىزنى
مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان بۇ-
يۇك قۇرغانىدى. شۇنداق كۈن-
لەرنىڭ بىرىدە تاتارلار ئۇنىڭدىن
ئۆتۈپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى.
(رۇس تەمسىللىرى)

چىغىناق شەھىرىدىن باش باھاردا چىققان مۇڭغۇل قۇشۇنى ئىدىل ۋادىسىغا كەچ كۈز يېتىپ كەلدى. ئۇلار رۇس، بۇلغار ۋە باشقا بۇيسۇندۇرۇلغان ئەللەرنىڭ زېمىنىگە يەتكىچە پايانى يوق چۆللەرنى بېسىپ تۇپتۇغرا يېرىم يىل ماڭدى. بۇيۇك ئىدىل دەرياسىنىڭ بۇيىغا ھەممىدىن بۇرۇن ئالدىنقى سەپتىكى مىڭ لەشكەرنى باشلاپ باتۇخان بىلەن «ئۇنىڭ ئوڭ قولى» سۇبىتاي باھادىر يېتىپ كەلدى. ئۇستىبېشىنى سەپەر چاڭلىرى باسقان، چۆل جەزىرىلەردە يۇرۇپ ئۆزلىرى ۋە ئاتلىرىمۇ سۇغا قانماي، ئېچىلىپ، يېيىلىپ دەم ئالغۇدەك بىرەر تۇرالغۇنى خېلىدىن بېرى ئۇچرىتالماي، سەپەرنىڭ ئازابىنى يەتكۈدەك كۆرگەن لەشكەرلەر بۇنداق چوڭ دەريانىڭ بۇيىغا يېتىپ كېلىشى بىلەنلا تەرتىپ ئىنتىزامنى ئۇنتۇپ ئۇدۇل كەلگەن يەرگە چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپى بۇنداق چوڭ دەريانى كۆرۈپ باقمىغاچقا دېگىزدەك چايقىلىپ تۇرغان ئەزىم دەريانى تاماشا

قملىپ، ئاغزىنى ئاچقان پېتى قاراپ قېلىشتى.

— ئەگەر دەريانى تېسۈۋەتسە، سۇ كۆپىيىپ بىر كۈندىلا ئاسمانغا يەتكۈدەك، — دېيىشتى ئۇلار.

چاكىقاپ كەلگەن ئاتلار دەريانى كۆرۈشى بىلەنلا ئۆزىنى سۇغا ئاتتى. لېكىن تەرلەپ، ھېرىپ كەلگەن ھەرقانداق ھايۋاننى دەرھال سۇغىرىشقا بېرىلمايىتتى. شۇڭا لەشكەرلەر ئۇلارنى پۇتۇنلەي قايتۇرۇۋەتتى. لەشكەرلەر دەريا قىرغىقىدىكى دۆڭلۈكلەرنىڭ ئۈستىنى چۈمۈلە باسقاندەك بېسىپ كەتتى.

— بۇ دەريانىڭ ئالدىدا بىزنىڭ چېكىنىشىمىز دەپ يۈرگەن كىرولىن، ئونان دەريالىرىمىزمۇ بىر ئېرىقكەنغۇ!... ئۇلاردىن ئات بىلەن ئۈزۈپ ئۆتۈش دېگەن ئويۇن ئىدى... بەزى يەرلىردىن بويلاپ ئۆتۈپ كەتكىلىمۇ بېرىلاتتى... يا ئاللا بۇنىڭدىن قانداق ئۆتكۈلۈك!... لېكىن سۇبىتاي بەكمۇ قەيسەر ئادەم، دېگىنىدىن ھەرگىز قايتمايدۇ. ئۇ ئۆتىمىز دەيدىكەن لەشكەرنىڭ يېرىمى سۇدا ئېقىپ ئۆلسىمۇ بىزنى ئۆتكۈزىدۇ، — دېيىشتى لەشكەرلەر.

باتۇخاننىڭ ئاستىدىكى بىرز ئايغىر، ئۈستىنى پۇتۇنلەي چاك بېسىپ كەتكەچكە قېكۇر كۆرۈنەتتى. خانىنىڭ بېشىدا بۇلغار دۇبۇلغا بېرلۇپ ئۈستىدىكى يېپىنچىنىڭ ئەك يۇقىرىدىكى بىر تال ئىزمىسىلا ئېتىلگەنىدى. ئۇ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ئالدىرىماي دەريا قىرغىقىغا قاراپ ماڭدى. يارنىڭ لېۋىگە كېلىپ توختاپ دەريا غا بىر ھازاغىچە تىكىلىپ قارىدى.

ئەزىم دەريانىڭ قىنىغا سىغمايدىغان بىلەن ئېقىشى بېرىنىنى ئىچىگە تىقىپ، ئۈستىدىكى ئادەمنى يېقىتماقچى بولۇپ مۇڭگۈپ يۈرگەن تېسۈن ئايغىرغا ئوخشايتتى. كەينى - كەينىدىن قوغلىشىپ كېلىۋاتقان دولقۇنلار يارغا كېلىپ ئۇرۇلۇپ ئاپئاق بۇرۇغۇن چاچاتتى. بۇ چاغدا دولقۇن ھەيدىگەن ئوت - چۆپلەر، ئۇششاق شېخىللار ۋە ياغاچ قاسراقلىرى قىرغاققا چىقىپ قالاتتى.

— موڭغۇل چوڭلىرى مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ، — دېدى باتۇ يېنىغا كەلگەن سۆبىتايغا بۇرۇلۇپ، — بۇ دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى دۇنيا پۈتۈنلەي ئۆزگىچە، ئۇ يەردە بىزنى نۇرغۇن ئىشلار شان - شۆھرەت كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

دەريانىڭ ئۇ قېتى قېلىن كەتكەن قارىغايزارلىق ۋە تېرەكلىك ئىدى. بەزى يەرلەرنىڭ يوپۇرمىقى سارغايغان،بەزى ئورۇنلار يەنىلا ياپيېشىل بولۇپ تاۋلىنىپ تۇراتتى. يىراقتىكى دۆڭلۈك يەر ئالىيېشىل بولۇپ تاۋلىنىپ تۇراتتى. يىراقتىكى دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىدە ئېگىز ئەككى ياغاچ پاشتاق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئېھتىمال بۇلار ئەتراپنى كۆزىتىدىغان قاراۋۇل مۇنارىسى بولسا كېرەك. سۇ بىلەن قىرغاق ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈندىن - ئۆزۈنغا سوزۇلۇپ ياتقان قۇم بەلبېغى خۇددى شىرداقنىڭ ئويما گۈلگە ئوخشايتتى. كۆك ئاسماندا! ھەر تۈرلۈك ئۆردەك، غاز، بېلىق ئالغۇچىلار قايا قىلارغىدۇر ئۇچۇشۇپ ئۆتەتتى.

ئىككىنچى بىر تەرەپتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان يېگانە تاش چېققا، چېققىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولسا چەكسىز كەتكەن قېلىن ئورمان بولۇپ، يىراقلىغانسېرى سۇس يېشىل تۇمان بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بۇ ئورمان ئاخىرى بېرىپ ئۇپۇق بىلەن سۆيۈشكەنىدى. تاش چوققىنىڭ قىيالىرىدا چوڭ - كىچىك ئۆڭكۈرلەر ۋە ئاقىرىپ تۇرغان خادا ياغاچلار كۆرۈنەتتى. سەل نېرىراقتا بىرنەچچە سېير دۇنيادىن بىغەم ئوتلاپ يۈرەتتى. بىر چاغدا ئىككى ئايال چېققىنىڭ ئۈستىدىن تۆۋەنگە يۈگۈرۈپ چۈشتى - دە، قولىغا چۈنۇق ئېلىپ سېيرلارنى ئۇرمان ئىچىگە ھەيدەپ كەتتى. مۇڭغۇل لەشكەرلەرنىڭ بىرى چاقچاق قىلىپ:

— ئەتتىگىنەي سېيرلار كېتىپ قالىدىغان بولدى! بىز قىمىز يېرىكەن - دە، بولمىسا ئۇلارنى سويىساق راسا بىر ماي

چاينايتتۇق ئەمەسمۇ، — دېدى ئايالار ھەيدەپ كېتىۋاتقان سىيىرلارغا قاراپ.

تۇمان ئىچىدىكى چوققىنىڭ ئۈستىدە يۇرگەن بۇ ئادەملەر يىراقتىن قارىغاندا، قىملداپ يۇرگەن چۈمۈلىلەرگە ئوخشايتتى.

نېرىدا بىر توپ ئاق چايكا بىردە كۆككە كۆتۈرۈلۈپ، بىردە سۇ يۈزىگە قانتى تەگكۈدەك پەس ئۇچۇپ بىر - بىر رېنى قوغلىشىپ يۈرەتتى. سۇ ئۈستىدە بىردە كۆرۈنۈپ، بىردە كۆرۈنمەي چوڭ ياغاچلار ئېقىپ كېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. ھېلى قى چايكىلار بىردە شۇ ياغاچلارغا قونۇپ، بىردە چاقىلداپ دۇررىدە ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى.

— ھوي بىزنىڭ ياغاچ دەۋاتقىنىمىز ياغاچ ئەمەسكەن، قاراڭلار! ئۆلگەن ئادەمكەن... بۇ سوقۇشتا ئۆلگەن بۆلغارلارنىڭ جەسىتى بولۇشى مۇمكىن... چۆيبان خانىنىڭ ئىشكىگە - دە، بۇ... ھازىر ئۇ بۆلغار ئېلىدە موڭغۇل تەرتىپىنى ئورنىتىپتۇ، — دېدى مۇڭغۇللارنىڭ بىرى.

سۇدا ئېقىپ كېلىۋاتقان ئۆلۈكلەر ھېسابسىز كۆپ بولۇپ، كۈپتەك ئىشىپ كەتكەن بىر جەسەتنى دولقۇن ئۇرۇپ قىرغاقتىكى قۇمغا چىقاردى.

«لەشكەرلەر ئۈچ كۈن دەم ئالىدۇ» دەپ جاكالاندى. يولدا چارچاپ كەتكەن كىشىلەر كىيىم - كېچەكلىرىنى قېقىشتۇرۇپ، كىرلىرىنى يۇيۇپ، تاماق پىشۇرۇپ مەززە قىلىشتى. پۈتكۈل كەڭ دالانى كۆك ئىس قاپلاپ كەتتى. ئەتىسى يۈز بېشى ئەرەپشاھ مىسقىنى چاقىرتۇپلىپ مۇنداق دېدى:

— كۈنچى دېگەن مەڭ بېشىنى تونۇيسەنغۇ، ئۇ بۇ دەريا بويلىدا ئىستىقامەت قىلىدىغان كىشىلەردىن بىرىنى تۇتۇپ كېلىڭلار، دەپ بۇيرۇق بەردى. قېرى - ياش، ئەر - ئايال دېگەن شەرتى

يوق. ئىشقىلىپ بىر ئادەم بولسىلا بۇلىدۇا بۇ ۋەزىپىنى ساقلا
تاپشۇرىمەن. بۇ ئەتراپتا بېلىق تۇتۇپ ياكى دېھقانچىلىق
قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر كۆپ بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق دېيىشىم
دەريا بويىغا تېرىلغان زىرائەتلەر خېلى كۆپ ئىكەن. يەنە
سۇغا سېلىپ قويغان تورلارمۇ بار ئىكەن. دەريانىڭ ئۇ قىرغا
قىدا خېلى كۆپ قېيىقلار باغلاقلىق تۇرغاندەك قىلىدۇ. ھازىر
سەن دەريانى ياقىلاپ يۇقىرىغا بىرئاز ماڭغىن. قىرغاقلا
چىققان بىرەر يىلقىچى بولسا، شۇنى تۇتۇپ كەلگىن. ساقلا
بىرنەچچە نۆكەر قوشۇپ بېرەي.

بۇيرۇقنى ئالغاندىن كېيىن، مىسىق بەش موڭغۇل يىگىتنى
ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقتى. دەسلەپىدە ئۇلار قىرغاقتىن دالا
تەرەپكە قاراپ مېڭىپ بىر چوڭ يول بىلەن كېتىۋەردى. يولدا
كېلىۋاتقان بىر يەرگە كەلگەندە چوڭقۇر سازلىققا دۇچ كېلىپ
ئات - پات بىلەن چۆكۈپ كېتىشكە تاسلا قالدى. ئۇلار بىر-
بىرىگە ئارقان تاشلاپ يۈرۈپ ئاران دېگەندە ئۆزلىرىنى
قۇتقۇزۇۋالغاندىن كېيىن، قايتا دەريا قىرغىقىغا قاراپ قايتتى.
ئۇلار قىرغاققا يېقىنلاپ كەلگەندە دەريادا ئۈزۈپ كېتىۋاتقان
ئىككى قېيىقنى كۆرۈپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ مۆكۈنۈۋېلىشتى.

بىر قېيىقتا ئۆتۈكىنىڭ چۆرىسىگە قىزىل جىيەك تۇتقان
ئاق چاپان كىيگەن ئايالار، ئىككىنچىسىدە بىر چال بىلەن
بىر بالا ئولتۇراتتى. پالاقچىلارنىڭ قولىدا كۈرەككە ئوخشاش
دىغان يالپاق، قىسقا پالاق بار ئىدى، قېيىق ئىنتايىن تار
بولۇپ، ھېلىلا سۇغا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى. لېكىن
ئۇلارنىڭ قېيىق ھەيدەشتە ئالاھىدە ماھارىتى بار ئىدى.

مىسىق يېنىدىكى يولداشلىرىغا: «سىلەر تاشنىڭ دالدىسىدا مېنى
كۈتۈپ تۇرۇڭلار، ئاۋۇ چال بىلەن بالا بېلىق تۇتىدىغانلار-
دىن بولسا كېرەك. بۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا،

قىرغاقتا يېقىن يەردە تۇر سېلىشقا ئەپلىك تېمىز يەرلەر بولسا كېرەك. شۇنىڭغا كېلىڭ، تاماقتىن بېرىپ كۆتۈپ تۇراي، ئۇلار قېيىقتىن چۈشۈشى بىلەنلا ئۇستىدىنلا چۈشەي، شۇ چاغدا سىلەردىن بېتىپ كېلىڭلار» دەپ قېلىن قوموشلۇققا كىرىپ كەتتى. يىگىتلەرنىڭ بىرى ئاتلارنى تۇتۇپ بىر دۆڭنىڭ كەينىدە قالدى. قالغانلار چاتقاللارنى دالدا قىلىپ قىزغاقنى بېيلاپ ماڭدى. بىر پىنھان يەرگە بېرىپ تېخىتاپ شۇ يەردە مىسقىنىڭ بەلگە بېرىشىنى كۈتتى.

چالنىڭ قېيىقى ئېقىمغا قارشى ئاستا ئۈزۈپ كېتىپ باراتتى. مىسقىمۇ بىردەم - بىردەم بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ قويۇپ ئۆمىلەپ كەتە ئىدى. ئۇنىڭ قېرىدا قىسقا دەستىلىك نەيزە بار ئىدى. ئۇ دەريادىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر ئارالغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ سۈيى ئادەمنىڭ مۈرىسىگە كېلەتتى. مىسىق سۇغا چۈشۈپ بېيلاپ يۈرۈپ ئۇقاتقا ئۆتتى. مىسقىنىڭ تۈشىنى سەزگەن قېمۇش ئارىسىدىكى بىر تۈپ قاۋاق تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ قاچتى. مىسق چالنى بىرنەچچە قېتىم يېقىتىپ قويدى. بىر چاغدا قېيىق يەنە پەيدا بېرلۇپ ئاندىن دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك ئارالغا ئۇزۈپ قىرغاقتىن يىراقلىشىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئارالنىڭ قىرغىقىغا سالغان تورلىرى بار ئىكەن. ئۇلاردىكى بېلىقلارنى ئېلىپ قېيىققا سالدى. ئاندىن ئۇلارنى باشقىدىن قۇراشتۇرۇپ خېلى ۋاقىتقىچە ھايال بولۇشتى.

مىسقىمۇ قۇمنىڭ ئۈستىدە قېيىق ئەمدى قايماقلا ماڭماقچىن دەپ تىكىلىپ ياتاتتى. بىر ھازادىن كېيىن قېيىق بۇ تەرەپكە قاراپ ئۈزدى. لېكىن ئۇ سۇنىڭ ئېقىشى بىلەن ماڭغانلىقى ئۈچۈن ناھايىتى تېزلا كۆزدىن غايىب بولدى. مىسق ئەمدى كەلگەن يولى بىلەن يەنە كەينىگە قايتىشقا مەجبۇر

بۇلدى. ئۇ بايا ئۆتكەن ئاراالدىن يەنە ئۆتۈپ، چاتقاللارنى دالـ
دا قـملـىپ كېتـىۋاتقىنىدا تۇيۇقسىز تاراقلىغان بىر ئاۋازنـى
ئاڭلاپ قالدى ـ دە، ئۆزىنى سەزدۈرۈپ قويماسلىققا تىرىشىپ
ئۆمىلەپ يۇرۇپ ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ماڭا، ماڭا ئاخىرى ئۇ ئاۋاز چىققان يەرگە يېتىپ كەلدى.
بۇ يەردىن ئۇ ھەممىنى بىمالال كۆرەلەيتتى. بۇ يەردە دەريـا
ئىچىگە ئۇسۇپ كىرگەن كىچىككىنە تۇمشۇق بۇلۇپ، ھېلىقىـلار
شۇ تۇمشۇقتا توختاپ قاراماي سۇركىگەن قېيىقـنـى سۆرەپ
قىرغاققا چىقىرىپ قويۇپ ئۆزلىرى سـۇ بـويـىـدا ئوت قـالاپ
ئولتۇرۇشقانىدى. ئوت ئۇستىگە كىچىكرەك بىر قاچا قويۇشۇپتۇ.
قاچىنىڭ گىرۋىكىدىن بىر بېلىقنىڭ قۇيرۇقى چىقىپ تۇراتتى.
ئىچىدىكى بېلىق شورپىسى پىتىقلاپ قاينـاپ كۆپۈكى تېشـىـپ
تۆكۈلۈۋاتاتتى. بالا ئوت ئۇستىگە ئاندا ـ ساندا قۇرۇق شاخـ
شۇمبىلارنى تاشلاپ قويىاتتى. چال بۇلسا ئىككى قولىنى بېشـ
ىنىڭ ئاستىغا قويۇپ كېرىلگىنىچە قۇم ئۇستىدە ئۇخلىسىغا ياتـ
قاچقا، ئۇنىڭ ئاپئاق ساقىلى شامالدا يەلپۈنۈپ تۇراتتى. چال
كۆزىنى يۇمۇپ ئاشۇنداق بىر ئاز ياتقاندىن كېيىـن خـېرەك
تارتىشقا باشلىدى.

دەل مۇشۇ پەيتتە مىسىق ئورنىدىـن چـاچـراپ تـۇرۇپ
قولىنى دەسسەپ ـ چەيلەپ ئۆزىنى ئۇخلاپ ياتقان چالنىڭ
ئۈستىگە ئاتتى. بۇنى كۆرگەن بالا دەرھال قېيـىـقـىـا قـاراپ
يۈگۈرۈپ ئۇنى سۇغا ئىتتىرىۋەتتى ـ دە، ئارقىدىن ئۆزىمۇ ئۇنىڭ
ئۈستىگە سەكرەپ چىقتى.

ـ دادا، دادا! تېزرەك قېيىقىقا كەلگـىـن! ـ دەپ ۋار-
قىراشقا باشلىدى ئۇ.

مىسىق ھېرىپ ماجالى قالمىغان چالنى چـەمـبـەرچـاس
قىلىپ باغلاش نىيىتىدە دەپ ئويلىغانىدى، ئۇ چالنىڭ ئۈستىدە

بەخرامان ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىككى قولىنى ئارقىغا قايرىپ تاسما بىلەن باغلىماقچى بولدى. لېكىن چال ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، ھېلىمۇ ماغدۇرىدىن كەتمىگەن ئادەم بولۇپ چىقتى. ئۇ ئېلىشىپ مىسقالا بوي بەرمىدى. بىر ۋاقىتتا بىر قولىنى شارتتىدە بوشىتىپ ئالدى - دە، يەردە تۇرغان تاشنى ئېلىپ مىسقالنىڭ كۆزىگە كەلتۇرۇپ بىرنى ئۇردى. مىسقالنىڭ كۆزىدىن ۋاللىدە ئوت يېنىپ يەر-جاھان پىرقىراپ ئايلانغاندەك بولدى. لېكىن مىسقال بۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى. ئۇنىڭ قېنى قىزىپ كەتكەچكە كۆزىنىڭ ئاغرىۋاتقانلىقىنىمۇ سەزمىدى. ئۇنىڭ خىيالى پەقەت چالنى باغلۇۋېلىشلا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىۋەردى. «تىل» نى تىرىك ئېلىپ كېلىش كېرەك، دېگەن بۇيرۇق ئۇنىڭ ئېسىدە بارئىدى، بىراق چالمۇ ئوخشاي تەسلىم بولمىغاندەك ئەمەس ئىدى. ھېچ ئامال بولمىغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ دۇشمىنىنى چىشلەپمۇ ئالدى.

— ھەي مەخلۇق! سەن مېنى باغلىيالمايسەن، — دەپ غەزەپ بىلەن ۋارقىراپ قويياتتى ئۇ.

چال ئورنىدىن قوپۇپ كېتەي دەپ قالدى. مىسقالنىڭ چاللىنىڭ قولىنى باغلاشنىڭ كويىدا تىرىشىپ ئېلىشماقتا ئىدى.

— كىرىپا، يىراقتا كەتمە! مەن ھازىر بۇ ئىتنىڭ بالىسىنىڭ ئىشىنى تۈگىتىمەن، — دەپ ۋارقىرىدى چال بالىغا.

ئېلىشىپ يۈرۈپ بىر ۋاقىتتا چال مىسقالنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى - دە، پۈتۈن جەھلى بىلەن مىسقالنىڭ قورسىقىغا كەلتۇرۇپ بىرنى تەپتى. مىسقال ئوڭدىسىغا چۈشتى. دەل بۇ پەيتتە بۇلارنىڭ ئاۋازىنى يېقىن يەردە يۈشۇرۇنۇپ ياتقان موڭغۇل يىگىتلەر ئاڭلاپ قالغانىدى. ئۇلاردىن ئىككىسى يۈگۈرۈپ كەلگەن چاغدا، چال مىسقالنىڭ ئۈستىگە مىنۋېلىپ، ئاندىن

يېنىدىكى پىچاقنى سۇغۇرۇۋېلىپ مىسىقنىڭ يۇرىكىگە سالاي دەپ تۇراتتى. چال بۇلارغىمۇ بېرى بەرمەي ئېلىشتى. لېكىن بىرنەچچە ئادەم يېيىرۇلۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تەڭ كەلگىلى بولمايتتى. ئۇلار چالنى بىردەمدە چەمبەرچاس قىلىپ باغلىۋەتتى. بۇ چاغدا بالا دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ قالغانىدى، مۇڭغۇللار قېمۇشنىڭ يېيىرىلمىگىنى چالنىڭ ئاغزىغا تىقىپ، ئۇنىڭ ئىككى كۆزىنى ياغلىق بىلەن تېڭىپ تاشلىدى.

شۇ چاغدا يۇقىرى تەرەپتىن سۇنىڭ ئېقىمى بىلەن تېز ئۇزۇپ كېلىۋاتقان يېغان بىر قېيىق كۆرۈندى. تۆت پالاقچى قېيىقنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىككىدىن ئولتۇرۇپ پالاق ئۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. قېيىقنىڭ قۇيرۇقىدا رول پالاقنى تۇتۇپ يەنە بىرى ئولتۇرغان بېلۇپ، ئۇلارنىڭ تەقى ـ تۇرقىدىن قارىغاندا ئادەتتىكى ئادەملەر ئەمەسلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار ئۇستىگە بېغىر رەڭ دۇخاۋىدىن چاپان كىيىشىپ، ئېتەك ۋە يەڭلىرىگە ئالتۇن ئۇقا تۇتۇشۇپتۇ. قېيىقنىڭ ئىچىدە بەللىرىگە زۇلپىتار ئاسقان ئىككى كىشى ئولتۇراتتى.

قېيىق كەلگەن پېتى ئۆزىنى تېخىتتالماي قىرغاقا ئۇرۇلۇۋىدى تۇمشۇقى قۇمنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى. پالاقچىلار قۇمغا سەكرەپ چۈشۈشتى ـ دە، قېيىقنى قىرغاقا سۆرەپ چىقتى.

ھېلىقى قېيىقنىڭ قۇيرۇقىدا ئولتۇرغان دۇخاۋا چاپانلىق كىشى موڭغۇلچە بىلدىكەن. قېيىقتا تۇرۇپلا مېڭغۇللار بىلەن سالاملىشىشقا باشلىدى.

— ھە، يىگىتلەر سالامەت تۇرامسىلەر! تۇتۇۋالغىنىڭلار قانداق ھايۋان؟ ئۆلتۈرمەي تۇرۇڭلار... بۇ بىزنىڭ چالغۇ! ئۇنى نېمە قىلماقچىسىلەر؟ ئۇ بېلىق تۇتۇش بىلەن كۈن

ئۆتكۈزىدىغان ياۋاش ئادەم. باشقىلار بىلەن چاتىقى يوق. بۇ لىق كۆپ يەرلەرنى بىلمىدۇ... نەگە ماڭىدىكىلار! ئۆزۈڭلار كىم بولسىلەر؟ قايسى ئەلدىن، قايسى تاماندىن كەلدىڭلار...؟

مىسىق ئورنىدىن تۇرۇپ ئىنجىقلاپ يۇرەتتى. ئۇنىڭ ئاغ زى بۇرنى پۈتۈنلەي قان ئىدى. ئۇ قانىنى توختىتالماي قولى بىلەن كۆزىنى چىگىدە بېسىۋالغانىدى. قېيىقتىكىلەرگە مۆڭگۈل لارنىڭ بىرى جاۋاب قايتۇردى:

— بىز جاھانگىر باتۇخانىنىڭ نۆكەرلىرىمىز. بىزنىڭ نېمە قىلىۋاتقىنىمىز بىلەن سەنلەرنىڭ نېمە ئىشىڭلار؟...

— مەن بۇيۇك رەزان يۇرتىنىڭ ئەلچىسىمەن. كېنەز گېلىپ ۋىلادىمىروۋىچ دېگەن كىشى بولىمەن. سىلەرنىڭ ئۇلۇغ خانىڭلارغا سالام بېرىش ئۈچۈن كەلدىم. ئالدىغا بېرىپ: ئىشىك قۇتلۇق بولسۇن، ئۆزۈن يىللار تەختتە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈر- گىن، دېمەكچىمەن... خانلارنىڭ چۈشكەن يېرى خېلى يىراقمۇ؟ قانچىلىك يۇرسەك بولىدۇ؟

— ئەگەر ئالدىرىمايلا بىز بىلەن بىللە ماڭساڭ ئۈچ كۈندە يېتىسەن. ئەگەر ئۆز ئالدىڭغا تېز ماڭغۇڭ كەلسە، ئۈچ كۈندە ئەمەس، يۈز كۈن ماڭساڭمۇ تاپالمايسەن. بەلكىم ئۇنى ئىزلەپ تاپىمەن، دەپ ئۆزۈڭنىڭ بېشىغمۇ چىقىسەن...

— ئۇنداق بولسا مەن سىلەر بىلەن بىرگە بارايلا. ماڭا پەقەت يولنى كۆرسىتىپ بەرسەڭلەلا بولىدۇ.

مىسىق ئاران دېگەندە دەريا ياقىسىغا بېرىپ، قىينىلىپ يۇرۇپ يۈز - قولىنى يۇدى. ئاندىن كۆڭلىكىنىڭ بىر يېڭىنى جارتتىدە يىرتىپ جاراھەتلەنگەن كۆزىنى تاڭىدى. ئەمدى ئۇ ساق كۆزى بىلەن قېيىقتا ئولتۇرغان ئاتاقلىق كىشىنى كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇ ساقلىغا ئاق سانجىپ قالغان ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ قويۇق ئۆسكىلەڭ ساقلى پۈتۈن گەۋدىسىنى يوشۇرۇپ تۇراتتى.

بېشىدا ئۆگۈپ كەتكەن قىزىل دۇخاۋا بىلەن تاشلانغان قوندۇز تۇماق، ئۇستىدىكى قىممەت باھالىق چايانمۇ بىر ئاز كېنىراپ قاپتۇ، چىرايى سۆرۈن، تەقى - تۇرقى سالاپەتلىك بېلۇپ، قاپقارا كۆزلىرىدىن سوغۇق ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئۇ بىرچاغ-لارىدا دەۋران سۈرۈپ ئەيش - ئىشرەت ئىچىدە ئۆتكەن، كېيىنكى چاغلاردا تۇرمۇش غۇۋغالىرى ئىچىدە قېلىپ ئىغىر كۈنلەرنى كۆرۈپ ئەرزىيەت چەككەن ئادەمدەك كۆرۈنەتتى.

كىنەز مۇڭغۇللار بىلەن خېلىغىچە سۆزلەشتى، ئاخىرىدا ئۇلار: قېيىقتىكىلەر دەريا ياقىسىدىن ئۇزاپ كەتمەي، تۆۋەنگە قاراپ ئۈزۈۋېرىدىغان، قالغانلار سالتاك ئات بىلەن دەريانى بويلاپ ماڭىدىغان بېلۇپ كېلىشتى.

مۇڭغۇللار ياردار بېلغان مىسقنى ئاتقا مىنگۈزۈپ يېتە-لىۋالدى. تۇتقۇنغا چۈشكەن چالنى بويىنىدىن تاسما بىلەن باغ-لاپ ئالدىغا سېلىپ ماڭدى.

ئون بىرىنچى باب

ۋاۋىلا بوۋاي

باتۇخان ھاجى رەھمنى ئالتۇن چىدىرغا چاقىرتىپ: «چەت ئەللىك كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىمەن، سەنمۇ ھازىر بې-لۇشۇڭ كېرەك» دېدى. مەجلىس ئەھلى ئۆزلىرىنى ئۇلۇغۋار كۆر-ىتىش ئۈچۈن پۈزۈر كىيىنىپ كېلىشكەندى. جاھانگىر قاما تې-نى كىيىپ چىدىرنىڭ تۆر تەرىپىدە ئالتۇن تەختتە گەدىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئون بارمىقىنىڭ ھەربىرىدە ھەر تۈرلۈك ئېسىل كۆزلەر قېيۇلغان ئۈزۈكلەر بىلەن بالداقلار يالتىراپ

تۇراتتى. خانىمنىڭ سۆل تەرىپىدە داڭقى چىققان ئاتاقلىق سەر-
كەردىلەر ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سۇبىتاي
باھادىرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ كىيگەن كىيىملىرىمۇ ئىنتايىن
ئېسىل ئىدى. ئوڭ تەرەپتە باتۇرنىڭ تۆت مۆڭگۈل ئايالى ئورۇن
ئالغانىدى. ئۇلار تۆتىلىسى مىسلىسىز گۈزەللەردىن بولۇپ ،خۇد-
دى چۆچەكلەردە ئېيتىلغان پەرىزاتلارغا ئوخشايتتى. ھەممىسىنىڭ
كىيگىنى شۇلدىرلاپ تۇرغان يېپەك كۆڭلەك بولۇپ، كۆڭلەكلەر-
نىڭ ئېتىكىنى نەچچە يەردىن پۈرۈپ قاتۇرۇۋېلىشقانىدى. ياش-
لىرىنىڭ بېشىدا ئالتۇن - كۈمۈش، ئونچە - مارجانلار بىلەن
بېزەلگەن ئېگىز تاج تۇراتتى. قېرىلىرى كىمچەك كىيىپ چىلا-
ۋۇش ئارتقانىدى. يىغىن ئىنتايىن مەخپىي بولغانلىقى ئۈچۈن
ئايالىلاردىن پەقەت باتۇرنىڭ مۆڭگۈل ئايالىلىرىلا چاقىرتىلغا-
نىدى. باشقا ئايالار ئادەتتە مۇنداق يىغىنلارغا چاقىرتىلمايتتى.
چۈنكى قىيىچاقلار بۆلۈپمۇ ئۇلارنىڭ ئايالىرى جاھانگىرنىڭ
قارىشىچە ئېغىزى بېرىش ئۆسەك سۆز قىلىشقا ئۇستا بولغاچقا،
جاھانگىر ئۇلارنىڭ بۇنداق سورۇنلاردا بولۇشىنى ياقتۇرمايتتى.

كۆتكۈچى خىزمەتكارلار ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئالتۇن
كاسىدە كۆچلۈك قىمىز تۇتتى. پايانسىز چۆللەرنى كېزىپ، ئۇ-
زۇندىن بېرى قىمىز ئىچمىگەنلىكى ئۈچۈنمىكىن - تاك، بۇگۈنـ
كى قىمىز ئۇلارغا بەكمۇ تاتلىق ۋە لەززەتلىك تېتىپ كەتتى.

كۆپچىلىك قىمىز ئىچىۋاتقاندا باتۇرنىڭ «چەت ئەللىك»
دېگەن ئادىمى بىلەن بىرنەچچە يىگىتى قىمىزنىڭ ئاخىرلىشى
شىنى كۈتۈپ سىرتتا تۇرغانىدى. خان سىرتتىكىلەرنىڭ ئۆيگە
كىرىشىگە ئىجازەت بەردى.

ئۆيگە ئەڭ ئالدى بىلەن جاھانگىرنىڭ مۇھاپىزەتچى
قىسمىنىڭ يۈزبېشى ئەرەپشاھ كىرىپ كەلدى. ئادەتتە دائىم
كىيىپ يۈرىدىغان ئېگىز موڭغۇل قالپىقىنىڭ ئورنىغا بۇگۈن

چىرايلىق قىلىپ ئاپئاق سەللە ئورئوالغانىدى. سەللىنىڭ بىر ئۇچىنى سول تەرەپكە بىرئاز ساڭگىلىتىپ قويۇلغانىدى. سۇمباتىلىق يىگىتنىڭ ئۇستىدىكى بەدەنگە يېپىشىپ كەلگەن تار ئەرەب چەكمىنى ئۇنىڭغا بەكمۇ ياراشقانىدى. ئۇنىڭ يېنىپ تۇرغان قاپقارا كۆزلىرى ھېچكىمدىن ھېيىقماي، ھەرقانداق كىشىگە ئۇدۇل تىكىلەتتى. تۇرقىدىن بۇ يىگىتنىڭ تەكەببۇرلۇقى، مەردانىلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەرەپشاھنىڭ كەينىدىن مىسىق كىردى. ئۇ يارىلانغان كۆزىنى ياغلىق بىلەن چىگىۋالغانىدى. بۇياققا كېلىشىنىڭ ئالدىدا ھاجى رەھىم ئەينى ۋاقىتلاردا باغدات مەدرىسىدە ئۆگەنگەن بىلىملىرىنى ئىشقا سېلىپ يۇرۇپ ئۇنىڭ كۆزىنى يۇيۇپ، يارىسىنى تىككەنىدى. مىسىق دېگەن يىگىت ئىدىل دەريياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان ئەلنىڭ بىر ئادىمىنى تۇتۇپ كەپتۇ، دېگەنى باتۇخان ئاڭلىغانىدى. شۇڭا ئۇ بۇگۈن مىسىق بىلەن تۇتقۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماقچى بولدى.

بۇلارنىڭ كەينىدىن موڭغۇل يىگىتلىرى ساقاللىق، تاقىر-باش بوۋاينى ئۆيگە ئېلىپ كىردى. چالنىڭ ئىككى قولى كەينىگە قىلىپ تاسما بىلەن باغلانغانىدى. چالنىڭ بوينىغا باغلانغان ئىككىنچى تاسمىنىڭ ئۇچىنى موڭغۇل يىگىت قولىغا ئوراپ تۇتۇۋالغانىدى. چالنىڭ يۈز - كۆزى قېنىپ كەتكەن قان يۇقى بولۇپ، ئۇنىڭدا قورقۇش، ھودۇقۇشتىن ئەسەر كۆرۈنمەيتتى. ئۇ گەۋدىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ مەردانە قىياپەتتە تۇراتتى.

كىرگەن يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى باشلىرىنى ئېگىپ ئالتۇن تەختنىڭ ئالدىدا تىز چۆكتى. ئىككى تىلماچ چالنىڭ چۈشىنىكسىز سۆزلىرىنى تەرجىمە قىلىپ تۇردى. تىلماچلارنىڭ بىرى چالغا:

— مەرھەمەتلىك خانىمىز سېنىڭ ئىسمىڭ - شەرىپىڭنى،

قايسى جاي، قايسى يۇرتتىن ئىكەنلىكىنى، بۇ يەرگە نېمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى بىلگۈسى كېلىدۇ، — دېدى.

— دەريانىڭ ئۇ قېتىدا «ئوراق تاغ» دېگەن بىر خاسيەتلىك تاغ بار. ئۇنىڭدا قازىق دېگەن سېھرىچى ئادەم تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قېلىدىن كەلمەيدىغان ئىش يوق. ھەن شۇنىڭ قۇلىمەن... يانپىشىمدا تامغىسى بار، ئىشەنمىسەڭلار كۆرۈپ باقساڭلار بولىدۇ... — دېدى چال.

— قېنى كۆرسەت، — دەپ ئىشارەت قىلدى باتۇخان.

— يانپىشىمغا بۇ تامغىڭ بېسىلغىنىغا قىرىق يىل بولدى.

مۆڭگۈل يىگىتلىرىدىن بىرى چالنىڭ ئەسكى شىمىنى بىر-ئاز تۆۋەن سىيرىپ يانپىشىنى خان تەرەپكە بۇرىدى. راستتىنلا يانپىشىڭ ئوتتۇرىسىدا تېخىنىڭ مۆڭگۈزىدەك ئىككى ئەگرى سىزىق بىلەن دۇگىلەك سىزىقنىڭ ئورنى قىپقىزىل كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— بۇ قانداق تامغا؟ مۆڭگۈزى نېمىسى؟ — دېدى باتۇخان ھەيران بولۇپ.

شۇ چاغدا چال ئارقىدا تۇرغان مۆڭگۈل يىگىتكە بۇرۇلۇپ:

— ئىشتاننىڭ بېغىنى ئۆزۈڭ بۇشىتىپ چۈشۈرگەندىن كېيىن ئۆزۈڭ باغلا! قۇلۇمنىڭ باغلاقلىق ئىكەنلىكىنى كۆرمەدىڭمۇ؟ — دېدى زەردە بىلەن.

مۆڭگۈل يىگىتى چالنىڭ ئىشتىنىنى كۆتۈرۈپ باغلىغاندىن كېيىن، چال باتۇخانىڭ سۇئالىغا جاۋاب بەردى.

— دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى قىيا تاشلىق تاغنى كۆردۈڭمۇ؟ شۇ تاغ «ئوراق خانىڭ ماكانى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ يەردە قازىق دېگەن بىر سېھرىچى چال ئىستىقامەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ يېشى يۈزدىن ئاشقان. مېنىڭ يېشىمۇ خېلى بىر يەرگە بېرىپ

قالدى. لېكىن مەن يەنىلا ئۇنىڭ نەۋرىسى بىلەن تەڭ. ئۇ-نىڭ بىلمەيدىغىنى يوق. بۇرۇنقى زامانلاردا بۇلغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى يادقا سۆزلەپ بېرىدۇ. ھەردائىم ئاسماندىكى تۇلۇن ئاي تۇلغاندا، ئۇ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارغا، سۇ خۇداسىغا، ئاسـ-مان تەڭرىسىگە سېغىنىپ قۇربانلىق قىلىپ سەدىقە بېرىدۇ. شۇ چاغدا ئەتراپتىكى قۇمانلار① سەھرانى ماكان تۇتقان باشقا تائىپىلەرمۇ پۇتۇنلەي ئوراق تېغىغا يىغىلىدۇ. ئۇلار سەركە، تېكە سويۇپ قازان ـ قازان گۆشنى يەپ، تۇلۇم ـ تۇلۇم قېتىق ئىچىدۇ. شۇ سەۋەبتىن قازىق سېھرىچىنىڭ تامغىسى ئۆچكىنىڭ مۈڭگۈزىگە ئوخشايدۇ...

ـ ئىسمىڭ نېمە؟

ـ ئىسمىم ۋاۋىلا بوۋاي. رەزان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئورمان كېزىپ ياۋايى بال ھەرىسىنىڭ ھەسلىنى يىغاتتىم. بىر كۈنى بال يىغىپ يۈرسەم نوۋگورودنىڭ قاراقچىلىرى مېنى ھېيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈۋالدى. ئاندىن قېيىققا سېلىپ ئا-پىرىپ ئىدىلنىڭ تۆۋەنكى تەرىپىدىكى بىر شەھەرنىڭ سودىگەر-لىرىگە ساتتى. شۇندىن ئېتىبارەن قولدىن قولغا ئۆتۈپ ئاخىرى، قازىق دېگەن شۇ سېھرىچىنىڭ قولىغا چۈشتۈم.

ياندا ئولتۇرغان سۇبىتاي باھادىر چالنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ:

ـ چال، سەن بەك چەتلەپ كەتتىڭ، سورىغان سوئالىڭغا ئۇدۇللا جاۋاب بەر. باشقا سۆزلىمىگىنىڭ بىزگە كېرىكى يوق، ـ دېدى.

باتۇخان يەنە سىراشقا باشلىدى:

ـ ئۇ قاتتا قانداق قىشۇنلارنىڭ يۇرگەنلىكىنى كۆردۈڭمۇ؟ مۆلچەرىگىچە ئاتلىقى قانچە؟ پىيادىسى قانچە؟

ـ قىشۇن كۆرگەن بولسام كۆزۈم كىر بولسۇن! مەن بىر بېلىقچى، دائىم دەريادا يۈرسەم، قوشۇننى نەدىن كۆرەي،

---

① قۇمان ـ قىپچاقلار.

قۇمۇشنىڭ ئارىسىدا قۇشۇن يۇرەتتىمۇ؟

— كۆرگىنىڭ بۇلمىسا، ئاڭلىغىنىڭ باردۇر. نېمە خەۋەر-لەرنى ئاڭلىدىڭ؟

— نېمىنى ئاڭلايىتتىم؟ پەقەت ئاڭلىغىنىم، بۇرۇن قۇمان خانلىرىنىڭ ئاۋۇللىرى مۇشۇ ئەتراپنى ماكان قىلاتتى. ھازىر سەلەردىن قۇرقۇپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قېچىۋاتىدۇ دېيىشىدۇ... مالىلىرىنىڭ بىرىنى قالدۇرماي ھەيدەپ كېتىپ بار-سا كېرەك. بۇرۇن ئۇلار زادىلا بۇنداق قېچىپ يۇرىدىغان خەلق ئەمەس ئىدى.

— قاياققا كېتىۋېتىپتۇ؟

— دېگىز بويىغا قاراپ كېتىۋاتقان ئوخشايدۇ.

چال قاپقىنى سېلىپ بىرئاز جىم تۇرغاندى، سۇبتاي يەنە سۆزگە ئارىلاشتى.

— بۇ ئەتراپتا قۇمانلارنىڭ قايسى خانلىرىنىڭ ئاۋۇل-لىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىسمىنى بىلەمسەن؟

— مېنىڭدىن نېمىلەرنى سوراۋاتقانسەن! مەن ئۇلار بىلەن ئاغىنە بولغان بولسام، ئەگ بولمىغاندا سودىگەرچىلىك قىلىپ ئۇلار بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ يۈرگەن ئادەم بولغان بولسام ئىدىم، ئۇ چاغدا باشقا گەپ ئىدى. بىر قازاندا قايناتساڭ قېنى قېشۇلمايدىغان نېمىلەرنى نەدىن بىلەي؟ ئۇنىڭ-دىن كۆرە سەن مەندىن ئىدىلىنىڭ سۆيىدە قانداق بېلىقلار بار، دەپ سورىغان بولساڭ، ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ ئېيتىپ بەرگەن بولاتتىم. ئۇ چاغدا سەن مېنى سۇ تېگىگە چۈشۈپ سۇ ئىلاھىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغان نەرسىكەن دەپ قالاتتىڭ.

— سۇ ئىلاھى دېگىنىڭ كىم ئۇ؟ ئۇ نېمە قىلىدىغان ئادەم؟ — دېدى سۇ ئىلاھىنى ئادەم دەپ قالغان باتۇخان.

— سۇ ئىلاھىنى بىلمەمسەن؟ ئۇ سۇ پادىشاھى سۇ ئاسـ

تىدىكى ئالتۇن سارايلاردا ياشايدۇ. ئۇنىڭ يۈز قېرى بىرلۇپ ئۇلارنى سۇ پەرىسى دەپ ئاتايدۇ.

— سەن ئۇلارنى كۆرگەنمىدىڭ؟

— قىرىق يىل سۇدا بېلىق تۇتۇپ يۈرۈپ مەن كۆرمىسەم كىم كۆرىدۇ! تۇن پەردىسى يېيىلغاندىن كېيىنلا سۇ پەرىلىرى ناخشا ئېيتىدۇ، سۇدا ئۇزۇپ كېتىۋاتقان ئادەملەر بولسا، ئۇلارنى مازاق قىلىپ قاقاقلاپ كۈلىدۇ! بەزىدە ئادەملەرنى «بېرى كەلگىن» دەپ چاقىرىدۇ. ئەگەر يېنىغا بېرىپ قالغۇدەك بولساڭ ھەممىسى كېلىپ غىدىقلاپ، ھوشۇڭدىن كەتكۈزۈپ ئاندىن سۇ ئاستىغا ئېلىپ كېتىدۇ - دە، مەڭگۈگە شۇ يەردە ئېلىپ قالىدۇ...

موڭغۇللار ھەيرانۇ ھەس بولۇپ تامىقىنى چاكىلدىستىپ بىر - بىرىنىڭ چىرايىغا قارىشىپ قالدى.

— سۇ پادىشاھىنىمۇ كۆردۈڭمۇ؟ — دېدى باتۇخان.

— كۆپ قېتىم كۆردۈم. بەزىدە قۇمۇشنىڭ ئارىسىدىن بېشىنى چىقىرىپ ماراپ قارايدۇ - دە، ساقلىنى سۇغا چىلاپ سىلكىپ - سىلكىپ قويىدۇ. كۆزىنى چەكچەيتىپ بىرئاز تۇرىدۇ - دە، ئاندىن «ئوراق خان! ھەي ئوراق خان!» دەپ ۋارقىراپ، ئوراق خاننى چاقىرىشقا باشلايدۇ.

بايىاتىن بېرى چالنىڭ ئاغزىغا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرغان سۇبىتاي باھادىر باتۇخانغا قاراپ:

— مەرھەمەتلىك جاھانگىر بىر ئېغىز سۆز قىلىشىمغا رۇخسەت قىلغايسەن. بۇ چال بىزگە بەكمۇ لازىم ئادەمدەك قىلىدۇ. بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ھەر تۈرلۈك چۆچەكلەرنىمۇ بىلىدىغان ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ قېتىقىدا تويدۇرۇپلا قويساڭ ھەر تۈرلۈك ھېكايىلەرنى ئېيتىپ كۆپچىلىكنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرەلەيدىكەن. ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇ،

رۇس يەرنگە بارغاندا بىزگە تېپىلمايدىغان ئادەم. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاندا ـ ساندا زېرىكسەپ قالغان ۋاقتىدا ھەر تۈرلۈك قىزىق سۆزلەرنى قىلىپ كۆڭلۈڭنى كۆتۈرۈشكە ياخشى. بۇ بىزگە ياخشى خەۋەر ئېلىپ كەلدى. قۇمان خانلىرى ماللىرىنى ھەيدەپ، ئاۋۇل ـ ئاۋۇل بىلەن كۆچۈپ كېتىپ بارغاندەك قىلىدۇ. ئۇنداق بولسا، بىز ئۇلارنى تېز قوغلاپ يېتىشىمىز كېرەك. چۈنكى ماۋۇ ھېرىپ ـ چارچاپ كەلگەن قوشۇننى تويدۇرمىسا‌ك بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن قورۇ ـ قورۇ مال كېرەك. ئەگەر ئۇلارنى قۇمانلارنىڭ قولىدىن ئالمىسا‌ك نەدىن ئالىسەن؟ شۇڭا مېنىڭ پىكرىم قوشۇننى دەرھال ماۋۇ ئىدىل دەريا‌سىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك. ئۇنىدىن قالغىنىنى ئۆزۈڭ بىل.

ـــ دېگىنىڭ تامامەن توغرا! ـــ دېدى باتۇخان سۆبىتاينىڭ سۆزىنى قوللاپ، ـــ شۇنداق قىلايلى. ھەي، ئەرەپشاھ ماۋۇ چالنىڭ قول ـ ئايىغىنى بوشىتىپ دەم ئالدۇرۇڭلار!

تەخت ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغان ئەرەپشاھ ئورنىدىن لىككىدە تۇردى ـ دە، يېنىدىكى خەنجەرنى سۇغۇرۇۋېلىپ چالنىڭ قولىنى باغلىغان تاسمىنى قىيىپ تاشلىدى. ئاندىن بوينىدىكى تاسمىنى يېشىپ بولۇپ چالنى مۇرىسىدىن تۇتۇپ سىلكىپ قويدى.

ـــ جاھانگىرگە رەھمەت دېگىن! مەرھەمەتلىك خان ساڭا كەچىلىك قىلدى، ـــ دېدى ئەرەپشاھ، ـــ ئەگەر سەن خانغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ، ھارام نىيەت ـ يامان خىيال لاردىن خالى بولساڭ، خان سېنى ئۆزىنىڭ بېلىقچىسى، ھېكايە چىسى ھەم تەلمىچى قىلىۋالىدۇ. خانىنىڭ ئالدىدا باش قويۇپ پۇتىغا يىقىل... ئۆتۈكىنىڭ قونچىغا سۆي...

چال قولىنى سوزۇپ، بېشىنى ئەگمەك بولۇۋىدى، لېكىن قولىنى باغلىغان تاسما بەدىنىنى بوغۇۋەتكەچكە ئېگىلەلمەي

قالدی. شۇ چاغدا يېنىدا تۇرغان موڭغۇل يىگىتلىرى چالنى سىرتقا سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. باتۇخان مىسقىنىڭ بەلمەچى بۆۋاينى قانداق تۇتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭدىن بەك رازى بولدى. شۇڭا باشتىن - ئاياغ يىپەك كىيىم بىرىلسۇن، دەپ ئەمر قىلدى.

ئون ئىككىنچى باب

ئىددىلدىن ئۆتۈش

ئىدىل بويىغا يېتىلا كەلگەن تاتار - موڭغۇل قوشۇنلىرى جاھانگىرنىڭ «ئۇچ كۈن ئىچىدە دەريادىن ئۆتۈپ بولۇنسۇن» دېگەن بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى. چاپارمەنلەر قوشۇننىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا ئات سېلىپ جاھانگىرنىڭ بۇيرۇقىنى ھەممىگە يەتكۈزدى. تېخى مەنزىلگە يېتىپ كېلەلمىگەن يول ئۈستىدىكى قوشۇنلارغا ئايرىم چاپارمەنلەر ئەۋەتىلدى.

ئىدىل دەرياسىنىڭ بويىغا ئەڭ ئالدى بىلەن يېتىپ كەلگەن لەشكەرنىڭ بىرسى قۇلقان خان ئىدى. بۇ چىڭگىزخاننىڭ قۇلان - خېتۇن دېگەن ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ياش تۇقال خېتۇندىن بولغان كەنجە ئوغلى ئىدى. موڭغۇلستاننىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمدا تۇرغان چاغدا يېقىن كىشىلىرى ئىچىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ بىرى قۇلان - خېتۇننىڭ ئېشىغا زەھەر سېلىپ ئۇنى قەست بىلەن ئۆلتۈرگەنىدى.

قۇلقان ئۆز ئانىسىغا تارتقان چىرايلىق يىگىت بولۇپ، ئىگىز بوي، سۈمباتلىق، قەددى - قامىتىگە قارىغان كىشى ئۇنى ئانىسىدىن پەرق قىلالمايتتى. پەقەت بىرلا ئەيىبى

كۆزلىرى بەرئاز قىسىق ئىدى. مىجەزى ئانىسىغا زادىلا تارتىمىغان بولۇپ، تۇرمۇشتا ئۆز بېشىمچە، بەغەم، سایاق يېگىت ئىدى. ئىچكۈلۈككە بېرىلگەن بولۇپ، دائىم قىزىرىپ يۈرەتتى.

جاھانگىرنىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلگەن چاپارغا ئۇ:

— دەريا بويىدا ھەر تۈرلۈك قۇش، قاۋان، بۆكەن، ئىلىك دېگەنگە ئوخشاش ياۋايى ھايۋانلار كۆپكەن، شۇڭا مەن بىر-نەچچە كۈن ئوۋ - ئوۋلاپ خۇمارىمدىن چىقماقچىمەن. دەريادىن بولسا بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۆتىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى.

قۇلقان ئىدىلىنىڭ بويىغا ئانىسى قۇلان - خوتۇنىنىڭ ئاتاقلىق ئوردا ئۆيىنى تىكتۈردى. ئەينى ۋاقىتلاردا بۇ ئۆيدە ئانىسى قۇلان - خوتۇن پۈتۈن ئالەمنى تىترەتكەن ساھىبە قىران چىڭگىزخاننى قوبۇل قىلاتتى. بۇ ئۆي، ئالاھىدە ئۆيلەر-دىن ئىدى. توۋرلىقنىڭ① ئورنىغا يولۇاس تېرىلىرى تىكىلگەن، تام كىگىزىنىڭ ئېتەكلىرى بۇلغۇن تېرىسى بىلەن جىيەكلەنگەن، قۇلقان خان بۇ ئۆيدە خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى تەكتۈش، ئەل-ئاغىنىلىرىنى يېغىۋېلىپ ئويۇن - تاماشا قىلاتتى. بۇ قېتىممۇ شۇ ئادەتتى بويىچە دۇنيادىن بىغەم يېتىۋەردى.

كۆپ ئۆتمەي قۇلقانغا يەنە بىر چاپارمەن كەلدى. بۇ قېتىمقى چاپارمەن بىلەن بىرگە سۇبىتاينىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىدىن يۈز نۆكەر بىلله كەلگەنىدى. بۇلار سۇ-بىتاي باھادىرنىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇيرۇق ئىنتايىن كەسكىن ۋە قاتتىق ئىدى. بۇيرۇقتا: «بۇيرۇقنى بەجا كەلتۈرمىگەن ئادەمنىڭ جازاسى بىرلا! ئۇ بولسىمۇ ئۆلۈم! دەريادىن ئۆتۈشتە كەينىگە تارتىپ، ئارقىدا قالغان باشلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، ئەڭ تۆۋەن خىزمەتكە قويۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا يارامليق ئادەم چىقىدۇ» دېيىلگەنىدى. ئۇنىڭ

① توۋرلىق — كىگىز ئۆيىنى سىرتتىن ئورايدىغان كىگىز — تام كىگىز.

ئۇستىگە كەلگەن چاپارمەن: «ئەگەر قۇلقان بۇ بۇيرۇقنى يەنە ئاڭلىمسا، جاھانگىرنىڭ ئۆزىمۇ ھۇھا پىزەتچى قوشۇنى بىلەن بىر تۈمەن نۆكەرنى بىرگە بۇ يەرگە ئەكېلىپ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىغانلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ قويىماقچى» دەپ قوشۇپ قويدى.

قۇلقان ئادەتتىكىدەك ئىچىپ قىزىۋالغانىدى. بۇنداق سېغۇق خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تېز سەگىپ كەتتى. ئەمدى مۇنداق كېتىۋەرسە ياخشى بۈلمايدىغانلىقنى بىلىپ دەرھال نويانلار بىلەن باھادىرلىرىنى يىغدى. بۇنداق ۋاقىتلاردا نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى ئۇلار چىڭگىزخاننىڭ دەۋرلىرىدىن تارتىپلا بىلەتتى. مۇڭغۇللار دەرھال مىڭلىغان قوي، ئۆچكىلىرىنى بوغۇزلاپ ئاندىن پىچاق ئىشلەتمەي پۈتۈنلەي تۇلۇمچىلاپ سېيۇپ چىقتى. كەيىندىن بۇ تۇلۇملارنى پۈۋلەپ يەل توشقۇزۇپ ئاغزىنى تارمۇش بىلەن چىڭ باغلىدى. تۇلۇم ھەممىگە يەتمىگەچكە ئۇلارنىڭ ئۇستىگە تاختاي باغلاپ دەريادىن ئۆتەتتى. ئەڭ قىيىن ئىش — ئات - ھارۋا، تۆگىلەرنى قانداق ئۆتكۈزۈش ئىدى. نەرسە - كېرەك بۇلۇپمۇ خانلاردا ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلار ھەر تۈرلۈك ئېسىل جاھازا - مۈلۈكلەرنى تۆگىگە ئارتىپ يۈرەتتى. دەريادىن ئۆتۈش بۇياقتا تۇرسۇن ئادەتتىكى سەپەر-دىمۇ ئىنتايىن ئاۋارىچىلىق ئىدى. لەشكەرلەرنىڭ بەزىلىرى يەل تولدۇرۇلغان تۇلۇملار بىلەن تاختايلارنى چېتىپ سال ياسىدى. بەزىلىرى ياغاچلارنى يېنۇپ پالاق ياسىدى. ھەممىسى ھۈنەرۋەن بۇلۇپ كەتتى. قۇلقان خان باشقا تۈمەنلەر دەريادىن ئۆتۈشكە ھازىرلىق كۆرۈۋېتىپتىمۇ، بىلىپ كېلىشكىلار، دەپ ئەتراپقا ئايغاقچى ئەۋەتتى.

سۇبتاي باھادىر دەريادىن ئۆتۈشنىڭ غېمىنى خېلى بۇرۇنلا قىلىپ قويغانىدى. كۆپ ئۆتمەي ئىددىلىنىڭ يۇقىرى

ئېقىمىدىكى بۇلغار① پادىشاھلىقىدىن ملك قېيىق يېتىپ كەلدى. قېيىقلارنىڭ ھەممىسى ئون ئىككى پالاقلىق چوڭ قېيىقلار بولۇپ، ئاستىنىڭ چىرىماسلىقى ئۈچۈن تېگىگە قارامای سۈرتۈلگەن. بۇ قېيىقلارنى سۈبىتاي باھادىرنىڭ ئىلتىماسى بويىچە باتۇخان نىڭ ئاكىسى شۈيبان خان باتۇغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. قېيىق ھەيدەپ كېلىۋاتقان پالاقچىلارنىڭ كۆپى بۇلغار ئىدى. ئۇلارنىڭ كىيىملىرى جۇلجۇل بولۇپ يۈزلىرى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىيىپ كەتكەنىدى.

قېيىقلار ئارسلان دەريا سىنىڭ ئىدىلغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزىغا كېلىپ توختىدى. كېلىش بىلەنلا سۈبىتاي باھادىر ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يۈز قېيىقنى ئاجرىتىپ: «ھەر بىر قېيىققا يىگىرمە نۆكەر چۈشسۇن، ئۇلار ئۆز يېنىغا پەقەت ئېگەر - تېزىقۇم، خۇرجۇن - قاچا، يەنە ئاتلىرى ئۈچۈن ئوچ كۈنلۈك ئارپا يېمى ئالسۇن، ئاتلارنىڭ بىر - بىرىگە چېتىپ دەريادا سالسۇن، ئاتلار ئۆزلىرى ئۈزۈپ ئۆتەلەيدۇ» دەپ بۇيرۇق بەردى.

سالقىن كۈزنىڭ ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق بىر ئەتىگەنلىكى ئىدى. دېڭىزدەك چايقىلىپ تۇرغان ئەزىم دەريا دولقۇنلىنىپ ئاستا ئاقاتتى. ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن قۇياش تەبىئەتكە ئۆزگىچە تۈس بېرىپ ھەممە نەرسىنى جانلاندۇرۇۋەتكەنىدى. بۇ يەردىكى كىچىك ئىنتايىن كەك بولۇپ، ئاتلارنىڭ ئۈزۈپ ئۆتۈشى ئوڭايغا چۈشمەيدىغاندەك قىلاتتى. سۈنىڭ ئېقىمى بەك قاتتىق ئەمەس دېگەن بىلەن ئاتلارنىڭ بىرىنچىدىن، سۇدا ئۈزۈشى، ئىككىنچىدىن، ئېقىمغا قارشى ھەرىكەت قىلىشىغا توغرا كېلەتتى.

تالاي ئادەمنىڭ بېشىنى يېگەن بۇ ئەجەل دەريا سىدىن

---

① بۇلغار — بۇرۇنقى زامانىدا كاما دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ماكان تۇتقان خەلقنىڭ ئىسمى.

هەممىسىنىڭ ئالدىدا يۈز نۆكەرنىڭ باشلاپ ئەرەپشاھ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى. شۇڭا ھازىر ئۇ دەريانىڭ قۇم باسقان قىرغىقىدا تۇرۇپ، دەريانىڭ كەڭلىكىنى كۆز بىلەن مۆلچەرلەۋاتقاندەك ئۇ قىرغاقتا قاراپ: «ئەي، يۈرەك باتۇرلۇقسىزدىنغۇ چاتاق يوق! لېكىن بۇ تۇۋۈي يېرىق دەريادىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈشكە كۈچىمىز يېتەرمۇ؟ مەيلى، تەۋەككۈل خۇدا» دەپ ئويلىدى ئىچىدە. شۇ چاغدا ئۇنىڭ يېنىغا دۈپدۈگىلەك بىر موڭغۇل يىگىت يېتىپ كەلدى. يىگىتنىڭ ئۇستىدە ئۇزۇن كۆك تېرىن، بېشىدا ئاددىيغىنا ئەلتېرە تۇماق بار ئىدى. دائىم دالىدا يۈرگەچكە بۇغداي ئۆڭلۈك چىرايى تېخىمۇ قارىداپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى ئادەمگە تىكىلىپ قارايتتى. بۇ سۇبتاي باھادىرنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ بۇرۇنقى چىڭگىزخان زامانىسىدا خىتايدا بولغان چوڭ سوقۇشتا شۆھرىتى چىققان شىر يۈرەك، قايتماس باتۇرلارنىڭ بىرى ئىدى. ئەرەپشاھنىڭ چىرايىدىن ئېمىنىي ئويلاۋاتقىنىنى سېزىپ، ئۇ ئەرەپشاھقا مۇنداق دېدى:

— ئۇ قاتقا ئالدى بىلەن ئۆتۈپ كۆپچىلىككە ئۇلگە بولۇش ئۈچۈن مېنىڭ دادام ساڭا تاپشۇرغانىكەن، ئۇنى ئاڭلىدىم. لېكىن مەسىلە پەقەت دەريادىن ئۆتۈشلا ئەمەس. دەريادىن ئۆتۈش بىر گەپ، يەنە ئۇ قاتتىقى رۇسلارغا تاقابىل تۇرۇش بىر گەپ سوقۇشقا تەييارلىقىڭ قانداق؟ ئۇ قاتتا يات ئەللەرنىڭ قوشۇنلىرى يىغىلىپ بىزنىڭ يولىمىزنى توسۇش كويىدا بولۇۋاتقان ئوخشايدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ۋە كىم ئىكەنلىكى بىزگە نامەلۇم. ساكسىنلارمۇ، قۇمانلارمۇ ياكى بورتاشلارمۇ① ياكى بۇل

---

① ساكسىن بىلەن بورتاش — بۇرۇنقى زاماندا ئىدىلنىڭ ئوڭ ۋەنكى ئېقىمىنى ماكان تۇتقان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا نەسلى قۇرۇپ كەتكەن خەلقلەر. قۇمان — قىپچاقلار يەنى پالاۋستلار.

مسا رۇسلارمۇ، بۇنىسى ئېنىق ئەمەس. ئەمما كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر دۇشمەن بولغاندىن كېيىن بەربىر ئەمەسمۇ! سېنىڭ ۋەزىپەڭ ئۇلارنى قىرغاقتا يولاتماسلىق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قالغان نۆكەرلىرنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قېيىقلارنى دەرھال كەينىگە ياندۇرۇش، ھەر بىر قېيىقتا بەش نۆكەر قايتىش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئاۋۇ بولغارلار قايتىپ كېلىۋاتقاندا، يېنىمدا ھېچكىم بولمىسا، قېيىقنى ھەيدەپ قېچىپ كېتىشى مۇمكىن. ئاتلارنى سۇغا چۈشۈرگەندە يېنىدىكى يۈگەنلەرنى سۈپۈرۈپ ئېلىپ پەقەت نوختىلار بىلەنلا چۈشۈرۈش كېرەك. نوختىغا ئۇزۇنراق چۈلۈۋۇر ئۇلاڭلار. بىرئاز ئاجىزراق ئاتلار بولسا ئۇنى قېيىققا يېقىن باغلاش لازىم. چۈنكى بېشىنى سۇغا چۆكتۈرۈۋەتمەي بۇرۇنىدىن كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا ئەپلىك. شۇڭا ئۇلارنىڭ نوختىسىغا چۈلۈۋۇر ئەمەس، بەلكى قىسقا قىلىپ تىزگىن باغلاش كېرەك. دادام سائا ئۇزۇننىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان چىپار ئايغىرىنى بېرىپتۇ. ئۇ ھەرقانداق سۇدىن قورقمايدۇ، ئۇ ئۆتمىگەن دەريا يوق. يەنىسەي دەمسەن، قارا ئىرتىش دەمسەن، سۇيى چوڭقۇر جايغۇن① دەرياسىدىن دەمسەن، ھەممىدىن توغرا كېسىپ ئۆتكەن. ئۇنى دادام سائا مەقسەتلىك بەرگەن. چۈنكى ئۇ سۇغا ئالدى بىلەن چۈشەلەيدۇ. باشقا ئاتلار ئۇنىڭ كەينىدىن ئۈزۈپ كېتىۋېرىدۇ.

— باشقا ئاتنى ئۆتكۈزەلمىسەممۇ، ئۇ ئاتنى چوقۇم ئۆتكۈزىمەن، — دېدى ئەرەپشاھ، — دېگەنلىرىڭ راست. لېكىن پالاقچىلارغا كۆز - قۇلاق بولۇش ئۈچۈن ھەر بىر قېيىقتا بەشتىن ئادەم قايتسۇن دېگىنىگىنى چۈشىنەلمىدىم. ئۇنچىۋالا نۆكەرنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ئۇلارغا بىرسى بولسا تېتىيدىغۇ؟

---

①جايغۇن — ھازىرقى ئامۇ دەرياسى.

موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايدىغان ئۇلارنىڭ نېمە
ھەددى ئىكەن!

— شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، ھوشيارلىق بار يەردە پالاكەت يوق دېگەن گەپ بار. بۇنداق بىر زور ئىشتا ھوشيارلىق ئىنتايىن مۇھىم. ئۇنىڭ ھېچبىر يامان يېرى يوق، — دېدى ئورىن ـ خادان.

بەستلىك سۇبىتاي باھادىر سەل نېرىدا ھۇرپىيىپ، قەدىنى رۇسلاپ ئۆرە تۇراتتى. يېنىدا كەڭ گەۋدىلىك، قوموش قۇلاق چىپار ئايغىر تۇراتتى. ئۇنىڭ يالى قۇيرۇقلىرى، قاپقارا ئىدى. سۇبىتاي ئېتىنىڭ بوينىنى سلاپ تۇرۇپ ئات بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندەك ئۆز ـ ئۆزىگە شۇنىرلاپ قويياتتى. بەزىدە يەنە ئېتىنى سيپاپ، ئەركىلىتىپ، ئارىلاپ تېرىق ئۇنىدىن ياققان تۇقاچتىن ئوشتۇپ ئۇنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويياتتى.

ئەتراپتا غىڭشىلداپ ئارام بەرمەيۋاتقان بېزەك كۆكۈيۈننى قوغلىماقچى بولغان تەڭگەچىپار ئايغىر قۇيرۇقى بىلەن ئىككى سانىنى توختىماي ئۇرۇپ، بەزىدە بېشىنى ئېگىپ يۇلقۇنۇپ تۇرغىنىغا قارىغاندا، ئۇ، موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ چوڭ بىر ئىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، موڭغۇللارنىڭ داڭقىنى چىقىرىشقا ۋە ئۇنىڭ غەلىبە كۈيىنى ياڭرىتىشقا ئۆزىنىڭ ماقۇل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈۋاتقاندەك قىلاتتى.

مىسقىمۇ مۇشۇ چوڭ دەريادىن ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆتكەچى بولغان يۈز قەيسەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ھەرقانداق نەرسىگە تەييار ئىدى. ئۇنى قېيىقلا چۈشمەي ئۆزۈڭ سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتۈپ دېسىمۇ، يانىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئۇ بىر قولىدا ئۆزىنىڭ ئەرەپشاھ بەرگەن ئېتىنى تۇتۇپ تۇراتتى. يېنىدا ئېگەر ـ توقۇم بار ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئېتى كىشى

ئىلگى دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدىغان باشقا ئاتلاردەك ئويناقشىپ تۇرمايتتى، روھى چۈشكۈن بولۇپ، مۈگدەپ تۇراتتى.

بىر چاغدا ئەرەپشاھ مىسقىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— قانداق. ئۆتەلەمسەن؟ — دەپ سورىدى.

— چاتاق يوق، ئۆتىمەي نېمىسى بار دەيسەن! — دېدى مىسق بۇ ئەزىم دەريانى خۇددى بىر ئىرىق سۈدەك چاغلاپ.

ئەرەپشاھ مىسقىنىڭ ئىتتىنىڭ دۈمچىيىپ چىقىپ قالغان سۆڭمكىنى، ئىچىگە كىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى كۆرۈپ قولىنى بىرلا شىلتىپ:

— ناچار ئىكەن، بۇ سۈدىن ئۆتەلىشى ناتايىن. قېيىق-نىڭ قۇيرۇق تەرىپىدە ئولتۇرۇپ، تىزگىنىدىن چىڭ تۇتۇۋالما-ساڭ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇتقىن. قۇلىقىغا سۇ كىرىپ كەتمىسۇن. شۇنىڭغا بايقا. ئەگەر تىزگىنىڭ ياخشى بولماي ئۆزۈلۈپ كېتىپ سۇغا ئېقىپ كەتسە، ئۆز ئۆۋالىڭ ئۆزۈڭگە. ئۆزۈڭگە پۇختا بول! — دېدى ئۇ.

سۈبىتاي باھادىر ئەرەپشاھنىڭ ئىتىغا قارىدى. تۈرۈق ئاتنىڭ ساغرىسى كەڭ، تۇكى پارقىراق بولۇپ، ئۆزى بىر جايدا تىنچ تۇرماي ئويناپ تۇراتتى. تۈرۈق ئاتنى كۆرۈپ كۆڭلى ئەمىن تاپقاندىن كېيىن، ئۇ تورۇق ئاتنىڭ ئارغامچا-سىنى چىپار ئايغىرنىڭ ئارغامچىسىغا چېتىپ باغلاشقا رۇخسەت قىلدى.

چىپار ئايغىرنى سۈبىتاي ئۆزى سۇغا يېتىلەپ چۈشۈردى. ئاندىن يەنە ئاتنىڭ قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى دەپ شۇڭ-لىدى - دە:

— چۇ، جانىۋار، چۇ! — دەپ ئالقىنى بىلەن ئاتنىڭ يانپىشىغا بىرنى ئۇردى.

ئايغىر سۇغا ئېگىشىپ، سۇنى پۇراپ، پۇشقۇرۇپ بىرئاز

تۇرغاندىن كېيىن، چۆكقۇر تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، ئاز ئۆتمەيلا ئۇزۇشكە باشلىدى.

ئەرەپشاھنىڭ ئۇزۇن ئاياغ تورۇق ئايغىرىمۇ قاتار ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يۈز نۆكەرنىڭ ئېتى تاپ بېسىپ ماڭدى.

مىڭلىغان موڭغۇللار قىرغاقتىكى ئېگىزلىككە چىقىۋېلىپ، ئاتلارنىڭ دەريادىن ئۇزۇپ ئۆتۈۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇرۇشتى.

چىپار ئايغىر چۆكقۇرغا ئەڭ ئالدى بىلەن چۈشتى. ئۇنىڭ كەينىدىن تورۇق ئايغىرمۇ تاپ بېسىپ ئۇزدى. يەنە بىر نەچچە ئات ئۇلارنى سۆكىدىشىپ ئۇزدى. ئاخىرىدا ھەممە ئات ئەزىم دەريانىڭ ئۆركەشلىرى ئارىسىدا كۆزدىن غايىب بولدى. كۈن نۇرىدا چاقناپ، ئەينەكتەك پارقىراپ تۇرغان سۇدا پەقەت ئاتلارنىڭ دېڭ تۇرغان قۇلاقلىرى بىلەن سۇ ئۈستىدە لەيلەپ تۇرغان قۇيرۇقلىرىلا كۆرۈنەتتى.

شۇ پەيتته تۇمشۇقى خورازنىڭ بۇينىدەك تۇرۇلۇپ تۇرغان چوڭ قېيىقلار، ئارسلان دەرياسىنىڭ ئېغىزىدىن چىقىپ ئىدىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. نۆكەرلەر قۇرال - ياراق، خۇرجۇن - قاچىلىرى بىلەن قېيىق ئىچىگە ئورۇنلىشىۋالدى. ئېتىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۇزۇپ ئۆتەلىشىگە كۆزى يەتمىگەن بەزىلىرى ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ قېيىقنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇردى. پالاقچىلار ئۇزۇن ئاق پالاقلىرىنى ئىشقا سېلىۋىدى، قېيىقلارنىڭ ھەممىسى قارشى قىرغاققا قاراپ تېز ئۇزۇشكە باشلىدى.

مىسقىمۇ بىر قېيىقنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، كىچىك جىرەن ئېتىنىڭ قېيىق بىلەن بىرگە ئۇزۇپ، بۇرۇنلىرى كېرىلىپ، كۆزلىرى پارقىراپ، جان تالىشىپ كېلىۋاتقىنىغا قاراپ ماڭماقتا ئىدى. قېيىقنىڭ مېڭىشى تېزلىگەنسېرى، ئات قېيىققا يېتىشەلمەي، كەينىگە تارتىشقا باشلىدى. مىسقىنىڭ قولىدىكى تىزگىن ئۇزۇلۇپ كەتەي دەپ قالدى. «تىزگىن ئۇزۇل-

سه، ئاتتىن ئايرىلغىنىم شۇ، ــ دېدى مىسىق ئىچىدە، ــ يەنە قولۇمغا ئات چۈشكىچە باشقىلارنىڭ ئېتىنىڭ چېكىدا قېلىپ پىيادە يۈرمەكتىن باشقا نېمە چارە!...»

ــ سەل ئاستىراق ھەيدىسەڭلار بولمامدۇ، بەرىكە تاپقۇرلار. دۇنيالمقتا بىر يالغۇز ئېتىم سۇدا قالسا، مەن پىيادە قالمەنغۇ! ــ دەپ ھېلىدىن ـ ھېلىغا قېيىقچىلارغا يالۋۇراتتى ئۇ.

دەريا ئېقىمى قېيىقنى ۋە قېيىقتا چېتىلغان ئاتلارنىمۇ تۆۋەنگە ئېقىتىپ كېتىۋەردى. دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا، ئاتنىڭ ماغدۇرىدىن كېتىپ بولالماي قېلىشقا تايىن تاپقانلىقىنى كۆرۈپ، مىسىقنىڭ ئەرۋايى ئۇركۈدى. ئات بىر تەرەپكە قىيسىيىپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى.

ــ ئەمدى قانداق قىلاي! قۇلىقىغا سۇ كىرىپ كەتسە تۇگەشكىنى شۇ ئەمەسمۇ! ــ دېدى مىسىق ئۆز ـ ئۆزىگە غودۇڭشۇپ، ــ بىر ئاز چىدا جانىۋار! قىرغاققىمۇ ئاز قالدۇق! ــ دەپ ئۇ ئېتى بىلەن سۆزلىشىپ بار كۈچى بىلەن ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ قويياتتى. بۇ چاغدا ئات پۇتلىرىنى ھەربىرىكەتكە كەلتۈرۈپ قايتا ئۈزۈشكە باشلايتتى. بىراق ئۈزۈنغا بارماي يەنە كېيىشىپ كېتەتتى. بىر چاغدا ئاتنىڭ پۇتلىرى داردىيىپ، قورسىقى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. مىسىق ئېتىنىڭ بۇرنى بىلەن قۇلىقىغا سۇ كىرگۈزمەسلىككە تىرىشىپ بار كۈچى بىلەن ئۇنىڭ تىزگىنىنى يۇقىرىغا تارتماقتا ئىدى.

بىر ھازادا مىسىق قايرىلىپ كەينىگە قاراپ قېيىقلارنىڭ قىرغاققا يېقىنلاپ قالغانلىقىنى كۆردى. مانا دەريا قىرغىقىدىكى يار، يار گىرۋىكىدىن سۇغىچە سوزۇلۇپ ياتقان قۇم، سارغىيىپ قالغان يېشىل چۆپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بارغانسېرى يېقىنلاشماقتا ئىدى. سەل نېرىدا موڭغۇللاردىن قورقۇپ، خۇددىنى يوقاتقان بىر توپ ئادەملەر كۆرۈنەتتى. گەرچە ئۇلار قېچىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن تىنچ ماڭمايتتى. ئۇلار قولىدىكى

كىچىك ساداقلىرىنى بەتلەپ كېمىلەرگە ئوق ئۇزەتتى. بىرلەچچە تال ئوق ۋىژىلداپ كېلىپ بىر قېيىقنىڭ يان تەرىپىگە كېلىپ سانجىلدى. بەزىلىرى چۇۋۇلداپ سۇغا چۈشۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارمۇ دەرھال ئۆزلىرىنىڭ چوڭ ساداقلىرىنى بەتلەپ قىرغاقتىكىلەرنى چەنلەپ ئاتقىلى تۇردى. ئۇلارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى خاتا كەتمەيتتى. ھەممىسى تەڭگىنىڭ كۆزىدىن ئوق ئۆتكۈزىدىغان مەرگەن بولغاچقا، ئوق يېتەر جايدىكى ھەرقانداق جاننى بىر ئوق بىلەن دوملىتىپ چۈشۈرەتتى.

كۆپ ئۆتمەي قېيىقنىڭ تۈۋى قۇمغا تېگىپ غىچىرلىدى. بۇ چاغدا نۆكەرلەرنىڭ كۆپىسى قېيىقنىڭ قىرغاقتا بېرىپ تېخىتمىنى كۈتۈپ تۇرماي سۇغا سەكرەپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار دەرھال قىرغاققا يېقىنلاپ تۆۋەنلەرنىڭ بىر يەردىن چىقىشقا تىرىشىۋاتقان ئاتلىرىغا قاراپ يۈگۈرۈشكە باشلىدى. مىسقىنىڭ ئېتى دەريانىڭ تېيىز يېرىگە كەلگەنلىكىنى بىلىپ ئەمدى ئورنىدىن تۇرۇشىغا، ۋىژىلداپ كەلگەن ئىككى تال ئوق ئۇنىڭ بېقىنىغا سانجىلدى، ئاتنىڭ بېقىنىدىن قان شورۇلداپ ئېقىشقا باشلىدى. سۇنىڭ يۈزى قىپقىزىل قانغا بويالدى. ئات سەنتۈرۈلۈپ بىرىپ سۇغا موللاق ئاتتى.

شۇ چاغدا سۇبىتاينىڭ چىپار ئايغىرى باشلىغان بىر توپ ئات قىرغاقتىكى قۇمنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئۈستىدىكى سۇلارنى سىلكىۋاتاتتى. موڭغۇللار يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ ئاتلىرىنى تۇتتى-ده، تېخى دېمىنى ئالمىغان ئاتلارغا ئېگەر توقۇپ مىنىپ، چىغىرىيوللار بىلەن يار ئۈستىگە چىقىپ دۈشمەن بىلەن تۇتۇشۇشقا تەييارلىق قىلدى.

ئەرەپشاھ قېيىقتىن سەكرەپ چۈشۈپ، دەريانىڭ ئۆزلىرى كەلگەن تەرىپتىكى قىرغىقىغا قاردى.

كۈن نۇردا چاقناپ تۇرغان زۇمرەت سۇنىڭ ئۈ تەرىپىدە

چۈمۈلىدەك لۆمشۇپ يۈرگەن ئاتلىق، پىيادە تاتار - موڭغۇل قوشۇنلىرى تۇراتتى. بۇ تەرەپكە كەلگەن قېيىقلار ئەمدى قايتا ئۇ تەرەپكە قاراپ ئۇزۇپ كېتىۋاتاتتى. بۇلارغا قارشى ئۇ قاتتىن يەنە نەچچە يۈز قېيىق بۇ تەرەپكە قاراپ ئۇزۇشكە باشلىدى. سۇنىڭ يۈزىنى پۈتۈنلەي قېيىق ۋە سۇدا ئۇزۇپ كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ دېگگايغان قۇلاقلىرى بىلەن سۇ يۈزىدە لەيلەپ يۈرگەن ئۇزۇن - ئۇزۇن قۇيرۇقلار قاپلاپ كەتكەنىدى.

— ئاتلان، تېزرەك ئاتلان!... ئالغا ئىلگىرىلە!... — دەپ نۆكەرلەرگە بۇيرۇق چۈشۈردى ئەرەپشاھ.

شۇنىڭ بىلەن تەڭلا موڭغۇللار قەي - قۇۋ، قۇۋ، قۇۋ! دەپ ۋارقىراپ نامەلۇم ئەلنىڭ پىتىراپ قاچقان قوشۇنىنى گۈلدۇرلەپ قوغلاپ كېتىشتى.

ئون ئۈچىنچى باب

قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز

ئىدىل دەريانىڭ سول تەرىپىدە غادىيىپ تۇرغان تۆگىلەر دەريادىن ئۆتۈش نۆۋىتىنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇلار بويۇنلىرىنى سوزۇپ، يوغان باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئالدىرىمای ئېقىۋاتقان ئەزىم دەريانى، پۈت - قولى يەرگە تەگمەي ئالدىرىشىۋاتقان مىڭلىغان ئادەملەرگە قانداقتۇر بىر مەنىلىك قاراشلىرى بىلەن قاراپ - قاراپ قويياتتى. بۇنداق چاغلاردا ئەتراپتا بولۇۋاتقان ئىشلارنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنەلمەي تۆگىلەرنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان كالپۇكلىرى، چاندىدىن پولتىيىپ چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى تېخىمۇ يوغىناپ كېتەتتى. بەزىلىرىنىڭ ھېچ

نەرسە بىلەن كارى يوق دۇنيادىن بىغەم ھالدا، چۆكۈپ يېتىپ، ئېغىزدىكى چۆپلەرنى بىر يۇتۇپ يەنە ئاغزىغا ياندۇرۇپ كۆشەپ تۇرغىنى تۇرغاندى.

تۆگىنىڭ ئۈستىدىكى سۈكەندە ئىككى پۈكۈلۈپ ئولتۇرغان ھاجى رەھىم كىتابىنى تىزىغا قويۇۋېلىپ توختىماي يازاتتى. بۇ چاغدا ئۇ كىتابىغا مۇنۇ سەھىپىلەرنى تىزغاندى:

«... يەر بىلەن ئاسمان، دالا بىلەن ئورمان قىسقىسى، پۈتكۈل دۇنيا ئاجايىپ بىر گۈزەللىك ئىلكىدە تىپتىنچ مۈگدەپ ياتقاندا، مۇنچىۋالا ئاۋارىچىلىقنىڭ، شامال ھەيدەپ كەلگەندەك ئالدىراپ - تېنەپ كېلىپ، ئالتۇپىلاك كۆتۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ بۇ دۇنيادا، تەبىئەتتە كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقىچە دەرھال ئۆزگىرىپ كېتىدىغان ھېچ نەرسە يوق. بۇرۇنقى يەر ھازىرمۇ يەر، بۇرۇنقى چېتى كۆرۈنمەيدىغان چەكسىز باياۋان چۆللەر ھازىر يەنىلا شۇنداق. مۇنچىۋالا جان تالىشىپ كەتكىدەك، دۇنيانى توپان سۈيى بېسىپ كېلىۋاتقىنى يوققۇ! بۇ تىپتىنچ دۇنيادا ھەركىم ئۆز تۇرمۇشى بىلەن ئاستا ماڭغان بولسا بولماسمىدى؟ سېنىڭ تۇلپارغا مىنىپ قۇشتەك ئۇچۇپ كەلگەن مەنزىلگىگە، ئۆمۈر بويى ئالدىرىماي، ئاستا قەدەم بىلەن ماڭغان تۆگەمۇ يېتىپ كېلەلەيدىغۇ؟...»

يەنە بىر تۆگىنىڭ ئۈستىدە يۇلتۇز ئولتۇراتتى. ياش كېلىنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشمىسۇن، دەپ بېشىغا چېدىر تىكىلىگەندى. ئەركەكلەرگە، يات سۆزلەردىن خالى بولسۇن، دەپ چېدىرنىڭ تۆت ئەتراپىغا پەردە تارتىلغاندى. دەريادىن ئۇرغان يەڭگىل شامال پەردىنى توختىماي يەلپۈپ تۇراتتى. يۇلتۇز ئەتراپتىكى ئوپۇر - توپۇر، بولۇپ ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈۋاتقان مىڭلىغان كىشىلەرگە چەكچىيىپ قاراپ تۇراتتى. مىڭلىغان ئاتلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى دەريادىن ئۆتمەكتە ئىدى.

ئۇزۇپ ئۆتۈۋاتقان ۋە قايتىپ كېلىۋاتقان قېيىقلارنىڭ دەستىدىن سۇ يۈزىنى كۆرگىلى بولمايتتى. قۇشۇنلارمۇ تۈگەيدىغاندەك ئەمەس. بىر توپنىڭ كەينىدىن بىر توپى دەريا قىرغىقىغا كەلمەكتە ئىدى. مۇشۇ ئۇزلۇكسىز كېلىۋاتقان ئاتلىق ئادەملەر ئىچىدىن يۈلتۇز بىر سۈمباتلىق يىگىتنى ئىزلەيتتى. ئۇ يىگىت بولسا مىسىق ئىدى. بەزى نۆكەرلەرنىڭ قىيىپتى يىراقتىن قارىغاندا، ئۇنىڭغا ئوخشاپ كېتەتتى. لېكىن يېقىنلاپ كەلگەندە ئۇ بولماي قالاتتى. مىسقىنىڭ ئاتقا مىنىشىمۇ باشقىلاردىن ئۆزگىچە ئىدى. ئات ئۈستىدە ئۆزىنى تۇتۇپ، يىغىشتۇرۇپ قۇرغۇيدەك ئولتۇراتتى. يۈلتۇزنىڭ كۆز ئالدىدىن تالاي ئادەملەر ئۆتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە مىسق كۆرۈنمەيتتى. ئۇ: «... مۇشۇ چوڭ قوشۇن ئىچىدە بارمىدۇ؟ بولمىسا نەلەردە يۈرىدىغاندۇ؟ ھاياتمىدۇ ياكى چۆل - باياۋانلاردا خېيىم - خەتەرگە يولۇققۇپ قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كەتكەنمىدۇ؟...» دەپ ئويلايتتى. بۇ خىل ئوتلۇق سېغىنىش ھېسسىياتىنىڭ ئورنىنى غەزەپ ۋە نەپرەت ئىگىلەيتتى. «ئېھتىمال، مېنى سېتىشقا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن؟ مەن ئۇلارنىڭ ئاسراندى بالىسى بولسامۇ بىر تۇغقان قېرىنداشتەك ئىدۇقۇ؟ ئۇنىڭ ۋىجدانى قانداقمۇ چىدىغاندۇ! مېنى كۈلپەت ئىچىگە تاشلاپ، ئەزىز بېشىمنى خار قىلىپ، ئۆزى پايدا تاپماقچى بولغاندىمۇ؟ بۇ يۈرۈشكە قاتنىشىشقا پۇل لازىم بولۇپ مېنى ساتقاندۇ، بەلكى؟ ئەگەر شۇنداقلا بولىدىغان بولسا، مېنى دېسە خېيىم - خەتەرگە يولۇققاي تۇرماق ئۆلۈكى دالىدا كۆمۈكسىز قالسۇن ئىلاھىم! يۇلۇنى ئۈزۈلۈپ يەر يۈتسۇن ئۇنى...» دەيتتى ئىچىدە ئۇ.

شۇنداق قىلىپ يۈلتۇزنىڭ خىيالى بۆلۈنۈپ، بىر ئىشنى ئويلىغاندا، كۆڭلى نەچچە خىل بولۇپ تۇرغانىدا، سۈكەنىڭ

ئىككىنچى تەرىپىدىكى خىتاي دېدىكى، توساتتىن قولىنى سوزۇپ يۇلتۇزنىڭ يەلكىسىدىن بوشقىنا قاقتى.

— قارا، بايا تىن بېرى جاھانگىر بىزدىن كۆزىنى ئۇزمەي مۇشۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ.

يۇلتۇز لەپپىدە قاراپ باتۇخاننىڭ سەل نېرىدا بىر توپ سالتاق ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ ئاستىدا تۆكى پارقىراپ تۇرغان ئاق بوز ئايغىر ئېغىز-دۇرۇقىنى چايناپ، ئويناقشىپ كېلىۋاتاتتى. باتۇ ئاتنىڭ بېشىنى بۇراپ قىرغاقتىكى بىر دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە چىقتى. شۇ يەردە توختاپ، قولى بىلەن دەريا تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، يېنىدىكىلەرگە بىر نېمىلەرنى دېدى. ئۇلار بىلەن نېمىلەر تەڭ-رىسىدۇر سۆزلىشىپ بىر ئاز تۇردى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قېشىدىكىلەرگە بۇيرۇق بېرىۋاتقان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ يېنىدا تۇرغان يىگىتلەر ئىچىدىن ھېلىدىن - ھېلىغا ئىككى يىگىت تەرەپ - تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇلار خانـ-لىك بۇيرۇقىنى ئېلىپ كېتىۋاتقاندەك ئىدى.

بىر چاغدا ئۇستىدە ئەرەب چەكمىنى، بېشىدا چەك ئاق سەللىسى بار مۇسۇلمانچە كىيىنگەن بىر ياش يىگىت توپتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ توپلىشىپ تۇرغان تۆگىلەرنىڭ يېنىغا كەلدى. چىغىناق شەھىرىدىن چىققاندىن بېرى ئۇزۇن سەپەر جەريانىدا يۇلتۇز بۇ يىگىتنى تالاي قېتىم كۆرگەنىدى. بۇ يىگىتنىڭ يۈز بېشى ئىكەنلىكى، باتۇخاننىڭ نەگە بارسا يېنىدىن ئايرىلمايـ-دىغان ئىشەنچلىك ئادەملىرىنىڭ بىرسى ئىكەنلىكىنى خىلىدىن بېرى بىلەتتى ھەتتا ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ ئەرەبچە ئەنئاسىر ئى-كەنلىكىنىمۇ بىلىۋالغانىدى. ئەرەپشاھ ھازىرلا دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن بۇ تەرەپكە ئۆتكەنىدى. سەل نېرىدا بىر تۈپ تۆ-گە يېتىلگۈچىلەر بىلەن يول كۆرسەتكۈچىلەر قانداقتۇر بىر نەرسە ئۈستىدە پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇراتتى.. ئەرەپشاھ شۇلار-

لىك قىشقا بېرىپ، تۆگىلەرنى سۇنىڭ بېشىغا ئاپىرىپ بېرىڭ
لار. دەپ بۇيرۇق بەردى. تۆگە يېتىلگۈچىلەر ئەرەپشاھنىڭ
بۇيرۇقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ، بار-
لىق تۆگىلەرنى دەريا بويىغا قاراپ يېتىلەشكە باشلىدى.

ئۇزۇن - ئۇزۇن قارا قېيىقلار قىرغاققا يېقىنلاپ كەلدى.
قېيىقچىلار قېيىقلىرىنى ئۇچتىن - ئۇچتىن قاتار قىلىپ تىزىپ
ئۇستىگە تاختاي يېيىتتى، ئاندىن تاختىيىنى قىل ئارقان بە-
لەن قېيىقلارغا مەختا قىلىپ باغلىدى. شۇنداق قىلىپ ھازىرقى
زامانىڭ كېمىلىرىگە ئوخشاش كېمىلەرنى ياساپ چىقتى.

ئەرەپشاھ كۆپچىلىككە سالماق بىلەن قىسقا - قىسقا،
چۈشىنىشلىك بۇيرۇقلارنى بېرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى
كۆپچىلىك شۇ زامان بەجا كەلتۈرەتتى. قۇللار دەريا بويىغا
تاختاي، چەكزە، ئۇزۇن - ئۇزۇن قوزۇقلارنى سۆرەپ كېلىپ
بىرى تۇقماق بىلەن، بىرى پالتا بىلەن، يەنە بىرى بازغان
بىلەن قېقىپ، شۇ قوزۇقلارنى ئايلاندۇرۇپ تال بىلەن
چىتەن توقاتتى. ئىشلەۋاتقانلارنىڭ پۇت - قولى يەرگە تەگ
مەيتتى. ئۇلار ئامال بار ئىشنى تېز پۈتتۈرۈشنىڭ كويىدا ئىدى.
كۆپ ئۆتمەي قىرغاقتىن سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاراپ سوزۇلغان
ئۇزۇن پىرىستانلار ياسالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭلا بايىقى يا-
ساغان كېمىلەر بۇ پىرىستانلارغا كېلىپ توغرىسىغا تىرەلدى.

گەۋدىلىك ئېگىز بىر ئادەم پالتىچىلارغا بۇيرۇق بېرىپ
چىتەننى قانداق توقۇش، تاختاينى قانداق سېلىش، قوزۇقنى
قانداق قېقىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە كېيىۋالغان كېيىمى باشقىلارنىڭكىدىن ئۆزگىچە بولۇپ.
لەيلەپ تۇرغان كەڭ چاپانىنىڭ ئېتىكى پۇتىنىڭ ئۇچىغا تە-
گىپ تۇراتتى. ئۇ بېشىدىكى كىچىككىنە كۆك بۆكنىڭ ئۈستىگە
بىر تۇتام ئۇككە قادىۋالغانىدى. ئۇككىسى ساڭگىلاپ مۇرىسىگە

چۈشۈپ تۇراتتى. ئۇ دائىم ئەرەپشاھقا بۇرۇلۇپ شۇنىڭغا بىر نېمىلەرنى دەيتتى.

يۇلتۇزنىڭ يېنىدىكى خىتاي دېدەك ئۇنىڭ قۇلىقىغا پەس ئاۋاز بىلەن شۇبرلاپ:

— ئاۋۇ يۇرگەن، بېشىدا ئۇككىسى بار كىشىنى كۆردۈڭمۇ؟ ئۇ لى توڭپۇ دېگەن كىشى. ئۇ ئىنتايىن چېۋەر، بىلىملىك كىشى. ئۆي دەمسەن، كۆۋرۈك دەمسەن، پادىشاھ سارايلىرى دەمسەن، ھەممىسىنى ياساش شۇنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. لېكىن بۇ بايقۇش ھازىرقى كۈنىدىن رازى ئەمەس. دائىم كۆڭلى غەش يۈرىدۇ. ئۇ «ماڭا ئوخشاش كىشىلەرگە بۇ يەرلەر ماكان بولمايدۇ. ئەركىنلىكىم ئۆزۈمدە بولسا، بۇ نەس باسقان ئەلدە بىر كۈنمۇ تۇرغۇم يوق» دەيدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى خىتاي بولۇپ سوقۇشتا تۇتقۇن قىلىنغان. ئۆز ئىلىمدە يۇرگەن ۋاقىتتا ئۇنىڭ داڭقىنى كۆپ ئاڭلىغانىدىم. ئۇ پۈتكۈل خىتاي زېمىنىغا مەشھۇر ئادەم...

خانىشنىڭ ئاغىچا خېنىملىرى جار - جۇر قىلىپ قالدى.

— ئەگەر قېيىق ئاغدۇرۇلۇپ كەتسە قانداق قىلىمىز؟ ياق، بىز بۇنىڭغا ئولتۇرمايمىز! ئالدى بىلەن باشقىلار ئولتۇرۇپ باقسۇن، ئۇلاردىن چاتاق چىقمىسا ئاندىن بىز ئولتۇرىمىز!— دېيىشىپ كېمىگە زادى يېقىن يولىمىدى.

ئەرەپشاھ خانىشلارنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىمىدى ھەم سۆزىگىمۇ جاۋاب بەرمىدى. پەقەت تۆگىلەرنى يېتىلەپ كېمىلەرگە چۈشۈرۈڭلار! دەپ تۆگىچىلەرگە بۇيرۇق بېرىپ يۈرەتتى. خانىشلار يەنە ۋايجان - ۋاييەي دېيىشكە باشلىدى.

— ئالدى بىلەن ئاۋۇ يامان توقال چۈشسۇن! بىز شۇنى كۆرەيلى. ئۆتەلەمدۇ ياكى قېيىقى ئاغدۇرۇلۇپ غەرق بولامدۇ!

ئەرەپشاھ تۆگە يېتىلىگۈچىلەرگە ئەڭ چەتتە تۇرغان يەتـ

تىنچى تۆگىنى كېمىگە چۈشۈرۈڭلار! دەپ بۇيرۇق قىلدى. يۇلـ تۇز بىلەن ئونىڭ دېدىكى ئاشۇ تۆگىدە ئىدى. قۇللار تۆگـنى يېتىلەپ، ئەرەپشاھنىڭ يېنىغا كەلگەندە خىتاي دېدەك ئۇنىڭغا:

— ئاۋۇ لى توڭپۇ دېگەن كىشىگە دېگىن، قېيـسىقا بـز بىلەن بىرگە چۈشسۇن، — دېدى.

ئەرەپشاھ جاۋاب قايتۇرمـدى. پەقەت قاپـسىنى تۇرۇپ خىتاي دېدەككە ئالتىيىپ قاراپ قويدى.

كۆۋرۈكنىڭ يېنىغا كەلگەندە قۇللار تۆگىنى چۆكتۈردى. خىتاي دېدەك بىلەن يۇلتۇز تۆگىدىن ئاستا چۈشـۈپ، ئەپـلەپ دەسسەپ كېمىگە قاراپ مېڭىپ كەتتى. بۇلار سۇغا چـۆكۈپ كەتمىسۇن دەپ ئەك ئالدىدا خىتاي ئالمى ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن تۆگە يېتىلىگۈچىلەر باش ئاتان تۆگىلەرنى كېمـىگە چۈشۈرۈشكە باشلىدى. تۆگە بوزلاپ، شالنى چېچىپ، قېيـسىقا چۈشكۈسى كەلمەي، ئارقىسىغا تىرەجەپ تۇرۇۋالدى. ئاغـزىدىن چىقىۋاتقان ئاپئاق كۆپۈك باشقىلارنـىڭمۇ باش - كـۆزلىرىگە چاچرايتتى. ئاخىرى كىشىلەر زورلاپ يۈرۈپ ئۇنى كېمىگە چۈـ شۈردى. لېكىن ئۇنى چۆكتۈرەلمەي خېلىغىچە ئاۋارە بـولۇشتى. ئۇ بوينىنى سوزۇپ سانسىزلىغان قوشۇننىڭ دەريادىن ئۆتۈشـنى تاماشا قىلىپ تۇرغاندەك ئۇياق - بۇياققا قاراپ قويياتتى.

بېشىغا چوڭ يىپەك ياغلىق ئارتقان يۇلتۇز كېمىنىڭ يۈـ قىرى تەرىپىگە سېلىنغان گىلەم ئۈستىگە چـىقىپ ئولتـۇردى. كەينىگە خىتاي دېدەك كېلىپ ئۆرە تۇردى. دەريادىن قىرغاققا قاراپ سوققان يەڭگىل شامال ئايالارنـىڭ ئۈستىدىكى نېپىز يىپەك كىيىملىرىنىڭ ئېتەك ۋە يەڭلىرىنى لەپىلدىتىپ تۇراتتى. بىر چاغلاردا پالاقچـىلار پالاقلىرىنى رەتلەپ سـۇغا سېـلىشقا تەييارلاندى. قۇللارمۇ قېيىقلارنى باغلاپ قويغان ئارقانلارنى بوشاتتى.

شۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇتلا:

— توختاڭلار، توختاپ تۇرۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلاندى. باتۇخان بوز ئايغىر بىلەن پىرىستانغا يېقىنلاپ كەلگەندىن سەكرەپ يەرگە چۈشتى. خىزمەتچىلەرنىڭ يارىدىمى كۈتمەيلا ئېتىنى يېتىلەپ كېمىگە چۈشمەكچى بولۇپ ماڭدى. ئېتى بىرئاز پۇشقۇرۇپ، كەينىگە تىرەجىگەندى. لېكىن باتۇنىڭ غەيرەتلىك قولى ئۇنى مەيلىگە قويۇپ بەرمەدى. جاھانگىرنىڭ كەينىدىن ئەرەپشاھمۇ كېمىگە قاراپ ماڭدى، بىرنەچچە موڭغۇل بۇلارغا ئەگىشىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇپ كېمىگە قاراپ يۈرگەندى. بىراق ئەرەپشاھ ئۇلارنى چۈشۈرمەي ئىتتىرىۋەتتى. موڭغۇللارنىڭ بەزىلىرى ھەتتا سۇغىمۇ چۈشۈپ كەتتى. چۈنكى خان ئولتۇرغان يەرگە ئۇنىڭ رۇخسىتسىز باشقا ئادەم بېرىشقا يول قويۇلمايتتى. ئەرەپشاھ كېمە پىرىتاندىن ئايرىلغاندىن كېيىنلا سەكرەپ چىقىۋالدى.

كېمە ئۇ قىرغاققا قاراپ ئۈزۈشكە باشلىدى. پالاقچىلار پۇتۇن كۈچى بىلەن پالاق ئۇرماقتا ئىدى. باتۇخان ئاق بوز ئاتنى بىلەن يوغان ئۆركەشلىك سېرىق تۆگىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەترايقا قاراپ تۇراتتى. جاھانگىرنىڭ يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرگەن بولۇپ كەيپى چاغ كۆرۈنەتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ كۆڭلى خۇش بولۇۋېرىدۇ - دە؛ ئالدىدا تۇرغان باي زېمىن بىلەن كۆپلىگەن خەلقنى بېسىۋېلىپ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئالدىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ بېشى ئاسمانغا يېتىپ، شۆھرىتى ئالەمگە يېيىلمامدۇ. بىر چاغدا باتۇخان گىلەمدەك يوغان يىپەك ياغلىققا پۈركىنىپ، تىزلىنىپ ئولتۇرغان جۇڭى كىچىك ئايالغا بۇرۇلۇپ:

— ھەي كېلىنچەك، ئىسمىڭ نېمە؟ — دېدى.

— ئىسمىم يۇلتۇز جانابلىرى.

— بۇ ياخشى ئىسمىكەن. يۇلتۇز دېگەن ماڭىدىغان يول

نى كۆرسەتمەكچى شام چىراغ. كىشىلەرگە سەپىرىڭىز خەيرلىك بولسۇن، دېگەننىڭ ئورنىدا، ئوڭ يېنىڭدىن ئاي تۇغسۇن، سول يېنىڭدىن يۇلتۇز دەپمۇ قويمىدۇ، ئەمەسمۇ.

شۇنداق دەپ تۇرغاندا بۇلارنىڭ يېنىغا خىتاي ئالىمى لى توڭپو كەلدى.

— بۇگۈن بۇيۇك ئىشنىڭ قۇتلۇق كۈنى، — دېدى ئۇ، — جانابىي ئالىيلىرى، سەن بۇگۈن غەرب بىلەن شەرقنىڭ چېگىرىسى بولغان ئەزىم دەريادىن ئۆتۈۋاتسەن. بۇ دۇنيادا سەن غالىب كەلمەيدىغان ئەل يوق. سەۋەبى بۇرۇنمۇ ۋە ھازىرمۇ سېنىڭ قوشۇنىڭدەك كۈچلۈك قوشۇن بۇ دۇنيادا بولغان ئەمەس. قورال - يارىقىڭ خىل، مىنگەن ئاتلىرىڭ ياخشى. ماۋۇ يۈز ئېتىڭ ئات ئەمەس — ئاتنىڭ ئىچىدىن چىققان دۇلدۇل. ئاتلىرىڭنىڭ ھەممىسى شۇنداق. ماۋۇ تۇرغان تۆگە ئەمەس — تۆگىنىڭ ئىچىدىن چىققان يەل تاپان. تۆگىلىرىڭنىڭ ھەممىسى بۇنىڭغا ئوخشايدۇ. ئالدىڭدا تۇرغان يۇلتۇز خېنىم، يۇلتۇز دېسە يۇلتۇزنىڭ ئۆزى! ئايالالارنىڭ پادىشاھى. ئۇنىڭ تەلۇن ئايدەك كۆلۈپ، تاڭ ئالدىدىكى چولپاندەك پارىلداپ تۇرغىنىنى كۆرمىدىڭمۇ! دۇشمىنىڭ نەدە تۇرغان دەپئەر يۈرەك يىگىتلىرىڭمانا ئەتراپىڭدا تۇرۇپتۇ! ئەمدى سېنىڭ نېمە ئارمىنىڭ بار. سېنىڭ پۇلۇڭ بولمىسا، كىمنىڭ يولى بولاتتى! بەخت سائا قۇچاق ئېچىپ كەلمەي كىمگە كېلەتتى!

شۇ چاغدا خىتاي دېدەك يۇلتۇزنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ بىر نېمىلەرنى دېدى.

قېيىن ئانىسى ئورپىجان خانىشنىڭ: «يېنىڭدىكى خىتاي دېدەكنىڭ ئېيتقان سۆزىنى ئاڭلاپ كېپىگە كىرگەيسەن. ئۇ سېنى ئۆمۈر بويى يامان يولغا باشلىمايدۇ.» دېگەن سۆزلىرى ئېسىگە چۈشۈپ، يۇلتۇز ئولتۇرغان ئورنىدىن سوزۇلۇپ تۇردى.

لېكىن ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن، خانىمنىڭ ئالدىدا ئېچىلىپ-يېيىلىپ سۆزلەش ئۇنىڭغا ئوڭايغا چۈشمىدى. ئەمدىگىنە كۆزى ئېچىلىۋاتقان بايقۇش قىسىلىپ - ئەيمىنىپ تۇرغانلىقتىن يۈزىگە قان يۈگۈرۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۆزىنىگە - ئۆزى غەيرەت بېرىپ، ئاھانىنى بىرئاز كۆتۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى.

— سەن قاپقاراڭغۇ تۈن ئاسمىنىنى يوپيورۇق قىلىپ، ئېقىپ ئۆتىدىغان قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزدەك پۈتۈن ئالەمنى كېزىپ چىقىسەن! دەھشەتلىك بوراندەك، قارشى چىققان دۈشمىنىڭنى پاكپاكىز سۈپۈرۈپ ماڭىسەن! يەر - جاھاننى زىلزىلىگە سالغان سانسىز موڭغۇل قوشۇننى باشلاپ ئۇلارنى غەلىبىدىن - غەلىبىگە يەتكۈزىسەن!... — دېدى ئۇ تىترىگەن زىل ئاھاڭدا.

باتۇخان قاپقىنى ئېچىپ مىيىقىدا كۈلدى. ئاندىن ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ چىرايىدىكى كۈلكە ئۆچتى. بىرئازدىن كېيىن، ئۇ سالقىن ئاھاڭ بىلەن:

— مەن ئالدىمغا بىر ئۇلۇغۋار ۋەزىپىنى قويدۇم. ئۇ بولسىمۇ پۈتكۈل ئالەمگە موڭغۇل خەلقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداشتىن قالغان مېلىم - مال، جېنىم - جان! تەڭرى بۇيرۇغان بولسا، دۈشمەنلىرىمنى يەر بەلەن يەكسان قىلىپ پۈتۈن دۇنيانى ئالقىنىمغا ئالىمەن!— دېدى.

ئاق بوز ئات دۈپدۈگىلەك يوغان كۆزلىرىنى تىكىپ چۆچۈگەن ھالدا سۇنىڭ دولقۇنلىرىغا قاراپ تۇراتتى. پالاقلار يۇقىرىغا كۆتۈرۈلگەندە ئۇ بېشىنى سىلكىپ قۇلقىنى دىڭ قىلىپ قويياتتى. كېمىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بويىغا ئىشىنىپ مۇچەل يىلدىن قۇرۇق قالغان بىغەم تۆگە نەگە كەلگەنلىكى بىلەن ئىشى يوق يالتىراپ تۇرغان سۇغا قاراپ، ئۆز - ئۆزىدىن خۇشال بولۇپ شادلىققا چۆمگەندەك قىلاتتى.

كۆپ ئۆتمەي كېمە قارشى قىرغاققىمۇ يېقىنلاپ قالدى. سۇ بويىدىكى قۇمدا يۈزچە موڭغۇل نۆكەرلىرى قاتار تىزىلىپ تۇرغانىكەن. ھەرقايسىسىنىڭ قولىدا بىردىن ئۇزۇن نەيزە بولۇپ نەيزىلىرىگە باغلىۋالغان پۆپۈك شامالدا يەلپۈنۈپ تۇراتتى.

كېمە قىرغاققا يېتىپ كېلىش بىلەنلا سۇنايچىلار بىردەك «ئەمرىڭ قۇللۇق!» دېگەن ئالاھىدە كۈينى ئورۇندىدى. بۇ پادىشاھقا سادىقلىقىنى بىلدۈرۈشنىڭ بەلگىسى ئىدى.

موڭغۇل ـ تاتارلارنىڭ يەر ـ جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن زور قوشۇننىڭ ئىدىل دەريا سىدىن ئۆتۈشى خېلى كۈنلەرگە سوزۇلدى. چوڭ ـ كىچىك قارا ماي سۈركەلگەن قارا قېيىقلار نۇرغۇنلىغان نۆكەرلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇرجۇن ـ قاچىلىرىنى، يېمەك ـ ئىچمەك، قازان ـ قۇمۇچ، ئارپا ـ بۇغدايلىرىنى توختىماي توشۇدى. كۆپچىلىك قېيىقلار يېتىشمىگەنلىكتىن چەكسىز، تاختاي كۆپتۈرۈلگەن تۇلۇملاردىن سال ياغلاپ ئۆتتى. تۆگە ۋە باشقا ماللارمۇ مۇشۇ سال ئارقىلىق ئۆتكۈزۈلدى. بۇ مال لارنىڭ بىرى مۆرەپ، بىرى ھۆركىرەپ، بىرى بوزلاپ بىر مەھەل بۇ دەريا ساھىلىنى قىيا ـ چىيا شاۋقۇنى قاپلاپ تۇردى.

باتۇخان ئوراق تاغنىڭ قاپتىلىدا قىسقا ۋاقىت توختاپ دەم ئالدى. دەريادىن ئۆتكەندە ئالدىنقى قىسىملىرىنى قىپچاق ئېلىنىڭ كەڭ سەھرالىرىغا يولغا سالدى. ئۇ يەنە: «قىپچاقلار غەرب بىلەن جەنۇبقا قاراپ سۈرۈلمەكتە. سىلەر ئۇلارنى تېز قوغلاپ يېتىپ، چېكىنىش يولىنى توسۇڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

— قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ بىرىنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلاڭلار! — دېدى باتۇخان نۆكەرلىرىگە, — ئەگەر قەبىلىسى ياكى پۈتكۈل ئېلى بىلەن تەسلىم بولغان قىپچاق خانلىرى بولسا بۇلارنى ئۆزۈڭلارغا قوشۇۋالساڭلار بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ بارلىق مال ـ مۈلكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ

ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈركەن غەنىمىتى ھېسابلىنىشى كېرەك. قېپ چاقا ئوخشاش خەلقەرنىڭ مېنىڭ بۇيۇك قوشۇنۇمغا كىرىشى بىر شان - شەرەپ! ئەگەر مېنىڭ قوشۇنۇمغا كىرىپ ياۋۇزى يەكسە ئۇلار ھېسابسىز بايلىققا كۆمۈلۈپ، مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ...

ئون تۆتىنچى باب

ئوراق تېغىدىكى سېھىرگەر

ھىجرىيە 634 - يىلىنىڭ (مىلادى 1237 - يىلى) كۈزىدە باتۇخانىڭ قارارگاھى ئىدىل دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى، ئىدىلغا سول تەرەپتىن قۇيۇلىدىغان ئارسلان دەرياسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئوراق خان تېغى① بولدى.

خانىڭ ئالتۇن چېدىرى شۇ تاغنىڭ ئېتىكىدىكى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان كىچىك بىر بۇلاقنىڭ بويىغا تىكىلگەنىدى. چېدىرنىڭ سىرتىدىكى ياغاچتا دائىم توقۇز ئات باغلاقلىق تۇراتتى. ھەممىسى ھازىر بەيگىگە چۈشىدىغان تۇلپارلاردەك ياراملىق ئاتلاردىن ئىدى.

بۇ توققۇز تۇلپارنىڭ ئىچىدە باتۇخانىڭ ئاق بوز ئېتى شاشلىقى بىلەن باشقىلاردىن ئۆزگىچە پەرقلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئاتتا نۇقسان يوق ئىدى. سۆڭىكى قاملاشقان، غاز بويۇن، قومۇش قۇلاق بولۇپ، يالىلىرى يىپەكتەك يەلپۇنۇپ تۇراتتى.

---

① ئوراق تاغ ھازىرغىچە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئوراق تېغىنىڭ ئەتراپىدىن بۇرۇنقى زامانغا دائىر قىزىلمىلار كۆپ چىقىدۇ.

بۇلارنىڭ كەينىدە تاقا شەكلىدە قىلىپ ياتۇخانىڭ يەتتە يۇلتۇزنىڭ چېدىرى تىكىلگەنىدى. جاھانگىرنىڭ چېدىرى بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېگىز بىر خادا قادالغان ۋە خادىنىڭ ئۇچىغا خانىنىڭ توققۇز قۇيرۇقلۇق بايرىقى ئېسىلغانىدى.

چىڭگىز نەسلىدىن بولغان باشقا خانزادىلەر ئۆز چېدىرلىرىنى ئىدىل دەريا سىنىڭ بويىغا تىكتۇردى. بۇ خانزادىلەرنىڭ قايسىسى بولسۇن ئۆز چېدىرىنى تاقا شەكىلدە ئايلاندۇرۇپ تىكىلگەن نۇرغۇن كىگىز ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قۇرغانىدى. ئادەتتە بۇ كىگىز ئۆيلەردە خانلارنىڭ مۇھاپىزەتچى تۇرغاۋۇتلىرى، پېرىنخۇن، باخشىلار، رەمبالىلار، بۇركۇت، قارچىغا باغلايدىغان قۇشچىلار، تايغانچىلار، ھۇنەرۋەتلەر، كاتايچىلار ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئۆكەرلەر تۇراتتى.

تاتار - موڭغۇل قوشۇنلىرىغا يولدىن قوشۇلغان ھەر قايسى ئەللەرنىڭ سانسىز قوشۇنلىرى دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە چۇمۇلىدەك مىغىلداپ يۈرەتتى. ئۇلاردىن كۆتۈرۈلگەن ۋاك - چۇك ئاسمان گۇمبىزىدە توختاۋسىز شاۋقۇنلايتتى.

سانسىزلىغان قېيىقلار ۋە ساللاردا قوشۇنلار ۋە ئاتلار، باشقا ھەرخىل مال - مۈلۈكلەر توختاۋسىز توشۇلۇشقا باشلىدى.

دەريانىڭ سول قىرغىقىدا ئوت - چۆپ ئىنتايىن مول ئىدى. دەريادىن تېخى ئۆتۈپ بولمىغان ئۆكەر - قىسىملارنىڭ ئەچچە مىڭلىغان ئاتلىرى ئۇ يەرلەردە توپ - توپى بىلەن بەخىرامان ئوتلاپ يۈرەتتى.

قوشۇنلار دەريادىن پۈتۈنلەي ئۆتۈپ بولۇپ ئۇچ كۈندىن كېيىن، پۈتكۈل موڭغۇل قوشۇنىنىڭ ئىدىل دەريا سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا ئامان - ئېسەن ئۆتكەنلىكى، بۇ يەردىن ھېچكىم بىلمەيدىغان يات ئەللەرگە رەھىمسىز ھۇجۇم باشلىنىدىغانلىر

قىننىڭ ھۆرمىتىگە تاتاپ نادىم① دېگەن چوڭ بايرام ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى جاكالاندى.

لەشكىرىي قوماندانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى ئوراق تېغىنىڭ ئۈستىگە قاداپ جەۋلان قىلدۇردى. كۈزنىڭ سوغۇق شامىلىدا يەلپۈنۈپ تۇرغان بۇ ھەرخىل رەڭدىكى سانسىزلىغان تۇغلار يىراقتىن قارىغاندا، ئادەمگە خۇددى لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتقاشتەك كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ چىڭگىز نەسلىدىن بولغان ئون بىر خانزادىنىڭ ئاجايىپ چوڭ تۇغلىرى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى.

لەرزان سوققان كۈز شامىلى دەريا يۈزىدە ئۇششاق دولقۇن پەيدا قىلىپ، دەريا يۈزىنىڭ پارقىراقلىقىنى بۇزۇپ ئىمىر - چىمىر قىلىۋەتتى. ئۇ تەرەپتە ھېلىمۇ ئۆتۈپ بولمىغان بىرەن - سىرەن قوشۇنلار بىلەن نۆكەرلەر بار ئىدى. جاھانگىرنىڭ يارلىقى بويىچە موڭغۇل قوشۇنىنىڭ تەنتەنىلىك تويىغا قاتناشمايدىغان ئادەم بولماسلىقى كېرەك ئىدى. شۇڭا چوڭ قېيىقلار دەريادىكى دولقۇن كۆچەيگىچە ئۇ قاتتىكى ئادەملەرنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئالدىراپتتى.

باتۇخاننىڭ پەقەت بىرلا ئەندىشىسى بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، ئوراق تېغىدا ھەرتۈرلۈك سېھىرگەر، خاسىيەتلىك ئادەملەر بار، ئەگەر ئۇلارنىڭ نەپرىتىگە ئۇچراپ كەتسەك ئىنتايىن يامان بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئۇ ئەڭ يېقىن دېگەن خانلىرىنى چاقىرتىپ بۇ ئىش توغرىسىدا ئۇلار بىلەن بىرنەچچە قېتىم سۆھبەتلەشتى. ئۇ، ئەگەر ئۇلارنىڭ قارغىشى تېگىپ، بۇ ئەزىم دەريا قېنىدىن تاشىدىغان بولسا، بىرىمىز قالماي سۇغا غەرق بولىمىز، دەپ ئۆز ئەندىشىسىنى بىلدۈردى.

---

① نادىم - موڭغۇللارنىڭ خەلق بايرىمى، ھازىرمۇ بۇ بايرامنى ئۆتكۈزىدۇ.

ئوراق تېغىدا سېھىرگەرلەر بار دېگىنى راست ئىدى. موڭغۇللار بېسىپ كىرگەندە ئۇلارنىڭ كۆپى يوشۇرۇنغانىكەن. ھەرھالدا موڭغۇللار ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى تېپىۋالدى. پەقەت ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭى قازىق دېگەن سېھىرگەر ئوراق تېغىنىڭ قىيالىقىدىكى ئۆڭكۇرگە كىرىۋېلىپ ئاغزىنى بېكىتىۋالدى. ئۇ ھەتتا شۆھرىتى پۈتۈن ئالەمگە يېيىلغان موڭغۇل قوشۇنىنىڭ بۇيۇك داھىيىغا باش ئېگىپ سالام بېرىش ئۈچۈنمۇ چىقمىدى. ئۆڭكۇر ئىچىزىنىڭ ئەتراپىغا قويۇلغان كۆزەتچىلەر، موڭغۇللارنىڭ ھېچقايسىسىنى يېقىن يولاتمىدى.

راستىنى ئېيتقاندا بۇ كۆزەتچىلەرنىڭ ئىشىنى بىر موڭغۇل لەشكىرىنىڭ ئۆزىلا پۈتتۈرۈۋەتكەن بولاتتى. لېكىن باتۇخانىنىڭ، سېھىرگەرلەرگە تەگمەكچىلار، ئۇلارنىڭ زىتىغا تېگىپ رەنجىتمەكچىلار، بەلكى ئۇلارنى قەدىرلەپ ھۆرمەتلەكچىلار، دەپ قوشۇنلارغا چۈشۈرگەن ئىنتايىن جىددىي بۇيرۇقى بار ئىدى. شۇڭا خانىنىڭ رۇخسىتىسىز ئۆڭكۇرگە ئۇرۇپ - سوقۇپ ھېچكىم بېسىپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى.

— ئاسماندىكى چاقماقنىڭ چېقىلىشىنى بەلگىلەيدىغان كۆكتاي مەرگەن دېگەن ئاسمان تەڭرىسى بار ئىدى. ئەگەر ئۇ كايىپ غەزەپلىنىدىغان بولسا، كىشىلەرنىڭ بېشىغا چاقماق چۈشىدۇ. ئۇنداق كۈنلەردىن تەڭرى ئۆزى ساقلىسۇن، مولىسا ئۇنىڭدىن ئادەم بالىسى قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا، قاچىسى ئەلنىڭ خەلقلىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ سېھىرگەرلىرىگە پېرىخۇن، باخشىلىرىغا قەتئىي تەگمەسلىك كېرەك ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۇنداق، يا مۇنداق ئىبغىرچىلىقلىرى بولسا يەڭگىللىتىپ بەزى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئەتىۋارلاش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇلار تەڭرىگە سېغىنىپ، ئەي تەڭرى موڭغۇل قوشۇنلىرىغا يۆلەك بولغايسەن، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇش

لۇق بولۇشىغا ئاسانلىق بەرگەيسەن، دەپ تەكرىدىن تىلەيدىغان بولىدۇ، ــ دېگەنىدى باتۇخان.

باتۇخاننىڭ خىيالىدا قازىق دېگەن سېھرىگەر قەھرى ئاسمان تەكرىسى كۆكتاي مەرگەننىڭ يەر ئۈستىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك شامانى ئىدى. ئۆزىنىڭ بۇ ئويىغا ئۇ قاتتىق ئىشىنەتتى. شۇڭا ئۇ قازىقنى تويغا تەكلىپ ئادەم تەۋەتتى ۋە ئۇ مۇڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ سەلتەنەتلىك تويىدا ماڭا دۇئا قىلسۇن، دېدى. بىراق ئۇنىڭ كۆزەتچىلىرى قازىقنىڭ ئۆكۈرىگە بارغان نۆكەرلىرىگە: قازىق ھازىر ئىنتايىن قەرىپ، يېشى مىڭدىن ئېشىپ كەتكەچكە، يەرگە بېلىگىچە كىرىپ كېتىپ شۇ بويىچە قېتىپ قالغان، شۇ ۋەجدىن ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزۇشقا مۇمكىن بولمايدۇ، دەپ جاۋاب بەردى.

بۇنى ئاڭلىغان باتۇخان ئۆزىنىڭ ئەڭ دانا مەسلىھەتچىسى سۇبىتاي باھادىرنى چاقىرتىپ ئۇنىڭغا مەسلىھەت سالدى.

ــ ئۇ سېھرىگەر بىلەن قانداقلا بولمىسۇن بىر كۆرۈشمىسەك بولمايدۇ، ئەگەر بولمىغاندا ئۆكۈرىدە نېمە ئىش قىلىۋاتقانلىقىنى بىلۈۋېلىشىمىز كېرەك. كېيىن بىلىدۇ دەيسەن، ئۇ بىزنىڭ بېشىمىزغا بىرەر بالايىئاپەت تېلىپ يۈرەمدۇ تېخى؟ ئۇنىڭغا سۆزۈغا ـ سالام ئۇچۇن ئازراق سېيىر ياكى يىلقا بەرسەك قانداق بولار؟ بولمىسا ئۇنى ئەپلەپ قولغا چۈشۈرۈپ ئاندىن كۆزدىن يوقىتايلى. شۇ چاغدا ھەممىمىز خاتىرجەم بولاتتۇق، ــ دېدى ئۇ سۇبىتايغا.

خانىڭ بۇ سوئاللىرىغا سۇبىتاي مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى:

ــ ئۇنداق ياشانغان كىشىلەر قەدىرلەپ ھۆرمەتلىگەننى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئەگەر سۆزۈغا تەقدىم قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭغا مالدىن كۆرە ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىممەتلىك

ئاشلارنى بەرگىنىمىز ياخشى. لېكىن مېنىڭ بىر ئەندىشەم بار، ئۇ قول ئاستىدىكىلەردىن خالىغانچە ئالتۇن - كۈمۈش يىغىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر شۇنداقلا بولىدىغان بولسا، ئۇ هالدا، ئۇ ئالتۇن - كۈمۈشكە ئانچە قىزىقىپ كەتمەس، بىزنىڭ بەرگەن ئاز - تولا ئالتۇن - كۈمۈشىمىزنى نەزەرىگىمۇ ئىلىپ قويماس دەيمەن. چۈنكى بىز ئۇنىڭغا هازىر ئۇنچىۋالا كۆپ ئالتۇن تېپىپ بېرەلمەيمىز - دە.

سۇبىتاينىڭ بۇ سۆزلىرىگە باتۇخان مەيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

ئالتۇن بېرىشكە خانىنىڭ قوشۇلمايدىغانلىقىنى سەزگەن سۇبىتاي باهادىر:

— مەيلى دۇنيا ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتسۇن، ئۇ قاقباشنى مەيلىگە قويماي زورلۇق بىلەن ئېلىپ كېلىمەن! — دېدى ئۇ يالماۋۇزنىڭ كۆزىدەك يەكچەشمە كۆزىنى تېخىمۇ چەكچەيتىپ.

— دەرهال ئەرەپشاه يۈز بېشىنى چاقىرىپ كېلىڭلار! — دەپ بۇيرۇق بەردى. هايال ئۆتمەي ئەرەپشاهمۇ يېتىپ كەلدى.

ئۇ رەهىمسىز يەكچەشمە قوماندانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— يالغۇز بارسام ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيمەن، — دېدى ئەرەپشاه.

— شامانلاردىن قوشۇپ بېرەي. ئۇلار ساڭا ياردەملىشىدۇ.

— ياق، ئۇلار ياردەم بېرەلمەيدۇ. ئۇ يەرگە بېرىش ئۈچۈن تالالانغان نۆكەرلەردىن يۈزنى بىرگە ئېلىپ بېرىشىم كېرەك.

— يۈز تۇرماق، خالىساڭ ئۈچ يۈزنى تالالىۋالغىن، لېكىن ساڭا دەيدىغىنىم — قازىقىنىڭ جىنلىرىغا هەرگىز

چېقىلمايدىغان، ئەگەر ئۇنداق بولماي، جەن - شەيتانلار ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ قويسا، سىلەر ئۇنى مەغلۇب قىلغا چۈشۈرەلمەيسىلەر! شۇڭا ئىنتايىن سەگەك بولۇڭلار.

سۇبىتاينىڭ بۇيرۇقى بويىچە چاپارمەنلەر يەنە ئىككى يۈزبېشىنى چاقىرىپ كەلدى. ئۇ ئىككىسىگە ۋەزىپىنى قانداق ئورۇندىشى توغرىسىدا چۈشەندۈرۈۋاتقاندا، سۇبىتاي ئۇلارنىڭ يېنىدا سۆزلىگە قۇلاق سېلىپ تۇراتتى.

— ئاۋۇ ئوراق تېغىدا قازىق دېگەن بىر سېھىرگەر تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانمىدىڭلار؟ — دېدى ئەرەپشاھ.

— ئاڭلىغان، — دېدى يۈز باشلىرى.

— بۈگۈن بىز ئۇچ يۈز قوشۇن بىلەن بېرىپ ئۇ قېرىنى ئۆلتۈكۈردىن ئېلىپ كېلىشىمىز لازىم. ئېيتقىلارغا قارىغاندا، ئۇ تەڭدىشى يوق ھىيلىگەر، قۇدرەتلىك بىر سېھىرگەر بولسا كېرەك. كىشىنىڭ كۆز ئالدىدىلا ئېيىققا، بۆرىگە، يىلان - چاياننىغا، چاشقان ياكى يەردە ئۆمىلەپ يۈرىدىغان قۇرتقا ئايلىنىپ كېتەلەيدىكەن. لېكىن ئۇنىڭ قورقۇپ كەتكۈچىلىكى يوق. بىزمۇ ئۇنىڭدىن قالمايمىز! ئۇنىڭ سېھرى بولسا، بىزنىڭ قولىمىزدا سۇبىتاي باھادىرنىڭ يارلىقى بار! سۇبىتاي باھادىرنىڭ بۇيرۇقىنىڭ ھەرقانداق سىرلىق نەرسىدىن كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى بىلىسىلەر. سەۋەبى ئىتتىنىڭ ئىگىسى بولسا، تۆلكىنىڭ خۇداسى بار دېگەندەك ئۇنىڭ كۆكتاي مەرگىنى بولسا، سۇبىتايغا ئۇرۇش خۇداسى سولدى بار. قۇدرىتى سولدىدىن كۈچلۈك خۇدانىڭ يوقلۇقى سىلەرگە مەلۇم.

— ئېيتقانلىرىڭ بەرھەق! — دېدى سۇبىتاي.

— راستىنى ئېيتساق بىرئاز قورقۇۋاتىمىز، — دېدى يۈزباشلىرى بىرئاز قىسىلىپ، — يەكىنۇ يەك جەڭ قىلىمەن دېسەك ھەرقانداق دۈشمەندىن يانمىغان بولاتتۇق. لېكىن

يىلان ياكى قۇرتقا ئايلىنىپ كېتىدىغان سېھىرگەر بىلەن ئۆمرىنىمزده ئېلىشىپ كۆرمىگەن ئىكەنمىز.

— ئۇنداقتا بۇگۈن بەختىگلارنى سىناپ كۆرۈڭلار. ئەگەر تۆتۈپ كەلسەڭلار باتۇخان سىلەرگە زور ئىنئامىلارنى بېرىدۇ، — دېدى ئەرەپشاھ.

— ئەرەپشاھنىڭ دېگىنى راست، ئىنئام بېرىلىدۇ، — دېدى سۇبىتاي ئۇنىڭ سۆزىنى قوللاپ.

— بۇرۇن ئۇۋ ئۇۋلىغاندا تۈلكە بىلەن بۇرسۇقنى قانداق قوغلايتتىڭلار؟ دۇنيادىكى جان - جانىۋارلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ قۇۋۇ، يەتمىش ئىككى خىل نەيرەڭى پارھايۋان تۈلكە ئەمەسمۇ. شۇنىمۇ قوغلاپ يۇرۇپ ئاخىرى تۇتاتتىڭلارغۇ. قانچىلىك ھىيلە - مىكىر ئىشلەتسۇن، بۇ تۆشۈكتىن ئۇ تۆشۈككە قاچمىسۇن. ئۇ سىلەرنىڭ قولۇڭلاردىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. بۇ قېتىممۇ شۇ ھۇنىرىڭلارنى ئىشلىتىپ كۆرۈڭلار...

سېھىرگەرلەرمۇ ئاشۇ تۈلكە، بۇرسۇقلارغا ئوخشاش تاغۇ تاشلارنىڭ كامارلىرىدا يۈشۈرۈنۈپ يۇرىدۇ. ئۇلارنى شۇ كامارلار-دىن چىقىرىۋالساڭلارلا ئىش ئاسان بولىدۇ...

— چۈشەندۇق.

— ئالدى بىلەن پۈتۈن نۆكەرلەر ئارقىلىق تاغنى قورشۇۋېلىڭلار. ھەربىر كامارنىڭ ئالدىغا ئادەم قويۇڭلار. ئەگەر ئۇ سېھىرگەر يەنىلا شۇ ئۆڭكۈردە تۇرغان بولسا، سىلەر ئۇنى بىمالال تۇتۇۋالالايسىلەر. ئەگەر ئۇ قېچىپ كەتكەن بولسا، ھەرھالدا ئۇزۇنغا كېتەلمىدى. شۇ ئەتراپتا بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ھالدا بەربىر قولۇڭلارغا چۈشمەي قالمايدۇ...

— چۈشەندۇق.

— بىرەر يەرگە يۈشۈرۈپ قويغان ئات ۋە تۆگىلەرنىڭ بار - يوقلۇقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىڭلار. ئادەم كىرگۈدەك

تۆشۈكلەرنىڭ ھەممىسىنى ياخشى تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ ئاغزىغا ئادەم قويۇڭلار.

— چۈشەندۇق.

— ئىتلارنى ئەگەشتۈرۈۋېلىڭلار. ئۇلارنىڭ ئىنتايىن سەزگۈر، ئىزچى ئىكەنلىكى سىلەرگە ئايان. ئۇلارنىڭ بىزگە كۆپ پايدىسى تېگىدۇ. مەن ئۆزۈم چوڭ ئۆكۈرنىڭ ئېغىزىغا بىرىپ، ئۇ يەردىكى قازىقنىڭ يارەمچى سېھىرگەرلىرىنى كۆزىتىپ تۇراي، — دېدى ئەرەپشاھ.

شۇھداق قىلىپ ئۇچ يۈز ئاتلىق قوشۇن قازىق سېھىرگەرنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاتلاندى. «ئەگەر سېھىرگەرنى تۇتۇپ كېلىدىغان بولساڭلار، باتۇخان ھەرقايسىڭلارغا كۆپ ئىنئام بېرىدۇ» دېدى سۈبىتاي ئۇلارغا. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئوراق تېغىدىكى سېھىرگەرلەرنىڭ ئەس - يادى ئاشۇ ئالتۇندىن بىرەر خالتىغا ئىگە بولۇشتا قالدى. تاغ ئانچە چوڭ بولمىغاچقا، قوشۇنلار بىردەمدىلا تاغنى پۈتۈنلەي قورشىۋېلىپ، ھەربىر تۈپ چاتقال، ھەربىر كامارنى تەكشۈرۈپ ماڭدى.

ئەرەپشاھ تاغدىكى ئەڭ چوڭ ئۆكۈرنىڭ ئاغزىغا بېرىپ، شۇ يەردە قازىقنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ مىدىر قىلماي تۇردى. ئۆكۈرنىڭ ئاغزىنى يوغان بىر تاش بىلەن يېپىپ تۆۋەن تەرىپىنى پارچە تاشلار بىلەن باستۇرۇپ قويۇپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن ئۇشتۇمتۇت بىر تاشنىڭ ئاستىدىكى كىچىككىنە تۆشۈك تىن ئۇچلۇق بۆك كىيگەن، كۆزلىرى ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان بىر چالنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇنىڭ ئاغزىدا بىر تالمۇ چىشى يوق ئىدى. سۆزلىگەندە ئېڭىكى بۇرۇننىڭ ئۇچىغا تېگىپ، چۈشىنىكسىز بىر نېمىلەرنى بىلجىرلايتتى.

— قازىق دېگەن ئەك چوك سېھرگەر مۇشۇمىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئەرەپشاھ ئۆتكۈر ئالدىدا تۇرغان كۆزەتچىلەردىن.

— ياق، بۇ ئۇنىڭ ئەۋرىسىنىڭ چەۋرىسى. قازىق بېلسا ئۆتكۈرنىڭ ئەك ئىچكىرىسىدە ئولتۇرىدۇ. ئۇ ئورنىدىن قوزغىلالمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ پۇتلىرى يەرگە كىرىپ خۇددى دەرەخنىڭ يىلتىزىغا ئوخشاش ھەر تەرەپكە يىلتىز تارتىپ كەتكەن! — دېدى ئۇلار.

ئۆتكۈر ئالدىدا تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى قازىقنىڭ يار-دەمچىلىرى ئىكەن. ئۇلار: «بۇ ئۆتكۈرگە ھېچقانداق ئادەمنىڭ كىرىشىگە بېرىلمايدۇ. كىرىمەن دېگەن ئادەممۇ كىرەلمەيدۇ. ئۆتكۈرنىڭ يۇقىرىدىن باشقا ئىشىكىمۇ يوق. قازىق سىرتقا چىقماقچى بېرىلسا، پەقەت كېچىسى شەپەرەك بېرىلۇپ ئۇچۇپ چىقىدۇ» دېيىشتى. ئۇلار بۇنىڭ راستلىقى تېخىمىدا جېنىنى تىكىپ قوريۇپ قەسەم ئىچىشتى. «ئەگەر ئېيتقانلىرىمىز يالغان بېرىلسا، بېشىمىزغا بۇ دۇنيانىڭ ئەك ئېغىر كۈلپەتلىرى چۈشۈپ ۋەيران بېرىلايلى» دەپ قېرىللىرىنى جۈپلەپ ئېگىز كۆتۈرۈشتى.

ئاخىرى ئەرەپشاھ تۇتقۇنلار كەلتۈرۈلسۇن! دەپ قېشۇنلىرىغا بۇيرۇق بەردى. يېرىل ئۈستىدە رۇسلاردىن نۇرغۇن كىشى تۇتقۇن قىلىنغانىدى. قېشۇنلار شۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆتكۈرنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كەلدى. تۇتقۇنلارنىڭ قېرىللىرىدا كەتمەن، گۈرجەك بار ئىدى. ئۇلار كېلىپلا ئۆتكۈرنىڭ ئېغىزىنى ئاچماقچى بېرىلۇپ ئەتراپىنى قازدى. ئەرەپشاھ ئۆتكۈرنىڭ كىچىككىنە تۆشۈكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇرۇپ تۇتقۇنلارغا بۇيرۇق بېرىپ تۇردى. تۇتقۇنلار تۆشۈكنى كېڭەيتىپ قېزىۋەردى. بۇ چاغدا ھېلىقى تۆشۈكتىن تۈيۇقسىز بىر مۇشۈك يالپىلاق كۆرۈندى. مۇشۈكيالپىلاق دۈپدۈگىلەك، چېقىر كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ ئىككى قانىتىنى يەرگە ئۇرۇپ چىرقىراشقا باشلىدى.

ئەرەپشاھ مۇشۇكىياپىلاقنى قانىتىدىن تۇتۇپ «ئۇچۇپ كەتكىن!» دېدى - دە، ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى. مۇشۇك ياپىلاق قانىتىنى يېيىپ توۋۋەنگە سۈزۈلۈپ بىرئاز ئۇچقاندىن كېيىن بىر تېرەككە كېلىپ قونىدى.

شۇ چاغدا ئۆتكۈر ئالدىدا تۇرغان سېھىرگەرلەرنىڭ بىرى ئەرەپشاھقا قارىغۇياپىلاقنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— قازىقىنىڭ سىلەرگە ئاچچىقلىنىپ، مۇشۇكىياپىلاق بولۇپ ئۇچۇپ كەتكىنىنى كۆردۈڭمۇ. بىزنىڭ سۆزىمىزگە كىرمىگەندىن كېيىن، ئەمدى ئۇۋالىڭ ئۆزۈڭگە. ئۇنىڭ قارغىشى ئىنتايىن يامان. بۇگۈن كېچىدە قاتتىق بوران چىقىپ، دەريانىڭ سۈيى تاشىدۇ. شۇ چاغدا جىم ياتقان يىلاننىڭ قۇيرۇقىنى دەسسىمە دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلىسىلەر... — دېدى.

— ئەگەر ئۇنداق بولىدىغان بولسا تېخىمۇ ياخشى! — دېدى ئەرەپشاھ، — ئۇ چاغدا ئوراق تېغىدىكى سېھىرگەرلەرنىڭ بىزگە يامانلىق قىلمۇاتقانلىقىنى بىزنىڭ قېشۇنلىرىمىز بىلىدۇ - دە، بىرنەچچە قالدۇرماي تېرىك ئوتقا تاشلايدۇ.

— ياڭاللا ھەرگىز ئۇنداق قىلمايسىلار! — دېدى چۆچۈگەن سېھىرگەرلەر. — بىز ھەرگىزمۇ سىلەرگە يامانلىق ئويلىمايمىز. بەلكى سىلەرگە ھامان ياخشىلىق تىلەپ كېلىۋاتىمىز. يولۇڭلار ئاق بولسۇن، دۈشمەنلىرىڭلار ئالدىڭلاردا خار بولسۇن دەيمىز... ياتساقمۇ، قوپساقمۇ بىزنىڭ ئويلايدىغىنىمىز مۇشۇ.

ئوتقۇنلار ئۆچكۈرنىڭ ئېغىزىدىكى تاشنى ئۈياققا قوزغاپ، بۇ ياققا قوزغاپ ئاخىرى ئاچتى. ئەرەپشاھ شۇ زامانلا ئىككى مۈڭگۈل لەشكىرىنى ئېلىپ ئۆچكۈر ئىچىگە كىرىپ كەتتى. باشقا نۆكەرلەرنىڭ ھەممىسى سىرتتا قالدى. ئۇلار كۆزەتتە تۇرغان بارلىق سېھىرگەرلەرنىڭ ھەممىسىنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلىدى. سېھىرگەرلەر دەسلەپتە ھۆركىرەپ، يۇلقۇنۇپ

باقتى. لېكىن بىرئازدىن كېيىن ۋايجان - ۋاييەي دەپ يىغلاشقا باشلىدى.

— قازىقا تەگمەكچىلار! ئەگەر ئۇنىڭغا تېگىدىغان بولساڭلار يەر ئوتتۇرىدىن بۆلۈنۈپ زامان ئاخىر بولىدۇ! — دەپ ئۇلار قالايمىقان ۋارقىراشقا باشلىدى.

ئۆڭكۇرنىڭ تېمىدا ياغاچتىن ياسالغان تاختا پەنىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ھەر تۈرلۈك يۇۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسى ياتاتتى. ئۆڭكۇرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوچۇق پوتلۇق ئوچاق بولۇپ، ئوچاقنىڭ ئۈستىدە چوڭ مىس قازان. قازان ئاستىدىكى ئوت تېخىچە يېلىنجاپ تۇراتتى. سەل نېرىدا چوڭ بۇلغار ساندۇقلار، بۇ ساندۇقلارنىڭ ئەتراپىدا ئالدىراشلىقتىن قالايمىقان تاشلاپ قاچقان كىيىم - كېچەك، تېرە، مىستىن ياسالغان ئىدىش - قاچىلار چېچىلىپ ياتاتتى. ئۆڭكۇرنىڭ تۆرىدىكى قاراڭغۇلۇقتا ئېگىز ھەيۋەتلىك بىر بۇت تۇراتتى.

ئەرەپشاھ بىر ياغاچنى ياندۇرۇپ يۇقىرى كۆتۈرۈۋىدى، ئۆڭكۇرنىڭ ئىچى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇپ كەتتى. ئۆڭكۇرنىڭ تۆردىكى تاشتىن ياسالغان بۇت ئەمدى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈندى. ئۇنىڭ بويى ئادەم ئېگىزلىكىنىڭ ئىككى باراۋىرىگە تەڭ كېلەتتى. كۆزلىرى چانقىدىن ھېلى چاچراپ چىقىپ كېتىدىغاندەك چەكچىيىپ تۇراتتى. قولى زىيادە ئۇزۇن بولۇپ تىزىدىن ئېشىپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئەكسىچە ئۇنىڭ پۇتى ئىنتايىن قىسقا ئىدى. ئەتراپ جىمجىت، تىرىك جاندىن ئەسەر يوق ئىدى.

— ھەتتىگىنەي قازىق قېچىپ كېتىپتۇ - دە! — دېدى ئۆكەرلەرنىڭ بىرى.

— قاچسىمۇ ئۇزۇنغا كېتەلمەيدۇ. مۇشۇ ئەتراپتا بولۇشى كېرەك، — دېدي ئىككىنچي بىري.

— قېرىقمىنىدىن يېرىكى قېپىدىن چىقىپ كېتەي دەپتۇ - دە! ئالدىرىغىنىدىن چېشىڭ قالغان ئالتۇنغىمۇ قارىماپتۇ، — دېدى ئەرەپشاھ چېچىلىپ ياتقان بىرنەچچە تال تىللانى كۆرسىتىپ. يەردىكى پارقىراپ تۇرغان تىللالارنى كۆرگەن نۆكەرلەر بىر - بىرىنى ئىتتىرىپ ئېلىپ يانچۇقلىرىغا سېلىشتى. بۇ تىللالار قەدىمكى زامان تەڭگىلىرى بولسا كېرەك. ئۇستىگە چۈشۈرۈلگەن لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتنىڭ سۈرىتى يالىنىپ ئۆچۈپ كېتەي دەپ قاپتۇ.

ئەرەپشاھ ئالدىرىمای بۇتنىڭ پېنىغا كەلدى. بۇت بىر تاش تاختىنىڭ ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. تاش تاختىنىڭ چۆرىلىرى پۈچۈلۈپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەرەپشاھ بۇ تاش تاختىدا بىر گەپ بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىپ بۇتنى قېرىغىنىدى، بۇت پۈتۈن گەۋدىسى بىلەن ئايلىنىپ كەتتى. دەل بۇ چاغدا يەر ئاستىدىن: «مېنى ئۆلتۈرمەڭلار! مەن گۇناھسىز» دېگەن بىر زەئىپ ئاۋاز ئاڭلاندى...

بۇتنىڭ ئاستىدا چوڭقۇر ئازگال بار ئىكەن. ئۇنىڭدا ئىككى پۈكۈلۈپ بىر قېرى ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ مۆڭگۈللارنى كۆرۈشى بىلەنلا ماڭا تەگمەڭلار، دەپ ئۇلارغا يېلىنىپ يېغلاشقا باشلىدى.

— ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ قازىق نەدە؟ — دېدى ئەرەپشاھ.

— ئۇ ئادەم ئەمەس ئالدامچى كازاڭاپ! — دېدى قېرى ئۆكسۈپ تۇرۇپ، — مېنى ئېلىپ كەتمەكچى ئىدى... مېنى ئالدىغانىكەن، مېنى بۇ يەرگە سولاپ قويۇپ ئۆزى قېچىپ كەتتى...

قېرى يېغلاپ - قاقشاپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئازگالدىن چىقتى - دە، سەل نېرىدا تۇرغان بۇلغار ساندۇقنىڭ بىرىنى ئورنىدىن سىلجىتقانىدى، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر پاكار ئىشىك كۆرۈندى.

— بۇ ئىشىكتىن كىرىپ ئۆسلەپ مىڭ قەدەم يىراقلىققا بارغاندىن كېيىن، بۇ يەر ئاستى يولى بىر قېلىن ئورمانلىققا چىقىدۇ. ئۇ يەردە قازىقىنىڭ يوشۇرۇپ قويغان ئاتلىرى ئۇنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئۇ ھازىرلا كەتتى، — دېدى قېرى.

ئەرەپشاھ تاش بۇتنى ئۆز ئەكسىگە كەلتۈرۈپ قويۇپ، نۆكەرلىرىگە ئۆڭكۈر بىلەن بۇ قېرىنى كۆزىتىپ تۇرۇڭلار، سۇبىتاي باھادىرنىڭ يېنىغا ئۆزۈم بېرىپ كېلەي، — دەپ ئالدىراپ چىقىپ كەتتى.

سۇبىتايغا مېڭىش ئالدىدا ھېلىقى قېرى دېگەن قېلىن ئورمانغا بىر تۇپ ئادەم ئەۋەتتى. ئەگەر قازىق راستتىنلا شۇ يەردە بولسا، ئۇنى ئۇدۇل سۇبىتاي باھادىرنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىڭلار، دېدى ئۇ نۆكەرلىرىگە.

بىرئازدىن كېيىن ئورمانغا كەتكەن نۆكەرلەر ئالدىغا ساپ بولغار خۇرجۇن ئارتىلغان بىر تۇپ ئاتنى سېلىپ ھەيدەپ كەلدى. بۇ ئاتلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر ئاتنىڭ ئۈستىدە ئېيىق تېرىسىدىن يۇڭى سىرتىغا قىلىپ تىكىلگەن جۇۋا كىيگەن مۇكچىيىپ قالغان بىر قېرى ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىدىن باشقا يېرىنى پۈتۈنلەي ساقال قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، ئۇزۇن ساقلى مەيدىسىگە چۈشۈپ تۇراتتى. ساقال - چاچلىرى قارىدەك ئاپئاق ئىدى. جىڭگىل چاچلىرى ھۆرپىيىپ تۇراتتى. ئۇ سىرت بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوقتەك، چۈشىنىكسىز بىرخىل تىل بىلەن بىر نېمىلەرنى دەپ غىڭشىپ ناخشا ئېيتىپ كېلەتتى. ئاندا - ساندا قولىدىكى ئالتۇن چوقماق بىلەن ئېتىنى ئۇرۇپ قوياتتى. يەنە بىر ئاتتا بۇغداي ئۆڭلۈك، بۇلاق كۆز چىرايلىق بىر ئايال ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ھەممە ئادەمگە ھېمىيىپ كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا، مىجەزى نازۇك بىر نېمە ئېكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى، ئۇ كىشىلەرگە يەر ئاستىدا

قاراپ، يېنىغا كەلگەنلەرنى قارىغايتتى.

«مىڭ ياشلىق» سېھىرگەرنى كۆرۈش ئۈچۈن سۈبىتاي ھاداىرنىڭ ئۆزى سىرتقا چىقتى.

— خەزىنىچىنى چاقىرىڭلار. بۇ ھېيلىگەر چالىنىڭ ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى تىزىملاپ ئالسۇن. ئەگەر بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئېسىل نەرسىلەر چىقسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىرغا مەنسۇپ بېلۇشى كېرەك. ئاندىن چالنى جاھانگىرنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىڭلار. جاھانگىر بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى بېلغان ئىشلارنى ئاڭلىماقچى. بىلمىگەنلىرى بىلىش تولىمۇ ياخشى ئىش. قىلچىمۇ ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ. باشقا سېھىرگەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ پۇتىغا كىشەن سېلىنىپ قولى باغلانسۇن. بۇندىن كېيىن پۇتۇن ئالەمگە شۆھرىتى چىقىقان جاھانگىردىن يېشۇرۇنۇپ قېچىپ يۈرگۈچى بېلىمىسۇن. ئۇلار ھەرگىز قېچىپمۇ قۇتۇلالمايدۇ. جاھانگىرنىڭ قولى ئۇزۇن. بۇنى يالغۇز سېھىرگەرلەر ئەمەس، باشقىلارمۇ بىلىپ قېلىشقا تېگىشلىك! — دېدى سۈبىتاي چالنى كۆرگەندىن كېيىن.

ئون بەشنچى باب

موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ بەزمىسى

پۈتۈن قوشۇننىڭ ئىدىل دەرياسىدەك بۇنداق چوڭ دەريادىن تەرتىپ بىلەن ئامان - ئېسەن ئۆتكەنلىكى باتۇخاننى ئىنتايىن ھەمنۇن قىلدى. شۇ ۋەجدىن ئۇ، پۈتۈن قوشۇنغا ئوراق ئېغىنىڭ ئېتىكىدە ئوچ كېچە - كۈندۈز تەنتەنىلىك توي ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. توينىڭ بېرىنچى كۈنى

بۇ ئەچچە چاقىرىمغا سوزۇلغان قوشۇن دەريا قىرغىقىنى بويلاپ تاغ ئېتىكىدىكى كەڭ تۈزلەڭلىككە كېلىپ يېغىلدى. بۇ چوڭ ئېلىدەك مەغلۇپ بولۇرگەن كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى تۈزلەڭلىكتە كەڭ دائىرىلىك ھالقا تۈزۈپ تىزىلىپ ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ كەينىگە ئۆرە تۇرغانلار، ئۆرە تۇرغانلارنىڭ كەينىگە ئاتلىقلار تىزىلىپ ئۈچ ھالقىلىق دائىرىنى شەكىللەندۈردى. باتۇخان بىلەن باشقا خانزادىلەر ئوراق تېغىنىڭ ئېتىكىگە سېلىنغان زىلچا ـ گىلەملەر ۋە ئات يوپۇقلىرىنىڭ ئۈستىدىن ئورۇن ئالدى.

بىر ھازادىن كېيىن، بۇرغا، سۇنايلار چېلىنىپ بەزمە باشلانغانلىقىدىن بىشارەت بېرىلدى. جاكارچىلار تەرەپ ـ تەرەپتىن:

ـــ پالۋانلار چېلىش مەيدانىغا كېلىڭلار! ھازىر چېلىش باشلىنىدۇ. كۈچ ـ قۇۋۋىتىڭلارنى، چاققانلىقىڭلارنى ئاماياڭان قىلىدىغان مەيدان مۇشۇ! بۈگۈن كۆرسەتمىگەن ھۈنىرىڭلەرنى قاچان كۆرسىتىسىلەر؟ قېنى مەيدانغا چۈشۈڭلەر! ـــ دەپ ۋاڑقىراشقا باشلىدى.

ھە دېگەندىلا، بەدەنى كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولغان، قول مۇسكۇللىرى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان تالاي توي ـ تۆكۈن، ئويۇن ـ تاماشا سورۇنلىرىدا چېلىش مەيدانىغا چۈشۈپ ھۈنەر كۆرسەتكەن پالۋانلار ئېتىنىي يېنىدىكى دوستلىرىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئۆزلىرى ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا چۈشۈپ بىرنەچچە يەردە توپ ـ توپ بولۇپ تۇرۇشتى. ھەربىر پالۋاننىڭ يېنىدا بىر نەچچەدىن ئىشەنچلىك يىگىتلەر بار ئىدى. ئۇلار پالۋانلار چېلىشقان ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ چېلىش قائىدىسىگە رىئايە قىلغان ياكى قىلمىغانلىقىنى، ئۆچمەنلىشىپ بىر ـ بىرىنى يارىلاندۇرۇپ قويماسلىقىنى ياكى بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈپ قويماسلىقىنى نازارەت قىلاتتى.

— قهنی باشلاڭلار، نهمسگه قاراپ تۇرسىلەر! قورقۇ-
ۋاتامسىلەر؟ — دەدى جاكارچىلار ۋارقىراپ، — بۇيۇك جاھان-
گىر باتۇخان ھازىر سىلەرنىڭ چېلىشىڭلارغا ئىنتايىن قىزىق-
ۋاتىدۇ، غالىب بولغان پالۋانلارغا مۇكاپات بېرىدۇ. خانىنىڭ
مۇكاپاتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى سىلەرگە مەلۇم بولسا كېرەك!
ھەربىر پالۋان ئۈچ قېتىم چېلىشىدۇ. ئەگەر ئۈچىلا قېتىمدا
دۇمبىسى يەرگە تەگمىگەن بولسا، ئۇ باھادىر دېگەن شۆھرەتكە
سازاۋەر بولىدۇ. ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئادىتى-
مىز مانا مۇشۇنداق. باشقا خەلقلەرنىڭمۇ بەلكىم بىزگە ئوخ-
شاش بولسا كېرەك. تەلەپچان ئەرنىڭ قېلىدىن بەخت قېچىپ
قۇتۇلمايدۇ. باشلاڭلار!

ئەڭ ئالدى بىلەن مەيدانغا ئون ئىككى پالۋان چۈشتى. ھەممىسى
ئىنتايىن بەستلىك، ئىككى مۇرىسىگە ئىككى ئادەم بىمالال مىنە-
گۈدەك يىگىتلەر بولۇپ، پۈتلىرى ئېيىقنىڭكىدەك مۇستەھكەم
ئىدى. قوللىرىدىكى بۆلەك - بۆلەك بۆلۈنۈپ تۇرغان بۇلجۇق
گۆشلىرى ھەربىرىنىڭ قىلغاندا يۇقىرى - تۆۋەن يۇرۇشۇپ تۇ-
راتتى. ھەرقايسى لەشكىرىي توپلار ئۆز ئىچىدىكى ئەڭ كۈچ-
لۈك، ئەڭ چاققان پالۋانلىرىنى بەزمە بولۇشتىن بىرنەچچە كۈن
بۇرۇن تاللاپ قويغانىدى. ھازىر شۇلارنىڭ ئىچىدىكى 12
پالۋان دەسلەپ مەيدانغا چۈشكەن بولۇپ، قالغان پالۋانلار
چەتتە ئۆزلىرىگە نۆۋەت كېلىشنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئۇلار بە-
شىنى چىت بىلەن باغلاپ، يەڭلىرىنى شىمايلاپ، چاپانىنىڭ
ئېتەكلىرىنى بەلباغلىرىغا قىستۇرۇپ تەييار تۇراتتى.

ئۇتتۇرىغا چۈشكەن پالۋانلار بىر - بىرىگە ھەيۋە كۆرسە-
تىپ ئېيىقتەك ئالچاڭلاپ مېڭىپ يېقىنلىشىشقا باشلىدى.

بىر چاغدا 12 پالۋان ئىككى - ئىككىدىن بولۇپ شارت-
شۇرتلا تۇتۇشۇپ كەتتى... بەزىلىرى يەلكىدىن، بەزىلىرى گەجـ

گىدىن ۋە بەزىلىرى بەلدىن قورۇپ تـۇتۇشۇپ ئاندا ـ سـاندا بىر ـ بىرىنى سىلكىپ ئايلاندۇرۇشاتتى. بەزى پالۋانلار ئـۆزى بىلەن چېلىشىۋاتقانلارنى چار پۈتلاپ يىقىتىشقا، بەزىلىرى رەقىبىنى بەلدىن كۆتۈرگەن پېتى يەرگـە ئېتىشقـا تـىرىشـاتتى. چېلىشىۋاتقان ھەر جۈپ پالۋاننىڭ يېنىدا بىرنەچچە ئادەم گاھ ئۇ تەرەپكە، گاھ بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ قاراپ ۋاڭ ـ چۇڭ كۆتۈرەتتى.

بىرئازدىن كېيىن رەقىبىنى كـۆتۈرۈپ يەرگـە ئاتماقچى بولغان پالۋانلارنىڭ بىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن تېرەكتەك گۈپپىدە قىلىپ يىقىلدى. چېلىشىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇ يېڭىلگەن بۆـلاتتى. يىقىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ روھى چـۈشـۈپ، يېنىدىكى يولداشلىرى بىلەن بىرگە مەيداندىن سالپىيىپ چـىقىپ كەتتى. يەڭگۈچى پالۋان مەيدىسىنى كېرىپ ئالچاڭلاپ ماڭغىنىچە چېـلىشنى باشقۇرۇۋاتقان كىشىلەر ئولتۇرغان تەرەپكە قاراپ ماڭدى. باشقۇرغۇچىلارنىڭ يېنىدا تاغار ـ تاغاردا بوغۇرساق قويۇلغاـنىدى. يەڭگۈچى شۇ زامانىنىڭ ئادىتى بويىچە تـاغاردىكى بوـغۇرساقنى ئوچۇملاپ ئېلىپ، خۇددى ئۇنى بىراقلا ئاغزىغـا سېـلىپ يۇتۇۋېتىدىغان ئادەمدەك ئاغزىغا يـېقىن ئەكىلىپ، ئاندىن بىردىنلا دوستلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە تـۆكۈۋەتتى. بـوغۇرسـاقنىڭ قالغان ئازراق قىسمىنى چاچقۇ ئورنىدا ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قارىتىپ چاچتى. بۇ ئۆز رەقىبىنى يېڭىشتە مـەدەت بـەرگـەن تەڭرى ئۈچۈن بېرىلگەن سەدىقە ئىدى.

پالۋانلار كەينى ـ كەينىدىن چـۈشۈپ ئېلىشاتتى. يىقىلـغانلار مەيداندىن چىقىپ، يىقىتقۇچىلار يېڭى چۈشكەن پالۋانلار بىلەن چېلىشاتتى. بەزىدە ئىككىسى تـەڭلا يـىقىلىپ ئېيىقىنـى ئوخشاش پوملاقلاشىپ كېتەتتى.

ئەتراپتا ئولتۇرغان تاماشىبىنلار تىرەپ ـ توپ بولۇشۇۋېـلىپ ھەركىم ئۆز پالۋانىنى كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ

ۋارقىراپ، كۈلۈپ، ۋاك - چۈك قىلىشاتتى.

بولۇپمۇ پالۋانلار ئىچىدىكى تۇغرىلى دېگەن بىر موڭغۇلغا ھېچكىم تەك كېلەلمىدى. ئۇنىڭ بەستى تاغدەك ئىدى. بەدەن قۇرۇلۇشىمۇ باشقىلاردىن ئۆزگىچە بولۇپ، ئادەم قارىسا چۆچۈگۈدەك ئىدى. ئۇ ئالدىغا كەلگەن پالۋانلارنى بىر رېنىك كەينىدىن بىرىنى يەرگە ئۇرۇپ، مىدىر قىلدۇرماي تىزى بىلەن بېسىپ تۇراتتى. ئەك ئاخىرقى پالۋاننى ئۇ يەردىن يۇلۇۋېلىپ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ پىرقىرىتىپ نېرىغا تاشلىۋەتتى. ئۇ رەقىبىنى يېقىتماقچى بولۇپ ھازىرلانغان ۋاقىتتا تەڭرىگە سېغىنىپ، بار ئاۋازى بىلەن نەرە تارتاتتى. ھازىرقى يېقىلغان پالۋان ئۆمرىدە يېنى يەرگە تەگمىگەن غالىب چېلىشچى ئىدى. شۇڭا يېقىلىپ چۈشكەندىن كېيىن، ئۆزىنى باسالماي يىغلاپ كەتتى. بۇ چاغدا تۇغرىل پالۋان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ:

— نېمىشقا كۆڭلۈڭنى بۇزۇپ يىغلايسەن؟ — دېدى.

— ئەگەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسام ئارمىنىم يوق ئىدى. ئەمدى مەن بېشىمنى قانداق كۆتۈرۈپ يۈرىمەن! تۇشقانىنى قومۇش ئۆلتۈرەر، يىگىتنى نومۇس... — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ.

تۇرغىل يەردە ياتقان يىگىتنى يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ:

— چېلىشتا يېقىلغان نومۇس ئەمەس، ئۇنداق بىكار ئۆلگەندىن كۆرە جېنىمىزنى خەلقىمىزنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شان - شۆھرىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىكىپ قويايلى، — دېدى.

ئۇلار سەل نېرىگە تاشلاپ قويۇلغان غىلاپلىرىدىن خەنجەرلىرىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، بىرىنىڭ خەنجىرىگە بىرى سۈيدى. ئاندىن يۈزىنى يېقىپ قۇچاقلاشتى - دە، بىرگە مېڭىپ كەتتى. بۇ ئىتتىپاقلىشىپ دوست بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

دەل شۇ چاغدا بۇلارنىڭ يېنىغا ئاتلىق بىر نۆكەر يېتىپ كېلىپ:

— جاهانگىر باتۇخان سىلەرنىڭ باتۇرلۇقۇڭلارغا قايىل بولدى. ھەر ئىككىڭلارنى مۇھاپىزەتچى تۇرغاۋۇتلىرىنىڭ ئىچىگە ئالىدىغان بولدى. بۇ ئىشنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن سىلەرگە مېنى ئەۋەتتى، — دېدى.

چېلىش تۈگىگەندىن كېيىن، ئات بەيگىسى، ساداق ئېتىش مۇسابىقىسى باشلاندى. لېكىن بۇ ئۇزۇنغا بارمىدى. سەۋەبى ئۇشتۇمتۇت بوران چىقىپ كەينىدىن قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى. يەر - جاهاننى قاراڭغۇلۇق قاپلىدى. دەريانىڭ دولقۇنى شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇپ قىرغاققا قاراپ يېيىلىشقا باشلىدى. كېمىچىلەر سۇدا كېمە ھەيدەشكە جۈرئەت قىلالماي قېيىقلارنىڭ ھەممىسىنى قىرغاققا چىقىرىپ چىڭ باغلىۋەتتى. بىرئازدىن كېيىن بەزمىگە كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئاتلىرىغا مىنىپ ئۆز قارارگاھلىرىغا قاراپ كېتىشتى.

— بۇ يەردىكى سېھىرگەرلەرنىڭ كۆرسىتىۋاتقان كارامىتى بولسا كېرەك، — دېدى ھوڭغۇللار دەريا‌غا قاراپ، — بۇگۈن كېچىدە بىزگە بىر بالايىئاپەت كەلمىسە بولاتتىغۇ. ئالدىمىزدىكى رۇس ئېلىدە تېخى نېمىلەرگە يولۇقمىز، بۇنى بىر تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئون ئالتىنچى باب

مۇدھىش كېچە

ھەي يىگىت ئىگىرايسەن كەلدىڭ قايىقتىن؟
قايسى يۇرت، قايسى ئەل، قايسى ماكاندىن.
ئېيتقىنا، ئەسلىڭنى، كىمدۇرسەن ئۆزۈڭ،

كىم بولار ئەۋلادىڭ، ئاتا ۋە بوۋاڭ؟
(قەدىمكى زامان قوشاقلىرىدىن)

كەچكە يېقىن ھاۋا تېخىمۇ بۇزۇلۇپ يامغۇر بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى. جۇدۇنى تۇتۇپ غەزەپلەنگەن ئىدىل دەرياسىنىڭ دولقۇنى قەھرى بىلەن قىيا تاشلىق ئېگىز قىرغاقلا كېلىپ ئۇرۇلاتتى. رېتىمسىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان دولقۇن تۇۋرۈكلىرى قانچە ئېگىز كۆتۈرۈلگەنسېرى دولقۇنلار ئارىسىدىكى ئويمانلىق تېخىمۇ تۆۋەن چۈشەتتى. شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان مۇدھىش بوران چېدىرلارنى، كىگىز ئۆيلەرنى خۇددى ھازىر ئۈچۈرۈپ دەريانىڭ پۈكلەڭ تەكتىگە ئەلپازدا بىر ئۇيانغا، بىر بۇيانغا چايقايتتى. شارقىراپ يېغىۋاتقان يامغۇر تاتارلارنىڭ بېشىغا چېلەكلەپ قۇيۇلغاندەك چۈشۈشكە باشلىدى.

تەقدىرنىڭ بۇ كارامىتىگە ھېچ نەرسە تەڭ كەلمەيتتى. لەشكەرلەر توختۇپ تىترەشكە باشلىدى. ئۇلار تېپىلىشىپ گۈلخان يېقىپ ئىسىنماقچى بولۇۋىدى، ئەسەبىي بوران ئۇلارغا ئىمكان بەرمىدى. لەشكەرلەر بۇ ھادىسىلەرنى رۇسلارنىڭ جىن - شەيتانلىرىنىڭ بىزگە كەلتۈرگەن بالايىئاپىتى، دەپ چۈشىنىپ ئۇلارغا توختىماي لەنەت ياغدۇردى.

چېدىرلارنىڭ ئىچى سوغۇق ۋە قاراڭغۇ ئىدى. ئۈستىدىن شارقىراپ يامغۇر ئۆتسە، يان يوچۇقلىرىدىن گۈركىرەپ سوغۇق شامال كىرەتتى. چېدىر ئىچىگە گۈڭگا نۇر ېچىپ تۇرغان شاملارنىڭ ئوتى شامال دەستىدىن ھېلىدىن - ھېلىغا ئۆچۈپ تۇراتتى. چېدىر ئىچىدە ئەلەڭلەپ يۈرگەن ئادەملەرنىڭ تامغا چۈشكەن ئۇزۇن - ئۇزۇن سايىلىرى غەلىتە مەخلۇقلارغا ئوخشايتتى.

ئەرەپشاھ سېرتقا چىقىپ چېدىرلارنى ئارىلاپ قاراۋۇللارنى

كۆزدىن كەچۈردى. قاتتىق بوران ئادەمنى ئۆچۈرۈپ كېتەي دەيتتى، بولۇپمۇ شامالغا قارشى مېڭىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. بۇ قاراڭغۇلۇقتا ماڭدام مېرىدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. قاراۋۇللۇقتا تۇرغان نۆكەرلەرنى ئارىلاپ يۈرگەن ئەرەپشاھ ئۇلارغا:

— تۈن ئىنتايىن قاراڭغۇ، ھوشيار بولۇڭلار! دۈشمەن قاراڭغۇ كېچىدىن پايدىلىنىپ بىزنى غەپلەتتە قويمىسۇن! — دەپ ۋارقىراپ قويياتتى.

ئەرەپشاھ سىرتتىن بىرئاز ئايلانغاندىن كېيىن، جاھانگىر-نىڭ ئۆيىگە كىردى. باتۇخاننىڭ يولۋاس تېرىسىنىڭ ئۈستىدە ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى سۈبىتاي باھادىر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ بوسۇغىدىلا ھۈرمەت بىلەن باش ئېگىپ تۇردى.

— رۇسلارنىڭ خۇداسى بەكمۇ قەھرى - غەزەپلىك ئوخشايدۇ. بەزىمىزنىمۇ بۇزۇپ تاشلىدى، قارىغىنا، — دېدى باتۇخان، — بوران چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇپ، ھاۋانى سوۋۇتۇپ، مېنىڭ ئارسلانلىرىمنى رۇس يېرىگە قەدەم باسقۇز-مايمەن، دەپ قورقۇتۇۋاتقان ئوخشايدۇ.

بۇ چاغدا شامال كۈچىيىپ چېدىرنى زەردە بىلەن كېلىپ ئۇردى. باتۇخان بىر نەرسىدىن چۆچۈگەنىدەك ئەتراپقا قاراپ قويدى.

— ئىدىلنىڭ گۈركىرەۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ ھېلىمۇ ئۇنىڭدىن ساق - سالامەت ئۆتۈۋاپتۇق دېگىنە؟ — دېدى باتۇ-خان سۈبىتايغا.

بىرئاز سۈكۈتتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، باتۇخان دەريا دولقۇنىنىڭ قىياغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇۋاتقان ئاۋازىغا يەنە قۇلاق سالدى، بۇ چاغدا سىرتتا بولغان ئوپۇر - توپۇر ئاۋاز

ئۆي ئىچىگە بىلىنەر - بىلىنمەس ئاڭلىنىپ قالدى. بۇنى ئاڭلىغان ئەرەپشاھ سىرتقا چىقىپ كېتىپ بىرئازدىن كېيىن قايتىپ كەلدى.

— ناتونۇش بىر كىشى: «جاھانگىر بىلەن كۆرۈشسەم، ئۆزىگە ئېيتىدىغان مەخپىي سۆزۈم بار ئىدى» دەيدۇ، — دېدى ئۇ.

— كىرسۇن! — دېدى خان.

ئەرەپشاھ ئاۋايلاپ ئىشىكنىڭ بىر چېتىنى ئاچقانىدى، سىرتتىن نەشتەردەك سوغۇق شامال بىلەن مۇزدەك يامغۇر تامچىلىرى ئۇنىڭ يۈزىگە كېلىپ ئۇرۇلدى. شام لىپىلداپ ئۆچۈپ قالايلا دەپ قالدى. ئۆي ئىچى بىردىنلا قاراڭغۇلىشىپ كەتتى. ئۆيگە بىرسى كىرىپ كەلدى. ئىشىك يېپىلىپ سىرتتىن كىرگەن شامال توختىغاندىن كېيىنلا شام لىپىلداشتىن توختاپ، قايتىدىن يورۇق يېنىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىمۇ شامنىڭ يورۇقى كۆڭگا ئىدى. لېكىن ئادەمنى تونۇغىلى بولاتتى. ئۇ كىشى ئىشىك ئالدىدىلا ئۆرە تۇردى. ئۇ ئىنچىكە، ئېگىز كېلىدىغان ئادەم ئىدى.

— موڭغۇل خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھىغا ئېگىلىپ سالام! داڭقىڭ، شانۇ - شۆھرىتىڭ لەشكىرىڭدىن بۇرۇن بىزنىڭ ئۇپرىقىمىزغا يېتىپ كەلگەنىدى. ھازىر سېنى بىلمەيدىغان ئەل يوق. مەرتىۋەڭ ئۈستۈن، دۆلىتىڭ زىيادە بولسۇن، — دېدى ئۇ سالقىن ئاھاڭدا. ئۇ گېپىنى تۈگىتىپلا بېشىدىكى قۇندۇز بۆكنىڭ ئۈستىدىكى يامغۇر سۈيىنى سىلكىۋېتىپ تۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇردى.

— خۇش كېلىپسەن، — دېدى باتۇخان ئىللىق چىراي بىلەن، — بوران - چاپقۇنلۇق مۇدھىش كېچىدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ يول بولسۇن!

موڭغۇللار چاقىرىلمىغان مېھماننىڭ چىرايىدىن ۋە ئۈستىبېشىغا قارىپ، ھەيرانۇھەس بولۇشتى. مېھمان تاتارچە بىلىدىغ

كەن. لېكىن ئۆزى بۇ ئەتراپتىكى قىيچاقلارغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارغا ئوخشاش يۈز - سۆڭەكلىرى سىرتقا چىققان ئەمەس ئىدى. قوللىرى ئۇزۇن، قاڭشارلىق بۇرنى چىرايىغا قانداقتۇر بىر سالاپەتلىك تۈس بېرىپ تۇرغاندەك ئىدى. قويۇق قارا قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ قارا كۆزىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئارىلاپ ئاق سانجىغان ساقلىنى سىيپاپ قويياتتى.

— ھۈرمەتلىك خان، ئالدىڭدا ئولتۇرغان كىشىنى ئادەتتىكى بىر يولۇچىمىكىن دەپ ئويلاپ قالما. ئۇ ئاتاقلىق، دۆلەتمەن ئادەمنىڭ بالىسى، مەن رەزانىنىڭ بۈيۈك كىنەزى گىلىپ ۋىلادىمىروۋىچ دېگەن كىشى بولىمەن.

— رەزاندىن كەلگەن ئەلچى بولساڭ، گىلىپ كىنەز بولساڭ يالغۇز كەلگىنىڭ نېمىسى؟ نۆكەرلىرىڭ قېنى؟ — دېدى باتۇخان شۇبھىلەنگەندەك قاشلىرىنى ھىمىرىپ.

— ئۇنداق ئەمەس ئۇلۇغ خان! مەن ئەلچى بولۇپ كەلگىنىم يوق. سېنىڭ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ھازىر ئىكەنلىكىمنى ساڭا ئىزھار قىلىش ئۈچۈن كەلگەنىدىم، — دېدى كىنەز گىلىپ ئۆڭۈپ تۇرۇپ.

— بۇ نېمە دېگىنىڭ؟ بۇنى قانداق چۈشىنىشكە بولىدۇ؟

— مەن بۈيۈك رۇس يېرىنىڭ بۇلۇڭى - پۈچقاقلىرىغىچە بەش قولدەك بىلىمەن. شۇڭا ساڭا پايدام تېگىپ قالامدىكىن، دەپ ئويلايمەن.

— سۈبىتاي باھادىر! بۇ كىنەز بىزنى رۇس يېرىدە يولدىن ئادىشىپ قالىدۇ، دەپ ئويلىسا كېرەك، ئۇنىڭغا رۇس يەرلىرىنى كۆرسىتىپ قويغىن، — دېدى باتۇخان.

سۈبىتاي يۆگەكلىك چوڭ يالتىراق قەغەزنى ئېلىپ گىلەم ئۈستىگە يايدى.

— رۇس يېرى دېگىنىڭ مانا ماۋۇمۇ؟ — دېدى ئۇ، —

ئىدىل مانا، سېنىڭ رەزانىڭ ماۋۇ ۋىلادىمىر①، رۇسلار-
نىڭ ھەممە يېرى خۇددى ئالقىنىمىزدا تۇرغاندەك ئالدىمىزدا
تۇرمامدۇ؟!

— رۇس يېرىنىڭ سۈرىتىغۇ بۇ، نەدىن تاپتىڭلار؟ بۇ ئىش
ئويۇڭلارغا قانداق كەلدى؟ — دەپ كىنەز گىلىپ ھەيران قالدى.

— مېنىڭ قولۇمدىن ھېچنەرسە قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ! —
دېدى باتۇخان ئالقىنى بىلەن قەغەزنىڭ ئۈستىنى بېسىپ تۇ-
رۇپ، — رۇس يېرى مانا مۇشۇنداق مېنىڭ ئالقىنىمغا چۈشىدۇ.
مەن ھەممىنى بويسۇندۇرىمەن، بەلكىم سەن مۇشۇ قەغەزنى
قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن بولساڭ كېرەك، رۇس كىنەزى.

كىنەز گىلىپ نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ھەيران بولغىنىچە
تۇرۇپلا قالدى. باتۇخان كىنەزگە كىنايە قىلىپ:

— بۈيۈك كىنەز گىلىپ جانابلىرى، ئىتتىپاق قۇرغاندا
يالغۇز ئادەمنىڭ نەچچىلىك ھەسسىسى بولماقچى، ئەگەر ئىلىك
بىلەن، يۇرتۇڭ بىلەن، لەشكىرىڭ بىلەن كېلىپ قوشۇلغان بولـ
ساڭ ئىدى، ئۇ چاغدا بىر گەپ بولاتتى. ھەر تۈرلۈك سوۋغا —
سالام، زىبۇزىننەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولساڭمۇ يەنە بىر
گەپ ئىدى. ئىككى قولىنى بۇرنىغا تىقىپ كەلگەن ئادەمدىن
بىزگە نېمە ياخشىلىق كېلىدۇ! ئەل — يۇرتۇڭ، نۆكەرلىرىڭ
نەدە؟ بىزگە ئەكەلگەن سوۋغا — سالامىڭ نەدە؟ — دېدى.

كىنەز گىلىپنىڭ ئۈستىدىن بىر چېلەك سوغۇق سۇ قۇيۇلغانـ
دەك بولۇپ كەتتى.

— مېنىڭ ئەمدى خەلقىمۇ، لەشكىرىمۇ، بايلىقىمۇ يوق.
دۈشمەنلىرىم مېنى ئۇلارنىڭ ھەممىدىن مەھرۇم قىلدى. ئۆز
يۇرتۇمنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇم. كۆپ يىلـ
لاردىن بۇيان قىپچاق ئېلىنى پاناھلاپ يۈرۈۋاتىمەن. قوغلىنىپ

① ۋىلادىمىر شەھىرى

سۈرگۈندە يۈرگەن قاچقۇنمەن، — دېدى كىنەز.
باتۇخان چىرايى ئۆڭۈپ، قاپقى چۈشۈپ جىمىپ كەتتى ۋە:
— خوش، مېنى نېمە قىلىپ بەر دەيسەن؟ مەندىن نېمە تەلەپ قىلماقچىسەن؟ — دېدى ئۇ.
— دۈشمىنىڭنى يوقىتىشقا ياردەملەشمەكچىمەن.
— دۈشمەن دېگىنىڭ كىم؟
— ھازىر رەزاندا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان كىنەزلەر.
— دۈشمىنىمنى يوقىتىش مېنىڭ ئۆز قولۇمدىن كېلىدۇ. بۇ-نىڭغا باشقا بىر كىشىنىڭ ياردىمى ھاجەتسىز، ھېلىغۇ كىنەز-كەن، ئۇنىڭدىن چوڭلىرىغىمۇ بىزنىڭ كۈچىمىز يېتىدۇ. بىزنىڭ قولىمىزدىن قېچىپ قۇتۇلىدىغان ھېچ نەرسە يوق. بۇ تەرىپ-دىن سەن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمىسەڭمۇ بولىدۇ!
— مەن يالغۇز رەزان كىنەزلىرىنىلا ئەمەس، پۈتكۈل رەزان خەلقىنى ئىنتايىن يامان كۆرىمەن. مېنى قوغلاندى قىل-غان رەزاننىڭ قۇرۇلتىيى①.
باتۇخان سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇرغان سۈبىتايغا قارىدى.
— دانا مەسلىھەتچىم، سېنىڭ پىكرىڭ قانداق؟ بۇ كىنەز-نىڭ ئېيتقانلىرىغا نېمە دەيسەن؟ — دېدى ئۇ.
— سېنىڭ خاسىيەتلىك بۈيۈك بوۋاڭ ۋاڭىسلىرىغا «ياساق»

---

① رەزان كىنەزى گىلىپ ۋىلادىمىرۇۋىچ پۈتكۈل رەزاننى ئۆزىگە بۈيە-سۈندۈرماقچى بولۇپ، باشقا ئۇلۇسلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئۇنىڭ ئاكا-ئىنى ۋە باشقا تۇغقانلىرىنى تويغا تەكلىپ قىلىش چارىسى بىلەن ئالداپ ئەكە-لىپ ئۇ تويدا قېچاقلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا قىرىپ تاشلىغان. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشىغا رەزان خەلقى قاتتىق نارازى بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كىنەز گىلىپ قېچاق يېرىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ ئۇ يەر-لەردە بىرقانچە يىل يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن.

قانۇننى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ ئىككىلىكى ساقا مەلۇم. شۇ قانۇندا «جاسۇسلار، يالغان گۇۋاھ بولغۇچىلار، باشقا ياماندىشىلار بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشىلەر بىلەن سەھەرگەلەر ھەر دائىم ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇلۇپ تۇرۇلۇشى لازىم①». دەپ يېزىلغانىدى، — دەپ جاۋاب بەردى سۇبىتاي.

گۈلىپ دەرماننسىزلىنىپ، تىلى تۇتۇلدى. باتۇخان قاشلىرىنى ھەمراپ كىنەزدىن كۆزىنى ئۇزمەي تىكىلىپ تۇرۇپ:

— كىنەز گۈلىپ! سەن مېنىڭ ئىنتىپاقچىم ئەمەس. بەلكى نۆكىرىم بولسەن، ئەگەر خۇپسەنلىك قىلىپ مېنى ئالداپ كەتمەكچى بولىدىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا ئۆز ئۆۋلىڭ ئۈزۈكگە! ئەگەر ساقا شېرىن جان لازىم بولىدىغان بولسا، ئۇنداق شۇملۇقنى قىلمايسەن، ئەمدى چىقساڭ بولىدۇ.

— ئەرەپشاھ، ماۋۇ كىشىنى ئۇزىتىپ قويغىن! — دېدى باتۇخان بىرئازدىن كېيىن. كىنەز گۈلىپ خاندىن بىر - ئىككى ئېغىز ياخشى سۆز ئۈمىد قىلىپ ئەدەب بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ بىرئاز تۇرغانىدى، لېكىن باتۇخان چىش يېرىپ بىر-نەرسە دېمەي تەتۇر قارىۋالدى. سۇبىتاي باھادىر ئۇنىڭغا كىر-پىك قاقماي تامنىڭ تۆشۈكىدەك تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. ئەرەپشاھ تەكەللۇپسىزلا ئىشىكنى ئېچىپ ئۇنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇردى.

كىنەزنىڭ قارا كۆزلىرىدىن ئوت يېنىپ كەتتى. كۆزىدىن ئاچچىق ۋە غەزەپ بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئىشىكتىن چىقتى - دە، قارانغۇلۇق ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

---

① چىڭگىزخان «ياساق» نىڭ 57 - ماددىسى.

ئون يەتتىنچى باب

ئىدىل خانى توغرۇلۇق چۆچەك

...غەربكە قاراپ كۆچكەن هونلارنىڭ داهىيسى شىشى دېگەن كىشى مۇنداق دېگەنىكەن:

بىز ئۆمرىمىزنى ئات ئۈستىده جەڭ قىلىپ ئۆتكۈزىدىغان بىر تائىپە. بىزنىڭ ناممىزنى ئاڭلىغانلىكى كىشىلەرنىڭ هەممىسى ۋەهىمە ئىچىده قالىدۇ... شۇڭا بىز ئۆزىمىز بۇ دۇنيادىن كەتكەن بىلەن كۆرسەتكەن باتۇرلۇقىمىز ۋە جاسارىتىمىز مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ. بىزنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرىمىز خەلقنى باشقۇرۇپ ئۇلارغا داهىي بولىدۇ.

(شەرق تارىخىدىن)

ئۇشتۇمتۇت چىققان بوران بىلەن چېلەكلەپ قۇيغاندەك قاتتىق يامغۇر يېغىن بەزمىگە يىغىلغان موڭغۇل، تاتار خانىلىرىنى ئۆز چېدىرلىرىغا كىرىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن هەشەمەتلىك بەزمىنىمۇ يىغىشتۇرۇپ قويۇشقا توغرا كەلدى. باتۇخان ئۆز چېدىرىغا قايتمىدى. ئۇ بۈگۈن يەتتىنچى يۇلتۇزنىڭ يەنى يەتتىنچى ئايالى يۇلتۇز خېنىمنىڭ ئۆيىده بولماقچى بولدى. ئۇ بىرنەچچە ئادىمى بىلەن ئۇيۇن - تاماشىنىڭ ئاخىرىنى شۇ يەرده ئاياغلاشتۇرماقچى بولۇپ غوجىدارغا هۈجرىنى تويغا لايىق قىلىپ تەييارلاپ قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

غوجدار خانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پەس ئاۋاز بىلەن:

— تەقسىر، قانچە ئادەمگە تەييارلىق قىلساق بولار؟ — دېۋىدى، خان ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي باشقا سۆز بىلەن بولۇپ كەتتى. غوجدار دەرھال ئۆز يارداملىرىنى يىغىپ ئۇلارغا ئاش، سۇ، ئورۇن كۆرپە تەييارلاش ئۈچۈن بۇيرۇق بەردى. چىغىناقتىن ئېلىپ كېلىنگەن ئوزۇق - تۈلۈك كۆپ ئىدى. شۇڭا غوجدار ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا:

— ھەر تۈرلۈك ئىچىملىك، قىزا - قارشا، تولغىماچ نان، بوغۇرساق قاتارلىق نازۇ نېمەتلەردىن داستىخانغا دۆۋىلىۋېتىڭلار، تويغا ئادەم جىق كەلسىمۇ، ئاغزىدىن ئاشقۇدەك بولسۇن. ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان قاچىلارنى رەتلەپ تەق قىلىپ قويۇڭلار! — دېدى.

يۇلتۇز خانىشنىڭ سەككىز قاناتلىق ئاق كىگىز ئۆيى ئېگىز بىر تەكشىلىككە تىكىلگەن بولۇپ، يامغۇر ياغقاندا سۇ كىرمەسلىكى ئۈچۈن ئەتراپىغا ئايلاندۇرۇپ ئېرىق كولاپ تام كىگىزنىڭ ئاستىنى كېرىگىنىڭ تۈۋىگە تۇپا بىلەن باستۇرۇپ كۆمۈپ قويغانىدى. چېدىرنىڭ ئىچى كەڭ بولغاچقا، ئادەم كۆپ سىغاتتى. يۇلتۇزنىڭ يى لىيەنخې دېگەن خىتاي دېدىكى ئۇنىڭغا قانداق كىيىم كىيىش، مېھمانلارنى قانداق قارشى ئېلىش، ئۇلار بىلەن قانداق سۆزلىشىش تۇغرىسىدا مەسلىھەت بېرىپ تۇردى.

— ئەگەر يېڭىلىپ كېتىدىغاندەك بولساڭ مەن ھەر دائىم يېنىڭدا بولغاندىن كېيىن، مۇڭاپىق سۆزلەرنى قۇلىقىڭغا ئاستا شۇنىرلاپ قويىمەن. بولمىسا ئىشارەت بىلەن ئېسىڭگە سېلىپ قويىمەن. ھېچ نەرسىدىن قورقما، جۇرئەتلىك بولغىن! — دېدى ئۇ يۇلتۇزغا.

جاھانگىرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۇلتۇزنىڭ ھۇجرىسىغا ئەڭ ئالدى بىلەن ھاجى رەھىم كەلدى. يۇلتۇز دەسلىپىدە ماۋۇ دەرۋىش مېنى تونۇپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرىگەنىدى. تەلىيىگە ياراشا ھاجى رەھىم ئۇنى تونۇمىدى. چۈنكى ياش خانىش قاتۇرۇپ پەرداز قىلغانلىقى ئۈچۈن بىر قاراپلا تونۇپ كېتىش قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ياراشىملىق ئىسىل كىيىملەر ئۇنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈۋەتكەنىدى. ئۇ ھاجى رەھمىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى. دېدەك يېلىيەنخې مېھمانىنىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىپ تۆرگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇ بىر ھازاغىچە چالنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇنىڭدىن ھەرخىل سوئاللارنى سوريدى. ئۇ بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن ئىدىل بويىدا قانداق خەلقلەر ياشىغانلىقى، قانداق ۋەقەلەر بۈلغانلىقى توغرىسىدا سۈرۈشتۈردى. ھاجى رەھىم خىتاي دىدەكنىڭ سوئاللىرىنى جاۋابسىز قالدۇرماي شۇ زامانلاردا يۈز بەرگەن بىرقانچە قىزىقارلىق ۋەقەلەر توغرىسىدا بىلگىنىچە سۆزلەپ بەردى. كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان ۋەقەلەرنى ئاڭلاپ يېلىيەنخې ۋاقىتنىڭ تېز ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىمۇ سەزمەي قالدى.

بىر ھازادىن كېيىن، ئاتنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. يېلىيەنخې سىرتقا چىقىپ يېراقتىن بىر توپ ئاتلىق كىشىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. توپنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقىنى باتۇخان بولۇپ، ئۇ ئۇستىگە ئېسىل يېپەك تون، پۇتىغا ئېگىز ئۆچلىك قىزىل كۆن ئۆتۈك كىيىۋالغانىدى. يېنىدا بولسا سۈبتاي باھادىر ۋە ئۇنىڭ بىلەن دائىم بىللە يۈرىدىغان خانزادىلەر ھەم سېپاھلار بار ئىدى. مېھمانلارنى يۇلتۇز ئۆزى، ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. باتۇخان ئۆيگە كىرگەندە ئۇ يەرگىچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. خىتايچە تىكىلگەن ئىسىل كىيىم ۋە بېشىدىكى ئالتۇن ئۇققالىق ئېگىز تاج ياش خانىشنىڭ

گۈزەل چىرايىغا بەكمۇ ياراشقانىدى.

مېھمانلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئۆيگە كىردى.

— يۇلتۇز خېنىم، — دېدى باتۇخان تۆرگە سېلىنغان يىپەك كۆرپىدە ئولتۇرۇۋېتىپ، — سېنىڭ بۇرۇنقى زامان ھېكايىلىرىنى بىلىدىغىنىڭ ئېسىمگە كېلىپ سائا بىر كارامەت چالنى كۆرسەتكۈم كەلدى. ئۇنداق ئادەملەر سەن ئېيتىپ يۈرگەن ھېكايىلەردىلا بولىدۇ. قازىق دېگەن بىر چال بار. ئۆزى سېمىرگەر بولسا كېرەك، كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا مىڭ ياشقا كىرىپتۇ. ئەلۋەتتە مىڭ ياشقا كىرگىنى يالغان. ھازىرقى زاماندا بىر - بىرىنى ئالداش دېگەن كىشىلەرنىڭ ئادىتىگە ئايلانغان.

خان سۆزىنى تۈگىتىشى بىلەنلا يى لىيەنخې يۇلتۇزنىڭ قۇلىقىغا بىر نەرسىلەرنى دەپ شۇڭىرلىدى، ئۇ دەرھالا باتۇخانغا قارap:

— ئەگەر ئۇ كىشىنىڭ مىڭ ياشقا كىرگىنى راست بولسا، ئۇ چاغدا قەدىمكى زاماندا بۇ ئىدىل دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ھون دېگەن ئەلنى جەزمەن بىلىدۇ. ئېھتىمال ئۇ كىشى شۇ ئەلنىڭ داھىيسى بولغان ئاتاقلىق ئىدىل خانىنى① بىلىشىمۇ مۇمكىن، بەلكىم ئۇ خانىنى كۆرۈشكىمۇ مۇيەسسەر بولغاندۇ؟

— سېنىڭ ئېيتقىنىڭ توغرا، ئۇنى بۇ ھۇزۇرغا چاقىرتايلى، ئۇ قېرى يالغاننى قانداق توقۇيدىكىن، تاماشىسىنى بىر كۆرەيلى، — دېدى باتۇخان.

كۆپ ئۆتمەي نۆكەرلەر قازىق سېھىرگەرنى يېتىلەپ يۇل تۈزىنىڭ ھۇجرىسىغا باشلاپ كىردى. سېھىرگەر قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغان بىر چال بولۇپ، چاچ - ساقىلى ئاپئاق ئاقارغان. ئۇستىبېشى جۇل - جۇل ئىدى. ئۇنىڭ بىر ياش ئايال

---

① ئىدىل خانى — بۇرۇنقى زامانىدىكى ھونلارنىڭ خانى، ياۋروپادا ئۇنى ئاتىللا دەپ ئاتايدۇ.

بىلەن بىرگە كىشەنلەپ چېتىپ قويۇپتۇ. ئۇ كۆزلىرىنى ئالاق-جالاق قىلىپ ئۆيدە ئولتۇرغانلارغا هومىيىپ قارىدى. ئىككىلىسى بىر-بىرىگە يۆكۈنۈپ ئولتۇردى.

ئولتۇرغانلارنىڭ هەممىسى قىزىقسىنىپ بۇ ئىككىسىگە بىر هازاغىچە قارىدى. بولۇپمۇ هېلىقى سېهىرگەردىن هېچكىم كۆزىنى ئۈزمىدى ئىشىكتىن كىرگەندە ئولتۇرغانلارغا ئالىيىپ قارىغان قېرى ئەمدى تام ياغاچقا يۆلىنىپ، بېشىنى تۆۋەن سالىۋېلىپ مۈگدەپ ئولتۇرغان ئادەمدەك كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. بەزىدە يەنە كۆزىنى ئېچىپ ئەتراپىغا بىر قۇر قاراپ قويياتتى. ئۇ بېشىغا تەڭگە مونچاقلار قادالغان ئۇزۇن كۆلا كىيىپ، ئۇستىدىكى يوللۇق چاپىنىنىڭ يەڭ، ئېتەكلىرىگە ئەلىتېرە تۇتۇۋالغاندى. چۆرىسىگە هەرخىل يىپلار بىلەن كىشىلەرگە چۈشىنىكسىز بىرخىل يېزىقلارنى كەشتىلىۋالغانىدى. پۇتىدىكى يوغان ئۆتۈكنىڭ تۇمشۇقى ئاسمانغا قاراپ تۇراتتى. بىر چاغدا سېرگەر باشقىلارنى كۆزگە ئىلمىغاندەك قىلىپ پۇتىدىكى ئۆتۈكىنى يېشىشكە باشلىدى. ئۆتۈكنى يېشىپ تاشلىغاندىن كېيىن، پۇتىدىكى پايتىمىسىنى ئالغانىدى، پۇتىنىڭ ئۇچىدا خۇددى نەيزىگە ئوخشاش بىر نەرسىلەر كۆرۈندى. ئۇ ئەسلىدە پۇتىنىڭ تىرناقلىرى ئىكەن. ئۇنىڭ تىرناقلىرى ئاجايىپ ئۇزۇن بولۇپ، خۇددى قوشقارنىڭ مۈگىزىدەك تولغىنىپ كەتكەنىدى. پۇتىنىڭ ئۇششاق بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا بىردىن قۇرۇتۇلغان كۆل پاقىسىنى قىستۇرۇۋاپتۇ. موڭغۇللار سېهىرگەرگە ئاغزىنى ئاچقان پېتى قاراپ قالىدى. بۇلار ئۆمرىدە بۇنداق شامانىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

ئەنە شۇنداق بىر هازا ئولتۇرغاندىن كېيىن باتۇخان:

— قېرى، قانچە ياشقا كەلدىڭ؟ — دېدى.

— نەچچە ياشقا كەلگەنلىكىمنى ئۆزۈمۇ بىلمەيمەن،

تالاي زامانلاردىن بېرى ياشاپ كېلىۋاتىمەن. ئېھتىمال مەڭ ياشتىن ئېشىپ كەتكەندىمەن...

— ئۇنداق بولسا ئەينى زامانلاردا بۇ دەريانىڭ بويىنى ماكان تۇتقان ھونلارنى بىلسەڭ كېرەك؟ شۇ ھونلارنىڭ پادىشاھى ئىدىل خان توغرىسىدا بىر نەرسە ئېيتىپ بەرگەن بولساڭ ياخشى بولاتتى.

چال بىلمەن، بولىدۇ ئېيتىپ بېرەي، دېگەندەك قىياپەتتە بېشىنى لىڭشىتىپ، پۇتىنىڭ بارماقلىرىنى مىدىرلاتتى. بۇ چاغدا بارماقلىرىنىڭ ئارىسىدىكى قۇرۇق پاقىلار شاراقلاپ كەتتى.

— ئىدىل خانى ھەققىدە بىر ھېكايە ئاڭلىغانىدىم. بۇ-رۇنقى زاماندا بۇ يەردىكى ھېكايىچى قېرىلار سۆزلەپ يۈرەتتى.

— شۇ ھېكايەڭنى بىزگە ئېيتىپ بەرگىن، — دېدى باتۇخان.

قازىق ئىككى كۆزىنى چىڭ يۇمۇپ ئىككى ياقىغا نىرغاڭ-لاپ بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاھاڭغا سېلىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا، بۇنىڭدىن بىرنەچچە مىڭ يىل مۇقەددەم ئەل ئىمىن، يۇرت تىنچ چاغلاردا باي بىلەن گادا-يلارنىڭ پەرقى يوق چاغلاردا، ھەممە ئادەم خۇشال - خۇرام ياپراپ يۈرگەن، قوي ئۈستىدە تورغاي ئۇۋلىغان زامانلاردا، كىشىلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى باتۇر بولۇپ، نامى جاھانغا پۈر كەتكەن دەۋرلەردە، بۇ دەريانىڭ بويىدا، ئاۋۇ تاغنىڭ ئوستىدە ئوراق خان دېگەن بىر خان بولغانىكەن. ئۇ ئىنتايىن غەيرەت-لىك، ئارسلاندەك ھەيۋەتلىك، قۇدرىتى تەڭداشسىز، غەزىپى كۈچلۈك كىشى ئىكەن. خانىنىڭ ئوردىسى بۇ تاغنىڭ دەل ئۈس-تىدە ئىكەن. سارايىنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي قوزۇق قىلىپ قېقىل-غان ئۇزۇن ياغاچ بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئۇ قوزۇقلارنىڭ

هەممىسىگە خانىنىڭ دۇشمەنلىرىنىڭ كاللىسى سانجىپ قويۇلغانىكەن.

— ئوراق خانىنىڭ يىلقىسى ناھايىتى چىق ئىكەن. پادىشاھ ئۆز يىلقىسىنىڭ سانىنى بىلمەيدىكەن. يىلقىلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇلار ئوتلاپ يۈرگەن يەرنىڭ يۈزىنى كۆرگىلى بولمايدىكەن. خان ئات قورۇسىدا يۈز ئايغىرنى ئالاھىدە بېقىپ ساقلايدىكەن. بۇ ئايغىرلارنىڭ ھەممىسىنىڭ يالى ئالتۇنىكەن. بۇ دەريانىڭ باش ۋە ئاخىرقى ئېقىمىنىڭ ئىككى يانىدا قىسىدىكى ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بېقىندىكەن. دۇنيادا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان بىرمۇ ئەل چىقماپتۇ. ئۇرۇمۇنلىغان ئەل لەرنىڭ سودىگەرلىرى كېمە بىلەن مۇشۇ دەريا ئارقىلىق ئوراق خانىنىڭ ئېلىگە كېلىدىكەن. ئۇلار ھەر تۈرلۈك ماللارنى ئېلىپ كېلىپ بۇ يەردە سېتىپ، بۇ يەردىن باشقا ئېسىل ماللارنى ئېلىپ كېتىدىكەن. قىرىمدىن، خىتايدىن، يىراقتىكى ئەرەبىستانىدىن، ئالتە ئاي كۈندۈز، ئالتە ئاي كېچە بولىدىغان يەرنىڭ ئۈستىنەزەر ھەممىسى ئوراق تېغىنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە توختاپ پادىشاھقا سۆزغا تەقدىم قىلماي ئۆتمەيدىكەن. شۇڭا ئۇراقنىڭ بايلىقى ئېشىپ، دۆلىتى زىيادە بوپتۇ.

— كۈنلەرنىڭ بىرىدە دەريا ئۈستىدە تىل بىلەن تەسۋىرلىگۈسىز دەھشەتلىك بىر بوران چىقىپتۇ. باخشى، سېھىرگەرلەرنىڭ ھەممىسى خۇداغا يالۋۇرۇپ: «بىزنى قەھر - غەزىپىڭدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن» دەپ ناله - پەريات ئۇرۇپتۇ. لېكىن خۇداغا قانچە يالۋۇرغىنى بىلەن بوران زادىلا بېسىلماپتۇ، ئەكسىچە ئەدەپ كېتىپتۇ. دەھشەتلىك دولقۇن ئەك چوڭ كېمىلەرنىمۇ قىرغاققا ئۇرۇپ پاچاق - پاچاق قىلىۋېتىپتۇ.

سېھىرگەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىلىرى دەريا بويىدىن نېرى كەتمەي كېچە - كۈندۈز خۇداغا سېغىنىپ دۇئا - تىلاۋەتتە بولۇپتۇ. ئاخىرى بىر كۈنى ئۇ ئوراق خانغا كېلىپ مۇنداق دەپتۇ: «بۇگۈن كېچە شامال بېسىلىپ، ئاسمان سۈزۈلۈپ ئاي يورۇغان ۋاقىتتا مەن بىر كارامەت كۆردۈم. يار ياقىسىدا ئولتۇراتتىم، بىرئازدىن كېيىن، سۇ ئاستىدىن سۇ پادىشاھى چىقىپ كەلدى. چېچى ئۇزۇنلۇقىدىن يەرگە تېگىپ تۇراتتى. ساقلى تىزىغا چۈشەتتى. بېلىنىڭ يۇقىرىسى ئادەمگە ئوخشىغان بىلەن بېلىنىڭ تۆۋىنى بېلىققا ئوخشايدىكەن. بېشىدا ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجنىڭ قاق ئۈستىدە گۆھەر بار ئىكەن. ئۇ يۇلتۇزدەك چاقناپ ئەتراپنى يورۇتۇپ تۇرىدىكەن. ئۇ بىرئاز ئاچچىقلانغاندىن كېيىن، قۇيرۇقى بىلەن سۇنى بىر شالاقشىتقانىدى، دەريا سۈيى ئاستىن - ئۈستى تۇن بولۇپ، كۆتۈرۈلگەن دولقۇن قىرغاقتىن ئېشىپ كېتەي دېدى. بىر پەستىن كېيىن ئۇ ماڭا بۇرۇلۇپ: «ئوراق خانىڭ دۆلىتىنىڭ بۇنچىلىك زىيادە بولۇشى نەدىن كەلگەن، بۇنى بىلەمسەن؟ ئۇ ئەقەللىيسى يېمەك - ئىچمەكىنىمۇ مۇشۇ يەردىن ئالىدۇ. ئۇنىڭ ھەممە بايلىقى مۇشۇ ئىدىل دەرياسىدىن ئۆتىدىغان كېمىدىن كەلگەن. كېمىچىلەر پۇتۇن سېلىقنى ئوراق خانغا تاپشۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ ھازىر تەڭداشسىز بېيىپ كەتتى. ھالبۇكى، پۇتكۈل سۇ دۇنياسى ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سۇ پادىشاھىغا ھېچكىم بىرنەرسە ئەكەلمەيدۇ. بەس، ئەمدى مەن بۇنداق خورلۇققا چىداپ تۇرالمايمەن! ئوراق خېنىمغا ئېيتقىن، ئۇ ھەر يىلى ماڭا بىر قىزنى بەرسۇن. ئەگەر بۇيرۇقۇمنى بەجا كەلتۈرمەيدىكەن ئۇ تەرەپكە بىرمۇ كېمەنى ئۆتكۈزمەيمەن. ئۇ چاغدا دېڭىز بىلەن قاتنايدىغان سودىگەرلەر ئۆتەلمىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كېلىدىغان پايدا پۇتۈنلەي تۈگەيدۇ. ھەممە دۇنياسىدىن ئايرىلىدۇ» دېدى، بۇنىڭغا قانداق جاۋاب

بېرىدىغانلىقىنى ئەلۋەتتە ئۆزۈڭ بىلىسەن.

— شۇندىن بۇيان ئوراق خان سۇ پادىشاھى بىلەن ئەڭ يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قاپتۇ. ئەڭ چوڭ سېھىرگەردىن ھېلىقى قېنىدەك خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ سۇ پادىشاھىغا ھەدىيە قىلغىنى دەپ ئۇنىڭغا ئەڭ ئېسىل قىممەتلىك سوۋغىلارنى بېرىپتۇ. سېھىرگەر دەريا بويىغا كېلىپ زىكرى - سۆھبەت قىلىپ، ئەپسۇن ئوقۇپ سۇ پادىشاھىنى چاقىرىپتۇ. سۇ پادىشاھىنىڭ بېشى سۇ ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈشى بىلەن تەڭ ئۇ ھېلىقى خىلمۇ خىل قىممەتلىك سوۋغىلارنى سۇغا تاشلاپتۇ. شۇندىن كېيىن ھەر يىلى كۈزدە، ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئوراق خان ئۆزىنىڭ بىر قىزىنى سۇ پادىشاھىغا بېرىپ تۇرىدىغان بوپتۇ. بىر كۈنى ئوراق خانىنىڭ ئايالى ئوغۇل تۇغۇپتۇ. دەريادىكى سۇ پادىشاھىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇلار بوۋاقنىڭ ئىسمىنى ئىدىل قويۇپتۇ.

— كىچىك ئىدىل خان چوڭ بولۇپ يىگىت بولغان چاغدا، بىر كۈنى سۇ پادىشاھى خان سارىيىنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ سۇدىن بېشىنى چىقىرىپ تۇرۇپ: «ھەي ئوراق خان! ئاڭلىشىمچە سېنىڭ ئوغلۇڭ چوڭ بولۇپ يىگىت بولغان ئوخشايدۇ. ئۆزى شىر يۈرەك، قايتماس ئەزىمەت بولغان ئوخشايدۇ. شۇ ئوغلۇڭنى مېنىڭ ئۆيۈمگە ئەۋەتكىن، ئۇ مېنىڭ قىزلىرىمنىڭ ئىچىدىن تاللىغىنىنى ئۆز ئىلكىگە ئالسۇن، ئاندىن سۇ ئاستىدا قېلىپ پادىشاھلىقىمنى ئۆز قولىغا ئېلىپ مېنىڭ مىراسخورۇم بولسۇن، ئەگەر ئۇ مېنىڭ ئارزۇيۇمنى ئورۇندىمايدىغان بولسا، مەن ئەڭ كۈچلۈك بوران چىقىرىمەن. بۇ بوران سېنىڭ سارايلىرىڭنى، ئوغۇل - قىزلىرىڭنى ۋە پۈتكۈل پادىشاھلىقىڭنى خانىۋەيران قىلىۋېتىدۇ» دەپتۇ.

— ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىن ئوراق خان چۆچۈپ كېتىپتۇ:

«بۇلمىدۇ! ئۇچ كۈندىن كېيىن ئوغلۇم بىر توپ نۆكەرلىرى بىلەن بىرگە ھۇزۇرۇڭغا ھازىر بولىدۇ. مېھمانلارنى ساربىيىگىدا كۈتۈۋال» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— بۇ چاغدا ئوراق پادىشاھنىڭ ئوغلى ئىدىل خان دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى تۈزلەڭلىكتە قۇش قۇشلاپ، ئوۋ ئوۋلاپ يۈرگەنمىكەن. بالىسى ئۆيگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىمن، ئوراق خان بالىسىغا: «سۇ پادىشاھى سېنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتتى. قارىغاندا ئۇ قىزىنى ساڭا بەرمەكچى ئوخشايدۇ. تويغا تەييارلانغىن، ئالدى بىلەن ھەرخىل سوۋغىلار بىلەن بىر ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن قۇدىلىشايلى» دەپتۇ ئوغلىغا. بۇ چاغدا ياش خانزادە دادىسىغا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ: «سەن ئون بەش يىلدىن بىرى ھەر يىلى سۇ پادىشاھىغا ئۆز قىزىڭدىن بىرنى بېرىپ كېلىۋاتىسەن. شۇلاردىن ھېچ بولمىغاندا بىرەرسى ئالدىڭغا قايتىپ كەلدىمۇ؟ ئەقەللىيسى نەۋرىلىرىڭدىن بىرەرسىنمۇ ساڭا كۆرسەتمىدى. قاراپ تۇر، مېنىڭ ھالىمۇ ئەنە شۇنداق بولىدۇ! سۇ ئاستىغا چۈشۈپ سۇ پادىشاھىنىڭ گۆھەر بىلەن بېزىتىلگەن قەسىرىگە قەدەم قويۇشۇم بىلەن تەڭ مەن ئۆزۈمنىڭ پۈتۈن ئۆتمۈشۈمنى، ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ بۇرادەرلىرىمنى، ۋەتىنىمنى ۋە ئائىلەمنى ئۇنتۇشۇم لازىم. بۇ ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس. مەن پايانسىز چۆللەردە تىزگىنسىز يۈرۈشنى، ئات مىنىپ، ساداق ئېتىشنى، بوران - چاپقۇن بىلەن ئېلىشىشنى ياخشى كۆرىمەن. ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆز يېنىمغا يىگىتلەرنى توپلاپ، يات ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈشكە ئاتلانسام بولمامدۇ؟»

باياتىن بېرى پۈتۈن دىققىتى بىلەن سېھىرگەر قېرىنىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىپ ھېكايىنىڭ قىزىقىدا زۇۋان سۈرمەي ئولتۇرغان باتۇخان دەل مۇشۇ يەرگە كەلگەندە چىدىيالماي ئورنىدىن قوزغىلىپ قويۇپ:

— ئوغۇل بالا، ھەقىقىي قەھرىمانىكەن. ئەگەر يات ئەل لەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئاتىلانغان بولسا، ئەمدى ئۇ ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىدىكەن، — دېدى مەمنۇن بولغان قىياپەتتە.

— ئۇنىڭدىن كېيىن نېمىلەر بولغانلىقىنى ئاڭلاڭلار، — دېدى قېرى قازىق.

— شۇ چاغدا ئوراق خان بالىسى ئىدىل خانغا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ: «جەڭگە ئاتلىنىپ چىقىش ئوڭاي ئىش ئەمەس. ئۇنىڭ خەۋپ - خەتىرى كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ بىر تەۋەككۈلچىلىك بولۇپ، يات ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ ئامان-ئېسەن قايتىشمۇ مۇمكىن ۋە ياكى يات ئەللەرنى بويسۇندۇ-رىمەن دەپ يۈرگەندە ئەزىز بېشىڭ يات ئەللەرنىڭ چۆللىرىدە قېلىشمۇ مۇمكىن. شۇڭا ئەڭ ياخشىسى ئۆيدىن تالاغا چىقما. بۇ يەردىكى ئىشلار ساڭا يېتىپ ئاشىدۇ، شانۇ شەۋكەتلىك تەختىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتكىن. ئىدىلنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى دەريا يۈز ئارالغا بۆلۈنۈپ ئاقىدىغان يەرگە يېڭى شەھەر ۋە ھەرقانداق دۈشمەن قولغا چۈشۈرەلمەيدىغان بىر قامال سالدۇر-غىن. سارايىنىڭ ئىچىگە مەرمەردىن بىر ئۆي ياستىپ ئۇنى سۇ بىلەن تولدۇرۇش قولۇڭدىن كەلمەمدۇ؟ ئەنە شۇ سۇغا دەريا تېگىدىن ئەكەلگەن يېڭى كېلىننى يەنى سۇ پەرىنى سېلىپ قويغىن. ئەگەر قېيىن ئاتاڭ سۇ پادىشاھى ئۆيگە مېھ-مان بولۇپ كەلسە ئەنە شۇ ئۆيدە كۈتۈۋالساڭ بولمامدۇ؟»

— بۇ سۆزنى ئاڭلىغان خانزادە ئىدىل: «نېمە قىلىش لازىملىقىنى ئۆزۈم بىلىمەن، ماڭا ئەقىل ئۆگەتمەيلا قوي» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ - دە، ئاندىن نەچچە يۈز دانە تور تەييارلا-ئۇن دەپ بۇيرۇق بېرىپتۇ. بىرنەچچە مىڭ يىگىتلەر بىلەن بې-لىقچىلارنى تويغا چاقىرىپتۇ ۋە سۇ پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئالى-

مەن، دەپ ھەر تەرەپكە چاپارمەن ئەۋەتىپ داۋراك سايتۇ. بىر-
ئازدىن كېيىن سېھىرگەر، باخشىلارنىڭ ھەممىسىنى دەريا بويىغا
چىقىپ ھەممە يەرگە گۈلخان يېقىپ، زىكرى - سۆھبەت قىلىپ،
جىنلىرىنى چاقىرىپ، داپلىرىنى داراڭلىتىشقا باشلايتۇ. ئۇلارنىڭ
ئاۋازىدىن ئاسمان لەرزىگە كەيتۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى
سۇ پادىشاھىنى سۇ يۈزىگە چىققىن، دەپ چاقىرغىنى ئىدى.
ئۇلار: «ئىدىل خان ئۆزىنىڭ نۆكەرلىرى بىلەن سېنىڭ گۆھەر
بىلەن زىننەتلەنگەن قەسىرىگگە كېلىۋاتىدۇ. پادىشاھنىڭ ئوغلى-
نىڭ ئالدىغا چىقىپ ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ كۈ-
تۈۋالغىن» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ.

— كۆپ ئۆتمەي، ئىدىل خان يىگىرمە پالاقچىنى يېنىغا
ئېلىپ چوڭ بىر قېيىققا چۈشۈپتۇ. يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى زەربابا
تون، ئىدىل خان ئاق يىپەكتىن تون كىيگەنىكەن، بېشىدا
قىزىل مەخمەل بىلەن تاشلانغان بۇلغۇن تۇماق بار ئىكەن.
خان قېيىقنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن ئورۇن ئالغان بولۇپ، يېنىدا
باش ۋەزىر ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ سۇ پادىشاھنىڭ
قىزىغا ھەدىيە قىلىنغان ھەر تۈرلۈك ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇق-
لار ۋە قىممەت باھالىق جاۋاھىرلار سېلىنغان ساندۇقنى قولىدا
تۇتۇپ ئولتۇرۇپتۇ.

— كېمە دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ چوڭقۇر يەرگە
كېلىپ توختاپتۇ. ئاندىن ئىدىل خان سۇ پادىشاھنى چاقىرىشقا
باشلاپتۇ. ئىدىل سۇ پادىشاھنى ئۈچ قېتىم چاقىرىپتۇ. دەسلەپكى
ئىككى قېتىمدا سۇ پادىشاھى ھېچقانداق بەلگە بەرمەپتۇ. ئا-
خىرقى ئۈچىنچى قېتىم چاقىرغاندا، دەريا غەزەپكە كېلىپ قىنى-
دىن تېشىپتۇ. دولقۇنلار پەلەككە كۆتۈرۈلۈپتۇ. دەھشەتلىك
بوران چىقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماقلار چېقىپتۇ. بۇ چاغدا
ئىدىل خان بايىقى ئېسىل جاۋاھىرلار سېلىنغان كىچىك سان-

دۇقنى قولىغا ئېلىپ، سۇغا ئېگىشىپ تۇرۇپ، سۇ پادىشاھىنى كېمىگە يېقىنراق كەلگىن دەپ چاقىرىپتۇ. بۇ پەيتتە دەريا ئۇستىدە ئۇزۇپ يۈرگەن نەچچە مىڭ بېلىقچىلار سۇغا تور يېيىپ ئىدىل خانغا قاراپ ئۇزۇشكە باشلاپتۇ.

— بىر چاغدا ھاۋا ئىنتايىن قاتتىق گۈلدۈرلەپ، خۇددى ئاسمان قاق ئوتتۇرىدىن يېرىلىپ كېتىۋاتقاندەك چاقماق چېقىلغان پەيتتە كۈتمىگەن يەردىن باش ۋەزىر ئىدىل خانىنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ يەلكىسىگە خەنجەر ئۇرۇپتۇ - دە، خانىنى سۇغا ئىتتىرىۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پالاقچىلار دەرغەزەپكە كېلىپ، قولىدىكى پالاق بىلەن باش ۋەزىرنى بولۇشىغا ئۇرۇپ دەريا‌غا تاشلىۋېتىپتۇ.

— لېكىن بۇ چاغدا ئەتراپتىكى بېلىقچىلار ھەر تەرەپتىن يېقىنلاپ كېلىپ قالغانىكەن. ئۇلار خانىنىمۇ، ۋەزىرنىمۇ تور سېلىپ سۈزۈپ چىقىپتۇ. ئىدىل تېرىك ئىكەن، ئۇنىڭ بەدىنى ھېچقانداق زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىپتۇ. چۈنكى ئۇ باش ۋەزىرنىڭ ۋاپاسىزلىق قىلىدىغانلىقىنى بۇرۇنلا سېزىپ يۈرگەچكە ئىچىگە پولات ساۋۇت كىيىۋالغانىكەن. باش ۋەزىر بولسا بوينى ئۇزۇلۇپ كېتىپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ سۇ پەرىسىگە ئالغان سوۋغا-سالاملىرىنى پۈتۈنلەي قويۇن - قونچىلىرىغا تىقىپ، كېيىملىرىنىڭ يانچۇقلىرىغا سېلىۋالغانىكەن. بېلىقچىلار سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ساندۇقنىمۇ سۈزۈپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ ئىچىگە قارىغۇدەك بولسا، ۋەزىر ئۇنى پۈتۈنلەي ئۇششاق تاشلار بىلەن تولدۇرۇ-ۋەتكەنىكەن...

— ئىدىل خان كېمىسىگە ئولتۇرۇپ بېلىقچىلارغا: «تورنى چوڭقۇر سېلىپ مانا سۇ پادىشاھىنى تۇتۇپ بېرىڭلار» دەپ ۋارقىراپتۇ.

— بېلىقچىلار سۇدىن بىر ئاق لەھەك بېلىقنى تۇتۇۋاپتۇ.

بىلىق ئىنتايىن قېرى ئىكەن. ئىنتايىن قېرىپ كەتكەچكە بېشى دىن شور قاينىپ بەئەينى بىر تاجنى بېشىغا كىيىۋالغانىدەك كۆرۈنىدىكەن. ئۇ توردىن چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ يۇلقۇنغاندا تورنىڭ بىرنەچچە يېرىنى ئۈزۈۋېتىپتۇ.

— ئېھتىمال سۇ پادىشاھى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن، ئۇنى داق بولغاندا قېيىن ئاتا بىلغۇچىنى قازانغا سېلىپ ئۇنىڭ شورپىسىنى ئىچسەم راۋا بولماس، بۇ بېلىقنى دەرياغا قويۇپ بېرىڭلار، ئەجىلى توشقىچە سۇدا ئۈزۈپ يۈرۈپ تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى تېتىپ يۈرسۇن، دەپتۇ بۇنى كۆرگەن ئىدىل خان.

— بېلىقچىلار ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئاق لەھەڭ بېلىقنى قويۇپ بېرىپتۇ. بېلىق سۇ تېگىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كېتىپتۇ. لېكىن بىرئازدىن كېيىن دەريا قايتىدىن دولقۇنلاپ، بوران بۇرۇنقىدىن كۈچىيىپ كېتىپتۇ. تاغدەك ئېگىز دولقۇنلار قىرغاقتا كېلىپ ئۇرۇلغاندا، قىرغاقتىكى يار دەرياغا غۇلاپ چۈشۈپىتۇ. قىرغاقتا يېقىن يۈرگەن كىمىلەرنى، ئادەملەرنى، ئات ـ ھارۋا، ئۆكۈزلەرنى ۋە باشقا ماللارنى تامام سۇغا غەرق قىلىۋېتىپتۇ. ھاۋا توختىماي گۈلدۈرلەپ يامغۇر چېلەكلەپ قۇيۇشقا باشلاپتۇ. بۇنداق دەھشەتلىك يېغىنغا ھېچقانداق نەرسە دال بولالماپتۇ. بۇ چاغدا يەر يۈزىدە ھاياتلىقتىن ئەمدى ھېچقانداق ئەسەر قالمايدىغاندەك بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنىڭ ھەممىسى سۇ پادىشاھىنىڭ ئوراق خانىغا بولغان ئۆچمەنلىكىدىن بولغانىكەن. ئۇ ئاسمان تەكرىسىگە ئوراق خانىنى جازالاش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلغانىكەن. بىر چاغدا ئوراق تېغىنىڭ چوقىسىغا سېلىنغان ساراي ئۈستىگە چاقماق چۈشۈپتۇ. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئالتۇن ساراي كۈلگە ئايلىنىپتۇ. دەريا سۈيى قىنىدىن تېشىپ، كۈچلۈك دولقۇن كۈلگە ئايلانغان ساراي ئۈستىگە ئۇرۇپ ئۇنىڭدىن قالغان خارابىلارنى يۇيۇپ، پاك ـ پاكىز قىپتۇ ـ دە،

ھەشەمەتلىك سارايىدىن ھېچقانداق ئەسەر قالماپتۇ. سۇ بار-
غانسېرى كۆچىيىپ ئوراق تېغىدىنمۇ ئېشىپ كېتىپتۇ. پەقەت
شۇ چاغدىلا بوران بېسىلىپ ئەتراپ جىمجىت بولۇپ قاپتۇ.

ــ ئوراق خانغا كەلسەك، ئۇ قورقمىدىن تاشقا ئايلىنىپ قاپتۇ. ھازىر تاغنىڭ بېشىدا تۇرغان يارتاش شۇ ئىكەن. شۇ ئورۇندا تۇرۇپ كۆزىنى چەكچەيتكىنىچە بىر زامانلاردا ددۇران سۇرگەن پادىشاھلىقتىن نامۇ نىشان قالمىغانلىقىغا قاراپ تۇرىدىكەن. ئىدىل خانىنىڭ كېيىنكى بوران بىلەن دولقۇن بەكمۇ ئۇزاق يەرگە ئاپىرىپ تاشلايدىكەن. بىراق شۇ يەردە ئۇ بىر تۇپ قېيىننىڭ شېخىغا ئىلىنىپ قالغاچقا ئىدىل خان بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى يىگىتلەر بۇ قېتىمقى بالايىئاپەتتىن ئامان قاپتۇ. بوران بېسىلىپ، كۈن ئېچىلغاندىن كېيىن، ئەل ئېسىنى يىغىپتۇ. بۇ چاغدا ياش خانزادە ئۆزىنىڭ قازا بولغان دادىسىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭ نەزىر بېرىپتۇ. ھەربىر لەشكەر بېشى-
دىكى قالپىقىغا توپا ئېلىپ ئوراق تاغ ئۈستىدىكى ئوراق خان تاشقا ئايلىنىپ قالغان يەرگە ئاپىرىپ تۆكۈپ چوڭ قەبرە يا-
ساپتۇ. ھازىر شۇ قەبرىنىڭ بېشىدا ھەر يىلى چوڭ نەزىر قى-
لىنىدۇ. يىغىلغان خەلق سۇ تەڭرىسى بىلەن ئاسمان خۇداسىغا سېغىنىپ ئوراق تېغىنى ماكان تۇتقان خەلقەرگە قەھرى غەزىپىنى چاچماسلىق توغرىسىدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ.

قازىق سېھىرگەر ھېكايىسىنى شۇنداق دەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، سۆكۈتكە چۆكۈپ زۇۋان سۈرمەي ئولتۇردى. ئۆينىڭ ئىچىدە ئېغىر سۈكۈناتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. پەقەت قېرى ھې-
كايىچىنىڭ بارماقلىرى ئارىسىغا قىستۇرۇلغان پاقىلار بىر-
بىرىگە تېگىپ تىقىرلاپ بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تۇراتتى.

بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن، باتۇخان قېرى سېھىرگەردىن:

ــ شۇندىن كېيىن ئىدىل خان نېمە بولدى؟ شۇ يەردە

يېڭى شەھەر قۇردىمۇ؟ يات ئەللەرگە يۈرۈش قىلىپ ئۇلارنى بويسۇندۇرىمەن، دېگەنىدى. ئۇ سۆزىنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالمىدىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇ يېڭى شەھەرنى كېيىن سالارمەن، دەپ باشقىدىن يېڭى شەھەر سالماپتۇ. شۇنىدىن كېيىن يەر - جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان قوشۇن توپلاپ، غەربتىكى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈشكە ئاتلانمىپتۇ. لەشكەرلىرى ھېسابسىز نۇرغۇن ئىكەن. ئۆكۈزلەر بىلەن تۆگىلەر مىڭلىغان ھارۋىلارغا قوشۇلۇپ بۇ ھېسابسىز قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن ماڭىدىكەن. ھارۋىلارغا خوتۇن - بالىلار، قېرى - چۈرىلەرنى ئولتۇرغۇزۇپتۇ. بۇ ھەيۋەتلىك قوشۇن ئۇزۇن يوللارغا سەپەر قىپتۇ. ئۇلار توختىماي ئون يىل يۈرۈپتۇ. ئىدىل خان ئالدىغا يولۇققان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ - چېپىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن لەشكەرلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ قەدىمى يەتكەن ئەللەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئۆزىگە توقسان ئەلنى بويسۇندۇرۇپتۇ. لېكىن ئۇ شۇنداق ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىپ، قولىنى سوزغان يەرگە يېتىدىغان بولغاندا ئېچىنىشلىق ھالدا قازا تېپىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈچ يۈز خوتۇنى بار ئىكەن، بىراق ئۇ بۇنچىۋالا ئايالغا قانائەت قىلماي يەنە ئۇستىلەپ ئايال ئالماقچى بولغانىكەن. ئۇ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم بويسۇندۇرغان دۆلەتنىڭ پادىشاھىنىڭ قىزىغا ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئۇ قىزغا چاي ئىچكۈزۈپ، تويىنى قىلىپ، كەچكە يېقىن بىر ياستۇقىغا باش قويغاندا ئۇ قىز دۇنيادا تەڭدىشى يوق ئىدىل خانىنىڭ — ئېسىل ئەرنىڭ يۈرىكىگە خەنجەر سىلىپ ئۆلتۈرۈپىتۇ... شۇنىدىن كېيىن، خانىنىڭ پۈتكۈل لەشكەرلىرى دونايى دەرياسىنىڭ بويىغا يىغىلىپ، خانىنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈرمەكچى بوپتۇ. شۇ كۈنى تۇندە ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق بولۇپ ئايدىڭ ئىكەن. بىر چاغدا

سۇ ئىچىدىن بىر سۇ پەرىسى چىقىپ ئىدىل خانىنىڭ جەسىتىنى ساقلاپ تۇرغان لەشكەرلەرگە مۇنداق دەپتۇ: «مەن سۇ پادىشاھىنىڭ قىزىمەن. بىر چاغدا ئىدىل خان ماڭا ئەلچى ئەۋەتىپ مېنى ئالماقچى بولغانىكەن. شۇڭا ئۇنىڭ مېيىتىنى گۆھەردە ياسالغان ساندۇقتا سېلىپ دەريادا تاشلاڭلار. مەن ئۆمۈرۋايەت ئۇنىڭ جەسىتىگە ھەمراھ بولۇپ، ئۇنى كۈتىمەن. ئۆزۈمگە ئوخشاش سۇ پەرىلەر بىلەن بىرگە ئىدىل خانىڭ بېشىدا ئولتۇرۇپ بېيىتلار ئېيتىپ كۈنۈمنى ئۆتكۈزەي.»

بۇنى ئاڭلىغان لەشكەرلەر سۇ پەرىسىنىڭ دېگىنى بويىچە ئىدىل خانىنىڭ جەسىتىنى گۆھەردىن ياسالغان ساندۇقتا سېلىپ دونايى دەرياسىغا تاشلاپتۇ. ساندۇقنى سۇغا تاشلاۋاتقان پەيتتە سۇ پەرىسى سۇ يۈزىگە كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ كۆپچىلىككە بىر كۆرۈنۈپتۇ - دە، ئاندىن كۆزدىن غايىب بوپتۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنى ھازىرغىچە ھېچكىم كۆرمەپتۇ.

— ھېلىقى غەربكە قاراپ كۆچىكەن ھونلار قانداق بولدىكىن؟ — دەپ سورىپتۇ باتۇخان.

— ئىدىل خان ئۆلگەندىن كېيىن خەلق ھەر تەرەپكە قاراپ پىتىراپ كېتىپتۇ. كېيىنچە ئۇلار ئۆزئارا دۇشمەنلىشىپ بىر - بىرى بىلەن قانلىق جەڭلەرنى قىپتۇ. بۇنىڭ تەسىرىدە ئاخىرى ئۇلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ تۈگەپتۇ. ھازىر ئىدىل خاندىن قالغان بىردىنبىر خاتىرە پەقەت ئۇنىڭ تاشقا ئايلانغان دادىسى تۆغرۇلۇق ئەل ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن ھېكايىلەر بىلەن ناخشىلار بولۇپ قاپتۇ.

چال ھېكايىسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، باتۇخان خىتاي دىدىكى يى لىيەنخېسىنىڭ يېنىدا تۇرۇلۇپ ئولتۇرغان يۇلتۇز خېنىمغا بۇرۇلۇپ قاراپ:

— ھە، ياش خانىش! سىھىرگەرنىڭ ھېكايىسى يارىدىمۇ؟ — دىدى.

— ياق جانابي ئاليلىرى، بۇ ھېكايە ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىكەن. ئۇندىن باشقا ياخشى ھېكايىسى باردۇر؟ ئۇ ھېكايىنىڭ باش تەرىپىنى بىز ياخشى بىلمىمىز، بىز ھازىر ئاشۇ ئىدىل خانىدىنمۇ كۆچلۈك ۋە ئۇنى كۆپ ئارقىدا قالدۇرىدىغان تەڭداشسىز باتۇرنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ ئولتۇرۇپتىمىز. ئۇ كىشى سەن، ئۇلۇغ باتۇخان. سەن يورۇق يۇلتۇزدەك پۈتكۈل موڭغۇل قوشۇنىنىڭ يولىنى يورۇتۇپ ئۇلارغا يول باشلايسەن، — دېدى يۇلتۇز.

بۇ چاغدا باتۇخان قولىدىكى قامچىسى بىلەن يەرگە تاراسىدە قىلىپ بىرنى ئۇردى.

— توغرا دەيسەن! پۈتۈن دۇنيانى بويسۇندۇرۇپ، مۇڭغۇل خەلقىنىڭ شان - شۆھرىتىنى ئالەمگە يايمىسام، ئاتامنىڭ بالىسى بولماي كىتەي، — دېدى قەتئىيلىك بىلەن ئۇ.

ئەتراپتا ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى باتۇنى قوللاپ بىردەك:

— سەندىن غالىب ئەر يوق، سېنىڭ قۇدرىتىڭ تەڭداشسىز! سېنىڭ قولۇڭدىن ھېچ نەرسە قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ! سەن موڭغۇللارنىڭ تۇڭۇرۇكسەن! — دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى.

باياتىن بېرى ئەرەپشاھ بوسۇغىدا يۆلىنىپ تۇرغانىدى. باتۇخان ئۇنىڭغا ماۋۇ سېھىرگەر قېرىنى ئېلىپ چىقىپ كەت دېگەنىنى ئىشارەت قىلدى. ئاندىن ئەرەپشاھنىڭ يېنىدا تۇرغان غوجىدارغا بۇرۇلۇپ ئەمدى ماۋۇ ئولتۇرغان كىشىلەرگە تاماق تارتىسىڭ بولىدۇ، دېگەن ئىشارەتنى قىلدى.

ئۈچىنچى قىسىم

موڭغۇللار رۇسلارنىڭ بوسۇغىسىدا

يېغىلىق بولۇش ئالدىدا،
بۈيۈك ئىدىل بويىدا.
ياندى ئورمان، كۆيدى يەر،
يالقۇن ئۈزدى ساماداا.
چەكسىز قېلىن شۇ ئورمان،
ئوينىاق ئاققان شوخ سۇلار.
ئوت دەستىدىن كۈل بولدى،
پەريات چەكتى زار - زار.
ئۇچار قۇشمۇ ئۆتەلمەس،
يالقۇن - ئۆتۈن پەلەكتە.
كۈننىڭ كۆزى تۇتۇلدى،
دۇنيا قالدى زۇلمەتتە.
كەلدى سوغۇق شۇم خەۋەر،
ئەمىن ئەلنىڭ ئۇستىگە.
چاقماق كەبى تارالدى،
بولىدۇ «قىرغىن جەڭ» دېگەن.
(ئىۋ. رۇكاۋشىنكوۋ «يارىلىر»)

بىرىنچى باب

ئورمانچى تاغا

ئەزەلدىن كىشىلەرگە كەم ئارىلىشىدىغان، قاچانلا قارىساڭ قاپقىنى تۈرۈپ زوۋۇان سۈرمەي يۈرىدىغان، كىشىلەر بىلسا دىكاروس① («قايتا ئۆسكەن») دېگەن لەقەم بىلەن ئاتايدىغان ساۋېلىي سېۋىرىيەك دېگەن بۇ كىشى قەدىمكى زامانلاردىن قالغان قېلىن رەزان ئورمانلىقىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى ھېچكىم بىلمەيدىغان بىر كىچىككىنە كۆلنىڭ بويىدا ئولتۇراتتى. چەكسىز كەتكەن قېلىن ئورمانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئوچۇقچىلىقتا بىرنەچچە ئۆي بىلەن ياغاچتىن ياسالغان كىچىككىنە بىر چېركاۋ بارئىدى. بۇ مەيدانىنىڭ تۆت ئەتراپى مۇيىل، قاراقات، مالنۇ بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۇ نەرسىلەرنىڭ قېلىنلىقىدىن مېڭىشمۇ قىيىن ئىدى. بۇ ئوچۇقچىلىقتىكى ئۇچ - تۆت ئائىلىلىك كىچىك يېزىنى كىشىلەر «پېرۇنىۋۇبور» («تەڭرى ئورمىنى») دەپ ئاتايتتى.

---

① XII ئەسىردە رۇسلارنىڭ خرىستىئان دىنى بويىچە قويۇلغان ئىسىملىرى بىلەن بىرگە بۇرۇنقى زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سلاۋيان ئىسىملىرىمۇ ئىشلىتىلەتتى. (مەسىلەن، بولاتكو، گنېۋاش، ۋولوخ، پروكۇدا، شېستاك دېگەنگە ئوخشاش) شۇ ئىككىلا ئىسىم ھوججەتلەرگە دائىم يېزىلاتتى. بۇ ئىسىملارنى شېۋر يوكۇۋ، ۋاۋلىن، پروكۇدنى، زىۋىياگنىۋ، شتاكوۋ، ۋولوخوۋ دېگەن ۋە باشقا فامىلىلەر كېلىپ چىققان. كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىسىم بىلەن خرىستىئانچە ئىسىم قوشۇلۇپ ئاتىلىۋەرگەن. ئۇ چاغدا كىشىلەر تىل تېگىدۇ، كۆز تېگىدۇ، سېھىرلەيدۇ، «كۆز دېگەن يامان» دېگەنلەرگە ئىشەنگەن. شۇڭا «كۆز، تىل تېگىپ كېتىدۇ» دەپ باللارنى چوقۇندۇرغان ۋاقىتتىكى قويغان ئىسمىنى ئاتىماي باشقا بىر ئىسىم قويۇپ شۇنىڭ بىلەن ئاتاپ يۈرگەن.

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن قېرىلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ يەرنى سېھرىگەرلەر ماكان قىلغانىكەن. ئۇلار ياغاچتىن بۇت ياساپ شۇنىڭغا چوقۇنىدىكەن. شۇ بۇتلارنىڭ بىرى ھازىرغىچە ئورمان ئىچىدىكى قېلىن چاتقاللىق ئىچىدە بولۇپ، ھازىر يېرىمى تۆپىغا كۆمۈلۈپ ياتقاچقا، بىر قىسىم يەرلىرى چىرىپ كەتكەنىكەن.

ئەتراپنىڭ ھەممىسى سازلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئادەم بىلەن مال ئۆتەلمەيتتى. پەقەت توشقانلارلا بىلىنەر - بىلىنمەس سېقماق يوللار ئارقىلىق سەكرەپ ئۆتۈپ يۈرەتتى. بۇ سازلىق ئوۋنىڭ قىزىقىغا بېرىلىپ ئۆزۈنى ئۇنتۇغان تالاي ئوۋچىلارنى يۇتۇپ كەتكەنىدى.

بۇ يېزىدا دېكاروستىن باشقا يەنە بىرقانچە ئورمانچىلار ئولتۇراتتى. قېشىلارنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى ۋاۋىلا بولۇپ ئۇ ئەسلى مورداۋلىق ئىدى. بىر چاغلاردا ئۆز يۇرتىنى تەرك ئېتىپ، ياخشى تۇرمۇش ئىزدەپ يۇرت كېزىپ چىققانلاردىن ئىدى. ئۇ بۈيى پاكار، تېغىرلىق كەلگەن، قارا چاچ، قارا ساقاللىق، يۇزىدە بىرئاز چوقۇرى بار ئادەم. خوتۇنمۇ ئۆزىگە ئوخشاش دوپدومىلاق، يۈزىدە سەپكۈنى بار ئايال ئىدى. ئۆي ئىچىدە ئۇلار ئۆز ئارا مورداۋ تىلى بىلەن سۆزلىشەتتى. شۇڭا رۇس قېشىنىلىرى ئۇنى ۋاۋىلا («ۋىچىر - ۋىچىر①») دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ بالىلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ھەممىسىنىڭ بۈيى پاكار ئىدى. ھەممىسى قارا كۆز، قاراچاچ بولۇپ ئىنتايىن شوخ ئىدى. ئۇلار خۇددى ئىتنىڭ كۈچۈكلىرىگە ئوخشاش داۋ ئىملا بىر - بىرىگە ئېسىلىپ ۋارقىرىشىپ - جارقىرىشىپ

---

① مولداۋىيە سۆزىنى چوشەنمىگەن رۇسلار ئۇلارنىڭ سۆزىنىڭ ئاھاڭىغا تەقلىد قىلىپ، ئۇلارنى ۋىچىر - ۋىچىر قىلىپ سۆزلىشىدۇ دەپ قارىغان.

بۇرەتتى. ئەگەر ئاتا - ئانىلىرى كۆزىدىن سەللا نېرى بولسا، ئۆيىنى بېشىغا كىيەتتى.

دېكاروسنىڭ ئىككىنچى قوشنىسى زىۋياگا دېگەن ئىنچىكە، ئۇزۇن بويلۇق كىشى ئىدى. بۇ يەرگە رەزاندىن كەلگەن بۇ- لۇپ، ئۆزى سالغان كىچىككىنە بىر ئۆيدە ئولتۇراتتى. ئۆيىنىڭ ئوستى تۆز يېپىلغانىدى. ئۆي خېلى چوڭ كۆرۈنگەن بىلەن ئۇ- نىڭ تەكىدىن تولىسىنى چوڭ ئوچاق ئىگىلەپ تۇراتتى. بۇنىڭمۇ بالىلىرى بىر تالاي ئىدى. ئۇلار خۇددى كەپتەرنىڭ باچكىسى- دەك باش كۆزى ساپسېرىق بولۇپ، ئاغزى بۇرنىنى قاپقارا قىلىپ يۇرۇشەتتى. سەۋەبى ئوچاقنىڭ سىرتقا چىقىرىلغان تۇر- خۇنى يېرق بولۇپ ئىس پەقەت يان تامدىن تېشىلگەن كىچىككىنە بىر تۆشۈكتىن چىقاتتى. بەزىدە تۆتەپ يانىدىغان شىرشىم ئوتۇن سېلىنىپ قالسا، ئۆيىنىڭ ئىچىنى ئىس قاپلاپ كېتەتتى. شۇڭا ئۆيىنىڭ تېرۇس، تاملىرىنى پۈتۈنلەي قارا قۇرۇم باغلاپ كەتكەنىدى. زىۋياگانىڭ خوتۇنىمۇ خۇددى خۇدايىم ئۆزى ئە- تەي پارلىغاندەك ئېرىگە ئوخشاش ئىنچىكە، ئورۇق ئايال ئىدى. ئىشتىن زادىلا باش كۆتۈرەلمەيتتى. ئېرى بىلەن ئىككىسى يېز بويى ياغاچ كېسىپ، قىش كېلىشى بىلەن ئوتۇنىنى يىغىپ ئاربىكىسى مۇناستىرلارغا (چېركاۋلارغا) توشۇش بىلەن بولاتتى.

بۇ يەردە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە لىخاركۇدىرياش دېگەن بىر دېھقان بارئىدى. ئۇ بۇ يەرگە باشقىلاردىن كېيىن كۆچۈپ كەلگەن. ئۆزىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرى سۇزدالى كىنەزلىكى ئىدى. ئۇنىڭ ياش خوتۇنىمۇ ئۆز يۇرتىدىن ئىدى. ئۇلار بۇ يەرگە كېلىش بىلەنلا ئىككىسى قېلىن قارىغايزارلىقنىڭ ئىچىدىن خىلاپ يۇرۇپ ياغاچ كېسىپ، بىر ئوبدان مال قورۇسى بىلەن ئۆي سېلىۋالغانىدى. يېڭى ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن، خوتۇنى ئىككى قات بولۇپ بىر قىز تۇغۇپ بەردى.

قىزنىڭ ئىسمىنى ۋىشنيانكا قويدى. بۇ قىز تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئانىسى بەزگەك كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ، ئاخىرى مۇشۇ ئاغرىق بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. كۇدىرياش بىر كۆتەكنى چېپىپ تەڭنە ياساپ ئايالىنىڭ جەسىتىنى شۇڭغا سالدى - دە، بىر قېيىن دەرىخىنىڭ تۈۋىگە ئەكىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىچىككىنە قىزى بىلەن بويتاق قالدى. كىچىككىنە نارەسىدىگە ئانا بولۇش ئۇنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. ئۇ ئۆلگەن بىر سىيىرنىڭ مۈڭگۈزىنى ۋە بىر تال ئەچمەكنى كېسىۋېلىپ، ئەچمەكنى مۈڭگۈزگە كىيگۈزۈپ ئېمىزگە ياسىدى. شۇندىن كېيىن بۇ مۈڭگۈزگە سۈت قۇيۇپ بالىنى ئېمىتىدىغان بولدى. بالىنى ئەنە شۇنداق جاپا - مۇشەققەتتە بېقىپ قاتارغا قوشتى. قىزچاق چوڭ بولۇپ ئېسىنى تاپقاندىن كېيىن، كۇدىر ياش بەزىدە رەزانغا بېرىپ تامچىلىق قىلىپ ۋە بەزىدە ۋەھشىي دالاغا① بېرىپ ئۇ يەردىكى كۆچمەن قېچاقلار ئارىسىدا سۈدىگەرچىلىك قىلىپ كېلىدىغان بولغاندى. بەزىدە ھەتتا بىرقانچە ھەپتە يوقاپ كېتىپ، ئورماندا ئۇۋچىلىق قىلىپ تىيىنغا، سۆسەرگە تۇزاق، قاپقان قۇرۇپ يۈرەتتى. بۇنداق چاغلاردا كىچىككىنە ۋۇجۇدنىڭ قۇشنىسى دىكاروسنىڭ ئۆيىگە قويۇپ كېتەتتى. دىكاروسنىڭ ئۆي ئىچى ئۇ قىزغا بەكمۇ كۆيۈنۈپ ئۇنى خۇددى ئۆز بالىسىدەك كۆرەتتى.

قىشلاقتا ساۋېلىي دىكاروسنىڭ ئىناۋىتى ئۇستۇن ئىدى. سەۋەبى ئۇ پېرۇنۇۋبورغا ئەڭ دەسلەپتە كېلىپ ئورۇنلاشقان كىشى

---

① ۋەھشىي دالا — رەزان كىنەزلىكىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى بىپايان چۆللۈك. ئۇ يەردە قېچاق خانلىرى ھېسابسىز نۇرغۇن مال بىلەن كۆچۈپ - قونۇپ يۈرگەن. ئۇلار رەزان چېگرىسىدا ۋاقىتلىق قىشلاق قۇرۇپ مالىلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، يۈڭ - تېرىلەرنى رۇسلارنىڭ ئاشلىق، تۇن، ھەسەل ۋە باشقا تاتلىق يېمەكلىكلىرىگە ئايرىۋاش قىلاتتى.

ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قاچان قوش چىقىدۇ، قاچان ئۇرۇق سېلىنىدۇ ياكى بولمىسا قايسى ۋاقىتلاردا مۇز بولۇپ قاتقان پاتقاق ئۇستىدىن مېڭىپ مۇناسىرغا يېڭى يېلىق، تۇرلۇك يەل-يېمىشلەرنى، تۇزلىغان ئۆردەك گۆشى قاتارلىق نەرسىلەرنى قانداق ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكى تېغرىسىدا ھەر دائىم باشقىلارغا ئەقىل ئۆگىتىپ، ئۇلگە كۆرسىتىپ تۇراتتى. دېكاروس ئۆزى بەستىلىك، غەيرەتلىك ئادەم ئىدى. چاچلىرى چۈۋۈلۈپ دائىم كۆزىگە چۈشۈۋالاتتى. بىر چاغلاردا دېكاروسنىڭ بۇۋىسى بىلەن دادىسى ئۆز قولى بىلەن بۇ ئوچۇقچىلىقنى ئاچقانىكەن. ئېگىز ئۆسكەن قارىغايلارنى ئۆزى ئۆرۈپ، يىلتىزىنى كولاپ يەر قىلغانىكەن. بوز يەرگە كۈل تۆكۈپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ دەسلەپتە سۇلۇ تېرىغان. كېيىنكى يىللاردا قارا بۇغداي، زىغىر تېرىغان كىشىلەرمۇ شۇلار ئىدى.

دېكاروسنىڭ مەيلىچە بولسا ئورمانلىقنىڭ تېخىمۇ ئېچىگە كىرىپ بۇنىڭدىنمۇ خالى ۋە ياخشى يەرگە بارغۇسى كېلەتتى. ئەگەر ئۇنداق بولغاندا باشقىلارنىڭ يەلكىسىگە مىنۋېلىپ، خوجايىنلىق قىلىشتىن قۇتۇلۇپ ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ يۈرگەن بولاتتى. بىراق چېركاۋنىڭ ئۇزۇن چاپانلىق سېلىقچىسىدىن ياكى كىنەزنىڭ ئاچكۆز ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىدىن قەيەرگىلا بارسىمۇ قۇتۇلغىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ قولى ئۇزۇن، يەرنىڭ قېتىغا كىرىپ كەتسەڭمۇ سېنى ئىزلەپ تېپىپ سالغان سېلىقنىڭ بىر دېنىنى كەم قىلماي ئالاتتى. ئەگەر ئاچچىقى كېلىپ قالسا سېلىقنى بۇرۇنقىسىدىن ئاشۇرۇپ تۆلىتۈالاتتى. بۇنداق چاغدا دېكاروسنىڭ جەھلى چىقىپ، ئاچچىقىغا بەس كېلەلمەي بېشىدىكى ماكچىيىپ كەتكەن قۇلاقچىسىنى قولىغا ئېلىپ يەرگە بىرنى ئۇراتتى - دە، قايناپ سۆزلەپ كېتەتتى:

— ھەي بەندىلەر، ئادەمگە ئېچىكلار ئاغرىسا بولمامدۇ؟!

سهلىقنى بىرئاز يەڭگىللەتسەڭلار بولمامدۇ؟ هايۋانلىرىمۇ چۆپ يەۋالسۇن، دەپ دەم ئالدۇرىدۇغۇ! ياللا، بۇ نېمىدېگەن گەپ! قىلدىن قىيىق كەتسە، شۇ ئادەمنى كۆزدىن يوقىتىۋېتىشكە تىرىشسىلەر. بىر ئائىلىدە ئەمگەك قىلىدىغان ئادەم يالغۇز مەن، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئېغىرچىلىقى مېنىڭ يەلكەمدە. قول - قانات بولىدىغان يالغۇز ئوغلۇم تېخى كىچىك، سۆڭەكى قاتمىدى، — دەيتتى ئۇ. لېكىن ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى رەھىمسىز سىلىقچىلارنىڭ يۈرىكىنى ئېرىتەلمەيتتى. دېيىلگەن سۆزلەرنىڭ شامالغا كەتكەنلىكىگە كۆزى يەتكەندىن كېيىن، دىكاروس ئۇھىدىنى ئۈزۈپ ئۆزىنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىغا كىرىشىپ كېتەتتى. ئاسمان بەلەن يەر ئارىلاشقان ئېگىز قارىغايلارنى يېقىتىپ، ئۇلارنى پۈتاپ يول ياسايتتى. ياكى بىيىكچە پاتقاققا كىرىپ زەيكەش چاپاتتى.

ئۇ پۈتۈن ئۇھىدىنى يالغۇز ئوغلىغا باغلىغانىدى. كىچىك بالىنى ئەركىلىتىپ گىلۇزدىر دەيتتى. بۇ كونا سىلاۋىيان تىلىدا «قوزام» دېگەن سۆز ئىدى. چۆكىمىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ زېرەكلىكى، ھەرقانداق ئىشقا ئىنتايىن ئېپى بارلىقى سېزىلگەنىدى. دە قوشنىلار ئۇنى تۇرۇپكا دەپ ئاتايدىغان بولدى. تۇرۇپكا دېگەن پىشىشىق، ئىشچان دېگەن مەنىدە ئىدى. بالىنى چېركاۋغا ئاپىرىپ چوقۇندۇرغاندا قېرى پوپنىڭ ئۇنىڭغا قويغان ئىسمى ئانىسى پەقەت ئىدى. بۇنداق ئىسىمنى ئېيتماق قىيىن بولغاچقا، كۆپچىلىك ئۇنى تۇرۇپكا دەپلا ئاتايتتى. چاچلىرى پاخپىيىپ تۇرغان تۇرۇپكا بىر قارىماققا كۆرۈمسىز كۆرۈنگىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئېگىز بويلۇق، گەۋدىلىك، غەيرەتلىك يىگىت ئىدى. ھەرقانداق ئىشنى قىلسا گۈل كەلتۈرۈۋېتەتتى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا دادىسىدىن قېلىشمايتتى. ياغاچ كېسەتتى، يەر ھەيدەيتتى. ئوۋغا چىقسا كۆزىگە ئىلىنغان نەرسىنى ئېتىپ يىقىتاتتى. يا-

غاچتىن - ياغاچقا سەكرەپ يۈرگەن تىيىنلارنى ئوقيا بىلەن چەنلەپ چالمىدەك چۈشۈرەتتى.

پىرۇنۇۋبور يېزىسىدا يەنە ئوپالېنىخا دېگەن تۇل خوتۇنمۇ بار ئىدى. ئۇمۇ ئۆز ئالدىغا بىر دېھقان ھېسابلىناتتى، يەرنى ئۆزى ھەيدەيتتى، ئوتۇننى ئۆزى كېسىپ، ئۆزى تۈشۈيتتى. خۇددى ئەرلەردەك كۆلگە بېرىپ قارا بېلىق، تاران بېلىقلارنى تۇتۇپ كېلەتتى. ئۇنىڭ ئائىلىسى بۇرۇن ئولما دەريا سىنىڭ بۇيىدا تۇراتتى. بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇتلا قاراقچىلار كېلىپ ئۇنىڭ ئىككى بالىسىنى (بىر ئوغلى بىر قىزىنى) بۇلايدۇ. ئاتا قاراقچىلاردىن بالىلارنى قوتۇلدۇرىمەن دەپ ئېلىشقاندا قاراقچىلار ئۇنى تىرىك پېتى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. شۇندىن بېرى كىشىلەر بۇ تۇل قالغان ئايالنى ئوپالېنىخا («كۆيگۈچىنىڭ خوتۇنى») دەپ ئاتايدىغان بولغان. شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئوپالېنىخا پىرۇنۇۋبورغا كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇ ئىچىدىكى قايغۇ-ھەسرىتىنى ئىش بىلەن باسماقچى بولاتتى. بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، بىرنەچچە قوي قىلدى. باشقىلارنىڭ قويلىرى قىرىلىپ تۇرغان يىللاردىمۇ ئۇنىڭ قويلىرى بىرى ئىككى بولۇپ كۆپەيىپ تۇراتتى.

لېكىن ئۇنىڭ ئەس - يادى قاراقچىلار بولغارلارغا سېتىۋەتكەن بالىلاردا ئىدى. بالىلىرىنىڭ ھەسرىتى ئۇنى ئۆرتەپ تۇرغاچقا ۋىشنىيانكانى ئۆز جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرەتتى. باشقا قوشنىلارغا قارىغاندا ۋىشنىيانكاغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايتتى. ئۇنىڭ يەنە ئاچارچىلىق يىلى① يېقىن ئەتراپتىكى چېركاۋدىن تېپىپ بېقىۋالغان ئىككى بالىسىمۇ بار ئىدى.

---

① تاتارلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن سەككىز يىل ئىلگىرى رۇس ئەللىرىدە ئىنتايىن قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ، يەرگە تېرىلغان ئاشلىق پوتونلىي قۇرۇپ كەتكەن. كەينىدىن ئىنتايىن دەھشەتلىك جۇتچىلىق بولغان. ئاندىن ئىككى يىل ئېغىر دەرىجىدە ئاچارچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەنىكەن.

ئىككىنچى باب

شەھەردىن كەلگەنلەر

پىرۇنوۋبورغا باشقا يەرلەردىن ئادەم ئىنتايىن ئاز كېلەتتى. چۈنكى بۇ قىشلاق چۆرۈك يولدىن خوپ يىراقتىكى خىلۋەت بىر ماكان ئىدى. بۇ يەرگە ئادەمگە قارىغاندا مايۋانلار كۆپرەك كېلەتتى. بەزىدە سالا ـ سالا مۇڭگۈزلۈك بولان موزايلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقاتتى ـ دە، ئورمان ئىچىدىكى ئۆيلىرىنى كۆرۈپ، خۇددى ھەيران قالغان قىياپەتتە تېگىرقاپ قاراپ كېتەتتى. بەزىدە ئۆكۈزدەك بەستى بار سېرىق ئېيىقلار ئالچاقلاپ كېلىپ قالاتتى ۋە بەزىدە سۇلەيسۇندىن قاچقان چىپار بۇغىلارمۇ ئىزىپ ـ تىزىپ كېلىشەتتى. قىش كۈنلىرى بۇ قىشلاقتىكى ئۆيلەرنىڭ ئارىسىدا كېچىچە بۆرىلەر قاتراپ چىقاتتى. ئەتراپتىكى ئېتىزلىقلاردىكى دۆڭە ـ دۆڭە قىلىپ يىغىلغان چۆپلەر تۇڭنى بولسا توشقانلار ماكان قىلىشاتتى.

قىشتا سازنىڭ پاتقاقلىرى توڭلاپ، يۇزىنى قېلىن مۇز قاپلاپ كەتكەندىن كېيىن، ناتونۇش ئىككى سالتاق ئاتلىق ئادەم بىلەن ئۇلارنىڭ خىزمەتچىلىرى پىرۇنوۋبورغا كېلىپ، كېتىپ يۈرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئاستىدىكى ئاتلىرى خۇددى بىر يىگە ئاتلارغا ئوخشايتتى. قورال ـ جابدۇقلىرىغا پۈتۈلگەي كۆمۈش يالتىلغاندى. بۇلارنىڭ بىرى ئىنتايىن گەۋدىلىك كەلگەن ياش يىگىت بولۇپ، تۇرقىغا قارىغاندا خېلى غەيرىتى بار ئادەمدەك كۆرۈنەتتى. ئۇزى ئىنتايىن چاقچاقچى، ئوچۇق كۆڭۈل يىگىت ئىدى. كىشىلەر بىلەن چاقچاقلىشىپ

يۇرۇپ، پېرۇنوۋبورنىڭ ئادەملىرى بىلەن بىر پەستلا چىقىشىپ ئاغزىنى بوغۇپ كەتتى. ئىككىنچىسى، ئۇزۇن، قارا چاپىنىنىڭ ئۈستىدىن كالتە جۇۋا كىيگەن، قاپقى ئېچىلمايدىغان. مۇز چىراي موناخ ئىدى. ئۇنىڭ ئاق ئارىلاپ قالغان ئۇزۇن چېچى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇراتتى. بېشىدا پۆپۈكى بار قالپاق بارئىدى.

بۇلار ھەر دائىم كۇدىرياش بىلەن دىكاروسنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ ئۇلاردىن ئېيىقنىڭ ئۇۋىسىنىڭ قەيەردىلىكىنى، كۈچۈك لىرىنى قەيەردە كۆرگەنلىكىنى سۈرۈشتۈرەتتى. ئاندىن ئوۋغا چىققاندا ئىخچام ئوۋ كىيىملىرىنى كىيىپ چەبدەس بولۇپ چىقاتتى. مۇناخ ئۈستىدىكى قارا چاپىنىنى سىلۇۋېتىپ، بېشىغا توشقان تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا، ئۈستىگە كالتە جۇۋىنى كىيىپ، قولىغا ئۇزۇن دەستىلىك ئىككى قوللۇق ئارىنى ئېلىپ، پۇتلىرىغا چاڭغىنى تېڭىپ دىكاروس بىلەن كۇدىرياش، تۇرۇپ كىلارنى ئەگەشتۈرۈپ ئېيىق كۈچۈكىنى تۇتۇشقا ياكى ئۇۋىسىدىكى ئېيىقنى سوقۇۋېلىشقا چىقاتتى. ئۇلار ئورمان ئىچىنى ئەتىدىن كەچكىچە كېزىپ يۇرۇپ پەقەت بىرەر ئولجىنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىنلا رازى بولۇپ قايتاتتى.

كەچكە يېقىن ئوۋچىلار دىكاروسنىڭ ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، ئولجىلىرىنى قازانغا سېلىپ يەپ، شورپا ئىچىپ يېرىم كېچىگىچە ئوۋ تۇغرىسىدا ھەر خىل قىزىق پاراڭلارنى سېلىشىپ ئولتۇراتتى. بىر كۈنى دىكاروس قېرى مۇناختىن ئۇشتۇمتۇت مۇنداق سوراپ قالدى:

— مۇناخ ھەزرەتلىرى، مۇنۇ ئۇزۇن قارا چاپان زادىلا يارىشامپتۇ. قولۇڭغا قىلىچ ياكى نەيزە ئېلىپ يۈرگەن بولساڭ ياخشى بولمامتى؟ ئوۋ ۋاقتىدىكى باتۇرلۇقۇڭ ۋە چەبدەسلىكىڭنى كۆرۈپ نېمىشقىمۇ ئېڭىشىپ ناماز ئوقۇپ يۈرىدىغاندۇ؟ قولىغا قورال ئېلىپ جەڭ مەيدانىغا بارغان بولسا جايىدا بولاتتىكەن، دەپ ئويلاپ قالدىم.

بۇ سۆزگە مۇناخ مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى:
— سەن مېنى مۇشۇ هاياتقا رازى بولۇپ ئۆتۈۋاتسىدۇ دەمسەن؟ بىر چاغلاردا مەن راتبۇر دەپ نام ئالغان ئادەم ئىدىم. ياشلىقىمدا لەشكەر بولۇپ پايانسىز قىپچاق دەشتلىرىدە تالاي قېتىم قان كېچىپ جەڭلەرنى قىلغانىدىم. لېكىن ئاجايىپ بىر قىسمەت بىلەن ساۋۇتنى تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇناخنىڭ پېرىچىسىنى كىيىشكە تۇغرا كەلدى. بۇنداق بولۇشنى مەن ئۆزۈم ئارزۇ قىلغان ئەمەس. ئېھتىمال، باشقىلارغا كاشىلا بولۇپ قالغان ئوخشايمەن. شۇڭا خۇدانىڭ ھۆكمىگە شۈكرى قىلىپ، ئۆزۈمنى ئۆزۈم يالغۇز ھۇجرىغا بەنت قىلىپ ئولتۇرۇۋېتىمەن ... هازىر ئىتنىڭ بېشىغا ئۇرساق كىنەز بولۇپ كەتتى. ئۇلار بىر - بىرىنى كۆرەلمەيدۇشمەنلەشمەكتە. قولىدىن كەلسە بىرىنى - بىرى تىرىك يۇتۇۋەتسەم دېيىشىدۇ. نېمە قىلىشسا قىلىشسامدۇ؟ مەن ئۇلاردىن بىزارمەن. كىچىككىنە ھۇجرامدا ئولتۇرۇپ بېشىمدىن ئۆتكەن ئىشلار توغرىسىدا ئەسلەپ سۈپىتىدە يېۋېتىۋاتقان قوشۇنىغا كىرىپ، كىنىڭ قېنىم

تۆكۈلگەن رۇس تۈپرىقىنى قوغدايمەن. ئۇنىڭ يولىدا قۇربان بولسام ئارمىنىم يوق، — دەپ جاۋاب بەردى موناخ.

قىش پەسلى ئىدى. بىر كۈنى پېرۇنوۋبورغا پار ئات قوشۇلغان مەپىلىك چانا بىلەن يېزىلارنى ئارىلاپ سودا - سېتىق قىلىپ يۈرگەن بىر سودىگەر كەلدى. سودىگەرنىڭ چانىسى ھەر تۈرلۈك ماللار بىلەن تولغان بولۇپ، يېگىنە - يېمەك، سۈزگە - تارغاق، ئەينەك - مارجان، ياغلىق، تۈرلۈك ھالقىلار، بىلەيزۈك لەر، شېكەرلىك توقاچ قاتارلىقلار بار ئىدى. سودىگەرنىڭ قىزىق يېرى شۇكى، ساتقان نەرسىگە پۇل ئالماي، ئورنىغا قىممەت باھالىق سۆسەر، بۇلغۇن، تۈلكە، قۇندۇز، قاما تېرىلىرىنى ئالاتتى. تۈرۈپكا بىر قۇچاق تېيىن تېرىسىگە مونچاق ھالقا تېگمىشپ ئۈنى ۋشنىيانكىغا سوۋغا قىلدى.

سودىگەر رۇس ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى تۇمىقىمۇ ئۆزگىچە: چوقچىيىپ تۇرىدىغان قالپاق بولۇپ، چۆرىسىگە ئاق ياغلىق يۆگىۋالغان. پۇتىغا، قونچىلىرىغا ئويما گۈللۈك نەقىش ئىشلىگەن ئۆتۈك كىيگەن، ئۈستىگە كىيگەن چاپىنىمۇ غەيرىي، تىكىلىشىمۇ غەلىتە ئىدى. خوتۇنلار ئۇنىڭ چاپىنىنىڭ پاك دىنلىق خرىستىئانلارچە ئوك تەرەپتىن تۈگمىلەنمەي، بەلكى دىنسىز دەھرىلەرگە ئوخشاش سول تەرىپىدىن تۈگمىلەنگەنلىكىنى بايقاپ قېلىشتى.

پېرۇنوۋبورنىڭ ئادەملىرى: شەرقتىكى چۆللۈكتىن قورقۇنچلۇق بىر تائىپە كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلاردا مېھىر - شەپقەت بىلمايدىكەن، قېرى - ياش، ئەر - ئايال، بالا - چاقا دېمەي كۆزگە كۆرۈنگەنىنىڭ كاللىسىنى ئالىدىكەن. يېزىنىمۇ، شەھەرنىمۇ پۈتۈنلەي ئوت قويۇپ يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىدىكەن، دېگەن قورقۇنچلۇق خەۋەرنى بىرىنچى قېتىم ئاشۇ سودىگەردىن ئاڭلىدى.

— ئۇلار بىزنىڭ بىلغار تۈپرىقىمىزنى ۋەيران قىلدى. —

دېدى ھېلىقى سۆدىگەر، — دەسلەپتە ئۇلار بىزنىڭ بىلەر دېگەن شەھىرىمىزگە كەلدى. دەل چۈش ۋاقتى ئىدى. خۇددى ئاسماندا چاقماق چېقىلغاندەك بۆلدى. ئۇلار چىڭگىزنىڭ نەۋرىسى شۇيبان خان دېگەن خانىنىڭ قۆشۇنى ئىكەن. ياشقا لەشكەرلەردىن ئالدىن كەلگەن بۆلسا كېرەك. ئۇزلىرىنى تاتار - موڭغۇل قەۋمى دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلار كېلىش بىلەنلا شەھەر- لىرىمىزنى بۇلاپ - تالاپ، قۆلدىن ئىش كېلىدىغان ھۈنەرۋەنـ لەرنى تۇتقۇن قىلىپ، بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاپ نەلەرگىدۇر ئېلىپ كېتىشتى. پەقەت قېلىن ئورمان ئىچىگە يۆشۇرۇنۇپ قالغانلارلا ئامان قالدى... تاتارلار بۆلغار زېمىنىنى ئۇزۇنگە ئوبدان بويسۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئېلىمىزنىڭ بەش شەھىرىگە ئايرىم - ئايرىم لەشكەر قالدۇردى، ئاساسىي قۆشۇنى يەنىلا قىپچاق دالاسى تەرەپكە قاراپ تۆختىماي سەپەر قىلدى... ئۇزۇن ئۆتمەي سىلەرمۇ ئۇلار بىلەن تۇتۇشىسىلەر، ئۇلارغا قارشى چې- قىپ تەڭ كەلگىلى بۆلمايدۇ. ئۇلار پۈتۈن جاھانىدا غالىب بولۇپ، دۇنيانىڭ تىزگىنىنى ئۆز قۆلىدا تۇتقان ئادەملەر.. ئۇستىگە كىيگىنى پۈتۈنلەي كۆرپە جۇۋا، ھۇجۇمغا ئۆتكەنده سەپنى بۇزماي، جەڭگىۋارلىق بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ... چۇقان سېلىپ تەرەپ - تەرەپتىن قاپسىپ كەلگەنده ئۇلاردىن قۇتۇلۇش- نىڭ چارىسى ئىنسان بالىسىنىڭ ئەقلىگە كەلمەيدۇ، — دېدى سودىگەر.

— تاتار دېگىنىڭ پەقەت سەن بۆلغارلارغىلا شۇنچىلىك تەڭداشسىز بىلىنىپ كەتكەن ئوخشايدۇ، — دېدى دىكاروس، — بۆلغار دېگەن سۆزنى سېتىقتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. ئۇرۇشقا كەل- گەنده رۇسلاردەك يۈرەكلىك، باتۇر ئادەملەر سىلەردە نېمە ئىش قىلسۇن.

— تاتارلار بەسىپ كەلگەنده كۆرەرمىز، — دېدى سودىگەر.

بۇ چاغدا بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ئوپالبىنىڭا چىدىمايى:
— تىلىڭنى تارتىپ سۆزلە. بىزگە تېگىپ باقسۇن ئۇ دەھرىلەر. چىگگىزلارغا پالتىنىڭ تەمىنى ئوبدان تېتىتىپ قويىمىز. ئاياللارمۇ ئەركەكلەر بىلەن بىرگە سوقۇشقا بارىمىز دەۋاتىدۇ، — دېدى.
— تاتارلار چۇقان سېلىپ، چۈمۈلىدەك يامراپ، ھەممە يەرنى قاپساپ كەتسىمۇ بىز ئۇلاردىن قورقۇپ كەتمەيمىز، — دېدى دىكاروس،— ئېيىققا ئوخشاش ئېتىلىپ كېلىشىدىغان بولسا، ئاچىغا ئىلىنىپ، ئۇچەي باغرى چۈۋۈلۈپ ئالدىغا چۈشىدۇ. سوقۇشقا كىرگەندە قېچىقلارمۇ ئەنە شۇنداق ھۆركىرەپ كىرىدۇ، ئۇنىمۇ كۆرگەن. ئۇلارنىڭ ئويىچە شۇنداق قىلسا، بىز قورقۇپ كەتكۈدەكمىمىز... بىزنىڭ رەزانىنىڭ ياساۋۇللىرى ئۇنداقلارنى كۆپ كۆرگەن. ئۇلارنى ئۆزلىرى كەلگەن سەھرالارغا ھەيدىۋېتىشنىڭ ئامالىنى بىلىدۇ. ئەجابا، تاتارلار ئۇلاردىنمۇ قورقۇنچلۇقمىدى؟!

ئۇچىنچى باب

دەسلەپكى خەۋەر

شۇنىڭدىن كېيىن سودىگەر ئۆز يولىغا راۋان بولدى. دېھقانلار بولسا چىگگىز تاتارلىرى توغرىسىدا: «ئۇلار بىزگە تەڭ كېلەلمەيدۇ ھەم بىزنىڭ يەرلىرىمىزگىمۇ يېتىپ كېلەلمەيدۇ» دېيىشتى ۋە بىر پەستىن كېيىن ھەممىنى ئۇنتۇپ ئۆز ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىشتى.
قىشلاقتا تەخمىنەن يىگىرمە چاقىرىم كېلىدىغان يەردە

ياروستاۋ پەيدا بولغان دېگەن بىر چېركاۋ بار ئىدى. يۇقىرىدىكى ۋەقە يۈز بېرىپ يىرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى كىشىلەر تاتارلارنى ئاللىقاچان ئېسىدىن چىقىرىپ دۇنيادىن بىغەم يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە چېركاۋ تەرەپتىن تېرىتتىن خۇددى دۇشمەن قېغىلاپ كېلىۋاتقاندەك ئالدى - كەينىگە قارىماي، ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ بىر چاپارمەن يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇ يېزا بىلەن ماڭماي تېڭىلاپ كەتكەن سازلىق ئۈستىدىن تېغىرا كېسىپ چىقتى. چاپارمەن كېلىشى بىلەنلا ئۆيلەرنى ئارىلاپ، دېرىزىلەرنى قېقىپ: «رەزان كىنەزى ھەممىگىلارنى دەرھال يىغىلسۇن، دەيدۇ، مۇھىم سۆز بار ئىكەن» دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى.

ئاندىن چاپارمەن سەل نېرىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ يىغىلىشىنى كۈتتى. ھەش - پەش دېگۈچە پېرۇنۇق بۇرنىك جامائىتى جەم بولدى. ئاندىن چاپارمەن:

— ھەممىزنىڭ ئاتىسى، رەزان كىنەزى يېرى ئىنگىلىز ۋاربۇيچ... — دەپ سۆز باشلىۋىدى ئۇ، بىر چەتتە ئولتۇرغان كۇدىرياش ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى.

— تىلىڭنى تېزلا چاينىما، ئۆزۈڭنىڭ ئاتىسى كىم؟ ئۇ ئاتىمىز دېگىنىڭنى بىز ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان، سائا ئوخشاش يۇنداخېرغا ئاتا بولغاندۇ... — دېدى ئۇ غەزەپلىنىپ.

— كىنەز، پۈتۈن خەلق بىر سەپ بولۇپ يۈرۈشكە ئاتلانسۇن، دەپ يارلىق چۈشۈردى. رەزان تۇپرىقىغا ھېسابسىز نۇرغۇن ياۋ كېلىۋاتىدۇ، ئۇلار يىراق چۆللەرنى بېسىپ بىزنىڭ يەرلىرىمىزگە يېتىپ كەلگىچە، بىز تەشكىللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئالدىنى تېرىشىمىز، ئۇلارنى تۇپرىقىمىزغا ئايىغ باستۇرماي ئاشۇ يەردىلا ئەدىبىنى بېرىشىمىز كېرەك ئىكەن...

— سەن ئۇنى نەدىن بىلدىڭ؟ — دېدى بىر چاغدا زىۋىياگا چاپارمەننىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — سېنى بىزگە كىم ئەۋەتتى، ھاكىمۇ، ياكى پۈچمۇ، ياكى باشقا بىرسىمۇ، نېمە دەپ بىزنى قورقۇتۇپ يۈرىسەن؟!

— بىزنىڭ ياروستۇۋوغا كىنەزنىڭ نۆكىرى بىلەن يېگىرمىدەك ياساۋۇلى كەلدى. ئۇلار ناھايىتى پۈزۈر كىيىنگەن، ئۇستىبېشى يالتىراپ تۇرىدۇ. مىنگىنى پۇتۇنلەي يۇگۈرۈك تۇلپارلار. كېلىشى بىلەنلا ئۇلارنى بىزنىڭ ستاروستامىز ئۆي - ئۆيگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى. ئىككى كۈندىن بېرى تاپقان - تەرگىنىمىزنى ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تىقىپ، خۇشامەتنى قىلىپ كۈتۈۋاتىمىز. ئادەمنىڭ نەپسى بۇنچىلىكمۇ بولارمۇ؟ رەزاندا بۇ ئاچ قالغان ئادەملەرگە تاماق تېشۇتالماي قالدۇق. كىنەز-نىڭ نۆكىرى: پۇتۇن ئادەملەرنى چاقىرىپ، تاتار دېگەن ئادەم بالىسى بىلمەيدىغان بىر تائىپە بىزگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئون ئالتە ياشتىن يۇقىرى دېھقانلارنىڭ ھەممىسى تامام يىغىلسۇن، پالتىسى بارلار پالتىسىنى، نەيزىسى بارلار نەيزىسىنى ئېلىپ قۇراللىنىپ، توپتۇغرا رەزانغا قاراپ ماڭسۇن، دەپ بۇيرۇق بەردى. ئۇ يەردە كىنەز غايەت زور قوشۇن تۇپ-لاپ ئۇلارغا قىلىچ، نەيزە ۋە ئايپالتا تارقىتىپ بېرىۋاتقۇدەك، كىنەزنىڭ باشقا ياساۋۇللىرى تەرەپ - تەرەپكە — زارايىسى كىنغا، مۇرومغا، ۋىلادىمىرنىڭ بۈيۈك سۆزدالى كىنەزى ۋىلادىمىرغا كېتىپتۇ. ئۇلار شۇ ئورۇنلارنىڭ خەلقىنى يىغماقچى...

دىكاروس چاپارمەننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، قاپىقىنى تۇرۇپ، بىرئاز سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن:

— ئىسمىڭ نېمە؟ — دەپ سورىدى.

— ياشكا بىرېخ.

— كىمنىڭ بالىسىسەن؟ بىلىمچى پاخۇمنىڭ بالىسى ئوخشىمامسەن؟

— دەل ئۆزى، شۇ كىشىنىڭ بالىسى بولىمەن. پاخۇم تېرىنتىچ مېنىڭ دادام بولىدۇ.

— داداڭ بىلەن مەن يېقىن ئىدىم. سېنىڭ يەتكۈزگىنىڭ ياخشى خەۋەر ئەمەس. كىنەز نېمە ئىش قىلىپ يۈرۈپتۇ. ئەلنى يىغىشقا مۇشۇنچىلىكمۇ كىچىككەن بارمۇ؟ تاتارلار رەزان تۇپرىقىغا كىرىپ ئات ئوينىتىپ يۈرگەندە، ئۇ خەلققە چاقىرىق قىلسۇن. شۇ چاققىچە ئۇ نېمە ئىش قىپتۇ. چېگرا تۇرغان لەشكەرلەرگە سۇزدالى لەشكەرلىرى نېمىشقا يار-دەملەشمەيدۇ؟ سۇزدالنىڭ قېشۇنى رەزانىنىڭكىدىن كۆپ ھەم كۈچلۈك ئىدىغۇ! تاتارلار رەزانغا ھۇجۇم قىلغاندا ئۇلار قېرى-غانلىرىنىڭ ئىچىگە بېكىنىپ، قېرى قوشتۇرۇپ ئولتۇرۇپ، ئان-دىن «دىنسىزلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىڭلار» دەپ ياۋغا سېلىپ قويۇپ، ئۆزلىرى تاماشا كۆرۈپ ئولتۇرماقچىمۇ؟ ئۇنىڭدىن كۆرە ھەممىمىز بىرلىكتە قارشى تۇرغان بولساق ياخشى بولماسمىدى، — دېدى دىكاروس.

— قاراڭلار بۇنىڭ ئارزوسىنى، — دېدى زىۋياگا، — كىنەزلەر بىر - بىرىنى يەۋەتكۈدەك بېرىلۈۋاتقاندا، ئۇلار ئۆز-ئارا ھەمكارلىشاتتىمۇ.

شۇندىن كېيىن يارۇستۇۋودىن كەلگەن چاپارمەنگە دىكاروس مۇنداق دېدى:

— ھاكىمىڭغا، ئۇنىڭ نۆكەرلىرىگە ئېيت، ئەتە بىزنىڭ بارلىق دېھقانلىرىمىز رەزانغا بارىدۇ. يارۇستۇۋودىن سىلەرنىڭ ئۆيگە يېرىلۇقۇپ، داداڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتىمەن. قالغان ئىشلارنى قانداق قىلىش تېغرىسىدا شۇ چاغدا بىر نەرسە دېيىشەرمىز.

چاپارمەن تايىقىنى قولىغا ئېلىپ، كەلگەن ئىزى بىلەن يولىغا راۋان بولدى. تېز يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقاچقا، پۇتىدىكى

چۈرۈقنىڭ سىلىقلىنىپ پارقىراپ كەتكەن تاپىنى خېلى يېڭە راقتىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىرئازدىن كېيىن ئۇ قېلىن ئورمانلىقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تۆتىنچى باب

ۋەھشىي دالاغا ئاتلىنىش

ساۋىلا دىكاروس يۈرۈشكە ھازىرلاندى. مېڭىش ئالدىدا ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئوۋلىغان تىيىنلىرىنىڭ تېرىلىرىنى سېيۇپ، كىچىك ياغاچلار بىلەن كېرىپ ئامبارغا ئەكىرىپ ئېسىپ قويدى.

— غازىنىڭ گۆشىنى يېسەك، ئۈردەكنىڭ پېيىدا بولى، دېگەن گەپ بار، مۇبادا تاماقتىن قىسىلىپ قالساڭلار، بۇلارنى ئاشلىققا تېگىشەرسەن، — دېدى ئۇ خوتۇنىغا.

ئېيىق ئوۋلاشقا چىققاندا دىكاروس ئۇزۇن ئىككى قوللۇق ئارىنىڭ ئۇچىغا يوغان پىچاقنى باغلاپ، ئۇچرىغان ئېيىقنىڭ قارنىنى شۇنىڭ بىلەن يېرىۋېتەتتى. ھازىر شۇ پىچاقنى تازا ياخشى بىلىگەندىن كېيىن، يەنە چىڭ قىلىپ ئارىسىغا باغلىۋالدى. توقۇلۇق پالتىنىڭ سېپىنى بۇرۇنقىدىن ئۇزۇنراق بىر ساپقا ئالماشتۇردى. ئورماندىن دوۋۇلەپ تۇرۇپ بىر چانا ئوتۇن ئەكىلىپ ئۆيگە چۈشۈردى. سۇنۇپ كەتكەن بىر پۇچۇق چالغىنى تازا بىلەپ يەنە بىر ئارىغا ئەپلەپ باغلىدى - دە، تۇرۇپكىغا بىر يېڭى قورال تەييارلىدى. ياغاچ كېسىدىغان يېنىك بىر پالتىنى خوتۇنىغا قالدۇردى.

خوتۇنى ماۋرىسا ۋېشنيانكا بىلەن بىرگە قارا بۇغداينىڭ

ئۇنىدىن خېمىر يۇغۇرۇپ، ئۇچ چۆك بۆلكا بىلەن بىرنەچچە پىشلاق سالدى. ئاندىن بۆلكىنىڭ بىرسىنى نېپىز قىلىپ پىچ كە سېلىپ قۇرۇتۇپ سۇخارى قىلىپ خالتىسىغا سېلىپ بەر دى. بىر باغلام پىياز، بىر چاڭگال تۇز ۋە يەنە شۇنىڭدەك نەرسىلەرنى بىر ياغلىققا تۈگۈپ خالتىغا سالدى.

— تۇز ئاز بۆلۈپ قالدى، ئۆيدە تۇز تۈگەپتىكەن، يول بويىدىن ئېلىۋالارسەن، — دېدى ماريسا.

ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلگەن ئەتىگەنلىك قۇياش ئۇيقۇدا ياتقان قېلىن ئورمانغا ئۆزۈنىڭ ئالتۇن نۇرىنى چېچىپ، دەرەخ لەرنىڭ ئۇچىنى يورۇتقان پەيتتە، قىشلاقتىكى دېھقانلارنىڭ ھەممىسى دېكاروسىنىڭ ئىشىك ئالدىغا يىغىلدى. دېھقانلارنىڭ دۆمبىسىدە بىردىن ئۇزۇن خالتا، بېلىدە بىردىن پالتا، مۇرى سىدە بىر جۈپتىن يېڭى چۆرۈك ئېسىقلىق تۇراتتى.

خۆتۇنلار چاپانلىرىنى يېپىنچا قىلغان پېتى ئەرلىرىنى ئورمان ئىچىدىكى كىچىك بۇلاقنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ كەلدى. بايا تىن ئۆزلىرىنى زور كۈچ بىلەن بېسىپ تۇرغان ئاياللار، بۇ لاق تۈۋىدە خۆشلاشقان پەيتتە، ئۆزلىرىنى ئەرلىرىنىڭ باغرىغا ئېتىپ قاتتىق يىغلىۋېتىشتى.

— بىز ئەجەبمۇ شۇر پېشانە ئىكەنمىزغۇ؟ بىزنى كىمگە تاشلاپ كېتىۋاتىسىلەر، ئەمدى كىم بىزگە باشپاناھ بۆلىدۇ؟! — دەپ زارلايتتى ئۇلار.

دېكاروس تۇلا يىغلاپ ئېسىدىن كېتىپ يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئايالىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ:

— يىغلىما، يىغلايدىغان ھېچ ئىش يوق. ئېيىق بىلەن ئېلىشىشنى ئوڭاي دېگەنمىدىڭمۇ؟ شۇ چاغدىمۇ يىغلىماي قالاتتىڭغۇ؟ بۇمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئىش. چىپار ئاتقا ئوبدان قارا، بۆرە - ئېيىقتىن، ئوغرى - يالغاندىن ئېھتىيات قىلىڭ

لار. خۇدايىم ئەزىز بېشىمنى ئامان قىلسا، قايتىشىمدا تاتار-
لارنىڭ بىرەر ئېتىنى مىنىپ كېلەرمەن. ساڭا بىر يىپەك چا-
پان، كەمزۇل ۋە ئۆتۈك ئالغاچ كېلىمەن... — دېدى.

— ھېچ نەرسەگىنىڭ ھاجىتى يوق. ئامان - ئېسەن قايت-
ساڭلا خۇداغا مىڭ شۈكرى، ئۇنىڭدىن ئارتۇق ماڭا نېمە كې-
رەك. كاپىرلار بىر يەردە جېنىگىغا زامىن بولسا، ئادەمسىز
چۆللەردە نام - نىشانسىز قالسەنغۇ؟! مەن نېمىشقىمۇ ئايال
بولۇپ قالغاندىمەن. تۇرۇپكامنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسرا.
جېنىم بالام، مېنى مۇنداق تەرىك تاشلاپ كېتىدىغانلىقىڭنى
بىلگەن بولسام، سېنى تۇققۇز ئاي قورساق كۆتۈرۈپ تۇغۇپ،
كېچىلەردە ئاق سۈت بىلەن باقاتتىممۇ؟ كۆز قارچۇقىمنى
نەلەرگە ئېلىپ كېتىسەن؟ كاپىرلار كېلىپ قالسا ئورمان ئىچى
گە يوشۇراتتۇققۇ، ئەمدى قانداق قىلىمەن، جېنىم بالام سېنى
يەنە كۆرىدىغان كۈنلەرمۇ بولارمۇ؟ — دەپ ماريا بالىسىنى
باغرىغا بېسىپ ئۆكسۈپ يىغلايتتى.

دىكاروسمۇ چىدىيالمىدى. ئادەتتە خوتۇنىغا سالقىن
قارايدىغان دىكاروس بۇ قېتىم ئالاھىدە مېھرىبانلىق بىلەن
ماريانىڭ يەلكىسىنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— جېنىم، ماڭا قارا، تېخى ساڭا ئېيتىدىغان گەپلىرىم
بار، — دېدى.

ماريا يىغىدىن توختىدى.

— ئەگەر پېشكەللارغا كۈن چۈشۈپ قالسا ياكى ئېيىق،
بۆرىلەر سىلەرگە كۈن كۆرسەتمىسە، ياروستاۋدىكى بىلىقچى
پاخىرىم تىرىنىتۇنچىنىڭ يېنىغا كۆچۈپ كېتىڭلار. شۇ ئەتراپقا
ئۆزۈم كېلىپ، سىلەرنىڭ ھال - ئەھۋالىڭلاردىن خەۋەر ئېلىپ
تۇرىمەن... — دېدى ئۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي دېھقانلار زار - زار يىغلاپ، ئېسىلىپ
تۇرغان خوتۇنلىرىدىن ئايرىلىپ، بۇلاققا تەغرىسىغا سېلىپ قوي
غان ياغاچلاردىن بىرنىڭ كەينىدىن بىرى ئۆتۈشكە باشلىدى.

بۇلاقنىڭ ئۇ قېتىمقا ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىماي، ئالغا قاراپ مېڭىۋەردى. بىرئازدىن كېيىن ئۇلار سەھەرنىڭ تۇمانى قاپلاپ تۇرغان قېلىن ئورمان ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولدى. پەقەت ئارقىدىن مۇڭ - زار قىلىۋاتقان خوتۇن - بالىلارنىڭ ئاۋازىلا خېلىغىچە ئاڭلىنىپ تۇردى.

ۋېشنيانكا خوتۇنلار بىلەن بىرگە ئىدى. ئۇ يىغلىمىدى. لېكىن روھىي چىقىپ كەتكەن كىشىدەك، خېلىغىچە ئورما ئىچىگە كىرىپ كەتكەن دېھقانلارنىڭ كەينىدىن ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇردى. بىرئازدىن كېيىن، ئايالىلار ئېسەدىگەن پېتى، تەرتىپسىز ھالدا ئۆيلىرىگە قايتتى. قىشلاققا كەلگەن ۋېشنيانكا دىكاروسنىڭ مال قوروسىغا كىرىپ، باغلاقلىق تۇرغان چىپار ئاتنىڭ قېشىغا كەلدى - دە، چىپار ئاتنىڭ بوينىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا:

— جانۋار، ئەمدى ئىككىمىز يېتىم قالدۇققۇ؟ ئىگىمىزنى يەنە كۆرەرمىزمۇ؟ ياكى ئۇ ئادەم بىلمەيدىغان يەرلەردە بىر دۆۋە ئۇستىخانغا ئايلىنىپ قالارمۇ؟ ئەگەر بولمىغاندا ئۇچۇپ يۇرگەن سېغىزغان بىلەن قاغىلار ئۇلار تۇغرىسىدا خەۋەر بېرىپ تۇرسىمۇ مەيلىدى، — دەپ شۇبرلىدى.

سېنىڭ دېگەنلىرىڭنىڭ ھەممىسى راست دېگەندەك چىپار ئات بېشىنى لىڭشىتىپ، ۋېشنيانكىنىڭ مۇرىسىگە ئېغىكىنى تەگكۈزدى.

بەشىنچى باب

خەلقنىڭ غۇلغۇلىسى

پېرونوۋبوردىن ئەتىگەن چىققان دېھقانلار چۈش بولمايلا مۇرۇمدىن رەزانغا باردىغان چوڭ يولنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان ياروستۇۋو چېركاۋىغا يېتىپ كەلدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەتراپتىكى پۈتۈن يۇرت يىغىلىپ بىر كۈزدىلا ياساپ چىققان، ھازىر

قاربداپ قۇرۇم بەسىپ كەتكەن بۇ ياغاچ چەركاۋنىڭ ئەتراپى زىچ قەبرىستانلىق ئىدى. قەبرىستانلىق ئىچىدە ئۇ يەردە - بۇ يەردە مۇئەللىمنىڭ تۇرغان كرېپىتلار، ئاشۇ كرېپىتلارنىڭ ئاسىدا ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرگەن دېھقانلار كۆرۈنەتتى. ئۇلار ئارا، ئايپالتا، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغانىدى. گۈرۈلدەپ تۇرغان خالايىقنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى، جاراڭ - جۇ- رۇئەلىرى بىرنەچچە چاقىرىم يەرگە يېتىپ خۇددى پۈتۈن ئەلگە چاقىرىق قىلىۋاتقاندەك ئاڭلىناتتى.

چېركاۋ يېنىدىكى دوڭنىڭ تۈۋىدە يىلان باغرى ئاققان بۇلاق سۈيى يىراقتىن قارىغاندا خۇددى قېلىن قار ئۈستىگە چۈشكەن سوقماق يولدەك كۆرۈنەتتى. سۇنىڭ باش تەرىپىدە ئادەملەر مىخىلداپ يۈرەتتى. بۇلار نامەلۇم ئەلنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشاش، كىيىم - كېچەك ۋە چىراي جەھەتتىن ئۆزگىچە بولۇپ، بۇلاق بېشىدا ئۇ يەر - بۇ يەرگە گۇلخان يېقىپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. ئەرلەرنىڭ بېشىدا كىگىز قالپاق بولۇپ، قالپاقنىڭ چۆرىسىنى قىزىل خەسە بىلەن جىيەكلەپ گەنىدى. ئاياللار قىزىل ياكى يېشىل رەختتە چاپان كىيگەن، سېرىق ياكى كۆك ياغلىق ئارتقانىدى. ئۇششاق بالىلىرى پۈتۈنلەي يالىڭاچ دېگۈدەك بولۇپ، سوغۇقنىڭ دەستىدىن جا- لاقلاپ تىترەپ تۇرۇشاتتى.

ئۆتكۈنچىلەر بۇ گۇلخانىنىڭ يېنىدا بىرئاز توختاپ قالسىلا، ئۇستىبېشى جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن يالاڭباش، يالىڭاياق بالىلار يۈگۈرۈپ كېلىپ، خەيرى - ئېھسان تىلەيتتى.

— رەھىم قىلغىن!... بىر بۇردا نان بولسىمۇ بەرسەڭ... ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدۇق... بىز بولغارلار... تاتارلار ۋەتىنىمىزنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ بۇلاپ كەتتى...—

دەيىشەتتى.

يولۇچىلار خەيرىلىك سورىغانلارنىڭ قولىغا بىرنەچچە تال قارا ياراماق ياكى بىرەر كېسىم نان تۇتقۇزۇپ بۇ يەردىن تېزرەك ئۆتۈپ كېتەتتى.

— بۇلارنىڭ ھەممىسى بولغارلارمۇ؟ ياتالالا! بۇرۇن گەپنىڭ چوڭىنى شۇلار قىلىپ يۈرۈيدىغان، ئۇلارنىڭ بېشىغا قانداق بالا ـ قازا كەلگەندۇ؟ قانداق ئاپەت كېلىۋاتىدىكىنە؟ــ دېيىشەتتى يولۇچىلار ھەيران بولۇپ.

بىر چاغدا چېركاۋنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىدا ئۇزۇن قىزىل چاپان كىيگەن قېرى پوپ پەيدا بولدى. ئۇ ئالدىغا ئاق لاتىدىن كرېست بەلگىسى تاقىۋالغانىدى. قولىدا يەنە كرېستمۇ تۇراتتى. ئۇ قولىدىكى كرېستنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ چېركاۋنىڭ ئىشىكى ئالدىدا يىغىلىپ تۇرغان پىدائىيلارغا دۇئا بېرىپ:

— پاك دىنلىق سەرۋازلار! ھەممىڭلار قورغىلىپ قانلىق جەڭ مەيدانىغا ئاتلىنىڭلار! خۇدانى، دىننى بىلمەيدىغان باتۇخا① دېگەن خانىنىڭ ئارقىسىدىن موڭغۇل مالچىلار قوشۇنى رۇس تۇپرىقىغا ھۇجۇم قىلىۋېتىپتۇ. دۈشمەن ۋەھشىيدالادىن يەر ـ جا. ھاننى زىلزىلىگە سېلىپ كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ. ھازىر ۋارونىژ دەريا سىنىڭ بويىغا يېتىپ كەپتۇ...— دېدى.

دېھقانلارنىڭ قۇلقى پوپتا ئىدى. پوپ توختىماي سۆزلەيتتى:

— باتۇ دېگەن قان ئىچەر ياۋۇز خان رەزان تۇپرىقىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كىردى دېگەننى ئۇلۇغ ئاتىمىز كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچمۇ ئاڭلىدى. ئۇ ئەل ـ يۇرتقا خەۋەر قىلىپ قوشۇن توپلاش ئۈچۈن، ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتتى. مۇروم، كولامنا، كرانسىيلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئۆزىنىڭ ئاغا ـ ئىنىلىرىگە،

---

① رۇسلار بۇزۇپ باتۇخاننى شۇنداق ئاتايتتى.

زارایسکی شەھەرنىڭ ھاكىمى ئەدور يۈرۈۋېچ دېگەن ئوغلىغا، پرونسك شەھەرىدىكى ۋىسۇالۇدىيۇرۈۋېچ دېگەن ئىككىنچى ئوغلىغا چاپارمەنلەرنى ئەۋەتتى. كىنەزلەرنىڭ ھەممىسى نۇرغۇن قوشۇن تەپلاپ يارەمگە ماڭغىلىۋاتىدۇ. ئۇلار: «تۇغۇلغان يېرىمىز، ئۆز ۋەتىنىمىز ئۈچۈن جېنىمىز پىدا، سىلەرنى ھەرگىزمۇ يالغۇز قالدۇرمايمىز» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ...

پۈپ يۇقىرىقىلارنى دەپ سۆزىنى تامام قىلدى. خەلق قۇدۇققا تاش چۈشكەندەك جىمجىت بولۇپ قېلىشتى. پەقەت بولغارلار تۇرغان تەرەپتىن:

«نان بېرىڭلار! ئاچتىن ئۆلدىغان بولدۇق!...» دېگەن ناله - زارلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

دىكاروس ئىككى قوللۇق ئارىسىغا يۆلەنگەن پېتى كۆپچىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆرە تۇراتتى. يېنىدا تۇرغان تۇرۇپكا دادىسىغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا پات - پات قاراپ قويياتتى. دىكاروسنىڭ ئۆڭۈى ئۆچۈپ، قاپقىرى تۇرۇلگەن بولۇپ، ئۇ چۈشكۈر ئويغا پاتقانىدى.

بىر چاغدا تۇرۇپكا دادىسىنىڭ يېڭىنى ئاستا تارتىپ:

— بىزگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلار راستىنلا مالچىلارمۇ ياكى بۇ چال ئاشۇرۇۋەتتىمۇ؟— دەپ سورىدى.

— ئالدى بىلەن ئاڭلايلى. كېيىن بىرنەرسە دەرمىز،— دېدى دىكاروس، — كۇددىرياش سېنىمچە قانداق؟ ئۇنىڭ دېگەنلىرى راستمىدۇ؟

— ئاۋۇ تەرەپتىكى بۇلاق تۇۋىدە يۈرگەن بولغارلارنى كۆردۈم. بۇرۇن ئۇلارنىڭ سودىگەرلىرى ۋە ئادەتتىكى پۇقرالىرىمۇ كېمە بىلەن بۇ يەرلەرگە كېلەتتى. شۇ چاغلاردا ئۇلارنى كۆپ قېتىم كۆرگەنىدىم. پۇتىدا ساپلا بۇلغار ئۆتۈك، باشقا كىيىم - كېچەكلىرىمۇ ياخشى ئىدى. يائاللا، ھازىر ئۇ بىچارە

لەرنىڭ ھالى پۈتۈنلەي خاراب بوپتۇ. ئۇلارغا ئوخشاش يالاڭ باش، يالاڭغىداق تەمتىرەپ قالساق نەگە بېرىسەن، نەدە تۇرارمىز؟ــ دېدى كۈدرياش مەيۈس قىياپەتتە.

ــ پاك دىنلىق ئەزىمەتلەر! تېزرەك ئاتلىنىڭلار! باتۇ دېگەن مەلئۇننى رۇس تۇپرىقىغا قەدەم باسقۇزماڭلار! ــ دەپ پوپ تىترىگەن ئاۋاز بىلەن يەنە زارلاشقا باشلىدى. ــ بىرىڭلارمۇ قالماي كەنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچنىڭ قوشۇنىغا كىرىڭلار...

ــ قايىاققا قارىپ مېڭىشىمىز كېرەك؟ نەدە يىغىلىمىز؟ ــ دېدى بىر ۋاقىتتا توپنىڭ ئىچىدە تۇرغان دىكاروس.

ــ ھازىر رەزان كىشەزنىڭ ياساۋۇلى يېۋپاتى كالۇۋرات باتۇر سىلەرگە بۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىدۇ، ــ دېدى پوپ. ئاندىن قولىدىكى جەزكرېستنى ئاستا قوينىغا تىقىپ مۇزلاپ كەتكەن قوللىرىنى قېرىشتۇرۇپ تۇردى.

بۇ چاغدا ئىشىك ئالدىغا، ئۇستىگە كالتە جۇۋا، بېشىغا پولات دۇبۇلغا كىيگەن، ئۇزۇن بويلۇق بىر لەشكەر چىقتى. ئۇ بېلىنى مەھكەم باغلاپ، بەلبېغىغا غلاپلىق ئەگرى قىلىچ ئېسىۋالغاندى. ئۇ قولىدىكى ئالتۇن يالانغان ئۇزۇن ساپلىق ئايپالتىسىغا يۆلىنىپ تۇرۇپ، گۈرۈلدەپ تۇرغان خالايىقىقا بىر نەزەر سالدى. ئاندىن ئۇچ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، ئۇچ قېتىم باش ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ قايتماس ئەرلەر، شىر يۈرەك باتۇرلار، تەڭگىنىڭ كۆزىنى چەنلىگەن مەرگەنلەر، رەزان ئېلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ تەربىيىلەنگەن سەرۋازلار! بىر ـ ئىككى ئېغىز سۆز قىلىشىمغا رۇخسەت قىلغايسىلەر؟!

ــ سۆزلە قېنى، سۆزلە يېۋپاتى! قۇلىقىمىز سېنىڭدە، ــ دېيىشتى كۆپچىلىك.

ــ تاتارلارنى مەن خوپ بىلىمەن. ئۇلارنىڭ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قولۇم بىلەن ئۇلارنىڭ بەل ئومۇرتقىسىنى ئۈزگەن كىشىمەن. بەدىنىمدە ئۇلارنىڭ تىغىدىن قالغان تالاي جاراھەتلىرىمۇ بار. مانا بېشىمدىكى ماۋۇ پولات دۇبۇلغا بىلەن بېلىمدىكى بۇ ئەگرى قىلىچنى، بىر تاتار كىنەزنى ئۆلتۈرۈپ غەنىيمەت ئالغانىدىم.

ــ قاراڭلار بىزنىڭ يېۋپاتى كولاۋىراتقىنى! ئۇنى بوش چاغلىما، ــ دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

ــ بۇنىڭدىن ئون ئىككى يىل مۇقەددەم مەن روستۆۋنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرگە شۇ تاتارلارغا قارشى ئۇرۇشقا بارغانىدىم. بۇنى مۇشۇ يەردە تۇرغانلارنىڭ خېلىسى بىلىدۇ. شۇ چاغدا بىز دېگىز بويىغىچە بېرىپ، قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا تاتارلار بىلەن ئېلىشقانىدۇق. ئۇلارنىڭ قانداق ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى، قانداق ھىيلە ـ مىكىرلەرنى ئىشلىتىدىغانلىقىنى شۇ چاغدا كۆرگەنىدۇق. ئۇلارنىڭ يالغاندىن قاچقان بولۇۋېلىپ ئارقىدىن بىزنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ تۇتقىۋەتمەكچى بولغانلىقىنىمۇ كۆرگەن. ئۆزلىرىمۇ ئاجايىپ ئۇرۇش قىلىدىغان خەلق. لېكىن ئىرادىسى تۇراقسىز، ئازراقلا چاتاق چىقىدىغان بولسا، ھەممىنلا تەرىپىدىن بولۇپ قېچىپ باشقا بىر يەرگە بېرىپ يىغىلىدۇ...

كۇدىرياش دىكاروسنى نوقۇپ:

ــ ئاڭلىدىڭمۇ، تاتارلار قانداق ھىيلە ئىشلىتىدىكەن؟ ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قالمايلى جۇمۇ؟...ــ دېدى.

ــ مۇشۇ يېۋپاتىغا ئوخشاش قوماندانىنىڭ قول ئاستىدا بولساق ياخشى بولاتتى. ئېيىق ئوۋلاشقا بىللە چىقاتتۇق، ئەمدى تاتارلارغا قارشى تۇرۇشتىمۇ بىرگە بارغان بولساق ياخشى بولاتتى، ــ دېدى دىكاروس.

يېۋپاتى كۆپچىلىككە يەنە بىر ـ ئىككى ئېغىز يالقۇنلۇق سۆز-لەرنى قىلدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى بىلەن پىدائىيلارنىڭ قېنى قاينايتتى.

ئاخىرىدا كۆپچىلىككە رەزانغا بېرىپ كىنەز ساريېينىك ئالدىغا يىغىلىڭلار، شۇ يەردە رەزانىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنىغا كىرەلەيسىلەر، دېدى. سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن دەرھال تۆۋەنگە چۈشتى. يول بېرىپ ئوتتۇرىدىن قاق يېرىلغان كۆپ چىلىكنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ كېلىۋېتىپ ددكاروسنى كۆرۈپ قالدى:

— ساۋېلىي سالامەتمۇسەن، — دېدى ئۇ، — ئۇرۇشقا بارلاي دەپ يۈرەمسەن نېمە؟

— ئۆزۈم تۇرماق ماۋۇ ئوغلۇمنىمۇ باشلاپ كەلدىم. قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. سېنىڭ قوشۇنىڭغا كىرمەكچىمىز.

— يارايسەن! سىلەرنىڭ ئۆزۈڭ قوشۇنۇمغا ئالاي، لېكىن سىلەر بۇ يەردە كۆپ تۇرماي رەزانغا قاراپ مېڭىڭلار. مېنىڭ كىنەزنىڭ ساريېدا تاپسىلەر.

ئۇنىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپ ئىككىنى ياساۋۇل ئىغىز-دۇرۇقىنى چاينىپ، چاپچىپ تۇرغان بىر ئايغىرنى يېتەكلەپ كەلدى. يېۋېپاتى ئاتقا سەكرەپ مىندى - دە، رەزان تەرەپكە ئاتنىڭ بېشىنى قويۇۋەتتى.

ئالتىنچى باب

رەزان قۇرۇلتىيى

ھەيۋەتلىك، گۈزەل شەھەر قىلغىن بايان،
گۈللىنىپ داڭقىڭ چىققان قايسى زامان.
سۆزۈڭگە پۈتۈن ئۆلكەم قۇلاق سېلىپ،
كىنەزنىڭ شۆھرىتىگە ھەيران قالغان.

چېركاۋدا قوڭغۇراقلىرىڭ ياڭراپ تۇرغان،
قۇرۇلتاي ئۇلۇغ بايرام يۇرت يىغىلغان.
ۋەتەن ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قانلىق جەڭگە،
ئوغلۇڭنى ھەردەم كەبى ئاتلاندۇرغان.
(د.م. ۋېنېۋېتىنوۋ)

تاڭ ئاتقاندىن بېرى توختىماي ئۇرۇلۇۋاتقان چېركاۋ قوڭغۇراقلىرى خەلقنى قۇرۇلتايغا تېزرەك كېلىشكە چاقىراتتى. سۈرۈك، سوغۇق ھاۋادا ئاڭ ـ دۇڭ قىلغان مىس قوڭغۇراقنىڭ ۋەھىمىلىك ئاۋازى شەھەر ئۈستىدىن ھالقىپ، ئەتراپتىكى يېزىلارغىچە تاراپ كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالدى. كىشىلەر يۈگۈرۈشۈپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا بىر- ئاز قۇلاق سېلىپ تۇردى ـ دە، ئاندىن ئالمان ـ تالمان تۇرنـ لىرىنى ياكى كالتە جۈۋىلىرىنى كىيىشىپ، باشلىرىغا قالپاق- لىرىنى كىيگەچ شەھەرگە قاراپ يۈگۈرۈشتى. ئۇزۇن ئۆتمەي شەھەرگە ماڭغان دېھقانلار دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىنى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتتى.

ـــ ئاڭلىدىڭمۇ؟ «جاكارچى» نىڭ قوڭغۇراق چېلىپ خەلقنى يىغىنغا چاقىرىۋاتقانلىقىنى! بىر پالاكەت بار جۇمۇ؟ ـــ دېيىـ شەتتى شەھەرگە قاراپ ئېقىپ كېلىۋاتقان دېھقانلار.

ئوكا دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئېگىز يار ئۈستىگە جايلاشـ قان قېلىن قار ئاستىدا ياتقان قەدىمكى رەزان شەھىرى يىراقتىن قارىغاندا خۇددى كۈمۈشتىن بىنا قىلىنغان شەھەردەك كۆرۈنەتتى. شەھەرنىڭ چۆرىسىگە ئايلاندۇرۇپ چوڭقۇر لەخمە كولانغان. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا چىنار ياغىچىدىن ياسالغان چوڭ قورغان بولۇپ، ئۇ ئېگىز سېپىل بىلەن قاپلانغان. قـور- غاننىڭ دوقمۇش ـ دوقمۇشلىرىدا كۆزىتىش مۇنارىلىرى چوقچـ

يەپ تۇراتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شەھەرنى ئىنتايىن مۇستەھكەم بىر قەلئەگە ئوخشاش كۆرسىتەتتى.

«رەزالغا نېمە بالا - قازا كەلگەندۇ؟ قۇغۇراق تۆختىماي چېلىنىۋاتىدىغۇ؟ كىنەزلەر يەنە تۆتۈشۈپ قالدىمىكىنە؟ دېھقانلارنى يەنە بىر - بىرىگە سالماقچىمۇ - يە؟ بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى لېپىسا دەرياسىنىڭ بويىدا دەھشەتلىك قىرغىن بولغانىدى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى نېمە ئۈچۈن بولغان؟ بىر كىنەزنى زورلۇق بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۇرنىغا شۇ نىڭغا ئوخشاش يەنە بىر كىنەزنى قويۇش ئۈچۈنمۇ؟ ئەگەر ئۇنداق بولىدىغان بولسا، ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىلمىشۇن. مېنى دېسە كىنەزلەر بىر - بىرىنى يەۋەتسۇن! ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن يۈرگەن دېھقانلارنى قانلىق جەڭ مەيدانلىرىغا ئەۋەتىشنىڭ نېمە ھاجىتى. ئۇ بىچارىلەرنىڭ گۇناھى نېمە؟» شەھەرگە قاراپ ئېقىپ كېلىۋاتقان دېھقانلارنىڭ كاللىسىدا شۇنداق خىياللار ئۇزۇپ يۈرەتتى.

شەھەرنىڭ چېتىدە سوكۇل تېغى دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭ ئېتىكىگە سېلىنغان خرىتىيان مۇنارىنىڭ ئالدىدا كەڭ بىر مەيدان بار ئىدى. بۈگۈن ئاشۇ مەيدانىدا ئادەتتىكى بازار كۈنلىرىدىكىدەك ھارۋىلار تىقما - تىقماق بولۇشۇپ تۇرۇشاتتى. ئۇلاردا ئاشلىق، ئون، تېرىلغۇلۇقلار چۆشقا گۆشى، موزاي گۆشى قاتارلىق ئوزۇق - تۈلۈكلەر، ساپال قاچىلار، يافاچ تۇغلار ۋە باشقا لازىمەتلىك بۇيۇملار لىق تېرىلغانىدى. لېكىن ئادەمنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكىدىن شۇنچىلا نۇرغۇن ئات - ھارۋىلارمۇ كۆزگە ئانچە چېلىقماي قالغانىدى. دېھقانلار بىلەن شەھەر خەلقى تەرەپتىن بۇ مەيدانغا ئېقىپ كىرمەكتە. خەلقنىڭ ھەممىسى «مەريەم ئانا» چېركاۋىنىڭ ئالدىغا يىغىلىشماقتا ئىدى. بۇ يەردە كىنەز ۋە ئۇنىڭ

بالىلىرى خەلقە سۆز قىلماقچى بولۇۋاتاتتى.

دىكاروس پىروئونوۋبوردىن بىرگە كەلگەن يولداشلىرى بىلەن بىرگە چىركاۋ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇردى. بەستلىك كەلگەن ئىككى يىگىت باش كىيىمى بىلەن كالتە جۇۋىلىرىنى سېلىپ تاشلىۋېتىپ چىركاۋنىڭ يېنىدىكى لىمغا ئېسىقلىق تۇرغان داش قازاندەك يوغان قوڭغۇراقلارنىڭ تىللىرىنى ئارقان بىلەن تارتىپ قوڭغۇراققا ئۇردى. ئەتراپقا قوڭغۇراقنىڭ گۇمبۇرلىگەن ئاۋازى ياڭرىدى.

يۇقىرىدىكى كىچىك قوڭغۇراقلار بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ بىرئاز داڭىلدىغاندىن كېيىن چىركاۋنىڭ ئىچىدىن چىچىنى تال - تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان، ئۇستىگە ئۇزۇن قارا چاپان كىيگەن بىر چىركاۋ خىزمەتچىسى چىقىپ قوڭغۇراق ئۇرۇۋاتقان يىگىتلەرگە قاراپ قولىدىكى قىزىل ياغلىقىنى پۇلاڭلاتتى. يىگىتلەر شۇزامات قوڭغۇراقنى تېخىتتىپ پىشانىسىدىكى تەر-لەرنى سۈرتۈشكە باشلىدى. مەجلىداپ تۇرغان كىشىلەر بىر ئامال قىلىپ چىركاۋنىڭ يېنىنغىراق بېرىۋېلىشقا تىرىشاتتى. دېھقانلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ھارۋا - چانىلارنىڭ ئۇستىگە چىقىۋالغان، بەزىلىرى ھارۋا - چانىلارغا قوشۇقلۇق ئاتلارنىڭ ئۇستىگە مىنىۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى نېمە ئۈچۈن يىغىۋالغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىرايتتى.

دەل شۇ چاغدا چىركاۋنىڭ ئىچىدىن دۇرۇت ئوقۇپ بىر توپ ئادەم چىقتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بەستلىك كەلگەن تۆت دىياكون① قوللىرىدىكى ئىسرىقدانلارنى پۇلاڭلىتىپ ناخشا ئېيتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاما جۇۋا كىيگەن، قوللىرىغا كۆمۈش ۋە جەزدىن ياسالغان كرېستلارنى كۆتۈرگەن ئون پوپ چىقتى. ئەڭ ئاخىرىدا يېپىسكوپمۇ② چىقتى. ئۇنى ئىككى بالا قولتۇقىدىن يۆلىۋالغانىدى.

---

① دىياكون — چىركاۋنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك پوپى.

② يېپىسكوپ — مۇسۇلمانچە ئىشان. ئاخۇن بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ئادەم.

دنمي ئۆلمالار چمقىپ بۇلغاندىن كېيىن، رەزان كىنەزى يۇرى ئىنكىۋارېۋىچ چمقتى. كىنەزنىڭ كىيگەن پەۋنزى رەڭلىك تونى ھەر تۈرلۈك ئونچە - مارجانلار ۋە ئېسىل ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەنىدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ تۇتۇپ تۇرغان يىگىرمىدەك ياساۋۇل چېركاۋ دەرۋازىسىدا دەۋرەپ تۇرغان خەلقنى كىنەزگە يېقىن كەلتۈرمەي كەينىگە چېكىنىدۈرۈپ تۇراتتى. شۇ ئاردا چېركاۋنىڭ ئىچىدىن ئادەملەر توپ - توپى بىلەن چمقتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇيۇك كىنەزنىڭ ئايالى ئاگرىپىنا راستىسلاۋنامۇ بار ئىدى. ئۇ بىر توپ كېلىنلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇلار يەتتە ئوغلىنىڭ ۋە قېيىن ئىنىلىرىنىڭ ئايالىرى ئىدى. خانىمغا ھەمراھ بۇلغانلارنىڭ ئىچىدە يەنە بىرقانچە بۇيارلار بىلەن كىنەزنىڭ يېقىنلىرى بار ئىدى. كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ يوغان قوڭغۇراقنىڭ يېنىدىكى ئېگىز تاشنىڭ ئۈستىگە چىققاندا نۆۋكەرلەر بىلەن دنىي ئۆلمالار ئىشىك ئالدىدىكى پەلەمپەي ئۈستىدە قاتار تۇرۇشتى.

پەلەمپەينىڭ ئەككىنچى تەرىپىگە شەھەرنىڭ ھەرقايسى مەھەللىلىرىنىڭ ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ ئاقساقاللىرى يىغىلغان بۇلۇپ، ئۇلار ئۈستىگە كۆرپە جۇۋا ۋە يۇڭ چەكمەنلەرنى كىيىپ گىدىيىشىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قەددى - قامىتى كېلىشكەن بىر ئاقسال ئالدىغا چىقىپ ئالدى بىلەن كىنەزگە ئاندىن كىنەز خانىمغا ئايرىم - ئايرىم باش ئېگىپ تەزىم قىلدى. بۇ كىشى تۆۋەنكى يېزىنىڭ ئاقساقلى ئىدى. ئۇ بېشىدىكى بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇمىقىنى قولىغا ئېلىپ بىرئاز قورۇنغان قىياپەتتە كىنەزگە قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— دۆلىتىڭ زىيادە بولغاي، ئاتىمىز كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ! ھەمراھىڭ ئاگرىپىنا راستىسلاۋنا ئىككىلارغا ئاللا-

تائالا ئىكەم ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي! بەخت سىلەرگە مەڭگۈ يار بولغاي! دۇشمەن يۈزى قارا بولغاي! بىزگە ئوخشاش ئاددىي پۇقرالار ھەر دائىم خىزمەتلىكلاردا بولغاي. مېنىڭ سوئال سۈ- رىشىمغا رۇخسەت قىلغايسەن. خەلقنى نېمە ئۈچۈن يىغدىڭ؟ قوڭغۇراق چېلىپ خەلقە يىغدىش تۇغرىسىدا جاكار قىلىپسەن، بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ رەزان خەلقىگە نېمە دېمەكچىسەن؟ جانابىي ئۇلۇغۇم؟...

ئالدىدا تۇرغان خەلقە قاپىقىنى تۈرۈپ، سالقىن نەزەر بىلەن قاراپ تۇرغان كىنەز، ئاق ئارىلاشقان چاچلىرىنى تىترىتىپ تۇرۇپ، ئۈچ تەرەپكە قاراپ باش ئېگىپ تىمتاس لىققا چۆمگەن خەلقە تەزىم بەجا كەلتۈردى. ئاندىن چىرايىغا بىرئاز ھەيۋە يۈگۈرتۈپ، سالماق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— پاك دىنلىق خرىستىانلار، سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار! مەن سىلەرنى ئىنتايىن بىر مۇھىم ئىش ئۈچۈن چاقىرتتىم. تاك سەھەردىن ھازىرغىچە تۇختىماي قوڭغۇراق چالغانىڭ مۇھىم بە- ۋەبى بار. پۈتكۈل ئەل - جامائەت بىرنىمەت - بىرمەقسەتكە كېلە- شىمىز، بىر مۇھىم چوڭ ئىشنى ھەل قىلىشىمىز لازىم. بۇنى ئەتىگە قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. بۈگۈن بىر ياقلىق قىلىشىمىز كېرەك...

— قېنى سۆزلە، ئۇلۇغ تۆرە قۇلىقىمىز سەندە، قانداق سۆز بولسا ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىشقا مانا بىز تەييار، — دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى.

— بۇ يىل باھاردىن باشلاپ دەشتى قىپچاق تەرەپتىن ھەرخىل شۇم خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىغانىدى. قىپچاق خەلقى بىلەن قىپچاق خانلىرى بىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپتۇ. قىپچاق لەشكەرلىرى ئىدىل دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىن كەلگەن بىر نا- مەلۇم تائىپە بىلەن سوقۇشۇۋاتسا كېرەك. ئۇ تائىپىنىڭ ئۆزى ئىنتايىن قاتتىق قول، ئەل - يۇرتنى بۆلاك - تالاك قىلىپ،

يېزىلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ خەلقنى دەشتى قىپچاققا تېرىقتەك چېچىۋېتىپتۇ. خەلق بىر پارچە نانغا، بىر يۇتۇم سۇتكە، بىر پارچە كىگىزگە زار بوپتۇ...

— ئاڭلىدىڭلارمۇ، دىنىي قېرىنداشلار، قانداق تائىپە بولغىيتتى ئۇ! — دېيىشەتتى ھەيرەتتە قالغان خەلق بىر - بىرىگە قاراپ.

— ئۇلارنىڭ ئۆزى نېمە ئىش قىلىدىغان خەلقكەن، ئىسمى نېمىكەن؟ ئۇلارمۇ مالچىلارمىكەن؟ — دېيىشتى خالايىق.

كىنەز سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئۆزلىرىنى مۇڭغۇل - تاتار دەپ ئاتىشىدىكەن، خۇدا- دىن يۈز ئۆرۈگەن دەھرىلەر ئوخشايدۇ. قىپچاقلارنىڭ يېزىلىرىنى ئالا قويماي بۇلاپ، پۈتۈن مال - مۈلكىنى ئېلىپ كېتىپتۇ. ئەمدى بىزنىڭ ۋەتىنىمىزگە قاراپ كېلىۋاتسا كېرەك. ھازىر ئۇلار ۋارونژ دەريا سىنىڭ بويىدىكى بىزنىڭ قاراۋۇللىرىمىزنىڭ يېنىغا كېلىپ توختاپتۇ. ئەمدى بىز بىلەن سوقۇشمىدىغان ئوخ شايدۇ. شۇ تاتارلار بىزگە ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتكەنكەن. ئۇلار ھازىر مۇشۇ يەردە. ئۇلارنىڭ سوربىمايدىغىنى ۋە قىزىق مايدىغان نەرسىسى يوق ئىكەن. ئۇلار ئوچ كىشى بولۇپ ئىككىسى ئەركەك، يەنە بىرى ئايال...

— بىزگە كۆرسىتىڭلار! ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنى كۆرۈپ ئاندىن قايسى يول بىلەن ئۆيىگە قايتىشىنى كۆرسىتىپ قويايلى!... — دەپ خالايىق غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى.

— بېرىپ تاتار ئەلچىلىرىنى باشلاپ كېلىڭلار! — دېدى كىنەز ياساقلىرىنىڭ بىرنەچچىسىگە، — دىققەت قىلىڭلار، ئۇلارغا ھېچكىم چېقىلمىسۇن. ئۇلارنىڭ ئوڭايلا ئەزىپى كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. ھەرقانچە دېگەن بىلەنمۇ تاتارلارنىڭ باتۇگا① كۈچلۈك. بۇ كىشىلەر شۇنىڭ ئەلچىلىرى ئەمەسمۇ.

---

① باتۇگا — رۇسلارنىڭ باتۇخاننى بۇزۇپ ئاتىشى.

يەتتىنچى باب

تاتار ئەلچىلىرى

كىنەزنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىغان هامان، بىرقانچە مۇلازىملار سارايغا قاراپ يۈگۈرۈپ كىرىپ كېتىشتى. هايال ئۆتمەي ئۇلار تاتار ئەلچىلىرىنى باشلاپ كىنەزنىڭ ئۆيى ئالدىدىكى سۇپا ئۈستىگە چىقتى. ئەلچىلەر ئۈچ ئىدى، بىرى قۇندۇز تۇماق، تۈلكە جۇۋا كىيگەن ياشانغان كىشى بولۇپ، تۇمىقىنىڭ ئۈستىگە ئاق ياغلىق يۆگىۋالغانىدى. ئىككىنچىسى، تۈلكە تۇماق، كۆك يىپەك چاپان كىيگەن ياش يىگىت بولۇپ، بېلىدە ئەگرى قىلىچ ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇ تەقى - تۇرقى قوپال، تەتۈر ئۇستىخان، قارا بۇيۇن، كەڭ يەلكىلىك، كۆزى مۇشۇكىنىڭكىدەك ئىتتىك، ئېگىكلىرىگە پەقەتلا تۈك چىقمىغان كۆسا ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ كىچىكىدىنلا مەنسەپ ئېتىغا مىنىپ، ئۆزىگە قارشى بولغانلىكى ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، يېقىنلىرىغا قولىدىن كېلىدىغان ياخشىلىقنى ئايىماي قىلىپ يۈرگەن ئادەملىكى، كۆپچىلىككە هېچقانداق هېيىقماي تۇپتوغرا تىكىلىپ تۇرغان ئاشۇ بىر جۈپ كۆزىدىنلا مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

ئۈچىنچى ئەلچىنىڭ قىياپىتى يىغىلغان خالايىقنى تېخىمۇ هاڭ - تاڭ قالدۇردى. ئۇ يېشى چۈكراق، يۈزى بىرئاز ئىششىغان، كۆزلىرىنىڭ ئەتراپى كۆكەرگەن ئايال بولۇپ، كۆزلىرىنى ئالاق - جالاق قىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئۈستىگە چوڭ قارا ئېيىقنىڭ تېرىسىنى يېپىنىۋالغان بولۇپ، بېشىغا ئېگىز كىگىز قالپاق كىيگەن، بېلىگە ئېيىقنىڭ تىرناقلىرى، چىش

لمری، دەریا - کۆللەرنىڭ بۇيىدا بۇلىدىغان ھەر خىل قۇلۇللەر، ھەر خىل - ھەر ياڭزا ئىنچىكە پىچاقلار، گۈللەپ بويىغان دۇگمەلەك داپ ۋە باشقا ھەرخىل نەرسىلەرنى تاسما ۋە يىپلارغا ئۆتكۈزۈپ ئېسىۋالغانىدى.

— ياللا، ماۋۇ ھېلىقى سېھىرگەر كەمپىرغۇ! — دېيىش تى خالايىق ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر.

— كىنەز، بۇ ئەلچىلەرنىڭ مۇددىئاسى نېمىكەن؟ بۇلارغا نېمە كېرەكلىكەن؟ — دېگەن ئاۋازلار تۇشمۇ تۇش- تىن ياڭرىدى.

كىنەز يېنىدا تۇرغان بۇيارلارنىڭ بىرىگە قاراپ:

— تىلماچقا ئېيتقىن ئەلچىلەر بەزنىڭ شەھرىمىزگە نېمە مەقسەت بىلەن كەپتۇ. بۇنى خەلقە چۈشەندۈر- سۇن... — دېدى.

تىلماچلارمۇ تەق تۇرغانىكەن. بۇيارنىڭ باش لىڭشىتىشى بىلەنلا ئۇلار دەرھال ئەلچىلەرنىڭ يېنىغا كېلىشتى.

بۇ چاغدا لىخار كۇدىرياش دىكاروسنى جەينىكى بىلەن تۇرتۇپ: «ئۇنى قارا، تونۇدۇڭمۇ؟ ئۆتكەندە پېرۇنوۋبورغا بارغان بولغارلىق سودىگەر ئاشۇ ئەمەسمۇ! ھېلىقى سۇزگە - تارغاق، يىپ - يىڭنىلەرنى تېرىگە تېگىشكەن شۇ. بۇ كاسا- پەت كاپىرلارنىڭ ئايىغاقچىسى ئىكەن - دە، ئەمدى مەلۇم بولدى. ئەسلى بۇ ئەبلەخ بىزدىن سۆز ئېلىپ ئۇنى - بۇنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، يوللارنى كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن بارغانىكەن - دە، قارا بۇنىڭ ھارامزادىلىكىنى!» دېدى.

تىلماچ، ئەلچىلەر بىلەن بىر نەرسە دېيىشكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ سۆزىنى يېنىدىكى بۇيارغا تەرجىمە قىلىپ بەردى. بۇيار تىلماچنىڭ دېگىنىنى ئۇققاندىن كېيىن، كۆپچىلىككە قاراپ ئۇنلۈك سۆزلەشكە باشلىدى:

— كىنەز ۋە كىنەز خانىمى، بارلىق ئىمانلىق خالايىق-
لار، مۇڭغۇل ئەلچىلىرى بىزدىن نېمىلەرنى تەلەپ قىلىۋاتقىنىنى
ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ بۇلار جۇجىنىڭ بالىسى باتۇ پادىشاھ دېگەن
پادىشاھسىز بارلىق كىنەزلەرنىڭ كىنەزى، بارلىق پادىشاھ-
لارنىڭ پادىشاھى دېيىشىۋاتىدۇ. باتۇنىڭ بۇيرۇق ئاتىسى
چىڭگىزخانغا بېقىنمايدىغان خەلق يوق. ئۇ دۇنيادىكى ئەللەر-
نىڭ نۇرغۇنىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى، دەيدۇ. ئەمدى بۇ
ياۋۇز ئەلچىلەرنىڭ تەلىپى جۇجىنىڭ ئوغلى باتۇخانغا ئەمدى
رۇس ئەللىرى بويسۇنۇشى شەرت، دەيدۇ. ئەگەر بويسۇنۇشنى
رەت قىلىدىغان بولسا، باتۇخان باشقا خەلقلەرگە قىلغىنىنى
سىلەرگىمۇ كۆرسىتىدۇ. بىرىڭلارنى قويماي قىرىپ تاشلاپ،
ئېتىغا چەيلىتىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ، دەيدۇ. بۇلار...
يېۋپاتى كىنەزنىڭ يېنىدا تۇراتتى. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلە-
ماندىن كېيىن، چىداپ تۇرالماي:

— بۇ بىرنېمىلەر تولا ھەددىدىن ئاشىمسۇن! كۆزىنى
ئېچىپ قاراشسۇن! بۇلارنىڭ دېگىنىدەك بولۇشى مۇمكىن
ئەمەس! — دەپ ۋارقىرىۋەتتى.

— ئاغزىغا كەلگەننى بىلجىرلاۋاتىدۇ، — دېدى كىنەز
يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ، — ئۇلارغا ئۇقتۇرغىن، بىزگە تۇلا تېرە
تاراقشتىمسۇن، ئۇنىڭدىن بىز قورقۇپ قالمايمىز، ياخشىسى
بىزدىن نېمە تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى ئۇدۇللا ئېيتسۇن.

بۇيار يەنە تىلماچقا بۇرۇلۇۋىدى، تىلماچ ئەلچىلەرگە
سۆزلىدى. ياش مۇڭغۇل يىگىت جەھلى بىلەن سۆزلەپ يەرنى
تېپىپ كەتتى. بەزىدە ئۇ يېنىدىكى ئەگرى قىلىچنىڭ دەستىسىنى
تۇتۇپ قويياتتى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ۋەزنى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى.
ياشىنىپ قالغان ئەلچى زۇۋان سۈرمەي تۇراتتى. جادۇ خېتۇن
بولسا، ئالاق - جالاق قىلىپ ئۆزىچە بىرنېمىلەرنى دەپ

پىچىرلاپ دىرىلدەپ تىترەپ تۇراتتى. بۇيار يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— جانابىي كىنەز، ئاڭلىغان قۇلاقتا ئەيىب يوق. مەن ماۋۇ موڭغۇل ئەلچىلىرىدىن ئاڭلىغان سۆزلەرنىلا سىزگە ئېيتتىم. ئۇلار بەھرەمەت سۆزلەرنى ماڭا ئېيتتى دەپ مېنىڭ دىن خاپا بولماڭ. ئۇلار: «ھەرقانداق نەرسىلەرنىڭ ئوندىن بىرىنى بىزگە سېلىق قىلىپ تۆلىشىڭلار شەرت؛ ھەر بىر ئون كىشەزىنىڭ ھەرقايسىسىدىن، ئون تۇتۇندىن بىر ئادەم، ئون يىلقىدىن بىرنى، ئەگەر يىلقا قۇلا بولسا قۇلىنى، ئالا بولسا ئالىسىدىن، كۆرەڭ بولسا كۆرىگىدىن، چىپار بولسا چىپىرىدىن، چابدار بولسا چابداردىن، جىرەن بولسا جىرەندىن، ھەرقايسىسىدىن ئوندىن بىرنى بىزگە بېرىشىڭلار شەرت» دەيدۇ.

قاتتىق بوران چىقىشتىن بۇرۇن جاھان بىر پەس تىمتاسىلىققا چۆمگەندەك داۋالغۇپ تۇرغان خەلق بىردىن دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ جىمجىت بولۇپ قالدى. بۇ چاغدا كىنەزنىڭ سالماقلىق بىلەن سۆزلىگەن سۆزى دانە ـ دانە، ناھايىتىمۇ ئېنىق ئاڭلاندى.

— ئەگەر جېنىمىز تېنىمىزدىلا بولىدىكەن، بىز ھەرگىز تىز پۈكمەيمىز. كۆزىمىز يۇمۇلسا، ئامالىمىز يوق، — دېدى ئۇ زەردە بىلەن.

تىپتىنچ بولۇپ قالغان خەلق بۇرۇنقىدىنمۇ بەكرەك داۋالغۇپ كەتتى. كۆكتە بىر سادا ياڭرايتتى.

— بۇلارنىڭ مۇتتەھەملىكىنى قارا! بىزنى شۇنداق دەپسەندە قىلماقچىمۇ؟ جانابىي كىنەز ئېغىزىڭىزنى ئۇپرىتىپ ئۇلار بىلەن ئېمىشقا سۆزلىشىپ تۇرىسىز. نەدىن كەلگەن بولسا شۇ يەرگە قوغلايلى! بىزگە قويۇپ بەرگىن، ئۇلارنى ئىتقا تالىتىپ تۇغۇلغىنىغا پۇشايمان قىلدۇرايلى، — دېيىشىپ ئەلچىلەرنى مازاق قىلدى.

ئەلچىلەر مەيدانغا يىغىلغان خەلقنىڭ سەۋرى قاچىسى تېشىپ، غەزىپىنىڭ قاينىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، شۇمشەيگىنىچە تۇرۇپ قالدى. بىرئازدىن كېيىن كىنەز يېنىدىكى يېۇپاتىغا بۇرۇلۇپ:

— سەن بىزنىڭ يالاڭتۆشلەرنىڭ مىجەزىنى ياخشى بىلىسەن. ئۇلارنىڭ غەزىپىنى بىرئاز باسماي ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىدىغان بولساڭ، بۇ ئەلچىلەرنى تۇخۇنى يۇڭدىغاندەك يۇڭزىلىۋېتىدۇ. ئۇلارنىڭ غەزىپىنى بىر ئامال قىلىپ باسمىساڭ بولماس، — دېدى.

يېۇپاتى دەرھال سۇيىغا چىقىپ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ جىم بولۇڭلار، دېگەن ئىشارەت قىلدى. ئۇ بار ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ سۆزلىۋىدى، ئەڭ چەتتىكى چانا ئۈستىدە ئولتۇرغان دېھقانلارمۇ ئېنىق ئاڭلىدى.

— پۇتۇن رەزان خەلقى ماڭا قۇلاق سېلىڭلار! بۇرۇنقى زامانلاردا رەزان كىچىككىنە يۇرت ھېسابلىناتتى. كىشىلەر ئۇنى نەزەرگىمۇ ئىلمايتتى. ھازىر بولسا ئۇنداق ئەمەس، رەزان پۇتۇن بىر تائىپىنىڭ پايتەخت شەھرى بولۇپ قالدى. بۇنى سىلەر ئوبدان بىلىسىلەر... رەزان ھازىر شەھەر بولغاچقا يەنە كېلىپ پايتەخت بولغاچقا ئۇنىڭدىكى خەلقنىڭ مىجەزى، قەدىمكى يالىڭاياق دېھقانلارغا ئوخشاش قوپال، بەدئۇيي بولماستىن، ئوچۇق، سىپايى بولۇش كېرەك. شۇڭا چەت ئەلدىن كەلگەن ئەلچىلەرگە ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىش كېرەك. ئاغزىمىزغا كەلگەننى دەپ، ئۇرۇش دېسە، تۇرۇش دېسەك، كېيىنچاتقان ئادەمنىڭ كەينىدىن ئىتنى قويۇپ بېرىپ، ئالە كۇش - كۇش دېسەك توغرا بولمايدۇ. سىلەر ھەممىڭلار تەربىيە كۆرگەن كىشىلەر. رەزاننىڭ تەربىيىسىنى،

ئالغان، ئۆزىمىزنىڭ شەنىمىزگە داغ كەلتۈرۈۋالساق بولمايدۇ. بەلكى بۇ جەھەتتە خىزمەت كۆرسىتىڭلار...

— قارائلار بۇ يېۋپاتنىڭ ئەزمىسىنى ئېزىپ، ياخشىچاق بولۇپ دەۋاتقان گېپىنى، — دەپ كىشىلەر يەنە چۈرقىراشتى.

يېۋپاتى تۆختىماي يەنە سالماقلىق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— مۇڭغۇل ئەلچىلىرى بىزدىن نۇرغۇن نەرسە تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. قىپچاق يىلقىچىلىرىمۇ بۇ يەرگە ئات ساتقىلى كەلگەندە بىزدىن ئۈچ ھەسسە ئارتۇق پۇل سورايتتى. بىز بۇلارغا بۇنداق دەيلى: «ھۆرمەتلىك مېھمانلار، سىلەرنىڭ دېگەن سۆزلىرىڭلارغا كۆپ رەھمەت. سىلەرنىڭ ئېيتقانلىرىڭلارنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە بولاتتى. لېكىن ئۇنىڭغا كېسىپ جاۋاب بېرىش بىزنىڭ قولىمىزدىن كەلمەيدۇ. بىزدە بۇنداق ھوقۇق يوق. غوجامنىڭ غوجىسى بار، چامغۇرنىڭ ئوردىسى دېگەندەك بىزنىڭ ئۇستىمىزدە ئادەم بار. ئەڭ چوڭ غوجامىز ئولادىمىر، سۇزدالىنىسكى دېگەن ئەڭ چوڭ ئاستانە شەھرىمىزدە تۇرىدىغان گىئورگىي ئىسھاۋالوۋىچ دېگەن كىنەز دەيلى. مۇڭغۇلنىڭ باتۇ دېگەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىلىرىنى بۇيۇك كىنەزگە ئەۋەتەيلى. ئۇلارنىڭ قۇڭغۇراقلىق ئۈچ ئات قوشقان سىرلىق چانىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئاستىغا كىلەم سېلىپ، پۈتمىنىڭ ئىسسىق بولۇشى ئۈچۈن ئېيىق تېرىسى يۆگەپ، ھۆرمەت ۋە ئىززەت بىلەن يولغا سالايلى، شۇندىن كېيىن دېھقانلار ئوتىدىن بىرىنى تاتارلارغا بېرەمدۇ ياكى ئۇنىڭدىن ئاز بېرەمدۇ، بۇنىڭ ئۈلچىمىنى بۇيۇك سۇزدالى كىنەزى گىئورگىي ئىسھاۋالوۋىچ ئۆزى بىرنەرسە دېسۇن.

— توغرا، يېۋپاتى! توغرا دەيسەن! دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى.

— مېهمانلارنى ۋىلادىمىر شەھىرىگە ئاپىرىپ قويۇڭ لار، — دېدى كىتەز.

بۇ چاغدا يېڭىپاتى ئەلچىلەرگە بۇرۇلۇپ:

— كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ ھۆرمەتلىك مېھمانلارنى ئۆز ساراينىغا قەدەم تەشرىپ قىلسىپ، تۇز - تائامنى تېتىپ كېتىشنى تەكلىپ قىلىدۇ...— دېدى.

ئەلچىلەر كىنەزنىڭ ساراينىغا كىرىپ كەتتى. بۇ چاغدا، مەيدانغا يىغىلغان خالايىق خېلى ۋاقىتلارغىچە تارقاپ كەتمەي بۇ تۇغرۇلۇق تالاش - تارتىش قىلىشتى. ھەممىنى تۇغۇلغان يېرىنى، ئانا ماكانىنى جان تىكىپ قوغداش لازىم لىقىنى، دۈشمەننى رەزانغا يېقىن يولاتماي، قوغلاش كېرەك لىكى توغرىسىدا سۆزلەشتى.

كىنەز تاتار ئەلچىلىرىنى زور ھۆرمەت بىلەن كۈتتى. خىزمەتكارلار ھەر تۈرلۈك تائاملار بىلەن داستىخان ئۈستىنى كۆرۈنمەس قىلىۋەتتى. ئەلچىلەر بىلەن بىرگە دوما بۇيارلىرى ① ۋە ياساقنىڭ ياشانغان باشلىقلىرى بىللە بولدى. تاماق كۆپ بولغىنى بىلەن ئەلچىلەر ئاز - ئازدىنلا يېيىشتى. بىر نەرسە سېلىپ قويدىمىكىن دەپ گۇمان قىلىپ، ئالدىغا قويۇلغان تاماقنى پۇراپ كۆرۈپ، ئاندىن ئېغىز تېگىشتى. ئۈستەل ئۈستىدە دۆۋىلىنىپ تۇرغان قاچىلاردىكى ھاراق - شاراب بىلەن ھەسەلنى تېتىپمۇ باقمىدى.

تاماقتىن كېيىن ئىشىك ئالدىغا تالدىن توقۇلغان، يۆلەنچۈكلىرىگە ئېيىق تېرىسى ئارتىلغان ئۇچ ئات قوشۇلغان قوڭغۇراقلىق چانا كەلتۈرۈلدى. بىراق ئەلچىلەر چانىغا ئولتۇرماي دېيىشتى. شۇنداقتىمۇ كىنەز، ئەلچىلەر يولدا ئۇخلاپ

---

① دوما بۇيارلىرى — بۇرۇنقى زامانىدىكى بۇيارلار تۇرۇلتىيىنىڭ ئەزاسى.

دەم ئالغۇسى كەلسە دەپ ئۇچ ئات قوشقان چاننى سالتاق ئاتلىقلارنىڭ كەينىدىن قالماي مېڭىلار دەپ بۇيرۇدى. ئەلنىڭ ياساقنى ئەلچىلەرنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن قوشتى.

كىنەز ئەلچىلەرنى شەھەرنىڭ دەرۋازىسىچە ئۇزىتىپ قويغاندىن كېيىن، يېڭىپاتنى ئۆز يېنىغا چاقىرىپ:

— يۈرىكىم بىر شۇملۇقنى سەزگەندەك قىلىدۇ. كەلگە دالا تەرەپتىن ھېسابسىز نۇرغۇن لەشكەر بېسىپ كېلىۋاتقۇدەك، شۇڭا قورال تۈتالايدىغان ئادەمنىڭ ھەممىسنى سەپكە تۈرغۇزۇشىمىز كېرەك. مۇڭغۇل ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە ئۆز ئىنىمنى ۋىلادىمىرغا ئەۋەتتىم. ئۇ بۈيۈك كىنەز گىئورگي ۋسېۋالودوۋىچقا: پۈتكۈل سۇزدالى، روستوۋ، بىلازىرى خەلقىنى ھەربىكەتكە كەلتۈر. بۈيۈك نوۋگوروددىنمۇ يارداەمگە چاقىر. ھازىر بىز مۇڭغۇللار بىلەن كېلىشىم توغرىسىدا سۆزلىشىپ، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى بۆلۈپ تۇرغاندا، سىلەر نۇرغۇن لەشكەر توپلاپ، بۇ تەرەپكە قاراپ ھەربىكەت قىلىپ، تاتارلارنىڭ ئالدىدىن چىقىڭلار، دېمەكچى، كەڭ دالادىكى مۇڭغۇل پادىشاھىغا قىممەت باھالىق سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۆز ئوغلۇم فىروزنى ئەۋەتمەكچىمەن. ئۇنىڭ يېنىغا كۆپنى كۆرگەن تەجرىبىلىك بۇيارلاردىن بىرنەچچىنى قوشىمەن. ئۇلار بېرىپ باتۇخانىنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلاپ تۇرسۇن. ئەمدى سەن دەرھال چىرنىگوۋغا ئاتلان. ئۇ يەردىكى كىنەز مىخائىلغا مەندىن ئۈچ قېتىم قايتۇرۇپ سالام ئېيىت. ئۇنىڭدىنمۇ بىزگە لەشكەر ئېلىپ كەلگىن. باشقا بىر ئادەمنى ئەۋەتەي دېسەم ئىشەنچ قىلالمىدىم. چۈنكى باشقىلار بارسا لەشكىرىمۇ - ئۆزىمۇ كەلمەي قېلىشى مۇمكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن... سېنى ئوبدان چۈشىنىمەن. سەن رەزاندىكى بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىڭنى

ئوت ئىچىدە قالدۇرمايسەن. دەل ۋاقتىدا يارداەمچى لەشكەرلەر رىك بىلەن يېتىپ كېلەرسەن. ئات ئېغىلىدىن خالىغان ئېتىڭنى ئالغىن، لېكىن تېزرەك قايتىپ كەل! ــ دېدى كىنەز.

يېڭپاتى شۇ كۈنى تۈندە چىرىنكۇۋغا قاراپ يولغا چىقتى.

سەككىزىنچى باب

ۋەھشىي دالادا

قوشۇنلارنىڭ ۋەھشىي دالاغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، جەنۇب تەرەپكە قاراپ ماڭغىنىغا تۈنۈگۈن ئۈچ كۈن بولدى. رەزان رۇس ئېلىنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى جەڭگىۋار قاراۋۇل ھېسابلىناتتى. سەرداسىم ئىچىدە قالغان رەزانىدىن ئۈلار خېلىلا ئۇزاپ كەتتى. ئەڭ ئالدىدا پىرونسىك كىنەزى ۋىسېۋالود باشلىغان ئاتلىق قوشۇن كېلەتتى. تالاي ئەسىرلەردىن بېرى سانسىزلىغان كىشىلەر بېسىپ ئۆتكەن بۇ داغدام يولدا تۇرغۇنىدەك سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ باش ـ ئاخىرى خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلغانىدى. دۇشمەن قوشۇنى يولۇققۇپ قالارـ مىكىن، دەپ ئالدىن ئەۋەتكەن چارلىغۇچىلار بەزىدە ئۇپۇق سىزىقىدا كىچىك بىر چېكىتلەرگە ئوخشاش كۆرۈنۈپ كۆزدىن غايىب بولاتتى. بەزىدە بىرەر دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئۇماقلىرىنى پۇلاڭلىتىپ قوشۇنغا مېڭىكلار دېگەن ئىشارەتنى قىلاتتى ـ دە، قايتىدىن ئېتىنى چاپتۇرۇپ بىپايان سەھرانىڭ ئۇ چېتىگە قاراپ كېتەتتى.

قېلىن قار ئاستىدا ياتقان چەكسىز كەتكەن كۆمۈش دالا ئېغىر ئۇيقۇدا ياتاتتى. ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالغان دۆڭـ

لۇكلەرنىڭ ئېتىكمىدە بىرەر - يېرىم يالىڭاچ تېرەكلەر كۆرۈ-
نۈپ قالاتتى ياكى كىچىكرەك سايلارنى بويلاپ كەتكەن
توقايزارلىقلاردىكى تاللارنىڭ ئۇچى يىراقتىن قارىيىپ
كۆرۈنەتتى.

شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يىلان ئىزدەك سوزۇلغان
چوڭ يولنىڭ ئاخىرىغا كۆز يەتمەيتتى. يىراقتىكى سوروڭ ①
شەھەردىن چىققان كارۋانلار، سەھرالىقلارنىڭ ھەيدىگەن
مال - پادىلىرى، تىمىسقىلاپ دالا كېزىپ يۈرگەن يىرتقۇچ
ھايۋانلار، ئەلىمساقتىن بېرى بۇ يولدا ئۇزۇلمەي مېڭىپ
كەلگەندى. كارۋانلار بىلەن مال ھەيدىگەن سەھرا خەلقى
«زالىسىيىك» كە بېرىپ كېلەتتى. ئۇ چاغلاردا رۇس ئېلىنى
ئۇلار ئاشۇنداق دەپ ئاتايتتى. ئۇلار بۇ يەرگە ھەر خىل
مەقسەت بىلەن كېلەتتى: بەزىلىرى مال ئالماشتۇرۇش — سودا
قىلىش ئۈچۈن كەلسە، يەنە بەزىلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش،
ئوغرىلىق قىلىش نىيىتىدە كېلەتتى.

تۇرۇپكا، ئاتلىق لەشكەرلەردىن كۆزىنى ئۈزمەي، بىر
چىغىر يول بىلەن پىيادە كېلىۋاتاتتى. كۆز ئالدىدا سوزۇلۇپ
ياتقان بۇ چەكسىز دالانى كۆرۈپ كۆڭۈل - كۆكسى كۆتۈرۈلگەن
تۇرۇپكىنىڭ خىيالىغا خەتەر، دۈشمەن دېگەن نەرسە
لەر كەلمەيتتى. ئۇ ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم يىگىت سانلىپ،
سەپكە قوشۇلۇپ، يۈرۈشكە قاتناشقانلىقىغا ئىچ - ئىچىدىن
خۇشال ئىدى. بەزىدە ئۇ بولغۇسى ئۇرۇشنى ئويلاپ قالسا،
تاتار دېگەن نامەلۇم تائىپە بىلەن ئۇرۇشۇش ئۇنىڭ ئۈچۈن
ھەم قورقۇنچلۇق، ھەم قىزىق تۇيۇلاتتى. ئۇ يەنە بەلكىم
باشقا قوشۇنلارغا قارىغاندا قەھرىمانلىقىم يۇقىرى بولۇپ،

---

① سوروڭ — قىرىم بويىدىكى سۇدال شەھىرى. ھازىر سۇداق
شەھىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

داڭقىم چىقىپ كېتەمدۇ تېخى، دەپمۇ ئويلايتتى. سەپەر ئالددا دادىسى ئۇنىڭغا: «ئېيىق ئووڭلاشقا چىققاندا سېنى كۆپ قېتىم بىللە ئاپارغانىدىم. ھايۋان كۆزگە كۆرۈنمەي، يوشۇرۇن يۈرگەن چاغدىلا قورقۇنچلۇق بولۇپ كۆرۈنىدىغانلىقىنى، كۆز ئالدىڭدا تۇرغاندا ئەس - يادىڭ ئۇنى قانداق قىلىپ قولدىن چىقارماسلىقتا بولىدىغانلىقىنى بىلدىڭمۇ! تاتار دېگەن ئاسماندىن چۈشكەن ئالاھىدە بىر نەرسە ئەمەس! ئۇمۇ بىزگە ئوخشاشلا ئادەم. بىزدىن ھېچبىر يېرى ئارتۇق ئەمەس. ئۆز دۈشمىنىگە قاراپ يۈگۈرگەندە، ۋارقىراپ - جارقىراپ ھەيۋە قىلىش، ھەرگىز ئۇنىڭ يۈرەكلىك ئىكەنلىكى ياكى باتۇرلۇقىدىن ئەمەس. شۇڭا ئۇنداقلارنىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كېتەي دەپ قالىدۇ. ئۇلار كېلىۋاتقاندا سەن ھەرگىزمۇ قورقۇپ كەينىگە چېكىنمە، چېكىنسەڭلا، دۈشمەن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، يۈرىكى يوغىناپ كېتىدۇ. شۇڭا ئالدىڭغا كەلگەننى پالتا بىلەن بولىمسا، ئارا بىلەن مېھمان قىل» دېگەنىدى.

«دادام سوقۇشنى ياخشى بىلىدۇ، — دېدى تۇرۇپكا ئىچىدە، — ئۇ سۈزدالى قوشۇنلىرى بىلەنمۇ سوقۇشقان، ۋەھشىي دالادىنمۇ بىرقانچە قېتىم ئۈستىبېشى قان بولۇپ قايتىپ كەلگەنىدى.»

تۇرۇپكىنىڭ ھېسابىدا قوشۇندا ئىككى مىڭدەك لەشكەر بار ئىدى. ئۇلار يۈزلۈكلەرگە بۆلۈنۈپ ھەرقايسىسى ئۆزىگە قولايلىق بولغان يېرىدا ئايرىم - ئايرىم كېلىۋاتاتتى. بىر يۈز يەنە بىر يۈزگە قوشۇلماي بىر - بىرىدىن يىراقتا ماڭاتتى. ھەر بىر يۈزنى يۈزبېشىلىرى باشقۇراتتى. يۈزباشلىرى كىنەزنىڭ ئۆز ياساۋۇللىرىدىن سايلانغانىدى. ئۇلار سالتاڭ ئاتقا مىنگەن بولۇپ، تۇچ بىلەن نەقىشلەنگەن ئېگەر - جابدۇقلىرى كۈن نۇرىدا يالت - يۇلت قىلىپ كۆزنى قاماشتۇ-

راتتی. بەزی يۇزلۈكلەر تالاي قېتىم ۋەھشي دالاغا كېلىپ ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ لەشكەر باشقۇرۇشنى ئۆگىنىۋالغان تەجرىبىلىك لەشكەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى.

ھەربىر يۇزنىڭ كەينىدە يۈك - تاق سېلىنغان ھارۋا - چانىلار كېلەتتى. بۇ ھارۋىلار بىلەن چانىلاردا دەستە - دەستە نان، تاغار - تاغاردا ئۇن، سۆك، ئات يەيدىغان سامان بار ئىدى. پىيادە كېلىۋاتقان قوشۇنلارنىڭ يۈكنىڭ يەڭگىل بولۇشى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ساۋۇت - قالقان، قورال - ياراق ۋە قېلىن جۇۋا - چاپانلىرىنىمۇ مۇشۇ ھارۋا چانىلارغا بېسىلغانىدى. تېك تۆۋەنگە چۈشىدىغان يەرلەردە ياكى جىددىي بۇرۇلۇشلاردا لەشكەرلەر چانىلارنىڭ قۇيرۇقلىرىغا ئېسىلىۋالاتتى. بولمىسا ياغاچ تاپانلىق چانىلار تېيىلىپ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى.

پىرۇنۇۋبوردىن چىققان لەشكەرلەر ياروستۇۋنىڭ دېھقانلىرى بىلەن بىر يۇزلۈكتە كېلەتتى. توپنىڭ ئەڭ ئالدىدا پاكار بويلۇق ۋاۋىلا مورىدۇا پۇتىدىكى ياغاچ قوۋزىقىدىن ياسالغان ئايىغىنى غاچىلىتىپ دەسسەپ كېلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ موردىۋا تىلىدا تۇختىماي ناخشا ئېيتاتتى. ئۆمرىدە زادى كۆرۈپ باقمىغان بىر نەرسىگە يولۇققانىدىلا ئاندىن ئۇ ناخشىدىن توختاپ قالاتتى. ئۇنىڭ ئۆمۈر بويى قېلىن ئورمانزارلىق ئىچىدە يۈرۈپ، كەڭ سەھرانى چىققىنى مۇشۇ ئىدى. بىر دوقمۇشتىن تۈيۇقسىز بىر توپ بۆكەن چىقىپ، قارا قاغىدەك كېلىۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈش بىلەنلا كەينىگە شارتتىدە بۇرۇلۇپ بەدەر قاچتى. ۋاۋىلا بۇ دالادا دۇنيادىن بىغەم ئەركىن يېيىلىپ يۈرگەن بۇ ئاجايىپ ياۋايى ھايۋاننى كۆرۈپ، خۇشاللىقى ئىچىگە سىغماي ساراڭلاردەك ئىككى قولى بىلەن يانپىشىغا ئۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قاردا ئولتۇرۇپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالدى.

ئېگىز، ئورۇق كەلگەن زىۋياگا ئۆزىدىن - ئۆزى ۋايسىم قىلىپ، ۋاۋىلانىڭ كەينىدىن كېلىۋاتاتتى.

— قېنى، زىۋياگا، سېنىڭ پۇتۇڭ ئۇزۇن بولغاندىن كېيىن يۈگۈرۈپ بېرىپ ئاۋۇ سېرىقنىڭ بىرىنى قۇيرۇقىدىن تۇتۇپ كەلسەڭچۇ، — دېدى ۋاۋىلا.

— دالىنىڭ سېرىقىنى قوغلاشنى بىز ئۆگەنمىگەن. يۈگۈرۈكلەرنىڭ ھەممىسى موردىۋالىلاردىن چىقىدىغۇ، سىلەر يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان توشقانىنىمۇ قۇلىقىدىن تۇتۇۋالمىسىلەر، — دەپ گەپ بەرمىدى زىۋياگا.

لىخار كۇدرياش سەل نېرىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇ تۇرۇپ - تۇرۇپ دۆڭلەرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، يىراقلارغا قاراپ، يەر-لەرنىڭ ناملىرىنى ئاتاشقا باشلايتتى.

— ئاشۇ شەرق تەرەپتە — سوسنوۋايا رىياسا دەرياسى بار. غەرب تەرەپتە — ياگورنايا دېگەن دەريا بار. بۇ دەريالارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ۋارونىژ دەرياسىغا بېرىپ قوشۇ-لىدۇ. ئاۋۇ كۆرۈنگەن يارلىقىنىڭ بويىدا بۇلتۇر قىپچاق خانلىرىنىڭ ئاق ئۆيلىرى جەۋلان قىلاتتى. ئۇلار بىزگە قوي، سىيىر ھەيدەپ ئەكېلىپ ساتاتتى... مەن ئۇلارنىڭ يېزىسىدا يېرىم ئاي تۇرغانىدىم. ئۇلار يامان خەلق ئەمەس ئىدى. شۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارنىڭ تىلىنىمۇ ئۆگىنىۋالغانىدىم. ئۇلار ئۆزلىرىنى «خۇمان» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مېنىڭ يارۇ بۇرادەرلىرىم خېلى بار ئىدى... ھەتتىگىنەي، كۆكلەم ۋاقتىدا دالا نېمىدېگەن گۈزەل - ھە! چۆپىنىڭ ئېگىزلىكىدىن ئۇنىڭ ئىچىدىكى مالنى كۆرگىلى بولمايتتى. ياز بولۇشى بىلەن چارۋىچىلار سۈت - قېمىزغا ئوبدانلا تويۇنۇپ قالاتتى. قويچىلار دالىدا قوي بېقىپ يۈرگەندە

«قورقتىن» ① پىشۇرىدۇ. خوتۇنلار قوي سۇتىدىن قۇرت قاينىتىپ، بىرە سۇتىدىن قېيمىز دېگەن كۆچلۈك ئىچىملىكنى ئېچىتىدۇ. كۆكلەمدە قىپچاقلارنىڭ ھەممىسى روھي جەھەتتىن ئىنتايىن كۆتۈرەڭگۈ، خۇش خۇي يۇرىدۇ. دائىم يىغىلىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچىدۇ... بايىاتىن خىيال بىلەن بولۇپ بېشى چۈشۈپ كېتىۋاتقان دىكاروس تۇرۇپكىغا بۇرۇلۇپ: «ئۆيگە ئامان - ئېسەن قايتارمىزمۇ ياكى...» دېگەننى ئىككى قېتىم تەكرارلىدى.

كۈن ئۇۋۇسىغا ئولتۇرۇپ قاش قارايغان پەيتته، قوشۇن دەم ئېلىش ئۈچۈن بىر ساي بويىدا توختىدى. ساينىڭ ئۇ تەرىپى ئېگىز يارلىق بولغاچقا، ئۇ يەرگە قاراۋۇللار ئورۇنلىشىپ، تۈن بويى يولنى كۆزەت قىلىپ چىقتى. لەشكەرلەر ھارۋا - چانىلار بىلەن قورشاپ ئىستىھكام ياساپ ئوتتۇرىدىكى بوش مەيدانغا ئوت يېقىپ ئىسسىنىپ ئولتۇردى. قوشۇندىكىلەر يول بويى نۇرغۇن قوراي يىغىپ كەلگەنىدى. ھازىر شۇنى قالاپ، ئاش - تاماق پىشۇرۇپ ئىچىپ بىرئاز ماغدۇرىغا كەلگەندەك بولدى. چىدىرلانغان ئاتلار ئەتراپتىكى قار ئاستىدىن چىقىپ قالغان چۆپلەرنى، قومۇش يوپۇرماقلىرىنى يەپ ئوتلاشقا باشلىدى. دېھقانلار ھارۋا - چانىلاردىكى يوغان تېرە جۇۋىلىرىغا يۆگىنىپ گۈلخاننى چۆرىدەپ يېتىشتى. كۆپنى كۆرگەن تەجرىبىلىك لەشكەرلەر بۇرۇن ۋەھشي دالىدا بولغان ئۇرۇشلارغا قاتناشقانلىقىنى، قىپچاقلارنىڭ قولىغا ئەسىر بولۇپ چۈشكەنلىكىنى، كېيىن بىر ئامالىنى قىلىپ ئۇلارنىڭ قولىدىن قېچىپ كەتكەنلىرىنى ھېكايە قىلىشاتتى. كۆپچىلىك ئۇلارنىڭ سۆزىنى زور قىزىقىش بىلەن ئاڭلايتتى.

تۈن نىسپىدە دادىسى تۇرۇپكىنى ئويغىتىپ:

---

① قويچىلار ئوتتا قىزدۇرۇلغان تاشنى سوت بار چۆچەككە سېلىپ شۇ ئارقىلىق پىشۇرىدۇ. بۇنى «قورقتىن» دەپ ئاتايدۇ.

ـــ تاك ئاتـقۇچه ئاۋۇ ئېگىز يـارلىقىنـىڭ تۆۋىده تۇرۇپ يولنى كۆزىتىپ چـىق، تـۆۋىشكىنـى چـىقارمـاي، بىر ئورۇندا يۆشۇرۇنۇپ يات، بەكمۇ ھوشيار بول. بولمسا تاتار ياۋۇزلىرى ئۇشتۇمتۇت بېسىپ كېلىپ، سېنـى جەھەننەمگه ئۇزىتىشـى مۇمكىن. ئەگەر بـىرەر ئىشنىڭ شەپسىنى سـەزگىدەك بولساڭ، دەرھـال ۋاراقـىراپ بىزگـه بـەلـگـه بـەرگـىن. يـاردەمـگـه بارىمىز، ـــ دېدى.

تۇرۇپكا دادىسـى كـۆرسەتـكـەن تـىك قىيانىڭ ئۈستىگه چىقىپ، بىر تۈپ چـاتـقـالنـىڭ ئىچىگه يۆشۇرۇندى. ئەتراپ كۆزگه تۇرتىه كۆرگۈسىز قاراڭغۇ، ساي بويىدىكى گۈلخانىلارمۇ ئۆچۈشكه باشلىغان، گـۈلـخـان ئەتراپـىدا تۈپ ـ تۈپ بولۇپ يېتىشقان دېھقانلار قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنىدى. نېرىدا ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلار دۈشمەننـىڭ يېقىن ئىكەنـلىكـىنـى سەزگەندەك تۇرۇپ ـ تۇرۇپ بېشىنى ئېگىز كـۆتۈرۈپ قۇلاقلىرىنى قايچـىلاپ، پۇشقۇرۇپ قويىاتتى.

تۇرۇپكىمۇ كـىرپـىك قاقماي، ئىككى قوللۇق ئارىسىنى تۇتقان پېتى تىكـىلـىپ ئولتـۇردى. كـۆزىدىكى ئۇيقۇ قاياقـلارغىدۇ غايـىب بـولدى. ئۇ ئەتـىگـەنـدىن كەچكىچه پـىيادە يۈرۈپ چـارچىغانلىقىنـىمۇ ئۇنتـۇغانىدى. بەزىده ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئۇزۇن خـەنجەرنى چـىشلەپ ئۆملەپ كېلىۋاتقان تاتار كېلەتتى. ئاسمانىنى قېلىن بـۇلۇت قـاپلىغان بـولۇپ، بـەزىده بۇلۇتلار تاراپ ئاسمانىنىڭ بىر بۇرجىكى ئېچـىلـىپ زۇمرەتتەك چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلار كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئىزغىرىن شامال، تال ـ چۆپلارنى، قـۇرۇپ كەتكەن ئېگـىز قورايلارنى تەۋرىتىپ ئۇلاردىـن قانداقتۇر بىر خىل مـۇڭلۇق كۈي تارقىتاتتى. تۇرۇپكىنىڭ خىيالىدىن ـــ ئۆيدىن چىققاندا ئانىسىنىڭ ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ يىغلاپ تۇرۇپ ئېيىتقان ئاخىرقى سۆزلىرى،

جەڭگە كېتىۋاتقان ئەرلەرنىڭ ئېسىلىشىپ يىغلاۋاتقان خوتۇن-لارنىڭ نالە - پەريادى، نېمە بولغانلىقىنى چۈشەنمەي ھاڭ - تاڭ بولۇپ چەكچەيگىنىچە قاراپ قالغان ۋاشىيانكا — بىر - بىرلەپ ئۆتتى. بىرئازدىن كېيىن ۋاشىيانكىنىڭ ئورنىنى كەڭ دالىدا يۈگۈرۈك ئاتقا مىنىپ شامالدەك چېپىپ كېلىۋاتقان بىر قىپچاق ئىگىلىدى. ئەتىمالىم ئۇ، يولدا مۆكۈنۈپ ياتقان تاتارنى ئىزلەپ يۈرگەن بولسا كېرەك. شۇ خىياللار بىلەن بەنت بولغان تۇرۇپكا بىر نەرسىدىن سەسكەنگەندەك بولۇپ ئۆزىنى دەرھال يىغىۋالدى - دە، ئەتراپقا سىنچىلاپ قاراپ، تىرىق قىلىغان ئاۋازغا ھوشيارلىق بىلەن قۇلاق سالدى. ئۇنىڭ ئەس - يادى تاتاردىن بىرنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى.

بىر ھازادىن كېيىن دالانىڭ قەيەردىندۇ بىر يېرىدىن مۇشۇكىياپىلاقنىڭ سوزۇپ ۋارقىرىغان ئاۋازىغا ئوخشاش بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. كەينىدىنلا يەنمۇ بىر يەردىن ياۋايى ھايۋاننىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى چىقتى. «بۇ نېمىدۇ؟ جىنمىدۇ - يە؟ ياكى تاتارنىڭ چارلىغۇچىلىرى ئۆزئارا بەلگە بېرىپ قاراڭغۇدىن پايدىلىنىپ كېلىۋاتامدىكىن؟» دەپ ئويلىدى تۇرۇپكا...

قاراڭغۇ كېچىدە چاتقالنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ئادەمگە يېقىن ئەتراپتىكى قورايلارنىڭ بېشى ئاسمانغا تاقىشىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. بىر چاغدا قورايلارنىڭ بېشى ئۇشتۇمتۇت قاتتىق قىسىرلاپ كەتكەندەك بولدى. «ھەي، مۇشۇ يەردە بىر چاتاق بار جۇمۇ!» دەپ تۇرۇپكا ھېلىقى يەرگە قادىلىپ قاراپ تۇرۇۋېدى، چاتقالنىڭ ئارىسىدا كىشىنىڭ يوشۇرۇنۇپ كېلىۋاتقىنىنى كۆردى... ئۇ كىشى بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپقا بىر كۆز يۈگۈرتتى - دە، ئاندىن

يەنە چۆپ ئارىسىغا يوشۇرۇندى... «ئۆز ئادىمىمىزمىدۇ؟ ياكى دۇشمەنمىدۇ؟» دېدى تۇرۇپكا ئىچىدە. بىراق «ۋارقىرىسام دۇشمەن قېچىپ كېتىدۇ. ئەگەر ئۆز ئادىمىمىز بولۇپ قالسا كۆپچىلىك مېنى كۇلكە قىلىدۇ» دەپمۇ ئويلىدى.

تۇرۇپكا ئىنتايىن ھوشيارلىق بىلەن ھېلىقى باش قەيەردىن كۆرۈنەركىن دەپ كۆتۈپ تۇردى... شۇنداق دەپ تۇرغاندا ھېلىقى يات كىشىنىڭ گەۋدىسى يەنە كۆرۈندى. ئەمدى ئۇ تۇرۇپكىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يېقىنلاپ قالغانىدى. تۇرۇپكا يەنىلا كۇتۈپ تۇراتتى. سول تەرىپىدىنمۇ بىر نەرسە-نىڭ پۇشۇلدىغىنى ئاڭلاندى... ئەيلەنگەن قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىنىڭ ئاچچىق پۇرىقى دىمىغىغا كېلىپ ئۇرۇلدى... شۇبرلاپ سۆزلىگەن ئاۋازىمۇ ئاڭلاندى... رۇس ئەمەس، سۆزلىرى چۈشىنىكسىز... ھەتتا بىرى يېقىنلا يەرگە كېلىپ قالغاندەك قىلاتتى. تۇرۇپكىنى كۆرۈپ قالىدىغان بولسا، ئۇلار قىلىچ بىلەن كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىشى ياكى ساداق بىلەن ئېتىشمۇ مۇمكىن ئىدى... ئەمدى كۇتۈپ تۇرۇشقا بولمايدۇ، بالدۇر قول سېلىش كېرەك... «باتۇر دەپ نامىم چىقىپ چوڭلار ئالدىدا ئىناۋىتىم ئۆسۈپ كەتسە ئەجەب ئەمەس» دەپ يېقىندىلا ئويلىغان خىيالى تۇرۇپكىنىڭ كاللىسىدىن يەنە بىر قېتىم ئۆتتى. ئۇ ئارىنى چىڭ تۇتۇپ تەييارلىنىپ تۇردى. ئارىنىڭ ئۇچىغا بىر سانجىلغاندا ھەر-قانداق دۇشمەنىنىڭ جېنىنى ئالىدىغان ئۆتكۈر شەمشەر باغلانغانىدى.

تۇرۇپكا ئالدىغا ئۆزىنى پەرماندەك ئاتتى. ئارىنىڭ ئۇچىدىكى شەمشەر يۇمشاق بىر نەرسىگە سانجىلدى... بىراۋ «ۋاي!» دەپلا قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ ئاۋازىنى ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە ئاستا چىقىرىشقا تىرىشاتتى... دەل شۇ چاغدا دىۋىدەك

ئېغىر بىر ئادەم تۇرۇپكىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئاتتى. يەنە بىر ئادەم ئىككى پۇتىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ بېسىپلا ئولتۇرۇۋالدى. تۆمۈرەڭ قاتتىق قوللار ئۇنىڭ ئېغىز - بۇرنىنى مەھكەم بېكىتتى. تۇرۇپكا دەم ئالالماي دەرماندىن كەتتى...

تۇرۇپكا يۇلقۇنۇپ ئۈستىدىكى ئېغىر تاغنى ئۆرۈۋەتمەكچى بولۇۋىدى يەنە بىر كىشى ئۇلارغا ياردەمگە كەلدى. بىرى ئۇنى كانايدىن سىقىپ بوغدى... ئۇ ۋارقىراپ باشقىلارغا خەۋەر بېرىشكىمۇ ئۈلگۈرەلمىدى. ئۇنى سۆرەپ كېتىشۋاتاتتى... «دادامغا قانداق ئۇقتۇرارمەن؟» دەپ ئويلىدى بالا. دادىسى بىلسە ھەرگىزمۇ بالىسىنى دۈشمەن قولىغا تاشلاپ قويمايتتى... لېكىن تۇرۇپكىنىڭ ۋارقىراپ باشقىلارغا بەلگە بەرمەك تۇرماق، نەپەس ئېلىشىمۇ ئىنتايىن قىيىن بولۇۋاتاتتى...

توققۇزىنچى باب

تاتارلار كالمىئۇس يولى بىلەن كەلمەكتە

دۇنيانىڭ بىنا بولغىنىغا 6745 يىل بولغاندا (1237 - يىلى) دەھرىلەردىن بولغان باتۇ جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن قوشۇنىنى باشلاپ رۇس تۇپرىقىغا كىرىپ رەزانغا يېقىن ۋارونژ دەرياسى بويىغا كېلىپ توختىدى.

(تاريختىن)

تاتارلار شىمالغا قاراپ بۇرۇلۇپ، دون ۋە دونىس دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمدىن شەكىللەنگەن كالمىئۇس

يۇلى بىلەن ئىلگىرىلىدى. بۇ يولدا سەپەر قىلىش يەڭگىل بو-
لۇپ، ئوتۇش قىيىن بولغان چوڭ دەريالار ئوچرىمايتتى. تۈنۈ-
گۈن ياغقان نەپىز قار ۋەھشىي دالاغا ئاپئاق داستىخان ياپقانىدى.
پەقەت سايلىقلاردىكى يار تۈۋىلىرىدە، ئۇزۇمنىڭ جىلغىلاردا بوران
ئۇرۇپ تىقىۋەتكەن قار دۆۋىلىرى دۆۋىلىنىپ تۇراتتى. يولدا
قۇراي، يانتاق، شۇڭاق قاتارلىق ئوسۇملۇكلەر، كىچىكرەك دەر-
يالارنىڭ ئىككى ساھىلىدا قېلىن ئوسكەن توقايزارلىقلار كۆپ
ئوچرايتتى. تاماق ئېتىش، ئىسىنىش ئۈچۈنمۇ ئوتۇن مول
ئىدى. دالادا چۆپ كەڭدى ئىدى. كۈزدىكى ئاق يېغىندا يامغۇر
يەرگە چاپلىۋەتكەن ئوت-چۆپلەر قار ئاستىدا بېسىلىپ ساقلىنىپ قال-
غان بولۇپ، بۇلار ئانچە كۆتۈش تەلەپ قىلمايدىغان مۇكۈل ئاتلىرى
ئۈچۈن تەييار ئوزۇق ئىدى. قىپچاقلار تاتارلارغا يول باشلاپ كېلەتتى.

تاتارلار قۇشۇن - قۇشۇنى، قەبىلە - قەبىلىسى بويىچە
بۇزۇلماي ماڭاتتى. يىراقتىن قارىغان ئادەمگە بۇ مىڭلىغان
ئاتلىق لەشكەرلەر قىستىلىپ، بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ
كېلىۋاتقان كالا پادىلىرىدەك تەسىرات بېرەتتى. لېكىن ئەھۋال
ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ھەرقايسى قۇشۇن ۋە قەبىلەرنىڭ ئوت-
تۇرىسىدا ئۆزئارا قىزغىنىش ۋە بەسلىشىشمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە سۇبىتاي باھادىرنىڭ بىر قوشۇن بىلەن ئىككىنچى
بىر قوشۇننىڭ ئارىلاشماسلىقى، بىر - بىرىنىڭ قونالغۇلىرىنى
ئىگىلىۋالماسلىقى تۇغرىسىدىكى قاتتىق بۇيرۇقمۇ بار ئىدى.

ئەگەر تاتار لەشكەرلىرىنىڭ بىرەرى مەيلى قانداق
سەۋەب بىلەن بۇلسۇن، ئۆز توپىدىن ئايرىلىپ باشقا بىر توپقا
قۇشۇلۇپ قالغۇدەك بولسا: «ھەي قاپاقباش دەلدۇش، قايسى
قەبىلىدىن بولسەن؟» دەپ كۆپچىلىك تەرىپىدىن شاڭخۇ قىلىشقا
ۋە كەمسىتىشكە ئۇچرايتتى.

بۇ سوئالغا ئۆز توپىدىن ئايرىلىپ قالغان كىشى سوقۇشقا

كىرىشتىن ئىلگىرى ۋارقىرايدىغان شۇئارنى ئېيتىپ جاۋاب بېرىش لازىم ئىدى. كۆپىنچىسىنىڭ شۇئارى «ئۇيباس» ياكى «ھە، بۇغا نام قايدا كۆكەيسم» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بولاتتى. بۇنى ئاڭلىغان كۆپچىلىك ئۇنى مازاق قىلىپ شاڭخې قىلىشقا باشلايتتى. ئۇلار:

— تۇقساباي قەبىلىسىدىن ئىكەنسەن — دە! تۇرقۇڭدىنمۇ چىقىپ تۇرىدۇ، تۇقسا بايلارنىڭ ئېتى دائىم سۆلتەك قۇيرۇق بولىدۇ. ئۇلار ئاتلىرىغا يالغان قۇيرۇق بېكىتىۋالىدۇ... ياكى جۇزنايىمۇ سەن؟ جۇزنايلارنى بىز بىلىمىز: بېلىگە قىستۇرۇۋالغان قامچىسىنى بىر كۆن ئىزدەيدىغان خەلق... قارا قالپاق بولساڭ، ئۇنىمۇ بىلىمىز: ئۇ خەق ئۆزى ئوغرىلاپ كېلىۋاتقان ئاتنىڭ ئۇستىدە ئۇخلاپ قېلىپ، ئۇ ئات بۇرۇلۇپ ئۆيىگە قايتىپ بارغاندا، ھېلىقى ئوغرى ئاتنىڭ ئىگىسىگە تۇتۇلۇپ قالىدىغان قارا قالپاق شۇغۇ، — دەپ كۈلۈپ مەزىە قىلىشاتتى.

ھەر بىر سەپ چاپارمەنلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنى بىۋاستە باشقۇرۇپ تۇرغان خان بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇراتتى. خان بولسا ئەڭ يۇقىرى لەشكىرىي قۇماندان بىلەن بولغان ئالاقىنى زادى ئۈزمەيتتى. پۈتكۈل قوشۇننىڭ ئۇستىدىن قۇمانداناقلىق قىلىۋاتقانلار — جاھانگىر باتۇخان بىلەن ئۇنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى سۇبىتاي باھادىر بولۇپ، سۇبىتاي باھادىر باتۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي يۈرەتتى. چىڭگىز نەسلىدىن بولغان ئون بىر خانزادىنىڭ ھەرقايسىسىدا بىر تۇمەندىن لەشكەر بولۇپ، خانزادىلەرنىڭ قۇمانداندا دېگەن ناملا بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئىشلارغا پىتەكچىلىك قىلىدىغان كىشىلەر خانلارغا يۇقىرىدىن تەيىنلەپ بېرىلگەن ھەربىي مەسلىھەتچىلەر بولۇپ، كۆپ چاغلاردا قۇمانداناقلىقنى شۇلار قىلاتتى. خانزادىلەر ئويۇن - تاماشا، ئوۋچىلىق، قارچىغا ئويناش، ھاراق - شاراب ئىچىش بىلەن بەنت ئىدى.

هەربىي ئىشلارغا كەلگەندە ئۇلار مەشھۇر چىڭگىزخاننىڭ يۇرۇشلىرىگە قاتنىشىپ، تالاي جەڭلەرنى كۆرۈپ پىشقان مەسلىھەتچىلەرگە ئىشىنەتتى. باتۇرخاننىڭ باشچىلىقىدىكى جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ سانسىز قوشۇن، قانىتىنى كەڭ يېيىپ، ئۇ بېشى بىلەن بۇ بېشى شىمالغا قاراپ ئەچچە ئون چاقىرىم خىچە سوزۇلۇپ يېيىلۇپ كېلەتتى. سۇبىتاي باھادىر ھەر-قايسى تۈمەنلىرىگە قوشۇنالغۇ قىلىدىغان يەرلىرىنى بىر كۈن بۇرۇن ئالاھىدە ئۇقتۇرۇش قىلاتتى. يېڭى باشلىغۇچى قىپچاق يىگىتلىرىنىڭ ھەر بىرىنىڭ بېشىدا مۇڭغۇل نازارەتچىسى بار ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ يېڭى كۆرسەتمە، قوشۇنالغۇ ئۇچۇن ئوتۇن-سۇيى دېگەن بۇيرۇقلىرىنى ئىزلەپ تېپىپ بەرمەسلىككە ئىلاجى يوق. بۇيرۇمسا مۇڭغۇللار ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.

شىمالدىكى. ئەللەرگە يۇرۇش قىلغان بۇ ئۇچ يۈز مىڭ لەشكەرلەرنىڭ ئىچىدە كوشۇنا مۇڭغۇللار پەقەت تۆت يۈز ئەترا-پىدىلا ئىدى. ئەمما مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان كىشىلەردىن تەركىب تاپقان قىرىق قەبىلە لەشكەرنىڭ ئىچىدە ئۇلارنىڭ تۇتقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بۇيرۇپ، ئۇلار ئۇرۇشتا ھەسسىسى بار سەركەردىلەر، ھەربىي مەسلىھەتچىلەر، چىڭگىز نەسلىدىن بۇيرۇغان خانزادىلەرنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئىدى. ئۇلار يەنە ئەڭ ئالىي ھەربىي قوماندانلىق ئورۇن بۇيرۇغان «ئوردىنىڭ» ئەمر - پەرمانلىرىنىڭ ئىجرا بولۇشىنى ۋە ھەربىي تەرتىپ ئىنتىزامنى نازارەت قىلاتتى.

ئاتلىق لەشكەرلەر خۇرجۇن - قاچىسىز، يۈك - تاقىسىز يەڭگىل يۈرەتتى. قوشۇنالغۇغا چۈشكەندە ئوتلاپ يۈرگەن ئېتىنىڭ ئالدىدىكى زەي يەرگە دۈپۈلا چۈشۈپ يېتىۋېرەتتى. ئېتىدىن بىر قەدەم نېرىغا كەتمەيتتى. چۈنكى يۈرۈشتە ئاتتىن ئايرىلىش —

مۇدهش دالادا باشپاناهسىز، يەككە - يېگانە قېلىپ قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بېرلۇش دېگەن سۆز ئىدى. لەشكەرلەرنىڭ كۆپىنىڭ يېتىلمۇالغان ئىككى ياكى ئۈچتىن ئېتى بېرلۇپ، سەپەر ئۈستىدە بىر ئېتى چارچاپ قالسا، ئىككىنچى ئاتقا مىنىپ شەتتى - دە، هارغان ئېتىنى يېتىلەپ تېزلىقى يۇرۇپ كېتەتتى.

يىپەك چېدىرلار بىلەن ئاق كىگىز ئۆيلەر مەرتىۋىسى ئېگىز يۇقىرى بېرلغان خانلارغىلا مەنسۇپ ئىدى. ئاددىي لەشكەر- لەر بىلەن بىرگە يۇرۇشنى، لەشكەرلەر ياقىلان گۈلخانلاردا بىللە ئوتسىنىشنى ئۇلار ئۆز مەرتىۋىسىگە مۇناسىپ ئىش ئەمەس، دەپ قارايتتى. بۇيىنى زەنجىر بىلەن باغلانغان مىڭلى- غان تۇتقۇنلار تۆگىلەرنى پىيادە يېتىلەپ ماڭاتتى. چېدىرلار بىلەن كىگىز ئۆيلەر، هەر تۇرلۇك تىكمەت كىگىزلەر، گىلەملەر، قازان - قۇمۇچ، چىنە - قاچا ئوخشاش نەرسىلەر، تاغار - تاغار ئۇن، قېرىن - قېرىن ماي، گۇرۇچ، يېمىش، سۇرلەنگەن گۆش، ئېسىلغان يىلقا گۆشى، كۆيدۇرۇلگەن مايغا ئوخشاش يېلىنىڭ ئوزۇق - تۇلۇكى مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىلاتتى.

قېنالغۇغا يەتكەندە تۇتقۇن خىزمەتكارلار زەنجىرلىرىنى شاراقلىتىپ، پۇت - قولى يەرگە تەگمەي ئالدىراپ يۇرۇپ چېدىرلارنى هەش - پەش دېگۈچە تىكىپ بولاتتى. بۇ ئۆيلەر خانغا، خانىمىڭ ئايالىرىغا، هەربىي مەسلىھەتچىلەرگە، پالچى - رەممالىرىغا، مۇنەججىملىرىگە، كاتىپلىرىغا، باخشىلىرىغا، مۇللا- لىرىغا ئايرىم - ئايرىم تىكىلەتتى. ئۆيلەر تىكىلىپ، ئېچى سەرەم- جانلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، خىزمەتچىلەر ئۇلارغا تاماق ئېتىشكە كىرىشىپ كېتەتتى.

ئادەتتىكى لەشكەرلەر قورسىقىنىڭ غېمىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇلار يولدا ئۇچرىغان يېمەكلىكلەرنىڭ هەرقانىدىقىنى ئوزۇق قىلىپ كېتىۋېرەتتى. قوشۇنلارنى بىر يەردە كۆپ تۇرغۇزمايدى-

غان نەرسە ئاچلىق ئىدى. ئاچلىق ئۇلارنى تىرىكلىسى ئالغا ئىلگىرىلەپ يول بويى ئۇچرىغانلىرنىڭ ھەممىسىنى يالماپ يەپ ھېكمىتىگە مەجبۇر قىلاتتى.

بايانداركان ئۆزىنىڭ ئىلكىدىكى بەش مىڭ قىپچاق لەشكىرى بىلەن، سانسىزلىغان مۇڭغۇل - تاتار قوشۇنىنىڭ ئالدىدا كېلەتتى. ئۇنىڭغا پۈتكۈل سەھرانى چارلاش، ئالدىن چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىش، رۇسلارنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى كۈزەتچىلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى بىلىش، سۇبىتاي باھادىرغا «تىل» تۇتۇپ ئەكىلىپ بېرىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى.

بايانداركان ئۆز قوشۇنىدىن دېگەندەك تۆت يۈز يىگىتنى تاللاپ، ئالدىن چارلاشقا ئەۋەتكەنىدى. بۇلار ئىنتىسۇ جىن قەدىم باسمىغان بۇ پايانسىز چۆللىنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە چارلاپ، كېچە - كۈندۈز دەم ئالماي كېزەتتى. قوشۇننىڭ كۆزى، قۇلىقى ۋە قولىمۇ مۇشۇلار ئىدى. ئۇلار قەدىمكى قىپچاق يەرلىرى بىلەن رۇس ئورمانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۈزۈلۈپ ياتقان پايانسىز چۆللۈكتە نېمىلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا ئۆز خانىغا ھەر كۈنى خەۋەر قىلىپ تۇراتتى.

قىپچاقلار كۆچۈپ كېتىپ ھازىر ئادەمسىز قالغان بۇ يەرلەر ئوي - چوڭقۇر، ئېگىز - پەس پېتى تاشلىنىپ ياتاتتى. سايلارنى، ئۈزەك جىلغىلارنى بويلاپ ئۆسكەن قېلىن توقايلار، يىلان ئىزى بولۇپ ھەر تەرەپكە تارىلىپ كەتكەن يوللار ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايتتى. بۇ يەرلەردە سايلارنى پاناھ قىلىپ، سۈزۈلۈپ ياتقان دەھشىي دالانى كۆزىتىش ئوڭاي بولۇپ، دۈشمەن يولىنى توسۇپ، پۈتۈن بىر قوشۇننىڭ يۈشۈرۈنۇپ تۇرۇشىغمۇ ئىنتايىن قولايلىق ئىدى. شۇڭا بايانداركان خانىنىڭ لەشكەرلىرى يۈرۈش ۋاقتىدا ئىنتايىن ئېھتىياتچان ئىدى. يۈشۈرۈنۇپ تۇرغان ياۋ بولۇشى مۇمكىن. دەپ ئېھتىيات قىلىپ كېچە

لمری کىچىك سايلارنىڭ بۇيىدا تۇنەپ قالاتتى. قۇلىدىن ئىش كېلىدىغان نۆۋكەرلىرىنى ئالدىن يۇرۇپ چارلاشقا ئەۋەتىپ تۇراتتى.

ھەر كۈنى سۇبىتاي باھادىردىن: «قۇلغا چۈشكەن تۇتقۇن نۇمۇلار بۇلسا ئەۋەتىڭلار!، دىل» تۇتقان بۇلساڭلار ئۇنىمۇ ئەۋەتىپ بېرىڭلار» دېگەن يولىيورۇقلار چۈشەتتى. «ئەگەر بايانداركان ھازىرغىچە بىرەر دىل» نى قۇلغا چۈشۈرەلمىگەن بولسا، ئەمدى مەندىن رەنجىمىسۇن، ئۆز ئۇۋالى ئۆزىگە، مەن ئۇنى قۇشۇننىڭ ئەڭ ئاخىرىغا قويىمەن، ئەمدى ئۇ بىزدىن ئاشقانغا رازى بۇلۇپ يۇرىدىغان بولىدۇ!» دېگەنگە ئوخشاش بۇيرۇقلارنى ئېلىپ چاپارمەنلەر كېلىپ تۇراتتى.

بۇنى ئاڭلىغان بايانداركان تىتىلداپ پۇتى كۆيگەن توخۇدەك بىر ئورۇندا تۇرالماي قالاتتى. ئۇ دەرھال قول ئاستىدىكى مىڭبېشىلىرىنى چاقىرىپ، قىرساق كۆپۈكنى شۇلاردىن ئالاتتى. مىڭبېشىلىرى يۈزبېشىلىرىنى چاقىرتىپ ئۇلارغا ۋارقىراپ - جارقىرايتتى. يۈزبېشىلىرى بۇلسا قول ئاستىدىكى ئونبېشىلىرىنىڭ بېشىدا قامچا ئوينىتىپ ئۇلارنى تىرىك يەۋەتكۈدەك قىلاتتى.

ئالدىن يۇرگەن يۈز لەشكەرنىڭ ئىچىدە نەزەر كەرىزەكنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىدى. بۇلارنىڭ يۈز بېشى تۆلەپبەرگەن دېگەن كىشى بۇلۇپ، ئۇ بۇرۇن بايانداركاننىڭ قۇشىنى بابلاپ شۇنىڭ خىزمىتىدە بۇلغان ئاددىي نۆۋكەر ئىدى. بىر كۈنى تۆلەپبەرگەن نەزەرنىڭ تۆت ئوغلىنى چاقىرتۇپلىپ مۇنداق دېدى:

— سىلەر خۇددى چىلبۆرىدەك يۈرەكلىك، ئەيىرەتلىك يىگىتلەر. سىلەر تايغاندەك چاققان، يولۋاستەك كۈچلۈك ئادەم سىلەر! شۇڭا سىلەرگە ئالاھىدە ۋەزىپە تاپشۇرماقچىمەن، بۇگۈن كېچىدە يىراقتىكى قېلىن ئورمانغا بېرىپ، مۆكۈپ ياتىسىلەر...

بۇگۈن شۇ ئەتراپقا رۇسلارنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر بار، ئۇلارنى كۆزىتىش كېرەك. يوشۇرۇنچە دەريا بويىغا بېرىپ، بىر دالدىغا مۆكۈنۈپ تۇرۇپ، بىر رۇسنى قېرىلغا چۈشۈرۈۋاتقىلار ۋە ئۇنىڭ پۈت ـ قولىنى باغلاپ تىرىك پېتى ئالدىمغا كەلتۈرۈۋاتقىلار.

يۈز بېشى شۇ سۆزلەرنى دېدى ـ دە، قېلىن قارا ساقـ لىنى سىيپاپ ئاكا ـ ئۇكا تۆت يىگىتكە يەرنىڭ تېگىدىن قاراپ قويدى. يىگىتلەر قاپقىنى تۈرگىنىچە لام ـ جىم دېمەي ئولتۇـ راتتى. چۈنكى يۈزبېشىنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسـ دىن چىقىش ئوڭاي ئەمەس ئىدى.

ـــ سۆزلىمەيسىلەرغۇ ـــ دېدى يۈزبېشى.

ـــ ئەگەر بىر رۇسنى تۇتساق ئۇنىڭ بەدىلىگە نېمە بېرىسەن؟ ـــ دېدى. ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ ئەڭ چوڭى تۆمۈر.

ـــ كۆرسەتكەن خىزمىتىگىلار ئۈچۈن بايانداركاننىڭ مەرـ ھىمىتىگە ئېگە بولسىلەر، ـــ دېدى ئۇ.

ـــ ياق، باشتا سۆز بولسا ئاخىرىدا ئۇن يوق دەپتىكەن، ھەر بىرىمىزگە بىردىن تۈن ياپسەن. مانا ئۈستىمىزدىكى چاـ پىنىمىز پارە ـ پارە بولۇپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن كېچىچە قار ئۈستىدە دۇم يېتىپ غال ـ غال تىترەپ چىقىمىز. سەندە چاپان ـ جۇۋا دېگەن تېلۇپ يېتىپتۇ. ئاۋۇ كۈنى قىپچاق ئاۋۇلـ لىدىن ئالغان نۇرغۇن كىيىم ـ كېچەكنى بىرنەچچە تۆگىگە ئارتىپ كەلگەنىدىڭ. ئۇ كىيىملەرنى قېيىدىغان يەر تاپالـ ماي يۈرسەن، بىز بولساق سوغۇقتىن ئۆلەي دەپ تۇرىمىز...

ـــ ئەتە ماڭا بىر «تىل» نى تۇتۇپ ئەكەلسەڭلار، ھەرقايـ سىڭلارغا بىردىن تون ياپاي، ـــ دېدى يۈزبېشى.

ـــ سۆزۈڭگە ئىشىنىمىز.

ئاكا ـ ئۇكا تۆتەيلەننىڭ ئىككىنچىسى بۆرىباي دېگەن يىگىت ئىدى، ئۇ مۇنداق دېدى:

— شۇنچه يىراقتىكى ئورمانغا، ھېچكىمنىڭ كۆزىگە چېلىقماي، پىيادە بېرىڭلار دەيسەن، بۇ ئىشتىن بىر نەتىجە چىقمايدۇ، بىزنى رۇسلاردىن قېرىقىدىكەن دەپ قالما، بىز قېرىقمايمىز، بىزنىڭ قېرىقىدىغىنىمىز پىيادە يۈرۈش. ئۇ يەرگە پىيادە يېتىپ بارغىچە ئۆتۈكسىمىزنىڭ چەمى چۈشۈپ قالىدۇ، شۇڭا ئات بىلەن قارائاغۇ تۇندە بېرىش كېرەك. يېقىنلاپ بارغاندىن كېيىن ئاتلارنى دالدىغا مۆكتۈرۈپ، ئاندىن ئۆزىمىز پىيادە بارساق بولىدۇ. ئاندىن ئەپلەپ يۈرۈپ رۇسلاردىن بىرەر «تىل» تۇتساق ئەجەب ئەمەس. ئەگەر دۇنيادىن بىخەم ئوت يېقىپ ئولتۇرغان بولسا، خۇدانىڭ بەرگىنى... ئەگەر رۇسلار بىزدىن كۆپ بولۇپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق؟ پىيادە قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئەڭ ياخشىسى ئات بىلەن بېرىش كېرەك.

— بولىدۇ، ئات بىلەن بېرىڭلار، ئېھتىيات قىلىش بەكمۇ مۇھىم. لېكىن قۇرۇق قول يانغۇچى بولمائىلار. قانداقلا بولمىسۇن بىر «تىل» ئېلىپ كېلىڭلار. تۇتقۇن بولغاندىمۇ ئۆلەي دەپ قالغان نەرسىنى ئەمەس، راۋۇرۇس ساغلام ئادەمنى ئېلىپ كېلىڭلار. كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن قانداق سۆزلىشىشنى ئۆزىمىز بىلىمىز. ھەرھالدا بايانداركانىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالىدىغان ئىش بولمىسۇن. ئەمدى ئاتلىنىڭلار، خۇدانىڭ ئۆزى سىلەرگە يار بولغاي! — دېدى تۆلەپبەرگەن.

ئونىنچى باب

ئالدىنقى سەپتىكى تاتار يۈزلۈكى

تۆلەپبەرگەننىڭ قول ئاستىدىكى ئالدىن يۈرەر يۈزلۈك «ئەرۋاھ سېيىسى» دەپ ئاتالغان سايغا كېلىپ توختىغانىدى. بۇ جاي كۆڭدىلىكىدەك ماكان بولۇپ، بىرىنچىدىن، ئەتراپى

پىنهان، قاتتىق بىران ۋە شامالدىن دالدا ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئوت ـ سۇيى مول ئىدى. ھازىر سايدىكى كىچىك بۇلاقنىڭ ئەتراپى مۇز تۇڭلاپ كەتكەن بىلەن يەنىلا ئادەم ۋە ماللارنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق سۇزۇك سۇ ئالغىلى بولاتتى. بۇنداق ئىلگىرى بۇ جاي رەزانىنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرى تۇرىدىغان تۇرالغۇ بولۇپ، تاتارلار كېلىۋاتقۇ دېگەننى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇ يەرنى تاشلاپ شىمالغا چېكىنىپ كېتىشكەنىدى. ئەل ئامان، يۇرت تىنچ چاغلاردا بۇ يەرگە رۇس سودىگەرلىرى كېلىپ، سەھرادىكى چارۋىچىلار بىلەن مال ئالماشتۇراتتى. ھازىر بۇنىڭ دىن خاتىرە سۈپىتىدە ئەتراپتا چېچىلىپ تۇرغان نۇرغۇن مال تېزەكلىرى بىلەن قۇرۇنىڭ مايمقىلا قالغانىدى.

تۆلەپبەرگەننىڭ نۆكەرلىرى بۇ ساينىڭ ئىگىسى سۈپىتىدە قەددى پۈكۈلگەن، ئورۇقلۇقىدىن قۇۋۇرغىسى كۆرۈنگەن، ئورا كۆز، قاڭشار بۇرۇن بىر قېرى مومايىنى كۆردى. ئۇ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن گەمە ئۆينىڭ يېنىدا دۇنيادىن بىخەم ئولتۇراتتى. تاتارلار بۇ كەمپىرنى كۆرۈشى بىلەنلا ئاچ قالغان بۆرىلەردەك ئۇنىڭ ئەتراپىغا نەرسىلىرىنىمۇ بۇلاپ ئالدى. بىچارە كەمپىر بىر دانە ئەسكى تېرە ئىشتان، يىرتىق چاپان ۋە سۇنۇق كوزىسى بىلەنلا قالدى. ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان كەمپىر، كېچىدە تاتارلار ئۇخلاپ قالغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ گۈلخانلىرى ئەتراپىدا تاشلىنىپ قالغان سۆڭەكلەرنى يىغىپ، شۇنى غاجاپ كۈن كۆردى.

— كىمسەن؟ — دېدى كەمپىرگە بىر كۈنى سىيتەك دېگەن قىپچاق. بۇ يىگىت تۆلەپبەرگەننىڭ نۆكەرلىرىگە يول باشلاپ يۈرگەن تۇتقۇن ئىدى.

— كېنىزەكمەن... ئەسلى يۇرتۇم بەشتاغ①. ياش

---

① بەشتاغ — شىمالىي كاۋكازدىكى يەر نامى.

چېغىمدا تۇتقۇن قىلىنىدىم. ئۇ چاغلاردا قۇۋۇەتلىك ئىدىم. بويۇ ئۇمغا زەنجىر باغلاپ ھايۋانلاردىن بەتتەر ئىشلىتەتتى. قەرىلىق يېتىپ دەرمانىم قالمىغاندا، مېنىك لازىمىم بولمىدى. خوجايىنلىرىم: «ئەمدى بىزگە كېرىكىك يوق، ھۆرلۈككە چىقتىك، نەگە بارساك ئىختىيار ئۆزۈڭدە، دەپ مېنى قوۋۇۋەتتى. ئەمما مەن نەگىمۇ بارالايمەن؟ بۇ چېكى يوق بايابانىدا يەككە - يېگانە، پىيادە قانداق سەپەر قىلغۇلۇق؟ — دېدى ئۇ.

ئەتراپ چەكسىز كەتكەن تۈزلەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىنى بىر قەۋەت نېپىز قار قاپلىغانىدى. قار ئۈستىدە تۈلكە، بۆرە، بۆكەن، قارا قۇيرۇق قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئىزلىرى ئۆمۈچۈك توردەك ھەر تەرەپكە يېيىلىپ ۋە ئۆزئارا كېسىشىپ كەتكەنىدى. قوشۇنلار كېلىپلا گەمە ئۆيلەرنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ چىقتى. نۇرغۇنى ئۆرۈلۈپ كاردىن چىققان، ساق قالغانلىرىنىڭ ئىچى زەيلىشىپ، تاملىرى كۆكەرگەنىدى. سەكسەن پۇت بىلەن قوڭغۇزلار لۆمشۇپ يۇرەتتى. بۇنى كۆرگەن نۆكەرلەر قولىنى بىرلا شىلتىپ كېتىپ قالدى - دە، ئەتراپتىن قومۇش ئورۇپ كېلىپ كەپە ياسۋالدى. ئۇلار كەپىنىڭ يېنىغا گۈلخان يېقىپ، ئوتنىڭ يېنىدىلا يېتىشىپ قالدى. بەزىدە بولسا سەل نېرىدىكى دۆڭلۈك ئۈستىگە چىقىپ، قېلىن قوراي ئىچىدە يوشۇرنۇپ دالانى كۆزىتەتتى.

ئاتلارنىڭ بىر قىسمى چۈشەپ قېيۇپ بېرىلگەچكە ئۇزاقا كەتمەي ئەتراپتا ئوتلاپ يۇرەتتى. قالغانلىرىنى بولسا ئېگەر - توقۇمنىمۇ ئالماي جەڭگىۋار ھالەتتە تۇتاتتى.

گەمە ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت بىرلا بىرقەدەر تۈزۈك بولۇپ، بۇنىڭغا يۇزبېشى تۆلەپبەرگەن ئورۇنلاشتى. بۇنىڭدا رۇسلار سالغان پەش، ياغاچتىن ياسىغان سۇپا بار ئىدى. يۇزبېشى بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىسىنى يېپىنچاقلاپ،

سۇپا ئۈستىگە چىقىپ، باداشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇراتتى. بەزىدە پەشنىك ئىچىدە يېنىۋاتقان ئوتقا قارىغىنىچە خىيال دەريا سىغا غەرق بولاتتى.

يىگىتلەر بۇ يەرگە كۆنەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەر-نىڭ «تىرىك - ئۆلۈكلەر سەيى» دېگەن نامى كىشىنى چۆچۈ-تەتتى. ئۇلار: «تۇۋا قىلدىم، بايانداردىن بىزنى نەگە باشلاپ كەلدى - ھە؟ بۇ كەڭ ئالەمدە بىزگە مۇشۇ سەھرادىن باشقا يەر تېپىلمامدۇ؟ بىزنى بىر قەبرىستانلىققا باشلاپ كەلدىڭۇ، ماۋۇ خارابى گەمىلەر خۇددى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن قەبرىلەرگە ئوخشايدىغۇ. ئۆلۈمىمىزنى تىلەپ دۇئا قىلمىپ يۈرگەن قېرى جەددال مانا ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. تەختىماي يېغىۋاتقان قار، ئاچچىق سوغۇق كىيىملىرىمىزنى قۇرۇتۇۋېلىشقا ئىمكان بەرمەي، بىزنى ھالسىرىتىپ قويدى. بۇ يەردىن قاچانمۇ كېتەرمىز. رۇس لارنىڭ شەھەرلىرىگە بېرىپ، ئۆزلىرىنى قىرىپ تاشلاپ، تەييار دۇنياسىغا ئىگە بولىدىغان، ئېسىل كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيى-دىغان كۈنلەر قاچان كېلەر؟» دېيىشىپ بۇ يەردە تەختاپ قال-غانلىقىغا ئىنتايىن نارازى بولۇشاتتى ۋە تېزرەك ئاتلىنىشقا ئالدىرىشاتتى.

لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسىدە خۇراپاتلىق ئېغىر بىلغاچقا، جىن - شەيتانلارغا بەكمۇ ئىشىنەتتى. شۇڭا تاڭ ئاتقۇچە گۈلخان يېقىپ چىقاتتى. كېچىدە قاراۋۇللۇقتا تۇرغانلار «كۆمۈلمەي قالغان ئۆلۈكلەرنىڭ ئەرۋاھلىرى دالىدا كېزىپ يۈرەمدىغاندۇ» دەپ ئەتراپقا قورقۇنچ بىلەن قارايتتى. بۇلارنىڭ يۈرىكىگە بەكرەك ئەندىشە سالىدىغان كىشى ئابدۇروسۇل مۇللا ئىدى. ئورۇق، ئېگىز بويلۇق، سىم ساقال كەلگەن بۇ مۇللا چىغىناق شەھىرىدىن مۇشۇ نۆكەرلەر بىلەن بىرگە چىققانىدى. ئۇ دائىم نۆكەرلەرنى خۇدا يولىنى تۇتۇپ، ئىمانىنى پاك ساقلاشقا

دالالەت قىلاتتى. ۋاقتى بولغان - بولمىغانلىقىغا قارىماي ئەزان توۋلاپ نۆۋكەرلەرنى كۈنىگە بەش ۋاق نامناز ئوقۇشقا دەۋەت قىلاتتى.

كەچ كىرىشى بىلەنلا يىگىتلەرنى ئەتراپىغا ئولاشتۇرۇپ جىن - شەيتان، دىۋە - پەرى، ئەرۋاھ، ئىبلىس، مەلئۇنلار توغرىسىدا سۆزلەپ كىشىلەرنىڭ يۈرىكىگە ئەندىشە سالاتتى. بالا - قازادىن ساقلايدىغان تۈرلۈك دۇئا - تۇمارلارنى پۈتەتتى. جىن - شەيتان تەگمەسلىكى ئۈچۈن مۇنۇ دۇئانى بىلىش كېرەك ۋە دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يادلاپ يۈرۈشى كېرەك، دەپ بەزى دۇئانى يادقا ئالدۇراتتى. بۇ دۇئالارنى ئوقۇپ يۈرمىسە ئەل - يۇرت ئاغرىق - سىلاق، بالا - قازا، يامان گەپ، يامان كۆزنىڭ دەستىدىن ئاللىقاچان ئۆلۈپ تۈگىرمىش.

ئابدۇروسۇل مۇللا دائىم يۈزبېشىنىڭ گەمىسىگە كىرىپ سۇپا ئۈستىدە ئۇخلايتتى. شۇنىسى قىزىقكى، ئۇيغۇسى ئىنتايىن سەگەك ئىدى. باشقىلار بىر نەرسە پىشۇرۇۋاتقان ياكى قورۇۋاتقان بولسا، ئۇنىڭ پۇرىقىنى سېزىپ دەرھال ئويغىناتتى - دە، قازان بېشىغا كېلىپ كۆپچىلىكنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالاتتى. قىپچاقلاردىن قولغا چۈشۈرگەن نۇرغۇن ماللار ئاللىقاچان كېكىرەكتىن ئۆتۈپ بولغاچقا، تاماق ئانچە ئېشىپ تېشىپ تۇرماياتتى. تېرىقتىن ياسالغان بىر قازان بوتقىنىڭ ياكى قورداقنىڭ ئەتراپىغا بىر توپ ئادەم ئولىشىپ، ئەمدىگىنە يەيلى دېگەندە، موللام يالغان دۇئاسىنى ئوقۇپ، قازان بېشىغا يېقىن كېلىپ قىلچە خىجالەت بولماي يىگىتلەرنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالاتتى. نۆۋكەرلەر ئۇنىڭ بۇ قىلىقىدىن بىزار ئىدى.

تۆلەپبەرگەن يۈزبېشى بىر كۈنى قادىر، جاپپار دېگەن ئونبېشىلىرىنى ئالدىغا چاقىرتىپ مۇنداق دېدى:

— ھېلىقى ئاكا - ئۇكا تۆتىنى مەن بىر يەرگە ئەۋەتكە-

نەدىم. ئىككى كۈن بولدى ئۇلاردىن ھېچ خەۋەر يوق. ئىشى ئوڭ كەلمەي، بىرەر پالاكەتكە يولۇققىمىكىن دەيمەن. ئۇلار ئاشۇ كۆرۈنگەن ئورمانغا بېرىپ «تىل» تۇتماقچى بولغانىدى، سىلەر ئۇنىڭ ئىزى بىلەن بېرىپ نېمە بولغانلىقىنى بىلىپ كېلىڭلار. قادىر سەن ئۇلارنىڭ ئىزىنى يوقتۇرمەي بېرىپ ئۇلارنى تېپىشنىڭ ئامالىنى قىلغىن. جاپپار سەن بىرئاز ئىچكىرىلەپ ئاشۇ كۆرۈنگەن ئورمانىنىڭ ئىچىگە كىرگىن. ئەگەر ئۇيەردە رۇسلار يوشۇرۇنۇپ ياتقان بولسا سېنى كۆرۈشى بىلەنلا ھەممىسى قوزغىلىپ قوغلايدۇ. بۇ چاغدا سىلەر مەقسەتلىك ھالدا بۇ تەرەپكە قاراپ قاچىسىلەر. ئاندىن مەن يۈز لەشكەر بىلەن ئالدىڭلارغا چىقىمەن ـ دە. رۇسلارنى قاپقانغا دەسسىتىپ ئۇلاردىن ھېچ بولمىغاندا «بىر تىل» تۇتىمىز. ئېسىڭلەردە بولسۇنكى، بۇ باتۇخانىنىڭ ئۆزىنىڭ بۇيرۇقى. شۇڭا بۇ بۇيرۇقنى قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئورۇندىش كېرەك. سۆزۈم تۈگىدى، قايتساڭلار بولىدۇ.

تۆلەپبەرگەن گەمىنىڭ ئالدىدىكى تۈۋرۈككە يۆلىنىپ پايانسىز دالاغا قاپقىنى تۇرگىنىچە تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. ئۇ تەلەتى سۆرۈن، كەم سۆز، گەۋدىلىك كەلگەن. بەقۇۋۋەت ئادەم ئىدى. قولى كۈچلۈك بولۇپ ھەرقانداق تېرىن ئاتنى سالمىنى بىر تاشلاپ تۇتاتتى. ساقىلىنى دائىم كۆرەككە ئوخشاش تۆت بۇرجەك قىلىپ ياسىۋالاتتى. يۈرۈشكە ئاتلانغاندا مەخسۇس بىر يىگىتنى ساتىراشلىق ۋە ئېتىنى كۈتۈش ئىشلىرىغا سېلىش ئۈچۈن بىرگە ئېلىپ يۈرەتتى. ھازىر شۇ يىگىت خوجىسىنىڭ قاپقىغا قاراپ، بېگىم بۇيرۇق قىلسا، بېشى بىلەن مېڭىپ خىزمەت قىلىدىغاندەك تەق بولۇپ تۇراتتى. لېكىن تۆلەپبەرگەن ئۇ يىگىتكە ئېتىبار قىلماي، دالىغا تىكىلگىنىچە قاراپ تۇرغىنى تۇرغانىدى. ئۇ «تىل» تۇتۇش ئۈچۈن كەتكەن ئاكا ـ ئۇكىلار

كېلىپ قالارمىكىن، دېگەن ئۇمىدتە ئىدى.

سەل نېرىدىكى گۈلخان ئەتراپىدا يىگىتلەر ھالقا تۈزۈپ ئولتۇرۇپ ئابدۇرۇسۇل مۇللىنىڭ سۆزىنى تىڭشىماقتا ئىدى. مۇللا ھەر خىل ۋەھىمىلىك سۆزلەر بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچ سالاتتى.

— پۈتكۈل دالانى ئۆلۈك قاپلىغان، — دەيتتى ئۇ، — بۇ يەرلەردە قىرغىن بولغان. قازا بولغان نۆۋۈكەرلەر كۆمۈلمەي دالادا تاشلىنىپ كەتكەن. شۇڭا كەچ كىرىشى بىلەنلا ئۇلارنىڭ روھى دالانى كېزىپ، ۋارقىراپ - جارقىراپ دۇنيانى بېشىغا كىيىدۇ. بەزىدە ئىڭرىغان - زارلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىدۇ. بەزى چاغلاردا ئاتلىرىغا مىنىپ ئاۋاز چىقارمای ئاستا ھاۋادا ئۇچۇپ كېتىپ بارغاندەك بولىدۇ. ئاندىن بىر نۆۋۈكەر بىلەن يەنە بىر نۆۋۈكەر رەسمىي تۈتۈشقاندەك بولىدۇ... بۇ چاغدا مىڭلىغان قىلىچ - قالقانلارنىڭ بىر - بىرىگە تېگىپ جاراڭلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ.

شۇ چاغدا يىراقتىن چىرقىرىغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى - دە، ئاندىن ئەتراپ يەنە تىمتاسلىققا چۆمدى. بىر پەس ئۆتكەندىن كېيىن، ھېلىقى ئاۋاز گۈلخان چۆرىسىدە ئولتۇرغانلارنىڭ قۇلىقىغا يەنە بىر قېتىم ئاڭلاندى.

— ئوتنى ئۆچۈرۈڭلار، — دېدى يۈزبېشى پەس ئاۋاز بىلەن. يىگىتلەر دەرھال ئوتقا ئوچۇملاپ توپا تاشلاشقا باشلىدى. بىر پەس لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان گۈلخان لاپپىدە قىلىپ ئۆچۈپ ئەتراپنى مۇدھىش قاراڭغۇلۇق قاپلاپ كەتتى. بۇ چاغدا يىگىتلەر ئاستا ھەرىكەت قىلىپ دۆڭ ئۈستىگە يامىشىشقا باشلىدى.

يىراقتىن نۇرغۇن يىلقا چېپىپ كېلىۋاتقاندەك دۇپۇرلىگەن ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ئاۋاز بارا - بارا يېقىنلاشماقتا ئىدى. بۇلۇتلار ئارىسىدىكى گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ كۆرۈنمەي تۇرغان ئاينىڭ

بۇرۇقىدا، ئاللىقاندىق بىر ھايۋاننىڭ كۆلەڭگۈسى كۆرۈنگەندەك بولدى.

— ئەنە كۆردۈڭلارمۇ؟ ئاغزىمدىن چىقىپ بولغىچە ئەرۋاھلار- نىڭ ئۆزىمۇ كېلىپ بولدى، — دېدى قاراڭغۇدا پەس ئاۋازدا شۇدرلاپ.

— ئاغزىڭنى يۇم، كۆزۈڭگە قارا! — دېدى يەنە بىرى.

بۇ چاغدا بىر توپ يىلقا قوۋۇندەك چېپىپ كېلىپ سايغا بېرىپ توختاپ قالدى. بىر پەس تۇرغاندىن كېيىن سايىنىڭ ئىچىگە قاراپ دۈكىرەپ چۈشۈپ، بۇلاق بېشىغا باردى. ئاندىن نۇرغۇن يىلقىنىڭ دۈپۈرلىگىنى، سۇنىڭ شالاقلىغىنى، ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇشى ئاڭلىنىپ تۇردى.

بىر چاغدا ھېلىقى بىر توپ يىلقا تېساتتىن بىر نەرسە- دىن ئۈركۈگەندەك كەينىگە يېنىپ سايىنىڭ ئۈستىگە چىقتى - دە، دالاغا قاراپ ئۇچقاندەك كېتىپ قالدى. ئاتلارنىڭ كىشنىگەن ۋە دۈپۈرلىگەن ئاياغ ئاۋازى زېمىننى لەرزىگە كەلتۈردى.

— دەرھال گۈلخانلارنى يېقىڭلار! مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭ- لار! ئارقان ئەكىلىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى يۈزبېشى.

يىگىتلەر گۈلخانىنى قايتىدىن ياقتى. ئوت لاۋۇلداپ يېنىپ ئەتراپنى يورۇتقان چاغدىلا كىشىلەر ئالدىدا بىر ئالا ئايغىرنىڭ كۆزىنى چەكچەيتكىنىچە ھاڭىبىقىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. بۇ چاغدا يۈزبېشى ئايغىرنىڭ بوينىغا سالمىنى تاشلاپ بولۇپ، ئارقانىنىڭ يەنە بىر ئۇچىنى يوغان بىر تەر- رەككە باغلاپ قويدى. ئات يۇلقۇنغاندا تېرەك قومۇرۇلۇپ كېتەي دەپ قالدى.

— تېزرەك بىر تەرەپ قىلىڭلار، — دېدى يۈزبېشى

ئارقاننى بار كۆچى بىلەن تارتىپ، تېرەككە باغلاپ تۇرۇپ.

ئاسمانغا چاپچىپ تۇرغان تېرسۇن ئاتنىڭ يېنىغا بىرنەچچە يىگىت يېتىپ كەلدى. ئۇچىلىسى تەڭلا ساداقلىرىدىن ئوق ئۇزدى. قىزىل پەيلىك ئوچ ئوق ئاتنىڭ ئوچ يېرىگە بىرىپ سانجىلدى. ئاتنىڭ ئالدىنقى ئىككى پۇتى پۈكۈلۈپ بىقىلدى. ئايغىر قايتا ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلگەندە بىر يىگىت قۇلىقىدىن كاپپىدە تۇتتى - دە، پىچاقنى گېلىگە ئۇردى.

— بايقۇشنى پەيغەمبەرنىڭ ئۆزى ئەۋەتكەن، جانۋارنىڭ گۆشى تەڭگە داۋا، رەڭگىمىزگە شىپا بولسۇن، — دېدى موللا قۇلمۇقۇل دۇئا قىلىپ، — ھەرقانداق ۋاقىتتا بولسۇن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدا بولماڭلار خۇدانى ئۇنتۇماسلىقىڭلار كېرەك، ئۇنىڭغا دائىم شۈكرى سانا ئوقۇپ تۇرۇش كېرەك.

يىگىتلەر يەڭنى تۈرۈپ، پىچاقلىرىنى كاپلاپ، ئايغىرنى سويۇشقا كىرىشتى. ھايال ئۆتمەي پۈتۈن بىر ئاتنىڭ گۆشىنى بوغۇن - بوغۇنىدىن ئايرىپ بولدى. يىگىتلەر خۇشاللىقىدىن ئاغزىنى يۇمالماي قالغانىدى.

— سادىغاڭ كېتەي، بىزنىڭ يۈزبېشى تۆلەپبەرگەن قاپلانەك يىگىتتە! كىشىلەر جەستى كۆمۈلمەي قالغان ئەرۋاھلار كېلىۋاتىدۇ، دەپ قورقمىدىن يۇرىكى چىقىپ كېتەي، دەپ تۇرغاندا، ئۇ تېرسۇن ئايغىرغا سالما تاشلاپ بىر قولى بىلەنلا تۇتۇۋالدى. ئەگەر بۇ يەرگە ئېزىپ قالغان ئاتلاردىن يەنە بىرقانچىسى يىغىلغان بولسا، ياۋايى يىلقىنىڭ ئىچىدىن يەنە بىرقانچىسىنى تۇتۇپ قالغان بولاتتۇق. قاراپ تۇرۇپ تەييار تاماقتىن ئايرىلىپ قالدۇقتە...— دەپ يىگىتلەر ئۆكۈنۈشكە باشلىدى.

— نەدىكى ياۋايى يىلقىكەن ئۇ؟ — دېدى سىيتەڭ دېگەن

يول باشلىغۇچى قىپچاق يىگىت، ــ تاتارلار كېلىپ قىپچاق يېزىلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلغاندا، ئۇلار- نىڭ نۇرغۇن يىلقىلىرى پايانسىز چۆللەرگە قېچىپ كەتكەن. ئۇزۇن يىللار دالىدا ئەركىن يۈرگەنلىكى ئۈچۈن بەرداز ياۋا- يىلىشىپ كەتكەن ئوخشايدۇ. ماۋۇ ئالا دۆنەن قىپچاقلارنىڭكەن. ساغرىسىدا قىپچاقلارنىڭ قوتان خانىنىڭ تامغىسى تۇرىدۇ.. ياۋايى يىلقا دېگىنىگلار قۇلان ئەمەسمۇ، قۇلان بۇنداق بولمايـ دۇ. ئۇ تاغىل بولىدۇ. مەيلى قانداق يىلقا بولسا بۇلۇۋەرسۇن، بىزگە گۆشى بولسىلا بولدى...

ئون بەرىنچى باب

تۇنجى رۇس تۇتقىنى

سويۇلغان ئات گۆشى يېغان داش قازانىدا پۇرۇقلاپ قاينىۋاتاتتى. تۈن قاپقاراڭغۇ، يىگىتلەر يالقۇنجاپ يېنىپ تۇرغان گۈلخان ئەتراپىغا يىغىلغان بولۇپ، ھېلىقى يۈل باشلـ- غۇچى سىيتەك دېگەن قىپچاق يىگىتمۇ ئۇلار ئارىسىدا ئىدى. ئۇ ئەينى زامانىدىكى قىپچاقلارنىڭ رۇس زېمىنىغا قانداق بە- سىپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا پاراڭ قىلىۋاتاتتى. يىگىتلەر بەزـ لىرى ئويغاق، بەزىلىرى مۈگدەپ ئولتۇرۇپ، سىيتەكنىڭ پارە- ڭىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتاتتى. تاڭغا يېقىن سوغۇق كۈچە- يىشكە باشلىدى. تەتۇر سوققان شامال قارنى ئۇچۇرۇپ، كىشى لەرنىڭ ئۇستىبېشىنى قار تېزانلىرى بىلەن كۆمەتتى. يۈزبېشى يوغان جۈۋىسىغا ئورۇنۇپ يىگىتلەرنىڭ ئارىسىدا ئولتۇراتتى. ئۇ چارسىلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتقا قاراپ،

چوڭقۇر خىيالغا چۆككەندى. بىر چاغدا دالىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ، يىراقتىن بۆرىنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ چاغدا ئانچە يىراق بولمىغان يەردە مىدىرلىغان كۆلەڭگىلەر كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ياكى ھايۋان ئىكەنلىكىنى، ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى. ئۆزىمۇ ياكى ئۆزگىمۇ ئۇنىمۇ ھېچكىم بىلمەيتتى.

— ئون ئادەم بىرىپ ئاۋۇ كۆلەڭگىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ كېلىڭلار، — دېدى يۈزبېشى ئورنىدىن تۇرماي تۇرۇپ.

يىگىتلەرمۇ تەييار ئولتۇرغىنىدى. دەرھال ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئاتلىرىغا قاراپ يۈگۈردى - دە، تېزدىن ئاتلىرىغا مىنىپ، دۆڭگە قاراپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى. ئۇلار كۆرۈنگەن دۆڭدىن ئاشتى - دە، قاراڭغۇلۇق ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرىپ، كۆزدىن غايىب بولدى. يىگىتلەر كەتكەندىن كېيىن يۈز بېشى ئالدىرىماي ئورنىدىن تۇرۇپ، گەمىگە قاراپ ماڭدى. قالغان يىگىتلەر قورال - ياراقلىرىنى قولىغا ئېلىپ، شىلدىر قىلغان ئاۋازغا قۇلاق سېلىپ ئۇتۇپ بېىندا ئولتۇرۇپ قالدى.

بىر ھازادا يېقىنلا يەردىن: «ھوي مۇنۇلار ئۆزىمىزنىڭ يىگىتلىرىغۇ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ئولتۇرغانلار بۇرۇلۇپ قارىۋىدى، سالتاق ئاتلىق تۆت كىشى دۆڭدىن ئېشىپ سايغا قاراپ چۈشۈۋاتقانىكەن. ئالدىدا قولى كەينىگە باغلانغان، يالاڭباشتاق، چاچلىرى پاخپىيىپ كەتكەن بىر تۇتقۇن كېلىۋاتاتتى. يېقىنلاپ كەلگەندە ئۇنىڭ چىرايىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايى ئۆزۈندىن بېرى كېسەل تارتقان كىشىدەك تاتىرىپ كەتكەن بولۇپ، پۇتىنى زورغا يۆتكەپ كېلىپ توختاپ قالدى. ئات ئۈستىدىكىلەرنىڭ بىرى ئاتنىڭ يالىغا يېپىشۋېلىپ تولغىنىپ تۇرۇپ ئىگىرايتتى:

— ۋايجان، ئىچى - قارنىم كۆيۈپ كەتتى... بىر يۇتۇم سۇ بېرىڭلار، ئىچ كۆيۈكىنى باساي، — دېدى ئۇ زەئىپ ئاۋاز بىلەن.

ئاتتىكىلەرنىڭ ھەممىسى سايغا چۈشۈپ قازان ئېسىلغان يەرگە كېلىپ توختاشتى. بۇلار رۇسلاردىن «تىل» تۇتۇشقا كەتكەن ئاكا - ئۇكا تۆت يىگىت ئىدى. بۇلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان يۇزبېشى «تىل» نى كۆرۈش ئۈچۈن كەندى. تۇتقۇن ئورۇق، ئېگىز كەلگەن بالا بولۇپ، ئۇستىدە كانۇپ شالۋۇر بىلەن كۆڭلەكتىن باشقا كىيىم يوق، يالىڭاياق، يالاڭباش، سوغۇقتىن ئاغزى بۇرنى كۆكىرىپ كەتكەنىدى. لېكىن ئۇ سوغۇققا پىسەنت قىلمايتتى. ئەتراپىدا پايپىتەك بولۇپ يۈرگەن كىشىلەرگىمۇ پەرۋا قىلماي، قان ئېقىپ تۇرغان كالپۇكىنى پات - پات يالاپ قويياتتى. كالپۇكى قىلىچ تېگىپ كەتكەنلىكتىن ئۇ ئورۇندىن قان تەپچىپ چىقىپ تۇراتتى. تۇتقۇن بالا يۈز-بېشىغا بىر ئالايدى - دە، ئاندىن بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە قاراپ تۇردى.

ئاكا - ئۇكىلارنىڭ ئۇچى ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ تۆتىنچىسىنى ئاۋايلاپ ئاتتىن چۈشۈردى. ئاندىن ئوت يېنىغا بىر پارچە كىگىز سېلىپ ئۇنى شۇنىڭ ئۈستىگە ياتقۇزدى. بۇ يىگىت يارلانغان بولۇپ، كىگىز ئۈستىدە ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى يۇمۇلغان، رەڭگى تاتارغان. قاڭشالرى قىڭغىراقتەك بېپ كەتكەن بولۇپ، لەۋلىرىنى مىدىرلاتمۇ بىر نەرسە دېگەندەك قىلاتتى.

ئابدۇروسۇل مۇللا يارىدار يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇردى - دە، كېسەلنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ:

— «لاھەۋله ۋالا قۇۋۋەتە ئىللا بىللاھى ئەلىل ئەزىم ماشا ئاللاھۇ...» دېگەن دۇئانى ئۈچ مەرتىۋە ياندۇرۇپ ئوقۇسا

ئاللا تائالا كىسلىكىگە شىپالىق بېرىدۇ، دۇئانى ماڭا ئەگىشىپ ئوچ قېتىم ئوقۇغىن، — دېدى.

يۈز بېشى تۆلەپبەرگەن ياردار يىگىتكە بىرئاز تىكىلىپ قاراپ تۇردى - دە، ئاندىن ئۇستىدىكى جۇۋىنى ئېلىپ ئۆلۈم تۆشۈكىدە ياتقان بۇ يىگىتنىڭ ئۇستىگە يېپىپ قويدى.

ئاكا - ئۇكىلار ئاتىلىرىنى چۈشەپ قويغاندىن كېيىن، تۆلەپبەرگەنلەرنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇلارنىڭ بىرى بۆرىباي دېگەن يىگىت ئىدى. ئۇ كۆرگەنلىرىنى يۈزبېشىغا دوكلات قىلدى.

— بۈيرۇقۇڭ بويىچە ساي - جىلغىلاردا يۈشۈرۈنۈپ يۈرۈپ ئورمانغا باردۇق. ئاتىلارنى سايدا قالدۇرۇپ ئۆزىمىز يۈشۈرۈنچە دۆڭنىڭ ئۇستىگە چىقساق، ئۇ تەرەپتە رۇسلار ياتقانىكەن. مۆلچەرىمىچە مىڭ كىشىدەك كۆرۈندى. ئۇلار قېرىۋدىكى قويغا ئوخشاش پىتراپ، دالانى كۆتۈرۈۋەتكۈدەك خورەك تارتىپ ساينىڭ تېشىدەك يېتىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى بەخۇدۇك باغلاپ كېتىمىزغۇ دېگەن خىيال بىلەن شۇ تەرەپكە قاراپ ئاستا ئۆمىلەپ كېتىپ باراتتۇق. تۆمۈر ھەممىمىزنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتاتتى. كۈتمىگەن يەردە ئالدىمىزدا بۇ بالا چىقىپ قالدى. تۆمۈر ئۇنى ئەمدى باساي دەپ ئۆمىلىشىگە بۇ ئەبلەخ ئۇنىڭ قورسىقىنى يېرىۋەتتى. ئەگەر «تىل» نى تىرىك ئېلىپ كېلىڭلار دېگەن بۈيرۇقۇڭ بولمىغان بولسا، شۇ يەردىلا بۇنى جەھەننەمگە ئۇزاتقان بېرىلاتتۇق. تۆمۈر ئۈچۈن بىزنىڭمۇ ئىچىمىز سىيرىلىپ كېتىۋاتىدۇ. نەدىكى بىر شۇمتەك ئۇچۇن، تەپسە تۆمۈر ئۈزىدىغان، ئوتتۇر قېرىلدەك يىگىتنى كاردىن چىقاردۇق! دەرھال شۇ يەردىلا بۇنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىپ، پۇت - قولىنى باغلاق تاشلىدۇق. تۆمۈرنىڭ يارىسى شۇنچە ئېغىر بولسىمۇ «ۋاي» دەپ ئاۋازىنى چىقارمىدى. مۇبادا ئۇ ۋايساپ قويغان بولسا رۇسلار بىزنى

تەرىك قويمايتتى. تۆمۈرنىڭ خەيرىتىمگە ئاپىرىن... بىر كۈن، بىر تۈن سايدا يوشۇرۇنۇپ يېتىشقا تىرىشا كەلدى. چۈنكى ئەتراپىمىزنى رۇسلار قاپلاپ يۈرەتتى. مانا «تىل» ئالدىدا تۇرۇپتۇ. بىز ۋەزىپىمىزنى ئورۇندىاپ بولدۇق. تۆمۈرنىڭ جېنىنى خۇدا تەسلىم قىلماقچى. ئەمدى ۋەدە بويىچە بىزگە بېرىدىغان تونۇكنى بەر، — دېدى ئۇ.

— ئېسىت، تۆمۈر باتۇر يىگىت ئىدى. ئەمدى ئۇ باقى دۇنياغا سەپەر قىلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئاللا تائالا ئىگەم ئىمانىنى سالامەت قىلىپ، ياتقان يېرىنى جەننەت قىلغاي... باشقا ئېيتارىم يوق... — يۈزبېشى قايغۇرغان ئاھاڭدا سۆزلەشكە باشلىدى، — ئۆزۈكلار كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، ئۇستۈمدىكى جۇۋىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە ياپتىم... مەندە باشقا تون يوق. بۇ تۇتقۇننىڭ ئۈستىدىكى كىيىم - كېچەكنى نېمە ئۈچۈن يەشتۈرۈۋالسىلەر؟ چاپىنى نەدە؟ مەن بايانداركانغا ئېلىپ بارغىچە بۇنى ئۈششۈتۈپ قويماي، بۇنى ساق - سالامەت تاپشۇرۇشۇم كېرەك. بۇ بالا ئاچ ھالەتتە تۇرىدىغان بولسا، تاك ئاتقىچە قېتىپ قالىدۇ، — دېدى ئۇ ھېچنېمىنى بىلمىگەن ئادەم قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ.

نېمە چارە، ئاكا - ئۇكا ئۈچىلەن ئۇدۇشۇپ، تىللاپ يۈرۈپ ئاخىرى تۇتقۇن قىلىنغان بالىنىڭ كىيىملىرىنى قايتىدىن كىيگۈزدى. ھېلىقى سىيتەك دېگەن يىگىت ئانچە - مۇنچە رۇس تىلى بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇ تۇتقۇن بالىدىن رۇسچىلاپ، رۇس لەشكەرلىرىنىڭ سانى، ئۇلارنىڭ سوقۇشقا قاتنىشىش رايىنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتە قىلدى.

تۇتقۇن چىش يېرىپ بىر نەرسە دېيىشنى خالىمايتتى. بەزى سوئاللارغا قىسقا - قىسقا جاۋاب قايتۇراتتى. ئۇ ئەتراپتىكىلەرگە غەزەپ بىلەن ھۇمىيىپ، قاناپ تۇرغان لېۋىنى توختىماي يالايتتى.

— ئۇنىڭ ئىسمى تۇرۇپكا ئىكەن، قېلىن ئورمان ئىچىدىكى پىرونۇۋېر دېگەن بىر يېزىدا تۇرىدىغان ئوخشايدۇ. لەشكەرلەر-نىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن دەيدۇ. رۇسلارنىڭ سېپىنى قىلىشقا رايى قانداق دېگەن سوئالغا، تاتارلار بىلەن سېپىنى قىلىشقا جۈرئەت قىلمايدىغان رۇس -يېڭى، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان پۈتۈن خەلق سوقۇشقا ئاتلاندى. ھازىر سىلەرنى كۆرۈشكە ئىنتىزار دەيدۇ، — دېدى سىيتەك ئەتراپىدا تۇرغان يىگىتلەرگە تاتارچە چۈشەندۈرۈپ.

يۈزبېشى سىيتەكنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، يېنىدىكى ئابدۇرۇسۇل مىللىغا بۇنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنى قالدۇر-ماي يېزىۋالغىن دەپ بۇيرۇدى. ئابدۇرۇسۇل دەرھال دۇتا يېزىپ يۈرگەن قەغەزلىرىگە يېزىشقا باشلىدى... تىلماچ ئۆزى بىلمىدىغان سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئىشلىتىپ بېرىۋېپ، ئەدى بىر نەرسە دېيەلمەي جىم بېرىۋېپ قالدى. سېراق شۇنىڭ بىلەن تۈگىدى. قامچا بىلەن بېشىغا بىر ئىككىنى ئۇرغان بىلەنمۇ ئۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بېرىلمىدى. يۇمغان ئاغزىنى ئاچماي، غادايغان پېتى تۇرۇۋالدى.

يۈزبېشى تۇتقۇننى بايانداركانغا ئۆزۈم ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن ئىنئام ئالىمەن، دەپ ئويلاپ، ئۆزىنىڭ ئايغىرىنى ئاللىقاچان ئېگەرلەپ تەق قىلغانىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئون يىگىت مۇھاپىزەتچى بېرىۋېپ بېرىش لازىم ئىدى. لېكىن بۇ قاراڭغۇ تۇندە ئۇنىڭ ئۇستىگە تەتۇر قۇيۇن بېرىۋېپ سېقىۋاتقان بېرىندا يولغا چىقىش خەۋپلىك ئىدى. يوللارنى قار كۆمۈپ تاشلىغانىدى. بوران يەنە ئەدەشكە باشلىدى. شۇڭا تاڭنىڭ ئېتىشىنى كۈتۈشكە تېغرا كېلەتتى. يۈزبېشى كۆزىنىڭ بىرئاز ئاچچىقىنى چىقىرىش ئۈچۈن گەمە ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

تۇرۇپكا ئوت يېنىدا زەي يەرگىلا ئولتۇردى. ئۇنىڭ كەينىگە قايرىپ باغلانغان قوللىرى ئۇيۇشۇپ كەتكەنىدى. يىپ قولىنى قىيىپ كەتكەنلىكتىن مىدىراپ كەتسىلا جېنى قاقشاپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىبېشىنى بارغانسېرى قار بېسىپ كەتتى. ھەتتا يۈزىدىكى قارنى ئېرىتىشكىمۇ مۇمكىنچىلىك يوق ئىدى. بېرىنىدىن تارتىپ باغلانغان يىپمۇ ئۇنىڭ گەجگىسىنى قىيىپ كەتكەنىدى. ئارقانىنىڭ يەنە بىر ئۇچىنى يېنىدىكى يىگىت چىڭ تۇتۇۋالغانىدى. بىر تەرەپتە تېنىنىڭ ئاستىدا تۆمۈر سۇ-نايلىنىپ ياتاتتى. ھازىر تۆمۈرنىڭ ئاۋازىنىمۇ، تىنىقىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ مەڭگۈ ئۇيقۇغا كەتكەنىدى...

خېلى ۋاقىت ئۆتتى. ئاخشام يېقىلغان ئوت بارا - بارا پەسىيىپ ئۆچۈشكە باشلىدى. گۈلخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىپ قىزىل چوغلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىلىنجىمۇ لېپىلداپ خىرە-لىشىشكە باشلىدى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى كەيپ بېلغان كىشىلەردەك. تاتلىق ئۇيقۇغا غەرق بولدى. يالغۇز تۇرۇپكىلا، تۇتقۇندىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى ئويلاپ كىرپىك قاق-ماي ئولتۇراتتى. تۇرۇپكىدىن باشقا ھېلىقى قېرى «كېنىزەك» مېماي قىيىشىپ ئۆرۈلەي دەپ قالغان گەمىنىڭ ئالدىدا ئىككى پۈكۈلۈپ ئولتۇراتتى. ئۇ گۈلخانغا تىكىلىپ، بالىنى كۆزەت قىلىپ ئولتۇرغان يىگىت قاچان ياتاركىن دەپ كۆزىتىپ ئولتۇراتتى. خېلىدىن كېيىن يىگىت ئۇخلىدى دېگەندە، ئۇ ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، تىۋىش چىقارماي، مۈشۈكتەك چاققانلىق بىلەن ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. بۇ قېتىم ئۇ سۆڭەك ئىزدەشكە كەلمىگەن، ئۇ پۇشۇلداپ ئۇخلاۋاتقان يىگىتنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قاراپ، ئۇنىڭ دۇنيادىن بىخەم ئۇخلاۋاتقانلى-قىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، تۇرۇپكىنىڭ يېنىغا كەلدى. كەڭ، كۆك شالۋۇرنىڭ يانچۇقىدىن ئۆتكۈر بىر تىغنى ئېلىپ،

بالىنىڭ قېرىنى باغلىغان قىل ئارقانىنى ئەپچىللىك بىلەن كېسىپ تاشلىدى - دە، كۆزى بىلەن بالىغا سەل نېرىدا قاڭتۇرۇپ قويۇلغان يۇز بېشىنىڭ تۆرۈق ئايغىرىنى ئىشارەت قىلدى. ئاندىن يەنە ئاۋايلاپ دەسسەپ قايا قەدۇر غايىب بولدى.

تۇرۇپكا قوڭلىنىڭ بوشىغانلىقىنى دەرھال سەزدى. لېكىن قول - پۇتى ئۇيۇشۇپ قالغانلىقىدىن دەرھال ھەرىكەت قىلىشقا ئىمكان بولمىدى. تېخىتاپ قالغان قانلار ھەرىكەت قىلىپ بىر ئازدىن كېيىن بارماقلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈشكە ئىمكان بولدى. تۇرۇپكا تۇيۇپ قالارمىكىن دېگەن ئەندىشىدە ئەتراپتا ياتقان يىگىتلەرگە ھېلىدىن - ھېلىغا قارايتتى. ئاخىرى ئۇ ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ تېرۈق ئايغىر تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى بەزگەك بولغان ئادەمدەك تىترەيتتى. تىترەپ تۇرغان قولى بىلەن ئاتنىڭ ئارغامچىسىنى تاران دېگەندە يەشتى - دە، كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئات ئۇستىگە چىقىپ بولدى.

كەينىدىن «تۇتۇڭلار ئۇنى!» دېگەن ۋاڭ - چۇك كۆتۈرۈلدى، ئۇخلاۋاتقان يىگىتلەر چۆچۈپ ئويغىنىشاندا، بالا بىر دۆڭدىن ئېشىپ بولغانىدى. قوللىنىڭ تۈۋىدە ۋىڭىلداپ تۇرغان شامال ئۇنىڭغا ھېچ نەرسىنى ئاڭلاتمايتتى، ئاستىدىكى تېرۈق ئايغىرنىڭ پۇتى يەرگە تەگمەي، قۇيۇندەك ئۇچۇپ، تۇرۇپكىنى چەكسىز كەتكەن دالىغا ئېلىپ كېتىۋاتاتتى...

تۆتىنچى قىسىم

موڭغۇللار بىلەن بولغان دەسلەپكى جەڭ

بىر زامانلاردا شەرقتىن چىققان ئاپەت بۇرىنى ئانا تۇپرىقىمىزنى خانىۋەيران قىلىپ، ھېسابسىز بىگۇناھ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قانلىرىدىن دەريا، جەسەتلىرىدىن تاغ ياسىغان؛ ۋەتەن يانغىنى ئۆچىدە قېلىپ، شەھەر-يېزىلىرىمىز كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغانىدى. بۇ قارا بورانـ دىن ئامان قالغان بىر قىسىم ئادەملىرىمىز، قەبىھ تاتارلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنىدى. بىزنىڭ تارىخىمىزدا ئاتا-بوۋىلىرىمىزنى ھالىدىن پۇتۇنلەي كەتكۈزگەن بۇ ئىگىدىن قايغۇلۇق ۋە خەتەرلىك ۋەقە بولغان ئەمەس.

(ۋىسىۋ، مىللىيور، تارىختىن سۆز)

بىرىنچى باب

باتۇخان ھوزۇرىدىكى رۇس ئەلچىلىرى

تاتار قېشۇنىنىڭ ھۇجۇمى تۈغرىسىدىكى سۈغۇق خەۋەر تۇشۇمۇ تۇشتىن كېلىشكە باشلىدى. بۇ خەۋەر كىنەز فىرىدورد-نىڭ ۋەھشىي دالاغا ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى ئەتراپلىق كېڭىشىپ،

تولۇق تەييارلىق قىلمۇىلمىشقا سەۋەب بولدى. ئۇ ياش بولۇ-
شىغا قارىماي، چۈنكى ئىشلارنى قىلىشتا بەكمۇ پۇختا ئىدى.
ئۇ: «ۋەتەننى قوغداش يولىدا ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ رايى
قانداقراقكىن، مۇبادا موڭغۇل پادىشاھى بىلەن سۆھبەتتە بو-
لۇپ قالسام، نېمە دەيىشىم كېرەك؟» دېگەن مەسىلەرنى
ھەل قىلىش ئۈچۈن بۇيارلار، ھەر يەردىن كەلگەن كىنەزلەر،
قوماندانلار، دېھقانلار ۋە شەھەر پۇقرالىرى بىلەن
سۆھبەتلەشتى.

ھەممىسى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك بىر ئېغىزدىن: «بىزدىن
خاتىرجەم بول، ياۋ بېسىپ كەلسە، ئارقىغا چېكىنىدىغانلاردىن
ئەمەسمىز، سۇزدالى قوشنا بولغان بىلەن بىزگە ياردەم قولىنى
سۇنۇشى ناتايىن. بىزنىڭ ھالسىراپ قالغانلىقىمىزنى كۆرسە
بەلكىم خۇشال بولار. ئۇلار ۋىلادىمىر كىنەزى پۇتكۈل رەزان
زېمىنىنى ئۆز ئىلكىگە ئالسا، رەزاننىڭ ئەزەلدىن بەخت قۇشى
بېشىدىن كەتمىگەن بۇيارلىرى، شۇ چاغدا باشقىلارنىڭ
ئىشىكىدە خىزمەتتە بولار دېگەن خىيالدا بولۇشىمۇ مۇمكىن.
لېكىن بۇنداق بولۇش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس» دېيىشتى.
لېكىن ۋىلادىمىرنىڭ سۆلەتۋاز بۇيۇك كىنەزى گىئورگىي ۋسې-
ۋالودوۋىچنىڭ تاتارلارنىڭ ئىچى زەھەر بىلەن تولغان ھېلىقى
ئەلچىلىرى بىلەن سېمىلەرنى دېيىشكەنلىكىنى، ئۇلاردىن نېمە
لەرنى قوبۇل قىلغانلىقىنى، قىسقىسى كۆزلۈك بۇلاڭچىلار ئۇ-
نىڭغا نېمىلەرنى ۋەدە قىلغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. بۇ
چاغدا ياۋ تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىنغان قىپچاق خان-
لىرى ئۆز جېنىنى ئاران قوتۇلدۇرۇپ ۋەھشىي دالادىن بۇيەرگە
كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا تەلۋە تاتارلار بىلەن
موڭغۇللارنىڭ ھەيۋىسى ھەددىدىن ئاشقان بولۇپ، رەھىمسىز-
لىك، ئۆز لەۋزىگە خىيانەت قىلىش ئۇلارنىڭ كەسپى ئىكەن.

نەچچە ئون مىڭ يىلقىسى بار بىر قىپچاق خانى ئۇچ ئات، بىر مالىيى بىلەن ئۆزنىڭ يالغۇز جېنىنى ئېلىپ ئاران قېچىپ كەپتۇ. ئۇنىڭ دېگەنلىرىمۇ باشقىلارنىڭ ئېيتقانلىرى بىلەن بىردەك ئىدى. ئۇ:

— تاتارلار ئالدى بىلەن چاپارمەنلەرنى ئەۋەتىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن: «بىزگە تەسلىم بولۇپ، باش ئەگمەڭلەر، سىلەرگە تەگمەيمىز، سىلەرنىڭ توپ - توپ يىلىقلىرىڭلارنى، قورۇ - قورۇ قويلىرىڭلارنى ئۆزۈڭلارغا قايتۇرۇپ بېرىمىز» دېدى. بۇلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، باتۇخانىنىڭ ئايىغىغا يىقىلغانلار شۇ كۈنىلا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىپ، ھەممە نېمىسىدىن ئايرىلدى ۋە ئات باقار قىلمىندى. ھازىر تاتارلار لېۋىنى تامشىپ: «بىز قىپچاق يەرلىرىدە ئاتلىرىمىزنى دەم ئالدۇرۇپ، ئاندىن رۇس يەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىمىز. رۇسلارنى تەرەپ - تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىپ، بارلىق شەھەرلەرنى قويماي تالايمىز» دېيىشىۋاتىدۇ. رەزان خەلقى سىلەر بىلەن بىزنىڭ تىلىكىمىز بىر، قىرغىن - سوقۇشقا تەييارلىنىڭلار، ھەرگىزمۇ تاتارلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قالماڭلار، — دېدى.

كىنەز فېدور يۇرېۋىچ بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتمىدى. ئۇ ياش ۋاقىتلىرىدىن باشلاپلا ئۇۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئەزىمەت ئىدى. تاغ تېكىلىرىنى كۆزگە ئىلىنغان يەردىن قويمايتتى. ئېيىقلارنى كۈچ سەرپ قىلمايلا ئۇۋلىۋالاتتى. ئۇ شۇ تاپتا باتۇخانىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىش قارارىغا كەلدى. بۇ قېتىمقى سەپەر ئۇنىڭغا خەتەرلىك ئۇۋغا كېتىۋاتقاندەكلا بىلىنىدى. ئۇ: «كۈچ بىلەن ئېلىشىشقا بولمىسا، ھىيلە ئىشلىتىپ كۆرۈش كېرەك» دېگەن پىكىرگە كەلگەنىدى.

كۆپ ئۆتمەي يېڭىلغا چىققۇچىلار ھازىرلىنىپ بولدى.

كىنەزلەر مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ، بىر پىكىرگە كېلىشتى. سوۋغات ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان ماللار بۇلغار ساندۇقلارغا، خۇرجۇنلارغا قاچىلاندى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاتلارغا ئارتىلدى. قالغانلىرى بولسا ھارۋىلارغا بېسىلدى. ھەسەللەر تۆگىلارغا، پۇلار كۆمزەكلەرگە قاچىلاندى ۋە ئاغزى پېچەتلەندى. ئاندىن كېيىن كىگىزگە ئورىلىپ، چۆپ سېلىنغان ھارۋىلارغا بېسىلدى. سويۇپ پۈتۈن بويىچە تۆگىلىتىلغان موزايلارنىڭ، تۆگىگۈزلارنىڭ پۇتلىرى، يۈك ھارۋىلىرىنىڭ چەت - چۆرىسىدىن چىقىپ تۇراتتى.

كىنەز فېدور قىپچاق خانلىرىنىڭ سۆزىدىن باتۇخانىنىڭ يالغۇز ئەمەسلىكىنى، يېنىدا ئون مۆڭگۈل سۈلتانى بارلىقىنى بىلگەنىدى. شۇڭا ئۇ دادىسىنىڭ مەسلىھىتى بويىچە پۈتۈن يىلقىنىڭ ئىچىدىن يارامللىق ئون بىر ئايغىرنى تاللىۋالدى. ئايغىر بۆلغانىدەمۇ بۇلارنىڭ ھەربىرى مىڭغا تېتىدىغان، ئېگىزلىكىگە سۇنساڭ قۇل يەتمەيدىغان، يال - قۇيرۇقلىرى ئىپەكتەك يالتىراپ تۇرىدىغان جانىۋارلار ئىدى. فېدور بۇ ئايغىرلارنى ئالدى بىلەن سۇدا ئۈزدۈرۈپ، پاكىز يۇغۇزۇپ، يايلىنى كۆڭۈل بىلەن ھۆللەپ، تاسما ۋە قىزىل لاتىلار بىلەن قۇيرۇقىنى ئۆرۈپ ئۆردۈردى. ئاندىن كېيىن ئايغىرلارنىڭ ئۈستىگە رەڭدار گىلەملەرنى ياپتى.

ئاخىرىدا ئون ئىككىنچى ئايغىرنى تاللاپ، ئۇنى باتۇنىڭ باش قۇمانداىنى ۋە ئوك قولى بۆلغان سۇبىتايغا ھەدىيە قىلماقچى بولدى.

تەييارلىق پۈتتى. كىنەز فېدور نېمىشقا ماڭمايدىكىنە؟ كىمنى كۈتۈۋاتىدىغاندۇ؟ يۈك - تاق باسقان كارۋان كەتتى. يال - قۇيرۇقلىرى تارىلىپ بىر - بىرىگە چېتىلغان ئون ئىككى ئايغىرمۇ يولغا چۈشتى. ئۇلار ئەڭ ياخشى يىلقىچىلارنىڭ قۇلىغا

تاپشۇرۇلدى. كېيىكتەك چاپسىدىغان جەرەن ئات بۇسۇغىغا باغ-
لانىدى. بۇ ئات ئەسلى قىپچاق خانىدىن سوۋغىغا كەلگەنىدى.
فېدور بىلەن بىرگە ماڭىدىغان يۈلداشلىرىمۇ كېلىپ بولدى.
بۇلارنىڭ ئىچىدە كىنەز ئىچپىلاۋسكىي يەنە ھېيلە - مىكىر-
نىڭ پىرى دەپ ئاتالغان تۆت بۇيارمۇ بار ئىدى. ھەممىسى
سەپەرگە لايىق جىيەكلىك جۇۋا، بېشىغا بۆلغۇن پاپاخ كىيە-
گەنىدى. بۇلار كېلىپ ئىشىك ئالدىغا يىغىلدى. لېكىن فېدور
ھازىرمۇ قەرزىلىدىغانىدەك ئەمەس ئىدى. ئۇ بىردەم ئۆيگە
كىرىپ، بىردەم تالاغا چىقىپ نېمىنىدۇر تەقەززالىق بىلەن
كۈتۈپ، ئەتراپقا ئىنتىزارلىق بىلەن قارايتتى. دەل شۇ چاغدا
بىرى: «ئەنە كۈتكەن ئادىمىڭىز كەلدى» دەپ ۋارقىرىدى.
بۇ چاغدا مەيداننىڭ ئۇ چېتىدىكى ئۆينىڭ ئارقىسىدىن
سالتاك ئاتلىق بىرنەچچە كىشى ئارقا - ئارقىدىن چىقىپ،
قارنى قۆيۇندەك تۇرۇپتۇ. ئاتلىرىنىڭ بېشىنى كىنەز تۇرغان
ئۆيگە قارىتىپ قويۇۋەتتى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ئۇلار
ئىشىك ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ئىككى يىگىت ئېتىنى چاپتۇرۇپ
بېرىپ ئاتتىن چۈشتى - دە، دەرھال تەڭگە چىپار كۆك يور-
غىنىڭ ئۈستىدىن جىيەكلىك جۇۋا كىيگەن، بېشىغا قارا
بۆلغۇندىن جىيەك تۇتقان، كۆك مەخمەل تۆپە كىيگەن ياش
جۇۋان تال چۈۋنقىتەك تولغىنىپ يەرگە چۈشتى. بايىقىمىغان
كىشىگە ھە دېگەندە ئۇ ياش يىگىتتەك كۆرۈنەتتى، پۇتىدىكى
ئېگىز پاشنىلىق ساختىيان① ئۆتۈكى، بېلىدىكى بۇلغار كەمەرگە
ئاسقان قىسقا قىلىچىمۇ ئۇنى يىگىت قىلىپ كۆرسەتمەپ تۇراتتى.
شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ قوڭغۇراقتەك يېقىملىق كۈلكىسى، ئالمىدەك
قىزارغان يۈزلىرى، بۇلاقتەك مۆلدۈرلەپ تۇرغان قارا كۆزلىرى
كىشىلەرگە بۇرۇندىن تونۇش ئىدى. بۇ ياش ئايالنىڭ كىنەز
فېدور بىلەن بىرگە چېركاۋغا بارغانلىقىنى رەزان خەلقى بىر-

---

① ساختىيان — بولغارنىڭ بىر تۈرى.

قانچه قېتىم كۆرگەن. بۇ ئايال ئەسلى دېگىز بويىدىكى گرېك مەملىكىتىنىڭ پېۋېراكسىيا دېگەن خانىدانىنىڭ قىزى ئىدى①. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ خۇددى باللاردەك يۈگۈرۈپ كېلىپ فېدور-نىڭ بوينىغا ئېسىلدى.

— فېدور سېنى كۆرەلمەي قالمەنمىكىن، دەپ ئەنسىرەپ، يۈل بويى ئات يەڭگۈشلەپ تۇختىماي يۈرۈپ كەلدىم. ئاشۇ تەرەپكە بارمىساڭ بولمامدۇ؟

فېدور ئايالىنىڭ ئىنچىكە بېلىنى ئوڭ قولى بىلەن قۇ-چاقلىغان پېتى پەلەمپەي ئارقىلىق كۆتۈرۈلۈپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئالدىغا فېدورنىڭ قارا تۈلكە جۇۋىسىنى يېپىنچاقلىغان ئانىسى ئاگرىپىپنا خانىم چىقىپ، ئوغلىچىنى كەڭ ياپىدى - دە، كېلىنىنى باغرىغا باستى. ھەر ئىككىلىسى ئىختىيارسىز كۆز يېشى قىلىشتى.

— پېۋېراكسىيا نېمىشقا يىغلايسەن؟ — دېدى فېدور، — ئۇرۇشقا كېتىۋاتمايمەنغۇ؟ كېلىشىم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمەن. يېنىمدا سىنالغان يىگىتلىرىم بار. ئىشلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشىغا ئىشەنچىم كامىل. ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن تاتارلارنىڭ شاھى باتۇنى تىنچلىق سۆھبىتىگە كەلتۈرۈشنىڭ چارىسىنى تاپارمىز. ھوي ۋانيۇشا يوققۇ؟

— كەينىمدىن كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىماي تېز يۈرۈپ كەتكەنىدىم.

— جېنىم قىزىم، تېخىچىلا باللىقىڭ تۇگىمىدى. شاش قوزىلاردەك سەكرەپلا يۈرىسەنغۇ، — دېدى ئاگرىپىپنا خانىم.

---

① موڭغۇل تاجاۋۇزىدىن ئىلگىرى رۇس كىنەزلىرى غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ خانزادىلىرىگە ئۆيلىنەتتى. رۇس خانزادىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى غەربىي ياۋروپا ئاق سۆڭەك سۇلتانلىرىغا بېرىلەتتى. ئۇ چاغدا رۇسلار غەرب بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولاتتى. غەرب ئەللىرىدىكى خەلقلەر رۇس ئىلىنى ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى.

فېدورمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ ئانىسىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى.
— مەنمۇ شۇنى دەي دەپ تۇراتتىم. سېنىڭ ئويۇن-تاماشا بىلەن ئۆتىدىغان ۋاقتىڭ ئىدى، — دېدى، ئاندىن ئايالىنىڭ قۇلىقىغا: «مەن بىلەن شىكارغا چىقىشقىمۇ، ياۋغا قارشى ئۇرۇشقا بېرىشقىمۇ دائىم تەييار ئىكەنلىكىنى بىلمەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەن سېنى جېنىمدىن ئارتۇق كۆرىمەن» دەپ پىچىرلىدى.
— فېدور مېنىڭ ئۆزۈڭ بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكىن. بەلكىم ياردىمىم تېگىپ قالار، ئەگەر بېرىلمىغاندا، چاقچاق ئارقىلىق تاتار پادىشاھىنىڭ كۆڭلىدىكى قارا بۇلۇتلارنى تارىتىپ پەيلىنى ياندۇرارمەن.
فېدور كۆزلىرى بۇلاقتەك مۆلدۈرلەپ تۇرغان خوتۇنىنىڭ بېرىق ئۇرۇپ تۇرغان گۈزەل چىرايىغا بىر پەس تەلمۈرۈپ قاراپ تۇردى، ئاندىن ئۇنىڭ ئالۇچىدەك لەۋلىرىگە بېسىپ تۇرۇپ بىرنى سۆيدى - دە، خېرىتۇنىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ تۇرغان قېلىنى ئاستا چۈشۈرۈپ ئانىسىغا ئىشارەت قىلدى. ئۇ كېلىپ يېۋپراكسىيانى چىڭ قۇچاقلىۋالدى. بۇ چاغدا ياش ئايال دەرھال ئۈستىدىكى جۇۋىنىڭ تۈگمىلىرىنى يېشىپ قېرىنىغا قېلىنى تىقتى ۋە:
— فېدور تېخىتا! — دېدى ئۇ، — ماۋۇ سارگرادتىن ئەكەلگەن، كۆز قارىچۇغىدەك ساقلاپ يۈرگەن هالقام ئىدى. بۇنى ئالغىن. بەلكىم تاتار خانىشىنىڭ كۆڭلىگە ياراپ قالسا، ئۇنىڭ ياۋۇزلۇقىنى بېسىشقا سەۋەب بېرىلۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ماۋۇ مېنىڭ سائا قىلغان يېللىقۇم بېرىلسۇن. يېنىكىدا ساقلىغىن، — ئۇ بېرىنىدىكى خاسىيەتلىك ئالتۇن مېدالىيېنىنى (خۇدانىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن) كۆرسەتتى زەنجىرى بىلەن ئالدى. فېدور بېشىدىكى قۇلاقچىنى ئېلىپ، ئىككى تەرىپىگە تېڭ

بوّلۇپ ياتقۇزغان چېچىنى كۈن نۇرىدا پارقىرىتىپ، خوتۇنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ بېشىنى ئەگدى. خوتۇنى قېلىدىكى مېدالىيىنى ئۇنىڭ بوينىغا ئاستى. ئەمدى ئاخىرقى قېتىم خوتۇنىنىڭ ماڭلىيىدىن يەنە بىرنى سوّيدى - دە، كەينىگە شارتتىدە بۇرۇلۇپ، ئىشىك ئالدىدىكى پەلەمپەيدىن يۈگۈرۈپ چۈشۈپ، بىر يەردە تۇرماي پۇشقۇرۇپ تۇرغان ئېتىغا قاراپ ماڭدى.

يېڭى پراكسىيا قېرى خانىمنىڭ مۇرىسىگە بېشىنى قويۇپ، زارلىنىپ يىغلاپ قالدى. كىنەز ئەمدى ئۇخشىدۇرۇقى بىلەن تىزگىنىنى چاينىپ تۇرغان ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ مەيدانىنى تەرغىسىغا كېسىپ، كەينىگە قارىماي ماڭدى. ئۇ تۇرۇلگەن قاپىقىنى ئاچماي ئالدىدا سۈزۈلۈپ ياتقان، لېكىن سىرى نامەلۇم بۇلغان ئۇزۇن يولدىن كۆزىنى ئۇزمەي كېتىۋاتاتتى، ئوچۇقچىلىققا چىققان ياكى قۇرغاقنىڭ ئېگىز يېرىگە چىقىپ ئەتراپىلارغا قارىغان كىشىگە ئەتراپنىڭ ھەممىسى دەرد - ئەلەمنى يۇتۇپ تىنچ ياتقان كۆمۈش دېڭىزدەك كۆرۈنەتتى. بىرەن - سىرەن قارايغان دەرەخلەر كۆرۈنۈپ قالاتتى. قار بېسىپ قېتىپ قالغان جانسىز دالانىڭ ئاسمان گۈمبىزىدە تۇرۇلۇپ تۇرغان قارا بۇلۇتلار، شامالنىڭ يۇنۇلمىشى بۇيىچە ھۇرۇنلۇق بىلەن سۈرۈلۈپ ماڭاتتى. يۇلۇچىلارنىڭ قۇلىقىغا پەقەت چۆل شامىلىنىڭ ئۇشقۇيتىشى بىلەن ۋەھشىي دالاغا باردىغان يۇلنىڭ ئۈستىدە بىر قېنۇپ، بىر ئۇچۇپ يۈرگەن قاغىلارنىڭ قاقىلدىغان ئاۋازلىرىلا ئاڭلىنىاتتى.

رەزان ئەلچىلىرى باتۇنىڭ تۇرغان يېرىگىچە تۆت كۈن يول ماڭدى. ئۇلار يول بويى رۇسلارنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىنى

ئۇچراتتى. كىنەز فېدور ئۆزى بىلەن بىرگە چېدىر ئېلىپ ماڭغانىدى. ئەمما ئۇنى دەسلەپكى كۈنلىرى تېكتۇرمەي پەقەت تاتارلارنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قاراۋۇللىرى كۆرۈنگەندىن كېيىنلا تىكىشكە رۇخسەت قىلدى. كېچىسى ياتقاندا، گۈلخان يېنىغا كۆرپە جۇۋۇنى سېلىپلا شۇنىڭ ئۈستىدىلا ياتتى. تاماق تېمۇ يولداشلىرى بىلەن بىرگە بولدى. قونغان يەرلەردە تاتارلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قالماسلىق ئۈچۈن، ئەتراپقا جېسەكچى قويدى.

رۇسلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سەپتىكى قاراۋۇللىرىغا ئۇلاشقاندا، كىنەز فېدورنىڭ قۇلىقىغا مۇنداق بىر خەۋەر يەتتى. رۇسلارنىڭ بىر ياش لەشكىرى بىر تاتارنى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن ئۆزى تاتارلارنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشۈپ قاپتۇ. تاتارلار ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن، بارغان يېرىدە ئۇ يەنە بىر ئامال قىلىپ، تاتارلارنىڭ قاراۋۇللىرىنى ئاداشتۇرۇپ، قاراڭغۇ تۈندە بىر ئامال قىلىپ قېچىپ كەپتۇ.

كىنەز فېدور بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شۇ يىگىتنى ئالدىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى، ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، دادىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، قايسى يەرلىك ئىكەنلىكىنى سوريدى. يىگىتنىڭ جاسارىتىدىن مەمنۇن بولۇپ ئۇنىڭغا بىر پار بۇلغار ئۆتۈك ھەدىيە قىلدى.

— مانا يىگىت بولساڭ مۇشۇنداق بۇل! تۇرۇپكا دېسە، دېگۈچىلىكىڭ بار ئىكەن. مېنى بەكمۇ رازى قىلدىڭ. مۇبادا سوقۇش بولۇپ قالغۇدەك بولسا، سېنىڭدەك قەھرىمانلار تالاي چىقىقۇدەك. قىسىق كۆزلەر بىزنى ئاسانلىقچە تىز پۈكتۈرەلمەيدۇ، — دېدى كىنەز.

ئىككىنچى باب

تاتارلارنىڭ ۋارونىژ دەريياسى بويىدىكى قارارگاھىدا

ھاجى رەھىم باش كۆتۈرمەي تارىخ يازاتتى. ئۇ قەلەمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سىياسىي بىلەن: «يا رەببىم مۇساپىر ريگىنى دەھشەتلىك بوراندىن خەۋەر بەرىدىغان قارا بۇلۇتتەك قاپلاپ كېلىۋاتقان بالالاردىن ئۆزۈڭ ساقلا!» دەپ يېزىلغان جۇملىلەرنى ئوقۇپ چىكىت قويدى.

باتۇخاننىڭ ھېسابسىز قوشۇنى ۋارونىژ دەريياسىنىڭ بويىدىكى قېلىن ئورمەنلىكىنى ئورۇن تۇتۇپ ياتقانىدى. قىشنىڭ جارانلاپ تۇرغان بۇ سوغۇق كۈنلىرىدىمۇ نېپىز قار ئاستىدىكى چۆپلەرنى يېگەن موڭغۇل ئاتلىرى سەمرىشكە باشلىدى. شۇ يەردىن شەرققە قاراپ سوزۇلۇپ كەتكەن بىپايان دالانىڭ ھەممە يېرىدە چىگگىز نەسلىدىن بولغان ئۇلۇسلار ئۆز قارارگاھلىرىنى قۇرۇپ ياتاتتى.

تاتار لەشكەرلىرىنىڭ دەل شۇ پەيتتىكى خىيالى رۇس ئەللىرىگە تېزدىن تاجاۋۇز قىلىش، ئىلكىگە ئۆتكەن يەرلەردە ئۆزۈن سەپەرنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىپ، خاتىرجەم دەۋران سۈرۈش ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رۇس ئەللىرىگە بارغان ئاددىي لەشكەرلەرمۇ ئولجىغا پېتىپ قالارمىش. ئۇلارنىڭ بايلىقى ھەتتا يۇرت سورىغان ئەمەلدارلاردىن، مىڭلاپ يىلقىسى بار خانلاردىن ئۈستۈن بولارمىش، دېگەن سۆزلەر ئېغىزدىن يۇرەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە رۇسلار ناھايىتى قەھرىمان، تېتىك

بولىدىكەن، جەڭدە ھەرگىزمۇ يانمايدىكەن، قان تۆكۈپ جەڭ قىلىدىكەن، مال ـ مۈلكىنى ياتلارغا ئاسان بەرمەيدىكەن، دېگەن ۋەھىمىلىك سۆزلەرمۇ بار ئىدى.

مۇشۇنداق كۈتمىگەن يەردە رۇس ئەلچىلىرى كېلىپ قالدى. ئەلچىلەرنى رەزان كىنەزنىڭ ئوغلى فېدور باشلاپ كەلگەنلىكى مەلۇم بولدى. باتۇخان ئۆزىنى كۆرسەتمەس ئۈچۈن فېدورغا ۋەكىل ئەۋەتىپ: «دۆلەت ئىشلىرى بىلەن قىلۇم بوش ئەمەس، كىنەز فېدورنى بىرنەچچە كۈندىن كېيىن قوبۇل قىلىمەن» دېدى.

رۇسلار دەريا بويىغا چۈشۈپ شۇ يەرگە چېدىر قۇردى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئالتۇن كوڭگۇرۇسلۇق يوغان چېدىر كىنەزـ نىڭ ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۇخارا ماتاسىدىن تىكىلگەن كىچىكرەك ئۈچ چېدىر بار ئىدى. رۇسلارنى تاتار لەشكەرلىرـ نىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلاش ئۈچۈن سۈبىتاي باھادىر چېدىرـ لارنى ئايلاندۇرۇپ قاراۋۇل قويۇشقا مەجبۇر بولدى. چۈنكى تاتارلارنىڭ باش ـ باشتاق لەشكەرلىرى چېدىرلارغا كىرىپ، كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن نەرسىلەرگە چېپىلىشتىن يانمايتتى. شۇ سەۋەبتىن كەلگەنلەر بىلەن تاتارلار ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە قېتىم جاڭجالمۇ بولدى. كۆزى قىزىرىپ كەتكەن لەشكەرلەر ھەتتا تاتار ئەمەلدارلىرىنىڭمۇ سۆزىنى ئاڭلىمىدى. ئاخىرى سۈبىتاينىڭ «كاللا كېسەرلىرى» ئۇلارنى نەيزىنىڭ ساپلىرى بىلەن ئۇرۇپ يۇرۇپ ئاران دېگەندە تەرتىپكە كەلتۈردى.

باتۇخان رۇس ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى سۈبىتاي باھادىرنىڭ ئوغلى ئورىن ـ قادان بىلەن ئۈزۈن سۆھـ بەتلەشتى. چۈنكى ئۇ يېقىندىلا رەزانغا بېرىپ قايتىپ كەلـ گەنىدى. ئۇنىڭ بېرىشىمۇ، ئۇ يەرلەرنىڭ يەر شارائىتى بىلەن تونۇشۇپ، ئەھۋال ئىگىلەش ئۈچۈن ئىدى. ئۇ، شۇ

قېتىمقى سەپەردە كەرىنكەي - زادە دېگەن شامان خوتۇنىنى بىللە ئېلىپ بارغان، بۇ ئارقىلىق سېھىر ئىشلىتىپ، ئەپسۇن ئوقۇپ، رۇسلارغا تۇرلۈك بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ، ئۇلار- نىڭ ھەيۋىسىنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈشنى قەرىتىغا پۈككەنىدى.

ئورىن - قادان باتۇخانغا رەزاندا، ۋىلادىمىردا كۆرگەن- لىرىنى يېپ - يېگىنىسىگىچە ئېيتىپ بەردى.

— شەھەر قەرغانلىرى ئىنتايىن پۈختا ئىكەن. مۇنداق ئېگىز ھەم قېلىن قەرغانلارنى بىر قېتىملىق ھۇجۇم بىلەن ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت ئۇنى قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىقلا بۇزغىلى بولىدۇ. رۇس زېمىنىدا ياز كۈنلىرى يۇرۇش قىلىشقا بولمايدىكەن. ئەتراپ سازلىق ۋە قېلىن ئورمان بىلەن قاپلانغان بولغاچقا، پەقەت قىش كۈنلىرى ھەممە يەر قاتقاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئەركىن ھەرىكەت بولىدىكەن. رۇسلار ياز كۈنلىرى ئۆزئارا قېيىق بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىكەن. ئەتراپىنىڭ ھەممىسى سېخىلداپ تۇرغان سازلىق، كۆز يەتكۈسىز قېلىن ئورمان ئىكەن. مۇشۇنىڭ ئۆزىلا بىزگە داڭلىق قورغانلاردىن بەكرەك توسقۇن بولىدىغاندەك تۇرىدۇ. شۇڭا رۇس يېرىگە يەر- جاھان ئوبدان تونۇلىغاندىن كېيىن ھۇجۇم قىلىش كېرەك، — دېدى ئۇ.

باتۇخان رۇسلارنىڭ ھەدىيە قىلغان سوۋغىلىرىنى كۆر- مەكچى بولدى. ئەمما ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلمىدى.

رۇس لەشكەرلىرى شوخ ئىككى ئارغىماقنى ئېغىزدۇرۇقى- دىن تۇتۇپ يېتىلەپ كىردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېگەر جابدۇق- لىرى ئالاھىدە زىننەتلەنگەن بىر قارا ئات كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئېگەرنىڭ، ئۆمۈلدۈرۈكىنىڭ يۇزى ئالتۇندىن چېكىلگەن، ھەر خىل نەقىشلەر ئورنىتىلغان لەئلى - ياقۇت كۆزلەر بىلەن كۆرۈنمەي قالغانىدى. ئاتنىڭ توقۇمى زەر تاۋار-

دىن تاشلىنىپ چۆرىسىگە ئۇققا تۇتۇلغانىدى. بۇ باتۇخانغا مەخسۇس تۇتۇلغان سۈۋغا بولۇپ، قالغان ئاتلارنىڭ ئۈستىگە قىممەت باھالىق گىلەملەر ئارتىلغانىدى.

ئاتلارنىڭ كەينىدىن قاتار تىزىلغان ھارۋىلار ماڭىدى. ئۇلاردا ھەر خىل ئۆي جاھازلىرى، زەر تاۋار بىلەن قاپلانغان، تۈلكە، بۇلغۇن تېرىلىرىدىن تىكىلگەن جۇۋىلار بېسىلغانىدى. بۇنىڭ كەينىدىن ئون لەشكەر ئايرىم - ئايرىم بىر قۇچاقتىن ئوۋ تېرىلىرى كۆتۈرۈپ ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە قىرىقتىن بۇلغۇن تېرىسى بار ئىدى. ئەڭ ئاخىرىدا باتۇخانغا مەخسۇس ئاتالغان سۈۋغىلار كېلىتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئالتۇن دەستىلىك قىلىچ كۈمۈش پەتنۇس، چىنە، مەي ئىچىدىغان جاملار، خانىڭ ئايالىرى ئىشلىتىدىغان قىممەت باھالىق جاۋاھىرلار، باش كىيىملەر، ئۈزۈك، بىلەيزۈكلەر بار ئىدى.

چېدىرنىڭ يېنىدا تۇرغان باتۇخان سىر بەرمەي ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقان مال - مۈلۈكلەرنى نەزەرىگە ئىلمىغان قىياپەتتە سالقىن نەزەرى بىلەن قاراپ تۇراتتى. بىر ئازدىن كېيىن گىلەم ئۈستىگە قويۇلغان بۇيۇملار تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. سۈۋغىلارنى ئاز كۆرگەن باتۇخان تەنە قىلىپ بۇرۇن خىتاي خانلىرىنىڭ قىلغان سۈۋغىلىرىنى تىلغا ئالدى. پەقەت بىر - بىرىدىن شوخ، چىرايلىق ئارغىماقلار ئۆتكەندىن كېيىنلا ئۇ- نىڭ قاپىقى ئېچىلدى. ھەربىر ئاتنى ئىككى ئاتچى كۈمۈش زەنجىر بىلەن ئېغىزدۇرىقىدىن تۇتۇپ يېتىلەپ كېتىپ باراتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بويى ئېگىز، ساغرىسى كەڭ، پۇتلىرى ئىنچىكە، يالىلىرى بۇدۇرە، قۇيرۇقى سىپتا كەلگەن ئايغىرلار ئىدى. ئۇلار بىر جايىدا تىنچ تۇرمايى ئويناپ تۇراتتى. ئاسمانغا چاپچىغاندا ئېغىزدۇرۇقىدىن تۇتۇپ تۇرغان ئىككى

ئاتچى ئاتنىڭ بېشى بىلەن تەڭ يۇقىرىغا كۆتۈرۈلەتتى. باتۇ-خاننىڭ كۆزى يىراقتىنلا تۆت پۇتى تىزىغىچە ئاق كەلگەن قارا ئاتقا تىكىلدى. بۇ ئات ئەتراپقا قاراپ، يېنىغا بىر ئادەم كەلسە كۆزىنىڭ قىرى بىلەن ئاستا كەينىگە شوخشۇپ كۆككە قاڭقىش ئۇچۇن تەييارلىق قىلاتتى. بۇ ئاتنى باتۇ ئۆزىگە قالدۇرۇپ، قالغان ئاتلارنى يېنىدىكى خانزادىلەرگە بۆلۈپ بەردى.

باتۇخان سۈۈغىلارنى ئېلىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن رۇس ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلدى. ئەلچىلەر يېتىپ كەلگىچە خانىڭ چېدىرىغا چىگگىز نەسلىدىن بولغان خانزادىلەر ۋە سىپاهلار يىغىلىپ بولدى.

تۆردىكى ئالتۇن تەختتە جاهانگىرنىڭ ئۆزى ئولتۇردى. ئۇنىڭ بېشىدا چوڭ لەئلى- ياقۇت قادالغان قالپاق تۇراتتى. ئۇستىگە ئالتۇندەك تاۋلىنىپ تۇرىدىغان ئەجدىها سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چاپان كىيگەنىدى. ئۇنىڭ ئوزايىدىن ئاق كىروۋكا كىيگەن رۇسلارغا ئىشەنمەسلىك چىقىپ تۇراتتى. تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى گىلەم ئۈستىدە باتۇخانىڭ «يەتتە يۇلتۇزى» دەپ ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ئاياللىرى ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ بېرىدا رەزان كىنەزى ئېلىپ كەلگەن سۈۈغاتلارمۇ بار ئىدى. خانىڭ ئەڭ چوڭ ئايالى مارجاننى تىزىپ ياسىغان هالقا تاقىغان، باشقىلىرى بولسا قولىغا ئالتۇن بىلەيزۈك سالغانىدى. ئەڭ كىچىك ئايالى ئېسىل يىپتىن توقۇلغان رومالغا پۈركىتىپ ئولتۇراتتى. تەختنىڭ سول تەرىپىدە خانزادىلەر بىلەن سىپاهلار ئولتۇراتتى.

رەزان كىنەزى فېدورنىڭ چىرايىدىن ئۇنىڭ ئىنتايىن ياش ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بېرىلاتتى. ئۇنىڭ ئوتتۇرا بوي،

كەڭ يەلكىلىك، كېلىشكەن قەددى سورۇنىدىكىلەرنىڭ دىققەتىنى ئۆزىگە تارتتى. ئۇ بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قولىغا كۆنىمىگەن تاغ بۇركۇتىدەك ئەتراپتىكى كىشىلەرگە تىكىلىپ قارىغاندا، ئۇنىڭ كۆزىدىن چاقنىغان ئۆتكۈر نۇر ھەرقانداق كىشىنى ئەيمەندۈرەتتى. ئەلچىلەر چېدىرغا قورالسىز كىردى. چېدىرغا كىرىش ئالدىدا ئىشىك ئالدىدا تۇرغان ياساۋۇللار ئۇلارنىڭ قورالليرىنى ئېلىپ قالغانىدى. فېدور چېدىرغا كىرىپلا كۆزى قارائىغۇغا كۆنمىگەنلىكتىن ئىككى قەدەم ماڭمايلا توختاپ قالدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئالتە نۆكەرى ۋە مەسلىھەتچى تۆت بويار بىللە كىردى. ئۇلار ئىككى رەت بولۇپ تىزلىنىپ ئولتۇردى. فېدور بېشىدىكى بۇلغۇن پاپاخنى ئېلىپ، باتۇخانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. كەينىدىكى نۆكەرلەرمۇ شۇنداق قىلىشتى.

ئاندىن كېيىن فېدور بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ:

— تاتار ئېلىنىڭ پادىشاھى، قەھرىمان تاتار لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىسى ساڭا سالامەتلىك تىلەيمەن، — دېدى.

باتۇخان تاتىرىپ خېلىغىچە زۇۋان سۈرمەي ئولتۇردى. بىر ھازادىن كېيىن كۆزىنى بىر ئالايتىپ قارىدى - دە، پۇتىنىڭ يېنىدا ياش شاگىرتلاردەك تىزلىنىپ ئولتۇرغان رەزان كىنەزى گىلىپ ۋىلادىمىروۋىچقا بۇرۇلۇپ، باشقىلار ئاڭلىمىغۇدەك قىلىپ:

— ماۋۇ نەرسەڭ قائىدە - يوسۇننى بىلمەيدىغان نېمىمۇ؟ ئۇنىڭ قىلغان تەزىمىنى قارا؟ ئېيتقىن ئۇ مېنىڭ تېگىممىكەن؟ ئۇ مېنىڭ خىزمەتچىم بولۇشقا لايىق، خىزمەتچىلەر يەردە دۇم يېتىپ يەرنى ئۆپۈشى لازىم، — دېدى.

گىلىپ ۋىلادىمىروۋىچ باتۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھاللا ئەلچىلەرگە تەرجىنى تۇرۇپ، دوق قىلغان تەلەپ پۇزدا سۆزلەشكە باشلىدى:

— هەي كىنەز فېدور يېرىۋېچ! سەن كىمنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىڭنى بىلەمسەن؟ مېڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ پادىشاھىنىڭ ئالدىدا تىز پۈكۈپ يەر ئۆپمەيدىغان نېمە ھەددىڭ بار؟ باتۇخان پۈتۈن دۇنيانىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئالغان چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا دۇنيانىڭ يېرىمى بېيسۇنىدىغانلىقىنى ئۇنتۇغان بېلىڭ كېرەك. گەدەنكەشلىك قىلماي، دەرھال پادىشاھنىڭ يۇتىغا يىقىلىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغانلىقىنى ئىپادە قىل.

فېدور تەمتىرىمىدى. ئۇ:

— شالىكىنى ئېقىتىپ سۆزلەۋاتقان سەن ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ ھەرقانچە يوغىناپ كەتكەن بېلىڭمۇ يەنىلا كىنەز گىلىپ ۋىلادىمىروۋىچمۇ سەن؟ بىز سېنى تېخى ئۇنتۇپ قالغۇدەك بولمىدۇق. ئۆز قېرىنداشلىرىڭنى تويغا چاقىرىپ، قارا يۈزلۈك قىلىپ، بىرىنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلىغان سەن ئەمەسمىدىڭ؟ ئەمدى تاتارلار تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۆز ۋەتىنىگە تاجاۋۇز قىلماق چىمۇ سەن؟ ئۇنداق بولسا يېنىڭدىكى خېرىجايىنىڭغا ئېيتىپ قوي، بىز خرىستىئانلار ئىنسانىنىڭ پۇتىغا يىقىلىپ سەجدە قىلمايمىز. ئەگەر سەجدە قىلىشقا توغرا كەلسە، ئاسمانىدىكى خۇداغا سېغىنىپ، خاسىيەتلىك ئىكون ئالدىدىلا سەجدە قىلىمىز. بۇ زامانغىچە بۇ يەر ئۈستىدە بىزنىڭ خۇدايىمىز بولغان ئەمەس! ھەتتىگىنەي، تەقدىر سېنى ماڭا دالادا ئۇچراشتۇرغان بولسا، ھە. ئۇ چاغدا باشقىچە سۆزلەشكەن بولاتتۇق، — دېدى.

يۇ چاغدا بۇيارلارمۇ كۈسۈرلىشىپ:

— بۇ ئەبلەخنىڭ قىلىپ يۈرگەن ئىشىنى قارا،... — دېيىشتى.

گىلىپ فېدورنىڭ سۆزلىرىنى قالدۇرماي باتۇغا تەرجىمە قىلىپ بەردى. بۇنى ئاڭلىغان باتۇخان ئۆزىنى قويىدىغان

يەر تاپالماي، شالىنى چېچىپ چالۇاقاپ كەتتى.
— مېنىڭ مەرھۇم تەڭداشسىز قەھرىمان بۇۋامغا يەر-جاھان باش قويغانىدى. ئۇنىڭ قىلىچىنىڭ زەربىسىدىن يەر يۈزى تىترىگەنىدى. ھەي، رۇسلار، سىلەرگە بىز بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرىدىغان كۈچ نەدىن كەلدى؟ بىزگە قول كۆتۈرگەنلەر-نىڭ ھەممىسى تېزەك چىشلىمىگەنمىدى؟ سەن خەق نېمەڭگە ئىشىنىسەن؟ ئۆزۈڭنى نېمە چاغلىسەن؟ — دېدى باتۇ.
فېدور ھېيىقماستىنلا:
— سېنىڭ بۇيۇك ئاتاڭ چىڭگىزخانىنىڭ شۆھرىتىنى ئاڭلىغانمەن، مەن ئۇنداق تەڭدىشى يوق ئەرگە تەزىم قىلمەن. ئۇنىڭ ئەسلىدىن بۇلغان ساڭىمۇ تەزىم بىجا كەلتۈرىمەن. تېنىڭنىڭ سالامەت، سەلتەنەتلىك دەۋرانىڭنىڭ ئۇزۇن بولۇشىغا تىلەكداشمەن. مەن سەندىن بىر نەرسىنى سورىماقچىمەن. شۇنچىۋالا پۇتمەس - تۈگىمەس دۇنياغا ئىگە بولغان. دۇنيانى ئالقىنىڭغا كىرگۈزگەن تۇرۇقلۇق ئەرزىمەس ئەزانىنىڭ نېمىسى سېنى شۇنچە قىزىقتۇردى؟ سىلەر سەھرادا يۈرىدىغان خەلق. يىلقىلىرىڭلار چۆلدىكى قىياقنى ياخشى كۆرىدۇ. بىز ئېيىققا ئوخشاش ئورمانىنى پاناھلايدىغان خەلق. قۇرۇم بېسىپ كەتكەن ياغاچ ئۆيدە ئولتۇرىمىز. ئويلاپ باقسام، ئوتتۇرىمىزدا تالىشىدىغان ھېچنەرسە يوق، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر - بىرىمىزنى ھۆرمەت قىلىپ، ئۆزئارا ئىناق قوشنىلاردىن بولۇپ ئۆتسەك بولمامدۇ؟ — دېدى.
— ھەي سولتەك! ئىش كۆرمىگەن نادان. موڭغۇل پادىشاھىغا شۇنداق جاۋاب بېرىشكە قانداق پېتىنىدىنىڭ، — دەپ ۋارقىرىدى گىلىپ، فېدورغا قارشى چىقىپ.
بۇ چاغدا باتۇخان ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان سۇبىتاي باھادىرغا بۇرۇلۇپ بىر نەرسە دەۋاتاتتى. فېدور ئۆزى ياشىنىپ

قالغان، سىڭا كۆزى پىيالىدەك يالتىراپ تۇرىدىغان بۇ بەستـ
لىك مۇڭغۇلنىڭ ــ تاتار پادىشاھىنىڭ ئەڭ داڭدار قوماندانى،
ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەنىدى.
ئەمدى سۆبىتاي سۆز ئالدى:
ــ كۆك ئاسماندا بىرلا قۇياش بار. يەر يۈزىدىمۇ
يالغۇز بىرلا خۇدا بار. ئۇ بولسىمۇ مۇڭغۇل خاقانى. يەر
يۈزىدىكى ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ يەرنى
ئۆپۈشى لازىم، رۇسلار بۇنى خالىسۇن ياكى خالىمىسۇن بەربىر
شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر. باتۇخان خاسىيەتلىك پۇتى بىلەن
يەلكەڭلەرنى دەسسەپ ئۆتىدۇ. ئاندىن سىلەر مۇڭغۇل خانىغا
سېلىق تۆلەپ ھەر كۈنلۈك ئىبادىتىڭلاردا ئۇنىڭ ئۈچۈن دۇئا ـ
تىلاۋەت قىلىشىڭلار شەرت. ھازىرغىچە بويسۇنمىغىنىڭلارنىڭ
ئۆزى چوڭ گۇناھ، ــ دېدى.
دەل شۇ چاغدا غوجىدار كىرىپ خانىنىڭ ئايىغىغا يىقىلـ
دى، ئۇ قورقۇنچىدىن دىرىلدەپ ئارانلا سۆزلەيتتى:
ــ ئالەمگە نۇر چاچقۇچى ئىجاتكارىم، تاماق ھازىر
بولدى. تويۇڭغا ئاتىغان داستىخاننى سېلىشقا مۇمكىنمىكىن؟ ــ
دەپ سورىدى.
ــ ئەكىرىۋەر! ــ دېدى باتۇخان مۇزدەك كۆكىرىپ تۇرـ
غان چىرايىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ.
فېدور يېرىلداشلىرى بىلەن تۇرغان پېتى قىمىر قىلمىدى.
ئۇلارغا ھېچكىمۇ ئېتىبار قىلمىدى.
كىنەز گىلىپ ئاق سانجىغان قېلىن قارا ساقىلىنى سيـ
لاپ كۆرەڭلىگەن قىياپەتتە رۇس ئەلچىلىرىگە قاراپ ـ قاراپ
قويياتتى. ئۇستىدىكى كونىراپ پېتىدىن كەتكەن چەكمىنىگە
قارىغاندا، ئۇ پۇتى يىپ بىلەن باغلانغان، قانات قۇيرۇقى
يۇلۇنغان بولسىمۇ، ھەيۋىسى كەتمىگەن تاغ بۈركۈتىگە ئوخشايتـ

تې، بىر چاغدا ئۇ رۇس ئەلچىلىرىگە قاراپ:
— قەدىرلىك مېھمانلار! نېمىشقا ئۆزە تۇرىسىلەر؟ سىلەرنى ھېچكىم چاللىغىنى يوق. ئۆزۈڭلار كەلدىڭلار. توي ئۈستىگە كەلگەندىن كېيىن، ئەلۋەتتە داستىخانغا داخىل بولىسىلەر. ئۆز جايىڭلاردا ئولتۇرۇۋېرىڭلار، — دېدى.
كىنەز فېدورنىڭ يېنىدا بەستلىك، ئېھتىياتكار كىنەز ئېجىسلاۋسكى تۇراتتى. ئۇ فېدورغا شۇنىرلاپ:
— ۋەتەن ئۈچۈن ھەرقانداق ئار نومۇسقا چىدايلى كىنەز فېدور ئۆزۈڭنىڭ ھەم بىزنىڭ ئابرويىمىز ئۈچۈن تىرىشقىن. قايتىپ كېتىش قىيىن ئەمەس، لېكىن تاتارلار بىلەن بىر پىكىرگە كېلىشمۇ ئوڭاي ئەمەس، — دېدى.
بۇ چاغدا كىنەز مودامىسكى مۇنداق دېدى:
— بىزنىڭ سالامەت قايتىپ ئەل - يۇرت بىلەن كۆرۈشۈشىمىز يوق ئوخشايدۇ. نېمىلا بولمىسۇن تاتارلارنىڭ مېھمان دوستلۇقى قانداقكىن بېرىپ كۆرەيلى. ئۇنىڭ سۆزى تۇگىمەيلا غوجىندار ئۇلارغا بۇرۇلۇپ:
— ئولتۇرۇڭلار! باتۇخان سىلەرنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلدى، — دېدى.
رۇس ئەلچىلىرى چېدىرنىڭ يان تېمىنى بويلاپ بېرىپ گىلەم ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.
كىنەز فېدور ۋە ئۇنىڭ يولداشلىرى قىپچاق خانلىقىغا تالاي قېتىم بېرىپ ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى كۆرگەنىدى. تويدا، تاماقتا، مېھمان كۈتكەندە، ھەربىر تاۋاقتا سېلىنغان گۆشنىڭ ئۆزىگە لايىق ئورنى بولىدۇ، شۇنىڭغا قاراپ ساھىبخانىنىڭ كىمگە قانداق ھۆرمەت بىلدۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا رۇس ئەلچىلىرى تاۋاقلارنىڭ تارتىلىشىدىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ ئولتۇردى.

تاتارلارنىڭ ئادىتى بويىچە قوي گۆشى بولسۇن ياكى باشقا مالنىڭ گۆشى بولسۇن، پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرۇندىن كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە ئۇنى ھەرقايسى سۆڭەكلەر بويىچە ئۇگە - ئۇگىدىن ئاجرىتىدۇ. بۇ ئىشنى ھەر دائىم مۇشۇنداق ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ماھىر ئادەملەرگە تاپشۇرىدۇ. گۆش پارچىلايدىغان ئادەمنىڭ بىزدە مەخسۇس ئىسمى بار. «يوتەل» مۇ ئەيتاۋۇر بىر سۆز ئىدى. ئېسىمگە ئالالمىدىم. ھەرقانداق مالنىڭ گۆشى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئاندىن ئۇنى يېگىرمە تۆت ئۇگىگە بۆلۈپ، مېھمانىنىڭ سانىغا قاراپ يا يېگىرمە تۆت تاۋاققا، يا ئون ئىككى تاۋاققا سېلىنىدۇ. ھەربىر كىشىگە بىر تاۋاقتىن تارتىلىدۇ. ئەگەر ئادەم كۆپ بولۇپ قالسا ئىككى - ئۇچ كىشىگە بىر تاۋاق تارتىلىدۇ.

خانىنىڭ تاۋاقچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن چىدىرغا كىرىپ چىقىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بىردىن تاۋاق كۆتۈرگەن بولۇپ، تاۋاقنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ، ئىنتايىن ھۆرمەت بىلەن ماڭاتتى. ئالدىدىكىنىڭ ئالدىدا ئالتۇن تاۋاق، قالغانلىرىنىڭ قولىدا كۈمۈش تاۋاق بار ئىدى.

غوجىدار ئالتۇن تاۋاقنى تاۋاقچىنىڭ قولىدىن ئېلىپ، باتۇخانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ تاۋاقتا قوينىڭ ھېيى تېمىپ تۇرغان يامپىشى بىلەن بېشى بار ئىدى. باتۇخان ئىككى قولى بىلەن تاۋاقنى ئالدى - دە، ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويدى. ئاندىن قوينىغا قولىنى سېلىپ غىلاپتىن چاقماق بىر پىچاقنى سۇغۇرۇۋالدى - دە، قوينىڭ بىر قۇلىقىنى شارتتىدە كېسىۋېلىپ باشنى سول تەرىپىدە يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئىنىسى شۇيبان خانغا بەردى. پۇتى يەرگە تەگمەي يۈگۈرۈپ يۈرگەن تاۋاقچىلار مېھمانلار ئارىسىدا غۇيۇلداپ يۈرۈپ، تاۋاقنى قويياتتى. تۆت مېھمانغا تۆت چوڭ تاۋاق كەلتۈردى.

بۇ ئالاهىده هۈرمەتنىڭ بەلگىسى ئىدى. قالغانلارغا ئىككى كىشىگە بىر تاۋاقتىن قويۇپ ماڭدى.

رۇس ئەلچىلىرى تارتىلىۋاتقان تاۋاقلارغا قاراپ ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ ئولتۇراتتى. ماۋۇ ئولتۇرغان ئىككى خانىڭ بىرىگە ئوڭ بەگمەن، يەنە بىرىگە سول بەگمەن تەگدى. بۇلار قېشۇنىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپ رەھبەرلىرى بولسا كېرەك. ئاۋۇ قوينىڭ قېرىل سۆڭىكىنى غاجاپ ئولتۇرغانلار — ئالدىنقى سەپتىكى ئادەملەر بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلىدى ئۇلار.

قوينىڭ تۆشى خانىنىڭ چېرىگ ئايالىغا سۇنۇلدى. قالغان سۆڭەكلەر باشقا ئايالىرىغا سۇنۇلدى.

تاۋاقلار تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، غەرجمدار دۇئا ئوقۇدى. شۇندىن كېيىنلا تاتارلار بىردەك تاۋاققا قول سالدى.

ئەلچىلەرگە تېخىچە تاۋاق تارتىلمىغانىدى. ئۇلار بەزىنى ئۇنتۇپ قالغان ئوخشايدۇ دېيىشۈندى، تاۋاقچىلار بىر ئىككى تاۋاقنى ئېلىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. تاۋاقتا قوي نىڭ پاقالچەكلىرى، ئۆچەي - قېرىنلىرى، قۇيمىچاقلىرى بار ئىدى.

تېغرىسىنى ئېيتقاندا، مۇنداق تاماق تاتارلارنىڭ ئادىتى بويىچە مالايلارغا، مالنىڭ ئىچى - قارنىنى يۇغان ئايالىرغا، ئوچاققا ئوت قالىغان بالىلارغا بېرىلەتتى. بۇنىڭ ئەلچىلەرنى كەمسىتىپ قەستەن قىلغان ئىش ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان ئىدى. قويۇلغان تاۋاقلارغا ئەلچىلەر زادىلا قول سالمىدى، ئۇلار بېشىنى كۆتۈرمەي گۆش يەۋاتقانلارغا قاراپ ئولتۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئاندا - ساندا ئۆزلىرىنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلغان سۆزلەرگىمۇ دىققەت قىلدى.

كىنەز گىلىپ ئىككى خان بىلەن بىر تاۋاقتا ئولتۇرغانىدى. ئۇ مەغرۇرلانغان ھالدا ئەلچىلەرنى سۆز بىلەن چىقىۋالماقچى بولۇپ:

— هه، مۆهتەرەم مېهمانلار، نېمىشقا زىياپەتكە ئېغىز تەگمەيسىلەر؟ غوجاڭلارنىڭ ئاچچىقى كەلمەمدۇ؟ — دېدى.

كىنەز پىرونسكى ئۇنىڭغا لايىقىدا جاۋاب قايتۇرۇپ:

— «تويغا بارساڭ، تويۇپ بار» دېگەن قىپچاق ماقالىسى بىزگە ئەزەلدىن مەلۇم. بىز ئۆي ئېگىسىنىڭ كۆرسەتكەن مەرھىمىتىگە رەھمەت ئېيتىمىز، — دېدى.

بىر ئازدىن كېيىن ھەممىسى گۈشلىرىنى يېپ بولۇپ، ماي ئېقىپ تۇرغان قوللىرىنى مايلىققا ئېرتتى. بەزىلەر قولىنىڭ مېيى بىلەن جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى، ئۆتۈكنىڭ قونچلىرىنى مايلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي كۈمۈش پەتنۇس كۆتۈرگەن مالايلار ھەر خىل ئىچىملىكلەرنى ئەكىرىشكە باشلىدى. ئىچىملىكلەر قىمىز بىلەن قارزا① ئىدى. يالتىراپ تۇرغان ئالتۇن كاسىلار، كۈمۈش پەتنۇسلار دائىرە بولۇپ ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ ئالدىغا سۇنۇلدى. ھەركىم ئۆزىنىڭ خالىغان ئىچىملىكىنى تاللاپ ئالاتتى.

رۇس ئەلچىلىرىگە قارزا تولدۇرۇلغان كاسىلار بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەممىسى كاسىلىرىنى قولىغا ئالدى.

بۇ چاغدا غوجىدار باتۇخانىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرۇپ، خۇداغا سېغىنىپ دۇئا قىلدى ـ دە، تۆۋەندىكى قوشاقنى بىراقلا ئوقۇۋەتتى:

— قەھرىدىن ياۋ ھېيىققان،
مېھرىدىن ئەل سۆيۈنگەن،
ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغان،
مەرھەمەتلىك شاھىنىڭ.
ئالقىش ياغسۇن بېشىدىن!

---

① قارزا — سوتتىن ياسىلىدىغان ھاراق.

كاپالىتىمىز - پىرىمىز،
سۇلدى، سوقۇش تەڭرىسى.
بەختىمىزنىڭ قۇشى بۇپ،
كېلىپ قونسۇن ئورۇن ئېپ،
ئالتۇن چېدىر ئۇستىدىن.

ئاق ئوردىنىڭ ئەركىسى،
ئوڭ قاناتتا ئولتۇرغان.
خانىشلارنىڭ ھەممىسى،
ھەربىرى تۇغسا ئون ئىككى.
بولسا ھەممىسى سەرداري!
بەختىڭ سېنىڭ كەتمىسۇن،
سەلتەنەت ھەم دۆلتىڭ.
مەڭگۈ - باقى بولمايسەن!

ئۆركەشلىرى تىڭ تۇرۇپ،
لاپىلدايدۇ پۇتلىرى.
غاز بويۇنلۇق تۆگىلەر،
پالتىرايدۇ تۇكلىرى.
چىشلىشىدۇ - كىشنىشىپ،
سۇرەت كەبى يىلقىلار.
سېمىزلىكتىن سەكرىشىپ،
بىلدۇرمەكچى شاشلىقىن.

قورۇ - قورۇ قوي - ئۆچكە،
تۇياقلىرى تارسىلدار.
قارا قۇمدەك قاپلىغان،
پادا - پادا سىيىرلار،

هېسابىغا سان يەتمەس،
يەر تېنى پۈركسۇن!

ساڭا قارشى ياۋۇزنىڭ،
جەڭدە سۇنسۇن قىلىچى.
ئۆلسۇن زارلاپ خوتۇنى،
يالغۇز ئۆيدە قالمىلىپ.
قارا نىيەت دۈشمەننىڭ،
روزى - غارى كۈل بولسۇن.
چىرىغى ئۇنىڭ گۇم بولۇپ،
بىر نانغىمۇ زار بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە ئىچىملىكنىڭ قول سۇندى. رۇسلارمۇ قولىدىكى كاسىلارنى ئەمدى كۆتۈرەيلى دەپ تۇراتتى. دەل مۇشۇنى كۈتۈپ تۇرغاندەك خانلارنىڭ بىرى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن:

— رۇسلارنىڭ كۈلى كۆككە ئۇچسۇن، ئۇلار ئېتىمىزنىڭ تۇيىقى ئاستىدا بىتجىت بولسۇن! — دەپ ۋارقىرىدى.

— رۇسلار لاچىن سوققان كەپتەردەك، ئۇۋىسى بۇزۇلغان قۇشقاچتەك ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتسۇن! — دەپ باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ ۋارقىراشتى.

ئەلچىلەر قوللىرىدىكى كاسىلارنى يەرگە قويدى.

باتۇخان ئۇلارنىڭ ئىچىمەي ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ مازاق قىلىپ:

— سىلەر نېمە ئۈچۈن يالغۇز كەلدىڭلار؟ ئايالليرىڭلارنى بىرگە ئېلىپ كەلسەڭلار بولمامدۇ؟ — دەپ سورىدى.

قىزىۋالغان كىشىلەر پاراقلاپ كۈلۈشكە باشلىدى.

كىنەز گىلىپنىڭمۇ باتۇخانغا ئاز - تولا خىزمەت كۆرسەتكۈسى كەلگەن بولسا كېرەك.

— ئەگەر مۇھىمى ماۋۇ كىنەز فېدور ئۆزىنىڭ ياش ئايالىنى ئېلىپ كېلىشى لازىم ئىدى. بۇنىڭ ئايالى چەت ئەلنىڭ خانزادىسى، ئىسمى يېۋپىسراكسىيا. گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى. خۇددى قاراڭغۇ ئاسماندىكى چاقناپ تۇرغان بىر يۇلتۇز، — دەپ كاپشىپ كەتتى.

باتۇخان تازا كەيىپ بولغاندا فېدورغا يەنە تەگكىلى تۇردى:

— سەن ئۆيۈڭگە بېرىپ ئايالىڭنى ئېلىپ كەلگىن! ئۇ ناخشا ئېيتسۇن، ئۇسسۇل ئويناسۇن، بىز ئۇنىڭدىن لەززەت ئالايلى.

كىنەز فېدور قىلچە تەپ تارتماستىنلا توغرىسىنى ئېيتتى:

— ئۇنداق قىلىش ئادەمگەرچىلىك ئەمەس، ئەگەر سوقۇشتا يېڭىپ چىقساڭ بىزنىڭ قولىمىزدىكىنىڭ ھەممىسى سېنىڭكى بولىدۇ.

باتۇخاننىڭ ئايالىرى خۇددى قاتۇرۇپ قويغان ھەيكەلدەك قىمىر قىلماي ئولتۇراتتى. رۇس كىنەزىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلار جايىدا ئولتۇرالماي قالدى ھەتتا بىر ئېكسىسى ئۆزىنى تۇتالماي چاۋاكمۇ چېلىۋەتتى. ئەڭ كىچىك ئايالى:

— ماۋۇ رۇسنىڭ سۆزىنى قارا، نېمىدېگەن ئېسىل ئادەم بۇ، — دېدى.

كىنەز ئىجىسلاۋىسكى فېدورنىڭ قۇلىقىغا شۇرلاپ:

— ئەمدى بىزنىڭ بۇ يەرده تۇرۇشىمىزنىڭ ھاجىتى قالمىدى، — دېدى.

— چۈشىنىۋاتىمەن، — دېدى فېدور ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ:

— جانابىي خان ئالىيلىرى، مېنى ئەپۇ قىلغايسەن، بىز يۇرتىمىزغا قايتايلى... — دېدى.

باتۇخان كۆزىنى ئالايتىپ ئۇنىڭغا قارىدى ـ دە:

ــ قايتىش نېمە ۋەجدىن، ئولتۇرۇپ قىمىز ئىچىڭلار.

ــ بىز سېنىڭ بىلەن دوست بولۇشقا، خۇدا قوشقان قوشنا بولۇشقا، بۇزۇلماس ئىتتىپاق تۇزۇشكە تەشنامىز. لېكىن بىزدە «تاشنى تاياقتا تاڭغىلى بولمايدۇ» دېگەن ماقال بار. ئەھۋالـدىن قارىغاندا بۇ يەردە تۇرۇشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق ئوخشايدۇ. ئەگەر خالىساڭ، بىز ساڭا سادىق دوست بولىمىز. لېكىن ھەرگىز بۇيرۇمىزغا تاقاق سېلىپ، قۇل بولمايمىز. مۇبادا قوشۇن تارتىپ، بىزگە ھۇجۇم قىلساڭ، قىلمىچىمىزنىڭ ئۆتكۈر تىغى بىلەن ئۆزىمىزنى قوغداشقا مەجبۇرمىز.

سۆزى تۇگىگەندىن كېيىن، فېدور ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى باش كېيىمىنى قولىغا ئېلىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ باتۇخانغا تەزىم بەجا كەلتۈردى. ئاندىن فېدور بېشىنى ئارقىغا بىر سىلكىپ چۈۋۈلغان چاچلىرىنى ئورنىغا كەلتۈردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزى ئۆزىنى ماختىغان كىچىك خانىشنىڭ كۆزى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. خانىشنىڭ ئۇپا سۈركىگەن ئاپئاق يۈزى، سۈرمە تارتقان جادۇ كۆزلىرى ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغانىدى. فېدور بىرنەچچە دەقىقە ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئالماي قاراپ تۇردى ـ دە، ئاندىن پاپىقىنى بېشىغا باستۇرۇپ كىيىپ، قەددىنى تىك تۇتۇپ، مەغرۇرانە، مەزمۇت قەدەم بىلەن چىدىرىدىن چىقىپ كەتتى.

ئەلچىلەر چىقىپ كېتىۋاتقاندا باتۇخان سۇبتاي باھادىرغا شۇنىڭلاپ بىر نېمىلەرنى دېدى. سۇبتاي باھادىر ئىنجىقلاپ تۇرۇنىدىن تۇرۇپ، ئاسقاقلاپ ئىشىككە ماڭدى.

باتۇخان ئولتۇرغان كۇرسىنىڭ يان يۆلەنچۈكىنى تۇتۇپ، بىر نەرسىنى تەقەززالىق بىلەن كۆتۈۋاتقاندەك. تېگىرقىغان پېتى ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇي ئىچىدىكىلەر نېمە بولغانلىقىنى

بىلەلمەي ھەممىسى سىرتقا قۇلاقلىرىنى دىككە قىلىپ ئولتۇردى. ئۆي ئىچى قۇدۇققا تاش چۈشكەندەك جىمجىتلىققا چۆمدى. بىر ئازدىن كېيىن ئات تۇيمىقىنىڭ تارسىلدىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. چېدىرنىڭ يېنىدىن ئاتلىقلار چېپىپ ئۆتكەندەك بولدى.

بىر چاغدا ھەزەپ بىلەن ۋارقىرىغان ئاۋازلار، جان تالىشۋاتقان ئادەملەرنىڭ خىرقىراشلىرى، قىلىچ ۋە قالقانلارنىڭ جاراقشىغان ئاۋازلىرى روشەن ئاڭلاندى. باتۇخان ئولتۇرغان ئورنىدىن قىمىر قىلمىدى. باشقىلارمۇ قېلىدىكى كاسىنى تۇتقان پېتى تۇرۇپ قالدى.

بىر ھازادىن كېيىن سۇبىتاي باھادىر ئىسكىكى كۆزى قانغا تولغان، پېشانىسىدىن پۇرقىراپ تەر چىقىپ تۇرغان ھالەتتە كىرىپ كەلدى - دە، ئورنىغا ئۆتۈپ ئولتۇردى.

— قانداق بولدى؟ — دەپ سورىدى باتۇخان.

— ھەممىنى يىغىشتۇرۇۋەتتۇق. پەقەت بىر خىزمەتكارىلا قالدى. ئۇ بىزنىڭكىلەرنىڭ بىرنىسىگە قىلىچىنى تارتىۋېلىپ، قوناز① فېدورنىڭ جەسىتىنى قوغداپ جان پىدالىق بىلەن ئېلىشتى. ئاخىرى ئۇنىڭ ئۈستىدە قىلىچىنى كۆتۈرگەن پېتى تۇرۇپ قالدى. مەن ئۇنى قوغداپ قالدىم. چۈنكى مەرھۇم ئاتاڭنىڭ «ئادىل خىزمەتكارىنى قەدىرلەش كېرەك. ھەتتا ئۇنىڭ غوجىسى دۈشمىنىڭ بولسىمۇ» دېگەن سۆزىنى بىرنەچچە قېتىم ئاڭلىغانىدىم.

— قوناز گىلىپ ئۇنى ئېلىپ كىرگىن، مەن بىر كۆرەي! — دېدى باتۇخان.

كىنەز گىلىپ ۋىلادىمىروۋىچنىڭ ئورنىدىن تۇرۇپ كۆيۈشۈپ قالغان پۇتلىرىنى تۈزەپ، موڭغۇللارغا ئوخشاش ئالچاڭلاپ

① قوناز — كىنەزنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى.

مېڭىپ چېدىرىدىن چىقىپ كەتتى. كۆزىنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بويى ئېگىز، ئاق چاچلىق چالنى ئېلىپ كىردى. ئىككى مۇڭغۇل لەشكەر ئۇنى قولتۇقىدىن تۇتۇپ تۇراتتى. قىلىچ تىلىپ كەتكەن يۇزىدىن ئاققان قان ئۇنىڭ ئاپئاق ساقىلىنى قىزىلغا بويىغانىدى.

ــ كىم بولسەن؟ ــ دەپ سورىدى باتۇخان.

ــ كىنەز فېدور يۇرېۋىچنىڭ خىزمەتكارى ھەم تەربىيىچىسىمەن.

ــ ئىسمىڭ نېمە؟

ــ ئاپونسا.

ــ ھۆرمەت ئېتىغا مىنىمەن دېسەڭ، مېنىڭ خىزمىتىمنى قىل.

ــ ياق، ئەڭ ياخشىسى قىلىچ بىلەن كاللامنى تېنىمدىن جۇدا قىلغىن. سېنىڭ خىزمىتىڭدە بولالمايمەن.

بۇ چاغدا باتۇخاننىڭ كىچىك ئايالى بۇلتۇز خېنىم تىترىگەن ئاۋاز بىلەن:

ــ جاھانگىر رەھىم قىلىپ بۇ كىشىنى قويۇۋەتكىن، ــ دېدى.

باتۇخان باش لەشكىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى بىلدۈردى ۋە ئاپونىساغا قاراپ يەنە سۆزلىدى:

ــ سەن ئادىل خىزمەتكار ئىكەنسەن. سېنى كەچۈردۇم. ساڭا ئات بېرەي، ئۆز يۇرتۇڭغا قايتقىن. رەزان كىنەزىگە شۇنداق دېگىن: ئۇنىڭ ئوغلى پۈتكۈل جاھانىنىڭ پادىشاھى ئالدىدا بىئەدەبلىك قىلغىنى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىدى. سۇبىتاي باھادىر، سەن بۇ رۇسنىڭ يېنىغا ئىشەنچلىك تۆت نۆۋكەر قوشقىن. يولدا ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداپ، رۇسلارنىڭ بىرىنچى قاراۋۇلىغا سالامەت يەتكۈزسۇن، ــ دېدى.

مۇڭغۇللار ئاپونىسانى چېدىرىدىن ئېلىپ چىقتى. باتۇخان مېھمانلىرى بىلەن تويىنى تويلاۋەردى. ئۇلار تۇيۇقسىز ئۇستىدە

رۇس يېرىگە قىلىنىدىغان ھۇجۇم توغرىسىدىكى پىلانىنى مۇزاكىرە قىلدى.

ئوچىنچى باب

چاقىرىلمىغان مېھمانلار

بىر كۈنى ئالدىنقى سەپتىكى چارلىغۇچىلار ئىچىدىن تۇرۇپكا ئۈن - تىنسىز يوقاپ كەتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چارلىغۇچىلار تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ ئىز قوغلاپ يۈرۈپ، بىر يەردە قېتىپ قالغان قانىنى ئۇچراتتى. ئەتراپنى كۆزىتىش ئارقىلىق بۇ يەردە ئېلىشىش بولغانلىقىنى ئېنىقلىدى. ئۇلار تامچىلىغان قانىنى قوغلىشىپ بېرىپ تۆت ئاتنىڭ ئىزىغا يولۇقتى. ئاتلارنىڭ ئىزى تاتارلار تەرەپكە قاراپ كەتكەنىدى. چارلىغۇچىلارنىڭ بىرى ساۋېلى دىكاروس بولۇپ، ئەزەلدىن كەم سۆز، بۇ ئادەم ئەمدى قاپقىنى زادىلا ئاچمايدىغان، كىشىلەر بىلەن سۆزلەشمەيدىغان، ئۆزى يەككە - يېگانە يۈرىدىغان بولۇۋالدى. تۇرۇپكىنىڭ يوقاپ كېتىشى ئۇنىڭغا قاتتىق تەسىر قىلغانىدى. ئۇ دائىم دالانى كېزىپ، دالادا تۇنەپ قالاتتى. تۇرۇپكىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇ بىر ئامال قىلىپ تاتارلاردىن «تىل» تۇتماقچى بولۇپ، تاغ ئاتقۇچە كىرپىك قاقماي ئورمان ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ ئولتۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قاتتىق قايغۇغا چۆمگەنلىكى يەنە بىرى كۈدىرياش ئىدى.

— ئەگەر ئۇ ياۋۇزلار تۇرۇپكىنى ئۆلتۈرگەن بولسا، كىيىمىنى يېشىۋېلىپ جەسىتىنى تاشلاپ كەتكەن بولاتتى.

ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇنىڭ تىرىك ئەپكەتكەن ئوخشايدۇ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئويىنى يولداشلىرىغا ئېيتىپ.

سىرغۇق بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. بوران ئۇچۇرغان قار چوڭقۇرلارنى تۈزلەپ، دالدا يەرلەردە دۆۋىلىنىپ قالغانلىرى. سۈپسۈزۈك ئاسماندا، قىلچە تەپتى بولمىغان كۆكۈلسىز قۇياش پارقىراپ تۇراتتى. ئۇ ئۇپۇققىچە يېيىلغان بىپايان دالا ئالقاندىكىدەك ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇرۇن يىراقلاردىن لىپىدە كۆرۈنۈپ قويۇپ، يوقاپ كېتىدىغان ئاتلىق تاتارلار ئۇچ كۈندىن بېرى قارىسىنى كۆرسەتمەيدىغان بولدى.

— ئالدىغىراق بېرىپ باقايلى، بەلكىم بىزنىڭ كىنەز باتۇخان بىلەن سۈلھىگە كەلگەن بولسا، تاتارلار كەينىگە چېكىنىپ ئىسسىق تەرەپلەرگە كەتكەندۇر. بىز بىكارغا بۇ يەردە تىنەپ يۈرمەيلى، — دېدى ساۋېلى يولداشلىرىغا مەسلىھەت قىلىپ.

پېرۇتوۋ-وردىن كەلگەن قوشۇنلار تېخىمۇ ئىچكىرىرەككە بېرىپ كۆرۈپ بېقىشقا قەرىشۇلدى. كۈدىرياش ئۇلارنىڭ ئەڭ چەتتىكى ئېگىسىز قالغان بىر قىشلاققا ئېلىپ بارماقچى بولدى. بۇرۇن شۇ يەردە ئۇ قىپچاق سودىگەرلىرى بىلەن مۇئامىلە قىلغانىدى. قالغانلار ئىرەن دەرىخىنىڭ تۈۋىدە ئۇنىڭ كۈتىدىغان بولدى.

كۈدىرياش، ۋاۋىلا، زىۋياگا ۋە ساۋېلىلار كۈن پەردىسى پېيىلغاندىن كېيىن، قولىغا پالتىلىرىنى ئېلىپ يولغا چۈشتى. ئەتراپتىكى ھەربىر ئازگال، ھەربىر دۆڭ ۋە ھەر بىر چاتقال ئۇلارغا بەش قولدەك تونۇش بولۇپ، كېچىسى ئايدىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، تېنەپ كېتىش خەۋپى يوق ئىدى. يولۇچىلارمۇ بىرنەچچە كۈنلۈك ئوزۇقلىرىنى ئېلىپ، تولۇق تەييارلىق بىلەن چىقتى. ئۇلار يولغا چىقىپ بىرئاز ماڭغان

دىن كېيىن، قىشلاق تەرەپكە ماڭىدىغان كىچىك دەريانىڭ بويىغا كېلىپ، قېلىن چاتقالنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇندى. بۇ يەر-دە قىشنىڭ بۇ ئۇزۇن تۈنىنى تاڭغا ئۇلاش ئۇلارغا ئوڭايغا چۈشمىدى. قىشلاق دەريانىڭ كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپ ھەر تەرەپكە قاراپ بۆلۈنگەن ساي، جىلغا ئىدى.

ئەتىگەنكى تۇمانىنى قىزىل نۇرغا پۈركەپ، ئۇپۇق قىتىن قۇياش كۆتۈرۈلدى. كۈنپېتىشتىن بولسا قوغۇشۇندەك ئېغىر بۇلۇتلار تۈرۈلۈپ چىقىۋاتاتتى.

بىر چاغدا قىرنىڭ كەينىدىن لەپپىدە بىر ئاتلىق چىقىپ كەلدى. قولىغا نەيزە تۇتقان بۇ تاتار ئېتىنى بۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈتۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا يۇڭلۇق كەلگەن كۈرەڭ ئات، ئۇستىدە كونا قارا جۇۋىسى بولۇپ، ھېلىدىن - ھېلىغا ئەتراپىغا قاراپ ھەربىر تەۋىشقا قۇلاق سېلىپ ئىنتا-يىن ئېھتىيات بىلەن ماڭاتتى. ئۇ ئېتىنىڭ بېشىنى قىشلاققا قاراپ بۇرىدى. دېھقانلار ياتقان يەرنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، ئېتىنى دېۋىتىپ ناھايىتى تېزلا ئۆتۈپ كەتتى. بىرئاز چاپقان-دىن كېيىن ئېتىنىڭ بېشىنى تارتىپ بۇراپ، ئەتراپىغا بىر قارىۋېتىپ يەنە ماڭدى - دە، شۇ مېڭىشى بىلەن تۆۋەنگە چۈشۈپ كەتتى. ئاتنىڭ تۇيىقى ئاستىدا نېپىز مۇزنىڭ قاراس-لاپ سۇنغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىردىنلا بۇ ئاۋاز جىم-سىز قالدى. ئېھتىمال ئۇ ئېتىنى سۇغىرىۋاتقان بولسا كېرەك، كۆپ ئۆتمەي ئۇ يەنە دەريانىڭ قىرغىقىغا چىقتى - دە، ھېچ-نەگە بۇرۇلماي بىپايان تۈزلەڭگە قاراپ مېڭىپ بارغانسېرى كىچىكلەپ كۆزدىن يوقاتتى.

— قىيىسىق كۆزىنىڭ قىشلاققا چۈشمىگىنىگە قارىغاندا قىشلاقتا ئادەم بولمىسا كېرەك. ئەگەر بولمىغاندا، ئۇ يەردىن

تاتارلارنىڭ سۆزلەشكىنى ئاڭلىناتتى. ــ دېدى ساۋېلى بېشىنى كۆتۈرۈپ.

قېشىدا تۇرغان زدۇياگا ئۇنى جىملەپ:

ــ سېنىڭ خىيالىڭ تۇرۇپكىنىڭ جەستىنى تېپىشتىلا بولۇپ قالدىغۇ، ئۇنىڭ پېشانىسىگە خۇدايىم ئۆلۈمنى يېزىپ قويۇپتىمىكەن؟ ئۇ تېخى خېلى - خېلىمىزنى يولغا سالىدۇ، ــ دېدى.

ــ ئۇنىڭ دېرىكىنى بىلمىگىچە كۆڭلۈم خاتىرجەم بولمىدىغاندەك ئەمەس. كېچە - كۈندۈز كۆڭلۈم ئەنسىزچىلىكتە تۇرۇۋاتىدۇ. مەن سەل ئالدىراق بېرىپ قاراپ باقاي. مۇبادا بىرەر ئەھۋال بولۇپ قالسا بەلگە بېرىمەن، تەييار تۇرۇڭلار. ساۋېلى بېشىنى كۆتۈرمەي ئۆمىلەپ مېڭىپ سايغا چۈشتى. شۇندىن كېيىن بىر ھازاغىچە جىمجىت بولۇپ كەتتى. بۇ چاغدا پۈتۈن ئاسماننى قاپقارا بۇلۇت قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، قار لەپىلدەپ يېغىشقا باشلىغاندى. بىر ئازدىن كېيىن ئەتراپ قارانغۇلىشىپ كۆز باغلاندى.

دېھقانلار ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتتى.

بىر ئازدىن كېيىن ساۋېلى خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولدى.

ــ شۇبرغان بۇلاي دەۋاتىدۇ. بىر - ئىككى كۈنگىچە بېسىلماسلىقى مۇمكىن، قىشلاقتا ھېچكىم يوق ئىكەن. پەقەت بىر ئۆلۈك كەمپىر ياتىدۇ. قىلىچ بىلەن چېپىۋېتىپتۇ. ئاۋۇ سايدا ئۇستى يېپىق بىر ئۆي بار ئىكەن. شۇبرغان توختىغىچە شۇ يەردە پاناھلىنايلى، بولمىسا بۇ يەردە قېتىپ قالىدىغان ئوخشايمىز. ئۇزۇقسىز يېتىدىغۇ، ــ دېدى ئۇ.

قار توختىمايلا ياغقىلى تۇردى. قايمۇقۇپ سوققان بوران قارنى يەرگە چۈشۈرمەي ئايلاندۇرۇپ ئادەمنىڭ يۈزىگە ئۇرۇپ

كۆزنى ئاچۇرمايتتى. دېھقانلار يېتىلىشىپ يۇرۇپ سايغا چۈشتى. بۇزۇلۇپ ۋەيران بولغان ئۆيلەر ئادەمنىڭ كۆزىگە ئىنتايىن سۆرۈن كۆرۈنەتتى. بىر ئۆينىڭ يېنىدا تامغا يۆلىنىپ قېتىپ قالغان كەمپىر تۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىنى قىلىچ بىلەن ئوتتۇرىدىن يېرىۋېتىشكەنىدى. ئېگىدىن تارتىپ باغلىغان ياغلىقى بىلەن، ئاپئاق چېچى شامالدا يەلپۈنۈپ تۇراتتى. ساق قالغان بىر كۆزى بولسا خۇددى ھايات ئادەمدەك قاراپ تۇراتتى. بۇلار يېقىنلاپ كەلگەندە ئۆيدىن بىر بۆرە چىقتى - دە، ئەتراپقا ئالاق - جالاق قاراپ قاچقىنىچە قىردىن ئېشىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

— بۆرىنى قارىغىلار! بايىلا ئىككىسى قېچىپ كەتكەنىدى.

ئۇلار بۇ يەردە ئاتنىڭ جەسىتىنى يەپ يۈرگەن بولسا كېرەك، — دېدى ساۋېلى.

ئۇلار ئۇستى يېپىق بىر ئۆيگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، ئىشكىنى ئېچىدىن ئىلىۋالدى. ئۆينىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ، پەقەت تالادىكى شۇبرغاننىڭ ھوشقىتقان ئاۋازىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— تاتارلار كېلىپ قالسا، بىزنى تاغارغا چۈشكەن بۆرىنى تۇتقاندەك تۇتىدۇ - دە، — دېدى بۇلارنىڭ بىرى.

— مەن بەربىر ئۇخلىيالمايمەن. ئۇنىڭدىن كۆرە سىرتتا قاراۋۇللۇق قىلاي. ئەگەر قارىنىڭ ئاستىدا قالسام چىقىرىۋالار- سىلەر. ئۆزۈمنۇ بىلمەيمەن، تۇرۇپكىنى بۆرە يەپ كەتكەنىدىمۇ دېگەن بىر خىيال كاللامغا كىرىۋالدى، — دېدى ساۋېلى.

ئەتىگەندە يولداشلىرى ئۇنى قار ئاستىدىن ئېچىۋالدى. ئۇ شۇ چاغدىمۇ ئۆيگە كىرىشكە ئۇنىمىدى.

— بۇ يەرگە سىلەرنى باشلاپ كېلىپ مۇشۇ جاپاغا سالغان مەن بولغانىدىن كېيىن، قاراۋۇللۇقنىڭ جاپاسىنى

مەنلا تارتاي، ــ دەپ ئارقىسىغا تىرەجەپ تۇرۇۋالدى ئۇ.

لېكىن يولداشلىرى ئۇنىڭغا قارىماي ئۆيگە سۆرەپ كىردى. ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇ ئوچاقتا لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتنى، ئوت يېنىدا قاينىاپ تۇرغان كونىنى كۆردى. كوربدا ئۇماچ قاينىۋاتاتتى. ئۇلار ئورۇنلىرىغا ئەمدى ئولتۇرغان چاغدا سىرتتىن بىرنىڭ ئىشىكنى يۆلەپ تۇرۇپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

ــ ئۆيدە ئادەم بارمۇ؟ بولسا ئىشكنى ئاچ. بولمسا بۇزۇپ كىرىمىز!

دېھقانلار پالتىلىرىنى ئېلىپ بوسۇغىدا تۇرۇشتى. ئاربدىن بىرى ئاستا بېرىپ ئىشكنى ئاچتى. ئۆيگە ئۇستىبېشىنى ئاپئاق قىراۋ باسقان بىر چال كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ يۈزىدىن ئاققان قان ساقاللىرىنى بويلاپ قېتىپ قالغانىدى: ئۇنىڭ كەينىدە تۆت تاتار كۆرۈندى.

ــ ساھىبخان سالامەت بولسۇن! بىرئاز ئىسسىنۋېلىش قا رۇخسەتمىكىن؟ يولدىن ئادىشىپ تاك ئاتقۇچە مېڭىپ چىقتۇق. ئۆلۈپ كېتىشكە ئازلا قالدۇق. مەن رەزان كىنەزى فېدويورېۋىچنىڭ خىزمەتچىسى بولىمەن. ئىسمىم ئاپونىسا. بۇ تاتارلاردىن خاۋاتىرلەنمەڭلار. مېنى بىزنىڭ چېگرىغا ئاپىرىپ قويۇش ئۈچۈن كەلگەن، سىلەرگە تەگمەيدۇ، ــ دېدى.

دېھقانلار كەينىگە چېكىنىپ پالتىلىرىنى بىلىدىكى كەمەرلىرىگە قىستۇردى. كۆدىرياش تاتارلارغا قاراپ، قىپچاق تىلىدا:

ــ ئۆيگە كىرىپ مېھمان بولۇڭلار، ــ دېدى.

تاتارلار ئىشىكنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ ئۆزئارا شۇرلاشقىلى تۇردى. شۇرلاشقاندىن كېيىن، ئىككىسى ئاتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى. قالغان ئىككىسى

سى ئۆيگه كىرىپ، قاپقارا مەينەت قوللىرىنى كۆكرىكىگه قويۇپ تۇرۇپ ئۆز ئادىتى بويىچه سالام بەردى.

تەقدىرنىڭ بۇ ئاجايىپ قىسمىتى بىر - بىرىگه دۇشمەن ئىككى تەرەپنىڭ ئادەملىرىنى بۇگۈن بىر يەرگه جەم قىلغانىدى. ئۇلار ئوت ئەتراپىدا چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئۆز رەقىبلىرىگه يەر تېگىدىن قارايتتى. تاتارلار بۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى سوزۇپ ئوت سىنىشاتتى. كۇدىر ياش دەرھال ئوزۇق خالتىسىدىن بىر پارچه نانىنى ئېلىپ، تۆتكه بۆلۈپ، تاتارلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ئاندىن سۆز باشلىدى:

— هه، ئاپونىسا، يول بولسۇن، نەدىن كېلىپ نەگه كېتىۋاتىسەن؟ ساڭا نېمه دەرد - ئەلەملەر كەلدى. يۈزۈڭگه نېمه بولدى؟ — دېدى.

ئاپونىسا بولغان ۋەقەنى باشتىن ئاخىر سۆزلەپ بەردى.

— ماۋۇ ياۋۇزلار ماڭا قەست قىلىشمىدى. خۇدا خالىسا رەزانىڭ ئەمدى ئامان - ئېسەن يېتەرمەن دېگەن ئۈمىدتىمەن.

— يا هەزرەت، باتۇنى كۆردۈم دېدىڭما، قانداق نېمىكەن ئۇ؟ — دېيىشىپ كۆپچىلىكنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ قالدى.

ئىنسانلارنىڭ بېشىغا ئاخىر زامانىنىڭ كۈلپەتلىرىنى ئېلىپ كەلگەن مەجۇسلار مۇشۇلارغۇ دەپ ئويلىغان دېھقانلار موڭغۇللارغا هوميىپ قارايتتى. ئادەملەرنى هالاكەتچىلىككه سېلىۋەتكەن تاتارلار هېچنېمه كۆرمىگەندەك، قۇرۇق نانىنى ئاچكۆزلۈك بىلەن چاينىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن، ئېتەكلىرى كەڭ جۇۋىسى بولۇپ، يۇڭىنى سىرتىغا قارىتىپ كىيىشىۋالغانىدى. تاي تېرىسىدىن تىكىلگەن شالۋۇرلىرىنىڭ تۆكى ئىچىگه قارىتىلغانىدى. پۇتىدا كەڭ قونچلۇق ئۆتۈك ئىچىدە كىگىز پايپاقلىرى بار ئىدى. بېشىدا

دىكى ئىت تەرىسىدىن تىكىلگەن، ئوچى چوقچىيىپ تۇرىدىغان قۇلاقچىلىرىنىڭ ئۇچ قۇلىقى قۇلاقنى ۋە گەدەننى يېپىپ تۇۋۈەنكە ساڭگىلاپ تۇراتتى. بېلىگە ئەگىر قىلىچ باغلاشقانىدى. نەپىس زەنجىر ئارقىلىق بېلىدىكى كەمەرگە باغلىغان قول چوقماقلىرى ھەم بار ئىدى.

تاتارلارنىڭ بىرى قويىنىدىن ياغاچ چۆچىكىنى چىقىرىپ، ئىچىگە نان سالدى - دە، ئوچاقتىكى چاشقىنى كۆرسىتىپ ئىما قىلدى. ۋاۋېلا ئۇنىڭ چۆچىكىگە ئۇماچتىن قۇيۇپ بېرىپ:

— ئۆيۈڭ يىراقمۇ؟ — دەپ سورىدى.

كۇدىرياش ئۇنىڭ سۆزىنى قىپچاق تىلىغا ئۆرۈپ بەردى.

موڭغۇل بىرئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، چۈشەندى بولغاي قولىنى سىلكىپ ئىككى يىللىق يول، — دېدى.

— سوقۇشتا يۈرگىنىڭگە قانچە يىل بولدى؟

— يىگىرمە يىل...

تاتارنىڭ يۈزى قېرى سۆگەتنىڭ غولىدەك قاپقارا بولۇپ، شالاڭ چىققان بۇرۇتى چاشقاننىڭكىدەك دىڭگىيىپ تۇراتتى.

ئۇ چۆچەككە چىلىغان نەپىنىسى يەپ بولۇپ، ئۇماچنى سۈمۈرۈپ ئىچتى، ئاندىن قاچىنى تىلى بىلەن يالاپ بولۇپ، يېنىدىكى يولدىشىغا بەردى. ئۇمۇ چۆچەكنى قولىغا ئېلىپ ئۇماچ تەلەپ قىلدى.

قارشى تەرەپتە ئولتۇرغان دېھقانلارغا موڭغۇللارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆڭى قارا، ياپما قاپاق كۆرۈنەتتى. ئۇلار قېسىق كۆزلىرى بىلەن يەيدىغاندەك ھومىيىپ قارايتتى.

— بۇلارنىڭ پەيلىگە قارىغاندا تۇزىمىزنى يەپ، قاچىمىزغا تۆكۈرىدىغان ئوخشايدۇ. ئۆيىدىن بىر - بىرلەپ سىرتقا چىقىڭلار. ئاپونسا بىر بىلەن ماڭسۇن، — دېدى كۇدىرياش ئارىدىكى جىملىقنى بۇزۇپ.

موڭغۇللار كۆزلىرىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن رۇسلارنى كۆزىتىپ تۇرۇپ، ئۆزئارا پىچىرلاشتى. ئۇلار دېھقانلارنىڭ بىر - بىرلەپ سىرتقا چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى - دە، يان تەرىپىدە ئىلمەكسى بار قىسقا نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈپ، سىرتقا يۈگۈرۈپ چىقىشتى.

— بۇلارنىڭ نەيزىسىدىكى ئىلمەكنى كۆردۈڭلارمۇ، ئۇلار بەزىنى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئىلىۋېلىش ئۈچۈن ياسىغان بولسا كېرەك، — دېدى كۇدرياش.

ئاپونسا ئېتىغا مىندى. ئاڭسىزچە موڭغۇللارمۇ قىراۋ باسقان ئاتلىرىغا مىنىپ بولغانىدى.

— قېنى ئىمانلىق كىشىلەر يولغا چۈشەيلى. لېكىن، ئاگاھ بولۇڭلاركى، بۇ خۇمسىلار بىر شۇملۇقنى ئويلاۋاتىدۇ، — دېدى ئاپونسا.

دېھقانلار بىرلىكچە كېلىدىغان قار ئىچىدە تۇرۇپ قىرغاقتا قاراپ كېتىۋاتاتتى.

ئۇلار تۇزلەك يەرگە چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئاپونسانىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشتى. موڭغۇللار ئارقىدا ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بىر يەرگە قىلىپ نېمىنىدۇر بىر نەرسىنى تالاش - تارتىش قىلىشتى. بىر ئازدىن كېيىن ئاتلىرىنىڭ يالىغا يېپىشىپ، دېھقانلارغا قاراپ ئات سالدى. ئۇلار قۇيۇندەك كېلىپ رۇسلارنىڭ يېنىدىن ئاققان يۇلتۇزدەك ئۆتۈپ كەتتى - دە، ئانچە ئۇزىماي ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بىر تەرەپكە بۇرىدى. شۇ چاغدىلا ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئارقاندا سۆرىلىپ كېتىۋاتقان بىر ئادەم كۆرۈندى. دېھقانلار ھاڭ - تاڭ بولۇپ بىر - بىرىگە قارىشىۋېدى ئاردىدا ۋاۋىلا يوق بولۇپ چىقتى. بىر پەستىن كېيىن ۋاۋىلانىڭ «قېرىنداشلار، قۇتۇلدۇرۇۋېلىڭلار!» دېگەن زەئىپ ئاۋازى ئاڭلاندى.

موڭغۇللار ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتماي چاپتۇرغان پېتى كېتىشىۋاتاتتى.

— ئېسىل يىگىت ئىدى، كېتىپ قالدى - هە! — دەپ زىۋياگا خۇرسىنىپ قويدى.

— سىلەرنى مۇشۇ كۈنگە قويغان مەن شور پېشانە ئەمەسمۇ. نېمىشقىمۇ سىلەرنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەندىم مەن، — دەپ ئۆكۈندى ساۋېلى.

موڭغۇللار خېلى يەرگە ئۇزاپ بارغاندىن كېيىن توختاپ ۋاۋېلانى ئورنىدىن تۇرغۇزدى. ئۇ بوينىدىكى سىرتماقنى بويۇن سۇنۇپ ئالدىنقى سالتاڭ ئاتلىقنىڭ كەينىدىن ماڭدى. قالغان ئاتلىقلار ئۇنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى.

ئاپونسانىڭ ئاستىدىكى ھېرىپ قالغان ئات، قېلىن قار-دىن پۇتىنى ئاران - ئاران ئېلىپ ماڭاتتى. دېھقانلارنىڭمۇ روھى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، ئۇلار پات - پات كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراپ قويياتتى، ئۇلار دەھشەتلىك ئاپەتنىڭ، قىرغىن - جەڭلەرنىڭ پات ئارىدا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا سۆزلىشەتتى.

— تاتارلار كىنەز فېدور بىلەن ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرگەن بولسا، بۇ يىلقىچىلار بىلەن ئەھدىنامە تۈزۈشتە ئۈمىد يوق كەن، — دېيىشتى ئۇلار.

تۆتىنچى باب

ئوردا بوران ئاستىدا

تىكىلگەن نۇرغۇن ھېسابسىز ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاتار قوشۇنىنىڭ تۈۋرۈكى مەن، دېگەندەك بېشىنى كۆككە سوزغان ئەجدىھا قوندۇرۇلغان ھەيۋەتلىك سىرىق چېدىر مەغرۇر

كېرىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تۆۋەنكى ئېتىكىلىرى قىل ئارقان بىلەن چىڭ تارتىلىپ، يەرگە قېقىلغان قوزۇقلارغا باغلانغان ئىدى. يېقىن - يېقىن قېقىلغان قوزۇقلارنىڭ جەز قالپاقلىرى يېراقتىن قارىغاندا ئالتۇن زەنجىردەك تاۋلىنىپ تۇراتتى. چېدىردا كۈندۈزى خانلارنىڭ مەجلىسى ئۆتكۈزۈلەتتى. كېچىدە ئويۇن - تاماشا، ئولتۇرۇشلار بولاتتى. باتۇخانىنىڭ ئەتراپىدا ئەگىپ يۈرگەن يالاقچىلىرى كۆپىنچە ۋاقىتلاردا مۇشۇنداق ھەشەمەتلىك ئولتۇرۇشلارنى ئۈيۈشتۇراتتى. بۇنداق بەزمىلەردە ئۇلارنىڭ ھەممىسى قېمىز، ئارزا بىلەن قۇرزا، رەزان ئەلچىلىرى ئەكەلگەن ئېچىتىلغان بالغا ئوخشاش ئىچىملىكلەرنى ئىچمىشكە ئامراق ئىدى.

ھاۋا سوغۇق ئىدى. بۇلۇتسىز ئاسمان ئەينەكتەك سۈزۈك بولۇپ، قىيپاش چۈشكەن قۇيىاش نۇرى كىشىگە بىر خىل ئىللىق سېزىم ھېس قىلدۇراتتى. تاتارلار كۈلكە - چاقچاق بىلەن غەرق ئىدى. مۇڭغۇل يىلقىلىرى ئادەم ئايىغى باسمىغان، مال تۈيىقى تەگمىگەن چەكسىز دالادا ئەركىن يايلاپ يۈرەتتى. كەڭ دالانىڭ چەكسىز كەتكەن بۇ تۈزلەڭ يايلىقى ئەسىرلەر بويى تىنچ ياتقان ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك ۋاڭ - چۇڭ ئىچىدە قالدى. لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان گۈلخانلاردىن تولغىنىپ چىقىۋاتقان ئىسلار ئاسمانىنىڭ قەھرىگە يېتەتتى. ئەتراپتىكى ھەممە يەردە سانجاق تىكىلگەن، ئۇستىنى قار باسقان كىگىز ئۆيلەر، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇخۇمدەك بوز ئۆيلەرمۇ كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇلار قىپچاقلارغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئولجىغا چۈشكەنىدى. بۇنداق ئۆيلەردە پەقەت خانلارلا تۇراتتى.

كۈن تەپتىدىن ئازراق يۇمشىغان قارنىڭ يۈزى كېچىسى ئەينەكتەك قېتىپ كەتكەچكە، شىمالدىن دەمۇ دەم سوقۇپ

تۇرغان شامال تەسكەيدىكى يۇمشاق قارنى نېپىز مۇز ئۇستىدە توختىماي ئۇچۇرۇپ ماڭاتتى. يۈك - تاقىنى ئۇدۇل كەلگەن يەرگە قويۇپ، ئوت يېقىپ پاناھلىنىپ يۇرگەن موڭغۇللارنىڭ ھەممە نەمىسى قار ئاستىدا قالدى. بىر كۈنى كەچكە يېقىن، بوران تېخىمۇ كۈچەيىپ، قار بوران شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇرۇلدى. كىگىز ئۆيلەر غىچىلداپ، ئىغاڭلاشقا باشلىدى. بەزى ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى. باتۇنىڭ سېرىق چېدىرىنى قوزۇقلىرى بىلەن يۆلۈپ ئېلىپ، ئەتراپتىكى بىر گۈلخانىنىڭ ئۈستىگە ئاپىرىپ تاشلىدى. خىزمەتچىلەر تۇمشۇقى بىلەن يەر تىرەپ يۇرۇپ ئاران دېگەندە چېدىرنى يىغىشتۇرۇۋالدى. ئورنىدا قالغان جاھازلىرى بىلەن ئالتۇن كۈرسىنى گىلەملەر بىلەن يېپىپ تاشلىدى. باتۇ باشقا كىگىز ئۆيگە كۆچۈپ چىقىپ، ئىچىگە ئوت ياقتۇزدى. توختىماي سوققان شامال ئىسسىق چاڭغىراقتىن چىقارمىغاچقا، ئۆينىڭ ئىچى كۆپكۆك تۈتۈنگە تولغانىدى. سىرتتا مۇدھىش بوران ھۇۋلاپ تۇراتتى.

موڭغۇل يېرىدىكى بوران - چاپقۇنلارغا پىشىپ كەتتەن لەشكەرلەر قارنى كولاپ، ئۇزۇن جۇۋىلار بىلەن قارنىڭ ئاستىغا كىرىپ يېتىۋالىدىغان بولدى. ئۇلار پۇرقىراپ ئۇچقان قارنىڭ، غۇيۇلداپ چىققان بوراننىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازىدىن قۇلاقنى يېپىۋېلىپ، پۈت - قولىنى يىغىپ، بېشىنى ئىچىگە تىقىپ، قىشلىق ئۇيقۇدا ياتقان سۇغۇردەك تۇگۈلۈپ يېتىشتىن ئانچە قورقۇپ كەتمەيتتى.

تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، موڭغۇللار قار ئاستىدىن چىقىپ، ئۈستىبېشىنى قېقىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى ئىزدەپ تۇتۇن چىققان تەرەپكە قاراپ ماڭدى - دە، كەلگەن پېتى گۈلخان يېنىدا ئولتۇرۇپ ئازراق ئۇن ۋە تۇڭ مايى سېلىنغان سۇنى قاينىتىپ، چۆچەكلەرگە قۇيۇپ ئىچىشتى.

بۇلارنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تاماقلىرىمۇ يوق دېيەرلىك ئىدى. قىپچاقلاردىن بۇلىۋالغان ئاشلىقىمۇ تۈگىگەنىدى. شۇڭا لەشكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تېزرەك ھۇجۇم قىلىشقا تەقەززا ئىدى. كۈن چىققاندىن كېيىن تاتارلار ئاتلىرىغا مىنىپ، سوزۇلۇپ ياتقان كەڭرى دالانى كېزىپ، شامالنىڭ يۆنىلىشى بويىچە كېتىپ قالغان يىلقىلىرىنى ئىزدەيتتى.

ئۇياق - بۇياقتا ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ كۆزى سۇبىتاي باھادىرنىڭ قارەك ئاپئاق ئۆيىگە چۈشەتتى. ئۆيىنىڭ يېنىغا يىلقىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن ياسالغان توققۇز تۇغ تىكىلگەن. بۇلار باتۇخاننىڭ مۇستەقىل قوشۇنىغا قارايدىغان مۇھىم تۈمەنلەرنىڭ بايرىقى ئىدى. يېقىن كەلگۈسىدە بۇ تۇغلارنىڭ جەۋلان قىلىپ، جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن قوشۇنغا يول باشلاش ئالدىدا تۇرغانلىقى ئايان ئىدى. كۆپتىن بېرى ئولجا ئالالماي ئىچى پۇشۇپ، ئادەم ئۆلتۈرۈشكە خۇمار بولۇپ يۈرگەن ئالا قاناتلار جاھىل، قاتتىق رۇسلارنى نەيزىنىڭ ئۇچىغا بىلەن ئالدىمىزغا سېلىپ ھەيدەيمىز، دەپ قوللىرىغا تۈكۈرۈپ قويۇشاتتى.

بىر كۈنى ھېلىقى ئۆيدىن ئىككى موڭغۇل سىرتقا چىقتى. دە، باغلاقلىق تۇرغان ئاتلىرىنى دەرھال يېشىپ، ئاتنىڭ ئۇستىگە سەكرەپ مىنىشتى. ئاندىن ئىككىسى ئىككى تەرەپكە قاراپ ئات سالدى.

بىر ھازادىن كېيىن ئۇچىسىغا خىتاي تاۋارى بىلەن تاشلىغان ئاق جۇۋا كىيگەن باتۇخان چىقتى. ياساۋۇللار باتۇخاننىڭ ئالدىغا رەزان كىنەزى ئەكەلگەن ئالا ئايىغ قارا ئاتنى ئېلىپ كەلدى.

باتۇخان ئاتقا مىنىپ، سايىدا تۇرغان ئاق ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئاتتىن چۈشۈپ، ئىشىككە يېپىلغان گىلەمنى

كۆتۈردى ـ ده، ئۆيگه كىرىپ كەتتى. نەيزه تۇتقان ئسكىكى ياساۋۇل ئىشك ئالدىدا قالدى. باشقىلار ئالا ئياغ ئاتنى ئاپىرىپ باغلاپ، سەل نېرىغا بېرىپ، ئويىاقتىن ـ بۇياقتىن پاراڭ سېلىشقا باشلىدى.

ـ بۇ ئۆيده كىم تۇرىدىكەنه؟

ـ يەتتىنچى يۇلتۇز.

ـ قانچىلىك كۈتەرمىز؟

ـ مەجلىس بولىدۇ. نويانلار يىغىلىدىكەن.

ـ نېمه توغرۇلۇق بولىدىكەن، بىلمىدىگمۇ؟

ـ ھۇجۇم توغرىسىدىمىكىن؟

ـ چېكىنىش توغرىسىدىمۇ، تېخى؟

ـ ئاغزىڭنى يۇم. بىرى ئاڭلايدىغان بولسا، ھالىڭغا ۋاي!

ـ بۇ يەرده تۇرۇۋېرىشكه بولامدۇ؟ يەرنىڭ توپىسى چىقاي دېدى.

ـ رۇس يېرىگه بارغاندا تويۇنۇپ قالارمىز.

ـ رۇس شەھەرلىرىنى بۇلىمايمىزمۇ.

ـ ئۇ چاغدا ئېتىمىزغا يەم، ئۆزىمىزگه مول داستىخان كېلىدۇ.

بۇلار ئەنه شۇنداق سۆزلىشىپ تۇرغاندا، كىگىز ئۆيدىن جەز قوشۇقنىڭ ئۈزۈپ ـ ئۈزۈپ ئۇرۇلغان ئاۋازى ئاڭلاندى. نۆكەرلەر چىققان ئاۋازنىڭ قېتىم سانىنى ساناشقا باشلىدى.

ـ توققۇز! سېنى چاقىرىپتۇ، كەردىگىل چاققان يۈگۈر!

ئولتۇرغانلارنىڭ ئىچىدىن بىرى سەكرەپ تۇرۇپ ئۆيگه قاراپ يۈگۈردى. ئۇ بېرىپ ئىشىكنىڭ گىلىمىنى قايرىپ، بېشىنى ئۆي ئىچىگه تىقىپ تۇرۇپ بۇيرۇقنى ئاڭلىدى ـ ده، كەينىگه ئۆرۈلۈپ ھېلىقى نۆكەرلەرنىڭ قېشىغا كەلدى.

— ئورىنجان، ئورنىڭدىن تۇر! جانابىي ئالىيلىرى كەلدى - زادە شامانىنى ئېلىپ كېلىڭلار دەيدۇ. يۈز چاقىرىم يارايلى.

يالپاق يۈز، پاناق بۇرۇن نۆكەر بېشىنى چايقاپ:

— ياق بارمايمەن! ئۇ چىشلەيدۇ، — دېدى.

— ئۇنداق قىلما، چىشلەيدۇ دەپ بارمىساق بولامدۇ؟

ئورىنجان تەسلىكتە ئورنىدىن تۇردى. ئىككى مۈڭگۈل قېلىن قارنى كېچىپ، سەل يىراقتا تۇرغان قارا ئۆيگە قاراپ ماڭدى. قۇرۇم بېسىپ كەتكەن بۇ قارا ئۆينىڭ ئۈستىدە ئىرەن ياغىچىنىڭ بىر تال شېخى تۇراتتى. ئۇنىڭ سارغايغان بىرنەچچە تال يىپۈرمىقى شامال بىلەن ئويناشقاندەك پىلدىرلايتتى.

ئادەم بارلىقىدىن دېرەك بېرىدىغان ھېچقانداق بەلگە يوق ئىدى. تۇرخۇنىدىن چىقىۋاتقان ئىسمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۆي يېرىمىغچە قارغا كۆمۈلگەنىدى. نۆكەرنەر سىرتتا تۇرۇپ، بىرنەچچە قېتىم ۋارقىرىدى. لېكىن جاۋاب بولمىدى. ئۇلار ئىشىكنى بېسىۋالغان قارنى تازىلاپ، ئاخىر ئىشىكنى بۇزۇپ كىردى. بۇ چاغدا ئۆي ئىچىدىن ئىنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازىغا ئوخشاش بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇلار ئۆيگە كىرىۋىدى، ئۆينىڭ تۆرىدە دۆۋىلىنىپ كەتكەن كىگىز بىلەن تېرىلىەردىن باشقا ئالاھىدە بىر نەرسە كۆزگە چېلىقمىدى. بايىقى تۇنجۇققاندەك ئاۋاز ئاشۇ دۆۋىنىڭ ئاستىدىن چىققاندەك بولدى. نۆكەرلەر كىگىز ۋە تېرىلەرنى بىر چەتكە ئېلىپ تاشلىۋىدى ئاستىدىن شامان كۆرۈندى. ئۇ چاچلىرى چۈۋۈلۈپ بىر قۇچاق بولغان بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئالاق - جالاق قىلىپ، ئوت يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىنى بۇلارغا تىكىپ، خىرىغان ئاۋازى بىلەن جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى:

— ئالدى مۇز بولۇپ قاتقان،
ئارقى كۈن بولۇپ كۈلگەن
يۇمران، نادان باللار
نەدىن ئۇركۈپ كەلدىڭلار!
ئىسمى شەرىپىڭ ماڭا كېرەك!
ئېيتقىن ساڭا كىم كېرەك؟

نۆۋەكەرلەرنىڭ ئىچىدىكى چۆكراق بىرى ئىشنىڭ يولىنى بىلەتتى. ئۇ سىر بەرمەستىن ئەدەب بىلەن جاۋاب بەردى:

— بىز نادان باللار، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئەمرى بىلەن سېنىڭ ئالدىڭغا كەلدۇق. باتۇخان بىزنى سېنى چاقىرىپ كېلىشكە ئالاھىدە ئەۋەتتى. ئەرۋاھلار بىلەن سۆزلىشىپ، غايىبتىن خەۋەر بېرىدىغان داڭلىق كەرىنكەي — زادە شامانىنى ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار دېدى. ناھايىتى مۇشكۈل بىر ئىش بار ئوخشايدۇ. باتۇخاننى كۈتكۈزمەي تېزرەك بارايلى، — دېدى.

قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغان كەمپىر، ئورنىدىن تۇرماي تىزىنى قۇچاقلىغان پېتى زوكۇنۈپ ئولتۇرۇپ ئەزۈەيلەپ:

— ھارامدىن بولغان خۇمپەرلەر! مېنى شۇ ئىشقا چاقىرىپ كەلدىڭلارمۇ؟ ئىشىكىمنى بۇزۇپ كىرىپ، سېغۇقتا مېنى ئۆلسۇن دېيىشتىڭمۇ! ئۇچ كۈندىن بېرى ئورنىمدىن تۇرالماي تۇڭلاپ قالاي دېدىم. بىر چىشلەم نان، بىر يۇتۇم ئاش ئەكىلىدىغان ئادەم چىقمىدى. كۆزۈمدىن ھازىر يوقىلىش! تۆمۈر تىرناق، جەز تۇمشۇق قۇزغۇنلارنى ھازىر باشلىرىڭغا ياغدۇرايمۇ؟ ئوت يېقىپ مېنى ئىسسىندۇرمىساڭلار، ئورنىمدىن ھەرگىز تۇرمايمەن، — دەپ تىرەجەپ تۇرۇۋالدى.

نۆۋەكەرلەر ئوت ياقماقچى بولۇپ، بىرى بېرىپ سىرتتىن بىر قولتۇق ئوتۇن، ئىككىنچىسى تۇتروق ئەكەلدى. ئۇچىنچىسى

چاقمقنى چ،قىرىپ يالقۇن چىقىرىپ ئوت تۇتاشتۇردى. بۇلارنىڭ ئەڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى كەردىگىل بولۇپ، جاھىلىق قىلىپ يېتىۋالغان شامان كەمپىر بىلەن ئاۋارە ئىدى.

ھەش - پەش دېگۈچە ئوت گۈرۈلدەپ يېنىپ ئۆيئىچىنى ئىللىتىشقا باشلىدى. كەردىگىل كەمپىرنىڭ قولىدىن تۇتۇپ ئوتنىڭ يېنىغا سۆرىدى. شامان قاپقارا يۈزىنى ئالا - يېشىل بويياقلار بىلەن بويياپ، ئالا - چىپار قىلىۋەتكەن بولۇپ، ئۇششاق قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئاق ئاربىلاپ كەتكەن چاچلىرى چىگىش بولۇپ كەتكەنىدى. ئوتقا يېقىپ كېلىۋېتىپ ئۇ كەردىگىلنىڭ قولىنى چىشلىۋالدى. كەردىگىل ئاغرىقتا چىدىماي، ئۇنى قويۇۋەتتى. كەمپىر دوغاسلاپ بېرىپ، ئالمان - تالمان بېشىغا سېھىرلىق كۇلاسىنى كىيىۋالدى. بۇ كۇلادا تۇمشۇقى داردىيىپ تۇرغان قۇشلارنىڭ بېشى دەمىسز، ھەر تۈرلۈك چاشقانلارنىڭ قۇيرۇقى دەمسز ئەيتاۋۇر كۆز كۆرمىگەن، قۇلاق ئاڭلىمىغان ھەر خىل، ھەر ياڭزا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئېسىلغانىدى. ئاندىن ئۇ ئېيىقنىڭ تېرىسىنى ئۈستىگە ئارتىپ يۆگىنىپ، بېلىنى باغلىۋالدى، بۇينىغا يوغان مىس تاۋاقنى ئاستى. بەلبېغىغا ھەر تۈرلۈك لاتا - پېتىلەر، قورچاقلار ئېسىلغانىدى. ئاخىرىدا ئۇ بىر قولىغا يوغان داڭنى ئېلىپ، ئىككىنچى قولىغا تايىقىنى ئالدى - دە، بۇينىغا خالتىسىنى ئاستى. خالتىسىدا بىر دانە نەي، قوينىڭ سۆڭگەچ سۆڭىكى، يەنە ئۆچكىنىڭ بىر تاغىقى بار ئىدى.

مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى تەمتىلەپ - تىتىرەپ يۈرۈپ قىلىپ بۇلغىچە نۆكەرلەر ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ تۇرۇشتى. ھەمە ئىش پۈتتى دېگەندە كەردىگىل تۇرۇپ تۇرۇپ:

— قېنى ماڭايلى، — دېدى.

ـــ ياق. بىزىڭ باشلىقىمىز بەكى شامان كەلمىسە، مەن ھەرگىزمۇ بارمايمەن.

ـــ ئورنىڭدىن تۇرا! بۇ ئەۋلىيانى كۆتۈرۈپ ئاپىرايلى.

شامانىڭ ئىككى نۆكەر قولتۇقىدىن تۇتۇپ، ئىككى نۆكەر كەينىدىن ئىتتىرىپ ئۆيدىن سۈرەپ ئېلىپ چىقتى.

ئۇلار كەمپىرنىڭ يۇلقۇنغىنىغا قارىماي، پىر ئامال قىلىپ، ئۇنى خانىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى. كەرىنكەي - زادە ئۆيگە كىرىشتە ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ گېدىيىپ، بولغۇسى ئىشلارنى بىلدىغان دانىشمەنلەرگە لايىق سالاپەت بىلەن كىرىپ كەلدى.

ئۆينىڭ ئىچىدە چوڭ - چوڭ خانزادىلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ ئولتۇرغانىدى. ئوتتۇردا ئوت لاۋۇلداپ يېنىپ تۇراتتى. تۆر تەرەپتىكى قىزىل گىلەمنىڭ ئۈستىدە باتۇخان باداشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قىسقى كۆزلىرى ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن شامانغا تىكىلدى. كەمپىر بوسۇغىنى ئاتلاپ كىرىپ، ئۈستىدىكى جالدۇر - جۇلدۇرنى تاراقلاتقىنىچە ئۆزىنى يەرگە ئاتتى. ياتقان يېرىدىن شالدۇر - شۇلدۇر قىلىپ تۇرۇپ يۇقىرىدا ئولتۇرغان خانىشقا بېرىپ ئېسىلدى. شامانىنىڭ خۇشامەتىنى بىلمىگەن ياش خانىش كەينىگە سۈرۈلۈپ قاچتى. كەمپىر خانىشنى قاچقىنىغا قويماي قولىقىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ئىككى يۇزىدىن بىرنەچچىنى چوكۇلدىتىپ سۆيدى - دە، ئۇنىڭ بېشىنى سىيلاپ، دۇمبىسىگە ئۇرۇپ قويۇپ، يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

ئاندىن كۆزىنىڭ ئاق پاختىسىنى چىقىرىپ باتۇخانغا تىكىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئېھ، خەلقىمىز يۇرىكى،
دانا داھىي خانىسەن!
كۆك ئاسماندا پەرۋاز قىلىپ،
شۇڭغۇپ يۇرگەن لاچىنسەن.
تاغ ـ داۋانلار تۇسالمىسۇ،
مەردانىسەن، قابىلانسەن!
كۆك ئاسمانىمىزنىڭ قەھرىدە،
ئۇچقان قىران بۇركۇتسەن.
نىچۇن مېنى چاقىردىڭ؟
مۇشكۇل بولدى نېمە ئىشىڭ؟

باتۇخان ھۇنىڭغا جاۋابەن:

ـــ ئەي، زېرەك دانىشمەن كەرىنكەي! سەن بېشىڭغا خاسىيەتلىك كۇلاڭنى كىيىپ، كۆڭلۈڭگە غايىبنىڭ سىرىنى پۈكۈپ يۇرگۇچىسەن. بۇگۈن بىر چۈش كۆردۈم. سېنىڭدىن ئۇنىڭ سىرىنى بىلمەك بولۇپ چاقىردىم، ـــ دېدى.

ـــ قېنى چۈشۈڭنى ئېيىتقىن.

ـــ چۈشۈمنى ئېيتاي، ئۇنىڭغا سەن تەبىر بەرگەندىن كېيىن، شۇنىڭغا قاراپ ئىش تۇتاي؛ مېنىڭ ئالدىمدا ئىككى يول بار. بىرى، بولۇۋاتقان بۇ قار ـ شۇدرغانغا قارىماي، شىمالغا قاراپ مېڭىپ ئۇزۇن ساقال، سېرىق رۇسلارنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىش. يەنە بىرى، جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، كۆك دېڭىز ساھىللىرىدىكى ئىسسىق يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈرۈش. رەزانغا ھۇجۇم قىلىش ياكى جەنۇبتىكى كۇامېن① شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش. بۇ ئىككى يولنىڭ قايسىسى توغرا، سەن دۇنيا-

---

① كۇامېن ـــ كىيۇنى دېمەكچى.

دىكى بارلىق جىنلارنىڭ زۇۋانىنى ئېلىۋەتكەن. شۇلارنى چاقىرىپ بۇيرۇق سۆزىنى بىلدۈرۈپ بەرگىن.

شامان كۆزىنى يېرىم ئالايتىپ، كۆزىنىڭ قارىسىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى - دە، ئىككى تەرىپىگە تەۋرىنىپ تۇرۇپ «ئاق قۇش» دەپ بىر ھازاغىچە جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى. ئاندىن بويىنىدىكى يوغان خالتا ئىچىدىن كىچىككىنە بىر تېرە خالتىنى ئالدى - دە، لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتقا كۆڭ يۇمشاق دورىنى سەپتى. ئوتتىن كۆپكۆك تۈتۈن كۆتۈرۈلۈپ، ئۆينىڭ ئىچىنى بىر تۈرلۈك خۇش بۇي ھىد قاپلاپ كەتتى.

— قېنى چۈشۈڭنى ئېيت. مەن جىنلارنى چاقىراي، قانداق قىلغاندا يولۇڭنىڭ بولىدىغانلىقىنى، قانداق قىلغاندا بولمايدىغانلىقىنى بىلەي.

باتۇخان شامانغا بويىنىدىكى سۆزۈپ تۇرۇپ شۇنىڭلىدى:

— چۈشۈمده ئاسماندىكى قارا بۇلۇتتىن ئۇستۈمگە ئوت يېغىپ مېنى كۆيدۈرۈپ كېتمەكتۇ. يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلىپ، نەپەسىم قىسىلىپ كېتمەكتۇ. توققۇز قۇيرۇقلۇق تۈگىلەرنىڭ يىتىلەي، دەپ قىيسىيىپ قاپتۇ. قىلىچىدىن قان تامغان، ئۆڭۈمدىكى قىزىقمۇرۇل توڭگۈز دۈشمەنلىرىم كېلىپ، ۋەتىنىمنى، پۈتۈن مال - مۈلكۈمنى ئىلكىگە ئاپتۇدەك. ئۇلار تۆگىلىرىنى بوزلىتىپ، گۈزەل ۋەتەننى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ھەممە نەرسىنى تۈۋىدىن يۇلۇپ كۆچۈرۈپ كېتىۋاتقۇدەك. كۆرگەن چۈشۈم شۇ، بۇ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ خۇدانىڭ ماڭا يەنە قانداق يازمىشلىرى بار، شۇنى ئېيتىپ بەرگىن.

شامان ئورنىدىن تۇرۇپ بويىنىدىكى جاڭنى توقماق بىلەن ئۇرۇپ تۇرۇپ، بىردە ۋارقىراپ، بىردە ھۆركىرەپ زارلىنىشقا باشلىدى. ئېيىق بولۇپ ھۆركىرىدى، بۆرە بولۇپ ھۇۋلىدى،

هۇقۇش بولۇپ سايرەدى. بىر چاغدا سەكرەپ تۇسۇل ئويناۋاتقان بىر پۇتى بىلەن پەلەپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى. ئۇ كەرلەر ئورۇنلىرىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەينىدىن چىقتى. ئۇ بىر پۇتى بىلەن سەكرەپ يۇرۇپ يالغۇز تۇرغان ئىرەن دەرەخنىڭ يېنىغا كەلدى ـ دە، مۇشۇكتەك يامىشىپ ئۇنىڭ ئۇستىگە چىقىۋالدى. دەرەخنىڭ ئۇچىدا تۇرۇۋېلىپ، بىۋاسىتىدىكى جاڭنى توختىماي ئۇردى، ۋارقىرىدى ۋە رۇسلار تەرەپكە قارىتىپ خالتىسىدىكى سۆڭەكنى ئاتتى. بىر ئازدىن كېيىن، دەرەخنىڭ ئۈستىدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ، يەنە بىر پۇتلاپ سەكرەپ ئۆيگە كىردى. ئۇ دەرەخ ئۈستىدە ئولتۇرغاندا، باتۇر خان ئىشىك ئالدىغا كېلىپ قاراپ تۇرغاندى. ئۇ شامانىنى بېسىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئاندىن ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

شامان جاڭنىڭ يۇزىنى ئالقىنى بىلەن بېسىپ، تىزلىنىپ ولتۇرۇپ، ئەرلەرگە خاس بوم ئاۋاز بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى.

ــ مەن ئاسمانىنىڭ قەھرىگە چىقتىم. بۇلۇتلار بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم. تەڭرىگە سېغىنىپ، ئەرۋاھلارنى يارەمگە چاقىردىم. ئۇلار ئەنە ھازىر مۇشۇ سورۇنىمىزدا ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. ھازىر ئۇلار ماڭا سېنىڭ چۈشۈڭ توغرىسىدا تەبىر بەرگۈسى.

شامان ئەمدى بويىنىدىكى جاڭنى ئىنتايىن تېز رېتىم بىلەن چېلىپ تۇرۇپ، چىرقىراق ئىنچىكە ئاۋازى بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتتى:

ــ ئەمرىڭ قۇللۇق ئاق پادىشاھىم:
نەسلىڭ پاكتۇر ئېسىل ئەر،
خان بوپ تۇغۇلدۇڭ ئاناڭدىن.
رەزانىڭ ياش كېنەزى،

ئەزىم قىلىپ كەلدىمۇ؟
ئەتراپ چەكسىز كۆز يەتمەس،
ياتار سانسىز قوشۇنۇڭ.
ئەنە ئاشۇ بارگاھنى،
تىكىلىپ قاراپ كۆردۈڭمۇ؟
چېكىپ يۈرۈپ تاللىغان،
ئون ئىككى داڭدار تۇلپارنى
سۈرۈغا قىلىپ كەلدىمۇ؟
ئويناپ تۇرغان كېيىكتەك،
يورغىسى سىلىق قارا ئاتنى،
ئۆزۈڭگە سۈرۈغا قىلدىمۇ؟
ئەرۋاھلارغا مۇناسىپ
خاسىيەتلىك شۇ ئاتنى،
قۇيدۇڭ ھازىر قەيەرگە؟

باتۇخان قاشلىرىنى ھىمىرىپ: «سېنىڭ كۆڭلۈڭنىڭ نېمىنى تارتىدىغانلىقى ماڭا ئايدەك ئېنىق» دېگەندەك قىلىپ، بېشىنى چايقاپ قويلىنى بىر شىلتىدى ـ دە:

ـــ نەگە قويياتتىم؟ ئۆزۈم مىنىپ يۈرىمەن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى.

شامان يەنە بوم ئاۋازى بىلەن تېخىمۇ كۈچەپ ئېيتىشقا باشلىدى:

ـــ ھەي، قۇدرىتى كۈچلۈك ئەرۋاھ،
باتۇخانىڭ چۈشىنىڭ
دەل جاۋابىنى تاپ ئەرۋاھ!
قويۇن كەبى ئاپەت بوپ،

بالا بولۇپ يۈرەرمۇ؟
جانغا كېلىپ تىكىلىپ،
قازا بولۇپ يۈرەرمۇ؟

سۆزنىي تۈگەتكەندىن كېيىن، شامانىنىڭ كۆزى راستىنلا ئېچىلىپ كەتكەندەك ئەسلىگە كەلدى. خۇددى ئاسمانىدىن ۋەھى كەلگەندەك، ئۇ ئىنتايىن زىل ئاھاڭدا تېز سۆزلەپ كەتتى:

— ئۇرۇش ئىنتايىن قاباھەتلىك بولىدۇ. ئۇزۇن ساقال-لىق سېرىق رۇسلار قىزىل يۈزلۈك ماڭغۇسلارنىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنى جەڭدە يېڭىش ئىككى تايىن ئىش. بىر باش كېسىلسە ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككى باش، ئىككى باش كېسىلسە ئۇنىڭ ئورنىغا تۆت باش ئۆسۈپ چىقىدۇ. تەڭرىگە سېغىنىپ، ئەرۋاھ-لارغا يېلىنىپ، يۇرتنى يىغىپ خۇدا يولىدا چوڭ نەزىر قىل. قۇرۇانلىققا تېۋىقسەن تېۋىقۇز قارا رەڭلىك مال سويۇلسۇن. ئۇنىڭ بىر قىسمى يىلقا، بىر قىسمى سىيىر، بىر قىسمى قوي بولسۇن. ھەممىسى مەڭىز قارا بولسۇن. ئەڭ ئالدى بىلەن رەزان كىنەزى ئەكەلگەن قارا ئات سويۇلسۇن، — سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭ ئاۋازى بارغانسېرى پەسىيىپ خۇددى تېڭىلۇكتىن سۆزلەۋاتقاندەك بوشلۇقتىن ئۈزۈلۈپ - ئۈ-زۈلۈپ كېلىشكە باشلىدى. سۆزنىڭ ئاخىرى ئاڭلىنار - ئاڭلا-ماس بولۇپ ئۈزۈلۈپ قالدى. بۇ چاغدا شامان تۆۋەنگە قاراپ بارغانسېرى ئېگىشىپ بېرىپ، گۈپپىدە قىلىپ يەرگە دۇم چۈشكەندى.

ئۆينىڭ ئىچى خۇددى قۇدۇقتا تاش چۈشكەندەك جىمىپ كەتتى. كۆپچىلىك باتۇخان نېمە دەركىن، دەپ قۇلىقىنى دىڭ قىلىپ ئولتۇردى. خان بۈزۇرۇپ، ئىككى كۆزىنى يۇمۇپ، تەۋ-

رەسىم تولتۇراتتى. ئۇ كۆپچىلىكنىڭ ئۆزىنى كۈتۈپ تولتۇرغانلىقىنى سەزدى بىرلىغاي، بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ:

— سېنىڭ ئەقلىڭ كۆپ، خۇددى قېرى بۆرىنىڭكە ئوخشايسەن. بىراق ماڭا كۆرسەتكەن يولۇڭ نېمە بولدى؟ ئېيىقنىڭ ئوخشاش ئورمانىدا ماكان تۇتقان سېرىق رۇسلارغا ھۇجۇم قىلما دەمسەن؟ ئۇ يەرگە بارسام قوشۇنۇمنى ھالاك بولۇپ، رۇسلارغا يەم بولۇپ كېتىدۇ، دەمسەن؟ تۆققۇز قۇيرۇقلۇق تۇغۇمنى يىقىلىپ، مېنىڭ موڭغۇللىرىم دۇشمەننىڭ قۇلى بولۇپ كېتىدۇ، دەمسەن؟ — دېدى ئۇ.

شامان زۇۋان سۆزىمدى، باتۇخان تېخىمۇ قايناپ كەتتى:

— ئارىمىزدا قوي سويۇشتىن قورقىدىغان تۆخۇ يۈرەكلەر بار. ئۇلارنىڭ: «رۇس يەرلىرىدە بىزگە نېمە بار؟ ئۇ يەردە چاشقانمۇ يوق تاپالمايدىغان قېلىن ئورمانلار كۆپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ھېسابسىز نۇرغۇن جىن - شەيتانلار، سېھىرگەر - جادۇلار بار. ئۇلار ئېيىق ۋە بۆرىلەرنى ئۆز خىزمەتكارلىرىدەك ئىشقا سالىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە قۇياش ئىللىق نۇرىنى تۆكۈپ تۇرغان زۇمرەت دېگىز ساھىللارغا بارساق بولمامدۇ؟ چۆپى يەلپۈنۈپ تۇرغان كەڭ ئوھرا نېمىدېگەن جانغا راھەت - ھە! ئۇ يەردە توپ - توپ بولۇپ ئوتلاۋاتقان يىلقىلار، پادا - پادا بولۇپ يۈرگەن سىيىرلار، ئاق بۇلۇت بىرە ئۆزگەندەك يۈرگەن قوي - قوزا قويلار ئىنتايىن كۆپ» دەپ قۇرۇق سۆز بىلەن ئاغزىنى تاتلىق قىلىپ، مېنى نېمىتىمدىن ياندۇرماقچى بولۇشتى. ئېيتقىنا كەرىنكەي - زادە سېنىڭ تىلىڭنى چاينىپ ئېيتقانلىرىڭ شۇلارنىڭ سۆزى ئەمەسمۇ؟ قېنى مېنىڭ ئۇستازىم ھاجى رەھىم يېنىمغا كەلسۇن، — دېدى.

قاققان قوزۇقتەك زىچ ئولتۇرغان، مۇڭغۇل خانلىرىنىڭ كەينىدىن ھاجى رەھىم ئورنىدىن تۇردى. ئاپئاق ساقىلى رەتـ

لمك تارالغان بۇ ئوروق ئادەم بېشىغا دەرۋىشلەر كىيىۋالىدىغان ئۇزۇن قالپاق كىيگەنىدى.

ئۇ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ ۋەزمىن ئاھاڭدا:

— ئەمرىڭ قۇللۇق! نېمە سۆزۈڭ بارىكەن؟ — دېدى.

— قېرىش مۇڭگۈزلۈك ئىسكەنىدەر يۇرۇش قىلغاندا ھەر دائىم مۇنبەت يەرلەرنى، باي يۇرتلارنى ئىزدەپ يۈرەتتىمۇ؟

— ياق، ئۇ ھېچقانداق شارائىت تاللىمايتتى. پەقەت دۈشمەن قوشۇنىنلا ئىزدەيتتى. ئۇنىڭ تاغدا كۆرگەن ياكى باغدا كۆرگەن دائىم داغ سۇغا تالقان چېلىپ ئىچەتتى.

— ئۇ ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئالدىدا، ئۆز ئاستىدىكى سۆيۈملۈك ئېتىنىڭ بوينىغا پىچاق ئۇراتتىمۇ؟

— ھەرگىز ئۇنداق قىلمايتتى. ئۇ يۈرۈش قىلغان چاغلىرىدا بۇتسىغال دەپ ئاتالغان ئېتىنى ھەر دائىم ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ يۈرەتتى ھەتتا ئۇ قېرىپ ھېنىشكە يارىماي قالغان چاغلاردىمۇ ئۇنى ئۆز يېنىدىن ئايرىمىغان.

— ھەق سۆزلىرىڭ ئۈچۈن تەڭرى سېنىڭدىن رازى بولسۇن، ئەقىللىق ئۇستازىم ھاجى رەھىم. مېنىڭ ئەلەمدىن دەرس بەرگەن ئۇستازىم سۇبىتاي باھادىر بۇنىڭغا نېمە دەيدىكىن؟ رۇسلارغا ھۇجۇم قىلامدۇق ياكى بولدى قىلىپ يولىمىزغا چۈشۈپ دېڭىز بويىغا كېتەمدۇق؟

سۇبىتاي باھادىر كەسكىن ئاھاڭدا:

— بۇ يەردە تاڭ ئاشۇرۇپ تۇرغىنىمىزغا خېلى بولدى. ئوزۇق - تۈلۈك تۈگەي دېدى. بۇرۇن كۈندىن كۈنگە ئەدەپ كېتىۋاتىدۇ. بىز تېزرەك ھەرىكەت قىلىپ، رۇس شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىشىمىز كېرەك. ئۇ يەرلەردە لەشكەرلىرىمىز ۋە ئاتلىرىمىز راھەت كۈنلەرگە ئېرىشىدۇ. يولىمىزدا قانچىلىك خېيىم - خەتەر بولسۇن بىزنى توسۇپ قالالمايدۇ. رەزانغا رەزان

كىنەزىنىڭ قارا ئېتىنى مىنىپ كىرسۇن. بىز ئۇ يەردە رۇسلارنىڭ
ھېسابسىز نۇرغۇن ئاتلىرىنى قولغا كىرگۈزگىنىمىزدىن كېيىن،
ۋىلادىمىرغا ھۇجۇم قىلمىدىغان ۋاقتىمىزدا، يەتمىش يەتتە كاتتا
ئەرۋاھلار روھىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىمىز. كەرىنكەي شامانمۇ
ئۈمىدسىز قالمىسۇن. ئۇنىڭغا رەزان ئەلچىلىرى ئېلىپ كەلگەن
يوغان قارا چوشقىنىڭ گۆشىنى شۇنداقلا بەرگىن. ئۇ شۇنى
يەپ، ئەرۋاھلارغا يىغلاپ، تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ بورانىنى
توختىتىشىنىڭ ئامالىنى قىلسۇن. بولمىسا بۇران بىزنىڭ ئالغا
بېسىش يولىمىزنى توسايدۇ. ئەگەر ئۇ توختىمايلا مۇشۇنداق
چىقىۋەرسە، قوشۇنىمىزنى پۈتۈنلەي قار ئاستىغا كۆمۈپ
تاشلىشى مۇمكىن.

سۇبىتاي باھادىرنىڭ سۆزى تۈگىدى. ئۇ ئوڭ پۇتىنى
سوزۇپ، شالۋۇرىنىڭ پۇشقىقىنى تىزىگىچە تارتىپ قويۇپ، يۇڭ
لۇق پاقالچىقىنى پىت چاقتىمۇ ئەيتاۋۇر قاتتىق تاتىلاپ كەتتى.
ئۇنى كۆرگەن لەشكەرلەر كۆز قىسىشىپ يوشۇرۇن كۈلۈشتى.

— ئېيتقانلىرىڭ بەرھەق، دانا سۇبىتاي باھادىر. سېنىڭ
دىن كۈتكىنىم ھەم شۇ ئىدى. ئەتە بۇ يەردىن قوزغىلىمىز.
قوشۇن تەقسەن تەققۇز بۆلەككە بۆلۈنۈپ، دەريانىڭ تاشقىنىدەك
شىمالغا ئېقىپ، رەزانغا يوپۇرۇلۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ. ماڭا مىنىش ئۈچۈن
ئالا ئاياغ، قاشقا قاراگىر تەييارلانسۇن! ئاق يوللۇق بولام
دۇق - يوق سىناپ كۆرەي. ئاق چايان بۇ سەپەرگە يارىماس
لىقى مۇمكىن، چۈنكى ئۇ ئەرەب ئېتى. رۇس يەرلىرىنىڭ ئېتى
سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلمەسلىكى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاق
كىگىز يېپىپ، قىپچاق ئاتچىلىرىدىن دېگىز بويىغا ئەۋەتىمەن.
بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا رۇسلارنىڭ كۈنى تۈگىشىدۇ. لېكىن رۇس
دېھقانلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىشىنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇلارنى
كۆپرەك تۇتقۇن قىلىش كېرەك. ئۇلارنى قورغانغا ھۇجۇم
قىلغاندا ئالدىمىزغا سالىمىز.

— ئۇلارنىڭ تامىقىنى كىم بېرىدۇ؟ — دەپ سورىدى نۆيانلارنىڭ بىرى.

— ئەسىرگە تاماق بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق. نېمىنى تاپسا شۇنى يېيىشسۇن. جەڭدە ئۆلگەن ئاتلارنىڭ گۆشىمۇ ئۇلارغا يېتىپ ئاشىدۇ. بۇگۈن ئەسكەرلەر كۆكۈل ئېچىپ دەم ئالسۇن. ئەتە بۇيرۇق يۇرۇشكە ئاتلىنىمىز.

بەشىنچى باب

موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمى باشلاندى

جاڭلداپ تۇرغان قاتتىق سېغۇقتا قار تېزىتىپ، بۇرانغا قارشى ئالدى بىلەن سۇبىتاي باھادىرنىڭ «جېنىدىن تويغانلار» تۇمەننى يولغا چىقتى. بۇ قېتىمقى سەپەردە سۇبىتاينىڭ يېڭ ئېچىپ مېڭىشى، سانسىز قېشۇننىڭ قېلىن قارنى بۇزۇپ تېخىتاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلىشى كىشىلەر ئېغىزىدا خېلى زامانلارغىچە ھېكايە قىلىنىپ يۇردى. لەشكەرلەر يېڭ بويى ئات يەڭگۈشلەپ تېخىتماي ئالغا ئىلگىرىلىدى. بىرنەچچە قېچاق تۇتقۇنلىرى قېشۇن ئالدىدا يېڭ باشلاپ ماڭدى. ئۇلار قار ئاستىدا قالغان يېلىنىڭ بىلىنەر - بىلىنمەس بەلگىلىرىنىمۇ كۆزدىن قاچۇرمايتتى. سۇبىتاي ئۇلارنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ، ئۆزىگە يات بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تېگى - تەكتىدىن سوراپ زېرىكمەيتتى.

بىر كۈنى ئۇنىڭ ئالدىدىن يۈرەر چارلىغۇچىلىرى ئورماندا يۈرگەن ئۇچ ئوۋچىنى قېلىغا چۈشۈردى. بۇلار ئۆيدىن بىلله چىققانلار بولۇپ، بەلباغلىرىدا ئوۋلىغان تېيىنلىرى ئېسىقلىق

ئىدى. ئۇچىنىڭ بېلىدە يىگىرمەدەك تىمىن‌بار ئىدى. كىچىككىنە پاكار ئىت، قۇيرۇقىنى قىسىپ، ناتونۇش كىشىلەردىن ھېيىقىنىپ قانداق ئۇچىلارنىڭ پۇتىغا يۆگىشىپ يۈرەتتى. بۇلارنى سۇبىي تاينىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىشتى. سۇبىتاي قارا تېرگە چۆدىگەن تەڭگە چىپار يۈرغىسىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، ئۇزەڭگە دەسسەپ كۆتۈرۈلۈپ تۇردى. ئۇنىڭ ئېغىز - بۇرنىنى يېپىپ تۇرغان يىپەك تاشلىق قۇلاقچىنىڭ ئاستىدىكى يەكچەشمە كۆزىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى.

ئۇ ئۇچىلار بىلەن قىپچاق تىلىدا سۆزلەشتى.

— بۈ يەردە نېمە ئىش قىلىپ يۈرىسىلەر؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

-- تىمىن ئوۋلاپ يۈرىمىز.

تىلماچ ئوۋچىلارنىڭ نېمىنى ئوۋلايدىغانلىقىنى، قانداق ئوۋلايدىغانلىقىنى ھەربىكەتلىرى بىلەن كۆرسىتىپ چۈشەندۈردى.

— كەچتە نەدە ياتىسىلەر؟ ئۆيۈڭلەرگە قايتىپ كېتەمسىلەر؟ ئۆيۈڭلەر قەيەردە؟

— بىز ئوۋ ئوۋلىغاندا ئۆيگە قايتماي ئورماندا ياتىمىز. ئۆيىمىز بەك يىراق. قايتىپ كېتىشكە بولمايدۇ.

— قانچىلىك يىراق.

— پىيادە ئادەمگە ئون ئالتە كۈنلۈك يول.

— ئورماندا قانداق تۇنەيسىلەر؟ تېشىقانغا ئوخشاش قارىنىڭ ئىچىگە كىرىپ ياتامسىلەر؟

— ياق، بىز بىر قۇرغاق يەرنى تېپىپ ئۇنىڭ قارىنى يەرگە يەتكۈزۈپ ئالىمىز - دە، ئاندىن بۇ يەرگە گۈلخان يېقىپ، شۇنىڭ چۆرىسىدە ياتىمىز ياكى ئوتنى ئېلىۋېتىپ ئاشۇ ئىسسىق يەردە ياتىمىز.

— ئۇنىڭدا ئىسسىق بولامدۇ؟

— ئوتتىنىڭ ئورنىغا يېتىپ ئۇستىگە جۇۋا يېپىنىۋالسا ئىنتايىن ئىسسىق بولىدۇ.

— گۈلخاننى قانداق ياقسىلەر؟ نېمىنى كۆيدۈرىسىلەر؟

شاخ - شۇمبىنىمۇ؟

— ياق ئۇچ دانە قارىغاي چەكىنى كېسىپ قاتار تىزىپ ئوتتۇرىسىغا ئوت ياقىمىز. بىرىلا يانسا يېنىدىكىمۇ يانىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاكا ئاتقۇچە ئۆچمەيدۇ. تۈن يېرىمدا تۈرۈپ تۈزەشتۈرۈپ قويىمىز.

— قارىغاينى كېسىش قىيىنمۇ؟

— ياق، ئۆگەنگەن كىشىگە ئوڭاي.

— ئۇنداق بولسا قانداق كېسىشنى ماڭا بىر كۆرسىتىڭلار.

— ماقۇل.

ئوۋچىلار بەلباغلىرىدىكى پالتىلىرىنى ئېلىپ، ئىشقا چۈشۈپ كەتتى. بىرى ئۇستىدىكى جۇۋىسىنى يېشىپ قويماقچى بولۇپ تەمشىلىۋىدى، يەنە بىرى يەشكۈزمىدى. «يەشمە، ماۋۇلار بۇلاشقا تەييار تۇرىدۇ، جۇۋىسىز قالىسەن» دېدى. ئوۋچىلار ھەش - پەش دېگۈچە ئۇچ قارىغاينى يىقىتىپ پۇتاقلىرىنى چېپىپ تەييار قىلدى. چاقماقنى چېقىپ، ئۇچ چەكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئوت ياقتى. ئازراق قۇرۇق چۆپ سېلىپ ئوتنى ئۇلغايتقاندى، ياغاچ لاۋۇلداپ يېنىشقا باشلىدى.

سۇبتاي ئات ئۇستىدە ئولتۇرۇپ، بۇ ئىشلارنى كۆزىتىپ تۇردى ۋە نۆۋەكەرلىرىگە:

— بۇندىن كېيىن رۇسلارنى ئۆلتۈرمەي تۇتقۇنغا ئېلىپ، ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ مېڭىڭلار. ئۇلار ئورمانلارنى كېسىپ يول ئاچسۇن. بۇ ئوۋچىلار ئۇلارغا قارىغاينى كېسىشنى ئۆگەتسۇن. ئەگەر رەزانغىچە مۇشۇنداق يول باسىدىغان بولساق، ئۇ

يول بىلەن خىتايدا ياسالغان قورغان بۇزىدىغان قوراللارنى ئېلىپ كېلىمىز، — دېدى.

سۇبىتاينىڭ كۆزى ئوۋچىلارنىڭ پۇتىغا سېغىدىشىپ يۈرگەن پاكار ئىتتىقا چۈشتى. ئۇ ئىتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— ماۋۇ هايۋاننى رۇسچە نېمە دەيدۇ؟ — دېدى.

— بۇنى ماشكا دەيمىز، — دېدى بىر ئوۋچى.

سۇبىتاي يەنە ئىككىنچىسىدىن سورىدى.

— سەن دەپ باقتىنە؟

— بۇنى خۇر - خۇر دەيمىز، — دېدى.

ئۇچىنچىسىدىن يەنە سورىدى. ئۇمۇ ئۆزىچە:

— ئوۋ ئوۋلايدىغان ئىت، — دېدى.

سۇبىتاي بېشىنى چايقاپ تۇرۇپ:

— رۇسلارنىڭ تىلى قىيىن ئىكەن. بىزنىڭ مېڭغۇلچە ئوخايلا «نېخوي» دېسەك، ئىت ئىكەنلىكىنى هەممە ئادەم بىلىدۇ. رۇسلار ئاغزىغا كەلگەن سۆزنى دەۋېرىدىكەن. ئۆز ئالدىغا ئىسىم قويىدىكەن. بىرىنىڭ دېگىنىنى بىرى چۈشەنمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلىشىپ يۈرۈشى مۇشۇنداق لمقىدىن بولسا كېرەك، — دېدى.

ئالتىنچى باب

پېۋېراكسىيا خانىم

تالاي كۈنلەر ئۆتتى. تاتارلارغا كەتكەن ئەلچىلەردىن زادىلا خەۋەر يوق ئىدى. رەزان خەلقىنىڭ كۆڭلىگە يەنە ئەندىشە چۈشۈشكە باشلىدى. ئىككى ئادەمنىڭ بېشى بىر يەرگە

گەلسىلا: «خۇدايا تەۋا، بۇ ئەلچىلەرگە نېمە بولغاندۇ؟ مۇشۇ كۆنگىچە كەلمىگىنى ئاجايىپ ئىش - ھە؟ ئەگە بەلمىغاندا چاپارمەن بەلسىمۇ ئەۋەتمەمدۇ؟» دېيىشىدىغان بولدى.

يېۋپىراكسىيا خاۋاتىر ئىچىدە قالدى. ئۇ ئۆزىنى نەگە قويۇشنى بىلمەيتتى. «ھەي فېدورنى نېمىشقا ئەۋەتكەندىمەن، ئەگە بەلمىغاندا ئۆزۈم بىرگە بەلسامچۇ كاشكى، ئۇنى بەزى خەۋپ - خەتەرلەردىن ساقلاپ قالغان بولاتتىم» دېگەن پۇشايمان ئۇنى ئازابلايتتى.

ئۇ ئەتىدىن كەچكىچە ھەجرىنىڭ دەردىسى يېنىدا ئولتۇرۇپ، بىرەر يولۇچى كۆرۈنۈپ قالارمىكىن، دېگەن ئۈمىد بىلەن تا ئۇپۇقتىچە سوزۇلۇپ، قار ئاستىدا ياتقان يولغا تەلمۈرۈپ قاراپ ئولتۇراتتى.

ئېغىر ئۇيقۇدا ياتقان بۇ دالا قىردىن قىرغا تۇتىشىپ سوزۇلۇپ ياتاتتى. يېۋپىراكسىيانىڭ كۆزى بارغانسېرى يىراق لارغا تىكىلەتتى. يەل ئۈستىدە ئۇنىڭ ئۈمىد چىرىغىنى يانداۋ- رۇشقا مەدەت بېرىدىغان بىرەر قارا چېكىتمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ مۆلدۈرلەپ تۇرغان قارا كۆزلىرىنى ھەسرەت ياشلىرى- نىڭ تۇتۇق پەردىسى قاپلىدى. ياش كېلىنىنىڭ گۈلدەك چىرايى سۇلدى. ئۇ نازۇك قەلبى بىلەن بېشىنى تىرەپ تۇرۇپ تۆۋەنگە ئېگىشتى.

بىر چاغدا خانىمنىڭ يېنىغا ئېھتىيات بىلەن قەدەم بېسىپ تەربىيىچى ئايال كىرىپ كەلدى:

— ئەزىزىم ساڭا نېمە بولدى؟ نېمىشقا ئۆزۈڭنى شۇنچە ۋالا قىينايسەن؟ چىرايىڭغا قاراپ باققىنە. كۆندىن كۆنگە جۈدەپ كېتىۋاتىسەن، كىنەز كەلسە قايسى يۈزىڭ بىلەن قارايمىز؟

— ئىچىم ئوت بولۇپ يېنىۋاتىدۇ ... كۆڭلۈم يامانلىقتىن بېشارەت بەرگەندەك ئېغىپ تۇرىدۇ.

— جەنىم قوزام، ھەرگىز ئۇنداق دېمە. نەدىكى شۇملۇقنى چىللىما...

كەمپىر ئىكوندار تۇرغان بۇلۇڭغا بېرىپ، دەرھال چوقۇندى. يېڭىراكسىيا قايغۇدىن ئۆزىنى يوقىتىپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي قالغان چاغلىرىدا سارايىنىڭ ھۆكۈلاپ تۇرغان ھەشەمەتلىك ئۆيلىرىنى مەقسەتسىز ئايلىنىپ چىقاتتى. شۇنداق ئايلىنىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە لەشكەرلەر تۇرغان ئۆيدىن چىققان ۋاڭ - چۈڭنى ئاڭلاپ شۇ يەرگە كىردى. قارىسا يىغىنغا كەلگەن كىنەزلەر بىلەن سىپاھلار يىغىلغانىكەن. ھەممىسى ئۆزىنى بېشىغا كىيىپ، ھەركىم ئۆز ئالدىغا سۆزلەپ ۋارقىراپ دە - تالاش قىلىۋېتىپتۇ. ئۇلار بىرىنىڭ سۆزىنى بىرى ئاڭلىمايتتى. بۇلارنىڭ بىر پىكىرگە كېلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەتىدىن كەچكىچە قىلىدىغان ئىشى ئۆزۈن ئۇستەلنىڭ چۆرىسىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، ئىچكۈلۈكنى ئىچىپ، ئايىغى چىقمايدىغان تالاش - تارتىش بىلەن ئۆزىنى كۆرسىتىش ئىدى.

بىر تەكەببۇر ئاقساقال كىنەز ئورنىدىن تۇرۇپ:

— چوڭ - چوڭ شەھەرلەرگە يەنە بىر قېتىم ئات چاپ- تۇرۇش كېرەك. بارلىق كىنەزلەرنىڭ بېشىنى بىر يەرگە قېشۇپ، پۈتۈن خەلقنىڭ كۈچىنى يىغىپ، تاتارلارغا قارشى پۈتۈن ئەل بىر سەپ بولۇپ ئاتلىنىشى لازىم، — دېدى.

بۇ چاغدا كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ قاتتىق خۇرسىنىپ قويدى - دە:

— سىلەرنىڭ بېشىڭلارنى قانداق قىلىپ بىر يەرگە قېشى قىلى بولسۇن؟ ئەنە، سۇزدالى ۋىلادىمىرغا ئادەم ئەۋەتىپ، كىنەز گىئورگىيگە ئېيتقاندىم، ئۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە بولمىدى ھەتتا ئۇنىڭ جاۋاب بەرگۈسىمۇ يوق، — دېدى.

— ۋىلادىمىرنىڭ بۇيرۇق كىنەزى نېمانچە مەمەدانىلىق

قىلدۇ؟ نېمىشقا ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى ئەۋەتمەيدۇ؟

— خىيالىغا كەلگەن ئىشنى قىلدۇ. گېپىنىڭ راستىنى ئېيتقاندا، ئۇ بىزنىڭ ۋەيران بولغىنىمىزغا خۇش. ئۆزۈندىن بېرى ئۇنىڭ رەزانغا كۆزى قىزىرىپ يۈرگەن ئەمەسمۇ؟

دەسلەپكى سۆزلىگەن كىشى چايقاپ يەنە سۆز ئالدى:

— مەنمەنلىك تالىشىدىغان، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ تۈۋىگە پالتا چاپىدىغان دەۋر يېتىپ كەلدى. ھەرقايسىمىز ئۆز ئالدىمىزغا يۈرىدىغان بولساق، تاتارلار بىزنى بىر - بىرلەپ يۇتىدۇ. ئەگەر ھەممىمىز بىر بولساق، بىزگە تەڭ كېلەلمەيدۇ. ھەرقايسىمىزنىڭ ئۆزىمىزگە چۈشلۈق ئەقلى بارغۇ، ئەگەر ئامان قالايلى دېسەك، ھەممىمىز بىر پىكىرگە كېلىپ ئۈيۇلىتاشتەك بولۇشىمىز كېرەك، — دېدى ئۇ.

بۇ چاغدا بىر ياش كىشىنىڭ ئۆزىنى تۇتالماي ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ:

— ئۇ چاغدا ھەممىگە باش قوماندان بولۇپ سايلىنىدىغان كىشى مەن بولسەن - دە؟ — دېدى.

— ياق. مېنى قويۇڭلار، مەن ياشنىپ قالغان كىشى.

— سېنىڭ قورسىقىڭدىكىنى بىلىمەن. ئۆزۈندىن بېرى بىزنىڭ شىللىمىزغا چىقىشىنى ئويلاپ يۈرىسەن. مەن سېنىڭ قول ئاستىڭدا يۈرۈپ، ساڭا بويسۇنۇشنى خالىمايمەن.

يۈزى ئىنگىۋارېڭچ ئاربىغا چۈشتى.

— قويۇڭلار، ئۇرۇشماڭلار! ئەگەر ھەممىمىز باتۇر خانىنىڭ قېشىغا چۈشۈپ قالساق ئەڭ يامىنى شۇ، مېنىڭچە رەزانىقلار ۋەھشىي دالاغا بېرىپ تاتارلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ۋىلادىمىردىن ياردەم كەلگۈچە ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇشىمىز كېرەك.

قېرى كىشىنىڭ بۇنى ماقۇل كۆرمىدى:

— يالغۇز رەزانىلىقلارنىڭ قۇلىدىن نېمە كېلىدۇ؟ پۈتۈن رۇس تۇپرىقىنى ھەربىكەتلەندۈرۈش كېرەك. دېھقانلارنى يېغىپ پۈتۈن خەلقنى سەپكە تىزىش كېرەك، — دېدى ئۇ يەنە.

— قارا قورساق دېھقانلار نېمىگە يارايدۇ، — دەپ ۋار-قىرىدى يەنە بىر لەشكىرىي باشلىق.

— سادىغاڭ كېتەي ئەزىزىم، ئۇلار بەزى لەشكەر باشلىقلىرىدىن ئوبدان خىزمەت كۆرسىتەلەيدۇ. بۇ ئېسىلزادە بۇ-سۇن، — دەپ ياش كىنەز قاياپ كەتتى.

ئولتۇرغانلار ۋارقىرىشىپ بىر-بىرىگە قاراپ خىرىس قىلدى.

كىنەز يۇرى يەنە ئارىغا چۈشۈپ، ئاران دېگەندە باستى.

— قېرىنداشلار نومۇسىنى بىلىش كېرەك! زامان ئاسىمىنىدىن ھەممىزىنىڭ بېشىغا كۈلپەت بالاسى يېغىۋاتسا، سىلەر نېمە كويدا يۇرۇۋاتىسىلەر؟

— قېنى سەن نېمە قىلىدىڭ؟ شۇنى دېگىنە، — دەپ بىرى چەكچەيدى.

يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ ئۇنىڭغا سالماقلىق بىلەن جاۋاب بەردى:

— مەن بالامنى تاتارلارغا ئەۋەتتىم. ئۇنىڭ ھالى نېچۈك خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. ھازىرغىچە ھېچقانداق خەۋەر يوق. ئېھتىمال ھايات ئەمەستۇر.

— بەلكىم ئۇ باتۇخان پادىشاھ بىلەن توختام تۈزۈشكەندۇر. تاتارلار بىزنىڭ يۇرتىمىزغا كەلمەس؟

— بىز تاتارلاردىن نېمە ئۇنداق قورقىمىز. تېخى ئۇلارنى كۆرگەن بىرمۇ ئادەم يوققۇ؟

كىنەزلەر دېمىنى ئالغاندىن كېيىن، يەنە تالاش - تار-تىش قىلىشقا باشلىدى. يېۋپىراكسىيا ئىشكىتە تۇرۇپ، بىرئاز ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىچى دەرتكە تولۇپ، ئاياغلىرىنى زورىغا يۆتكەپ، ئۆز ھوجرىسىغا قايتتى.

كىنەزلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ بىرۇنقىدىنمۇ ئېغىر غەمگە چۆكتى.

يېۋېراكسىيا تەربىيەچىسى ئارقىلىق بىر رەمچى ئايالنى چاقىرتتى. كۆپ ئۆتمەي بېشىغا كەشتىلىك رومال ئارتقان رەممال كىرىپ كەلدى. ئۇ بۇغداي دېنى بىلەن قۇمۇلاق سالدى. مۇم ئېرىتىپ قويدى. كۆلەڭگىگە قارىدى. ئەيتاۋۇر خېلى بىر ئىشلارنى قىلىپ، ئاخىردا كۆزىنى يۇمۇپ قايتىدىن سۆزلەشكە باشلىدى.

— خانىم ساڭا بىر مېھمان كېلىۋاتىدۇ. ئۇ ساڭا زور خۇشاللىق بېغىشلىغۇسى. چەت ئەلدىن كەلگەن نۇرغۇن سېۋغاتلارنى تەقدىم قىلغۇسى. دائىم قايغۇرۇپ يۈرىدىكەنسەن. يىراق قا كەتكەن يايرىڭنى كۈن بويى ئويلاپ ئويقۇدىن بىدارى ئىكەنسەن. قايغۇرما، ئۇنىڭغا ھېچقانداق خەۋپ - خەتەر يوق. لېكىن ئارىلىق ئۇزۇن ئىكەن. ئىشەنمىسەڭ مانا ئۆزۈڭ قاراپ باق: ماۋۇ تۇرغان سېنىڭ سۆيگىنىڭ، ماۋۇ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ تۇرغان ئۇنىڭ يولى...

يېۋېراكسىيا ئاق رومالغا قارىۋىدى، ئۇنىڭ كۆزىگە راستىلا، خىيالىدىن كەتمەيدىغان سۆيگىنىنىڭ سىماسى كۆرۈنگەندەك بولدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىچىنى ئۆرتەپ، يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغان ئېغىر قايغۇ بۇلۇتلىرى بىرئاز سۇرۇلۇپ ئۈمىد ئاسمىنى سۈزۈلگەندەك بولدى. رەممال ئوبدان مۇكاپات ئېلىپ، ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى. قېرى تەربىيەچىمۇ خۇددى كىچىك بالىلاردەك خۇشال بولۇپ كەتتى:

— قانداق مېنىڭ دېگىنىمدەك بولدىمۇ؟ يامان ئىشلارنى كۆڭلىڭگە كەلتۈرمە دېمىدىممۇ؟ كىنەز چوقۇم كېلىدۇ. پەقەت يولنىڭ يىراقلىقىدىن ۋاقتىدا كېلەلمەيۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ.

يېۋېراكسىيا نۇرغۇن قىزلارنى يىغدى. ئىش قىزىپ

گەتتى. قىزلارنىڭ چۆمۈر قىللىرىدا يىگنە - قايچىلار ئوينايتتى. يىگىتنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن كېلىن ياسىنىشى كېرەك ئىدى. كىنەز فېدور ئۆزى بار ۋاقتىدا ئايالىنى قورچاقتەك ياساپ قويۇپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن سۆيۈنەتتى. قىزلار ناخشا ئېيتقاچ يىپەك قېيىقلارنى قېشۇپ تىكەتتى. يېۋپراكسىيا ئېرىگە كۆڭلەك پېچىپ رەڭلىك يىپەك يىپ بىلەن كەشتە تىكىشكە باشلىدى.

بۇ ئىشنىڭ قىزىقى ئىككى كۈنلا بولدى. كېيىن يەنە سۈۋۈپ قالدى. يېۋپراكسىيانىڭ قېلى ئەمدى ھېچ ئىشقا بارمايتتى. ياشانغان تەربىيىچىنىڭ ئۇنىڭ كۆڭلىنى يېساپ ئېيتقان سۆزلىرى، قىزلارنىڭ ئويۇن - كۈلكىلىرى ئەمدى ئۇنىڭغا تەسىر قىلمايدىغان بولدى. ئۇ يەنە ھېلىقى سىزۇلۇپ ياتقان چەكسىز ئۆزۈن يولغا تىكىلىپ قارايتتى. قارا كۆزلىرىنىڭ يېشى ئەمدى قۇرۇمايدىغان بولدى.

چىرىك خانىم كېلىنىنىڭ كۆڭلىنى ئايلاپ، قايغۇسىنى ئىچىگە يۇتۇپ، بىلىندۇرمەسلىككە تىرىشاتتى. ئۇنىڭ باشقا كېلىنلىرىمۇ يېۋپراكسىيانىڭ قاش - قاپقىغا قاراپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈشنىڭ كويىدا بولدى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئەمدىن خالاس قىلالمىدى. ئۇ خىيال دەرياسىنىڭ خەتەرلىك دولقۇنلىرى ئىچىدىن چىقالمايتتى. ھۆلاپ تۇرغان ئېگىز سارايلارنى بىكاردىن-بىكار ئايلىنىش بىلەنلا بولاتتى. «كىنەزلەردە ئۇمىد يوق، فېدوردىن بىرلا خەۋەر يوق. تاتارلار كەلسە كىم پاناھ بولالايدۇ؟ كىنەزلەرنىڭ ھالى ماۋۇ، ھەممىسى مەنسەپ تالىشىپ بىر - بىرىنى يۇتۇشۇۋاتىدۇ. بۇلار رۇس تۇپرىقىنى ھالاك قىلىدىغان بولدى. تاتارلار كەلسە... يا ئۆلتۈرىدۇ يا كى تۇتقۇن قىلىدۇ. ئۇ مۇقەررەر...» دېگەن خىياللار ئۇنى چىرمىۋالدى.

شۇ خىياللار بىلەن بەنت بېلۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا بالىسى تەمتىلەپ چىقىپ كەلدى. ئۇ ئانىسىغا يامىشىپ، مېنى ئال دېگەنىدەك، دادىسىغا تاتىقان كۆزلىرى بىلەن يۇقىرىغا قاراپ ئانىسىغا تىكىلدى. بالا ئىنتايىن سەبى بېلىسىمۇ، لېكىن ئانىنىڭ قايغۇسىنى بىلىدىغاندەك غەمكىن ئىدى. يېۋېراكسىيا كۆز يېشىنى زورىغا بېسىپ، بالىنى باغرىغا باستى:

— ۋانيۇشا سېنى ھەرگىز تاتارلارنىڭ قېلىغا بەرمەيمەن. فېدورنىڭ ئوغلى ھەرگىز تاتارلارغا قۇل بېلىمايدۇ! ئۇنىڭ خېتۇنىمۇ تاتارلارغا قۇل بېلىمايدۇ! — دېدى ئۇ.

شۇنداق دەپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتۇت تۆۋەندىن ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈلۈپ، ئىشكىلەر جالاق - جۇلۇق يېپىلىپ، ئۆكسۈپ يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى.

يېۋېراكسىيانىڭ يۈرىكى قارتتىدە قىلدى - دە، نېمە قىلارىنى بىلمەي بالىسىنى كۆتۈرگەن پېتى، تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ چۈشۈپ، چېرىك ئۆيگە كىردى - دە، چېرىك خانىمنى بىرنەچچە ئايالنىڭ يۆلەپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ خۇددىنى يوقىتىپ ھوشسىز ياتاتتى. كىنەز يۈرى ھەم خۇددىنى بىلمەي، ياقىسىنى يىرتىپ، ئاھ ئۇراتتى:

— ئۇنىڭ جېنىغا مەن زامىن بېلىدۇم، مەن... — دەپ ناله قىلاتتى ئۇ:

يېۋېراكسىيا ئۇلارنىڭ ئالدىدا فېدورنىڭ سادىق خىزمەتكارى ئاپۇنسانىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ نۇرغۇن جاپالارنى چەككەنلىكتىن جۈدەپ كەتكەن بېلۇپ، ئۇستىبېشى كىر، يۈز - كۆزى جاراھەت ئىدى. ئۇ ئىگىراپ تۇرۇپ:

— لەنىتى ياۋۇزلار ھەممىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. بىرنىمىزنى تىرىك قويمىدى. فېدرو مېنىڭ قولۇمدا جان ئۈزدى. مېنى

خەۋەرنى يەتكۈزسۇن دەپ قويۇپ بېرىشتى... — دېدى.

يۇپراكسىيا كۆز يېشى قىلمىدى. ئاۋازىنىمۇ چىقارمىدى. بالىسىنى باغرىغا باسقىنىچە ھېچكىمگە تىنماي كەينىگە بۇرۇلۇپ ئۆيدىن چىقتى. ئايلانما پەلەمپەيدىن يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ ھوجرىسىغا كىردى. دېرىزىنى يوغان ئېچىپ، بالىسىنى قېرىغا ئېلىپ، دېرىزە تەكچىسىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. بۇ ئىككىيلەن شۇ زامات ئۆزىنىڭ ساراي ئاستىدىكى تاشلىقىقا قاراپ ئاتتى...

يەتتىنچى باب

تۇتقۇن قىلىنغان موڭغۇللار

رەزان قوشۇنى كەڭ دالاغا بىرئاز ئېچكىرىلەپ كىردى. لېكىن شەددەتلىك بوراندا مېڭىشقا مۇمكىن بولماي، شۇ يەردە پاناھلىنىپ ياتتى. ئوتتۇرىغا چوڭ چېدىر تىكىلگەن بولۇپ، چېدىرنىڭ ئېچىدە قەۋەتلەپ سېلىنغان گىلەمنىڭ ئۈستىدە كىنەزلەر، سپاھلار چۆرىدەپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھازىرقى خىيالى قانداق قىلغاندا رۇس يېرىنى يا‌ۋدىن ساقلاپ قېلىش ئىدى. قۇتىرىغان بۇرانىنىڭ ھۇشقىتقان ئاۋازى كانايچىدىردىن بىمالال كىرىپ، كىشىنىڭ قۇلاق - مېڭىسىنى يەيتتى. ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىككى چىراغ چارسىلداپ يېنىپ تۇراتتى. چىراغ پىلىكىدىن تامچىلىغان قىزىل ئوت داستىكى سۇغا چۈشۈپ پىژ - پىژ قىلاتتى. خىزمەتكارلار تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ھېلىدىن - ھېلىغا چىراغنى پەرلەپ تۇراتتى. كېچە ى بوران ھەممۇ ئەدەپ كەتتى. شۇڭا دۈشمەن

ھۇجۇمىدىن ھېچكىمىۋ ۋايىم قىلمىدى.
ئاتلىق بىرى كەلگەندەك بولدى - دە، سەرتتىن بىراۋ كىنەزنى سۆرىدى. ئىشىك ئېچىلىپ چېدىرغا ئۇستىبېشى قار بولۇپ كەتكەن ياش لەشكەر كىرىپ كەلدى. ئۇ بېشىدىكى قار باسقان قۇلاقچىنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ:
— پېشقەدەم سپاھ راتبور كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ. ناھايىتى مۇھىم خەۋەر بار، ئەتىگە قالدۇرۇشقا بولمايدۇ، — دېدى ئۇ.
راتبورنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن ئەزەلدىن چىقىشالماي يۈرگەن بىر كىنەز ئۇنىڭ سۆزىنىڭ بېلىگە تېپىپ:
— ئۇ قانداق قىلىپ سپاھ بولۇپ قالدى؟ يا ئەۋلىيا ئەمەس ياكى جىن. ئۆزى بىلىپ مۇناستىردا ئىبادەتنى قىلسە چۇ، يەتتە خۇپتەندە ئۇنى شەيتان ھەيدەپ يۈرۈپتۇ - دە، خاتىرجەم ئۆيدە ئولتۇرماي، يۈگۈرۈپ يۈرگىنىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ قورسىقىغا پۈكۈپ يۈرگەن بىر غەرىزى بارغۇ دەيمەن، — دېدى ئۇ.
— سادىغاڭ كېتەي، بۇنداق سۆزنىڭ نېمە ھاجىتى؟ توغرا ئىشقا خۇدا گۇۋاھ دېگەن گەپ بار. ئاشۇنداق ئەزىمەتنى زور-لۇق بىلەن قاماپ، مۇناخلار ئارىسىغا قوشۇپ قويۇشتەكى مەقسەت نېمە؟ — دېدى بۇلۇڭ تەرەپتىن بىرى.
— بۇرۇنقى ئاداۋەتنى قوزغاپ نېمە قىلىسىلەر؟ ئەمدى بىر نىيەتتە بولايلى. — دېدى ئىككىنچى بىرى.
ھەممە جىم بولۇپ قالدى. ياش لەشكەر ئىشىكنى كۆتۈرۈۋېدى، چېدىرغا بەستىلىك كەلگەن راتبور كىردى. ئۇ بېشىدىكى قۇلاقچىنى قولىغا ئېلىپ، جۇۋىسىنىڭ تۈگمىسىنى يېشىپ، قېلىن ئاق ساقىلىنى سىيلاپ قويدى. ئاندىن بۇلۇڭدىكى ساندۇق ئۈستىگە قويۇلغان، ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلگەن ئىكىرنغا قاراپ

ئۇچ قېتىم چۇقۇندى - دە، رەزان كىنەزگە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— ھە، راتبور ئاقساقال، يۇقىرى ئۆت بېشىمىزغا كېلىپ چۈشتى، بەلكىم ئېيتىدىغان بىرەر ياخشىلىقىڭ باردۇر، — دېدى كىنەز ئىنكىشىۋاتقاندەك.

راتبور گىلەم ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرۇپ، سۆزىنى باشلىدى:

— مەن قېرىلىق يېڭى لەشكەر بىلەن قېلىن قوموش ئىچىگە يېشۇرۇنۇپ يېتىقانىدىم. تاتار - ماتار دېگەندىن بىرەر-سىنى قولغا چۈشۈرۈش ئارزۇيۇم بار ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ نېمە خىيالدا، قانداق كېتىۋاتقانلىقىنى بىلىش كېرەكتە. بېرىلىپ ئەزۋەيلەپ كەتتى. ئۇ يەردە تۇرۇشمۇ ئىنتايىن قىيىن بېرىلدى. يارغانچە بىزنى قار بېسىپ كەتتى. لېكىن قۇرۇق قېرىل قايتىش-قا زادىلا رايىم يېرىق ئىدى. خۇدا دېسەڭ قۇرۇق قالمايسەن، دېگەندەك، دەل شۇ پەيتتە دەھرىلەرنىڭ بىر تۈركى ئالدىمىزغا كېلىپ قالدى. ئۇلار يېرىلدىن ئادىشىپ قالدىمۇ يا كى «تىل» ئىزدەپ يېرىگەنمۇ ئەيتاۋۇر، خۇدا ئۆزى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ھەيدەپ كەلدى. بىز ئۇلارغا تۇيۇقسىز تاشلاندۇق. ئۇلار كەيـ-نىگە ئۆرۈلۈپ قاچتى. ھەر ھالدا ئىككىسىنى ئاتتىن يۇلۇۋالـ-دۇق. بىرى ئوقايلا تەسلىم بېرىلدى. ئىككىنچىسى قېرىشاۋغا چۈشكەن بۆرىدەك خېلى خىرىس قىلىپ يۇلقۇنۇپ باقتى. ئاخىرـ-دا ئۇنمۇ ئايپالتا بىلەن ھوشىنى كەتكۈزۈپ باغلىۋالدۇق.

— تىرىك تۇتتۇڭلارمۇ؟

— تىرىك تۇتتۇق. ئاندىن سوراق قىلدۇق. قارىغاندا ئەھۋالنى كۆپ بىلىسە كېرەك. لېكىن ھېچنەرسە دېيمىدى.

— ھەي، قىيناپ سېرىشنى بىلمەيسىلەر. ماڭا ئەكىلىپ بېرىڭلار، قانداق سۆزلىشىمەنكىن، — دېدى بىرى.

— مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كەلدىم.

— قېنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېرىڭلار، — دېدى كىنەز.
لەشكەر مېڭىۋل تۇتقۇنلارنى دەرھال چېدىرغا ھازىر قىلـ
دى. تۇتقۇنلارنىڭ قېلى تاسما بىلەن كەينىگە قايرىپ باغـ
لاندى. بىرى باي بولسا كېرەك، ئۇستىگە مۇۋۇت بىلەن تاشلانغان
ئەلتىرە جۇۋا كىيگەن، سېل مۇرىسىگە بەلگە تاقىغان، ئايىغىدا
ئۆتۈك بار ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى تاۋاقتەك يېلۇپ، كۆزى مۇشۇك
ياپىلاقنىڭ كۆزىدەك ئويناپ تۇرىدۇ. بېشىنى تېختىماي كىلدىڭ
لىتىپ تۇراتتى. ئۇ بوسۇغىنى ئاتلاپ كىرىشى بىلەنلا ئۆتكۈر
كۆزى بىلەن چېدىرنىڭ ئىچىنى بىر قېتىم كۆزدىن ئۆتكۈزۈپ
چىقتى. ئۇنىڭ ئويناپ تۇرغان كۆزىدىن خۇددى قېرىشاۋغا چۈش
كەن يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ كۆزىدىكىدەك تەسلىم بېلغانلىقىغا تەن
بەرمىگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئەگەر قېلىنى بېشىتۇالسا، ھازىرلا
بۇ ماكاندىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئىدى.
ئىككىنچى تۇتقۇن ئون يەتتە ياش چامىسىدىكى ياش بالا
ئىكەن. ئۇ يىرتىق جۇۋىنىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسىنى يۆگەپ
باغلىۋالغانىدى. ئۇ ئۆزى ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان بۇ رۇس
لارغا كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ قارايتتى.
كىنەزلىخار كېدىرياشنى چاقىردى.
ئۇ تۇتقۇنلارنىڭ چېكىنىڭ يېنىغا كەلدى:
— قېنى جاۋاب بەرمەمسەن؟ — دېدى ئۇ.
تۇتقۇن ھومىيىپ بىر قارىدى - دە، يۈزىنى ئۇرىۋالدى.
— ئەگەر سۆزلىمەيدىغان بولساڭ، ئوتقا باسىمىز.
— جاۋاب بېرەي.
— كىم بولسەن؟ ئىسمىڭ نېمە؟
— مەن باتۇخاننىڭ تۇمەنىدە يۈزبېشى. ئىسمىم
ئورىن - قادان.
— باتۇخاننىڭ قانچە لەشكىرى بار؟

— باتۇخاننىڭ لەشكەرلىرىنىڭ سانىنى بىلمەش تۇرۇپ ئۇنى توقسەن توققۇز يىل ساناش كېرەك.

— باتۇخان ھازىر قەيەردە؟

— ئانچە يىراق ئەمەس. سىلەرنىڭ لەشكەرلىكلىرىنىڭ ئۇدۇل تەرىپىدە. مۇشۇ يەردىن ساداقتىن ئوق ئۇزسە يېتىدىغان يەردە تۇرىدۇ.

— ئۇ قايسى تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتىدۇ؟

— باتـۇخان رۇسلارنى بويسۇندۇرۇشقا ۋە ئۇلارنـى قۇل قىلىشقا كېتىۋاتىدۇ.

— ئۇ نېمىشقا تېختاپ قالدى ياكى بىزدىن قېرىقىۋاتامدۇ؟

— باتـۇخان ھېچكىمدىن قېرىقمايدۇ. ئۇ پەقەت بۇرانىنىڭ تېخىتىشىنى كۈتۈۋاتىدۇ. رۇسلارنىڭ جەن ـ شەيتانلىرى بىزنىڭ يولىمىزنى توسۇش ئۈچۈن، قارنى ئۇچۇرۇپ، بىزگە قارشى بۇران چىقىرىۋاتىدۇ. رۇسلارنىڭ ماڭغۇسلىرىنى بىزنىڭ ئەرۋاھلىرىمىز قوغلاپ چىققان ۋاقتىدا باتـۇخان ئاتـلىنىپ، توپـتوغرا رەزانـغا باستۇرۇپ كىرىدۇ.

— موڭغۇللارنىڭ قېرىمانداىنى كىم؟

— ئۇنىڭ قوماندانى كۆپ، ئەڭ چوڭ قوماندانلار — ئۇلۇغ جاھانگىر. چىڭگىزخاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن بـولغان ئون بىر خانزادە.

— ئۇلارنىڭ ھەممىسى رەزانغا كېلەمدۇ؟.

— ياق، ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەلسە، رەزانغا سىغمايدۇ. لەشكـەرگە ئوزۇق، ئاتـقا چۆپ تاپقىلى بولامـدۇ؟ لەشكەرلـەر سەپنى كەڭ يېيىپ، ھالقىسىمان مۇھاسىرە ياساپ. قـاتـار ـ قاتار سەپ بولۇپ كېلىدۇ. ئوڭ قانىتىنىڭ ئەڭ چېتىدە شۇيبان خان، سول قاناتتا كۈيىك خان...

— رەزانغا كىم كېلىۋاتىدۇ؟

— رەزانغا ئالدى بىلەن كۆيمك خان ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىن باتۇخان كېلىدۇ.

— قالغان قىرمانداڭلار نەگە بارىدۇ؟

— ئۇلار رۇسلارنىڭ باشقا شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ ئىككىنچى تۇتقۇندىن سورىدى:

— ئىسمىڭ نېمە؟

— ئىسمىم مىسىق. نەزەر كەرىزەكنىڭ بالىسىمەن.

— ماۋۇ سېنىڭ يېزىدىشىڭ ئورىن - قادانىڭ دېگەنلىرى توغرىمۇ؟

— ئاساسىي جەھەتتىن توغرا دېيىشكە بولىدۇ.

— توغرا بولمىغان نەرى بار؟

— ئۇنى ئۆزۈڭلار تېپىڭلار، مەن ئېيتمايمەن.

— بۇ سېنىڭ باشلىقىڭمۇ؟

— ھەئە، بۇ مېنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقىم.

— قانداق قىلىپ تۇتقۇنغا چۈشۈپ قالدىڭلار؟

— باشلىقىم رۇس قىشۇنىنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەكچى بېرلۇپ، مېنى باشلاپ چىققان. بىز يېزىدىن ئادىشىپ كەتتۇق. تېنەپ يۇرگەن ۋاقتىمىزدا قىرلغا چۈشتۇق.

كىنەز ئويغا پاتتى. سېپىلار ئۇن - تىنسىز بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى. قارا بىراندەك يېپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان تاتار قىشۇنى بىلەن جەڭ قىلىش ئۇڭايغا چۈشمەيدىغانلىقىنى ھەممە چۈشەنگەنىدى.

— قېنى يەنە كىم سۆزلەيدۇ؟ نېمە مەسلىھەتچىلار بار؟ — دېدى يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ.

بۇ چاغدا قاراپ تۇرغان تۇتقۇن ئۇلارنى مەسخىرە قىلغاندەك ئېغىزىنى پۇرۇشتۇرۇپ كۈلۈپ قويدى. كىنەز يۇرى كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قاراپ قويۇپ، لىخار كۇددىياشقا بۇيرۇق قىلدى.

— هەي، كۈدرياش، ئەسىرلەرنى ئېلىپ چىقىڭلار، لېكىن ھىقتا تۇتۇۋالار. پۈتمىنى تاسما بىلەن چىڭ باغلاڭلار، ئەگەر ئادەتتىكى ئارقان بىلسا چىشلەپ ئۈزۈپ قېچىپ كەتمەسۇن. ئەمدى چىقساڭلار بولمدۇ.

كۈدرياش تۈتقۇنلارنى ھەيدەپ چىقىپ كەتتى. راتبور ئىزتىراپ ئىچىده ساقلىنى تېخىتماي سىيپايىتتى.

سىپاھلار خۇددى قۇدۇققا تاش چۈشكەندەك جىمىپ كەتتى. كىنەز يەنە راتبور بىلەن سۆزلەشتى.

— راتبور ئاقساقال، سېنىڭ لەشكىرىي ئىشلاردا تەجرىبەڭ مول. بۇ ھارام نىيەت موڭغۇللارنىڭ ھازىر ئېيتقان سۆزلىرىگە قانداق پىكرىڭ بار؟

— مۇڭغۇللار پۈتۈنلەي ماختانچاقلىق بىلەن سۆزلىدى. دەرۋەقە ئۇلارنىڭ لەشكىرىنىڭ كۆپ ئىكەنلىكى راست. بىراق لەشكىرىنىڭ مۇنچىۋالا كۆپ بولۇشىنىڭ پايدىسىمۇ بار، لېكىن ئۆزىگە چۈشلۈق زىيىنىمۇ بار. مۇنداق زور قوشۇن بىر ئورۇندا كۆپ تۇرالمايدۇ. مۇڭغۇل يىلقىلىرى تۈيمىقى بىلەن ئوتلاقلارنىڭ تېپىسىنى چىقىرىۋەتتى. ئەمدى يەنە بىرنەچچە كۈن تۇرسا، مۇڭغۇللارنىڭ يىلقىلىرى ئاچلىقتىن توڭلاپ قىرىلىدۇ. شۇڭا ھەممىسى رەزانغا ھۇجۇم قىلماي قانىتىنى كەڭ يېيىپ، باشقا شەھەرلەرگە بۆلۈنۈپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنداق قىلغانىدىلا ئۇلارنىڭ قولىغا ئاشلىق بىلەن چۆپ كۆپ چۈشىدۇ. ئەگەر بىزنىڭ كىنەزلەر بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ قوشۇننى بىر يەرگە تېپلىغان بولسا، مۇڭغۇللاردىن قورقۇشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوقتى.

— ھىلىقى مۇڭغۇلنىڭ دېگەنلىرى راستمىدۇ؟

— تاتار لەشكەرلىرىنى تۇققۇز يىل سانايسەن دېگىنى ئەلۋەتتە كۆزىنى يۇمۇپ، پوقىنى يېگەنلىك. باشقا سۆزلىرى راست بولۇشى مۇمكىن.

— سېنىڭچە ئەمدى قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

— هازىر مۇڭغۇللارنىڭ لەشكىرى بۇ يەردىن فىرونسە- كىچە سوزۇلۇپ، چېچىلىپ يېتىپتۇ، ئۇلار ئەمدى كۈچىنى توپلاپ بىزگە ھۇجۇم قىلالمايدۇ. ئەگەر ھېلىقى مۇڭغۇل يالغان ئېيت- مىغان بولسا، بىزگە قارشى بولۇپ، كۈيىك خان بىلەن باتۇ- خاننىڭ ئۆز قوشۇنلىرى تۇرغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بىز ئىككىلەنمەي ئالدى بىلەن كۈيىك خاننىڭ لەشكىرىگە ھۇجۇم قىلىشىمىز ۋە ئۇنى باتۇخاننىڭ قوشۇنىدىن ئايرىپ تاشلىشىمىز لازىم. ماۋۇ بوراندا ئۇلار بىزنىڭ يېقىنلاپ بارغىنىمىزنى بىل- مەي قالىدۇ. ئالدى بىلەن كۈيىك خاننىڭ قوشۇنىنى بىتجىت قىلىپ، ئاندىن باتۇخاننىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىمىز. دەرۋەقە بۇ ئوڭاي ئىش ئەمەس. لېكىن ئۇلار بىرلىشىۋالسا، بىزگە بەكمۇ يامان بولىدۇ.

قوماندانلار، سىپاھلار تالاش ـ تارتىشقا چۈشتى. ھەر- قايسىسى ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋېپ، باشقىلارنى قايىل قىلماقچى بولاتتى. كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچ ھەممىنىڭ سۆزىنى تو- لۇق ئاڭلاپ بولۇپ، ئاخىرىدا، راتبورنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆردى. تاڭ بەلگە بەرگەندە لەشكەرلەرنى ئاتلاندۇرۇپ، تاتارلارنىڭ سول قانىتىغا ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بەلگە بەردى.

سەككىزىنچى باب

ۋەھشىي دالادىكى جەڭ

«... ئۇستى ـ ئۇستىگە مىنگىشىپ، تەرتىپسىز ياتقان ئۆلۈكلەر دەستىدىن، بۇ يەرنىڭ تاقىر يەرلىكىنى ياكى قېلىن چۆپلۈك ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولمايتتى. شېھىتلارنى يىغىشقا ئادەم چىقمىدى. جەسەتلەر قار ئاستىدا قېلىپ، يىرتقۇچلارغا يەم بولدى. ئۇلارنىڭ ئەزىز باشلىرى ئېگىسىز قېلىپ خارلاندى. بەزى يەرلەردە خۇددى كىشىلەر تەرىپىدىن دۈۋىلەپ قويغاندەك جەسەت تاغلىرى ياسالدى».

(باتۇخاننىڭ بېسىپ كېلىشى توغرىسىدىكى ئۇقايەت. XIII ئەسىر)

تاڭ سۇزۇلگەن چاغدا پۈتۈن قوشۇن جەڭگىۋار ھالەتكە ئۆتكەنىدى. لەشكەرلەر تۈن بويى قار ئاستىدا يېتىپ چىقتى، تاڭغا يېقىن بوران بېسىلىپ، قار لەپىلدەپ يېغىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىمۇ تاڭ بەلگىسى بولغان شەپەق لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قار ئارىسىدىن شۇڭغۇپ يەر يۈزىگە ئۆزىنىڭ يورۇقىنى يەتكۈزگەنىدى. لەشكەرلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئۈستىدىكى قارلارنى قېقىشتۇرۇپ، قورال - ياراقلىرىنى رەتلىدى. بەزىلەر ساۋۇتلىرى كىيدى.

كىنەز يۇرى ئىنگىۋاربۇنچ لەشكەرلەر سېپىنى ئايلىنىپ كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرەتتى. لەشكەرلەر غاز بېلۇپ تىزىلغانىدى.

بىر چاغدا سۇكۇناتلىققا چۆمگەن ھاۋانى يېرىپ كىنەزنىڭ ۋەزمىن ئاۋازى ياڭرىدى:

— قېرىنداشلار، ئىنىلار، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنمىگەن جەسۇر ئوغلانلار، مېنىڭ سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار! ياۋۇز دۈشمەن قىلىچىنى شىلتىپ، بېسۇغىمىزغا كېلىپ قالدى. ئەزەلدىن بىز بىلەن ھېچقانداق ئاداۋىتى بولمىغان بۇ ياۋ تىنچ ياتقان خەلقنىڭ ئۈستىگە نېمە ئۈچۈن باستۇرۇپ كېلىدۇ؟ ئۇلار بىزنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىمىزنى ۋەيران قىلماقچى.

ئۇلار پۈتۈن دەشتى قىپچاقنى ئىشغال قىلغانىدى. ئەمدى بىزنىڭ تۇپراقىمىزغا قول سالماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەقسىتى بىزگە ئېنىق، بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنى كۆيدۈرۈپ تالان-تاراج قىلماقچى. تىنچ ياتقان رەزانىڭ كۈلىنى كۆككە سورىماقچى. ئەمدى كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئانا تۇپراقنىڭ، يەر - سۇيىمىزنىڭ، يۇرت - ماكانىمىزنىڭ، خوتۇن - بالىلىرىمىزنىڭ، ئانىلىرىمىزنىڭ تەقدىرى سىلەرنىڭ قولۇڭلارىدا. ياۋۇز دۈشمەن ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى. ئۇلارنىڭ ئەسكى يادى تېزرەك رەزانغا بېسىپ كىرىپ، ئىسسىق ماكان، ياخشى تاماققا ئېرىشىش. دۈشمەن مانا ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. ھازىر تۇرۇش باشلىنىدۇ. بىرىڭلارمۇ چېكىنمەڭلار! قېرىنداشلار، مەن ھەر دائىم سىلەر بىلەن بىرگە ئاخىرقى بىر تامچە قېنىم قالغىچە تۇرۇشىمەن. بۈۋىمىز ئىنگىۋارسۇيا توسالۇبچىنىڭ ئانا ماكانى ئۈچۈن ئالغا!

كىنەزنىڭ چىرايى ۋەزمىن، قاپقى سەل چۈشكەن بولۇپ سىمۇ، ئۇنىڭ تىكىلىپ تۇرغان ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن يەنىلا جەسۇرلۇق ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى. ئۇ سۇغۇققا چىدىمايلا پىترلاپ، ئېغىزدۇرۇقنى چاينap، تىزگىننى سىرىپ تۇرغان چىلان تورۇقنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ، ئىككىنچى قولى بىلەن قىلىچنىڭ دەستىنى تۇتتى.

لەشكەرلەر ئۇنىڭ سۆزىگە قىسقا - قىسقا جاراڭلىق ئاۋازدا جاۋاب بېرىپ:

— ئاداققچە ئۇرۇشىمىز، بىزدىن غەم قىلما، ھەرگىز چېكىنمەيمىز، ئەگەر بىز چېكىنسەك ئوكا دەريasi كەينىگە يانسۇن! — دېيىشتى.

مىڭبېشى، يۈزبېشىلار ئۆز سەپلىرىنى ئارىلاپ، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار توغرىسىدا قىسقا - قىسقا چۈشەنچە بېرەتتى.

ھازىر لەنتى مۇڭغۇللارغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىمىز!
ياۋۇ قوشۇنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئۇلارنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايمىز. ئالدى بىلەن بىر قانىتىنى بىتچىت قىلىپ، ئاندىن ئىككىنچى قانىتقا ئۆتىمىز. قەيسەر بۇلۇڭلار! ئېسىلغۇلاردا بۇلسۇنكى، مۇڭغۇللار ئىنتايىن ھىيلىگەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش ئۇسۇلى كۆپىنچە ھايۋانلارغا ئوخشايدۇ. بەزىدە ئالدى - كەينىگە قارىماي قاچىدۇ. قوغلىساڭ يوشۇرۇن ئوزاققا چۈشۈرىدۇ. قاچقانلارنى ھەرگىز قوغلىمىغلار. ئۆز ئورنىغلاردا تۇرۇپ ئۇلارنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىنى كۈتۈۋېلىڭلار. ئەنە شۇ چاغدا ئۇلارنى چېكىندۈرۈشكە بولىدۇ، ـ دەپ ئەسكەرتىش بېرەتتى ئۇلار.

ئۇستىبېشىنى ئاپئاق قىراۋ باسقان، سۇمباتلىق لەشكەرلەر نەيزە ۋە ئايپالتىلىرىغا تايىنىپ تۇرۇپ، باشلىقلار-نىڭ سۆزىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلايتتى. بۇلارنىڭ كۆلپەتلىك تۇرمۇش ئىچىدە ھايات كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى بىر قاراپلا بىلگىلى بولاتتى. كىيگىنى كونىراپ، مايلىشىپ كەتكەن چەكمەن جۇۋا، بەللىرىنى ئىنچىكە تاسمىلار بىلەن تارتىپ باغلىغان، بەلباغ-لىرىغا ياغاچ غىلاپلىق پىچاقلارنى ئاسقان، پۇتىغا چورۇق تارتقان، تىزىغىچە لاتا بىلەن يۆگەپ، سىرتىنى كەندىر يىپ بىلەن ئايلاندۇرۇپ باغلىغانىدى. ئۇلار ھېچبىر قورقۇنچسىز رەزان تۇپرىقىنى قوغداش ئۈچۈن ئاتلىنىپ كەلگەن بولۇپ، ھەممىسى بىر قەدەم چېكىنمەي دۈشمەن بىلەن ئاداقىنچە ئېلىشماقچىدى.

لەشكەرلەر ئالدىدا كۆرۈنگەن تۆپىلىكنىڭ ئەڭ ئېگىزىگە قاراپ ياماشتى. كۆلتۇك قار تىزدىن ئاشاتتى. ئالغا ئىلگىرى-لەش ئىنتايىن مۇشكۈل ئىدى.

لەشكەرلەرنىڭ ئالدى تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە، ئەمدىگىنە

چىقىپ، كەينىدىكىلىرى ئېلىنى ئولگۇرمىگەنىدى. توساتتىن تىنچ دالا ئاسمىنىدا،

— رۇس، رۇس، — دەپ ۋارقىرىغان چۇقان يىراقتا كەتتى.

چۇقان سالغانلار راتېۋرنىك يېنىدا كېلىۋاتقان ھېلىقى تۇتقۇن مۇڭغۇللار بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئادەملىرىگە خەۋەر بەرگەنىدى. بۇ ئاۋاز چاقماق تېزلىكىدە ئوك - سول ۋە ئوتتۇرا دىن تەكرار ئېيتىلىپ پۈتۈن دالاغا يېيىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا پۈتۈن دالا چۇقان ئىچىدە قالغاندەك بولدى. قېلىن قار ئاستىدا ئۇخلاپ ياتقان دالا بىردىنلا ئويغانغاندەك بولۇپ، قار ئاستىدىن تۇرغان ئادەملەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ ئاۋازىمۇ ئاڭلاندى. شۇندىن كېيىن نۇرغۇن ئاتلارنىڭ دالا نەرەپكە، يەرنى تىترىتىپ چېپىپ كەتكەنلىكى كۆرۈندى. ئۇلار بىرئاز يىراقلاشقاندىن كېيىن، سەھەر تۇمانى ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولدى. بىر چاغدا دۇپۇرلىگەن ئاۋازلار تىنجىپ پەقەت يىراقتىن ۋارقىرىغان چۇشىنىكسىز ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇردى. ئاخىردا ئۇمۇ بېسىلىپ ئەتراپ جىمجىت بولۇپ قالدى.

— مەلئۇن تاتارلار! نېمىشقا چېپىپ كېتىپ قالدى، بىزدىن قورقتىمۇ؟ ياكى بىزنى كەينىدىن قوغلايدۇ دېيىشتىمۇ؟ — دېدى رۇس لەشكەرلىرى.

يۈزبېشىلىرى لەشكەرلەرگە قانداق مۆكۈنۈپ يېتىش لازىملىقى توغرىسىدا چۈشەندۈردى.

رۇسلارمۇ موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىنى كۈتۈپ، مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ، قار ئىچىدە يېشۇرۇنۇپ ياتتى. قىزىل قۇياش شەرقىي ئۇپۇقتىكى قېلىن بۇلۇتنى يېرىپ چىقتى. ئۇنىڭ بۇلۇتلار قاتلىمىنى يېرىپ ئۆتكەن ئالتۇن نۇرلىرى كۆمۈش قار ئۈستىدە جىلۋە قىلىپ، پۈتۈن دالانى يورۇق قىلىۋەتتى.

يىراقتىن سەپ تۇزگەن مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇلار لەيزىسىنى بۇ تەرەپكە قارىتىپ يالىڭاچلانغان قىلىچىنى ئوڭ مۇرىسىگە قويۇپ، ھۇجۇمغا يۈزلەنگەندەك ئىدى.

رۇسلار بىرلەچچە تۆپىلىكلەرنى ئىستىھكام قىلىپ قار ئىچىدە تىۋىش چىقارماي ياتتى.

بىر ھازادىن كېيىن موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ بىر خىل رېتىم بىلەن چاپقان تۇياق ئاۋازى ئاڭلاندى. كەينىدىنلا مىڭلىغان ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن ئاۋازىدىن خۇددى يەر تەۋرىگەندەك بولۇپ، يەر تېگىدىن گۈرۈلدىگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. قۇيۇندەك چاپقان ئاتلاردىن كۆتۈرۈلگەن قار توزانلىرى ۋە ئاتلارنىڭ تىنىقىدىن كۆتۈرۈلگەن ھورنىڭ ئىچىدە قالغان موڭغۇللار چۇقان سېلىشىپ رۇس لەشكەرلىرىنىڭ ئۇستىگە يوپۇرۇلۇپ كەلدى.

— قى قۇۋ، قى قۇۋ ئۇراخ! — دەپ ۋارقىرىغان ئىنتاۋىن يېقىنسىز ئاچچىق ئاۋازلار ئاڭلاندى.

ئۇلار ھەش - پەش دېگۈچە رۇسلار ياتقان تۆپىلىكلەرنىڭ ئېتىكىگە ئۆرلەشكە باشلىدى. ئالدىنقى رەتتىكى بىرنەچچە ئاتلارنىڭ سورۇنۇپ يىقىلغانلىقى كۆرۈندى. باشقىلار ھېچنەرسىگە قارىماي، تاشقىنىدەك بېسىپ كېلەتتى. ئىنتايىن يېقىن قالدى. يەنە يىگىرمە قەدەم قالدى دېگەندە رەزان قوشۇنى:

— تۇر، رەزان ئالغا! — دەپ ۋارقىراپ دۈشمەنگە قارشى تاشلاندى.

موڭغۇل ئاتلىرى ئۇركۈپ كەتتى. بەزىلىرى بوي بەرمەي كەينىگە بۇرۇلۇپ قاچتى. بەزىلىرى ئاسمانغا چاپچىپ ئۇستىدىكى ئادەمنى يىقىتتى، كۆپچىلىكى ئۆزىنى تۇتالماي كەلگەن پېتى رۇسلارنىڭ نەيزىسى بىلەن ئايىپالتىسىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ يەر چىشلىرى.

رۇسلار جان پىدالىق بىلەن ئۇرۇشتى، رۇسلار موڭغۇللارنىڭ تېرە جۇۋىلىرىنى پارە - پارە قىلىپ، ساۋۇتلىرىنى ماكچايتىپ ئاتتىن يۇلۇۋالدى. تاتارلارنىڭ ئەگرى قىلىچلىرى ھاۋادا يالتىرايتتى. ئۇلار بىر ئازدىن كېيىن چوڭ سادا قىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئوق ئۇزۇشكە باشلىدى. رۇس لەشكەرلىرى قان كېچىپ ئۇرۇش قىلدى. يىقىلغانلار قايتا ئورنىدىن تۇرۇپ، دۈشمەن بىلەن تا ئاخىرقى نەپىسگىچە ئېلىشتى. ئەنە شۇنداق قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، موڭغۇل لەشكەرلىرىنى تۆپە-لىكنىڭ ئۈستىدىن تۆۋەنگە قاراپ سالجىتتى.

رەزان لەشكەرلىرى ئۈستۈنلۈككە ئۆتتى. موڭغۇللار رۇس-لارنى بىردىنلا چېكىندۈرەلمىدى. رۇس قوشۇنلىرى تېخىمۇ غەيرەتلىنىپ، جاندىن كېچىپ، ئۆزىنى دۈشمەنگە تەلۈملەرچە ئاتتى. ئاخىرى موڭغۇللارنىڭ سانجاق - سانجاق كىرىشىپ كەتكەن ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى يېرىپ، ئىككىسى تەرەپكە چېكىندۈرۈپ، ئارىسىغا كىرىشكە مۇۋەپپەق بولدى.

بىر چاغدا داڭنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. موڭغۇل يۈزبېشى-لىرىنىڭ قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ چاغدا تاتار لەشكەرلىرى بىردىنلا كەينىگە چېكىنىشكە باشلىدى. ئۇلار جەسەتلەر ئۈستى - ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ كەتكەن تۆپىلىك-لەردىن سىرغىپ چۈشۈپ، دالاغا قاراپ ماڭدى. بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرالماي، قانسىراپ ياتقان ئاتلار ساينىڭ تېشى-دەك ياتاتتى. بەزى ئاتلار ئۈزەڭگىگە پۇتى ئىلىنىپ قالغان ئادەملەرنى سۆرەپ، دالا تەرەپكە جېنىنىڭ بارىچە چېپىپ كېتىۋاتاتتى.

رۇس لەشكەرلىرىمۇ چېكىنىشكە باشلىدى. چۈنكى لەشكەر-لەر سانى ئىنتايىن ئاز قالغانىدى. سوقۇشتا ھەر ئىككىلا تەرەپ ئېغىر تالاپەت كۆردى. ئۇرۇش بولغان مەيدانىنىڭ ئۈستى جەسەتلەر تۆپىلىدىن كۆرۈنمەي قالدى.

توققۇزىنچى باب

رەزانغا يۈرۈش

باتۇخان لەشكەرلىرىنى كەينى - كەينىدىن شىمالغا قاراپ ئاتلاندۇردى. ھەربىر قوشۇنغا مەخسۇس چاپارمەنلەرنى بەلگىلىدى. خان چېدىرىغا سوقۇش بۇلۇڭاتقان يەرلەردىن كۈن ئارىلاپ خەۋەرچى نۆۋۈكەرلەر كېلىپ، ئۇرۇش ئەھۋالىنى بايان قىلىپ، جاھانگىرىنىڭ يېڭى بۇيرۇقلىرىنى ئېلىپ مېڭىپ تۇردى.

نەچچە كۈندىن بېرى تەختىماي چىققان بۇران يولدىكى چاپارمەنلەرنى ئۇدۇل كەلگەن تۆشۈكنى پاناھ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. لەشكەرلەرمۇ ئىلگىرىلەشكە ئامالسىز قالدى. ھەتتا باتۇخان ئۆزىنىڭ «غالىبلار» تۇمەنى بىلەن سۇبىتاينىڭ «جېنىدىن تەيغانلار» تۇمەنلىنىڭ تۇرغان ئورنىنمۇ بىرنەچچە كۈندىن كېيىنلا ئاران بىلدى.

لەشكەرلەر ماڭالماي يېتىپ قالدى. ئاتلارنىڭ يەيدىغان ئوت - چۆپىنىمۇ تايىنى قالمىغان بولۇپ، چوڭقۇر، قاتتىق قارنى ئېچىپ چۆپ تېپىش ئاتقىمۇ قىيىن ئىدى. باتۇ ئۆزىنىڭ قاراۋۇللىرىنىڭ ئاتلىرىغا زاپاس ئاشلىقتىن بۇغۇز بەرگۈزدى. ئەگەر بۇران يەنە بىرنەچچە كۈن توختىماي سېقىسا ئۇ چاغدا ئاتلار تامام ئۆلۈپ تۈگەيتتى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە پۈتۈن مۇڭغۇللار قېشۇنىنىڭ ھالاك بۇلۇشى ئېنىق ئىدى.

سوغۇق جېنىدىن ئۆتكەن مۇڭغۇللار:

— ئالغا باسايلى، رەزانىنى تېزرەك ئالايلى! — دەپ بويۇنلىرىنى سوزۇشاتتى.

باتۇخان ۋە باشقا چوڭ - چوڭ خانلارغا قايتىدىن كىگىز ئۆيلەر تىكىلدى. ئۆيدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى مەيلى خان ياكى ئاددىي پۇقرا بولسۇنمۇ قارىماي، كۈلخان يېنىغا يىغىلىدىغان بولدى. ئوچۇق تۇرغان ئۆينىڭ بىر چېتىگە قار چۈشۈپ تۇراتتى. شامال ئۇرۇپ، سىرتقا چىقالمىغان ئىس ئۆيى ئىچىنى ئايلىنىپ كۆزنى ئاچقۇزمايتتى.

باتۇخان دۇم يېتىۋېلىپ، ئالدىدىكى يالتراق قەغەزدىن كۆزىنى ئالمايتتى. قەغەزگە رۇس يەرلىرىدىكى شەھەرلەر، شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى يول، دەريالار سىزىلغانىدى. ئۇ شۇنىڭغا قاراپ قوشۇننىڭ بۈگۈن - ئەتە ماڭىدىغان يوللىرىنى مۆلچەرلەپ ھېسابلاۋاتقاندەك ئىدى.

خانلار، مىڭ باشلىرى باتۇخاننى قورشاپ ئولتۇراتتى. كۆپچىلىكى زۇۋان سۈرمەي باتۇنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، ئاندا - ساندا بىر ئېغىزدىن قوشۇمچە قىلىپ قويىاتتى.

شۇنداق ئولتۇرغان چاغدا باتۇخاننىڭ ئەۋەتكەن چارلىغۇ-چىلىرى يېتىپ كەلدى. بېشىغا يىرتىق تۇماق، ئۇستىگە ئۇزۇن جۇۋا كىيگەن، بېلىنى تاسما بەلباغ بىلەن باغلىغان ياشانغان بىر نۆۋۈكەر سىرتتىن ئۇستىبېشى قار پېتى كىرىپ كەلدى. ئۇ ئېتىكىنى تۇرۇپ ئوت يېنىغا كېلىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى - دە، يېڭىنى سەل يۇقىرىغا تارتىپ، قېتىپ كەتكەن قوللىرىنى ئوتقا قاقلىدى.

ئۇ ئولتۇرۇشى بىلەنلا باتۇخانىڭ سورىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بەردى:

— بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان، دەل ئالدىمىزدىكى سايلاردا رۇسلار ئورۇن تۇتۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق قاراڭغۇ تۇندىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قالمىسۇن يەنە، — دېدى ئۇ.

— يەنە نېمىلەرنى بىلدىڭ؟

— بىزگە يېقىنراق سول قاناتتا كۆيىڭ خانىنىڭ ئىككى تۇمەنى كېلىۋاتىدۇ. نۆۋۈكەرلەر نارازى بولۇپ يۈرسە كېرەك. ئۇلار بوران بېسىلغىچە قار ئىچىنى پاناھ قىلىپ تۇرايلى، بولمىسا ئاتلىرىمىز قىرىلىپ كېتىدۇ دېيىشىدىغان ئوخشايدۇ. كۆيىڭ خان بۇ سۆزلەرگە قۇلاق سالماي، ئالغا ئىلگىرىلەشىڭ خىيالىدا ئىكەن. ئۇ: «بىز رەزانغا باتۇخاندىن بۇرۇن يېتىۋالايلى، بولمىسا، ئۇلار بىزگە ھېچنەرسە قويمايدۇ. رەزاندا تاماقمۇ، ئىچكۈلۈكمۇ، ئالتۇنمۇ، خوتۇنمۇ كۆپ. ئۇلارنى باشقىلاردىن بۇرۇن ئىگىلەيلى... دەيدىكەن.

باتۇخان بۇ سۆزگە نىسبەتەن سىر بەرمەي:

— كۆيىڭ خانىنىڭ رەزانغا قاراپ ئىنتىلگىنى ناھايىتى ياخشى. بۇ باشقىلارغا نەمۇنە بولىدىغان ئىش ئىكەن. رۇسلارنىڭ بۇنداق چوڭ شەھەرلىرىنى تېز ئىشغال قىلىش ناھايىتى ياخشى. ھازىر كۆيىڭ خانىنىڭ تۇرغان ئورنىنى بىلەمسەن؟ ئۇنى تېپىپ بارالامسەن؟ — دېدى.

— تاپىمەن.

— سۇبىتاي باھادىر ساڭا مېنىڭ مۆھۈرۈم بېسىلغان قەغەزنى بېرىدۇ. ئۇنى تېزدىن كۆيىڭ خانىنىڭ قولىغا يەتكۈز. مېنىڭ مۇنۇ يارلىقىمنى ھەم ئېيتقىن. كۆيىڭ خانىنىڭ لەشكەرلىرى تېز ئاتلانسۇن. يولىمىزنى توسۇپ ياتقان رۇس لەشكەرلىرىنى تېپىپ، شۇ جايدىلا يەر بىلەن يەكسان قىلسۇن. ئەگەر كۆيىڭ خان كۆچۈم يەتمەيدۇ، دېسە تېز ماڭا خەۋىرىنى بەرسۇن. ئۇ چاغدا سۇبىتاي باھادىرنىڭ تۇمەنىنى ئەۋەتىمەن. ئۇ كۆيىڭ خانىنىڭ يارىدىمىسىزلا ئۆزى بىر تەرەپ قىلالايدۇ.

يانپاشلاپ ياتقان سۇبىتاي باھادىر قوينىدىن كىچىككىنە ئالتۇن قۇتىنى ئېلىپ، ئاغزىنى ئېچىپ ئىچىدىن مۆھۈر بىلەن

سۇرۇخنى ئالدى ۋە ئالقانچىلىك قەغەزگە مۆھۈرنى باستى، قېرى نۆۋۈكەر قەغەزنى ئېلىپ، يىرتىق تۇماقنىڭ ئىچىگە تىقتى - دە، ئېگىشىپ بېرىپ ئىشىكتىن چىقىپ كەتتى.

تۇن نىسپىي بولغاندا، باتۇخاننىڭ كىگىز ئۆيىگە يەنە بىر چاپارمەن كىرىپ كەلدى. ئۇ كۆك چەكمەن كىيگەن، قارا قۇمچاق، بەستلىك كەلگەن يىگىت ئىدى. ئۇ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ئۆيىنىڭ ئىچىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرۈتۈپ چىقتى - دە:

— سۇبىتاي باھادىر كىم بولىدۇ، — دېۋىدى، يەردە ياتقان، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىنىڭ بىر چېتى شارتتىدە ئېچىلدى - دە، سۇبىتاي باھادىرنىڭ يالغۇز كۆزى ئۇنىڭغا قادالدى.

— مەندە ئىشىڭ بارمىدى؟

— باتۇر، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچ. مەن ساڭا قايغۇلۇق خەۋەر ئېلىپ كەلدىم.

— ئېيتىڭ، — دېدى باتۇخان.

— مەن كۈيىمىڭ يېنىغا كېتىۋاتاتتىم. يولدا ماڭا سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئوغلى، ئاتاقلىق قەھرىمان ئورۇن - قادان يولۇقۇپ قالدى. يېنىدا تۆت نۆۋۈكىرى بار ئىكەن...

— تۆققۇز نۆۋۈكەر بىلەن كەتكەن.

— ھەممىمىز ساي ئىچى بىلەن كېتىۋاتاتتۇق. يەردىن چىققاندەك تۈيۇقسىزدىن رۇسلار چىقىپ ھۇجۇم قىلدى. ساڭ جەھەتتىن ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. مېنى نۇرغۇن رۇسنىڭ ئىچىدىن ئېتىم ئاران دېگەندە قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. قىرغاقتا چىقىپ ئېتىمنى باغلاپ قويۇپ، قايتا ساياغا چۈشتۇم. كەلسەم ئۇچ نۆۋۈكەرنىڭ ئۆلۈكى ياتىدۇ، بىراق بالاڭنىڭ جەسىتىنى تاپالمىدىم. ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ كەتتىمكىن؟ ئۇنىسىنى

بىلمىدىم. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە مىسىق دېگەن ياش قىپچاق يىگىتمۇ يوقالدى.

سۇبتاي باھادىر غەزەپتىن لاغىلداپ تىترەپ، چىرايى ئۆڭۈپ، ئېگىشكەن پېتى ئولتۇرۇپ قالدى. پارقىراپ تۇرغان يەكچەشمە كۆزى تۆختىماي چىمچىقلاپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ يالغۇز كۆزىدىن چىققان ياش سەت يۈزىنى بويلاپ ئېقىشقا باشلىدى...

ئوننىچى باب

جەسەت دالا

ئۇگدەپ ياتقان موڭلۇق دالا.
ئۇستۈڭدە ياتقان سانسىز جەسەت.
ئېيتقىن نەدىن بولدى پەيدا؟
(پۇشكىن)

ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياش كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭدىن تۆكۈلۈۋاتقان قىزىل نۇر بىپايان دالانى سۆيۈپ ئوتتۇپ، تۈن ئۇيقۇسىدىن تېخىچە ئويغانمىغان دالانى ئەركىلەتكەندەك بولدى. دالا ئۇستىدە يېيىلىپ ياتقان قېلىن تۇمان قۇياش نۇرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاستا - ئاستا تارقاپ كەتتى. باتۇخانغا تاك سەھەردە يېتىپ كەلگەن چاپار-مەن كۈيىك خانىنىڭ رۇسلار بىلەن جەڭ قىلغانلىقىنى ئېيتىۋاتاتتى. رۇسلار راستىلا مانغۇس جىلغىلىرىدىن مەدەت ئالغاندەك، ئوڭ - تىرىلىشىگە قارىماي ئۇرۇش قىلدى. بىزنىڭ نۇرغۇن ئادەم ۋە ئاتلىرىمىزنى پالتىلىرى بىلەن چېپىپ ئولتۇردى.

كۈيمك خانىنىڭ لەشكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىغا ئۆرۈلۈپ قاچتى. كۆرۈلگەن تالاپەت ئىنتايىن ئېغىر، دېگەن خەۋەرلەرنىڭ ياقىسىنى ئاۋاملارمۇ ئاڭلىدى.

باتۇخان ھۇزۇرىدىكى خانلاردىن پىكىر ئالدى. ئاخىرىدا سۆبەتاي باھادىر بىلەن مەسلىھەتلەشتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك كۈيمك خان رۇسلارغا قايتا ھۇجۇمغا ئۆتۈش، دېگەندىن ئىبارەت بولدى. بىراق باتۇخان بۇ پىكىرنى ماقۇل كۆرمىدى.

— كۈيمك خان ئازغىنە رۇسلار ئىگىلەپ تۇرغان بىرنەچچە تۆپىلدىكنى ئالالمىدى. ئەمدى قورغىنى مۇستەھكەم رەزانىنى قانداق ئالالىسۇن؟ ئۇ پۈتۈن مۇڭغۇل شەنىگە داغ چۈشۈردى. ئابرويىنى يەرگە ئۇردى. ئۇ ئەمدى رۇسلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئېسىنى يىغىۋالغىنى تۈزۈك. ئۇ قاچمەن دەپ يىرتىۋالغان ئىشتىنىنى يامىۋالسۇن. ئەمدى سىلەرگە بۇيرۇق: «غالىبلار» تۈمەنىم بىلەن سۆبىتاي باھادىرنىڭ «جېنىدىن تويغانلار» تۈمەنى دەرھال ئاتلىنىپ، رۇسلار ياتقان تۆپىلدىكلەرنى ئىگىلەپ، توختىماستىن رەزانغا قاراپ ئىلگىرىلىسۇن. كۈيمك خاننى ئەمدى كۈتۈپ ئولتۇرالمايمىز. مېنىڭ سىگلىم ئۆزۈم بىلەن بىرگە ماڭسۇن. ئۇرۇشنى ئۆزۈم كۆزىتىپ ماڭىمەن. تۇتقۇن ئېلىپ ئاۋارە بولمايمىز. ئۇرۇش مەيدانلىرىدا كۆپ تۇرۇشقا بولمايدۇ. يولدا ئات سۈۈتقاندىن باشقا توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەيمىز. خانلىرىمىز كىگىز ئۆيلىرىنى رەزان قورغىنىنىڭ تاق تۈۋىگە ئاپىرىپ تىكسۇن، — دېدى ئۇ.

بوران لىپىدە قىلىپ بېسىلىپ قالدى. ئەڭ ئاخىرقى بۇلۇتلار جەنۇب تەرەپكە سوزۇلۇپ، ئۇپۇققا باش قويدى. زۇمرەتتەك كۆك ئاسماندىكى قۇياش بىپايان دالاغا كۈلۈپ قارايتتى.

مىڭلىغان ئادەملەر بىلەن ئاتلارنىڭ جەسەتلىرىنى ئۆز قويىنىغا ئېلىپ، ئۈستىگە كۈمۈش قاردىن يوپۇق ياپقان بۇ چەكسىز

دالا هېچنېمه كۆرمىگەندەك سۈكۈت ئىلكىدە قۇياش نۇرى بىلەن ئويناشىپ ياتاتتى.

يېڭى ياغقان يۇمشاق قارنىڭ يۈزىدە، خۇددى ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك يول سېلىپ، يۈگۈرۈپ يۈرگەن بۆرىلەر كۆرۈنەتتى. قېرى بۆرىنىڭ كەينىدىن قاقىرىدەك تىزىلىپ، يالغۇز ئاياغ يول بىلەن بىر توپ بۆرە كېتىۋاتاتتى. ئۇلار ئاندا ـ ساندا توختاپ قانىنىڭ ھىدى كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ تۇمشۇقىنى سوزۇپ ئاچكۆزلۈك بىلەن قارايتتى.

مۇڭلىنىپ ياتقان ئۆلۈكلەر ساينىڭ تېشىدەك دۆۋىلىنىپ تۇرۇشاتتى. مەيدان يۈزى ئوي ـ چوڭقۇر، تېخى جان تەسلىم قىلمىغان بەرەر ـ سەرەن يارىدارلارنىڭ ئىڭرىغان ئاۋازىدىن ئاڭلىنىپ قالاتتى. يەمچۈك ئىزدىگەن بۆرىلەر شۇ ئاۋازنى ئاڭلاپ، بىردىنلا كېلىشكە پېتىنالماي ئەتراپنى ئەگىپ يۈرەتتى. لېكىن ئۇلار ئەپلەپ دەسسەپ بارغانسېرى ئۆلۈكلەرگە يېقىنلاشماقتا ئىدى. بىرىنىڭ مىدىر قىلغىنىنى سېزىپ قالسا، شۇ زامان بىر تەرەپكە بۇرۇلۇپ قېچىشاتتى.

كۆك ئاسمان بىلەن يەر يۈزىنى قاپلاپ كەتكەن قاغا ـ قۇزغۇنلارمۇ، ئىككى تەرەپكە ئايرىلىپ ئۇچۇپ يىراقتا بىرنېپ قونۇشاتتى ـ دە، بىر پەستەن كېيىن، ئاستا يورغىلىشىپ، بىردىن ـ ئىككىدىن بولۇپ ئۆلۈكلەرگە يەنە يېقىنلىشاتتى. بەزى يەردىكى يارىدارلار مىدىرلاپ قالسا ئۇلار قاق ـ قاق قىلىپ ھۇركۈپ جاھانغا بېشىغا كېيىپ، كۆككە قاراپ كۆتۈرۈلىشەتتى.

بۆرىلەر يىغىلىپ سايغا چۈشتى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇلار يۈگۈرۈشۈپ قايتىپ چىقتى ـ دە، كەڭرى دالاغا قاراپ كەتتى. بۇ چاغدا سايدىن بىر سالتاك ئاتلىق كىشى چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ مىنگىنى جەرەن ئايغىر بولۇپ، يېتەكتە يەنە بىر ئېتى

بارئىدى. ئات ئۇستىدىكى بۇ ياش مەيداننىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن ئىككى چەتكە تەڭ قاراپ ئاستا كېلىۋاتاتتى. ئۇ جەسەتلەر ئۈستى - ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ كەتكەن يەرگە كەلدى - دە، تېخىتاپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى. ئۇ قانداقتۇ بىر تەۋسىنى سەزگەندەك بولدى. بۇ چاغدا سەل نېرىدا يېرىمى قارغا كۆمۈلگەن ئاقساقاللىق بىرىگە كۆزى چۈشتى.

يىگىت دەرھال ئاتتىن چۈشتى - دە، ھېلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا باردى.

— راتبور هاياتمۇ سەن؟ كۆزۈڭنى ئاچ! — دېدى - دە، قوينىدىن كىچىك سۇداننى ئېلىپ ئۇنىڭ ئاغزىغا تەڭلىدى.

راتبور سۇنى ئالدىراپ - ئالدىراپ يۇتتى - دە، چۆچۈپ - چوچۈپ ئەپەس ئېلىپ، ئاندىن كۆزىنى ئاچتى.

— ئورنىڭدىن تۇر! بېشىڭنى كۆتۈر! موڭغۇللار مۇشۇ ئەتراپتا تىمىسقىلاپ يۈرىدۇ.

— ئۆزۈڭ كىمسەن؟

— مەن رۇمان، رەزان كىنەزىنىڭ ئوغلىمەن... ئېسىڭدىن چىقىپ قالدىمۇ، ئىككىمىز بىرگە ئېيىق ئوۋلىغان ئىدۇققۇ.

— مەن تۇرالمايۋاتىمەن، مېنى يۆلىسەڭ...

راتبور ئىگىزاپ ئورنىدىن تۇردى. رۇمان ئۇنى كۆتۈرۈپ، يۆلەپ يۈرۈپ مۆڭگۈل ئېتىغا مىندۈردى. ئاندىن ئۆلار بۇرۇلۇپ سايغا چۈشتى - دە، ئۆز يېرىغا راۋان بولدى.

يىرتقۇچلار بىلەن قاغا - قۇزغۇنلار كەڭ دالانى بېشىغا كېيىپ، جەسەتلەر ئۈستىدە بەزمە قۇرۇشماقتا ئىدى.

بەشىنچى قىسىم

رەزان يانغىن ئىچىدە

مۇقەددەستۇر تۇغۇلغان يەر،
ئەزىز ۋەتەن، سۆيۈملۈك دىيار.
سېنى دېسە جېنىنى بەرمەي،
تۇرار چىداپ قانداق بىر ئەر!...
(ۋ. ژوكوۋسكى)

بىرىنچى باب

پالتىسىز دىكلار نى چىك تۇتۇشلار

ساۋېلى دىكارۇس بىر بەسىپ - ئىككىي بەسىپ رەزانغا قايتىپ كېلىۋاتاتتى. خۇددى كىپەن كىيگەندەك، مۇگدەپ ياتقان ئاپئاق دالادا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغۇدەك تىرىك جان يوق ئىدى. بەزىدە ياپراق تاشلاپ يالىڭاچلىنىپ قالغان تېرەك لەر، شۇرلغان قار بىلەن كۆمۈپ تاشلىغان ساي ۋە جىلغىلار كۆزگە چېلىقاتتى. ناگاندا، بىر يىراقلاردا يالغۇز يۈر-

گەن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇلار قانداق قىلىپ ھايات قالغان رەزانلىقلار كىن؟ ئۇلار ئۆز ماكانلىرىغا قايتماقتا.

بىر زامانلاردا بۇ چوڭ يولنىڭ بويىدا، سەھرا خەلقلىرى سودا قىلىدىغان كىچىك - كىچىك مەھەللىلەر بار ئىدى. ھازىر بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىگىسىز تاشلىنىپ قالغان بولۇپ، ئوچۇق تۇرغان ئىشىكلەردىن كىرگەن شامال ئۆي ئىچىدە ھۇۋلايتتى. ئىگىسىز قالغان ھويلىلارغا توپ - توپ قاغىلار چۈشۈپ ھېچ نەرسە تاپالماي قاقىلدىشىپ ئاسمانغا قايتىدىن كۆتۈرۈلەتتى.

ساۋېلى يول بويى بىرمۇ مۇڭغۇلنى كۆرمىدى. «ئېھتىمال سوقۇشتىن كېيىن دەم ئېلىپ ياتقاندۇ ياكى بۆلمىسا، بىزنىڭ ئۆلۈكلىرىمىزنىڭ كىيىم - كېچەك، ساۋۇت - سايمانلىرىنى يىغىشتۇرۇپ يۈرگەندۇ» دەپ ئويلىدى ئۇ.

بىر چاغدا ئۇنى بىرنەچچە چانا قوغلاپ يېتىپ ئۆتۈپ كەتتى. چانىلارغا ساپلا بويى پاكار، تۆغۇرلۇق، يۇڭى ئۆسكىلەك ئاتلار قوشۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر توپ سىيىر، موزاي - توپاق، قويلار ئەگىشىپ كېتىۋاتاتتى. چانىدىكى يۆگەكلەر ئىچىدىن نارسىدە بالىلارنىڭ باشلىرى كۆرۈنەتتى. دېھقانلار بىلەن ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى چانىنىڭ كەينىدىن پىيادە شاپاشلاپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار ھېرىپ قالغان مالىلارنى ھىلىدىن - ھىلىغا تاياق بىلەن ئۇرۇپ تېزرەك مېڭىشقا مەجبۇرلايتتى.

— تەقدىر قامچىسى سىلەرنى نەدىن ھەيدەپ كېلىۋاتىدۇ، — دېدى ساۋېلى.

— چېگرادىن. پىرونىسكى تەرەپتىن كېلىۋاتىمىز. خۇدانىڭ مەرھىمىتى بىلەن ياۋۇزلارنىڭ قولىدىن ئاران قۇتۇلۇپ چىقتۇق. قارا ئىگىز تۇنده قۇتۇرنغان بوران بىزگە ياردەم قىلدى. رەزاندىن باشپانا تاپارمىز دېگەن ئۈمىد بىلەن ئالدىراپ كېتىۋاتىمىز. بۇ دالادا قېلىش بەكمۇ خەۋپلىك، تاتارلار ئۇشتۇمتۇت كېلىپ قالسا، ھالىمىزغا ۋاي، — دېھقانلار «ھوش، ھوش»

دەپ سىيىرلىرىنى ئۆرۈپ قويۇشتى.
ساۋېلى ئورمان ئىچىدە — ساپانىنىڭ كەينىدە ئاستا مېڭىپ ئۆگەنگەن ئادىتىنى بويىچە ئالدىرىماي ماڭاتتى. يول ئۈستىدە قىسقا - قىسقا دەم ئالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇ كېچە - كۈندۈز توختىماي يۈرەتتى. تاتارلاردىن يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەن بۇ بىچارە، تىرىك قالغان تۇغۇش چىقسىلا، دېگۈدە چۆچۈپ، ئەتراپقا سىنچىلاپ قاراپ، دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. ئەتىسى سەھەردە ئۇنىڭ ماداری قۇرۇپ، ئۇمىد چىرىغى ئۆچەي دەپ قالغاندا — ئۇيۇقتىن رەزانىنىڭ ياغاچ تىن ياسىغان قورغانلىرى ئاندىن چېركاۋلارنىڭ كۆك رەڭلىك گۈمبەزلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى قىشلاق لاردىن كۆك تۈتۈن تولغىنىپ چىقاتتى. ئۇ تەرەپتىن ساپلا قىسقا تون كىيگەن ئايالالار بىر تۈپ سىيىرلار بىلەن ئاتلارنى سۇغارغىلى ئەكىتىۋاتاتتى. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى خۇددى ھېچقانداق ئىش يۈز بەرمىگەندەك، خاتىرجەم كۆرۈنەتتى. شۇنىڭغا قارىغاندا بۇ يەردە تېخى ئەل بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشۈپ، قىرغىن، سوقۇشلار بولمىغاندەك ئىدى.
شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ساۋېلىنى ئۈستىگە يوغان جۇۋا كىيگەن، بېشىغا ئۇچلۇق پاپاخ كىيگەن قاراۋۇللار ئاي پالتىلىرىنى چاپراس قىلىپ توختاتتى.
— كىمسەن؟ نەدىن كەلدىڭ؟ رەزاندا نېمە ئىشىڭ بار؟
ساۋېلىنىڭ ۋەھشىي دالادىن كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇ يەردە رۇس ئەسكەرلىرىنىڭ ئېغىر تالاپەت كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىغان قاراۋۇللار، بىر لەشكەرنى چاقىرىپ ساۋېلىنى لەشكىرىي باشلىقىغا ئاپىرىشنى تاپشۇردى. كوچىلاردا چېرىك، ئوتتۇن يەنە پايتەخت قورغىنىنى پاناھلاپ كەلگەن قاچاقلارنىڭ روزىنامىلىرى بېسىلغان نۇرغۇن چانىلار توختىمىتىپ قويۇلغانىدى.

قاپمقدىن مۇز يېغىپ تۇرىدىغان ياشانغان سىپاھ جۇۋىسىنىڭ يېڭىنى ساپماي، ياغاچ ئۆينىڭ ئالدىدا بىرنەچچە ياساقلار بىلەن پاراڭلىشىپ تۇراتتى. ئۇ ياساقلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بەزىدە بېشىنى چايقاپ قويياتتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۈستىبېشى قان: بىرىنىڭ بېشى، بىرىنىڭ مۇرىسى يەنە بىرىنىڭ قولى يارىلانغانىدى.

— ئىنتايىن قىيىن بولدى، — دېدى بېشى تېڭىلغان دېھقان، — جان پىدالىق بىلەن ئۇرۇشتۇق، بىراق تاتارلارنىڭ سانى كۆپ. بىرىمىزگە ئۇنى ھۇجۇم قىلدى. بوي بەرمەي دېگىنىمىز بىلەنمۇ بەربىر كۆزۈڭنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە قى، قوۋ دەپ ۋارقىراپ يېتىپ كېلىشىدۇ. نۇرغۇنىنى قىرىپ تاشلىدۇق. لېكىن ئۆزىمىزنىڭ ئادەملىرىمۇ قالمىدى، پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى. مۆھتەرەم كىنەزىمىز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچمۇ ۋەھشي دالادا قازا تاپتى.

— سەن قانداق ئامان قالدىڭ؟

— كەچكە يېقىن تاتارلار بىردىنلا چېكىندى. مەن بىر سايغا چۈشتۈم - دە، بېشىمنى كۆتۈرەلمەي تېڭىپ قار ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتتىم. تاڭ ئاتقاندا يېنىمدا بۆرىلەر ھۇۋلاشقا باشلىدى. بىر ئازدىن كېيىن، پرونىسكە باردىغان يولنى مۆلچەرلەپ شىمالغا قاراپ ماڭدىم. شۇ تەرەپتە قاچاقلارغا يولۇقتۇم. ئۇلار مېنى بىرگە ئېلىپ كەتتى.

سىپاھ بېشىدىكى پاپاخنى ئېلىپ، چوڭ چىرىكاۋنىڭ ئالتۇن كرىسىگە قاراپ چوقۇنۇپ بولۇپ:

— ئانا تۇپرىقىمىز ئۈچۈن قازا بولغان ئېسىل ئەرلىرىمىزنىڭ ياتقان يېرى جەننەت بولسۇن، نەۋرە - چەۋرىلىرىمىز ئاشۇ دالادا دەريا بولۇپ ئاققان قېنىمىزنى مەڭگۈ ئېسىدىن چىقارماس. تاتارلارغا بىز چېقىلمىدوق. ئۇلار بۇ يەرلەرگە

ئۆيلىرىمىزگە ئوت قويۇپ، مال - مۈلۈكىمىزنى تالاش ئۇچۇن، دېھقانلىرىمىزنى قىرىپ، خوتۇن - بالىلىرىمىزنى تۇتقۇن قىلىش ئۇچۇن كەلگەن. بىر قوشۇق قېنىمىز قالغىچە سوقۇشىمىز. قېرىنداشلار! ئانا تۇپرىقىمىزنى ھەرگىز ياۋغا بەرمەيمىز! — دېدى.

كۆپچىلىكنىڭ چىرايىدا تاتارلارغا بولغان غەزەپ - نەپرەت ۋە جاسارەت ئۇرغۇپ تۇراتتى، ئۇلار:

— بىر قەدەم چېكىنمەيمىز، چىداش بېرىمىز! — دېدى.

سىپاھ يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىز ئۆلۈپ كەتسەكمۇ، نەۋرە - چەۋرىلىرىمىز ئورمانىنى پاناھلىنىپ ئامان قالىدۇ. ئۇلار چوڭ بولۇپ مۇۋاپىق پۇرسەت بولغاندا، باتۇخان پادىشاھنىڭ بالىلىرىدىن ئۆچىنى ئالىدۇ. كۆڭلۈم بىر شۇملۇقنى سېزىۋاتىدۇ — تاتارلار كۆپ ئۆتمەي رەزان بوسۇغىسىغا كېلىشى مۇمكىن. ئۇلار ئىنتايىن ۋەھشىي، جاسارەتلىك كېلىدۇ. ئۇلار بۇ يەرلەردىن ئۆتۈپ سۇزدالى، روستۇ، نوۋگورودلارغا بارار. لېكىن ئۇ يەرلەردە تېز قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىيەلمەسلىكى مۇمكىن... بىز ئورمان ئارىسىدىكى ئالاڭلارغا ئاشلىق تېرىغان، سازلىقلارنى قۇرۇتقان، ئەلمىساق تىن كېلىۋاتقان قېلىن ئورمانلار قىرىپ، نەچچە مىڭ يىللىق يىلتىزلارنى قومۇرۇپ يەر ئاچقانلار. بىزنىڭ يەرلىرىمىزدە تاتارلار ماكانلىشالمايدۇ. ئۇلار ئۆتكۈن ئۆتكەندەك ئۆتۈپ، ئۇچرىغان دېھقانىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى، خوتۇنلارنىڭ كۆڭلەكلىرىنى يەشتۇرۇپ، ئۆز سەھرالىرىغا قايتىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئىنتايىن نازۇك. چۆلنىڭ شىۋاق - سۇلۇللىرىغا ئۆگەنگەن. بۇ يەرنىڭ سازلىرىغا پېتىپ قالىدۇ. سوقىلىرىمىزنى تارتالمايدۇ. روھىڭلارنى چۈشۈرمەڭلار. ئاكا - ئىنىلار پالتىلىرىڭلارنى چىڭ تۇتۇڭلار! رەزان قامالىرىغا بېكىنىڭلار! جان پىدالىق بىلەن ئۇرۇشايلى، غەيرەتلىك، شىجائەتلىك بولايلى!

ئىككىنچى باب

رەزان قورغىنىنىڭ ئۇستىدە

... ئۇمىدىمىز تىنچلىقتا ئەمەس،
ئۇرۇشتا.
(قەدىمكى زامان تراتېگىسىدىيىسىدىن)

ئوكا دەريا سىنىڭ قىرغىقىدىكى ئېگىز يار ئۇستىگە جايلاشقان رەزان شەھىرى قارىماققا دۇشمەن ئالالمايدىغان مۇستەھكەم قامالدەك كۆرۈنەتتى. شەھەر ئايلانىدۇرۇپ قېزىلغان چوڭقۇر خەندەك ۋە خەندەكتىن چىقىرىلغان توپا دۆۋىسىگە قوزۇقتا ئوخشاش كۆمۈلگەن يوغان ئېرەن لىملىرى بىلەن مۇھاسىرە قىلىنغان بولۇپ، شەھەر تۇرغان دۆڭنىڭ ئەتراپىدىكى يارغا ئەتەي سۇ قۇيۇپ توڭلىتىلغانىدى. شۇڭا بۇ تېپىلغاق يار بىلەن ئۆمىلەپ چىقىش مۇمكىن ئەمەستى.

شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى قىشلاقلارنىڭ ئاھالىلىرى سۆيۈملۈك رەزانىنى قوغداشقا ئاتلانىدى. لەشكەرلەر ئۆزئارا: ئەينى زامانلاردىكى قىپچاقلارنىڭ تاجاۋۇزى، سۇزدالىلىقلارنىڭ رەزانغا ھۇجۇم قىلىپ، قېرىنداشلىرىنى قانداق تالان-تاراج قىلغانلىقى توغرىسىدا ھېكايە قىلىشاتتى. قورغاننىڭ مۇنداق ئېگىز يارلىقلىرىغا چىقىش ئوڭاي ئەمەس بولۇپمۇ يۇقىرىدىن بېشىڭغا قايناقسۇ ۋە ئېرىتىلگەن مۇم قۇيۇپ تۇرسا قانداق چىققۇلۇق؟ بىز مۇستەھكەم ئىتتىپاقىمىز ۋە ئۆتكۈر تىغىمىز بىلەن ياۋنى قارشى ئېلىشىمىز كېرەك.

سەركەردىلەر بىلەن بۇيارلارنىڭ ئەمدى پىدائىلارنى سەپەرۋەر قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى. شەھەر ئاھالىسى، كوچا - كۆچىسى بىلەن تەشكىللىنىپ سەپكە قوشۇلدى. قوشۇنغا كەلگەن ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ قىلىچ، ئايپالتا، ساداقلىرىنى بىللىلە ئېلىپ كېلەتتى. تۆمۈرچى ئۇستىلار كېچە - كۈندۈز ئارام تاپماي ئۆتكۈر قىلىچلارنى سوقاتتى. چېۋەر ئۇستىلار بولسا دۇبۇلغا، ساۋۇت، قالقان سوقاتتى ھەم ساداق ئوقلىرىنى ياسايتتى.

خەلق جاپالىق، ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇداپىئەگە ھازىرلاندى. ساۋېلى دىكاروسنى شەھەر قورغىنىڭ دەرياغا قارىغان ئېگىز يار تەرىپىگە قاراۋۇللۇققا قويدى. سەركەردە ئۇنى ئەللىك ياساقچا باشلىق قىلىپ تەينىلىگەندى. ساۋېلى جىددىي تۇتۇش قىلىپ يارەمچى ئوقچىلارنى تەينىلەپ ھەربىر لەشكەرنىڭ يېنىغا نۇرغۇن تاش دۆۋىلەتتى. چوڭ ئايپالتىلار بىلەن ئېغىر چوقماقلارنى ھازىرلىدى. قار شۇرغانلاردىن پاناھلىنىش ئۈچۈن گەمە ئۆيلەرنى ياسىۋالدى.

شۇ ئەتراپتا نوۋگورودتىن كەلگەن ژۇۋلايۇرياتىچ دېگەن سودىگەرنىڭ ئامبىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا كەندىر، تۇز، ئاشلىق ۋە باشقا ماللار ساقلىناتتى. ساۋېلى بۇ سودىگەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ زەردە بىلەن:

— سەن ژۇۋلايۇرياتىچ، دائىم ئىسسىق ئۆيدە ياتىسەن. ئەگەر بولمىغاندا قورغان يېنىغا كېلىپ، بىزەر قېتىم بىزنىڭ ھال - مۇڭىمىزنى بىلىپ كەتسەڭ بولماسمىدى؟ بىز كېچە - كۈندۈز قار - بوران دېمەي جىسەكتە تۇرىمىز، ئەقەللىسى بىزەر چىنە ئىسسىق ئۇماچ ئىچىپ ئىچىمىزنى ئىستىمايمىز. سېنىڭ بىزگە قانداق ياردەم بېرىش خىيالىڭ بار؟ — دېدى.

ئېگىز بويلۇق، ئاق يۈزلۈك، ئۇستىگە تولكە جۇۋا كىيگەن بۇ سودىگەر ئاستا، مۇلايىم ئاۋاز بىلەن:

— مەن بۇ يەرلىك ئەھەسىمەن. نۆۋگۈرودلۇقمەن. ئۆتە كەندە قاراماي قۇيغان يۇغان كۆپنى دوملىتىمەن دەپ قۇۋۇر- غامنى سۇندۇرۇۋالاي دېدىم. شۇندىن بېرى بەدىنىم قىزىپ، قورسىقىم ئاغرىپ تۇرىدۇ. قورغانغا ئۆز يىگىتلىرىمدىن بىر- نەچچىنى قويماي، كىنەز يۇرى ئىنگىۋارېۋىچقا سۆقۇش ئۈچۈن ياجى ئۇچۇن ئون كىمە ئاشلىق يارىدەم قىلدىم. ئەمدى سىلەر- گىمۇ تاماق بېرىمەن. بۇگۈندىن باشلاپ ئاشپەز ئايالىلارغا لەشكەرلىرىگە بىر قازان ئۇماچ، بىر قازان بوتقا پىشۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىمەن. بۇ ئىشىمنى كۆرگەن خۇدا، گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلار، — دەپ جاۋاب قايتۇردى.

ساۋېلى جۇۋىسىغا يۆگىنىپ قورغان ئۈستىدە تۇنەيتتى. بىرئاز يانپاشلاپ يېتىپ كۆزۈمنىڭ ئاچچىقىنى چىقاردىم دېگىن بولمىسا، تاڭ ئاتقۇچە تىنىم تاپماي ھىلىدىن - ھىلىغا ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايتتى. تاتارلار كېلىپ قالدىمىكىن، دەپ يىراقلارغا كۆز تىكەتتى.

ئەتىگەنلىكى قورغانىنىڭ يېنىغا پاكار - پاكار ئاتلارغا مىنگەن، بېشىغا قىزىل - يېشىل تۇماقلارنى كىيگەن، چاپىنا- نىڭ يەڭ، ئېتەكلىرىگە قىزىلدىن جىيەك تۇتقان ئىككى قېپ چاق كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرى تۆۋەندە تۇرۇپ:

— ساۋېلى مېنى تونۇدىڭمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىدى.

— ھەي كۇددىرياشمىسەن؟ نېمىلەرنى كىيىۋالدىڭ؟

— ماۋۇ قىپچاق ئاغىنەم بىلەن بىرگە ۋەھشىي دالاغا كېتىۋاتىمەن. سەركەردە كىنەز فېدورنىڭ جەستىنى ئېلىپ كېلىۋاتىمەن، دەپ ئەۋەتتى. ۋارونىژ دەريياسىنىڭ بويىغىچە بارىمىز. ئۇ يەردە ئاۋۇ كۈنى باتۇخان پادىشاھنىڭ قوشۇنى تۇرغانىدى. ھازىر ئۇ يەرلەردە شامالار ئۇسسۇل ئويناپ، بۆرە، تۈلكىلەر بەزمە

قۇرغاندۇر. ئادەم ماڭمايدىغان يوللار بىلەن ئەگىپ يۈرۈپ، كىنەزنىڭ جەستىنى زارايسىكىگە ئاپىرىمىز. ئۇ يەردە ئۇنىڭ ئايالى يېۋېراكسىيا خانىم بىلەن نارسىدە بالىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىمىز.

ساۋېلى بېشىدىكى بۆكىنى ئېلىپ چوقۇندى:

— بايقۇشلارنىڭ ياتقان يېرى جەننەت بولغاي! كۆدىرياش! سەن بېكارلا كېتىۋاتىسەن. پول - يولدا ئولجا ئىزدەپ تىمسىقلاپ يۈرگەن تاتارلار كۆپ. باتۇخاننىڭ جاھانىنى تىتىرەتكەن قوشۇنىنىڭ بۇ تەرەپكە كېلىۋاتقىنىدىن خەۋىرىڭ يوقمۇ؟ تاتارلارنىڭ قولىغا چۈشسەڭ تېرەكنى تەتۇر سويىدۇ.

— باتۇخان، تولا ھەددىدىن ئېشىپ كەتمىسۇن!— دېدى كۆدىرياش، — كىمنىڭ تۇمشۇقى بالدۇر قانايدۇ، بۇ تېخى نامەلۇم. ئۇنىڭ ئىككى قولى بولسا، ئانام مېنى يالغۇز قولۇق قىلىپ تۇغقان ئەمەس. ھازىرچە ئالدىرىمايلى تۇرايلى. ئاخىرىنىڭ نېمە بولارىنى كۆرەرمىز تېخى. ئەگەر يول ئېتىلىپ كەتسە، بىر توپ يىگىتنى باشلاپ، تاتارلارنىڭ پېيىگە چۈشەمەن. قاچان ئۇلارنى جەھەننەمگە يولغا سالمىغىچە يېقىن ئۆزۈمنىڭ كۆزى يۇمۇلمىغىچە ئۇلارغا ئارام بەرمەيمەن. ساۋېلى سەن بىز بىلەن بىرگە بارغىن!

ساۋېلى بىرئاز ئويلىنىپ ئاندىن:

— ياق، مېنى بۇ يەرگە سەركەردىنىڭ ئۆزى قويغان. ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ كەتسەم بولماس، سەن ئات ئۈستىدە، مېنىڭ قولۇمدا بولسا پالتام بار. بىرىمىز ئاتلىق، بىرىمىز پىيادە بولساقمۇ ھەر ئىككىمىزنىڭ مەقسىتى بىر. سەن ئۇ تەرەپتە جەڭ قىلغىن، بىز بۇ تەرەپتە جەڭ قىلايلى، — دەپ جاۋاب بەردى.

— ماقۇل شۇنداق بولسۇن! خوش ساۋېلى! — دەپ كۆ-

دىرياش ماڭدى. ئۇ يەنە ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ قايتىپ كەلدى - ده، — ساڭا دەيدىغان خوش خەۋەرنى ئۇنتۇپ قالغىلى تاس قاپتىمەن! تۇرۇپكاڭنى كۆردۈم، هايات ئىكەن. ئېسىل بىر ئاتقا مىنىپ، تاتارلارنىڭ قولىدىن قېچىپ كەپتۇ. جانىۋار ئات ئىكەنغۇ— چاپسا تۇيمىقى يەرگە تەگمەيدۇ. ساغ- رىسى شۇنداق كەڭ. يېنىپ تۇرغان بىر ئوت دېگىنە، — دېدى.

ساۋېلى كۇدىرياشنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭ قېشىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ پېشىگە ئېسىلدى.

— راست دەمسەن؟ تىرىكمىكەن؟ ياكى بۇ گەپنى مېنىڭ كۆڭلۈم ئۈچۈن دەپ قىيۇۋاتامسەن؟

— خۇدا ئۆزى گۇۋاھ! تۇرۇپكا پىرونسىك كىنەزنىڭ چاپارمىنى ئىكەن. بۇ يەرگە خەت ئېلىپ كەپتىكەن دەرھال قايتىپ كەتتى. بىز بەكمۇ قىسقا پاراڭلىشىپ قالدۇق. ئۇ ماڭا: «دادام ساۋېلى مىكىتىچنى كۆرسەڭ مەندىن ئۇچ قېتىم سالام ئېيتقىن. مەن ۋېنجدانىمنى ساتمىدىم. تاتارلارنى كۆرۈپ ئارقا- غا بۇرۇلۇپ قاچمىدىم. تاتارلارنىڭ قولىدا تۇتقۇنىدا بولدۇم. ئەمدى مېنى يەنە قىلتاققا چۈشۈرەلمەيدۇ...» دېدى. خەير، ساۋېلى ئامان بول! جاھان مۇشۇنداق، يەنە كۆرۈشىمىزمۇ - كۆرۈشەلمەيمىزمۇ كىم بىلىدۇ؟

لىخار كۇدىرياش «چۇ» دەپ ئېتىنغا قامچا ئۇرۇپ، قېچىپ چاق دوستى بىلەن بىرگە كېتىپ قالدى. ساۋېلى قورغانغا قايتىپ كەلدى. بالىسىنىڭ هايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كې- يىن، ئۇنىڭغا يەر - جاھان بۇرۇنقىدىنمۇ يورۇپ، قار بۇرۇنقىدىنمۇ ئاپئاق بولۇپ كەتكەندەك، يىراقتا تۇمان بېسىپ تۇر- غان ئۇپۇقمۇ بۆلەكچە گۈزەل بولۇپ قالغاندەك كۆرۈندى. ئۇ خۇشاللىقتىن قىن - قىنىغا سىغماي قورغانغا يۆلىنىپ ئولتۇ- رۇپ خىيالغا كەتتى. ئۇنىڭغا تۇرۇپكىنىڭ كۈلۈپ تۇرغان كۆپ-

كۆك كۆزلىرى، پىلتىڭلاپ يۇگۈرۈشلىرى، سەپكۈنلۈك، قوشۇقتەك دۈگىلەك يۈزلىرى كۆرۈنگەندەك بولدى. «ھازىر تۇرۇپكا چوڭلا ئەر بولۇپ كەتتى،— دەپ ئويلىدى ساۋېلى — قاراڭلار، ئۇنىڭ چۆچەكلەردىكى ئىگور باتۇرغا ئوخشاش گۈزەل ئاتقا مىنىپ يۈرگىنىنى تېخى...»

ئوچىنچى باب

«تاتارلار كېلىۋاتىدۇ!»

رەزان خەلقى قورغان ئەتراپىدا ئۆرۈگىچە تۇرمۇش، ئۆزگىچە تەرتىپ ئورناتتى.

شەھەر ئاھالىسى ئۆز تائىپىلىرى بويىچە قوشۇن تۈزۈپ، قورغان ئۈستىدىن ئىستىھكام ئىگىلەپ، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىشقا ھازىرلاندى. قول ھۈنەرۋەنلەر، ياغاچچىلار، تاشچىلار، كۆنچىلەر، تاسمىچىلار، تۆمۈرچىلەر ئۆزلىرىگە تېگىشلىك ئورۇن ئالدى. سودىگەرلەر ئۆز ئادەملىرى بىلەن ئايرىم ئورۇن تۇتتى. ھەر يەردىن كەلگەن كىشىلەردىن بىرلەشمە توپلار قۇرۇلدى. شەھەر مۇداپىئەسىگە ۋادىم كوفا دېگەن كىشى قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىنتايىن ئېغىر بېسىق، قىلنى قىرىق يارىدىغان، جىگەرلىك، نۇرغۇن سوقۇشلاردا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن كىشى ئىدى. شۇڭا قۇرۇلتايدا كۆپچىلىك بىر ئېغىزدىن ئۇنى قوماندان قىلىپ سايلىغان. كىنەز ئىگورمۇ ۋەھشىي دالاغا كېتىشتىن ئىلگىرى ئۇنى بېكىتىپ كەتكەنىدى.

ۋادىم دانىلىچ كوفا ئۆزىنىڭ كۈمۈشتەك چېچى بىلەن ئاپئاق ساقىلىغا ماس كېلىدىغان ئۇزۇن يالىلىق، ئاق بوز ئات

قا مىنسپ شەھەرنى كېچە - كۈندۈز توختىماي ئايلىنىپ، مۇ-
ھاپىزەتچىلەرنىڭ تەييارلىقلىرىغا قوماندانلىق قىلاتتى.
قورغاننىڭ ھەممە يېرىگە تولۇق لەشكەر تۇرغۇزۇلدىمۇ -
يوق؟ ياۋغا ئېتىش ئۈچۈن يېتەرلىك تاش يىغىلدىمۇ، لەشكەر-
لەرنىڭ قىلىچىنىڭ بىسى ئىشتىكمۇ، ساداق ئوقلىرى يېتەرلىك
مۇ؟ دەريادىن سۇ ئەكېلگەنمۇ؟ بۇنىڭ ھەممىسىنى تەكشۈرۈپ،
يېتەرسىزلىك كۆرۈلسە دەرھال تۈزىتىپ ئىشلەشكە تېگىشلىك
ئىشلار تىغىرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ يۈرەتتى.
— خەندەككە سۇنى كۆپ قۇيۇڭلار، — دېدى كوفا، —
قورغان تۆۋەينى كۆك مۇز قېتىپ ئادەم ماڭالمىغۇدەك بولسۇن.
يېنىڭلاردا قاينىتىدىغان داش قازانلار تەييارلانسۇن.
تۇڭ - تۇڭلارغا زاپاس سۇ تەييارلانسۇن، ئوتۇن مول بول
سۇن. ھەرقايسىڭلار ئۆز ئورنىڭلارنى ياخشى ئىگىلەڭلار، ئۆز
ۋەزىپەڭلەرنى ئەستە تۇتۇڭلار. جەسەكتە تۇرغانلار ھوشيار
بولۇڭلار، ياۋ ئىنتايىن قۇۋ، قاراڭغۇ تۈندە ھۇجۇم قىلىپ،
كۈندۈزى يېشۇرۇنۇۋالىدۇ. سىلەر ھەرگىزمۇ بېپەرۋالىق قىلماڭ
لار! — دېدى ئۇ لەشكەرلەرگە.
— ئۇلار بۇ يەرگە قانداق كىرەلىسۇن؟ دۆڭگە ياماشقان
لىرىنىڭ ھەممىسى چامغۇردەك دومىلاپ كېتىدۇ، — دېيىشتى
لەشكەرلەر.
قوماندان كوفا ساۋبلىنىڭ دائىم قورغان ئۈستىدە يۈرگە
نىنى كۆرەتتى. ئۇ تىنىم تاپماي ئىشلەيتتى. بەزىدە ئۇنىڭ
يوغان لىملارنى ئۆزى يالغۇز كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆر-
سە، بەزىدە چوڭ - چوڭ تۇڭلارنى سۇغا تولدۇرۇپ چانا بىلەن
سۆرەپ كېلىۋاتقىنىنى ھەتتا ئوتۇن توشۇپ كېتىۋاتقىنىنىمۇ
چىلىقتۇراتتى. بىر كۈنى بۇيار ئېتىنى بوراندەك چاپتۇرۇپ
قورغان ئۈستىگە يېتىپ كەلدى. ساۋبلىنىڭ يېنىغا كېلىپ

ئوختاپ قار ئاستىدا ياتقان رەزانغا بىرئاز تىكىلىپ قارىدى - دە، ئېغىر خۇرسىنىپ:

— ئىككىمىز نېمىشقىمۇ مۇشۇنداق ئېغىر زامانلاردا تۇغۇلۇپ قالغان بولغىيتتۇق؟ قايغۇ - ھەسرەتلىك ئىشلار تېخى ئالدىمىزدا، دەريا - دەريا قانلارنى كېچىشكە تېغرا كېلىدۇ، — دېدى.

— سەن نېمانچە قايغۇرىسەن؟ سەن بىزنىڭ سەركەردىمىز تۇرۇپ، بۇنچىۋالا ۋايىم يەپ، بېلىگىنى قويۇۋەتسەڭ، ئۇنداقتا ئاددىي لەشكەرلىرىڭ بىز قانداق قىلىمىز؟ رەزانىڭ قۇياشى تېخى پاتقىنى يوق. تېخى غەيرىتىمىز بار. روھىمىزنى چۈشۈرمىدۇق. ئانا تۇپراقنى قوغدىيالايمىز!

— رەزان قوشۇنى قېنى؟ مېنىڭ ئۈچ ئوغلۇم بىلەن كۈيئۇغۇللىرىم قېنى، ئۇلۇغ تۆرىمىز قەيسەر كىنەز يۇرى ئىنگىۋار ۋاربۇنچ قېنى؟ رەزاننىڭ تىللاردا داستان بولغان قەھرىمانلىرى، قايتماس ئەرلىرى، جەسۇر يىگىتلىرى قېنى؟

ساۋېلى ئۇلۇغ كىچىك تىندى:

— بەلكىم تاتارلار بۇ يەرگە كەلمەس؟ — دېدى ئۇ.

— ياق، — دېدى قوماندان، — تاتار قوشۇنىنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى، رۇس يەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىشى ئېنىق. ئۇلار بىزنىڭ قېنىمىزغا تويمىغىچە بۇ يەردىن كەتمەيدۇ.

— قېنىمىز گېلىدا تۇرۇپ قېلىشى مۇمكىن، — دېدى ساۋېلى.

ساۋېلى تۇن بويى قورغان ئۈستىدە جىسەكتە تۇردى. تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىدى. لېكىن ئۇ كۆزىدىكى ئۇيقۇنى قاچۇرۇش ئۈچۈن، يىراق - يىراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن چەكسىز قارلىق دالاغا، كۆز ئۇزمەي قاراپ تۇراتتى. ئۇپۇقتىكى سۇر بۇلۇتنى قىزارتىپ، ئالتۇن نۇرىنى چېچىپ كۈنمۇ مارىلاپ قا-

راشقا باشلىدى. ئېگىزلىكتىن پۈتۈن ئەتراپ يىراقلارغىچە خۇددى ئالقاندىكىدەك ئېنىق كۆرۈنەتتى. دالادا تىرىك جانىدىن ئەسەر يوق، پەقەت ئۇ يەر - بۇ يەردە قارىيىپ تۇرغان بىر توپ ئېرەن دەرەخلەرلا كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى.

بىر چاغدا ساۋېلىنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىلەر كۆرۈنگەندەك بولدى. ئۇ دەرھال كۆزىنى ئۇۋۇلاپ گىرىمسەن بولۇپ تۇرغان ئۇپۇقتا تىكىلدى. قارلىق دالادا چۆمۈلىدەك لۆمشىگەن بىر نەرسىلەر يېپۇرۇلۇپ كېلىۋاتاتتى. بەزىدە ئۇلار تۆپ تۆپ بولۇپ ھەر تەرەپكە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. كۆپ ئۆتمەي، بۇلۇشچە چېپىپ كېلىۋاتقان يالغۇز ئاتلىق كىشىلەر ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

«تاتارلار ئىكەن! ئۇلاردىن باشقا يەنە كىم بولاتتى!» دەپ ئويلىدى - دە، ساۋېلى قوماندانىنىڭ ئۆيىگە ئادەم يوق كوچىلار بىلەن يۈگۈرۈپ كەتتى. يېرىم يولدا قوماندانىنىڭ ئۆزى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇ ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ئالدىرىماي كېلىۋاتقانىدى.

— تاتارلار كېلىپ قالدى! — دەپ ۋارقىرىدى ساۋېلى، — شۇلار!... قارا چۆمۈلىدەك قاپلاپ كېلىۋاتىدۇ!

— يۈگۈر چېركاۋغا قاراپ ئۇچ، قوڭغۇراقچى قوڭغۇراقنى چالسۇن!

ساۋېلى مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېركاۋنىا يۈگۈرۈپ بارىدى. چېركاۋنىڭ ئىشىكلىرى ئوچۇق تۇراتتى. چېركاۋ ئىچىدە، تاملاردا ئېسىغلىق تۇرغان خۇدانىڭ سۈرەتلىرى ئالدىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش شامدانلاردا چارسىلداپ يېنىپ تۇرغان شاملار تىنچلىق ۋە مولچىلىقتىن دېرەك بەرگەندەك ئۆزىنىڭ سېخىي نۇرىنى چېچىپ تۇراتتى. ئۇزۇن قارا چاپان كىيگەن بىر پانە-

مار① ئېگىشىپ يەر سۈپۈرۈۋاتاتتى.
— قوڭغۇراقچى نەدە؟ دەررۇ چوڭ قوڭغۇراقنى چىلىڭلار! — دېدى ساۋېلى ئۇنىڭغا.
قوڭغۇراقچىنىڭ ئىككىلىسى قورغانغا قاراۋۇللۇققا كەتكەن. پىروتوپوپ② ھەزىرەت ئۆزىنىڭ رۇخسىتىسىز ھېچكىمگە قوڭغۇراق چالدۇرمايدۇ.
— نېمە دەپ بېلجىرلاپ تۇرىسەن، تاتارلار كەلدى! پىروتوپوپنىڭ ماڭا كېرىكى يوق، قوڭغۇراقچىنى چاقىرىپ بەرگىن، — دېدى - دە، ساۋېلى پانومارنىڭ يېڭىدىن سۆزەپ ماڭدى.
— جىن تەككەن نېمىمۇ سەن؟ مېنى نېمە قىلىسەن؟ رۇھانىمغا نېمىشقا چېقىلىسەن؟
— قوڭغۇراقچى نەدە دەيمەن، قوڭغۇراقچى؟ تېزدىن چاقىرىپ كەل! بولمىسا ئۆزۈم چالىمەن!
— بۇرۇنقى قوڭغۇراقچىمىز ئەنە ئاۋۇ چال، — دېدى پانومار. ساۋېلىنىڭ قولىدىن چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ، — ئۇ ھازىر ئىشلىمەيدۇ، كۆزى ئاچىز.
سەل نېرىدىكى بۇلۇڭدا ماي شاملارنى سالىدىغان سانـ دۇقنىڭ يېنىدا كۆزىگە ئاق چۈشكەن بىر بوۋاي ئولتۇراتتى. ھازىر ئۇ سۆزلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، قولى بىلەن تەمىسقىلاپ ساۋېلىغا قاراپ كېلىۋاتاتتى.
— قوڭغۇراق چالالامسەن؟ — دېدى ساۋېلى ئۇنىڭغا.
— نېمىشقا چالالمايدىكەنمەن. 40 يىل ئۆمرۈمنى قوڭغۇراق چېلىش بىلەن ئۆتكۈزدۈم. قايسى يېپىنىڭ قايسى قوڭغۇراقىنىڭ يېپى ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىمەن...

① پانومار — چېركاۋ پوپىنىڭ ياردەمچىسى.
② پىروتوپوپ — چېركاۋدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆلىما.

بۇ ۋاينىڭ سۆزى تۈگىمەيلا ئۇچى ئالمان ـ تالمان قوڭ غۇراق چالمىدىغان مۇنارغا قاراپ يۈگۈرۈشتى. يۈتىرىدىكى تـۆ- شۈكتىن بىرنەچچە ئارقان تۆۋەنگە ساڭگىلاپ تۇرغان بولـۇپ، ھەرقايىسىسى ئوخشىمىغان تومۇقتا ئىدى. ئەما قوڭغۇراقچىسىيـ لاپ يۇرۇپ، ئەڭ توم ئارقاننى تاپتى.

ـ ئەڭ چۆڭىنى چالمـىزمۇ؟ پىروتـۆپـوپ بىر نـەرسـە دېمەسمۇ؟ ـ دەپ يەنە سورىدى ئۇ.

ـ قۆڭغۇراق يېنـىدا قۆڭغۇراقـچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن قومـاندان پىروتوپوپ ھەزرىتىـڭنىڭ كاللـىسىنى كېـسىدۇ! بار كۈچۈڭ بىلەن چال! ھەممىنى سەپكە چاقـىر! ـ دەپ ساۋېلى تۆۋەنگە چۈشۈشكە باشلىدى.

ـ ئوت كەتكەن ۋاقتىدىكىدەكمۇ؟

ـ ئەڭ چۆڭ يانغىن بولغاندىكىسىنى چال!

كۆپ يىللاردىن بېرى قوڭغۇراق چېلىپ ئۆگەنگـەن ئەما بۇۋاي توم ئارقانغا مەھكەم يېپىشىپ تۇرۇپ، ئارغامچىنى رېتىم بىلەن تارتىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا يۇقىرىدىن چىقـقان مىس قۆڭغۇراقنىڭ جاراڭلىـغان ئاۋازى بالمـىغا خەۋپ يەتكـىنىنى ئاگاھلاندۇرۇپ چاڭلىدىغان بۇركۈتنـىڭ ئاۋازىـدەك. قانداقـتۇر ئېغىر بىر قايغۇدىن، قارا بۇلۇتتەك بەسىپ كېلىۋاتقان ئاپەتتىن خەۋەر بېرىپ، خەلقـىنىڭ يۇرىكـىنى تاتـىلاپ، بۇيىنى شۇركەنـ دۇرۇپ شەھەر ئاسمىنىغا يېيىلدى.

جىمجىت ئۇيقۇدا ياتقان شەھەر چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى. ئۇزۇندىن بېرى كېلىدۇ، دەپ جىددىي تەييارلىق قىلغان، لېكىن يەنىلا كېلەرىۇ دېگەن گۇمـان بىلەن قاراپ يۇرگـەن بالايى- ئاپەت ئاخىرى يېتىپ كەلگەنـىدى. قوڭغۇراق پۈتۈن خـەلقنى شەھەرنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن قورغان ئۈسـتىگە چاقـىرماقتا ئىدى.

ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى ھېلىدىن - ھېلىغا، ئېچىلىپ - يېپىلىپ ھويلىلاردىكى ئىتلار قاۋاشقا باشلىدى. كىشىلەر ئۆيدىن يۈگۈرۈپ كوچىغا چىقىپ بىرئاز تېخىتاپ قۇلاق سالغاندىن كېيىن، تېزدىن قورغان تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈپ كېتەتتى، شەھەر ئەتراپىدىكى چېركاۋلارمۇ چوڭ چېركاۋنى ماقوللاپ قازاندەك ئىس قوڭغۇراقلىرىنى داڭلىتىپ، پۈتۈن شەھەرنى بېشىغا ئەيدى.

رەزانىڭ قوڭغۇرىقىنى ئاڭلىغان شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ چېركاۋلىرىمۇ قوڭغۇراقلىرىنى چېلىشقا باشلىدى. چېلىنۋاتقان قوڭغۇراق ئاۋازلىرى خەلقنى ئايپالتا ۋە قىلىچلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، چاقىرىلمىغان ھورمەتسىز مېھمانلارنى قارشى ئېلىشقا ئۇندەيتتى.

ساۋبلى يۈگۈرگىنىچە قورغانغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئايپال تىسىغا تاينىپ تۇرۇپ، قارا قۇمدەك قاپلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىق لەشكەرلەرگە قاراپ تۇردى. دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى ئۆيلەردىن ئۇركىگەن كىشىلەر يۈگۈرۈپ چىقىپ يېقىنلاپ كەلگەن دۈشمەننى كۆرۈپ ئەھۋالىنىڭ چاتاقلىقىنى بىلدى. بەزىلىرى دەرھال رەزانغا قاراپ قاچتى. بەزىلىرى بولسا چاندىلىرىغا ئولتۇرۇپ ياكى بوغچىلىرىنى مۇرىسىگە ئارتىپ مالىلىرىنى ئالدىغا سېلىپ، پىيادە دەريا ئېقىمىنى بويلاپ قېلىن قارىغا كۆمۈلگەن ئورمانغا قاراپ قاچماقتا ئىدى.

تاتارلار شەھەرگە يېقىنلاشقانسېرى يۈرۈشنى تېزلەتتى. ئاخىرى پۈتۈنلەي چابدار ئاتقا مىنگەن ئالدىنقى قوشۇن چوقان - سۈرەن بىلەن قى - قوۋ دەپ ۋارقىراپ، ئاتلىرىنىڭ كۆ- پۈكلىرىنى ئاققۇزۇپ، رەزان قورغىنىنىڭ تۈۋىگە كەلدى - دە، تېخىتاپ قالدى، قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلارنىڭ ھورى ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى، لەشكەرلەرنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى تېز

بىسىلىپ قالدى. ئۇلار ئەسكى پۇتۇن شەھەرنى قورشاپ دۆۋە-
لەنگەن تۇپراققا، دالا تەرەپتىكى تېمىلغاق كۆك
مۇز قاتقان دۆڭگە، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتار - قاتار ئورنىتىلغان
ئىرەن خادىلىرىغا قاراپ بىر پەس تۇرۇپ قالدى. خادىلار
ئارىسىدىن سىرتنى كۆزىتىش ئۈچۈن قالدۇرۇلغان كىچىك تۆ-
شۈكچىلەردىن رەزان مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىرى كۆرۈنۈپ
تۇراتتى.

ئۇزۇن ئۆتمەي تاتارلار قوزغىلىشقا باشلىدى. دەسلەپتە
يىغىلغان چوڭ توپتىن يۇزگە يېقىن لەشكەر بۆلۈنۈپ چىقتى.
كەينىدىن قالغان بارلىق لەشكەرلەر ئۈچتىن قاتار بولۇپ، ئاستا
مېڭىپ شەھەرنى قورشىماقچى بولدى، ئالدىدىكى بىر مۆڭگۈل
تىنجىپ قالدى. ئۆي - ئۆيلەرنىڭ ئۈستىدىن قويۇق قارا تۈتۈن
ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. تاتارلار پۈتكۈل يېزىنى يانغىن ئېچىدە
قالدۇردى.

موڭغۇللارنىڭ ئۈچىنچى يۈزلۈكى ئوكانىنىڭ ئۇ قېتىدا

تۇرۇپ، رەزان قامىلىنىڭ ئىچىدە نېمىلەر بولۇۋاتقانلىقىنى كۆزىتەتتى. بىر چاغدا قورۇندىن يەنە ئون لەشكەر بۆلۈنۈپ چىقىپ دەريادىن ئۆتۈپ، ئالدىرىماي شەھەرنىڭ ئەڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى.

رەزانلىقلار بۇرۇن كۆرمىگەن تاتارلارنى كۆرۈشكە قىزىقىپ قورقۇش دېگەنلىرىمۇ ئۇنتۇپ، قورغان تۆشۈكلىرىدىن بېشىنى چىقىرىپ ئۇلارنى تاماشا قىلدى. دۇشمەن لەشكەرلىرىنىڭ ئۇسىتىگە كېيگىنى ئۇزۇن جۇۋا، بەزىلىرى مەيدىسىگە تۆمۈر ياكى مىس تاختىلارنى تېڭىۋالغانىدى. كەينىدە بولسا، ئۇنداق مۇھاپىزەت تاختىلىرى كۆرۈنمەيتتى①. ساداقلىرى ۋە قىزىل ئوقلار بىلەن تولغان ئوقدانلىرىنى بۇگىرىنىڭ قېشىغا ئېسىۋالغان. ئاياللارغا ئوخشاش ساقالسىز كېسا يۈزلىرى قارىغايىنىڭ قاسىرىقىدەك قاپقارا ئىدى.

تاتار لەشكەرلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئۇزۇن ساقاللىق، ياشانغان بىرى شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دەرۋازىنى قامىچىسىنىڭ سېپى بىلەن ئۇرۇپ، قورغان بېشىدىكىلەرگە:

— سالامەتمۇ سىلەر رەزانلىقلار؟ — سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا ئىنسانلارنى بويسۇندۇرغۇچى پادىشاھ يېتىپ كەلدى. ئەمدى زىيادىتىڭلارنى بېرىپ، تېزرەك ئەلچى ئەۋەتىڭلار. باش قويۇپ ئۇنىڭغا بويۇن سۇنىدىغانلىقىڭلارنى بىلدۈرۈڭلار... — دەپ ۋارقىرىدى.

— ئۇزۇن كۆتۈپ قالسىلەر! — دېدى قورغان بېشىدىكىلەر، — ئۇنىڭدىن كەلگەن يەرلىرىڭلارغا تېزرەك قايتىپ

---

① شۇ زامانىدىكى موڭغوللارنىڭ ئۇرۇپ - ئادىتى بويىچە لەشكەرلەر ئۇرۇش قىلغاندا پەقەت ئالدىنى قوغدىشى لازىم. كەينىنى قوغداش ئۈرۈشتىن قاچقان قورقۇنچاقنىڭ ئىشى دەپ قارالغان.

كېتىشكىلار. پادىشاھلىرىنىڭ ئۆزۈكىلار بىلەن بىرگە ئېلىپ كېتىشكىلار... سەن ئۆزۈك نېمە قىلىپ يۈرگەن قارا يۈزسەن؟ رەزانلىقمۇ سەن ئەمەسمۇ؟

— تېزرەك دەرۋازىنى ئېچىپ ھۈرمەتلىك مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىڭلار! — دېدى ھېلقى ساقاللىق لەشكەر ۋارقىراپ، — ئەگەر تەسلىم بولساڭلار ئۇنىڭدىن ھېچقانداق يامانلىق كۆرمەيسىلەر. ئەگەر گەدەنكەشلىك قىلساڭلار، شەھىرىڭلەر كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدۇ. مال - مۈلكىڭلار تالان - تاراج قىلىندۇ!

— ئانا ۋەتىنىڭنى سېتىپ، پادىشاھىڭدىن كۆپ ئىنئام ئالدىڭمۇ؟ ھەي نومۇسسىز خائىن! مۇناپىق!

سۆزنىڭ ئاخىرى تۈگىمەيلا قورغان ئۈستىدىكىلەر تاتارلارنىڭ ئۈستىگە تاش يېغدۇرۇپ، ئوق ئېتىشقا باشلىدى. تاتارلارنىڭ ئاتلىرى ئۈركىدى. ئاتلىقلار ئالدى - كەينىگە قارىماي قېچىپ كەتتى.

تۆتىنچى باب

رەزاننىي مۇھاسىرىگە ئېلىنىش

ھاجى رەھىم خاتىرىسىگە مۇنۇ قۇرلارنى يازدى: «ھەجەپ زامانلار بېرىلۇۋاتىدۇ، ھە! بۇنداق چېكىدىن ئاشقان ياۋۇزلۇق بىلەن قايغۇ - ھەسرەتكە بىرەر ئامال بارمىدۇ؟» قىپچاق دالاسىدا جېنىدىن كەچكەن رەزان لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلغاندىن كېيىن، باتۇخاننىڭ دەم ئالغۇسى كەلمىدى. ئۇ كۈيىمك خانغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، بىرىنچى بېرىلۇپ رەزانغا ئاتلىنىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشۇن، دەپ بۇيرۇق بەردى.

ئەسلىدە كۆيمك خانىمك قورسىقىدا رەزانىغا جاھانگىردىن بۇرۇن بېرىپ، بۇ باي شەھەرنى لەشكەرلىرىگە بۇلىتىش ئەرزى بىلدۈرۈپ، بىراق بۇ بۇيرۇق ئۆزىنىڭ ئىشەددىي دۈشمىنى — باتۇخاندىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ قېرىشقۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ چاپارمەنلەرگە: «مېنىڭ قېرىشۇنۇم قاتتىق جەڭ دىن كېيىن چارچاپ قالدى. شۇڭا لەشكەرلىرىمگە بەش كۈنلۈك دەم ئېلىش بەردىم. رەزان ئاچسام ئالقىنىمدا، يۇمسام سىقىمىمدا، قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئۇنى بېجىۋالمەن» دەپ جاۋاب بەردى.

كۆيمك خانىمك مۇنداق جاۋاب بېرىشىگە لەشكەرلىرىنىڭ رۇسلار بىلەن بىلغان سېۋقۇشتا ئېغىر تالاپەت كۆرگەنلىكى سەۋەب بولدى. شامانلار يارىدارلارنىڭ يارلىرىنى بىلۇشقا تېگىپ قېيغانلىقى ئۈچۈن قانسىراپ ئۆلگەنلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

ئەمدى نېمە قىلىش تېغىرىدا باتۇخان سۆبتاي باھادىر بىلەن مەسلىھەتلەشتى. قاتتىق بۇرۇلدىن كېيىن كۈن ئېچىلىپ ھاۋا ئىللىپ قالغان، قۇياش ئاپئاق قاردىن كۆمۈش تەك يالتىراپ تۇرغان دالانى يېيىرۇق قىلىۋەتكەنىدى. بورانىدا ئېزىپ ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن قېشۇنلاردىنمۇ چاپارمەنلەر خەۋەر ئېلىپ كېلىشكە باشلىدى. بۇرۇنتاي باھادىردىن «پىرونسىكىگە كېتىۋاتىمەن. بىراق تار، سېقماق، قېلىن ئورمان لەشكەرلەرنىڭ مېڭىشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى. بۇنداق يېللاردا بىزنىڭ ھارۋا - چانىلىرىمىز يېرەلمەيدىغانىدەك. قورغان بۇزىدىغان قوراللارنى سۆرىتىپ مېڭىشقا پەقەتلا مۇمكىن بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى.

سۆبتاي باھادىر باتۇخاننىڭ ئورنىدا ئۇنىڭغا: «سەن باتۇر يىگىتسەن، لېكىن تاپقۇر ئەمەسسەن! تۇتقۇندىكى

رؤسلارغا ئورمانلىقنىڭ دەرەخلىرىنى كەستۈرۈپ، ئۇچ ھارۋا قاتار ماڭمدىغان كەڭرى يول ياسات، ئالدى بىلەن پىرونىڭ كىنى ئال ـ دە، كۆپ كېچىكمەي رەزانغا ئاتىلان. تۈتقۇنلار- نىڭ ھەممىسىنى شۇ يەرگە ھەيدە. رەزان تۈۋدە تاتار لەشكەرلىرى ساڭا قوشۇلىدۇ. كىمدە ـ كىم بۇ بۇيرۇقنى ئورۇندىيالمىسا، كېچىكىپ قالىدىغان بولسا، ئۇ جەھەننەمگە سەپەر قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى.

باتۇخان بىلەن سۇبىتاي باھادىر ئۇنىڭ خەۋىرىنى كۈتمەيلا جەنۇب تەرەپكە قاراپ توختىماي يۈرۈپ كەتتى. يارىدار لەشكەرلەر ھارۋا ـ چانىلارغا چۈشۈپ، تۆگىلەرگە مىنىپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى.

ئىككى كۈنىدىن كېيىن، باتۇخان ئۇزۇنىڭ قول ئاستى- دىكى «غالىبلار» مىڭلىقىنى باشلاپ، رەزان قامالىغا يېتىپ كېلىشكە ئۇلگۈردى. جاھانگىر ئۆز ۋەتىنىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ياۋغا سېتىلغان قېرى رەزان كىنەزى گىلىپنى تىلماچ قىلىپ، قېشىغا ئون نەچچە لەشكەر قوشۇپ، شەھەر دەرۋازىسىغا ئەۋەتكەنىدى. شەھەرنىڭ ھىماتچىلىرى دەرۋازىنى چىڭ بېكىتىپ ئاچماي تۇرۇۋالدى. كىنەز قورغان بېشىدىكى لەشكەرگە تەسلىم بولۇپ شەھەرنى بېرىڭلار، دەپ ۋارقىرىدى. جاۋاب ئورنىغا قورغان بېشىدىكىلەر ئۇنى چالما كېسەك قىلدى. ئۇ تاش تېگىپ جاراھەتلەنگەن يۈزىنى تېگىپ، ھىماتچىلارغا ھومىيىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي قايتىپ كەلدى.

باتۇخان رەزانلىقلارنى قورقۇتماقچى بولۇپ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈۋەتتى، دەپ بۇيرۇق قىلدى. قېشىغا كىنەز گىلىپنى ئېلىپ شەھەرنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. يولدا ئۇنىڭدىن قورغاننىڭ قايسى تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلسا بولىدىغانلىقىنى، قايسى تەرىپىنى بۇزۇپ كىرىش

ئوڭايلىقىنى سوراپ بىلمۇالدى. شەھەرگە كىرىش ئوڭايغا چۈشمىدى. چۈنكى شەھەرنى ئايلانىدۇرۇپ دۆۋىلىگەن توپا ئېگىز، يانتۇ دۆڭى تېيىلغاق مۇز ئىدى.

بۇنى كۆرۈپ باتۇرخان: دېگىز - ئېگىز شوتىلار بىلەن قورغان بۇزىدىغان قورالالار بولمسا، شەھەرنى ئېلىش قىيىنكەن» دېگەن خۇلاسىگە كەلدى.

مۇڭغۇللار قىپچاقلىقلاپ تالانغان رۇس تۇتقۇنلىرىنى ئۇرۇپ - سوقۇپ، تۆپ - توپىي بىلەن ھەيدەپ كېلىشتى. تاتارلار ئۇلارنىڭ بېشىدا قامچا ئوينىتىپ يۈرۈپ، نۇرغۇن شوتىلارنى ياساتتى. رۇسلار ئۇلارغا «بىزگە كىم تاماق بېرىدۇ؟ بىز ئىككى كۈندىن بېرى ئاغزىمىزغا ھېچنەرسە سالمىدۇق، ئىنتايىن ئاچ قالدۇق» دېدى.

— بىز ئاتقا ۋە باشقا مالالارغا ئالما يارىمىز. بىراق ئۇلار بىزدىن يەم سورىمايدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى تاتارلار، — ئۇلار تاماقنى ئۆزلىرى تاپىدۇ. بىزگە دېھقانلار نېمە يېسە ئۇلار ئىختىيار، چۆپ يېسە ئۇلارمۇ ئىختىيار سىلەردە. ئەيتاۋۇر بىزگە شوتا ياساپ بەرسەڭلەرلا بولغىنى!

تۇتقۇنلارنىڭ قارشىلاشقان قەيسەرلىرىنى تاتارلار تۆمۈر چىرقىماق بىلەن ئۇرۇپ، ئالدىغا سېلىپ ھەيدىدى. قاپاقلىرى چۈشۈپ، چىرايى سۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشلىق ئازابىدىن چىرايلىرى قاريداپ كەتكەن رۇسلار ئېگىلىرى قېچىپ كېتىپ، بۇرۇن تالغان ھويلىلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ پالتا، پىچاق، ئارا ئوخشاش قورالالارنى ئىزدەشكە باشلىدى. ئۇلار ئۆينىڭ ئۈستىدىكى ياغاچلاردىن، تاختايلاردىن شوتا ياساشقا كېرىشتى. ئەتىسى چانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان قورغان بۇزىدىغان قورالالار يېتىپ كەلدى. شەھەرنىڭ ئەڭ چوڭ

دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا قورغان بۇزىدىغان قورالنى ئەكىلىپ قويۇردى. ئۇ يېغان - يېغان تاشلارنى گۈلدۈرلەتتىپ شەھەرگە قارىتىپ ئېتىشقا باشلىدى. ئىككىنچى قېرالى دەريادىن ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، مۇز ئويۇلۇپ كېتىپ سۇغا چۈشۈپ كەتتى. رۇس توتقۇنلىرىغا ئۇنى سۇدىن چىقىرىۋالار، دەپ بۇيرۇق قىلغانىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ مۇزنىڭ ئاستىغا كىرىپ كەتتى...

بەشىنچى باب

ئىتتىلارنىڭ قاۋغىنىنى ئاڭلىمىدىكىمۇ؟

ئاسماندىكى تېلۇن ئاي كۆمۈش تاۋاقتەك يالتىرايتتى. يەر - جاھاننى قارا پەردە ئىچىگە يېشۇرغان كېچە پىرونېزۇ- بورنى ئەللەي ئېتىپ ئۇخلاتقاندەك، ئەسرلەر بېرىي ئۇيقۇدا ياتقان ئورمانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچۇق يەرگە يېقىن قىلىپ ياسالغان ياغاچ ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىلا چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تىمتاس جىمجىتلىقنى باشلىرى ئېگىلگەن دەرەخ نېتىلىرىنىڭ تىرسىلدىغان ئاۋازى بۇزۇپ تۇراتتى. ئىتتىلارمۇ تۇمشۇقىنى ئىچىگە تىقىپ ئۇيقۇغا كەتكەنىدى.

ئاينىڭ كۆكۈش نۇرىدا قار باسقان دۆڭە - دۆڭە چۆپلەر دۇمبەش - دۇمبەش بولۇپ كۆرۈنەتتى. ياپراقلىرى چۈشۈپ يالىڭاچلانغان دەرەخلەر بىلەن سىتارۇستانىڭ ئۆيىنىڭ يېنىغا ئورنىتىلغان ئۇزۇن ياغاچ خادا قېلىن قارغا پەرۋا قىلمىغاندەك چوقچىيىپ تۇراتتى. خادىنىڭ بېشىغا بىر تۇتام نوتا تال باغلاقلىق ئىدى.

قىشلاقنىڭ چېتىدىكى بىر كىچە دوستۇمنىڭ قاۋاپ كەتتى. ئۇنىڭغا باشقا ئېتىلارمۇ قوشۇلۇپ بارا - بارا پۈتۈن پىروگرامما بويىچە بېشىغا كېيدى. شۇ چاغدا بىر يەردە غاچ قىلىپ ئىشىك يېپىلغانلىقى ۋە شۇ تەرەپتىن بىر ئاتنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

چەتتىكى بىر ئۆيدە ئوپالىنىخا ئەمدىگىنە تاتلىق ئۇيقۇ قوينىغا غەرق بولغانىدى. ئۇ بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ بېلىق تېرىسى تارتىلغان دېرىزە نىڭ قاپقىقنى ئاۋايلاپ ئېچىپ، تېرىنىڭ يىرتىلىپ قالغان تۆشۈكىدىن سىرتقا سىنچىلاپ قارىدى. ئۇستىگە ئۇزۇن چاپان كىيگەن، بېشىغا بىر تۇرلۇك چوقچىيىپ تۇرىدىغان تۇماق كىيگەن بىر ئادەم چىتەنگە مىنىپ تۇرغانىكەن. بىر چاغدا ئۇ ئىرغىپ چۈشتى - دە، خامان تەرەپكە كەتتى.

— ۋىشنىيانكا تۇر! — دەپ ئوپالىنىخا پەش ئۇستىدە قاتتىق ئۇيقۇدا ياتقان قىزنى تەۋرەتتى، — ئېتىلارنىڭ قاۋاپ كەتكىنىنى ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ياۋ كەلدى... خامان تەرەپكە كەتتى... ئوت قويۇۋەتمىسە بولاتتى، دەپ قورقىمەن. ئەرلەرنىڭ ھەممىسى كېتىپ قالدى. قالغان خوتۇنلار قانداق قىلارمىز؟

ئىككى ئايال تەڭلا ئاياغلىرىنى كىيىپ، بېشىغا رومالىلارنى باغلاپ، ئۇستىگە قىسقا تونلىرىنى كىيىپ يەنە دېرىزە تۆشۈگە كەلدى ۋە سىرتقا قارىدى. كۆمۈش ئاي چەكسىز ئاسماندا ئۇزۇپ كېتىۋاتقاندەك ئىدى. ئەتراپ تىنچ. پەقەت ئېتىلارنىڭ قاۋىغان ئاۋازى، زەنجىرلىرى سۆرەپ بىرنىگە ئېتىلغانلىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— ئوپالىنىخا يەڭگە مەنمۇ قورقۇۋاتىمەن! نېمە بولار؟ — دەپ شۇبرلىدى قىز. شۇ چاغدا بېلىنى باغلاپ، پەلەيلىرىنى

ئاغزىغا چىشلەپ تۇرۇپ، رومالغا بىرلەچچە پارچە نان چېكىپ ئاندىن ئورۇندۇق تېگىدىن پالتىسىنى ئالدى.

— تاتارلار دېدىكمۇ؟ — دېدى قىز.

— نان كېسىدىغان چوڭ پىچاقنى ئال، ياغاچ تاۋاقنىمۇ ئېلىۋال، چاقماقنىمۇ ئۇنتۇپ قالما... — دېدى ئوپالىنىغا قىزغا.

ئىككى ئايال ئۆيدىن ئاستا چىقتى ـ دە، دالدىدا بىرئاز تېختاپ ئەھۋالنى كۆزەتتى. ھېلىقى ئاتېنۇش ئادەم چۆپ دۆۋىسىنىڭ يېنىدا ھەدەپ چاقماقنى چېقىۋاتاتتى.

يېزىنىڭ چېتىدىن قۇرقۇپ ئېسىنى يوقاتقان بىر ئايال نىڭ ئاچچىق چىرقىرىغان ئاۋازى پۈتۈن ئورمانىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

يېزا ئۆيىقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بولۇپ، تەرەپ ـ تەرەپتىن ئىشىك دېرىزىلەر غىچىرلاپ ئېچىلدى. تاختاي ئۈستىدىن ئۆتكەن ئاتلارنىڭ تاقىلدىغان تۇياق ئاۋازى ئاڭلاندى.

ياۋداق ئاتقا مىنگەن، كۆكلەكچان، يالاڭباش، دۆمـ چەك بىر بوۋاي:

— قىرغىن ئىچىدە قالدۇق! تاتارلار يېتىپ كەلدى! جېنىڭلارنى قۇتۇلدۇرۇڭلار! — دەپ ۋارقىراپ ئېتىنى چاپتۇـ رۇپ ئۆتۈپ كەتتى.

ئوپالىنىغا چۆپنىڭ يېنىدا تىمىسقلاپ يۈرگەن ئادەمنىڭ يېنىغا پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ تۇيدۇرماي بېرىۋالدى. ئۇ كىشى كەينىگە بۇرالغاندا پالتا بىلەن بېشىغا كەلتۈرۈپ بىرنى سالدى.

ئوپالىنىغا ئاي يورۇقىدا ئۇ ئادەمنىڭ ئوشۇقسىمان سۆرۈلۈپ يۈرگەن جۇۋىسىنى، ئىتتىنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن

ئاپئاق ئۆتۈكنى ئىلغا قىلدى. ئۇنىڭ بېلىدە ئەگمە قىلىچ تۇراتتى. ئۆلگەن ئادەم يەرگە دۇم چۈشكەن بولۇپ، ئاپئاق قار قىزىل رەڭگە كىرگەنىدى.

— ئۆي ۋە ياغاچلارنىڭ دالدىسى بىلەن ئەپلەپ چىقىپ كېتەيلى، — دېدى ئوپالىنىغا، — تېز ماڭايلى، ئېھتىيات قىل...

بىراق ئۇلار چىقىپ كېتەلمىدى، چۈنكى بۇ چاغدا تاتارلار جۇۋىلىرىنىڭ پەشلىرىنى بېلباغلىرىغا قىستۇرۇپ قاشادىن سەكرەپ كىرگەنىدى. ئىككى ئايال نېرىدا تۇرغان بىر دۆۋە ئوتۇننىڭ ئارىسىغا كىرىپ يوشۇرۇندى.

يېزىنىڭ تۆت ئەتراپىدا ئوت كۆرۈندى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە چەتتە تۇرغان ئىككى ئۆي، دۆۋە - دۆۋە چۆپ بىسىلغان خامانىنىڭ كۆيۈۋاتقان يالقۇنى ئىچىدە قالدى. تېخىمۇ ئەۋجىگە چىققان ئوتنىڭ كۈچلۈك يالقۇنى زەھەر تىلى بىلەن ئاسمان بوشلۇقىنى يالمايتتى. تۇرۇلۇپ كۆتۈرۈلگەن قارا تۈتۈن كىشىلەرنىڭ ئالە - پەريادىنى ئەرشىگە يەتكۈزدى.

قورۇلاردىن ھەيدەپ چىقىرىلغان سىيىرلار ئىگىلىرىدىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىغاندەك بىچارىلەرچە مۆرەيتتى. ئاتلار قېچىشنى بىلمەي بىردە ئۆيىاققا، بىردە بۇيىاققا چاپاتتى. قورقۇپ كەتكەن خوتۇنلار نېمە قىلارىنى، نەگە يوشۇرۇنۇشىنى بىلمەي، كۆيۈۋاتقان ئۆي ئىچىدىكى ئارىسىدە بالىلىرى بىلەن تاغاردىكى ئاشلىقلىرىنى سۆرەپ چىقىۋاتاتتى.

بىر چاغدا ئورمان تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم بىلەرنىڭ بۇرۇن ئاڭلاپ باقمىغان ئاۋازدا قى - قۇ دەپ ۋارقىراپ يېقىنلاپ كېلىۋاتقىنى ئاڭلاندى.

ئاتلىق لەشكەرلەر يېزىغا بېسىپ كىردى. دۇپۇرلىگەن تۇياق ئاۋازى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى بۇ يېزىنىڭ ئەزەلدىن تىنچ ئۆتكەن دەۋرلىرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، ئەمدى بالايى - ئاپەتلىك كۈنلىرىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلاتتى.

ئىتلار يېزا ئىچىدە قالايمىقان چېپىپ يۈرگەن ئاتلارنىڭ كەينىدىن قاراپ بەزىدە كاڭشىپ، ئارقىسىدىن قالماي يۈرەتتى. لەشكەرلەر كۆزىگە كۆرۈنگەن قارىنى ئەگىرى قىلىچى بىلەن چاپاتتى. قېچىپ كېتىۋاتقان ئايالارغا سالما تاشلاپ تۇتاتتى.

تاتارلار يېزىنىڭ ئىككى بېشىدىن كىرىپ ئالدىغا يولۇققان ئادەمنىڭ ھەممىسىنى ھەيدەپ كېلىپ ستاروسنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا يىغدى.

ئالتىنچى باب

شەھەر ئەتراپىدىكى مەھەللىدە

باتۇخان شەھەرنى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى مەھەللىگە يېتىپ كەلدى. ئىگىلىرى قېچىپ كېتىپ بوش قالغان ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدا تاتار لەشكەرلىرى پىتىراپ يۈرەتتى. ئۇلار ئۆيۈم ئو - ئۆي، كۆچمۇ - كۆچا تىمىسقىلاپ يۈرۈپ، قۇچاق - قۇچاق چۆپ ۋە ئۆيلەر ئۈستىدىكى مەگگەنلەرنى كۆتۈرۈپ كېلەتتى. بۇ نەرسىلەر ئالدىغا نېمە قويسا شۇنى يەۋېرىدىغان تاتار ئاتلىرىغا ئوزۇق بولاتتى. ئۆيلەرنىڭ تۈرخۇنىدىن ئىسلار تولغىنىپ چىقاتتى. تاتارلار

تۇتقۇن قىلىنغان رۇس ئايالىرىغا قۇيماق سالدۇرۇپ، قارا بۇغداينىڭ ئۇنىدىن تېرىقاچ پىشۇرغۇزماقتا ئىدى.

باتۇخان مەھەللىگە ئالا ئاياغ، قارا قاشقا ئېتىنى مىنىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ يۈزى بۇرۇنقىدىنمۇ سۈرلۈكرەك كۆرۈنەتتى. قىسىق كۆزلىرى يىراقلارغا تىكىلەتتى. چىرايىدىن نە خۇشاللىقنى، نە ئەندىشىدە ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولمايتتى. خانىڭ كەينىدىن ئۇچىتىن قاتار بېرىپ، ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان خانلار ئەگىشىپ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مىڭبېشى، تۈمەنبېشى دېگەن ھۆرمەتلىك نامىلرى بولسىمۇ، لېكىن قېرىل ئاستىدا لەشكىرى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى باتۇخان بىلەن ھەمتاۋاق بېرىلۈپ، ھەربىرى تۆرت كىشىلىك نان يەپ، قىزىزىق سۆزلەرنى قىلىپ، بۇرۇن ئۆتكەن قەھرىمانلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى، كۆرسەتكەن باتۇرلۇقلىرىنى ھېكايە قىلىپ بېرىش ئىدى. مۇبادا بۇلارنىڭ بىرەرى باتۇخان بىلەن يالغۇز قېلىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولۇپ قالسا، ئۆزلىرى بىلەن ھەمتاۋاق بېرىلۈپ يۈرگەن خانلارنىڭ غەيۋەت يامغۇرىنى ياغدۇرۇۋېتەتتى. باتۇخان بۇلارنىڭ قايسىنىڭ بولمىسۇن سۆزىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلاپ، بەزىدە قىسىق كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كەتكىچە كۈلەتتى. ئۇنىڭ مەقسىتى بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئەتراپىدا بېرلىۋاتقان ئىشلاردىن «چىڭگىز نەسلىدىن بولغان باشقا خانزادىلەرنىڭ قوشۇنىدا نېمە ئىشلار بېرلىۋاتقانلىقىدىن» خەۋەر تېپىش ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ خانلارنىڭ غەيۋەتخورلۇقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ پەرۋا قىلماي مەيلىگە قويۇپ بېرەتتى.

قىشلاققا كەلگەندە غوجىدار باتۇخانغا بىر ئۆينى كۆرسىتىپ ياتاققا مۇشۇ ئۆي بولارمىكىن، — دېدى.

— بۇ ياغاچ ئۆيدە بۇرۇن كىم تۇرۇپتىكەن؟ — دەپ ئۇ

— رۇسلارنىڭ باخشىسى تۇرۇپتىكەن. رۇسلار باخشىنى «پوپ» دەيدىغان ئوخشايدۇ.

باتۇخان قاپقىنى سېلىپ، مۇشۇ ئۆيگە مېنى تەكلىپ قىلدىكىمۇ دېگەندەك قىلىپ، ئاچچىقى بىلەن قولىنى سىلكىدى. سۇبىتاي باھادىرمۇ سۆزگە ئارىلىشىپ، باتۇخانىنىڭ بۇ ئۆيدە تۇرۇشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتتى:

— رۇس باخشىسىنىڭ ئۆيى جاھانگىرنىڭ لايىقمۇ؟ ئاۋۇ نېمە ئۆي؟ — دەپ قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن ئالتۇن كرېست بار مۇنارلىق ئېگىز ياغاچ ئۆينى كۆرسەتتى. — ئۇ، رۇس خۇداسىنىڭ ئۆيى ئوخشايدۇ.

— ھەببەللى، جاھانگىر خۇدالارنىڭ ئۆيىگە لايىق، — دېدى سۇبىتاي باھادىر قېشىنى ھىمىرىپ.

باتۇخان بېشىنى ئېگىپ تۇرغان غوجىدارغا ۋە دانا ئاقىلچىسىنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ تۇرغان خانلارغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا كۆرەكىلىك بىلەن قاراپ قويۇپ، ئېتىنىڭ بېشىنى چېركاۋ تەرەپكە بۇرىدى.

غوجىدار دەرھال چېركاۋغا قاراپ ئۆزىنى ئاتتى. چېركاۋغا كىرىدىغان ئىشىك ئالدىدا موڭغۇل لەشكەرلىرىدىن تۆتى تۇراتتى.

— بۇ يەرگە كىرىشكە بولمايدۇ! — دېدى لەشكەرلەرنىڭ بىرى.

غوجىدار ئۇلار بىلەن تاكاللاشتى.

بۇ گەپنىڭ ئۇستىگە سۇبىتاي باھادىر يېتىپ كېلىپ ئۇلاردىن:

— سىلەرنى بۇ يەرگە كىم قويدى؟ — دەپ سورىدى.

— كۈيىنىڭ مۆتكەل سالدىغان يۇزبېشى.

— يۇزبېشىلارغا ئېيتىڭلار، ئۇ ئۆز خېنىغا بۇنىڭدىن

باشقا بىر ئۆي تاپسۇڭ، ۋۇ يەردىن يوقىلىڭلار! — دېدى سۇبىتاي.

چوڭ باشلىق بۇيرۇق قىلغاندىن كېيىن نەچچە ئايال، ئۆت موڭغۇل بىر - بىرىگە قارىدى - دە، ئۇزۇن جۇۋىلىرىنىڭ پەشلىرىنى بەلبېغىغا قىستۇرۇپ كۆلتۈك قارنى كېچىپ. چېر-كاۋنىڭ شادىسىغا باغلاپ قويغان ئاتلىرىغا قاراپ ماڭدى. كېتىۋېتىپ ئۇلارنىڭ بىرى ئەتەي سۇبىتاي باھادىر تەرەپكە قايرىلىپ تۇرۇپ:

— كۆيىڭ خان بىزنىڭ كاچىنىمىزغا سۆڭەك پالاق بىلەن ئۇرسا، سەن بىز ئۇچۇن سۆز قىلارسەنمۇ؟! — دېۋىدى ئەرەپشاھ:

— سېنىڭ ئاۋۇ قۇلىقىڭنى كىم كېسىۋالغان؟ تىلىڭنى تارت، بولمىسا ئىككىنچى سېنىمۇ كېسىۋالىمەن! — دەپ ھوماياندى.

موڭغۇل بۇ سۆزگە چىدىمىغىنىدىن، پۈپۈزا قىلغانداڭ قىلىچىنى يېنىدىن سۇغۇرۇپ يەنە سېلىپ قويۇپ ئېتىغا مىندى. ئۇ:

— ئالدىرىما، سېنىڭ كۆرىدىغان كۈنۈڭ بار تېخى! — دېدى - دە، ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەتتى.

ئەرەپشاھ ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ:

— كۆيىڭ خان قان ئىچەر قاتىللىرىنى يەنە ئەۋەتىشكە باشلىدى، — دېدى.

نۆۋكەرلەر چېركاۋ كۆزەتچىسى تۇرىدىغان قۇشنا ئۆيدىن بىر چالنى تېپىپ كەلدى. چالنىڭ بېشىدا ئىت تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا، ئۇستىدە كانايى ئىشتان، كۆڭلەك، پۇتىدا تالنىڭ قاسىرىقىدىن تىقۇلغان چۇقاي بار ئىدى. سېرىق ئۇقتىن كۆكرەپ، جالاقلاپ تىترەپ تۇرسىمۇ، قورقىنالمىغىنى چاندۇر-

ماسلىقىغا تىرىشاتتى. ئۇ يانچۇقىدىن ئاچقۇچنى ئېلىپ يېڭىنى قۇلۇپىنى ئاچتى. غوجىدار ئالدى بىلەن كىرىپ ئىشىك تۈۋىدە قول قوشتۇرۇپ تۇردى. باتۇخان ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى - دە، كۆيۈشىپ قالغان پۈتلىرىنى سىزىپ چېركاۋغا كىردى. تاتارلار چېركاۋنى بۇزمىغانىدى. قەي قېرىنى تارتىلغان كىچىك دېرىزىدىن چېركاۋ ئىچىگە گۇڭگا يېرۇق چۈشۈپ تۇراتتى. تۆت تەرىپى ئالتۇن بىلەن قاپلانغان، ئويما نەقىش لەر بىلەن زىننەتلەنگەن چېركاۋ مېھرابى يالتىراپ تۇراتتى. بەزى ئەۋلىيا بۇتلىرىنىڭ ئالدىدا، ئۇلارنىڭ سۆرۈن تەلەتىنى ھالسىز يېرۇتۇپ چىراغلار پىلدىرلاپ يېنىپ تۇراتتى.

باتۇخان نېرىدا تۇرغان مۇنبەرنى① ئايلىنىپ مېھرابقا چىقتى. بۇلۇڭدا تۇرغان كىچىك ئۇستەلنىڭ ئۈستىدە تۇرغان بەش دانە بېلكىنى② كۆرۈپ، كەينىدىن كېلىۋاتقان غوجىدارغا:

— ماۋۇ نانىنى تېتىپ باققىنە، ئىچىگە بىر نەرسە سالمىغاندۇ؟ — دېدى.

غوجىدار نانىنى بىر چىشلەپ چاينap تۇرۇن:

— تەڭرى يامان نىيەتتىن ساقلىغاي ، نان بەكمۇ تاتلىقكەن! — دېدى.

بىر ئازدىن كېيىن، باتۇخان ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، يەرگە سېلىنغان ئات يوپۇقىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردى. باشقا خانلارمۇ باتۇخاننىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ ئولتۇردى.

— ئاستى تاش ئوخشايدۇ، — دېدى باتۇخان، — مۇشۇ يەرگە ئوت يېقىپ چاي قاينىتىڭلار.

خانىنىڭ بۇيرۇقى غوجىدارنى بىرئاز ئالدىرىتىپ قويدى.

---

① مۇنبەر — چېركاۋ مېھرابىنىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان دوگلەك ئۇستەل.

② بولكا — چېركاۋدا خۇداغا چوقۇنغاندا گۇناھىنى ساقىت قىلىش ئۈچۈن چوقۇنغۇچىلارغا يېگۈزىدىغان تاتلىق بولكا.

ئۇ نېمە قىلارىنى بىلمەي بىر ئۇياققا ـ بىر بۇياققا يۈگۈرۈپ، ئالدىدا تىلماچ بىلەن، ئاندىن بۇۋاي بىلەن مەسلىھەتلەشتى.

ـــ بۇ يەرگە ئوت يېقىشقا بولمايدىكەن، ئۇنداق بولماندا رۇس خۇداسىنىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۆي كۆيۈپ كېتىدىكەن. تۇتقۇن بۇۋاي كېچە ـ كۈندۈز پەشكە ئوت يېقىپ ئۆينى ئىسسىتىدىكەن، ـــ دېدى غۇجىدار خانغا.

سۇبىتاي باھادىر ئۆزىنىڭ جۇرجى دەپ ئاتالمىدىغان سەپاھلىرىنى رۇس باخشىسىنىڭ ئۆيىگە چۈشۈڭلار دەپ بۇيرۇق قىلدى. كىچىككىنە ياغاچ ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى تاختاي بىلەن بۆلۈنۈپ، ئىككى ئېغىزلىق خانە قىلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى ئىككى ئۆينى بۆلۈپ تۇرغان تامدا تاش ۋە لاي بىلەن ياسالغان تۆت بۇرجەككە چىرىك پەش بار ئىدى.

دالان ئۆيگە تۆت جۇرجى، ئۇندىن باشقا مۇڭغۇل ۋە ئۇيغۇر مىللەتلىدىن بولغان ئىككى مۇسۇلمان كاتىپ، ئىچكىرىكى ئۆيگە سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئۆزى ئورۇنلاشتى. سۇبىتاي ئۆيگە كىرگەن چاغدا جۇرجىلارنىڭ يېنىدا ئۆز خەلقىغە ئاسىيلىق قىلغان رەزەن كىنەزى گىلىپ ئولتۇراتتى. سۇبىتاي ئۇنىڭدىن:

ـــ پۇرچاق چەلپىكى دېگەن نېمە؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ئۇنى سۆزلەپ چۈشەندۈرۈش قىيىن، ئەگەر ياخشىسى ئۇنى يەپ كۆرۈش كېرەك. بىرەر خوتۇن تاپساڭ، ئۇ سائا كۈندە چەلپەك پىشۇرۇپ بېرىدۇ، ـــ دېدى گىلىپ.

ـــ «خوتۇن» دېگەن نېمە؟

ـــ ھويلىدا بىر مۇڭغۇل لەشكىرى ئىككى خوتۇننى ساقتىمەن دەۋاتىدۇ. شۇنى سېتىۋالساڭ «خوتۇن» نىڭ نىمىلىكىنى بىلىسەن.

ـــ نېمە سورايدىكەن؟

— ئۆزىنى باشلاپ كىرەي.

گىلىپ سىرتقا چىقىپ بىر مۇڭغۇل چالنى باشلاپ كىردى ئۇ ئۆيگە كىرىشكە ئۇنىماي تۇرغان ئىككى ئايالنى ئىتتىرىپ كىرگۈزدى. ئايالالرنىڭ ئېگىز بويلۇق، بەدىنى تولۇق كەلگەن، ئۇستىگە كۆك كۆڭلەك كىيگەن بىرى ئۆيگە كىرىش بىلەنلا تۆردىكى بۇلۇڭدا ئېسىقلىق تۇرغان خۇدانىڭ رەسمى چاپلىنىدىغان قۇرۇق رامكىغا قاراپ بېشىنى ئېگىپ ئۇزۇن قېتىم چوقۇندى. خۇدانىڭ رەسىملىرىنى «مېھمانلار» يىرتمۇەتكەنىدى. ئۇ چوقۇنۇپ بولغاندىن كېيىن، ئورۇندۇقنى چەتكە تارتىپ قويۇپ، يەرگە تىزىلىپ ئولتۇرغان سۇبىتايغا چەكچىيىپ قاراپ قالدى. قورققىنىدىن كۆزلىرى چەكچەيگەن، ئۇستىدە سىرىق ئۇزۇن چاپىنى بار، ئاق سىرىق قىز بولسا هېلىقى ئايالنىڭ كەينىگە تىقىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇزۇن چاپىنىنىڭ يىرتىقىدىن قىزىل كۆڭلەكنىڭ ئىتىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— مانا ساڭا دېگەن ئىككى خوتۇن! — دېدى كىنەز گىلىپ، — چۆچى تەجرىبىلىك، ئىشقا پىشقان، تاماققا چۆەر ئايال. ماۋۇ بىرى ئون گۇلىنىڭ بىرى ئېچىلمىغان قىز، پىچىلمىغان قوغۇن.

سۇبىتاي ئىككى ئايالغا بىر قاراپ قويدى - ده، ئاندىن تەتۈر قارىۋالدى.

— تىز پۈكۈپ تەزىم قىلىڭلار! — دېدى كىنەز گىلىپ، — بۇ ئىنتايىن چوڭ خانلارنىڭ بىرى. بۇندىن كېيىن سىلەر ئۇنىڭ مالىيى بولىسىلەر.

— چوڭ بولسا ئۆزىگە، — دەپ ئايال ئۇنىڭغا قوپال جاۋاب بەردى، — تىز پۈكۈپ تەزىم قىلىشنىڭ نېمە هاجىتى؟ يەر لاي، كۆردۈڭمۇ بۇ دىنسىزلارنىڭ هەممە يېرىنى ئېپلاس قىلىۋەتكىنىنى!

— غوجامنىڭ ئالدىدا بېشىڭنى ئەگ دەيمەن!

— غوجامنىڭ ئۆلگىنىگە ئون يىل بولاي دېگىنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ۋېشنيانكا، بېشىمىزنى ئېگەيلى، بىزده نېمە چارە! — دەپ ئايال ئۇلۇغ كىچىك تىندى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار باشلىرىنى ئېگىپ قولىنى يەرگە تەككۈزدى.

سۇبىتاي ئايالالارغا بېشىدىن پۇتىنىڭ ئۇچىغىچە سەپسېلىپ قاريدى. ئاندىن دۇپ ياغىچىدىن ياسالغان ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان كىنەز گىلىپكە بىر قاريدى - دە، ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاستىدىكى تۇقۇمنى ئېلىپ ئورۇندۇقنىڭ ئۈستىگە سالدى. ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ چازانى قۇرۇپ ئولتۇردى.

— ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورىدى ئۇ گىلىپتىن. تىلماچ ئۇنىڭ سۆزىنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلدى.

— ئىسمىم ئوپالىنخا، بۇنىڭكى ۋېشنيانكا.

— قىزىڭما؟

— ياق، قوشنىمىزنىڭ قىزى ئىدى. يېتىم قالغاچقا ئاسرىۋالغانىدىم. هازىر مېنىڭ تەربىيەمده.

— ساڭا نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئىسىم قويغان؟ — دېدى سۇبىتاي كەينى - كەينىدىن سوئال قويۇپ.

— ئېرىمنى تىرىك پېتى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈۋەتكەنىدى.

— كىم، مېنىڭ تاتارلىرىمۇ؟

— ياق، ئۆزىمىزنىڭ ئوغرىلىرى. نوۋگورودنىڭ قاراقچىلىرى. شۇنىڭدىن بېرى مېنى ئوپالىنخا دەيدۇ. ۋېشنيانكا① باهاردا تۇغۇلغانىدى. ئۆزىمۇ باهارغا ئوخشاش گۈزەل هەم زېلۋا.

---

① ۋېشنيانكا — قەدىمكى رۇس تىلىدا باهاردا تۇغۇلغان دېگەنلىك.

رۇسلارنىڭ ئىسمى ئىنتايىن قىيىن ئىكەن. بىرىنمۇ ئەسته تۇتالمايدىكەنمەن! — دېدى سۇبىتاي، — مېنىڭ خىزمىتىمنى قىلامسىلەر ياكى باشقا ئادەم تاپايمۇ؟

— ئۆمۈرۈم بويى باشقىلارنىڭ خىزمىتىده بولۇپ كەلدىم. ئاياللارنىڭ بۇنىڭدىن باشقا نېمە ئىشى بار. خۇدا پېشانەڭگە يازغىنى شۇ تۇرسا تارتماسقا نە چارە.

— بۇلار ماڭا قۇيماق، چەلپەك، توقاچ ۋە قارا بولكا پىشۇرۇپ بەرسۇن.

— ئۇن بىلەن كۆمۈز① بولسىلا، قالغىنىنى بىر ئامال قىلارمىز.

— ساقلاپ بوۋاي سىلەرگە ھەممە نەرسىنى تېپىپ بېرىدۇ، — دېدى كىنەز ئىككى ئوتتۇرىغا قىسىلىپ، — ئۇ تېخى رۇس تىلىنى ئۇنتۇپ قالمىغاندۇ.

بۇ چاغدا ئىككى ئايال تەڭلا ئىشىك ئالدىدا تۇرغان سۇبىتاينىڭ قېرى خىزمەتچىسىگە بۇرۇلۇپ قارىدى.

— سەن رەزانلىقمۇ؟ تۇتقۇنمۇ؟ — ئۇپالىنخا خىزمەتچى بوۋايدىن ئەھۋال سورىدى.

— قىرىق يىلدىن بېرى تۇتقۇندىمەن. شۇنىڭدىن بېرى تارتقان ئازابىمنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. پۇتۇمدىكى كىشەن سۆڭىكىم بىلەن تۇتۇشۇپ كەتتى. سىلەرنىڭ كۆرىدىغان كۈنۈڭلارمۇ مۇشۇ. بۇرنۇڭلارغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن ئۆلگىچە قۇتۇلالمايسىلەر ... — دەپ بوۋاي ئۇلۇغ كىچىك تىندى. شۇنىڭدىن كېيىن پۇتىدىكى كىشەننى شالدىرلىتىپ يۇرۇپ مانا ئۇن، مانا كۆمۈز دەپ بەچىنىڭ ئالدىغا بىر قاپ ئۇن بىلەن چېڭ تاش كۆمزەكتە بىر

---

① ئۇ زامانلاردا ئېچىتقۇ يوق ئىكەن. شۇڭا خېمىرنى كۆمۈز بىلەن ئېچىتىدىكەن.

كۆز ئەكىلىپ قويدى. ئۇپالىنىخا ھاك - تاك بولۇپ قاراپلا قالدى. ئۇ:

— ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ - ھە؟ قىرىق يىلدىن بېرى كىشەننى سۆرەپ يۈرۈۋاتامسەن؟— دەپ بايىاتىن ئۆزىدىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ تۇرغان سۇبىتايغا مۇشتۇمىنى تۈگۈپ شىلتىپ قويدى.

— بولىدۇ. كېيىن سۆزلىشەرمىز ... ھازىر ئۆيگە ئوتۇن ئەكىرىپ بېرەي، — دېدى - دە، بوۋاي سىرتقا چىقىپ كەتتى.

— ۋېشنيانكا، سوقۇش دېگەن سوقۇش، لېكىن خېمىرنى بولدۇرۇشمىمىز كېرەك! — دەپ ئوپالىنىخا پەچىكە قاراپ مېڭىۋىدى، يېنىدىكى موڭغۇل ئۇنىڭ بوينىدىكى تاسمىنى تارتىپ ئۇنى ماڭغۇزمىدى. ئوپالىنىخا توختاپ سۇبىتايغا قارىۋىدى، سۇبىتاي موڭغۇلغا بۇرۇلۇپ:

— بۇ ئايالالارنى نەدىن ئالدىڭ؟ — دەپ سورىدى.

— مەن شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىنى چارلاپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن يۈز لەشكەرنىڭ ئىچىدە ئىدىم. ئورماندىن ئۆتۈپلا قېچىپ كېتىۋاتقان ئادەملەرنى كۆردۇق. ھەممىسى ئايال ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى شۇ يەردىلا قىرىپ تاشلىدۇق، قالغانلىرىنى كەينىگە ياندۇرۇپ، ئۆز لەشكەرلىرىمىز تۇرغان يەرگە ھەيدەپ كەلدۇق.

— ئاندىن كېيىنچۇ؟

— بۇ ئىككىسىنى ئۆزۈم تۇتۇپ، بوينىدىن باغلاپ بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدىم.

— خوش.

— بۇلارنى ساتماقچىمەن.

— ئاندىن كېيىنچۇ؟

— ئۆتۈكۈم يىرتىلىپ كەتتى. پۇتۇم مۇزلاپ كەتتى ...
— شۇنداقمۇ دەيلى.
— رۇسلارنىڭ پۇتىدا بۇلغار ئۆتۈك كۆرمىدىم. ھەممىسى
لا تال قاسىرىقىدىن توقۇغان چوقاي كىيىدىكەن.
— شۇنداق.
— شۇڭا مۇشۇ ئىككى ئايالنىى بىر يېڭى ئۆتۈككە
تېگىشمەكچىمەن.
— ئۇنداق بولسا سەن مېنىڭ پۇتۇمدىكى ئۆتۈكنى يېشىپ
ۋېلىش ئۈچۈن كەپسەن - دە! ئۆز باشلىقىنى بۇلىماقچىسەن؟
بۇنىڭ بەدىلىگە قانداق مۇكاپات ئالىدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟
قېرى مۆكۈلنىڭ قورقۇنىدىن شالاڭ ئاق ساقاللىرى
تىترەپ، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.
— ئۇنداق قىلىش ھەددىم ئەمەس، ئۇلۇغ خان! بۇ ئىككى
ئايال سائا قىلىنغان سۇۋغىتىم بولسۇن، ئۆمرۈڭ ئۇزۇن، دۆلىتىڭ زىيادە بولغاي، — دېدى ئۇ ھودۇقىنىدىن.
قېرى مۆكۈل شۇنداق دېدى - دە، ئايالنىڭ بوينىدىكى
بەلبېغىنى يېشىپ، كەينىگە شوخشىغان پېتى ئۆيدىن چىقىپ
كەتتى.

يەتتىنچى باب

«بىز ھايۋانغىمۇ رەھىم قىلىمىز»

سۇبىتاي باھادىر چۈشكەن ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا ئۇنىڭ
تەڭگە چىپار ئايغىرى باغلانغان بولۇپ، ئاتىنىڭ ئالدىغا بىر
قۇچاق چۆپ سېلىنغانىدى.

باتۇخان قېرى قوماندانىنى ئۆز هوزۇرىغا چاقىرتقانلىقى ئۈچۈن، سۇبىتاي بېرىش تەرەددۇتى بىلەن ئۆيدىن چىقىۋىدى، بىر نۆكەر دەررۇ ئاتنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەپكىلىپ:

— سەركەردىنىڭ پىيادە يېر دەسسەپ مېڭىشى جائىز ئەمەس، — دەپ قېلتۇقىدىن يۆلەپ ئۇنى ئاتقا مىنگۈزدى.

سۇبىتاي ئاتقا مىنىپ كېچىدا كېتىۋاتقاندا، ئۇنىڭغا قاراپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئادەم كۆرۈندى. ئۇلار ئالدىراپ بىر - بىرىنى ئىتتىرىپ، ئالدىدا كېتىۋاتقان ئاتلارغا يېقىنلىشىش ئۈچۈن تىرىشاتتى. ئاتلار خۇددى هازىرلا قارىغا ئېغىنغاندەك، پۈتۈن يېرى ئاپئاق قار ئىدى. ئاتلارنىڭ تاريپ - كېكىسىپ تۇرغان بۇرۇن چانا قىلىرىدىن بولسا، هور پۇرقىراپ چىقىپ تۇراتتى. ئالدىدىكى ئاتنىڭ ئۈستىدە بىر موڭغۇل شۇمشىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېتەككە ئالغان ئېتىنىڭ ئېگەر ئۈستىگە بىر ئادەم توغرىسىغا باغلاقلىق بېلۇپ، ئۇنىڭ پۇت - قوللىرى پۇلاڭشىپ تۇراتتى. ئەھۋالغا قارىغاندا ئۇ ئادەم بىهۇش بولسا كېرەك. جاڭسىلاپ تۇرغان سوغۇقتا ئۇنىڭ چىرايى خۇددى ئۆلۈكنىڭ چىرايىدەك تاتىرىپ كەتكەنىدى. بۇنى كۆرگەن سۇبىتاي خۇددى ئەقلىدىن ئازغان ئادەمدەك هۆركۈرگەن پېتى ئېتىنى قامچىلاپ توپنىڭ ئىچىگە باستۇرۇپ كىردى - دە، سەكرەپ چۈشۈپ هېلىقى مۇردىنىڭ قېشىغا يۈگۈرۈپ باردى.

— ئورىن قادان، كۆزۈڭنى ئاچ! جېنىم قوزام، كۆزۈڭنى ئاچقىنە! ئاۋازىمنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ — سۇبىتاي سوغۇقتا قېتىپ قالغان ئادەمنىڭ كىيىملىرىنى تارتىپ، ھەركەتسىز تۇرغان يۈزىنى هەدەپ سىلاپ ۋارقىراپ كەتتى.

— بۇ سۇبىتاي ھاھادىرنىڭ ئوغلى، — دېيىشەتتى كۆپچىلىك، — ئورىن قادان دېگەن بالىسى شۇ، دادىسى - بۇنى

بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى. ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ئىنتايىن يۈرەكلىك، باتۇر يىگىت ئىدى.

— نەگە ئاپىرىمەن؟ — دېدى مۇرىنى ئېلىپ كەلگەن موكۇل، — ئوتتا كۆيدۈرۈۋېتەمدۇق؟ بەربىر تىرىلدۈرۈۋالغىلى بولمايدۇ.

سۇبتاي ئات ئۈستىدىكى كىشىنىڭ قولىدىن تىزگىنىنى يۇلۇپ ئالدى - دە، ئاتنى يېتىلەپ ئۆزى چۈشكەن ئۆيىنىڭ ئىشىك ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.

— ئورىن قادان! سەن ئۆلمەسلىكىڭ كېرەك! ئاغزىڭغا ئاغزىمنى يېقىپ ئۆز جېنىمنى ساڭا بېرەي، يۈرىكىمنى سۇغۇرۇۋېلىپ، تېخىتاپ قالغان يۈرىكىڭنى ئورنىغا قويغاي. سەن ئۆلگىچە مەن قاقۋاش ئۆلەي! سەن تېخى ياش، دالاي غەلىبە لەرنى قۇچۇپ، داڭق قازىنىسەن، بۇ دۇنيا نى تاشلاپ كەتمە!...— دەپ زارلاندى سۇبتاي.

سىرتتىكى ۋاراق - چۈرۈكنى ئاڭلىغان ئوپالىنغا ئىشىك ئالدىغا چىققانىدى. ئۇ سۇبتايغا قوشۇمىسىنى تۇرۇپ بىر قارىدى - دە، «قىسىق كۆز بالىسىغا چىدىمايۋېتىپتۇ - دە!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە.

ئۇ پەلەمپەي بىلەن دەرھال تۆۋەنگە چۈشۈپ، قاۋۇل قوللىرى بىلەن سۇبتايدىن مۇرىنى ئېلىۋالدى. ئۇ ئالدىرىماي ئورۇن قادانىنىڭ پۇت - قولىنى باغلىغان يىپلارنى يېشىپ، يەردىن كۆتۈرۈپ ئېلىپ، مۇرىسىگە ئارتقان پېتى پەلەمپەي بىلەن يۇقىرىغا ئۆرلەپ ئامبار ئۆيگە ئېلىپ كىردى. ئامبار ئۆيدە بىر دۆۋە پاخال بار ئىدى. ئۇشۇپ قالغان ئادەمنى ئۇ شۇ پاخالنىڭ ئۈستىگە ياتقۇزدى.

كىنەز گىلىپمۇ شۇ يەرگە كىردى. ئو پالىنغا زوكۇزىيىپ ئولتۇرۇپ، ئۇشۇپ قالغان ئادەمنىڭ كىيىمىنى يېشىۋېتىپ ئۆز - ئۆزىگە شۇڭلىدى:

— بۇنىڭ تېخى جېنى بار، كۆردۈڭمۇ؟ ئۇششۇپ قالغان ئادەملەرنى تىرىلدۈرۈشۈم يالغۇز بۇ ئەمەس. بىر پارچە يۇڭ رەخت، بىر پارچە كىگىز، شام مېيى بىلەن بىر چىلەك قار ئېلىپ كېلىڭلار. ۋاي قىسىق كۆزلىرىم، بۇنى ئىسسىق ئۆيگە ئېلىپ كىرىشكە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلساق بەدىنى پارچە-پارچە بولۇپ قولىمىزغا چىقىدۇ! — دېدى ئۇ سۇبىتايغا قاراپ.

سۇبىتاي ئۇ پالىنخانىڭ دىدىل ھەربىكەتلىرىدىن كۆزىنى ئۇزمەي، ئاغزىنى ئاچقان پېتى تىزلىنىپ ئولتۇراتتى.

ئوپالىنخا ئورىن قادانىنىڭ ئايىغىدىكى ئۆتۈكىنى سالدۇ-رۇپ دەرھال كۆكىرىپ كەتكەن پۇتىنىڭ ئۇچىنى، تاپانلىرىنى كىگىز ۋە قار بىلەن ئۇۋىلاشقا باشلىدى. بۇنى چۈشەنگەن بىر نەچچە دوكغۇل مۇردىنىڭ قوللىرىنى ئۇۋىلاشقا كىرىشتى. ئوپالىنخا نۆۋەت بىلەن مۇردىنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى ئۇۋىلاپ چىقتى. ئاخىرىدا ئۇنىڭ يۈزىنى ئاۋايلاپ ئۇۋىلىدى.

— ما'نا ماۋۇنى ئال. ئوغلۇم، بۇ غاز مېيى، مۇشۇنىڭ بىلەن ئۇۋىلا. — دېدى ئۆي ئىگىسى پوپ سۇبىتايغا ياغاچ تەڭنىدىكى ماينى سۇنۇۋېتىپ، — ئاندىن ئاغزىغا ئازراق ھاراق تېمىتقىن.

ئوپالىنخا كۆپ ئاۋارە بولدى. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۆي ئىسسىپ، كىشىلەر ھاسىراپ كەتتى. ئاخىرىدا ئورىن قادان كۆزىنى ئېچىپ، ئەتراپتا تۇرغان كىشىلەرگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئومچىيىپ تۇرغان چىرايىنى كۆردى. ئۇنىڭغا ئاستا - ئاستا جان كىرمەكتە ئىدى. ئۇ:

— دادا، سەنمۇ! — دەپ لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ شۇنىڭ-لىدى، — رۇسلار ئاچ قالغان بۆرىگە ئوخشايدىكەن... ئۇلارنى يوقىتىش كېرەك... ئۇلار بىزگە ھەرگىز تەسلىم بولمايدۇ!...

— نېمە بولدۇڭ، بالام ئورىن قادان؟ سېنى مۇشۇ كۆنگە

سالغان كىم؟ ئۇنىسى ئۆز قىلمىچىم بىلەن قىيما قىلمۇھتەي، ئېيتقىنا نۇ زادى كىم؟

ـ مەن تۇتقۇندا بولدۇم! ـ دېگەن سۆزگە ئاران چامى يەتتى ـ دە، ئورنىن قادان يەنە ھوشىدىن كەتتى. سۇبىتاي ئۇنى ئىرغىتىشقا باشلىدى.

ـ ئارامىغا قوي، تەككۈچى بولما! ـ دەپ ئوپالىنىخا سۇبىتايىنى ئىتتىرىۋەتتى.

ـ ئەمەلىسەن، ـ دېدى سۇبىتاي پېتىنىپ بىر نەرسە دېيەلمەيۋاتقان كىشىدەك پەس ئاۋاز بىلەن، ـ مېنىڭ داڭلىق ئوردىن قادان باتۇر ئوغلۇمنى ساقايتىۋالالىسەن؟ ساڭا ئەركىن لىك بېرەي، ساڭا پۇتمەس ـ تاكىمەس بايلىق ھەدىيە قىلاي.

ـ بايلىقىڭنىڭ ماڭا كېرىكى يوق. بىز ئادەم تۇرماق كېسەل ھايۋانغىمۇ رەھىم قىلىمىز. ئۇنى باقمىمىز، داۋالايمىز. ئۇنىڭغا قارىغاندا بۇ دىنسىز بولسىمۇ يەنىلا ئىنسان ـ دە،... ـ دېدى ئوپالىنىخا.

سۇبىتاي ھويلىغا چىقىپ، باغلاقلىق تۇرغان تەڭگە چىپار ئايغىرىنىڭ يېنىغا باردى ـ دە، بىر نەرسىلەرنى دەپ ئاتنىڭ قۇلىقىغا شۇرلىدى. تۇمشۇقىغا سۈپ قىلىپ، دانىشمەن ئېتىم، قانداق بەلگە بېرەركىن دەپ ئاتقا تەلمۈرۈپ قارىدى.

ـ مېنىڭ تەقدىرداش يولدىشىم، جانۋار ئېيتقىنە: بۇ خوتۇنىڭ بېشىنى كېسۋالايمۇ ياكى ئۇنىڭغا قاما جۇۋا كىيگۈزەيمۇ؟ ياكى ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ يۈرەيمىكىن، بولمىسا پۇتۇن كىيىمىنى سالدۇرۇۋېلىپ قىپ يالىڭاچ ئورمانغا قوغلىۋېتەيمىكىن؟ يا ئاللا بۇ رۇس ئايال نېمىدېگەن پاراسەتلىك ـ ھە! ئايال ئەمەس بىر باتۇر ئىكەن! بۇنداق خوتۇنىنى ئۆمرۈمدە تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈم... ـ دېدى ئۇ.

ئات ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە قوشۇلغاندەك، بېشىنى ئىرغىتىپ، ماڭلىسى بىلەن ئىگىسىنىڭ يېڭىنى ئاستا سىيپاپ قويدى.

سەككىزىنچى باب

تىنىچسىز كېچە

دۇشمەن دۇشمەننىڭ سىرىنى بىلمەيدۇ.
(چىڭگىز ماقالى)

تۇن بويى ساۋبلى بىرئازمۇ ئارام ئالمىدى. قورغان تۆشۈكىدىن يىراقتا قاراپ مىسلىسىز ئاپەتكە يولۇققان شەھرىنىڭ ۋاك - چۈشىغا قۇلاق سالدى. رەزان ئەتراپىدا ئۆتكەن كىمدەك تىنچلىقتىن ئەسەر يوق. قورغاننىڭ تۆۋىدە، دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى تۈزلەڭدە نەچچە مىڭ يەرگە يېقىلغان گۈلخانلار ئەتراپىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى. يىراقتىن قارىغاندا بۇ گۈلخانلار خۇددى قىپقىزىل چوغلارنى كەڭ دالاغا ئەتىيۇ چېچىپ تاشلىغاندەك يالتىراپ تۇراتتى. گۈلخان ئەتراپىدىكىلەر ئەتراپتىكى ئۆيلەرنى، قوتانلارنى بۇرۇپ، چەڭزىلەرنى، تاختايلارنى ئەكىلىپ كېچىچە ئوت يېقىپ چىقىقان تاتارلار ئىدى. يىراقتىكى ئۇپۇق ئاستىدىن ئىنتايىن كۈچلۈك يالىغىن كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ يالقۇنى ھەدەپ ئاسمان قەھرىگە كۆتۈرۈلەتتى. ئوتنىڭ شولىسى ئاسماندىكى بۇلۇتقا چۈشۈپ، ئۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان قاپقارا بۇلۇتنىڭ چۆرىسىنى قىزارتماقتا ئىدى.

ساۋبلىنىڭ يېنىغا باشقا قوشۇنلارمۇ كەلدى. ئۇلارمۇ بىئارام بولۇپ يىراقتا قاردى.

— ئەنە قارا پىرونىسكى كۆيۈۋاتىدۇ!

— ئۇنداق ئەمەس، پىرونىسكى دېگەن بۇ يەردىن نەللىك چاقىرىم كېلىدۇ.

— ئەمسە ئۇ قەيەر؟
— ھەي راستىنلا پىرونسكى ئىكەن...
— ئەنە قارائىلار، سۇبالىۋكانىمۇ كۆيدۈرۈۋاتىدۇ...
— ياللا،... ئۇ خارسكىنىمۇ كۆيدۈرۈۋاتىدۇ...
— قېنى؟
— ئەنە ئاۋۇ ئورمانىنىڭ ئارقا تەرىپىدە...
— ئۇ پىرىۋولۇك ئەمەسمۇ؟
— ياق ئۇنىڭغا تېخى تەگمىدى...
— بۇ زادى نېمە ئىش؟! بۇ لەنىتى ياۋۇزلار نېمە قىلماقچى؟... ھوي قان ئىچەرلەر...
— ئەنە قارائىلار، يەنە بىر شەھەر كۆيۈۋاتىدۇ. ئەنە، ئاۋۇ تەرەپتە.
— ئۇ يا روستوۋوغۇ...
— خۇدايا تووا، يا روستوۋو دەمسەن؟... — دەپ ساۋبلى يىغلىۋەتكىلى تاس قالدى، — يا روستووا رەزاندىن ئوتتۇز چاقىرىم يىراقتا ئەمەسمىدى! — دەپ ئۆزىنىڭ ئۆيىنى ئويلىدى. كېتەر چېغىدا ئۆيدىكىلىرىگە ئۇ: «ئەگەر خەۋپ - خەتەر بولۇپ قالسا، يا روستاۋادىكى بېلىقچى پاخومىنىڭكىگە بېرىڭلار دېگەنىدى.
— رەزانىنى قاچان ئالاركىن دەپ ئولتۇرۇشامسەن؟ بۇ مەلئۇنلارغا ئوتتۇز چاقىرىم دېگەن ھېچنەرسە ئەمەسكەندە! بۇ خەقنىڭ چۈمۈلىدەك بېسىپ كەتكىنىنى كۆردۈڭمۇ؟ ئەتراپىنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلەپ بوپتۇ. يېزا - قىشلاقلارنى پۈتۈنلەي تالاپ، كۆيدۈرۈۋاتىدۇ...
يا روستوۋو تەرەپتىكى ئوت بەكمۇ كۈچلۈك كۆيۈۋاتاتتى. لاۋۇلدىغان قىزىل يالقۇن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بۇلۇتقا تاقاشقانىدى.
— ئىخمەقلەر! — دېدى ياش لەشكەر. — نېمىنىڭ

پایدا، نېمىنىڭ زىيان ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان تاتارلارىكەن بۇ! دۆڭلەپ قويغان چۆپلەرنى كۆيدۈرۈۋاتقىنىنى كۆردۈڭمۇ؟

— ياق، بىكار گەپ! — دېدى ساۋېلى ئۇنىڭغا. — تاتارلارغا چۆپ ناندىنمۇ قىممەت. چۆپ بولمىسا ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئات نېمە بولىدۇ... ئات قىرىلسا بۇ خەقنىڭ ھالى نېمە بولماق؟ چۆپكە ئوت قويغانلار ئۆز ئادەملىرىمىز بولسا كېرەك. بارلىق چۆپلەرگە ئوت قويۇپ، تاتارلارنىي ئاتسىز قويۇپ ئاندىن قىرماقچى!

— شۇنداق قىلىش كېرەك! بۇ خەقنىڭ ئەدىپىنى شۇنداق بېرىش كېرەك! — دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى.

كېچە تىنچسىز ئۆتتى. كۆزەتچىلەرمۇ كۆز يۇممىدى.

تاڭ ئېتىشى بىلەن ئۇ قاتتىكى خورازلار چىللاشقا باشلىدى. ئۇنىڭغا جاۋابەن رەزان خورازلىرىمۇ چاقىرىشقا باشلىدى. ئۇستىبېشىنى قىراۋ باسقان لەشكەرلەر ئاستا - ئاستا ئۆچۈۋاتقان گۈلخاندىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ ئولتۇراتتى.

تاتارلارنىڭ مىڭلىغان گۈلخانلىرى تېخىچىلا يېنىجاپ تۇراتتى.

كۆپ ئۆتمەي يىراقتىكى ئورمانلىقنىڭ كەينىدىن قۇياش كۆتۈرۈلدى. قار باسقان ئاپئاق دالانى كۈنلىنىڭ قىزىل نۇرى سۆيدى. كۈن ئۆز نۇرىنى شەھەرگە قاراپ بۇلۇتسىز بېسىپ كېلىۋاتقان تاتار قوشۇنلىرىدىنمۇ قىزغانمىدى. ئۇلار ئەمدى خۇددى ئالقاندىكىدەك ئېنىق كۆرۈنەتتى.

ئۇلار لىم ياغاچلار، چەكزىلەر، تاختايلارنى مىڭلىغان يالغۇز ئاتلىق چانىلارغا بېسىپ ھەتتا بەزىلىرى ئاتقا سۆرىتىپ، پىيادىلەر كۆتۈرۈپ دېگۈدەك كېلىۋاتاتتى. قورغان ئۈستىدە توپلىشىپ تۇرغان رەزاللىقلار بىر تەرەپتىن ھەيران بولۇشتا. يەنە بىر

تەرەپتىن تاتارلار ئەمدى نېمە قىلار، دەپ دەككە - دۈككىدە بولاتتى. ئۇلاردىن باشقا تۇتقۇن قىلىنغان پۇقرالارمۇ توپ - توپ كېلىشكە باشلىدى. تۇتقۇنلارنىڭ ئەتراپىدا قامچىسىدىن قان تامغان تاتارلار ۋارقىراپ - جارقىراپ ئۇلارنى تېز مېڭىشقا مەجبۇرلايتتى. تاتارلارنىڭ كۆپىسى رۇسلارنىڭ كالتە جۇۋىلىرىنى كىيىۋالغانىدى. تۇتقۇنلار بولسا پۇتۇنلەي يالىڭاچ، يالاڭئىداق، يالاڭباش ئىدى. بۇنىسى قورغان ئۈستىدىكىلەر ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتى. بەزىلىرى ماڭالماي يول ئۈستىدە يېقىلىپمۇ چۈشەتتى. ئۇنداقلارنى تاتارلار ئۇرۇپ - سوقۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ ماڭغۇزاتتى ياكى شۇ يەردىن مەڭگۈ تۇرماس قىلاتتى - دە، تاشلاپ كېتەتتى.

تۇتقۇنلار تۆۋەندە شەھەرنى ئايلاندۇرۇپ ياغاچتىن تام ياساپ، ئۆيلەرنى بۇزۇپ ئالغان لىم ياغاچلارنى، تاختايلارنى شۇ يەرگە دۆۋىلىدى.

— كۆردۈڭلارمۇ بىزنىڭ ئەتراپىمىزغا قاشا ياساپ بىزنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغىنىنى! — دېيىشتى قورغان ئۈستىدىكىلەر.

— يامىنى كەلسە، تېرىمىزنى تەتۇر سويۇپ ئالار... — دېيىشتى بەزىلەر.

— كىمنىڭ تېرىسىنى كىم سويىدىكىن تېخى، كۆزەرمىز! ئىتلار تۇمشۇقىنى تىقىپ كۆرسۇنچۇ! — دېيىشتى بەزىلەر ئىنتايىن غەزەپ بىلەن.

دەرۋازا ئالدىغا بىرنەچچە سالتاڭ ئاتلىقلار كەلدى. ئارىسىدا كىنەز گىلىپمۇ بار ئىدى. ئۇ يۇقىرىغا قاراپ: «تاتارلار رەزانغا ھېچقانداق چېقىلمايدۇ. ئەگەر دېگىنىم راست بولمىسا، خۇدا مېنى ئۇرسۇن» دەپ ۋارقىراپ قەسەم ئىچتى.

— دەرۋازىنى ئېچىپ ئۆزۈڭلار سىرتقا چىقىڭلار. مال - مۈلكۈڭلارنى ئۆيدە قالدۇرۇڭلار. ئاندىن ئۆزۈڭلار نەگە بارساڭ

لار ئەختىيار ئۆزۈڭلەردە، تاتارلار سلەرگە چېقىلمايدۇ، — دېدى ئۇ.

— گىلىپ ۋىلادىمىروۋىچ ئاغزىڭنى يۇم! — دېدى قۇرغان ئۈستىدىكىلەر، — بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىڭنىڭ قېنىنى ئىچكەن مەلئۇنسەن! ئۆز قېرىنداشلىرىڭنى ئالداپ ئايرىپ قىرىپ تاشلىغاندىك، ئەمدى سەندىن بىزگە نېمە ۋاپا كېلەر. مۇناپىق ئەبلەخ!...

— خەپ يىگىتلىرىمىزنىڭ قېلىغا چۈشەرسەن.

— ئاكا - ئۆكلىرىڭغا خىيانەت قىلغانىدىك، ئەمدى ۋەتەننى ساتماقچى بولدۇڭمۇ ... سەن نەجىسىنىڭ جەستىنى يەر-مۇ ئۆز قوينىغا ئالمايدۇ. گۆرسىز قېلىپ ئىتلارغا يەم بولار-سەن! — دەپ ۋارقىرىدى قۇرغان ئۈستىدىكىلەر غەزەپ بىلەن.

شۇ ئاردا قۇرغان ئۈستىدىكىلەر ئۆۋەندىكىلەرگە ساداقەتسىز ئوت ياغدۇردى. بىرىنىڭ ئاتقان تېشى گىلىپكە تېگىپ ئۇنى يارىلاندۇردى. ئۇ دەرھال ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ بەدەر تىكىۋەتتى.

تاڭ ئېتىشى بىلەن تاتارلار تاش ئاتقىغان قوراللىرىنى شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى يېقىن يەرگە ئەكىلىپ قويدى. ئۆزلىرىنى يوغان ياغاچ قالقانلارنىڭ دالدىسىغا ئېلىپ تۇرۇپ، شەھەرنى تاش بوران قىلىشقا باشلىدى. تاش ئاتقىغان قېرال بېشىغا تۆمۈر تۇتۇك كىيگۈزۈلگەن ئۇزۇن لىم ياغاچ بولۇپ، تۇتۇك ئىچىگە يوغان تاش سېلىنىاتتى. ئاندىن لىم ياغاچنى كەينىگە تارتىپ تۇرۇپ قويۇپ بەرگەندە، لىم ياغاچ ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن گۈلدۇرلەپ ماڭاتتى. ئاندىن ھېلىقى يوغان تاش گۈلدۇرلەپ ئېتىلىپ چىقىپ شەھەر ئىچىگە چۈشەتتى. بۇنداق ھاۋادىن ئۇچۇپ كەلگەن ئېغىر تاش ئۆزىگە يولۇققان ھەرقانداق تۇسالغۇنى ۋەيران قىلىپ، كۈلىنى كۆككە سورۇيتى

تى... تاتار لەشكەرلىرى يېقىن ئەتراپتىكى ئۆرۈلگەن ئۆيلىرىنىڭ دالدىسىدا رۇسلارنىڭ پىدائىلىرى دەرۋازىدىن چىقىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ قالارمىكىن دەپ ماراپ تۇراتتى.

— كۆچۈكلارنى ساقلاڭلار! دىنسىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى غەيرەت بىلەن ياندۇرۇڭلار! لېكىن دەرۋازىدىن چىققۇچى بولمىڭلار. ئۇلار بىزنى ھىيلە بىلەن ئالدىماقچى! ياۋنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەڭلار! — دېدى كوفا كۆپچىلىككە قاراپ.

توققۇزىنچى باب

كىمنىڭ خۇداسى كۈچلۈك

باتۇخان رەزانغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ھارپا كېچىسىنى ھېلىقى چېركاۋدا ئۆتكۈزدى. پەرمانچىلار قوشۇنلارغا ئەڭ ئاخىرقى بۇيرۇقلىرىنى يېزىۋاتاتتى. بۇ بۇيرۇقلاردا شەھەرگە بۇزۇپ كىرمەي، ئارقىغا چېكىنگەنلەرگە ئەڭ ئېغىر جازا بېرىلىدۇ، دەپ يېزىلغانىدى.

سۇبىتاي باھادىر قاپىقىنى تۈرۈپ، باتۇخاننىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. ئۇ ھېچكىم بىلەن سۆزلەشمەيتتى. سورىغان سوئاللارغا بېشىنى لىڭشىتىپ ماقۇل بولىدىغانلىقىنى ياكى قولىنى بىرلا سىلكىپ ماقۇل بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

خېلىدىن كېيىن ئۇ چىش يېرىپ سۆز قىلدى:

— بۈگۈن سەن جانابىي ئالىيلىرى ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىۋاتسەن. ئاتقان ئوقنى ياندۇرۇپ بولماس، ئەتە بىر-نەچچە مىڭ قازان ئېسىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگىن. غەلىبە

ئۇچۇن تەنتەنىلىك توي ئۆتكۈزۈپ، مىڭلىغان مالنىڭ بېشىنى كېسىمىز. بۈگۈن كېچە ئۇخلاپ ئارام ئالايلى. قوشۇنلار ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلسۇن، ــ دېدى.

باتۇخاننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان خانلار خۇشامەت بىلەن:

ــ ئىلاھىم، قانلىق جەڭدىن كېيىن بولىدىغان سەلتەنەتلىك تويغا بىزنى داخىل قىلغايسەن! ــ دەپ دۇئا قىلىشتى.

ــ ئۇستازىم ھاجى رەھمىنى چاقىرىپ كېلىڭلار دېۋىدىم غۇ!؟ ــ دېدى بىر ئازدىن كېيىن باتۇخان.

ــ ئۇ چېدىرىڭىنىڭ يېنىدا، مۇسۇلمانلارنى قوغداپ تۇرىدۇ.

ــ مۇسۇلمانلارنى قوغداش ئۇنىڭ ئىشى ئەمەس. مەن چاقىرغان ئىكەنمەن، ئۇ بۇ يەرگە كېلىشى كېرەك.

ــ جانابىي ئالىيلىرى ئۇ كىرىشنى رەت قىلىۋاتىدۇ.

باتۇخان ئورنىدىن تۇرۇپ تېز - تېز مېڭىپ چېركاۋدىن چىقىپ كەتتى. چېركاۋنىڭ ئىشىكى ئالدىدا كىيىملىرىنىڭ ئېتەك - بەڭلىرىگە قىممەت باھالىق تېرىلەردىن جىيەك تۇتقان، باشلىرىغا ئاق يىپەكتىن سەللە يۆگىگەن بىر توپ كىشى غۇجۇمەك بولۇپ تۇراتتى. بەزىلىرى بىر نەرسە دەۋاتاتتى ۋە بەزىلىرى ئايەت ئوقۇپ ئىمان ئېيتىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ قېشىدا نېمە ئۈچۈندۇر قېلىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھاجى رەھىم تۇراتتى. ئۇنىڭ قېلىدىكى ئالتۇن پەيزە ئاي يورۇقىدا يالتىرايتتى.

بۇلاردىن بىرنەچچە قەدەم نېرىدا بىر توپ مېڭىل لەشكەرلىرى تۇراتتى. ئۇلار ھەربىر دىۋىلىگەندە، مۇسۇلمانلار دادىپەرياد كۆتۈرەتتى. بۇ چاغدا ھاجى رەھىم قېلىدىكى ئالتۇن پەيزىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرەتتى.

يېنىدىكى تىلماچ بىلەن بىرنەرسە دېيىشىپ كېلىۋاتقان باتۇخاننى كۆرۈپ، يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان مېڭىللار دەررۇ كەي-

نىگە چىكىندى. لېكىن دەل قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن قىلىچلىرىنى يالتىڭاچلاپ «غالىبلار» چىقىپ كەلدى - دە، ئۇلارنىڭ چىكىنىش يولىنى توستى.

— ئېتى ئۆلۈپ چۆلدە قالغۇرلار، بېشىنى ھەرە چاققان قاپاقباشلار! جاھانگىرنىڭ ئىشىكى ئالدىدا نېمە ئىش قىلىپ يۈرۈشىسەن؟ قىل ئۈستىدە قالغان جېنىڭغا ئاگاھ بولغۇش! — دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى تىلماچ موڭغۇللارغا قاراپ.

موڭغۇللار بىرىنىڭ سۆزىگە بىرى قۇلاق سالماي ۋارقىراشقا باشلىدى.

— بۇلارنى ئۆزىمىز تۇتقان، بۇلاردىن ئېلىنىدىغان ئولجا بىزنىڭ بولۇشى كېرەك ... ئۇنى بىزدىن تارتىۋالماقچىمۇ؟ بۇلار سىردىگەرلەر ... بىز ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئالتۇن كۈمۈشنى ئالماقچىمىز. ئۇلار رۇسلار بىلەن بىرگە يۈرۈپتۇ! ئەھۋالدىن قارىغاندا رۇسلار بىلەن تىلى بىر ئوخشايدۇ. ماۋۇ ساقاللىق مۇسۇلمان باخشىسى ئۆزىگە بېرىلگەن ئالتۇن پەيزىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇۋالغاچقا، بىز ئۇلارغا تېگمىشكە جۈرئەت قىلالماي تۇختاپ قالدۇق. ئەگەر ئۇ قولىنى تۆۋەنگە چۈشۈرىدىغانلا بولسا، بۇ سىردىگەرلەرنى جەھەننەمگە يوللاپ، ئولجىنى ئۆزىمىز ئالاتتۇق ...

— ھازىر مېنىڭ بىر تەرەپ قىلىش بۇيرۇقۇمنى ئاڭلايسىلەر، ھەي مۇسۇلمانلار، سىلەر قايسى يۇرتتىن، قايسى مىللەتتىن بولىسىلەر؟ ئاتا - بوۋاڭلار كىم؟ ئىسمى - شەرىپىڭلار نېمە؟ كىمدە ئىشىڭلار بار؟ تېز سۆزلەڭلار، — دېدى باتۇخان.

يۆكۈنۈپ ئولتۇرغان سىردىگەرلەر دەرھال بېشىنى يەرگە ئېگىپ تەزىم قىلدى. ئۇزۇن قارا ساقاللىق بىرى:

— بىز تۈرلۈك مەملىكەتلەردىن بولىمىز. بىراق دىنىمىز بىر. — ھەممىز مۇھەممەتنىڭ ئۈممەتلىرىمىز. سېنىڭ قوشۇ-

ئىگىغا سودا ئىشى بىلەن كەلگەنسدۇق. بىزنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىلرىمىز جەمئىيەت ئىشلىرىدا زور پايدا كەلتۈرىدۇ. لەشكەرلەرنىڭ دىن ھەر تۈرلۈك نەرسىلەرنى سېتىۋالىمىز. ئۇلارغا بولسا، يەل يېمەشلەرنى، پىستە ـ بادام، خورمىلارنى، قەلەمپۇر ـ مۇشلاڭ نى، ھاراق ـ شاراپ، ئاشلىق قىسقىسى سېنىڭ ئەزىمەتلىرىڭگە نېمە كېرەك بولسا شۇنى سېتىپ بېرىمىز، ـــ دېدى.

باتۇخان ھاجى رەھمىنى كۆرسىتىپ:

ـــ بۇ كىشىنى بۇرۇن تونۇيتتىڭلارمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ياق، بىز بۇ كىشىنى قۇلىدىكى ئالتۇن پەيزىنى ئۆڭ تۈرۈپ، ئاۋۇ ھومىيىپ تۇرغان ياساۋۇللارنى توختاتقاندىن كېيىنلا كۆردۇق. بۇندىن بۇرۇن پەقەتلا كۆرۈپ باقمىغانىدۇق.

ـــ سىلەر بۇنىڭغا بىر نەرسە بېرىش توغرىسىدا ۋەدە بەرگەنمۇ؟ ئەگەر جېنىمىزنى ھايات ساقلاپ قالساڭ، بىر نەرسە بېرىمىز دېگەن بۇلغىيتىڭلار؟

ـــ بېرەيلى دېگىنىمىز راست، ھازىرمۇ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن شەپقىتىڭنى چوقۇم ياندۇرىمىز دېدۇق. بىراق ئۇ، دەرۋىش لەرگە مال ـ دۇنيانىڭ كېرىكى يوق، بىراۋغا قىلغان ياخشىلىقى ئۈچۈن ئۇلار ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئېسىل بۇيۇملاردىن يىرگىنىدۇ دەپ، بەرگەن ئالتۇنلىرىمىزنى قوبۇل قىلمىدى.

ـــ پەقەت سېنىڭ ئىسمىڭ يېزىلغان ئالتۇن پەيزىدىن باشقا ھەرقانداق ئالتۇندىن بىزارمەن، ـــ دېدى ھاجى رەھمۇ سۆزىنى ئارىلىشىپ.

ـــ سەدىگەرلەر! باتۇخان پۈتۈن دۇنيانى كېزىپ تالاي مەملىكەت، تالاي يۇرتلارنى ئۆزىنگە بويسۇندۇردى. ماڭا بويسۇنمىغان مەۋجۇدات ئەجىلىدىن بۇرۇن ئۆلىدۇ، ـــ دېدى. ئاندىن موڭغۇللارغا قاراپ، ـــ ساڭا ئوخشاش تەرتىپ بوزغۇ-

چىلارنىڭ ئالدىغان مۇكاپاتى بەلگىلىك، مېنىڭ غالىبلىرىم سىلەرنى ئوبدان مېھمان قىلسۇن ... — دېدى باتۇخان كەسكىن هالدا.

مۆڭگۈللار خانىنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى يەرگە ئېتىپ، قارنى باغرىغا بېسىپ ئۆپتى.

— ئۇلۇغ جاهانگىر خاتالىقىمىزنى ئەپۇ قىلغايسەن، — دېدى ئۇلار يېلىنىپ.

— سودىگەرلەر، سىلەر هازىر سۇبتاي باهادىرنىڭ هۇزۇرىغا بېرىڭلار! ئۇ سىلەرنىڭ هەقىقىي سودىگەر ياكى ئەمەسلىكىڭلارنى ئايرىتىپ چىقىدۇ، سودىگەر بولۇپ ئايرىلغانلارنىڭ هەرقايسىسىغا ئالتۇن پەيزە بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ مېنىڭ قۇشۇنۇم بىلەن بىرگە يۇرۇپ سودا ئىشلىرىنى قىلىشىغا رۇخسەت. يالغانچىلارنىڭ بويىنى ئۇزۇلۇپ، گۆشى ئىتقا تاشلىنىدۇ. ئۆز قۇشۇڭنىڭلاردىن بۆلۈنۈپ، دالادا تىنەپ يۈرگەن سىلەر قايسى تۈمەندىن؟ نەگە كېتىۋاتىسىلەر؟ — دەپ ئۇ يەنە مۆڭگۈللارغا بۇرۇلدى.

— كۆيىك خانىنىڭ تۈمەنىدىن.

— مەنمۇ شۇنداقمىكىن، دەپ ئويلىۋېدىم. سىلەر ئۆزۈڭلەر كىمنىڭ لەشكەرلىكىدە تۇرۇۋاتقىنىڭلارنى بىلەمسىلەر؟ كەلگۈسىدە كۆيمكنىڭ ئوغلىنىڭ خاقان بولىدىغانلىقىنى بىلىسەڭلار، بۇنداق قىلمىغان بولاتتىڭلار. كۆيىك خانىنىڭ قول ئاستىدا يۈرگىنىڭلار ئۈچۈن نېمىشقا پەخىرلەنمەيسىلەر؟ ياكى بۇ شەرەپ هەرقايسىڭلارغا كەچكىلىك قىلىۋاتامدۇ؟ سىلەر هازىرقىدەك ئىشلىرىڭلار بىلەن كۆيىك خانىنىڭ نامىغا داغ تەگكۈزدۈڭلەر. سۇبتاي باهادىر، بۇ باشباشتاقلارنىڭ قايسى تۈمەندىن ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ ئاندىن هەرقايسىسىنىڭ ئوق قۇلۇقىنى كەس. ئاندىن ئادەم ئۈۋەتىپ كۆيىك خانىنىڭ لەشكەرلىرى تۇرغان يەرگە قايتۇرۇۋەت، — دېدى خان.

موڭغۇللار كېچىرىم سوراپ داد - پەريياد كۆتۈردى، باتۇخان ئۇلارنىڭ ناله - زارىغا قۇلاق سالمايي، هاجى رەھمەنىڭ يېڭىدىن تۇتۇپ چېركاۋغا① يېتىلەپ كىرىپ كەتتى.

چېركاۋ ئىچىده هاڭغىرقاي ئوچۇق تۇرغان پادىشاه ئىشكىنىڭ ① ئالدىغا چوڭ - چوڭ گىلەملەر سېلىنغان بولۇپ، گىلەم ئۈستىده هەر خىل جۇۋىلار تاشلىنىپ ياتاتتى. بۇلارنىڭ ئۈستىده چازا قۇرۇپ باتۇخان ئولتۇرغانىدى. هاجى رەھىم خانىنىڭ قۇلىقىغا بىر نەرسه دەۋاتاتتى. بىراق خان هاجى رەھمەنىڭ سۆزىگه ئارىلاپ باش لىڭشىتىپ قويۇپ، ئۆز خىيالى بىلەن ئىدى. دەرۋىش ئۈستىگه رۇسلارنىڭ تېره جۇۋىسىنى، پۇتىغا يۇڭنى ئېچىگه قىلىپ ئېيىق تېرىسىدىن تىكىلگەن رۇس ئۆتۈكى كىيگەنىدى. بۇلار باتۇخاننىڭ دەرۋىشكه بەرگەن سوۋغىسى ئىدى.

ئۈستىگه ئېتىكى يەرگه تېگىدىغان ئۇزۇن قارا چاپان كىيگەن بىر پوپ قولى بىلەن مەيدىسىدىكى كۈمۈش كرىستنى تۇتقىنىچه چېركاۋ ئىچىده ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇ قايتا قايتا چوقۇنۇپ، هەربىر ئىكونىنىڭ② يېنىغا مەخسۇس چىراغ ياقاتتى. چۈنكى تىلماچ ئارقىلىق موڭغۇل پادىشاهى ئۇنىڭغا: «رۇس خۇدالىرىنىڭ هەممىسىگه هۆرمەت بىلدۈمەكچىمەن، ئۇلار ماڭا كايىپ، قەهر - غەزىپىنى تۆكمىسۇن، بېشىمغا بالا - قازا ياغدۇرمىسۇن» دېگەنىدى.

ئاستا مېڭىپ يۈرگەن پوپ باتۇخانغا قاراپ قويياتتى. باتۇخان ئىلگىرىكىدەك ئۇنچىقماي ئولتۇراتتى. هاجى رەھىم ئۇنىڭغا:

---

① پادىشاه ئىشكى - چېركاۋ مېهرابىنىڭ ئىشكى.

② خرىستىانلار چوقۇنىدىغان ئەۋلىيالارنىڭ سۈرەتلىرى.

— يەنە ئۆتۈنمەن، يالۇۋرىمەن، مېنى قويۇپ بەر! دەر-
يا بولۇپ ئېقىۋاتقان بۇ قانلارنى كۆرەرگە تاقىتىم يوق!
گۇناھسىز شۇنچە كۆپ ئادەمنى نېمە ئۈچۈن قىرىسەن! ئەركىن
تىنچ تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى ئۈلارنىڭ گۇناھىمۇ؟ ... دەيتتى.
— ئۇلارنىڭ قولىنى ھېچكىم باغلاپ قويمىدى. ئۆز ئەر-
كىنلىكىنى كۈچ بىلەن قوغداپ قالمەن دېسە، ئىختىيارى ئۆز-
لىرىدە. بىراق موڭغۇللار ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىنمۇ كۈچلۈك،
شۇڭا پۈتكۈل دۇنيا خاسىيەتلىك بوۋىمىزنىڭ ئەۋلادلىرىغا
بويسۇنۇشى كېرەك.
— مېنىڭ ساڭا نېمە لازىمىم؟ مېنى قويۇۋەت.
— ياق، سېنى قويۇۋېتەلمەيمەن، سەن مەندىن ئايرىلىپ
ھېچ يەرگە كەتمەيسەن. ئەتراپىمدا مېنى ئەگىپ يۈرگەنلەر-
نىڭ ھەممىسىنىڭ ئېيتقىنىنى مېنى كۆككە ئۇچۇرىدىغان ماختاش
سۆزلىرى، كۆرىدىغىنىم ھۆرمەت ۋە خۇشامەت. ئۇلارنىڭ كۆپى
ياسالمىلىق، كاززاپلىق قىلىدۇ. ياخشىچاق بولۇشتىن باشقىسى
ئويلىمايدۇ. يۈز خاتىرە قىلماي، چىنلىقىنى سۆزلەيدىغانلار پەقەت
سۇبىتاي باھادىر، يۇلتۇز خېنىم ۋە سەن — ئۈچۈكلارلا ...
باشقىلارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ تۇغرا، سەن ھەممىدىن ئەقىللىق،
بۇ دۇنيادا سېنىڭدىن ئارتۇق ھېچكىم يوق، دەپ ماختاشتىن
باشقىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا يېنىمدا چىنلىقىنى يوشۇرماي سۆزلەپ
تۇرىدىغان ئادەم بولسىكەن، دەپ ئويلايمەن. ئەلۋەتتە سەن
چىنلىقىنى سۆزلىسەڭمۇ ئىككىمىز يالغۇز ئولتۇرغان چاغدىلا ئېيە-
تىشىڭ لازىم. ئەگەر كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا مېنى قىيىن ھالەتـ
تە قالدۇرساڭ بولمايدۇ. مۇبادا شۇنداق ھال روي بېرىپ قال-
سا، باشقىلارنىڭ ھەر دائىم مېنىڭ ئالدىمدا تىترەپ تۇرۇشى
ئۈچۈن، شۇ جايدىلا سېنىڭ بېلىڭنى ئۈشتىسام بولىدۇ. بولمىسا
سېنىڭ ئۇنداق سۆزلەشكە جۈرئەت قىلغانلىقىڭنى كۆرگەنلەر

كېيمن مېنمۈدىن تەپ تارتماس بولۇۋالىدۇ.
— چىن سۆز ئېيتقان ئادەم ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلمەيدۇ.
ئەلۋەتتە مەن بۇنى چۈشىنىمەن، — دېدى هاجى رەهىم.
باتۇخان چېركاۋ ئىچىدە پۈتىنىڭ ئۇچىدا ئاۋايلاپ دەسـ
سەپ يۈرگەن پوپقا بۇرۇلۇپ:
— ئىپارىنىڭ پۇرىقى نەدىن كېلىۋاتىدۇ؟ — دەپ
سورىدى.
— مۇقەددەس ئەۋلىيالارنىڭ سۈرىتىنىڭ ئالدىدا كادىلۇ①
كۆيدۈرگەنىدىم، — دېدى.
«كادىلۇ» دېگەن نېمە ئۇ؟ قېنى كۆرسەتكىنە!
پوپ قولىدىكى كادىلۇنىڭ ئىچىدىكى ياغاچ چولچىسىغا
ئىپار مايىنى چېچىپ ئاندىن كادىلۇنى ئىكونلارغا قاراپ سىلـ
كىشكە باشلىدى. باتۇخان ئىنتايىن مەززە قىلىپ:
— ها ـ ها ـ ها! نېمىدېگەن خۇش پۇراق ـ هە!
مانا سىلكىگىن! — دېدى.
پوپ قورقمىدىن چوقۇنۇشقا باشلىدى. ئۇ:
— خۇدا ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلغايسەن! ... — دېدى ـ دە،
باتۇخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ كادىلۇنى سىلكىشكە باشلىدى.
— زادى كىمنىڭ خۇداسى كۆچلۈك؟ — دېدى باتۇخان،—
رۇسلارنىكىمۇ ياكى موڭغۇللارنىكىمۇ؟
— خۇدا دېگەن بىر. هەر خىل مىللەتنىڭ هەر خىل خۇدا-
سى بولمايدۇ.
— ياق، هەرگىز ئۇنداق ئەمەس، ئۆزۈڭ سانا پىباق!
بۇ تاملارغا نەچچە خۇدا ئېسىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياخشىلىـ
رىمۇ ۋە يامانلىرىمۇ بار. ئەڭ كۆچلۈكى بىزنىڭ سولدى دېگەن

① كادىلۇ — ئىچىگە «لادان» دېگەن پۇراقلىق ماي قاچىلانغان تۆمۈر
قۇتا. چېركاۋدا بۇ مايىنى كۆيدۈرۈپ «جىن - شەيتانلار» نى قوغلايدۇ.

خۇدايىمىز! ئۇ سىرقۇشنىڭ خۇداسى. ئۇ بىزنى غەلىبىگە باشلايدۇ. بارلىق ئەللەرنى بىزگە بېيسۇندۇرۇپ بېرىدۇ. مۇڭغۇللارنى پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمران قىلىدۇ ...

ئونىنچى باب

رەزانىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى

... رەزان شەھىرىنىڭ ئاھالىسى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى. ئۇنىڭ بايلىقى ۋە مەمۇرچىلىقىدىن ھېچقانداق نىشان قالمىدى. يەر بىلەن يەكسان قىلىنغان شەھەر خارابىسى ئىس - تۈتەك ئىچىدە مۇڭلىنىپ ياتاتتى.
(باتۇخاننىڭ تاجاۋۇزى ھەققىدە
ھېكايىلەر. XIII ئەسىر)

تاڭ ئېتىشى بىلەن تاتارلار شوتىلارنى سۆرەپ، رەزان قورغىنىغا يېقىنلاشتى. شوتىلار ھەر تۈرلۈك بۇلۇپ بەزىلىرىنى قىسقا ياغاچلاردىن ئۇلاپ ياسىغان ۋە بەزىلىرىنى ئۈزۈن ياغاچ قا بالداق ياغاچ مىخلاپ ياسىغانىدى.
شەھەر قورغىنىنىڭ ئاستىدا تاتارلارنىڭ ۋاڭ - چۇڭى، تۈتقۇنلارنىڭ ناله - پەريادلىرى، پالتىلارنىڭ تاقىلدىغان ئاۋازلىرى ۋە ھۇجۇمغا ئۆتۈشتىن ئىلگىرى تاتار لەشكەرلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن چېلىنغان كانايلارنىڭ مۇڭلۇق كۈيى ئارىلىشىپ، كىشى ئىلغا قىلغىلى بولمايدىغان بىر خىل شاۋقۇن كۆتۈرۈلگەنىدى.

شوتىلار قېرغاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قەيۇلۇشقا باشلىدى. بۇ ھۇجۇمچىلارغا چوڭ مەدەت بېرىدى.

مۇڭغۇللار قېرغانغا ئەڭ ئالدى بىلەن رۇس تۇتقۇنلىرىنى ھەيدىدى. ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالغانلارنى ئۇلار ئارقىدىن نەيزە سانجىپ، قامچا بىلەن ساۋاپ، قىلىچ بىلەن چاپتى. تۇتقۇنلار پۈتۈنلەي يېلىڭ - يالىڭاچ بېلۇپ، نۇرغۇنىنىڭ ئۈستىدە كاناپ كۆڭلەكتىن باشقا نەرسە يوق ئىدى. ھەممىسى سوغۇقتىن لاغىلداپ تىترەپ تۇراتتى. ئۇلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە شوتىغا يامىشىپ رەزان مۇھاپىزەتچىلىرىگە:

— قېرىنداشلار، بىزگە رەھىم قىلىڭلار! بىزنى بۇ خادىلاردىن ئۆتكۈزۈپ ئۆز سېپىڭلارغا قېشۇۋېلىڭلار، سىلەر بىلەن بىرلىكتە تاتارلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىمىز... ئامالىمىز يوق، كەينىمىزدىن نەيزىنىڭ تىغىنى سانجىپ تۇرۇۋاتىدۇ... — دەپ يالۋۇرۇشتى.

— ئارقىڭلارغا بۇرۇلۇڭلار! توخۇ يۈرەك قورقۇنچاقلار! تاتارلارنىڭ قېلىدىكى قىلىچنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى قىرىڭلار، شوتىلارنىڭ ھەممىسىنى بۇزۇڭلار! — دەپ ۋارقىراشتى يۇقىرىدىكىلەر.

بەزى تۇتقۇنلار، ئۆز قېرىنداشلىرى — رەزانلىقلار بىلەن سوقۇشقۇسى كەلمەي شوتىدىن بىرئاز كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۆۋەنگە سەكرەپ چۈشۈپ تاتارلار بىلەن ئېلىشىپ قۇربان بولدى.

ساۋېلى قېلىدىكى ئۇزۇن ساپلىق ئاي پالتىسىنى تۇتۇپ شوتا بىلەن يۇقىرىغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان ئادەم بولسا، ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن پەملەپ تۇراتتى. بىر چاغدا ئۇنىڭ ئالدىدا ئۈچ شوتىنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئارقىدىنلا بىرنەچچە ئادەم تېز ئۆملەپ يۇقىرىغا چىقىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ رۇس ياكى تا-

تارلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. ئۇستىبېشى جۇل - جۇل، قولىدا بىردىن توقماق بار بولۇپ، خۇددىنى بىلمەي ۋار-قىراپ - جارقىراپ يۇقىرىغا ئۆرلىمەكتە ئىدى.

— سىلەر كىم؟ ... ئۆزمۇ ياكى ئۆزگىمۇ؟ — دەپ ۋار-قىرىدى ساۋېلى ئۇلارغا.

ئالدىدا چىقىۋاتقىنى جاۋاب بەرمىدى. ئۇ قولىدىكى توق-ماقنى كۆتۈرۈپ ۋارقىراپ ساۋېلىنى ئۇرۇشقا تەمشەلگەنىدى، بىراق ساۋېلى ئۇنىڭدىن بۇرۇن قول سالدى. ئايپالتا تېگىشى بىلەن ئۇنىڭ قولىدىكى توقماق چۈشۈپ، ئۆزى چالمىدەك دو-مىلاپ تۆۋەنگە قاراپ ئۇلىدى.

ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان بىرى:

— دېكارۇس قۇدا! تەگمە ... مەن ۋاۋېلا! كەينىمدە زۇيا-گا ... — دەپ ۋارقىرىدى.

ۋاۋېلانىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ساۋېلىنىڭ قولىدىكى پالتىسى ھاۋادا توختاپ قالدى. ئۆڭكىچە دېھقانلار ئىرەن ياغاچلىرى-دىن ياسالغان قورغانىنى ئاتلاپ ئىچىگە چۈشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر تاتار يىگىتى ئەگىر قىلىچىنى يالتىرلىتىپ تېز ئۆمىلەپ كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇنىڭ بېشى ئىككى پارچە بولۇپ، گەۋدىسى تۆۋەنگە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. قېلىن ئورماندىكى ئەسىرلەر بويى ئۆسۈپ كېتىۋاتقان يوغان قارىغايلارنى پالتا بىلەن ئۇرۇپ ئۆگەنگەن ساۋېلى، يۇقىرىغا چىقىشقا ئۇرۇنۇپ ئۆمىلەپ كېلىۋاتقان دۈشمەنلەرنى بار كۈچى بىلەن ياغاچنى چاپقاندەك چېپىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى تۆۋەنگە قارىتىپ موللاق ئاتقۇزدى.

زۇياگا بىلەن ۋاۋېلا ساۋېلىنىڭ يېنىغا كېلىپ تۇرۇپ، شوتىغا يامىشىپ يۇقىرىغا چىقىۋاتقان دۈشمەنلەرنى چوقماق بە-لەن ئۇرۇپ دومىلاتتى. قورغان ئۈستىدىكى باشقا رەزانلىقلار مۇ

پىداكارلىق بىلەن ئېلىشىپ دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىنى قەيتۇرۇپ تۇردى.

قوشۇنلارغا ئاياللارمۇ زور مەدەت بېرىدى. ئۇلار بېسىپ كېلىۋاتقان دۈشمەن ئۈستىگە قاينىقسۇ، تاش، مۇز پارچىلىرىنى ياغدۇرۇپ بېشىنى كۆتۈرگۈزمىدى.

چۈشكە يېقىن دۈشمەننىڭ ھۇجۇمى چېكىنىدۇرۇلدى. تاتارلار ئۆز بارگاھلىرىغا قايتتى. قورغان ئاستىدا يارىلانغان كىشىلەرنىڭ ئىڭرىغان ئاۋازلىرى، ناله - پەريادلىرى كۆككە كۆتۈرۈلدى. تاتارلار ئارىلاپ يۈرۈپ ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ كەتتى. رۇسلارنى بولسا دەسسەپ - چەيلەپ ۋە بەزىلىرىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ كېتىپ قالدى.

ھۇجۇم بەش كېچە - كۈندۈز داۋام قىلدى. ياۋ شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن رەزانلىقلار بەرداشلىق بېرىپ بىر قەدەممۇ چېكىنمىدى. بىراق توشۇنلار بارغانسېرى ئازلاپ ئاجىزلاشقا باشلىدى. قازا بولغانلارنىڭ ئورنىنى بېسىپ چىقىدىغان ئەزىمەتلەر يوق ئىدى. ئوق تەگكەن ياكى قازانداق قازاندىكى تاشلارنىڭ ئاستىدا يانجىلىپ ياتقان ئەرلەرنىڭ ئورنىنى ئاياللار ئىگىلىدى. بىراق تاتارلا ھۇجۇمنى بىرئازمۇ توختاتمىدى. ئۇلار قورغانغا كەينى - كەينىدىن قوشۇن يۆتكەپ ئۈزلۈكسىز ھۇجۇم قىلاتتى. تاتار لەشكەرلىرى ئول بايلىقتا تېز ئىگە بولۇش ئۈچۈن، قورغان مۇداپىئەچىلىرىنىڭ ئۈستىگە تەلۈلەرچە تاشلىناتتى. چۈنكى قورغانغا بالدۇر كىرگەنلەرگە شەھەرنى خالىغانچە تالاش رۇخسەت قىلىناتتى.

ساۋېلى، زۇياگا، ۋاۋىلا ئۈچى مۇرزىنى - مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلدى. ھۇجۇم پەسىيىپ قالغان پەيتلەردە ئۇلار ئورنىدىن دىلا يېتىپ كۆزىنى بىردەملىك يۇمۇۋالاتتى.

ئاتقۇچى قوراللارنىڭ كەينىدىن دەرۋازا ئالدىغا ئىككى دانە قورغان بۇزغۇچنى سۆرەپ كەلدى. قورغان بۇزغۇچى دېگىنىمىز تۆمۈر باشلىق چوڭ لىم ياغاچ ئىدى. موڭغۇل لەشكەرلىرى بىلەن تۇتقۇنلار بۇلغار قالقانلىرىنى دالدا قىلىپ، بۇ ئېغىر لىملارنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭ تۆمۈر بېشىنى ئىنتايىن زور زەربە بىلەن شەھەر دەرۋازىسىغا ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇشقا باشلىدى. دەرۋازىنىڭ قىلىن دۇپ تاختايلىرى بۇنداق زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، قارسىلداپ سۇندى. قورغان ئۈستىدىكى ھىمايىچىلار ھۇجۇم قىلغۇچىلارنىڭ ئۈستىگە قايناقسۇ، ئېرىتىلگەن مۇم قۇيۇپ، تاش ئېتىپ، ئوق ياغدۇردى.

قورغان بۇزغۇچى قوراللار ئىنىتايىن چوڭ كۈچ بىلەن دەرۋازىغا قايتا - قايتا ئۇرۇلغاچقا، دەرۋازا ئاخىرى ئىككى پارچە بۆلۈپ سۇندى.

بۇنى كۆرگەن تاتارلار خۇشاللىقىدىن يەر جاھانغا سىغماي ۋارقىرىشىپ، خۇددى كەلكۈن سۈدەك شەھەرگە قاراپ ئېتىلدى. كەلكۈن دەرۋازا ئالدىدا بىرئاز توختاپ تار قىستاڭدىن شىددەت بىلەن ئۆتۈپ، شەھەر ئىچىگە قاراپ ئاقتى. لېكىن ئۇلار ئالدىراپ خۇشال بۆلۈشقانىدى. شەھەر ئىچىگە كىرىپلا ئويلىمىغان يەردىن بىر قېلىن تاش قورغانغا بېرىپ تاقىلىپ قالدى. بۇ قورغان شەھەرگە كىرىدىغان يولنى توسۇپ تۇراتتى. بۇ قورغان دۈشمەن شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىۋاتقان شۇ كۈنلەردە رەزان ئايالىرى تەرىپىدىن سېلىنغان بولۇپ، ئۇلارغا بالىلىرىنى ئىنتايىن كۆپ ياردەم قىلغانىدى.

تاتارلار شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ بارغانسېرى غالجىرلاشتى. ئۇلار يەنە نۇرغۇن شوتىلارنى ئېلىپ كېلىپ چاقماقان لەشكەرلەرنى كەينى - كەينىدىن ھۇجۇمغا ئۆتكۈزدى. ئۇلار رەزانىلىقلارنىڭ مۇستەھكەم مۇداپىئەسىنى بۇزۇش ئۈچۈن جان تالىشاتتى.

شەھەر ھەمايىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى كۆرۈپ، ئەمدى ئاخىرقى مىنۇتلارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىشتى.

12- ئاينىڭ 20 - كۈنى رەزان كىنەزىنىڭ تۇل ئايالى، ئاگرىپىنا خېنىم، ئۇنىڭ كېلىنلىرى ۋە كۆچلى يېقىن بۇيارلارنىڭ ئاياللىرى بۇلۇپ ھەممىسى شەھەر مەركىزىدىكى چېركاۋنىڭ ئىچىگە يىغىلدى. ئۇلار ئەجەلنى مۇشۇ يەردە قارشى ئالماقچى بولۇشتى. رەزانىنىڭ نۇرغۇن ئاياللىرى ئۇلار بىلەن بىرگە بۇلدى. يىپىسكوپ بىلەن پوپلار دۇئا - تەگبىر ئوقۇپ: «دۇنيا-دا ئازاب بىلەن جان تەسلىم قىلغانلار، ئۇ دۇنيادا ئىمانلىق بولمدۇ. بەھىشتىن ئورۇن ئېلىپ ھۇرلەر كەبى ياشايدۇ» دېدى.

ئەمما قۇغۇراقچى چوڭ قۇغۇراقنى توختىماي چالاتتى. قوغۇراق ئاۋازى ئۇرۇشنىڭ ھازىرمۇ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى، رەزانىڭ ياۋغا تېخى تەسلىم بولمىغانلىقىنى جاكالاۋاتقاندەك شەھەر ئۈستىدە گۈمبۇرلەپ ئۇزاقلارغا قاراپ كېتەتتى.

ھۇجۇمنىڭ ئالتىنچى كۈنى يەنى 12- ئاينىڭ 21- كۈنى، تاتارلار قوللىرىغا مەشئەللەرنى تۇتۇپ، تەرەپ-تەرەپتىن شوتىلار ئارقىلىق قورغان ئۈستىگە يامىشىشقا باشلىدى. ھېسابسىز نۇرغۇن لەشكەر كەينىدىن قورغان ئۈستىگە دەۋرەپ چىقتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەگرى قىلىچلىرىنى ئويناتىپ، بەزىلىرى ساداقلىرىدىن ئوق ئۇزۇپ شەھەر ھەمايىچىلىرىنى قىرىشقا باشلىدى.

ئاخىرى تاتارلار شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە مۇۋەپپەق بۇلدى. كوچا - كوچىلاردا ئۇلارنىڭ خۇشاللىق بىلەن ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار كوچىلاردا ئۇچقان-دەك چاپاتتى. ئۇدۇل كەلگەن ئۆيلەرگە بېسىپ كىرىپ كۆزىگە كۆرۈنگەن ئادەمنى ئۆلتۈرەتتى.

ئۇلار چېركاۋنىڭ ئىشىكىنى بۇزۇپ كىرىپ، ئىچىدىكى ئايالالار بىلەن پوپلارنى تامام قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، چېركاۋغا ئوت قويۇۋەتتى. ئايالالارنىڭ قۇچىقىدىكى نارسىده بالىلارنى ئېلىپ يالقۇنجاپ يېنىۋاتقان ئوت ئىچىگە تاشلىدى. يۇرتنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرىنى زورلاپ نومۇسسىغا تەگدى. نەپسىنى قاندۇرۇغاندىن كېيىن، خەنجىرىنى قىنىدىن چىقىرىپ، قورسىقىنى يېرىپ ئىككى پارچە قىلىۋەتتى.

كەچكە يېقىن رەزاندا تىرىك جان قالمىدى. شۇ چاغدا ياشىغان تارىخچىلار بۇ تۇغرىسىدا مۇنداق سەھىپىلەرنى يازغانىدى:

«قازا تاپقان ئاتا - ئانىلار ئۈچۈن ھازا بىلدۈرۈپ يىغا لايدىغان بالا، بالىلار ئۈچۈن كۆز يېشى قىلىدىغان نە ئاتا-ئانا، تۇغقانلار ئۈچۈن قايغۇرىدىغان ئۇرۇق - تۇغقان قالمىغان. خەلقنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىگەنىدى».

ھۇجۇمنىڭ ئالتىنچى كۈنى جەڭ تازا ئەۋجىگە چىقتى. پەيتتە، ساۋېلىغا قاراپ سەككىز شوتا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ شوتىلارنىڭ قويۇلۇشىنى كۆتۈپ، ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ تۇرغان بىر توپ تاتارلارنىمۇ كۆردى. ساۋېلى چوڭ - چوڭ تاشلارنى تۆۋەنگە دومىلىتىپ، يۇقىرىغا ئۆمىلەپ چىقىۋاتقانلارنى تۆۋەنگە دومىلاتتى. لېكىن ئوڭ - سول تەرىپىدىمۇ يەنە بىرنەچچە شوتا پەيدا بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا تاتارلار قورغاننىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئىچىگە قاراپ سەكرەپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئەمدىلىكتە ئۇلار ساۋېلىغىمۇ پەرۋا قىلماي، بىر - بىرىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە تىرىشىپ، كىنەزلەرنىڭ ئۆيى، ئامبار، مال قورۇلىرى تەرەپلەرگە قاراپ يۈگۈرۈيىتتى.

ساۋېلى ئاتارلاردىن قاچقان توپنىڭ ئىچىگە كىرىپ، شۇلارنىڭ ئېقىمى بىلەن بىرئاز پەرگە باردى. كىشىلەر تاتارلار بىلەن ئېتىشىپ يۇرۇپ، قورغاننىڭ دەريا بىلەن تۇتىشىدىغان يېرىگە قاراپ سىلجىدى. رەزانلىقلار قورغان بېشىغا ئۆمىلەپ چىقىپ، قورغاننىڭ ئۈستىدىكى مۇزدىن تېيىلىپ، مۇزى چۈشۈپ كەتە-

كەن دەريا‌غا بىراقلا چۈشتى. كۈچىنى بارلىرى دەريادىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ قارشى قىرغاققا چىقتى - دە، قېلىن ئورمان ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

تاتارلار شەھەرنى بۇلاشقا ئالدىراپ: «بىراققا كېتەلمەيدۇ، بەربىر قولغا چۈشىدۇ» دەپ قاچقانلارنىڭ كەينىدىن قوغلىمىدى.

ئامان قالغان ئىنتايىن ئاز كىشىلەرنىڭ ئىچىدە ساۋېلىمۇ بار ئىدى. ئۇ، سۇنىڭ زەھەردەك سوغۇقىغا قارىماي، ئوكا دەريا‌سىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئۇ بېلىگە پالتىسىنى قىستۇرۇپ دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتتى - دە، يەنە تېخىتاپ، رەزانغا ئاخىرقى قېتىم قارىدى.

لاۋۇلداپ يانغان ئوتنىڭ، كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقان ئىسنىڭ ئارىسىدىن چېركاۋنىڭ گۈمبەزلىرى، مۇنارلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ساۋېلى غالىب دۈشمەننىڭ قىنىغا سىغماي ۋارقىراپ - جارقىراپ جاھانغا بېشىغا كىيگەن غەۋغاسىنىڭ ئىچىدىن ئەما قۇغۇراقچى چېلىۋاتقان قۇغۇراقنىڭ يەككە - يېگانە مۇڭلۇق ساداسىنى ئاڭلىدى.

قۇغۇراقچى چال ئەسەبىي تاتارلاردىن بىرى كېلىپ ئۆزىنى جايلىۋەتكۈچە قۇغۇراق چېلىپ، رۇسلارنى ۋەتەنلىرى قوغداشقا چاقىرماقتا ئىدى.

ئون بىرىنچى باب

خوشلىشىش

ھۇجۇم تۈگىدى. يانغىن ئۆچۈشكە باشلىدى. يەر بىلەن يەكسان قىلىنغان رەزان كېچىچە ياققان قارىدىن ئاق لىباس ياساپ، خۇددى پۈتۈن بەدىنى قېيىم - چىيما قىلىپ ئۆلتۈرۈل-

گەن ئادەمنىڭ ئۈستىگە ئاق كەپەن يېپىپ قويغاندەك سۈنايىلە
نىپ ياتاتتى.

باتۇخانىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان پايتەخت شەھىرىنى ئايلىنىپ چىققۇسى كەلدى. چاپارمەنلەر «غالىبلار»نىڭ يېقىن ئەتراپتىكى قوشۇنلىرىغا، ئەتە كۈن بىلەن تەڭ رەزان دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا يىغىلىڭلار، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى.

تاتار قوشۇنلىرى مۇز توڭلىغان ئوكا دەريا سىنىڭ يىلان ئىزىدەك قىرغىقىنى بويلاپ تىزىلىپ تالاي يەرلەرگىچە سوزۇلىدى. يۈزلۈكلەر ئوندىن بۆلۈپ تىزىلدى. ھەر ئەللىك لەشكەرنىڭ ئالدىدا قولىدىكى نەيزىنىڭ ئۇچىغا ئالا لاتا باغلىغان بىر نۆۋەكەر سالىتاڭ ئاتقا مىنىپ تۇراتتى. ھەربىر يۈزلۈكنىڭ يۈزبېشى باشقۇراتتى. ئۇ قول ئاستىدىكى يۈز لەشكەرنىڭ تولۇق خوجايىنى ئىدى. بۇلارنىڭ كەينىدىلا بىر جۈپ ناغرا تۇتقان ناغرىچى، بويىنىغا سۇنايچى ئاسقان سۇنايچى ۋە دۇگىلەك مىس جاڭ تۇتقان لەشكەر قاققان قوزۇقتەك قېتىپ تۇراتتى.

لەشكەرلەرنىڭ خىلىلا ئازلاپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى. نۇرغۇن ئونلۇقلارنىڭ بەزىلىرىدىن بىر ۋە بەزىلىرىدىن ئۈچ - تۆتتىن ئادىمى چىقىم بولغانىدى. ئامان قالغانلارنىڭ ئىچىدىنمۇ خىلىسىنىڭ بەدىنىگە رۇس قىلىچى بىلەن ساداق ئوقلىرىنىڭ تامغىسى چۈشكەنىدى.

شەھەر ئەتراپىدا، شەھەر ئەتراپىدىكى دۆڭلۈكتە، يول ئۈستىلىرىدە ئۆلۈكلەر ئۈستى - ئۈستىگە مىنگىشىپ ياتاتتى. ئۈستىنى نېپىز قار باسقان يالىڭاچ ئادەم جەسەتلىرى تەرتىپسىز تاشلىنىپ ياتاتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يىلانىدەك تۇگۈلۈۋالغان، بەزىلىرى پۈت - قولىنى كېرىپ دارىيىپ ياتقان، بەزىلىرى بولسا، بېشىنى بىر چوڭقۇرغا تىقىۋالغانىدى.

قېلىن كۈلتۈك قاردىن ئادەمنىڭ كۆپتەك ئىششىپ كەتكەن

پۇتلىرى چىمقىپ تۇراتتى. جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە قونغان قاغا ـ قوزغۇنلار ئۇلارنى ھۇرۇنلۇق بىلەن ئاندا ـ ساندا بىر چىقۇپ ئەتراپىغا قاراپ قويياتتى.

مىڭ «غالىب» ئۆزىنىڭ ئورنىغا كېلىپ تىزىلىپ بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاستىدىكى ئاتلىرى يەر تېپىپ، ئېغىز دۇرۇقىنى چايناپ تىنىچ تۇرمايتتى. يىراقتىن لەشكەرلەرنىڭ چالغان سۇنايى ئاۋازى ئاڭلاندى. باشقا سۇنايچىلارمۇ دوست تارتىشتى. بىر چاغدا بىرىنچى يۇزلۇكنىڭ يۇزبېشى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن:

— ئەمرىڭ قۇللۇق! — دەپ ۋارقىرىدى.

يۇزبېشى بىلەن ئونبېشىلىرى قوشۇلۇپ:

— ئەمرىڭ قۇللۇق! — دەپ ۋارقىراشتى. جەڭچىلەر ئېگەردە راۋۇرۇس ئولتۇرۇپ، ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى يېغىپ، ھۇرمەت بىلەن قېتىپ تۇردى. پۇتۇن قوشۇن تەمتاسلىقا چۈمدى.

بۇ چاغدا شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئامان قالغان چېركاۋ تەرىپىدىن بىر تۈپ سالتاق ئاتلىق لەشكەرلەر چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئۇچ كىشى ئېتىنىپ چاپتۇرۇپ كېلەتتى. ئوتتۇرىدىكىسىنىڭ قېلىدىكى توققۇز قۇيرۇقلۇق بەش بۇرجەك لىڭ ئاق تۇغنىڭ تۈققۇز قۇيرۇقى ھاۋادا يەلپۇنەتتى. تۇغ دەستىنىڭ ئۇچىغا چىگگىزخاننىڭ چىرەن ئېتىنىڭ قۇيرۇقى باغلانغانىدى. تۇغنىڭ يۇزىگە ئالتۇن ئۇققالىق يېپ بىلەن قاغىنى ئېلىپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان بۇركۇتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنىدى.

بۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە بىر سالتاق ئاتلىق ئادەم كېلىۋاتاتتى. ئۇ نەيزىسىنىڭ ئۇچىغا رەزان قېنىدانى ۋادىم دانىلىچ كۇفانىڭ بېشىنى سانجىۋالغانىدى. بۇ ئەزىمەتنىڭ كۆزى يۇمۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدىن جاسارەت

ۋە ۋەزىنلىك چىقىپ تۇراتتى. ئىزغىرىن شامالىلار ئۇنىڭ ئاپئاق ساقلىنى، كۆمۈشتەك چاچلىرىنى يەلپۈپ ئەركىلىتەتتى.

ئۇنىڭ كەينىدىن ئۇستىگە ئاق چەكمەن چاپان، پۇتىغا ئاق بۇلغار ئۆتۈك، بېشىغا شامانلارنىڭ ئېگىز كۆلاسىنى كىيىگەن ئىككى كىشى، قارا كۆزلىرى ئوتتەك يالقان ئاجايىپ بىر گۈزەل ئاق بۆز ئايغىرنى يېتىلەپ كېلىۋاتاتتى. ئات بوينىنى ئاق قۇدەك ئېگىپ، تۇياقلىرى بىلەن يەرنى چاپچىپ، قۇلدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن، تىرىشىپ تىزگىننى سىيرىپ ئوينىقلاپ كېلەتتى. ئۇستىگە ئالتۇن يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن قىزىل مەخمەل يۇپۇق يېپىلغان سۈرەتتەك چىرايلىق بۇ ئاتنىڭ ئاپئاق تۆكلىرى تاڭ قۇياشىنىڭ نۇرىدا جۇلالىنىپ، كۆمۈشتەك پارقىرايتتى.

مۆڭگۈللار ئاق بۆز ئاتقا ئىللىق چىراي بىلەن تەلپۈنۈپ قارايتتى. ئۇلارنىڭ قەلبىگە: بۇ ئاق بۆز ئاتنىڭ ئۇستىدە ئىنسانلارغا كۆرۈنمەيدىغان، مۆڭگۈللار جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان، ئۇلارنى غەلىبىدىن - غەلىبىگە باشلايدىغان ئۇرۇش خۇداسى سۈلدى ئولتۇرىدۇ، دېگەن ئەقىدە ئورناپ كەتكەنىدى.

— باتۇخاننىڭ ھەيۋىسى چۈس، دېگىنىنى قىلدۇ، — دېدى مۆڭگۈللار ئۆزئارا پىچىرلىشىپ، — بۈگۈن ئۇ ئاق بۆز ئاتنى سۈلدىغا بېغىشلىدى، بىراق ئەتىلا ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ مىنگىسى كەلسە مىنۈپىرىدۇ. ئۇ بۈگۈن رۇسلاردىن ئالغان قارا ئاتنى مىنىپ يۈرىدۇ. ئەتە ئۇ ئىپتىدائىي ئورمانلاردىكى سېرىق ئېيىققۇ مىنىشى مۇمكىن ...

باتۇخاننىڭ مىنگىنى ئالا ئايىغ، قارا قاشقا ئارغىماق ئىدى.

جاھانگىر ئۇستىگە كۆزىنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدىغان

ساۋۇت. بەشىغا بىر تۇتام ئۇكىكە قادالغان ئالتۇن دۇبۇلغا كىيگەندى. ئاتنىڭ ئېگىرىگە توقۇمى ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن ھەتتا بۇلغار توقۇمىنىڭ چۈرىسىگىمۇ ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى رۇس ئۇستىلىرىنىڭ چىۋەر قولىدىن چىققانىدى. ئاتنىڭ يال - قۇيرۇقلىرىنى ئۆرۈپ، ئۇككە تاقاپ، ئۇستىگە ئېسىل يۇپۇق ياپقىنىمۇ رۇس كىنەزلىرىنىڭ ئادىتىگە ئوخشمايتتى.

جاھانگىرنىڭ كەينىدىن كىيىكتەك شوخ ئارغىماقلارغا مىنگەن خانلار كېلەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە سۇبىتاي باھادىر ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مىنگىنى توغۇرلۇق كەلگەن تەڭگە چىپار يورغا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى باھادىر نىڭ بەستى يوغان، بېلى مۇكچەيگەن، سۆڭىكى قوپال ئىدى. ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرى ئادەتتىكى تاتارلىقىدىن قالمىغاندىدى.

باتۇخان رەت - رەت بولۇپ سەپكە تىزىلغان لەشكەر-لەرنى ئارىلاپ چىقتى. خانىنى كۆرگەندە مۇڭغۇللار بىلەن تاتارلار: «ئۇررا گاخ①» دەپ شوئار توۋلاشتى. قىپچاقلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ «ياشىسۇن! ياشىسۇن!» دەپ ۋارقىراشتى.

جاھانگىر كەينىگە قايتتى. «غالىبلار» دىن يۈز ئادەم بۆلۈنۈپ ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى. باتۇخان كەينىدىكى نەۋكەرلەر بىلەن مۇزى ئويۇلۇپ كەتكەن، يەرلىرى قارىيىپ تۇرغان، ئەتراپىنى جەسەتلەر قاپلىغان دەريادىن ئۆتۈپ ئۇ قاتقا چىقتى.

شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدى ئاللىقاچان تازىلىنىپ قويۇلغان بولۇپ، قورغان تۆۋىدە تۇتقۇنلار ئىشلىمەكتە ئىدى.

---

① ئۇررا گاخ — مۇڭغۇللارنىڭ شوئارى «ئالغا» دېگەن مەنىدە.

ئۇلارنىڭ ئەترابىدا ئەگرى قىلىچلىرىنى ئوڭ مۇرىسىگە قويغان مۇڭغۇل ياساۋۇللىرى نازارەت قىلاتتى.

شەھەر پۈتۈنلەي خاراب قىلىنغان، ياغاچ ئۆيلەر تامام كۆيگەن بولۇپ، جەسەتنىڭ قاڭسىق پۇرىقى كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاينىتاتتى. كۆيۈۋاتقان ياغاچلار ئارىسىدىن قاپقارا ئەگىز سۇيى ئېقىپ تۇراتتى.

باتۇخان ۋەيران قىلىنغان باش چېركاۋنىڭ قېشىغا كەلدى - دە، تاش سۇپىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. بۇرۇن بۇ يەرگە چېركاۋغا چوقۇنۇش ئۈچۈن كېلىدىغان كىشىلەر يىغلاتتى. يانغىن ئىچىدە قېلىپ قاريىپ كەتكەن چوڭ جەز قۇڭغۇراق قار ئۈستىدە يېنىچە ياتاتتى. ئۇنى ئاسقان ياغاچ جازا ئالقاچان كۆيۈپ ئۇرۇلۇپ چۈشكەنىدى.

سۇپا ئۈستىگە چىققان مۇڭغۇل ھۆكۈمرانى كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان مۇدھىش بىر مەنزىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى. چوڭ مەيدانلىق ئوتتۇرىسىغا ياغاچلار، تاختايلار، سۇنغان ئىشىك - دېرىزىلەر، ھارۋىنىڭ چاقلىرى، چانىلار دۆۋىلەنگەنىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە باتۇخاننىڭ رەزانىغا ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىدا قازا تاپقان تاتار، قىپچاق، مۇڭغۇل ۋە باشقا لەشكەرلىرىنىڭ جەسەتلىرى سەرجان قىلىپ تىزىلغانىدى.

ئۇلارنىڭ سانىنىڭ نەچچە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. نۇرغۇن ئولجا ئېلىپ، قورۇ - قورۇ تۆگە - يىلقا ھەيدەپ كېلىنمىز، دەپ كەتكەن بۇ كىشىلەرنى، قاچان كېلەر دەپ سېغىنىپ، سارغىيىپ يۈرگەن قوۋۇم - قېرىنداشلىرى بۇ ئادەملەرنىڭ مەڭگۈ كەتمەسكە كەتكىنىنى ئاڭلىسا نېمە بولۇپ كېتەر؟ ...

مانا ئەمدى ئاشۇ ئەزىز كىشىلەر دۇنيانىڭ ئىككىنچى

بىر چېتىندە، يات ئەل، يات ماكاندا جەسەتلىرى ئادەم تونۇ-
غۇسىز ھالغا كېلىپ، ئالايغان كۆزلىرى بىلەن ناتونۇش
ئەلنىڭ ئاسمىنىغا چەكچىيىپ، قەدىرسىز ھالەتتە پاتقاقلا
مىلىنىپ ياتاتتى ...

لەشكەرلەر تۇنۇگۈنلا ئۆز يېنىدا يۈرگەن سەپداشلىرىنىڭ
بۈگۈنكى بۇ ھالىنى كۆرگەندىن كېيىن، قۇدۇقلا چۈشكەن
تاشتەك جىمىپ كېتىشتى. شامانلارنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلار ئۇ
دۇنياغا بېرىپ ئۇقەددەس ئەرۋاھنىڭ قوشۇنىغا لەشكەر
بولارمىش ...

ئۆلگەن لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى كىيىمى
بىلەن ياتاتتى. جەسەتلەرنىڭ ئۈستىدىكى كۆك تونىنى ياكى
بولمىسا ئېتەك، يەڭلىرىگە زىغىر تۇتۇلغان كەمزۇللارنى
ھېچكىمۇ يەشكۈزۈۋالمىغانىدى. يەشكۈزۈۋېلىشقا ھېچكىمنىڭمۇ
قولى بارمايتتى. شۇ زامانلاردىكى مۇڭغۇل - تاتارلارنىڭ
ئېتىقادى بويىچە لەشكەرلەر چىڭگىزخاننىڭ ئۇ دۇنيادىكى روھى
ئالدىغا تىققۇزى تەل ھالەتتە بېرىشى كېرەك ئىدى. نۇرغۇن
لەشكەرلەرنىڭ مەيدىسىگە بىر پارچە گۆش سېلىنغان مىس
ئىدىش ياكى ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان چۆچەك قويۇلغانىدى.
ئاتاقلىق باتۇرلار ئۇ دۇنياغا قولىغا باغلاپ قويۇلغان ئەگرى
قىلىچلىرى بىلەن كېتەۋاتاتتى.

بىر چاغدا ئېغىر جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، بىراۋنىڭ زارلانغان ئېچىنىشلىق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ ئاۋاز دەستىلەپ تىزىلغان ئۆلۈكلەر ئوتتۇرىسىدىن چىقىۋاتاتتى. بىر چاغدا ئۇ ئاۋاز يەنە تەكرارلاندى:

— جەھەننەم قاخشاپ كەتتى! ... سۇ بېرىڭلار! ... —

دېگەن سۆزلەر ئېنىق ئاڭلاندى.

مۇڭغۇللار چۇرقۇرىشىپ كەتتى.

بىراق بۇ چاغدا، «مۇقەددەس ئوتنى ئاختۇرۇشقا بولمايدۇ!» دېگەن بىر زىل ئاۋاز كۆپچىلىكنى تېخىتىمۇ قويدى ... بۇ باتۇخاننىڭ ئاۋازى ئىدى.

باتۇخان ھېچنېمىنى بىلمىگەندەك مىت قىلماي تۇراتتى. ئۇنىڭ قاپىقى چۈشكەن، تەلەتى سۆرۈن ئىدى. ئۇ:

— تېزرەك باشلاڭلار، — دېدى.

كۆڭلى يېقىن خانلارنىڭ بىرى ناخشا ئاھاڭى بىلەن:

— دۇنيادا موڭغۇل مىللىتىنىڭ شۆھرىتىنى چىقىرىش يولىدا قۇربان بولغان باتۇرلاردىن مۇشۇ مۇقەددەس ئوتنىڭ تۇتۇنى بىلەن ھاۋاغا ئۇچۇپ كەتكەن كىشىلەردىنمۇ بەختلىك ئادەم يوق! ئۇلار ئەرشتىكى ئۇرۇش خۇداسى سۇلدىنىڭ مەر - مەر ساربىيدا ھازىر بولدۇ! — دېدى.

ناغرا - سۇنايلار چېلىنىشقا باشلىدى. ئۇستىگە ئاق چاپان كىيىپ، يەلكىسىگە ئېيىق تېرىسى ئارتىۋالغان ئوتتۇز شامان زىكرى سوقۇپ، جىنلىرىنى چاقىرىپ، داپ چېلىپ بۇ غايەت زور گۈلخاننى ئايلىنىپ ئۇسسۇلغا چۈشتى. يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۆلگەن مۇڭغۇللار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئوك قولىدىكى كەشتىلىك يىپەك رومالىرىنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە، شامانلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ بار ئاۋازى بىلەن ھۆركىرەپ ھازا بىلدۈردى.

خىتاي ئۇستىلىرى ماي قۇيۇپ ياسىغان ئوتقاشلار بىلەن سەككىز ئورۇندىن ئوت قويۇلدى. دەسلەپتە قويۇق ئىس كۆتۈرۈلدى - دە، ئاندىن قۇرۇق ياغاچ، تاختايلار ئارىسىدىن كۆتۈرۈلگەن قىزىل يالقۇن ھەش - پەش دېگۈچە پەلەككە يەتتى. ئوتنىڭ دائىرىسى ئەتراپقا كېڭىيىپ، جەسەتلەر ئۇستىدە قىزىل پەردە ھاسىل قىلىپ، ئاسمانغا قاراپ يالقۇنلىغىلى تۇردى.

گۈلخاننىڭ تەپتىدىن مۆڭگۈللار كەينىگە داجىشتى. لېكىن جاھانگىر ئورنىدىن قوزغالماي، ئۆز جەڭچىلىرى بىلەن خوشلىشىپ سۆكۈتتە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، باشقىلار تېخىمۇ نېرىراق كېتىشكە پېتىنالمىدى. جاھانگىر ئۆزۈنغىچە شۇنداق مىدىر قىلماي تۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھالال خىزمەت قىلغان لەشكەرلىرى بىلەن ئاخىرقى قېتىم خوشلىشىۋاتاتتى.

يالقۇن جەسەتلەرنى سۆيۈپ ئۇلارنىڭ ماي تۆكۈلگەن كىيىملىرىنى گۈرۈلدىتىپ ياندۇردى. ئوت ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. جەسەتلەرنىڭ پۈت - قوللىرى تارتىشىپ ھەركەت قىلىشقا باشلىدى ھەتتا سۆزۈلۈپ ياتقان بەستلىك، قوپال بىر مۆڭگۈل يۈزبېشى ئورنىدىن تۇرۇپ، بەئەينى خوشلاشقاندەك بۆينىنى تولغاپ، گۈلخاننى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرغان يولداشلىرىغا بىرقۇر قاراپ چىقتى.

جەڭچىلەر ئالقانلىرىنى كۆزىگە سايىۋەن قىلىپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان تۈتۈن بىلەن يالقۇنغا قاراپ قالدى. ئوتنىڭ قىپقىزىل يالقۇنى خۇددى پاكار - پاكار مۆڭگۈل ئاتلىرىغا مىنىپ ئوتتىن چاچراپ چىققان ئۇچقۇنلار بىلەن يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ ئۇ دۇنيادىكى ئۇلۇغ جاھانگىر چىڭگىزخانىنىڭ مۇقەددەس پادىشاھلىقىغا كېتىۋاتقان لەشكەرلەردەك كۆرۈندى ...

ئوتنىڭ تەپتى ئادەم چىدىغۇسىز كۈچەيىپ كەتتى. پۈتۈن مەيدان ئىس ۋە يالقۇننىڭ تەھدىدە قالدى. قىپقىزىل چوغلار، ياغاچ پارچىلىرى چارسىلداپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى.

باتۇخان بىلىكى بىلەن يۈزىنى تېراپ تۇرۇپ:

— رەھمەت، مەغرۇر باتۇرلىرىم، ئادىل خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىڭلار ئۈچۈن رەھمەت! — دەپ ۋارقىرىدى.

ئاندىن ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ، تۈتۈن ئىچىدىن چىقىپ، چوڭ مەيدان ئارقىلىق چېپىپ تۆۋەنلەپ، دەريا بويىغا چۈشۈپ

كەتتى. ئۇنىڭ كەيىندىن ساۋۇت - سايمانلىرىنى جاراقلىتىپ، قىستىلىشىپ مۈگۈل لەشكەرلەرمۇ چېپىشقا باشلىدى.

— خوش! خوش! — دېگەن ئاۋازلار خېلىغىچە ياڭراپ تۇردى.

دەپنە ئوتىدىن رەزان تېخىمۇ كۆيدى. كەچ كىرگىچە كەينى - كەيىندىن بىرنەچچە قېتىم ئوت كەتتى. كۆيگەن جەسەتنىڭ پۇرىقى پۈتۈن ئەترايىنى بىر ئالدى.

پۈتۈن قوشۇنغا ئۈچ كۈنلۈك دەم ئېلىش بېرىلدى.

لەشكەرلەر ھەيدەپ كېلىنگەن قورۇ - قورۇ ماللارنى سويدى. خانلار قۇلۇن گۆشىنى يەپ، رەزان كىنەزىنىڭ گەمىسىدىن تاپقان شارابىنى ئىچىشتى.

ئادەتتىكى نۆكەرلەر كالا مېيىي بىلەن ئۇننى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇق چاي ئىچىشتى. ئۇلار چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ئۆزئارا پىچىرلاشتى:

— ھەربىر شەھەرنى ئېلىشتا مۇشۇنچىلىك ئادەم قازا بولسا، قايتماس باتۇرلىرىمىزدىن نەچچىسى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىغا قايتىپ كېتەلەر؟ ...

— بولدى قويغىنا! غەم قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەتىكى كۈننىڭ غېمىنى يېيىش نەھاجەت، ئۇنىڭدىن كۆرە كۆڭلىمىزنى كۆتۈرۈپ يەيلى، ئىچەيلى ...

ئالتىنچى قىسىم

رۇس تۇپرىقىنى ۋەھىمە كەزمەكتە

شۇم خەۋەر كەلسە ... خەلق ئۇركۈيدۇ.
(تارىخ)

بىرىنچى باب

«غىچىر لايدۇ»

قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنى ۋىلادىمىر - سۇزدالسكى شەھرى-
نىڭ تاش قۇرغىنىنىڭ ئۈستىدە. قىسقا گۆرپە جۇۋىسىنىڭ
ئۈستىگە قۇگۇر چەكمەن كىيگەن بىر ئادەم جېسەكتە تۇراتتى.
ئۇ توغغان پۇتلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇرۇپ، ئىككى مۇنارنىڭ
ئوتتۇرىسىدا بىر ئۇياققا - بىر بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى. غاچىل
داپ تۇرغان قارنى دەسسىگەنسېرى، پۇتىدىكى دەرەخ غۇلدىن
تۇقۇلغان يېڭى چورۇق غىچ - غىچ قىلاتتى. ئۇ ئىت تېرىسى-
دىن تىكىلگەن قۇلاقچىسىنى چۈشۈرۈپ كىيىپ، ئېڭىكىدىن تار-
تىپ چىڭ باغلىۋالغانىدى. كۆزەتچىنىڭ قىراۋ باغلىغان ساقىلى
كۆمۈشتەك يالتىرايتتى. ئۇ ئەتراپنى ھۇشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ،

يىراقتىن قارىغاندا خۇددى قېلىن قارئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتكەندەك كۆرۈنىدىغان ئاينىڭ كېڭىگا نۇرىدا ئۇگدەپ ياتقان قېلىن ئورماندىن كۆز ئۈزمەيتتى.

جېسەكچى شىبالكا جەنۇبقا — رەزانغا قاراپ سۈزۈلغان چۆرگە يۈلغا قاراپ، ئۇ تەرەپتە قىرغىن بولۇۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرلەر بار، ئۇرۇش بۇ يەرلەرگىمۇ يېتىپ كېلەرمۇ، دېگەننى ئويلايتتى. ۋەھشىي دالادىن تاجاۋۇز قىلىپ كېلىۋاتقان دەھرىي تاتارلارنى رەزانلىقلار بىلىدىمىكىن! ياكى ياۋ شەھەرنىڭ سىرتىنى ئەگىپ ئۆتۈپ، قارلىق دالا ئارقىلىق سۇزدالى قىشلاقلىرىنى ئارىلاپ تېپتېغرا ۋىلادىمىرغا قاراپ كېلىۋاتامدىكىن، دېگەن خىياللار ئۇنىڭغا ئارام بەرمەيتتى.

شىبالكا ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، قاتقان قوللىرىدا تېخى نەيزىنى چىڭ تۇتقىدەك ماغدۇر بار ئىدى. ئانا تۇپرىقى خەۋپ ئاستىدا قالىدىغان بولسا، شىبالكا ياش ۋاقتىدىكىدەكلا ئۇرۇش مەيدانىغا ئاتلىنىپ، ئەل ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقا هازىر ئىدى. پېشقەدەم نۆۋۈكەر بېشىدىن ئۆتكەن نۇرغۇن ئىشلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى. قانداقتۇ بىر ئېغىر خىيال يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغاندەك قىلاتتى. ئاسماندا ئاستا سۈرۈلۈپ كېتىۋاتقان بۇلۇتلارمۇ ئېغىر هەم غەمكىن كۆرۈنەتتى.

شەھەر تاتلىق ئۇيقۇدا بولۇپ، هاۋا ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. جاكىلداپ تۇرغان سوغۇق هاۋالىق كېچىدە هېچقانداق تىۋىش ئاكىلانمايتتى.

بىر چاغدا قورغان تۆۋىدە بالىلارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش زىل بىر ئاۋاز ئاكىلانغاندەك بولدى. شىبالكا قۇلىقىنى دىڭ تۇتۇپ تىڭشىدى. كۆپ ئۆتمەي، هېلىقى ئاۋاز يېقىنلا يەردىن ئاكىلاندى. بىر ئازدىن كېيىن، بىر يۇلۇڭدىن ئۇچ كۆلەڭگە چىقتى — دە، قورغاننى ياقلاپ ئالغا قاراپ ماڭدى. ئۇستىگە

ئۇزۇن جۇۋا كىيگەن ئوچ بالا ياندىشىپ، يەڭگىل دەسسەپ كېلىۋاتاتتى. شىبالكا:

— كېلىۋاتقان كىم؟ جېنىڭنىڭ باربدا سۆزلە، بولمىسا ھازىر جېنىڭنى ئالىمەن، دەپ بۇغۇق ئاۋاز بىلەن ۋارقىرىدى ۋە نەيزىسى بىلەن يەرگە ئۇرۇپ دوق قىلدى.

— شىبالكا بوۋا خاپا بولما! مەن بولاتكا، — دەپ دەرھال جاۋاب بەردى بالىلارنىڭ بىرى، — يېنىمدا توشنىمىز-نىڭ پاسپىلكا، نىزامايكا دېگەن بالىلىرى بار.

— سەنلەكنىڭ بىلىپ تۇرۇپتىمەن، شەيتان! نېمىشقا ئوخلىمايسىلەر؟ يېرىم كېچىدە قورغاننىڭ ياقىلاپ نېمە ئىش قىلىپ يۈرىسىلەر؟ كىنەز بىلىدىغان بولسا كۆرگۈلۈكتىكى كۆرسىتەتتى.

— بوۋا دالادا بىر نېمە غىچىرلىغاندەك قىلىدۇ، بىز شۇ-نىڭ زادى نېمىلىكىنى بىلىش ئۈچۈن چىققانىدۇق.

— نېمە دەيسەن؟

— ماۋۇ نىزامايكا، بىر نەرسە غىچىر - غىچىر قىلىپ، يەر - جاھان چۇقان كۆتۈرگەندەك بولۇۋاتىدۇ، دەيدۇ. ھېنىكچە، بۇ بىزگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يۈشۈرۈن كېلىدىغان تاتارلار بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر تاتارلار كېلىدىغان بولسا، ئۇلار بىز-لەن بىزمۇ ئۇرۇشىمىز، بىز كىچىك بالا ئەمەس! شۇڭا بىز نېمىنىڭ غىچىرلاۋاتقانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ كەلگەنىدۇق.

— قىلىۋاتقان گېپىنى قارا بۇ شۇمتەكلەرنىڭ! نەدىكى ئاۋازنى ئاڭلىدىڭلار؟ — دېدى شىبالكا.

— سەن ئالدى بىلەن بېشىڭدىكى قۇلاقچىنى ئال، بولمىسا ئاڭلىيالمايسەن.

شىبالكا بېشىدىكى قۇلاقچىنى قولىغا ئېلىپ، قۇلىقىنى دىڭ تۇتۇپ ئاڭلىدى.

سۈتتەك ئايدىك كېچە. ئەتراپ جىمجىت. يىراقتىن ئادەملەرنىڭ پىچىرلاشلىرى ۋە بالىلارنىڭ يىغىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاللىقاندىق ئاۋازلار كىلىۋاتقاندەك قىلاتتى.

شىبالكا نېمە بالا - قازا كىلىۋاتقىنىنى بىلگۈسى كەلگەندەك قېلىن قار باسقان تۈپتۈز دالاغا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى.

— ھەي نادانلارەي! ئۇ ئېيىق تېرىسىگە يۆگىنىپ، ساقال-بۇرۇتىنى قىراۋغا باستۇرۇپ، قىلىچىنى سۈرتۈپ دالا كېزىپ يۈرگەن قىش بۇۋاي ئەمەسمۇ، ئۇ ئىشىك قېقىپ، يېرىم كېچىدە، ئايالالارنى ئويغىتىپ، پەچىلەرگە ئون ياققۇزۇۋاتىدۇ. قىش بۇۋايغا ئەگىشىپ بۇران كىلىدۇ. ئۇ سەپەردىكى كارۋانلارنى قار ئاستىغا كۆمۈشنى ياكى كەچ قالغان يۈلۈچىنى تۇتۇلتۇرۇشنى قەستلەپ يۈرىدۇ ... قىش بۇۋاي ئورمان ئارىلاپ، قىراۋدىن چاچقا چېچىپ، دەريالارنى ئۆرلىتىپ، قىلىنلىقى بەش غېرىچ مۇز قاتتۇرىدۇ ... غىچىرلاپ تاراس - تاراس قىلغىنى ئۇنىڭ ئاياغ تىۋىشى، ئاۋۇ ئىتقا ئوخشاش ھۇۋلىغان ئاۋاز بوراننىڭ شەپسى بۇلىسا كېرەك! ... — دېدى شىبالكا بۇۋاي. لېكىن بالىلار ئۇنىڭ دېگىنىگە ئىشەنمەي، تېخىمۇ يىراق يەرلەرگە كۆز تىكتى. ئۇلار بىگىز قۇيلى بىلەن كۆرىستىپ:

— بۇۋا، دەريا بۇيىغا قارىغىنا! — دېيىشتى.

ئاي بۇلۇت ئىچىدىن پارلاپ چىققانىدى. كۆمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان ئاينىڭ نۇرىدا دەريا بويىدىكى قارى دەسسىلىپ چىڭدالغان يولنى بۇيلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلار، چانىلار، پىيادىلەر ئېنىق كۆرۈندى. چانا تاپىنىدىن ئۇزلۇكسىز چىقىۋاتقان غىچىلدىغان ئاۋاز، بالىنىڭ قىرقىراپ يىغلاۋاتقان ئاچچىق نالىسى، سۇغۇق كېچىنىڭ سەلتەنەتلىك تىنچلىقىنى بۇزاتتى. ئادەملەرمۇ، ئاتلارمۇ دەريانى بۇيلاپ تۆۋەنلەپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنى ئاقۇش تۇمان

ئۆز قېينىغا يېشۇرغانىدى. كەينىدىنلا تاپ بېسىپ ئۇرغۇن چانىلار قاقىردەك تىزىلىپ چىقتى. بۇلارمۇ كۆلەڭگۈدەك ئۇن - تىنسىز ئېقىپ كېتىۋاتاتتى. پەقەت چانا تاپىنىدىنلا بىر خىل غىچىرلىغان ئەنسىز ئاۋاز چىقاتتى.

— بۇ كېلىۋاتقانلار كىمكىنە؟ — دېدى بالا.

— ئۇلار قاچاقلار... ياۋدىن يېشۇرۇنۇپ، ئورمانغا قېچىپ كېتىۋاتىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا تاتارلار يېقىنلاپ قاپتۇ - دە، دەپ، بېرۋا، تاتار دېگەن كىم؟ سەن ئۇلارنى كۆرگەنمۇ؟

— كۆرمىگەن، لېكىن ئۇلارنى ئادەم سىياقىدىن چىققان بىر تائىپە دېيىشىدۇ. ۋەھشىي دالا دېگەن چۆلدە مال بىلەن تۇغۇلۇپ، مال بىلەن ئۆسكەن ئىمىش، باشقا ئەللەرنى ئۆزىنىڭ ياۋۇزلۇقى بىلەن يېڭىدىكەن، دەپ ئاڭلىدىم.

— ئۇلار بىزنىمۇ يېگىپ كېتەرمۇ؟ بۇ يەرگىمۇ يېتىپ كېلەرمۇ؟

— كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، ئېھتىمال رەزانلىقلار ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى كېلىشتۇرۇپ بېرىپ چېكىندۈرگەندۇر. مالچىلار بىلەن ئۇرۇشقاندەك ئېلىشىش كېرەك. ئۇنىڭدىن قاچساك، كەينىدىن قوغلاپ يېتىدۇ - دە، سېنى پارە - پارە قىلىپ تاشلايدۇ. ئەگەر قوغلىغا تىغ ئېلىپ ئۇنىڭغا قارشى تاشلانساك، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىنى ئولجا ئالالايسەن. تاتارلارمۇ ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش.

— ئەنە قارا، قاچاقلار بىز تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتىدۇ! ئۇلارنىڭ كەينىدە سالتاق ئاتلىق لەشكەرلەرمۇ بارەدەك قىلىدۇ. شۇلار تاتارلار ئەمەسمىدۇ؟ — دېدى يەنە بىر بالا.

قۇيرۇقى ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان چانىلار قېرىغانىنىڭ دەرۋازىسىغا قاراپ يېڭىل ئالدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر توپ ئاتلىق لەشكەر كېلىۋاتاتتى. لەشكەرلەرنىڭ قېلىدىكى قىسقا

نەيزىلەرگە، بەشىدىكى دۇبۇلغىلارغا، ئۇستىدىكى ساۋۇت - سايمانلارغا ئاي شولىسى چۈشۈپ يالت - يۇلت قىلاتتى.

شىبالكا دەرھال تەرخاقنى ئېلىپ، ئىككى ھۇنار ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويۇلغان چەيۇننى ئۇرۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن جەسەكچى ياساۋۇللارنى ئويغىتىپ ئۇلارنى سەپكە تۇرغۇزدى. ئاڭغىچە يۈك بېسىلغان بىرنەچچە چانا بىلەن يىگىرمە-دەك سالتاق ئاتلىق لەشكەر قامالنىڭ «ئالتۇن قاپقا» دېگەن دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولگۈردى.

كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئاۋازى تۆۋەندىن ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بەزىلىرى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ دەرۋازىنى قېقىشقا باشلىدى. قامال ئۈستىگە ياساۋۇللارمۇ يۈگۈرۈپ چىقىشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئېيىق جۇۋىسىنى يېپىنچاقلاپ، ئالدىرىماي دەسسەپ يۈزبېشىمۇ كەلدى.

— كىم بۇلىسىلەر؟ — دەپ يۇقىرىدىن ۋارقىرىدى ئۇ.

— كىنەز رومان ئىنگىۋارېۋىچ، رەزاندىن ئىنتايىن جىددىي خەۋەر بىلەن كەلدى.

— قالغانلار كىم بۇلىدۇ؟

— بىزنى شەھەرگە كىرگۈزۈڭلار. خۇدادىن يۈز ئۆرىگەن دەھرى تاتارنىڭ جەۋرى - زۇلۇمىدىن قېچىپ كېلىۋاتقان قاچاقلارمىز. سىلەردىن پاناھ ئىزدەپ كەلدۇق.

— بۇ يەردە سىلەرگە پاناھ بېرىلغۇدەك جاي يوق! بىزمۇ ياۋ قاچان كېلەركىن دەپ تىكشاپ تۇرىمىز! كىنەزنى مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن كىرگۈزىمەن. سىلەر نېرىدىكى مەھەللىلەرگە بېرىپ تۇنەڭلەر... — دېدى شىبالكا.

چانىلاردىن ۋارقىرىغان، يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى. قورغان ئۈستىدىكى لەشكەرلەر كۆپەيىشكە باشلىدى. ئۇلاردىن بىرنەچچىسى تۆۋەنگە چۈشۈپ ئېغىر دۇپ ياغىچىدىن ياسالغان

دەرۋازىنى ئېچىپ، ئاتلارنى دەرۋازىدىن كىرگۈزدى - دە، قايتىدىن بېكىتىۋەتتى. قاچاقلار ۋارقىراپ - جارقىراپ ، ۋىلادىمىر-لىقلار بىلەن ئۇلارنىڭ كىنەزى گىئورگى ۋسېۋالودوۋىچقا قارغىش سۆزلىرىنى ياغدۇرۇپ، تۆۋەن تەرەپكە قاراپ كەتتى.

ئىككىنچى باب

كىنەزنىڭ قولى ئۇزۇن، ئىنسانپى يوق

سۇزدالى كىنەزى گىئورگى ۋسېۋالودوۋىچ بۈيىى ئېگىز، بەستلىك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئاق ئارىلىغان قېلىن قارا ساقىلى كەڭ گەۋدىسىگە چۈشۈپ تۇراتتى. قۇيۇق قارا قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ قارا كۆزى كىشىگە تىكىلىسە، ئادەمنىڭ بويى شۇركۈنۈپ، خۇددى كىنەزنىڭ كۆز نۇرى بەدىنىدىن تېشىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندەك بىئاراملىق ھېس قىلاتتى. كىنەز چېركاۋدا ئىسپاھان گىلىمنىڭ ئۈستىدە كۈمۈش ناھالى قېقىلغان ئۆتۈكىنىڭ ئۆكچىسىنى بېسىپ، سۇل قولىنى بىلىدىكى ئالتۇن كەمەرگە قىستۇرۇپ، ئوڭ قولىنىڭ ئۇچ بارمىقىنى ھېلى كەڭ ماڭلىيىغا، ھېلى چاپىنىنىڭ مەيدىسىدىكى تۈگمىگە، ھېلى ئىككى ئادەم مىنسە بولغۇدەك كەڭ يەلكىلىرىگە تەگكۈزۈپ چوقۇنۇۋاتقاندا، يېنىدىكى چوقۇنۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ كېلىشكەن بەستىگە، سىپايە ھەربىكەتلىرىگە، ئۆزىگە ياراشقان بۈدۈر چاچلىرىنى ئارقىغا قانداق تاشلىغىنىغا قاراپ ئاغزىنى ئېچىپ تۇراتتى.

خەلق ئۇنى «قاتتىق قول، چەكسە قان چىقمايدىغان پىخسىق، خەلقنى قاتتىق قوللۇق بىلەن باشقۇرىدۇ» دەيىشەتتى.

ئۇ يۇرت ئارىلاپ چىقسا سېلىق تۆلەش، سۇغا تەقسىم قىلىش تىن ھېچكىمنۇ باش تارتمايتتى. «توڭگۇزنىڭ بىر تال تۈكىنى يۇلغىنىم يۇلغان» دېگەندەك ھېچنېمىسى يوق بىر بېچارىنىڭ بىر چىمدىم كىرپىكىنى بولسىمۇ ئالاتتى.

ئۇ ئۆزىنى ھەممە كىشىلەردىن ئۈستۈن قويياتتى ھەم ئۆزىنى دانا ھېسابلايتتى. شۇڭا دائىم كىشىلەرگە ئەقىل كۆرسىتىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۆزى بىلەن سۆز تالاشقانلارغا بەكمۇ ئۆچ ئىدى، ھەتتا ئۇلارغا:

— مېنىڭ بىلەن سۆز تالىشىشقا تېخى كىچىكسەن! ئەگەر سەن مېنىڭ ئورنۇمدا ئولتۇرغان بولساڭ، بۇ ئىشنىڭ نېمىلىكىنى بىلەتتىڭ. كىنەز بولۇپ يۇرت سۇراشنىڭ خۇدا مېنىڭ پېشانەمگە پۈتكەن، — دەيتتى.

تاتار - مۇغۇل دېگەن نامەلۇم تائىپە بۇلغار پادىشاھلىقىنى ۋەيران قىلغانلىقى توغرىسىدىكى تۇنجى خەۋەر بۇ يەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا خۇتۇن بالىلىرىنى ئەگەشتۇرگەن توپ - توپ قاچاقلار سۇزدالى ئېلىگە سەرگەردان بۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنى كۆرگەن گىئورگى ۋىسېۋالۇدوۋىچ دىمىقىدا كۇلۇپ:

— ھېچ ۋەقەسى يوق. بولغارلارنىڭ ۋەيران بۇلغىنى ما- ڭا پايدا. خۇش كېلىپسىلەر ھورمەتلىك مېھمانلار، تېنىدىن تەڭگە ئوندۇرىدىغان بۇلغارچى، موزدۇز ئۇستىلار! ھەممىگىلارغا بىزنىڭ يۇرتتىن ئىش تېپىلىدۇ بۇلۇپمۇ سىلەردەك ھۇنەرۋەن ئۇستىلار بىزگە ئىنتايىن كېرەك. ھەممىگىلارنى شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرىمەن. سىلەر تېرە ئاشلايدىغان كۇپ ياساپ، بۇلغار ئەيلەپ، ئۆتۈك تىكىۋېرىڭلار. بىر يىلدىن كېيىن بۇيارلىرىم بىلەن سېپاھلىرىمنىڭ ھەممىسى چۇرۇقلىرىنى تاشلاپ، بۇلغار ئۆتۈك كىيىپ يۇرىدىغان بولىدۇ، — دېگەنمىدى.

كىنەز راستىنلا بۇ بۇلغار يۇرتىنىڭ ئۇستىلىرىنى كىنشىمغا

ۆە ئۇۋز تەۋەلىكىدىكى باشقا شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ-
لار كالا، ئات، چۆشقا تېرىلىرىدىن ھەر تۈرلۈك ئۆتۈك، ھەس-
لەرنى تىكىشكە باشلىدى.

بىر كۈنى تاتارلار ۆەھشىي دالاغا كەپتۇ ھەتتا رەزان چېگرىسىغىچە كەپتۇ، دېگەن بىر خەۋەر تارقالدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان كىشىز قۇشۇمىسىنى تۈرۈپ ئويلانغاندەك بولدى، لېكىن خاۋاتىرلەنمىدى.

— رەزانلىقلار دائىم مەيدىسىنى كېرىپ كىشىزلىرىنى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ «پادىشاھ ئەزەم» دەپ جار سېلىپ يۈرۈشەتتى. بىر زامانلاردا بىز سۈزدالىقلار تەكەببۇر رەزانلىقلار-نىڭ كۈلىنى كۆككە سۇرۈپ، شەھەرلەرنى كۆيدۈرۈپ، كىشىزلىرى بىلەن بۇيارلىرىنى زىندانغا تاشلاپ، پۇقرالىرىنى پادىدەك ھەيدەپ كېلىپ، ئەڭ خىلۋەت قىشلاقلىرىمىزغا تارقىتىۋەتكەن. شۇ چاغدا بىز رەزانىنى ئەبەدىي قەد كۆتۈرەلمەيدۇ، دېۋ ۆىدۇق. ئەكسىچە خەلق ئورنىدىن تۇرۇپ، رەزانىنى باشقىدىن شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىققان. ئۇلار كۈندىن - كۈنگە گۈللەن-گەن... — دېدى ئۇ.

رەزانلىقلار ئۆزىگە ئەلچى بۇلۇپ كەلگەن ئىككى جاسۇس تاتار بىلەن سەھەرگەر ئايالىنى ۆىلادىمىرغا ئەۋەتكەنىدى. كىئېۋرگى ۆىسىۋالىدوۋىچ ئۇلارنى ئىنتايىن چوڭ ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ بايلىقى بىلەن كۈچىنى نامايان قىلدى. ئۇ مېھمانلارنى ئالتۇن تەختتە قاما جۇۋىغا پۇركۈنۈپ ئولتۇرۇپ قارشى ئالدى. بۇ يارلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئايالىرى ئەڭ ئېسىل كىيىملىرىنى كىيىپ كېلىشتى. ئەلچىلەر بىلەن ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇپ سۆزلەشتى ۆە بەزى يەرلەردە ئۇلارغا ھەيۋە كۆرسەتتى. لېكىن قوپاللىق قىلماي سىلىق - سىپاي بۇلدى. ئۇلارنى ئۇزاتماندا ئالاھىدە سۇۋغاتمۇ بەرمىدى. ئەگەر بىرئاز كەڭ قۇرساقلىق

قىلغان بولسا، قانچىلىك سۆزغات بىرىمەن دېسە ئەلۋەتتە بەرگۈ-
چىلىكى بار ئىدى.

رەزانلىقلار بۇرۇنقى تەكەببۇرلۇقنى قايرىپ قويۇپ، سۆزدا-
لىقلارغا باش ئېگىپ، ياردەم سورىماپ كەلدى. ئۇلار:

— رەزان بىلەن سۆزدالى لەشكەرلىرىدىن بىرلەشمە قوشۇن
قۇرايلى، بۇنىڭغا سەن باش بولغىن! ھەممىمىز بىر يېقىدىن
باش، بىر يەكدىن قول چىقىرىدىغان بولساق رۇس قوشۇنى
تەڭداشسىز كۈچلۈك بولغان بولاتتى. پالۋۇس تىك - تىكچە-
لىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا تاتار قوشۇنلىرى قارا چۈمۈلىدەك
كېلىۋاتقۇدەك. ئۇلار ئۆمرىمىزدە ئۇنداق نۇرغۇن قوشۇن كۆرمە-
گەن دېيىشىپتۇ. قولدا پالتا تۇتالمىغۇدەك ئادەملەرنىڭ ھەممىسى
ياۋغا قارشى ئاتلىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا دۈشمەن
رۇس ئەللىرىنى بىر - بىرلەپ يالماپ تۈگىتىدۇ.

— «قورقانغا قوش كۆرۈنۈپتۇ» دېگەندەك... قورقان
ئادەمنىڭ كۆزىگە ھەر نەرسە كۆرۈنۈۋېرىدۇ، — دەپ كىنەز
گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ رەزانلىقلارنى مەسخىرە قىلدى.

— رەزانلىق ئاغىنىلەر، ۋىلادىمىر، سۆزدالى بىلەن بۇرۇن-
دىنلا دوست بولۇپ ئۆتۈشنى ئويلىشى لازىم ئىدى. مۇبادا تا-
تارلار بىلەن مۇڭغۇللار بىرسۇغامغا كېلىپ قالسا، ئۇلارغا قار-
شى تاقابىل تۇرۇشنى ئۆزۈم بىلىمەن، — دېدى ئۇ. شۇنداق
قىلىپ ئۇ ئۆزىمۇ بارمىدى، قوشۇنمۇ ئەۋەتمىدى. رەزانلىقلار
قۇرۇق قول قايتىپ كەتتى. ئاخىرى رەزان، پىرونىك، مۇرۇم،
زاراسكى قوشۇنلىرى تاتارلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ۋەھشىي
دالاغا يالغۇز ئاتلىنىشقا تۇغرا كەلدى. ئەتراپتىكى بۇيارلار:

— تاتارلار راستىنلا ئاستانىمىز ۋىلادىمىرغا ھۇجۇم قىلسا
قانداق قىلغۇلۇق؟ — دەپ كىنەزدىن سۆز ئېلىپ باقماقچى
بولۇۋىدى، گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ ئۇلارغا كۆزىنى ئالايتىپ:

— مەن ئۇلاردىن قورقمىغان ئادەم ئەمەس! مالچىلارنىڭ مەجەز - خۇلقىنى ئوبدان بىلىمەن. ئۇلار كېلىشى بىلەنلا يېڭا - قىشلاقلارنى ئارىلاپ، ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، قولغا ئېلىنىغۇدەك ئەرسىلەر بولسا ئېلىپ، «بۇندىن كېيىن بىزگە سېلىق تۆلەپ تۇرۇڭلار» دەيدۇ - دە، ئۆز چۆللىرىگە قايتىپ كېتىدۇ. شۇڭا بىز: ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنى بىر ئامال قىلىپ بۇ يەرگە چاقىرتىپ كېلىپ، ئاغزى - بۇرنىدىن ئاشقۇچە زىياپەت بېرەيلى. ھەر تۈرلۈك مەززىلىك نېمەتلەرنى ئالدىغا دۆۋىلەپ تاشلايلى، ئۇ-زۇندىن بېرى ساقلاپ يۈرگەن كۆچلۈك بال شارابلار بىلەن ئۇ-لارنى كۈتەيلى. ئاندىن ئۆزلىرىگە سۈيىتمىدە مىڭ پارە قىممەتلىك بۇلغار ئۆتۈك، يۈزدەك قاما جۇۋا ۋە بۇلغىن جۇۋا، خان-نىڭ ئايالىرى ئۈچۈن چىرايلىق ئاياغ، ساندۇق ۋە ئامبارلار-دىكى قىممەتلىك بۇيۇملارنى سۈغا قىلايلى. ئىشقىلىپ ياۋۇنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلىساق، بىزگە پايدىسى تېگمىدۇ. ئەگەر تاتارلار ئات سۈرىسا ئېقىنىمۇ، قارىسىنىمۇ — ئەيتاۋۇر سۈ-رىغىنىنى بېرەيلى. ئۇنىڭلىق بىلەن گادای بۇلۇپ كەتمەسمىز. شەھىرىمىزنىڭ قورغانلىرى پۇختا. دەرۋازىلىرى مۇستەھكەم. سەھ-رالىق ياۋايىلار ئۇنىڭدىن ئات بىلەن ئۆتەلمەيدۇ. مېنى دېسە ئون بېشى بىلەن ئۇسۇپ باقسۇن قېنى، كېرەلمەيكىن، — دەپ سۆزىنى قېقىۋەتتى.

شۇنىڭدىمۇ گىئۇرگى ئوسېۋالېدوۋىچ «ئارسلاندەك كۈچلۈك بۇلغۇچە، تايغاندەك ھۇشۇك بولسۇن» دېگەندەك بەزى بىر چارىلارنى قۇللاندى. ئۆزىنىڭ ياخشى ئاتلىرىنى شىمالدىكى يىراق شەھەرلەرگە ئەۋەتىۋەتتى. دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى ئامبار-لاردا ساقلىنىۋاتقان ئاشلىق بىلەن چۆپىنى شەھەرنىڭ ئىچىگە تۇشۇۋالدى. شەھەرنىڭ قاراۋۇللۇقىنى كۈچەيتتى. ئۇرۇشقا پە-دايى بۇلۇپ كەلگەنلەرنى تىزىملىدى ۋە خەلقىنى قېشۇنغا

كەربشكە دەۋمت قىلدى. ئەسكەربىي قوماندانلىقىغا پەرماي گىلىۋۇنچ دېگەن كىشىنى تەيىنلىدى. نۇۋگورود، دۇستۇۋ، بىلوزىرى ۋە باشقا يەرلەردىكى ئۆزىگە قاراشلىق كىنەزلەرگە يارلىق ئەۋەتىپ تەييارلىنىڭلار، مەندىن خەۋەر بەرمىش بىلەنلا يېڭى رۇس تۇپرىقىدىن ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن تىزدىن ۋىلادىمىر شەھىرىگە قاراپ ئات سېلىڭلار، دېدى.

ئۇ خەلقە: قورقماڭلار، ھەممە تەرەپنى ھېسابقا ئېلىپ پۈتۈن ئىشنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدۇم. ئەمدى تاتار مالچىلىرى دەرۋازىنى ئۈچ يىلدىمۇ ئېچىپ كىرەلمەيدۇ. ئاخىرى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىدۇ، دەپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى.

ئۈچىنچى باب

تاتارلار يېقىن

ئونىنچى ستودىن ئېيىنىڭ① 23 - كۈنى ئىدى. كىنەز گىئورگى ۋسېۋالودوۋىچ كەچكى تاماقتا كاللەكىبەسەي بىلەن قورىغان غاز گۆشى، ئاندىن تۇزلانغان ئالمىنى يەپ، پەچىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قوي تېرىسىگە يانپاشلاپ ياتتى.

يېرىم كېچە بولغاندا ياشانغان بىر لەشكەر كىرىپ ئۇنى ئاستا ئىرغىتىپ ئويغاتتى. كىنەز ئىسسىق پەچىنىڭ بۇلۇڭىغا كىرىپ لايەڭ ئۇخلاپ كەتكەچكە ئاران دېگەندە ئويغاندى. ئۇنلا-

---

① XV ئەسىرگىچە دېكابىر ئېيى يەنى رۇسچە ستودىن ئېيى يىلنىڭ ئونىنچى ئېيى قىلىپ ھېسابلانغان. ئۇ زامانلاردا يېڭى يىل 1 - مارتتىن باشلىناتتى.

دىمىر ئارخىنىپىسكوپ① قەھەرلىك دىنى ھاكىم مىتروخانىنى چۈ-
شەۋاتاتتى. مىتروخان دىنى مۇراسىملاردا كىيىدىغان كىيىمىنى
كىيىپ ئاموندا② قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ: «كىنەز ئورنىدىن
تۇر، كۆزۈڭنى ئېچىپ قارا، قىش كېتىپ باھار كەلدى. ئېيىقمۇ
ئىندىن ئېغىناپ چىقتى» دەپ كىنەز جۆيلۈپ ئېغىناۋاتقاندا لەش-
كەر ئۇنىڭ دولىسىدىن تارتىپ ئويغاتقانىدى.

— ئورنىدىن قوپ، ئۇيقۇڭنى ئاچ! — دېدى ئۇنىڭ
ياشانغان سادىق نۆكىرى. — رەزاندىن چاپارمەنلەر شۇم خە-
ۋەر ئېلىپ كەلدى.

— نەدىكى چاپارمەنلەر؟ نېمە خەۋەر؟ — دەپ كىنەز
ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ زورغا ئاچتى.

— رەزاندىن كىنەز رومان ئىنگىۋارېۋىچ كەلدى. بىز ئۇنى
شەھەرگە كىرگۈزدۇق.

— ئۇ نېمە دەيدۇ؟

— سائا ئېيتمىدىغان سۆزى بار ئىكەن.

— رەزاندىن كەلدى دېدىڭما؟ ئۇلار قانداق ئىكەن؟ —
دېدى كىنەز ئايمقىنى كىيىۋېتىپ.

— رەزان پۇتۇنلەي تۇگىشىپتۇ.

— كاللاڭ جايىدىمۇ، نېمە دەۋاتىسەن؟ كىنەز
رومان قەيەردە؟

— مېھمانخانىڭدا سېنى كۈتۈۋاتىدۇ.

لەشكەر جۇۋۇسىنى ئېلىپ كەلدى. غەيرەتلىك قوللىرى
دىرىلدەپ تىترەپ، خىلىمخىچە جۇۋۇنىڭ يېڭىنى ساپالمىدى.

---

① ئارخىنىپىسكوپ — يۇقىرى دەرىجىلىك روھانى، لېكىن مىتروخانىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ.

② ئاموون — چېركاۋ مېھرىبىنىڭ ئالدىدىكى سۇپا.

كىنەز گىئورگى ۋىسىۋالىۋدوۋىچ مېھمانخانىغا كىردى. ئۇ ھەر دائىم بۇ ئۆيدە بۇيارلار بىلەن كېگەش ئۆتكۈزەتتى. بۈگۈن- مۇ بىر قانچە يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بىلەن ئۆيدە ھازىر بولغانىدى.

يىگىتنىڭ ئالدىدا يېنىپ تۇرغان شامنىڭ غۇۋا يورۇقى ياغاچ ئۆينىڭ تاملىرىغا تارتىلغان گىلەم ۋە زەدىۋالارنى خۇ- نۈك يورۇتۇپ تۇراتتى. چىرايى بۇزۇرۇپ، ئۇنى ئىچىگە چۈش- كەن بۇيارلارنىڭ ئىچىدە كىنەزنىڭ ۋىلادىمىر، ۋىسىۋالۇ دېگەن ئىككى بالىسى بار ئىدى. ئۇلارمۇ كېچىلەپ كېگەشكە كەلگەنىدى.

ياروسلاۋ مىخايلوۋىچ، يىرمەي گىلىبۇۋىچ ۋە پىبۇتىر ئوسلىيا دېيوكوۋىچ دېگەن سەركەردىلەر ۋەزىمن ھالىتىنى بۇزماي خاتىر- جەم تۇراتتى. ئۇلار پۈتكۈل ئۆمرىنى جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈز- گەن، كۆپنى كۆرگەن سىپاھلار ئىدى. شۇڭا ئۇلار ھېچنېمىدىن قورقمايتتى.

كىنەز رومان ئورۇندۇق ئۈستىدە، بۈدۈر چاچلىرىنى يېيىپ، بىر يېنىغا قىيسىيىپ ئۇخلاپ قالغانىدى. ئۇ رەزاندىن چىقىپ، قوناللۇلاردا ئات يەڭگۈشلەپ ھېچيەردە تۇختىمای چېپىپ كەل- گەچكە ئىنتايىن چارچاپ كەتكەنىدى.

كىنەز گىئورگى ۋىسىۋالودوۋىچ ئۆيگە كىرىشى بىلەنلا تەنبىھ ئاھاڭدا ۋارقىراپ:

— رەزاندىن نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭ؟ تاتارلار شە- ھەرنى نېمە قىلدى؟ رەزانلىقلار ئۇلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىش- تىمۇ ياكى ئانا شەھرىنى دۈشمەنگە تاشلاپ بېرىپ قاچ- تىمۇ؟ — دېدى ئۇ.

كىنەز ئىنگىۋارېۋىچ تېخى ئويغانمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ سۆزىنىڭ بىرىنىمۇ ئاڭلىمىدى. قاراڭغۇ تۇننىڭ تىمتاس جىم-

جىتلىقمىنى دېرىزىگە تارتىلغان قىرىنىڭ شامالدىن ۋىگىلدىغان ئاۋازى بىلەن ئۇخلاۋاتقان كىنەزنىڭ رېتىملىق تىنىقى بۇزۇپ تۇراتتى.

— رەزانلىقلار قانداق سوقۇشتى، ئاكىلاۋاتامسەن؟ شەھەرنى ياۋغا بېرىپ قويدىڭلارمۇ؟ — دەپ گىزىرگى ۋىسىۋالىدووۋىچ يەنە ۋارقىرىدى.

ئاخىرقى بۇ سۆزلەردىن كىنەز رومان ئويغىنىپ كەتتى. ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، دەرغەزەپ بىلەن كىنەز گىزىرگىنىڭ ئۇستىگە تاشلانماقچى ئىدى. لېكىن ئۆزىگە ھاي بېرىپ، غەزىپىنى زورغا باستى - دە، خىرىلدىغان ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ سۆزلىدى:

— بۇنداق دېيىشكە ھەققىڭ يوق! بۇ سۆزلەرنى قانداق ئاغزىڭغا سىغدۇرۇۋاتىسەن! بېشىمىزغا كۈن چۈشكەندە بىزدىن يۇز ئۆرۈدىڭ. ئۆزۈڭمۇ كەلمىدىڭ، يارەسمۇ قىلمىدىڭ... ئەمدى رەزان پۈتۈنلەي خاراب بولدى! مۇڭغۇللار ئۇنىڭ كۈلنى كۆككە سورىدى. شەھەرنى ھىمايە قىلغان بارلىق رەزانلىق شەھەر بىلەن بىرگە دەپنە قىلىندى. ئۇلاردىن بىر ئادەممۇ كەينىگە چېكىنمىدى. بىز شەھەرنى ياۋغا ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەن بەرگىنىمىز يوق. لەنىتى مۇڭغۇللار بىزنىڭ جەسەتلىرىمىزنى دەسسەپ ئۆتۈپ شەھەرگە كىردى.

— كىنەز يۈزى ئىنگىۋارېۋىچ قېنى؟

— ۋەھشي دالادا قازا بولدى.

— پىرونسىك كىنەزى، مۇدوم كىنەزى، ۋاسىلى كىراسنى، كالۇمنانىڭ گىلىپ مخايىلوۋىچ كىنەزلەرچۇ؟

— ھەممىسى دۈشمەن بىلەن بۆلگان كۈرەشتە ھالاك بولدى... ئۇلار تا ئۆلگۈچە سۇزدالىقلار، روستوۋالىقلار، نوۋگوروتلۇقلار قاچان كېلەر، دەپ كۆزى كەينىدە كەتتى. سىلەرنىڭ

ھالىگلار مۇشۇمۇ؟ قامالنىڭ ئىچىگە بىكىنىۋېلىپ، غەپلەت تۆمۈر قۇسىدىن بېشىگلارنى كۆتۈرەلمەي قاپسىلەر.

— نېمە دەپ بىلجىرايسەن، تىلىگنى تارت! — دەپ ۋىلادىمىر كىنەزى ۋارقىراپ كەتتى.

— شۇ چاققىچە ھەركەت قىلماي، نېمە ئىش قىلدىگلار، سۇزدالنىڭ قۇرۇق سۆلەت بايۋەچچىلىرى. بۇنىڭدىن زادى سىلەر نېمە پايدا كۆرەرسىلەر؟

— ئەدەپ - ئەخلاقنى بىلمەيدىغان خۇمپەر، — دېدى كىنەز گىئورگى خىقىراپ.

— ھەرگىز رەزانلىقلارغا تىل تەگكۈزگۈچى بولما! ھەممىسى قار تېگىدە توڭلاپ ياتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇستىگە بىر سېقىم تۆپا تاشلايدىغانغا ئادەم يوق. ئەگەر يەنە شالىگنى چاچىدىغان بولساڭ تىلىگنى كېسىمەن!... — كىنەز رومان شۇنداق دېدى - دە، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، كىنەز گىئورگىغا ئېتىلدى. لېكىن بۇيارلار بىلەن كىنەزنىڭ ئىككى بالىسى ئۇلارنى ئاجرىتىۋەتتى. كىنەز گىئورگى يۇلقۇنۇپ، ۋارقىراپ، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان قىلىچقا يۆگۈرۈپ، تۇتۇۋالغانلارنىڭ قولىدىن يۇلقۇنۇپ چىقىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى.

— ماڭا مۇشۇ شۇم ئەقىل ئۆگىتەمدۇ؟ بۇ خۇمپەرنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن! باشقىلاردىن خەير - ئېھسان تىلەپ، ئەل يۇرتسىز يۈرگەن بىر قاچاق، مەندىن يارەدەم سورap كەلگەن تۇرۇقلۇق نېمانچە چوڭچىلىق قىلىدۇ... تىزەڭ چوقۇغان قاغىدەڭ قاقىلدىشىنى قارا، بۇنىڭ...

— جېنىم دادا! مېھمانغا بەھۇرمەتلىك قىلماڭ! — دەپ بالىلىرى كىنەز گىئورگىنى باستى.

بۇ چاغدا ئۇشتۇمتوت چىققان يوغان بىر ئاۋاز ئۆي ئىچىنى تىترىتىپ بولۇۋاتقان ۋاڭ - چۈڭ ئۇستىدىن غالىب كەلدى.

— بۇ ئۆيگە تىنچلىق ۋە ئاسايىش ھەمراھ بۆلغاي! — سۆزۈپ ئىيتىلغان سۆزلەر ئوچۇق ئاڭلاندى.

كۆپچىلىك دەرھال كەينىگە ئۆرۈلۈپ قارىغانىدى. ئىشىك ئالدىدا ئېگىز بويلۇق، چىغدەك ئورۇق بىر مۇناخنى كۆردى. ئۇ ئۇستىگە پېشى يەرگە سۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئۇزۇن قارا چاپان، بېشىغا ئۇزۇن قالپاق كىيگەنىدى. ئاق سانچىلغان قارا ساقلى قارچىغىنىڭ تۇمشۇقىدەك ئېگىلىپ تۇرغان ئىلمەك بۇرنى، قېلىن قاشلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئورا كۆزلىرى مۇناخنى ئىنتايىن سىرلىق ۋە قورقۇنچلۇق كۆرسىتەتتى. ئۇنىڭ ئوڭ قولىدا جەز كرىبىست، سول قولىدا ئۇزۇن ھاسا بار ئىدى.

— كىنەز ساڭا ئوخشاش مەرتىۋىلىك ئادەمنىڭ ئوردىسىدا جاڭجالنى كۆرگىنىمگە بەكمۇ ئەپسۇسلىنىمەن. ھازىر بىر - بىر رەسىز بىلەن ۋارقىرىشىپ، ئارازلىشىپ، دۇشمەنلىشىدىغان ۋاقىت ئەمەس! مەن ئاسماتتىن ئىس - تۈتەك قاپلاپ، شەھەرلەر ۋەيران بولۇۋاتقان يەردىن كەلدىم. ئۇ تەرەپتىن بۇ يەرلەرگە، ئەپتىنى كۆرگەن ئادەم چۆچۈيدىغان دىنسىز بىر خەلق يامراپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ باسقان قەدىمىدىن گىياھ ئۈنمەيدۇ. ئۇلار پۈتۈن دۇنياغا ئەجەل ئۇرۇقىنى چاچماقتا. پۈتۈن ئالەمنى ۋەيران قىلماقتا...

— سەن ئۆزۈڭ كىم؟ نەدىن كەلدىڭ؟ بۇ يەردە نېمە ئىشىڭ بار؟ — كىنەز گىرۇرگى ۋىسىۋالودوۋىچ سورىدى.

— مەن خۇدانىڭ ئاجىز بەندىسى فىئوخىل نىۋروي دېگەن قەلەندەرمەن، تۇغۇلغان يېرىم نوۋگورود. قۇددۇس شەھرىگە① بېرىپ، مۇقەددەس يەرلەرنى زىيارەت قىلىپ، ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ، شەپقەتلىك كرىبستكە

---

① قۇددۇس — خرىستىئانلار ئىروسالىم دەيدۇ.

چوقۇنۇپ كېلىۋاتىمەن. ۋەھشي دالادا ياۋۇز تاتارلارنىڭ قو-
لىغا چۈشتۈم، لېكىن ئاللا تائاللا ئېگىم ئۆز پانالىغىدا ساخلاپ،
پەرىشتىلەرنىڭ ياردىمىدە دۈشمەن قولىدىن قۇتۇلۇپ، مەشھۇر
ۋىلادىمىر شەھرىگە كېلىپ تۇرۇپتىمەن. بۇ يەرگە كېلىشتىكى
مەقسىتىم: ھاياتلىقتا ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ تۇۋا - ئىستىغبار
ئوقۇپ، كۈپۈرلۈق ۋە قىلمىشلىرىگىلار ئۈچۈن ئاللادىن كەچۈرۈم
سوراپ يېلىنىگىلار دېمەكچىمەن. مۇڭغۇللار مىڭلىغان تۆگىلەرگە
تۆت چاقلىق قورغان بۇزىدىغان قوراللارنى سۆرىتىپ بورانىدەك
بېسىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار بۇزالمايدىغان قورغان، ئالالمايدىغان
ۋ'مال، كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرمايدىغان شەھەر يوق... تا-
تارلار بىلەن مۇڭغۇللارنىڭ سانى ھەددى ھېسابسىز كۆپ.
بۇنداق قۇدرەتلىك كۈچنى ياراتقۇچى خۇدا گۇناھقا پاتقان
كىشىلەرنى جازالاش ئۈچۈن بىزنىڭ ئۈستىمىزگە ئەۋەتتى. كۆپ
ئۆتمەي ھەممىز خۇدانىڭ دەرگاھىغا كېتىمىز. مەلۇم زامان-
لارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ سەلتەنەتلىك رۇس ئېلىنىڭ خاتە-
رىسى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

— شۇم ئېغىزلىق قىلما، — دېدى ياروسلاۋ دېگەن يا-
شانغان سەركەردە ئۇنى سۆزدىن توختاتماقچى بولۇپ.

— ئېتىزلىرىمىزنى ياۋا ئوت - چۆپ باسىدۇ. بۇ دۇنيا-
نىڭ پەقەت ئۈچ ئاي ئۈچ كۈنلۈكلا ۋاقتى قالدى. ھەممىز
جان تەسلىم قىلىپ، خۇدانىڭ دەرگاھىغا بارغاندىن كېيىن،
جەبرائىل نەرە تارتىدۇ، ئەنە شۇ چاغدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاق
ماق چېقىپ، قىرىق كۈن توختىماي قاتتىق يامغۇر يېغىپ
توپان بالاسى بولىدۇ. ئاندىن روزى مەھشەر بولۇپ ھەممىز
تىرىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋە قىلىگىلار... — ئۇ سۆزىنى
تۈگىتىپ، ئۈچ قېتىم چوقۇنۇپ، قولىدىكى جەز كرېستنى
سۆيدى. — دېگەنلىرىمنىڭ ھەقلىقى ئۈچۈن، قولۇمدىكى بۇ شەپ

قەتلىك كرېست ئۈستىدىن قەسەم ئىچمەن، بۇلارنىڭ ھەممە سىنى ئافونگۇنددىكى گۇناھتىن پاك، ئالدىن بىلگۈچى ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار ماڭا سىر قىلىپ ئېيتىپ بەردى.

كىنەز گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچنىڭ چوقۇنۇپ، جەز كرېستنى سۆيدى. ئاندىن مۇناخقا:

ـــ فىغلى ھەزىرەت! ھازىر ئۇرۇش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈۋاتىمىز. شۇ تۈپەيلى سېنىڭ بىلەن سۆزلىشىشكە ۋاقتىمىز يوق. ھازىر تۈن نىسپىدىن ئاشتى. بۇنداق كېچىدە نېمە قىپ يۈرىسەن؟ سېنى بۇ يەرگە كىرىشكە كىم ئىجازەت قىلدى؟ ئاشخانىغا بارغىن. سېنى ئىسسىقراق بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرسۇن. ئەتە ئادەم ئەۋەتىپ چاقىرتىمەن، ـــ دېدى.

مۇناخ ئالدىرىماي مېڭىپ چىقىپ كەتتى. كىنەز گىئورگىنىڭ ئاچچىقى بېسىلىپ، پەسكۈيغا چۈشتى.

ـــ قوپاللىق قىلىپ قويدۇم، ئەيىب مەندە، مۇقەددەس رۇس تۇپرىقى ئۈچۈن قازا بولغانلارنىڭ ياتقان يېرى جەننەت بولسۇن! ئۇلارنىڭ قەبرىدىن چۈشكەن قىلىچنى بىز ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىزنىنى بېسىپ، بۇ ئۇرۇشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرايلى. ئېلىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن قاراقچى تاتارلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، تۇخۇمىنى تۈگەتمىگۈچە تىرىختىمايمىز. مەن قوشۇنۇمنى ئىككىگە بۆلمەكچىمەن: بىرىگە چوڭ ئوغلۇم ۋىسېۋالود كىنەز باش بولۇپ، كالومناغا بارىدۇ. ئىككىنچىسىگە كىچىك ئوغلۇم ۋىلادىمىر باش بولۇپ موسكۋاغا بارىدۇ. ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ قوماندان فىلىپپ نېپانكانىنى قوشتۇم. چاقماق تېزلىكىدە ھەربىكەت قىلىڭلار، بولمىسا تاتارلار سىلەرنى بۇرۇن بېرىشى مۇمكىن ... ئەگەر مەن بولمىسام مېنىڭ ئورنۇمدا ۋىلادىمىرغا پىتىر ئوسلىيا دىيوكوۋىچ قوماندان بولىدۇ، ـــ دېدى ئۇ.

بۇنداق هالقىلىق ۋە خەتەرلىك پەيتتە كىنەزنىڭ ۋىلادىمىردىن كەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان كۆپچىلىك نېمە دېيىشنى بىلمەي ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا كىنەز ۋىسېۋالود ئورنىدىن تۇرۇپ:

— دادا دېگىنىڭىزنى ئورۇندايمىز. ئانا يۇرتىمىزنى دۈشمەنگە بەرمەيمىز. بىر تامچە قېنىمىز قالغىچە دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئۆلىمىز! — دېدى.

گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇلۇڭدىكى ئېسىقلىق تۇرغان خۇدانىڭ سۈرىتىگە قاراپ:

— ھەي قۇدرىتى ئۇلۇغ، ساخاۋەتلىك خۇدا! رۇس ئەلىمىزگە ھەيۋەتلىك قوشۇن ئاتا قىلىپ، رۇس ئەزىمەتلىرىنى يېڭىلمەس باتۇر قىلغايسەن! مۇقەددەس دىنىنى ئاياغ - ئاستى قىلغان تاتارلارغا قارشى ھەممىنى ئاتىلاندۇرغايسەن. ياۋۇز ۋەھشىلەرنى ۋەھشي دالانىڭ نېرىسىغا قوغلاپ، بەنت قىلغايسەن، — دەپ يېلىنىپ تەكرار چوقۇنۇشقا باشلىدى. بالىلىرىغا بۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ پىشانىسىدىن سۆيۈپ دۇئا بەردى، ئاندىن يېنىغا سەركەردىلەرنى، سىپاھلارنى چاقىرىپ، قوشنا ئۆيدىكى ئايالالارنى ئاڭلاپ قالمىسۇن دەپ پەس ئاۋاز بىلەن مەن ئاكا - ئۇكىلىرىمىنىڭ بالىلىرىنى ئېلىپ، ئىدىل بويىدىكى يارۇشلاۋ، كوستور،ما ئوگلىچ شەھەرلىرىگە بارماقچىمەن. قېلىن ئورمان ئىچىدىكى ئايرىم مۇۋاپىق جايىنى تېپىپ، شۇ يەرگە چېدىر تىكىپ يېتىپ، يېڭىدىن قۇدرەتلىك، جەڭگىۋار قوشۇن تۈزۈمەن. ئاق كۆلدىكى كىنەزلەرنىڭ ھەممىسى، تۇغقانلار، ئەل - ئاغىنىلەر، پىسكوۋالىقلار، سمالىنلىقلار، نوۋگورودلىقلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قورالىلىق لەشكەرلىرى ۋە باتۇر ئەزىمەتلىرىنى ئەۋەتىدۇ. تاتارلار سۈزدالى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىمەن دەپ، قىرغىن جەڭدە ئېغىر تالاپەچ كۆرۈشكە باشلى-

ئاندا، مەن قول ئاستىمدىكى قۇدرەتلىك يېڭى لەشكەرلىرىم بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتىمەن. ھازىر ئۇلار ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن ئايرىم - ئايرىم بۆلۈشۈپ، بىزنىڭ يۇرتىمىزنى ئارىلاپ، خاتىرجەم يۇرىدۇ. ئۇلار پىتىراپ يۇرگەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ئۇجۇقتۇرىمەن. ماختانچاق رەزىللەرنىڭ قىلالىمىغان ئىشلىرىنى ئۆزۈم باشقا ئېلىپ چىقىمەن. تاتارنىڭ باتۇرخان دېگەن پادىشاھىنىڭ بوينىنى ئۆزۈم ئۈزىمەن، — دەپ قەزىپ سۆزلىدى.

— خۇدا مەقسىتىگە يەتكۈزگەي، يولۇڭ بولسۇن، — دەپ كۆپچىلىك بىردەك چۇرقىراشتى.

سەركەردىلەر كىنەزدىن ۋىلادىمىر شەھىرىگە ئۇرۇش تەييارلىقىنى قانداق قىلىمىز، ددپ سورىماقچى بولۇۋىدى، لېكىن كىنەزنىڭ ئۇلارغا جاۋاب بەرگۈسى كەلمىدى.

— ئەمدى قانداق قىلىمەن دېسەڭلار، ئىختىيار سىلەردە! سىلەر قوماندان، سىلەر ھەم باشلىق... ماڭا بايىقى مۇناخنىي چاقىرىپ بېرىڭلار. ئۇنىڭدىن تاتارلار بىلەن بىرگە بولغاندا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى، ئۇلارنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى سۈراپ بىلەي... — دېدى ئۇ.

كىنەزنىڭ ۋىلادىمىر دېگەن كەنجى ئوغلى قىزلارغا ئوخشاش نازۇك، ياش يىگىت ئىدى. ئۇ مۇناخنىي چاقىرماقچى بولۇپ، ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. باياتىن ئېغىز ئاچماي ئولتۇرغان رەزان كىنەزى رومان ئىنگىۋارېۋىچ:

— ئاشۇ قارا مۇناخ مېنىڭچە گۇمانلىق ئادەم. ئۇ كاپىرنىڭ ئەپتى ماڭا تونۇشتەك قىلىدۇ. زادى نەدىن كەلگەندۇ؟ — دېدى.

ۋىلادىمىر ھايال بولمايلا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن

بىرگە كەلگەن خىزمەتكار ئۇلۇغ كىنەزنىڭ ئالدىدا بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ:

— گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ كىنەز! مېنى ئەپۇ قىلغايسەن! قېرى مۇناخ، رەزان كىنەزى بىلەن بىرگە كەلگەن دەپ مېنى ئالداپ سارايغا كىرىپتۇ. ئۇ ئاشخانىغا كىرىۋېتىپ بېشىنى ئىشىكنىڭ ماڭلىسىغا ئۇرۇۋېلىپ بېشىدىكى بۆركى چۈشۈپ كەتتى. قارىساق چېچى چۈشۈرۈلگەنىكەن. زامانىدىن - زامانىغا قېرى مۇناخ چاچسىز يۈرمەيتتى. ئۇ شۇ يەردىلا روھانىلارغا مۇناسىپ كەلمەيدىغان سۆزلەرنى قىلدى. مەن بۇرۇلۇپ قارىغۇچە ئۇ كۆزدىن غايىب بولدى. تامنى تېشىپ چىقىپ كەتتىمۇ، ئۇچۇپ چىقىپ كەتتىمۇ بىلمەي قالدىم. ئۇ كۆز باغلايدىغان سېھىرگەر ئوخشايدۇ. بىرگە ماڭغاندا ئۇنىڭ «نېمە - نېمە زاپالام، بادا-كۇمارا» دەپ جىن - شەيتانلارنىڭ سۆزىنى قىلىپ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلاپ قالدىم. ئۇ بىزگە يامانلىقنىڭ ئۇرۇقىنى چېچىپ، ئۆزى چاشقانغا ئايلىنىپ كۆزدىن غايىب بولىدىمكىن، — تاڭ دېدى.

تۆتىنچى باب

ۋەتەننى قوغداشقا ئالدىراڭلار

كىنەز گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچنىڭ كىچىك ئوغلى ۋىلادىمىر دادىسى بىلەن خوشلىشىۋاتقاندا كىنەزنىڭ ئالتۇن ئۈزۈكنى سالغان قولىنى سۆيۈپ تۇرۇپ:

— ئاتا، مەن نەچچە لەشكەر ئالىمەن، — دېدى.

— بالام، لەشكەر شانۇشەۋكەتلىك شەھەرنىڭ ھىمايە

قىلىشقا لازىم. مەن ئۆتكەنكى پىلانىمدىن ۋاز كەچتىم. لەشكەر ئورنىغا يېنىڭغا سەركەردە قىلىپ تىيانكانىي قوشۇپ بېرەي. ئۇنىڭ ئۆزى بىر توپ قوشۇندىن ئارتۇق. ئۇ ئەل يۇرتىنى ئويغىتىپ شەھەر يېزىلاردىن ئادەم يىغىپ، ھەشر - پەش دېگۈچە نۇرغۇن لەشكەر يىغالايدۇ. ئەگەر ئۇ ساڭا ھەمراھ بولۇپ يۈرسە ئۇنىڭدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىسەن. ھەرقانداق دۇشمەن ئۇستىدىن غالىب كېلىسەن. ھەرگىز چەكىنمە، ھېچنەرسىدىن قورقما! مەن ئۇ مالچىلارنىڭ ئېپىنى ئوبدان بىلىمەن. قورغاننىڭ ئەتراپىنى تىمىسقىلاپ بىرئاز يۈرىدۇ - دە، ئاندىن ۋەھشىي دالاغا قايتىپ كېتىدۇ.

— دادا، ئەگەر قورغاننىڭ ئۆزىلا مۇداپىئە بولالىغان بولسا، رەزان دۇشمەن قولىغا ئۆتمەس ئىدى. لەشكەر بولمىسا، قورغاننىڭ نېمە كېرىكى؟ — دەپ بالىسى ئۆز سۆزىگە دەلىل كەلتۈردى. بىراق دادىسى:

— رەزان دەۋاتقىنىنى قارا! نېمە دەۋاتقىنىڭنى بىلمەمسەن؟ رەزاننىڭ قورغانىنى قورغان دېگىلى بولامدۇ؟ ئۇنىڭ ئەبجەق قورشىدىن دۇشمەن تۇرماق مۇشۇكمۇ سەكرەپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. رەزانلىقلارنىڭ تۇرقىنى دېمەمسەن، لەشكەر دېگەن شۇنداق بولامدۇ؟ بويلىرى ئېگىز - پەس، پۇتلىرى مايماق، ئۆزى لەقۋا! لەشكەر ۋىلادىمىرلىقلار بىلەن سۇزدالىقلارنىڭكىدەك بولسا بولىدۇ. بويلىرى قىرقىپ قويغاندەك تەكشى، گەۋدىلىك ھەم كېلىشكەن. رەزانلىقلارنى ئەزەلدىن بىز بوزەك ئېتىپ كەلگەن، بۇندىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ. بالام، ئەمدى موسكۋانى قولدىن بېرىپ قويما، — دەپ نەسىھەن قىلدى.

— ئاكامغا ئالتە يۈز لەشكەر بەرىدىغۇ، ماڭا بىرئازمۇ بەرمەسەڭ بولامدۇ؟

— ۋىسېۋالود كالومىناغا كېتىۋاتىدۇ، موسكۋاغا قارىغاندا

مُنتايين مۇھىم، كالومنا ۋەھشي دالانىڭ بۇسۇغىسىدا، مۇسكۇا بولسا تۆت دەريانىڭ قۇيۇلۇشىدا تۇرغان كىچىك بىر شەھەر. ئېھتىمال تاتارلار سېنىڭ مۇسكۇايىڭغا ئېتىبارمۇ قىلماس. بولىدۇ. ئون لەشكەر تاللاپ ئالغىن. ئۇلار ساڭا مۇھاپىزەتچى بولۇپ بارسۇن. ئۇلارنى ۋاقتى - ۋاقتىدا ئەۋەتىپ ماڭا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرغىن، ئۆزۈڭنى ئاللاغا تاپشۇردۇم. شۆھرەت قازانسىپ، غەلبە قۇچۇپ كەلسەڭ، سېنى رازى قىلىمەن.

— ئۇنداقتا رەزانىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا بەرگىن.

— بولىدۇ، ئۇزۇندىن بېرى، پۈتكۈل رەزانىنى ئۆز يېرىم-گە قوشۇۋېلىش نىيىتىمۇ بار ئىدى.

يۈيۈك كىنەز گىئورگى ۋسېۋالودوۋىچ يۈز ئاتلىق قوروق چىنىڭ مۇھاپىزىتىدە، ئىككىنچى نەۋرە ئىنىسىنى ئېلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ يۇرۇپ كەتتى. كىنەزنىڭ ئايالى ئاگافىيەراستىلاۋنا خانىم قەددى - قامىتى كېلىشكەن ئايال ئىدى. ئۇ ئاق جۇۋىسىنى يېپىنچاقلاپ، ئېرىنى ئىشىك ئالدىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى. تاڭ ئاتقۇچە ئاشپەز ئايالالارنى ئۇخلاتماي، ئېرىگە يول ئۇزۇقى تەييارلىتىپ، چانىغا سېلىشقىمۇ ئۇلگۈرگەندى. ئىككى كۆزىدىن ئاققان يېشىنى باسالماي يىغلاپ تۇراتتى. ئۇ، ئېرى بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشماي، پەقەت بېشىنى ئېگىپلا خوشلاشتى. چۈنكى ئۇ ئېرىنىڭ تېز قايتىپ كېلىمەن، دېگەن سۆزىگە ئىشەنگەندى.

كىنەز ئېيىق تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىسىغا يۆگىنىپ، چانىغا چاپلىشىپ ئولتۇرۇۋالدى. بىرىنىڭ كەينىدىن بىرنى تەرىكەشتۈرۈپ قوشقان ئۈچ ئات، غىچىلداپ تۇرغان چانىنى سۆرەپ ماڭدى. ئالدىدىكى ئاتقا ئۇزۇندىن بېرى كىنەز ئائىلە-

سىدە خىزمەت ئىشلىگەن ئارگون① مىنگەندى. يولدىكى كىشىلەرنىڭ تۇنۇۋالماسلىقى ئۈچۈن كىنەز دەرۋازىدىن چىقىشقا قۇندۇز پاقىسىنى ئېگىز قىلىپ كۆتۈرۈۋالدى.

شەھەرنىڭ تار ۋە قىغىر - قىيىق كوچىلىرى تېخى قاراڭغۇ ئىدى. ئارىلاپ بەزى ياغاچ ئۆيلەرنىڭ قىرىن تارتقان كىچىككىنە دېرىزىلەردىن سۇس چىراغ يورۇقى كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇ يورۇق كۈندىلىك ھاياتنىڭ باشلانغانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ پەچ يېقىپ، ئىسسىق يۇمۇرۇپ نان پىشۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە كىنەزنىڭ يىگىرمىدەك چانىسى بىلەن يۈزدەك ئاتلىق لەشكىرى توسىلىپ قالدى. جىسەكچى شىبالكا يولۇچىلارنىڭ كىملىكىنى قايتا - قايتا سوراپ تۇرۇۋالدى. لېكىن كىنەز سىپاھلىرى بىلەن خىزمەتكارلىرىغا ھېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى ھېچكىمگە دېمەكلىكىنى دېگەندى. شىبالكا باشتىكى چانىغا بېرىپ قايتىپ كەلدى. چانىدا ئولتۇرغان ئادەمنىڭ تىكىلىپ قارىغان بىر جۈپ قارا كۆزىنى كۆرۈپلا توندى. ئۇ دەرھال بېشىدىكى بۆركىنى قولىغا ئېلىپ ئېگىلىپ تەزىم بەجا كەلتۈردى - دە، يۈگۈرۈپ بېرىپ، ئېغىر دۇپ ياغىچىدىن ياسالغان دەرۋازىنى ئاچتى.

قولىغا ئۇزۇن ھاسا تۇتقان، بويى ئېگىز، كەتمەن ساقال مۇناخ سالتاق ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى.

— ماۋۇ ئۇزۇن چاپان نەدىن پەيدا بولدى؟ — شىبالكا غۇدۇڭشىدى، — بۇ، خۇدا ئورغۇر نەق قارا مۇشۇكنىڭ

---

① ئارگون — بۇرۇنقى زامانىدا رۇسلار ياغاچچى ئۇستىنى، پالتىچىنى ئارگون دەيتتى. ئولادىمىرلىقلار ياغاچچىلارنى ھازىرمۇ «ئارگون» دەپ ئاتايدۇ.

ئۆزىكەن، بىۋيۇك كىنەزلىك يولىنى توغرا كېسىپ ئۆتتى، سەپەردە ئوگۇشسىزلىق بولمىسا بولاتتىغۇ.

ياش كىنەز ۋىلادىمىر بىلەن سەركەردە قىلىپ نىيانكا موسكۋاغا تېز يېتىش ئۈچۈن ئون نۆكەر بىلەن دەرھال يولغا چىقتى. ھەربىر نۆكەردە يېتەكتە بىرىدىن ئات بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ساۋۇت، قورال - ياراق، ئوزۇق - تۈلۈك، ئات يېمى بىسلغان ئون چانا بىللە ماڭدى.

ئۇلار دەسلەپتە كىلىيازما دەرياسىنى بويلاپ ماڭدى. كېيىن يىلان ئىزىدەك بۇ ئەگرى - تۇقاي يول بىلەن ماڭسا مۇساپە ئۇزىراپ كېتىدۇ، دەپ ئۇدۇل يول بىلەن موسكۋاغا بىراقلا تارتتى. يولۇچىلار يول بويىدىكى چوڭ شەھەرلەر تۇگۈل، قىلىن ئورمانلىق ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى خىلۋەت يېزىلار- نىڭمۇ ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان بالا - قازادىن خەۋەر تاپقانلىقىنى كۆردى. پۈتۈن رۇس خەلقى قوزغالغانىدى. دېھقانلار پالتىلىرى بىلەن ئارىلىرىنى بىلەپ، نەيزىلىرىنى ئۇچلاپ قوشۇن نەدە يىغىلىۋېتىپتۇ، دەپ بىر - بىرىدىن سوراشاتتى. لېكىن بۇ سوئالغا ھېچكىمۇ جاۋاب بېرەلمەيتتى. بۇ قوزغالغان خەلقنى بىرلەشتۇرۇپ، ئۇلارغا باش بولغۇدەك ئادەم يوق ئىدى.

كىنەز ۋىلادىمىر ئېتىنى دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئورمان ئىچىدىكى كىچىك بىر قىشلاققا كېلىپ توختىدى. ئۇ بىر ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى لەمپىگە چىقىپ ئولتۇرۇۋۇندى، ئورمان ئىچىدىن قولىغا پولات ئاچا تۇتۇپ، بويىغا ساداق ئاسقان ئېگىز بويلۇق بىر ئادەم لەپپىدە چىقىپ كەلدى. ئۇ بىر كىيىكنى يەلكىسىگە ئارتىپ مەزمۇت قەدەم بىلەن كېلىۋاتاتتى. ۋىلادىمىرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى - دە، بېشىدىكى بۆركىنى ئېلىپ ئۇنىڭغا سالام بەردى. ئۇ ياشانغان ئادەم بولۇپ، كۆ-

ھاشتەك چاچلىرى يەلكىسكىسە چاشاپ، ئاپئاق ساقلىسى پاتاق، گەۋدىسىنى يېپىپ تۇراتتى.

ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ ۋىلادىمىر كىنەزنىڭ كىچىك بالىسى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، بوۋاي ئۆزى ئېتىۋالغان كىيىكنى ياش كىنەزنىڭ ئالدىغا قويدى.

— بۇ سېنىڭ رىسقىڭ، بەگ يىگىت! لەشكەرلىرىڭ بىلەن چاشلاڭ قىلارسەن. بىر قەلەندەر مۇناختىن رۇس تۇپرىقىغا قارا چاھالدەك بىسىپ كىلىۋاتقان ياۋ توغرىسىدا ئاڭلىدىم. بۇنى ئاڭلاپ چىدىماي ئىنىمدىن ئېيىقتەك ئۆمىلەپ چىقتىم. ئۆزۈن يىللاردىن بېرى سازلىقتا ياشاپ كىلىۋاتىمەن. كەسپىم ئېيىق، بولان ئوۋلاش، ئورماندىكى ھەربىلەرنىڭ ھەسەل لىرىنى يىغىش، ئاشۇ ھەربىلەرنىڭ خاسىيىتىدىن كۈن كەچۈرۈۋاتقان بىر ئادەممەن!... ئۆز پۇشتۇمدىن بولغان يىگىرمە يەتتە بالام ۋە نەۋرەم بار. ھېلىقى خەۋەرنى ئاڭلاپ، بالىلىرىمنى تەشكىللەپ سوقۇشقا ئاتلاندۇراي دەۋاتىمەن. ھەممىمىز بىرلە شىپ ياۋۇز دۇشمەننىڭ تۇمشۇقىنى قانغا بويايمىز. ئەگ بولمىغاندا ھەرقايسىمىز ئۇ كاپىرلارنىڭ بىر جاپتىن ئېتىنى بولسىمۇ تارتىۋالارمىز دېگەن ئۈمىدتىمىز! نەگە يىغىلمىز! شۇنى بىلىۋالساق كۇپايە ئىدى، — دېدى ئۇ.

— ۋىلادىمىر شەھىرى يېقىن بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرگە بېرىڭلار.

— داداڭ كىنەز گىئورگى ۋسېۋالودوۋىچ تۆرىنىڭ ئالدىغا دەمسەن! مەن ھەرگىز بارمايمەن. ئۇ ئېپى يوق ئادەم. بۇنىڭدىن ئون بەش يىل مۇقەددەم داداڭ سۇزدالى قوشۇننىڭ دەسلەپتە گازا دەرياسىنىڭ، كېيىن لىپسا دەرياسىنىڭ بويىغا باشلاپ باردى. ئاندىن ئاۋرو تېغىغا بېرىپ پۈتۈن قوشۇندىن ئايرىلدى. ئون مىڭ سۇزدالى دېھقىنى بىكاردىن - بىكارغا

قۇربان بولدى. ئېسىت، يىگىت بولغاندىمۇ قانداق يىگىتلەر ئىدى دېسەڭچۇ. ئۇلار كىشىلىك تېغىدا قۇربان بولدى دېمەمسەن! ئۆزىمىزنىڭ نۇرغۇن ئولۇق، سۇمالىنداىك، روستۇملۇق ئاغىنىلىرىمىزنىڭ قولىدا ھالاك بولدى. ئۇلار نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولۇشى كېرەك؟ بۇنى بىلەمسەن، ياق سەن ئۇنى بىلمەيسەن!

— بىلمەن، ئۇلار دادام كىنەز گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچنى يوقىتىپ ئۇنىڭ قولىدىكى ھاكىمىيەتنى ئالماقچى بولۇشقان.

— كىنەزلەر ئۆزلىرى كېلىشەلمىدى. ۋىلادىمىرنى كىنەز گىئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ سورامدۇ ياكى ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى دوستۇڭ كىنەزى كونستانتىن سورامدۇ — شۇ ئۈستىدە تالاش ـ تارتىش بولدى. ئاكا ـ ئۇكا بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىپ ئېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن قابىلنىڭ ھابىلنى ئۆلتۈرگۈسى كەلدى①. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىلەن ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن نادان دېھقانلارنى بىر ـ بىرىگە دۇشمەن كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا سالدى. بىزنىڭ يەلكىمىزدە كونستانتىن بىلەن گىئورگىنىڭ قايسىسى تۇرسىمۇ ئوخشاش. ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئارتۇق يېرى بارمۇ؟! ئىككى ئات تېپىشسە ئوتتۇرىدىكى ئېشەككە زىيان دېگەندەك، ئىككى ئوتتۇرىدا گۇناھسىز بىچارە دېھقانلار قىرىلىپ كەتتى! ئاخىرى بىز يېڭىلدۇق. ئۇ چاغلاردا تاتار دېگەن خەلقنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىمىغانىدۇق. لېكىن ھېلىقى ئىككى ئاكا ـ ئۇكا تاتارلاردىنمۇ دەھشەتلىك سوقۇشتى. ھازىر سېنىڭ

---

① قابىل بىلەن ھابىل (خرىستىئانلاردا كايىن ھاۋىل) قۇرئاندا، بايبلدا، ئىنجىلدا ھېكايە قىلىنىشچە، ئادەم ئەلەيھىسالامنىڭ بالىلىرىدىن قابىل ھابىلنى كۆرەلمەي، ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسىنى تاش بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. بۇ ئىنسانلار تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئادەمنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى بولۇپ ھېسابلىنارمىش.

داداك — كىنەز گىئورگى ۋىسىۋالودوۋىچ بارمىقىنى چىشلەپ، پۇشايمان قىلىۋاتقاندۇ. ئېھتىمال ئۇ ئۆلۈپ كەتكەن ئون مىلك لەشكەرنى ئەپسۇن ئوقۇپ تىرىلدۈرۈپ، تاتارلارغا قارشى جەڭگە سالىدىغان سېھىرگەرنى ئەدىن تاپارمەن دەپ خىيال سۈرۈۋاتقاندۇ. ئەمما ۋىلادىمىر كىنەزى قانچە چوقۇنسىمۇ، قانچىلىك زىكرى قىلسىمۇ ئۆلگەن ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈۋالالمايدۇ. گەپ شۇ يەردە. لېپسا بويىدىكى سوقۇشلاردىن ماڭا ئوخشاش ئامان قالغان بىرەر - يېرىم چاللار ھەگمزمۇ داداڭنىك كەينىدىن ماڭمايدۇ!

— نېمىدەپ دۇشمەننىك سۆزىنى سۆزلەپ تۇرىسەن؟ — دېدى كىنەز ۋىلادىمىر چېچىلغان ھالەتتە. — سەن كىم بولىسەن؟ بۇ سۆزلىرىك ئۇچۇن ھازىرنىك ئۆزىدىلا بۇ يېرۇق دۇنيادىن يوق قىلىنىسەن!

— ناھايىتى ئۆلۈپ كەتكەن كۆپنىك بىرى بولارمەن. بىراق تاتارلارنىك بۇ يەرگە كېلىشى ئېنىق. كىنەز ماقۇل بولسۇن، بولمىسۇن دېھقانلار ئۆزىمىز جەڭگىۋار سەپ تۇزۇپ، تاتارلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىمىز. ئۇلارنى تۇپراقمىزدىن قوغلاپ چىقىرىشقا تىرىشىمىز. كىنەز گىئورگى ۋىسىۋالودوۋىچ نىك قانداق ئۇرۇشىدىغانلىقىنى تېخى كۆرەرمىز. مەن ئۆز بالىلىرىم ۋە نەۋرىلىرىم بىلەن ئۆز قېشۇنۇمنى قۇرىمەن. باشقا پىدائىيلار چىقسا ئۇلارنىمۇ نېرى تۇر، دېمەيمەن. تاتارلارنىك لەشكەرلىرىنى ئىشتىكلىرىمىز بىلەن قارشى ئالىمىز... كىنەز ۋىلادىمىر سەن مېنىڭدەك بىر چالغا كايماي قوي. ئۇنىڭدىن مېنىك ماۋۇ كىيىكىمنى ئېلىپ، گۆشىنى يە. بىراق ئۇرۇشتا تاتارلارغا ئېتىڭنىك قۇيرۇقىنى كۆرسەتكۈچى بولما. قايتماي ئۇرۇش... — ئۇ شۇنداق دېدى - دە، بېشىدىكى بۆكنى ئېلىپ ۋىلادىمىر كىنەزگە باش ئېگىپ ھۆرمەت

بىلدۇردى. ئاندىن كۆرۈشتەك چاچلىرىنى ئارقىغا تاشلاپ، گەۋدىسىنى تىك تۇتۇپ، ئاستا مېڭىپ كەتتى. چاتقالىققا ئارىسىدىن نەيزە ۋە ساداقلارنى ئاسقان، ئۇزۇن تېرە جۇۋىلارنى كىيگەن ئېگىز بويلۇق، كېلىشكەن، بىر توپ دېھقانلار چىقتى ـ دە، قاقىردەك تىزىلىپ ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى.

بەشىنچى باب

مەشكاپقا بارىمىز

بىر كۈنى سۇبىتاي باھادىر باتۇخانغا مۇنداق دېدى:

— جاھانگىر، سادىق خىزمەتكارىڭنىڭ ساڭا ئېيتىدىغان سۆزى بار، قۇلاق سالغايسەن. مۇھىم ئىشلار ئەمدى باشلانغۇسى، پۈتۈن دۇنيانىڭ دەرۋازىسىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچ تېخى ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. شۇڭا بىز دەرھال مەشىپا① شەھرىگە ئاتلىنىپ، ئۇنىڭ باشقا خانلاردىن بۇرۇن قولغا چۈشۈرۈشىمىز كېرەك. ئۇنىڭدا چەت ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن نۇرغۇن جاۋاھىرلار، جاھازا ـ مۇلۇكلەر ساقلىنىۋاتقان خەزىنىلەر بار. ئۇنىڭدا پۈتۈن ئالەمنىڭ كەزگەن، ھەددى ھىسابسىز بېيىغان سودىگەرلەر كۆپ. ئۇ يەردە بىز ھىسابسىز نۇرغۇن بايلىققا كۆمۈلىمىز. چەت ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن ئالتۇن ـ كۈمۈش، يېنانىنىڭ قىزىل شارابى، گېرمانىنىڭ مۇۋۇت رەختلىرى بىزنىڭ ئىلكىمىزگە ئۆتىدۇ.

---

① مەشپا، مەشكاي — قەدىمكى شەرق كىتابلىرىدا موسكۋانى ئۇنداق دەپ ئاتايتتى.

باتۇخان ئۇنىڭغا كۆزىنى چەكچەيتىپ قاراپ بىرئاز-
دىن كېيىن:

هازىر مەن ئىنتايىن بىر مۇھىم ئىش ئۈستىدە ئويلىنىۋاتى-
مەن. سەن دېگەن ئىشلار ئۈستىدە ئويلىنىشقا هازىر ۋاقىت يوق.
ئەتە بىر گەپ بولار، — دەپ جاۋاب بەردى.

سۇبىتاي پۇشۇلداپ تۇرۇپ، باتۇخاننىڭ ئالتۇن هالقا
سالغان قۇلىقىغا ئېگىشىپ، ئاچچىقى بىلەن:

— ئۇرۇشتا بىر كۈن هەتتا بىر سائەتنى قولدىن بېرىپ
قويۇش، غەلىبىنى قولدىن بېرىپ قويۇش دېگەنلىك، تۇققۇز
توققۇز يىل قىلغان ئىبادەتنى بىر كۈندە يوق قىلىۋەتكەنلىك.
ئەگەر مۇھىم پەيتتىى بىكارغا ئۆتكۈزۈۋاتسەن. ماۋۇ يىغلاڭغۇ،
غەيۋەتخورلارنى بۇندىن كېيىن يېنىڭغا يولاتما. بۇ ئاقنانچە-
لارنى يە ئۆزۈڭگە يوقات، يا بولمىسا ماڭا قويۇپ بەر. ئىجازەت
بەرسەڭلا بەس. «پىدائىيلار» نى ئەۋەتىپ هەممىنىڭ
ۋەت - ۋەربكىنى چىقىرىۋېتىمەن، — دېدى.

غەزەپتىن باتۇخاننىڭ پۈتۈن بەدىنى غالىلداپ تىترەپ
كەتتى. ئۇ سۇبىتاي باهادىرغا ئالىيىپ قارىغاندى، قېرى
يىلپىزنىڭ يەكچەشمە كۆزى غەزەپتىن قىسىلىپ، ئۆمۈر بويى
سۇ كۆرمىگەن يۈزى پۈرلۈشۈپ، قۇيقا چېچى تىك تۇرۇپ،
ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىاپ، سەبرى قاچىسىنىڭ تاشقانلىقى
مەلۇم بولدى.

باتۇخان ئۆزىنى بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ تەربىيىلەپ
ئۆستۈرگەن بۇ ئۇستازىدىن ئەيمىنىپ، ئېهتىيات قىلاتتى. شۇڭا
ئۇ ئاچچىقىنى دەرهال ئىچىگە يۇتتى. ئۇ ئىلتىماس بىلەن
ئالدىغا كېلىپ تىزلىنىپ باش ئېگىپ تۇرغان مۇڭغۇللارغا
بۇرالدى. ئادەم ئىنتايىن كۆپ ئىدى — بىر ئۇچى ياغاچ
چېركاۋنىڭ ئىچىدە بولسا، يەنە بىر ئۇچى چەكسىز كەتكەن

دالاغا سوزۇلغان بولۇپ ئاخىرىغا كۆز يەتمەيتتى. باتۇخان كەيپىنىڭ ئۇچقانلىقىنى بىلدۈرمەسلىككە تىرىشىپ:

— مېنى كۆپچىلىك «تەڭدىشى يوق ياخشى ئادەم»، «شاپائەتلىك خاقان»، «ساھىب قىران خان» دەپ ئاتايدۇ. مەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئەمەس! ماڭا چىن ئىخلاس بىلەن سادىق خىزمەت قىلىۋاتقان ھەرقانداق بىر كىشى توپتوغرا ئالدىمغا كېلىپ، ئەرز ھالىنى ماڭا بىۋاستە ئېيتالايدۇ...، — دېدى.

سۇبتاي توختماي كالپۇكىنى يالايتتى. باتۇخان ئۇنىڭغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قاراپ قويدى.

— يەنە ئىككى چېقىمچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ قويايلى، ئىككىمىز ئاندىن كېيىن سۆزلىشەيلى، — دېدى قېرى قوماندانغا.

باتۇخان چېركاۋ مېھرابىنىڭ ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى. چېركاۋنىڭ خۇدا رەسمى ئېسىلغان تېمىدىكى ئوچۇق تۇرغان ئىشىكىدىن قىپچاقچە ئالا چاپان كىيگەن بىر چال ئۆمىلەپ، خانىنىڭ قېشىغا كەلدى. باتۇخان ئۇنىڭغا سالقىن نەزەر بىلەن قارىدى.

— نېمە ئارزۇ - ئارمىنىڭ بار؟

— مېنىڭ ئىسمىم نەزەر - كەرىزەك. سېنىڭ غالىب قوشۇنۇڭ بىلەن يىراقتا قالغان چىغانلىق شەھەردىن بىرگە كېلىۋاتقىنىمدىن... شۇندىن بېرى قانداق ئىش تاپشۇرۇلغان بولسا، ئىخلاس بىلەن ئىشلەپ كەلدىم.

— ئاقساقال، سەن نېمە ئىش بىلەن مەشغۇل بولىسەن؟

— مەن تەڭدىشى يوق باتۇر سۇبتاي باھادىرنى ئويغاتقۇچى خىزمەتچى باقمەن...

باتۇخان ئۆزىنىڭ قەھرىلىك ئۇستازىنىڭ ئۇستىدىن قىلىنغان ئەرزنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى. شۇڭا: بۇ چالنى سۇبتايىنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ، كۆڭۈل ئاسمىنى ئېچىلغاندەك بولدى.

— ئەرزىگىنى ئېيت! سۈبتاي باھادىر ساڭا جەبىر كۆرسەتتىمۇ؟

— ياق، تۇلۇغ پادىشاھىم! ماڭا ئاللاتائالانىڭ قەھرى تەگدى. ئاللاتائالا ئىگىم بىزنىڭ گۈناھىمىزنى مەغپىرەت قىلغاي. سوقۇشقا ئۆزۈم بىلەن بىرگە تۆت بالام بىللە ئاتلاندى. ئۇلار بىر - بىرىدىن باتۇر، يېنىپ تۇرغان ئوت ئىدى.

— يارايسەن! ئۇ ساڭا بېرىلگەن ئەڭ چوڭ مەرتىۋە. ئۇنىڭ ئۈچۈن ماختىنىشىڭ كېرەك.

— رۇسلار بىلەن دەسلەپكى تۇتۇشقان كۈنى، تۆمۈر دېگەن ئوغلۇم قازا بولدى. ئۇ ئىنتايىن باتۇر ئەزىمەت ئىدى. ئوغلۇمنىڭ ئىمانى كامىل، ياتقان يېرى جەننەت بولغاي! — دەپ يېگى بىلەن كۆزىنى توسۇپ، تىترەپ يىغلاشقا باشلىدى.

— بالاڭنىڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن خۇشال بولغىن. ساڭا قانداق مۇكاپات كېرەك.

نەزەر - كەرىزەك قولى بىلەن بۇرنىنى سۈرتۈپ، شۇنىرلىغان ئاۋاز بىلەن:

— سېنىڭ قولۇڭدىكى قۇربانلىق قوشقارىڭمەن. ماڭا نۇرغۇن مۇكاپات ھاجەتسىز، سېنىڭ مېھرىبان سۆزلىرىڭ ماڭا ئەڭ چوڭ مۇكاپات، — دېدى.

— بۇ چالىنى مەن ئوبدان بىلىمەن. ئۆزى ئەدەب - قائىدىلىك، قانداق ئىش تاپشۇرۇلسا ئىخلاس بىلەن ئىشلەيدۇ. شۇڭا بۇنىڭغا ئۆزىمىزگە پايدىلىق بىر ئىشنى تاپشۇرساق بولىدۇ. ئاقساقال بۇياقتا چىقىپ كېتىۋېپ تۇر، — دېدى سۈبتاي.

ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنىڭ نۆۋەتتىكىسى ئەرەبچە كىيىنگەن كىشى ئىدى. ئۇستىدە ئالا چاپان. بېشىدا مۇسۇل

مانچه سەللىسى بولۇپ، ئۇستىدىكى كەمزۇلى يىرتىلىپ پارە - پارە بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ چەتتىن كەلگەن سودىگەر ئىدى. ئۇ خانىنىڭ يېنىغا ئۆمىلەپ بېرىپ تەزىمىنى ئولتۇرۇدى - ده، مۇشتۇمى بىلەن مەيدىسىنى مۇشتىلاپ تۇرۇپ بىر نەرسىلەرنى دەپ، بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى.

— بۇنىڭغا نېمە كېرەككەن. سۆزىنى چۈشىنەلمىدىم، — دېدى خان.

— ئۇ بۇخارالىق ئون ئىككى سودىگەرنىڭ باشلىقى. ئۇلار سېنىڭ شۆھرەتلىك قوشۇنىڭ بىلەن بىرگە يۈرۈپ، لەشكەرلىرىڭ ئۇرۇشتا ئولجا ئالغان كىيىم - كېچەك ۋە ھەر تۈرلۈك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ. بۇ، بۇخارالىق سېنىڭ لەشكەرلىرىڭ مانا زۇلۇم قىلدى، ھېچبىر گۇناھسىز مەن بىچارىنى ئۇرۇپ، بارلىق مۈلكۈمنىڭ بىرىنى قويمايي تارتىۋالدى، دەپ لەشكەرلىرىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ كەپتۇ، — دەپ خانىغا سودىگەرنىڭ سۆزىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى تىلماچ.

بۇنى ئاڭلىغان باتۇخان بىردىنلا ھوشيارلىنىپ، بۇرۇنقىسىدىن كۆتۈرۈلۈپرەك ئولتۇردى:

— سودىگەرلەرنىڭ مانا پايدىسى كۆپ. ئۇلار بىزگە ئېھتىياجلىق بولغان نەرسىلەرنى ئەكىلىپ بېرىدۇ. سودىگەرلەرنىڭ لەشكەرلەرگىمۇ نۇرغۇن پايدىسى تېگىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇرۇشلاردا غەنىيمەت ئالغان قىممەتلىك مالىلىرىنى دۇمبىسىگە ئارتىپ پۈتۈن دۇنيانى ئايلىنىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا سودىگەرلەرگە زۇلۇم سالغانلار جېنىدىن ئۈمىد كۈتمەسۇن. سېنى بۇلىغان ئاشۇ ئىتلارنىڭ ئەڭ بولمىغاندا بىرىنى بېرىسىمۇ تونامسەن؟ — دېدى.

— سېنىڭ لەشكەرلىرىڭنىڭ سانى ئاسماندىكى يۇلتۇزدىن مۇ كۆپ. ئۇنىڭ قايسى بىرىنى بىلەي. لېكىن مېنى بۇلىغان ئادەملەرنى كۆرسەملا تونۇيالايمەن.

— ماقۇل ساڭا بىر مەسلىھەت كۆرسىتەي، ماۋۇ ئويغىتقۇچى خورازنى باقىدىغان قېرىنى چەت ئەلدىن كەلگەن سودىگەرلەرگە مەسلىھەتچى ۋە تىلماچ قىلىپ قويساق. بۇ ناھايىتى پىشىق چال ئۇلارنىڭ غېمىنىمۇ قىلارە يەنە بىر جەھەتتىن ئۆزىنىمۇ ئونتۇپ قالماس، — دېدى سۇبھىتاي.

— بۇ كېپىڭ توغرا ! — دېدى باتۇخان ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ. نۆكەرلەر دەرھال خانىنى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزدى. باتۇخان چېركاۋدىن چىقىدىغان ئىشىككە قارىلاپ ماڭغانىدى، ئەرز - شىكايەت قىلغۇچىلار چۈقىرىشىپ كەتتى. كۆپچىلىك تەرەپ - تەرەپتىن يىغىلاپ، ئىگىراپ چېركاۋنى بەك شىغا كىيدى.

— ئەڭ بولمىغاندا بىر - ئىككى ئېغىز سۆزنىمىزنى بولسىمۇ ئاڭلا. بۇيۇك قەھرىمان، ساھىب قىران! — دەپ يېلىنغان ئاۋازلار پەلەككە كۆتۈرۈلدى.

— بۇلارنى يېنىڭغا كەلتۈرمە دېمەپمىدىم! — دېدى سۇبھتاي ئاچچىقى بىلەن.

— قازىلىق قىلىپ سوراق سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس، سېنىڭ ئىشىڭ جەڭ قىلىش. نۆكەرلەر! مۇنۇلارنىڭ ھەممىنى قوغلاپ چىقىپ ئۆيىنى بوشىتىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى باتۇخان.

تاتار لەشكەرلىرى قوشۇنلارغا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا ئالغا ئىلگىرىلىدى. يولدا ئۇچرىغان شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلارنى بۇلاپ - تالاشتا ئۆزئارا جاڭجاللاشماسلىق ئۈچۈن ئۇلار ئارىلىقنى كەڭ قويۇپ، سەپنى ئۇزۇن قىلدى. بىرلىشىپ ئوۋغا چىققان ئوۋچىلاردەك موڭغۇللار رۇس تۇپرىقىنى ئالا قويماي قورشاپ ماڭدى. بۇلغارچى، قورال -

ياراق ياسغۇچى، ھەر تۈرلۈك كىيىم تىكىدىغان ھۈنەرۋەنلەر-
دىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىنى دەل مۇشۇ قورشاۋنىڭ ئوتتۇرىسىغا
قامىماقچى بولدى.

تاتار - مۆڭگۈل لەشكەرلىرى يېزا - قىشلاقلارنى قويماي
ئاقتۇرۇپ قولغا چۈشكۈدەك بىر نەرسىنىڭ يولۇقمىغانلىقىدىن
زارلاندى.

— باتۇخان بىزنى نەگە باشلاپ كېلدى! ئۇ بىزگە
رۇسلار بىزگە پۈتۈنلەي قۇندۇز قولاقچا، بۇلغۇن، سۈسەر جۇ-
ۋا كىيىدۇ. رۇس يېرىگە بارغانلىقىدىن كېيىن ھەممىگلار ئاتاقلىق
نويانلار بىلەن سودىگەرلەرگە ئوخشاش پۇزۇر كىيىملەرنى كىيىپ
كېلىسىلەر، دەپ قىزىقتۇرغانىدى. ئۇ شۇنداقلا دەپ قويغان
سۆز ئىكەن - دە، بۇ يەرگە ئۇنداق رۇس تۈگۈل ئەڭ بولمى-
غاندا پۇتىغا بۇلغار ئۆتۈك كىيگەن ئادەمنى كۆرمىدۇق. بۇلار-
نىڭ كىيىپ يۈرگىنى ساپلا قولدا توقۇغان چەكمەن بىلەن
تېرە جۇۋا ئىكەن. پۇتىغا كىيگىنى قەدىمكى زامانلاردىكى تال-
نىڭ قاسرىقىدىن توقۇغان چوقاي، شۇنچە يىراقتىن ئات تەر-
لىتىپ كەلگىنىمىز نېمە بولدى! بۇ يەرگە نېمە دەپ كەلدۇق!
ئاتلىرىمىز ئۆينىڭ چېدىرىغا سىلىنىغان سېسىق چۆپ بىلەن
قارا بۇغدايىنى يەيمىز دەپ خېلى چاپا چەكتى. ئاتلىرىمىز
قېلىن قارنى ئېچىپ ئوتلىيالمايۋاتىدۇ. مۇشۇنداق
كېتىۋېرىدىغان بولسا ئاستىمىزدىكى ئاتلاردىن ئايرىلىپ قالىدىغان
ئوخشايمىز. رۇسلاردىن غەنىيمەت ئالغان ئاتلار ھۇجۇمغا يار-
مايدۇ. كېچە - كۈندۈز چانىدا سۆرەپ يۈرىدىغىنىمىز كالا
گۆشى، مۇشۇ كەمگىچە قولىمىزغا بىر دانە تۈلكە جۇۋىسى
چۈشمىدى. بۇ ھىيلىگەرلەر بارلىق ئېسىل ماللارنى ئورمانلىقنىڭ
ئەڭ ئىچكىرىسىگە ئەكېرىپ تىقىۋەتكەن ئوخشايدۇ. ئورمانلارنى
بولسا ئادەمنىڭ بېلىگە كەلگۈدەك قېلىن قار بېسىپ ياتىدۇ.

ئۇ يەردە چۆپمۇ يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەربىر دەرەخ تۈۋىدە ئەجەل سېنى كۈتۈپ تۇرىدۇ... — دېيىشىپ لەشكەرلەر ئۆزنارا- زىلىقىنى ئەتراپىدىكىلەر بىلەن ئورتاقلىشاتتى.

موڭغۇل لەشكەرلىرى ئولجا كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغانلىقىدىن پۈتۈن ئۆچىنى تۇتقۇنلاردىن ئالىدىغان بولدى. ئۇلار تۇتقۇن- لارنىڭ ھەممىسىنى ئانىدىن تۇغما قىلىپ يېشىندۇرۇپ ھەممە نەرسىسىنى بۇلىۋالاتتى. ئۇستىدىكى چەكمىنى قىرىق ياماق بولسىمۇ ئاياپ قويمايتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر تال كۆڭلىكىمۇ يەشكۈزۈۋېلىندى. ھەممە نېمىسى تالىنىپ بولغان بىچارىلەرنى ئانىدىن تۇغما ھالدا دالاغا تاشلىۋەتتى. جاڭگىلداپ تۇرغان سوغۇقتا ئۇلار توپ - توپى بىلەن قېتىپ قالدى.

باتۇخان بىلەن سۇبىتاينىڭ قوشۇنى يىلاندەك تولغىنىپ ئاقىدىغان ئوكا دەريايىسىنى ياقىلاپ كېچە - كۈندۈز توختىماي ماڭدى. ئۇلار مەشكاپ دېگەن شەھەرگە باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىشقا ئالدىرىغانىدى. باشقىلارنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا، ئۇ يەردە چەت ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن ئېسىل نەرسىلەر ھەددى - ھېسابسىز كۆپمىش.

يەكچەشمە قېرى قوماندان بىرنەچچە بۇلغار سودىگەرلىرى- نى بىرگە ئېلىپ ماڭدى. تۇختىغان يەرلەردە ئۇ سودىگەرلەرنىڭ قايسى يۇرتلۇقلۇقىنى، قايسى يول بىلەن كەلگەنلىكىنى، دېڭىز ئارقىلىق چەت ئەللەرگە قانداق مالالارنى ئاپىرىپ ساتىدىغان- لىقىنى. گەپ ئاڭلىمايدىغان رۇسلاردىن قانداق نەرسىلەرنى سېتىۋالىدىغانلىقىنى سوراتتى. ئۇ يەنە «مەشكاپ قانداق شەھەر؟ سودىگەرلەر شەھەرنىڭ قايسى تەرىپىدە تۇرىدۇ؟ ئۇلارنىڭ خە- زىنىلىرى قانداق؟ ئۇلار ئالتۇنلارنى نەگە قويىدىكەن؟ سودىگەر- چىلىكنىڭ پايدىسى كۆپمۇ؟ سودىنى قەيەردە ئۆگەنگەن؟» دەپ تەكرار سورايتتى.

باتـۇخاننىڭ «يەتتە يۇلتۇز» دەپ ئاتالغان يەتتە خوتۇنى ئالدىنقى قوشۇننىڭ كەينىدىن قالـماي كېلىۋاتاتتى. چـۈنكى جاھانگىرنىڭ ئۆزى شۇنداق دەپ ئەمـر قىلغانىدى.

ئىچى ئىسسىق، قاماللىرى مۇستەھكەم مۇناستىرلار بولسـمۇ جاھانگىر ئۇلارنى مۇناستىرلارغا قويمىدى. ئۇ يەردە جەڭدە ئەنىمەت ئالغان ئەڭ ئېسىل ماللىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. «مەن نەگە بارسام ھېنىڭ «يـۇلتۇزلىرىم» شۇ يەرگە بېرىشى كېرەك» دەيتتى بـاتۇخان. شۇڭـا ئۇ ئايالىرى، خىزمەتـچىلەر بـىلەن بىللە چانىلارغا چىقىپ قوشۇننىڭ كەينىدىن قالماي ماڭاتتى. پەقەت باتـۇخاننىڭ ھۆكۈمدىن ئالغان ئەڭ چوڭ ئاغىچا خېنىمى ئالتۇن كرېست بار، ئالىپتا ياسالغان قىزىل پاۋوسكىغا مۇيەسسەر بولدى. بۇ بۇرۇن رەزان ئېپىسكوپنىڭ يۇرت ئارىلىغان ۋاقتىدا چۇشىدىغان پاۋوسكىسى ئىدى. ئالتۇن كرېست بار، قىزىل پاۋوسكىنى كۆرگەن رۇسلار بۇرۇنقى ئادىتى بويىچە دەرھال زوكزىيىپ ئولتۇرۇپ چوقۇناتتى.

دەريانىڭ ئايلانما بىر دوقمۇشىدا باتـۇخـان ئاستىدىـكى قارا ئايغىرنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاتتى. ئالغا كېتىۋاتقان قوشۇنلار ئۆتۈپ بولغۇچە قاراپ تۇردى. خـان توختىغـانلىـقى ئۈچۈن ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچى يـۈز لەشكىرى خانىنىڭ تۇغى ئاسـتىغا كېلىپ يىغىلدى.

ئۆتۈپ كېتىۋاتقان قوشۇنلارنىڭ نۇرغۇنىنىڭ بىر ئىككـىسىدىن يېتەكلىكتە ئېتى بار ئىـدى. ئۇلارغـا ئاشلـىق ۋە باشـقا نەرسىلەر سېلىنغان خۇرجۇنلار ئارتىلغانىدى.

ئالدىنقى قوشۇننىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپلا بىر توپ چانا كەلدى. بۇ باتۇخاننىڭ يەتتە ئايالى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەتكار-لىرىنىڭ كـاۋۇسـىنى ئىدى. باتـۇخان بىر نۆكەرنى چاقىردى - دە، ئۇنىڭغا شۇنىرلاپ بىر نەرسە دېدى.

ئاغىچا خېنىمنىڭ پاۋوسكىسىغا ئۇچ ئاق بوز ئات قوشۇلغان بىر ئۇلاپ، ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى ئاتنىڭ ئىسىق جۇۋا كىيگەن بىر يىگىت مىنىۋالغانىدى. ئاتچىنىڭ قولىدا ئۇزۇن نەيزە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئېيىق تېرىسىگە پۈركەنگەن بەش چانا كېلەتتى. بۇ چانىلارغا ھەرتۈرلۈك مۇلۈكلەر قاچىلانغانىدى. جاھانگىر يېتىپ كەلگەندە ئالدىدىكى پاۋوسكا توختىدى. جاھانگىرنىڭ چوڭ خوتۇنى ئۇستىگە كۆك يېپەكتىن كىيىم كىيگەنىدى. سېمىزلىكىدىن، ھاسىراپ يۈرۈپ پاۋوسكىنىڭ ئىشكىدىن ئاران چىقتى. موڭغۇل ئادىتى بويىچە پاۋوسكىدىن چۈشۈپلا كۈلتۈك قاردا بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ باتۇخان نېمە دەيدىكىن دەپ كۈتۈپ تۇردى.

باتۇخان تۇرغان ئورنىدىن قوزغالمىدى. بۇ چاغدا چوڭ خوتۇنىنىڭ يېنىغا بىر نۆكەر يۈگۈرۈپ كەلدى:

— جاھانگىر سىزنى چانىغا چۈشۈۋالسۇن، دەيدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا ھۇجۇم باشلانسا كېرەك، — دېدى.

شۇ ئاردا جاھانگىرنىڭ ئىككىنچى ئايالى يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىدە كىيگىنى ئۇققالىق زەربابا بىلەن تاشلانغان سۆسەر جۇۋا تۇراتتى. چانىغا كەينى - كەينىدىن قاتار قىلىپ قوشۇلغان پاكار ئۇچ ئاتنىڭ ئۇچىلىسى چېپار ئات ئىدى. ئالدىدىكى ئات ئۇستىدە ئۆكۈپ كەتكەن چاپان كىيگەن بىر يىگىت ئولتۇراتتى.

چانىلار ئاستا ئىلگىرىلەيتتى. چۈنكى چانىنىڭ كەينىگە بىرسىيرنى باغلۇۋېلىشقانىدى. كالا بەزىدە تىرەجەپ تۇرۇۋالاتتى. بەزىدە ئىتتىنىڭ مېڭىپ كېتەتتى. كالىنىڭ كەينىدىن ئۇستىبىشى جۇل - جۇل بىر رۇس يىگىتى توختىماي يۈگۈرۈپ كېلەتتى. يىگىت قولىدىكى چۈنۇق بىلەن سىيرنى ھەر بىر ئۇرغاندا سىيىر تېز - تېز قەدەم تاشلايتتى. سىيرنىڭ كەينىدىن يۈك - تاق ئارتىلغان ئۇچ چانا كېتىۋاتاتتى. ئاخىرقى

چانىغا ئۇچ رۇس كىنەزىكى چۈشكەنىدى.

جاھانگىرنىڭ باشقا ئاياللىرىنىڭ چانىلىرىمۇ ئوخشاشلا مال ـ مۈلۈككە تولغان بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ قوشقان ئاتلىرى ھەرخىل رەڭدە، بىرىنىڭ قارا، بىرىنىڭ كۈرەڭ، تورۇق ياكى ساپلا كۈل رەڭ ئىدى. باتۇنىڭ ئالتىنچى ئايالى ــ قىپچاق بۇيانداۋرخانىنىڭ قىزىنىڭ چانىسى كەينىدىن بىر قىپچاق يىگىت يۇپۇق يېپىلغان ئىككى يۈگۈرۈك ئاتنى يېتىلەپ كېلەتتى. سۈپەتلىك ئۇچ چىپار ئات قوشۇلغان ئەڭ ئاخىرىدىكى چانىدا ھېچكىم يوق ئىدى.

چانىلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىرنىڭ قېشىغا كېلىپ خوتتىدى. ئۇلاردىن چۈشۈپ، دەرھال تىز پۈكۈپ، جاھانگىرنىڭ ئوچۇق چىراي كۆرسىتىشىنى كۈتتى.

ــ يۇلتۇز خېنىم قېنى؟ ــ دېدى باتۇخان بىرئاز سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن.

بىر نۆكەر باتۇرخانىنىڭ سوئالىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال يەتتىنچى چانىنىڭ ئېتىغا مىنگەن بالىنىڭ قېشىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن بىر نەرسە دېيىشكەندىن كېيىن يەنە دەرھال قار پۇرقىرىتىپ، قايتىپ كەلدى.

ــ يۇلتۇز خېنىم خىزمەتچى ئايال بىلەن سالتاڭ ئاتقا مىنىپ ئالدىدىكى چارلىغۇچى قېشۇنغا كېتىپ قاپتۇ، ــ دېدى ئۇ.

باتۇخان خۇنداي دېگەن يۈز بېشىنى چاقىرىپ، ئاچچىقلاندى:

ــ خۇتۇنلار دەرھال رەزان يېنىدىكى مېنىڭ تۇراربمغا قايتسۇن، شۇ يەردە دەم ئالسۇن. باشقا ياققا كېتىپ قالمىسۇن. ئەتراپتا پۇتۇنلەي دېرەنىشلەر① تېمىسقىلاپ يۈرىدۇ. بىز ئىنتايىن چوڭ قانلىق جەڭگە كېتىۋاتىمىز. ئۇ يەردە ئايالالار

---

① دېرەنىش ــ ھوگۇلچە قاراقچى دېگەن سۆز.

بىكاردىن - بىكارغا نابۇت بولۇشى مۇمكىن. — دېدى.
بۇيرۇق بېرىپ بولغاندىن كېيىن، باتۇخان يولغا چۈشۈپ ئالغا قاراپ چېپىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن باتۇخانىنىڭ يۈز قۇرۇقچىسى ئېتىنىڭ بېشىنى قويۇۋەتتى.
باتۇخان كېتىش بىلەن ئۇنىڭ ئايالىرى چۈۋۈلدىشىپ يىغلاشقا باشلىدى.
— بىزمۇ بارىمىز! جاھانگىرگە يالغۇز مالاي ئايالىلا ئەگىشىپ بارامدۇ؟ يۇلتۇزمۇ بىز بىلەن بىرگە قايتىپ كەتسۇن! بولمىسا بىزمۇ جاھانگىردىن قالمايمىز. ئۇ نەگە بارسا بىزمۇ شۇ يەرگە بارىمىز. جەھەننەمگە بارسا بىزمۇ كەينىدىن بارىمىز!... — دەپ ئېگىز - پەس ۋارقىراشقا باشلىدى.
نۆكەرلەر باتۇخانىنىڭ بۇيرۇقىنى ھەر قاچان ئىخلاس بىلەن ئورۇندايتتى. خېنداي يۈز بېشىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۇلار جاھانگىرنىڭ خېتۇنلىرىنى چانىلارغا مەجبۇرى بېسىپ ھەممىسىنى رەزانغا قارىتىپ يولغا سالدى.
بۇ كارۋانغا ئەللىك تەك سالتاق ئاتلىق نۆكەر پاسىبانلىق قىلىپ كېلەتتى. ئايالىلار دەسلەپتە دات - پەريات كۆتۈرۈپ يىغلاشتى. لېكىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بىرىنىڭ چانىسىغا بىرى چۈشۈپ پىچىرلىشىپ سۆزلىشىپ پىخىلداپ كۈلۈشكە باشلىدى. جاھانگىرنىڭ رەزانىدىن، پىرىياسلاۋدىن، ئىجىسلاۋدىن ۋە باشقا شەھەرلەردىن قانداق ئېسىل نەرسىلەرنى غەنىيمەت ئالغانلىقىنى سۆزلىشىپ يول بويى ئاغزى بېسىلمىدى.
— ھەتتىگىنەي، مەشكاپقا بارالمىدۇق! ئۇنىڭدا دېگىزنىڭ ئۇ چېتىدىكى مەملىكەتلەردىن ئەكەلگەن ئېسىل بۇيۇملار كۆپ دېگەنىدى. بىراق ھېچ ۋەقەسى يوق. جاھانگىرنىڭ قولى ئوچۇق ئادەم، بىزنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ ...— دېيىشتى ئۇلار.

ئالتىنچى باب

باتۇخان چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ھۆرمەت كۆرسەتتى

باتۇخان مەشكاپقا باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىشقا ئالدىرايتتى. بۇلغار سودىگەرلىرى ئۇنىڭغا: «مەشكاپ يېڭى قۇرۇلۇۋاتقان بىر شەھەر، سودا يولىنىڭ تۈگىنى. بەزىدە ھەرقايسى ئەللەردىن ۋىلادىمىر بىلەن بۇلغارغا ئوخشاش باي شەھەرلەرگە بارىدىغان سودىگەرلەر بۇ يەردە تۇختاپ ئۆتىدۇ» دېگەنىدى.

شۇڭا جاھانگىر مەشكاپ شەھىرىگە چىققىنىڭ باشقا بالىلىرىنى كىرگۈزمەي، ئۆزى يالغۇز كىرىشنى نىيەت قىلدى. «مۇبادا ئۇلار بالدۇر يېتىپ كەلسە شەھەرنى ئورۇنسىز ۋەيران قىلۋېتىدۇ. بۇ شەھەر كەلگۈسىدە كېرەك بولۇپ قېلىشى مۇمكىن». باتۇخاننىڭ بۇ تۇغرىسىدا ئۆز خىيالى، نىيىتى ۋە پىلانى بار ئىدى. بۇ تۇغرىلىق ئۇ ھېچكىمگە تىنمىغان، پەقەت سۇبىتايغىلا بەزى نەرسىلەرنىلا پۈرتىپلا قويغانىدى. بىراق سۇبىتاي قاپىقىنى ئاچماي تۇرۇپ:

— بارغاندا كۆرەيلى! — دېگەندىن باشقا سۆز قىلمىدى.

باتۇخان ئالدىنقى مىڭ كىشىلىك لەشكەرلەر بىلەن ئەتە گەنده، بىر دەريانىڭ بۇيۇك قارىغايلىق، تىك يار بويىغا كېلىپ تۇختىدى. تۆۋەنده مۆز قاتقان دەريا يىلانىدەك تولغىنىپ تا ئۇپۇققىچە سوزۇلۇپ ياتاتتى.

ئۇ قاتتىكى دۆڭنىڭ ئۈستىده ئەتراپى ياغاچ بىلەن قور- شالغان كىچىككىنه شەھەر كۆرۈندى. قورغان ئىچىده يېقىن

يېقىن قىلىپ سېلىنغان بىرنەچچە ئۆي، ئۆگزىسى كۆك ئىككى ساراي، بىرنەچچە ئامبار، كىچىك - كىچىك تۆت چېرىكاۋ بار ئىدى. قار ئاستىدا قالغان كىچىك شەھەرنىڭ تۇرمۇنلىرىدىن تۆتۈن تولغىنىپ چىقاتتى.

بۇلار تاتارلارنى بۇنداق تېز كېلىدۇ دەپ ئويلىمىغان بولسا كېرەك. شەھەر تەرەپكە قاراپ نۇرغۇن ھارۋىلار، چانىلار، يولۇچىلار كېتىپ باراتتى. بەزىلەر دەريا بويىغا كېلىپ يەنە كەينىگە قايتىپ كېتىۋاتاتتى. خوتۇنلار ئەپكەش بىلەن ياغاچ سىرغىلاردا سۇ توشۇيتتى. دەريانىڭ بىرمۇنچە يېرىنىڭ مۇزلىرى تېشىپ قويۇلغانىدى. سۇ بويىدا يوغان - يوغان تۆڭلار بېسىلغان چانىلار تۇراتتى. بىر ئادەم يوغان چۆمۈچ بىلەن تۆڭلارغا سۇ قۇيۇۋاتاتتى. بىرنەچچە ئايال سۇ بويىدا كىر يۇيۇۋاتاتتى. ئۇلار ئارىلاپ كىرلىرىنى ياغاچ توقماق بىلەن ئۇرۇپ قويياتتى.

دەريا بويىدا قاتار سېلىنغان بىرنەچچە پاكار ئۆيلەر بولۇپ، ئىس بۇلارنىڭ تۇرخۇنىدىن تۇرۇلۇپ چىقاتتى. قىپياللىڭاچ ئادەملەر ئۆيلەردىن يۈگۈرۈپ چىقىپ سۇغا شۇڭغۇدى - دە، سۇدىن دەرھال چىقىپ قۇيۇندەك يۈگۈرۈپ ھېلىقى ئۆيگە يېنىپ كىرىپ كېتەتتى.

باتۇخان ئاشۇ ئۆيلەرنى قامچىسى بىلەن كۆرسىتىپ:

— ئاۋۇ ساراڭلار نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟ — دېدى.

— ئۇ، ئادەم يۇيۇنىدىغان يەر، — دېدى تىلماچ، — كىشىلەر ئۇ يەردە ئۆزىنى قېيىن يوپۇرمىقى بىلەن ياسالغان سۈپۈرگىدە ساۋايدۇ. كەينىدىن ئىسسىق سۇ بىلەن ۋە كېۋەز بىلەن يۇيۇپ ئارقىدىن سېغىق سۇغا باش چۆكۈرۈپ چىقىدۇ. بۇ تەن سالامەتلىكىنە ئىنتايىن پايدىلىق ۋە ئاغرىق - سىلاققا شىپالىق. رۇسلارنىڭ كۆچلۈك بولۇشى مۇشۇنىڭدىن بولسا كېرەك.

— ئادەم بەدىنىدىكى كىرنى يۇسا، ئۆز بەختىدىن ئايرىلىدۇ. موڭغۇللارنىڭ سېرقۇشتا دائىم غالىب بولۇشى ئۇلارنىڭ ئۆمۈر بويى بەدىنى ۋە يۈز - قولىنىمۇ يۇماسلىقىدا، — دېدى باتۇخان كۆرەكلىگەن هالدا.

باتۇخان ئەمدى دەريا بويىدىكى قىيسىيمپ تۇرغان چوڭ كېمىلەرگە قاريدى. بەزى كېمىلەر ئۇز بىلەن بىرگە قېتىمپ دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا ماچتىلىرىنى چېقچايتىمپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا بىر توپ ئادەم ئوت يېقىمپ يۇرەتتى.

— بۇ يەردە هەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن سودىگەرلەر بىلەن ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرى بىرگە تۇرىدۇ، — دېدى تىلماچ، — ئاشۇ كېمىلەر بىلەن سېرىدىگەرلەر بۇ يەردە نېۋگورود، كىيېۋ، بولغارلارغا بارىدۇ. سمولىنسكى ئارقىلىق لاتىن① ئەللىرىگىمۇ بارالايدۇ. ئۇلار يىراق مەملىكەتلەردىن كەلگەن چەت ئەل ئادەملىرى. بۇ يىل قىش بۇرۇن چۈشۈپ، دەريا توڭلاپ كەتكەنلىكتىن ئۇلار مەشكاپتا قىشلاپ قالغان ئوخشايدۇ. مېنىڭ چەت ئەل سودىگەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، سۆزلەشكۈم بار. ئۇلارنى ئۇلتۇرمەكلار، تىرىك تۇتۇپ مېنىڭ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار، — باتۇخان شۇنداق دېدى - دە، ئاستىدىكى قارا ئايغىرغا بىر قامچا ئۇرۇپ، سەل نېرىدىكى 100 يىللىق بىر چوڭ قارىغاينىڭ تۈۋىگە بېرىپ توختىدى. شۇ يەردە قېلىن قارىنىڭ ئاستىدىن ئۆگزىسى ئاران چىقىپ تۇرغان ئاۋارە بىر ياغاچ ئۆيى تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىشىكىنىڭ ئۈستىدىن تۈتۈن چىقىپ تۇرغىنىغا قارىغاندا بۇ ئۆيدە ئادەم بارەكەن قىلاتتى. ئىككى نۆكەر يۈگۈرۈپ بېرىپ، ئۇنىڭ قاغجىراپ كەتكەن ئىشىكىنى جالاق - جۇلۇق قىلىپ تارتتى. بۇ چاغدا ئۆيى ئىچىدىن ئاۋۋال بىرىنىڭ يۆتەلگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاندىن:

---

① ئو چاغلاردا رۇسلار كاتولىك دىنىدىكىچەت ئەللەرنى لاتىنلار دەپ ئاتايتتى

— جىن سوقىقان ئالۋاستىلار، سىلەرگە نېمە كېرەك! ئاران تۇرغان ئۆيىنى ئۆرۈۋېتەي دېدىڭلارغۇ! — دەپ ئاچچىق لاتقان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى.

موڭغۇللار ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي ئىشىكنى تارتىۋەردى.

— خۇدا ھەققى بىرئاز تۇرزۇپ تۇرۇڭلار، پايتىمامنى ئوراپ، ئايىغىمنى كىيىۋالاي، جېنىڭلار چىقىپ كەتمەس! — دېدى ئۆي ئىگىسى.

خېلىدىن كېيىن كىچىك ئىشىك ئېچىلىپ، ئۇستىگە سۇر چەكمەن كىيگەن، ئىنچىكە بۇرۇلۇق بىر ئادەم ئېگىشىپ چىقتى. ئۇنىڭ قويۇق ئاپئاق ساقال - بۇرۇتى. قاتلىمىدەك قورۇلۇپ كەتكەن يۈزىنى تامامەن يوشۇرۇپ تۇراتتى. ئىككى كۆزى قىزىرىپ ياشاڭغىراپ تۇراتتى. ئۇ ئالقىنىنى كۆزىگە سايىۋەتتى، ئۆزىنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزغۇچى نۆكەرلەرگە سىنچىلاپ قارىدى. ھايت - ھۇيت دېگۈچە نۆكەرلەر ئۇنىڭ پۇت - قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي باتۇخانىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئادەم ئۆزۈن ۋاقىت پاكار ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئېگىشىپ يۈرگەچكە دۈمچەك بولۇپ قالغانىدى.

— كىم بولسەن؟ — دەپ سوردى باتۇخان.

— بۇ يەرنىڭ مىللىسىمەن.

— ئىسمىڭ نېمە؟

— نېۆپۇكۇي، خرىستىئانچە نىكىتا، كىشىلەر مېنى «نىكىتا جىن تەگمەس» دەيدۇ.

— نېمە ئۈچۈن؟

— پىرىم نىكىتا ئەۋلىيا‌غا، جىن قورقۇپ ھەرگىز يېقىن يولىمايدۇ. مەن ئەۋلىيا بىلەن ئوخشاش ئىسىملىك بولغاچقا ماڭىمۇ يېقىن كېلەلمەيدۇ.

— بۇنداق ئادەم ماڭا بەكمۇ ئېھتىياجلىق! — دېدى باتۇخان.

— مەن نېمە قىلىپ بېرەلەيمەن؟ ئۆزۈم ھەم ئاغرىقچان، ھەم قېرى ئۆلەرمەن تۇرسام.

— بۇ يەردە نېمە ئىش قىلىۋاتىسەن؟

— خۇدادىن مەغپىرەت تىلەپ كىشىلەرنىڭ گۇناھىنى يەڭگىللىتىمەن. تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ بويىنىدىكى جىن - شەيتانىنى قوغلايمەن.

— جىن، ئىنتايىن پاسىق، مەلئۇن، ئۆزى مۇڭگۈزلۈك ھەم قۇيرۇقلۇق بولىدۇ. بەزىدە ئادەم سۈرىتىدىمۇ بولالايدۇ. ئادەمزاتقا ئىنتايىن ئۆچ. ئەگەر كىشىلەرگە زىيان يەتكۈزەلىسە ئۆمۈر بويى خۇشال بولىدۇ.

— ئۇ مەلئۇنلارنى ئوبدان بىلىمەن! — دېدى باتۇخان، — بىزچە ئۇلارنى «قىزىل ماڭقۇسلار» دەيدۇ. بىزدىمۇ ئۇلار ئادەم سۈرىتىدە بولىدۇ. مەن ھەر دائىم ئۇلارنىڭ كاشىلىسىغا ئۇچراپ تۇرىمەن. سەن بىزگە ئۇچرىغان ئامەت. ئەمدى مېنىڭدىن قالغان نەرسەڭنى سورىساڭ بولىدۇ.

— گەرچە سېنى تونۇمىساممۇ، ئىسىم - شەرىپىڭنى بىلمىسەممۇ، بىر ئىلتىماسىمنى سائا ئېيتاي: چانىغا قىرچاڭغۇ ئېتىمنى قوشۇپ موسكۋانى ئارىلاپ ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنى يەرلىكىگە قويۇشۇمغا رۇخسەت قىلغايسەن. ئۇرۇق - تۇغقىنى يوق مۇساپىرلارنىڭ ئىگىسىز قالغان جەسەتلىرىنى تېپىپ ئەلۋەتتە بولمىغاندا ئۇلارنىڭ ئوچۇق قالغان كۆزلىرىنى يېپىپ قويای. سەن ماڭا مۆھۈر باسقان قەغەز بەرسەڭ نۆكەرلىرىڭ كۆرگەن يېرىدە ئۆلتۈرۈپ كەتمىسۇن.

— غوجىدار بۇنىڭ بويىنىغا ياغاچ پەيزىدىن بىرنى ئاس. بىزنىڭ يېگىتلەر ئۇنىڭغا تەگمەيدىغان بولىسۇن، — دېدى باتۇخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ.

شۇندىن كېيىن باتۇخان بىر ھازاغىچە سۆز قىلماي جىم تۇردى - دە:

— كېسەلنى ساقايتالامسەن؟ — دەپ مولا نەۋپۇكۈيغا يەنە سوئال قويدى.

— ساقايتالايمەن، ئۇلۇغ موڭغۇل خاقانى. سېھىر كۈچۈم دورا ۋە گىياھلار بىلەن داۋالايمەن. مەن ساقايتالمايدىغان كېسەل، تۈگىتەلمەيدىغان قايغۇ - ھەسرەت يوق. ئۇنى ئۆتكۈر تىغ بىلەن كېسىپ تاشلىغاندەك ئېلىپ تاشلايمەن...

باتۇخان ئەمدى، نەۋ پوكۈينىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىگە قۇلاق سالمىدى.

يىراقتىن، كىچىككىنە مەشكاق شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا، ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن قاپقارا تۈتۈن كۆرۈندى. بۇ چاغدا شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇچ يېزا كۆيۈۋاتاتتى. تۈرۈلۈپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان قاپقارا تۈتۈننىڭ ئارىسىدىن ئوتنىڭ قىزىل تىلى ھە دەپ كۆككە كۆتۈرۈلەتتى. ياغاچ ئۆيلەرنىڭ لىملىرى، تاختايلىرى چارسىلداپ ئەتراپقا ئۇچقۇن چاچرىتىپ، تېز كۆيۈشكە باشلىدى. ئوت يامراپ قوشنا ئۆيلەرگە تۇتاشماقتا، ئۇلغايماقتا ئىدى. دەريا بويىدىمۇ، شەھەر ئىچىدىمۇ كىشىلەر ئۇياقتىن - بۇياققا قالايمىقان قېچىپ يۈرەتتى.

سۇ توشۇغۇچى دەرھال قولىدىكى چۆمۈشنى تاشلاپ، ئېتىنىڭ قامچىلاپ شەھەر دەرۋازىسىغا قاراپ چاپتى. خوتۇنلارمۇ كىرلىرىنى قۇچاقلاپ ھەر تەرەپكە پىتىراشقا باشلىدى.

— شۇيبان!... شۇيبان خان كەپتۇ! شۇيبان مەشكافقا بىزدىن بۇرۇن كېلىپ ھۇجۇم باشلاپتۇ، — دېدى بۇنىڭ كۆرگەن موڭغۇللار.

سۇبتاي باھادىرمۇ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ، بويىنىنى سوزۇپ يانغىنىغا قارىدى.

— شۇيبان قانداق كېلىپ قالغاندۇ؟ — دېدى باتۇخان.

— شۇيبان شەھەرنى كۆيدۈرۈۋاتىدۇ! — دېدى سۇبتاي

باھادىر، — ھەزدىن بۇرۇن يېتىپ كېلىش ئۈچۈن، ئۇ يازدىرا، ئوكرا دەريالىرىدىكى مۇزلىمىق ئۈستى بىلەن ھېڭىپ كەپتۇ! قاچقانلارنى ئورمان تەرەپكە قويۇپ بەرمەيدىغانىدەك تۇرىدۇ. شۇڭا سىلەر شەھەرلىك مۇشۇ تەرىپىنى قورشاڭلار، ئۈستىلار بىلەن سودىگەرلىرنى پۈتۈنلەي تۇتقۇنغا ئېلىڭلار. ئۇزۇن ئۆتمەي ياش كىنەز ۋىلادىمىر ئالدىمغا كېلىپ باش قويۇپ، كەچۈرۈم سورىشى مۇمكىن.

— مەن مۇشۇ تاغدا تۇراي، — دېدى باتۇخان ئېتىدىن چۈشۈپ، — ماڭا مۇشۇ يەرگە ئۆي تىكىلسۇن.

بۇ سۆز سۇبىتايغا ياقمىدى.

— مۇشۇ ئەتراپتا پىنھان بىر يېرا بار. شۇنىڭدىن ياخشىراق بىر ئۆينى تاللىۋالساق بولمامدۇ؟ — دېدى.

— ھېچقىسى يوق. بىز دالادا گۈلخان يېنىدا ئۇخلاپ چوڭ بولغان. قاراپ تۇرۇپ ئۆزىمىزنى گۆرگە تىقمايلى.

— دېگىنىڭغۇ توغرا! — دېدى سۇبىتاي، — لېكىن جائىلداپ تۇرغان بۇ سوغۇقتا گۈلخاننى قۇچاغلاپ ياتماق ئانچە ئوڭاي ئەمەس. مەشكافنى قۇرۇق قول بىلەن ئالالمايسەن. ئۇنىڭدا ئىنتايىن قۇۋۇ بىر سەركەردە بار، ئۇنى ئېلىشقا خېلى ۋاقىت كېتىدۇ. مېنىڭ كالتە پەمىچە كىگىز ئۆيىدىن كۆرە ياغاچ ئۆي ھەم ئىسسىق، ھەم ئەپلىك بولامدىكىن دەيمەن.

— مەيلى، مېنى دېسە مىڭ يىل ھىمايە قىلسىمۇ ئوخشاش، مەشكافنىڭ مېنىڭكى بولىدىغىنىدا شەك يوق، — دېدى باتۇخان.

باتۇخان بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى شۇيبان مەشكافنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، بەش كۈن ئۇدا ھۇجۇم قىلدى. شەھەر ئاھالىسى ئېگىز ياغاچ قورغانىنىڭ مۇداپىئەسىدە تۇرۇپ، ئۇلانغان شوتىلار ئارقىلىق قامال ئۈستىگە چىقماقچى بولغان تاتارلارنى كەينى-

كەينىدىن موللاق ئاتقۇزدى. دۇشمەن بىلەن جان تىكىپ كۆرەش قىلدى. قوماندان قىلىپ ئىيانكا بىلەن كىنەز ۋىلادىمىر مۇداپىئەگە بۇاستە قوماندانلىق قىلىپ، چارچىغان، يارىدار بولغان لەشكەرلەرنىڭ ئورنىغا ئادەم ئالماشتۇرۇپ، ئەڭ خەۋپ لىك دېگەن ئورۇنلارغا جەددىي يارەم ئەۋەتىپ تۇردى.

بەشىنچى كۈنى، تاش ئاتىدىغان، قورغان بۇزىدىغان قوراللار يېتىپ كەلدى. ئۇلارنى نەچچە يۈز ئات، نەچچە يۈز تۆتقۇنلار سۆرەپ قورغان يېنىغا ئەكىلىپ ئورناتتى. ھەش - پەش دېگۈچە شەھەر ئىچىگە قازاندەك - قازاندەك تاشلار بىلەن لاتا يۆگەپ، مايغا چىلاپ ئوت ياققان ساداق ئوقلىرى يامغۇردەك يېغىشقا باشلىدى. قاغجىراپ تۇرغان ياغاچ ئۆيلەرگە بىردىنلا ئوت كەتتى. شەھەر ئاھالىسى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشكە ئامالسىز ئىدى.

دەريانىڭ ئېگىز يار تەرىپىدە ئىككى گۈلخان لاۋلداپ يانماقتا. ئىككى گۈلخان ئوتتۇرىسىدا ياتقان ئىنتايىن يوغان بىر قارىغايغا يېپىلغان زىلچە گىلەم ئۇستىدە باتۇخان بىلەن سۇبىتاي ھادىر ئولتۇراتتى. ھەر ئىككىلىسى دوزاخ ئوتىدەك كۆيۈۋاتقان شەھەرگە خۇددى قىزىقى يوق بىر ئويۇنىنى كۆرۈۋاتقاندەك بېپەرۋالىق بىلەن قاراپ تۇرۇشاتتى. مەشكاف يانغىن ئىچىدە كۈلگە ئايلىنىپ كېتىۋاتسا، ئۇلارنىڭ بىر يېرى ئېچىشاتتىمۇ؟ بىرەر شەھەر ئورنى ئىزىدىن يوق بولۇپ كەتسە، ئۇلارنىڭ بىر يېرى خۇراپ قالاتتىمۇ؟ ئۇلار ئۇچۇن ئەلۋەتتە بەربىر - دە. ئۇلار خېلى يىللاردىن بۇيان خىتاي، خارەزم ۋە باشقا ئەللەرنى ئەنە شۇنداق ۋەيران قىلىپ كەلمەدىمۇ...

بىر چاغدا نۆكەرلەر باتۇخاننىڭ ئالدىغا بىر تۈپ تۇتقۇننى پادىدەك ھەيدەپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىپياللىقچاچ، سۇغۇتتىن دىرىلدەپ تىترەپ تۇراتتى. پۇت - قولى،

ئېغىز - بۇرۇنلىرى كۆكەرگەن، قوللىرى كەينىگە قىلىپ باغلانغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئۆز غۇرۇرىنى يوقاتمىغان بولۇپ بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

تۇتقۇنلارنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە كىيىنگەن بىر كىشى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئەھۋالغا قارىغاندا تاتارلار ئۇنىڭغا تەگمىگەندەك قۇندۇزدىن زىغچا تۇتقان قىزىل جۇۋا، جۇۋىنىڭ ئىچىگە كىيگەن يىپەك چاپانىنىڭ يېڭى، يۇڭدىن توقۇلغان شىمى، تۆمۈر ئىلگەكلىك ئايىغى، پەي تاقىغان شىلەپىسى تۇتقۇننىڭ چەت ئەل ئادىمى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيتتى.

تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ كەلگەنلەر ئىچىدە، نۆكەرلەردىن باشقا، ھاجى رەھىم بىلەن نەزەر - كەربىزەك چال بار ئىدى. ئۇلار باتۇخاننىڭ يېنىغا كېلىپ تۇردى.

قىرىلمىق يېتىپ سۆڭمىكىدىن ئېتى قاچقان، كۆزلىرى ئالاق - جالاق قىلىپ تۇرغان كەكە ساقال نەزەر - كەربىزەك كۆرەڭلىك بىلەن ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ بىر قولىدا تۇتقۇنلارنى چېتىپ باغلىغان يىپنىڭ ئۇچى، يەنە بىر قولىدا يالىڭاچ ئىلمەك قىلىچ بار ئىدى. نەزەر بېشىدىكى تۇمىقىنى ئېلىپ، موڭغۇل لەشكەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى ئالدىدا تېز پۈكۈپ ئولتۇردى. بۇ چاغدا ھېلىقى ئالاھىدە كىيىنگەن تۇتقۇنمۇ بېشىدىكى شىلەپىسىنى قولىغا ئالدى.

— تىزلىنىپ ئولتۇرۇڭلار! — دەپ نەزەر - كەربىزەك تۇتقۇنلارغا ۋارقىرىدى.

تۇتقۇنلار قار ئۈستىدە تىزلىنىپ ئولتۇردى.

— بۇلار نېمە ئىش قىلىدىغان كىشىلەر؟ — دېدى باتۇخان.

— سەن چەت ئەللىك سودىگەرلەرنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغانىدىڭ، ئالدىڭدا تۇرغان بۇ كىشىلەر شۇلارنىڭ جۈملىسى

دىندۇر. بۇلارنىڭ كېيىلىرىدە ھەر تۈرلۈك مالالار، ئالتۇن جابدۇقلار، قىممەتلىك جاۋاھىرلار بار. ھاجى رەھىم ئىككىمىز بۇلارنى ئاران دېگەندە بۇ يەرگە ئېلىپ كېلەلىدۇق. ئالاھىدە كىيىنگەن بۇ سودىگەر بۇلارنىڭ باشلىقى، بۇنىمۇ تالاپ قىپيالمىغاچ قىلىپ قويۇپتىكەن، ئۇنىڭ يۈزىدىكى كۆكلەر، ھۆررەك ئىششىقلار، قەھرىمان تاتار لەشكەرلىرىنىڭ سالغان نىشانىسىدۇر. شۇنداقتىمۇ مۇقەددەس ھۆرمىتىنى ئۈچۈن، يوشۇرۇپ قويغان بىر قۇر ياخشى كىيىمنى كىيىپ كەلدى.

— ئىسمى نېمە، قايسى ئەلدىن؟ — دېدى باتۇخان، — ئۇ مەشكاف شەھرىگە نېمە ئىش بىلەن كەپتۇ؟

سودىگەرلەرنىڭ باشلىقى ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، بىر پۇتنى ئالدىغا چىقىرىپ، بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ قۇلدىكى پەي تاقىغان شىلەپىسى بىلەن بۇشلۇققا ئەدەپ بىلەن بىر دائىرىنى سىزىپ، شىلەپىنى كۆكسىگە تەككۈزۈپ باتۇخانغا ھۆرمەت بىلدۈردى - دە، رۇسچە سۆزلەپ كەتتى. ئۇ رۇس تىلىغا پىششىق بۇلسا كېرەك، تۇختىماي راۋان سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ سۆزىنى تىلماچ تاتارچىغا ئاغدۇرۇپ تۇردى:

— مەن، ماۋۇ ئىككى ھەمراھىم ئۇچىمىز گېرمان مەملىكىتىدىكى ۋېنىد ئوبلاستىنىڭ لىيوبىك دېگەن باي شەھرىدىن بۇلىمىز. قالغانلار بۇلسا باشقا شەھەرلەردىن بۇلىدۇ. ماۋۇ دىتمار بىرىيوگىندىن، ئاۋۇ رادولف دېگەن ئادەم دوتماندىن، راينولىد سېستىن، ماۋۇ كارول دېگەن كىشى مېدباختىن ھەممىمىز پەقەت رۇسلار بىلەن ھەپىلىشىدىغان سودىگەرلەرمىز، ئاتا - بوۋىلىرىمىزمۇ ئۆمۈر بۇيى مۇشۇ ئىشنى ئىشلەپ كەلگەنىكەن. بىزگە ئودۇم بۇلۇپ قالغان ئوخشايدۇ. بىزمۇ مانا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رۇس يەرلىرىدە سۇدىگەرلىك قىلىپ يۈرۈپتىمىز. بۇ شەھەردە مال قويىدىغان ئامبارلىرىمىز، دۇكىنى

مىز ۋە بىرنەچچە كېمىلىرىمىز بار. يېز كۈنلىرى شۇ كېمىلەر بىلەن رۇس دەريالىرىدا قاتنايمىز. يۇرتىمىزدا بىزنى «گانزا-لىقلار» ① دەپ ئاتىشىدۇ. «گانزالىق» سودىگەرلەر خەۋپ - خەتەردىن قورقماي بىراق مەملىكەتلەرگە بېرىپ سودا قىلىدۇ. بىز رۇسلار بىلەن سىۋىلىنسكى دېگەن مەشھۇر شەھەردىن ئۆتۈپ سودا قىلىمىز. سىۋىلىنسكى دېنىپر دەرياسى ئارقىلىق تۆۋەنلەپ كېيىۋقا، ئاندىن تېخىمۇ شەرقە قاراپ كېتىمىز. شىمالغا دۇناي دەرياسى ئارقىلىق بارىمىز. بىزنىڭ گانزالىقلار ئىنتايىن قارام، باتۇر كېلىدۇ. داڭقى چىقىقان نۆۋگورود شەھىرىگە ھەتتا كاما دەرياسى بويىدا بايلىقى تېشىپ تۇرغان بۇلغار شەھىرىگىچە بېرىپ ھەر تۈرلۈك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ.

— نېمىلەرنى سېتىۋالىسىلەر؟ — دېدى باتۇخان.

— بۇلغارلار بىلەن ئەرەبلەردىن شەرق ماللىرىنى سېتىۋالىمىز. مەسىلەن، مۇشكى ئەنبەر، ئىپار، مۇش، قەلەمپۇر، يەل - يېمىشلەرنى؛ رۇسلاردىن ھەسەل، مۇم، ئۇۋ تېرىلىرى،

---

① گانزا ياكى گانزې — قەدىمكى زامان گوت سۆزى بولۇپ، چەت مەملىكەتلەرگە بېرىپ سودا قىلىدىغان گېرمان سودىگەرلىرىنىڭ شېركىتى دېگەن مەنىدە. كېيىنچە XVI - XVII ئەسىرلەردە ھەرقايسى شەھەرلەردىكى گانزا شېركەتلىرىنىڭ ئۇيۇشمىسى ناھايىتى چوڭ بىر ئىتتىپاق قۇرغان. ئۇنىڭ ئېز ئالدىغا سودا ۋە ئۇرۇش فلوتىلىرى يەنە گېبرالتاردىن نۆۋگورودقىچە بولغان چەكسىز ئوزۇن سۇ يوللىرىدا پورتلىرى ۋە سودا باشقارمىلىرى بولغان. باتۇخان ئالدىدىكى گانزا سودىگەرلىرى (ئۇلار ئۇ مەزگىللەردە ئىتتىپاق تۈزمىگەنىدى) ۋىلادىمىرغىچە، بولغان شەھەرلىرىگىچە كېلىپ - كېتىپ دېۋىنا، دېنىپر، دۇناي دەريالىرىنىڭ قىرغاقلىرىدا قىزغىن سودا قىلاتتى. تاتار تاجاۋۇزچىلىقى توپەيلىدىن غەربنىڭ شەرق بىلەن سودا ئالاقە قىلىدىغان (بۇ چاغدا كېيىۋ بىلەن ئۆتەتتى) جەنۇبىي يولى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن شىمالدىكى يولنى كۆچەيتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇقىرىدا ئېيتىلغان گانزا ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلىيا پىتر ماشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغان. بۇ ئورگان نۆۋگورود شەھىرىدە ئىدى.

يۇك - تېره، قارامای، بۆلغار، توڭگۇز مېيى، كەندىر سېتىۋالىمىز.

— سىلەر نېمە ساتىسىلەر؟

— بىز مەشھۇر گېرمان مۇئىتىنى ۋە گېرمانىيىنىڭ يېپەكتەك ئاق كانپىسىنى ساتىمىز. بىز قورال - ياراق، تۆمۈر - تەسەك، رەيىن دەريانى بويىدىكى ئۆزۈمزارلىقلاردا ئىشلىتىدىغان كۆچلۈك شارابلارنى، نادىر مېتاللاردىن، ئالتۇن - كۆمۈش لەردىن ياسالغان قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى، مىستىن ياسالغان بۇيۇملار، قەلەيدىن ياسالغان بۇيۇملارنى، ئىدىش - ئاياغ، قېشۇق - پىچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ساتىمىز. بىزدە قوغۇشۇن، ھەر ياكزا سىر - بۇياقلار، خىل رەڭلىك بۇياقلارمۇ كۆپ چىقىدۇ.

— ھازىر شۇ نەرسىلەرنى مانا كۆرسىتەلەمسىلەر؟

سېۋدىگەرلەر بايىقىدەك بېشىنى ئېگىپ، قالپىقىنى ئايلاندۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈردى - دە:

— سېتىۋاتقان نەرسىلىرىمىزنى خان ئالىيلىرىغا كۆرسىتىش شەرىپىگە ئېگە بۇلۇش، ئەلۋەتتە بىز مۇساپىرلار ئۈچۈن ئەڭ ئالىي ھۆرمەت، يۇقىرى مەرتىۋە، زور ئابروي، تۆگىمەس خۇشاللىق، ئەپسۇسكى، بۇ ئىشقا كىچىككىنە تېسقۇنلۇق سايە تاشلاپ تۇرۇپتۇ. شۇنا پادىشاھى ئالەمگە مۇلۇكىمىزنى كۆرسىتىشكە ئاجىزلىق قىلىپ تۇرىمىز. ئۇلۇغ پادىشاھى ھەزرەتلىرى چەكسىز ساخاۋەت يالقۇنىنىڭ زەررىچىسىنى بىزگە مەرھەمەت قىلغان بولسا، بىزنىڭ مۇشكۈلىرىمىز ئاسان بولاتتى، — دېدى ئۇ.

— نېمە ئىش بولغان؟ — باتۇخان سېۋدىگەرنىڭ سۆزلىرىدىن ھېچنېمىنى بىلمىگەن، ھېچ ئىشتىن خەۋىرى يوق ئادەمدەك ھەيرانلىق ئىچىدە سورىدى. لېكىن ئۇنىڭ قىسىلىپ

كېتىۋاتقان كۆزىدىن چاقناپ تۇرغان ئوتلار ئۇنىڭ خۇپسىنى
لمكىنى يوشۇرالمىدى.
— مال - مۇلۈكمىز قوپۇلغان ئامبارلارغا سېنىڭ تەڭدىشى
يوق باتۇر قوشۇنۇڭ، قەدىرلىك مېھمان بولۇپ كەلگەنىدى.
ئۇلار خالىغان نەرسىلىرىنى تاللاپ ئالدى. كەلگەنلەر ئىنتايىن
كۆپ بولغاچقا تەييارلىغان مالىلىرىمىز يېتىشمەي قالدى.
ئۆكەرلەرنىڭ ھەممىسى پۇخادىن چىقىۋچە ئىچتى. مۇۋوت
رەختلەرنى، كانايلارنى خالىغانچە كېسىۋالدى. سېنىڭ بۇيۇڭ
مەرتىۋەڭنىڭ ھورمىتى ھەم ئۆزىمىزنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈن، سائا تەييارلىغان سوۋغاتلىرىمىز بار ئىدى. بىراق
كەلگەن مېھمانلار ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، ساقلاپ قېلىشقا
ئامالسىز قالدۇق.
— بۇلارنىڭ ھەممىسى جاسۇس. بىرنى قويماي ئۆجۈقتۇرۇش كېرەك! — دېدى سۇبتاي باتۇخانىنىڭ قۇلىقىغا
پىچىرلاپ.
— ياق! مەن بۇلارغا ئىنتايىن چوڭ ھۆرمەت بىلدۈرەمەن! — دەپ باتۇخان ئالدىرىماي جاۋاب بەردى.
— بۇ تەۋەككۈلچىلىك!...
— سۆزلىمە! شۇنداق قىلىش كېرەك، — باتۇخان شۇنداق دېدى - دە، يەنە سودىگەرلەرگە قاراپ:
— بۇ گەپچە، سىلەر مېنىڭ قوشۇنۇم ئۈستىدىن ئەر
قىلماقچىمۇ؟ — دەپ سورىدى.
— ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس! تەڭرى بەرگەن ئۇنداق ھارام
نىيەتلەردىن خالاس قىلغاي، — دەپ سودىگەرلەر باشلىقى
ۋەزىمەن جاۋاب بەردى، — ئۇلارغا مېھماندوستلۇق كۆرسىتەلمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن ئۆكۈنمەكتىمىز، خىجىللىق ئىلكىدە تۇرماقتىمىز.
مۇناسىپ كەلمىسىمۇ دانا پادىشاھ ئۇچۇن ئەرزىمەس بۇ سوۋ-

غىنى ساقلاپ قويغانىدۇق. سودىگەر قويىنىدىن يوغان بىر كۈمۈش لەڭگىنى ئېلىپ باتۇخانغا تۇتتى. لەڭگا ئىنتايىن نەپىس يا-سالغان بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتىغا ئالتۇن يالتىپ ھەر تۈرلۈك رەسىملەر سىزىلغانىدى.

سۇۋغاتنى كۆرگەن باتۇخان ھەيقىدا كۈلۈپ، بايىاتىن قاپقىنى ئاچماي ئولتۇرغان سۇبىتاي باھادىرغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قاراپ قويدى. ئاندىن سودىگەرلەرنىڭ قولىدىكى لەڭگىنى ئېلىپ، ئېغىزىنى ئېچىپ قارىدى.

— قۇشنىڭ پەقەت يېرىم سۇرىتىلا سىزىلغىنى نېمىسى؟ بۇ ئاچقۇچمۇ؟ — دېدى ئۇ لەڭگىنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى كۆزەتكەندىن كېيىن.

— بۇ بىزنىڭ لىيۇبىك شەھىرىدىكى گانزا ستېرىكىنىنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى: گېرمان قارا سۇمۇرۇغىنىڭ يېرىم رەسمى. ئۇ تەرەپتىكىسى سودىگەرلەرنىڭ پتېرى ئەۋلىيا پتېرنىڭ ئاچقۇچى. ئۇ بۇنىڭ بىلەن بېھىشنىڭ ئىشىكىنى ئاچىدۇ. بېھىشكە پەقەت تەڭرىگە يېقىن كىشىلەرنىڭ بارىدىغانلىقىنى ساڭا مەلۇم.

باتۇخان دىمىقىدا كۈلۈپ قويدى.

— سودىگەرلەر خۇدانىڭ يېقىن ئادەملىرىمۇ؟ يېقىن كەلگۈسىدە سىلەر لەڭگىلارنىڭ سىرتىغا، تەڭگىلەرنىڭ ئۈستىگە «غالىب باتۇخان جاھانگىر» دەپ يازىسىلەر، — دېدى ئۇ، — مەن سىلەرنىڭ مەملىكىتىڭلارغا بېرىپ لىيۇبىك شەھىرىڭلارنى بېسىۋالىمەن.

— لىيۇبىكنى بويسۇندۇرغىچە ئەڭ بولمىغاندا، قېلىن كىيىملىرىمىزنى قايتۇرۇپ بەرگىن! سوغۇق بىزنى خاراب قىلىدى! — دەپ چۇرقىراشتى بۇلانغان گانزا سودىگەرلىرى.

— سىلەرنى كەچۈردۇم، سىلەر مەندىن مۇكاپاتقا ئىسىق

تاتار جۇۋلىرىدىن ئالىسىلەر. باتۇر سودىگەرلەر، سىلەرنى ياقتۇرۇپ قالدىم. سىلەرگە ئوخشاش ئادەملەر مەن ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك. بۇندىن ئېتىبارەن بۇلغار رۇس، گېرمان - پىرمانلارنىڭ پادىشاھلىرى بېلمايدۇ. ئەمدى پۈتۈن يەر يۈزىدە پەقەت مېڭغۇل پادىشاھلىقىلا بېلىدۇ. شۇڭا سىلەر، بۇندىن كېيىن مېنىڭ پادىشاھلىقىمدا ماڭا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ساتىسىلەر. ئۇ چاغدا مېنىڭ ئىلكىمدىكى قايسى جايلارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىمەن دېسەڭلار ئىختىيار سىلەردە بېلىدۇ. كۆپ ئۆتمەي چەكسىز بايلىق ئىچىگە پاتىسىلەر، تارتقان زىيانىنىڭ ئورنىنى تېلىدۇرۇپ، دېگىز ئاتلاپ كەلگەن چەت ئەل سودىگەرلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بايلىرى بېلىسىلەر. باشقا ئىلتىماسىڭلار بارمۇ - يېرىق؟ — دېدى باتۇخان.

— كېمىلىرىمىزدىن ئەنسىرەيمىز. شەۋكەتلىك لەشكەرلىرىڭ پالتا بىلەن چېپىپ ئوت يېقىشقا باشلىدى. يەنە بىر ئىلتىماسىمىز، بۇ شەھەر ئىنتايىن مۇھىم، شۇڭا شەھەرنى جۇملىدىن بىزنىڭ دۇكانلىرىمىز بىلەن كېمىلىرىمىزنى بۇزماسلىق تەرىپىدا بۇيرۇق بەرسەڭ، — دېدى.

سودىگەرلەرنىڭ ئاخىرقى ئىلتىماسىنى ئاڭلىغان باتۇخانىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ، مۇشتۇملىرى تۈگۈلدى.

— سىلەر ئۆزۈڭلارغا مۇناسىۋەتلىك بېلىغان بۇلغار، مۇم، مېۋىلەرنى توغرىسىدا سۆزلەڭلار. لېكىن مېنىڭ قېشۇنلىرىم بىلەن چاتىقىڭلار بېلىسۇن. ئېتىلغان ئوق كەينىگە يانمايدۇ. شەھەرنى ئېلىڭلار دەپ بۇيرۇق بەرگەندىن كېيىن، شەھەرنى تەلتۆكۈس ئېلىپ بېلىغۇچە، ئۇلارغا مېنىڭ سۆزۈم ئۆتىمەيدۇ. لەشكەرلەر ئۇلۇغ بېۋىسىز قالدۇرۇپ كەتكەن «قېشۇن» ئانۇنى بويىچە شەھەرنى ئوچ كېچە - كېندۈز تالاشقا ھەتتا شەھەرنىڭ كۈلنى كۆككە سېرىۋېتىشقا ھەقلىق. بۇنى ئۇلار ئوبدان

بىلمىدۇ، بۇ چاغدا ھەرقانداق كىشى ئۇلارنى نېرى تۇر دېيەل مەيدۇ، ئويۇن - تاماشىسىنى بۇزالمايدۇ. ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، شەھەردە تىرىك لەشكەر قېلىشقا رۇخسەن قىلىنمايدۇ. مۇبادا، شەھەردە يۈرگەن بىرەر نۆكەر سېزىلسە، ئۇنىڭ كاللىسى تىنىدىن جۇدا قىلىنىدۇ. بىزنىڭ تەرتىپىمىز ئەنە شۇنداق... بەس! ئەمدى كېتىۋەرسەڭلار بولىدۇ، — دەپ باتۇخان سۆزىنى بىراقلا ئۈزدى.

سودىگەرلەر نېمە دېيىشىنى ۋە نېمە قىلىشىنى بىلمەي بىر - بىرىگە قاراپ تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا نەزەر - كەرەزەك كېلىپ ئۇلارنى بىر تەرەپكە قاراپ باشلاپ كەتتى.

— يۈرۈڭلار، تېزرەك بېرىپ غوجىداردىن خانىمنىڭ بېرەمەن دېگەن جۇۋىسىنى ئېلىۋېلىڭلار، سۆزىدىن يېنىۋالمىسۇن يەنە، — دېدى ئۇ كېتىۋېتىپ.

— بايىقى ئادەم نېمىدېگەن ئەقىللىق كىشى، - دېدى باتۇخان سۆزىتايغا قاراپ.

— شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىنتايىن خەۋپلىك، — دېدى قايتىپ تۈرۈلگەن سۆزىتاي.

كىچىككىنە مەشكاف شەھىرى بىرنەچچە كۈنگىچە تېخىچە ماي كۆيدى. ياغاچ ئۆيلەر تۇتاش يېنىپ، ئاسمانىنى قارا تۇتۇن قاپلىدى. شەھەر ئاسمىنىدا قاغىلار نەگە قېنۇشنى بىلمەي ئەنسىز قاقىلدىشىپ ئۇياقتىن - بۇياققا ئۇچۇپ يۈرەتتى. قېرىغان بۇزىدىغان ئەسۋابلار قامالىنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلدى. بۇزۇلغان ئورۇنلاردىن موڭغۇللار قىستىلىشىپ شەھەرگە قاراپ ئاقماقتا ئىدى.

«بۈيۈك بېۋىسىز چىڭگىزخان بىزگە يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن «قېشۇن» قانۇنىدا بۇيرۇق شۇنداق! ئۇر، يىقىت، ئايمايلا ئۇر، يىقىت! موڭغۇللار! قى، قۇۋ، قى، قۇۋ» دەپ تاتارلار چۇقان

سېلىپ ئالدىغا يۆلۈققان ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوستىدىكى كىيىمىنى يەشتۈرۈۋالاتتى. ئۇلار شەھەرنىڭ تار كوچىلىرىنى پۈتۈنلەي ئارىلاپ، ئۆيمۇ - ئۆي تىنتىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. كۆيۈۋاتقان ئۆيلەرنىڭ يېنىغا كېلىشكە بولمايتتى. كوچا لۇڭ يالقۇن تەپتى ئادەم بەدىنىنى قىزدۇرۇپ كۆيدۈرەتتى. تۇنۇن كىشىنىڭ كۆزىنى ئېچىشتۇرۇپ، نەپسىنى بوغاتتى. ئولجىغا غەرق بولغان تاتارلار شەھەردىن تېزرەك چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئالدىرىشاتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئايالىرىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى. بەزىلەر بۇلسا نارسىدە بالىلارنى ھارۇنغا سېلىپ ئېلىپ كېتىۋاتاتتى. بەزىلىرى بۇلسا قوللىرى ئارقىغا قىلىپ باغلانغان تۇتقۇنلارنى دۆشكەلەپ سۆرەپ يۈرۈشەتتى.

شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلار ئىككى كۈن تاتارلارنىڭ قولىدا بۇلدى. ئۇلار خىيالىغا كەلگەننىڭ ھەممىسىنى قىلدى. كىرمىگەن ئۆي، ئاختۇرمىغان تۆشۈك قالمىدى. كىرىكى يوق دېگەن تۇتقۇنلارنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈپ كېتىۋەردى.

ئۇچىنچى كۈنى تاتارلار بۆلەك - بۆلەك بولۇپ يىغىلىشقا باشلىدى. ئەتراپتىن ئوتۇن يىغىپ، ئۇرۇشتا ئۆلگەن لەشكەرلىرىنى سەرجان قىلىپ تىزىپ ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈۋەتتى. پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان مەشكافتا يەنە گۈلدۈرلەپ ئوتلار يېنىشقا باشلىدى. تاتارلار قۇلۇن، تاي گۆشلىرىنى ئوتقا قاقلاپ ئولتۇرۇپ يېيىشتى، ۋارقىراشتى. بەزىدە ئاجايىپ مۇڭلۇق ناخشىلارنى ئېيتتى. ئارىلاپ يۆلداشلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ «خوش! خوش!» دەپ ۋارقىراپ قويياتتى.

ئەتىسى تاڭ سەھەردە تاتارلار كۆزىنى ئېچىپ يۇمغۇچە كۆزدىن غايىب بولدى. ئەمدى بۇ يەردە تاتارلاردىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. بۇ چاغدا نېۋىپوكوي دەل ئۆزىگە ئوخشاش ئورۇق، قىرچاڭغۇسىنى چاڭغا قوشۇپ، ئۆلۈكلەر دۆۋىلىنىپ كەتكەن

ئۇ قاتقا ئۆتتى. چالنىڭ چانىسى يۈل ئۈستىدە قېتىپ ياتقان جەسەتلەرگە ماڭدامدا بىر تېگىپ، خۇددى زارلانغاندەك غىچىلدايتتى...

نېۋىپوكوي بەزىدە تېختاپ، يۈل ئۈستىدىكى ئۆلۈكلەرنى سۆرەپ بىر چەتكە چىقىرىپ قويماقچى بولاتتىيۇ، لېكىن يالغۇز چامى يەتمەيتتى. «قارا يەر ئۆلۈكلەرنى باغرىغا چىڭ بېسىپ قويۇپ بەرگىسى يوق» دەپ غودۇڭشۇپ قويۇپ يەنە ئالدىغا كېتىپ قالاتتى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇنىڭغا بىر چال بىلەن بىر يىگىت قوشۇلدى. چال ھەممە بالىلىرىدىن ئايرىلغانىدى. ياش يىگىت بولسا توختىماي كۆز يېشى قىلىپ، ئاشقىنىنىڭ جەستىنى ئىزدەيتتى.

— ئۆزۈڭنى ئاۋارە قىلىپ نېمە تېپالايسەن؟ — دېدى ئۇنىڭغا نېۋىپوكوي، — سۆيگىنىڭنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆردۈڭمۇ؟ گۇمان بىلەن ئۆزۈڭنى سەكىيارە قىلما. ئېھتىمال ئۇ قىزنى تاتار خانلىرى ئۆزىگە خوتۇن قىلىپ ئالغاندۇ.

— ئۆلگەنلىكىنى يۈرىكىم سەزگەندەك قىلىدۇ، — دەپ يىگىت تېخىمۇ ئەلەم بىلەن يىغلاپ كەتتى.

— يۈرىكىم سەزگەندەك تۇرىدۇ، دېگەنمۇ گەپمىكەن؟ قۇرۇق خىيال قىلماي، ماڭا يارەملەشكىن. بۇ ياتقان جەسەتلەرنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ تۇرۇپسەن، بۇلارنىڭ روھى كېچىدە دۇنيانى كېزىپ كېتىشتىن بۇرۇن يەرلىككە قويۇشىمىز لازىم.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆلۈكلەرنى مۇز ئۈستىگە سۆرەپ ئەكىلىپ، بىر ئورۇنغا يىغىشقا باشلىدى. بىر بۇردا نان چىقارمىكىن دەپ جەسەتلەرنىڭ جۇل - جۇل كىيىملىرىنى ئاختۇرۇپ چىقىشتى. ئاندىن ئۇلارنى سەرجان قىلىپ تىزدى. ئۆلۈكلەرنىڭ

ئەچىدە بىرنەچچە تاتارلارنىڭ جەستىمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنى كۆرگەن نەۋرىكەي چىقۇنۇۋېتىپ ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلاپ:

— ئەمدى ئۆزئارا ماجرا قىلىشمائىلار ، يېقىندا قار ئېرىپ، دەريانىڭ سۈيى تاشقاندا، سۇ ھەممىلارنى كۆپكۆك دېڭىزغا ئېلىپ كېتىدۇ. سىلەر شۇنچىۋالا كۆپ تۇرسائىلار، ھەممىلارغا قانداقمۇ قەبرە قېزىپ بېرالايمەن، — دېدى ئۇ ئۆلۈكلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ.

يەتتىنچى باب

قۇلقانخان كالومنا تۈۋىدە

مۇغۇللار كالېمنا① قامىلىنى قېرىشاپ، ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شەھەرنىڭ ياغاچتىن ياسالغان قېرىغىنى شەھەر ئاھالىسىنىڭ نەزەرىدە ھەرقانداق دۈشمەن ئالالمايدىغان مۇستەھكەم قامال ئىدى. ئۇنىڭ تۆمۈر دەرۋازىلىرى ھەم يېپىلغان، شەھەر ئاھالىسى قېرىغان ئۈستىگە چىقىپ ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان ناتونۇش كىشىلەرنىڭ تۈپ - تۈپ بېلۈپ شەھەرنى ئايلىنىپ چېپىپ يۈرگەنلىكىگە غەرەپ بىلەن ھەممەيلەن قارايتتى. ئۇلارنىڭ ئاستىدىكى كۈچلۈك ئەدما پاكار ئاتلىرى، ئالدىغا ئۇچرىغان دۈمپەش، چاتقاللاردىن ئەپچىلگىنە سەكرەپ ئۆتۈپ، يانىڭ ئوقىدەك تېز يۈگۈرەيتتى. بەزىدە تۇساتتىن

---

① كالومنا ئۆز زامانىدا كۆچمەنلەرنىڭ ھوجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئالدىنقى سەپكە سېلىنغان قامال بولۇپ. رەزان كىنەزىگە قارايتتى.

چىپچىمده توختاپ، بىر ئورۇندا ئويناقشىپ تۇراتتى ـ ده، ئاندىن يەنه باشقا بىر تەرەپكه قاراپ قۇيۇندەك چىپسپ كېتەتتى.

بەزىده تۆمۈر دەرۋازا غىچىلداپ ئېچىلىپ، شەھەردىن لەك ـ لەك رۇس لەشكەرلىرى دالاغا ئېتىلىپ چىقاتتى ـ ده، قېرغان تۇۋىده تېپىلىشىپ تۇرغان مۇڭغۇللارنىڭ كەينىدىن قوغلايتتى. چۈنكى شەھەر قېماندانىنىڭ «تىل تۇتۇپ كېلىڭلار» دېگەن بۇيرۇقى بار ئىدى. لېكىن مۇڭغۇللار قېرىلغا ئاسان چۈشمەيتتى. ئۆزىگه خەۋپ كەلگەنلىكىنى هېس قىلغان هامان تەرەپ ـ تەرەپكه پىتىراپ قاچاتتى ۋە مۇنداق قېچىشنى ئانچه هار ئالمايتتى. رۇس قېرىنلىرى شەھەردىن يىراقلاپ كېتىشتىن ئەنسىرەيتتى. قېماندانمۇ «ئەگەر شەھەردىن يىراقلاپ كەتسەڭلار تېزاقتا چۈشۈپ قالىسىلەر» دەپ ئۇلارنى ئاگاهلاندۇرغانىدى.

تاتارلارنىڭ بەزى يۈرەكلىك ئەزىمەتلىرى دەل دەرۋازا ئالدىغا كېلىپ، قورغان بېشىدىكى كالوىنا هېمايىچىلىرىغا قارىتىپ ساداقتىن ئوق ئۇزەتتى. مۇڭغۇللارنىڭ ئوقى ئۇزۇن بولۇپ، پېلاتتىن ئۆتكۈر ئۇچ بېكىتىلگەنىدى. تاتارلارنىڭ ئاتقان ئوقى زايە كەتمەيتتى. ئەگەر ئادەمگه تېگمىدىغان بېلىسا بەدەننى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى.

قېرغان ئۈستىدىكى ياشانغان بىر نۆكەر مۇڭغۇللارنى تىللاپ تۇرۇپ، بەدىنىگه سانجىلغان ئوقنى سۇغۇرۇۋالدى، ئۇنىڭ جاراهىتىدىن شۇرقىراپ قان ئېقىشقا باشلىدى.

كىشىلەر هېلىقى ساداق ئوقىنى هەيران بېلىپ، قېلدىن ـ قېلغا ئېلىپ كۆرۈشتى. ئۇلار، مۇڭغۇللار ساداق ئوقىغا لايىدىن ياسالغان ئۇشتەك باغلايدىكەن. ئۇلار: «بۇنى ئوق ئۇچقانىدا چىقىراپ كىشىلەرگه هەيۋه كۆرسىتىش ئۈچۈن ئالاهىده قىلغانىكەن» دېيىشتى.

شامالدەك يۈگۈرەك ئاتلارغا مىنگەن بىر تۈپ تاتار چەۋەندازلىرى ئات ئويناتتىپ، شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇياقتا مېڭىپ، قورغاندىكىلەرنى مازاق قىلىپ، تېرىكتۈرۈپ، جەڭ مەيدانىغا چاقىردى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى — قامال ئىچىدىكى ھېمايىچىلەرنى سىرتقا چىقىرىپ ئەپلەپ تۇتۇش ئىدى. كالۇمنا يىگىتلىرى قىزىپ كېتىپ ، قورغاندىن سىرتقا چىقىرىشقا ئىجازەت سورىدى، لېكىن كۆپىنى كۆرگەن تەجرىبىلىك سەركەردە:

— تېخى ۋاقتى بار، قۇۋۇ تاتارلارغا ئىشەنمەكلار، ئۇلار سىلەرنى ئالداپ تۇتۇشنىڭ قەستىدە، — دەپ ئۇلارنى توسۇپ قويدى.

كالومنا قورغىنىنىڭ مۇداپىئەسىگە يىرمەي گىلەمبۈيۈچ دېگەن كىشى قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇ قىپچاقلار بىلەن بىرلىغان ئۇرۇشلاردا داڭ قازانغان. ئۇنىڭغا بۇيرۇك كىنەزنىڭ ئوغلى ۋىسۋالود كېتۈرگىنىچ بىلەن رومان ئىنگىزارىنىچ ئىككىسى يارەملەشتى. رومان ئىنگىزارىنىچ تاتارلار رەزانىنى ئالغاندا قېچىپ قۇتۇلغانىدى. بۇ ئىككىسى ئىككى توپ قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلدى. ۋىسۋالود كىنەز — سۇزدالى قوشۇنىغا، رومان— رەزاندىن قېچىپ چىققان لەشكەرلەردىن تۈزۈلگەن قوشۇنغا باش بولدى.

تاتارلار گەرچە شەھەرنى قورشىۋالغان بولسىمۇ،لېكىن تاتار لەشكەرلىرىنىڭ سانى شەھەر ئاھالىسىنىڭ سانىدىن كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇڭا ۋىسۋالود بىلەن رومان ئىككىسىنىڭ تاتارلار بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشقۇسى كېلەتتى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئالدى بىلەن شەھەر ئەتراپىدىكى تاتارلارنى يېڭىپ يۇرەك توختاتقاندىن كېيىن، نېرىدىكى قالغان لەشكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىش ئىدى.

قۇماندان ھەرقايسى تۈپنى يۈزدىن قىلىپ، جەمئىي ئون بۆلەك ئوق-دورا تەييارلىدى ھەم ئۇلارنى تاغ سەھەردە ھەممە دەرۋازىدىن بىر ۋاقىتتىلا ئېتىلىپ چىقىپ، دۈشمەنگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئۇلارغا:

— تاتارلاردىن «تىل» تۇتۇپ كېلىڭلار. ئۇنىڭدىن تاتارلارنىڭ نەچچىلىك قۇشۇنى بار ئىكەنلىكىنى، كالۇمنا ئېغىز-ئېغىز قايسى خانىنىڭ تۇرغانلىقىنى، باشقا خانلارنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ كالۇمناغا كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقىنى بىلىش كېرەك. «تىل» ئالماي قايتقۇچى بۇلىمايدۇ، — دەپ كەسكىن بۇيرۇق بەردى.

كالۇمناغا قۇرشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقان قۇشۇننىڭ سەركەردىسى بۈيۈك چىڭگىزخانىنىڭ كەنجى ئوغلى ياش قۇلقانخان ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا! بىر تۈمەن تاتار ھۆكۈمۈل لەشكىرىدىن باشقا، بايانداركانىنىڭ بەش مىڭ قىپچاق قۇشۇنى ۋە باشقا تاتار قەبىلىلەردىن قۇرۇلغان بىر تۈمەن قۇشۇنى بۇلۇپ جەمئىي يىگىرمە بەش مىڭ كىشىلىك قۇشۇنغا ئىگە ئىدى. لېكىن پۈتۈن قۇشۇن كالۇمناغا كەلمىگەن، بىر قىسمى سۈزدالى زېمىنىدە پىتىراپ، ئورمان ئىچىگە كىرىپ كەتكەن، خەلقتى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بىلەن بەنت بۇلۇپ كەتكەنىدى. بىر ئاي ئىچىدە ئۇلار چۈڭ - كىچىك ئون تۆت شەھەرنى كۆيدۈرۈپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

قۇلقانخان كالۇمناغا تازا قاتتىق سۇغۇق بۇلۇۋاتقان كۈنلەردە يېتىپ كەلدى. ئۇ يۈرۈش قىلغاندا ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ يۈرىدىغان كىگىز ئۆيلەرنى دەريانىڭ شەھەرگە ئۇدۇل ئۇرىدىغان قىرغىقىدىكى قېلىن ئورمانلىقتا تىكتۇردى. بۇ يەردىن كالۇمناڭ يۇغان -

يوغان لىم ياغاچلار بىلەن قېرىشالغان ئېگىز قېرىغىنىنى، مۇس تەھكەم تۆمۈر دەرۋازىسىنى، قاماللى ئۇستىدە بۇرگەن نۆۋكەرلەر ىنى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. مۇز پارچىلىرى ئۇستى - ئۇس تىگە مىنگىشىپ قېتىپ كەتكەن دەريانىڭ كەڭ ساھىلى خۇددى ئىنسانلار دۇنياسىدىن خالى ھالدا يىگانە تۇرغاندەك غەمكىن كۆرۈنەتتى. بۇنداق كەڭرى تۈزلەڭلىك سىرقۇش قىلىشقا ۋە نۇرغۇن قېشۇننىڭ ھەربىكەت قىلىشىغا ئىنتايىن قولايلىق ئىدى.

دادىسى چىگگىزخانەك بەستلىك كەلگەن قۇلقانىخان كىگىز ئۆينىڭ يېنىدا تۇرۇپ، قاماللدىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇراتتى. بۇ قاماللىڭ ئۈچىگە چېڭ سىناق ئىدى. ئەگەر ئۇ بۇ قامالنى ئالالىسا، ئۇنىڭ داڭقى چىقىپ، قەھرىمانلىق شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كېتەتتى. گەرچە ئۇنىڭ چىرايىدىن ھازىر جىددىيلىك ئالامىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولمىسىمۇ، ئەما ئۇ ئىچ - ئىچىدىن شەۋكەتلىك غەلىبىگە ھۇيەسسەر بولۇشقا تەقەززا ئىدى. بىراق ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ نېرى تەرىپىدە شېرىن خىيالىغا قارا سايە تاشلاپ تۇرغان ئەندىشىمۇ يېڭى ئەمەس ئىدى.

«يېشىم ئون تۆققۇزغا كەلدى — دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە. — لېكىن ھازىرغىچە بىرەر چېڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىدىم. دادامۇ مېنىڭ يېشىمدا ئادەتتىكىدەك ئونبېشى ئىكەن. ھەتتا ئون لەشكەرنىمۇ باشقۇرالماي تېزىتىۋېتىپتىكەن. دادام بىر قېتىملىق جەڭدە تۇتقۇنغا ئېلىنىپ، دۇشمەنگە قۇل بولغان. بۇيىنىغا قۇۋۇق سېلىنىپ ئەتىدىن - كەچكىچە ئېغىر ئەمگەك قىلىپتىكەن. كېيىن بىر تۆمۈرچى ئۇستىنىڭ دۇكىنىدىمۇ ئىشلەپتۇ. ئۇ ئىنتايىن رەھىمسىز ئادەم ئىكەن. دادام ئەتىدىن- كەچكىچە بازغان ئۇرۇپ، چارچاپ قالغۇدەك بولسا، نازارەتچىلەر قامچا بىلەن ساۋايدىكەن. ئۇنىڭغا قارىغاندا مەن ھۆكۈ-

ھۆم يۈرۈپ تۇرغان قۇدرىتى كۈچلۈك قۇلقانخان ئەسمۇ! پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمرىنىڭ تۇغلىمەن. نەسلىڭ ئېسىل ئاتلىرىم بار. قېلۇمدا يىگىرمە بەش مىڭ نۆكىرىم بار. ئۇلار قېلۇمنى شىلتىگەن يەرگە يېتىپ بارالايدۇ. مەن قۇلقانخان دادامنىڭ ئارزۇسىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئەڭ ئاخىرقى دېگىزغىچە يېتىپ بېرىپ، پۈتۈن جاھاننى بۈيۈندۇرۈمەن. لېكىن بۇ ئىشىمغا تەسەۋۋۇق قىلىدىغان ئادەم كۆپ. بىرىنجىسى، كۈيىك خان. مەقسىتىمگە يېتىپ غەلىبە قىلغىچە ئۇنىڭ بىلەن دوست بېلۇشۇم كېرەك. ئەڭ يامىنى باتۇخان. ئۇنى نېمىشقىمۇ جاھانگىر سايلاپ قويۇشقاندۇ؟ بىر كۈنى ئۇ ئىشى ئوڭ كەلمەي ياۋدىن يېڭىلسە، «باتۇخان قېلىدىن ئىش كەلمەيدىغان ناچار ئادەم» دەپ جاكالاپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ كۆزدىن يوقىتىش كېرەك. كەينىدىنلا كۈيىك خاننى كۆزدىن يېقىتىش لازىم. لېكىن ھازىر ھەممىدىن مۇھىمى كالىمنا تۇۋىدە قىپقىزىل قان بىلەن قەھرىمانلىق شەجەرىسىنى يېزىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش. نۆكەرلەرگە كەڭ قېللۇق بولۇپ، ئۇلارنى مال دۇنياغا غەرق قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئۆز شۆھرىتىمنى ئاشۇرۇشۇم كېرەك. ئەگەر مەن ئۇلارنى رازى قىلالىسام، ئۇلار ئەمەلىيەتتە مېنى ھىمايە قىلىدۇ. ئەل ئىچىدە ئابرويۇم ئۆسىدۇ. كېيىن ئۇلار مېنىڭ خاقان بولۇپ سايلىنىشىم ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدۇ...».

بايانداركان ئۆزىنىڭ بەش مىڭ قىپچاق نۆكىرى بىلەن قۇلقانخانىنىڭ قېشىغا ئىدى. ئۆزلىرىنى پاك مۇسۇلمان دەپ ھېسابلايدىغان بۇ قىپچاقلار مۇڭغۇل - تاتار قېشىنلىرىدىن ئايرىم قېنالغۇ ھازىرلايتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆك سەلىملىك، بىلىگە كۆك يىپەكتىن بەلباغ باغلىغان سىيىتلار① مۇ

---

① سىيىت — ئۆزىنى مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ نەسلى بىز دەپ ھېسابلايدىغان كىشىلەر.

بار ئدی. ئۇلار قىپچاقلارغا مۇسۇلمان دىنىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى، جەڭ مەيدانىدا ئادەم ئۆزىنى قانداق تۇتۇش لازىملىقىنى، غازات يولىدا شېھىت بولغانلارنىڭ ساۋابى توغرىسىدا ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىغىچە ۋەز ئېيتاتتى. ئۇلار دائىم كاپىرلارنى قىرىڭلار! غازات يولىدا قۇربان بولغانلار شېھىت بولىدۇ. ئۇلارنىڭ روھى جەننەتتىن ئورۇن ئېلىپ، ھۇر ـ غىلمانلار ئىچىدە پاراغەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ» دېگەن سۆزلەر بىلەن ۋەزلىرىنى ئاخىرلاشتۇراتتى.

مۇسۇلمان قوشۇنلىرى سۇنىنى ۋە شىئە دېگەن ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنەتتى. قىپچاقلار ــ سۇنىنى مەزھىپىگە، پارىس تىلىدا سۆزلەيدىغان ئىران نۆكەرلىرى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ ئىدى. قوشۇن تەختاپ بىرنەچچە كۈن تۇرغان قوناللىغۇدەك سۇنىنلەر بىلەن شىئەلەر ھەرگىز بىر داستىخاندا تاماق يېمەيتتى. ھەرقايسى مەزھەپتىكىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم قازان ئاساتتى. شىئە مەزھىپىنىڭ تەقۋادارلىرى گۈلخان يېنىدا ئولتۇرۇپ، نۆكەرلىرىگە ئەينى زامانلاردا تاغ ئاستىغا كىرىپ غايىب بولغان «بەندىلەر تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈۋاتقان» مەدى دېگەن ئادەم يەر يۈزىگە قايتىپ چىقىدىكەن دەيتتى.

ــ يەر يۈزىدە ياۋۇزلۇق، زۇلۇق ـ زومبۇرلۇق چېكىگە يەتكەندە مەدى يەر يۈزىگە چىققۇدەك. ئۇ چاغدا پۈتۈن دۇنيا ـ غا ئادىللىق ئورناپ، باي بىلەن گادايىنىڭ پەرقى تۈگەپ، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

شىئە مەزھىپىدىكى لەشكەرلەر بۇنداق سۆزلەرگە بەكمۇ ھېرىسمەن ئىدى. شۇڭا سىيت يېنىغا كېلىپ قالسا ئوت يېنىۋاتقان بولسا، گۈلخان ئەتراپىدىن، تاماق يەۋاتقان بولسا، داستىخاندىن بىر كىشىلىك ئورۇن بېرەتتى. ئۇنىڭدىن:

ــ مەدى يىراق ئەللەرگە كېتىپ قالغانمىدۇ؟ مەريەم

ئانىنىڭ ئەمچەكىنىڭ سۈتى چۈشكەن خاسىيەتلىك قۇدۇقنى قانداق تاپقىلى بولىدۇ؟ــ دەپ سورايتتى. كىشىلەرنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا، ئاشۇ قۇدۇقنىڭ سۈيىنىڭ ئۈستىدە مەريەم ئانىنىڭ سۈتى خۇددى ئايدەك نۇر چېچىپ تۇرارمىش.

ــ بىر ئامال قىلىپ ئۇ قۇدۇقنى تېپىش كېرەك. ــ دېدى سىيىت مايلىق پولونى بەش قولى بىلەن ئاغزىغا سىلىۋېتىپ، ــ شۇ قۇدۇقتىكى مەريەم ئانىنىڭ ئاق سۈتىدىن چېچىلغان نۇرنى كۆرگەن كىشى ئۇ دۇنيادا دوزاخ ئوتىنى كۆرمەيدۇ...

قىپچاق نۆكەرلىرى بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن باتۇرلارنىڭ ئاجايىپ قەھرىمانلىقلىرى تەسۋىرلەنگەن جەڭنامىلەرنى ياكى قىپچاقلار ئىچىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن مىشەل پالۋان توغرۇلۇق ھېكايىلەرنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى. لېكىن ھەممىدىن قىزىقى تۆلەپبەرگەن يۈزبېشى توغرىسىدىكى چاقچاقلار ئىدى بولۇپمۇ پۇت - قولى باغلانغان تۇتقۇن رۇس يۈزبېشىنىڭ تۆلپارىدەك ئېتىنى مىنىپ قېچىپ كەتكەنلىكى ئېسىگە چۈشكەندە ھەممىسى كۈلۈپ، تۆلەپبەرگەنى ئىلگىرى - كېيىن ئەخمەق قىلاتتى. بەزىلەر كالومنا قورغىنىدىن چىقىپ يۈرگەن رۇس نۆكەرلىرىنىڭ ئىچىدە تۆلەپبەرگەننىڭ تورۇق ئايغىرىنى مىنىپ يۈرگەن بىر باتۇرنى كۆرۈپ تۇرۇپ، دېگەن بىر سۆز تارقالدى. شۇڭا ئۇدۇل كەلگەن كىشىنىڭ ھەممىسى تۆلەپبەرگەنگە ئاتىنى قانداق قىلىپ قولغا چۈشۈرۈش توغرىسىدا ئەقىل ئۆگىتەتتى.

تۆلەپبەرگەن بۇنداق كىشىلەرنى يىراقتىن كۆرگەن ھامان بۇرۇلۇپ كېتىپ قالاتتى. بەزىدە ئاچچىقىنى باسالماي چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، كۆزلىرىنى ئالايتىپ، ئۆزىنى مازاق قىلغان ئادەمنى يەۋەتكۈدەك قىلاتتى.

ــ پۈتۈن قوشۇنغا ئىچىدىن مېنىڭ ئېتىمدەك ئاتنى تاپ-

قىلى بولمايتتى، مەن ئۇنىڭ بىلەن قاناتلىقنىمۇ قوغلاپ يېتەتتىم. ئەمدى ئۇنى قانداق ئات بىلەن قوغلاپ يەتكۈلۈك؟ سەن خەق مىنىپ يۈرگەن سۆكال ئاتلار بىلەن ئۇنىڭ تۇيىقىدىن چىققان چاڭغىمۇ يەتكىلى بولمايدۇ، — دەيتتى ئۇ.

ئابدۇرۇسۇل موللا تۆلەپبەرگەنگە ھېسسداشلىق قىلغان بولۇپ:

— بۇ ئايالىلارنىڭ ياردىمىسىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ؟ — دېدى.

— نېمە ئۇچۇن؟ — دەپ قىپچاقلار ۋارقىراشتى.

— سېنىڭ كۆڭلۈڭدىكىدەك ئاتنى پەقەت قۇلقانخانىلا تېپىپ بېرەلەيدۇ. قۇشتىن ئىنتتىك. شامالدىن تېز يۈگۈرىدىغان ئاتلار ئۇنىڭ قولىدا بار. بىراق ئۇ ھاراق - شارابقا كەلگەن قوللۇق قىلغان بىلەن ئاتقا كەلگەندە، پىششىق نەرسە. ئەگەر سەن رۇس گۈزىلىدىن بىرنى تۇتۇپ كېلىپ قۇلقانخانغا تۇتساڭ، ئەنە شۇ چاغدا خان ساڭا تارتۇق ئۇچۇن دېگەندەك ئاتتىن بىرنى بېرىشى مۇمكىن، ئۇنىڭ ئېپى ئەنە شۇ.

— ماڭا تارتۇق قىلمىسىمۇ، ئېتىمنى قوغلاپ تۇتۇش ئۇچۇن بىر ئېتنى بېرىپ تۇرسىلا بوپلاتتىغۇ، — دېدى تۆلەپبەرگەن ئۇمچىيىپ.

— ئېھتىيات قىل، رۇسلار بۇ ئېتنىڭنىمۇ تارتىۋالمىسۇن، — دېدى موللا يەنە سۆز قىستۇرۇپ.

تۆلەپبەرگەن ئاخىرى قوپلقانخانىدىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. ئۇستىبېشىنى قار بېسىپ كەتكەن ئىككى مۇھاپىزەتچى مىلكە تەسلىكتە يۈز بېشىنى خانىنىڭ كىگىز ئۆيىگە كىرىشكە رۇخسەت قىلدى. ئوتتۇرىسىدىكى گۈلخانغا ئوتۇننى ئىنتايىن كۆپ سالغاچقا، ئۆي ھۆپپىدە ئىسسىپ كەتكەنىدى. تۆردە يۈلۈاس تېرىسىنىڭ ئۇستىدە بۈيۈك چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى

قۇلقانخان ئولتۇراتتى. خانىمنىڭ سۆل تەرىپىدە ئالتە مىڭبېشى قىستىلىشىپ ئولتۇراتتى. ھەربىرىنىڭ قېلىدا بىردىن ياغاچ چۆچەك بارئىدى. كىگىز پايپاق كىيگەن مالاي مۇڭغۇل باغلاق لىمق تۇرغان تۆرسۇقتىن چۆچەكلەرگە ھېلىدىن - ھېلىغا ئارزا دېگەن كۆچلۈك ئىچىملىكنى قېرىپ تۇراتتى. تۆلەپبەرگەن بېشىدىكى تۆلكە قۇلاقچىنى ئېلىپ، بېلىدىكى بەلبەغنى يېشىپ، بۆينىغا ئارتىپ، بوسۇغىدا ئىنتايىن ئەدەب بىلەن قىسىلىپ ئولتۇردى. (ئۇ چاغلاردا بەلبەغنى يېشىپ بۆينىغا ئېلىش، سېنىڭ يولۇڭدا جېنىم پىدا دېگەن مەنىنى بېرەتتى.) قۇلقانخان تەكەبۇرلۇق بىلەن ئەتەي ئۇنى كۆرمىگەنگە سېلىپ يېنىدىكىلەر بىلەن پاراڭلاشتى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇنىڭغا قاراپ:

— نېمە ئارزۇ - ئارمانلىرىڭ بار، تۆلەپبەرگەن باتۇر؟ تۆرگە چىقىپ ئولتۇرغىن، — دېدى ئىللىق چىراي كۆرسىتىپ.

— سېنىڭ يولۇڭدا جېنىم پىدا! مېنى بالايى - قازادىن ساقلاپ قالغۇچىسەن. شۇڭا سېنىڭدىن يارەم سوراپ كەلدىم. ئەگەر ماڭا يارەم قىلمىساڭ ماڭا كۆزۈمنى يۇمۇپ، ئۇرۇش قاينىمىغا كىرىپ، رۇسلارنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئۆلۈشتىن باشقا يول قالمايدۇ. ئەگەر دۇشمىنىمنى يېڭىپ، مەقسىتىمگە يېتىپ، ئېتىمنى قولۇمغا ئالالمىسام ئۇنىڭدىن ئۆلگۈنۈم ياخشى.

— نېمىدىن قايغۇرىسەن؟ — دېدى بۇ تەرەپتە ئولتۇرغان قېرى سەركەردە بورۇنتاي. بۇ قېرى چىڭگىزخاننىڭ تالاي ئۇرۇشلىرىدا داڭق چىقارغان تەجرىبىلىك قوماندانلارنىڭ بىرى ئىدى، — سەن تېخى ياش، ئەمدىلا خەلق ئاغزىغا چىقىپ غەيرەتلىك لەشكەر، قورۇقماس چارلىغۇچى دېگەن ناملارغا ئىگە بولغان يىگىتسەن. بەلنى قېيۇۋەتسەڭ بولمايدۇ، يولۇڭدىن قايتما.

— ئۇنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش بولۇپ قالدى. ھازىر

كىشىلەر ئالدىدا خارلىنىپ قالدىم. ھېچنېمە كۆرمىگەن نادان بالىلارمۇ مېنى مازاق قىلىدىغان بولدى. ئۇلاردىن زادىلا قۇتۇلالمايدىغان بولدۇم.

— مېنى نېمە قىل دەيسەن؟ — دېدى قۇلقانخان.

— ماڭا رەھىم قىلساڭ!... كالۇمنا قامىلىدىن سىرتقا چىقىپ يۈرگەن رۇس نۆكەرلىرى ئىچىدە مېنىڭ تۇرۇق ئېتىمنى مىنىپ يۈرگەن بىر كىچىك بالىنى كۆندە دېگۈدەك كۆرىمەن. ئۇنى ھەر كۆرگەندە ئىچىمگە ئوت كېتىدۇ. ئۇنى قايتۇرۇۋالالىمىغانلىقىمغا بەكمۇ ئۆيىلىمەن. پەقەتلا چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى...

— لەشكەرنىڭ ئېتىنى دۇشمەن تارتىپ مىنىۋاپتۇ. دېگەن ئىنتايىن نومۇس گەپ! ئۇنى دەرھال تارتىۋېلىشىڭ كېرەك.

— سەن لەشكەرلەرنىڭ نېمە خىيالدا ئىكەنلىكىنى بىر قاراپلا بىلىۋالىسەن. ھازىر مېنىڭ نېمە ئۇچۇن كەلگەنلىكىمنى ئېيتمىساممۇ ئوبدان چۈشىنىسەن.

— ھەممىنى چۈشەندىم سادىق خىزمەتكارىم! ھەي، ماۋۇ تۆلەپبەرگەنگە ئارزا قۇيغىن. ئۇ يۈگەنسىزرۇسقاھەممىزبىرلىكتەھۇجۇم قىلايلى...ئۇنى قۇرشاۋغا ئېلىپئاتنىمۇ، ئۆزىنىمۇتىرىكقولغا چۈشۈرۈش كېرەك. ئۇنى سەن يېنىڭغا مېنىڭ ئادەملىرىم ئىچىدىن تاللاپ تۇرۇپ قىرىق يىگىت ئالغىن. ئۇلار مېنىڭ ئاتاقلىق يۈگۈرۈكلىرىمگە مېنسۇن، سەن ئۇلارنى دەريا ياقىسىغا ئاپىرىپ ھەر ئۈچ يۈز قەدەم يەرگە تۆتتىن ئادەمنى قويىسەن. رۇسلار دەرۋازىدىن چىققاندىلا، مېنىڭ يۈزلۈكۈم ئۇلارغا ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ، بالىنى توپتىن ئايرىۋالىدۇ. بۇ چاغدا مۆكتۈرمىگە قويغان ئادەملەر سالمىلىرىنى تەييارلاپ ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلايدۇ. ئۇ دەريانى بويلاپ قېچىشقا باشلىغاندا ھەر ئۈچ يۈز قەدەمدە ئاتلىق تۆت يىگىت قوغلىغۇچىلارغا قوشۇلۇپ ماڭىدۇ. ھەر قانداق يۈگۈرۈك ئات بولسىمۇ بۇنداق قوغلاشقا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئۇ ئات يۈ-

گۈرۈپ هالىدىن كەتكەندە تۇتۇش ئوڭاي ئىش...
— ياشاپ كەت! سېنىڭدىن ئارتۇق ئادەم يوق. سېنىڭ دىن ئېشىپ كېتىدىغان مەرد يوق، — دەپ تۆلەپبەرگەن خۇدى خوتۇنى ئوغۇل تۇغقاندەك خۇشال بولۇپ كەتتى.
— ئەنە شۇ چاغدا ئۇ بالىدىن جاۋابنى ئۆزۈم ئالىمەن، سەن ئۇنى راستىنى ئېيتقۇزۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ دۇمبىسىگە قىزىتىلغان تۆمۈرنى سانجىپ تۇرىسەن. بۇ يۈرۈشكە چىققىش ئۈچۈن ساڭا تاللانغان ئاتلىرىمدىن بىرنى بېرەي.
— ئۆمرۈم بويى سېنىڭ قۇلۇڭ بولاي! شۇ كېپىڭ ئۈچۈن مال - دۇنيالىرىم ۋە جېنىم سېنىڭ بولسۇن! — دەپ تۆلەپبەرگەن يەرگە باش قويدى.

سەككىزىنچى باب

قورشاۋنى بۆسۈش

... تاپقۇر كىشى ئىدى ئول،
ئوقدانىغا سالدى قول.
قاتتىق تارتتى كىرىچنى،
پولات ئوقى ئالدى يول.

مەنزىل بويلاپ ئوق ئۇچۇپ،
نىشانىغا باردى يېتىپ.
قادالدى ئوق كانايغا،
يىگىت ياتتى قان يۇتۇپ.

(قەدىمكى زامان رۇس قوشىقى)

تورۇپكا كالۇمنىاغا كەلگەندە رومان ئىنگىۋاربۇچ كىنەز باشلىغان رەزان قوشۇنىمۇ يېتىپ كەلگەندى. ئۇ ئۆزىگە تاپ شۇرۇلغان ئىشنى ھەرقاچان ۋاقتىدا ۋە كۆڭۈل تىندۇرۇپ پۈتتۈرەتتى. شۇڭا كىنەز ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى ۋە دائىم ئۆز يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان چاپارمەن قىلغانىدى.

— تۇرۇپكىغا ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى تاپشۇرساڭمۇ ئورۇنداپ كېلىدۇ، — دەيتتى كىنەز رومان. — ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئوتقا سەكرەشتىنمۇ يانمايدۇ.

تۇرۇپكىنىڭ سۆيۈملۈك دوستى — ئۇنى تاتار تۇتقۇنىدىن قۇتۇلدۇرغان سۇمباتلىق تورۇق ئايغىر ئىدى. تۇتقۇندىن قېچىپ كەلگەندىن بېرى تۇرۇپكا بۇ ئاتنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ، بىر قېللۇق كۈتۈپ كەلدى. ئاتقا يەم ئورنىدا دائىم نان بېرەتتى. ئۆزى ئاچ قالغان چاغلاردىمۇ ئالدى بىلەن ئېتىنىڭ غېمىنى قىلاتتى. كالۇمنىادا ئاشلىق، چۆپ قىس بولغانلىقى ئۈچۈن ئات بىرئاز جۇدەشكە باشلىدى. خەلق مۇھاسىرىنىڭ قانچىلىك داۋاملىشىنى پەرەز قىلالمىغاچقا، ئاشلىقنى يېشۇرۇپ چىقارمايتتى. يىراق - يېقىندىن كەلگەن قاچاقلارنىڭ ھەممىسى كالۇمنانى پانام قىلغانلىقتىن شەھەر ئاھالىسى ئىنتايىن كۆپەيىپ، تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى. ئوزۇق يېتىشمىگەنلىك تىن خەلق ئات گۆشىنىمۇ يېيىشكە باشلىدى.

تۇرۇپكا ئېتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەۋپلىك ۋە جاپالىق بولسىمۇ يەنىلا شەھەر سىرتىغا چىقىپ ۋەزىپە ئۆتەشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ خۇرجۇنىدا دائىم ئارپا - سۇلۇ تەييار ئىدى.

تۇرۇپكا ئۇرۇشتا ئۆلگەن بىر موڭغۇلنىڭ سادىقىنى خەنمەت ئېلىپ ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەندى. ساداق ئوقىنى تېپىش قىيىن ئەمەس ئىدى. مۇڭغۇللار ھەر كىشىنى قامال ئۇستىدىكى لەشكەرلەرگە ئوقنى ياغدۇرۇپ تۇراتتى.

تۇرۇپكا تاغارغا ساماننى تىقىپ، ئۇنى تامغا ئېلىپ قو-
يۇپ ئات ئۇستىده كېتىۋېتىپ ئۇنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشنى
مەشىق قىلدى. ساداق ئېتىش ئۇنىڭ ئۈچۈن دەسلەپته ئىنتايىن
ئېغىر بىلىندى. چۈنكى تاغ ئۆشكىسىنىڭ ئەگرى مۈڭگۈزىدىن
ياسالغان تاتار سادىقىنىڭ كىرىچى ئىنتايىن چىڭ تارتىلغانىدى.
تۇرۇپكا دەسلەپته كىرىچنى ئوقنىڭ يېرىمچىلىك تارتالايتتى.
ئۇنداق ئېتىلغان ئوقنىڭ تېزلىكى ئىنتايىن ئاستا بولاتتى - دە،
يىراققا بارالمايتتى. مۇڭغۇللار بولسا سۈل قولىنى ئالدىغا تۈز
سوزۇپ، كىرىچنى تۇتقان ئوڭ قولىنى بولسا قۇلىقىنىڭ يېنى-
غىچه سوزۇپ ئەكىلىپ قويۇپ بېرەتتى. بۇنداق ئېتىلغان ئوق
ۋىزىلداپ ئۇچقان پېتى ھەرقانداق نەرسىنى تېشىپ ئۆتەتتى.
بارا - بارا تۇرۇپكىمۇ ئەنه شۇنداق ئاتىدىغان بولۇپ قالدى.
بىر كۈنى كىنەز رومان تۇرۇپكىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا
تۇرۇلۈپ يۆگەلگەن قىزىل لاتىنغا ئوراڭلىغان بىر مەكتۇپنى
بېرىۋېتىپ:

— ساڭا تۇرۇپكا، راستۇرۇپكا (چاققان) دېگەن ئىسىم
نى بىكارغا قويمىغان. ۋىسىۋالود كىنەز ساڭا ئىنتايىن مۇھىم
بىر ۋەزىپىنى تاپشۇردى. ئەتە تاتارلارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم
قىلماقچىمىز. دەھشەتلىك قىرغىن بولىدۇ. سەن شۇ پەيتتىن
پايدىلىنىپ دەريادىن ئۆتۈپ، قارىغايزارلىقنىڭ ئىچىگه قاراپ.
يۈرىسەن. ئېھتىمال تاتارلار ساڭا دىققەت قىلماسلىقى مۇمكىن.
ئورمان ئىچىگه كىرگەندىن كېيىن، ئوۋچىلار ماڭىدىغان سوق
ماق يول بىلەن شىمالغا قاراپ ماڭىسەن. ۋىسىۋالود كىنەز
خېتىده دادىسى بۈيۈك كىنەز گېئورگى ۋىسىۋالودوۋىچقا بىز-
نىڭ شەھەرگه داۋاملىق مۇداپىئە قىلىشىمىزنىڭ قىيىنغا چۈشۈ-
ۋاتقانلىقىنى، دادىسىنىڭ ياردەم بېرىشى لازىملىقىنى يازدى.
تاتارلار كالۇمناغا ئارقا - ئارقىدىن توختىماي كېلىۋاتىدۇ.

ئۇلار ئۇزۇنغا قالماي قالمالنى ۋەيران قىلىشى مۇمكىن. سەن كىرجاش، روستوۋ، ئوكىلىچ شەھەرلىرىگە قاراپ ماڭغىن. ئۇ يەرلەرگە تاتارلار تېخى يېتىپ بارالمىدى. يول بۇش. بىز يەنە ئىككى ئايغا بەرداشلىق بېرەلەيمىز. بىراق ئۇ ۋاقىتقىچە بۇيۇك كىنەز كېلىپ ياردەم قىلمىسا، بىرىمىز قالماي قىرىلىپ تۈگەيمىز، دېگەن گەپ. بارلىق ئۇمىدىمىز سېنىڭدە. سېنى بۇيۇك كىنەزنى تېپىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ بىزنى قۇتقۇزۇۋالىدۇ، دېگەن ئۈمىد بىلەن كۈتۈپ تۇرىمىز، — دېدى ئۇ.

ئەتىسى تاڭ سەھەر ۋاقتى. يەرگە ئەمدى يورۇق چۈشكەندە تولۇق قوراللانغان ئاتلىق نۆكەرلەر، شەھەرنىڭ تار كوچىلىرىدىن قىستىلىشىپ ئۆتۈپ قورغان دەرۋازىسىغا قاراپ ماڭدى.

يېنىدا كىنەزنىڭ ئوچ يىگىتى بار، تۇرۇپكىمۇ بۇ چاغدا دەرۋازا يېنىدا ھازىر بولغانىدى. بۇ ئوچ يىگىتمۇ تۇرۇپكىسىغا ئوخشاش كىنەزنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە تاتارلارنىڭ مۇھاسىرىدىن ئۆتۈپ ئوچ شەھەرگە مەكتۇپ يەتكۈزمەكچى ئىدى.

يېرىم كېچىدە قار - شىۋىرغان باشلانغانىدى. چىلبۆرىدەك ھۇۋلىغان مۇدھىش بوران ئۆي چېدىرلىرىنىڭ ئۈستىدىكى قارنى ئاتلىق نۆكەرلەرنىڭ بېشىغا قۇياتتى. نۆكەرلەرنىڭ ئىچىدە ساۋۇت كىيگەنلەر ئاز ئىدى. كۆپى تېرە جۇۋا كىيىپ ئوق ئۆتمەسلىكى ئوچۇن مەيدە ۋە بەللىرىگە قەلەي پارچىلىرىنى بېكىتىۋالغانىدى.

— نېمىنى كۈتىمىز؟ كۆزەتچىلەر دەرۋازىنى تېزرەك ئېچىڭلار! — دەپ كۆپچىلىك تەقەززا بولۇپ ۋارقىراشتى.

بۇ چاغدا دۇب ياغچىدىن ياسالغان دەرۋازىنىڭ داڭ باسقان ئىلغۇرلىرى غىچىلداپ دەرۋازىنىڭ ئىككى قانىتى ئېچىلىپ، توم قارائىغۇلۇق ئىچىگە يول ئاچتى. بۇ قارائىغۇلۇقنىڭ

ھەربىر قەدىمدە كىشىلەرنى ئەجەل كۈتۈپ تۇرغاندەك قىلاتتى. ئىلمەك قىلىچلىرىنى ئويناتىپ مىڭلىغان قىيىسىق كۆزلەر ھازىر تۇرغاندەك ئىدى. لەشكەرلەر دەرۋازىدىن چىقىپ دالاغا قاراپ ئات سالدى.

تۇرۇپكىنىڭ ئاستىدىكى تۇرۇق ئايغىر ئۆزىگە قامچا تەگكۈزمەيلا باشقا ئاتلارنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ كەتتى. قوشۇننىڭ ئالدىدا بىر توپ قوروقچىلارنىڭ مۇھاپىزىتىدە كىشەز رومان ئىنگىۋارىۋېچ كېتىپ باراتتى. قوشۇننىڭ مەقسىتى — دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى ئورماندا ياتقان تاتارلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ تەييارلىقى يوق ياۋنى قىرغىن قىلماقچى. تۇرۇپكا تېپتىن ئايرىلىپ ئەمدى ئۆز يولىغا چۈشكەنىدى. توساتتىن:

— موڭغۇللار ئالغا!... — دېگەن بىر قاتتىق ئاۋاز ھاۋادا ياڭرىدى.

نۇرغۇن ئاتلارنىڭ مۇز ئۈستىدىكى تاراسلىغان تۇياق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. تۇرۇپكا ھوشيارلىنىپ ئالدىغا قاراپ قارشى تەرەپتىن بىر تۈپ ئاتلىق نۆكەرلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇلار تۇرۇپكا بۇرۇن ئاڭلاپ باقمىغان بىر خىل تىلدا سۆزلىشىپ كېلىۋاتاتتى.

بۇنى كۆرگەن تۇرۇپكا ئىككىنچى تەرەپكە بۇرالغانىدى، ئۇ تەرەپتىمۇ ئاتلىق ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئاخىرى تۇرۇپكا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، بىلىنەر - بىلىنمەس بىر يالغۇز ئاياغ يولغا چۈشۈپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى. ئۇچقۇر ئات كىرىچتىن ئايرىلغان ئوقتەك كەتتى. تۇرۇپكا ئېتىنى سىلىق مۇزدا تېپىلىپ كەتمىگىدى، دەپ ئەنسىرەيتتى.

ھايت - ھۇيت دېگۈچە يان تەرەپتىن ئۇچ موڭغۇل ئېتىلىپ چىقتى. تۇرۇپكىنىڭ ئەتراپىدا ساداق ئوقلىرى ۋىژىلداپ ئۇچاتتى. تۇرۇق ئات ئالدىغا يولۇققان ئويمان - چوڭقۇر، مۇز،

دۆمپەشلەردىن سەكرەپ ئۆتۈپ توختىماي ئىلگىرىلەيتتى. تاتار-
لار قىيقاس - چۇقان سېلىپ خېلى يەرلەرگىچە كەينىدىن قوغ-
لاپ كەلدى - دە، يېتىشەلمەي يەنە كەينىدە قالدى. كەينى-
دىن كېلىۋاتقان قوغلىغۇچىلارنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن
تۇرۇپكا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ئاستا ماڭدى. بىر ئازدىن
كېيىن ئېتىنى توختىتىپ ئەتراپقا قۇلاق سېلىۋىدى، ئالدى تە-
رەپتىن كىشىلەرنىڭ سۆزلەشكەن ۋە ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازى
ئاڭلاندى. تۇرۇپكا دەررۇ ئېتىنىڭ بېشىنى باشقا ياققا بۇرىدى.
بىراق ئۇ ئاتلارنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ دالادا يوشۇرۇنۇپ تۇر-
غان بىر توپ موڭغۇلنىڭ دەل ئۈستىدىن چىقىپ قالدى.
بۇ چاغدا:

— تۆلەپبەرگەن! تورۇق ئېتىڭ ئۆزى ئالدىڭغا كەلدى!
تۇت ئەنە ئېتىڭ، — دېگەن خۇشال ۋارقىرىغان ئاۋازلار
ئاڭلاندى.

موڭغۇللار دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ، تۇرۇپكىنىڭ كەينى-
دىن قوغلىدى. ھەممىسىنىڭ مىنگەن ئاتلىرى يۈگرۈك ئاتلار
ئىكەن. ئۇلارمۇ تورۇق ئاتتىن قېلىشماي يۈگۈردى. كۆپ ئۆتە-
مەي ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى تورۇق ئاتقا بارغانىرى يېقىن
لاشقىلى تۇردى. تورۇق ئايغىر قۇيرۇندەك ئۇچۇپ، خەزەپ بە-
لەن يۈگۈرەيتتى. لېكىن ئۇ چارچىغانىدى. يۈگۈرۈش بۇرۇنقىسىغا
يەتمەيتتى، ئەلۋەتتە. قوغلىغۇچى بىلەن تۇرۇپكىنىڭ ئارىلىقى
بارغانىرى قىسقىراشقا باشلىدى. يەنە بىرنەچچە خۇلاچ ئارە-
لىق قالغاندا تۇرۇپكا كەينىگە بۇرۇلۇپ، قوغلاپ كېلىۋاتقان
كىشىنىڭ بېشىنى كۆزلەپ تۇرۇپ ساداقتىن ئوق ئېزدى. بۇ
چاغدا ھېلىقى ئادەم ئىككى قولىنى پۇلاڭلاتقانچە ئات ئۈستە-
دىن مۇللاق ئېتىپ چۈشتى. ئۇنىڭ كەينىدىن چېپىپ كېلىۋات-
قان موڭغۇللار:

— تۇغەشتۇق! تۇغەشتۇق! قۇلقانىخان ئۆلدى! — دەپ داد - پەرياد كۆتۈرۈشتى.

تورۇق ئات ئەمدى ئۇلاردىن ئۈزاپ كەتتى. موڭغۇللار كەينىدە قالدى.

تۇرۇپكا مۇز قېتىپ كەتكەن كىچىك بىر دەريانى بۇرۇلدى. بۇ دەريانىڭ بويىدىكى قېلىن تاللىق ئىچىدە رەسمى بىر يىل بار بۆلۈپ، بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى تۇرۇپكىغا بەش قۆلدەك تونۇش ئىدى. مۇشۇ يىلان ئىزىدىك تۆلغىنىپ ئاققان دەريانىڭ بېشى تۇرۇپكىنىڭ تۇغۇلغان يېرىنى پىرونوۋ بۆرنىڭ يېنىدىكى سازلىقتىن باشلىناتتى. ئات ئىچىنى سۇقۇپ ئېغىر نەپەس ئالاتتى. بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ ئاران يۇگۈرەيتتى. بىر ئازدىن كېيىن تۇرۇپكا ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ئۆز يۇرۇشى بىلەن ماڭدى. ئاز ماڭغاندىن كېيىن تۆختىدى. ئەتراپتىكى بۈك ئورمان قېلىن قار ئىچىدە قىشلىق ئۇيقۇغا چۆمگەندەك ھەربىكەتسىز ئىدى. ئاسماندىكى بۇلۇتلار تارقىلىپ ھاۋا سۈزۈلۈۋاتاتتى. شامال يالغۇز - يېرىم ئەمەن قۇرايلىرىنىڭ بېشىنى لىڭشىتىپ، ئۆز مۇڭىنى ئىرھار قىلاتتى.

«مەن نېمە ئۈچۈن پىرونۇۋ بۆرىغا قاراپ كېتىۋاتىمەن؟ — دېگەن ئوي ئۇنىڭ خىيالىدىن كەچتى، — شىمالغا ماڭمىدىغان يۆلنى تاشلاپ بۇ تەرەپتە نېمە ئىش قىلىمەن؟ ياكى ۋىشنياڭ كىنىڭ ئوينىاپ تۇرغان رەڭگار كۆزلىرى مېنى چاقىرۋاتامدۇ؟ ياق شىمالغا قاراپ ماڭغان يولۇمدىن موڭغۇللار قوغلاپ چىقتى. ھازىر مېنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېزام يىراق ئەمەس. شۇ يەرگە بارماي كەتسەم بولارمۇ؟ تىرىك قالغان بىرەر - يېرىم ئادەم بۆلسا، ئۇنىڭدىن نېمە ئىشلار بولغانلىقىنى بىلەرمەن».

چۈشكە يېقىن، ئادەم يۈرمەيدىغان خەتەرلىك يەرلەر يولۇقۇشقا باشلىدى. سازلىقلار كۆپكۆك مۇز بولۇپ قاتقان

بولۇپ، مۇز ئويۇلغان يەرلەر ئۇدۇق ئاغزىدەك قاريىپ تۇراتتى، ئۇنىڭدىن پۇرقىراپ هور كۆتۈرۈلەبتى. تۇرۇپكا ئېهتىيات بىلەن ئىلىك ۋە بۆكەنلەرنىڭ ئىزى بىلەن ماڭاتتى. ئەگەر قىلدىن قىيىق كەتسە، سازلىقنىڭ ئۆزىنى يۈتۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى.

بىرئاز يۈرگەندىن كېيىن پىرونوۋبورنىك چېتىدىكى يۇز يىللىق دۇپ ياغاچلىرى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ ئىللىق كۆرۈنۈپ كەتتى. بۇ دەرەخلەرنى ئۇ خۇددى ئۆزىنىڭ ئەڭ قەدىناس دوستىنى كۆرگەندەك قەدىرلەپ ئۇنىڭ يېنىغا سۆيۈنۈش هېسسىياتى بىلەن بارغاندى. ئۇ يەردىكى ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ چوقۇنۇپ كېلىۋاتقان يوغان ياغاچ بۇتنىڭ يەرده يابقانلىقىنى كۆردى. ئەهۋالدىن قارىغاندا يېقىندىلا بىر ئادەم ئۇنىڭ ئۈستىدىكى قارنى سۈپۈرۈپ تازىلىغان ئوخشايدۇ. يەرده بىر سۈپۈرگە تۇراتتى. ياغاچ بۇتنىڭ ئاسمانغا تىكىلىپ تۇرغان كۆزىدىن «مېنى نېمە ئۈچۈن يېقىتىۋەتتى، مېنىڭ نېمە گۇناهىم بار» دېگەن بىر سوئال چىقىپ تۇرغاندەك قىلاتتى.

ئەتراپتا يېڭىلا چۈشكەن نۇرغۇن ئىزلار كۆرۈندى. بۇ يەرگە خوتۇن - بالىلار كېلىپ تاۋاپ قىلىپ يۈرگەن ئوخشايدۇ. تۇرۇپكا ئېتىغا قامچا سېلىپ دەرهال دۆڭلۈك ئۈستىگە چىقتى.

يېزىدىكى ئۆيلەرنىڭ نۇرغۇنى كۆيۈپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت چەت ياقىسىدىكى بىرقانچە ئۆيلەرلا ساق قالغانىدى. «بۇنى كىم كۆيدۈرگەندۇ؟ بىچارە ئورمانچىلارنى مۇشۇنداق قاتتىق سوغۇقتا باش - پاناهسىز قالدۇغان قانداق ياۋۇزدۇر؟» دەپ ئويلىدى تۇرۇپكا.

ساۋېلى دېكاروسنىڭ ئۆيى بۇزۇۋېتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىدا قارا قۇرۇم باسقان يوغان قورساق پەچ تۇراتتى. ئەتراپ

تا چالا كۆيگەن يافاچلار قار ئاستىدىن دوغىسىپ چىقىپ قالغانىدى.

بىر چاغدا يىگىتنىڭ ئالدىغا بىر ئالا ئىت قاۋاپ يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇنى ئاڭلىغان بىرقانچە ئىتلارمۇ كەينى - كەينىدىن قاۋاپ چىققىلى تۇردى. «راستىنلا ماۋۇ مېنىڭ بويۇناق ئىتىمغۇ؟ بۇ تىرىك قاپتىكەن - ده» دېدى تۇرۇپكا. بويۇناق ئۆزىنىڭ ياش خوجايىنىنى تونۇپ، قۇيرۇقىنى شىپاڭلىتىپ ئەركىلەپ، ئات ئۈستىدىكى يىگىتكە سەكرەپ ئېسىلدى.

تۇرۇپكا كۆيۈپ قاپقارا كۆيە قاپلاپ كەتكەن كىچىك بىر ئۆيگە يېقىن كەلدى. بۇنىڭدا بۇرۇن زىۋياگا تۇرغانىدى. تۇرۇپكا ئۆينىڭ دېرىزىسىدىن يىلىنجىغان ئوت يورۇقىنى كۆرۈپ قالدى - ده، دېرىزىگە يېقىن كېلىپ ئاستا چەكتى:

— ئادەم بارمۇ؟ ئىشىكىڭلارنى ئېچىڭلار! مەن ئۆز ئادەم. — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ.

ئۆي ئىچىدىكى كىچىك بالىلارنىڭ ئۆزئارا شۇڭىلىشىپ:

— ئاپا، ئاچما! ئالدى بىلەن كىملىكىنى سوراپ ئاندىن ئاچقىن! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

بۇ چاغدا دېرىزىدىن:

— ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ نەدىن كېلىشىڭ؟ — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

— ئاۋازىمنى تونۇمىدىڭلارمۇ؟ مەن تۇرۇپكا، ساۋاقداش دوستۇڭلار. تىزرەك ئېچىڭلار. مەن بۇ يەردە كۆپ تۇرالمايمەن. يول ئۈستىدىن كەلدىم. ئازراق ئىسسىنىۋالغاندىن كېيىن كېتىمەن، — دېدى تۇرۇپكا.

ئىشىك غىچىرلاپ ئېچىلدى. زىۋياگانىڭ ئېگىز بويلۇق، ئورۇق كەلگەن ئايالى يىرتىق چەكمەنىسى سۆرەپ چىقىپ كەلدى - ده، تۇرۇپكىنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئېلىپ، لەپپىنىڭ ئاستىغا ئاپىرىپ باغلىدى

— چۆپ تېپىلارمىكىن، — دېدى تۇرۇپكا.

— ئازراق بار. ھازىر ئېلىپ كېلەي، ئەمدى ئۇنى كىمگە ساقلايمىز. بۇ دۇنيالمقتا بار بىر ئېتىمىز بىلەن بىر سىيرىمىزنى ياۋۇزلار سويۇپ يەۋەتتى. نېمىشقا تۇرىسەن، ئۆيگە كىرگىن.

بىقسىغان ئوتۇن بەزىدە كۆزىنى يۇمۇپ، بەزىدە لاپىلداپ يېنىپ ئەتراپقا قىزىل شولا چېچىپ تۇراتتى. زۇلياگانىڭ ئايالى ۋە ئۇنىڭ ئۇچ سېرىق باش بالىسى تۇرۇپكىدىن كۆز ئۇزمەي قاراپ تۇراتتى.

بەزىدە ئۇلار ئۇنىڭ ئۇستىدىكى كىيىمىنى، پولات دۇبۇلغىسىنى، پۇتىدىكى ئۇزۇن قونچلۇق قىزىل ئۆتۈكىنى سىلىشىپ باقاتتى...

— ئۇ ياۋۇزلار بۇ يەرلەرگىمۇ كەلدى. كۈتۈلمىگەندە خۇددى ئۇستىمىزدىن چاقماق چۈشكەندەك بولدى، — دېدى جۇدەپ قاقشال بېلۇپ قالغان ئايال، — خەلقنىڭ ئاشلىقىنى بۇلىدى، چۆپلەرگە ئوت قويدى، خوتۇن - قىز، بالا - چاقىلار-نىڭ ھەممىسىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كەتتى. ماۋۇ ئۇچ بالام ئۆي تۈۋىدىكى دۆۋىلەكلىك ئوتۇننىڭ تېگىگە مۆكۈنۈۋېلىپ ئامان قالدى. تاتارلار بۇلارنى تاپالمىدى. قالغان ئۇچىنى ھەيدەپ كەتتى... ماڭا ئەمدى ئۇلارنى كۆرۈش نېسىپ بولماس. ئوپالىنخانىمۇ ھەيدەپ كەتتى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە سېنىڭ... — دەپ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى، — سېنىڭ ۋىشنيا-كاڭنىمۇ ھەيدەپ كەتتى، ئۇلارغا دائىم دۇئا قىلغىن. تاتار تۇتقۇنىدىن بىر ئادەممۇ تىرىك قۇتۇلالمايدىغان ئوخشايدۇ. بىزنىڭ زۇلياگانىڭ قەيەردىلىكىنى بىلەلمىدىڭمۇ؟ بەزىلەر ئۇنى رەزان قورغىنىنىڭ ئۈستىدە كۆرۈپتىمىش دېسە، بەزىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ رەزاندىن كېتىپ ئورمان ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپتۇدەك. ئەگەر كىشىلەرنىڭ ئېيتقىنى راست بولسا، ئۇ پات

ئاردا ئۆيگىمۇ كېلىپ قالار... جېنىم بالام ئەك بولمسا
يانغا بولسىمۇ ئېغىز تەگ. ھازىر بىز قارىغاينىك قۇۋزىقىنى
تالقان قىلىپ، قارا بۇغداينىڭ ئۇنىغا ئارىلاشتۇرۇپ نان
ئېتىپ يەيمىز. شۇنداق قىلمىساق ئاشلىقىمىز باھارغا يەتمەيدە-
غان ئوخشايدۇ... بەزىدە كۆلدىن بېلىق تۇتۇپ كېلىپ شۇنى
يەيمىز. قېيىن دەريىخىنىڭ غولىدىن قاينىاپ چىققان شورلارنى
ئېلىپ كېلىپ خۇدانىڭ داغ سۈيىدە قاينىتىپ ئىچىپ ئىچمىزنى
بىرئاز ئىسسىتىمىز. بىر قازان قاينىقۇغا ئىككى قۇشۇق
ئۇننى ئارىلاشتۇرۇپ باللارغا بەرسەم ئۇلار خېلىلا تويۇنۇپ
قالغاندەك بولىدۇ...

— باشقا دېھقانلاردىن خەۋەر بارمۇ...

— ئورماندا پانا-ھالانغان قاچاقلار قوشۇن تۈزۈپ،
بەزى ئاخىرىدا قالغان موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، شۇلارنىڭ
ئاتلىرىغا مىنىپ، ياۋغا قارشى ئاتلىنىۋاتقان ئوخشايدۇ. تاتار-
لارنى ئىتتىپ چىقارغان ئوخشايدۇ. ئۇلار چۈمۈلىدەك يامراپ يۈرسە
كېرەك. ئۇلار بىسىپ ئۆتكەن يەرلەردە ھەممە نەرسە ۋەيران
بولۇپ كەتكۈدەك. بىزنىڭ دېھقانلارمۇ بوش كەلمەي، ئۇلارغا
ئارام بەرمەيۋاتقان ئوخشايدۇ. مېنىڭچە تاتارلار بۇ يەردە
ئانچە ئۇزۇن تۇرماس. ئۇلار قايتىپ كەتسە، بىز ئۆي -
جايلىرىمىزنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قايتىدىن
تۇرمۇشىمىزنى باشلايمىز...

تۇرۇپكا بىرئاز دېمىنى ئېلىپ ئاندىن ئۆز يولىغا راۋان
بولدى. ئۇنىڭ ئالدىدا قۇيرۇقىنى كۆتۈرۈپ، بوينىاق يۈگۈرۈپ
باراتتى. ئۇ باشقا ئىتلارغا ماختىنىپ «ئەمدى مېنى ئىگەمدىن
ھېچكىم ئايرىيالمايدۇ، مېنى كۆردىڭلارمۇ! مەن سوقۇشقا كېتە-
ۋاتىمەن» دېگەندەك قىلىپ، ئاندا - ساندا قاۋاپمۇ قويياتتى.

توققۇزىنچى باب

باتۇرخاننىڭ غەزىپى

ئارقا ـ ئارقىدىن ئەۋەتىلگەن جاپارمەنلەر باتۇرخانغا مۇقەددەس جەڭگىزنىڭ كەنجى ئوغلى قۇلقانخاننىڭ قازا بولغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى.

جاھانگىرنىڭ ھېچكىم بىلەن كۆرۈشكىسى يوق ئىدى. چاپارمەنلەر: «ئات سۈرۈتۈشقا ۋاقتىمىز يوق، جاھانگىرنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ دەرھال قايتىساق» دېسىمۇ، ئۇلارنى قوبۇل قىلمىدى.

ــ قېرىمانداشىز قالدۇق! پۈتكۈل قوشۇن نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرىدۇ، ــ دەپ خاننىڭ چېدىرىنىڭ ئالدىدا تۇرۇۋالدى ئۇلار.

تۇرغاۋۇتلار ئۇلارنى ئۆيگە يېقىن يولاتماي:

ــ كىرىشكە بولمايدۇ، بۇيرۇق كۈتۈڭلار، ــ دېيىشتى.

چاپارمەنلەر ئۆز يېنىدىن ئۆتكەن نۆكەرلەردىن ئاستاغىنە:

ــ جاھانگىر نېمە ئىش قىلىۋېتىپتۇ، ــ دەپ سورايتتى.

ــ ئۇ ھازىر ئىنتايىن مۇھىم مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلىنىپ، رۇس باخشىلىرى بىلەن كەلگۈسى غەلىبىنى قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يولىنى ئىزدەۋېتىپتۇ، ــ دېدى ئۇلار.

جاھانگىرنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان چاپارمەنلەر ئاتتىن چۈشۈپ، تىزگىنىنى بېلىگە باغلاپ، چېدىرنىڭ ئالدىدا ئۇدۇل كەلگەن يەردە ئولتۇردى. كەينىدىن كەلگەن يېڭى چاپارمەنلەرمۇ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىپ بۇ توپقا قوشۇلۇۋەردى.

بىر چاغدا قوروقچى يۈزبېشى ئەرەپشاھ بۇ تىزلىنىپ تۇرغان چاپارمەنلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ توختىدى. ئېگىز بويلۇق، جۈدەڭگۈ كەلگەن، سوغۇق چىراي ئەرەپشاھ چاپارمەنلەرنىڭ كۆزىدىنمۇ ئىچىگە قاراپ:

— سىلەرگە مۇڭگۈز، قۇلاق چىقتىمۇ؟ — دېدى ئۇ، — ئەمدى سىلەرنىڭ ھالىڭلارغا ۋاي.

— بىزدە نېمە گۇناھ بار؟ بىز بۇيرۇق بولسىلا جاننى تىكىپ ئورۇندايمىز. ھازىر بىز جاھانگىر گە تۈمەنبېشى يورۇنتايدىن خەۋەر ئېلىپ كەلدۇق. بىزنىڭ گۇناھىمىز شۇ.

— سىلەر شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭلار. ئەلۋەتتە بۇنىڭ ئۈچۈن سىلەر گۇناھلىق. ئۇنىڭ ئۈچۈن قانداق مۇكاپات بېرىلىدىغانلىقىنى بىلىسىلەرغۇ؟

ئەرەپشاھنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان چاپارمەنلەر ئولتۇرغان ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ئېتىغا مىنىپ ئالدى - كەينىگە قارىماي قاچاي دېگەندى، بىراق ئەرەپشاھ:

— ھەي، نۆكەرلەر، ئاڭلاڭلار ۋە ئورۇنداڭلار! «شۇم خەۋەرچىلەرنىڭ» بىرىنىمۇ كەتكۈزمەڭلار، ئاتلىرىنى تۇتۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى. ئاندىن چاپارمەنلەرگە بۇرۇلۇپ، — سىلەر بىرئاز سەۋر قىلىڭلار. بىر ئازدىن كېيىن جاھانگىر كېلىپ سىلەرنى بىلەن ئايرىم سۆزلىشىدۇ، — دېدى - دە، ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

باتۇخان تۆردە بەدەشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى. ئۇنىڭ چىرايىدىن بەكمۇ خاپىلىقى چىقىپ تۇراتتى. بېشى ساڭگىلاپ كەتكەنىدى. ئۇ كىرىشتۈرگەن بارماقلىرىنىڭ ئۇچىدىن كۆزىنى ئۈزمەي قادىلىپ ئولتۇراتتى.

باتۇنىڭ يېنىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرغان سۇبتاي باھادىر بوسۇغىدا تۇرغان ئەرەپشاھقا يالىت قىلىپ قارىدى - دە، ئەرەپشاھنىڭ ئاستاغىنە «رۇخسەتمۇ» دېگەن ئىشارىتىگە رۇخسەت دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتتى.

— كۈيمك خان ئىككىسى مېنىڭ ئەڭ ئەشەددى دۇشمىنىم، — دېدى باتۇخان، — مەن خۇشال بولماي كىم خۇشال بولىدۇ.

— باتۇخان ئەگەر سەن ئادەتتىكى ئادەم بولغان بولساڭ مەيلىدى. بىراق سەن پۈتۈن قۇشۇننىڭ جاھانگىرى. بۇنداق خەۋەر ئۈچۈن ئەلۋەتتە قايغۇرۇشۇڭ كېرەك! — سۈبتاي قېرى باتۇر سۆزىنى سىلىق ئەمما خانىمىڭ جېنىغا تەگكۈدەك قىلىپ ئېيتتى.

— قۇلقان ماڭا ئۆلۈم تىلىگەنىدى. ئۇ ماڭا ساقالىلىق خوتۇن دەپ لەقەم قويغان ۋە ئۇنى كۆپچىلىك ئىچىگە تارقاتقان. شۇ چاغدا سېنىڭ سۆزۈڭ بىلەن توختاپ قالغانىدىم. بولمىسا ئۇ ئىتنىڭ قارنىنى يېرىپ، قارا يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋالاتتىم! دۇشمەنلىرىمنىڭ تېخى كۆپى ھايات. ئەڭ ئەشەددى دۇشمىنىم كۈيمك خان. تېخى ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرىمەن.

— ئۇ سۆزلىرىڭنى ماڭا ئېيتىپ ئولتۇرۇشىڭ نېمە ھاجىتى. مەن سېنىڭ سادىق قۇلۇڭ ئەمەسمۇ؟ مەن سېنى كۆز قارىچۇغۇمدەك ئاسراپ، سېنى قوغداپ يۈرىمەنغۇ؟...

— ئەرەپشاھ مېنى ئۇنىڭ ماڭا قەست قىلىش ئۈچۈن ئاستىرتتىن ئەۋەتكەن قوراللىق جاسوسلىرىنىڭ قېلىدىن ئۈچ رەت قۇتۇلدۇرۇۋالدى...

— ئاستاراق سۆزلە!... — دەپ سۈبتاي قاپىقىنى تۈرۈپ ۋارقىرىدى، — بۇنى نۆكەرلەردىن ھېچكىم بىلمەسلىكى كېرەك. ئۆزۈڭ دەيتتىڭغۇ. قوماندان ھەرقاچان ئىنتايىن كەم سۆز، ھېچكىمگە سىر بەرمەيدىغان ئادەم بۇلۇشى كېرەك، دەپ... ئەگەر سەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق خۇشال بېلىۋېپ ئۆزۈڭنى تۇتالمىساڭ، كۆپچىلىك «باتۇخانمۇ ئادەتتىكى ئادەملەرگە ئوخشاش ئىكەن، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئالاھىدىلىكى يوق ئىكەن»

دېمەمدۇ؟ بۇنداق قىلىش ساڭا ھەرگىزمۇ مۇناسىپ ئەمەس. ئەكسىچە سەن ئوچۇق ھاۋادا چاقماق چاقىنىدەك قەھرىڭ بىلەن ئەتراپىڭدا يۈرگەن تىلى ھەسەل، دىلى زەھەرلەرنى، كۆيمىكنىڭ ئادەملەرنى تاڭ قالدۇرۇشۇڭ كېرەك. كۆپچىلىككە نېمە ئىش قىلىش تۈغرىسىدا يېلىرۇق بەر. سېنىڭ نېمە خىيالدا ئىكەنلىكىڭنى كىشىلەر بىلمەيدىغان سىرلىق ئادەم بولغىن...

باتۇخان بايانىنى بېرى ئۈگدەۋاتقان كىشىدەك يېنىك تەۋرىنىپ ئولتۇرغانىدى. ئەمدى چۆچۈپ ئويغانغاندەك ئورنىدىن چاچراپ تۇردى - دە، ئەگرى قىلىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ:

— ھېلىقى «شۇم خەۋەرچىلەر» قەيەردە؟ نېمە قىلىشنى مەن ئۆزۈم بىلىمەن، — دەپ بۇرۇنقىسىدىن بەتتەررەك غەزەپلەندى.

— ئۇلار سىرتتا، بېسۇغدا سېنىڭ بۇيرۇقىڭنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، — دېدى ئەرەپشاھ.

باتۇخان قولىغا قىلىچىنى ئېلىپ چىقتى - دە، سىرتتا ئولتۇرغان چاپارمەنلەرگە باشتىن - ئاياغ بىر قاراپ چىقتى. خانىنى كۆرۈپلا ئۇلارنىڭ ھەممىسى تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ بېشىنى يەرگە تەگكۈزۈپ تەزىم قىلدى.

باتۇخان قاپىقىنى تۈرۈپ، ۋەزمىن ئاھاڭدا سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ سۆزلىگەنسېرى ئاۋازى كۆتۈرۈلۈپ ئاخىرى ۋارقىراشقا باشلىدى.

— سەنلەرگە يىگىتلەرنىڭ قاپلىنى، ئۇلۇغ بۇۋامنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان بالىسىنى ئىشىنىپ تاپشۇرغانىدىم. ئۇ سىلەرنىڭ بېشىڭلارغا قونغان بەخت قۇشى ئىدى. ئوبدان قوغدىشىپ سەن. سەنلەرنى قانداق قارا باستى؟!

— ئۆزى بۇيرىدى. ئۆزۈم سۇقۇشمەن، ئۆزۈم قوغلاپ تۇتىمەن، — دەپ بىرنىڭ دېگىنىمىزگە ئۇنىمىدى، — دېدى چاپارمەنلەر.

— ئۆزۈم سۆقۇشمەن دېسە شۇنىڭغا خۇش بولۇپ ئولتۇرۇشتۇڭمۇ؟ قۇشۇننىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ئاددىي نۆكەرلەردەك سۆقۇش قىلىش قۇماندانىنىڭ ئىشىمۇ؟ ئەلمىساقتىن مۇشۇنداق ئىشنى كۆرگەنمۇ سىلەر؟ مۇقەددەس بۇۋىمىز چىڭگىزخان شۇنداق قىلاتتىمۇ؟ ئۇ ھەقىقىي قۇماندان ئىدى. دۇنيادا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان قۇماندان بولغان ئەمەس. ئۇ دائىم نۆكەرلەرنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ كېلەتتى. ئۇ تۇققۇز ئېغىز سۆز بىلەن نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قۇشۇننى باشقۇرغان. شۇڭا ئۇ پۈتۈن دۇنيانى تىترىتىپ، ئالەمشۇمۇل غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن...

— ئۇنى بىز ئەلۋەتتە بىلىمىز... ئىسسىزدىن چىقمىدى... — دېيىشتى چاپارمەنلەر.

— بىلىشەڭ قۇلقانخاننى نېمە قىلىشقىنىڭنى چۈشىنىپ تىڭمۇ؟ — دېدى باتۇخان چاپارمەنلەرنى تېخىمۇ قىستاپ، — سەنلەر ئۇنىڭ ئاددىي نۆكىرى بولۇپ، قۇشۇننىڭ ئالدىغا چۈشۈپ، رۇسلار بىلەن ئۆزىنىڭ سۆقۇشماقچى بولغانلىقىغا خۇشال بولۇپ قاراپ تۇرۇشقانسەن! نېمىشقا ھېچقايسىڭ ئۇنىڭ يولىنى توسۇشمىدىڭ. ئەگە بولمىغاندا ئۇنىڭ يېنىدا دائىم ھەمراھ بولۇپ، خەتەرلىك پەيتلەردە ئۇنى قوغداپ قېلىشالمىدىڭمۇ؟ سەن ۋاپاسىزلارغا ھەرقانداق جازا بەرسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ!...

چاپارمەنلەر جاھانگىرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، قار ئۈستىگە ئۆزىنى ئېتىپ، يەرگە باش ئۇردى.

— دەرھال قايتىش. نۆكەرلەرگە، جاھانگىر ئۆزى يېتىپ كەلگىچە كالۇمىنانى دەرھال ئېلىپ، ئۆز گۈناھىنى يۇيۇن، دېدى دېيىش... ئەگەر مەن يېتىپ بارغاندا يەنە ئورنىڭدىن قوزغىلىشماي، شەھەرنى ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولۇشساڭ مەممىڭ مېنىڭدىن ياخشىلىق كۆرمەيسەن. ئۇلۇغ چىڭگىزخان قورغان

بۇيۇك قۇشۇننىڭ قۇربانى سۈپىتىدە ھەممىگىنى قىرىپ تاشلايمەن. كۆزۈمدىن ھازىر يوقىلىش! بىكار تەلەت لالما ئىتلار! نېمە دەپ يېتىشسەن؟ تېز قايتىش!

چاپارمەنلەر دەرھال ئورنىدىن چاچراپ تۇردى - دە، ئاتلىرىغا ئالدىراپ مىنىشىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە غايىب بولدى.

— مېنىڭ نېمە دېگىنىمنى ئاڭلىدىڭمۇ سۈبىتاي باھادىر، — دېدى باتۇخان قىرى قۇماندانغا بۇرۇلۇپ.

— ھەئە، جانابىي تەخسىز! سېنىڭ ئاۋازىڭدىن مەرھۇم بۈۋاڭنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولۇپ روھىم كۆتۈرۈلۈپ قالدى. سېنىڭدىن رازىمەن، — دېدى سۈبىتاي باھادىر.

باتۇخان غەزەپ ئىتىغا مىنىپ:

— ئىنسانلارنىڭ ئەڭ داناسى بولغان چىڭگىزخانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان بالىسىنى ئۆلتۈرگەن رۇسلارغا ئۆزۈمنى تونۇتۇپ قويىمەن... پۈتكۈل رۇس تۇپرىقىنى قانغا بويايمەن. ھويلىدىكى ئىتنىنى، زاكىدىكى بالىسىنى قويماي قىرىپ تاشلايمەن. موڭغۇل قۇشۇنى رۇس يەرلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ. ئىگىسىز قەبرىستانلىقلا ئايلاندۇرىدۇ. پۈتۈن رۇس تۇپرىقىدا قاغا - قۇزغۇنلار بىلەن ئاچ بۆرىلەر بەزمە قۇرىدۇ. ئېتتىم دەرھال كەلتۈرۈلسۇن!... — دېگىنىچە كۆزلىرى پارقىراپ، ئاغزىدىن كۆپۈك چىقىپ، ئاچچىقىغا بەس كېلەلمەي يەرنى تەپتى، — ئېتىمنى كەلتۈر! تېز! — دەپ ۋارقىرىدى.

جارچىلار دەرھال مىس چاڭنى چېلىپ نۆكەرلەرنى يىغدى. بۇغرا - سۇناپلارنى چېلىپ يۇرۇشنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكالىدى. پەقەت سۈبىتاي باھادىر بىلەن ئەرەپشاھ ئۆز ئورنىدىن تېخىچە قىمىرلىماي خاتىرجەم تۇراتتى.

— جانابىي تەقسىر، رۇخسەت قىلساڭ، بىر ئېغىزلا سۆزۈم بار ئىدى، — دېدى سۈبىتاي باھادىر پەس ئاۋاز بىلەن، —

چاپارمەنلەرنى قايتۇردۇڭ، لېكىن قازا بولغان خانىمنىڭ ئورنىغا كىم تەيىنلەنگەنلىكىنى ئېيتمىدىڭغۇ؟

— يەنىلا قوشۇننى پېشقەدەم قوماندان بوردىنتاي باشقۇرغىنى ياخشى. ئۇنىڭ تەجرىبىسى مول، مەن ئەتە ئۇ يەرده بولىمەن. قامالغا قانداق ھۇجۇم قىلىشنىڭ پىلانىنى ئۆزۈم تۈزەيمەن، — دەپ جاۋاب بەردى خان.

بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن باتۇخان بىلەن سۇبىتاينىڭ ئالدىغا يۈرەر قوشۇنى كالموقلىرىغا كېلىشكە ئۇلگۈردى. ئۇرۇش ئىنتايىن جىددىي كېتىۋاتاتتى. موڭغۇل قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلىپ قورغان ئۈستىگە يامىشىپ چىقىشقا تىرىشسىمۇ، لېكىن رۇس لەشكەرلىرى ئۇلارنى چالمىدەك دوملاتماقتا ئىدى. بارا - بارا رۇس لەشكەرلىرى ھالسىراشقا باشلىدى. ئۇلارغا سىرتتىن ھېچقانداق ياردەم بولمىدى. شۇڭا تاتارلار ئۇزۇن ئۆتمەي شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىردى.

رەزان كىنەزى رومان ئىنگىۋارېۋىچ رەزان لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدا ياۋ بىلەن قەھرىمانلارچە ئېلىشىپ قۇربان بولدى. ئۇنىڭ بىلەن يېرمەي گىلىۋبوۋىچ دېگەن قوماندانمۇ ئانا ۋەتەن ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلدى.

شەھەر ئاھالىسىدىن ئىنتايىن ئاز ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ، قالغانلارنى پۈتۈنلەي قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.

موڭغۇللار ۋەيران قىلىنغان كالومنا شەھىرىدە ئۈچ كېچە - كۈندۈز بەزمە قۇرۇپ تاماشا قىلدى.

باتۇخان شەھەر مەركىزىدىكى ۋاسىلىرسىيىن چېركاۋىسىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا يوغان بىر ياغاچ ئۆي سالدۇردى. ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە ياش قۇلقانخانىنىڭ جەسىتىنى قويدى. موڭغۇللار كالومنا قىزلىرىنىڭ ئىچىدىن ئەڭ گۈزەل قىرىق قىزنى تاللاپ قۇلقانخانىنىڭ جەسىتى بىلەن بىرگە تىرىك كۆيدۈردى. يەنە

قۇلقان ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان پۇتۇن ئېگەر — جابدۇقلىرى ئالتۇندىن ياسالغان ئىككى ئېتىنىمۇ بىرگە كۆيدۈردى. گۈزەل قىرىق قىز بىلەن ئۇنىڭ سۆيۈملۈك ئاتلىرى ئۇ دۇنياغا بېرىپ قۇلقانىخان ئۈچۈن خىزمەت قىلارمىش. خۇراپاتلىقى ئىنتايىن ئېغىر بۇلغان مۇڭغۇللار بۇنىڭغا قاتتىق ئىشىنەتتى. مەيداننىڭ ئۇ چېتىدە يەنە بىر كۈچلۈك يانغىن كۆتۈرۈلدى. ئۇ يەردە ئۇرۇشتا ئۆلگەن لەشكەرلەر كۆيدۈرۈلۈۋاتاتتى. كۆيۈۋاتقان غايەت چوڭ ئىككى گۈلخانغا — بۇ سەلتەنەتلىك جىنازىغا — باتۇخان قارا ئېتىدىن چۈشمەي كۆڭۈلسىز قاراپ تۇراتتى. بەزىدە نۆكەرلەرگە قۇشۇلۇپ:

— خۇش، خۇش نۆكەرلىرىم! — دەپ ۋارقىراپ قويىاتتى.

ئونىنچى باب

پايتەخت خەۋپ ئاستىدا

كىنەزگىنە ئاگاھىيە قورقۇنچلۇق ۋە خەۋپ - خەتەرلىك كۈنلەرنى ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. ئەمما ئۇ يېتىپ كېلىۋاتقان دەھشەتلىك كۈنلەرنى خىيالىدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن باللار-نىڭ ئىشى ۋە ساريېسىنىڭ كۈندۈلۈك ئىشلىرى بىلەن ئىنتايىن ئالدىراش ئۆتەتتى. كۆپچىلىكنى غەيرەتلەندۈرۈپ: «ئەل بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى تۇيۇ» ھەرگىز قورقمائىلار، غەيرەتلىك بۇلۇئىلار، دەيتتى. ماريا ۋە خىرىستىنا دېگەن ياش كىلىنلىرى بىلەن بۇيارلارنىڭ ئايالىرى ئاخىر زامان بۇلدى، دەپ يىغلاپ ئۆيىنى بېشىغا كىيدى. باللار بۇلسا سارای ئىچىدىن قېچىپ، قورغان بېشىغا بېرىۋالدى.

— مەكتەپتە ئوقۇغىمىز يوق! — دەيتتى ئۇلار، — ئەمدى بىز لەشكەرلەرگە يارەملىشىپ، قامالغا كىرمەكچى بولغان مۇڭغۇللارغا ساداق ئېتىپ، تاش ياغدۇرىمىز.

ئاگافىيە خېنىم كېچە - كۈندۈز خۇداغا سېغىنىپ ئىبادەت قىلاتتى. تاڭ ئاتماستا ئورنىدىن تۇرۇپ شەھەر مەركىزىدىكى خۇدا - ئانا چېركاۋىغا بېرىپ مىتروفان يېپىسكوپ بىلەن سۆھبەتلىشەتتى.

— خۇداغا سېغىنىڭ، دۇنيا - تىلاۋەت قىل، — دەيتتى مىتروفان، — خۇدادىن رۇس قوشۇنىغا مەدەت بېرىپ، خۇدادىن يۈز ئۆرىگەن دەھرى تاتارلارغا ئەجەل يەتكۈز، دەپ تىلىگىن. ئېرىنىڭ كىنەز گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچ بىلەن بىللىرىنگىنىنىڭ ئامانلىقىنى تىلە!

كىنەزگىنە ئاگافىيە ئېرىنىڭ «چوڭ قوشۇن تۈزۈپ تېز ئارىدا قايتىپ كېلىمەن، رۇس تۇپرىقىنى تاتارلاردىن ئازاد قىلىمەن» دېگەن سۆزلىرىگە چىن پۈتكەنىدى. شۇڭا ئۇ پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ئىبادەت قىلىپ، كۆز ياشلىرىنى سەلدەك تۆكۈپ دۇنيا - تىلاۋەت قىلاتتى. ياشقا تولغان كۆزلىرىنى يۇمغاندا، ئېرىنىڭ بەستلىك قامىتى ئۇنىڭ كۆڭۈل كۆزىدە ئايان بولاتتى. ئېرىنىڭ كەسكىن سۆزلىرى ئۇنىڭ قۇلىقىدا جاراڭلىغاندەك بولاتتى. بۇ چاغدا خانىم: «ئۇ ئەلەم ئىشلىرىنى ياخشى بىلىدۇ. تېزدىن قوشۇن تۈزۈپ، تاتارلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ. ياۋۇنى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئاق بۆز ئېتىغا مىنىپ ۋىلادىمىرنىڭ ئالتۇن قاپقىسىدىن كىرىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا مەن كىلىنلىرىم بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ، ئۆزۈم يېتىلەپ، ساراي قورۇسىغا ئەكىرىمەن» دەپ ئويلايتتى.

ئەنە شۇنداق ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە خۇددى

ئاساندىن چۈشكەندەك كالۇمنادىن كىنەز ۋىسىۋالۇد كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ يېنىدا بىرنەچچىلا لەشكەر بار ئىدى. كىنەز ۋىسىۋالۇد كەلگەندىن كېيىن، كىنەزگىنە ئاگافىيە كۆڭلى يېقىن بۇيارلارنى چاقىرىپ دەرھال كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئا قۇماندان ئويلىيادوكۇۋىچ، بەزى مىڭبېشىلار ۋە كىنەزنىڭ ئىككى كېلىنى ھەم قاتناشتى.

— مېنى خۇدايىم ئوتتۇرىنىڭ ئىچىدە پاختىنى ساقلىغاندەك ساقلىدى. ئۆزۈمنىڭ ئامان كەلگەنلىكىمگە ئۆزۈم ھەيرانمەن. بەلكىم پەرىشتىلەرنىڭ قانىتىنىڭ ئاستىدا قالغاندىمەن. تاتارلار كالۇمنانى ھەممە تەرەپتىن قۇرشىۋالدى. ئۇلارنىڭ قۇشۇنلىرى ھېسابسىز نۇرغۇن. قۇشۇننىڭ باشلىقى چىڭگىزنىڭ ئوغلى ياش بىر خان ئىكەن. بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن بۇرۇن تاتارلارنىڭ بارگاھىدا تۇساتتىن چۇقان كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. نۆكەرلەر جاھانىنى بېشىغا كىيىپ ۋارقىراپ، داقا - دۇمباق چېلىشتى. قۇلغا چۈشكەن تۇتقۇنلارنىڭ ئىيىتىشىغا قارىغاندا شۇ كۈنى ئۇلارنىڭ داھىسى قۇلقانخانغا بىزنىڭ ئوقمەز تېگىپ قازا بۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ياۋايى ھايۋانلاردەك ھۇۋلاپ يۇرگىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئىكەن. خۇداسىغا ئەرز - شىكايەت قىلغىنى بۇلسا كېرەك. مۇڭغۇللار ئاشۇ مالىمانچىلىقتا يۇرگەن پەيتتە مەن ئۇلاردىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ كەتتىم. تاتارلار بۇياقتا زور كۈچ بىلەن كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار ئادەم قېنىدىن دەريا ياسىماقچى . ئۇ چاغدا بۇ شەھەردە بىزگە دەسسەيدىغان يەر، قۇشلارغا قۇنىدىغان جاي قالمايدۇ...ئاياللارنىڭ ماغدۇرى بارلىرى شىمالدىكى نۇۋگۇرود، كاستىروما، گالىچ شەھەرلىرىگە ياكى ئاق كۆل تەرەپلەرگە كەتسۇن. ئەمدى ئورمان ئىچىگە ۋە باشقا پىنھان يەرلەرنى تېپىپ يۇشۇرۇنۇش كېرەك. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى ۋىلادىمىردا ئالەمشۇمۇل قىرغىنچىلىق بۇلىدۇ. كىنەز

ئالىيلىرى كەلگىچە بىز بەرداشلىق بېرەلمەسلىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن، — دېدى.

بۇ چاغدا كىنەزگىنە ئاگافىيە ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بىز سىلەرنى تاشلاپ ھەرگىز كەتمەيمىز. نېمە كۆرسەك تەڭ كۆرىمىز! — دېدى.

ئۇنىڭ يېنىدىكى ئىككى كېلىن يىغلاپ تۇرۇپ:

— سىلەرنى تاشلاپ ھېچيەرگە بارمايمىز! ئادەم ئايىغى تەگمىگەن چۆللەرگە بېرىپ نېمە قىلىمىز؟ بەربىر كېچىك بالىلار بىلەن تېڭىلاپ ئۆلىمىز. ئۇنىڭدىن قۇرغان ئۈستىگە چىقىپ سىلەر بىلەن بىرگە ياۋ بىلەن كۈرەش قىلىپ ئۆلىمىز! — دېيىشتى.

— سېغىنىش قىلىش ئايالىلارنىڭ ئىشى ئەمەس! — دېدى قېرىمانداق پىتىر ئوسلىيا. كىنەز كىلىنلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان ئاگافىيەنىڭ ئاسرىۋالغان قىزى پىروكېدا سۆز قىستۇردى:

— ئاڭلىشىمچە، تاتار ئايالىلىرى ئاتىقا مىنىپ ئەرلەر بىلەن بىرگە جەڭ مەيدانىغا چۈشىدىكەن. شۇلاردىن نەرسىمىز كەم؟ — دېدى.

— جىم، پىروكېدا! ئاغزىڭنى يۇم! — دەپ ئاگافىيە ئۇنىڭغا ۋارقىرىدى، — سېنىڭ بېشىڭ يېغىناپ كېتىپتۇ، ئۆيدە ئولتۇرماي قېرىغان ئۇستىگە بارماقچىمۇ؟ خان قىز دېگەن ئادەتتىكى پۇقرا بىلەن پاراڭلىشىپ، ئارىلىشىپ، بىرگە يۈرەمتى؟

— بەربىر بۇ يەردىن قېچىپ كېتىمەن. ئىدىلىنىڭ ئۇ قېتىدىكى ئورمانلارغا بېرىپ، ئۇ يەردىن دادام كىنەزنى تاپىمەن. بىكاردىن - بىكارغا ئاھ ئۇرۇپ، پەريات چەكمەنىڭ، كۆز يېشى قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ئۇنىڭدىن كۆرە مەيلى ئورمان-

...

دا، مەيلى دالادا بولسۇن ياۋ بىلەن ئېلىشقان ياخشى ئەمەسمۇ؟ ئەگەر ئەجەل يېتىدىكەن ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ.

— ئاغزىڭنى يۇم، تىلى ئۇزۇن، سېنى سارايغا قاماپ تاشلايمەن، — دېدى ئاگافىيە ئۇنىڭغا ئىنتايىن سېغۇق لۇق بىلەن.

— تاتارلار كەلسە سارايمۇ بەربات بولىدۇ. بىزنىڭ كۆزىمىزمۇ يۇمۇلىدۇ، — دېدى پىروكوپدا تەپ تارتماي.

— بۇ نېمىدېگەن يۈگەنسىز قىز، — دېدى ئاگافىيە جەھلى بىلەن، — كىلىنلەر ماۋۇ پىروكوپدانى ئۆيگە ئاپىرىپ قاماپ قويۇڭلار.

بۇگۈن مەكتەپتە دەرس بار. مۇئەللىم بىلەن خوشلىشىپ كېلەي، رۇخسەت قىلغىن! — دېدى - دە، پىروكوپدا ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

ئون بىرىنچى باب

گرېك - رۇس مەكتىپىدە

مەركىزىي چېركاۋغا پاسىل قىلىپ سېلىنغان كىچىككىنە تاش ئۆيگە ئون نەچچە ئوغۇل بالا يىغىلغانىدى. ئۇلار ئايىغىدىكى قارلارنى تازىلاپ ئۆيگە كىرىپ چاپانلىرىنى يېشىپ بىر بۇلۇڭغا دۆۋىلەپ قويۇپ، ئۇستەل ئۈستىگە قويۇلغان يېغان ياغاچ تارغاق بىلەن ئاستى تەكشى قىلىپ قىرقىلغان چاچلىرىنى تاراشقا باشلىدى. ئاندىن ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، ئەتراپىغا چىراغ يانداۋرۇپ قويۇلغان خۇدالارنىڭ رەسىمىگە

قاراپ ئەدەپ بىلەن چىرقۇنۇشتى. چىرقۇنۇش ئايىغىلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار تۆر تەرەپتىكى ياغاچ ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان ئوقۇتقۇچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ماكسىم دالماتسۇچ، — دەپ ئۇنىڭغا سالام بەردى.

بۇغداي ئۆڭلۈك، قارا ساقاللىق، قاڭشا بۇرۇن كەلگەن، ياشانغان ئوقۇتقۇچى باللارغا قاپىقىنى تۈرۈپ، سالقىن ئاھاڭدا:

— ئورنۇڭلارغا ئولتۇرۇپ، كىتابىڭلارنى ئېچىڭلار! — دېدى.

ئوغۇللار ئون ئىككى ئىدى. ئۇلار ئىنسى تاڭ كەلگەن، ئۇزۇن، قېيىن ئۇستەلنىڭ ئىككى تەرىپىگە قېيۇلغان ئورۇندۇقلارغا كېلىپ ئولتۇرۇپ، ئالدىغا يالتىراق قەغەزلىك قول يازما كىتابىنى ئېچىپ قويدى. بۇ كىتابلارنى بۇندىن بۇرۇنمۇ تالاي باللار ئوقۇغان بولغاچقا، بەتلىرى يىرتىق ۋە كىر ئىدى.

— تۇرۇڭلار، — دېدى مۇئەللىم بېشىدىكى قۇندۇز قۇلاقچىنى. تامدىكى كىتاب تەكچىسىنىڭ يېنىدىكى قېزىۋقتا ئىلىۋېتىپ، باللار ئورنىدىن دەسسەپ تۇردى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى بىرى دۇئا ئوقۇدى.

— ئولتۇرۇڭلار، — دېدى مۇئەللىم دۇئا ئاخىرلاشقاندىن كېيىن.

باللار قايتىدىن ئۆز ئورۇنلىرىغا ئولتۇردى. ئىشىك ئېچىلىپ، ئۆيگە پىروكودا يۇگۇرۇپ كىردى. كەينىدىن تاپ بېسىپ كىرگەن كۈتكۈچى ئۇنىڭ جۇۋىسىنى يېشىتۇرۇپ، كۆڭلەكلىرىنى تۈزەشتۇردى - دە، ئاندىن بۇلۇڭدىكى سانduققا ئۇسسىتىپ ئولتۇردى.

پىروكۇدا ئوقۇتقۇچىنىڭ چۈشەندۈرۈشىدىن ـ دە، ئاندىن چەتتىكى ئوقۇغۇچىنى جەينىكى بىلەن ئىچىگە بىرئاز ئىتتىرىپ ئۇلارنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

ئوقۇتقۇچى قاپقارا ساقىلىنى بىر سىيپاپ، تاماقسىنى قىرىپ، يۆتىلىپ قويۇپ:

— بۈگۈن سىلەرگە ناھايىتى مۇھىم ئەقىلىيە سۆز ئېيتماقچىمەن. بۇلاتكۇ، بۇ ياققا قارا. ۋىرشاكا سەن چاپىرانى ئىتتەرمەي تىنچ ئولتۇر. ھەممىگلار بۇياققا قارائىلار... — دەپ سۆزىنى باشلىدى.

مۇئەللىم يەنە بىر قېتىم قاتتىق يۆتىلىپ قويدى.

— مەن ماكسىم مۇناخ بىلىمەن، مېنىڭ ئىشىم كىتاب يېزىپ، سىلەرگە ئوخشاش ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش. مېنىڭ ئويۇم سىلەرگە ھەپتىيەك، ئاندىن زابۇر، تەۋرات كىتابلىرىدىن ۋە باشقا دىنىي كىتابلاردىن بىلىم بېرىش ئىدى...

بالىلار ئاغزىنى ئاچقان پېتى قاراپ قېلىشتى، پىروكۇدا ئېگىكىنى تۇتۇپ قېرىشۇمسىنى تۇرگەن ھالدا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزىنى تىڭشايتتى.

— بۇ «گرېك — رۇس» مەكتىپىنى ۋىلادىمىر سۇزدالىسكىنىڭ بۇيرۇقى كېنىزى كېرىستانتىن ۋىسېۋالېدوۋىچ قۇرغانىدى. ئۇ تەڭداشسىز باتۇر، ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئۇنىڭ زامانىسىدا نۇرغۇن بىلىملىك زاتلار يېتىشكەن. كىنەز ئۆزىمۇ كىتابتىن ئايرىلمايدىغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ساراىيىدا گرېك تىلىدىكى كىتابتىنلا مىڭ پارچە بار ئىدى. كىتابلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزى سېتىۋالغانىدى. قالغانلىرىنى دۇنياۋى پاتىر ئاربىخلار① مۇكاپاتقا بەرگەنىدى...

---

① پاتىر ئاربىخ — خرىستىئان روھانىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ دەرىجىلىكى.

ئوقۇتقۇچى بېشىنى ئالقىنى بىلەن تىرەپ خىيالغا پاتقاندەك بولۇپ جىم بولۇپ قالدى.

بالىلار بىر - بىرىنى نوقۇپ: «نېمىلەرنى دەۋاتىدۇ، بۇگۈن مۇئەللىمگە نېمە بولدىكىنە؟» دېيىشىپ پىچىرلاشتى.

بىر هازادىن كېيىن مۇئەللىم بېشىنى كۆتۈردى - دە، سۆزلەپ كەتتى:

— ئەل بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشتى. مۇدهىش، ئاپەتلىك كۈنلەر يېتىپ كەلدى. جاهالەت ئاسمىنىدا پارلاپ يانغان يۇلتۇزدەك چاقناپ تۇرغان بۇ مەكتىپىمىز جايلاشقان مەشھۇر ۋىلادىمىر شەهىرىمىزنىڭ ئۈستىگە قارا بۇلۇت بېسىپ كەلمەكتە. هاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىپ، ئالەمنى تېپىان سۈيى باسىدىغان ئوخشايدۇ. پۈتۈن دۇنيا يانغىن ئىچىدە قېلىپ، كۈلى سېرىلىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئىلىم - بىلىم دېگەندىن ئەسلا خەۋىرى يوق، هايۋان تەبىئەتلىك ياۋايىلارغا بۇ مەكتەپنىڭ، كىتابخانىدىكى بىباها كىتابلارنىڭ نېمە هاجىتى؟ تاتارلاردىن بىرى كېلىدۇ - دە، كىتابلارنى ئوتقا تاشلاپ، يالقۇنىدا كاۋاپ پىشۇرۇپ يەيدۇ.

مۇئەللىم كۆزىنى سۈرتۈپ، بالىلارغا تەكشى قاراپ چىقتى - دە، خېرىشلاشقاندەك ئىشارەت قىلدى.

— بۇ بىزنىڭ بېكەت ئاخىرقى دەرسىمىز. بۇندىن كېيىن سىلەرنىڭ ئورنۇڭلار قېرىغان ئۈستىدە بېرىلىدۇ. بىز چېڭىلار قېلىمىزغا قېرال ئېلىپ، ياۋۇغا قارشى ئۇرۇشىمىز. سىلەر ئوق يېغىپ، تاماق تەشۇپ، ئاكا - هەدىلىرىڭلارغا يار-دەم قىلىسىلەر...

— بىزمۇ شۇنداق ئويلىغان، — دېيىشتى بالىلار.

— سىلەرگە ئېيتماقچى بېرىلغان بىر ئىلتىماسىم بار. تاتارلار مەكتەپكە بېسىپ كىرىپ ئۇنى كۆيدۈرۈۋېتىشى مۇمكىن.

شۇئا بۇ كىتابلارنى رەتلەپ، ساندۇققا سېلىپ، يەر ئاستى ئۆيىگە ئەكىرىپ قويايلى. ئامان قالغانلار، تاتارلار كەتكەندىن كېيىن بۇ كىتابلاردىن پايدىلىنىدۇ. بۇ سىلەرنىڭ ۋەتەن كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن بەكمۇ مۇھىم. بىلىم چىرىغىنى ئۆچۈرمەي ساقلاپ قېلىش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز... تېزدىن كىيىمىڭلارنى كىيىڭلار.

بۇ ئىشنى قىزىق كۆرگەن بالىلار خۇشاللىقىدىن سەكرەشىپ، ئالدىراپ چاپانلىرىنى كىيىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا پىروكۇدا تۇرۇپتۇ ئىچىدىكى بالىلاردىن بىرنى ئايرىم چاقىرىۋېلىپ:

— بۇلاتكۇ مەن ساڭا بىر سىر ئېيتاي، ھەرگىز ئاغرىڭ دىن چىقارغۇچى بۇلما، ماڭا ئەسكى چاپان، ئىشتان، كۆڭلەك تېپىپ بەرگىن... — دېدى.

— مېنىڭ كىيىملىرىم بەكمۇ جۇل - جۇل.

— ماڭا يېڭىنىڭ كىرىكى يوق. ئاشۇنداق جۇل - جۇل كىيىملەر كېرەك. ئەگەر تاتارلار كەلسە، ئانام چىركاۋدىن چىقماي، شۇ يەردە كۆيۈپ ئۆلمەكچى... مەن كىيىمىنى ئۆزگەرتىپ، ئورمان ئىچىگە قېچىپ كەتمەكچىمەن. تاتارلارنى يۇرتىمىزدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقارمىغۇچە دۈشمەنگە قارشى جەڭنى توختاتمايمەن...

— مەنمۇ سېنىڭ بىلەن بىرگە بۇلىمەن، پىروكىدا ساڭا لازىمەتلىكىنىڭ ھەممىسىنى تاپىمىز! — دېدى بۇلاتكۇ قىز - قىنىغا سىغماي، — باشقا بالىلارمۇ سېنىڭ بىلەن بىرگە ماڭىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب

ۋىلادىمىر ئىلىچ قايغۇلۇق كۈنلىرى

تاتارلار شەھەر ئەتراپىدا تۈيۈقسىز پەيدا بولدى. دەرۋازا يېنىغا تېپىلانغان نۇرغۇن چانىلار تاڭ سەھەردىلا كەتكەنىدى. ئۇلاردا ئورمانىنى پاناھ قىلماقچى بولغان بىر قىسىم شەھەر ئاھالىسى بار ئىدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىندىن باشلاپ ۋىلادىمىر شەھرىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى.

تاتارلار خۇددى بايرام كۈنلىرى يەرمەنكىگە كېلىۋاتقان خەقلەرگە ئوخشاش شەھەرگە ئالدىرىماي، خاتىرجەملىك بىلەن يېقىنلىشاتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇلارنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتۈن شەھەر تاتارلارنىڭ قورشاۋى ئىچىگە چۈشۈپ قالدى. ھەش - پەش دېگۈچە شەھەر ئەتراپىغا بارگاھلار قۇرۇلۇپ، گۈلخانلاردىن ئىسلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. گۈلخان ئەتراپلىرىغا مىڭلىغان ھارۋىلار چىقىرىلىپ قويۇلدى. تاتارلار خۇددى سەپەر ئۈستىدىكى كارۋانلار قونالغۇغا چۈشكەندەك خاتىرجەم ۋە بىمالال ئىدى. ئۇلاردا قورغان ئىچىدە روسلار بار، بىزگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ قالارمۇ، دېگەن خىيال پۈتۈنلەي يوق ئىدى.

بىر ئازدىن كېيىن بويى پاكار، كۈچلۈك ئاتلارغا مىنگەن بىرنەچچە مۇڭغۇللار ۋىلادىمىر شەھرىنى ئايلىنىپ چىقتى. ئۇلار ئۈستىگەئەت رەڭ كىيلەڭسىز جۇۋىلارنى، بېشىغا تۈلكە قۇلاقچىلارنى كىيگەن بولۇپ، قۇلاقچىلىرى ئۇلارنىڭ بويىنىنى، ئاغزى بۇرنىنى

پۇتۇنلەي بەسمەپ تۇراتتى. پەقەت قىسىق كۆزلىرىلا پىلدىرلاپ كۆرۈنەتتى. ئۇلار ۋارقىراپ - جارقىراپ، خۇددى ئۆزئارا سۆقۇشۇۋاتقاندەك سۆزلەيتتى. جاڭگىلداپ تۇرغان قاتتىق سوغۇقتا ئۇلارنىڭ كۆتۈرگەن غوغىلىرى قورغان ئۈستىگە ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ۋىلادىمىر لىقلار بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغان بۇ نامەلۇم تاۋۇپنىڭ ئادەملىرىنى كۆرۈشكە قىزىقىپ، قورغانغا قاراپ يۈگۈرەيتتى. چۈنكى ۋىلادىمىردا ئۇلارنىڭ ئادەم ھەيران قالغۇدەك ئۆرۈپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلىرى ھەددىدىن ئاشقان ياۋۇزلۇقلىرى توغرىسىدا ئۆزۈن ۋاقىتلاردىن بېرى ھەر خىل گەپ - سۆزلەر بولغانىدى.

كىنەزگىنە ئاگافىيە ئۇنىڭ ماربىيا ۋە خىرىستىنا دېگەن كىلىنلىرى، كۆڭلى يېقىن بۇيار ئايالىرى ۋە بالا تەربىيلىگۈچى ئايالىرىنى باشلاپ، ئالتۇن قاپقا تەرەپتىن قورغاننىڭ ئۈستىگە چىقتى. بۇ يەرگە شەھەر قوماندانى بىلەن ۋىسېۋالود ۋە مىستىسلاۋ كىنەزلەر بالدۇر كېلىشكەن بويۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى تاتار لەشكەرلىرىنىڭ يۈزلىنىشىنى كۆزىتىپ تۇراتتى.

بىر چاغدا ئالتۇن قاپقىنىڭ يېنىغا بىر تۈپ قوشۇن كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەر خىل رەڭدىكى ئېسىل تونلارنى كىيگەن خانلار ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئاستىدا پۇتۇنلەي ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇقلارغا پۈركەنگەن ئارغىماقلار بار ئىدى. خانلارنىڭ كەينىدە تۈلۈق قورالانغان يۈز مۇھاپىزەتچى ئاتلىق نۆكەرلەر بار ئىدى.

تۈپ ئىچىدىن چابدار ئات مىنگەن بىر تىلماچ بۆلۈنۈپ چىقتى. تۇرقىغا قارىغاندا ئۇ قىپچاق بولسا كېرەك. بۇ تىلماچ دەرۋازىنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ، قورغان بېشىدىكىلەرگە:

— ئاتامائلار! بۇ يەرگە ئۆزىنىڭ غالىب قوشۇنىنى

باشلاپ ئۇلۇغ جاھانگىر باتۇخان كەلدى. ئۇلۇغ كىشىلەر ۋە جانابىي پادىشاھ گېئورگى ۋىسېۋالوۋىچ ئۆز يۇرتىغا ئۇلۇغ خانلىك كەلگەنلىكىنى بىلەمدىكىن؟ مۇشۇ ۋاقىتقىچە ئۇ ئۇلۇغ خانلىك ئالدىغا سالام بېرىشكە نېمە ئۈچۈن چىقمايدۇ؟ شەھەر دەرۋازىسىنى نېمە ئۈچۈن ئاچمايسىلەر؟ كىشىلەر ئۆزى قەيەرگە مۆكۈندى؟ بۇ ياقتا چاقىرىقلار! ئۆزى بىلەن سۆزلىشەيلى...— دەپ ۋارقىرىدى.

قورغان ئۈستىدىكى بۇيارلار ئۆزئارا پىچىرلىشىپ سۆزلىشەتتى. قوماندان نېمە قىلارىنى بىلمەي:

— قانداق جاھان بولۇپ كەتتى - ھە! — دەپ ئۆز - ئۆزىگە غۇدۇڭشىدى.

بەزى قىزىققان ۋىلادىمىرلىقلار ساداقىتىن يېڭ ئۈزدى. ئوق تەگكەن تاتار ئېتى خۇددى ساراڭ بولغاندەك پىرىرىدە ئايلىنىپ كەتتى. تاتارلارمۇ جاۋابەن دەرھال ئوق يېغدۇردى. قورغان ئۈستىدىكىلەرنىڭ بىرى داد - پەريات كۆتۈردى.

بۇ چاغدا تۆۋەندىكى تىلماچ قورغان بېشىدىكىلەرگە يەنە ۋارقىرىدى:

— ئاتامانلار! بۇ ياقتا قاراقىلار، بۇنىڭ كىملىكىنى تونۇمسىلەر؟

سالتاڭ ئاتقا مىنگەن ئىككى نۆكەر بۇيىنى ئارقان بىلەن باغلانغان بىر ياش يىگىتنى قورغان تەرەپكە سۆرەپ كەلدى، يىراقتىن قارىغاندا يىگىت مېڭىشقا قارشىلىق قىلىپ تىرەجەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. راستىنى ئېيتقاندا ئىنتايىن چارچاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ مېڭىشقا ماجالىمۇ قالمىغاندەك قىلاتتى، ئۇنىڭ پۇتى ياغاچتەك قېتىپ قالغان بولۇپ، پەقەت بۇينىدىن باغلىغان ئارقانىنىڭ چىگلىقىدىن يىقىلماي كېلەتتى. ئىككى نۆكەر خۇددى يىرتقۇچ ھايۋانىنى تۇتۇۋالغان ئوۋچىلارغا

ئوخشاش، ئۇنىڭدىن خەۋپسىرەپ **تارقالىنى** ئىككى تەرەپكە چىڭ تارتىپ كېلەتتى.

قورغان ئۈستىدە بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ تۇرغان توپىنىڭ ئىچىدىن بىرىنىڭ ئۆكسۈپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ، تاتارلار باغلاپ كېلىۋاتقان ئادەمنىڭ ئۆز ئوغلى ۋىلادىمىر ئىكەنلىكىنى تونىغان ئانا، كىنەزگىنە ئاگافيە ئىدى. زەھەردەك بۇلۇپ تۇرغان سۇغۇقتا ئۈستىگە يالاڭ ئىشتان، يالاڭ كۆكىلەك كىيگەن، پۇتىدا پايتىما بىلەن قار دەسسەپ كېلىۋاتقان بۇ ياش يىگىتنى كۆرگەندە، كىنەزگىنەنىڭ ئەتراپىدىكى ئايالالار-نىڭ ھەممىسى ئۆزىنى باسالماي ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى.

— ۋىلادىمىر جېنىم بالام، كۆزۈمنىڭ قارىچۇقى، — دەپ يىغلاپ ئاگافيە بۇشلۇقتا قولىنى سوزاتتى، — ئىتلارنىڭ ساڭا كۆرسەتكەن زۇلۇمىغا قانداق چىداي!

— ئانا، ھەرگىز كۆز يېشى قىلما! — دېدى ۋىلادىمىر كىنەز تۆۋەندىن، — شەھەرنى ياۋغا بەرمەڭلەر! جان پىدالىق بىلەن مۇھاپىزەت قىلىڭلار، بۇ مەلئۇنلارغا تېتىڭلار! قورقماڭلار، بۇلار بۇ يەردە ئۇزۇن تۇرالمايدۇ. كۆپ ئۆتمەي ئۆز دالالىرىغا كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇلار ماڭا ئىنسان بالىسى كۆرمىگەن خورلۇقنى كۆرسەتتى. لېكىن مېنى يېڭەلمىدى. ئۇلار بىزنى مەڭگۈ يېڭەلمەيدۇ! ئىتتىپاق بولۇڭلار! زالىم دۈشمەنلىرىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈڭلار!

ۋىلادىمىرنى سۆرەپ كېلىۋاتقان نۆكەرلەر ئۇنىڭ باش-كۆزىگە قامچا بىلەن ئۇرۇشقا باشلىدى.

— بەس، — دېدى تىلماچ، — تىلىڭنى تارت! ھەي، جاھىل ۋىلادىمىرلىقلار! مانا سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا ۋىلادىمىر ئىسىملىك ئەقىلدىن ئازغان، تەكەببۇر ياش كىنەزنىڭلەر تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئادەم كۆرگۈسىز تەلەتىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، بۇنىڭ

هەممسى ئۇنىڭ جاھىللىقىدىن بولدى. بۇيۇك جاھانگىرگە بويسۇنمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ تېگىشلىك جازاغا ئۇچرىدى. جاھىللىق قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى ئەنە شۇ. رەزان، پىرونسكى، ئىجىسلاۋىل، مەشكاف ۋە باشقا نۇرغۇن شەھەرلەرنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلدى. ئۇلارنىڭ مېڭغۇللارغا بېرى سۇنمىغان ئاھالىلىرى پۈتۈنلەي قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى ياكى تۇتقۇن قىلىندى. ۋىلادىمىر كىنەزنىڭ ھالى بولسا ماۋۇ. بىز ئۇنىڭ بويىنىدىن باغلاپ كىشىلەرگە ئېيىق ئويۇنى كۆرسەتكەندەك ئايلاندۇرۇپ يۈرىمىز. سىلەرمۇ مۇشۇنداق بولۇشنى خالامسىلەر؟ ئەگەر خالىمىساڭلار شەھەر دەرۋازىنىڭ ئاچقۇچىنى بىزگە بېرىڭلار. ئەنە شۇ چاغدا بۇيۇك باتۇخاننىڭ ئىلتىپاتىغا ئېگە بولىسىلەر، بېشىڭلار ئامان قېلىپ بەختلىك ھايات كەچۈرىسىلەر!...

— مۇتىھەملەرنىڭ سۆزىگە ھەرگىز ئىشەنمەڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى ۋىلادىمىر، — ئەڭ ئاخىرقى نەپىسىڭلەرغىچە ئېلىشىڭلار! تاتارلاردا! ئىنسانلاردا بولىدىغان رەھىم - شەپقەت يوق. تەسلىم بولساڭلارمۇ ھەممىڭلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. ئۇلار سىلەرنى ئالداپ قېلىغا چۈشۈرمەكچى. ئېيتقان سۆزىنىڭ ھەممىسى يالغان!

قورغان ئۈستىدىكىلەر ئۇنىڭغا: «ئۆلسەكمۇ تىز پۈكمەيمىز» دەپ جاۋاب بەردى.

ۋىسۋالود كىنەز بىلەن مىستىسلاۋ كىنەز قورغان ئۈستىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە:

— ئۆلسەكمۇ سىلەرگە تەسلىم بولمايمىز! خام خىيال قىلماي ھايات ۋاقىتلىرىدا دالالىرىڭلارغا قايتىپ كېتىڭلار! رۇس تۇپرىقىدا سىلەرنىڭ نېمە ھەققىڭلار بار؟ — دەپ تەرەپ - تەرەپتىن ۋارقىرىدى.

قورغان ئۈستىدىكىلەرنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغان تاتارلار ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بۇراپ كەينىگە قايتتى. ۋىلادىمىرنىڭ

يېلىدىكى ئىككى ئاتلىق ئۇنى ئورۇپ يىقىتىپ، خۇددى ئۆلۈكنى سۆرىگەندەك سۆرىتىپ ئېلىپ كەتتى.

شۇ كۈنى تاتارلار ئالتۇن قاپقاقنىڭ ئۇدۇلىدىكى تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە خانىنىڭ سېرىق يىپەك چېدىرىنى تىكتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە خۇددى دۇم كۆمۈرۈلگەن بۆكەك ئوخشاش ئوندەك كىگىز ئۆيمۇ تىكىلدى. موڭغۇل بارگاھىدا يېقىلغان مىڭلىغان گۈلخانلاردىن كۆتۈرۈلگەن تۈتۈن ئىلادىمىر ئاسمىنى ئۈستىدە قارا بۇلۇت ھاسىل قىلدى.

تاتارلارنى قانداق قىلارکىن، دېگەن خىيال بىلەن ئىلادىمىرلىقلار قورغان بېشىدا تۇرۇپ ئۇلاردىن كۆز ئۈزمەي قارايتتى. ياۋغا تەسلىم بولۇش ياكى ئۇنىڭدىن يوشۇرۇنۇش ھېچكىمنىڭ ئويىدا يوق ئىدى. ھەممە كىشى تاتارلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئادەمنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. تاتارلارنىڭ ھىيلىگەرلىك بىلەن شەھەرگە كىرىۋېلىپ، ئاندىن قورالدىن ئايرىلغان خەلقنى قوينى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلايدىغانلىقى توغرىسىدا ئۇلار نۇرغۇن ئاڭلىغانىدى. بۇ تېغىرسىدا رۇسلار: «تاتارلارنى شەھەرگە كىرگۈزۈپ بولمايدۇ، شەھەرگە كىرىۋالسا تىرىك جاننى قويمايدۇ» دېيىشەتتى.

ئىسپۇالىد كىنەز بىلەن مستىسلاۋ كىنەز ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ، قورغاندىن چىقىپ، دۇشمەن بىلەن ئېلىشىشنى ئويلاپ يۇگۈرۈپ يۇرەتتى.

— ئۆلسەكمۇ، جەڭ مەيدانىدا مەردلەرچە ئۆلەيلى، — دېيىشەتتى ئۇلار.

بىراق ياشانغان قوماندان پېتر ئوسلىيا دوكۇۋېچ ئۇلارغا رۇخسەت قىلمىدى.

— ئۆلۈش ئانچە قىيىن ئىش ئەمەس. ئۆلۈشكە تېخى

تۆلگۈرىمىز، ئەڭ بولمىغاندا، ئالدىمىزغا بىرنەچچە مۇڭغۇلنى سېلىپ ئۇ دۇنياغا ھەيدەپ كېتىمىز. لېكىن گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس. بىرئاز ۋاقىت سەۋر قىلايلى. ئۇلۇغ پادىشاھىمىز گېنئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۈيۈك قۇرۇلۇاتىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ يارىدەمگە كېلىدۇ. سۆيۈملۈك دىيارىمىزنى، پايتەخت شەھىرىمىزنى ياۋدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ، — دەپ كىنەزلەرنى تەسەللىي قىلاتتى.

تاتارلار ھۇجۇمغا تەييارلىنىۋاتقان چاغدا ئۇلاردىن چوڭ بىر قوشۇن ئايرىلىپ چىقىپ، سۇزدالنىڭ قارىپ كەتتى. شەھەر ئۆزىنى ئىككى كۈن ھىمايە قىلالىدى. ئۇچىنچى كۈنى تاتارلار سۇزدالنىڭ بېسىپ كىرىپ، پۈتۈن شەھەرنى تالان - تاراج قىلىپ شەھەردىكى كىنەز سارىيى بىلەن دىمىترى مۇناستىرىنى كۆيدۈرۈپ، قولغا چۈشكەن ئاھالىنى پۈتۈنلەي قىرغىن قىلدى. پەقەت بىرنەچچە كۈن بۇرۇن ئورمان ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ قالغانلارلا ئامان قالدى. سۇزدالدىكى قىرغىن ئىنتايىن قەبىھ بولدى. قېرى - ياش، ئەر - ئايال، بالا - چاقا، مەجرۇھ - مېيىپلار پەرقلەندۈرۈلمەي، بىرنىمۇ تۇتقۇن قىلماي، پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى. مۇڭغۇللار ئەزەلدىن روھانىلارنى ئۆلتۈرگەن ئەمەس ئىدى. بۇ قېتىم پوپلار بىلەن مۇناخلارنىڭمۇ بىرنى قويماي قىرىپ تاشلىدى. تاتارلار پەقەت ياش مۇناخ ئايالارنىلا تۇتقۇنغا ئالدى ۋە ئۆز يۇرتلىرىغا ھەيدەپ كەتتى.

بۇ قىرغىنچىلىقتىن پەقەت باگارودىسكى قىزلار مۇناستىرى دېگەن مۇناستىرلا ئامان قالدى. چۈنكى ئۇ شەھەر سىرتىدىكى بىر قېپىن ئورمانىنىڭ ئىچىدە ئىدى. شۇڭا تاتارلار ئۇنى بايقىماي قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار بۇ يەردىن بىرىپ ۋىلادىمىردىكى ئاساسىي قوشۇنغا تېزدىن قوشۇلۇشى لازىم ئىدى.

ئالتىنچى فېۋرال① كۈنى تاتارلار قورغان تۆۋىگە يوغان - يوغان ياغاچلاردىن ياسالغان ئاجايىپ بىر نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇنداق نەرسىلەرنى ۋىلادىمىرلىقلار كۆرمىگەنىدى. بۇلار قورغان بۇزدىغان قورال ۋە تاش ئاتىدىغان مانجاناق ئىدى. تاتارلار مىڭلىغان چانىلارغا تاش، ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى بېسىپ ئەكېلىپ دۆۋىلىدى. قورغانغا چىقىدىغان شوتىلارنىڭ تەييارلىقى ئىشلەندى.

ئۇلار شەھەردىن قاچقان ئاھالىنى تۇتۇش ئۈچۈن شەھەر ئەتراپىنى دەرھال ياغاچ خادىلار ئارقىلىق ياسالغان تام بىلەن قورشاپ چىقتى.

ۋىلادىمىرلىقلاردا ئەمدە ھايات قالمىزمىكەن، دەيدىغان ئۈمىد پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى. تاتارلار شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى، ھەربىر شەھەر ئاھالىسىگە يىگىرمىدىن تاتار نۆكىرى توغرا كېلەتتى. بۇنى كۆرگەن ۋىلادىمىرلىقلار يىغلىشىپ - قاقشىشىپ، بىر - بىرى بىلەن خوشلاشتى.

— ئەتە فىئودۇرستىراتلات ئەۋلىيالىرىغا دۇئا قىلدىغان كۈنى دەھشەتلىك بوران چىقىپ، ھەممىمىزنىڭ دۇئاسى ئۇجاۋەت بولار، — دېيىشتى.

يەتتىنچى فېۋرال كۈنى تاڭ سەھەردە تاتار لەشكەرلىرى شەھەرگە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى.

كىنەزگىنە ئاگافىيە خانىم بىلەن ئۇنىڭ ئىككى كېلىنى ۋە يېقىن بۇيارلارنىڭ ئاياللىرى، قېرى پوپلار بىلەن مۇناخلار- نىڭ ھەممىسى تاشتىن ياسالغان مەركىزىي چېركاۋغا بېرىپ بىكىندى. بۇ يەردە ئۇلارنى يېپىسكوپ مىتروفان ھەزرەت كۈتۈپ

---

① 1238 — يىلى. شۇ چاغدىكى يىل ھىسابى بويىچە — «دۇنيا يارالغاندىن بۇيانقى 6746 - يىلى»

تۇراتتى. ئۇ ئۇزۇن بويلۇق، ئورۇق كەلگەن، قارا ساقاللىق، يۈزى دۈگىلەك ئادەم ئىدى. مېھرابنىڭ ئالدىدا خۇدانىڭ سۈرىتى ئېسىلغان، تامنىڭ قارشى تەرىپىدە ئادەتتە مۇسىبەت كۈنلىرى كىيىدىغان قارا كىيىملەرنى كىيىپ بارلىق روھانىلار ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى لەرزان ناخشا ئاھاڭى بىلەن دۇرۇت ئوقۇپ، خۇدادىن تىلەك تىلەيتتى. يېپىسكوپ ئۆزىنىڭ بوغۇق ئاۋازى بىلەن يىغلىغان كۆپچىلىكنىڭ سەۋر قىلىشنى ئۈمىد قىلدى.

— ئالدىرىماڭلار، چىن نىيىتىڭلار، پۈتۈن ئىخلاسىڭلار بىلەن خۇداغا سېغىنىڭلار، تەقدىرنىڭ يازمىش ئازابلىق ئۆلۈمىگە تەن بېرىڭلار، — دەپ ئۇلارغا ۋەز نەسىھەت قىلدى.

— ياۋغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئورنىغا خۇداغا شۈكرى كەلتۈرۈپ، ئۇ دۇنيادىكى ئىمانىڭلارنىڭ سالامەت بولۇشىنى ئويلاڭلار. مەن سىلەر ئۆلۈشتىن بۇرۇن ھەممىڭلارنىڭ چېچىنى تاقىر قىلىپ قىرقىمەن①. ئاندىن سىلەر گۇناھتىن پاك پەرىشتىلەرگە ئايلىنىسىلەر. دىنسىز تاتارلار سىلەرنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، سىلەر تەختاۋسىز جەننەتكە كىرىپ خۇدا بىلەن كۆرۈشىسىلەر...

چېركاۋدا تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى نۆۋەت بىلەن متروفان ھەزرەتنىڭ يېنىغا كېلىشكە باشلىدى. ئۇ ھەرقايسىنىڭ بىر تۇتام چېچىنى قىرقىۋېتىپ، ماڭلىيىغا خاسىيەتلىك ماي بىلەن كرېست سىزىپ، مۇناخ بولغانلىقىنىڭ رەسمىيىتىنى ئادا قىلدى. ئاندىن ئۇلار پېشانىسىدە ئاق كرېست بەلگىسى بار ئېگىز قارا قالپاقلارنى كىيىپ قول تۇتۇشۇپ، مۇقەددەس زابور

---

① پاك دىنلىق رۇس چېركاۋىنىڭ قائىدىسى بويىچە كىشىلەرنىڭ چېچىنى قىرقىش، تەركى - دۇنيا بولۇپ كەتكەنلىكىنىڭ ۋە ئۇ دۇنياغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىكەن.

كىتابىدىن ئايەت ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ چاغدا سىرتتا غەزەپلەن گەن تاتارلارنىڭ ھۆكۈرگەن ئاۋازى بىلەن ئۇلارنىڭ قىلىچلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان ئاياللارنىڭ، نارسىدىلەرنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

كۆپ ئۆتمەي تاتارلار چېركاۋغىمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇلار چېركاۋنىڭ ھەم ئېتىلگەن مۇستەھكەم ئىشىكىنى ئېغىر لىملار بىلەن ئۇرۇشقا باشلىدى. ئىشىكنىڭ تاختىيى زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئاجراپ چۈشتى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئىچىدىكى ئادەملەرگە ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئەنە شۇ چاغدا كىنەزگىنە ئاگافىيە ئۆزىنىڭ يېنىدا ئاسراندى قىزى پىروكودانىڭ يۈرىقلۇقىنى بىلدى. ئاياللار تەرەپ - تەرەپتىن ۋارقىراپ پىروكودانى چاقىرىشتى. بىراق ئۇنىڭدىن جاۋاب بولمىدى. خىزمەتكار ئاياللار يۇقىرىغا چىقىپ پۈتۈن چېركاۋنى ئىزدەپ چىقتى ھەتتا قوڭغىراق ئۆيگىچە كىردى. لېكىن پىروكودانىڭ خەۋرى بولمىدى.

— شور پېشانە قىز، ئىبادەت قىلماي، ئۇ دۇنياغا ئىمانسىز كېتىدىغان بولدى، — دەپ ئاگافىيە ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلايتتى، — ئەمدى ئۇ مېنىڭ بىلەن جەننەتكە كىرەلمەيدىغان بولدى. مېنىڭدىن ئارتۇق بەختسىز ئادەم بارمىدۇ؟ بارلىق توغقانلىرىمدىن ئايرىلىپ يەككە - يىگانە قالدىم.

ئون ئۈچىنچى باب

تىرىك ئوت

باتۇخان كىلىيازما دەرياسىنىڭ ئېگىز يار ئۈستىدە ۋىلادىمىر شەھىرىگە قىلىنىۋاتقان ھۇجۇمدىن كۆز ئالماي قاراپ تۇراتتى. يانغىنىنىڭ قىپقىزىل شولىسى خانىنىڭ ئاستىدىكى ئاتنىڭ ئالتۇن

ئېگەر - جابدۇقلىرىدا جىلۋە قىلاتتى. بەشىدىكى پولات دۇبۇلـ خىنىك ئالتۇن تاجىسىغا چۈشكەن شۇلا ئۇنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى.

تاتار لەشكەرلىرىنىڭ توپى ئارقا - ئارقىسىدىن ئۇزۇلمەي شەھەرنىڭ مەركىزىي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىۋەردى. ئۇلار دەرھال ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئارقاندار بىلەن ئۇلانغان شوتىلارنى قورغانغا يۆلەپ، يۇقىرى يامىشىپ ئۆرلەشكە باشلىدى.

تاش قورغاننىڭ ئۈستىدە كەسكىن جەڭ بولۇۋاتاتتى. ۋىلادىمىرلىقلار ياۋغا شىددەت بىلەن تاشلىناتتى. تاتارلارمۇ ئۇلار بىلەن قويۇن - قولتۇق ئېلىشىپ كەتتى. رۇس لەشكەرـ لىرىنىڭ بىرى قازا بولسا ئورنىنى دەرھال بىرى بېسىپ دۈشمەننى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزمەسلىكنىڭ ئامالىنى قىلىپ باقتى. بىراق ئۇلارنىڭ كۈچى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتتى. تاتارلار بولسا يەر جاھاننى قاپلاپ، ۋارقىراپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يامىشىپ قورغان ئۈستىگە چىقتى.

باتۇخاننىڭ سول تەرىپىدە، پاكار كەلگەن كىچىككىنە چابدار ئاتقا مىنگەن سۇبىتاي باھادىر تۇراتتى. ئۇنىڭ كەڭ يەلكىسى ئالدىغا بىرئاز ئېگىشكەن بولۇپ، ئات ئۈستىدە يەنىلا مەزمۇت، ياغاچ بۇتلارغا ئوخشاش ھەربىكەتسىز ئولتۇراتتى. باتۇخاننىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇمەنبېشى بۇرۇنتاي بولۇپ، قومۇش قۇلاق، قۇلا يورغىنى مىنىۋالغانىدى. بۇ قېرى سەركەرـ دىنىڭ قەددى پۈكۈلۈپ، دۈمچەك بولۇپ قالغانىدى.

— جاھانگىر، ئۇنى كۆردۈڭمۇ! — دېدى بۇرۇنتاي ئۆزىنىڭ ساقالسىز سېرىق يۈزىنى باتۇخانغا بۇراپ، — كۈيىمك خانىنىڭ لەشكەرلىرى شەھەرنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئوت قويۇـ ۋاتقان ئوخشايدۇ.

سۇبىتاي چىرايىنى تۇرۇپ ئاچچىقى بىلەن:

— كۆيەك خانىمنىڭ لەشكەرلىرى قاچان ئالدى بىلەن شەھەرگە كىرەلمىگەن؟ كۆيدۇرۈۋاتقانلار رۇسلارنىڭ ئۆزى...— دېدى.

— «غالىبلار» قېنى؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئولگۈرۈپ كېلەلمەيدۇ؟ — دېدى بۇرۇنتاي سۆبتايىنى گەپتە چېقىپ.

— بۇرۇنتايىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالما، — دەپ سۆبتاي باھادىر خانغا بۇرۇلدى، — مۇھاسىرىگە چۈشكەنلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى، قەيسەرلىكى، قورقماس باتۇرلۇقى ئەزەلدىن ئۇزۇنغا بارغان ئەمەس. ئازراق سەۋرى قىلايلى. چۈشىتىن كېيىن قاما جۇۋا كىيگەن ئاقساقاللار، شەھەرنىڭ ئاچقۇچىنى ئالتۇن تاۋاققا سېلىپ ئالدىڭغا ئېلىپ چىقىدۇ...

خىتايدا، تاڭغۇت ئېلىدە، بۇخارادا، سەمەرقەنتلەردە شۇنداق بولغان. بۈگۈنمۇ ئەنە شۇنداق بولىدۇ.

لېكىن باتۇخانىنىڭ كۆتۈشكە تاقىتى يوق ئىدى. ئۇ بىر ئورۇندا تىنچ تۇرالماي تەقەززا بولاتتى. ئاستىدىكى قارا ئايغىرمۇ تىنچ تۇرماي، يەرنى تەپچىپ تىزگىنىنى سېرىپ تۇراتتى.

— بۇرۇنتاي! دەرۋازا ئالدىغا بېرىپ ئەھۋالنى بىر كۆرۈپ كەلسەك، خىتاي ئۇستىسى لى توڭپو مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتمىگەنمىكىن؟ — دېدى باتۇخان.

بۇرۇنتاي قولا يورغىغا بىر قامچا سېلىۋىدى، ئات خۇددى ئاققان يۇلتۇزدەك يۈگۈرۈپ كەتتى.

يوغان تۆمۈر باشلىق قورغان بۇزىدىغان قورال، چانا تاپىنىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان يوغان لىملاردىن ياسالغان تۆشۈكىدىن چىقىپ شىددەت بىلەن بېرىپ دەرۋازىغا قاتتىق ئۇرۇلاتتى. قىپىالىڭاچ تۇتقۇنلار قورالنى ئۇياقتىن - بۇياققا ئىتتىرىپ، بىرخىل رىتىدا ۋارقىراپ: «قاتتىق ئۇر! يەنە بىر!» دەپ بىر - بىرىگە مەدەت بېرەتتى.

مۇڭغۇللار تۈتقۇنلارنى هايۋان كەبى قامچا ئاستىغا ئالاتتى. دەرۋازىنى تېخىمۇ زور كۈچ بىلەن ئۇرۇشقا مەجبۇرلايتتى. بەزى تۈتقۇنلار ياۋغا ياردەم قىلىشتىن باش تارتسا شۇ ئورۇندىلا ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالاتتى.

رۇسلار قورغان ئۈستىدىكى ساداق ئاتىدىغان تۆشۈكلەردىن ئالتۇن قاپقا تەرەپتىكى چوڭ چەمبرىكاۋنىڭ دېرىزىلىرىدىن تۆۋەندىكى موڭغۇللارغا خىش ئېتىپ، ئوت چېچىپ، ساداق ئوقىنى يامغۇردەك ياغدۇرۇپ تۇراتتى. دۇپ ياغىچىدىن ياسالغان دەرۋازا، قورغان بۇزغۇچىنىڭ كۈچلۈك زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي يېرىلىپ ئاجىراپ، كېيىن پۈتۈنلەي پاچاق ـ پاچاق بولۇپ كەتتى. بۇنى كۆرگەن موڭغۇللار ئۆلە ـ تىرىلىشىگە قارىماي شەھەر ئىچىگە قاراپ يوپۇرۇلۇپ ماڭدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغان شەھەر ھىمايىچىلىرىنى ئاتلىرىغا دەسسىتىپ شەھەر كۆچىلىرىغا كىرىپ كېتىشتى. شەھەرنىڭ ئىككى ھارۋا ئۆتۈشەلمەيدىغان تار كوچىلىرىغا ياغاچلارنى دۆۋىلەپ، ھارۋا، چانىلارنى دۇم كۆمۈرۈپ، تاملارنى ئۆرۈپ پۈتۈنلەي توسۇۋەتكەندى. شۇڭا تاتارلار كۆچىلاردا ئەركىن ماڭالماي قالدى. تاتارلارنى ئۆتكۈر پالتىلار ۋە بازغاندەك ئېغىر چوقماقلار بىلەن قارشى ئالدى. شەھەر ھىمايىچىلىرى ئۆيلەرنىڭ چېدىرىغا چىقىۋېلىپ تاتارلارنىڭ ئۈستىدىن ساداق ئوقنى يامغۇردەك ياغدۇرۇشاتتى. ئېغىر تاشلارنى دومىلىتاتتى... كوچىلار بارا ـ بارا ئۆلۈككە تولدى. جەسەتلەر ئۈستى ـ ئۈستىگە دۆۋىلەندى. بىراق ياۋۇزلۇقتا چېكىگە يەتكەن سەھرا ياۋايىلىرى ھېچ نەرسىگە پەرۋا قىلمايتتى. ئۇلار ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ جەسەتلەرنىڭ ئۈستىدىكى كىيىملەرنى يەشتۇرۇۋالاتتى. ئۆيمۇ ئۆي، دۇكانمۇ دۇكان تىمىسقىلاپ بۇلاپ ـ تالايىتتى. ھەممە نەرسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئاتلىرىغا مىنىپ ئىلگىرىلەيتتى.

ئاستىدىكى پاكار ئەمما قۇۋۇەتلىك ئاتلار توساقلاردىن خۇددى مۇشۇكتەك چاققانلىق بىلەن سەكرەپ ئۆتەتتى. نۆكەرلەر كەينىدىن كېلىۋاتقان باتۇخان ۋە ئۇنىڭ مۇلازىملىرى ئۇچۇن يول ئېچىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

جاھانگىر ئالدىرىماي ماڭدى. ئاستىدىكى قارا ئارغامىق دەسلىپىدە پۇشقۇرۇپ، ئىككى قۇلقىنى دىڭگايتىپ، بىرئاز تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جەسەتلەرنىڭ ۋە تېخى جان تەسلىم قىلمىغان يارىدارلارنىڭ ئۈستىدىن ئاتلاپ مېڭىشقا باشلىدى. جان ھەلقۇمىغا كەلگەن يارىدارلارنىڭ زارلانغان ئاۋازىنى مۇڭغۇللارنىڭ خۇشاللىق بىلەن ۋارقىرىغان چۇقانلىرى بېسىپ كەتتى.

باتۇخان شەھەر مەركىزىدىكى مەيدانغا كېلىپ، مەرمەر دىن ياسالغان باش چېركاۋنىڭ ئالدىدا توختىدى. بۇ يەرگە «غالىبلار» مۇ ئاللىقاچان كېلىپ بولغانىدى. جاھانگىرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن نۆكەرلەر ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، قار ئۈستىدە باش قويۇپ ياتتى. باتۇخان گويا ھېچنەرسە كۆرمىگەندەك، مەغرۇر ۋە تەكەببۇرانە قىياپىتىنى بۇزماي توپتوغرا شۇ يەرگە كېلىپ توختىدى. ئۇنىڭ ئەزەلدىن مۇز يېغىپ تۇرغان چىرايى بۈگۈن بىرئاز ئېچىلغاندەك، قىسىق كۆزلىرى كۈلگەندەك قىلدى. بىر چاغدا ئۇ يېنىغا كەلگەن سۇبىتاي باھادىرغا بۇرۇلۇپ:

— بولغار بىلەن رەزاندىن كېيىن، مانا بۇ ئۇچىنچى پايتەختنى بويسۇندۇرۇشۇم! — دېدى.

سۇبىتاي ئىنجىقلاپ تۇرۇپ:

— مۇڭغۇللارنىڭ بۇ بۈيۈك يۇرتىشىدە يۈزلىگەن پايتەختلەر سېنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈسى... — دەپ جاۋاب بەردى.

— بايا شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئاچقۇچىنى پەتنۇسقا سېلىپ ئالدىڭغا ئەكېلىدۇ. دېگەن ئاقساقاللىرىڭ قېنى؟ — دېدى بۇ-

رۇنتاي سۇبتاينى مەسخىرە قىلدى.

— كەلمىسە ئۆز گۇناھى ئۆزىگە، — سۇبتاي شۇنداق دېدى - دە، بۇرۇلۇپ كېتىپ قالدى.

— ئۆز گۇناھى ئۆزىگە! — دېدى باتۇخان ھەم. — ئەگەر ئەمدى ئۇلار كەچۈرۈم سورىسا ھەرگىز كەچۈرمەيمەن... شەھەر ئاھالىسىدىن بەرنى قويماي قىرىپ تاشلايمەن! بۈگۈن — ئارماندا كەتكەن قۇلقانخان ئۇچۈن رۇسلارنىڭ قېنىنى دەريا- دەك ئاققۇزۇپ. موڭغۇل - تاتار لەشكەرلىرىنىڭ ئەنتىنى ئالمىدىغان كۈن.

ئاق مەرمەردىن ياسالغان ھەيۋەتلىك ئېگىز چېركاۋ دۇشمەن ئالالمايدىغان مۇستەھكەم قامال ئىدى. ئىشىك ئالدىغا يىغىلغان توپ - توپ تاتارلار ئۇياقتا چېپىشىپ ئاۋارە بولاتتى. ئۇلار چېركاۋنىڭ دۇپ يېغىچىدىن خىلمۇ خىل نەقىشلەر ئويۇپ ياسالغان دەرۋازىسىنى پالتىلار بىلەن ئۇرۇپ چېقىشقا ئالدىرايتتى. چېركاۋ ئىچىدە نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ خۇدادىن مەدەت تىلەپ ناخشا ئاھاڭىدا دۇئا ئوقۇۋاتقىنى ئاڭلاندى.

— بۇلار نېمە دەپ ناخشا ئېيتىۋاتىدۇ؟ تىلماچ قېنى؟ — دەپ ۋارقىرىدى ھەيران قالغان جاھانگىر.

— مانا مەن تەييار! — گىلىپ كىنەز دەرھال ئالدىغا چىقتى. — چېركاۋنى پاناھ قىلغان كىشىلەر ئۆلۈمنىڭ ئوڭاي بولۇشىنى تىلەپ، ئىمان ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ جىنازا نامىزىنى چۈشۈرۈۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ.

بىر چاغدا نۆكەرلەر چېركاۋ ئالدىغا ئۇزۇن - ئۇزۇن لىم ياغاچلارنى ئەكەلدى. ئۇنى بىرقانچە ئادەم بىرلىكتە كۆتۈرۈپ، بار كۈچى بىلەن ئىشىككە ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىشىك پاچاق - پاچاق بولۇپ كەتتى.

ناخشا ئېيتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئاۋازى تېخىمۇ كۈچەيگىلى تۇردى. ئەرۋاھى ئۇركۈپ، كۆزلىرى چانىقىدىن چىقاي دەپ قالغان ئاياللار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بۇ ئاياللار ئۈستىگە قارا كىيىم، بېشىغا ئاق كرېست چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن قارا بۆرك كىيىپ، قولىغا شام تۇتۇپ «بىزگە ئەۋلىيالار يېنىدىن ئورۇن بەرگەيسەن» دەپ يىلىناتتى.

چېركاۋنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۇپىدا ئۇزۇن قارا چاپان، بېشىغا ئالتۇن تاج كىيگەن مىتروفان يېپىسكوپ تۇراتتى. ئۇ قولىدىكى ئالتۇن كرېستنى قوش قوللاپ ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۆپ چىلىككە توختىماي دۇئا بېرەتتى.

— ئاكا - ئۇكىلار، ھەدە - سىڭىللار، خۇداغا تەۋا قىلىڭلار! قىيامەت بولدى. ھېچنەرسىدىن قورقمائىلار!... بۇنداق قازا بولغانلارنىڭ روھى ئۇ دۇنيادا ئىمانلىق كىشىلەرنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالىدۇ... تەۋا قىلىڭلار! — دەپ ۋارقىراپ تۇراتتى.

قورقۇپ ھېچ ماجالى قالمىغان بىچارە ئاياللار بىۋاسىتە سوزۇپ:

— ئەي خۇدا ئۆزۈڭ رەھىم قىلغايسەن! تەۋا قىلدۇق، — دەپ چۇقان كۆتۈرۈشەتتى.

باشقىلارمۇ «ئەۋلىيالار يېنىدىن ئورۇن بەرگەيسەن» دەپ ۋارقىرايتتى.

باتۇخان ئېتىنى دېۋىتىپ، ئىشىك ئالدىدىكى تاش پەلەمپەي ئۈستىگە چىقىپ توختاپ، چېركاۋ ئىچىگە سەپسېلىپ قارىدى - دە، ئەتراپىدىكى نۆكەرلەرگە:

— ئالغا! يۈرەكلىك شۇڭقارلار! ئالدىڭلاردا ئاققۇدەك ئاپئاق، ماموقتەك يۇمشاق ئاياللار تۇرىدۇ. ئېلىڭلار، قولۇڭلارغا چىققان ئولجىنىڭ ھەممىسى ئۆزۈڭلارنىڭ! — دەپ ۋارقىرىدى،

موڭغۇللار خۇشاللىقىدىن: «ئالغا! ئالغا ئىلگىرىلە مۇڭغۇللار!» دەپ چۇقان سېلىپ، چېركاۋ ئىچىگە ئۆزىنى پەرۋانىدەك ئاتتى.

چېركاۋ ئىچىگە كىرىشكە تەقەززا بولغان موڭغۇللار ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقتىن تار ئىشىككە بىردىنلا قاپسىلىپ قالدى. ئۇستىگە ئۇزۇن قارا چاپان كىيگەن مۇناخلار پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئۇزۇن ساپلىق ئايپالتىلىرىنى بىر - بىرىگە يول بەرمەي قىستىلىشىپ تۇرغان موڭغۇللارنىڭ بېشىدا ئويناتتى. پالتا زەربىسىدىن چېركاۋ ئىچىگە كىرگەن ھەربىر موڭغۇل ئۇدۇللۇق يەر چىشلىدى. ئۇستى - ئۇستىگە يىقىلغان جەسەتلەر دۆۋىسى موڭغۇللارنىڭ ئولجا ئۈچۈن ماڭىدىغان يولىنى توسۇپ قويدى.

— كۆيدۇر! — دېدى سۇبىتاي باھادىر جاھانگىرغا پەس ئاۋاز بىلەن.

— ئوت قويۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى باتۇخان.

نۆكەرلەر دەرھال ئەتراپتىكى ئۆيلەرنى بۇزۇپ نۇرغۇن ياغاچلارنى چېركاۋ ئىشىكىنىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەپ ئوت قويدى. لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوتنىڭ يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. چېركاۋ ئىشىكىدىن كىرگەن كۈچلۈك يالقۇن ئۈنىڭ مەرمەردىن ياسالغان ھەيۋەتلىك تاملىرىنى يالاپ، دېرىزىلەردىن قاپقارا تۈتۈن بىلەن بىرگە تۇرۇلۇپ چىقتى. بىراق چېركاۋ ئىچىدىن چىقىۋاتقان مۇڭلۇق ناخشا توختىمىغانىدى. بۇ دۈنيا ناخشىسىنى بەزىدە ئايالالارنىڭ قاتتىق چىرقىرىغان ئاۋازى بۇزۇپ تۇراتتى.

ئوتنىڭ يالقۇنى كۆتۈرۈلگەنسىرى، ناخشا ئاۋازىمۇ پەسىيىشكە باشلىدى. موڭغۇللار ۋىلادىمىر ئايالالىرىنىڭ قەيسەرلىكىگە تاڭ قېلىپ بىرئاز تۇرۇپ قالدى.

بىر ھازادىن كېيىن ۋارقىرىغان ئاۋازلارمۇ تۈگەپ يېگانە بىر ئادەمنىڭ زارلانغان ئاۋازى چىقتى - دە، توختىدى. ئەمدىلىكتە

گۈلخان ئىچىدە يېنىۋاتقان قۇرۇق تاختايلارنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشىلا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تۇراتتى.

مۇڭغۇللار كۆيۈۋاتقان ياغاچلارنى تەرەپ - تەرەپكە چېچۈپتىپ چېركاۋنىڭ ئىچىگە كىرىشكە باشلىدى. ئۇلار جان تالىشىۋاتقانلىقىدىن ئايالىرىنى چېركاۋدىن سۆرەپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ باغرىدىكى نارسىدە بالىلىرىنى يۇلۇۋېلىپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا تاشلىدى. قولغا چۈشكەن ئايالىرىنى پۈتۈنلەي يېشىندۇرۇپ، كىيىملىرىنى ئۇلجا قىلغاندىن كېيىن، نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن زورلۇق قىلدى. ئاندىن ئايالىرىنىڭ ئەمچەكلىرىنى كېسىپ، ئىچ-باغرىنى يېرىپ تاشلىدى.

نۆكەرلەر قولغا چۈشكەن ئولجىلىرىنى ئاتلىرىغا ئارتىپ، يەنە ئۇلجا تېپىشنىڭ كويىدا ھەر تەرەپكە قاراپ كېتىشتى.

باتۇخان «خاسىيەتلىك ئولجىنىڭ»① ئۈزىگە تېگىشلىك ئۇلۇشىنى كۆتۈپ سۇرلۇك قىياپەتتە مەيدانىدا تۇراتتى.

جاھانگىرنىڭ ئالدىغا ھەر تۈرلۈك ئايالار جۈۋىلىرى، ھالقا، ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان كىرىستلار، بالىيانت ئۈزۈك، بىلەيزۈك ۋە باشقا قىممەت باھالىق نەرسىلەر دۆۋىلىنىپ كەتتى. پوپلار بىلەن بۇيارلارنىڭ ئۈستىدىن يەشتۇرۇۋالغان قاما جۈۋىلار، خۇدالارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن رامكىلار، قىممەت باھالىق ئالتۇن بۇيۇملارمۇ دۆۋىنىڭ ئۈستىگە تاشلانغانىدى. مىترووفان يېپىسكوپنىڭ ئالتۇن تاجىنى ئەكىلىپ ئۈستىدە ئۈزگىچە جۇلالىنىپ تۇراتتى.

مۇڭغۇللار، بۇيۇك كىنەزنىڭ بەھۇش ياتقان ئايالى ئاگا-

---

① چىڭگىزخان يېزىپ قالدۇرغان «لەشكەر» قانۇنىدا ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھەربىر لەشكەر جاھانگىرنىڭ ئالدىغا كېلىپ، باش قويۇپ تاپقان ئەڭ قىممەتلىك ئولجىنىڭ بەشتىن بىرىنى خانغا بېرىشى، يەنە بىر بۆلىكىنى مۇڭغۇل يۇرتىدا قالغان ئۇلۇغ خاقانغا قالدۇرۇپ قويۇشى لازىم.

ۋىيەنى سۆرەپ ئەكېلىپ، باتۇخاننىڭ قارا ئارغىمىقىنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.

نۆۋەرلەر ئۇنىڭ ئۇستىدىكى يىپەك كىيىمنى، بويىنىدىكى ئۇنچە ـ مارجانلارنى، پۇتىدىكى قىزىل خۇرۇم ئۆتۈكنى يۇلۇۋېلىپ، يېنىدىكى ئولجىلار دۆۋىسىنىڭ ئۈستىگە ئاتتى. باتۇخان چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىپ تۇراتتى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇ:

ـ ھاھا! ھا! ـ رۇس گۈزەللىرى كىمگە كېرەك! ماڭا كېرەك ئەمەس! سىلەرنىڭ لەززىتىنى تېتىشكىلارغا رۇخسەت! ـ دېدى.

ـ ئەلۋەتتە ئۇنى بۇرۇنتاي قىۋىلاندان ئالمدۇ ـ دە! ـ دېدى موڭغۇللار پاراققىدە كۈلۈشۈپ، ـ بۇرۇنتاي ئەزەلدىن سېمىز كەلگەن ئاياللارنى ياخشى كۆرەتتى...

ـ بۇرۇنتاي، ئۇنىڭ كۆكسىگە قارىغىنا، جانىۋارنىڭ ئەمچىكى يېلىن سالغان سىيىرنىڭكىدەككەنغۇ.

بۇرۇنتاي ئانىدىن تۇغما. ھېچقانداق مۇداپىئەسىز ياتقان ئايالنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭ يۈمران تەنلىرىنى كۆرۈپ ھوزۇر قىلدى. ئاستىدىكى جەدە ئات بېشىنى جۇلقۇپ، پۇشقۇرۇپ كەينىگە داجىدى. بۇ چاغدا بۇرۇنتاي ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى. بىرنەچچە مىڭبېشى ئاغزىدىن سېرىق سۈيىنى ئاققۇزۇپ، نەپسىنى تۇتالماي، بۇرۇنتايدىن كېيىن بۇ قەدىرلىك ئولجىغا ئىگە بولۇشنى ئويلاپ، ئايالنىڭ يېنىغا ئولاشتى.

بىرئازدىن كېيىن كىنەزگىنە ئاگافىيە ھوشىغا كەلدى... بىراق ئۇ ۋارقىرىمىدى، يىغلىمىدى، پەقەت ئۈيالتلاق يېرىنىي قولى بىلەن يېپىپ، ئۈيالغىنىدىن قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. ئۇ بۇ خورلۇققا چىدالمىدى. يېنىغا شالنى ئېقىتىپ كېلىۋاتقان ئاۋاق بىر موڭغۇلغا خەنجەرەك تىكىلىپ قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى.

موڭغۇللار باتۇخانىنىڭ ئالدىغا بىر رۇس چالنى سۆرەپ ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ پۈت - قوللىرى ئارقان بىلەن باغلانغان بولسىمۇ، چال يەنىلا قۇتۇلۇپ كېتىش ئۈچۈن تىرىشىپ ھەرەكەت قىلاتتى.

— جاھانگىر، سەن دۈشمەنلىرىڭ ئەڭ باتۇر ئەزىمەتلىرىنى كۆرسەتكىن دېگەنىدىڭ! — دېدى يۈزبېشى ئەرەپشاھ باتۇخانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، — ماۋۇ چال رۇس خۇداسىنىڭ ئۆيىدە ھەممىنىڭ ئاخىرىدا قېلىپ يالغۇز ئۆزى پۈتۈن لەشكەر بىلەن سوقۇشتى... ئۇنىمۇ، تۈتۈنمۇ، كۆكرىكىگە قادالغان ئۇچلۇق ئوقمۇ ئۇنى توختىتالمىدى.

— باتۇرلۇقۇڭغا باريكاللا! — دېدى باتۇخان قايىل بولغان ھالدا، — گىلىپ كەنەز ئاقساقالنىڭ ئىسمى - شەرىپىنى سورىدى.

گىلىپ كەنەز چالنىڭ ئىسمىنى، قاچاندىن باشلاپ لەشكەر بولغانلىقىنى سورىدى.

— مېنىڭ ئىسمىم شىبالكا، ئوتتۇز يىلدىن بېرى شەھەر قورغىنىنىڭ ئالتۇن قاپقىسىدا قاراۋۇللۇقتا تۇرىمەن، — دېدى شىبالكا بۇۋاي.

— قەھرىمانلىقىڭ ئۈچۈن گۇناھىڭنى كەچۈردۇم، — دېدى باتۇخان مەمنۇنىيەت بىلەن، — بۇڭۇندىن ئېتىبارەن مېنىڭ نۆكىرىم بولىسەن.

كەنەز گىلىپ جاھانگىرنىڭ سۆزىنى رۇسچىغا ئۆرۈپ، شىبالكىغا چۈشەندۈردى.

— شىبالكا! بۇيۇك تاتارخانى ساڭا ئىنتايىن چوڭ ئىلتىپات كۆرسەتتى. ئۇ سېنىڭ بىلىمەسلىكتىن ھۇرمەتلىك پادىشاھى ئالەمگە قارشى چىققانلىقىڭنى كەچۈرۈم قىلدى. ئەمدى سېنى ئۆز خىزمىتىگە قويماقچى. بۇ ئىلتىپات ئۈچۈن خان جا-

نابلىرىنىڭ ئالدىدا باش قېيىۋېپ ھۆرمەت بىلدۈرگىن، — دېدى ئۇ.
شىبالكا غەزەپ بىلەن ھېرىسىيىپ، قانغا تېلغان كۆزلىرى بىلەن ئالىيىپ قارىدى. ئۇنىڭ نەپسى تېزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بەدىنىدە ھازىرمۇ ئۇچ تال ساداق ئوقى سانجىلغان پېتى تۇراتتى.
— بېلىدۇ! مەن ئۇنىڭغا چىن ئىخلاسىم بىلەن خىزمەت قىلاي! بىرلا تەلىپىم مېنىڭ نەيزەمنى قېلىۋىغا قايتۇرۇپ بېرىڭلار. مەن ئۇنىڭ بىلەن بۈيۈك تاتارخانىنىڭ تەڭدىمەك قۇرسىقىنى يېرىپ، خۇدادىن يۈز ئۆرىگەن سەن مۇناپىقنى ھەم جەھەننەمگە يوللىغا سالاي، — دېدى - دە، چال پېتىۋن كۆچىنى يىغىپ، ئاغزىغا يىغىلغان قانىنى، كىنەز گىلىپنىڭ يۈزىگە شالاقلىدە تۈكۈردى...
— لالما ئىت! — دەپ باتۇخان قاتتىق ۋارقىراپ، شىبالكىنىڭ بېشىغا قامچا سالدى. شىبالكا ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي تۇردى. تۆت مېڭىۇل چال ئۇنى ئىككى تەرىپىدىن بېسىپ قىمىر قىلغۇزمايتتى.
— ھەي نۆكەرلەر، — دەپ ۋارقىرىدى سۇبىتاي باھادىر. يېقىندا تۇرغان بىر مېڭىۇل ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئەگىر قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىپ، ئۇنى شىبالكىنىڭ قۇرسىقىغا دەستىسىگىچە تىقتى.
ياشانغان لەشكەرنىڭ ئاغزىدىن قان ئوقىتەك ئېتىلىپ چىقىپ، ئاپئاق ساقىلىنى قىپقىزىل قىلىپ بېزىۋەتتى.
بۇ چاغدا شىبالكا:
— بىزگىمۇ ئازادلىق تېگى ئاتىدۇ! — دەپ ۋارقىرىدى - دە، لاسسىدە قار ئۈستىگە دومىلاپ چۈشتى.

يەتتىنچى قىسىم

«زەردىلىمك يېڭپاتمي»

قۇدۇققا تاش چۈشكەندەك،
تىمتاس تىنچۇن بۇ ئەتراپ!
سۇكۇنات ئىدى بۇ قانداق،
قالدىمۇ دۇنيا تىنچلاپ!
بەرى غۇلاپ تاش قۇچقان،
تالاي سەرۋاز، تالاي ئەر.
بويۇن سۇنۇپ تەقدىرگە،
قوينىغا ئالغان قارا يەر.
(ۋ. گيو. «شەرق قوشاقلىرى»)

بىرىنچى باب

رەزانىنىڭ يىلتىزى

چېرنىگوۋ بىلەن رەزانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋەھشىي دالانى بېسىپ ئۆتىدىغان يولدا بىر توپ ئاتلىق قېشىۇن كېلىۋاتاتتى. لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچىسىغا ساۋۇت، باشلىرىغا دۇبۇلغا، تىزلىرىغا تۆمۈردىن تىزلامچى كىيىۋالغانىدى. ئۇزۇنغا سوزۇلغان

بۇ لەشكەرلەر سەپى ئۈن - تىنسىز كېلىۋاتاتتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۈستىدىكى ساۋۇتلىرى كۈن نۇرىدا يالت - يۇلت قىلاتتى. سەپ ئارىسىدىن چاقچاق، ئويۇن - كۈلكە، تالاش - تارتىش دېگەنلەر زادىلا ئاڭلانمايتتى. رەزانغا يېقىنلاشقانسېرى ۋەيران بۆلەن ئۆيلەر، بىر باغ ئاشلىقىمۇ قالدۇرۇلماي پۈتۈنلەي قۇرۇق دالغان خامانلار پات - پات كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى... بۇ يەرلەردىمۇ تاتار لەشكەرلىرى ۋەيرانچىلىق سالغاندەك تۇراتتى!

قۇشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا ئويناقلاپ تۇرغان قىپچاق ئېتىغا مىنگەن ياش باتۇر كېلىۋاتاتتى. ئۇ پات - پات ئۈزەڭگىسىنى دەسسەپ ئۆرە تۇرۇپ ماڭغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنگەن دالاغا تىكىلىپ قاراپ قويياتتى. ئانا يۇرتى رەزانغا يېقىنلاشقانسېرى ئۇنىڭ يۈرەكلىرى ئويناپ «قانداق بولۇۋاتىدىكىن؟ قوشۇنۇم كېچىكىپ قالمىغاندۇ؟ راستىنلا ياردىمىمنىڭ ھاجىتى بۆلمايلا قالارمۇ؟» دەپ تاقەتسىزلىنەتتى...

رەزاندىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن يېۋپاتىي كۆلوۋراتنى چېرىكلىرى مىخائىل سۇغۇقلا قارشى ئالغانىدى. يېۋپاتىي كىشەزگە يۆگان كۆكسىنى بېسىپ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە يەرگە باش قويۇپ ئېھتىرام بىلدۈردى.

— باش ئېگىپ ئۆتۈنىمەن، كىشەز جانابلىرى، بىزنى قوللا، يارىدەم قىل! رەزاننىڭ ئۇلۇغ كىشەزى ھەم پادىشاھى يۈرى ئىنگىلتېرېچ مېنى ساڭا زور ئۆتۈنۈش بىلەن ئەۋەتتى، بېشىمىزغا مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەر چۈشكەندە بىزنى يالغۇز تاشلاپ قويمىسۇن، دېدى...

يېۋپاتىي شۇ ئارىدا چېرىكلىرى ۋە ئۇنىڭ بويارلىرىغا① ۋەھشىي دالا ئارقىلىق رۇس ئېلىنىڭ شىمالىغا چېكەتـ

---

① بويار — ئۆز زامانىسىدىكى رۇسىيە ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان چوڭ يەر ئىگىلىرى.

كىدەك بېسىپ كېلىۋاتقان كۆچلۈك موڭغۇل قېشۇنى ھەققىدە تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى.

— رەزانلىقلارنىڭ ياش - قېرى ھەممىسى قېرىللىرىغا قېرال ئېلىپ، ئانا ۋەتىنىنى قېغداشقا ئاتلاندى. بىراق رەزانلىقلارنىڭ بىر ئۆزى ئازلىق قىلىدۇ. سان - سانا قسىز موڭغۇل لەشكەرلىرىگە ئۇلارنىڭ چامى يەتمەيدۇ!... — دېدى ئۇ.

— سۆزگە چېچەن نېمىسەن - دە، يېۋپاتىي①، — دېدى چېرنىگوۋ كىنەزى مىخائىل ئۇنىڭغا قاراپ. — بىراق شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ سېنىڭ تەلىپىڭ تۇغرىسىدا ئويلىنىپ بېقىش كېرەك... لەشكەرلىرىمىزنى بولسا، ئەۋەتەلمەيمىز!

بىر ياقتىن بويارلارمۇ چۇرقىرىشىپ كەتتى.

— ئاساسىي كۆچىمىزنى موڭغۇللارغا قارشى ئاتلاندۇرۇشقا بولمايدۇ!

— چېرنىگوۋنى لەشكەرسىز قالدۇرساق بولامدۇ؟

— ئۇنداقتا ئۇنى كىم قوغدىماقچى؟ — دېيىشتى ئۇلار.

بويارلار بىر پەس غۇلغۇلا قىلىشتى. يېۋپاتىي ئۇلارغا يالۋۇرۇپمۇ باقتى، ئاچچىقلىنىپمۇ باقتى، بىراق بۇنىڭدىن ھېچنەرسە چىقمىدى. ئاخىرىدا كۆپچىلىك: ئۆز ئىختىيارى بىلەن بېرىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارلا بارسۇن، دېگەن قارارغا كېلىشتى.

جارچىلار جار سېلىپ چېرنىگوۋ خەلقىنى بىر يەرگە يىغدى. يېۋپاتىي قۇرۇلتاي يىغىنلىرى بولغاندا ناتىقلار چىقىپ سۆزلەيدىغان ئېگىز مۇنبەرگە چىقىپ خەلقە سۆز قىلدى. ئۇ رەزانلىقلار ھەمدە پۈتۈن رۇس يېرىنىڭ خەۋپىتە قالغانلىقىنى ئېيتتى. يېۋپاتىينىڭ جامائەت ئالدىدا سۆز قىلىشى بۇ ئەمەس ئىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان شەھىرىدە رەزان خەلقىنىڭ چۇقان - سۈ-

---

① قەدىم زاماندىكى بەزى رۇس كىتابلىرى يېۋپاتىي كولوۋراتنى «زەر-دىلىك يېۋپاتىي» دەپ ئاتايدۇ.

رەنلىك يىغىنلىرىدا تالاي قېتىم سۆز سۆزلەپ خېلى ئۆگىنىپ قالغان ئادەم ئىدى.

چېرنىگوۋلىقلار دۇشمەنگە قارشى ئاتلىنىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىر ئېغىزدىن بىلدۈردى. رەزانغا ياردەم بېرىشنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەلەپ قىلغۇچىلار خېلىلا كۆپ بولدى. بىراق قورال - ياراقى، ئات ئۇلىقى، قېلىن كىيىمى بولمىغان بۇ پىدائىلار نېمىگە يارار؟ ئۇلار قانداقمۇ ياراملىق لەشكەر بولسۇن! يېۋپاتىينىك چېرنىگوۋ رەھبەرلىرىدىن رايى قايتىپ، خېلىلا ئۇمىدسىزلەندى: رەزانىدىكىلەر بۇلاردىن زور ياردەم كۈتۈپ، كۆزىنى ئۈزمەي تەلمۈرۈپ تۇرسا، بۇلارنىڭ قىلىۋاتقىنى كۆرمەمدىغان ...

بۇ چاغدا چېرنىگوۋ كىنەزى مىخائىل مۇنداق دېدى:

— يېۋپاتي، سۆزۈمگە قۇلاق سال! مەن ساڭا شۇنى دېمەكچىمەنكى، سەن باتۇر يىگىتلەردىن ئۈچ يۈزنى تاللىۋال. مەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن ياخشى ئات، قورال - ياراق، كىيىم - كېچەك ۋە يولغا يەتكۈدەك ئوزۇق - تۈلۈك بېرەي. مېنىڭدىن ساڭا ئۇنىڭدىن باشقا بەرگۈدەك نەرسەم يوق، ئەمدى مەندىن رەنجىمە!

يېۋپاتي چېرنىگوۋ خەلقىگە رەھمەت ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۈچ يۈز يىگىتنى تاللىۋالدى. كىنەز مىخائىل ئۆزىنىڭ بەرگەن ۋەدىسى بويىچە لەشكەرلەرنى تولۇق قوراللاندۇردى، ئاتمۇ، ئوزۇقمۇ بەردى. شۇنداق قىلىپ يېڭىدىن تەشكىللەنگەن بۇ قوشۇن يىراقتىكى، دۇشمەن كېكىرتىكىدىن ئېلىپ، نەپسى بۇغۇلۇپ دەرمانسىزلانغان رەزانغا قاراپ شىددەت بىلەن ئاتلاندى.

قوشۇن ئادەم ئاڭمىدىغان يوللار بىلەن جاپالىق يۈرۈش قىلىپ، رەزانغا يېقىنلىشىپ قالدى. لەشكەرلەر بارغانسېرى

يۇرۇشلىرىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئاتلىرىغا قامچا ئۇراتتى. تېخى يېقىندىلا ئوكا دەريا سىنىڭ ئېگىز قىرغىقىدا كېلىشكەن گۈزەل بىر شەھەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئەمدىلىكتە لەشكەرلەر ئۇنىڭ خانىۋەيران بولۇپ قار ئاستىدا ياتقان خارابىسىنىلا كۆردى.

دەريا بويىغا كەلگەندە لەشكەرلەر ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئاتلىرىنى مۇزدىن يېتىلەپ ئۆتكۈزدى. ئۇ يەر، بۇ يەردە مۇز بولۇپ قېتىپ قالغان ئۆلۈكلەر سۇنايلىنىپ ياتاتتى. دەريانىڭ تىك قىرغاقلىرىدا، شەھەر ئەتراپىدىكى چوڭقۇر ئۆرەكلەردە ۋە يول ئۈستىلىرىدە ئوڭدا، دۆمدە ياتقان جەسەتلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى.

شەھەر ئەتراپىغا ئايلاندۇرۇپ ياسالغان مۇستەھكەم ياغاچ قورغان ئۆرۈلۈپ چۈشكەنىدى. بۇرۇن شەھەرنىڭ باش دەرۋازىسى ئورۇنلاشقان يەردىكى گۈمبۈرلىگەن يوغان كامىردىن يۇڭلىرى پاخپىيىپ كەتكەن بىر توپ لالما ئىت يۈگۈرۈپ چىقتى - دە، تەرەپ - تەرەپكە پىرقىراپ قېچىشقا باشلىدى. لەشكەرلەر ۋەيران بولغان ئۆيلەرنىڭ ئارىسىدىن دوۋۇلىنىپ كەتكەن خىش، توپىلاردىن ئاۋايلاپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ مەركىزىي مەيدانىغا كېلىپ توختىدى. يېۋېاتىي تېخى يېقىندىلا مىغىلدىغان كىشىلەر يىغىن ئېچىپ، ۋاڭ - چۇڭ قاتىشىدىغان بۇ چوڭ مەيدانىنى ئارانلا تونۇيالىدى. تېخى تۈنۈگۈنلا مۇشۇ ئەتراپتا گۈمبەزلىرى ئالا - يېشىل چاقناپ تۇرىدىغان مەركىزىي جېركاۋ ۋە ئۇلۇغ كىنەزنىڭ سەلتەنەتلىك كۆركەم سارايلىرى رەت - رېتى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. كىنەز سارايلىرىغا كىرگەندىكى ئىشىك ئالدىلىرى ئاجايىپ كۆركەم، ھەشەمەتلىك نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەنىدى. كىنەز ئەنە شۇ يەرلەر ئارقىلىق خەلق ئالدىغا چىقىپ سۆز سۆزلەيتتى، ئەمدىلىكتە بولسا ئۇلار-

ئىك مەمسىنى تاتارلار ۋەيران قىلىپ كۆيدۈرۈپ، تىۋپتۈز قىلىۋەتكەنىدى.

مەيداننىك ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن چوڭ دائىرىدە ئوت كۆيگەن ئورۇن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كۆيۈپ قاپقارا بولۇپ كەتكەن ئادەم سۆڭەكلىرى، ئادەم باشلىرى، ئۆرتەلگەن قان ۋە دۇبۇلغىلار دەستىدىن دەسسەپ ماڭغۇدەك يەرمۇ قالمىغانىدى.

— رۇسلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن تاتارلارمۇ ئاز ئەمەس تەك تۇرىدۇ، — دېيىشەتتى لەشكەرلەر بەزى باشلارنى كۆرۈپ.

لەشكەرلەر ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، بىپايان چۆللۈكتە ئۇنتۇلۇپ قالغان قەبرىستانلىقتەك خاراب بولۇپ يىيىلىپ ياتقان كۆكۈلسىز، مۈك باسقان شەھەرگە قايغۇلۇق كەيپىياتتا بىرئاز قاراپ تۇرۇشتى. يىغىن مەيدانى ئېگىزرەك بىر ئورۇنغا جايلاشقانىدى. بۇ يەردىن ۋەيران بولغان، ئۆرتۈنۈپ كۈلگە ئايلانغان رەزان ئالقاندا تۇرغاندەك ئېنىق كۆرۈنەتتى. مەيلى قايىقا قارىما ئۆلۈمنى، خاراب بولغان دۇنيانى كۆرىسەن ... مەيداندىكى يىغىنلاردا ناتىقلار سۆز قىلىدىغان ياغاچ مۇنبەرنىك يېنىدا ئۆرتۈنۈپ كۈيە بولۇپ كەتكەن يوغان مىس قازىغۇراق دوڭغىيىپ تۇراتتى. ئۆز ۋاقتىلىرىدا مۇشۇ قوڭغۇراقنىك ئاۋازى ئاڭلاندىمۇ. بولدى، رەزان خەلقى ئۇششاق - چۈك، پىششىق - تۇڭى قالماي تولۇق يىغىلاتتى - دە، داغدۇغىلۇق يىغىنلار ئۆتكۈزەتتى. يېڭىپاتىي بىر پەس سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن، لەشكەرلەرنىك ئارىسىدىن ئاستا ئاۋايلاپ ئۆتۈپ ئالدىغا چىقتى. لەشكەرلەر داجىشىپ ئۇنىڭغا يول بەردى. ئۇ شەھەر ئورنىنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ئۆزىنىك ئۆيى جايلاشقان ئورۇننى ئاران تاپتى. مانا مۇنۇ يەردىكى كوچا دوقمۇشىدا چوڭ چېركاۋنىك تاش پەلەمپىيى، ئەنە، ئاۋۇ يەردىكى دۆڭلۈكتە ئۆزىنىك كەڭ بۆلۈملۈك كونا ئۆيى جايلاشقان. مانا ئۆينىك ئورنىدا لايدىن ياسالغان

پىچ چوقچىيىپ تۇرۇپتۇ، ئۆينىڭ ياغاچ - تاشلىرى كۆيۈپ كۆسەي بۇلۇپ تەرەپكە تاشلىنىپ يېتىپتۇ.

يېۋپاتىي قالايمىقان چېچىلىپ كەتكەن تۆمۈر - تەسەك، ياغاچ - تاش، خىش - كاھىشلار ئارىسىدىن ئاۋايلاپ ئۆتۈپ، نېرىراقتا بېرىۋېدى، ئۇ يەردىكى ۋەيرانە ئۆيلەرنىڭ بىرىدە جەينىكىگە تايىنىپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ سۈكۈتتە ئولتۇرغان بىر ئادەمنى كۆردى. ئۇنىڭ دۈندەك يوغان بەستى ئۆسكىلەڭ ئاق چاچلىرى يېۋپاتىيغا بىر تۈرلۈك يېقىملىق سېزىلدى... دەل شۇ پەيتتە يېۋپاتىينىڭ ئاياغ ئاستىدىن دومىلاپ چىققان تاش ئىككىنچى بىر تاشقا تېگىپ «چاق» قىلغان ئاۋاز چىقىرۋېدى، ھېلىقى ئادەم چۆچۈپ ئۇنىڭغا قارىدى.

— يېۋپاتىي! ...

— راتىبورمىسەن؟ ...

— سېنى كۈتۈپ ئولتۇراتتىم، دوستۇم، — دېدى راتىبور ياش لەشكەرلەرنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ، — سېنىڭ بۇ يەرگە قايتىپ كېلىدىغانلىقىڭنى بىلەتتىم، سېنىڭ بوش گەپ قىلمايدىغانلىقىڭنى بىلەتتىم ...

— ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈپ كېلەلمىدىم، ئەمدى بۇنىڭ نېمە پايدىسى، — دېدى يېۋپاتىي ۋەيران بولغان شەھەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — مېنىڭ ئۆيۈم ئىچىمىڭ نەدە ئىكەنلىكىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟

— بۇلارنىڭ ھەممىسى خۇدانىڭ ئىرادىسى بىلەن بۈلدى دېسەڭچۇ! ئەجەل كەلسە قېچىپ قۇتۇلغىلى بۈلامدۇ! قايغۇرما يېۋپاتىي، چىداملىق بۈل! مەن بۇ يەرگە كەلگەندە قېرى ئاناڭ جان ئۈزۈۋاتقانىكەن. ئايالىڭنى بۈلسا تاتارلار تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەتمەك بۈلغانىكەن، بىراق ئۇ قولىغا پالتا ئېلىپ، قارشىلىق بىلدۈرۈپ، خېلىغىچە يېنىغا بىرىنسۇ يولاتا

ماپتۇ. شۇڭا تاتارلار ئۇنى باشقىلار بىلەن بىللە بىراقلا ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ.

— باللىرىمچۇ؟

— ئۇلارنى باشقا ئاھالىلەر بىلەن بىرلىكتە تۇتقۇن قىلىپ ھەيدەپ ئەكىتىپتۇ ...، — دېدى راتىبور.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان پېۋېپاتىي ئۇن - تىنسىز تىكىرقاپ تۇرۇۋىلا قالدى.

— يېۋېپاتىي! دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ ئۆچ ئالايلى! ... چېرنىگوۋدىن لەشكەر ئېلىپ كېلەلمىدىگىمۇ؟ — دېدى راتىبور شۇ ئاردىدا.

— ئەكەلدىم، بىراق ئاز! بارلىقى بولۇپ ئۈچ يۈزلا ئادەم.

— ئادەم تېپىلىدۇ! ئاھالىلەرنىڭ كۆپى ئورمانلىق ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ. مەن يېقىندىلا ئۇلارنىڭ قېشىغا بېرىپ كەلدىم. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس - كۆپىگە كۆپەيمەكتە. شۇلارغا قوشۇلۇپ، تاتارلارغا قوغلاپ يېتەيلى! ... يۈر، دوستۇم! — دېدى راتىبور.

يېۋېپاتىي ئۆزىنىڭ ۋەيران بولغان ئۆيىگە ئاخىرقى قېتىم بۇرۇلۇپ قاراپ قويدى - دە:

— يۈرۈ! — دېدى.

ئىككى رۇس يىغىن مەيدانىغا قاراپ ماڭدى.

راتىبور يولدا كېتىۋېتىپ يېۋېپاتىيغا رەزان لەشكەرلىرىنىڭ دالادىكى ئۇرۇشتىمۇ ئۇرغۇن قان تۆككەنلىكىنى، ئۆزىنى ياش كىنەز رومانىنىڭ دالادىن تېپىپ ئالغانلىقىنى، ئۇ ئىككىسى رەزانغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا ئۆزىنىڭ يارىدار بولغان ئايىغى ئاغرىپ كېتىپ كەينىدە قالغانلىقتىن كىنەز رومانىنىڭ رەزانغا بېرىشقا ئالدىراپ ئۇنى تاشلاپ كەتكەنلىكىنى تولۇقى بىلەن

سۆزلەپ بەردى. راتىبور شۇنداق قىلىپ ئاران ھۇشىنى يىغىپ، تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئۆيىگە يېتىۋېلىشقا ئالدىراپتۇ. بىراق ئۇ يېتىپ بارغاندا شەھەر تاتارلار قولىدا ئاللىقاچان تۇتقۇنغا بولغان بولۇپ، تاتارلار ئۇ يەردىن ۋىلادىمىر تەرەپكە كېتىپ بېرىلغانىكەن، شۇڭا بۇ ئەتراپتا ئۇلار كۆرۈنمەپتۇ.

كۆيۈپ قارا كۆسەيگە ئايلانغان لىملارنىڭ ئۈستىدە ئول تۇرغان چېرىنىگوۋۇلۇق لەشكەرلەر يېۋپاتىي بىلەن راتىبورنى كۆرۈپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن كەڭ يەلكىلىك، قاراقۇمچاق كەلگەن بىر لەشكەر ئالدىغا چىقتى، چېرىنىگوۋۇلۇقلارنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى شۇ ئىدى.

— نېمىلەرنى ئويلاۋاتىسەن يېۋپاتىي! بىز ئەمدى نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ — دېدى ئۇ.

يېۋپاتىي بېشىدىن پولات دۇبۇلغىسىنى ئېلىپ، تەمكىن قىياپەتتە كۆپچىلىككە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى - دە:

— چېرنىگوۋۇلۇق قېرىنداشلىرىم، ئۆزۈڭلارنىڭ قانداق ئويلىرى بار؟ — دېدى.

— سەن بىزنى رەزانلىقلارغا يارەمگە باشلاپ كەلگەن ئىدىڭ. رەزاننىڭ خاراب قىلىنغانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز! تاتارلار ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، گۈرىستانلىققا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. — دېيىشتى لەشكەرلەر.

يېۋپاتىي بۇ گەپكە بىر نېمە دېمىدى.

— ھەي بۇرادەر، بۇنداق خورلۇققا چىداپ تۇرغىلى بولامدۇ، — دېدى لەشكەرلەرنىڭ باشلىقى، — بىزنىڭ دېمەك چى بولغىنىمىز شۇكى، بىز چېرنىگوۋۇلۇقلار تاتارلار بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇلاردىن رۇس خەلقىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالماقچى بولدۇق.

يېۋپاتىي ئۇلارغا باش ئېگىپ رەھمەت ئېيتتى.
— بارىكاللا قېرىنداشلار! — دېدى ئۇ، — ماۋۇ تۇرغان راتىبور ئاكام ئىككىمىزمۇ شۇنداق ئويلىغانىدۇق. ئەمدى يەنە ۋاقىت ئۆتكۈزۈپ تۇرۇۋەرمەيلى، تاتارلارنىڭ ئىزىغا چۈشەيلى! بەلكى ئەگ بولمىغاندا، تۇتقۇندىكى كىشىلەرنىمىزنىڭ بىر قىسمىنى بولسىمۇ قۇتۇلدۇرۇۋالارمىز ...
— بولىدۇ، ماقۇل! — دېيىشتى لەشكەرلەر گۈرۈلدەپ.
— ئالدى بىلەن قوشۇننى كىم باشقۇرىدىغانلىقىنى كېلىشۈالايلى.
— يېۋپاتىي! بىزنى يېۋپاتىي باشقۇرسۇن! — دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى.
بۇ چاغدا چېرنىگوۋلۇقلارنىڭ ھېلىقى باشلىقى سۆزلەشكە باشلىدى:
— يېۋپاتىي، تاتارلارغا قارشى جەڭگە بىزنى سەن باشلىمامسەن، كىم باشلايدۇ؟ سەن بۇ يەرنىڭ ئوي - چوڭقۇرىنى، ئەلىم - تەلىمنى ئوبدان بىلىسەن، ئۇنىڭ ئېستىگە ئۆزۈڭ ھەربىي ئادەمسەن. بىز بولساق، ساپلا دېھقانمىز، سوقا يېنىدىن يېڭىلا ئايرىلىپ، ئەمدى جەڭگە كىرمەكچى بولۇۋاتىمىز. شۇنداقتىمۇ قورۇنما! رۇس ئېلى ئۈچۈن بىزمۇ جان تىكىپ جەڭ قىلالايمىز! بىز ئورماندا ياغاچ كېسىپ ئۆگەنگەن ئادەملەر، تاتارلارنىمۇ ئاشۇنداق غۇلىتىۋېرىمىز، ئېسىدىن چىقمىغۇدەك زەربە بېرەرمىز تېخى.
— توغرا، توغرا! — دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى.
— رەھمەت سىلەرگە، چېرنىگوۋلۇق قېرىنداشلار، — دېدى يېۋپاتىي ئۇلارغا.
دەل شۇ پەيتتە ئەتراپتىن چاقماق چېقىلغاندەك داڭىلدىغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. يېۋپاتىي ئاۋاز چىققان تەرەپكە

ئىشتتىك بۇرۇلۇپ قاراپ، نېرىراق يەردە بىر توپ ئادەملەرنىڭ يەردە ياتقان ئېغىر قوڭغۇراقنى كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇلار ئۇزۇن تال چۈشۈ لىم ياغاچنى سۆرەپ ئەكىلىپ، ياغاچلارنىڭ ئۇچىنى ئاچىلاشتۇرۇپ بىر - بىرىگە باغلاپ، ئۇزۇن پۈتلۈك قىلىپ ئاسما شەكلىگە كەلتۈردى - دە، ئارقان بىلەن قوڭغۇراقنى يۇقىرىغا تارتىشقا باشلىدى، بىر قىسمى بولسا، قوڭغۇراقنىڭ گىرۋىكىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈشكە باشلىدى. ئاخىرى قوڭغۇراق يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ئاسمىغا ئېسىلدى. بۇ چاغدا بەزى لەشكەرلەر بارماقلىرىنى ئاغزىغا سېلىشىپ شىراۋاتاتتى، چۈنكى قاتتىق تىرمىشىپ زوروققانلىقتىن ئۇلارنىڭ تىرناقلىرى يېرىلىپ قاناپ كەتكەنىدى.

— بۇنى يەرگە تاشلاپ قويساق بولامدۇ، — دېدى چېرنىگوۋلۇقلارنىڭ كاتتىبېشى — بۇنىڭ ئاۋازى خەلقنىڭ ئاۋازى ئەمەسمۇ!

لەشكەرلەر قوڭغۇراقنىڭ قېشىغا باردى.

— بەلكى بۇ يەردە تىرىك ئادەملەرمۇ باردۇر! — دېدى يېۋپاتىي، — قېنى قايسىڭ ئەڭ كىچىك؟ قوڭغۇراقنى سوق! تاتارلار رەزانلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۈگۈل قىرىپ كېتەلمىگەندۇ، ئەلۋەتتە! تىرىك قالغانلىرى بولسا ئويغۇنار!

لەشكەرلەرنىڭ ياشىراق بىرى قوڭغۇراقنىڭ تىلىنى ئۇيان - بۇيان سىلكىپ تارتىشقا باشلىۋىدى، قوڭغۇراق يالڭراپ، ئاۋازى ئەتراپنى بىر ئالدى.

— قەبرىدە ياتقان مۇردىلارنى تۇرغۇزالماسلىقىر! — دەپ قويدى لەشكەرلەردىن بىرى ئۇ چاغدا.

قوڭغۇراق سوقۇۋاتقان لەشكەر ئىشىنى داۋام قىلدۇردى. شۇنداق قىلىپ مىس قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى خاراب قىلىنغان شەھەرنى، شەھەر ئەتراپىدىكى ئۆرتەنگەن مەھەللىلەرنى ئارى-

لاپ ئۆتۈپ، يىراقلاردىكى ۋەيران بولغان قىشلاقلارغىمۇ ئاڭلاندى.

يېۋپاتىي يىغىن مەيدانىدىكى مۇنبەرگە چىقىپ ئەتراپقا نەزەر سالماقتا. «شۇنداق قىلىپ ھېچكىمنىڭ ئاۋازى چىقماسمۇ!» دەپ ئويلاشتى ئۇ.

تووا، مۇنۇ نېمىدۇ؟ سۇر باسقان قاراڭغۇ ئۆڭكۈردىكى كۆيۈپ غۇلغان ياغاچلارنىڭ ئارىسىدىن قىمىرلاۋاتقان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇ قەددىنى رۇسلاپ، كۈن نۇرى قاماشتۇرغان كۆزىگە قىلىنى دالدا قىلىپ، يىغىلىش ئۈچۈن چېلىنىۋاتقان قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى چىقىقان تەرەپكە قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە بىرى چىقتى، ئارقىدىن ئۈچىنچى بىر ئادەمنىڭ بېشى ھىدىرلاشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ تەرەپ - تەرەپتىن، ئۆڭكۈرلەردىن، ئۆڭ - ئۆيلەرنىڭ تېگىدىن ئادەم بىلمەيدىغان يەرلەردىن، يەر ئاستى ئۆيلەردىن ياداپ قۇرۇق سۆڭەك بولۇپ قالغان، ئۇستىباشلىرى كۆيىگە ھىلىنىپ كەتكەن لەشكەرلەر، مۇماي - بۇۋايلار، ئايالار، بالىلار سۆرۈلۈپ چىقىۋەردى. ئۇلار دەلدۇگۇنۇپ ئاياغلىرىنى سۆرەپ كېلىۋېتىپ رۇس لەشكەرلىرىنى كۆرۈشى بىلەن ئالدىراپ - تېنەپ مەيدانغا قاراپ يۈگۈرەيتتى.

ئۆلگەن شەھەرگە قايتىدىن جان كىرگەندەك بولدى. كىشىلەر دۆۋىلىنىپ ياتقان تاش - تۇپراق، ياغاچلاردىن سەكرەپ ئۆتۈپ يىقىلىپ - قوپۇپ يۈرۈپ مەيدانغا قاراپ كەلمەكتە. سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ بۇلار رەزىللىقلار ئىدى.

يىراقلاردىن شەھەر ئەتراپىدىكى ئاقسىپ تۇرغان قارلىق دالانىڭ ھەممە تەرىپىدىن قىمىرلىغان قارا چېكەتكەلەر بىر - بىرلەپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى. خېلىدىن بېرى يېشۇرۇنۇپ ياتقان كىشىلەر جاكاچى قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ كۆيۈپ كۈل

بولغان يۇرتى — قەدىمىي رەزانغا قاراپ يۈگۈرۈشتى.
بۇنى كۆرگەن راتىبور غۇلاچلىرىنى يايغىنچە يۈگۈرۈپ
ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى.
— رۇس ئىلى تېخى ھايات! ... رەزانىنىڭ يىلتىزى
يەنىلا بار! — ... دەپ ۋارقىرىدى ئۇ.

ئىككىنچى باب

ئورمان سەيناسىدا

قەدىمىي قېلىن ئورمان جىمجىت. دەرەخ يوپۇرماقلىرىدىن
قېتىشقان قار پارچىلىرىنىڭ چۈشكىنى، تىينىلارنىڭ سەكرىگىنى،
ئورماندا قىشلاپ قالغان بىرەن - سىرەن قۇشلارنىڭ «پۇر»
قىلىپ ئۇچقىنى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ئېنىق ئاڭلىنىپ
تۇراتتى. بەزىدە جاڭگىلدىغان قاتتىق سوغۇقتا چىدىمای يېرىلىپ
غان دەرەخ پوستىنىڭ تۈيۈقسىز تارسىلدىشى بىر جىمجىتلىقنى
بۇزۇپ يىراقتىكى چاتقاللىق ئارىسىدا ياڭرايتتى. سۆلەتلىك
ئېگىز قارىغايلارنىڭ باشلىرى ئارىلاپ - ئارىلاپ چىققان شا-
مالدا ئېغاڭلاپ يېنىككىنە شۇڭىرلايتتى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرىدا
يەنە بۇ سۈرلۈك قەدىمىي ئورمان نېمىدىندۇر چۆچۈپ قۇلىقىنى
دىڭگايتقان ھايۋانىدەك قايتىدىن ھەيۋەتلىك سۈكۈ-
تاتقا چۆمەتتى.
ئەۋرىشىم تاللارنى، بۇك ئارچىلارنى، تېۋىلغاسىمان
رەزگى نوتىلارنىڭ ھەممىسىنى قېلىن قار قاپلىغان. بۇ يەرلەر-
دىن مەيلى ئاتلىق، مەيلى پىيادە بولسۇن ئۆتكىلى بولمايتتى.
بۇنداق ئورمانلاردىن تاپىنىغا يىلقا تېرىسى قاپلانغان ئۇچقۇر
چاڭغىلار بىلەنلا ئۆتكىلى بولاتتى.

ئورمان ئىچىدىكى يالغۇز ئاياغلىق چىغىر يول ئەگرى - بۈگرى تولغىنىپ كىچىككىنە بىر ئوچۇقچۇلۇققا ئېلىپ باراتتى. مانا مۇشۇ سەينا «سەرۋاز» لارنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇچ رىشىدىغان جايى ئىدى. بۇ يەرگە توپلاشقان كىشىلەر — تاتارلارنىڭ پارقىراق قىلىچلىرىدىن، سىرتماق - سالمىلىرىدىن، قاپقانلىرىدىن قانداقتۇر ئامان قالغان بەختلىك ئادەملەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە: ئۆرتەلگەن يېزىلارنىڭ دېھقانلىرى، رەزانىنى قوغداشقا قاتنىشىپ تىرىك قالغان بىرەن - سىرەن لەشكەرلەر، قىرىلىپ تۈگىگەن خەلق قوشۇنلىرىنىڭ ئاز ساندىكى لەشكەرلىرى بار ئىدى. ئورمان سىرتىدىكى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قار باسقان كەڭ دالانى قايغۇ - ھەسرەت قاپلاپ، دۈشمەن قىلىچى يالىلداپ، رۇس ئاتالغانلىكى ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلۈپ، ئۆي - ماكانلىرى كۆيدۈرۈلۈپ تالانماقتا ئىدى ...

مۇزلاپ كەتكەن لەشكەرلەر گۈلخان ئەتراپىدا ئوتقا قاقلىنىپ، بەزىلىرى بولسا، يەرگە سېلىنغان قارىغاي پۈتاقلىرىنىڭ ئۈستىدىن قىڭغىيىپ دەم ئېلىۋاتاتتى.

توساتتىن بىرىنىڭ ئالاھىدە يېقىملىق ئاۋاز بىلەن مۇڭلۇق ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلاندى:

ئاغىنىلەر نېمىشقا
چىرايىڭدا قايغۇ - غەم؟
ئەر يىگىتلەر نېمىشقا
تارتتىڭ مۇنچە دەرد - ئەلەم؟
شۇنچە روھىڭ چۈشكىدەك
بۈگۈن ساڭا نېمە بولغان؟
قارا يەرگە تەلمۈرۈپ،
كۆزلىرىڭگە ياش تولغان.

مۇشۇنداق بولۇشنى كۈتۈپ تۇرغاندەك بىرنەچچە ئادەم ناخشىغا قوشۇلدى - دە، ئەۋجىنى كۆتۈرۈپ ئېيتىشقا باشلىدى:

ياۋۇز دۈشمەن يۇرەمدۇ
چىشىن بىلەن ئۇرۇشقا.
زالىم تاتار يۇرەمدۇ
كۆز تىكىپ بىزنىڭ قونۇشقا①

كۆپچىلىكنىڭ ناخشىسىنى بىر چەتتە ئاڭلاپ ئولتۇرغان ياش لەشكەر:

— سىلەرنىڭ بۇ ناخشاڭلار ياخشىلىق ئەمەس!— دېدى - دە، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ماڭدى. بۇ چاغدا كۈچلۈك بىر قۇل ئۇنىڭ يەلكىسىدىن شاپىلاقنى ئۇتۇۋالدى. يىگىت بۇ كىمدۇ، دەپ بۇرۇلۇپ قاراپ، يېنىدا ئۇستىگە ياغاق جۇۋا، بېشىغا ئىت تېرىسىدىن قۇلاقچا كىيگەن، ئايپالتىسىنى بەلبېغىغا قىستۇرۇۋالغان ئېگىز بۇيلۇق بىر دېھقانىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى.

— نېمىگە بۇنچىلا ئاچچىقلاپ كەتتىڭ؟ — دېدى ئۇ.

ھېلىقى يىگىت بولسا مۇرىسىنى ئۇۋلاپ تۇرۇپ:

— ھە... زۇياگا ئىكەنسەنغۇ، ياخشى، سېنىڭ مۇشۇ قولۇڭنىڭ قاتتىقلىقى! — دېدى - دە، سىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

— بىزنىڭ ئېيتقان ناخشىمىز ساڭا نېمىشقا ياقماي قالدى؟

— تاتارلار ئاڭلاپ قېلىشى مۇمكىن...

— ۋاي ئەخمەق، ئۇلار بۇ يەرگە قانداق كېلەلەيتتى! قارغا كۆمۈلۈپ قالار!

— شۇنداقتىمۇ ھازىر ناخشا ئېيتىدىغان ۋاقىت ئەمەسقۇ؟...

---

① قونۇش — قارارگاھ.

— نېمىشقا ئېيتمايسىزكەن؟

— ئۆيىمىزنى كۆيدۈرۈپ، دادامنى ئۆلتۈرۈپ... سۆيگەن قىزىم لیۇباشامنى بۇلاپ ئەكەتتى...— دېدى يىگىت يىغلامسىراپ تۇرۇپ.

— شۇنداقمۇ؟ ھەي بىچارەم، بۇ يالغۇز سېنىڭ بېشىڭغىلا كەلگەن ئىش ئەمەسقۇ؟ قايسىبىرىگە قايغۇرىسەن! بۇلارنى ھەممىمىز كۆردۇق، بەلكى ئەتىلا ئۇ قىسىق كۆز ياۋۇزلارنىڭ كاللىسىنى ئالارمىز! قانداقلا بولمىسۇن ئۇلارنى تۇغۇلغان يېرىمىزدىن قوغلاپ چىقرارمىز!

يىگىت زۇياگانىڭ سۆزىگە چۈمپۈتمەكەندەك بېشىنى چايماپ قويدى.

— ياق! ناخشا ئېيتماي بولمايدۇ! — دېدى زۇياگا بىر تەرەپى ئوتقا تاشلانغان قارىغاي شاخلىرىنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرۇپ تۇرۇپ، — بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق! ئۆزۈڭ ئويلاپ كۆرگىنە، بۇ تاتار دېگەن بىر نېمىلەرنىڭ ئۆمرىدە بىرەر كۆڭۈللۈك ناخشا ئېيتمايدىغانلىقى نېمىسى؟ ئۇلارنىڭ دائىم بۆرىلەردەك ھۇۋلاپ، چوقان سالىدىغىنى نېمىسى؟ بۇنىڭ سەۋەبى ئۇلارنىڭ ئىشى ناھەق! ئىشى ھەق ئادەم، ئادىل ئادەم ناخشا، قوشاقسىز يۇرەلمەيدۇ! بىلدىڭمۇ؟ — دېدى ئۇ يىگىتكە يېقىنراق سۈرۈلۈپ.

— ئۇنداقتا مېنىڭ قارنىم ئاچلىقتىن ناخشا ئېيتىۋاتىدۇ! بۇنى قانداق قىلىش كېرەك؟ — دېدى يىگىت بوش كەلمەي.

— قارا ئىلار، ماۋۇنىڭ دەۋاتقان گەپلىرىنى، — دېدى «سەرۋازلار» نىڭ ئوچىنچى بىرى قاقاقلاپ كۈلۈپ، — ساڭا تېگىشلىك كاللەك بەسەي شورپىسى تېخى پىشمىدى.

— ھېچقىسى يوق! ئازراق سەۋرى قىل! — دېدى زۇياگا سالماقلىق بىلەن، — ئىدىشتىكى سۇ قاينىسۇن. ئاندا-

مدن كېيىن، بىرئاز ئۇن سېلىپ بولكا پىشۇرۇپ يەرمىز. بىرلا يېرى تۇز يوق، ئۇ تەرىپىنى ئانچە ئىلغاپ كەتمەيسەن.

— ئۇننىڭمۇ ئاخىرقى بىر ئوچۇملا قالدىغۇ...

— بۇمۇ بىزگە پايدىلىق. قاتتىق ئۇخلاپ چۈشمىزدە سامسا، كۆمەچلەرنى كۆرۈپ چىقمىمىز.

بۇ چاغدا تۇيۇقسىز بىرسىنىڭ: «تۇختا! كىملىۋاتقان كىم؟» دەپ قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئورمانلىقتىن كەڭ يەلكىلىك، ئاياغلىرى قىسقا دوغلاق كەلگەن بىر دېھقان چاڭغا تېيىلىپ چىقىپ كەلدى. ئۇ «سەر-ۋازلار» نى ئىزدەپ ئۇيان - بۇيان بۇرۇلۇپ ئەتراپقا سەپسالاتتى. ئۇنىڭ ئېڭىكىدىكى قويۇق قارا ساقلى يۇقىرى قايرىلىپ چوقچىيىپ قالغانىدى. دۇمبىسىدە بولسا، بىر قاپ ئۇن تېڭىقلىق تۇراتتى. سەرۋازلارنىڭ بىرقانچىسى ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى. قالغانلىرى بولسا، لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوتقا مەيدىسىنى قاقلىغان پېتى ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇپلا قېلىشتى.

— ھەي باتۇرلار، قىلىچتەك ئۆتكۈر يىگىتلەر! ماۋۇ ئادەم قۇدىسىنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا بارغانىكەن، كۆپ ھايال قىلماي قېچىپ كەپتۇ! يۈز چاقىرىمدىن كەم يول يۈرمىسە كېرەك! يوغان بىر قاپ قارا ئۇن يۈدۈپ كەپتۇ. قايسىڭ ھۇرۇن بولمىساڭ، چاققان بولساڭ ئەكەل قاچاڭنى، بولمىسا قولاقچاڭنى تۆت! ياكى ئالقىنىڭنى يايا! تېزرەك چەلپەك پىشۇرۇڭلار، بولمىسا نان دېگىلى قالمىز! — دەپ ۋارقىرىدى بوغۇق ئاۋاز بىلەن.

— نەدىكى ئۇن! كىم ئەكەپتۇ؟

دېھقانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ۋاڭ - چۈك قىلىشىپ، ئۇنىڭ يېنىغا كېلىشتى.

— مانا ماۋۇ چاڭگا ساقال، كۆرۈمسىز ئادەم ئەكەپتۇ.

تاتارلار ئۇنى قىيناپ ھېچ ھالىنى قويمىغانلىقتىن گاچا بو-
لۇۋالغانىكەن، شۇندىن بۇيان ئۇ ياۋلا دەپ ئاتىلىدىغان بۆلۈپ
قاپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان زۇياگا چاچراپ ئورنىدىن تۇردى.

— باۋلا قۇدام! — ئۇ يۈگۈرۈپ بارغان پېتىچە باۋلانى
چىڭ قۇچاقلىدى.

— سىلەرنىڭ بۇ يەرده ئاچ قالغانلىقىڭلارنى ئويلاپ،
بىرئاز ئۇن ئالغاچ كەلگەنىدىم، — دېدى باۋلا كېلىشتىكى
سەۋەبىنى ئۇقتۇرۇپ.

— بارىكاللا، يىگىت ئىكەنسەن! ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ
قالغاندا قارىنىمىزنى بىر تېرىغۇزىدىغان بۆلدۇڭ! — دېيىشتى
دېھقانلار خوش بولۇپ.

— بىزنىڭ يېنىمىزدا ئولتۇر، باۋلا!

— ياق، مانا بىزنىڭ يېنىمىزغا كەل!... دېھقانلار باۋ-
لانى ئۆزلىرىگە تارتىشقا باشلىدى.

— خوش، ئەمدى ئۆز ئەھۋالىڭنى سۆزلىگىنە! — دېدى
زۇياگا. — مەن سېنىڭ رەزان قورغىنىدىن دوملاپ دەريا غا
چۈشۈپ كەتكىنىڭنىلا كۆرگەنىدىم... تايىنلىق ئۇ سۇغا چۆكۈپ
كەتتى، دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم.

— «ئۆلدى دېگەن يىگىتىڭ، ئۆكۈز مىنىپ كېلىپ قاپ
تۇ» دېگەن مۇشۇ - دە! ئەجىلىم تۇشىغانىكەن، سۇدا ئۆلۈپ
كېتىشىمۇ مۇمكىن ئىدى، خۇدا ساقلاپ ئامان قالدىم. سۇدىن
چىقىپ كىيىملىرىمنى قۇرۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئىككى كېچە -
كۈندۈز ئورمانلىق ئىچىده كېزىپ يۈردۈم.

— ھا - ھا - ھا! — دەپ كۈلۈشتى مەسلىكى كەل
گەن دېھقانلار. — ياپىر، قانداقمۇ قۇرۇتقانسەن! ئاغزىڭدا
پۈۋلەپ قۇرۇتتۇڭمۇ يە؟ — دەپ چاقچاق قىلىشتى.

— ئەمدى قانداق قىلارمەن، دەپ شۇ ئەتراپتا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ ئۆز كىشىلىرىمىزنى ئىزدىدىم. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى بىر قىشلاقتا توغرا كېلىپ قالدىم. ئۇ يەردە ئەر جىنستىكى لەردىن بار - يوقى ئىككىلا بۇۋاي قالغانىكەن. ئۇلار مېنىڭ ئۇستىبېشىمنى قۇرۇتتى، ئاندىن ماڭا بىر چاڭغا، بىر قاپ ئۇن ۋە بىر كۆمەش نان بەردى - دە، «خوش، يىگىت، ئەمدى كۈن پېتىشقا قاراپ ماڭ! سەرۋازلار شۇ تەرەپتە» دېيىشتى. ئۇلار يەنە: «ئۆز ۋەتىنىنى قوغداۋاتقانلارنى كۆرسەڭ بىزدىن سالام ئېيت، پات ئارىدا بىزمۇ ئۇلارغا قوشۇلىمىز، قىلىچلىرىمىزنى بىلەپ تەييارلىنىۋاتىمىز» دېدى.

— بىز تەرەپتىن قانداق خەۋەر ئاڭلىدىڭ؟ — دېدى سەرۋازلارنىڭ بىرى.

— ھازىرقى ۋاقىتنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەمسىلەر؟ ھەممە ياققا يامراپ كەتكەن تاتارلار ئۇچرىغانىنى چېپىپ. دارغا ئېسىپ كېتىپ بارماقتا. تىرىك جاننىڭ بىرەرىگە رەھىم قىلىشنى بىلمەيدۇ. ھازىر بۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق خەۋەر بولاتتى دەيسەن؟

تۇيۇقسىز نېرىراق يەردە سوزۇپ ئىسقىرتقان ئاۋاز ئاڭلاندى. بۇنىڭغا جاۋابەن كۆزەتتە تۇرغان چارلىغۇچى:

— تاتار ئېتىغا مىنىۋېلىپ كېتىۋاتقان قايسىڭ؟ — دەپ ۋارقىرىدى.

— ئاستىمدا تاتار ئېتى بولمىسا، مەنمۇ ساڭا ئوخشاشلا بىر رۇس! — دەپ جاۋاب بەردى قىزلارنىڭكىدەك ئىنچىكە بىر ئاۋاز.

شۇ ئارىدا مەيدانغا ئاتلىق بىرى چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئىلمەك تۇمشۇق ئېتى تاناپىتەك يادىپ، بېلى تايغانىڭ بېلىدەك تارتىشىپ كەتكەنىدى. ئاتنىڭ ئۈس-

تىددكى ئالتۇن - كۆمۈشلەر بىلەن بېزەلگەن تاتار ئېگەر - تېرقۇمى يال - يۇل قىلىپ تۇراتتى. ئاتقا يەنە گىلەم خۇرجۇن ئارتىلغانىدى. يولۇچى بولسا بېشىغا قازانىدەك قارا تۇماق، ئۇچىسىغا ياماق چاپان كىيىۋالغان ياپياشلا بىر بالا ئىدى. ئۇنىڭ ئۇچىسىغا تار كېلىپ قالغان چاپىنى بەدىنىگە چاپلىشىپ تۇراتتى. ئۇ ساغۇچ ئۆتۈك كىيىۋالغان قوزۇقتەك ئايىقىنى قىستا تارالغىلىك قاتار ئۇزەكلىگە تىرەپ دىۋىتىپ قويا تتى. ئۇنىڭ ئارقىدىن بولسا، ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىۋالغان بىر بالا دەلدەكشىپ كېتىۋاتاتتى.

ئۇلارنى كۆرگەن سەرۋازلار: «ھا - ھا - ھا!» دەپ قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى ۋە: «باركاللا، مانا بۇمۇ ئۆزىچە بىرلەشكەر ئىكەن!» دېيىشىپ، ئاتنىڭ ئۈستىدە چوڭ ئادەملەردەك كېدىنىپ ئولتۇرغان بالىغا قىزىقىپ قارىشاتتى.

— ئۇنىڭ ئارقىسىدا يەنە بىرى بار ئىكەنغۇ، ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىۋېلىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرمەمدىڭلار بۇنىڭ؟

— تېخى تۆنۈگۈنلا سازائىدەك ئۆمىلەپ يۈرگەن بۇ بىر نېمىلەرنى قارائىلار!

— بۇنداق ئوغۇل تاپقان ئانىدىن ئۆرگىلىپ كېتەي!— دېيىشتى سەرۋازلار. شۇ پەيتتە ھېلىقى ئاتلىق بالا سەرۋازلارنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى.

— ئاكىلار بىزنى ئارائىلارغا ئېلىكىلار. بىز تاتارلار تۆتقۇنلۇقىدىن قېچىپ كەلدۇق.

— يارايسىلەر باللار!

— كېلە، چۈشمەمسەن، باتۇرۇم! ماۋۇ يېنىگىدىكى ھەمراھىڭ كىم بولىدۇ؟

— ئۇ پوسپىلكا ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ ھېرىپ ھېچ ھالى قالمىدى... باشتا بىز ئىككىمىز ئاتقا مىنگىشىپ قاچقانىدۇق،

ئاخىرىدا ئاتقا ئۆزۈمنى بىلەن مىنىشكە مەجبۇر بولدۇق.

— كېلىڭلار بالىلار. ئولتۇرۇڭلار! — دېدى دېھقانلاردىن بىرى بالىلارنى ئوت يېنىغا چاقىرىپ.

ھېلىقى بالا ئاتتىن چۈشۈپ، ئېتىنى چاتقالغا باغلاپ قويدى - دە، لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوتنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. بالىنىڭ چىرايى قارىداپ كەتكەنىدى. ئىنتايىن جۇدەپ كەتكەنلىكتىن ئۇنىڭ قاپقارا كۆزلىرى چانىقىنىڭ تېشىدا پارقىراپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ يېنىدىكى ھەمراھىغا قارىدى - دە، ئۆزىنى تۇتالمايا «پىخ» قىلىپ كۈلۈۋەتتى.

— پۈسپىلكا، بۈلدى ئەمدى يىغلىما! قۇتۇلدۇق! مۇشۇ-نىڭغىمۇ شۈكرى قىل! مۇشۇنىڭغىمۇ قۇللۇق! — دېدى ئۇ.

— ھەي... تاتارلار بۈلاتكۇنى نېمە قىلىۋەتكەندۇ - ھە؟ — دېدى ھەمراھى ئۆپكىدەپ ياش تۆكۈپ تۇرۇپ.

— بولدى، ئۇنىڭدىن ۋايىم يېمە. بىز ئۇنى ئەمدى چۈ-قۇم قۇتۇلدۇرۇپ قالىمىز!

— شۇنداق قىلىپ، ئېيتىڭلار، تۇتقۇندىن قانداق قىلىپ قۇتۇلدۇڭلار؟

— ھازىر ئېيتىمەن ئالدى بىلەن ئاكىلار، ئاتقا بەرگۈ-دەك بىرئاز چۆپىڭلار يوقمۇ؟ ئۇنىڭسىز بىزنىڭ كۈنىمىز تەسقۇ.

— پاھ، بۇنىڭ گېپىنىڭ چوڭلۇقىنى قارا! بىزدە نەدىكى چۆپ بولسۇن، ئۇنداق دېگۈچە ئۆزۈڭنىڭ خۇرجۇنىڭغا قاراپ باققىنە، نېمە بارىكىن. نان بۈلۈپ قالمىسۇن يەنە؟

— راستىنى ئېيتسام ئۇنىڭدا نېمە بارلىقىنى ئۆزۈمۇ بىلمەيمەن. چۈنكى خۇرجۇن مېنىڭ ئەمەس.

— ئۇنداق بولسا، ھازىرلا ئېچىپ قاراپ باقايلى. تاتار-لار نېمىرگە قانداق مۇكاپات بەرىدىكىن؟

يىگىتلەر ئېگەرگە ئېسىقلىق خۇرجۇننى ئېلىپ ئىزمىلەرنى يېشىشكە كىرىشتى، دېھقانلاردىن بىرى يۆگان چاپىنىنى قار ئۈستىگە يېيىپ خۇرجۇننىڭ ئىچىدىكى نەرسىلەرنى شۇ-نىڭغا تۆكتى. خۇرجۇندىن بىر ئايالنىڭ كۆڭلىكى ۋە كەشتە باسقان ئەرلەر كۆڭلىكى، بىر دانە كۈمۈش لېڭگا. بويۇنغا ئاسىدىغان بىرقانچە كرېستلار ۋە باشقا بۇيۇملار چىقتى. ئۇ-نىڭ باشقا ئۇچ تال تۈگۈنچەك بار بولۇپ، بىرىنچى تۈگۈ-نىڭ بىرنەچچە ئالتۇن ۋە مىس هالقىلار؛ ئىككىنچى تۈگۈنىڭ بىر ئوش كۈمۈش تەڭگە ۋە يارماقلار؛ چېڭىراق ئۇچىنچى تۈ-گۈنىڭ قۇرۇتقان نانىنىڭ تالقىنى چىقتى.

— هەممىڭ كۆرە مانا ماۋۇ ئولجاڭ قالتىس ئىكەن،— دېيىشتى يىگىتلەر، — ئېتىڭغا قۇرۇتقان نانىڭ بىر-ئاز بېرىپ قوي، ئۇ بېلىسمۇ ناشتا قىلمۇالسۇن.

— ياۋاللا، هەي يىگىتلەر! ماۋۇ ۋەھشىلىكنى قارامايلا! ئۇ ياۋۇزلار هالقىلىرىنى ئالغىنىنى ئاز دەپ قىزلارنىڭ قۇلاق لىرىنىمۇ بىللە كېسىۋاپتىغۇ! — دەپ ۋارقىرىدى هېلىقى خۇر-جۇننى ئاقتۇرغان دېھقان.

باشقا دېھقانلارمۇ ئورۇنلىرىدىن چاچراپ تۇرۇشۇپ، هەي-ران بولغان هالدا هالقا ئېسىلىق تۇرغان قۇلاقلارنى قول-دىن - قولغا ئېلىپ كۆرۈشتى.

— بۇ ۋەھشىيلىك مەڭگۈ ئەستىن چىقماس! خەپ زالىم-لار، زادى نەدىدۇ ئۇلار! بالىلار سىلەر قەيەردىن كەلدىڭلار؟

بالىلار ئوتقا يېقىنراق كېلىپ، ئالدىراپ - تېنەپ سۆز-لەشكە باشلىدى. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەيتتى:

— بىز ۋىلادىمىر شەھىرىدىن ئىدۇق. تاتارلار شەھەرنى كۆيدۈرۈۋەتتى. بىز ئۇچ بالا ئورمانغا قېچىپ كەتتۇق. ئۇ

چاغدىكى مەقسىتىمىز — ئۆزىمىزنىڭ سەرۋازلىرىغا قوشۇلۇش ئىدى... بىزنى بايمۇرات دېگەننىڭ قىسمىدىن بولغان تاتارلار تۇتۇۋالدى (بۇ ئىتلار ھايۋانلىق نەق ئۆزى ئىكەن). بوينىمىزغا سىرتماق سېلىپ ئاتقا سۆرىتىپ ئېلىپ ماڭدى. ئۇلار ناھايىتى كۆپ ئادەمنى تۇتقۇن قىلغانىدى. تۇتقۇن بولغانلار ئاۋازىنى چىقىرالمايتتى. ئۇلارنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ سۆرەپ يۈرەتتى، يارىستۇۋوغا كەلگەندە تاتارلار بۇزۇلۇپ قىزىل شاراب قاچىلانغان بىرنەچچە تۇنۇك تېپىۋالدى - دە، تويغۇچە ئىچىپ غەرق مەست بولۇپ يىقىلىشتى. ھەممىسى ئۈيقۇغا كەتكەندە پوسپىلكا ئىككىمىز قولىمىزنى باغلىغان تاسمىنى چىشىمىز بىلەن چىشلەپ ئۈزدۇقتە، ئاستا بىرىپ بايمۇراتنىڭ ئېتىغا مىنىپ تېكىۋەتتۇق. بىراق ئەڭ ئۆكۈنۈشلۈك بولغىنى بىراتكونى قۇتقۇزۇپ قالالمىدۇق.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ چىدىيالماي قالغان باۋلا ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى.

— يىگىتلەر، يارىستۇۋ ئانچە يىراق ئەمەس، ئۇنىڭغا بارىدىغان يېرىنى مانا مەن ياخشى بىلىمەن، يۈرۈڭلار شۇ تەرەپكە، — دېدى ئۇ.

— بۇمۇ تۇغرا! بەلكى ئۇ ھايۋانلارنىڭ مەستلىكى ھازىر-مۇ يېشىلمىگەندۇر... — دېدى سەرۋازلار بىردەك ۋارقىرىشىپ.

— بىزنىڭ زۇياگا ئىككىمىز ئۇ يەرگە بارىدىغان چىغىر يوللارنىڭ ھەممىسىنى بىلىمىز، — دېدى باۋلا، — ئۇ يەرگە يەتكۈزۈپ قويۇش ۋەزىپىسىنى بىز ئۈستىمىزگە ئالايلى!

سەرۋازلار: «ئانداق بولسا، ئاتلاندۇق» دېيىشىپ، دەرھال يىغىلىشقا باشلىدى.

— پوسپىلكا، يۈر بولاتكونى قۇتۇلدۇرايلى، — دېدى ھېلىقى چاڭىلداپ سۆزلەيدىغان ئۆتكۈر بالا ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ.

— يارايسەن، يىگىتكەنسەن، ئېتىك نېمە ئۆزۈڭنىك؟ — دەپ سوردى بالىدىن دېھقانلاردىن بىرى.

— مېنىڭمۇ؟ مېنىك ئېتىم پروكودا.

— نېمە دېدىڭ؟ پروكودا! نېمە، ئۆزۈك قىز بالا ئەمەسدۇرسەن؟

— ئەمسە كىم دەپ ئويلىۋىدىڭ! — دېدى هېلىقى ئىلمەك بۇرۇنلۇق بالا. ئۇ بېشىدىكى يىرتىق تۇمىقىنى يۇلۇۋېلىپ، قېرىۋق چاچلىرىنى چوخپىلاپ - چوخپىلاپ قويدى.

سەرۋازلار ياروستۇۋوغا قاراپ ئارقا - ئارقىدىن يۈگۈرۈشتى. ئۇلارنىك ئالدىدا باۋلا، ئۇنىڭ كەينىدىن پروكودا بىلەن پېرسپىلكا كېلىۋاتاتتى. ئۇن ۋە باشقا ئۇششاق - چۈششەكلەر تاتار ئېتىغا ئارتىلغان يۈلۇپ، ئاتنى زۇيىاگا يېتىلەپ كېتىپ باراتتى.

ئۇچىنچى باب

سوۋۇغات

يۇلتۇزسىز ئاسماندا پارقىرىغان ئاي ئاستا ئۇزۇپ ئۆتمەكتە ئىدى. ئۇششاق پارچە بۇلۇتلار تېزىتماي كۆچەتتى. بۇلۇتلار خۇددى ئاينى سىيپاپ ئۆتكەندەك بىر پەس ئاي يۈزىنى تېزىپ تۇراتتى - دە، هايال قىلماي نېرىغا سىلجىپ كېتەتتى. باۋلا نېمىگىدۇ ئەنسىرىگەندەك بېشىنى چايقاپ قويدى.

— ئاز ئۆتمەي بېران چىقىشى مۇمكىن، — دېدى ئۇ يېنىدا كېلىۋاتقان ساقاللىق ئادەمگە.

— شەپىسى ھازىرلا باشلاندىمۇ نېمە؟ — دېدى ساقاللىق ئادەم.

— بىز ئۇچۇن بۇراننىڭ چىققىنى ياخشى، — دېدى زۇيىاگا ئۇنىڭغا. — بەلكى تاتارلار ئۆيلەرگە تىقىلىۋېلىپ دەم ئېلىپ ياتقاندۇر، بۇ ئىتلار بىزنى سېزىپ قالماس.

قېلىن قارا بۇلۇتلار ئاي يۈزىنى تۇراپ، ئورمان ئىچىنى بىردەمدىلا قاراڭغۇلۇق باستى. پىدائىيلار بىر - بىرىدىن يىراقلاپ كەتمەي، سەپ بىلەن ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە. ئالدىدىكى لەر چاڭغىدا، ئارقىدىكىلەر پىيادە تىزىغىچە قار كېچىپ قېلىشماي كەلمەكتە ئىدى.

سەپ ئىچىدىن ئارىلاپ - ئارىلاپ:

— ئارقىدا قالماڭلار يىگىتلەر! تېزرەك مېڭىڭلار! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلىناتتى.

ئاز ئۆتمەي گۈركىرەپ بۇران چىقىشقا باشلىدى. قەدىمىي ئورمان ھۇۋۇلداپ، ئۈزۈن يىللىق ئېگىز قارىغايلار بىلەن تاغ دەرەخلىرىنىڭ باشلىرى ئۆيان - بۇيان ئېگىلىشكە باشلىدى. شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان نەلۇە بۇران يېلۇچىلارنىڭ ئۈستىگە بېشى، قويۇن - قوينىچىنى بىردەمدىلا قارغا تولدۇردى.

ھايۋاندەك ھۇۋلىغان بۇراندا دەرەخلەرنىڭ گۈرسىلدەپ ئۆرۈلگىنى، دەرەخ شاخلىرىنىڭ غارس - غۇرس قىلىپ سۇنغانلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

زۇيىاگا پات - پات: «ئايرىلىپ قالماڭلار، چېچىلىپ كەتمەڭلار، جۈپتىڭلاردىن ئايرىلماڭلار!» دەپ ۋارقىراپ قويياتتى.

يول يۇرۇش بارغانسېرى قىيىنلاشقىلى تۇردى. يۈزگە ئۇرۇلۇۋاتقان قار كۆز ئاچقۇزمايتتى، زەھەردەك سوغۇق بەدەنگە پىشتەردەك سانجىلاتتى. بۇراننىڭ ئەلپازى شۇنچىلىك يامان ئىدىكى، ئادەمنى ئۇچۇرۇپ كېتىدىغاندەكلا، نەپەسنى بوغۇپ

ئۇجۇقتۇرۇپ قويمدىغاندەكلا قىلاتتى.

— ھەي، يىگىتلەر! ئايرىلىپ قالماڭلار ... — بورانىدا ھالسىراپ زەئىپلەشكەن ئاۋازلار بىردە ئاڭلىنىپ، بىردە ئاجىزلاپ ئاڭلانماي قالاتتى.

ئۇلار بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ قالماسلىققا تىرىشىپ، شىددەتلىك بوراننا تاقابىل تۇرۇپ توختىماي كېلىۋاتاتتى. قېلىن ئورمانلاردا بۇنداق شارائىتتا ئايرىلىپ - ئادىشىپ قالغۇچىغا ئەجەل كەڭ قۇچاق ئېچىپ تۇرىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم.

ئۇلار شۇنداق بىر مەھەل يۇرگەندىن كېيىن باۋلا: «ئاستىراق ماڭساقمۇ بولىدۇ، ئەمدى ياروستۇۋو يىراق ئەمەس ...» دېدى.

ئاز ئۆتمەي شىددەتلىك بوراننىڭ ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ئىتلارنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىشقا باشلىدى. بۇ ئىتلار بۇگۈن ئادەتتىكىدىن باشقىچە — قانداقتۇر دۇشمەن كېلىۋاتقانلىقىنى سەزگەنىدەك جان - جەھلى بىلەن توختىماي ۋاۋلاقتا ئىدى.

ئۇلار بىردەم تىك - تىكلاپ تۇرۇشتى - دە:

— قىشلاقتا تاتارلار بار ئىكەن! ... — دەپ جەزىم قىلىشتى.

— يېقىنراق كېلىڭلار، بۇ يەرگە يىغىلىڭلار، — دەپ سەرۋازلار بىر - بىرىنى ئاستا چاقىرىشقا باشلىدى.

ئۇلار ئورمانىنىڭ چېتىدىكى خالى بىر يەرگە توپلاندى. قارلىق بوران يەنىلا گۈر - گۈر قىلىپ سۇرەن سالماقتا ئىدى. لەشكەرلەر يوشۇرۇن تىمىسقىلاپ يۇرگەن بىرەرسىنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، تېخىمۇ سەگەكلىشىپ ئۇيان - بۇيانغا سەپسالاتتى. بىردە بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ، بىردە

ئېچىلىپ تۇرغان غۇۋا ئاي يورۇقىدا قىشلاقنىڭ ئۆيلىرى قارىيىپ كۆرۈنەتتى. بەزى ئۆيلەرنىڭ مۆرىسىدىن قويۇق ئىس كۆتۈرۈلەتتى. ئۇ تەرەپتىن چۈچۈتۈلگەن ماي ۋە كۆيگەن نانىنىڭ پۇرىقى دىماغقا ئۇرۇلاتتى. بەزى ئۆيلەرنىڭ دېرىزىسىدىن شامنىڭ غۇۋا يورۇقى كۆرۈنەتتى.

— ئەنە، ئاۋۇ چەتتىكى ئۆيدە ئۇلارنىڭ باشلىقى بايمۇرات دېگەن قاراقچى تۇرىدۇ، — دېدى پىروكودا زۇياگا-نىڭ يېڭىنى تارتىپ.

زۇياگا گەپ قىلماي بىر ئاز تۇردى - دە:

— ئۇ تېخىچىلا شۇ يەردە ئوخشايدۇ، چۈنكى، ئۇ ئۆيدىن ھېلىمۇ ۋاڭ - چۈڭ، قىيا - چىيالار ئاڭلىنىۋاتىدۇ، — دېدى.

گۈركىرەپ چىقىۋاتقان شامالدا بىر ئايال كىشىنىڭ يىغا ئاۋازى، كىمدۇر بىرىنىڭ ئېچىنىشلىق زارلىنىشى ۋە مەست ئادەملەرنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى.

زۇياگا يېڭىداشلىرىغا ئاستا پىچىرلاپ بۇيرۇق بەردى. سەرۋازلار ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى ۋە گۈرۈپپىلارغا بۆلۈنۈپ، كەينى - كەينىدىن قاشاتاملارغا قاراپ ئېتىلدى. كىچىك بىر گۈرۈپپا زۇياگانىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى. پىروكېدامۇ شۇلار بىلەن بىللە ئىدى، قالغانلىرىنى باۋلا باشلاپ ماڭدى. پېسىپلكا ئىنتايىن ھېرىپ كەتكەنلىكتىن ئۇلار بىلەن بىللە ماڭالماي ئورمانىنىڭ بىر چېتىدە تاتارلار-دىن قېلىغا چۈشۈرگەن ئېتىنى بېقىپ قېلىپقالدى.

بېران باشتا قانداق تۇيۇقسىز چىققان بۆلسا، شۇنداق تۇيۇقسىز پەسىيىپ قالدى. سەرۋازلار بىلىنىۋرمەي ئىلگىرىلەپ خادىلارنىڭ تۇۋىگە كەلدى. بۇ يەردە بىر مېڭىۋل كۆزەتچى خادىغا يۆلەنگەن ھالدا ئۇخلاپ قالغانىدى. زۇياگا ئوقتەك ئېتىلىپ بارغان پېتى كۆزەتچىنىڭ ئاۋازىنى چىقىرىشقىمۇ

يۇرسەت بەرمەي ئىشنى تامام قىلدى. ئۇ بىردەم قوللىرىنى ئۇيان - بۇيان پۇلاڭلاتتى - دە، گۈپپىدە يىقىلدى.

شۇ يەردىكى قاشادا بىرمۇنچە تاتار ئاتلىرى باغلاقلىق تۇراتتى. ئەتراپتا قار ئۇستىدە قىپيالىڭاچ ھالدا تۇڭلاپ قالغان جەسەتلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى.

— يا خۇدا! بۇ نېمىدېگەن ياۋۇزلۇق! — دېيىشەتتى سەرۋازلار بىر - بىرى بىلەن پىچىرلىشىپ.

— يۇرۇڭلار! بەلكى تېخى تىرىك قالغانلار بولسا، قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئۇلگۈرەرمىز! — دېدى زۇياگا ئۇلارنى ئالدىرىتىپ.

سەرۋازلار باغلاقلىق تۇرغان ئاتلارنى يېشىپ بىر - بىرلەپ مىنۋالدى - دە، قىشلاقنى ئاستا بىر ئايلىنىپ چىقتى، ئۇلار كېتىپ بېرىپ، زادىلا يۇگەن سېلىنىپ باقمىغان بىر تۈپ مۇڭغۇل يىلقىسىنىڭ ۋە ئۇرۇشلاردا بۇلۇۋالغان ئاتلارنىڭ يېيىلىپ يۇرگەنلىكىنى كۆردى. سەرۋازلار بۇ يىلقىلارنى ھەيدەپ پالتا - نەيزىلىرىنى، تاياق - تۇقماقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئالغا قاراپ كېتىۋەردى.

قىشلاق ئەتراپىدىكى باغچىغا يېقىن كەلگەندە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۇچ ئادەم ئاتلىرىدىن چۈشۈپ يېقىنلا يەردە قارىيىپ تۇرغان بىر قۇرۇغا باردى - دە، ئوت قويۇۋەتتى. شۇ زامان قۇرۇدىكى قۇرۇپ كەتكەن سامان لاپ قىلىپ تۇتاشتى. قىزىل يالقۇن قورۇنىڭ تېگىدىن - تۆپىسىگىچە بىر يالاپ چىقتى - دە، تېزلا ئۆچۈپ قالدى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇ قايتا يېنىشقا باشلىدى. لاۋۇلدىغان قىزىل يانغىنىڭ يېرۇقىدا بۇرقۇپ - بۇرقۇپ چىقىۋاتقان قارا ئىس كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

— رەزىللىقلار، ئالغا!

دېھقانلار تەرەپ - تەرەپتىن چۇقان سېلىپ، ئۆي -

ئۆيـلەرگە قاراپ ئېتىـلدى. ئۇلارنـىڭ قىقـاس - چۇقانـلىرى تاتارلارنـىڭ ئالـلا - تۆۋىـلىرى بـىلەن قوشـۇلۇپ ئەتراپنـى زىلزىلىگە كەلتۈردى.

رۇسلارنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان تاتارلار ھوش - كاللىسىنى يىغاتقان ساراڭلاردەك ئىسسىق ئۆيلەردىن چاڭىلدىـغان سوغۇق تالاغا يۈگۈرۈشۈپ چىقماقتا ئىدى. ئۇلار مەستلىكتىن ئېسىنى يىغالماي ئالاقزادە بولۇپ، ئۇيان - بۇيان يۈگۈرۈشۈپ ئاتلىرىنى ئىزدەشكە باشلىدى. بىراق ئاتلار يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۆستىـگە قاراڭـغۇدا پايـلاپ تۇرغـان يات ئادەمـلەر ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، پالتىلىرىنـى ئىشـقا سېـلىپ ئۇجۇقـتۇرۇۋەردى. بۇنىڭـغا چىدىمىغـان تاتـارلار تـەرەپ - تەرەپـكە پىتـىراپ، يىقىلىپ، سۆرۈلۈپ قېچىشقا باشلىدى، ئۇلارنىڭ پېيىگە چۈشـكەن سەرۋازلار قۇغلاپ يۈرۈپ ئۇدۇل كەلـگەن يەردە ئىـشـنى تامام قىلاتتى.

باۋلا پۇپنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان مەست كۆزەتچـىنىڭ چۇققىسىغا بىرنى قۇيۇپ يىقىتتى - دە، ئەپلەپ ئىچكىرىگە كىردى.

سەرۋازلار قورۇ ئىچىدىن پۈت قۇلـى باغلانغان بىر توپ تۈتقۇنلارنى تاپتى. ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇلغان كىشىلەر باغلاقلىرى يېشىلىشى بىلەنلا تۈشـمۇ تۈشـتىن قاشا ياغاچلىرىنى سۈغۈرۇۋېلىپ ئۆزلىرىنى قىينىغان زالىملارنىڭ ئارقىسىدىن قوغـلاپ كەتتى.

ئۇستەل ئۈستىدە يېگىلا يېيىـلگەن تاماقنـىڭ قالـدى - قاتتىلىرى، غاجىلانغان ئۈستىخانـلار، نان ئۇۋاقلىرى قالايمىـقان چېچىلىپ تۇراتتى. بىرنەچچە تـاتار غـەرق مەست ھالدا سېرىلىپ ياتاتتى، قېرى پوپ بىر بۇلۇڭدا بېلىگىچە يالىڭاچ ھالدا ئىككى تىزىنـى قۇچاقـلاپ ئولتۇراتـتى. بـىچارە بېرۋاي

ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، قايتا ـ قايتا: «خۇدا ئۆزۈڭ ساقلا! ئۆزۈڭ بار پەرۋەردىگارىم! نېمە قىلىۋاتقىنىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەيدىغان قانداق ئادەملەر بۇلار ئۆزى!» دەپ ھەسرەت چېكەتتى.

قىزنىغان پەش ئۈستىدە پوپنىڭ ئۇزۇن قارا يىپەك چاپىنىنى ئۈستىگە يېپىنىۋالغان بايمۇرات خېرىلداپ ئۇخلاۋاتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا قېرى پوپنىڭ قىز نەۋرىسى قىپيالىڭاچ ھالدا ئۆپكىدەپ يىغلىماقتا ئىدى.

شۇ ئاردىدا سەرۋازلار بايمۇراتنىڭ پۇت ـ قولىنى باغلاپ، ئۇنى ئاسما جازىسى قىيسايغان، ئەتراپى مۇز تېڭىلىغان چۆكۈر قۇدۇقنىڭ بېشىغا سۆرەپ ئېلىپ كەلدى. بايمۇرات نېمە بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى دەپ چۆيلۈپ، دەلدەڭشىپ تۇراتتى. ئۇ ئەتراپىنى قورشىۋالغان دېھقانلارغا كۆز ئالايتىپ كالۋالاشقان تىلى بىلەن:

— سوۋغات، سوۋغات! — دەۋەردى.

— ساڭا نەنىڭ سوۋغىسى، — دېدى باۋلا قولاق بىلەن بىللە كېسىپ ئېلىنغان ھالقىنى بايمۇراتنىڭ كۆزىگە تىقىپ، — مۇنۇ ھالقىنى نەدىن ئالغان ئىدىڭ؟ بۇ سېنىڭ خۇرجۇنىڭدىن تېپىلدى! بىزنىڭ قىزلىرىمىزنىڭ قۇلىقىنى كەسكەن كىم؟ تۇتقۇنلارنىڭ كىيىملىرىنى يەشتۇرۇۋېلىپ قەھرىتان سوغۇقتا قىپيالىڭاچ تالاغا تاشلىغان كىم؟ بۇنىڭ بارلىقىنى كىم قىلغان؟ ھەي ئىتتىنىڭ كۆچۈكى! بۇنىڭ ئۈچۈن كىمنى ئۆلتۈرۈش كېرەك؟ سېنى، سەن ئەبلەخنى!

شۇ ئاردا پىروكودا يۈگۈرۈپ كېلىپ، مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ تۇرۇپ:

— بۇلارنىڭ بولاتكوغا قىممىغىنى قالدىمۇ! ئۇنى قۇدۇقنىڭ جازىسىغا باغلاپ قويۇپ ئۈستىگە سوغۇق سۇ چاچتى ... ئەنە ئۇنىڭ چالا ئۆلۈك ھالىدا تۇرغىنىنى كۆردۈڭلارمۇ؟ —

دېدى ۋە نېرىدا تۇرغان بالىنى كۆرسەتتى.

— بۇ قاراقچى ئىتنىڭ ئۆزىنىمۇ جازىغا باغلاڭلار! — دېدى باۋلا غەزەپلىنىپ، — قۇلىقىنى ياغاچقا مىخلاپ قويۇڭلار، جۇۋاينىمەكنى! بىزنىڭ قۇلقى كېسىلگەن قىزلىرىمىزنىڭ تارتقان ئازابىنى بۇلارمۇ تېتىپ باقسۇن! نېمە تەرسەك شۇنى ئالىسەن، ھەي ئىت! كۆرگۈلۈكنى كۆر ئەمدى!

بىر چاغدا تاتار ئېتىغا مىنىۋالغان زۇيىاگامۇ يېتىپ كەلدى.

— بۇ زالىمنىڭ نېمىسىگە مۇنچىۋالا ئاۋارە بولۇپ يۈرىسىلەر؟ تېزرەك ئىشنى تامام قىلىڭلار - دە، دەرھال ئاتلىنىڭلار! قىشلاقتا ئەمدى بىرمۇ تاتار قالمىدى ... — دېدى ئۇ.

تاتارلارنىڭ تۇتقۇنلۇقىدىن ئازاد قىلىنغانلار سەرۋازلارنى ئورىۋالغانىدى. خوتۇنلار، بالىلار يىغا - زارە قىلىشماقتا. بەزىلىرى قوللىرىنى سوزۇپ نان تىلەيتتى. سەرۋازلار تاتارلار-دىن تارتىپ ئېلىنغان نەرسىلەرنى كۆپچىلىككە بۆلۈپ بېرىدى. ئۆزلىرىگە بولسا پەقەت تاتار ئاتلىرى ۋە ساۋۇتلىرىنى، قورال - ياراقلارنىلا ئېلىپ قالدى. ئاياللار بالىلىرىنى يېتەكلەپ، ئورمان ئارىسىدىكى خالى يېرىلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئانا ماكانلىرىغا قايتماقچى بولۇشتى.

— بۇ تېخى بىزنىڭ ئارام ئالىدىغان ۋاقتىمىز ئەمەس! بىز تېخى ئاز، كۆپچىلىكنىڭ قىزغىنلىقىغا سوغۇق سۇ سېپىشكە بولمايدۇ. شۇڭا تاتارلار ئېسىنى يىغىۋالغىچە ئۆزىمىزنى يوشۇرۇپ بۇ يەردىن تېزرەك يۈرۈپ كېتەيلى! — دېدى، ئاندىن، — تېز ئاتلىنىڭلار، ئالغا، رەزانلىقلار! — دەپ شوئار توۋلىدى. پروكوپدا:

— مەن ئاياللار بىلەن كەتمەيمەن، نېمە كۆرسەمۇ سىلەر بىلەن بىللە كۆرىمەن، — دەپ ئۇنىماي تۇرۇۋالدى. ئۇ

بۇلاتكونى ئاتقا مىنگۈزۈپ قويدى، پوسپىلكا بۇلاتكونىڭ ئار-قىسىغا مىنگىشىۋالدى.

— بۇلاتكو يىقىلىپ چۈشمىسۇن، چىڭ تۇتۇپ ئولتۇر! — دېدى پىروكوۋدا جېكىلەپ. ئۆزى بۇلسا تاتار ئېتىغا سەكرەپ مىنىۋالدى - دە، سەپكە قۇشۇلۇپ يۈرۈپ كەتتى.

تاڭ ئېتىپ كۈن يورۇشقا باشلىدى. بۇلۇتلار سۈزۈلۈپ كۆك ئاسمان تەكشى چىراي ئاچتى. بۇران توختىغاندىن كېيىن، ئەتراپ ئەزەلدىن شامال چىقمىغاندەك جىمجىت بولۇپ قالغانىدى. ياروستۇۋودا ھېچكىم قالمىدى، پەقەت ئۇ يەر - بۇ يەردە تاتار جەسەتلىرى ياتاتتى. قىشلاقتا ھۇۋۇلدىغان خارابە ئۆيلەرنى ماكان قىلغان ئىتلاردىن باشقا تىرىك جان كۆرۈنمەيتتى. يەمتۈكنىڭ پۈرىقىنى ئالغان قۇزغۇنلار بۇ يەرگە توپ-توپى بىلەن ئۇچۇپ كېلىپ قۇنماقتا ئىدى.

بىر توپ ئىت قۇدۇق بېشىدىكى ئاسما جازىنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ چۇقچىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇلار تىللىرىنى ساڭگىلىتىپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ، قىزارغان كۆزلىرى بىلەن باغلاقتا يالىڭاچ تۇرغان بايمۇراتتىن كۆز ئۈزمەيتتى. غەزەپكە تولغان، ئەلەس كۆزلىرى چەكچەيگەن بايمۇراتنىڭ تىللىرىنى كالۋالاشتۇرۇپ: «سوغات، سوغات!» دېگەن ئاخىرقى سۆزلىرى ئاڭلانماقتا ئىدى:

تۆتىنچى باب

«ئۇقتۇ كۇمۇ!»

سۇبىتاي باھادىر ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرغان يۈرتداشلىرىغا ئەڭ ئاخىرقى بۇيرۇقىنى بېرىۋاتاتتى. يۈرتداشلىرى ئۈچ ئادەم ئىدى. ئۇلار قەبىلە قوماندانلىقىنىڭ بىرەر

سۆزنىمۇ چۈشۈرۈپ قويماي ئەسكە ئېلىۋېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ قېرىق ۋە يارا ئىزلىرى بىلەن بۈدۈر - چېقۇر بېلۇپ كەتكەن يۈزىگە تىكىلگەن هالدا دىققەت بىلەن ئاڭلىماقتا ئىدى.

— بېلۇپمۇ ... ئۇزۇن ساقاللارنىڭ يېڭى قېشۇنلىرى قەيەردە تېپىلىۋاتقانلىقىنى بىلىۋېلىش كېرەك ...

— چۈشەندۇق! — دېيىشتى يۈرتداشلىرى خىرىلداپ.

— تۇتقۇنلار بىلىدۇ، شۇلارنى تىلغا كەلتۈرۈڭلار ... — دېدى سۆبىتاي.

— ئۇلارنى زۇۋانغا كەلتۈرىمىز! — دېدى يۈرتداشلىرى باش لىڭشىتىپ.

سۆبىتاي ئۆز تىزىغا ئۆزى ئۇرۇشقا باشلىدى.

— يەنە نېمىگە ساقلاپ تۇرۇشىسەن؟ سەنلەرگە يەنە نېمە كېرەك؟ كېتىش! — دېدى ئۇ قاپىقىنى تۈرۈپ.

— ئەمرىڭگە قۇللۇق تەقسىر! — دېدى يۈرتداشلىرى پەچىرلاپ ۋە ئىشىك تەرەپكە چېكىندى.

سۆبىتاي ئۆزى يالغۇز قالدى. ئۇ بىر بۇلۇڭدا ئېسىقلىق تۇرغان خۇداسىنىڭ سۈرىتىگە يېنىدىكى يۇمشاق ئورۇندۇق ئۈستىدە بەدەشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇراتتى.

بىر چاغدا ئىشىك تىرىقلىغاندەك بولدى - ده، كەشىنى سۆرەپ ئوپالىنىڭ كىرىپ كەلدى، ئۇنىڭ كەينىدىن سېغىدىشىپ ۋېشنىيانكىمۇ كىردى. ئۇشۇپ ئۆلەي دەپ قالغان بالىسىنى تىرىلدۈرگەندىن بۇيان سۆبىتاي بىراتۇر ئوپالىنىڭنى يېنىدىن ئايرىمای، نەگە بارسا بىرگە ئېلىپ بارىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

ئوپالىنىڭ ئۇچىسىدىكى تېشىقان جۇۋىنىسى يېشىپ تاختا ئۈستىگە تاشلاپ قويىدى - ده، كانىاپ كۆڭلىكىنىڭ يېڭىنى تۇرۇپ، تاش ئىدىشتا قېلىنى يۇيۇشقا باشلىدى. ئاندىن

ئۇ قىزنىڭ پەشمىنىڭ ئالدىدىكى خېمىر ئېچىتىدىغان تۇڭنىڭ قېشىغا بېرىپ چۆقۇندى - دە، تۇڭنىڭ قاپقىقىنى ئېچىۋەتتى.

— خېمىر كۆۋجەشكە باشلاپتۇ! ئەمدى ئۇنى چەيلەش كېرەك، — دېدى ۋېشنيانكىغا.

سۇبىتاي ئوپالىنىخانىنىڭ خېمىر چەيلەۋاتقان ئاق بىلەكلىرىدىن، ئالدىغا تارتىۋالغان پەرتۇقىنىڭ تېگىدە تېمىپىيىپ تۇرغان ئىككى ئەمچىكىدىن كۆز ئۇزەلمەي ئېگىلىۋاتقان كۆتۈرۈپ قايتا - قايتا قاراۋەردى. بىر چاغدا ئۇ قويىنىدىن بىر پارچە مىس قالقىنىنى سۇغۇرۇۋالدى - دە، بەكمۇ بىلەن ئۇرۇپ جىرىڭلىتىۋىتى، ئۇستىبېشى قار بولۇپ كەتكەن بىر قېرى نۆكەر ھۆمۈدەپ ئۆيگە كىردى.

— ئەمرىگە قوللۇق، تەقسىر! — دېدى ئۇ خىرىلدىغان ئاۋازدا.

— ھېلىقى ئالا كۆرەڭ ئاتنىڭ ئۇستىدىكى خۇرجۇننى ئېلىپ كىرگىنە! — دەپ بۇيرۇدى سۇبىتاي ئۇنىڭغا. نۆكەر دەرھال تالاغا يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. ئوپالىنىخا تۇڭدىكى بار خېمىرنى ئىككى قېللاپ كۆتۈرۈپ ئالدى - دە، ئەزەپلەنگەن ھالدا بار كۈچى بىلەن تاۋاققا ئۇرۇۋۇدى، خېمىر مىلىچچىدە قىلىپ قالدى. ئاندىن ئۇ ئوچۇق قالغان ئىشىككە بېرىپ جەينىكى بىلەن ئىتتىرىپ ئىشىكنى ياپتى.

— بۇلۇمسىز كېسا! سېغۇق كىرىپ كېتىدىغانلىقىنىمۇ بىلمەيدۇ! — دەپ ئۆزىچە غودۇڭشۇپ قويدى ئۇ.

ۋېشنيانكا ئوپالىنخاغا ئاستا پىچىرلاپ تۇرۇپ:

— ئاۋۇ يۇمۇق كۆزنىڭ ساڭا تىكىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋاتامسەن؟ سېنى كۆزى بىلەن يەۋېتىدىغاندەكلا تۇرىدۇ ... — دېدى.

— ھەجەپمۇ زېرىكتىم بۇ بىر نېمىدىن! — دېدى ئوپالىنخا ئاچچىق بىلەن.

شۇ ئاردا بايىقى نۆۋكەر مۇرىسىگە يوغان بىر بۇلغار خۇرجۇن ئارتىپ قايتىپ كىردى - دە، خۇرجۇننى يەرگە قويدى،

— ئاغزىنى ئاچ! — دەپ بۇيرۇدى سۇبتاي ئۇنىڭغا.

نۆۋكەر خۇرجۇننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، ئىچىگە قول سېلىپ شىغا، سۇبتاي:

— نېمىشقا قولۇڭنى تىقىسەن؟ ئۇنىڭدا سېنىڭ نېمەڭ بار ئىدى؟ يوقال! — دېدى تېرىكىپ.

نۆۋكەر كەينىچە مېڭىپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

سۇبتاي بۇيرۇق ئاھاڭىدا:

— هەي، ئۇقتۇڭمۇ، ئۇقتۇڭمۇ دەيمەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى.

— ئاۋۇ سېنى چاقىرىۋاتىدۇ! — دېدى ۋېشنيانكا يېنىدا تۇرغان ئوپالىنخاغا.

ئوپالىنخا ئالدىرىماي قولىنى پەرتۇقىغا ئېرىتتى - دە، دادىل قەدەم تاشلاپ سۇبتاينىڭ يېنىغا بارىدى.

سۇبتاي قايتا - قايتا:

— ئۇقتۇڭمۇ، ئۇقتۇڭمۇ؟ ئوپالىنخا! — دەۋەردى.

ئوپالىنخا! سەل تارتىنىپ دەسسەپ سۇبتايىنىڭ يېنىدا هازىر بولدى. سۇبتاي باھادىر ئاغزى ئوچۇق تۇرغان خۇرجۇننى كۆرسىتىپ:

— داۋاي! مېنە! داۋاي!① — دەپ رۇسچە بىر نېمە-لەرنى بىلجىرلىدى.

ئوپالىنخا! خۇرجۇننىڭ يېنىدا تىزىنى پۈكۈپ يۈكۈندى - دە، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئوراقلىق بىر نېمىلەرنى ئېلىشقا باشلىدى. ئوپالىنخا خۇرجۇندىن چىققان يېڭى يوق يىپەك كۆڭلەك بىلەن كەشتىلىك ئايالار كۆڭلەكىنى ئېچىپ كۆردى ۋە مايماق

---

① ئەكەل! ماڭا! ئەكەل.

پاشنىلىق قىزىل بەتسىنكىلەرنى ئېلىپ كۆرۈشكە باشلىدى. سۈبىتاي ئوپالىنخاغا يەڭسىز كۆڭلەكنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ماۋۇنى كىيگىن، دېگەندەك ئىشارە قىلدى.

— ئۇقتۇڭمۇ؟ تېز! — دەيتتى ئۇ تاقەتسىزلىك بىلەن.

ئوپالىنخا كۆز ئالايتىپ تۇرۇپ:

— ھەي، رەھىمسىزخان، بۇلارنى ماڭا بېرىمەن دېگۈچە، ماۋۇ ۋېشنيانكىنى كىيىندۈرسەكچۇ! مەن بۇنداق تۇرىلەر كىيىدىغان ئېسىل كىيىملەرنى كىيىپ نېمە قىلاتتىم، — دېدى.

— ھەي! مەن ياشلارنى ئانچە ياقتۇرمايمەن! — دەپ رۇسچە سۆزلىدى سۈبىتاي قاپىقىنى تۈرۈپ، بېشىنى چايقىغان ھالدا.

— بۇنىڭ قۇۋۇلۇقىنى قارا! بىزچە سۆزلەۋاتقىنىنى كۆردۇڭمۇ ... — دېدى ئوپالىنخا سۈبىتاينىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىمىغاندىن كېيىن.

ئوپالىنخا پەشنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ، يەڭسىز كەڭ كۆڭلەكنى تېزلا كىيىۋالدى ـ دە، ئۇنىڭ پۈرۈلگەن يەرلىرىنى تۈزەشتۈردى، ئاندىن ئايىغىغا ئادەم ھەيران قالغۇدەك قىزىل بەتىكىنىمۇ كىيىۋالدى.

— بېرى كەل! ئۇقتۇڭمۇ، بېرى كەل دەۋاتسەن! — دېدى سۈبىتاي ئۆزى بىلمىدىغان رۇسچە سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشلىتىشكە تىرىشىپ.

ئوپالىنخا دەرھال ئۇنىڭ قېشىغا يېقىن باردى.

ئۇزۇن ئورۇندۇقتا سېلىنىغان ياغاق تېرىنىڭ ئۈستىدە خىلمۇ خىل ئېسىل تاشلاردىن ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان بېلەيزۈك، ئالتۇن قاداق، ھالقا، ئۇزۈكلەر ئوخشاش بۇيۇملار تېلۈپ ياتاتتى. سۈبىتاي ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ساپ تىلادىن ياسالغان بىر دانە ئالتۇن زوننار، ئۇنچە ـ مارجان

لاردىن گۈل چېكىلگەن يىپەك ياغلىق ۋە بىرقانچە ئالتۇن بىلەيزۈكلەرنى تالىلىۋېلىپ، ئوپالىنخاغا سۇندى ـ دە، ئىنجىقلاپ تۇرۇپ:

— تېز، تېز! — دېدى.

ئوپالىنخا مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، ئېغىر ئالتۇن زۈننار-نى بويىنىغا ئاستى، جالالىرى تۆكۈلۈپ تۇرغان ياغلىقىنى ماڭلىيىغا چۈشۈرۈپ تېگىۋالدى ـ دە، كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، قاشلىرىنى سۈزۈپ قەھرىلىك قېلىشىغا يەر ئاستىدىن قاراشقا باشلىدى. ئاندىن كېيىن بىرئاز كەينىگە داجىپ ئېگىلىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئىككى قولى بىلەن بېلىگە تايانىدى ۋە بىر ئېچىلىپ بىر توتۇلغاندەك قىياپەتتە سېپايە مېگىپ كېلىپ خۇددى تۆيلاردىكىدەك ئوسۇلغا چۈشتى. ئۆز ۋاقتىدا ئوتالاي تۆيلاردا ئاشۇنداق ئوسۇللارنى ئويىنىغانىدى. ئوننىڭ بۇ قىياپىتىنى كۆرگەن ۋىشنيانكىنى كۈلكە قىستاپ ئىككى قولى بىلەن ئاغزىنى تېسۇۋالدى.

— ھاۋۇ ئەخمەق شەيتاننىڭ قىلىۋاتقان قىلىقىنى قارامسىلار؟ — دېدى ئوپالىنخا.

سۇبىتاي يانپېشىغا ئۇرۇپ تۇرۇپ، جىرتاق كۆزىنى ئوپالىنخادىن ئۇزمەي قارايتتى ۋە بىر خىل خۇش چىراي بىلەن مۇڭغۇلچە:

— كۆرلىتى! كۆرلىتى! — دەيتتى. بۇ سېنى ياخشى كۆرىمەن، دېگىنى ئىدى.

ئوپالىنخا ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ تېخىتىدى ـ دە:

— بەس! ئاز ـ تېلا ئويۇن ـ كۈلكە قىلدۇق، ئەمدى نان پىشۇرۇش كېرەك! — دېدى ۋە قاپىقىنى تۇرۇپ، ئوستىدىكى چۈلاق يەڭ كۆڭلەكنى يېشىشكە باشلىدى.

سۇبىتاي بېشىنى چايقاپ قويۇپ شىلتىپ تۇرۇپ:

ـــ بۇلدى! يەشمەا ئۇ ساڭا بەرگەن مۇكاپاتىم... ئۇڭ تۇڭمۇ؟ ساڭا...ـــ دېدى.

سۇبىتاي بىر نەرسىنىڭ تەۋرىشىنى سەزگەندەك تېرىساتتىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، دېرىزىگە تايىنىپ تۇرۇپ سىرتقا قۇلاق سالدى، كېيىنچىدا: «رۇسلار! رۇسلار!» دېگەن ۋارقىراشلار ئاڭلانماقتا ئىدى. كۆزەتچىلەر مىس قالقانلىرىنى داراڭلىتىپ دالا ئۇرماقتا ئىدى.

سۇبىتاينىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ، رەڭگى ئۆزگىرىپ كەتتى. ئۇ بەكىسى بىلەن مىس قاڭالتىرنى جىرىڭلاتتى - دە، ئورۇندۇق ئۈستىدە يېيىلىپ تۇرغان ھالقىلارنى سىيپاپ يىغىۋېلىپ خۇر-جۇنغا سالدى. ئايالار بىلەن كارىمۇ بېلماي بىر پۇتنى سۆرەپ دەسسىگەن پېتى ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

ئوپالىنخا قېرىقۇپ كەتكەن ۋېشنيانكىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ سىرتتىكى ئوپۇر - تېپۇرگە قۇلاق سالاتتى. چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ دۇپۇر - دۇپۇرى، مېڭىۋاتقان ئارقىراش - جارقىراشلىرى ئاستا - ئاستا يىراقلاپ بىر ئازدىن كېيىن بېسىلىپ قالدى.

ئوپالىنخا ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەترافقا قاراپ باقتى - دە:

ـــ ھەممىسى بىر ياققا چېپىپ كېتىشتى... ۋېشنيانكا تېز بۇل! قاچىاق ھازىر قاچايلى! بۇلمىسا تۇڭىشىپ كېتىمىز...ـــ دېدى.

ئۇ ئالدىراش ئۈستىدىكى يېڭى يېڭ يىپەك كۆڭلەكنى يەشتى - دە، پۈكلەپ - پۈكلەپ ئۈستەل ئۈستىدىكى خىلمۇ خىل ئېسىل نەرسىلەر بىلەن قىزىل بەتىنكىنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى.

قېرىقۇۋاتىمەن! ـــ دېدى ۋېشنيانكا ئالدىراش - تېنەش كىيىنىۋېتىپ، ـــ تۇتۇلۇپ قالساق شېرىمىز قۇرۇيدۇ، دېگىنە،

قىسىق كۆزلەر بىزنى ئانچىلا جەبىرلەپ كەتمىگەنىدى... ئەمدى تىرىك پېتى ئوتقا تاشلىشى مۇمكىن.

— ئۇنىڭ ئېشىپ - تېشىپ تۇرغان بايلىقىنىڭ بىزگە كېرىكى يوق! — دېدى ئوپالىنخا قىزىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

ئوپالىنخا ئۇستىدىكى كېنا كاناپ كۆڭلەكنى تۈزەشتۈرۈپ، توشقان جۇۋىسىنى يېپىنچا قىلىۋالدى، پۇتىغا كەشتىنى كىيىپ، بېشىغا ياغلىقىنى تارتىپ چەگدى. ۋېشنيانكىمۇ تەييارلىنىپ بولغانىدى.

— ئانداق بېرىسا كەتتۇق!... خۇدايىم بۇيرۇسا، ئۆز ئادەملىرىمىزگە قېشۇلۇۋالارمىز!... — دەيتتى ئوپالىنخا.

ئەككى ئايال ئەپلەپ ئۆيدىن چىقتى - دە، ئىشىكنى چىڭ يېپىپ كەتتى. ھۆپۈلدەپ تۇرغان پەشنىڭ يېنىدا بولدۇرۇلغان خېمىر ياغاچ تۇغدىن تۆكۈلگەن پېتىچە قالدى.

بەشىنچى باب

باتۇنىي قوغلاش

ھەممىلا جايدا: «دۇشمەن كۆيدۈرۈپ كەتكەن زىمىنىڭ ۋەيرانلىقىدىكى ئوت كەتكەن چېركاۋنىڭ غۇلاپ چۈشكەن قوڭغۇراقلىرى خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن داڭلىداپ سېقۇلۇپتۇ» دېگەن رىۋايەت تارقىلىپ يۈردى... كىشىلەر ئارىسىدا يەنە: «يەردە ياتقان يىغىن قېڭىغۇرىقى گۈللەر ئارىسىدىن ئۆزىنىچىلا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، داڭ - دۇڭ قىلىپ زىمىن خەلقىنى تاتارلارغا قارشى كۈرەشكە چاقىرىپتۇ» دېگەن گەپ - سۆزلەرمۇ بار ئىدى.

دۇشمەن قىرغىنچىلىقىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن رۇس

ئېلىنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىدىكى خەلقلەر قۇرغىلىشقا باشلىدى. كىشىلەر: «قېلىن ئورمانلىقلاردا يۈشۈرۈنۈپ يۈرگەن دېھقانلار ئادەم يىغىپ، قۇشۇن تەشكىللەپتۇ، ئۇلارنىڭ باشلىقى يېھۇپاتىي كولۇۋرات دېگەن باتۇر يىگىت ئىكەن، ئۇ ئورمان يېللىرىنىڭ، دالانىڭ ھەممە ئوي - چۇقۇرىنى بەش قېلىدەك بىلىدىكەن، ئۇنىڭ قۇشۇنلىرى موڭغۇل باسقۇنچىلىرى بىلەن ئېلىشىپ، ئۇ يەر يۈتقۇرلارنىڭ قۇشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي تار - مار قىلىپتۇ.» دېيىشىپمۇ يۈرەتتى.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەزەلدىن بۇيان ئورمانىنى ماكان تۇتۇپ كەلگەن دېھقان، ئوۋچى، چارۋىچى، قەسسى قورال تۇتالىغۇدەك بارلىق ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ھەربىكەتكە كەلدى. ئۇلار تۇخماقلارنىڭ ئۇچىغا ئۆتكۈر پىچاق، خەنجەرلەرنى، سۇنۇق چالغا، ئورغاقلارنى بېكىتىۋېلىپ، تۆمۈر ئارا ۋە نەيزىلىرىنى ئۇچلاپ، پالتىلىرىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، ئېيىق ئوۋلىغۇچى يېھۇپاتىينىڭ قوشۇنىنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلاندى.

ئۇلار شۇنداق قىلىپ يۈرگەندە، يېھۇپاتىي كولۇۋرات باتۇ لەشكەرلىرىنىڭ ئىزىدىن قوغلاپ، شىمالغا قاراپ كېتىپ باراتتى.

يېھۇپاتىي قۇشۇنىغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن قۇشۇلغان كىشىلەرنى ئونلۇق ۋە يۈزلۈك قىلىپ بۆلەكلەرگە بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ ھەربىسىغا ئاتامانلارنى بەلگىلىدى. يېھۇپاتىي ئۇلارغا ھىلىگەر ھەم سىنچى دۈشمەنگە قارشى قانداق جەڭ قىلىشنى، تاتارلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن قانداق تاكتىكا ئىشلىتىشنىڭ ئامىللىرىنى ئۆگەتتى. يېھۇپاتىي قۇشۇنلىرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىلا ئاتلىق بولۇپ، قالغانلىرى پىيادە ئىدى. يولدا بۇ پىيادە قىسىملارغا ئاتلىقلارنىڭ

كەينىدە قالماسلىق ئۈچۈن خېلى يەرلەرگىچە يۈگۈرۈپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى.

يېڭۈپاتمي دۈشمەن بىلەن ئېلىشىشقا ئالدىرايتتى. ئۇ يېرلدا ئۇچرىغان كىشىلەردىن باتۇنلىك قانلىق ئىزىنىك قايسى تەرەپكە يۈزلەنگەنلىكىنى سوراشتۇراتتى. ئۇ بەزىدە ئورمانلىقلاردا ئاز ۋاقىت توختاپ قوشۇنىنى دەم ئالدۇراتتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىمۇ يەنىلا سەپەر جەريانىدا ئادەملىرىگە ئۇزۇق - تۈلۈك، ئۇلاقلىرىغا يەم - چۆپ تېپىپ، ئەسكەرلىرى دۈشمىنى پادىشاھ باتۇخانىنى تېزرەك قولغاپ يېتىش ئۈچۈن ئىدى.

بىر كۈنى كۆزەتچى لەشكەرلەر ئورمانلىقتىن ئىككى مۇناخنى① تۇتۇپ كەلدى. ئۇچىسىدىكى ئۇزۇن قارا چاپىنىنىڭ ئېتەكلىرىنى تۇرۇپ بەلبېغىغا قىستۇرۇۋالغان، يۈك خالتىلىرىنى دۈمبىسىگە ئارتىۋالغان بۇ ئىككى مۇناخ جەنۇبتىكى قىپچاق دالاسىغا قاراپ كېتىۋاتقانىكەن.

ئۇلارنىڭ ئىنچىكە تاياقتەك كەلگىنى ئالدىدا راۋرۇس قەدەم تاشلاپ كېتىپ بېرىپتىكەن. پاكارراق دوغلاق كەلگىنى بېلىسا، ياشاڭغىرىغان قىزىل كۆزلىرىنى دۆلدۈرلىتىپ، قولىدىكى ھاسىسىنىڭ ئىلمەك بېشىنى ئالدىدىكى ھەمراھىنىڭ بەلبېغىغا ئىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىدىن سۆرۈلۈپ كېتىپ بېرىپتىكەن.

— سەلەرنى قەيەرگە ھەيدەپ كېتىپ باردۇ؟ — دېدى باۋلا ئۇلارغا، — ئۇستۇڭلاردىكى چاپانلىرىڭلارنىڭ بىرىنىڭ ئۇچىسىدىن يەشتۇرۇۋالغانىدەك ئۇچاڭلارغا توغرا كەلمەي، شالاقلاپ تۇرغىنى نېمىسى؟

قىزىل كۆز مۇناخ سېرىق ساقلىنى سىيپاپ قويۇپ ئالدىغا

---

① مۇناخ — راھىب.

چىقتى - ده، ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالغان كىشىلەرگە باش ئېگىپ تەزىم قىلدى.

— ئىنىلىرىم ئىشەنسەڭلەر، ئالەمگە پاتماي كېلىۋاتقان ئەشەددى يامۇز تاتارلاردىن قېچىپ كېلىۋاتىمىز. ئۇلار ھېلىھەم يەر يۈزىدە تىرىك جان قويماي، كۆزگە كۆرۈنگەنلىك ھەممە نىنى قىرىپ - چېپىپ، يەر - جاھانىنى سۇپۇرۇپ كەلمەكتە.

— ماۋۇ ئۇزۇن چاپانلارنى شۇنىڭ ئۈچۈن كىيىۋاپسىلەر - دە؟

— بۇ ئۆزىمىزنىڭ چاپىنى ئىكەنلىكى بىر خۇداغا ئايان. ئاچلىقتىن قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ ئۆلەي دەپ قالغان ئادەملەرنىڭ كىيىمى ئېتىگە ئەت بولۇپ، بەدىنىگە چاپلىشىپ تۇراتتىمۇ؟ ئورۇقلاپ كەتكەنلىكتىن كەڭ كېلىپ قالغان - دە! — دېدى ئېگىز بويلۇق مۇناخ ئاياللارنىڭكىگە ئوخشاش ئىنچىكە ئاۋازىنى سوزۇپ چىقىرىپ، — ئاھالە ھېشنى يوقاتتى، مال - مۈلكىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ نامراتلىق ۋە خەيرىچىلىككە ئۆتتى. ئۇلار ئۆتكەندىكىدەك روھانىلارغا، دىنىي ئادەملەرگە ئىززەت - ھۆرمەت كۆرسىتىپ، رەھىم قىلالمايدىغان بولدى. بۇ قېتىم يېڭىدا كېلىۋېتىپ كۆرمىگىنىمىز قالمىدى. ھازىر يۇز بېرىۋاتقان ۋەقەلەر ئادەم تۇرماق تىلسىز ھايۋاننى ياكى جانسىز قارا تاشلارنىمۇ ھۆكۈ - ھۆكۈ يىغلىتىۋېتەر! زور ئاپەتكە، ئېيتقۇسىز زور بالا - قازاغا ئۇچرىدۇق!... ياڭاللا قانداق زامان بولۇپ كەتتى!... — دېدى مۇناخ ياش ئەگىگەن كۆزلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ.

— ئانداق بولسا، نەگە قاراپ كېتىۋاتىسىلەر؟ ئەجەلدىن قېچىپ كېتىپ بارامسىلەر؟ ياكى ئەجەلنى قوغلاپ كېتىپ بارامسىلەر؟ — دېدى باۋلا بۇيرۇق ئاھاڭدا.

— ئۇنداق دېمە، يامان بولىدۇ، بۇرادەر!... مۇشۇ مېڭىشىمىزدا كىيىۋقا كېتىپ بارىمىز. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ

يەردە بىزگە ئوخشاش مۇناخلار ئاچ - يالىڭاچ، قېچىپ - مۆكۈپ يۈرمەيدىغان ئوخشايدۇ. بەلكى مۇناستىر ئۆيلىرىنى پاناھلاپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن خۇداغا سېغىنىپ، خاتىرجەم تۇرىدۇ، دەيدۇ... چۈنكى، ئۇ يەردىكىلەر خۇدادىن قورقىدىغان سوپى، تەقۋادار ئادەملەر ئىكەن، نا ئەھلى تاتارلار ئۇ يەرلەرگە تېخى يېتىپ بارالمىغان ئوخشايدۇ. ئۇ يەردىكى كىشىلەر تاتارلار تۇغرىسىدا ھېچنېمە ئاڭلىمىغان بولسا كېرەك.

— سىلەر ئۆزۈڭلار، قولۇڭلاردا پالتا تۇتۇشنى بىلەمسىلەر؟ ياكى پالتىلىرىڭلارنى پەشنىڭ ئارقىسىغا تىقىپ قويۇپ قېچىپ كېلىۋاتامسىلەر؟ — دەپ سوردى باۋلا.

— دۇنياغا تۆرەلگەندىن بېرى قولىمىزغا پالتا ئېلىپ باققان كىشىلەر ئەمەسمىز. بىزگە بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋاقىت نەدە! بىز خۇدا يولىدا مېڭىپ، ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلغان كىشىلەرنىڭ بېشىدا ئايەت ئوقۇپ پەتە قىلىشنىلا بىلىمىز، ئۇندىن باشقا قولىمىزدىن ھېچنېمە كەلمەيدۇ.

— يۇرت بېشىغا يامان كۈنلەر چۈشۈپ، قانلار سەل بولۇپ ئېقىۋاتقاندا، مۇڭغۇللار كىچىك نارەسىدىلەرگىچە ئايىماي چىرقىرىتىپ ئوتقا تاشلاۋاتقاندا، سىلەرنىڭ جېنىڭلار كىمدىن ئارتۇق ئىدى شۇنچە! — دېدى زۇيىاگا ئاچچىقلىنىپ، — ھازىر ئۆز ئېلىنى قوغداش ئۈچۈن ئاتلانمىغان ئادەم قالمىدى. سىلەردەك تالاي مۇناخلارمۇ سەرۋازلارغا قوشۇلدى. بىزنىڭ قوشۇنىمىزدىمۇ راتسېر دېگەن قېرى مۇناخ بار. ئۇندىن باشقا يەنە تۆت مۇناخ بۇرۇنقى دىنىي كىيىملىرىنى يېشىپ تاشلاپ، ئۇچىسىغا قەدىمكىدەك قارا پەرىجە كىيىپ قوللىرىغا ئارا، نەيزە ئالدى. يۇرتنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلىۋاتسا، سىلەر ئۆز جېنىمىڭلارنىڭ غېمىنى يەپ، قېچىپ - مۆكۈپ يۈرسەڭلار بولامدۇ؟

— سەن ھارام تاماقلارنىڭ ئەمدى ھېچكىمگە كېرىكىڭلار

يوق، هېچكىمگە پايدائلارمۇ تەگمەيدۇ. جېنىڭلارنىڭ بارىدا ئېيتىڭلارچۇ، تاتارلارنى قەيەردە كۆردىڭلار؟

— ئۇلار هازىر سۇزدال ئەتراپىدا يۈرىدۇ، تۇغقانلار! ئۇ يەردە تاتارلار بىلەن موڭغۇللار چۈمۈلىدەك مىغىلداپ قاپلاپ كەتكەن. ئەيسانىڭ ئۈممەتلىرىنى جەبىرلەپ، خورلاپ، يەر - جاهانغا ئوت قويماقتا.

— ئۇلار هېچنەرسىدىن قورقمامدىكەن؟

— كىمدىن قورقاتتى؟ سۇزدال كىنەزى گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچ يىراقلارغا كېتىپ قاپتۇ. هازىر ئۇ ئورمانلاردا زور قوشۇن توپلاۋاتسا كېرەك، ئۇنىڭ ئۆز جايىدا قالغان لەشكەرلىرى شەهەر - شەهەرلەرگە بۆلۈنۈپ مۇستەهكەم قورغانلارغا جايلىشىپ، شۇنىڭ ئىچىدە تىقىلىپ ياتقۇدەك، دېيىشىدۇ. شۇڭا هازىر ئۇلارنى «تاق، پۇش» دېگۈدەك هېچكىم يوق، سادىغاڭ كېتەيلەر، يۈرەك قانغۇدەك بىرەر نېمەڭلار يوقمۇ؟ بار بولسا ئامان بولمايتتى.

— بولىدۇ! ئانداق بولسا، ئوتقا يېقىن كېلىپ ئولتۇرۇڭلار، بەلكى بىرەرسىنىڭ سىلەر بىلەن تەڭ - تالاش قىلغۇدەك ئازدۇر - كۆپتۇر بىرەر نېمىسى چىقىپ قالار.

ئىككى مۇناخ تەڭلا دېگۈدەك ئارقىسىغا ئارتىۋالغان خالتىلىرىنى يەرگە قويۇپ، ئوت سۇنۇپ ئولتۇردى. ئوت ئۈستىدە قاپقارا كۆيە بولۇپ كەتكەن كىرا ۋاراقلاپ قاياۋاتاتتى.

— نېمە قايىنىتىۋاتىسىلەر؟

— كۆرمەيۋاتامسەن، بېلىق قايىنىتىۋاتىمىز.

— بېلىق دەمسەن؟ ياخشى بولدى - دە، تەۋەررۈك شورپا! مۇشۇنداق قېلىن ئورماندا نەنىڭ بېلىقى ئۇ؟

— بېلىق بولغاندىمۇ قاندىقى دېمەمسەن؟ — دېدى ئۇنىڭغا باۋلا. — كۈنلەرنىڭ بىرىدە نەق مۇشۇ ۋاقتىنىڭ

ئۆزىدە، مۇشۇ ئورمانلىقنىڭ ئارىسىدىن بىر چورتان بېلىقى بىلەن بىر ئاق بېلىق كېتىپ بارغانىكەن. تۇيۇقسىز ئورمانلار غۇلاپ چۈشۈپ، بېلىقلارنىڭ قۇيرۇقىنى بېسىۋاپتۇ. ئاشۇ قۇيرۇق بىزگە ئولجا قالغان.

— خۇدا، ئۆزۈڭ ساقلا، تېخى بۇنداق كېلىشمەسلىكلەرمۇ بولىدىكەن - دە! — دېدى ئېگىز بويلۇق مۇناخ كورىنغا ئېگىشىپ قاراپ.

ئۇ شۇنداق بىر پەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ:

— كوراللاردا بېلىق تۇرماق شەيتانمۇ يېرىقتۇ! — دېدى.

— شۇنداق، يوق بولسىمۇ يېرىقتۇر. لېكىن كۆرىدا يوق چورتانلىنىڭ قۇيرۇقى سېپىلىڭ خالتاڭدىن چىقىپ قالامدۇ - قانداق! ئانداق بولغاندىن كېيىن بېرى ئەكەل، كورىنغا سال!

مۇناخ ئامالسىزلىقتىن ئارقىسىدىكى خالتىسىنىڭ ئاغزىنى ئىنجىقلاپ تەسلىكتە ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن تېرىلاپ چىققان قالغان چورتاننى سۇغۇرۇۋالدى - دە، لەشكەرلەرنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.

— ساخاۋەتلىك بىر ئادەم يېرىلدا زوقۇم قىلارسىلەر، دەپ بەرگەنىدى. يولىمىز تېخى ئۇزاق، تالاي كۈنلەر يول يۈرۈشىمىز كېرەك... شۇنداق بېرىلسىمۇ يېسەللار يەللا، تۇغقانلار، پەقەت بىزنى قويۇپ بەرسەللارلا بېرىلدۇ! — دېدى مۇناخ.

باۋلا قونچىدىن پىچىقىنى سۇغۇرۇۋالدى - دە، بېلىقنىڭ قاسىرىقىنى قىرىۋېتىپ، پارچىلاپ كورىنغا سالدى.

— ھەتتەڭ، بۇنىڭغا ئاز - تولا ئۇن قوشۇۋەتسەڭ ئەجەپ بەلەن شورپا بولار ئىدى - ھە! بەلكى تۇزۇڭمۇ بارىدۇر؟ — دېدى باۋلا.

— يېرىم ئوچۇملا بار ئىدى...

— ئانداقتا تۇزۇكنىمۇ ئەكەل، خېلىدىن بېرى تۇز تېتىمىغانىدۇق، شورپىمىز تەملىك بولسۇن.

ئېگىز مۇناخ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ خالتىسىدىن خالتىغا تۆكۈلگەن تۇزنى ئېلىپ ئۇنىڭدىن كۆرىگا ئازراق سەپتى - دە، قالغىنىنى خالتىسىغا تەقسىملەتتى. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىككىلىسى قوللىرىغا ياغاچ قوشۇق ئېلىپ كورىنىڭ يېنىدا زوكزىيىپ ئولتۇردى.

— نىمانچىلا ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ كەتتىڭ ئاتا! — دېدى زۇيىاگا، — يۇرت ئۇنىڭدىن چوڭ نېمىلىرىدىن ئايرىلىپ ۋاتقاندا، بىر چىمدىم تۇزۇكنى ئايىپ كەتتىڭمۇ؟ بۇ بىر ئوچۇم تۇزنى ئاخىرەتكە ئۆزۈڭلار بىلەن ئالغاچ كەتمەكچىمىدىڭلار - يە!

— ۋاي - يەي ئايىپ نېمە قىلاتتۇق! ئېلىۋېرىڭلار! — دېدى مۇناخلار قورقانلىقىدىن، — زادى سىلەردىن سۆرايدىغىنىمىز، شورپىنى ئىچىۋالغاندىن كېيىن مۇشۇنداق ئامان - ئېسەن ۋاقتىمىزدا بىزنى قېيىۋېپ بەرسەڭلار ئىكەن. بىزدەك بىچارىلەرنى تۇتۇۋېلىپ نېمە قىلىسىلەر، سىلەرگە دۇئا قىلايلى، بەلكى ئۇنىڭ ساۋابى بولار!

— سىلەرنى تۇتۇۋېلىپ نېمە قىلاتتۇق. ئاغرىق بېشىمغا ئالتە تاياق، دېگەندەك بىزگە سىلەرنىڭ نېمە پايدىڭلار، نەگە بارىمەن دېسەڭلار، ئىختىيار ئۆزۈڭلەردە! — دېدى باۋلا كۈلۈمسىرەپ.

باۋلانىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئىككى مۇناخ ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى - دە، بايىقى «شورپا ئىچىپ...» دېگەنلىرىنى ئۇنتۇپ، بالادىن قۇتۇلغان كىشىلەردەك ئالمان - تالمان چۆقۇنۇشقا باشلىدى. ئاندىن چۆربىدەپ ئولتۇرغان كىشىلەر بىلەن ئالدىراپ - تېنەپ خوشلىشىپ، ئالدى - كەينىگە قارىماي يۈرۈپ كەتتى.

ئۇلارمۇ كېتىشى بىلەنلا بايىاتىن بېرى ئۆزلىرىنى ئاران

تۇتۇپ تۇرغان سەرۋازلار پاراخلاپ كۈلۈپ كەتتى. سەرۋازلار بېلىق شورپىسىنى ئەمدى ئىچمەكچى بولۇپ تۇرۇشىغا، دەرەخلەر ئارىسىدىن ئېتىنى يېتەكلەپ كېلىۋاتقان يەنە بىر يولۇچى كۆرۈندى.

— كېلىۋاتقان قايسىك؟ — دەپ ۋارقىرىدى كۆزەتچى.

— كېلىۋىنادىن كېلىۋاتقان خەۋەرچىمەن.

— ياخشى كەپسەن! ھازىر بىزگە كېرىكمۇ نەق سەن ئىدىك، ياخشى بېلدى. يۈز باشلىقىنىك قېشىغا بارايلى!

دەرەخلىك ئوتتۇرىسىدىكى سەيناداۇ ئوت لاۋۇلداپ يانماقتا. نېرىراق يەردە بىر توپ ئات باغلاقلىق تۇرۇپتۇ. بىرمۇنچە لەشكەرلەر ئوت سۇنۇپ ئولتۇراتتى. لەشكەرلەر ئىچىدىكى كالتە جۇۋا كىيگەن بىرى ئۆتۈكنى ياماۋاتاتتى. يەنە بىرى پالتىسىنى تاشقا سۈركەپ بىلەۋاتاتتى. ئۇچىنچى بىرى بولسا، قانداقتۇر بىر ھېكايىنى ئېيتماقتا ئىدى:

— شۇ چاغدا رۇس پالۋىنى ئالىيۇشا بىلەن پېچىنىگ دېگەن يەرنىك داڭلىق پالۋىنى رېدېدىيا تۇتۇشۇپ قاپتۇ، ئۇ بار كۈچىنى يىغىپ ئالىيۇشانىك كۆكرىكىگە ئۇرماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئالىيۇشا پوپوۋىچ رېدېدىيا پالۋانىنىك گېلىنى بوغۇپ، قامقاقتەك كۆتۈرگەن پېتى يەرگە بىر ئۇرغانىكەن. رېدېدىيا پالۋان تىن تارتماي ئۆلۈپتۇ! — دەيتتى ئۇ.

ئۆزلىرى تەرەپكە كېلىۋاتقان ئادەمنى كۆرۈپ يىگىت ھېكايىسىنى توختاتتى. ئولتۇرغانلارنىك ھەممىسى يېڭى كەلگەن ئادەمدىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇراتتى. ئۇ تېخى بۇرۇتمۇ چىقمىغان ياش باللاردەك بىر يىگىت بېلۇپ، ئۇستىگە ساۋۇت، پۇتىغا ئۇزۇن قېنچلۇق بولغار ئۆتۈك كىيىۋالغانىدى. ئۇنىك يېتەكلەپ كېلىۋاتقان ئېتىنىك سۆگىكى ئىنتايىن قامۇ لاشقان، چىرايلىق ئات بېزەلسىمۇ، ئورۇقلاپ قۇرۇق ئۇستىخانغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

ـــ ئېتىكىنىڭ بوپ قالغىنىغا قارىغاندا، خېلى ئۇزاق يول باسقاندەك تۇرىسەن، يولۇڭ بولسۇن، نەدىن كېلىۋاتىسەن؟ ـــ دېدى يولۇچىغا ئوت قېشىدا ئولتۇرغانلاردىن بىرى.

ـــ كولخوزىمىزدىن كېلىۋاتىمەن، ئۇلۇغ كىنەز كېيىۋرگىگە خەۋەر يەتكۈزمەكچىمەن.

ـــ ئانداق بولسا، مۇنچە ئايلانما يوللار بىلەن ماڭغىنىڭ نېمىسى؟ ـــ دېدى ھېلىقى ئۆتۈڭ ياماۋاتقان لەشكەر.

ـــ ھەممە يەرنى تاتارلار قاپلاپ كەتكەن. ئوڭايلا ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىسەن. شۇڭا ئايلىنىپ يىراق يوللار بىلەن مېڭىشقا تۇغرا كەلدى.

ـــ بالام، سېنىڭ بىر يەردە كۆرگەندەكلا قىلىمەنغۇ، چىرايىڭ تونۇشتەكلا تۇرىدۇ، ئىسمىڭ نېمە؟ كىمنىڭ بالىسەن؟

ـــ مەنمۇ سېنى تونۇۋاتىمەن، ـــ دېدى كەلگەن يىگىت، ـــ ئۆز ۋاقتىدا پىرونوۋبورغا ئېيىق ئوۋلاشقا كېلىپ يۈرەتتىڭغۇ؟ مېنىڭ دادام ساۋېلى دېكابرۇس سېنىڭ بىلەن بىللە تالاي قېتىم ئوۋغا چىقمىغانمىدى. سالامەتمۇ سەن يېۋپاتىي كولوۋرات!

ـــ ياپىر، سەن ھېلىقى كىچىككىنە تۇرۇپكامۇ سەن؟ چوپچوڭلا يىگىت بولۇپ كېتىپسەنغۇ! نېمىشقا ئۆرە تۇرىسەن، ئولتۇر!

تۇرۇپكا ئېتىنى دەرەخكە باغلاپ قويدى ـ دە، ئوتنىڭ يېنىدىكى بىر قۇچاق شاخ ـ شۇمبىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردى. شۇ ئاردا ئۇ تاتارلارنىڭ كولخوزىنى بىلەن ۋىلادىمىرنى قورشىغالغانلىقى، ئۆزىنىڭ ئوتقۇندىن قېچىپ چىققانلىقى ھەتتا مېڭىللار بىلەن ئوتئوشۇپ قالغانلىقى قاتارلىق ئىشلارنى بىرمۇ بىر سۆزلەپ بەردى. يېۋپاتىي ئۇنىڭدىن تاتار

قۇشۇنلىرىنىڭ ھازىر قەيەرگە جايلاشقانلىقىنى، باتۇنىڭ يۆزلىنىشى قانداقلىقىنى سۇرىدى، تۇرۇپكا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى قالدۇرماي باشتىن - ئاياغ تولۇق سۆزلەپ بەردى.

يېۋپاتىي تۇرۇپكىنىڭ ئېيتقىچە بەرگەنلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئالدى - دە، سەرۋازلىرىغا: «دەرھال شىمالغا قارىپ ئاتلىنايلى!» دەپ بۇيرۇق قىلدى.

ئالتىنچى باب

كېيىنكى جەڭ

...بۇلساقمۇ بىز ئازلا سىلاۋيان،
زەربىمىز ئېغىر، ئەجەللىك ۋە دەل.
(ن.م.يازىكوۋ)

يېۋپاتىي يولدا ئۇچرىغان دېھقانلاردىن ئۇلۇغ كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالوۋىچنىڭ سۇزدالدىكى داچىسىدا تاتار قوشۇنلىرى ئەيىش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا قىلىپ، خىيالىغا كەلگەن ئەسكىلىك ۋە بۇزغۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ يەردە بايراق قادالغان ۋە ئالاھىدە بەلگىلىرى بار بىرنەچچە ئاتاقلىق خانلارمۇ پەيدا بولۇپ قالغان.

«بەلكى ئۇ يەردە باتۇخاننىڭ ئۆزىمۇ بولۇشى مۇمكىن!... ئامال قىلىپ، ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرىش كېرەك. بۇلمىسا ئەمدى ئۇنى ئۆمۈر بويى قولىغا چۈشۈرەلمەيمەن...» دەپ ئويلايتتى يېۋپاتىي.

شۇنداق قىلىپ يېڭىپاتىمىنىڭ قوشۇنى ئىككىگە بۆلۈندى ـ ده، ھېچنېمىگە قارىماي ئۇدۇل سۇزدالىغا قاراپ ئاتلاندى. ئاتلىق «شۇڭقار» لار ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرگەن تاتار لەشكەرلىرىگە ئۇچراپ قالماسلىق ئۈچۈن ئادەم كۆپ ماڭمىدىغان يوللار بىلەن ماڭماي، چەتئەللىرى ئايلىنىپ ماڭدى. پىيادە «كۆك قاشقىر» لار بۆلسا، ئورمان ئىچىدىكى يالغۇز ئاياغ چىغىر يۆللار بىلەن تۆغرا كېسىپ ماڭدى.

يېڭىپاتىمي كىنەز داچىغا يېقىنلاپ كەلگەندە ئاتلىق چېرىكلىرى ئورمان ئىچىدە تېخىتىپ، ئۆزى بىرئاز ئىلگىرىلەپ ئورمان چېتىگە چىقتى.

ئېگىز ياغاچ تاملارنىڭ ئىچىدىن تاتار نەيزىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقا ئاۋازى ئاڭلىناتتى. بۇ چاغدا قاش قارىيىپ تۈن پەردىسى يېيىلىشقا باشلىغانىدى. بىر چاغدا كىنەز سارىيىنىڭ دەرۋازىسىدىن يۈزچە ئاتلىق لەشكەر چىقىپ كەلدى. ئۇلاردىن بىرنىڭ قۆلىدا تېققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق تۇغ بار ئىدى. مۇڭغۇللار ئاتلىرىنى قامچىلاپ، يولنىڭ قارلىرىنى تېزۈتقان پېتى قاياقىدۇر كېتىپ قېلىشتى.

ئوبدان قاراڭغۇ چۈشۈپ، ئۆگەنگەن ئورمانلىنىڭ ئۈستىگە سۈتتەك يورۇق ئاي كۆتۈرۈلگەندە، زۇياگا يېڭىپاتىمىنىڭ قېشىغا باردى.

— «كۆك قاشقىر» لار ھەممە ھازىرلىقنى پۈتتۈرۈپ جەڭگە تەييار تۇرماقتا، ئەمدى باشلىمامدۇق؟... — دېدى ئۇ.

— باشلاڭلار! — دېدى ئۇنىڭغا يېڭىپاتىي، — بىراق، چۇقان سالماي، تۇيدۇرماي ھەرىكەت قىلىڭلار. ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن تۇيۇقسىز چۈشۈپ، ئاۋازىنى چىقىرىشقىمۇ پۇرسەت بەرمەڭلار!

سەرۋازلار دۇشمەن بىلەن ئاۋاز چىقارماي ئۇن ـ تىنسىز

جەك قىلدى. غەرق مەست ھالدا قاتتىق ئۈيقۇدا ياتقان تاتارلار نامەلۇم دۈشمەنىنىڭ قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى خېلىغىچە ئاڭقىرالماي مەڭدەپ قېلىشتى. سارايىنىڭ كەك قوروسى ئىچىگە كىرىۋالغاچ ئاتلىق لەشكەرلەر جان - جەھلى بىلەن دۈشمەننى قىرىشقا باشلىدى. لەشكەرلەرنىڭ ئۈستىدىكى تۆمۈر ساۋۇتلىرى كۈمۈشتەك پارقىراپ يالت - يۇلت قىلاتتى. ئۇلار قېلىدىكى ئوزۇن قىلىچ، يوغان چوماقلىرى بىلەن دۈچ كەلگەن دۈشمەننى بىر باشتىن غۇلتىۋەردى. ئەتراپ جىمجىت. جىملىقنى پەقەت يارىدارلارنىڭ ئىنجىقلىغان، زارلىغان ئاۋاز- لىرىلا بۇزۇپ تۇراتتى. بىر چاغدا:

— ئالۋاستى باستى! — دېگەن ۋارقىراش ئاڭلاندى. ئۈيقۇدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، ئەس - ھوشىنى يوقاتقان دۈشمەنلەر قالايمىقان ۋارقىرىشىپ، ئاشۇ بىر سۆزنىلا تەكرار- لايتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرئاز ھوشىنى يىغىۋالغانلىرى سارای قوروسىدىن قانداق قىلىپ قېچىپ چىقىشنىڭ غېمىدە ئوتتۇر كەلگەن تەرەپكە ئۆزىنى ئۇراتتى. قېچىپ دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كەلگەنلىرىنى دەرۋازا ئالدىدا كۆتۈپ تۇرغان نامەلۇم دۈشمەن بىر چېپىش بىلەپ يەر چىشلىتەتتى.

لاۋۇلدىغان ئوت تېخىمۇ كۈچەيمەكتە ئىدى. قىر - چاپ تۈن بويى داۋام قىلدى. قۇرۇپ قاغجىراپ كەتكەن كېنا ياغاچ ئۆيلەرگە تاراسلاپ ئوت تۇتاشماقتا. ئەتراپ ئوت شولىسىدىن خۇددى كۈندۈزدەكىدەك يورۇپ كەتتى. دۇنيادىن بىغەم ئۇخلا- ۋاتقان ۋاقتىدا تۇيۇقسىز قولغا چۈشۈپ قالغان مۇڭغۇللارنىڭ كۆزلىرى ئالا چەكمەن بۇلۇپ، ماڭارغا يەر، كىرەرگە تۆشۈك تاپالماي، ئات، قورالىلىرى بىلەن ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇدۇل كەلگەن تەرەپكە يۈگۈرۈشمەكتە.

ئىككى تەرەپ بىر - بىرى بىلەن كىرەلىشىپ ئارىلىشىپ

كەتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قايسىسى مۇڭغۇل، قايسىسى رۇس ئىكەنلىكىنى ئايرىش ئىنتايىن قىيىن ئىدى.
سەرۋازلار شۇ كېچىدىكى قىرغىن جەڭدە ئورغۇنلىغان مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىدى، بىراق ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ چىققىنىمۇ ئاز بولمىدى.

يەتتىنچى باب

بىر پىندەي سازلىقى

باتۇخان مۇڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىشى بىلەن سۇزدال ئەتراپىدا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان كۈچلىرىنى يىغىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە ئۆكەر ئەۋەتتى.
باتۇخاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە بۇ لەشكەرلەر پراسلاۋل - زالىسكى شەھىرىنىڭ يېنىغا يىغىلىشى كېرەك ئىدى. ئاندىن كېيىن ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن ئاتلىنىپ، ئوۋنى قاپسىپ تۇتۇش ئۇسۇلى بويىچە يىراقتىن قورشاپ يېيىپ شەكلىدە يۇرۇش قىلىپ، قورشاۋدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىسكەنجىگە ئالماقچى بولدى.
خەۋەرچىلەر باتۇخانغا تۇتۇلماس «ئۇچقۇر رۇس» لارنىڭ يەنە بىرقانچە قوشۇنلارنى يىرىق قىلىپ، پراسلاۋل - زالىسكى ئەتراپىدىكى قېلىن ئورمانغا كىرىپ غايىب بولغانلىقى توغرىسىدىكى يېڭى - يېڭى خەۋەرلەرنى پات - پات يەتكۈزۈپ تۇردى.
ئۇلار شۇنداق قىلىۋاتقاندا، يېۋپاتىي ئۆزىنىڭ سەرۋاز-

لىرىنى باشلاپ شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەۋەردى. يول بويى تاتارلاردىن قېچىپ، ئورمانداپاناھلىنىپ يۈرگەن ئادەملەر كۆپلەپ ئۇچراپ تۇراتتى. يېڭىپاتلي ئۇلاردىن تاتارلارنىڭ ئالغا ماڭمايى، كەينىگە بۇرالغانلىقىنى ئۇقتى. بۇ خەۋەر يېڭىپاتىنىڭ ئويغا سېلىپ قويدى. شۇ ئاردا تاتارلار ئۇيان - بۇياندىن كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى، يېڭىپاتلي ئۇ يەر، بۇ يەردە قۇتراپ يۈرگەن بۇنداق موڭغۇل قىسملىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىپ، ئالغا قاراپ يولنى داۋام قىلىڭ، ئىش كېرەك، دېگەن نىيەتكە كەلدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ يەم - چۆپى، ئادەملىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغانىدى.

يېڭىپاتلي ئورمانلىقتىكى يالغۇز ئاياغ چىغىر يوللار ئارقىلىق مېڭىپ بېرىپ، بېرىندەي سازلىقى دېگەن يەردىن بىراقلا چىقتى. تروبىڭ دېگەن دەريا ئەنە شۇ بېرىندەي سازلىقىدىن باشلىناتتى ۋە پىلىپشىۋ كۆلى دەپ ئاتىلىدىغان كۆلگە بېرىپ قۇيۇلاتتى. يېڭىپاتىنىڭ مەقسىتى ــ تاتار قوشۇنلىرىغا بىلىندۇرمەي ئاشۇ دەريانىڭ مۇز قاتقان ئىزى بىلەن يۈرۈش قىلىپ، ئوگلىچ شەھرىگە بېرىش ئىدى.

ئۇلار شۇنداق كېلىۋاتقاندا، ئەينەكتەك پارقىراپ مۇز قاپلىغان سازلىقتا ئويلىمىغان يەردىن بىر توپ تاتار لەشكەرلىرى پەيدا بولدى. ئۇلار نەيزىلىرىنى ئالدىغا تىرەپ تۇتقان پېتى قېلىن ئورمانلىقتىن تۇيۇقسىز چىقىپ كەلدى - دە، يېڭىپاتىنىڭ مۇز ئۈستىدە كېلىۋاتقان قوشۇنىغا قۇيۇندەك ئات سالدى. ئۇلارنىڭ مىنىۋالغان ئاتلىرى پاكار بولغىنى بىلەن كۈچلۈك ۋە چىداملىق ئىدى. تاتارلار سەرۋازلارغا يېقىنلاپ كېلىپ، ساداقلىرىدىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى - دە، تۇيۇقسىز ئارقىغا بۇرۇلۇپ قۇيرۇقىنى خادا قىلدى. بۇ ئۇلارنىڭ

دۇشمەن ئارقىسىزدىن قوغلىسا، ئىچكىرى كىرگۈزۈپ ئالمىز - ده، ئوڭايلا قىلتاققا چۈشۈرىمىز، دېگەن ھېيلىسى ئىدى.

يېۋپاتىي تاتارلارنىڭ بۇنداق ھېيلىسىنى خېلى بۇرۇنلا بىلەتتى، شۇڭا ئۇ قوشۇننى پىلىشىپ كۆلمىگە قاراپ باشلاپ مېڭىۋەردى. يېرىلدا يەنە بىر توپ تاتار لەشكەرلىرى ئۇچراپ قالدى. ئەمما ئۇلار بۇ قېتىم ئۇرۇش قىلىشنى خالىماي، ئاستا ئورمانلىققا چېكىنىپ كەتتى. يېۋپاتىي يەنىلا ئىشانىنى ئۆزگەرتمەي، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ، تروبنژ دەريا ساھىلىغا يېقىنلاپ كەلدى.

ئالدى تەرەپتە قېلىن قارىغاي بىلەن قاپلانغان ئېگىز بىر دۆڭلۈك كۆرۈندى. دۆڭنىڭ ئۈستىدىكى ئوچۇقچىلىق بىر يەردە قەدىمىي خارابىلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— ئەنە ئاۋۇ قەدىمكى زامانىدىكى بېرېنىدەي پادىشاھنىڭ سارايلىرى! ئۇ يەردە ئۆز زامانىسىدا ساقاللىرى تىزغا چۈشۈپ تۇرىدىغان بېرېنىدەي پادىشاھ ئۆتكەنىكەن، — دېيىشەتتى سەرۋازلار بىر - بىرىگە.

خارابىنىڭ يېنىدىكى دۆڭلۈكتىن يەنە بىر تاتار قېشۇنى چىقىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان بىرى لەپىلدەپ تۇرغان ئاق تۇغ كۆتۈرۈۋالغانىدى.

بۇنى كۆرگەن يېۋپاتىي:

— ئەنە باتۇخانىنىڭ ئۆزى كېتىپ باريدۇ!... شۇڭقارلار، ئالغا! — دەپ ۋارقىرىدى. لەشكەرلەر قاتارلىشىپ دۆڭگە قاراپ ئات سالدى.

چېرنىگوۋلۇق يولداشلىرىغا ياردەم بېرىشكە دائىم پەرمان بەرگەن بولغان پىيادە سەرۋازلار بىر خىل سۈرئەتتە مېڭىشنى داۋام قىلماقتا ئىدى. شۇ چاغدا دۆڭدە تۇرغان تاتارلار پەستىكى مۇزلۇققا قاراپ چۈشۈشكە باشلىدى. دۆڭ ئېتىكىدە

رۇس لەشكەرلىرى بىلەن تاتارلار ئېلىشىشقا باشلىدى. يېڭىاتي ئالدىغا كەلگەن بىرقانچە تاتارنى چېپىپ تاشلاپ، ئاق تۇغ كۆرۈنگەن تەرەپكە قاراپ قوغلاپ كەتتى.

ئاستىدا ئالا ئېتى بار ئېگىز گەۋدىلىك بىر موڭغۇل يېڭىاتىنىڭ يان تەرىپىدە قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چاپ - چاپ قىلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن يېڭىاتي ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، موڭغۇلغا يېقىن بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن توقۇشتى. موڭغۇل ئالدى بىلەن ھەمىلە قىلىپ قىلىچ كۆتۈرۈۋىدى، يېڭىاتىنىڭ بىر ئۇرۇشى بىلەن ئۇنىڭ ئەگرى قىلىچى ئوتتۇرىدىن ئىككى بولۇپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىمدا يېڭىاتي بىر كۈچى بىلەن موڭغۇلنىڭ يەلكىسىگە قىلىچ ئۇرۇپ، ئۇنى ئاتتىن مۇللاق ئاتقۇزۇپ چۈشۈرۈۋەتتى. بۇ چاغدا تاتارلار ئارىسىدا:

— ۋايجان، تۇغرىل بالۋان قازا تاپتى!... ۋاي خۇدايىم! تۇغرىلنى ئۆلتۈرۈۋەتتى! — دېگەن ۋارقىراشلار ئاڭلاندى. يېڭىاتي قايتا دۆڭ تەرەپكە قاراپ چاپتى، قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىق لەشكەرلەرمۇ يېڭىاتي بىلەن قاتارلىشىپ قىر - چاپ قىلاتتى. ئۇلار ئالدىغا دۈچ كەلگەن دۈشمەننى قويماي غۇلاتماقتا ئىدى. دۆڭ تۆپىسىدە تۇرغان تاتارلار بۇنى كۆرۈپ تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ قېچىشقا باشلىدى.

يېڭىاتي دۆڭ تۆپىسىگە چىقىپ ئېتىنى توختاتتى - دە، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى. تاتارلار تەرەپ - تەرەپتىن قاپساپ كەلمەكتە ئىدى. تاتار لەشكەرلىرى ئورمانلىقتىن كەينى - كەينىدىن تۇركۈملەپ چىقىۋاتاتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار كونا خارابىنىڭ يېنىدا تۇرغان «شۇڭقار» لار بىلەن «قاشقىر» لارنى تەرەپ - تەرەپتىن قورشىۋالدى. جەڭ ئۇزاق داۋام قىلدى. سانسىزلىغان تاتار لەشكەرلىرى كەينى - كەينىدىن سەپ تارتىپ رۇس جەڭچىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى.

چېرىكگوۋلۇق لەشكەرلەر مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ، دۇشمەننىڭ بارغانسېرى كۆچەپ قىلىۋاتقان ھۇجۇملىرىنى باتۇرلارچە زەربە بىلەن قايتۇرۇپ تۇردى. شىددەتلىك بۇ جەڭلەردە سەر-ۋازلار قېرال - ياراقلىرىنىڭ ناچارلىقىغا قارىماي نۇرغۇن تاتارلارنى يوقاتتى. بىراق بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قوشۇنىنىڭ ئۆزىمۇ قاتتىق ھالسىراپ كەتتى.

ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئارىلىشىپ - گىرەلىشىپ كەتكەن، كىرىچتىن ئېتىلىپ چىققان ئوقلار ۋىژىلداپ، كۆچ بىلەن ئۇرۇلغان قىلىچلارنىڭ چاقنى - چوقىسى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈۋاتقان يەردە گىگانت ئىككى رۇس لەشكىرىنىڭ ھەربكتى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىناتتى. بۇ ئىككى لەشكەر زەربىگە قىلچە بوي بەرمەيتتى، يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقلارمۇ ئۇلارنى قايتۇرالمايتتى. ئۇلار ئىككىسى پۈت تىرەپ تۇرۇپ ئۇرۇلۇپ چاراق - چۇرۇق قىلىشىنى ھەمدە يارىدارلارنىڭ ئىگىراشلىرىنى بېسىپ چۈشۈپ:

— دوستۇم يېۋپاتىي، بوي بەرمە! بۇ مەلتۇنلارنىڭ كىرە ۋەرا! — دېگەن ئاۋاز ئېنىق ئاڭلىناتتى.

ئۇنىڭغا جاۋابەن ھېلىقى رەزان خەلقنىڭ يىغىنلىرىدا كۆپچىلىكنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېقىملىق ئاۋاز:

— مېنىڭ غېمىمنى يېمە، راتبورئاتا! بوي بەرمەسمەن! — دەپ ۋارقىراپ قويياتتى.

يېۋپاتىي قېلىدىكى پارقىراپ تۇرغان زۇلپىقارنى ئۇيان - بۇيان شىلتىپ، دۇشمەننى توختىماي چاپاتتى. راتبورمۇ ئۇنىڭ دىن قېلىشماي، يېيىلىپ كېلىۋاتقان تاتارلارنى گۇرزىدەك يوغان تۆمىقى بىلەن بىر - بىرلەپ ئۇرۇپ ئۇجۇقتۇراتتى.

موڭغۇل خانلىرى تاللانغان لەشكەرلىرىنى كەينى - كەينىدىن ئۇزۇلدۇرمەي ئۇرۇشقا سالدى. بىراق ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئۇركۈپ يېقىن بارماي، باشقا تەرەپلەرگە ئۇركۈپ قاچاتتى. رۇس لەشكەرلىرى دۆڭلۇككە يېقىنلىغان دۇشمەننى زەربە بىلەن مۇللاق ئاتقۇزۇۋەردى. يېۋپاتىينىڭ قىلىچىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلار راتبۇرنىڭ قىلىچىدىن قۇتۇلالمايتتى.

بېشىدىكى يالتىراپ تۇرغان دۇبۇلغىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان دۇندەك ھەيۋەتلىك راتبور باتۇر ئىككى تاناۋى لىپىلدەپ، ئاق سېرىق يۈزى قىپقىزىل بولۇپ، قان تولغان ئىككى كۆزىدىن ئوت چاقناپ دۇشمەننى ۋەھىمىگە سالاتتى. ئۇنىڭ چىرايى ئادەم قورقىدەك ھالەتتە ئىدى. ئۇ قولىدىكى توقمىقىنى بىر ئۇيان - بىر بۇيان ئۇرۇپ يېنىغا ئادەم يولاتمايتتى. قەھرى - غەزەپكە تولغان يېۋپاتىيغا كەلسەك، ئۇنىڭ جەسۇرلۇقى بىلەن قەھرىمانلىقىغا دۇشمەن تەڭ كېلەلەيدىغانداك ئەمەس ئىدى.

قورقۇنچقا چۈشكەن تاتارلار چېكىنىپ قېچىشقا باشلىدى...

نەبرىۋاق يەرده ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان چىپار ئايغىرىغا مىنىۋالغان باتۇخان داڭلىق سەركەردىلىرى بىلەن بىللە بۇ قانلىق جەڭدىن كۆز ئۈزمەي كۆزىتىپ تۇراتتى. بىر چاغدا ئۇ قول ئىشارىسى قىلىپ سۆبىتاي باھادىرنى قېشىغا چاقىرىۋالدى.

— ئاۋۇ ئىككى رۇسنى تىرىك پېتى مېنىڭ ئالدىمغا كەلتۈرۈڭلار! — دېدى ئۇ سۆبتايغا.

سۆبىتاي خانىنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئاۋۋال تاللانغان يۈز لەشكەرنى ئەۋەتتى، ئاندىن يەنە يۈز لەشكەر ئەۋەتتى... بىراق بۇ لەشكەرلەر شۇ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. رۇسلارغا قانچىلىك لەشكەر ئەۋەتسىمۇ تەڭ كېلەلمىدى، ئۇلار يېقىن كەلگەن لەشكەرلەرنى ئۇ ئالەمگە يوللىۋەردى.

بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇرۇسلارنىڭ بىر ئات قوۋۇندەك چاپقان پېتى خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. ئاتنىڭ ئۈستىدىكى يىگىت ئېغىر يارىلانغان بولۇپ، ئېگەرنىڭ قېشىنى قۇچاقلاپ، ئاتنىڭ يالىغا ئېسىلغان ھالدا ئاران كەلگەنىدى. ئۇ باتۇخانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن غۇلاپ چۈشتى - دەدى

— جاھانگىر تەقسىر! ئۇلارنى قولغا چۈشۈرمەك ئىنتايىن مۈشكۈل. ئۇلار خۇددى بىزنىڭ ئۇرۇش ئىلاھىمىز سولدېغا ئوخشاش رۇسلارنىڭ ئىلاھىلىرىمىكىن دەيمەن! — دېدى.

ياردار يىگىت ئۆزىنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىنار - ئاڭلانماس ھالەتتە ئېغىزىدىن ئاران چىقاردى - دە، پۈتۈن بەدىنى جالاقلاپ تىترەپ، تىزى پۈكۈلۈپ گۈپپىدە يىقىلدى ۋە شۇ ياتقانچە ئىككىنچى باش كۆتۈرەلمىدى. نۆكەرلەر ئۇنى نەبرىۋاق يەرگە سۆرەپ ئاپىرىپ تاشلىۋەتتى. باتۇخانىنىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ، تەتۈر قارىۋالدى، ئۇ يەنە تۈيۈقسىزلا:

— مېنىڭ باخشىلىرىم ئۇخلاپ قالدىمۇ؟ ئۇلار ئۆزى نېمىشقا كۆرۈنمەيدۇ؟ — دەپ ۋارقىرىدى.
بۇنى ئاڭلىغان باخشىلار يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ، داپ - دۇمباقلىرىنى چېلىپ، زىكرى - تالاۋەت قىلىپ چىلتەنلىرىنى قىچقىرىشقا باشلىدى ۋە قۇدرىتى ئۇلۇغ مۆجىزۇل ئىلاھى سولدېدىن رۇس ئىلاھىنى يوق قىلغايسەن، دەپ دۇئا قىلدى. ئۇلار ۋارقىرىشىپ - چارقىرىشىپ ئىلاھ ۋە جىنلىرىغا يالۋۇراتتى. توققۇز باش ئارا ئات ۋە تۆتقۇندىكى يىگىتلەردىن توقسەن توققۇزىنى يولۇڭلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىمىز، دەپ ۋەدە بېرەتتى.
بىراق ئۇرۇش ئىلاھى مولدې خاپا بولۇپ قالغاندەك ئۇلارنىڭ تىلەكلىرىگە زادىلا قۇلاق سالمىدى، بەلكى ئۇ باخشىلارنىڭ تىلەكلىرىنى ئورۇنداش ئۈچۈن يەرگە چۈشۈپ، قار كېچىپ، لاي - پاتقاقلىق مىلىنىپ يۈرۈشنى خالىمىسا كېرەك... قالايمىقان بوران چىقىپ، كۆز ئاچقۇزمايدىغان قاتتىق سوغۇق ئىشاماللىرى ئەۋج ئېلىۋاتقان رۇس تۇپرىقى باخشىلارنىڭ ئۆز لەشكەرلىرىنىمۇ ئانچە يېقىپ كەتمەيتتى. ئۇلار كەڭ مۆجىزۇل دالا. لەشكەرلىرىغا قايتىشنى چىن كۆڭلىدىن ئارزۇ قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ تەرەپنىڭ ئىلاھىمۇ بۇ يەردىكى ئىلاھلاردىن كۆرە مېھىر - شەپقەتلىكرەك ئىدى.
رۇس باتۇرلىرى مۆجىزۇل لەشكەرلىرىنى كەينى - كەينىدىن ئۇجۇقتۇرۇۋەردى.
ئۇرۇش باشلانغىنىغا خېلى ۋاقىت بولدى، بىراق راتبور بەلەن يېۋېپاتىي ھېلىمۇ توختايدىغاندەك ئەمەس. ئېغىر گۈرزە ئاۋۋالقىدەكلا ئۇچرىغان دۈشمەننى ئۇجۇقتۇرماقتا، ئۆتكۈر قىلىچ بۇرۇنقىدەكلا دۈشمەننى چۆپ چاپقاندەك چېپىپ چۈشۈرمەكتە. راتبورنىڭ ئاۋازى بۇرۇنقىدەكلا يەر - جاھاننى زىلزىلىگە

كەلتۈرمەكتە، يېۋپاتىيەۋ ئارسلاندەك نەرە تارتماقتا.

رۇس لەشكەرلىرى ھېرىش - چارچاشنى ئۇنتۇپ، ھۇرىنى- ھۇ- رىگە تىرەپ جەڭ قىلىۋەردى. ئۇلار تاتارلارغا قارشى ھۇجۇم- غا ئۆتۈپ، شوئار توۋلاپ بىر - بىرىنى روخلاندۇراتتى.

— چېرنىگوۋلۇقلار ئالغا! رەزان چىڭ تۇر، دۇشمەنگە بوي بەرمە! — دەپ شوئار توۋلايتتى ئۇلار.

باتۇخان ئاۋۋالقىدەكلا جەڭدىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇرۇۋەردى. ئۇ رۇسلارنىڭ تاتارلار ئۈچىنچى قېتىم ئەۋەتكەن يۈز لەشكەرنىمۇ يوقاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ چىدىيالماي ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراپ - جارقىراشقا باشلىدى.

— ياۋاللا، ئەڭ خىللانغان لەشكەرلىرىمدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالىدىغان بولدۇمغۇ!... — دەپ ۋارقىرايتتى ئۇ.

بۇ چاغدا جاھانگىرنىڭ يېنىدا ئەگىشىپ يۈرگەن سەر- كەردىلەر بىرەر بالا - قازانىڭ تۈۋىنىنى سەزگەندەك كەي- نىگە داجىشتى.

— ھەي خۇدا! — دەپ چۇرقىراشتى ئۇلار، — بۇلارغا يەنە قانداق ئامال ئىشلىتەرمىز؟ قارا تاشتىنمۇ چىڭ ئادەم- لەرکەن ئەمەسمۇ!

باتۇخان ئۆز - ئۆزىنى كاچاتلاپ: «سۇبىتاي! سۇبىتاي!» دەپ ۋارقىرىدى.

جاھانگىرنىڭ چاقىرغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ دەرھال ھازىر بولغان قېرى سەركەردىگە باتۇخان بىر نېمىلەرنى دەپ بۇيرۇق قىلدى.

نۆۋكەرلەر شۇ زامان ئۇيان - بۇيان يۈگۈرۈشكە باشلىدى. بىر دەمدىن كېيىن ئىنتايىن كۆپ ئاتلارنىڭ دۇپۇر - دۇپۇرى، قانداقتۇر بىر نېمىلەرنىڭ قاتتىق غىچىرلىشى، «ھە - ھۇ» دېگەن چۇقان - سۇرەنلەر ئاڭلىنىشقا باشلىدى ھەمدە تاتار-

لار مىس جاڭلىرىنى تاراڭلىتىپ، دۆڭ توپىسىدە رۇسلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇۋالدى.

يېۋپاتىي تاتارلارنىڭ تۈيۈقسىز چېكىنىپ، ئارقىسىغا قايتقانلىقىنى كۆرۈپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرگەن هالدا:

— ئالغا! ۋەتەن!... — دەپ ئاخىرقى قېتىم ۋارقىراپ قالدى.

دەل شۇ پەيتتە زەرب بىلەن گەۋدىسىگە ئۇرۇلغان تاش بۇ ئېسىل ئوغلانىنىڭ ئۇنىنى بىراقلا ئۆچۈرگەنىدى. يېۋپاتىي ئۇستىبېشى قانغا بويالغان هالدا يەرگە يىقىلدى.

ئەمدىلىكتە رۇسلار تۇرغان دۆڭنىڭ ئۇستىگە ئۇچرىغانلا نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، لەشكەرلەرنى بېسىپ - يەنجىپ، يوغان - يوغان تاشلار يېغىشقا باشلىدى.

بۇ — رۇسلارنى يېڭىشنىڭ باشقا ئامالىنى تاپالمىغان تاتارلارنىڭ خىتاينىڭ تاش ئاتقۇچ قوراللىرىنى ئېلىپ كېلىپ ئېتىۋاتقان تاشلىرى ئىدى.

راتبور قانغا مىلىنىپ سۈنايلىنىپ ياتقان يېۋپاتىينى كۆرۈپ هۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى ۋە قولىدىكى توقمىقىنى پىرقىرىتىپ تاشلاپ سۆيۈملۈك دوستىغا ئۆزىنى ئاتتى.

— يېۋپاتىي تىرىكمۇ سەن؟... ئاۋازىڭنى چىقارغىنە، دوستۇم! — دەيتتى ئۇ يېۋپاتىينى ئىرغىتىپ.

ئاۋازى چىقمىغاندىن كېيىن ئاستا ئېگىلىپ يېۋپاتىينىڭ يۈرىكىگە قۇلىقىنى ياقتى... ئۇنىڭ يۈرىكى سوقۇشتىن توختاپ بەدىنى مۇزلاشقا باشلىغانىدى. راتبور ئەمدى رۇس ئېلى ئۈچۈن دوستى بىلەن قايتا مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلالمايدىغانلىقىغا كۆز يەتكۈزگەنىدى.

ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتراپقا قاراپ ساندۇقتەك يوغان تاشلارنىڭ ئۈچۈپ كېلىپ، رۇس ئوغلانلىرىنى هالاك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

راتبور قازا تاپقان دوستىغا ئاخىرقى قېتىم باش ئېگىپ قاراپ قويدى ـ ده، گىگانت قەددىنى رۇسلاپ، بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ۋۇجۇددىدا ئۆچمەنلىك قاينىغان، ئىككى كۆزىدىن ئوت چاقنىغان هالدا ۋۇجۇددىكى پۈتكۈل غەزەپ نەپرىتى بىلەن، رەهىمسىز ئەجەلگە قارشى دادىل قەدەم تاشلاپ مېڭىپ كەتتى...

سەككىزىنچى باب

ئەڭ ئاخىرىدا دۆگدە قالغانلار

...يېۋپاتىي ئېسىل ئوغلان
قەبرىسى نەگە قويۇلغان؟
ۋاقىت كۆزدىن يوشۇرغان،
تۇپتۇزلا يەر ئۇ تۇرغان.
تۆھپىسى زور بۇ باتۇر
قوشاقلارغا قېتىلغان.
بولدى، كونا قوشاقلار،
بولدى، هەممە ئۇنتۇلغان.
(لې مەي «يېۋپاتىي توغرىسىدا قوشاق»)

ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق جەڭ ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. دۆڭ تۆپىسىدىكى قارىغايلىقتا يەنىلا بىر توپ ئادەم تۇراتتى. بۇلار كولوۋرات قوشۇنى ئىچىدە تىرىك قالغان ئەڭ ئاخىرقى لەشكەرلەر ئىدى. دۆڭ ئۈستىگە چۈشۈۋاتقان تاشلار بۇرۇنقىغا قارىغاندا پەسىيىپ قالدى. دۆڭ تۆپىسىدىكىلەر قەدىلىرىنى

رۇسلاپ، بىر - بىرىگە تېخىمۇ يېقىن كېلىپ، تەمكىنلىك بىلەن تەقدىرنىڭ بۈيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرۇۋەردى. دۇشمەنگە ئېتىۋېرىپ ئۇلارنىڭ ئوقلىرىمۇ تۈگىگەن، ئەمدى باشقا ئىلاجى قالمىغانىدى.

ياق!... ئۇلار يەنىلا ئاسانلىقچە جان بېرىدىغانىدەك ئەمەس! بىر چاغدا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بالىلارنىڭكىدەك زىل ئاۋازلىق بىرى جاراڭلىق، كۆتۈرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن ناخشا باشلىدى. بۇ ناخشا ئۇ يەردىكى ھەممەيلەنىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان، مۇڭ - زارىنى ئىپادىلەيدىغان رۇس ناخشىسى ئىدى.

ئاغىنىلەر، نېمىشقا
چىرايىڭدا قايغۇ - غەم؟
ئەر - يىگىتلەر، نېمىشقا
تارتتىڭ مۇنچە دەرد - ئەلەم؟
شۇنچە روھىڭ چۈشكۈدەك
بۇگۈن ساڭا نېم بولغان؟

لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى ناخشىغا قوشۇلۇپ ئېيتىشقا باشلىدى. ناخشا ئاۋازى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ ئورمانىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بۇ ناخشا رۇسلارنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا سۆيۈملۈك ۋەتىنى بىلەن خوشلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بۇ ناخشا يەنە تاتارلارنىڭ رۇسلارنى تېخى يېڭەلمىگەنلىكىنىمۇ بىلدۈرەتتى.

باتۇخان دۆڭ تۆپىسىدە تىرىك قالغان بىر تۈپ رۇسنى كۆرۈپ «تاش ئاتقۇچى قېرىلارنى توختىتىڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاراس - تۇرۇس، گۈلدۇر - غالاپلار

بىردىنلا جىمىپ قالدى. بىر تەكشى سوزۇلۇپ ئېيتىلمۇاتقان ناخشا ئاۋازى ئەمدى موڭغۇل سەركەردىلىرىنىڭ قۇلىقىغىمۇ كىرگەنىدى. جاھانگىر ھاڭ - تاڭ بولۇپ ناخشىغا قۇلاق سالدى.

بىر ئازدىن كېيىن ئۇ:

— ناخشا ئېيتىۋاتقانلارنى تېرىك قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كېلىڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى.

«غالىبلار» جاھانگىرنىڭ ئەمرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار تېرىك قالغان رۇسلارنى قورشىۋېلىپ، تەرەپ - تەرەپتىن بېسىپ كېلىپ، بويۇن-لىرىغا سىرتماق - سالما تاشلاشقا باشلىدى. رۇسلار قارشىلىق قىلماقچىمۇ بولدى، بىراق ئەمدى بونداق قىلىشتىن ھېچ نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ چۈشەنىدى. موڭغۇللار ئۇلارنىڭ ئاخىرقى قارشىلىقلىرىنى بېسىپ، ھەممىسىنى قولغا چۈشۈردى ۋە قۇللىرىنى ئارقىسىغا قايرىپ باغلىدى. جاھانگىرنىڭ قەتئىي بۇيرۇقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا موڭغۇللار رۇسلارغا تېگەلمىدى، بولمىسا، شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا پۈتۈنلەي يوق قىلغان بولاتتى.

لەشكەرلەر تۇتقۇنلارنى جاھانگىرنىڭ قېشىغا ھەيدەپ كەلدى. خان ئۇلارغا تەكشى كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى.

رۇسلارنىڭ كۆپچىلىكى ياردار بولۇپ، ئۇستىبېشىلىرى قانغا بويالغانىدى. كۆپىنچىسىنىڭ سۆڭىكىنى تاش تېگىپ سۇندۇرۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاقساقال بوۋايلارمۇ، ئاغزىدىن ئوغۇز سۈتىنىڭ تەمى كەتمىگەن ئىككى كىچىك بالىمۇ بار ئىدى. رۇسلار قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، ھېچنېمىگە پىسەنت قىلمىغاندەك قىياپەتتە قاراپ تۇراتتى. ئۇلار گۈنا-ھىنى بويىنىغا ئالغان كىشىلەردەك باش ئېگىپمۇ تولىتۇرمىدى،

ھۇدۇقۇپ - قورقۇپمۇ كەتمىدى. بەلكى ئۇلار ھېچنېمە بولمىغاندەك تەمكىنلىك بىلەن تۇرۇۋەردى. ئۆلۈمگە قەتئىي بەل باغلىغان بۇ لەشكەرلەر قەھرىلىك خاتىنىڭ يۈزىگە ھېيىقماس تىن قادىلىپ قاراپ تۇراتتى.

لەشكەرلەرنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولغان باتۇخان:

— تۇتقۇنلارنىڭ قوللىرىنى يېشىڭلار! سۇبىتاي باھادىر، رۇسلارنىڭ ھەربىرىنىڭ بوينىغا بىردىن تاختاي پەيزە ئاس! — دەپ ئەمر قىلدى.

— ئەمرىڭگە قۇللۇق، تەقسىر! — دېدى قېرى لەشكەر باشلىقى ئۇنىڭغا.

— كىنەز كىلىپ، — دېدى جاھانگىر يېنىدا تۇرغان تىلماچقا. — سەن ماۋۇلارغا، باتۇخان سىلەرنىڭ باتۇرلۇقۇڭلارغا قايىل بولدى، شۇڭا گۇناھلىرىڭلارنى ئەپۇ قىلىپ، ئەركىنلىك بېرىدۇ، دەپ ئېيىت.

كىنەز گىلىپ چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ، خانىنىڭ سۆزىنى ياقتۇرمىغاندەك قىياپەتتە تۇراتتى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، خانىنىڭ ئەمرىنى ئورۇنداشقا توغرا كەلدى، چۈنكى باتۇخان كىنەزدىن كۆز ئۈزمەي چەكچىيىپ قاراپ تۇراتتى. ئاندىن كېيىن باتۇخان تۈتقۇن بولغان رۇسلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ھەممىگە ئاڭلانغۇدەك ئۈنلۈك سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئانا ۋەتىنىڭنى مانا مۇشۇلاردەك سۆيۈپ، شۇلاردەك قوغدىشىڭ كېرەك! — دېدى ئۇ ئەتراپىنى بىر ئالغان لەشكەرلىرىگە.

بىر چاغدا باتۇخانىڭ يېنىغا تارىخچى ھاجى رەھىم كەلدى - دە، باش ئېگىپ تەزىم قىلدى.

— سەن ئۇلۇغ، ئادىل كىشىسەن، جانابىي خان! سېنىڭ ھازىرقى سۆزۈڭ خاسىيەتلىك دانىشمەن ئاتاڭنىڭ سۆزىگە

ئوخشايدۇ. ئۇمۇ قول ئاستىدىكىلىرىگە: دۇشمەنلىرىڭدىن ئۆگەن، دەيتتى... — دېدى ھاجى رەھىم ياش جاھانگىرگە.

نېمە بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي، ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالغان رۇسلارنىڭ يېنىغا ھېلىقى تىلماچ كەلدى. ئۇ بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، باتۇخان ئۇنى سىلكىۋەتتى. كىنەز گىلىپ تامىقىنى قىرىپ يۆتىلىپ قويدى - دە، جاھانگىرنىڭ:

— ناخشىنى باشلاپ بەرگەن قايسىڭ؟ — دېگەن سۆزىنى تەرجىمە قىلدى.

رۇسلار بىر پەس بىر - بىرىگە قارىشىپ، ئۇنداىمەي تۇرۇپ قېلىشتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قويۇق ساقالىق ياشانغان ئۇچ لەشكەر تەڭلا ئالدىغا چىقتى. دەل شۇ پەيتتە ياش بىر لەشكەر تۇيۇقسىز ھېلىقى ئۇچىنى نەرى - بېرى ئىتتىرىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋالدى.

— ناخشا باشلىغان بۇلار ئەمەس، مەن! — دېدى ئۇ ئىنچىكە ئاۋازدا. ئۇ شۇنداق دېدى - دە، ھېچقانداق تارتىنىپ، ئەيمىنىپمۇ قويماي جاھانگىرگە تىكىلىپ قاراپ تۇردى.

بالىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان باتۇخان كۈلۈمسىرىگەن ھالدا ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويدى. ئۇنىڭ كىچىككىنە قىسىق كۆزلىرى بالىنىڭ يادائىغۇ، بۇمران يۈزىگە، پارقىراپ تۇرغان ئۆتكۈر قارا كۆزلىرىگە چەكچەيگەن پېتى قادىلىپ تۇرۇپلا قالدى. جاھانگىر تىلماچقا بۇرۇلۇپ بىر نېمە دەپ دەپ تۇرۇشىغا، بىر ياقتىن تۈيۇقسىز پەيدا بولغان سەركەردە بۇرۇنتاي ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى.

ئۇ ياش لەشكەرنىڭ يېنىغا بېرىپ:

— رەھىم قىلىپ جېنىڭلارنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغىنى ئۈچۈن، بۇ رەھىمدىلىڭنىڭ ئالدىدا باش قويۇشۇڭ كېرەك، ھەي رۇس

كۆچمكى! ياكى تېز پۈكۈپ ھەققاللا ئېيت! — دېدى - دە، بالىنى دولىسىدىن بىر ئىتتىرىۋېتىپ، بالا يەرگە گۈپپىدە يىقىلىپ چۈشتى، ئۇنىڭ بېشىدىكى تېرە قۇلاقچىسىمۇ ئۇچۇپ كەتتى. بۇ چاغدا بالىنىڭ بېشىدىكى ئۈككى ئۆرۈم سېرىق چېچى كۆرۈنۈپ قالدى.

بۇنى كۆرگەن يەنە بىر رۇس بالىسى يۈگۈرۈپ كېلىپ بۇرۇنتايىنىڭ ياقىسىغا ئېسىلدى.

— ئۇنىڭغا تەگمىگىن بولما! — دېدى بالا چوڭ ئادەمدەك ۋارقىراپ تۇرۇپ.

بۇرۇنتاي غەزەپكە كېلىپ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋالماقچى بولغاندا، جاھانگىر ئۇنىڭغا بىر كۆز ئالايتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنتايىنىڭ قولى ئۆزلۈكىدىن توختاپ قالدى.

— تۇۋا قىلدىم، ماۋۇ قىز بالىمۇ نېمە؟ — دېدى باتۇخان ياش لەشكەرنىڭ ئۈككى ئۆرۈم چېچىنى قۇلاقچىسى بىلەن يېشۇرۇۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىپ.

— بۇ قىزنىڭ ئىسمى نېمە؟

— ئۇ كىنەز قىزى... — دېدى يېنىدىكى بالا.

ئۇ شۇنداق دەپ ئاغزىنى ئېچىشىغلا، ھېلىقى قىز:

— جىم تۇر، پوسپىلكا، ھېچكىم سېنىڭدىن سورىمىدى! — دېدى - دە، ئالدىرىماي باتۇخانغا بۇرۇلۇپ:

— مېنىڭ ئىسمىم پىروكودا. مەن بىچارە يېتىم قىز مەن... — دېدى.

— قايسى يەرلىكسەن؟

— مەركىزىمىز ۋىلادىمىر شەھىرىدىن.

باتۇخان قىزنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىمىغاندەك يەرگە قارىۋالدى.

— مېنىڭ لەشكەرلىرىم ئۇ شەھەردىمۇ بولغانىدى. ئەمدى ئۇ ۋىلادىمىرىڭ يوق، ئۇنىڭ ئورنى - ئىزىنىمۇ تاپالمايسىلەر! — دېدى ئۇ سوغۇقلا.

— ئۇنداقلىقىنى مەنمۇ ياخشى بىلىمەن. شەھەرنى كۆيدۈرۈۋەتكىنىڭلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنمەن! نەق ئاشۇ ۋاقىتتا بىز پوسپىلكا ئىككىمىز شەھەردىن قېچىپ چىقىپ قانىدۇق.

باتۇخان كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

— ۋاي بەللى! — دەپ قويدى.

بۇ چاغدا باتۇخاننىڭ يېنىغا يۈگۈرۈشۈپ كەلگەن نۆكەرلىرى:

— ھېلىقى تاش تېگىپ ئۆلگەن رۇسلارنىڭ جەسەتلىرىنى يىغىپ كەلدۇق. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھېلىقى كۈچلۈك يىگىت لەشكەر بىلەن قېرى باخشىنىڭ ئۆلۈكىمۇ بار ئىكەن، — دەپ خەۋەر قىلدى.

باتۇخاننىڭ ئۇلارنى كۆرۈپ باققىسى كەلدى.

نۆكەرلەر يېڭىپاتىي بىلەن راتبورنىڭ جەسىتىنى چاينىغا سېلىپ ئېلىپ كەلدى. جاھانگىر جەسەتلەرگە بىرئاز قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، يېڭىپاتىينىڭ چالا يۇمۇقلۇق كۆزىنى بارمىقى بىلەن ئىتتىرىپ ئاچتى - دە:

— ياق، بۇلار دېڭە - پەرىمۇ، باشقا بىرىمۇ ئەمەس، ھەقىقىي قەھرىمان لەشكەرلەر ئىكەن. ئاجايىپ باتۇرلار ئىكەن. ئۇلار تىرىك بولغان بولسا، مېنىڭ دۈشمەنلىرىمنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇلاردەك بولسا تېخىرا بىئارام بولاتتى. مېنىڭ لەشكەرلىرىم بۇلاردىن ئۆلگە ئېلىشى كېرەك! — دېدى.

ئاندىن كېيىن باتۇخان ئەتراپىدا سانجاق - سانجاق تىپىرلىشىپ تۇرغان موڭغۇللارغا:

— بۇلار ھەربىي ھۈرمەت - ئېھتىرام بىلەن دەپنە قىلىنسۇن! — دەپ بۇيرۇق قىلدى.

بۇنى ئاڭلاپ غالىب قېرىمانلاردان سۇبتاي باھادىرنىڭ باشلامچىلىقىدا ئاتاقلىق سەركەردىلەر بىلەن نۆكەرلەرنىڭ ھەممىسى بىرئاز سۈكۈتتە تۇردى، ئاندىن ئۇلار يالىلداپ تۇرغان قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ يۇقىرى كۆتۈردى - دە، ئۈچ مەرتەم:

— قى-قۇ! قى-قۇ! — دەپ ئاسمان زېمىنىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگۈدەك چۇقان سېلىشتى.

سەككىز ئىنچى قىسىم

بوران داۋاملاشماقتا

... باتۇخان باشچىلىقىدىكى تاتارلار رۇس ئىلىنىڭ شەرق تەرىپىنى قاتتىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراتتى. ھەرقايسى جايلاردىكى رۇسلار كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، باتۇرلارچە قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار ئىختىيارى بىلەن تاتارلارغا تەسلىم بولغان بىرمۇ كىشىنى ئۇچرىتمىدى.

(ك. كوستومىروۋ «رۇس تارىخى»)

بىرىنچى باب

روستوۋ كىشىزى ۋاسىلىكو

ئۇلۇغ كىشىز ھەم پادىشاھ گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچ ئۇزۇنغا پايتەختى ۋىلادىمىر شەھىرىدىن چىقىپ شىمال تەرەپكە قاراپ يول ئالدى. چاغدا قېتىلغان ئۇچ ئات توختىماي قار توزۇتۇپ، بىر قىشلاقتىن يەنە بىر قىشلاققا ئۇچقاندەك

چىپىپ كەلمەكتە. كىنەز تەختىغانلىكى يەرىدە، دەرھال ئات يەگىگۈشلەپ. ھايال قىلماي يولغا چىقىپ ئالغا قاراپ كېتىپ باراتتى. ئۇ ئۇلۇغ كىنەز كەپتۇ، دەپ قارشى ئېلىشقا چىققان ئاددەملەرگە:

— قۇلۇڭلارغا قوراللىنىڭلار! قوشۇن تەشكىللەڭلار! كىنەزلىرىڭلارنىڭ باشلامچىلىقىدا ياۋۇز ھەم ھىيلىگەر دۇشمەنگە قارشى قانلىق جەڭگە تەييارلىنىڭلار! ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ دالاسىغا قوشلىۋېتىش ئۈچۈن بىز ئۆزىمىزگە تايانمىساق، كىمگە تايىنىمىز؟ بىزگە ھېچكىم ياردەم بەرمەيدۇ! ئانا يۇرتىمىزنى بىز ئۆزىمىز تونۇشىمىز كېرەك، بىزگە يار - يۆلەك بولغۇچى پەر خۇدا بار! خۇدايىتائالا بىزنى يالغۇز قالدۇرماس! سىلەرنى دۇشمەنگە قارشى مەن ئۆزۈم باشلاپ ماڭىمەن! — دېگەندىن باشقا گەپ قىلمايىتتى.

شۇنداق قىلىپ كىنەزنىڭ چانىلىرى تار يولغا چۈشۈۋېلىپ ۋېرىلداپ كېتىپ باراتتى. يوغان ئېيىق جۇۋىسىغا ئورىلىۋالغان كىنەز چانىدا ئولتۇراتتى. ئارقىسىدىكى چانىدا ئۇنىڭ ئىككى نەۋرە تۇغقىنى كېلىۋاتاتتى، ئۇچىنچى چانىغا بولسا، ئوزۇق - تۈلۈك بېسىلغان بولۇپ، كىنەزنىڭ خىزمەتچىسى شۇ چانىدا ئىدى. كىنەزنى بىر توپ ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر قوغداپ كەلمەكتە ئىدى. يولباشلىغۇچى يىگىت پات - پات ئات چاپتۇرۇپ ئۇلارغا ئۆزاپ كېتەتتى - دە، بىردەمدە يەنە قايتىپ كېلەتتى. چۈنكى، قىش كۈنلىرى قار بېسىپ ئۇيقۇدا ياتقان كۆكۈلسىز كەڭ تۈزلۈكتە قىشلاقلارنى بىر - بىرىدىن پەرق قىلىش قىيىن بولۇپ، ئوڭايلا يولدىن ئادىشىپ قېلىش بېلۇپ تۇراتتى.

كىنەز چانا ھەيدىگۈچىلەرنى ئالدىرىتىپ، يول بويى ھېرىپ قالغان ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇشقىلا بىرئاز ھايال

قىلغاندىن باشقا ھېچ يەردە توختىماي ئالغا يۈرمەكتە ئىدى. جىمجىت قىش كېچىسىدىكى قەھرىتان سوغۇق ئادەمنىڭ جان - جېنىدىن ئۆتۈپ بەدەننى شۇركۈندۈرەتتى. چانىكەش ئارىلاپ - ئارىلاپ ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ قويياتتى. كىنەز چانىنىڭ بىر خىل تەۋرىتىشى بويىچە مۈگدەپ كەلمەكتە. بەزى مۈگدەك باسقان پەيتلەردە ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاگافىيە خانىمنىڭ خوشلاشقان ۋاقىتىدىكى ئاۋازى، قۇچاقلاپ سۆيۈپ تۇرۇپ: «سۆيۈملۈك يارىكىنى كىمگە تاشلاپ كېتىپ بارىسەن؟ نېمە كۆرسەمۇ ئۆزۈڭ بىلەن بىرگە كۆرۈشنى خالايتتىم!» دېگەن سۆزلىرى ئاڭلانغاندەك قىلاتتى.

«خانىمنى ئۇچار قاناتلارمۇ يېتىپ بارالمايدىغان ئاقكۆلگە ئوخشاش جايلارغا ئەۋەتىشكىمۇ بولاتتى، ئەلۋەتتە. بىراق ئۇ چاغدا ۋىلادىمىرلىقلارغا قايسى يۈزۈم بىلەن قارايمەن؟ ئۇلار: «ئۆزىمۇ كەتتى، ئايالىنىمۇ قاچۇرۇۋەتتى، دېمەمدۇ» دەيتتى ئۇ ئېچىدە، قايسى كۈنكى يولغا چىقىش ۋاقتىدا قۇچاقلاپ تۇرۇپ خوشلاشقان ئايالىنىڭ قولىنى ئاستا ئىتتىرىۋەتكەنلىكى يادىغا يېتىپ.

بەزىدە ئۇنىڭ خىيالى بۆلۈنۈپ، كۆزىنى ئېچىپ ئەتراپقا زەڭ سالاتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ كۆزىگە يول ئەگمىلىرىدە ياكى ئىككى يول كېسىشكەن جايلاردا قانداقتۇر قارا كۈرەك بىر نېمىلەر چۆقچىيىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى - دە، ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك قاپقىنى تۈرۈپ تىكىلىپ قارايتتى. كىنەزنىڭ كۆزىگە ئاتلىرىنىڭ يالىرىغا يېپىشۋالغان تاتار لەشكەرلىرى چوڭ ساداقلىرىنى بەتلەپ، كىرىچىنى تارتقىلى تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى. بىراق چانىكەشنىڭ ۋارقىراپ تۇرۇپ قامچا ئۇرۇشىدىن چۆچۈگەن ئاتلار چانىنى ئۇچقاندەك ئېلىپ ماڭغاندا، ھېلىقى يولدىكى قارا كۈرەك نېمىلەر ئۆز

ئورنىدا تۇرغان پېتى ئارقىدا قالاتتى.

ئەتىسى تاڭ سۈزۈلگەن چاغدا كىنەز قار قاپلىغان كەڭ بىر تۈزلەڭلىكتەك بولۇپ قالغان، نىرو دەپ ئاتىلىدىغان كۆلنى كېسىپ ئۆتتى. بىر ئازدىن كېيىن روستوۋ قەلئەسىنىڭ ئالدى تاملىرى ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى چېركاۋلارنىڭ يالىلداپ تۇرغان گۈمبەزلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ۋاسىلىكو كونستانتىنوۋىچ دېگەن كىنەزگە يولۇقۇپ ئۆتۈش باھانىسى بىلەن روستوۋدا قونماقچى بولدى. ۋاسىلىكونى مەيلى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، مەيلى باشقا كىنەزلەر بولمىسۇن ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى، بەكمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. پۇقرالار ئۇ ھەققىدە: «ۋاسىلىكو يۇرتنىڭ سۆيۈملۈك ھەم مېھرىبان ئادىمى. ئۇ تەكەببۇرلۇق، مەنمەنلىك دېگەننى ئىنتايىن ئۆچ كۆرىدۇ» دېيىشەتتى. ئۇ يەنە يۇرتكى قاپىتەك باتۇر يىگىت ئىدى. بۇنىڭدىن ئون بەش يىل بۇرۇنقى بالا ۋاقتىدىلا ئۇ روستوۋ قوشۇنى بىلەن بىرگە كىيىۋگە بېرىپ، قالقا دەريا سىنىڭ بويىدا بولغان تاتارلارغا قارشى قانلىق جەڭلەرگە قاتناشقانىدى.

كىنەزنىڭ چانىلىرى روستوۋ شەھىرىنىڭ قىغىر - قىيسىق تار كوچىلىرىدىن ئۆتۈپ، كىنەز سارىيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. كىنەزنىڭ خىزمەتچىلىرى بىلەن ھويلىدا يۈرگەن لەشكەرلەر يۈگۈرۈپ كېلىشىپ گېئورگىنى چانىدىن يۆلەپ چۈشۈردى ۋە قولتۇقلىغان پېتى ئۆيگە باشلىدى.

— كىنەزىمىز ۋاسىلىكو كونىستانتىنوۋىچ قەيەردە؟ — دەپ سورىدى گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ ھويلىدىكىلەردىن.

— ئۇستىكارلىق دۇكىنىدا.

— قىلىچ سوقۇۋاتىدۇ.

— ئۇنداقتا مېنىڭ شۇ يەرگە ئاپىرىڭلار!
كىنەز كېئورگى ۋىسىۋالودوۋىچ ئۇچىسىدىكى ئېيىق جۇۋىسىنى يېشىۋېتىپ، كالتە تۈلكە جۇۋىسى بىلەن ئىلا لەشكەر-لەرنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ شەھەرنىڭ قىرغىر - قىيىق يوللىرى بىلەن ئۇستىكارلىق دۇكىنىغا قاراپ ماڭدى.
— تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرىمىز سېپىلنىڭ سىرتىدا، ئارىلىقى خېلىلا بار! — دېيىشتى لەشكەرلەر.
كۆل بويىدا قاتار سېلىنغان بىرمۇنچە دۇكانلار قارىيىپ تۇراتتى. دۇكانلارنىڭ ئىچىدىن چېرىۇن بازغانىنىڭ گۈپ - گۈپ قىلىپ ئۇرۇلغىنى ئاڭلىناتتى. دۇكان مۇرىلىرىدىن تۈرۈلۈپ - تۈرۈلۈپ يالقۇن ئارىلاش قىزغۇچ تۈتەك چىقىپ تۇراتتى، لاۋۇلدىغان قىزىل ئۇچقۇنلار ئاسمانغا بوي تارتىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلەتتى - دە، بىر دەمنىڭ ئىچىدە ئېگىزدە ئۇچۇپ يۈرگەن قارا بۇلۇتلارغا قوشۇلۇپ كېتەتتى.
دۇكانلاردا ئىش ئىنتايىن قىزىپ كەتكەنىدى. تۆمۈرچى ئۇستىلار ئۇزۇن قىسقۇچلىرى بىلەن قىپقىزىل چوغقا ئايلانغان تۆمۈرلەرنى ئوتتىن سۇغۇرۇۋېلىپ سەندەلگە قويياتتى - دە، كىچىك بولقىلىرىنى تاڭلىدىتىپ بازغانچىغا قەيەرگە ئۇرۇش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. يوغان، كۈچلۈك بازغانچىلار بولسا، غۇلاچلىرىنى كەڭ ئېچىپ ئېغىر بازغانلارنى گۈرس - گۈرس قىلىپ ئۇراتتى.
— مانا ھازىر، ھۈرمەتلىك مېھمان! — دېدى باز-غانچىلارنىڭ ئىچىدىكى باشقىلارغا ئوخشاشلا ئاغزى - بۇرنى كۆيىگە ملىنىپ كەتكەن بىرى.
— ماۋۇ ئىككى پارچە تۆمۈرنى تاۋلاۋاتقىنىمەن! بۇ يەردە تۆمۈر تاپماق قىيىن. شەھەردىكى ھەممە تۆمۈرنى — لوم تۆمۈر بولامدۇ، شىنا تۆمۈر بولامدۇ قويماي يىغىۋالدىم!...

بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئايپالتا بىلەن قىلىچ ياساشقا ئىشلەتمۇاتىمەن. تۆمۈرچىلەرمۇ يوق... شۇڭا ئۆزۈم تۆمۈر تاۋلاۋاتىمەن!

— كىنەز ۋاسىلىكو، سەن بىر ئاددىي قارا بازغانچىدەك تۆمۈر سوقىساڭ بولامدۇ؟ — دېدى كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالوۋوچ بىر نەۋرە ئىنىسىگە.

بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ يېنىدا تۇرغان تۆمۈرچىلەردىن بىرى تۇرۇپ:

— كىنەزىمىزنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىش يوق. ئۇ ھەممىگە ماھىر ئادەم، — دېدى.

— مانا ھازىر، قولۇمنى يۇيۇۋالاي، ئاندىن بىزنىڭكىگە بېرىپ كېلىنىمنىڭ ئەتكەن تاماقنى بىللە يەيمىز. ھەي، بۇرۇر، مەيەرگە كەل، مېنىڭ ئورنۇمدا ئىشلەپ تۇر! — دېدى كىنەز ۋاسىلىكو بىرىنى چاقىرىپ.

ئۇ شۇنداق دېدى - دە، بازغاننى قېشىغا كەلگەن ئېگىز بويلۇق، چوقۇر بىر پىگىتكە تۇتقۇزۇپ قويدى. ئاندىن كېيىن ئۇ ياغاچ چىلەكتىكى سۇدا قولىنى يۇيۇپ، ئوتتا سارغايغان پەرتۇقىنى ئېيتتى - دە، پەرتۇقنى يېشىۋېتىپ كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچنىڭ يېنىغا كەلدى.

يالقۇنلاپ يېنىۋاتقان ئوت يورۇقىدا كىنەز ۋاسىلىكونىڭ يوغان، كۆچلۈك گەۋدىسى، كېلىشكەن چىرايى ئېنىق كۆرۈندى. ئۇنىڭ قاپقىدىن قار يېغىپ خاپىلىقىنى باسالماي تۇرغانىدەك سوغۇق - ئۆمىسە كۆرۈنۈشى ھەم ئۆتكۈر كۆزلىرىدە قادىلىپ، قاراشلىرى قانداقتۇر ئالاھىدە بىر ھوشيارلىقنى، غەيرەت - شىجائەتنى، باتۇرلۇقنى ئىپادىلەپ تۇراتتى.

كىنەزلەر قۇچاقلىشىپ ئۈچ قېتىم سۆيۈشتى.

— زامان مۇشۇنداق بولۇۋاتىدۇ! «پالان شەھەر قولدىن

كېتىپتۇ، پالانى باتۇر يىگىتلەر قازا تېپىپتۇ، پالانچىنىڭ ئايالىنى ئايلىغ - ئاستى قىلىپتۇ!» دېگەن شۇم خەۋەرلەرنى ئاڭلىغىنىڭ ئاڭلىغان. ئەمدى بارلىقىمىز سەپەرۋەرلىككە كېلىپ كۆچ توپلاپ، مۇرىگە - مۇرە تىرەپ، بىر يەكدىن قول، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، دۈشمەنگە قارشى بىرەڭ ئاتلىنىشىمىز كېرەك... — دېدى ۋاسلىكو.

— بىرلىشىمىز كېرەك! — دېدى كىنەز گېئورگىمۇ ۋاسلىكونىڭ سۆزىنىڭ تېگىگە يېتىپ بىر قىسما بولغاندەك. ئاندىن ئۇ راۋۇرۇس قەدىم تاشلاپ نەۋرە ئىنىسىغا ئەگىشىپ ئۇستىكارلىق دۇكىنىدىن چىقىپ كەتتى.

ئىككى كىنەز تۇن بويى كەڭدىر مەيى قۇيۇلغان پىلتىلىق شامنى پىلىلدىتىپ يېقىپ قويۇپ، ئۇ - بۇ ئىشلار ھەققىدە پاراڭ قىلىپ ئۇزاق ئولتۇردى ھەمدە ئالدىلىرىغا قويۇلغان ئىچىگە سازاڭ بېلىق سېلىپ پىشۇرۇلغان سامسا، تاتلىق قۇيماق ۋە ئېيىقنىڭ سۇرلەنگەن تاپان گۆشى قاتارلىقلاردىن ئاز - تولا ئېغىز تەگدى. ئاندىن كېيىن ساقلانغىنىغا ئۇزۇن بولغان بال① ئىچكەچ كەلگۈسىدە نېمە قىلىپ، نېمە قويۇش كېرەكلىكىنى مۇلاھىزە قىلدى.

گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ نەۋرە ئىنىسىغا قانداق ئۇرۇش قىلىش ھەققىدە ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

— تاتارلار كەلكۈن كەلگەندەك بارا - بارا پۈتۈن رۇسىيىگە يېيىلماقتا. بىزمۇ ئەمدى بىرلىشىپ ئۇلۇغ كۆچ توپلاپ ھەيۋەتلىك قوشۇن تۈزىشىمىز كېرەك. بىراق بۇ ئىشنى

---

① ھەسەلدىن ئىشلەنگەن ھاراق.

ھېچكىمگە شاۋشۇ قالماي يوشۇرۇن قالغىنىمىز، مەخپىي ھالدا ئادەم بالىسى ئاياغ باسمىغان بىرەر قېلىن ئورمانغا يىغىلغىنىمىز تۇرۇك. ئىش قىلىپ تاتارلار بىزنىڭ كۆچمىزنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى، ئۇنى قەيەردە توپلاۋاتقانلىقىمىزنى بىلمەيدىغان بولسۇن. ئوبدان كۆچلىنىۋېلىپ، ئالدى بىلەن تاتارلارنىڭ بىر قوشۇنىنى يوقىتىپ، ئاندىن ئىككىنچىسىنى، ئۈچىنچىسىنى، شۇنداق قىلىپ بارلىقىنى يوقىتىش كېرەك. ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرلىشىۋېلىشىغا يول بەرمەي يەككە - يەككە بۆلۈنگەن پېتى پارچىلاپ يوقاتقان تۇرۇك.

— ئەڭ قولايلىق پەيتلەر ئۆتۈپ كېتىپ بارىدۇ. شۇنداق قىلىپ قوشۇننى قايسى ئورۇنغا توپلىماقچىسەن؟ — دېدى كىنەز ۋاسلىكو.

— گالىچ ۋىسېگونسىك ياكى ئاقكۆلگە ئوخشاش يەرلەرنىڭ بىرەرىگە توپلىماقچىمەن.

— بەكمۇ يىراق ئىكەن.

— ئۇنداق بولسا، لەشكەر توپلاشقا يەنە بىر قولايلىق يەر — مۇلوگا دەرياسىنىڭ بويىدىن ياخشى يەر يوق. ئۇ يەر پايانسىز قېلىن ئورمانلىق، يالغۇز شەھرىدىن ئورمانلىقنىڭ ئۆزىلا يېتىپ ئاشىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر پايدىلىق تەرىپى: تاتارلار ئاچكۆز، خەزىنە - مال مۈلۈككە بەكمۇ ئامراق كېلىدۇ، شۇڭا ئۇلار چۇقۇم نوۋگورودقا يۇرۇش قىلماي قالمايدۇ. چۈنكى ئۇلار نوۋگورود سودىگەرلىرىنىڭ ئامبارلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلمىسا، قىممەتلىك چەت ئەل ئەشيالىرىنى نەدىن تاپىدۇ؟ تاتارلار نوۋگورودلۇقلار بىلەن تۇتۇشۇپ قالغاندا، بىرىنىڭ قوشۇنىمىز ئۇلارنىڭ يولىنى كېسىپ تاشلاپ ئارقىسىدىن بېسىپ چۈشىدۇ - دە، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئىشنى تامام قىلىدۇ.

— مەن بولسام باشقىچە قىلغان بولاتتىم، — دېدى ۋاسلىكو، — يېۋېتىنى كولوۋرات بىر يېرىم مىڭغا يېتەر - يەتمەس ئەسكىرى بىلەن تاتارلارنىڭ ئىككى يۈتمنى بىر ئۆتۈككە تىقىپ، باشلىرىدا ئەجەل توقمىقىنى ئويناتقانلىقىنى بىلمىسەڭلار!

— بىراق ئۇ تاتارلارنىڭ قولىدا قۇربان بولغان ئەمەسمىدى؟

— قۇربان بولسىمۇ ئۇلارنى بىر ھالسىرىتىۋېتىپ قۇربان بولدى. ئۇلار بىلەن ئەنە شۇنداق ئۇرۇش قىلىش كېرەك. ئۇلارنى ئارقىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ، ئۇخلاپ ياتقان يېرىدە يانجىپ تاشلاپ، ئاندىن ئورمانلىقلارغا يوشۇرۇنۇپ، پەيت كۈتۈپ بىكىنىپ ساقلاپ تۇرۇش كېرەك... مىنىڭچە جاي - جايلاردا پىدائىيلار قوشۇنلىرىنى قۇرۇش ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش كېرەك. قىسقىسى تاتارلار ئۆزلىرىگە قەيەردىن خەۋپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەلمەي، مەڭدەپ تېنەپ يۈرىدىغان بولسۇن.

— ياق، ئۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس! ئۇنداق قىلغاندا لەشكىرىي كۈچىمىز بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بىز خۇدا قولىلاۋاتقان بۇ ئىشقا چىن يۈرەكتىن بېرىلىپ، ھەيۋەتلىك قوشۇن تۈزۈپ، دىن تۇغىنى چىڭ تۇتۇپ، پۈپلارنى باشلامچى قىلىپ ئاخىرقى جەڭگە ئاتلىنىشىمىز كېرەك. شۇ چاغدىلا خۇدايىتائالانىڭ ئۆزى بىزنى قوللاپ، بۇ زومىگەر نائەھلىلەرگە ئەزەپ يېغدۇرۇپ ئۇلارنى تارىكەل ھالاك قىلىدۇ - دە، بىزنى مەقسىتىمىزگە يەتكۈزىدۇ. بۇنداق ئۇلۇغ غەلىبىگە ئىگە بولىدىغانلىقىمىزغا ئىشەنچىم كامىل! ھازىر پۈتۈن رۇس ئېلى مېنىڭدىن ياردەم كۈتمەكتە. مەن ئۇنى داۋىمەندىن قۇتۇلدۇرۇۋەن!... شۇڭا كىنەز ۋاسلىكو كونستانتىنوۋىچ، ماڭا ياردەم

قىلىشىڭنى بەكمۇ ئۆتۈلۈپ سورايمەن، ئۇيۇرت ساقا ئىشىنىدۇ. گەپنىڭنى ئاڭلايدۇ، مەسلىھەتىڭنى قوبۇل قىلىدۇ. بارلىق كىنەزلەرگە، بۇيارلار بىلەن سەركەردىلەرگە چاپارمەن ئەۋەتىپ خەۋەر قىل. ئۇلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ مولۇگا دەرياسىنىڭ بويىغا تۈگەل يىغىلسۇن، دېگىن. شۇ يەردە يىغىلىپ، شۇ يەردىن قوشۇن باشلاپ تاتارلارنى يوق قىلىشقا ئاتلىنىمەن.

— ۋەتىنىم ئۈچۈن قولۇمدىن كەلگەن ئىشنىڭ ھېچ قايسىسىنى ئايىمايمەن، روستۇۋ باتۇرلىرىغا باش بولۇپ ئۆزۈمۇ بارارمەن، — دېدى ۋاسلىكو ھاياجانلىنىپ.

ئىككىنچى باب

لەشكەرلەر يالتىقى

روستۇۋدىن تەرەپ - تەرەپكە خەۋەرچىلەر ئەۋەتىلدى. ئۇلار ئۇلۇغ كىنەز گىئورگى ۋسېۋالودوۋىچ بىلەن كىنەز ۋاسىلىكو كونىسانتىنوۋىچتىن نوۋگورود، پىسكوۋ ۋە ئىدىل بويىدىكى سودىسلاۋىل، كوستروما قاتارلىق يېقىن ئەتراپتىكى شەھەرلەر-نىڭ ھەم ئۇلارنىڭ نېرىسىدىكى گالىچ بىلەن ئاقكۆل شەھەرلىرىنىڭ كىنەزلىرىگە، لەشكەر باشلىقلىرىغا، ھوقۇقدار-لىرىغا خەۋەر ئېلىپ ماڭغاندى. كىنەز لەشكەرلەرنى قىزىل ئېدىر دېگەن يەرنىڭ ئەتراپىدا توپلىنىشقا چاقىردى. شۇ يەردە رۇس قوشۇنلىرى تولۇق باش قوشۇپ چوڭ قوشۇن تۈزمەكچى بولدى. كىنەزلەرنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىشى بىلەن تەڭ لەشكەرلەر قىزىل ئېدىر تەرەپكە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ

بەزىلىرى ساۋۇت كىيگەن ئاتلىق لەشكەرلەر بولۇپ، قوللىرىدا قىلىچ، نەيزىلىرى بار ئىدى. قالغان كۆپچىلىكى بولسا، ئۇستىلىرىگە ئۇزۇن - قىسقا تونلارنى كىيىۋالغان بولۇپ، پالتا، ئارا قاتارلىق قوراللارنى تۇتۇپ پىيادە كەلمەكتە ئىدى. بىراق ئۇلار يېتىپ كەلگەندە قىزىل ئېدىردا كىنەز كېيۇركى ۋىسىۋالودوۋىچ يېڭ ئىدى. شۇڭا لەشكەرلەر:

— ماۋۇ ئىشنى قاراڭ، بۇ يەردىكى قوشۇنلار نەدىدۇر؟ — دېيىشەتتى هاڭ - تاڭ بولۇپ.

— ئۇلارنىڭ ياتقان يېرى يوشۇرۇندەك قىلىدۇ. ئۇنداق بولمىسا تاتارلار بىزنىڭ قېشۇننىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئالدىنئالا بىلىۋېلىشى مۇمكىن... — دېيىشەتتى بەزىلەر.

لەشكەرلەر ئوت سىنغاچ ئولتۇرۇپ پاراڭغا چۈشتى:

— ۋىلادىمىرنىڭ ئۇلۇغ كىنەزى تۇزاق ئويلاپ تۇرۇۋېلىپ، ئاخىرى ئىشقا كىرىشكىنى ياخشى بولدى - دە! ئۇ هازىرقى رۇس كىنەزلىرىنىڭ ئەڭ كۈچلۈكى. شۇڭا رۇس قوشۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئۆزى باشچىلىق قىلغىنى تۇزۇك. «تاتارلار كېلىۋاتىدۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىشى بىلەنلا شۇنداق قىلىشى كېرەك ئىدى!... بىراق ئامال قانچە، چالا ئىش قىلىپ، رەزانلىقلارغا يارەم قىلماي ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈپ قويىدى. كۈرمىكلىغان رۇس لەشكەرلىرى ئورۇنسىز قۇربان بولدى. بىز هېلىهەم بولسىمۇ بارلىقىمىز بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ، ئەشەددىي دۈشمەنگە قارشى ئاتلىنىشىمىز كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ئۇنىسى يېڭەلەيمىز... ئېسىت، بۇ كىنەزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن چېقىشالماي، ئالا كۆڭۈللۈك قىلىپ، پۈت تېپىشىپ هەتتا ئۇرۇش - ماجرا قىلىشىپ يۈرگەنلىكى سەۋەبىدىن رۇس ئېلى — رۇس يېرى تۇگۈشۈپ كېتىۋاتىدۇ - دە! — دېيىشتى ئۇلار.

تۇلۇغ كىنەز كىتۇرگى ۋىسپالودوۋىچ روستوۋدا ئالىچە هايال قىلماي، ئوگىلىچكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇ يەردىن ئىدىلنى بويلاپ مېڭىپ مشكىن شەھرىگىچە، ئاندىن ئۇنىڭ نەرىسىدىكى ئورمانلىقلارنى ئارلاپ ئۆتۈپ، ست دەريانىڭ بويىغا باردى ۋە بۇ دەريانىڭ مولوگا دەريياسىغا قوشۇلغان يېرىگە بېرىپ توختىدى. كىنەز بۇ يەرنىڭ بۈژېنكى دېگەن قىشلىقىدا تۇرۇشلۇق باخرامەي هەززەت دېگەن پوپنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. پوپ ئۆزىنىڭ كونىراپ، بىر يېقىغا قىڭغىيىپ كەتكەن كىچىككىنە چېركاۋىغا ئوخشاش يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغان، قېرىلىقتىن بەللىرى مۈكچىيىپ كەتكەن ئادەم ئىدى. ئۇ كېلە - كېتە پاراڅلارغا ئامراق بولۇپ چىقتى. پوپنىڭ ئايالى ئولىمپىادا قۇشناچ، سېمىز، خۇش چىراي، ئوچۇق كۆڭۈل ئايال ئىدى. ئۇ ياشانغانلىقىغا قارىماي ئۆيي ئىچىدە قولى - قولىغا، پۇتى - پۇتىغا تەگمەي يۈگۈرۈپ يۈرەتتى. كۆڭۈلدىكىدەك كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئۇ مېهماننىڭ ئالدىغا تۈزلانغان موگو، يېرىمىغا بوتقا، يېرىمىغا قايماق بىلەن بېلىق قوشۇپ پىشۇرۇلغان كۆمەچ قويدى.

باخرامەي هەزرەت كىنەزگە بوۋېنكى قىشلىقىغا پەقەت غەرب تەرەپتىكى بىرنەچچە شەھىردىن كېلىدىغان بىرلا يول بارلىقى، شەرق تەرەپتىن بولسا، قىش كۈنلىرىلا مولوگا بىلەن سىست دەريالىرىنى بويلاپ كەلگىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئۇ يەنە: ئەتراپ قېلىن ئورمان بىلەن قاپلانغان، يېز كۈنلىرى بۇ يەردە پاتقاق دەستىدىن ئايىغ ئېلىپ يۈرگىلىمۇ بولمايدۇ، پاتقاقلىقلارنىڭ كۆزلىرى قىش كېلىشىدىكى قەھرىتان سوغۇقلاردىمۇ قاتماي قاينىۋاتقان سۇدەك بولدۇقلاپ تۇرىدۇ، دەپ تېنۇشتۇردى.

— ئۇنداقتا تاتارلار بۇ يەرگە زادىلا كېلەلمەيدۇ، دېگىنە، — دېدى كىنەز گېئورگى.

ـ ئۇلارنىڭ ھەممىسى بېتىپ قالدۇ، ـ دېدى باخرا-
مەي ھەزرەت كىنەزنى قۇۋۋەتلەپ.
ـ بۇ يەر ماڭا يېقىن قالدى. مەن لەشكەرلىرىمنى
مۇشۇ يەرگە ئەكىلىپ ئورۇنلاشتۇرسام بولغۇدەك.
ـ خۇدا تەلىپىڭنى ئىجابەت قىلغاي! ـ دېدى باخرامەي
ھەزرەت ئۇنىڭغا دۇئا قىلىپ، ـ سەن ئۆزۈڭ بىر پادىشاھ،
سەن كۆپچىلىكنى باشلا، مەن ھەر كۈنى قۇدرىتى ئۇلۇغ
خۇدايىتائالاغا سېغىنىپ سېنىڭ لەشكەرلىرىڭنىڭ غەلىبىلەرگە
ئىگە بولۇشىنى تىلەۋېرەي.
لەشكەر توپلاپ بىر جايغا يىغىلىش توغرىسىدىكى خەۋەر
ئالدى بىلەن بۇ يەرگە يېقىنراق بولغان سىت كىنەزلىكىگە
يېتىپ بارغانىدى. ئۇلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ لەشكەرلەرنى
ئوزۇق ـ تۈلۈك، يەم ـ چۆپ، ئۇن، تۇزلانغان بېلىق
بىسىلغان ھارۋا ـ چانىلىرىنى كەينىدىن يولغا
سېلىشقا باشلىدى. ئۇچىسىغا چەكمەن، قىزغۇچ يېشىل لېنتا
بىكىتىلگەن كالتە تۈشقان جۇۋا، باشلىرىغا بۆرە قۇلاقچا
كىيگەن، چاچلىرى ئۆسۈپ يەلكىلىرىگە چۈشكەن سىت دېھقان
لىرىمۇ يېتىپ كەلدى. بىر چاغدا كىنەز ئىشىك ئالدىغا
چىققانىدى. ئۇنى ئارىلىرىنى تايىنىڭالغان دېھقانلار بىر ـ
بىرىنى ئىتتىرىشىپ دۇررىدە كېلىپ ئورنۇپلىشتى. دېھقانلارنىڭ
ئارىسىدىكى يېشى چوڭراق بىرى ئالدىغا چىقىپ، ئالدىراپ ـ
تېنەپ سۆزلەشكە باشلىدى:
ـ بىزنى نېمىگە چاقىرغان ئىدىڭ؟ سىت بويىدىكى
خەلقىنى نېمىگە قوزغىمىدىڭ؟ دەيدىغىنىڭنى دېمەمسەن، بىز
ھەممىمىز ئورمانچىلارمىز، خوش قېنى، بىزگە نېمىنى چاپ
دەيسىلەر، ئورمانىنى چاپمىزمۇ، دۇشمەننى چاپمىزمۇ؟
كىنەز گېئورگى ئۆزىنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرىدا باشقىلاردىن

ئۇستاراق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇپ، كۆپچىلىكنىڭ بىر قىسمىغا ئىت دەريا سىنىڭ بويىغا ياغاچ ئۆي سېلىشنى، ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە كۈمۈلاچ لاي ۋە پېچ ياساشنى، قالغانلىرىغا بولسا، چوڭقۇر ۋە ئۇزۇن ئورەك كولاشنى بۇيرۇدى.

— ھە، بۇلار بىزنىڭ قولىمىزدىن كېلىدىغان ئىشلارغۇ! زەيكەش كولاش، قارىغاي - دەرەخ كېسىش دېگەنلەرنى بىزگە قويۇپ بەر. بىز بۇ ئىشلارنىڭ ماھىرلىرى، — دېدى ئىت بويىدىن كەلگەن دېھقانلار.

كۆپ ھايال بولماي ئۇلار كەينى - كەينىدىن ئورمانغا قاراپ ماڭدى ۋە بىرەمنىڭ ئىچىدىلا قېلىن ئورمانلىققا كىرىۋېلىپ، پالتىلىرىنى تاقىلدىتىپ يوغان - يوغان قارىغاي - دەرەخلەرنى غولىتىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىت دەريا سىنىڭ ئېگىز قىرغىقىدا ئورغۇنلىغان ياغاچ ئۆيلەر پەيدا بولدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بۇ ئۆيلەرنىڭ مۇرىلىرىدىن بۇرقۇپ تۇتۇن چىقىشقا باشلىدى.

ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاتالانغان پىدائىي لەشكەرلەرمۇ بەزىلىرى يالغۇز، بەزىلىرى ئوندىن - ئوندىن بۆلۈپ تۈركۈم - تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. كىنەز گېئورگى ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئىش تېپىپ بەردى. بەزىلىرىگە يەر كولىتىپ كەك - يوغان گەمە ئۆيلەر ياساتتى. بەزىلىرىگە بولسا، ياغاچ - تاش، قۇرۇق شاخ - شۇمبىلارنى توشۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇزۇن توسۇق — تام تۇرغۇزدى.

كۆپ كېچىكمەي روستوۋ كىنەزى ۋاسىلكو كونستانتىنوۋىچمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇ ئۇچ - يۈزدەك ئاتلىق، مىڭدەك پىيادە لەشكەر ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن دەستە - دەستە گۆش، تاغار - تاغار ئۇن ۋە تۇز قاچىلانغان چانىلارمۇ كېلىشكە باشلىدى.

كىنەز ۋاسىلىكو قاپاقلىرى سېلىنغان هالدا، نۇرغۇن كىشىلەر ئوپۇر - توپۇر، ۋاك - چۇك قىلىشىۋاتقان قەلئەنى بىر ئارىلاپ چىقتى. ئاپئاق قىلىپ يونۇلغان لىملاردىن ياسالغان يېپىيېڭى ئۆيلەرگىمۇ بىر قۇر نەزەر سالغان بولدى. ئاندىن ئۇزۇن تام - توسۇقنىك يېنىغا بېرىپ، ئېتىنىك تىزگىنىنى تارتىپ، بېشىنى چايقىغان هالدا بىرئاز قاراپ تۇردى - دە، نېرىراق يەرگە جايلاشقان چېركاۋغا قاراپ يول ئالدى. پوپنىك ئۆيىگە يانداپ سېلىنغان يېڭى بىر ئۆينىك ئۈستىدە ئۇلۇغ كىنەزنىك پالاسچىلىك قارا بايرىقى لەپىلدەپ تۇراتتى. بايراقتا زەر يىپ بىلەن «مەڭگۈ هايات سېپاس ئەۋلىيا» نىك رەسىمى كەشتىلەنگەنىدى.

ئۇچىسىغا ئۇزۇن كونا پېرىجە كىيگەن، ئاپئاق ساقاللىق، ئېككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن ئاق چېچى بار بىر پوپ ئىشىك ئالدىغا چىقتى.

— قەدىمگە مۇبارەك بولسۇن، مەرتىۋەك ئۈستۈن بولسۇن كىنەز ۋاسىلىكو كونستانتىنوۋىچ! ئاددىي كۈلبىمىزنى ئىلىك ئېلىپ ئۆيگە كىرىپ ئىسسىنىۋال! — دېدى كىنەزگە.

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم، باخرامەي هەزرىتىم! ئۆزلىرىنى خېلىدىن بېرى كۆرمىگەنىدىم، ئاخىرقى قېتىم بۇلان ئوۋلاشقا چىققاندىن بۇيان ئۇچراشقىنىمىز مۇشۇغۇ دەيمەن! ئۆزلىرىگىمۇ چېركاۋلىرىغىمۇ قېرىلىق يېتىپ قالغانمۇ، نېمە؟

— بىلىم مۇكچىيىپ، كەيپىم ياخشى بولمىغىنى بىلەن كاللام بوش كېلىدىغاندەك ئەمەس. بەلكى مېنىك بۇ يامان كاللام بىرەر ئىشقا يارايمۇ قالار!

كىنەز ئېگىز، بوز ئارغىماقتىن چۈشۈپ يېنىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن بىر لەشكەرگە ئېتىنىك تىزگىنىنى تۇتقۇزۇپ قويدى - دە، ئۆرۈلۈپ كېتەي دەپ قالغان ئىككى ئېغىز كونا ئۆينىك

ئىشىك ئالدىدىكى پەلەمپىيى بىلەن چىقىپ، ئۇ يەردە تۇرغان باخرامەي ھەزرەتنىڭ قارا تارمۇشتەك قېتىپ قالغان قولىنى ئېگىشىپ تۇرۇپ سۆيدى. باخرامەي ھەزرەت ئۇچ بارمىقىنى جۈپلەپ تۇرۇپ كىنەزنى ئۇچ قېتىم چوقۇندۇردى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ دۇئا قىلدى.

— بۇ يەرگە يېڭى شەھەر سېلىۋاتامسىلەر نېمە؟ — دېدى كىنەز قېرى پوپقا قاراپ.

— ھە، ئەشۇنداق بولۇشى مۇمكىن، — دېدى پوپ.

— بۇ شەھەر دۇشمەنگە قانچىلىك ۋاقىت چىداشلىق بېرەلەر؟ بىر يىلمۇ ياكى ئىككى يىل...

— مەن شور پېشانە نېمىنى بىلەي، بۇنى مەن بىچارە دىن سوراپ نېمە قىلاتتىڭ. مەن دىن يولىدا ئۆزۈمنى ئاتىغان ئادەممەن، مېنىڭ بىلىدىغىنىم شۇ، قالغىنىنى ئۇلۇغ كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ بىلىدۇ، بارلىق مەسلىنى ئۇ ئۆزى ھەل قىلىدۇ. ياغاچ توشۇپ كېلىپ ئۆي سېلىڭلار، دېگەنمۇ شۇ كىشى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇنداق زور ھەربىي قەلئە ياسىلىۋاتىدۇ.

— بۇ يەرگە توپلانغان ئادەم خېلى نۇرغۇنەك قىلىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسگە تاماقنى قانداق يەتكۈزمەكچىسىلەر؟

— ھەممىنىڭ غېمىنى يەيدىغان پادىشاھىمىز بار. بۇ يەرگە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى يەيدىغىنىنى ئۆزلىرى غەملەپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلۇغ كىنەزنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ھەرقايسى جايلاردىن ئۇن ۋە تۇزلانغان بېلىق توشۇۋاتىدۇ. بۇ يەردىكى سىت ئايالىرى خېمىر يۇغۇرۇپ نان پىشۇرۇپ بېرىۋاتىدۇ.

— چۆپلەرنىڭلار بارمۇ؟ مەن بىلەن كەلگەنلەرنىڭ

ئىچىده ئاتىلىق لەشكەرلەر بار ئىدى. شۇلارنىڭ ئېتىغا يەم كېرەك.

— ئۆزۈڭنىڭ ئېتىغا يېتەرلىك چۆپ تېپىلىپ قالار. يازدا كالىغا چۈشلۈق ئوت - چۆپ تەييارلىۋالغانىدىم. لەشكەرلەرنىڭ ئاتلىرىغا بولسا، كىنەزنىڭ ئۆزى تېپىپ بېرەر. دېھقانلار- نىڭ چۆپ توشۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەنمەن... تۇۋا، ما ئىشنى قارا، بايانتىن بېرى سۆغۈقتا مۇزلاپ ئىشىك ئالدىدا تۇرغىنىمىز نېمىسى؟ يۈر، ئۆيگە كىرەيلى. ئەگەر بولمىغاندا ئەسكى كۈلبەمنى كۆرگەچ كېتەرسەن.

كىنەز ۋاسىلىكۆ ئۆزىگە قاراپ تىزىلىپ تۇرغان لەشكەر- لىرىگە بۇرۇلۇپ قارىدى - دە، ئالدىنقى يۈز لەشكەرنىڭ باشلىقىنى چاقىرىۋالدى. ئاندىن ئۇنىڭغا:

— بولاتكو! ئاتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مۇۋاپىق بىرەر ئورۇن ئىزدەشتۈرۈپ كۆرگىنە. ئاڭغىچە مەن كىنەز گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچ بىلەن ئاتلارغا بېرىلمىدىغان يەم - چۆپ تۇغرىسىدا سۆزلىشىۋالاي، — دېدى.

— ئىككى - ئۈچ كۈنگە يەتكۈدەك چۆپىمىز بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلۇمۇ ئون كۈنگە يېتىپ قالمىدىغۇ، دەيمەن.

— ئاتلىرىمىزنى سۇقۇمغا سۈيۈۋالمىساقلا بولاتتىغۇ! ئادەم دېگەن تىقىلىپ كېتىپتۇ. مۇنچە كۆپ ئادەمنى ئوزۇقلاندۇرۇش ئوڭايغا چۈشمەس... ئەنە ئۇلۇغ كىنەزنىڭ ئۆزىمۇ كېلىۋاتىدۇ.

گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچ كېلىۋاتاتتى. ئۇ جۇۋىسىنى يېپىنچاقلاپ، قىزىرىپ تەرگە چۆمگەن هالدا ئالچاققىلاپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ تۇرقىدىن خۇشاللىقى چىقىپ تۇراتتى.

— مۇنچىغا چۈشۈپ يۇيۇنۇپ راسا راهەتلىنىپ كېلىۋاتىمەن ۋاھ، مۇنچىدا يۇيۇنۇشنى نەقەدەر ياخشى كۆرىدىغانلىقىمنى دېمەمسەن... بۇ يەرگە كەلگەندىن بۇيان ئوپئوخشاش ئالتە

مۇنچا سالدۇرۇشقا ئۇلگۇردۇم. مۇنچا بولمىسا كۆپچىلىك كىنو، پىت - قۇش بۇلۇپ كېتىدۇ - دە، ھەممىنىڭ غېمىنى بىر ئۆزۈڭ يېيىشىڭ كېرەك. شۇنىڭغىلا بېشىم قېتىپ بىر بولدى... خوش، ياخشى سالامەت تۇردۇڭمۇ ئومىقىنم، كۆپ ياشا قاياشىم. مانا ئەمدى قۇچاقلىشىپ كۆرۈشەيلۇقتە، مېنىڭ يېڭى سالدۇرغان ئۆيۈمگە بارايلۇق، — دېدى ئۇ.

ئۇچىنچى باب

باتۇخان مونا ستىردا

ئوگلىچ شەھىرىگە يېقىن كەلگەن باتۇخان ئاتىنىڭ تېزگىنىنى تارتىپ توختاتتى. ئۇ نېرىراق يەردىكى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن، ئۇستىگە كرپىست ئورنىتىلغان غەلىتە ياغاچ ئۆيلەرنى قىزىقسىنىپ بىلەن كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— ئاۋۇ تۇرغان نېمىلەر ئۇ؟ — دېدى ھەيران بولغان ھالدا:

جاھانگىرنىڭ يېنىدا ئات ئۇستىدە ئۇگدەپ ئولتۇرغان سۇبىتاي باھادىر بۇ گەپكە بىر نېمە دېيەلمەي مەڭدەپ قالدى ھەمدە ئۇ:

— تىلماچ نەدە؟ تىلماچنى چاقىرىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى.

— تىلماچ! — دەپ چۇقان سېلىشتى نۆكەرلەرمۇ.

كۆپ ئۆتمەي تىلماچمۇ ھازىر بولدى.

— بۇ ۋوسكرېسىنسكى دەپ ئاتىلىدىغان ئەرلەر مونا ستىرى، ئۇ يەردە بىرنەچچە يۈز مۇناخلار تۇرىدۇ. مۇناخ دېگىنىمىز — بىزنىڭ باخشىلىرىمىز سىياقىدىكى ئادەملەر. پەرقى شۇكى،

ئۇلارغا ئاياللار بىلەن يېقىنلىشىشقا رۇخسەت قىلمىنسايدۇ. ئۇ-
لارنىڭ دائىملىق ئەملى ــ چوقۇنۇش ۋە قارىنىنى توينۇزۇش-
تىن ئىبارەت...

ــ ئۇلار چوقۇنغاندا نېمىنى تىلەپ چوقۇنىدۇ؟

ــ يەر يۈزىدە ئۇرۇش ـ جىدەللەر بەسلەپ، تىنچلىق بولسىكەن، دەپ تىلەيدۇ...

ــ ماڭا نىسبەتەن ئەھمىيىتى چاغلىق!

ــ ئۇلار يەنە: خۇدا، ئاچارچىلىقتىن، يەر تەۋرەشتىن، ئوت ئاپىتىدىن ساقلىغايسەن، دەپ تىلەيدۇ...

ــ ماڭا نىسبەتەن بۇنىڭمۇ زۆرۈرىيىتى يوق. بۇلارنى قويۇپ تۇرۇپ، مۇھىمى، كىنەز: گېئورگى ئىككىمىزنىڭ ئۇرۇشى قانداق ئاياغلىشىدىغانلىقى تېغىرىسىدا خۇدالىردىن سوراپ بىر نېمە دەپ بېرەلەمدۇ ـ يوق؟ مانا بۇ گەپنى قىل!

ــ دەپ بېرىدۇ، بۇنى شۇلارلا بىلىدۇ!

ــ ئانداق بولسا مەن بۇگۈن ئاشۇ خۇدانىڭ ئۆيىدە قو-
نىمەن، ــ دېدى باتۇخان سۇبىتايغا چەكچىيىپ قاراپ. سۇبىتاي ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى ياقتۇرمىغاندەك ئىنجىقلاپ بىر پەس تۇردى-
دە، ئاندىن تىلماچقا قاراپ:

ــ ھەي، تىلماچ! نۆكەرلەردىن بىرىنى يېنىڭغا ئېلىپ توپتوغرا ئاۋۇ تۇرغان رۇس خۇداسىنىڭ ئۆيىگە بار، ئۇ يەردىكى باخشىلارنىڭ ئەڭ چوڭىغا: بۇ يەرگە ھازىر ئۇلۇغ جاھانگىر باتۇخاننىڭ ئۆزى كېلىدۇ، دەپ ئېيت! ــ دېدى.

ــ خوپ بولىدۇ، تەقسىر! ــ دېدى تىلماچ ۋە نۆكەر-
نىڭ ئالدىغا چۈشۈپ مۇناستىر تەرەپكە چېپىپ كەتتى. سۇبىتاي باھادىر نۆكەرلەرنىڭ يۈزبېشىنى چاقىردى. شۇ زامان ئۇنىڭ يېنىغا ئۇستىبېشى ھەشەمەتلىك ياساندۇرۇلغان، كېلىشكەن تو-
رۇق ئاتقا مىنىپ يۈزبېشى ئەرەپ شاھ يېتىپ كەلدى. تورۇق

ئاتنىك بويىندىكى كۆمۈش ئۆمۈلدۈرىگى يال - يۈل قىلىپ تۇ- راتتى. ئېگەر - توقۇملىرىغا بولسا، رۇسلارنىڭ ئۇرۇشتا قازا تاپقان لەشكەر باشلىقىنىڭ ئېتىدىن سۆپۈرۈۋېلىنغان ئېگەرنىڭ ئالتۇن - كۆمۈش يالىستىلغان ئاي شەكلىدىكى تۆمۈرلىرىنى، خىلمۇ خىل زەنجىرلىرىنى ئېسىۋالغانىدى.

سۇبىتاي باھادىر ئۇنىڭغا مۇنداق بۇيرۇق بەردى:

— دەرھال بېرىپ ئاۋۇ مۇناستىرنى قورشىۋال! دەرۋازا- لارغا كۆزەتچى قوي. بارلىق ئۆيلەرنىڭ ئىچىنى ئالا قويماي تەكشۈرۈپ چىق. پوللارنىڭ تېگىدە يوشۇرۇنغان دۈشمەن بارمۇ - يوق؟ بىزنى تۇيۇقسىز قولغا چۈشۈرمەكچىمۇ - قانداق؟ مانا مۇشۇلارغا ئوبدان دىققەت قىل! رۇسلارغا: «سىلەرگە خۇدايىم بەردى، بەختىگلار ئېچىلدى. پۈتكۈل ئالەمنىڭ شاھى بۈگۈن ئۆيۈڭلارغا كېلىپ قونىدىغان بولدى» دېگىن. ئۆي - ئۆيلەرگە، پەلەمپەيلەرگە، يول - يولغا، دوقمۇش - دوقمۇشلارغا پوست قوي. نۆكەرلەرنىڭ ئىچىدىن ئېچىرقاپ كەتكەن ئون نۆكەرنى تاللىۋېلىپ، ئاشخانىغا نازارەتچىلىككە قوي. ئۇلار ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ئوبدان تۇيۇۋالسۇن، ئاندىن رۇسلارنىڭ ھېلىقى باخشىلىرىنى كۆزەتسۇن، كىم بىلىدۇ، بەلكى بۇ بولمۇغۇر نېمىلەر تاماققا بىر نېمە قوشۇۋەتتىمۇ؟ ياكى ھارام تاماق ئېتىپ بۇزغۇنچىلىق قىلامدۇ؟ ئەگەر ئۇلارنىڭ بىرەر يامان نىيەتلىك ئىشى سېزىلسە، دەرھال ئاشپەزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ بۇينىنى ئۈزۈش كېرەك. شۇ نەرسە ئېسىگىدە بولسۇنكى، جاھانگىر باتۇخان ئارام ئېلىۋاتقان ۋاقتىدا ئۇ تۇرغان ئۆيگە باشقا قوشۇنلاردىكى موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ بىرىمۇ يېلىغۇچى بولمىسۇن.

— ئاڭلىدىم، بولىدۇ! — دېدى ئەرەپشاھ ۋە قوماندانىنىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئات چاپتۇرۇپ ئۇچقاندەك يۈرۈپ كەتتى.

مونارستىرنىڭ باش چېركاۋىدا سەلتەنەتلىك دۇئا - تەكبىر ئوقۇلماقتا ئىدى. چېركاۋنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يوغان گىلەم سېلىنغان سۇپىغا ئىككى دانە يۇمشاق ئورۇندۇق قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىدە، ئەگىر قىلىچىنى يېنىغا تاشلاپ قويۇپ، بەدەشقىنىڭ قۇرغان ھالدا باتۇخان ئولتۇراتتى. ئىككىنچى ئورۇندۇقتا بولسا، جاھانگىرنىڭ ئايالى يۇلتۇز خانىش ئولتۇراتتى. ئۇ جىيەكلىرىگە ئالتۇن تەڭگىلەر ئېسىلغان، ئۇنىچە-مارجانلاردىن نەقىش بېسىلغان ئۇزۇن قالپاق كىيىۋالغاندى. باتۇخانىڭ ئەڭ يېقىن ئالتە ھەمراھى ئۇنىڭ ئالدىدا پەستە ئولتۇراتتى. سۇبتاي باھادىرمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا ئىدى. ئۇ نېمىدىندۇر خەۋپسىرىگەندەك چېركاۋدا بولۇۋاتقان ئۇ - بۇ ئىشلارغا ئارىلاپ كۆز تاشلاپ قويياتتى.

دۇئا - تەكبىر بەكمۇ سەلتەنەتلىك بولدى. دۇئانى تاتارلار ئىچىدىن مۇناستىرغا قېچىپ كەلگەن ئىپىسكوپنىڭ ئۆزى ئوقۇماقتا ئىدى. ئىپىسكوپ قېرىلىقتىن بەللىرى مۇكچىيىپ كەتكەن قاتاڭغۇر ئادەم ئىدى. ئۇ ئۇچىسىغا ئۇزۇن تون، بېشىغا يالتىراپ تۇرغان ئالتۇن تاج كىيىپ چېركاۋنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۇپىدا تۇراتتى. ئىپىسكوپنىڭ ئالدىدىكى ئوڭ ۋە سول تەرەپتە ئالتە - ئالتىدىن بۆلۈنگەن ئون ئىككى پوپ تايياقتەك قېتىپلا قالغاندى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇچىسىغا ئۇزۇن ۋە كەڭ تىكىلگەن ئاق يوللۇق سېرىق كىمخاپ تون كىيىۋالغاندى. ئىپىسكوپنىڭ ئىككى يېنىدا ئۇزۇن شام تۇتقان ئىككى بالا تۇراتتى. بۇ ئىككىيلەنمۇ ئۇچىسىغا كىمخاپ تون كىيىۋالغاندى. مۇئەككەل - ئىلاھلارنىڭ سۈرەتلىرى ئالدىغا شام - چىراغلار يېقىلغان بولۇپ، شاملارنىڭ پىلىلدىغان نۇرى كىمخاپ تونلارغا، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىلاھ سۈرەتلىرى ئېسىلغان تاملارغا چۈشۈپ، ئۆي ئىچىنى يورۇقلۇق قىلىۋەتكەندى.

باتۇخان بۇنداق تاماشىنى ئۆمۈر بويى كۆرۈپ باقمىغاندى. شۇڭا ئۇنىڭ چىرايىدىن ھاڭ-تاڭ قالغانلىقى ۋە ئۆزىچە قانائەت ھاسىل قىلىپ، راھەتلىنىۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بەزىدە ئۇ باش لىڭشىتىپ كۈلكىنىدەك ھەتتا ئوقۇلۇۋاتقان دۇئا-تەكبىرلەرنىڭ بەزى جايلىرىنى كۆپچىلىك بىلەن قوشۇلۇپ ئېيتقاندەكمۇ كۆرۈنەتتى. جاھانگىرنىڭ بېشىدىكى تۆمۈر دۇبۇلغىسى ۋە ئۇنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان ماڭلاي ياپقۇچى، ئۇچىدىكى كۆمۈش يالتىلغان ساۋۇتى، بوينىدىكى زۇمرەت زۇننار، ئۇنىچە-مارجانلىرى چىراغ يورۇقىدا يال-يۇل قىلاتتى.

ئېگىز، گەۋدىلىك كەلگەن ياردەمچى راھىب باتۇخاننىڭ قېشىغا كېلىپ، قولىدىكى ئىسرىقدانىنى ئايلاندۇرغاندى، ئىپار پۇراقلىق ئىس ئەتراپىنى قاپلىدى. ياردەمچى راھىب ئىسرىقدانىنى ئايلاندۇرغاندا باتۇخان بېشىنى ئېگىشتۇرۇپ پىس-پىس قىلىپ ئىسرىقدانىنىڭ خوش پۇرىقىنى پۇراپ قويياتتى.

يۇلتۇز بولسا، لۆم-لۆم ئورۇندۇققا چۆككەن پېتى مىدىر قىلماي ئولتۇراتتى. خانىش ئۇچىغا خىتايچە كۆمۈش جىيەك لىك يىپەك كىيىم كىيىۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا قادالغان ئالتۇن-كۆمۈش تەڭگىلەر شالدىرلاپ تۇراتتى. ئۇ قوللىرىغا خىلمۇ خىل ئېسىل كۆزلەر ئورنىتىلغان ئالتۇن - كۈمۈش بىلەزۈك ۋە ئۈزۈك لەر تاقىۋالغان بولۇپ، يۈزىگە ئاپئاق ئۇپا سۈركىگەن، قېشىغا سۈرمە تارتقانىدى. ئۇ مۇنداق قارىماققا زادىلا تىرىك ئادەمگە ئوخشىمايتتى، بەلكى ئاق مەر-مەر تاشتىن ئويۇپ ياسالغان بۇتقىلا ئوخشايتتى. ئۇنىڭ پەقەت چەكچەيگەن ئىككى كۆزىلا تىنىمسىز يالىلداپ تۇراتتى.

خانىشنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان خىزمەتچى ئايال يېلىپنىچە يۇلتۇزغا كۆز قىرىدا پات-پات قاراپ قويياتتى ۋە ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاتتى.

— زادىلا قورۇنما! ھېچنەرسىگە قورۇنما! قورقۇپ ھودۇ-قۇۋاتقىنىڭنى بىلىندۇرۇپ قويما. بۇلمىسا ئالىيلىرى سېزىپ قېلىشى مۇمكىن!

— ئۇ ئەنە ئولتۇرىدۇ! دېرىزىنىڭ ئالدىدا... يېقىنلا يەردە! مەن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىشىم كېرەك، — دەيتتى يۇل-تۇزمۇ شۇبرلاپ.

ئىشىك تۈۋىدە نەيزىسىگە تايانغان ھالدا بىر نۆكەر تۇراتتى. ئۇ بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت، پۇتىغا قىزىل بۇلغار ئۆتۈك كىيگەن ياپياشلا بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ چىرايلىق يۈزى تاتىراڭغۇ سۇلغۇن كۆرۈنەتتى. ئۇ ئارىلاپ باتۇ-خان تەرەپكە ئالاق-جالاق قاراپ قويياتتى-دە، يەنە قايتىدىن قىش كۈنلىرىدىكى ئاجىز، غۇۋا قۇياش نۇرى چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە دېرىزە تەرەپكە قاراشنى داۋام قىلاتتى. بۇ ئىشىك تۈۋىگە پوستقا قويۇلغان مىسىق دېگەن يىگىت ئىدى. بىر چاغدا ئۇ خانىشنىڭ ئۆزىگە تۈيۇقسىز تىكىلىپ قاراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. ئايالىنىڭ ئۆتكۈر قارا كۆزلىرى ئۇنىڭ قەلبىنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتىدىغاندەك قادالغانىدى. شۇ ئاردا خانىش بۇرۇلۇپ تەتۈر قارىۋالدى. لېكىن ئاز ئۆتمەيلا بۇ ياش جۈۋانىنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى مىسقىنىڭ كۆزى بىلەن قايتا ئۇچراشتى.

— «تووۋا، ئۇ شۇنچە نېمىگە قىزىقىۋاتقاندۇ؟ خانىشنىڭ ماڭا ھۇنچىۋالا تىكىلىپ قاراپ كەتكىنى نېمىسى؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

بىر ئازدىن كېيىن مىسىق خانىشنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغانلىقىنى يەنە كۆرۈپ قالدى. خانىشنىڭ يېنىدىكى خىزمەتچى ئايال ئۇنىڭغا ئېگىشىپ بىر نېمىلەرنى دەپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلغاندەك بولدى. بۇ چاغدا مىسقىنىڭ كۆڭلىدە پەيدا

بولغان بىر ئوي ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇشقا باشلىغانىدى.

«ياپىر، ئاشۇ بىر جۈپ قارا كۆز، ئاشۇ گۈزەل جامال، ئاشۇ بىر يۈتۈم سۇ بىلەن قوشۇپ يۇتۇۋەتكۈدەك كېلىشكەن قەددى ـ قامىتى... ئۇ راستلا شۇنىڭغا ئوخشامدۇ؟ ياق، ھېچنېمىسى يوق گادايىنىڭ دالادا تۇپىغا مىلىنىپ ئۆسكەن بىچارە قىزى پۈتۈن ئالەمگە ھوقۇق يۈرگۈزۈۋاتقان جاھانگىرنىڭ ئۇنچە ـ مەرۋايىت، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرگە پۈركەلگەن ئايالىغا قانداقمۇ ئوخشاپ قالىدۇ؟ ئوخشىمايدۇ بۇ چۈشۈمدۇ؟ ياق ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس!»

تۇيۇقسىز ئاڭلانغان قۇلاق مېڭىنى يېپ كەتكۈدەك جار ـ جۇر ۋارقىرىغان ئاۋاز مەسقىنى ئۇيقۇدىن چۆچۈتۈپ ئويغاتقاندەك بولۇپ، ئۇنىڭ خىياللىرىنىڭ بېلىگە تېپىۋەتتى. قارىغۇدەك بولسا، بۇ ئۇزۇن تون كىيگەن، ئېگىز، گەۋدىلىك كەلگەن يار ـ دەمچى راھىبنىڭ ئاۋازى ئىكەن. يارەمچى راھىب پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، بار ئاۋازى بىلەن:

ـــ شۆھرىتى ئالەمگە مەشھۇر، دوستىنى خۇش قىلىپ دۈشمىنىنى يىغلاتقان، ئۆمرىدە تەڭ كەلگۈدەك ئادەم چىقمىغان ھەيۋىتى پۈتۈن دۇنيانى تىترەتكەن، جاندىن ئەزىز ئۇلۇغ خان!... ـــ دەپ ناخشا ئېيتقاندەك سۈزۈپ ـ سوزۇپ ۋارقىرىماقتا ئىدى. خۇش پىچىم، ئىلاق چىراي خوجىدار ھەزرەت بولسا، مونا خلار توپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، پۈتىنىڭ ئۈچىدا ئاۋايلاپ دەسسەپ، يارەمچى راھىبنىڭ يېنىغا بارىدى ـ دە، ئۇنىڭ قېپ قىزىل بولۇپ قىزىرىپ كەتكەن تۆگە تاپىنىدەك يوغان سالپاڭ قۇلىقىغا شۇرلاپ:

ـــ تېخىمۇ چىڭراق سۆزلە! ـــ دېدى ۋە يارەمچى راھىب نىڭ يېنىدا ئۇنىڭغا لوقما سېلىپ تۇردى. يارەمچى راھىب تېخىمۇ كۈچەپ ۋارقىراپ چېركاۋنى تىترىتىۋەتتى:

— پادىشاھى ئالەم ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسۇن، شان - شۆھرىتى ئۇستۈن بولسۇن!... — دەپ ۋارقىرايتتى ئۇ. كۈچەنگەنلىكىدىن ئۇنىڭ گەدەن تومۇرلىرى كۆپۈپ، چىرايى بويۇنلىرىنچە قىزىرىپ كەتكەنىدى.

— يىراق - يېقىندىكى ھەممە يەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانى جۆجى ئوغلى باتۇخان پادىشاھقا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيمىز، — دەپ ۋارقىرايتتى ئۇ يەنە.

چېركاۋ مېھرابىنىڭ ئالدىدا تۇرغان موناخلار ئۇنىڭغا جۈر بولۇپ، قويلار مەرەشكەندەك چۇقان سېلىپ:

— ئۇزۇن - ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيمىز! — دەپ ئۈچ نۆۋەت قايتا تەكرارلايتتى.

دۇئا - تەكبىر ئوقۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، تاللاپ ئېلىپ قېلىنغان ئاساسلىق مۇھىم ئادەملەر پەستكى ئاشخانىغا چۈشتى. چېركاۋ ئاشخانىسى سوزۇنچاق، تار بۆلمىگە جايلاشقانىدى. مېھمانلارنىڭ ئالدىغا خىلمۇ خىل مەززىلىك تائاملار قويۇلدى. ئاشپەز موناخلار بۇ تائاملارنى خوجدار مەزرىتىمنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بار ھۆرمىتى ئۈشقا سېلىپ ئاران تەييارلىغانىدى. داستىخان ئۈستىگە كۆك سەركە بېلىقىنىڭ شورپىسى، پۈتۈن پىشۇرۇلغان چوڭ دېڭىز بېلىقى، ئارىسىغا بېلىق سېلىپ پىشۇرۇلغان كۆمەچ، ئۇنىڭغا مىلەپ پىشۇرۇلغان موگولار قويۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەسەل قوشۇپ پىشۇرۇلغان قۇيماق، تۇرلۈك قىزىل ئالمىلار، بېلىق ئىكراسى① قاتارلىقلار تولۇپ تېشىپ ياتاتتى. خىزمەتچى ئاياللار ئۇيان - بۇيان يۈگۈرۈشۈپ، خىلمۇ خىل نەقىش ئويۇلغان يوغان ياغاچ تاۋاقلاردا تاماق توشۇماقتا ئىدى.

---

① بېلىق توخۇمى.

موناخلار كومزەككە قاچلىنىپ يەر ئاستىدا ئۇزۇن مۇددەت ساقلانغان كۆكۈش بۇغداي هاريقى، قاتتىق ئېچىتىلغان كونا هەسەل شارابى قاتارلىقلارنىمۇ مېهمانلارنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تاتارلار كۆپەك چىقىرىپ تۇرغان تاتلىق براگىنى ۋە باشقا مېۋىلەردىن ياسالغان ئېچىلمىلىكلەرنى تۆيغۇچە ئېچىمەكتە ئىدى.

ئۇزۇن ئۈستەلنىڭ بىر بېشىدا باتۇخان ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سول تەرىپىدە چېركاۋ ئىمامى، ئۇنىڭ نېرىسىدا سۇبىتاي باهادىر ئورۇنلاشقان. خانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بولسا، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن قاپلانغان ئېسىل كىيىملىرىنى يالىلدىتىپ يۇلتۇز خانىش ئولتۇراتتى، ئۇنىڭ نېرىسىدا باتۇنىڭ ئەڭ يېقىن ئەمەلدارلىرىدىن ئالتىسى ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ تۆۋەنىدە مۇناخلار ئېچىدىكى مويسىپىتلىرى جايلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئۇچىسىغا ئۇزۇن قارا چاپان، باشلىرىغا ئۇچلۇق قالپاق كىيىۋالغانىدى. ئاش تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، قېرى ئېپىسكوپ، ئاللا يار بولسۇن، دەپ دۇئا قىلدى - دە، كەيپىيات تازا جايىدا ئەمەس، هۇجرامغا بېرىپ دەم ئالماقچى بولىۋاتقان باتۇخاننىڭ كەينىدىن ئەگىپ قالدى.

باتۇخان بىر نېمە سېلىۋەتمەكچىدۇ، دېگەن گۇمان بىلەن تاماقنى بەكمۇ ئاز يېدى. بىراق ئالدىغا قويۇلغان تائام تۈرلىرىنىڭ هەممىسىدىن ئاز - ئازدىن ئېغىز تەگدى. سۇبىتاي باهادىر قايماق بىلەن كەندىر مېيىدا قېرىۋىلغان قارا پۇرچاق بىرتقىسىنىلا يېدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەس قاچىسىغا ئوتتۇرىدا تۇرغان چوڭ لەگەندىكى بىرتقىدىن بۆلۈپ ئالدى - دە، ئۇنى يەپ تۈگەتتى ۋە قاچىنىڭ تېگىدىكى يۇقىنى تىلى بىلەن تەكشى يالاپ چىقتى. ئاندىن ئالدىدا تۇرغان هاراق - شارابلارنىڭ هەممە تۈرىدىن ئاز - ئازدىن ئېچىپ تېتىپ كۆردى، ياقتۇرمىغان هاـ

راقلارنى بولسا، پولغا تۆكۈۋەردى.

زىياپەت ئوتتۇرىغا كەلگەندە خىزمەتچى خىتاي ئايال يى ليەنخې باتۇخاننىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ تۇرۇپ:

— خانىمىڭىز يۇلتۇز تۇزلانغان بېلىقنىڭ قاڭسىق پۇرىقى بىلەن رۇس باخشىلىرىنىڭ قاتتىق ۋاڭ - چۇڭلىرىغا چىدالمايلا قالدى. بەكمۇ چارچاپ ھالسىرغانلىقتىن يېقىلىپ چۈشىدىغان دەكلا تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنى بۇ يەردىن دەرھال يۆتكىۋېتىش كېرەك. بولمىسا ئاغرىپ قالارمىكىن! — دېدى.

خىزمەتچى ئايالنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان باتۇخان يۇلتۇزغا سەپسالدى. بۇ چاغدا يۇلتۇز ئۇخلاۋاتقاندەك كۆزىنى يۇمۇپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇراتتى. باتۇخان: يۇلتۇزنى ئۆز بۆلىسىگە ئاپىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇڭلار، ئارام ئالسۇن، دەپ بۇيرۇدى.

تەق - تۇرقى ئالاھىدە سالاپەتلىك بولغان خوجدار ھەزرەت ئورنىدىن تۇرۇپ، چاڭگا ساقلىنى سىيپاپ قويۇپ، خانىش بىلەن خىزمەتچى خىتاي ئايالنى ئەگىپ ياخشى ھۇجرىغا ئۆزى ئېلىپ كەتتى.

تۆتىنچى باب

ھۇجرا ئىشىكى ئالدىدا

ئەرەپشاھ مىسقىنى چاقىرتۇپلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ دەھلىزلەردىن ئۆتۈپ، پەلەمپەي ئارقىلىق يۇقىرىغا چىقتى، ئاندىن يەنە ئالمىقانداق قاراڭغۇ چوڭقۇرلارغا چۈشۈپ،

بۇلۇك ـ پۇشقاق، ئىشىك ـ تۆشۈكلەرنى قويماي ئارىلاپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا ئۇزۇندىن ـ ئۇزاق سوزۇلغان تار كوچىنىڭ ئىچكىرىگە مېڭىپ كەتتى. بۇ كوچىنىڭ بىر تەرىپىدىكى بېلىق تۇرى تارتىپ قويۇلغان دېرىزىلەردىن غۇۋا يورۇق چۈشۈپ تۇراتتى. ئىككىنچى تەرىپىدە بولسا، بىرنەچچە ئىشىك تىزىپ قويغاندەك قاتار كۆرۈنەتتى، ئىشىكلەرنىڭ ھەممىسى يېپىقلىق ئىدى. ئەرەپ شاھ ئاشۇ ئىشىكلەرنىڭ بىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— بۇ يەردە جاھانگىرنىڭ تۇققال خانىشى دەم ئېلىۋاتىدۇ، شۇڭا ئۇ يەرگە ھېچكىمنى كىرگۈزمە. بۈگۈن سەن تۈن بويى كۆزەت قىلىپ چىقىسەن. نۆۋەتچى ئالماشتۇرۇشقا ئۆزۈم كېلىمەن، ئورنىڭدىن قىمىرلىما! — دېدى.

مىسىق ئۇ يەردە ئۇزاق پوستتا تۇردى. بەزىدە ئۇنىڭ يېنىدىن باشلىرىغا قارا بۆك، ئۇچىسىغا ئۇزۇن قارا چاپان كىيىۋالغان مەنسەپدارلار ئۆتۈپ تۇراتتى. ئۇلار قوللىرىدىكى يېنىپ تۇرغان شامىلارنى ئالقانلىرى بىلەن توسۇپ، ئىچىدە بىر نېمىلەرنى پىچىرلاپ ئوقۇپ ئۆتەتتى.

بىر چاغدا ئۆزۈگىچە بىر ئاۋاز ئاڭلانغانىدەك قىلدى. مىسىق چۆچۈپ قارىغىنىدى، نېرىراقتا سۇبىتاي باھادىر كېلىۋاتقانىكەن. ئۇنىڭ ئارقىدىن بىرنەچچە ئادەم باتۇخاننى قولتۇقىدىن يۆلەپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ھاۋادا ئۇچۇپ يۈرگەن بىر نېمىلەرنى ئۇرۇپ چۈشۈرمەكچى بولغاندەك قوللىرىنى ئۇيان ـ بۇيان سىلكىپ، كالۋالاشقان تىلى بىلەن نېمىلەرنىدۇر دەپ بىلجىرلاپ كەلمەكتە ئىدى.

— خاسىيەتلىك ئەرۋاھلار ئېيىغا ئۇچ قېتىم ھاراق ئىچىشنى بەلگىلىگەنىدى. بىراق مېنىڭ ئويۇمچە، ئاخىر ئىچكەنىدىن كېيىن كەلتۇرۇپ تۇرۇپ بىرلا قېتىم ئىچكەن دۇرۇسمىكىن دەيمەن... مەن شۇنى دېمەكچىمەنكى،... مەيلى موڭغۇل باخ-

شىلىرى، مەيلى ئەرەب موللىلىرى، مەيلى رۇس پوپلىرى بولسۇن، ھەممىسى ماڭا پايدىلىق ئادەملەر، بەكمۇ ئىشەنچلىك ئادەملەر! ئۇلار خەلقنى ھۆكۈمەتكە ئىتائەتچان بولۇشقا ئۆگىتىدۇ، ئۇلار تۇرلۇك بۇزۇقچىلىقلارنى خوپ كۆرمەيدۇ، خەلقە تۇرلۇك سېلىقلارنى ۋاقتىدا تۆلەشنىڭ مۇھىملىقى ئۈستىدا ئەقىل كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا مەن باخشىلارنىڭ ھەممىسىگە پەيزە بېرىمەن، ئۇلارغا يەنە قول ئاستىدىكى ھەممە يەرلەردە ئىختىيارچە كېزىپ يۈرۈپ، پۇل تېپىشىغا يول قويىمەن. مەن باخشىلارغا، موللىلارغا، پوپلارغا ھېچقانداق سېلىق سالمىمىسۇن، دەپ بۇيرۇق قىلىمەن... — دەيتتى ئۇ.

چېركاۋ پوپىسى بىلەن تۆت مۇناخ قوللىرىدا شام كۆتۈرۈشۈۋالغان ھالدا باتۇخاننى ھۇجرىنىڭ ئىشىك ئالدىغىچە ئۇزىتىپ كەلدى. باتۇخان ھۇجرا ئىشىكىدىن قىسىلىپ كىرىپ كەتتى. چېركاۋ پوپىسى سۇبىتايغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ـ دە، قېشىدىكى موناخلار بىلەن بىللە قايتتى.

ئۇلار كەتكەندىن كېيىن سۇبىتاي باھادىر: «ھۇشۇ تۇرقىدا بۇ خۇدانىڭ ئۆيىدىكى چوڭ ـ كىچىك جامائەتنىڭ ھەممىسى ئەرق مەست. بىرەرى بۇ يەرگە ئوت قويۇۋەتمىسە بولاتتىغۇ! نۆكەرلەر مونا‌خلارنى بوزەك قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەدەل چىقمىسلا بولاتتىغۇ» دەپ ئويلىدى ـ دە، ھۇجرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان مەسىقىغا قاراپ:

— ھەي، نۆكەر! سەن مۇشۇ ئەتراپتىن نېرى كەتمەي تۇرۇپ تۇر، ھەممىگە قۇلاق سال! ھوشيار بول! مېنى ئاستىرىنى ئۆزۈم ئايلىنىپ قاراپ كېلىمەن، بارلىق پوستلارنى ئۆزۈم تەكشۈرۈپ چىقىمەن! — دېدى.

مەسىق بولسا ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى ئويلاپ، نېمىدېگەندۇر ئەنسىرىگەندەك دەككە ـ دۈككە ئىچىدە تۇراتتى...

«ئىخ جېنىم، سەن ئاشۇ يۇلتۇزمىسەن؟... ياق، ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، راستىنلا مەن يېڭىلىشىۋاتسام كېرەك. تۇرمۇشتا بۇنداق ئىشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، بۇنداق ئىشلار پەقەت چۆچەكلەردىلا بولىدۇ. بىراق ئانداق بولسا، ھېلىقى ۋاقىتتا ماڭا بىر ئوش خورما تاشلاپ بەرگەن كىمدۇ؟ دالادا ھېنىڭ ئىسمىمنى ئاتاپ چاقىرغان كىمدۇ؟ يىپەك رومالغا تۇگۈلگەن توق چلار بىلەن ئالتۇن تەڭگىلەرنى تاشلاپ بەرگەن كىمدۇ، ئەمىسە؟» دېگەن ئويلار مىسقنى دىلىغۇل قىلماقتا ئىدى.

دېرىزىگە تارتىلغان پەردىسىڭ يېرتىقىدىن مۇناسىرنىڭ چوڭ بېغىدىكى ياپراقلىرى تۆكۈلۈپ يالىڭاچ بولۇپ قالغان دەرەخلەر قاپقارا بولۇپ كۆرۈنەتتى. قارلىرى تولا دەسسىلىپ تاقىرلاشقان يالغۇز ئاياغ يول باغنى كېسىپ ئۆتۈپ يىراقلارغا سوزۇلاتتى. ياش نۆكەر مىسق ئەنە شۇ يولدا ئۇستىگە ئۇزۇن تون كىيىپ، قولىدا نەيزە تۇتقان ھالدا گۇرس - گۇرس دەسسەپ ئۇيان - بۇيان مېڭىپ يۈرەتتى... گۈرۈلدەپ چىقىۋاتقان شامال قارلارنى توزۇتۇپ ھىلىدىن - ھىلىغا ئۇنىڭ يۈزىگە پۇرقاتتى.

توساتتىن بىر نېمە شىلدىرلىغاندەك شەپە ئاڭلاندى. مىسق ئەتتىك بۇرۇلۇپ قاراپ، ئالدىدا يالاڭ كىيىم بىلەن تۇرغان كىلىشكەن بىر نازىنىنى كۆردى. ئايال بېشىغا ئالا - بۇلماچ ياغلىق ئارتىۋالغان بولۇپ، كۆزلىرىنى ئالاق - جالاق قىلىپ قاراپ تۇراتتى. ئۇ بىر نېمە دېمەكچى بولغاندەك ئېغىزىنى ئۇمىللەپ، ئالدىغا بىر قەدەم باستى ۋە:

— مىسقمىسەن؟ — دېدى.

مىسق ئايالنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئۇ تەرەپكە بۇرۇلۇۋېدى، ئۇستىدىكى ساۋۇتلىرى جالدۇر - جۇلدۇر قىلىپ كەتتى.

ئايال مىسققا تونۇش ئاۋازدا:

— كاللامغا بىر ئوي كىرىۋىلىپ، يۈرەك - باغرىمنى تاتىلە-

غاندەك زادىلا ئارام بەرمەيۋاتىدۇ! ئېيتقىنا، مېنى ساتقان پۇلدىن سەنمۇ ئۆز ئۇلۇشىڭنى ئالغانمىدىڭ؟ — دېدى تىكىلىپ تۇرۇپ.

— مىسىق ئۇنىڭ چەكچەيگەن كۆزلىرىگە قادىلىپ قاراپ تۇراتتى.

— مېنىڭدىن ئۆتكەن گۇناھ، — دېدى ئۇ، — ئاكىلىرىم كىچىككىنە يۇلتۇز جېنىمنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ كەتكەن كۈنى ئۆيدە بولالمىغىنىم، ئەگەر مەن بۇ ئىشنىڭ ئۈستىدە بىرلىغان بولسام، ئۇلار بىلەن خۇددى دۇشمەن بىلەن ئېلىشقاندەك جان تىكىپ ئېلىشقان بىرلاتتىم. ئۇلارنىڭ قىلغان ئىشلىرىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆي ئىچىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىدىن نەپرەتلىنىپ، ئاتام ۋە ئاكىلىرىمدىن بېزىپ كەتتىم، ئۇلار بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشمەسلىككە قەتئىي بەل باغلىدىم.

— مېنىڭ كۆڭلۈم ئەمدى ئىمىن تاپتى. ئۇنداق بولغان بولسا، سېنىڭدىن قىلچە رەنجىمەيمەن، — دېدى يۇلتۇز. ئۇ يەنە بىر نېمىلەرنى دېمەكچى بولدىيۇ، لېكىن تۇيۇقسىز جىمىپ كەتتى.

مىسىق يۇلتۇزنىڭ كۆڭلىنى بىراقلا سۈزۈتماقچى بولۇپ، ئاچچىق گەپلەرنى قىلىشقا باشلىدى:

— يۇلتۇز، ئەمدى سەن مېنىڭ خوجامنىڭ — ئەمرىمنىڭ ئايالىسەن. ئۇ ماڭا مىنىشكە ئات بەردى، قورالۇمغا قورال تۇتقۇزدى، ئۇچامغا ساۋۇت كىيگۈزدى. ئۇ بەكمۇ سېخى، يۈرتقا غەمخور، نۆكەرلىرىگە بەكمۇ ئادىل ئادەم. ئۇ ئىنتايىن باتۇر ئادەم، ھەرقانداق ئىشلار ئۇنىڭ قېشىدا تېزلا ھەل قىلىنىدۇ، كۆپ ئويلىنىپمۇ ئولتۇرمايدۇ. ئۇ ئۇنۇغ ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. ئۇ پۈتۈن ئالەمنى بىر ئايلىنىپ چىقىدۇ، يەر يۈزىدە ئۇنىڭغا تەڭ كەلگۈدەك ئادەم يوق... شۇڭا بىر چاغلاردا مەن ئۇنى ياخشى كۆرەتتىم...

— ئەمدىچۇ؟ — دەپ سورىدى يۇلتۇز تاقەتسىزلىنىپ.
— ئەمدى مەن ئۇنى ياماڭ كۆرۈشۈم كېرەك.
بۇ سۆزنى ئاڭلىغان يۇلتۇز مىسقالا ئۆزىنى ئاتىتى ۋە ئۇ-نىڭ بوينىغا گىرە سېلىپ قۇچاقلاشقا باشلىدى. يۇلتۇزنىڭ يۇمران نازۇك قوللىرىنى مۇزدەك تۆمۈر ساۋۇتلار قىرىپ-سە-جاپ كەتكەندەك بولدى. مىسقالنىڭ چىرايى بېغىر رەڭ بولۇپ كەتتى. شۇنداقمۇ ئۇ ئۆزىنىڭ ساۋۇتىدەك سوغۇقلىشىپ، ئورنىدىن قوزغالماي قاتقان پېتىچە تۇراتتى.
— مېنىڭدىن كۆڭلۈڭ سوۋۇپ كەتمىگەندۇ، مىسقىم! ئۆز ۋاقتىدىكى كونا دوستلۇقىمىزنى ئۇنتۇپ قالمىغانسەن؟ — دېدى يۇلتۇز.
يۇلتۇزنىڭ نازۇك بارماقلىرى مىسقالنىڭ يۈزىگە يېقىنلا-شىشى بىلەن ئۇنىڭ دىمىغىغا ئۆمرىدە زادىلا كۆرۈپ باقمىغان بىر گۈلنىڭ خۇش پۇرىقى ئۇرۇلغاندەك بىلىندى. مىسقال تىترەپ، كۆزىنى چىمچىقلىتىپ نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇراتتى.
— يۇلتۇز، سەن ئېيتقىنا، خان سېنى بەك ياخشى كۆرەمدۇ؟
— مېنى دەمسىز؟... ئۇنىڭ مېنى نېمە ئۈچۈن ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن. بىر كۈنى باتۇخان ماڭا: «دۈشمەنلەردىن قېچىپ ئاچ-زېرىن يۈرگۈنۈمدە سەن ماڭا ئۈچ دانە چەلپەك بەرگەن ئىدىڭ. ئاشۇ ئۈچ پارچە نانىڭ بەدىلىگە مەن ساڭا شىمالدىكى، شەرقتىكى ۋە غەربتىكى ئۈچ پادىشاھلىقنى ھەدىيە قىلىمەن» دېگەنىدى... ئەمدى مەن ئۇنىڭغا سېنى ئۆز ئاكام دەپ تونۇشتۇرىمەن. شۇنداق قىلساق، ئۇ سېنى تۇغىمەس بايلىققا ئىگە قىلىدۇ. سەن خۇددى چۆچەكلەردە ئېيتىلغاندەك پۇتمەس-تۇغىمەس بايلىققا كۆمۈلىسەن. ئۇ سېنى كىمخاپ تونلارغا ئوراپ، ئالتۇن-كۈمۈش، ئونچە-مەرۋايىتلارغا پۈركەپ

تاشلايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئويۇر - ئويۇرى بىلەن يىلقىمۇ بېرىدۇ.

— سەن مېنى ئۇنىڭغا ئۆزۈڭنىڭ ئاكىسى دېمەكچىمۇ؟ ئاكا دېگەندىن نېمە ۋاپا كېلىدۇ؟... ئاكاڭنىڭمۇ ئاكىسى بار ئەمەسمۇ؟ مېنىڭ ئاكىلىرىم جېنىمدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان ئەڭ سۆيۈملۈكۈم بولغان سېنىمۇ سېتىۋەتكەن، ئاكا دېگەن ئاشۇدۇر. ئەمدى مېنىڭ يالغۇز ئېتىمدىن باشقا ھېچنەرسەم يوق، ئۇ ئەمدى ماڭا ئاكامدىنمۇ ئارتۇقراق. مەن ئەمدى باتۇخانىنىڭ يېنىدىن كېتىمەن، ئەمدى ئۇنىڭ قېرىل ئاستىدا يۈرەلمەيمەن.

يۇلتۇز چۆچىگەندەك كەينىگە بىرئاز داجىدى - دە، قايتىدىن مىسقىلا ئېسىلىپ، ئۇنىڭ تۇتۇلغان يۈزىنى قېرىلى بىلەن ئاۋايلاپ سىيپاشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا ئىشىك تۇيۇقسىز «تىرىق» قىلىپ ئېچىلغاندەك ۋە «خى... خى!» دەپ زاڭلىق قىلىپ كۈلگەن بىر تاۋۇش ئاڭلانغاندەك بولدى.

ئۇلار ئىككىسى بىردەك بۇرۇلۇپ قاراپ، ئىشىك ئالدىدا باتۇخانىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى.

قوشنا بۆلۈمنىڭ قىيا ئېچىلغان ئىشىكىدە باتۇخانىنىڭ يېقىن ھەمراھلىرىمۇ ھەيران بولۇشۇپ قاراپ تۇراتتى.

بەشىنچى باب

«تېز بول!»

خوجىدار ھەزرەتنىڭ تار ھوجرىسىدا يوغان كۆرپە جۇۋايىپىنى چاقلىغان، كەڭ مۈرىلىك سېمىز، يالپاق يۈزلۈك سۇبىتاي باھادىر بەدەشقىنىنى قۇرۇپ لاپچىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇ تامدا ئېسىق

لمق تۇرغان كونا تاختىدىكى قەدىمىي ئەۋلىيانىڭ سۈرىتىگە كۆز ئايزمەي قاراپ تۇراتتى. سۈرەتتىكى ئەۋلىيا ئۆيي ھايۋانلىرى ۋە باشقا مەخلۇقلارنىڭ مۇئەككەلى ۋىلاسىي ① ئىدى.

— مانا بۇ خۇدا بەرگەن موڭغۇل خەلقىغە تازا باب ئىكەن، — دەيتتى ئۇ ئۆزىگە پىچىرلاپ، ۋىلاسىي ئەۋلادىيانىڭ قارا بىغىرىڭ، سۈزۈلۈك چىرايىغا ۋە ئاق بۈدۈر ساقلىغا تىكىلىپ تۇرۇپ، — بۇ نەق مەڭغۇل خۇداسىنىڭ ئۆزى ئىكەن، ئۇ چاۋىنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇنى داۋشەنداىن ساقلايدۇ. كالا، قوي، يىلقا قاتارلىق ماللارنى باقمدۇ ۋە بالا - قازادىن ساقلايدۇ. بەرگەن يىلقىلىرىمىزغا خۇددى ئەنە شۇنداق بىر ئاسرىغۇچى كېرەك، چۈنكى ئۇلارنىڭ يوللىرىدا پاتقاقلىق يېرلەر، ئېگىز چوققىلىق تاغلار، قېلىن ئورمان - چاتقاللار تېخى كۆپ. شۇڭا ئۇلار رۇس يېرلىرىدە قىرىلىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. ئاددىي - نادان ئادەملەر ئاچچىقىغا پايلىماي ئەخمەقلىق قىلىپ سالىدۇ - سالىدىكى ئاشلىقنى، دۆڭە - دۆڭە ئوت - چۆپلەرنى... ئۆرتەپ كۆيدۈرمەكتە... ساقلاپ، سەن ئۆزۈڭ رۇسقۇ، ئېيتقىنا، ئۇلار نېمىشقا بۇنداق قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن موڭغۇل خانى باتۇ-خانغا ئىتائەت قىلغىنى ياخشى ئەمەسمۇ! — دېدى ئۇ بىر چەتتە ئولتۇرغان قۇلى ساقلاپقا قاراپ.

ئىشىك تۆۋىدىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان يادائىغۇ قۇل ئۈيغۇلۇق ئادەملەردەك پەس ئاھانىدا:

— مېنىڭ بۇ يەرلەردىن ئايرىلغىنىمغا قىرىق يىل بولدى. سۈزدال دېھقانلىرىنىڭ ھازىر نېمە ئويلاپ، نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى، مەن نەدىن بىلەي. سېنىڭ كەينىڭدە تەمتىرەپ يۈرۈپ پۈتۈن دۇنيانى كېزىپ چىقتىم. مەندە ئەل - يۇرت بىلەن ئالاقە دېگەن

---

① ھايۋانلارنىڭ بۇرۇنقى ئەجداتلىرى.

گەن نەدە بولسۇن، قازان - قومۇچتىن باشقىسىنى بىلمەيمەن. ئۆمۈر بويى سۇدا ھۆل پەش، كۆلدە كۆمەچ بېلۇپ يۈرگىنىم - يۈرگەن، — دېدى ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ.

— ساقلاپ، سەن دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىمۇ ئۇنۇتقان ئوخشايسەن! ئۇنداق قىلىشىڭ توغرا ئەمەس. سەن ئۆزۈڭنىڭ خوجىڭغا يۈز بەرگەن ھەممە ئىشلارنى قالدۇرماي مەلۇم قىلىپ تۇرۇشۇڭ كېرەك! — دېدى سۇبىتاي قۇلىغا.

ئاندىن كېيىن سۇبىتاي پۇتلىرىنى يىغىپ، بۇيرۇق ئاھاڭىدا جاۋۇلداپ سۆزلەپ كەتتى:

— نۆكەرلەر ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇرۇۋاتامدۇ - يېقىمۇ؟ مۇكدەپ ئۇخلاپ قالغانلىرى بارمۇ - يېقىمۇ؟ مانا مۇشۇلارنى قاراپ تەكشۈرگىنىدە، مېنىڭ يېنىمغا كېچىكمەي تېز قايتىپ كەل! — دېدى.

— مۇشۇنداق قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇراتتىم! تۈن - كېچىلەردىمۇ ئارام بەرمەيدۇ! — دېدى ساقلاپ ۋە غۇدۇڭشىغان پېتى چىقىپ كەتتى.

سۇبىتاي ئۇيقۇسى كەلگەندەك بولۇپ كۆزىنى يۇمۇۋېدى، بىردەمدىلا بېشى قېيىپ، ئاغزى ئېچىلىپ ئۇيقۇغا كەتتى. ئاشۇ پېتى ئۇخلاۋېتىپ ئۇ بىر چۈش كۆردى. چۈشىدە كۆپكۆك كۆكىرىپ تۇرغان پايانسىز بىر دالادا تۇرغىدەك. شامالدا يەلپۈنگەن ئېگىز سېرىق گۈللەر گويا ئۇنىڭغا باش قويۇۋاتقاندەك كۆرۈنگىدەك، قىزىرىپ پېتىۋاتقان كۈن ئۇپۇق سىزىقىنى بويلاپ كۆپكۆك دۆڭ ئۈستىدىن نېرىغا سىلجىپ كېتىپ بارغۇدەك. بىردەمدە قاش قارىيىپ تۈن پەردىسى تارتىلغاندەك بېلۇپتۇ - دە، ئايدالادا كېتىپ بارغان بىر كىشىنىڭ ئۈستىدىن قاڭقىپ ئۆتۈپ، ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىپتۇ.

شۇ چاغدا بىرى سۇبىتايىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ: «كۈن،

ياتقۇچە ئېلىگىگە يېتىۋال!» دېگەندەك بولۇپتۇ. ئۇ پېتىپ كېتىپ بارغان قۇياشنى‌تۇتۇپ توختىتىۋالماقچى بولغاندەك قولىنى سوزغانىكەن، بىردەمدىلا قولىدا ئوزۇن نەيزە پەيدا بولۇپ قاپتۇ. قارىسا نەيزىنىڭ ئۇچىدا قۇياش ئىلىقلىق تۇرغۇدەك. يەنە بىر قارىسا ئىلىۋالغىنى قۇياش ئەمەس، بەلكى رەزان قومىدانى كافانىڭ قانغا بويالغان بېشى بولۇپ قاپتۇدەك. كافا يارىدار بولغانلىقتىن قېرىلغا چۈشۈپ قالغان، بىراق شۇنداىمۇ ئۇ بوي بەرمەي قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. شۇ چاغدا ئاتاقلىق توغرىل پالۋان كېلىپ، رۇسلارنىڭ بۇ قېرى قومىدانىنىڭ بېشىنى بىراقلا كېسىپ تاشلىغانىدى... ئەمدىلىكتە ئۇ باش كۆزىنى ئېچىپ زاكىلىق قىلىپ كۈلگىنىدەك ۋە كۆزىنى قىسىپ تۇرۇپ: «تېز بول! بولمىسا سېنىڭ بۇ بۇلاڭچى، قانخور لەشكەرلىرىڭ قېلىن قارىغا پېتىپ تۈگىشىدۇ!» دېگۈدەك...

تۈيۇقسىز ئېچىلغان ئىشىكنىڭ غارت قىلغان ئاۋازى ئۇنى ئۇيقۇدىن ئويغىتىۋەتتى. شامدان پۇلاڭلاپ ئۆيۈ ئىچىدىكى نەرسىلەرنىڭ شولىسى تورۇستا ئالاڭ - بۇلاڭ كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ھۇجرىغا ئۈستىبېشى قار بولۇپ كەتكەن، ئېگىز، گەۋدىلىك بىر موڭغۇل نۆكەر يول تۆپىسىدىكى ئورۇندۇقلارغا پۈتلىشىپ ئالدىراپ كىرىپ كەلدى. ئۇ تېرە تۇمىقىنى چۆكۈرۈپ كىيىپ ئۇنىڭ بېغىنى مەھكەم باغلىۋالغانىدى. ئۇنىڭ پەقەت چوقچەيىپ تۇرغان بۇرنى بىلەن ئاران ئەيۋەشكە كېلىپ تېترەپ تۇرغان ئېگىكىلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇرنىنىڭ ئۇچى بولسا ئۈششۈپ قارىداپ كەتكەنىدى.

— ئەمرىگە قوللۇق، تەقسىر!

— سۆزلە! — دېدى قوماندان پەس ئاۋازدا.

— رۇسلارنىڭ ھېلىقى بىر باخشىسى، سۇبىتاي، — دېدى ھېلىقى نۆكەر، — بۇ يەرگە كىرىمەن دەپ دېۋەيلەپ تۇرۇ-

ۋالغاندى. يۇزبېشى ئەرەپشاھ ئۇنى سېنىڭغا باشلاپ ئاپار، دەپ ماڭا بۇيرۇق قىلدى.

— ئۇ باخشىنىڭ ئۆزى قېنى؟

— مانا مۇشۇ يەردە، مېنىڭ ئارقامدا تۇرىدۇ! — موڭغۇل شۇنداق دەپ بىر تەرەپكە ئۆتكەندى. ئۇنىڭ كەينىدە ئۇستىبېشى قار بولۇپ كەتكەن، بىر قولىدا ئۇزۇن ھاسا تۇتۇۋالغان، دۇمبىسىدە خۇرجۇننى بار. بىر قارا موناخ پەيدا بولدى. ئۇ بېشىدىكى قارا پاپىقىنى كۆزىگە چۈشۈرۈپ كېيىۋالغاندى.

سۇبتاي مونا خقا بىر پەس چەكچىيىپ قاراپ تۇردى. مونا خ بېشىدىكى پاپىقىنى ئېلىۋىدى، ئۇنىڭ ئاپئاق چاچلىرى بىلەن ئۇزۇن قارا ساقاللىرى سۇبتايغا تونۇشتەكلا كۆرۈندى. مونا خ تاتارچە:

— ئاڭلا سۇبتاي باھادىر، ئىنتايىن مۇھىم خەۋەر ئېلىپ كەلدىم! — دېدى.

— سەن بىرئاز چىقىپ تۇرغىن. ئىشىكە قارا، كېيىن ئۆزۈم چاقىرارمەن! — قوماندان ھېلىقى نۆكەرنى سىرتقا چىقىرىۋەتتى.

موڭغۇل پۇتىدىكى يوغان ئۆتۈكى بىلەن توروك - تۇروك قېلىپ سىرتقا چىقىپ كەتتى. ئىشىك يېپىلىشى بىلەن مۇناخ ئالاق - جالاق قاراپ قويدى - دە، سىرتقى كىيىملىرىنى يېشىپ تاشلاپ، سۇبتاينىڭ قېشىغا بېرىپ ئولتۇردى.

— مەن مۇناخلاردەك ياسىنىۋېلىپ، ئەل ئارىلاپ ئاددىي پۇقرالار ئۈچۈن دۇئا ئوقۇپ يۈرۈۋەردىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قېرىلۇمنى سۆيۈپ، ماڭا ئىقتىدا قىلىپ بېرىدى.

— سۆزلەۋە، كىنەز گىلىپ!

— ئۇچرىغان ئادەمنىڭ ھەممىسىدىن ئۇلۇغ كىنەز گېيۈرگى

ۋىسىۋالودوۋىچىلىك قەيەردە ئىكەنلىكىنى سوراشتۇرۇۋەردىم. گە-
شىلەر مېنىڭ سوئاللىرىمغا: «كىنەز گېنېرگى ۋىسىۋالودوۋىچ
قەيەردىكىن؟ لەشكەرلىرىنى قەيەرگە تېپلاۋاتىدىكىن؟» دەپ
قايتۇرۇپ سېئال سوراش بىلەن جاۋاب بېرەتتى.
بارغانلا يەردە قورال تۇتالىغۇدەك ماغدۇرى
بار جىمى ئادەمنىڭ ئىتتىك نەيزىلىرىنى ئۇچلاپ، پالتىلىرىنى
بىلەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. كۆپچىلىكىنىڭ ھەممىسى قوزغىلىپ
ئاتلىقى ـ ئاتلىق، پىيادىسى ـ پىيادە شىمالغا قاراپ يۈرۈش
قىلماقتا ئىكەن. شۇڭا مەنمۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ شۇ تەرەپكە
ماڭدىم، يول بويى بەزىدە ئورنى بېلۇپ قالسا چاناغا چۈشۈپ
ماڭدىم، ئات ـ ئۇلاغ تېپىلمىغاندا پىيادە بېلىسمۇ مېڭىۋەردىم.

ـــ سۆزلەۋە، كىنەز گىلىپ، سۆزلەۋە!

ـــ بەزى ئاغزىدىن نېنى چۈشۈپ قالىدىغان ھاماقەتلەر مېنى
چانىلىرىغا سېلىۋېلىپ، خېلى يەرلەرگىچە ئاپىرىپ قويغانمۇ
بېلىدى، ئۇلار يەنە «بىز ئۇچۇن دۇنيا قىل، غەلىبە قازىنىشىمىزنى
ئاسانلاشتۇر» دېيىشىپمۇ قويمىدۇ تېخى.

ـــ قانداق بېرىپ، قانداق كەلگەنلىكىڭ، كىمنىڭ نېمە
دېگەنلىكى بىلەن مېنىڭ كارىم يوق. بۇ ھەقتە سۆزلىگەنلىرىڭ
مۇ يېتەر! ئۇلارنى قويۇپ تۇرۇپ زادى گېنېرگى كىنەز نەدە؟
شۇنى دېگىنە! ـــ دېدى سۇبىتاي.

ـــ يالغۇز ئاياغ چىغىر يوللار بىلەن مېڭىپ، نۇرغۇنلى-
غان قېلىن ئورمانلاردىن ئۆتتۈم...

ـــ قەيەردە؟ نەگە ئۆتتىڭ؟

ـــ مولاگا دەريانى بويلاپ مېڭىۋەردىم.

ـــ مولاگا دەمسەن؟ ئۇ مولاگاڭ قەيەردە؟

ـــ شىمال تەرەپتە... مۇھىم خەۋەر ئېلىپ كېلىنىم
ئۇچۇن بىر قاپچۇق ئالتۇن بېرىمەن، دەپ ۋەدە بەرگەن ئىدىڭغۇ؟

— مۇھىم خەۋىرىڭنى تېخى ئاڭلىغىنىم يوق. سەن تېخىچىلا يول يۈرگەنلىكىڭ تۇغرىسىدىكى گەپتە ئايلىنىپ يۈرۈۋاتسەن، تېخىچىلا ئالغا قاراپ كېتىۋاتسەن، كېتىپ بارىسەن، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى تۇغرىسىدا ھېچنەرسە بىلەلمىدىم.

كىنەز گىلىپ سۆزىنى تۇختىتىپ، قۇماندانىنىڭ سۇر رەڭ سۇلغۇن يۈزىگە خۇدۇكسىنىپ قاراپ قويدى ۋە بارماقلىرىنى ئۇۋۇلاپ قۇماندانىنىڭ ۋەدە بۇيىچە بەرمەكچى بولغان ئالتۇنىنى كۆتۈپ ئولتۇردى.

— ئۆزۈمنىڭ قان - قېرىنداشلىرىمغا قارشى چىقىپ، مەڭگۈ كەچۈرۈلمەس گۇناھقا پاتتىم، ئۇ دۇنياغا بارغاندا مەلئۇنلار مېنى نەيزىگە سانجىپ ئوتتا كاۋاپ قىلىدۇ، — دېدى ئۇ خۇرسىنىپ.

— ئۇنداقتا بەكمۇ ياخشى ئىش قىلىدىكەن! ساڭا لازىممۇ شۇ، ئۆز ئۇۋالىڭ ئۆزۈڭگە!

— مەن سېنىڭ بېرىمەن دېگەن ئالتۇنلىرىڭنى كۆتۈپ ئولتۇرۇۋاتمەن.

— بېرىمەن، نۇرغۇن بېرىمەن. بىراق كۆرگەن - بىلگەنلىرىڭنى تولۇق چۈشۈرۈپ قويماي ئېيتىپ بېرىشىڭ كېرەك.

— مولاگا دەيارسى ئىدىلغا قويۇلدۇ. مۇلاگانىڭ ئۆزىگە بۇلسا ست دېگەن بىر كىچىك دەريا قوشۇلىدۇ. ئاشۇ ست دېگەن دەريانىڭ بويىدا بۆرۈنسىكى دېگەن يېزا بار. بۇ يېزىدا كۈنا بىر چېركاۋ بولۇپ، كىنەز گېئورگى ۋىسېۋولودوۋىچ ھازىر ئاشۇ چېركاۋنىڭ يېنىدىكى پوپنىڭ ئۆيىدە تۇرىدۇ. ئۇ لەشكەرلەرنى شۇ يەرگە توپلىماقتا.

سۆبىتاي يېنىدا ئولتۇرغان گىلىپنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرىنى تۇتۇپ بەرگىنىگە ھەيران بولۇپ، پارقىراپ ق'راپلا قالدى. بىرئازدىن كېيىن، سول قولىنى قويۇنىغا تىقىپ كونا تېرە قاپ

چۇقنى سۇغۇرۇۋالدى. قاپچۇقنىڭ ئاغزى ئالا يېپەك يىپ بىلەن مەھكەم باغلانغانىدى.

— مانا بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچ يۈز تەڭگە ئالتۇن بار. بۇنىڭ يېرىمىنى ھازىر ئالىسەن، قالغىنىنى بولسا، ھېلىقى ئۆزۈڭ ئېيتقان سىت دەريا‌سىغا بارغاندىن كېيىن ئالىسەن. سەن بىزگە يول باشلاپ ماڭىسەن. ئەگەر بۇ ئېيتقانلىرىڭنىڭ ھەممىسى يالغان بولۇپ چىقسا، سىت دەريا‌سىنىڭ بويىدا سېنى ئارىغا سانجىپ كاۋاپ قىلىمىز، مېنىڭ موڭغۇللىرىم سېنى تىرىك پېتىچە ئوتقا تاشلاپ، مايغا ئوخشاش پىژىلدىتىدۇ...

كىنەز گىلىپ سۇبىتاي بەرگەن ئالتۇنغا قانائەت قىلمايۋۇدۇقلاپ تۇرۇپ:

— بۇ بەكمۇ ئازغۇ! — دېدى ئاستا پىچىرلاپ.

— ئاز كۆرسەڭ ئالماي قوي! — دېدى سۇبىتاي ۋە بىر قولى ۋە چىشى بىلەن قاپچۇقنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئالتۇن تەڭگىلەرنىڭ يېرىمىنى سانىمايلا ئالدىغا تۆكتى، ئاندىن يەنە بىر ئوش ئالتۇننى ئېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇپ كىنەزگە سۇندى. كىنەز ئىككى قولىنى ئېچىپ ئۇنىڭغا قاراپ تۇردى.

— بۇ ئالتۇنلارنى مەن كۆزلىگەن مەقسىتىمگە يېتىش ئۈچۈن خىراجەت قىلىشقىلا ئالىمەن، — دېدى ئۇ، — خوش، سۇبىتاي باھادىر، يۈرۈشلەر ئاخىرلاشقاندا سەن مېنىڭ رەزىل، سۇزدال ۋە باشقا يەرلەرگە ئۇلۇغ كىنەز بولۇشۇمغا يارىدىم قىلالامسەن؟ مەن ئەنە شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈنلا، ئەشەددىي دۈشمىنىم ۋىلادىمىر كىنەزى گېيۇرگىگە قارشى ھەمكارلىشىۋاتىمەنغۇ!

— بەش كۈن ئاۋۋال ھۆددە قىلغانىڭ نېمە پايدىسى؟ ئاۋۋال دۈشمەننى يوقىتايلى، ئاندىن كېيىن قاراپ باقارمىز،

ئەتىمۇ كۈن بارغۇ، ئالدىراپ نېمە قىلىمىز.

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە بىرىنىڭ تۈيۈقسىز ۋارقىراپ ئىشىك ئۈرۈشى ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى بۇزۇۋەتتى

«قارا، قارا! سۇبىتاي باھادىر، قارا!» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. بۇنى ئاڭلىغان مۇناخ ئالتۇن - تەڭگىلەرنى ئالمان - تالمان قوينىغا تىقىۋەتتى. سۇبىتاي باھادىر ئورنىدىن تۇرۇپ بىرىپ ئىشىكنىڭ ياغاچ تاقىقىنى ئىتتەرگەندى، ھوجرىغا قارا يېپەك ياغلىق ئارتقان خىتاي ئايال يى لىيەنخې جاۋۇلدىغان ھالدا يۈگۈرۈپ كىرىپ كەلدى. ئۇ قوماندانىنىڭ ئالدىدا بىر تىزىنى پۈكۈپ ئولتۇردى - دە، ئۇنىڭ چاپىنىنىڭ پېشىغا ئېسىلىپ تۇرۇپ ھۆركىرەپ يىغلاشقا باشلىدى. قۇماندان يى لىيەنخېنى نېرى ئىتتىرىۋېتىپ، ئالدى بىلەن مۇناخنى ئۆيدىن چىقىرىۋەتتى، ئاندىن ئالدىرىماي بىرىپ ئىشىكنى يېپىپ قايتىپ كەلدى.

— ۋاي، شور پېشانەم! ئەمدى بالانىڭ چوڭىغا قالدۇق!— دەيتتى خىتاي ئايال ئۆپكىدەپ يىغلاپ، — ھېلىقى كۆيۈپ كۈل بولۇپ كەتكۈر رۇس خۇداسىنىڭ ئۆيىدە باخشىلار جاھانگىرنىڭ زەھەر بىرىپ ئۆلگۈدەك مەست قىلىپ قويۇپتۇ. ھازىر ئۇ ھوش - كالىلىسىنى يوقىتىپ، قۇتۇرغان ئادەمدەك ھەممىنى ۋەيران قىلىۋاتىدۇ. نېمە قىلىپ، نېمە قويغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. قولىغا قىلىچ ئېلىپ ئەتراپتا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ، كۆزىگە كۆرۈنگەنىنىڭ ھەممىسىنى ئۇرۇپ سوقۇپ، رۇس خۇدالىرىنىڭ سۈرەتلىرىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ قېيما - چېيما قىلماقتا. قولىغا چىققان نەرسىنىڭ ھەممىسىنى تامغا ئۇرۇپ پەچەق - پەچەق قىلىۋاتىدۇ.

— بۇ ئىشلار بىلەن مېنىڭ كارىم يوق!— دېدى سۇبىتاي باھادىر پىسەنت قىلماي، — مەن جاھانگىرنىڭ ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسىمەن، ئۆز ئۆيىدىكى ئىشلارغا كەلسەك،

نېمە قىلمەن دېسە، ئۇنىڭ ئىختىيارى.

يى لىيەنخې سۈبىتايىنىڭ پېشىغا ئېسىلىۋېلىپ ھۆكۈرەپ يىغلاۋەردى. سۈبىتاي باھادىر ئايالنىڭ دەسمالىدەك كۆكىرىپ كەتكەن نازۇك يۈزىگە، توشقانىنىڭ چىشىدەك ھىڭگاراپ تۇرغان بىر جۈپ ئۇدۇل چىشىغا قاراپ تۇراتتى.

— نېمىشقا يىغلايسەن؟ رۇس خۇدالىرىغا ئېچىنىڭ ئاغرىۋاتامدۇ - يە. ئۇلارنىڭ سائىا نېمە كېرىكى؟

— ئۇنىڭ قىلمىغىنى قالمىدى. بۇزمىغىنى قالمىدى، سارائىلىقى تۇتۇپ بىكاردىن بىكار كىچىككىنە يۇلتۇز خېنىمنىڭ قول - پۇتىنى باغلىتىۋەتتى.

— ئۇنداق قىلىشقا ھەققى بار. ئېرى خوتۇنىنى نېمە قىلىمەن دېسە قىلالايدۇ. ئۇنىڭغا ھېچكىم ئارىلاشماسلىقى كېرەك.

— سۆيۈملۈك خانىش خېنىم بىلەن ئىشىك ئالدىدا كۆزەتتە تۇرغان ھېلىقى ياش يىگىتنى قوشۇپ باغلىتىپ... ئىككىسىنى باغقا ئاپىرىپ قارغا تاشلاتقۇزدى. ئۇ يەردە ئادەم يەيدىغان ئاچكۆز ئىتلار ناھايىتى كۆپ. بىرەمدىن كېيىن جاھانگىرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بەكى باخشى ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرى كېلىپ يۇلتۇز خانىش بىلەن ھېلىقى ياش نۆكەرنى بوغۇپ ئۆلتۈرمەكچى.

— بۇ ئىشلارنىڭمۇ ماڭا ئالاقىسى يوق. مەن ئۇرۇش قىلىشنىلا بىلىمەن. جاھانگىرنىڭ ئايالىرىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ باخشىلىرى ۋە خىتاي قوللىرى خوجايىن. جاھانگىرنىڭ ئايالىنى نېمە قىلىمەن دېسە، ئۇلارنىڭ ئىختىيارى.

— غالىب قوماندانىم، جاھانگىر سېنىڭدىن باشقا ھېچكىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايدۇ، يۇلتۇز خېنىمنى بۇ بالادىن قۇتۇلدۇرۇۋال! قەسەم ئىچمەنكى، ئۇنىڭدا ھېچقانداق گۇناھ يوق. چۈنكى ھېلىقى نۆكەر ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئاكىسى.

— سەن قارا خوتۇن مېنىڭ يېنىمغا بىكارلا كەپسەن!

ئۇنىڭدىن كۆرە باتۇخانىنىڭ يۇرۇشلىرىنى كىتاب قىلىپ يېزىۋاتقان تارىخچى ھاجى رەھمىنى ئىزدەپ تاپسىڭ بولىتىكەن. ئۇ جاھانگىرنىڭ ئۇستازى، جاھانگىر ئۇنى بەكمۇ ھۆرمەت قىلىدۇ، ھاجى رەھىم ئۇنىڭغا سەگىتىدىغان دورا بېرەتتى ـ دە، جاھانگىرنىڭ مەستلىكى يېشىلىپ، ياش تۇقالنىڭ جىنايىتىنى كەچۈرۈم قىلاتتى.

ـــ بۇنداق تۇن قاراڭغۇسىدا مېنى نەگە بار دەيسەن! ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدەمدە بىر كۆزەتچى، ئۇلار مېنى قويۇپ بېرەرمۇ! بۇ كېچىدە ھاجى رەھمىنى ئەدىنمۇ ئىزدەپ تاپىمەن! باخشىلار بۇگۈن مېنىڭ كىچىككىنە خانزادەمنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋەتسە، ئەتىلىككە ئۇنى تىرىلدۈرۈش ھەرقانداق دورىگەر ياكى تېۋىپنىڭ قولىدىن كەلمەس!

خىتاي ئايال شۇنداق دېدى ـ دە، پولغا ئۆزىنى ئېتىپ بېشىنى يەرگە ئۇرۇپ، ھۆكۈرەپ يىغلاشقا باشلىدى. سۇبىستاي پۇتىنىڭ ئۇچىي بىلەن مېڭىپ، ئايالنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كۆزەتچى نۆكەرنى چاقىرىۋالدى ۋە ئۇنىڭغا:

ـــ تېز يۈگۈرۈپ بېرىپ جاھانكەشتىنى چاقىرىپ كەل!ـــ دەپ بۇيرۇدى.

ـــ ئەمرىڭگە قۇللۇق، تەقسىر! ـــ دېدى نۆكەر ۋە قورال ـ ياراقلىرىنى جالدۇر ـ جۇلدۇر قىلغان پېتى يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

ئالتىنچى باب

مونا ستىرىنىڭ بېغىدا

ئېلىپتەك ئىنچىكە چىققان ئاينىڭ غۇۋا يورۇقىدا مونا ستىرىنىڭ يېنىدىكى قار بىلەن قاپلانغان دەرەخلەر ئەتراپىنغا شولا چۈشۈرۈپ ئۇيقۇغا كەتكەندەك جىمجىت تۇراتتى.

ئەگرى - بۇگرى پۇتاقلىرى ھەر تەرەپكە يېيىلغان، سۇ-
ئۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاچا بىلەن تىرەپ قويۇلغان چوڭ
ئالما دەرىخىنىڭ تۈۋىدە نەيزىسىگە تايىنىپ بىر مۆڭگۈل
نۆكىرى تۇراتتى. ئۇ تىزىغىچە قار كەچكەن ھالدا ئالدىدىكى
بىر - بىرىگە قوشۇپ باغلىۋېتىلگەن ئىككى ئادەمگە ھاڭ - تاڭ
بولۇپ قاراپ تۇراتتى. باغلانغانلارنىڭ بىرى، ساۋۇت كىيگەن
لەشكەر، يەنە بىرى يېپەك كۆڭلەكلىرى ئالتۇندەك يالتىراپ
تۇرغان ياش جۈۋان ئىدى. ئۇلار ئىككىسىنىڭ دۈمبىسىنى
بىر - بىرىگە چاپلاپ قىل ئارقان بىلەن چىرماپ باغلىۋەتكە-
نىدى. لەشكەر يالاڭباش بولۇپ، ئۇزۇن قارا چېچى يەلكىسىدە
يەلپۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ چاغلاردا مۇنداق ئۇزۇن چاچ پەقەت
قىپچاقلارغىلا خاس ئىدى. لەشكەر ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى دەپ
غۇدۇڭشىسا، ئايال ئۇنىڭغا ئارىلاپ - ئارىلاپ ئىڭراپ قويۇشى
بىلەن جاۋاب قايتۇراتتى. نۆكەر ئۇلارنىڭ پىچىرلىشىپ سۆز-
لەشكەن سۆزلىرىدىن ھېچنېمىنى چۈشىنەلمىدى. بىراق شۇنداق
تىمۇ ئۇلارنىڭ سۆزلەشمەسلىكىگە ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەندەك
نەيزىسى بىلەن يەرنى تۇرتۇپ - تۇرتۇپ قويياتتى.

— سېنى ئاكام ئىدى، دەي. شۇنداق دېسەم بىزنى بۆشە-
تىپ قويۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە جاھانگىر ساڭا قانچىلىك
تىلىسەك، شۇنچىلىك ئالتۇن بېرىدۇ، مىنىشكە ئات بېرىدۇ،
ئۇچاڭغا تون كىيگۈزىدۇ...— دېدى يۇلتۇز يىگىتكە.

— مېنىڭ ساڭا پەقەت ئاكا بولۇش بىلەنلا بولدى
قىلغۇم كەلمەيدۇ. مۇشۇ تۇرقىدا سېنىڭ قېشىڭدا جان بە-
رسەممۇ مەندە قىلچە ئارمان قالمايدۇ. مەن باتۇخانغا
سېنى ئۆزۈمنىڭ سۆيگەن يارىم ئىدى، دەيمەن.

— ياق سەن ئۇنداق دېمىگىن. بىز قانداقلا بولمىسۇن
بۇ بالادىن قۇتۇلۇپ ئامان - ئېسەن قېلىشىمىز كېرەك... شۇڭا

سەن مېنى قېرىنداشىم ئىدى، دەيدىغانلىقىڭ تۇغرىسىدا خۇدا ئالدىدا قەسەم بېرىسەن.

ئۇلارنىڭ سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ھامىقى مۇڭغۇل يىگىتى نەيزىسىنى كۆتۈرۈپ:

— ھەي! ئۇنىڭلارنى ئۆچۈرۈڭلار! جاھانگىر سالەرنى تىل بېرىكتۈرۈۋالمىسۇن دېگەنىدى! — دەپ ئۇلارنىڭ سۆزىنى توختىتىۋەتتى.

كۆزەتتە تۇرغان نۆكەر باغلاغلىق تۇرغان لەشكەرنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇ ئالدىنقى سەپتىكى باشلامچى يۈزلۈكىنىڭ ئادىمى ئىدى. ئۇ دائىم ياخشى ئات مىنىپ يۈرىدىغان، ھايت دېسە، ھۇيت دەپ دائىم تەييار تۇرىدىغان باتۇر يىگىت ئىدى. ئۇنى يۈز بېشى ئەرەپشاھنىڭ ئۆزىمۇ ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى.

«ماۋۇ كېلىشمەسلىكنى قارىمامدىغان! جاھانگىرنىڭ ياش ئايالىغا نېمىشقىمۇ كۆز تىكىپ، كۆڭۈل بېرىپ يۈرگەن بۇل غەيدى؟... جاھانگىر ئەمدى ئۇنى بوش قويامدۇ، جازاغا تارتىپ جېنىنى ئالمىسىلا بولاتتىغۇ!» دەيتتى كۆزەتتە تۇرغان نۆكەر ئىچىدە.

باغ ئىچىدىكى يۈزىسىلىق دەرەخلەر ئارىسىدىن مۇنار شەرىنىڭ ئېشەكتەك يوغان بىر توپ ئىتى چىقىپ ئۇلارغا ئېتىلىپ كەلدى. ئالدىدا كەلگەن ئىتلار قار ئۈستىدە باغلاقلىق ياتقان يۇلتۇز بىلەن يىگىتنىڭ قېشىغا يېقىنراق كېلىپ، ئۇلارنى ئۆز ئۇلۇشىدىكى يەمتۈك قاتارىدا كۆرۈپ، ئاغزىدىن شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ ئاچكۆزلۈك بىلەن قاراپ تۇردى. ئۇلار شۇ تۇرقىدا بىر سەكرەپ بېرىپ بېسۋالمىغانىدەكلا كۆرۈنەتتى. ئىتلاردىن بىرى ھېچنېمىدىن ھېيىقماي ئۇلارنىڭ يېنىغا باردى، بۇنى كۆرگەن نۆكەر نەيزىسىنى بىر ئېتىۋىدى، نەيزە بارغان پېتى

ئىتتىنىڭ دۇمبىسىگە سانجىلىپ قالدى. ئىت ئاچچىق كاڭشىپ، سانجىلغان نەيزىنى سۆرەپ قاچتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن باشقا ئىتلارمۇ تىپىرلاپ قېچىشقا باشلىدى. مۇڭغۇل يىگىت قېلىن كۈلتۈك قاردا سۈرۈلۈپ - يىقىلىپ يۈرۈپ، ئىتلارنىسى قوغلاپ باردى - دە، يەرده ياتقان نەيزىسىنى ئېلىپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلدى.

بىر چاغدا باغنىڭ ئالدى دەرۋازىسى تاراقلاپ ئېچىلىشقا باشلىدى. نۆكەر بۇرۇلۇپ قاراپ، دەرۋازىدىن كىرگەن بىر-نەچچە ئادەمنىڭ يالغۇز ئاياغ يول بىلەن بېرى كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. بايىقى ئىتلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا ھاۋشىغان پېتى ئېتىلىپ باردى.

كېلىۋاتقانلار ئىچىده سۇبىتاي باھادىر، ئەرەپشاھ، ھاجى رەھىم ۋە ئۈچ لەشكەر بار ئىدى. ھاجى رەھىم قولىدا يىپەك پىلىكلىك ماي شام كۆتۈرۈۋالغانىدى. ئۇ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئىتنىڭ مېڭىپ يۇلتۇزنىڭ يېنىغا باردى - دە، ئۇنىڭ ئازاب تارتقان سۇلغۇن يۈزىگە قولىدىكى شامنىڭ غۇۋا يورۇقىنى چۈشۈردى.

— بىر چاغلاردا سەن مېنىڭ باشپاھىم ئىدىڭ... ماڭا كۆپ قېتىم سۈت، ئىسسىق چەلپەك، نان ئەكىلىپ بېرىپ، بىچارە دەرۋىشنىڭ ھاياتىنىڭ داۋاملىشىشىغا سەۋەب بولغانىدىڭ! ئەمدىلىكتە رۇس يېرىده قېلىن قاردا ياتقىنىڭ نېمىسى، يۇلتۇز خېنىم؟ سەن بۇنداق يېتىمۇرسەك ھازىرلا ماۋۇ قۇتۇرغان ئاچكۆز ئىتلارغا يەم بولىسەنغۇ! تېزرەك كۆزۈڭنى ئاچ، تېزرەك ھۇشۇڭنى يىغ! — دېدى ئۇنىڭغا ھاجى رەھىم.

ھاجى رەھىم قولىدىكى شامنى قار ئۈستىگە قويۇپ، يىگىت بىلەن جۇۋانىنى قوشۇپ باغلىغان قىل ئارقانىنى يېشىش كە باشلىدى. تۇڭلاپ قېتىپ كەتكەن ئارقان تەسلىكته يېشىلدى.

ئۇ مۇزلاپ چالا ئۆلۈك هالەتتە ياتقان يۇلتۇزنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى. شۇ ئاردا ئەرەپشاھ كېلىپ ئۇنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان بۇلغۇن جۇۋا بىلەن ئوراپ قويدى. باغلاقتىن يېشىلگەن مىسىق ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، بىرئاز سەنتۈرۈلگەندەك بولدى ـ دە، سۇبىتاي باھادىرنىڭ يېنىغا باردى. سۇبىتاي بۇ ۋەقەدە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئادەمدەك كېرىلگەن پېتى مىدىر قىلماي تۇراتتى.

ـــ سەن ئۆزۈڭ كىمنىڭ بالىسىسەن؟ راستىڭنى ئېيتقىنا! ـــ دېدى ھاجى رەھىم مىسىققا.

ـــ ئەركىن چىققان شامالنىڭ بالىسىمەن! ـــ دەپ جاۋاب بەردى مىسىق.

ـــ ماۋۇ ئايال نېمەڭ بولىدۇ! ـــ دېدى ھاجى رەھىم، ـــ ئۇنى تونامسەن؟

مىسىق ئۇن ـ تىنسىز تۇرۇپ قالدى. شۇ پەيتتە ئىشىك ئېچىلىپ ئارقىسىدىن نازۇك بىر ئاۋاز ئاڭلاندى:

ـــ ئۇ مېنىڭ مىسىق دېگەن ئاكام بولىدۇ، بىز ئىككىمىز چىغاناق شەھىرىدە تۇرۇشلۇق نەزەركەزبرەك دېگەن بوۋاينىڭ بالىسى بولىمىز.

ـــ بۇلارنىڭ ئېيتقانلىرى پۈتۈنلەي توغرا. مەن بۇ ئىككىسىنى تونۇۋاتىمەن! ـــ دېدى ھاجى رەھىم ئۇنى قۇۋۇتلەپ.

ـــ بەس! ـــ دېدى بايات‌ىن بېرى ئۇندىمەي تۇرغان سۇبىتاي سۆزگە ئارىلىشىپ، ـــ ھاجى رەھىمنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ ھەممىسى توغرا. ئۇ يالغان ئېيتىشنى زادىلا بىلمەيدىغان ئادەم! كۆپچىلىكنىڭ ھەننۇاسى ئاشۇ قارا باخشىلارنىڭ ئۆيىدە ئەقىلىدىن ئادىشىپ سىراق بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ... لەشكەر مىسىق، سەن ماڭا (ئەركىن چىققان شامالدىن تۇغۇلغان) لەقىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسىتىشىڭ كېرەك. سەن ئالغا، ئەڭ مۇـ

شەققەتلىك چارلاشقا بېرىپ كېلىسەن... ھەي نۆكەرلەر، يۈل تۈز خېنىسمنى دەرھال كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ ئۆيگە يەتكۈزۈپ قويۇڭلار.

جاھانگىر ياتقان ھۇجرىدىن بىر خىل توۋلىغان، ئىنجىقلاپ يىغلىغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. نۆكەرلەر تامغا چاپلىشىۋېلىپ، ئۆيگە كىرىشكە پېتىنالماي تۇراتتى.

— ئۇ يەردە نېمە ئىش بولدى؟ — دەپ سورىدى سۇبىتاي باھادىر.

— جاھانگىر خۇددىنى يوقىتىپ ئالەمنى مالەم قىلىۋاتىدۇ، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان رۇس خۇدالىرىنىڭ سۈرەتلىرىنى چېپىپ، ۋەتۋېرىكىنى چىقىرىپ بولۇپ، ئۆزىگە ھاي بەرگەن خىزمەتچىلەردىن ئىككى ئادەمنى ئۆلتۈردى، ئەمدىلىكتە ھۆركىرەپ يىغلىماقتا.

— ھوي، مۇنۇ نېمە دەۋاتىدۇ، يىغلاۋاتىدۇ دەمدۇ؟

— ئاڭلىمايۋاتامسەن؟ تېخىچە ئاۋازىنى پەرق قىلالمىدىڭمۇ؟ سۇبىتاي ئىشىككە يېقىنلاپ بېرىپ، ئۆي ئىچىدە بىرىنىڭ بۆرىنىڭ ھۇۋلىغىنىدەك غەلىتە ھۆركىرىگەن تاۋۇشىنى ئاڭلىدى.

— كىرمە، ئۇ سېنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ!— دېيىشتى نۆكەرلەر چۈرقىرىشىپ.

شۇ ئارىدا ئەرەپشاھ يۈلتۇرنى قوشنا بۆلۈمگە كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ ئورۇنغا ياتقۇزۇپ قويدى. ئۇ يەردە يى لىيەنخې ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى ئالقىنى بىلەن سىيلاشقا ۋە ئۇۋلاشقا باشلىدى.

سۇبىتاي ئىشىك تۈۋىدە بىرئاز كۈتۈپ تۇرۇپ، باتۇخانىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى بىلەن تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىدى:

— نېمىدېگەن شۇملۇق بۇ - ھە! ھەي!... نېمىدېگەن ۋاپاسىزلىق. قارا نىيەتلىك بۇ - ھە! سۇيىقەستچىلەر، سىلەر يەنە باش كۆتۈرۈپ، مېنىڭ پېيىمگە چۈشۈپسىلەر - دە! يولۇمغا

كۈلدىلەك تۇرۇۋېلىپ، مېنى پۈتلىماقچى بولۇپسىلەر!- ھەي... مەن سىلەرگە ئۇلۇغ چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىمنى كۆرسىتىپ قويىمەن تېخى!... مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى تونۇپمۇ قالارسىلەر تېخى!...

سۇبىتاي باھادىر يەلكىسىنى قىسىپ ئېگىشكەن پېتى ئىشكنى ئېچىپ ھۇجرىغا كىرىپ كەتتى.

ئۇستەل ئاستىدىن ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ ئاياغلىرى سۇنايلىنىپ چىقىپ تۇراتتى، ئۇلاردىن ئاققان قان پولنى قىپقىزىل بويىۋەتكەنىدى. ئۇستەل ئۇستىدە بولسا، باتۇخان بەدەشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئەگرى قىلىچى ئالدىدا تۇراتتى. يۈزى كۆپ تەڭ ئىشىپ كەتكەن، كۆزلىرى قىپقىزىل قانغا تولغان بولۇپ، سۇبتاينى كۆرۈپ كۆزلىرىنى چەكچەيتكىنىچە تىكىلىپ تۇرۇپلا قالدى. سۇبىتايمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ خانغا بىر پەس قاراپ تۇردى - دە، ئۇنىڭ ھالىغا يەتكەنىدەك ئوچۇق چىراي بىلەن:

— نېمىشقا يىغلايسەن جاھانگىر؟ ساڭا نېمە بولدى؟— دېدى.

باتۇخان بىرىنى چېپىپ تاشلىماقچى بولۇپ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈردى - دە، بىر نېمە يادىغا يەتكەندەك ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن ئۇ شارتتىدە كەينىگە بۇرۇلۇپ، ۋىلاسىي ئەۋلىيا ھېنىڭ سۈرىتىگە ئالاھىدە قەھىر - غەزەپ بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ سۈرەتنى پارە - پارە قىلىپ تەرەپ - تەرەپكە ئۇچۇرۇۋەتتى.

— بۇ رۇس خۇداسىنى نېمە قىلمىدىڭ دەپ جازالاۋاتىسەن؟ — دېدى سۇبىتاي باھادىر ئادەتتىن تاشقىرى بىر خىل ئاتىلارچە كۆيۈمچانلىق ئاۋازى بىلەن.

— بۇ ئۇزۇن ساقاللىق خۇدا بەختسىز بىچارىلەرنى بالا - قازادىن قوغداپ قالىدۇ. مال - ۋارانلىرىنى ئامان ساقلايدۇ، دېيىشەتتى. بىراق ماڭا ئۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى تەگمىدى...

ئامدا ئېسىقلىق پېتى ماڭا چەكچىيىپ قاراپ تۇرغاندىن باشقا ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا مەن: يوقالسۇن رۇس خۇدالىرى، دەيمەن!

— بىراق ئۇنىڭ ساڭا ھېچبىر يامانلىقىمۇ تەگمىدىغۇ! ھېچكىم بالا - قازاغا ئۇچرىغىنى يوققۇ؟— دېدى سۇبىتاي.

— ھېچكىم ئۆلمىدى دېدىڭما؟ ھەي، سېنىڭمۇ ئاۋۇ ياتقان «دوستلىرىم» قاتاردا بولغۇڭ كېلىۋاتامدۇ. نېمە؟ ماڭا ئۇنداق ھارامتاماقلارنىڭ كېرىكى يوق! ماڭا ھالال خىزمەتچىلەرلا كېرەك. مەن قارا نىيەت سۈيقەستچىلەرنى قەتئىي كەچۈرمەيمەن، ئەنە، مېنىڭ بىلەن دوست بولىمەن دەپ يۈرگەنلەردىن ئىككىسىنىڭ ئاياغلىرى ئۈستەل تېگىدە سۇنايلىنىپ يېتىپتۇ! مەن ئۇلارنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەردىم. ئۇلار سىرتىمدىن مېنىڭ نامىمنى سېتىپ، مېنىڭ نامىمدىن ھوقۇق يۈرگۈزمەكچى بولۇپتۇ. ئۇلۇغ چىڭگىزخاننىڭ ئالدىدا ئۇلار بۇنداق قىلالايتتىمۇ؟ ھەي!... بۇ ئۆينىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدىن چىقىپ كەلگەن سۈيقەستچى قارا جىنلار كۆپچىلىكنىڭ بېشىنى ئايلانىدۇرۇپ، ئەقلىدىن ئازدۇرۇپ قويۇپتۇ - ھە!

سۇبىتاي چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەي، قىمىر قىلماي قاراپ تۇرۇۋېدى، باتۇخان ئۈستەلدىن سەكرەپ چۈشۈپ سۇبىتاينىڭ يېڭىدىن تۇتقان پېتى ئۇنى سۆرەشتۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى:

— يۈر! مەن ساڭا ماۋۇلارنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويايى! يۈر، مېنىڭ ئارقامدىن ئەگىشىپ ماڭ! ھاجى رەھمۇ بىز بىلەن بىللە بارسۇن. شام نەدە؟ شامنىمۇ ئېلىۋالسۇن!

باتۇخان شۇنداق دېدى - دە، ھەممىنىڭ ئالدىدا تېز - تېز قەدەم تاشلاپ مېڭىپ كەتتى، ئارقىدىن باشقىلار ئەگىشىپ كېتىپ باراتتى. ئۇ بارغان پېتى ئۈدۈل باقىقا قاراپ يول ئالدى.

— ئۇ يەردە ھېچكىم يوق! — دېدى سۇبىتاي.
— سەنمۇ مېنى ئالدىماقچى بولۇۋاتامسەن؟ — دېدى باتۇخان ۋە باراقسان يوغان ئالما دەرىخىنىڭ يېنىغا بېرىپ توختاپ ئەتراپقا سەپسالدى، ئاندىن بىر ئۇشقىتىپ قويدى-ده: «دىزە، دىزە» دەپ ئالغا قاراپ كېتىۋەردى. موڭغۇللار باغ-نىڭ كىچىك ئىشىكىدىن ئۆتۈپ، مۇناسىرنىڭ تىمتاس ھويلا-سىغا كىردى. ئۇ يەردە لاپاس ۋە ئات ئېغىللىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى.
— ھاجى رەھىم، يېرۇقۇكنى بۇياقتا ئەپكەلگىنە؟— دېدى باتۇخان. ئۇ يەردىكى قار ئۇستىدە پۇتلىرىنى دارداتىپ بىر قارا ئات ياتاتتى. يېنىغا ئادەم كەلگىنىنى تۇيغان ئات بېشىنى كۆتۈردى ۋە ئەقىللىق، بۇرتۇپ چىققان كۆزلىرى بىلەن باتۇخانغا تىكىلىپ قارىدى. بىراق بۇنىڭغا ئۇزاق چى-داشلىق بېرەلمەي بېشىنى قايتىدىن گۈپپىدە يەرگە قويدى. بىر ئازدىن كېيىن، ئات ئاياغلىرى بىلەن يەرتىلغاپ، قارلارنى توزىتىپ تىپىرلاشقا باشلىدى.
— بىرەرى ئېتىمنى سېھىرلەپ كەتكەن ئوخشايدۇ: بەل-كى جىن شۇنداق قىلغاندۇ ياكى رۇس باخشىلىرىدۇر ۋە ياكى ھېلىقى ماڭا «دوست» بولماقچى بولۇپ يۈرگەن نېمىلەرنىڭ بىرىدۇر! ئۇلار ماڭا ھەسەت قىلىپ، مۇشۇ ئات بىلەن كىنەر گېئورگىنى قوغلاپ يېتەلمىسۇن، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئەل - يۇرتىنى بېقىندۇرۇشقا چامى يەتمىسۇن، دېيىشكەندۇ! ھەي... بىچارە قارا تۇلپارىم، سېنىڭ جېنىڭنى مۇشۇنچىلا قىينىغان كىمدۇ - ھە، جانىۋارىم!
ئات خۇددى ئادەمگە ئوخشاش ئىنجىقلاپ، بويىنىنى سو-زۇپ تۇرۇپ بۆرىكىنى يالاشقا باشلىدى.
— ھاجى رەھىم، سەن ئۆزۈڭ ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنىڭمۇ

تىلىنى بىلەتتىڭغۇ، مېنىڭ تۇلپارىم بىلەن سۆزلىشىپ كۆرگىنە، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان كىم ئىكەن؟ شۇنى بىلىپ بەرگىنە!— دېدى خان.

ھاجى رەھىم قولىدىكى شامنى كۆتۈرۈپ، ئاتنىڭ ھېلىقى يالاۋاتقان يېرىگە قارىدى ھەمدە ئۇ يەرنى قولى بىلەن تۇتۇپ كۆرۈپ، ئىششىپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى ۋە سەشىقا باشلىدى.

— مۇنۇ يېرى كۈپتەك ئىششىپ كېتىپتۇ، قان ئارىلاش يىرىڭ ئېقىۋاتىدۇ. ئاتنىڭ قىينىلىپ ئۆلگەي دەپ قالغىنى مانا شۇنىڭدىن ئىكەن...— دېدى دەرۋىش ۋە ئاتنىڭ بۇرنىدىكى يارىغا سانجىلىپ تۇرغان بىر تال تۆمۈر پارچىسىنى سۇغۇرۇۋالدى.

— ئايالارنىڭ چاچ بىگىزىغۇ بۇ!— دېدى كەينىدە تۇرغانلاردىن بىرى جەزىم قىلىپ.

— ياق، بۇ ئايالارنىڭ چاچ بىگىزى ئەمەس!— دېدى سۆبىتاي باھادىر تۆمۈرنى قولىغا ئېلىپ، — ئايالار چاچ بىگىزى بىلەن ئۆز خوجىسىنىلا ئۆلتۈرىدۇ، ئۆلتۈرگەندىمۇ خوجىسى ئۇخلاپ ياتقاندىلا ئۆلتۈرەلەيدۇ. بىراق ھەرگىز ئۇنىڭ ئېتىغا تەگمەيدۇ. دېمەك، بۇ ئىشنى قىلغان چوقۇم يېقىن دوست - يارەنلىرىڭنىڭ بىرىدەك تۇرىدۇ. مەن ساڭا بىرنەچچە قېتىم بۇنداق خۇشامەتچى ئىتلارنى يېنىڭغا يولاتما، ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەرگىلا يېقىن بول، دەپ ئېيتقان ئىدىمغۇ... بۇ ئەسلى خەنجەرنىڭ بىر پارچىسى ئىكەن!

ئات تۇگۈلىنىپ ئاياغلىرىنى يەنە تىپىرلاتتى. باتۇخان ئاتنىڭ يېنىغا بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى.

— جانىۋار قارا ئېتىم، ئەمدى سەن خوجاڭ بىلەن بىرگە دۇشمەننىڭ ئوت ئىچىدىكى شەھەرلىرىگە كىرەلمەيدىغان بولدۇڭ... سەن ماڭا ھالال خىزمەت قىلغانىدىڭ، بىراق ئۆمرىڭ بەكمۇ قىسقا بولدى.

باتۇخان ھۆركىرىگەن پېتى ئورلىدىن ئوقچۇپ تۇردى ـ دەم بافىنىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن ئۆينىڭ ئىشىكىگە قاراپ يۈگۈرۈپ كەتتى، يېنىدىكى ھەمراھلىرىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى. باتۇخان ئۆز ھۇجرىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توختىدى ـ دە، بىرىنى ئىزدىگەندەك كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ئۇيان ـ بۇيان قاراشقا باشلىدى ۋە ھۇجرىغا كىرىپ لىپمۇ لىپ شاراب قويۇلغان تاش كۇپىنى چېقىپ، سۇبىتايغا قاراپ تۇرۇپلا قالدى.

ـــ ماۋۇ قوشنا ئۆيدە كىم بار؟ ـــ دېدى ئۇ بىردەمدىن كېيىن.

ـــ ئۆزۈڭ كىرىپ قاراپ باق! ـــ دەپ سوغۇقلا جاۋاب بەردى سۇبىتاي.

باتۇخان قولىدىكى كۇپىنى كۆتۈرگەن پېتى قوشنا ھۇجرىغا كىرىپ، مايشامنىڭ غۇۋا يورۇقى چۈشۈپ تۇرغان ئورۇندا ياتقان يۇلتۇز خانىمنى كۆردى. يۇلتۇز يېنىغا كەلگەن باتۇخانغا قايغۇلۇق نەزەر بىلەن بىر قاراپ قويدى ـ دە، بۇل ھۇن جۇۋىسىنى بېشىغا پۈركەپ ئۇن چىقارماي يېتىۋالدى.

ـــ تېنى ساقمۇ؟ ـــ دەپ سوردى باتۇخان خانىشىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان كۆتكۈچى ئايالدىن.

ـــ يۇلتۇز خانىشىنىڭ تېنى ساق، ھېچكىمدىن رەنجىشمۇ يوق! ـــ دېدى كۆتكۈچى ئايال يى لىيەنخې.

باتۇخان سۇبىتايغا بۇرۇلۇپ قارىدى ـ دە:

ـــ بۇ سېنىڭ قىلغان ئىشىڭغۇ دەيمەن. ئۇنى ئۆزۈڭ قۇتقۇزۇپ قالغان ئوخشايسەن ـ ھە! ـــ دېدى.

ـــ ھەئە مەن.

ـــ مېنى پەقەت سەزلا چۈشىنىسەن... سەن مېنىڭ سادىق خىزمەتچىمسەن! مەن ئۇنى ئۆلتۈر دەپ ھېچكىمگە بۇيرۇق قىلمىغانىدىم. بۇ ئىشلارنى قىلغان مېنىڭ ھېلىقى «يېقىن دوست

لىرىم» ئوخشايدۇ... — باتۇخان شۇنداق دېدى - دە، قولىدىكى كۆپىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭدىكى شارابنى غۇرتلىدىتىپ يۇتۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاققان شاراب كۆكسىگە شۇرقىراپ قۇيۇلاتتى. ئاندىن كېيىن باتۇخان سەنتۈرۈلۈپ بېرىپ پولغا يىقىلدى - دە، سۇنايلىنىپ ياتتى. سۇبتاي باھادىر ئۇنىڭ قولىدىكى كۆپىنى ئاۋايلاپ ئاجرىتىۋالدى ۋە پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

— تاڭ ئېتىشى بىلەن يولغا چىقىمىز، — دېدى سۇبتاي باھادىر كۆتۈپ تۇرغان نۆكەرلىرىگە، — باردىغان يېرىمىز يىراق، تېز يۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ، تولۇق تەييارلىق قىلىڭلار! يول باشلىغۇچىلارنى چاقىر، دەپ بۇيرۇق قىلغانىدىم. ئۇلار قېنى؟

— ئۇلار سېنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ، غالىب قوماندا، — دېيىشتى نۆكەرلەر.

يەتتىنچى باب

باتۇخانىنىڭ چۈشى

موڭغۇللار ئوگلىچ شەھىرىدىن لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان قېپ قىزىل ئوت يورۇقىدا چىقىپ كەتتى. تەرەپ - تەرەپتىن ئوت تۇتاشقان مۇناستىرنىڭ ئۆيى خۇددى ئوچاقتىكى ئوتتەك گۈلكىرەپ كۆيمەكتە. مۇناخلار ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي ئۇيان - بۇيان يۈگۈرۈشۈپ، كۆيۈۋاتقان مۇناستىرنىڭ ئىچىدىن كۈپ - كۈپلەردە شاراب، خۇش پۇراقلىق ئىپار مايلىرى، مۇتەككەل - ئەۋلىيالارنىڭ سۈرەتلىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى سىرتقا

توشۇماقتا. باتۇخاننىڭ «رۇس موللىلىرىغا تەگمەكلەر، ئۇلارغا زۇلۇم سالماكلار» دېگەن جەددىي بۇيرۇقى بولغاچقا، موڭغۇل لەشكەرلىرى مۇناخلارغا تەگمىدى. بىراق شۇنداق بولسىمۇ ئۇ-رۇتى كەلگەندە ئۇلار مۇناخلارنىڭ ئۇچىسىدىكى ئېسىل يىپەك تونلارغا ھەۋەس قىلىپ، ئۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇۋېلىشتىنمۇ تارتىنىپ ئولتۇرمايتتى.

مۇناستىرىدىكى ئۇزۇندىن بېرى ساقلىنىۋاتقان ھەسەل شا-رابلىرى بىلەن مېۋىدىن تەييارلانغان ئىچىملىكلەرگە يۇرتىكى چىلاشقۇدەك تويۇنۇۋالغان باتۇخان تېخىچىلا ھوش - كاللا-سىنى يىغالماي، ئەتراپىدا نېمىلەر بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنەل-مەي تۇراتتى. سۇبىتاي باھادىرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە نۆكەرلەر خانىنى چېركاۋ پېچى سوۋغا قىلغان ئۇزۇن، ئىسسىق جۇۋىغا ئوراپ، ئىچىگە چۆپ تولدۇرۇلغان چانغا جايلاشتۇرۇپ قويغا-نىدى. خانىنىڭ يېنىدا يوغان يىپەك چاپانغا ئورالغان خانىش يۇلتۇز ئولتۇراتتى. خىتاي ئايالى يى لىيەنخې باشقا چانىدا يۇلتۇزنىڭ خەزنە - مال-لىكىنى قوغداپ كەلمەكتە ئىدى.

جەنۇب بىلەن غەربكە قاراپ ئاتلانغان موڭغۇل لەشكەر-لىرى يول بويى ئۇچرىغانلىكى يېزا - قىشلاقلارنىڭ ھەممىسىگە دوقۇرۇپ ئۆتەتتى. لەشكەرلەر ئۆيمۇ ئۆي يۇرۇپ تىنىمتىپ، ساندۇقلا بولسا ئاقتۇرۇپ، قېرىلغا چىقىقان كىيىم - كېچەك، رومال - ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ بىرىنى قالدۇرماي خۇرجۇنلىرىغا تىقىشتۇراتتى، خۇرجۇندىن ئېشىپ قالغانلىرىنى چانىلارغا سېلىۋاتاتتى. ئۇلار يەنە ئورىلاردىن ئارپا - بۇغداي، تېرىقلارنى كولاپ ئېلىپ قازاندا قېرىپ ئېلىۋالاتتى ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئوشلاپ ئاغزىغا سېلىپ تاراسلىتىپ چاينا شقا باشلايتتى.

باتۇخان ئەتىسى — ئاتلارنى تويغۇزۇۋېلىش ئۈچۈن توخ-

تىغان يەردە ئاران هوشىغا كەلدى. ئۇ يىپيېنىك بولۇپ سەك رەپ ئورنىدىن تۇردى - دە، «ۋاي جېنىم، بىز نەگە كېلىپ قالدۇق؟» دېگەندەك ئەتراپىغا هاڭ - تاڭ بولۇپ قاراشقا باشلىدى. چانىلارغا باغلاپ قويۇلغان ئاتلار بېشىغا ئىلىنغلىق تورۇسىدىن يەم يەۋاتاتتى. قار ئۈستىدە هەممىلا يەردە چېچىلىپ كەتكەن ئارپا - بۇغداي ۋە قۇچاق - قۇچاق چۆپلەر كۆزگە چېلىقاتتى. چانىدا ياش بىر ئايال تۇگۈلۈپ ئولتۇراتتى. ئۇ تىرە توقمىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ قارا كۆزىنى مۆلدۈر-لىتىپ، خانغا تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. باتۇخان ئۇنىڭغا ئۇدۇل قاراشقا پېتىنالماي باشقا ياققا قارىۋالدى.

ئۇلار تۇرغان يەرنىڭ سەل نېرىراقىدىن تارتىپ قېلىن ئورمانلىق باشلىناتتى. ئورمانلىقنىڭ چۆرىسىدىكى لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوتلار ئەتراپىدا توپ - توپ ئادەملەر يۈرەتتى، كېلىپ - كېتىپ تۇرۇۋاتقان ئاتلىق لەشكەرلەرمۇ كۆزگە چېلىقاتاتتى. نېرىدا يەنە بىر يېزا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان چېتىدىكى بىرقانچە ئۆيلەر لاۋۇلداپ كۆيمەكتە ئىدى. ئۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ ۋاڭ - چۇڭلىرى بىلەن ئىتلارنىڭ هاۋىشىغىنى ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— زادى بىز نەدە تۇرۇۋاتىمىز؟ — دېدى باتۇخان.

بېشىدىكى تېرە تۇمىقىنى قىراۋ قاپلىغان بىر نۆكەر مەدىر قىلماي كۆزەتتە تۇراتتى. ئۇ ئاغزىنى ئاران مىدىرلىتىپ:

— هازىر بىز رۇس باشلىرىنىڭ سارايلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەن شەهەردىن بىر كۈنلۈك يەردە تۇرىدىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى.

— ئاۋۇ نېمە بولغان جاي ئىكەن؟

— ئۇ بەكمۇ جاهىل بىر قورغانىكەن. ئۇ يەردىكى رۇسلار قىلچە باش ئېگىمەي، قوللىرىغا پالتا ئېلىپ جان تىكىپ

ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، ئۇلار بوزەك بولىدىغاندەك ئەمەس. بىزنىڭ بىر قىسىم لەشكەرلىرىمىزنى قىرىۋەتتى. بىز ئۇلارنىڭ كەينىگە كىرىۋېلىپ ئىز بېسىپ قوغلىدۇق، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قۇ-تۇلۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ تۇرسىمۇ، ئۆچەكەشكەن بۆرىدەك ئاخىرقى نەپىسگىچە ئېلىشىۋاتىدۇ.

— سۇبتاي باھادىر قەيەردە؟

— ئەنە ئاۋۇ يەردىكى ئوتنىڭ يېنىدا، مىڭبېشىلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەردە ئولتۇرىدۇ.

— ئۇنى بۇ يەرگە چاقىرىپ كەل!

نۆكەر ئىككى قولىنى ئاغزىغا كاناي قىلىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— ئەمرىڭگە قوللۇق. تەقسىرلەر، جاھانگىر ئويغاندى!

نۆكەرلەر ئاۋازىنى ئاڭلىغان مۇڭغۇل سەركەردىلىرى ئورۇنلىرىدىن ئوقچۇپ تۇرۇشۇپ چانىنىڭ قېشىغا يۈگۈرۈپ كە-لىشتى ۋە چانىنى سۆرەپ ئوتنىڭ قېشىغا ئېلىپ كېلىشتى. با-تۇخان كۆپچىلىكنە تېخىچىلا ئىشەنچ قىلالمايۋاتقاندەك قاپاق-لىرىنى تۇرگەن پېتى تۇراتتى. بىر ئازدىن كېيىن، ئۇ چانىسىدىن چۈشۈپ، يېڭىنى تۇرۇپ تىزلىنىپ ئولتۇردى ۋە قاپقارا كىر بولۇپ قىساق باغلاپ كەتكەن قوللىرىنى يېيىپ ئوت سۇنۇش-قا باشلىدى.

ئەمەلدارلار بىلەن سەركەردىلەر ئۇنىڭ سۆز قىلىشىنى كۈتۈپ ھۆرمەت بىلەن سۈكۈتتە تۇرۇۋەردى.

بىر ئازدىن كېيىن، باتۇخان ئورنىدىن تۇردى. بۇنى كۆرگەن كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى تىترىشىپ تۇرغان يېرىدە قېتىپلا قېلىشتى.

باتۇخان سۆزلەشكە باشلىدى:

— رۇسلارنىڭ ھېلىقى پوپ دەپ ئاتىلىدىغان باخشىلىرى ماڭا ئەپسۇن ئوقۇپ سېھىرلىۋەتكەن مېۋە - چېۋىلەردىن

ياسالغان كۆچلۈك ئىچىملىكلەرنى بىرىپ ئۇخلىتىۋەتتى. بىراق بۇنىڭلىق بىلەن مەن ئۆلگىنىم يوق. ئاساندىكى خۇدالار مېنى موڭغۇل قوشۇنىنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرىدىغان ئۇلۇغ ئىشنى باشقۇرسۇن، دەپ ئامان - ئېسەن ساقلاپ قالدى. ئېچىلىپ قالغان ئاغزىمدىن چىقىپ كەتكەن جېنىم مېنى ئەۋلىيا - مەر-هۇم پادىشاھ ئاتامنىڭ قول ئاستىدىكى كۆپكۆك ئاسمانغا ئېلىپ باردى. شۇنداق، مەن ئۇنىڭ جامالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم!

ئۇنىڭ سۆزى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئاڭلاۋاتقانلارنىڭ هەممىسى قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ «خۇدا، مەدەت قىل!» دەپ چۇ-قان سالدى - دە، قايتىدىن تېزلا جىم بولدى.

— مەن ئۇنى كۆردۈم! — دەپ داۋاملاشتۇردى سۆزىنى باتۇخان, — مەرھۇم بۇرۇنقىدىنمۇ ئېگىز، گەۋدىلىك بولۇپ كېتىپتۇ. ئاق ساقلى تېخىمۇ ئۇزىراپ تىزىغا چۈشۈپتۇ. ئۇ ماڭا: «بالام، سەن مېنىڭ يولۇمنى هەقمەتەنمۇ توغرا داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتىسەن، سەن ئېگىز سامىرسىن دەرىخى تۈۋىگە ئالتۇن ساندۇققا سېلىپ كۆمۈلگەن جەسىدىم بار بۇرخان - خالدۇن تېغىدىن غەربكە قاراپ توقسۇز يۈز تۇقسەن توققۇز كۈنچىلىك يەرگە ئۇزىراپ كەتتىڭ. مەن بۇلارنىڭ هەممىسىنى كۆرۈپ بىلىپ تۇرۇۋاتقان-مەن. كەنجە بالام قۇلقانخانىنى سېنىڭ ئامان ساقلاپ قالالا-مىغانلىقىڭنىمۇ بىلىمەن، سەن ئۇنى نېمىشقا قۇغداپ قالالمىدىڭ؟» دېدى. مەن ئاتامغا: «ئەيىبدارمەن، گۇناھكارمەن، ئاتا، كاللا-نى ئالساڭمۇ ئىختىيار ئۆزۈڭدە!» دېدىم، خاسىيەتلىك ئەرۋاھ بولسا: «سېنىڭ كاللاڭنى ئېلىشقا تېخى بالدۇر، قۇلقانخان قازا بولغان ۋاقتىدا سەن ئۇنىڭدىن بەكمۇ يىراقتا ئىدىڭ» دېدى. ئۇ يەنە ماڭا: «مەن ئالدى بىلەن بالامنى ئۆلتۈرگەن ياۋۇزلار-نىڭ جېنىنى ئالىمەن. قۇلقانخاننىڭ روھ چۈشىنى تېخى مې-نىڭ يېنىمغا ئۇچۇپ كەلگىنى يوق. ئۇنىڭ روھى قېلىن قار

قاپلىغان سېغۇق رۇس دالاسىنى كېزىپ يۈرگەن بېلۇشى مۇ-
كىن. ئۇ، ئورمانلارنى چارلاپ، بۆرىدەك ھۇۋلاپ، تۈن - كې-
چىلەردە ئۇخلاپ ياتقان مېڭۇللارنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ئۆز قا-
تىللىرىنى ئىزدىمەكتە. قۇلقانخان جان ئۈزۈش ۋاقتىدا: غەلە-
بىنى قېلغا كەلتۈرۈپ، شۆھرەت قازانماقچىدىم. بىراق داۋا-
قىمنى چىقىرالماي ئارماندا كەتتىم. ياش تۇرۇپلا پېيىم قىر-
قىلدى، دەپ زار يىغلىغانىدى. ياش تۇرۇپ ئۆلگەن قۇلقانخان-
نىڭ ئەمدى ھېچكىم ئىز - دېرىكىنى ئالمايدۇ. مېڭۇللار دۈش-
مەنلىرىمىزنىڭ بېرىي شۇركۈنۈپ، ئۆچكىدەك، نەۋرە -
چەۋرىلىرىمىز پەخىرلىنىپ تىلغا ئالغۇدەك ئۇلۇغ غەلىبىنى قېلغا
كەلتۈرمىگىچە مېنىڭ كۆڭلۈم ئىمىن تاپمايدۇ، يۈرىكىم بېسىل-
مايدۇ» دېدى.

باتۇخان قاپقىنى تۈرگەن پېتى سۆزىنى تېخىتاتتى. تەلە-
تىنى تېخىمۇ سۆرۈنلەشتۈرۈپ، قىسىق كۆزلىرىنى ئوينىتىپ،
يېنىدا ئۆلۈكتەك قېتىپ تۇرغان لەشكەر باشلىقلىرىغا بۇرۇلۇپ
قارىدى ۋە:

— «خاسىيەتلىك ئەرۋاھ» نىڭ نېمىدېگەنلىكىنى ئاڭلە-
دىڭلارغۇ دەيمەن؟ — دېدى.

— ئاڭلىدۇق، ئاڭلىدۇق! — دېيىشتى ھ. ڭغۇللار.

— مەن ئۇلۇغ داھىمىزغا: «ئېيتقانلىرىڭنى چۈشەندىم،
ئەمرىڭگە قۇللۇق تەقسىر!»، «مەن زور خاتالىق ئۆتكۈزدۇم،
خاتالىقىمنى تۈزىتىمەن» دېدىم. قۇلقانىنىڭ جېنى يەر ئاسىتى-
دىن ئورۇن تاپىدۇ. ئۇ قاناتلىق تۇلپارغا مىنىپ ئاسمانداكى
ئەرۋاھقا ئايلانغان لەشكەرلىرىڭنىڭ قاتارىغا قېشۇلۇش ئۈچۈن
سېنىڭ قېشىڭغا بارىدۇ!» دېدىم.

بۇ چاغدا سۇبتاي باھادىر يوغان ئۆتۈكىنى سۆرەپ
دەسسەپ جاھانگىرنىڭ يېنىغا بېرىپ تۇردى ۋە بېشىنى ئېگىپ
يىغلامسىراپ:

— تۇغرا!... توغرا دەيسەن! بىز ئاشۇنداق قىلىمىز، — دېدى.

— قۇلقانخان قازا تاپقان كۈنى ئۇنىڭ يېنىدا كىم بار ئىدى؟ — دەپ سوردى باتۇخان بۇيرۇق ئاھانىدا.

— بۇرۇنتاي سەركەردە بار ئىدى، — دەپ چۈرقىراشتى كۆپچىلىك.

— بۇرۇنتاي سەركەردە قەيەردە؟ — دەپ سوردى باتۇخان ۋە ئۇنى ئىزدەپ ئۇيان - بۇيان قاردى.

شۇ ئاردا كىشىلەر ئارىسىدىن ئېگىز بويلۇق، بېلى سەل دۈمچەكرەك كەلگەن، يالپاق يۈزلۈك، كېسا ساقال، سېرىق رەڭلىك بىر موڭغۇل چىقتى - دە، جاھانگىرنىڭ ئالدىغا كېلىپ يەكتەك بولۇپ ئولتۇردى ۋە:

— مەن ئەيىبلىك! غەپلەتتە قاپتىمەن، بىر كېلىشمەسلىك بولدى. سەۋەنلىك مەندىن ئۆتتى! — دېدى ئۇ يىغلامسىراپ.

باتۇخان ئۇنىڭ ئالدىغا غەزەپ بىلەن باردى - دە:

— يا سەن گۇناھىڭنى يۇيسەن، ياكى ئۆلسەن! مۇشۇ ئىككىسىنىڭ بىرى بولىدۇ. مەن ساڭا بىر ۋەزىپە تاپشۇرىمەن، ئۇنى ئورۇندىمىغىچە كەينىڭگە قايتقۇچى بولما. ئۆز لەشكەر-لىرىڭنى ۋە قول ئاستىڭدىكى بىرلەشمە قىپچاق لەشكەرلىرىڭنى ئېلىپ، ئەنە ئاۋۇ تەرەپكە ئاتلىنىسەن! — دېدى ئۇ قار بىلەن قاپلانغان كەڭ دالاغا قاراپ قولىنى سوزۇپ، — ئاشۇ ياقتىكى پايانسىز ئورمانلىقلارنىڭ نېرىسىدىكى مۇز توڭلىغان دەريانىڭ بويىغا بارىسەن...

— سىز دەرياسىنىڭ بويىغا! — دېدى سۇبىتاي باھادىر باردىغان نىشانىنى تېخىمۇ ئېنىقلاپ.

— رۇس كېنەزى گېئورگى سىز دەرياسىنىڭ بويىدا قەلئە سالدۇرۇپ، قوشۇن توپلاۋاتىپتۇ. سەن شۇ يەرگە بارىسەن - دە،

ئالدى ـ كەينىگە قارىماي رۇسلارنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كىرىسەن، يېڭىش ـ يېڭىلىش توغرىسىدا ئويلاپمۇ ئولتۇرمايسەن. لەشكىرىڭ بىر قەدەممۇ كەينىگە چېكىنمەي دۇشمەننى قىرىۋېتىشى كېرەك. شۇنى بىلىپ قويغىنكى: قۇلقانخانىنىڭ ئەرۋاھى سېنىڭ لەشكەرلىرىڭ ئالدىدا دائىم ئۇچۇپ يۈرىدۇ. بۇنى ھەرگىز ئۇنتىمىغىن چىقارما! بارغانلا يېرىگىدە رۇسلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشىڭ كېرەك. شۇ چاغدىلا قۇلقانخان مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ يېڭى غەلىبىلىرى توغرىسىدىكى خۇش خەۋەرنى ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ يەنى ھېنىڭ ئاتامنىڭ يېنىغا روھلانغان ھالدا بارالايدۇ. مۇبادا سەن دۇشمەندىن يېڭىلىپ، بارارغا يەر، كىرەرگە تۆشۈك تاپالماي تەمتىرەپ قالساڭ، قۇلقانخانىنىڭ ئەرۋاھى كېچىلەپ سېنىڭ يېنىڭغا ئۇچۇپ كېلىدۇ ـ دە، كۆزۈڭنى ئويۇپ، قېنىڭنى شورايدۇ...

باتۇخان شۇنداق دېدى ـ دە، سۆزىنى توختاتتى. ئۇنىڭ بۇرۇن چانىقى توختىماي لىپىلدايتتى ۋە بىر نەرسىدىن چۆچىگەندەك پات ـ پات سۇبتايغا قاراپ قويىاتتى. ئاندىن ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلدى ـ دە، ئۆزۈ ـ ئۆزىگە:

ـ توغرا، توغرا! ـ دەپ قويدى.

ـ بۈگۈن كېچىلەپ، ـ دېدى يەنە باتۇخان، ـ لەشكەرلىرىڭنى دۇشمەنگە قارشى ھۇجۇمغا تەييارلا! ئۇلار رۇس ئايالىرى بىلەن ئەيىش ـ ئىشرەت قىلىپ خېلى پۇخادىن چىققاندۇ. بەس، يېتەر شۇنچىلىك! شۇ نەرسە ئېسىڭدە بولسۇنكى، بىز غالىب قوماندان ئىككىمىز لەشكەرلىرىمىزنى ئېلىپ ئارقاڭلاردىن ئىز بېسىپ ماڭىمىز. سەگەك بولۇڭلار، بىز ئارقاڭلاردىن قوغلاپ ئۆتۈپ كەتمەيلى يەنە. ئۇنداقتا دۇشمەن ئۇستىگە ئالدىن بىلەن باستۇرۇپ كىرىدىغان سىلەر ئەمەس، بىز بولىمىز... سىلەر غەلىبىدىن قۇرۇق قالىسىلەر!

ــ ئەمرىڭكە قۇللۇق، تەقسىر! ــ دېدى بۇرۇنتاي ئۆزىنى يەرگە ئاتقان پېتى قارغا باش قويۇپ. ئاندىن ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى ـ دە، بېلىدىكى ئەگىر شەمشىرىنىڭ دەستىسىنى تۇتۇپ، لەشكەرلىرى تۇرغان تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈپ كەتتى.

باتۇخان بىر چەتكە چىقىپ سۇبتاي باھادىر بىلەن پىچىرلىشىپ مەسلىھەت قىلىشماقتا ئىدى، غالىب قوماندان جاھانگىرگە مەسلىھەت بەرمەكتە:

ــ لەشكەر مىسىق ئايدەك گۈزەل يەتتىنچى خانىش يۇلتۇزنىڭ ئاكىسى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنى توقۇمەن توقۇز يىلدىن كېيىن ئاران قايتىپ كېلەلەيدىغان يەرگە، ئەڭ ياخشىسى بارسا كەلمەس يەرگە ئەۋەتەۋېتىش كېرەك. ئادەتتە پادىشاھنىڭ يېڭى ئۆيلەنگەن ياش ئايالىنىڭ ئاغا ـ ئىنىسىگە ئاددىي پۇقرالار بار ـ يوقىنى ئايىماي تەقدىم قىلىدۇ، ھاللىق كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەر خىل قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملارنى ھەدىيە قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ تۇڭمەس بايلىققا ئىگە بولۇپ، يېڭى دوست لىرى بىلەن بىللە ئىچكىلىككە بېرىلىپ، ئاز ئۆتمەيلا تۆشۈك ساپالدەك ھېچنېمىگە ئەرزىمەس بىر نېمىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭغا ئۆزىگە لايىق بىرەر ۋەزىپە تاپشۇر. ئۇ ۋەزىپە ھەم شەرەپلىك، ھەم مۇشەققەتلىك ۋەزىپە بولسۇن... ئۇنىڭغا قول ئاستىدىكى يۈز لەشكەرنى ئېلىپ ست. دەريا سىنىڭ بويىغا بېرىپ، گېئورگىنىڭ لەشكىرى بار جايىنى چارلاپ كېلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇر. ئۇنى ئەۋەتكەنلىكىنى سەركەردە بۇرۇنتاي بىلمەسلىكى كېرەك. شۇ چاغدىلا بىز بۇرۇنتاي سەركەردىنىڭ نېمە قىلىپ، كىمنەزىنىڭ نېمە قويۇپ يۈرگەنلىكىنى بىلىپ تۇرىمىز، ئۇنىڭ سېنىڭ بۇيرۇقۇڭنى قانداق ئورۇندىۋاتقانلىقىنى تەكشۈرۈپ تۇرالايمىز.

ــ باتۇخان كۆپنى كۆرگەن قېرى قوماندانىڭ بۇ سۆزلە-

رىنىڭ قانداق يوشۇرۇن مەنىسى بارلىقىنى، نېمە مەقسەت بىلەن سۆزلىنىۋاتقانلىقىنى بىلمەكچى بولغاندەك سۆبىتايغا تىكىلىپ قاريدى ۋە قاپقىنى سېلىپ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويدى.

— سەن مېنىڭ سادىق خىزمەتچىم ھەمدە ئۇستازىمسەن، سەن ھېچقاچان ماڭا زىيانلىق مەسلىھەت بەرمىگەنسەن. سەن ئېيتقان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىلاي. مىسىق بىلەن بىللە يۈزبېشى تۆلەپبەرگەننىمۇ قوشۇپ ئەۋەتەي. ھېلىقى ۋاقىتتا تۇتقۇن قىلىنغان بىر رۇس بالىسى ئۇنىڭ يۈگۈرۈك ئېتىغا مىنىپ قېچىپ كەتكەنىدى. شۇندىن بۇيان ئۇرۇسلارغا قارشى چىشىنى بىلەپ پۈرسەت كۈتۈپ يۈرىدۇ، ئۇ ئاجايىپ باتۇر يىگىت. دۇشمەننىي قۇتۇرغان ئارسلاندەك بوغۇپ تاشلايدۇ! — دېدى باتۇخان.

— تۇغرا! — دېدى سۆبىتاي، — ئالدىراش كېرەك! كىنەز گېئورگى دۇنيادىن بىغەم باتقاندا بىز كەپتەرگە ئېتىلغان لاچىندەك ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى بېسۇبلىشىمىز كېرەك.

سەككىزىنچى باب

باتۇخاننىڭ يولى

... رۇس خەلقى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان ئىدىلنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى پايانسىز ئورمانلىقلارنى، سازلىق، پاتقاقلىق يەرلەرنى ماكان تۇتۇپ كەلگەن. باتۇخان ئېلىپ بارغان دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە ئۇ سالغان مەسلى

كۆرۈلمىگەن ۋەيرانچىلىق توغرىسىدىكى رىۋا-
يەتلەر تا مۇشۇ كۈنگىچە ئۇ يەرلەردىكى خەلق
ئېغىزىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە ھەتتا لازىم تېپىلسا
ئۇلار «باتۇنلۈك يولى» نى، ئۇنىڭ قەيەرلەرنى
بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىپمۇ قويىدۇ...
ئۇ يەرلەر ھېلىمۇ ئۆزىنىڭ ئاتام زامانىدىكى
قەدىمىي خارابىلىق قىياپىتىنى ساقلاپ قالغان.
(پ. ئى. ھېلىنكوۋ ــ پېچېنىسكىنىڭ
«ئورمانلاردا» دېگەن كىتابىدىن)

تاتارلار سۇزدالدىكى ۋىلادىمىر شەھىرىنى كۈكۈم - تالقان قىلىۋەتكەنىدىن كېيىن، ئۇچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنۈپ ئەربىي جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇرۇنتاي سەركەردە باشلىغان قىسىم سۇزدال يورىيېۋ، پېرياسلاۋىل، ئىسكىنياتىن ۋە كاشىن ① تەرەپلەرنى كۆزلەپ ماڭدى. ئۇلار يەنە بېژېتىسىك بىلەن كراسنى خولىم تەرەپكە قاراپ يول ئېلىشى لازىم ئىدى.

باتۇخان قىسىملىرى ئوگلىچ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى كوروژېچنايا دېگەن دەريانى بويلاپ مېڭىپ قېلىن ئورمانلىققا جايلاشقان كويى دېگەن بىر جايغا كېلىپ توختىدى. ئۇچىنچى قىسىم بولسا، مەشكىن شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ئورمانلىقتىكى چىغىر يوللار ئارقىلىق مولوگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە قاراپ ماڭدى. تاتارلار يول بويى قولغا چۈشكەن دېھقانلاردىن ۋىلادىمىر كىنەزى گېئورگىنىڭ لەشكەرلىرى قەيەردە ئورۇۋاتقانلىقىنى

---

① ھازىرقى كالىيازىن شەھىرى، ئۇ چاغلاردا يوق ئىدى. ئۇ پەقەت XV ئەسردە بىنا بولغان.

بىلىۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى كۆرگەنلا يەردە ئازابلاپ قېيىن - قىستاققا ئالاتتى.

باتۇخان بىرنەچچە كىچىك كۆلەمدە تاتار قىسىملىرىنى ۋىلادىمىر كىنەزلىكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار يولدا ئۇچرىغانلىرىنى شەھەرلەر بىلەن مەھەللىلەرنى ئالا قويماي كۆيدۈرۈپ ماڭدى.

باتۇخان مارت ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئورمانلىقتىكى كويى شەھىرىدە تۇراتتى. ئۇ يەردىن ئۇ كۆكلەم مەزگىلدە سالارقىلىق توشۇۋېلىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويۇلغان دۆۋە - دۆۋە ئوت - چۆپ تېپىۋالدى. سەركەردە بۇرۇنتاي بېرېتسىك شەھىرىگە ئورۇنلاشقانىدى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇلۇغ كىنەز گېئورگىنىڭ لەشكەرلىرى مۇشۇ ئەتراپتىكى قېلىن ئورمانلىققا قولايلىق بىر ئورۇنغا يېشىۋېلىۋالغانلىقىنى ئاللىقاچان بىلىۋالغانىدى.

مىڭبېشىلارنىڭ كېڭىشىدە باتۇخان مۇنداق دېدى:

— رۇسلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى مۇشۇ بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىلا يوق قىلىشىم كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، قېلىن قار قاپلىغان كەڭ ئورمانلىق ۋە باش - ئۇچى يوق سازلىق - پاتقاقلىقلاردا يۈرۈپ مەسخىرىلىك ھالدا ئۆزىمىز تۈگىشىپ كېتىمىز. نام - ئەمەلىمىز بىراقلا يوق بولىدۇ. سىلەر جان تىكىپ ئۇرۇش قىلىشىڭلار كېرەك. رۇسلارنىڭ ئاساسىي قىسىملىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، پۈتۈن رۇسىيىگە ئۆزۈم خوجا بولىمەن. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتا خەۋپىلىك دۈشمەنمۇ قالمايدۇ، كۆرەڭ ساقاللىق سېرىق ئېيىقلار ئېلى ماڭا سۆزسىز بويسۇنىدۇ، ئۇ چاغدا ئۇلار مېنىڭ دېگىنىمنى قىلىدىغان، بار دېگەن يېرىمگە بارىدىغان، تۈر دېگەن يېرىمدە تۇرىدىغان بولىدۇ. مەن ئەمدى ئۇلارنى زۇۋان چىقىرالماس قىلىۋېتىمەن... مېنىڭ

ئەك «ئۇلۇغ بوۋام» ماڭا ئاشۇنداق قىلغىن، دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دائىم شۇنداق قىلاتتى. ئەتىكى كۈن يا پۈتۈن موڭغۇل قوشۇنىنىڭ داڭقى پۈتۈن ئالەمنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان، يا تىلغا ئالغۇسىز رەسۋاچىلىققا قالىدىغان كۈن بولىدۇ.

— ھەرگىز رەسۋا بولماسمىز! — دەپ چۈرقىراشتى مەئبەشىلار.

كىنەز گېئورگىنى يەڭگەندىن كېيىن، ئەمدى بولدى دەپ قاراپ تۇرمايمىز. ئېتىمىزنىڭ بېشىنى رۇسلارنىڭ ئەڭ باي شەھىرى نوۋگورودقا باردىغان چوڭ يولغا قاراپ بۇرايمىز. قارلار ئېرىپ، دەريالار تېشىپ كەلگۈچە ئۇ يەرگە يېتىۋېلىش ئۈچۈن يۈرىشىمىزنى تېخىمۇ تېزلىتىشىمىز كېرەك...— دېدى باتۇخان تېخىمۇ قەتئىيرەك قىلىپ.

— ئاندىن كېيىن نېمە قىلىمىز؟ — دەپ سورىدى مەڭ بېشىلاردىن بىرى.

— ئاندىن كېيىن، راسا يەپ - ئىچىپ تويۇۋېلىپ، ھاردۇق چىققۇدەك دەم ئېلىۋېلىپ، ھېلىقى مەشكاپ شەھىرىدە تۇتۇۋالغان ئېگىز گەۋدىلىك تەكەببۇر سودىگەرلەرنىڭ يۇرتىغا قاراپ ماڭىمىز. ئۇ ياقتىكى شەھەرلەر نوۋگورودتىمۇ بايراق. ھە، راست، ھاجى رەھىم، ئېيتقىنا، ئۇ شەھەرلەرنىڭ ئىسمى نېمە ئىدى.

— لىيوبىك، گامبورگ، بىرىيوگې، — دېدى دەرۋىش ئاستا پەس ئاۋازدا.

— ھە، ھە شۇنداق! مەن ئاشۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا كىرگۈزمەكچىمەن. بىراق ئالدى بىلەن بىز رۇس كىنەزى گېئورگىنى يوق قىلىشىمىز كېرەك

توققۇزىنچى باب

پايانسىز ئورمانda

ئورمان ئىچى قاراڭغۇ،
سازلىق ئىچى پاتقاقلىق،
ئەمدى نەگە بارامىز.
(كونا خەلق قوشاقلىرىدىن)

يۈزبېشى تۆلەپبەرگەن بىلەن مىسىق تايشا① ئىككىسىنىڭ مەسلىھەتى خېلى ئۇزۇن داۋام قىلدى.

جاھانگىر ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنىنى يۇلتۇز خانىمنىڭ ئاكىسى مىسقىنى ئويلىمىغان يەردە ئەتىۋارلاپ (ياقتۇرۇپ قېلىپ) ئۇنىڭغا «تايشا» دېگەن ئالىي دەرىجىلىك مەنسەپ بەرگەنىدى. شۇڭا بۇ ئىككىسى ھەممىنى بېسىپ كىرىپ چۈشكىدەك بىرەر قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، كۆپچىلىكنى ھەتتا دۇنياغا داڭ چىقارغان سۈبىتاي باھادىرنىمۇ تاڭ قالدۇرماقچى بولدى.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەختىنى ـ تەلىيىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ئاساسىي كۈچلەردىن بۇرۇن يولغا چىقىپ، ئۆمۈر بويى زادىلا كۆرۈپ باقمىغان، تىلسىملىق سوكوناتقا چۆمگەن، نامەلۇم قېلىن ئورمانلىققا تەۋەككۈل قىلىپ بېسىپ كىردى. قوشۇننى تۆلەپبەرگەن باشقۇراتتىن، ئۇ نى ـ نى يۈرۈش ـ سەپەرلەردە بولغان، تالاي جەڭلەرگە، ھۇجۇملارغا قاتناشقان تەجرىبىلىك لەشكەر ئىدى. مىسىق تايشا ئۇنىڭ دېگىنىنى

① تايشا ـــ موڭغۇلچە تۆرە دېگەن سۆز.

قىلىپ، يېتىلمىگىنى كۆنۈپ، تۆۋەندىن چوڭ بولغان بۇ يېڭى سەپدىشىنىڭ بۇيرۇقىنى سۆزسىز ئىجرا قىلىدىغان بولدى.

— ناھايىتى ياخشى، ھەربىي ئىشلاردا سەن ماڭا دائىم ئۆگەتكۈچى ۋە مەسلىھەت بەرگۈچى بول! — دېگەندى مىسق تۆۋەپبەرگەنگە.

ئۇلار نۇرغۇن يەرلەرنى ئارىلاپ - كېزىپ، تېخى بويسۇنمىغان رۇس ۋىلايەتلىرىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنى تۇتقۇل ئاقتۇرۇپ كىنەز گېئورگىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى يېتىپ كېلىشىنى ۋالغان يەرنى ئىزدەپ تېپىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى كويى شەھىرىدە ياتقان باتۇخانمۇ بېتىپسكدىكى بۇرۇنتايمۇ تۆۋەپ بەرگەنلىك خەۋىرىنى قاراپ ئولتۇراتتى.

ئەتراپتىكى ئورمان بەكمۇ قېلىن بولۇپ، باش تىققۇدەك ئورۇن يوق ئىدى. يۈز يىللىق قارىغايلار ئارىسىدىكى يوللار ئوپئېرخىشاش بولۇپ، زادىلا پەرقلەندۈرگىلى بولمايتتى. ئۇ ئۇۋلاپ يۈرۈپ تاسادىپى قولغا چۈشۈپ قالغان بىرەن - سىرەن ئۇۋچىلارنىڭ سۆزلىرىنى بويسا زادىلا چۈشەنگىلى بولمايتتى، ئۇلار ئاران تىللىرىنى چاينىپ «ساڭا نېمە كېرەك؟» دېگەندىن باشقىنى بىلمەيتتى. بىر نېمىلەرنى سۈرىسالا، ئۇلار:

— بىزنىڭ ئۆيىمىز چوڭ يولدىن بەكمۇ چەتتە. شۇڭا بىز ھېچنەرسىنى كۆرمەيمىز ھەم ھېچنەرسىنى بىلمەيمىز!— دەپ ئىششىپ قاراپ تۇراتتى. تاتارلار بۇنداق كىشىلەرنى قارشىلىق كۆرسەتتى، دەپ قاتتىق جازالايتتى. ئۇچىسىدىكى كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ، قىپيالىڭاچ ھالدا قويۇپ بېرەتتى. ئۇلار پۇتلىرىغا بىر نېمىلەرنى كىيىۋالغاندىن باشقا ھېچنېمىسى يوق، يالىڭاچ ھالدا قېچىپ نېرىراق باراتتى - دە، كەينىگە بۇرۇلۇپ پۇتلىرىنى كېرىپ، قوللىرىنى قوزۇقتەك قىلىپ كۆرسىتىپ تاتارلارنى زاكىلدىق قىلىپ تېرىكتۈرۈپ جېنىنى ئالاتتى.

ئاتلىق تاتار يىگىتى بۇ مەسخىرە - ئەلەمگە چىدىماي ئۇلارنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بولۇپ، ئات چاپتۇرۇپ مېڭىشىغا ئاياغ ئاستىدىكى مۇز چۈشۈپ كېتىپ ئۇلار ئىككىسى ئات - پاتلىرى بىلەن مۇز تېگىدىكى پاتقاققا پېتىپ چۆكۈپ كەتتى. قىپچاللىقلار ھېلىقى ئۇۋچىلار توشقانلاردەك سەكرىشىپ قېلىن ئورمان ئىچىگە كىرىپ غايىب بولدى.

تۆلەپبەرگەن بىلەن مىسىق رۇسلارنىڭ قېلىن ئورمانلىرىدا خەۋپ - خەتەرنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. شۇڭا ئۇلار ھەربىر قەدەمنى ئويلاپ، ئاۋايلاپ بېسىپ ئىنتايىن سەزگۈرلۈك بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇلار ئىككىگە بۆلۈندى. تۆلەپبەرگەن ئۆز قوشۇنى بىلەن ئىككى يولنىڭ كېسىشكەن جايىدا قېپقالدى، مىسىق بولسا، ئوندەك ئاتلىق لەشكەر ئېلىپ چارلاشقا ماڭدى.

بۇران بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى. توختىماي ئۇچقۇن ۋاتقان قار يوللارنى كۆممەكتە. ئالدى تەرەپتىن ئىنتىلىپ ھاۋشىغىنىنى ئاڭلىغان مىسىق ئېتىنى ھەمراھلىرىغا نۇتۇقۇزۇپ قويۇپ، پىيادە ئاۋايلاپ دەسسەپ ئالغا قاراپ مېڭىپ كەتتى. ئۇ بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن ئەتراپىغا زەڭ سېلىپ قارىۋىدى، نېرىراق بىر يەردىكى قارىيىپ كۆرۈنگەن باغچىنىڭ ئىچىدە بىرمۇنچە ئاتلارنىڭ باغلاقلىق تۇرغانلىقىنى كۆردى. بۇ رۇس قوشۇنلىرى مۆكۈنۈۋالغان جاي ئىدى. مىسىق ئاستا ئارقىسىغا قايتىپ بېرىپ، ئېتىغا سەكرەپ مىندى - دە، تۆلەپبەرگەننىڭ قېشىغا چاپتۇرۇپ كەتتى.

تۆلەپبەرگەن بۇرۇنتايغا دەرھال خەۋەرچى ئەۋەتىپتىپ، ئۆزى ئەتراپىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن بىللە قېلىن ئورمان ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ قوماندانلىق بۇيرۇقىنى كۈتۈپ ياتتى. كەچكە يېقىن بۇرۇنتايدىن جاۋاب كەلدى. بۇرۇنتاي ئۇنىڭغا

بەرتاز كۈتۈپ تۇرسۇن، رۇسلارنى بەھۈده ئۇركىتىپ قويمىسۇن، دەپ بۇيرىغانىدى.

كۆپ كېچىكمەي ئۇ يەرگە بۇرۇنتاينىڭ ئالدىنقى يۈزلۈك لىرى يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار رۇسلار ياتقان مەھەللىنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى - دە، قورغانىنىڭ ئىچىگە بېسىپ كىردى ۋە ئاتلارنى تۇتۇۋېلىپ، دۇنيادىن بىغەم ئۇخلاۋاتقان رۇس كۆزەتچىلىرى بىلەن گەمىلەردىن يۈگۈرۈشۈپ چىققان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. ئۇلاردىن ئەسىرگە چۈشكەن ئىككى لەشكە قالغانىدى. بۇ ئىككى لەشكەر چاچلىرىنى يۇلۇپ، ئۆزلىرىنى كاچاتلاپ بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىرايتتى، لېكىن سۈرالغان سوئاللارغا زادىلا جاۋاب بەرمەي قارشىلىشىپ تۇرۇۋالدى. ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى پەقەت: «بۇلار دوروزا دېگەن لەشكەر باشلىقىنىڭ كۆزەتكە قويغان لەشكەرلىرى ئىدى.» دېگەن سۆزلا بولدى. تاتارلار ئۆلگەنلەرنىڭ قايسىسى ئاشۇ دوروزا ئىكەنلىكىنى زادىلا بىلەلمىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كىيىملىرى ئوپئۇخشاش بۇلۇپ، ئۇچىسىغا كالتە كۆرپە جۇۋا، پۇتلىرىغا پىيما كىيىۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كۈچلۈك دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ قازا بۇلغان يەنى بۇ قېتىمقى ئېلىشىش ئۇلارنىڭ بىرىگە يىگىرمە دۈشمەن يوپۇرلۇپ كەلگەنىدى.

بۇرۇنتاي بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە رۇسلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلانغانىدى. ئۇ يېتىپ كېلىشى بىلەن كويى دېگەن جايدىكى باتۇخانغا خەۋەرچى ئەۋەتتى. ئۇ بۇ قېتىمقى خەۋىر بەرده يوللارنىڭ چىڭدىلىپ تېيىلغاق بۇلۇپ كەتكىنىگە قارىغاندا كىنەز گېئورگىنىڭ يوشۇرۇنغان ئورنى مۇشۇ بېسىۋېلىنغان جايدىن ئانچە يىراق بولمىسا كېرەك، شۇڭا مەن تاڭ ئاتقىچە كۈتۈپ تۇرۇپ، تاڭ بىلەن تەڭ ئالغا قاراپ ئاتلىنىمەن دېگەنىدى.

كېچىده مىسق يېنىغا ئۇچ ئاتلىق يىگىتنى ئېلىپ يەنە

چارلاشقا چىقتى. ئۇ كۆپ كېچىكمەي مۇز تۆشلاپ كەتكەن دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئارالغا يېتىپ كەلدى. دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە كىچىككىنە بىر مەھەللە كۆرۈندى. مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كونا چېركاۋ چوقچىيىپ تۇراتتى. مەھەللىدە ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ ۋە پىيادە ئادەملەرنىڭ ئۇيان - بۇيان ماڭغانلىرى كۆرۈنەتتى. بىرمۇنچە يېڭى ئۆيلەر ۋە لاپاس، قوراللارمۇ بار ئىدى.

مىسىق كىنەز گېئورگىنىڭ يۇشۇرنۇۋالغان ئورنى چوقۇم مۇشۇ يەردە دەپ ئويلىدى. شۇڭا ئۇ چاتقاللىقلارنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ كۆتۈپ ئولتۇردى. قاش قارىيىپ، قاراڭغۇلۇق قاپلىدى، ئەتراپىنى قويۇق تۇمان باستى، بوران پەسەيىپ قالدى. كۆمۈشتەك تۆلۈن ئاي چاتقاللارنىڭ ئۈستىدە ئېسىلىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. مىسىقتا تۇيۇقسىز مەھەللىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىنى يېرىپ ئۆتسەم قانداق بولار، دېگەن دادىل بىر پىكىر پەيدا بولدى. ھەممە ئادەم ئۇخلاپ قالغاندەك مەھەللە جىمجىت ئىدى. پەقەت ئۇيەر - بۇيەردە ئىتلار ھۇۋلايتتى، دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بىرقانچە يەرگە يېقىلغان گۈلخان بىردەم پىلىلداپ تۇرۇپ، ئاستا - ئاستا ئۆچۈشكە باشلىدى.

مىسىق ئاستا مېڭىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ ئىستىھكاملارنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى قەيەردىن ھۇجۇمغا ئۆتسە قولايلىق بولىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن قاراڭغۇدا ئەتراپقا دىققەت بىلەن سەپسالاتتى. بىر چاغدا تۇيۇقسىز بىرنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولدى. مىسىق بۇرۇلۇپ قاراپ، ئېگىز بۆيلۇق بىرىنىڭ ئۇنىڭغا قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى - دە، ئۆز قېشىنى بار يەرگە قاراپ تىكىۋەتتى. ئارقامدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۆلمىسۇن يەنە، دېگەن ئەندىشىدە ئارقىسىغا قارىماي چاپتى.

بەراق ئورمان ئىچى جەمجەت بولۇپ، ھېچقانداق شەپە ئاڭلانمايتتى.

بۇرۇنتاي ئۆزىنىڭ قىسىملىرىنى مەسىق كۆردۈم دېگەن مەھەللىگە يېقىنراق سىلجىتتى. لەشكەرلەر تۈن بويى ئاتلىرىنىڭ يېنىدا قار ئۈستىدە ئولتۇرۇپ چىقتى. يېرىم كېچە بولغاندا شامال چىقىپ قار يېغىشقا باشلىدى. بۇران ئىتلاردەك ھۇۋلايتتى، دەرەخ شاخلىرى لىڭشىپ شالدىرلايتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن «ئاتلارغا بىر ئوشتىن يەم بېرىڭلار، قورال - ياراقلىرىڭلارنى قايتا تەكشۈرۈپ چىقىڭلار، بۇ يەردە بىز يېڭى تۇغۇلغان بۇۋاق بالاغەتكە يەتكىچە ھەتتا ئۇنىڭغا ساقال - بۇرۇت چىقىپ ئۇرۇش قىلىشقا تېغرا كەلسۇ، زادىلا چېكىنمەي ئۇرۇش قىلىۋېرىمىز» دېگەن بۇيرۇق بېرىلدى.

ئونىنچى باب

ئاق پەرىلەر، مەدەت قىلىڭلار!

ئۈچ كېچە - كۈندۈز تېخىتماي قار ياغدى. قاتتىق بۇران قارىغايلارنىڭ ئۈستىدىن ھۇۋۇلداپ ئۆتۈپ، قارلارنى پۇرقىرىتىپ ئۇچۇرۇپ كېلىپ دۆمچەك - دۆمچەك قار دۆۋىلىرىنى پەيدا قىلاتتى - دە، بىردەملا ئۇنىڭدىن يالتايغاندەك بۇ قاردۆمچەكلىرىنى پاك - پاكىزە ئۇچۇرۇپ كېتەتتى ۋە ئىككىنچى بىر يەردە يەنە شۇنداق قار دۆۋىلىرىنى پەيدا قىلاتتى.

لەشكەرلەر گەزىرمىسىدىكى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ئېگىز - ئېگىز ياغاچ ئۆيلەر بىلەن گەمىلەر تۇتاش

ئاق تۇنغا پۈركەنگەن، بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان دەھشەتلىك بوراندىن قېچىپ جېنى بارلىكى نەرسىنىڭ ھەممىسى مۆكۈپ - يوشۇرۇنۇۋالغانىدى.

پەقەت دۆڭ تۆپىسىدە يالغۇز بىر ئادەم چاقماق چۈشۈپ باش تەرىپى ئۇزۇلۈپ كەتكەن قىيىن دەرىخىنىڭ كۆتىكىدە يەككە - يېگانە ھالدا چوقچىيىپ ئۆرە تۇراتتى. قولىدىكى ئۇزۇن نەيزىسىگە تايىنىپ، ئىسسىق جۇۋىغا ئورىنىۋالغان بۇ ئادەم مامۇقتەك ئاق قارلار ئۈيان - بۈيان ئۇچۇپ يۈرگەن دالاغا قاراپ نېمىلەرنىدۇ سۆزلىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئاۋازىغا بوران جۇر بولۇپ بەزىدە ھۇۋلىغاندەك، بەزىدە شۇرلاپ سۆزلىگەندەك ئاڭلىناتتى.

«دەرۋازىدىن چىقمەندە، كەڭ دالاغا قاراپ ماڭمەن. ياپيېشىل ئوتلاقلار، سەھرالاردىن ئۆتىمەن، جەمجىت قېلىن ئورمانلىق بىلەن مېڭىپ، زۇمرەتتەك سۈزۈك بۇلاق تۇۋىگە بارىمەن. ئاندىن ئۇنىڭ نېرىسىدىكى مېڭ يىللىق كېنا دۇپ دەرىخىنىڭ تۈۋىدىكى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان ئالاتىر دېگەن تاشنىڭ يېنىغا بارىمەن... بۇ تاشنىڭ ئاستىدا بىر - بىرىگە باغلاپ چېتىپ قويۇلمىغان بۆلسىمۇ، لېكىن بىر - بىرىگە جۇپلىشىپ قالغان يەتتە بۆۋاي بار. ھېلىقى ئالاتىر تېشىنى قومۇرۇپ ئالىمەن - دە، بۆۋايلارنى ۋارقىراپ يۇرۇپ يەر ئۈستىگە چىقىرىمەن ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىدا باش كېيىممىنى ئېلىپ، باش ئېگىپ سالام بېرىمەن. ئاندىن كېيىن: مېيىسېپىتلەر، يەر ئاستىدىكى ساندۇقلىرىڭلارنى ئېچىڭلار ھەم سانداۇقلاردىكى ئاق پەرىلەرنى قويۇۋېتىڭلار!» دەيمەن... ئاق پەرىلەر ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ، بوران - چاپقۇنلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، ياۋۇز تاتار لەشكەرلىرىنى قار بىلەن كۆمۈۋېتىدۇ، ئۇلارنى مەلىسىز دەھشەتلىك قاتتىق سوغۇقلاردا توڭلىتىدۇ،

تىپ ئۆلتىرىدۇ! ھەي نائەھلى ياۋۇز تاتارلار، سوغۇق تەلەت تاتارلار! سەنلەر بىز تەرەپكە نېمە دەپ كېلىشتىڭ، ھېيلىگەر تاتارلار، سەنلەر مېنىڭ قولۇمغا شۇنداق چۈشتىڭلارکى، ئەمدى ھەرگىز قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتەلمەيسەن! سەنلەرنى تۆپ يىلتىزىڭ بىلەن قومۇرۇپ ئالىمەن - دە، تاغۇ تاشلاردىن ئارتىلدۇرۇپ تاشلايمەن!... ئۇ چاغدا سەنلەر قورايدەك قۇرۇپ، كۆلدەك تۆزۈپ يوق بولۇشىسەن! شۇ چاغدىلا سەنلەر ئۆز خاتالىقلىرىڭنى چۈشىنىسەن! بىراق ئەمدى ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئوڭايغا چۈشمەس. مېنىڭ گېپىم - گەپ، ئېيتقان سۆزۈمدىن ھەرگىز يانمايمەن. ئەمدى قايتا مېنى ماقۇلغا كەلتۈرەلمەيسەن. مېنىڭ سۆزۈم تاشتىن قاتتىق، ئوقتىن ئۆتكۈر، شۇنداق قىلىپ مېنىڭ سېھرلىرىمنىڭ كۈچىنى بۇران - چاپقۇن بىلەنمۇ، سۇ بىلەنمۇ ئاجىزلاشتۇرۇشالمايسەن، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ كۈچى يەتمەيدۇ. بىزنىڭ قوشۇنىمىز خىل، مېنىڭ يۈرىكىممۇ پۇتۇن... مېنىڭ قاغاشلىرىم ساداقىنىڭ ئوقىدەك تېز، تاشنى كېسىدىغان شەمشەردەك ئۆتكۈر، دېگەنلىرى بىردەمدىلا ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. دۈشمەن يوق بولىدۇ، مېنىڭ سېھرلىرىمگە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ!» دەيتتى ھېلىقى ئادەم.

خۇددى مۇشۇ سېھرگەرنىڭ سېھرىگە بويسۇنغاندەك بوران تېخىمۇ كۈچىيىپ، تېخىمۇ ئەدەپ، يەر - جاھاننى ئاستىن - ئۈستۈن قىلماقتا ئىدى. سۆزى بولۇۋاتقان بۇ ئادەمنى ئۇرۇپ ئۆرۈۋەتمەكچى بولغاندەك غەزەپ بىلەن تۇرۇلۇپ كېلىپ ئۇنىڭغا ئۇرۇلماقتا ئىدى.

شۇ ئاردا بىرىنىڭ:

— ھاي! ئادەم بارمۇ! ئۆلەي دەپ قالدۇققۇ! — دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— بۇ ياقتا كەل! يول بۇياقتا! — دەپ جاۋاب

قايتۇردى سېھرگەر ئۇنىڭغا.
ئالدىدىكى ئادەمنى پەرق قىلغۇسىز قاپقاراڭغۇ ئورمان ئىچىدىن ئاۋۋال بىر ئادەم، ئاندىن يەنە بىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۈچىنچىسى چىقىپ كەلدى.
— ئامان - ئېسەن تۇردۇڭلارمۇ؟ زادى بىز قەيەرگە كېلىپ قالدۇق، بۇ نە ئۆزى؟
— نەق ئىزدىگەن يېرىڭلارنىڭ ئۆزىدە تۇرۇۋاتسەن! تاتارلارغا قارشى ئاتلانغانمىدىڭلار؟
— ئەلۋەتتە، تاتارلارغا قارشى! بىز ھەممىمىز يىگىرمە ئادەم ئون ئۈچ ئەر، يەتتىسى ئايال...
— بىز بىر ھەربىي قوشۇن دېگىنە، بۇ يەردە نەيزىلىرىمىزنى ئۇچلاپ، قىلىچلىرىمىزنى بىلەپ، تاتارلارغا قارشى ئاتلانماقچى بولۇپ تۇرىمىز.
— بىز كىنەز گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچنىڭ لەشكەرلىرى تۇرۇشلۇق جايىنى ئىزدەپ يۈرىمىز.
— بارىكاللا، سىلەردەك باتۇرلارنى تۇغقان ئاناڭلارغا رەھمەت! ئۆزۈڭلارمۇ تەلەيلىك كۆرۈنمىسىلەر! ئىزدىگەن يېرىڭلارنىڭ دەل ئۈستىدىن چۇشتىڭلار! ئەمدى قاتار تىزىلىپ ماڭا ئەگىشىپ مېڭىڭلار، بولمىسا سىلەرنى قارىغۇ ياپىلاق تۇتۇۋالىدۇ، پەرىلەر ئۇرۇپ كېتىدۇ، جادۇگەر مومای سېھىرلەپ قويىدۇ، ئۇ چاغدا كۈن بويى ئىككى قارىغايىنىڭ ئارىسىدا ئادىشىپ يۈرگىنىڭلار يۈرگەن بولىدۇ!
— ئا - ھا - ھای! رەزانلىق ئورمانچىلار، سەرۋازلار، قەيەردىسىلەر؟ تېزرەك بۇياققا كېلىڭلار! بولمىسا، ماۋۇ بۇۋای بىزنى تاشلاپ كېتىپ قالىدۇ... — دەپ ۋارقىرىدى يېڭى كەلگەنلەردىن بىرى.
ئارقىدا قالغانلىرى تەڭلا جاۋاب بەردى:

— ماقۇل دادا، بارلىقىمىز كېلىۋاتىمىز!
— ئۇ ھەمراھلىرىڭ كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى كۆزەتچى بۇۋاي.
— ئۆزۈمنىڭ ئون ئىككى ئوغلۇم ۋە قىزلىرىم... قىزلىرىم تاتارلارنىڭ تۇتقۇنلۇقىدىن قېچىپ چىققانىدى، مانا ئەمدى ئۇلار تاتارلارغا قارشى جەڭگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئاتلاندى.
— ئىلاھىم مەقسەتلىرىگىلارغا يېتىگىلار، بەختلىك بولۇڭلار، مەرتىۋەڭلار ئۇستۈن بولسۇن!
يۇلۇچىلارنىڭ ھەممىسى تېزلىپ، بىر - بىرىگە ئەگىشىپ، قۇلدىكى ئارىلىرىغا تايانغان ھالدا كېتىپ باراتتى. توپنىڭ ئالدىدا ھېلىقى تاتارلارغا قارشى دەھشەتلىك بۇران چىقىشنى قاتتىق سوغاق بۇلۇشنى تەلەپ قىلغان بۇۋاي، ئۇنىڭ كەينىدىن يېڭى كەلگەن رەزانلىقلار قاتارلىشىپ ماڭماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كۆرپە جۇۋا كىيىۋالغان، كۈچ - قۇۋۋىتى تولۇپ - تېشىپ تۇرغان لەشكەرلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەڭ يەلكىلىك، قىسقا پاچاقلىق بولۇپ، خۇددى ئالچاڭلاپ كېتىپ بارغان ئېيىقلارغا ئوخشايتتى.
رەزانلىقلار مۇز توڭلىغان دەريادىن ئۆتۈپ، رۇس لەشكەرلىرى بۇراندىن پاناھلىنىۋاتقان نۇرغۇنلىغان گەمىلەرنى ئۇچراتتى. يېپقا تىزىلغاندەك ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ گەمىلەرنى ئاپئاق قاردا پەرق قىلماق بەكمۇ تەس ئىدى. پەقەت تۇرخۇنلىرىدىن بۇرقۇپ چىقىۋاتقان ئىسلارلا بۇ گەمىلەردە ئادەم بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئىچى ئىسسىق ئىكەنلىكىنى، قازاندا تاماق پىشىۋاتقانلىقىنى؛ رۇس لەشكەرلىرى بولسا، ئوت بېشىدا ئولتۇرۇپ، بىر - بىرى بىلەن قىزغىن بەس - مۇنازىرە، سۆھبەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈپ تۇراتتى.

ئون بەشىنچى باب

سىت پاتقاقلىقىدا

كىنەز ۋاسلىكو خېلىغىچە ئۇخلىيالماي ئىچى پۇشۇپ، ئۈيان - بۇيان ئۆرۈلۈپ، ئۇستىگە يېپىنغان جۇۋىسىنى قايتا - قايتا تۈزەشتۈرۈش بىلەن ئاۋارە بولدى. ئۇ ئاستىغا بىر قۇچاق پاخال سېلىپ، ئىشىك تەرەپتىكى يەردە ياتقانىدى. يېنىدا ياتقان لەشكەرلىرى خۇررۇلداپ ئۇخلىماقتا. ئىشكنىڭ ئاراش - ئاراشلىرىدىن ۋىژىلداپ شامال كىرمەكتە.

«ئەلنىڭ بېشىغا مۇشۇنداق ئېغىر كۈن چۈشكەندە مەن نېمە قىلىشىم كېرەك» دېگەن خىيال كىنەزنى قىينىماقتا، يۈرىكىنى تاتلىماقتا ئىدى. ھەممە نېمە ئۈنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپ ئاۋارە قىلاتتى، خىيالدىن خىيال تۇغۇلۇپ بارغانسېرى چېچىشلەشمەكتە ئىدى.

«ئاكام كىنەز گېئوگىنىڭ تەييارلىقلىرى قانداق بولۇۋاتىدىغاندۇ، ئۇ يەنىلا يېڭى ئورۇنغا كۆچۈۋېلىپ، ئۆزىنىلا ئويلاپ، ئۆز غېمى بىلەنلا بولۇپ يۈرەمدىغاندۇ؟ ئۇ مۇشۇنداق قىلمۇەرسە، شىمالىي روسىيەدىكى ئەڭ كۈچلۈك كىنەزگە ئايلىنىپ، مۇشۇ ئەترايقا يەنە ۋىلادىمىرەك سەلتەنەتلىك پايتەختىنى قۇرۇپمۇ ئالار بەلكى. ئۇ خېلىدىن بېرى مۇشۇ ئەترايقا ئامبار، ئورا ياسايلى، دەريانى ئۇچ يەردىن توراپ سۇ تۈگىمىنى قۇرۇۋالايلى، لەشكەرلەر بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ، شۇڭا ئۇنىنى ئۆزىمىز تارتقىنىمىز تۈزۈكمىكىن، دەپ قاقشاپ يۇرىدۇ. كىنەز بېلغۇچى مانا مۇشۇنداق خاتىرجەم يۈرۈپتۇ.

بۇ يەردىن سەللا نېرىدىكى مەھەللىلەر بولسا ئوتتا كۆيمەكتە. كۆزىكە كۆرۈنگەن، قولىغا چۈشكەننىڭ بىرىنى قويماي قىرىپ ئېچىشكە قان، تالاشقا نەرسە ئىزدەپ يۈرگەن تاتارلار غال جىر ئىتلاردەك يەر - جاھاننى تىمىسقىلاپ كەلمەكتە. مەن ئەمدى كۆپ ساقلاپ تۇرالمايمەن. ئەگەر كىنەز گېئورگى ئۇرۇش باشلىمىسا. مەن ئۆزۈمنىڭ روستوۋلۇق قوشۇنلىرىمنى باشلاپ ئورمانغا كېتىمەن. شۇ يەردە يوشۇرۇنۇۋېلىپ، چوڭ يول ئەتراپلىرىدا دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىنى توراپ، تاتارلارنىڭ قارا يىلىنى باتۇخانىنى قوغلاپ يەتكىچە، ئۇچرىغان تاتارلارنى قىرىۋېرىمەن...» دەيتتى ئۇ ئېچىدە.

كىنەز ئورنىدىن تۇرۇپ، قاراڭغۇدا سىيپىلاپ يۈرۈپ پەشنىڭ ئۈستىگە يېيىپ قويغان پايتىمىسىنى ئېلىپ پۇتىغا ئورىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇڭ ياغلىقىنى ئوراپ بۇلغار ئۆتۈكىنى كىيىۋالدى. ئۈستىگە كالتە جۇۋىسىنى كىيىپ، بەلبېغىنى چىڭ تارتىپ بېلىگە قىلىچ ئاستى - دە، ئىشىكنى ئېچىپ سىرتقا چىقتى. ئۆيدىكىلەر بولسا، ھېچنېمىنى ئۇخلماي غەرق ئۇيقۇدا ياتقىنىچە قېلىۋەردى.

ئەتراپ جىمجىت، يۇلتۇزسىز ئاسماننا يېڭى چىققان ئاي ئوك تەرەپتىن شولا چۈشۈرۈپ نۇر چاچماقتا. تېخىمۇ قاتتىق چىقىشقا باشلىغان ئىزغىرىن شامال قار ئۇچقۇنلىرىنى ئادەمنىڭ يۈزىگە ئۇرۇپ كۆز ئاچقۇزمايتتى، كىنەز لەشكەرلەر ياتقان مەھەللىنى ئايلىنىپ ماڭدى. تاك ئېتىمشقىمۇ يېقىنلاپ قالغانىدى. يېڭىدىن سېلىنغان ياغاچ ئۆيلەر، گەمە لەر ۋە ياغاچ توسۇقلار ئاپئاق قاردا ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. لەشكەرلەرنىڭ ياتاقلىرى جىمجىت، كۆپچىلىك تاتلىق ئۇيقۇدا ئىدى. دۈشمەن تېخى يىراقتا، بۇنداق قەھرىتان سوغۇقتا، بۇنداق خىلۋەت ماكانغا كىممۇ كېلەتتى دەيسەن! بىراق يا

كۆزەتچىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانمايدۇ، يا تاقىلداق ياغىچىنىڭ ئۇنىمۇ ئىشىتىلمەيدۇ ياكى ئۇنىڭ قېلىن قارلارنى غارسىلدىتىپ باسقان ئاياغ ئاۋازىمۇ ئاڭلانمايدۇ...

كىنەز تىزىپ قويۇلغان ياغاچ دۆۋىلىرىدىن بىرىنىڭ ئۈستىدە بىر پەس ئولتۇرۇپ بېقىۋىدى، يۈرىكى ئاغىقاندەك بولۇپ، ئەندىشىگە چۆمۈپ، زادىلا خاتىرجەم بولالمىدى.

«ھەي، سەن رۇس يېرى! سېنىڭ مىسلىسىز گۈزەل، پايانسىز كەڭ دالالىرىڭ قار ئاستىدا، قېلىن ئورمانلىرىڭ سۈكۈتتە ئۇخلىۋاتىسەن. سېنىڭ بار - يوقى ئىختىھكامىڭ ئورمان ئارىلىرىدىكى ساي جىلغىلار بىلەن دېھقانلارنىڭ قارا كۆچىلا - ھە! ئەتتەڭ، ئەتراپتىكى ھەممە يېزىلارنىڭ دېھقانلىرىنى بىر يەرگە يىغقىلى بولسا، يەنە كېلىپ ئۇلارنى چۆچەكلەردىكى ئىلياس مۇرومېس باتۇرغا ئوخشاش پىشقەدەم بىر باتۇر جەڭگە باشلاپ كىرگەن بولسا - ھە! ئۇ چاغدا ھەرقانچە ھىيلىگەر، دەھشەتلىك دۈشمەن بولسىمۇ، بەرداشلىق بېرەلمىگەن بولاتتى، دۈشمەنىنىڭ بىرىنى قويماي سۈرۈپ چىققان بولاتتۇق. ۋەھالەنكى، ھازىر نەدىكى بىر يىلت، ياۋۇز، رەھىمسىز بىر نېمىلەر زېمىنىمىزنى زەبىت قىلدى. ھازىر ئۇلار رۇس يېرىنىڭ كىندىكى ھەتتا يۈرىكىگە بېسىپ كىرىپ، بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە ئالا قويماي بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئېسىنى يىغىۋېلىشقا پۇرسەت بەرمەي، ئاۋۋال پارچە - پارچە قىلىپ بۆلۈۋېتىپ، ئاندىن بىر باشتىن يالماپ يۇتۇشقا ۋە سۆڭەك غاجىلىغاندەك تارتقۇشلاپ، ئۈيان - بۇيان سىلكىشكە باشلىدى... ئەتتەڭ! كۈچ توپلىۋېلىپ، يەلكىگە مىنىۋالغان بۇ دۈشمەننى ئېسىدىن يوقاتقىچە ئۇرغان بولساق - ھە!...»

دەپ ئويلايتتى ئۇ تىت - تىت بولۇپ.

بىر چاغدا ئۇزەڭگىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندەك

بولدی، كىنەز بۇرۇلۇپ قاراپ، ئالدى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ئاتلىق بىر ئادەمنىڭ قارىسىنى كۆردى. بۇ كۆلەڭگە بارغانسېرى يېقىنلاشقا باشلىدى. كىنەز ئۇنىڭغا قاراپ بىر پەس تۇرغان يېرىدىن قوزغالماي تۇرۇپلا قالدى. «مۇشۇنداق تۇن كېچىدە ئۇخلاپ ياتقانلارنى چارلاپ يۈرگەن كىمدۇ؟ كىنەز گېنېرالمۇ - يە؟ — دەپ ئويلىدى ۋاسلىكو — بىراق ئۇنداق دەيدىغان دېسەڭ، ئېتىنىڭ كۆرۈنۈشى ئوخشىمايدۇ. بۇ ئات ئېگىز، كېلىشكەن قىپچاق ئېتىدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات ئۈستىدىكى ئادەممۇ رۇسقا ئوخشمايدۇ، نەدىن كەلگەن نېمىدۇ بۇ؟ تاتارمۇ يە!». كىنەز ۋاسلىكو قىلىچىنىڭ دەستىنى تۇتقان پېتى سەكرەپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۇ تەرەپكە قاراپ ئېتىلدى. ئات ئۇنىڭدىن ئۇركۈپ بۇرۇلۇپ ئېلىپ قاچتى. ئات ئۈستىدىكى ئادەم بولسا، ئاتنى چىڭ تېقىمداپ، ئوچۇق چىلىقتىن ئورمانلىققا قاراپ چاپتۇرۇپ قېلىن چاتقاللىق ئىچىگە كىرىپ غايىب بولدى.

— تاتار!... چارلىغۇچى!... — دېدى كىنەز ئۆزئۆزىگە گۇدۇڭلاپ. ۋاسلىكو ئۇنىڭ ئارقىدىن قوغلىماقچى بولۇپ يۈگۈرگەنىدى، بىراق يېتىشەلمەي قالدى. ئۇ شۇنداق قىلىپ يۈگۈرگەنده ئىككىنچى بىر تەرەپتىن يەنە بىر ئاتلىق چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا يوغانلىقى تايدەك بىر بۆرە باسار تايغان يۈگۈرۈپ كەلمەكته ئىدى. ياپىر، يەنە دۈشمەن كېلىپ قالدىمۇ نېمە؟ ياق، ئەمدى بۇنى قانداق قىلىپ بولسىمۇ قولدىن چىقىرىپ قويمايسەن...» دېدى كىنەز. شۇ ئاندا ئاتلىق ئادەم بۇنىڭغا يېقىنلا كېلىپ قالغانىدى. ئۇ ئاستىدىكى يارامللىق، چىرايلىق ئېتىنى بىر خىل يورغۇلۇتۇپ كەلمەكته. ئالدىدا كېلىۋاتقان ئىت كىنەزنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ، خىرىلدىغان پېتى توختاپ قالدى. ئاتلىق ئادەممۇ ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاتتى.

— كېلىۋاتقان قايسىك؟ — دېدى كىنەز ئۇنلۈك قىلىپ،
— خەۋەرچىمەن. ۋىلادىمىر شەھىرىدىن كېلىۋاتىمەن
ئۇلۇغ كىنەز گېئورگى ۋسېۋالودوۋىچنى ئىزدەپ يۈرىمەن.
— ئىزدىگەن يېرىڭنىك نەق ئۈستىدىن چۈشتۈك. ۋىلا-
دىمىردىن يولغا چىققىنىڭغا قانچىلىك ۋاقىت بولدى؟
كۆپ بولدىمۇ؟
— كۆپ بولدى. ئون بەش كۈندىن ئېشىپ كەتتى.
چەت - ياقا يوللار بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈشكە توغرا كەلدى.
تاتارلار ھەممە ئەتراپتا قارا چۇمۇلىدەك يامراپ يۈرىدۇ.
نەگىلا بارساك شۇلار. ئۇلار بىلەن ئۇچ قېتىم ئېلىشىپ قالدىم.
ئېتىم قاۋۇل، يۈگرۈك بولغانلىقى ئۈچۈنلا قېچىپ قۇتۇلدۇم...
بولمىسا ھالاك بولغان بولاتتىم.
— ۋىلادىمىر توغرىسىدا نېمە خەۋىرىڭ بار؟
— مەن يولغا چىققاندا ۋىلادىمىر تېخى ئامان ئىدى.
لېكىن يولدا كېلىۋېتىپ ئۇ ھەقتە شۇم خەۋەر ئاڭلىدىم...
— ياپىرىم، ۋىلادىمىرنىمۇ دۈشمەن زەبىت قىلغاندىمۇ؟
— شۇنداقتەك تۇرىدۇ. ئۇنى تاتارلار كۆيدۈرۈۋەتتى،
دېيىشىدۇ، كۆپچىلىكنىڭ دېيىشىچە شەھەر ئۈچ كېچە كۈندۈز
كۆيۈپتۇ. لاۋۇلدىغان ئوت يالقۇنى ئاسمانىنى قىپقىزىل قىلىۋې-
تىپتۇ، — دېدى خەۋەرچى.
بۇنى ئاڭلىغان كىنەز ۋاسلىكوۋنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ بېشى
چۈشۈپ كەتتى. بىراق ئاز ئۆتمەي ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ
ئېسىنى يىغىۋالدى.
— يېڭىلا سېنىڭ ئالدىڭدا مۇشۇ يەردىن بىر ئاتلىق
ئادەم ئۆتكەنىدى، مېنىڭ ۋارقىرىغىنىمنى ئاڭلاپلا قېچىپ
كەتتى.....
— ئۆز ئادىمىمىز بولسا قاچماس ئىدى! ئانداقتا ئۇ

تىڭچى تاتار دېگىنە! پەخەس بول! تاتارلار مۇشۇ يېقىن ئەتراپتا بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار مۇشۇ پېتى كېلىپ قالسا، ئۇنىمىزنىمۇ چىقىرالماي قالىمىز...

— يۈر تېزرەك كىنەزنىڭ يېنىغا بارايلى!

ئون ئىككىنچى باب

سىت ۋاددىسىنى بوران كەزمەكتە

ۋىلادىمىر شەھىرىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگەن تۇرۇپكا بۇ يەردە ئۆزىنىڭ بەزى يۇرتداشلىرىنى ئۇچراتتى. ئۇلار تۇرۇپ كىغا دادىسى ساۋېلى دېكاروسنىڭ مۇشۇ جايدا بۆلغانلىقىنى بىر كۈن بۇرۇن ئات بىلەن ئاشلىق، ئون، چاي ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. تۇرۇپكا بۇ جايدا كۆپ تۇرالمىدى. روستوۋكىنەزى ۋاسلىكو ئونى سىت دەريا بويلىرىدىن مىشكىن شەھىرىگە باردىغان يولىلارنىڭ كېسىشكەن جايلىرىنى كۆزەت قىلىشقا ئەۋەتتى.

— سېنىڭ ئاستىدىكى ئېتىڭ قامقاقتەك يېنىك، شامال دەك يۈگرەك، — دېدى ئونىڭغا كىنەز ۋاسلىكو، — ئەگەر تاتار چارلىغۇچىلىرى كۆرۈنگەندەك بولسا، دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ چاپ، بىز بالدۇرراق تەييارلىق قىلىۋالايلى.

ئېگىز يار تۆۋىدىكى سايدا تەرەپتىن دۆۋىلىگەن شاخ - شۇمبىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىچىككىنە گۈلخان چاراسلاپ يانماقتا.

— پاپىر، نېمىدېگەن ئېغىر كۈنلەر بۇ! تاتارلارنىڭ

تممسقىلاپ پۈراپ يۈرمەيدىغان يېرى يوق. ئورمان ئارىسىدا ئوت كۆرۈندىمۇ بۈلدى، دەرھال يېتىپ كېلىدۇ... سەن بۈلسالمۇ ئىمان ئېيتىشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەي قالىسەن. كۆزۈڭنى ئېچىپ - يۇمغىچە بېشىڭنى ئۇزۇپ ئېلىپ كېتىدۇ.

تاتارلارنىڭ ئوتىنى كۆرۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن كۆزەتچىلەرنىڭ ئەتراپىغا شاخ - شۇمبا، ياغاچلاردىن قورشاۋ - توسۇق ياسىۋالىدىغانلىقىمۇ ئەنە شۇنىڭدىن ئىدى.

قەدىمىي قىپچاق ئورمان ئېگىز يارنىڭ گىرۋىكىدىن سايغا غۇلاپ چۈشىدىغاندەكلا كۆرۈنەتتى.

بۇ ئورمان خۇددى ئۈچلار ئېيتقاندەك ئاشۇ شىمالدىكى قاتقان دېڭىز① غىچە سوزۇلىدۇ. بۇ ئورمانىنىڭ ئىچىدە پەقەت ھايۋانلارنىڭ يولىنى، تىلىنى، مىجەز - خۇلقىنى ياخشى بىلىدىغان ئادەملا يۈرەلەيتتى. بۇ يەردىكى يالغۇز ئاياغ يوللار سانسىز ئەسىرلەر بويى ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئورمانىدىكى جىن - شەيتانلارنىڭ ۋە پەرىلەرنىڭ ئاياغ ئىزىدىن پەيدا بولغان. بۇ يوللاردىن ئوق ياكى سولىغا بىر قەدەم چىقىپ كەتكىمۇ بولدى، بورانلار غۇلاتقان دەرەخلەرنىڭ كۆپلىكىدىن ئاياغ ئېلىپ يۈرەلمەيسەن. ئۇستىنى مۇخ قاپلاپ كەتكەن تېگىگە تارتىدىغان پاتقاقلىقلارغا بېلىڭغىچە پېتىپ قالىسەن...

ئوت قېشىدا تۆت يىگىت ياتاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى چېلەكلەپ قۇيۇۋاتقان يامغۇر - يېشىندىن، قېلىن قارلاردىن، دەھشەتلىك بورانلاردىن، ئورمانلاردا يۈرىدىغان جادۇگەرلەرنىڭ سېھىرىدىن قىلچە قورقمايدىغان، بىر - بىرىدىن قېلىشمايدىغان باتۇر يىگىتلەر ئىدى. ئۇلار ئۇچىدىكى تېرە چاپانلارغا ياۋايى ھايۋان تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلارغا ئورنىنى

① ئۇ زامانلاردا ناق دېڭىزنى «قاتقان دېڭىز» دەپ ئاتايدىكەن.

ۆپلەپ، ئاستىلىرىغا قارىغاينىڭ قۇرۇق شاخ - شۇمبىلىرىنى سېلىپ، ئاشۇ شاخ - شۇمبىلاردىن كەپە يا-ۇپلەپ، غەزەپ بىلەن ئورۇۋاتقان قىش شامىلىنىڭ ھۇۋلىغان ناخشىسىغا قۇلاق سېلىپ، ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز خاتىرجەم ياتاتتى. بەزىلىرى نېپىز كېسىلگەن ئات گۆشىنى ئىشتىكىگە ئوتكۈزۈپ كاۋاب قىلماقتا ئىدى. شاخلارنىڭ ئۇستىدە يىگىتلەر سويغان قىرچاڭغۇ ئاتنىڭ گۆشى يېيىمقلىق تۇراتتى. لەشكەرلەر ئۇنى جېنى تۇمۇشۇقىغا كېلىپ قالغاندا بىكاردىن - بىكار ھارام ئۆلمەسۇن، دەپ سويۇۋاتقانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپكىمۇ بار ئىدى، ئۇنىڭ يېنىدا سادىق يۈلدىشى بويناق تۇمشۇقىنى باغرىغا تىقىپ تۇگۈلۈپ ياتاتتى. كۆزەتچىلەرنىڭ تۆتىنچى يۈرىكى قاپتەك باتۇر يىگىتلەر، رەزانىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئوغلانلىرى بولۇپ، ئۇلار رەزاندا تاتارلار قولىدىن قېچىپ چىققان، ئۇلارنىڭ دارلىرىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. بۇ تۆتىيلەن بىر لىشىپ، ئۆز ئالدىغا «پىدائىيلار قوشۇنى» قۇرۇپ تاتارلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، تاتارلارنىڭ ئۈيەر - بۇيەرلەرد تىنەپ قالغان ۋە ھېرىپ ئارقىدا قالغان لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارغا ئارام بەرمەي يۈرگەنىدى. ئۇلار كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچ ئىددل دەياسىنىڭ باش تەرىپىدە لەشكەرلەر تەپلاپ، تاتارلارغا قارشى تۇرۇشقا تەييارلىنىۋاتىتۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئوۋچىلارنىڭ چاقىرىغىدا يۈل يۈرۈپ، بۇ جايغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇلار كىنەز گېئورگى ۋىسېۋالودوۋىچنىڭ بۇيرۇقى بويىچە مۇشۇ يەر تۆۋەندىكى ئادەم يۈرمەيدىغان يول تۇتۇۋىنگە كۆزەتكە قويۇلغانىدى.

كىنەز ئۇلارغا بىر ياخشى ئات بېرىپ، تاتارلارنىڭ قارىسىنى كۆرگەن ھامان دەرھال گەزەرمىگە كېلىپ ئۆزىگە مەلۇم قىلىشنى تاپشۇردى. كىنەز ئۇلارغا ئات بەرگىنى بىلەن

ئۇنىڭ يەم - چۆپىنى بەرمىدى. «يەمنى ئۆزۈڭلار بىر ئامال قىلارسىلەر!» دېگەنىدى. ئۇ لەشكەرلەرگە بۇ ئەتراپتىن بىر قۇچاق چۆپ تاپقىلىمۇ بۇلمايتتى. شۇڭا كۆزەتچىلەر ئىككى پۇتىغا شۇنىڭدەك ھەم يېنىك، ھەم چىدامالىق چاڭىغىلىرىغا ئىشەنچ قىلىپ ئاتنى سۈيۈۋالدى.

كۆزەتچىلەر ئىچ پۇشۇقىنىى چىقىرىش ئۈچۈن قەدىم زامانلاردا ئۆتكەن تەڭداشسىز قەھرىمانلارنىڭ غەلىبىلىك ئېلىشىشلىرى، مۇللىلار بىلەن پالچىلارنىڭ ۋە سېھىرگەرلەرنىڭ خىلمۇخىل كارامەتلىرى توغرىسىدىكى قىزىقارلىق ھېكايە - چۆچەك، رىۋايەتلەر ئېيتىشىش بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزەتتى. مۇشۇنداق ئامال قىلمىسا قىش كېچىلىرى بەكمۇ ئۇزۇن ھەتتا تاڭ ئاتمايدىغاندەك بىلىنىپ كېتەتتى. كۆزەتكە قويۇلغانلارنىڭ ئىچىدە تۇرۇپكىمۇ بار ئىدى. ئۇ لەشكەرلەرنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، نېمىگىدۇر خىيالى بۆلۈنۈپ، قىرچاڭغۇ ئاتنىڭ يېيىپ قويۇلغان تېرىسىگە يېنىش - يېنىشلاپ قاراۋەردى. ئۇ ئىچىدە، تورۇق ئېتىمنىڭ ئاقۇتىمۇ ئاشۇنداق بولۇپ قالمىغىدى، دەپ ئەندىشە قىلدى.

— كۈنلەرنىڭ بىرىدە، — دەيتتى يىگىتلەرنىڭ بىرى، — ئورمانلىقتا دېھقانلار كېلىۋاتسا، ئوتۇن سۆرىتىپ كېتىۋاتقان بىر دۇمچەك بوۋاي ئۇچراپتۇ. ئۇنىڭ سۆرىتىۋالغان ئوتۇنى ئۆزىدىن ئون ھەسسە يوغان ئىمىش. «ھەي، بوۋاي! ئۆزۈڭ ئورمان ئىچىدە تۇرۇپ ئوتۇن سۆرەپ يۈرگىنىڭ نېمىسى؟ ئەتراپىڭدا قاياقتا ئۆرۈلسەڭ ياغاچقۇ!» دەپتۇ دېھقانلار بوۋايغا. شۇ چاغدا ھېلىقى بوۋاي ئۇلارغا: «مۇشۇنداق قىلىش كېرەك، مەن ئانا ۋەتىنىمنى قوغدايمەن، ياغاچلارنى تاتارلارغا قارشى ئىشلەتمەكچىمەن!» دەپتۇ. دېھقانلار ئۇنىڭغا: «ئۆزۈڭ قىزىق نېمە ئىكەنسەنغۇ، ياغاچ بىلەن قانداق جەڭ قىلماقچىسەن؟» دەپتۇ.

ئۇلار شۇنداق دەپ تۇرۇشىغا كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە، گۈتمە
گەن يەردىن تاتارلار كېلىپ قېلىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا
باشلاپتۇ. بۇ چاغدا ھېلىقى بۇۋاي سۆرىتىپ كېلىۋاتقان
ئوتۇننى يەرگە قويۇپ، بىر - بىرلەپ تاتارلارغا ئېتىشقا
باشلاپتۇ. ئۇ بىر ياغاچنى ئاتقانىكەن، بىر لەشكەر پەيدا
بولۇپتۇ، ئىككى ياغاچنى ئاتقاندا بولسا، پۈتۈن بىر قوشۇن
پەيدا بولۇپ، ناغرا - سۇنايلارنى چېلىپ، قىلىچ - نەيزىلىرىنى
شىلتىپ تاتارلارغا قارشى دەھشەتلىك جەڭگە كىرىشىپتۇ.
ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر خىل جىگەرلىك باتۇر يىگىتلەر
ئىدى. ئۇلار تاتارلار ئىچىگە بۆسۈپ كىرىپ، ئۇلارنى چۆپ
چاپقاندەك قىرىشقا باشلاپتۇ... ھەممىدىن خەۋىرى بار كىشى
لەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھېلىقى دۇمچەك بۇاي مۇشۇ سىت دەريا سىنىڭ
بويىغا تاتارلار بىلەن جەڭ قىلغىلى كەپتۇدەك، دېگەن گەپ
لەرمۇ بار ئىكەن.

— بۇ يەرگە يەنە بىر دېھقانمۇ كەلگەنىدى، — دېدى
كۆزەتچىلەرنىڭ ئىككىنچىسى بىرى، — ئۇنىڭ ساقلى شۇنچە
لىك ئۇزۇنكى، يەرگە سۆرۈلۈپ تۇرىدۇ دېسىمۇ لاپ بولمايدۇ.
بۇرۇتىمۇ ئىنتايىن ئۇزۇن بولۇپ خۇددى ژايىن بېلىقىنىڭ
بۇرۇتىغا ئوخشايدۇ. ئۇ بۇرۇتىنى ئىككى قۇلىقىغا قىستۇرۇپ
ساڭگىلىتىپ قويىدىكەن. ئۇ كېلىش بىلەنلا ماختىنىپ: «مەن
سېھىرگەرمەن، دەھشەتلىك بوران چىقىرالايمەن، قاتتىق يامغۇر
ياغدۇرالايمەن، خالىسام ئاسماننى سۈتتەك ئېچىلدۇرۇۋېتىمەن
ھەتتا قارلارنى ئېرىتىپ سۇغا ئايلاندۇرۇۋېتىمەن، دەپتۇ.
گېپىگە قارىغاندا ئاق پەرىمۇ، كۆك پەرىمۇ، جىن - شەيتانلار-
نىڭ ھەممىسىمۇ ئۇنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدىغان ئوخشايدۇ،
ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى سېھىرلەپ ئۆزىگە قارىتىۋالغان بولسا
كېرەك. «جىن - پەرىلەرنى چاقىرسام، ئۇلار تاتارلارنى سۇ-

غۇڤتا توڭلىتىپ قارغا كۆمۈپ تاشلايدۇ. شۇ تاپنىڭ ئۆزىدىلا ئۇجۇقتۇرىدۇ. لېكىن ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئۈممەتلىرى بولغان رۇس خەلقىغە ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۇنىڭغا قارشى نەچچە تۈرلۈك دۇئالارنى ئوقۇشىنى بىلىدۇ» دەيتتى ئۇ. ئۇنىڭ ئىسمى باربا بۈۋاي ئىدى.

تۇرۇپكانىڭ كۆزەتتە تۇرغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغانىدى، بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ كۆزى ست دەرياسىغا باردىغان ئورمان يولىدا يىراقتىن پۇرقىراپ چىقىۋاتقان قارا ئىسقا چۈشتى.

— ياڭاللا، ئاۋۇ كۆيۈۋاتقان بوۋىنىسكى يېزىسىغۇ! — دېيىشتى يىگىتلەر ئۆڭلىرى ئۆچكەن ھالدا. — تاتارلار كېلىپ قالدىمىكىنە؟...

كۆزەتتە بىرلا لەشكەر قالدى. قالغانلىرى لەشكەرلەر جايلاشقان گەزەرمىگە قاراپ ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ كېتىشتى.

ئون ئۈچىنچى باب

قورقۇنچلۇق خەۋەر

كىنەز گېئورگى باخرامىي پوپنىڭ ئۆيىدە دۇپ ياغىچىدىن ياسالغان كونا ئۈستەلدە ئېگىلگىنىچە تايىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئاق كىرگەن بۇدۇر چېچىنى يولقۇشلاپ ئاھ ئۇراتتى ۋە ھېلىدىن ھېلىغا چوڭقۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىناتتى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئالدىراشچىلىقتا دىنىي كىتابتىن يىرتىپ ئېلىنغان، كونا سارغىيىپ كەتكەن بىر ۋاراق قەغەز تۇراتتى. كىنەز خوتۇنى ئاگافيە خانىمنىڭ ئۆز قولى بىلەن ئالدىراش يازغان خېتىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ چىقتى. ئۇ خەتتە مۇنداق دەپ يېزىل-

غانىدى: دۇنيادا مەن ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان قەدىرلىكىم، سايىبىقىران شۇڭقارىم بولغان كىنەز گېنۇرگى! سۆيۈملۈك يارىڭنى يالغۇز تاشلاپ نەلەردە يۈرىسەن؟ ياۋۇز تاتارلار چۈمۈلىدەك مىغلىداپ، شەھەر ئەتراپىدا يېڭىنىڭ تۆشۈكىدەك يەرنى ئالا قويماي تەرەپ - تەرەپنى تۆگەل قورشۇالدى. ماڭا، بالا - چاقلارغا، پۈتكۈل ئەل - يۇرتقا ئەجەل دېۋەيلەپ تۇرماقتا، ئەمدى بىزدە پەقەت سېنى قايتىپ كېلىپ قارا يۈز دۇشمەنلەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ، بىزنى قۇتۇلدۇرۇپ ئالار دېگەن ئۈمىدتىن باشقا ئۈمىد يوق... سېنىڭ سۆيۈملۈك يۈزۈڭنى، كۆلۈپ تۇرغان كۆزلىرىڭنى قايتا بىر كۆرۈشكە نېسىپ قىلسىكەن، دەپ ياراتقان ئىگەمگە، ئەۋلىيا - ئەنبىيالارغا يالۋۇرۇپ سېغىنماقتىن باشقا ئامالىم يوق! ئەمدى نېمە بولسىمۇ، پېشانىڭىزگە پۈتۈلگىنىچە بولار. بەندىنىڭ تەقدىرىدىن قۇتۇلۇش ئامالى بارمۇ! تېزرەك قايت...»

باخرامبەي پوپ قولىدىكى كونا مىس كرېستنى قۇچاقلەپ ۋېلىپ، بىلىدىغان ھەممە ياخشى گەپلىرىنى ئىشلىتىپ كىنەزنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشىپ كۆردى. بىراق ئۇنىڭ سۆزلىرى كىنەزنىڭ قۇلىقىغا زادىلا كىرمىدى. كىنەزنىڭ ئۈي - خىيالىنى ئۇ يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال جۇتۇنى بىلەن خوشلاشقان ۋاقتىدىكى ئاگاھىيە خانىمىنىڭ زار - زار يىغلىغانلىقى، ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى، چىڭ قۇچاقلاشلىرى، ئىسسىق لەۋلىرى بەنت قىلىۋېلىپ، كۆڭلى بۇزۇلماقتا، يۈرەك - باغرى ئۆرتەنمەكتە ئىدى...

بىر چاغدا سىرتتىن: «كىنەز قەيەردە؟ تېز ئويغىتىڭلار...» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلاندى. كىنەز گېنۇگى دەرھال ھوشىنى يىغىپ ئاۋازغا قۇلاق سالدى.

— كىنەزگە ئېيت، تاتارلار قارا چۈمۈلىدەك قاپلاپ كېلىۋاتىدۇ!... — دەيتتى ھېلىقى ئاۋاز.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان كىنەز ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى ـ دە، ئاستىندىكى ئورۇندۇقنى تېپىپ ئۆرۈۋېتىپ، ئىشكىتىن ئېتىلىپ چىقتى. ھاڭدەك ئوچۇق تۇرغان ئىشكىتىن ئىسسىق ئۆيگەسو غۇق كىرىشكە باشلىدى. باخرامىي پوپ ئىنجىقلاپ يۈرۈپ ئۇچىسىغا يوغان چاپىنىنى كىيىپ يەردە تۇرغان چىگە بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلىۋالدى ـ دە، هوش كاللىسىنى يوقتىپ، كرېىست تۇتۇۋالغان قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان ئايالىغا:

ـــ ئولىمىڭا دۇشكا جېنىم، سېنى خۇداغا تاپشۇردۇم. مەن ئەمدى لەشكەرلەر ئارىسىدا بولىمەن. هازىرنىڭ ئۆزىدە قانلىق جەڭ بولىدىغاندەك تۇرىدۇ، ـــ دېدى.

ئۇ شۇنداق دېدى ـ دە، تىترەپ تۇرغان ئاياغلىرىنى ئاۋايلاپ دەسسەپ، قارانغۇلۇق ئىچىگە كىرىپ غايىب بولدى.

كىنەز گېنئورگى يېڭى سالدۇرغان ياغاچ ئۆيىگە يۈگۈرگەن پېتى يېتىپ كەلدى.

ـــ ئارگون! تېز بول! ساۋۇتۇم بىلەن قىزىل ئۆتۈكۈمنى كەلتۈر! تېزرەك، ئارگون! تورۇق ئاتنى ئېگەرلە!... ـــ دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى ئۇ كېلىپلا.

كىنەز ئالدىراپ ـ تېنەپ تامدا ئېسىغلىق تۇرغان قورال ـ ياراقلىرىنى ئېلىپ جابدۇشقا باشلىدى. قېرى خىزمەتچىسى ئۇنىڭغا ساۋۇتنىڭ ئۈستىدىن كالتە تونىنى كىيگۈزۈپ، بەلبېغىنى باغلىشىپ چامىنىڭ يېتىشىچە يارەملەشمەكتە. لەشكەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆيگە كىرىپ كىنەزنىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. قورۇدا ۋاڭ ـ چۇڭ قىلغان ئاۋازلار كۆپىيىشكە باشلىدى. توساتتىن بىرى ئىشكىنى ئاچتى ـ دە، ئاندىن تۇغما هالدىكى بەدەنلىرى ئۈششۈپ كۆكىرىپ كەتكەن، ماشىلداپ ـ يۆتىلىپ تۇرغان ئېككى دېھقانىنى ئۆيگە ئىتتىرىپ كىرگۈزۈۋەتتى. ئۇ ئىككىسى قايتا ـ قايتا:

— ھۇ نېمە قىلغىنىڭ! ئۇيات گەمەسمۇ!... — دەپ ئىزا تارتىپ كەينىگە داجىشىپ تۇراتتى.

— كىرىڭلار، كىرىۋېرىڭلار! كۆرگەن - بىلگەنلىرىڭلارنى كىنەزگە ئۆز ئاغزىڭلار بىلەن بايان قىلىڭلار!... — دەيتتى ھېلىقى لەشكەر.

ئۇ يەنە ئاۋازىنى تالادىكى ۋاك - چۈڭلارنى بېسىپ چۈشكۈدەك يىغان چىقىرىپ ، غەمگە پېتىپ بۇرۇختۇم بۆلۈپ تۇرغان كىنەز گېنۇرگىگە:

— ئۇلۇغ كىنەز، ماۋۇلارغا قارىغىنا! بۇلار ست دەريا-سىڭ بويىدا تۇرۇشلۇق باتۇر دېھقانلار، تاتارلار ئۇلارنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ، قىپچالىڭاچ قىلىپ قويغانىكەن، ئۇلار قېچىپ قۇتۇلۇپ كەپتۇ، — دېدى.

— بەرىكە تاپسۇن! ئارگۇن، بۇ ئىككىسىگە بىردىن چاپان، بىردىن ئۆتۈك بەرگىنە! — دېدى كىنەز گېنۇرگى.

ھېلىقى لەشكەر سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ست دېھقانلىرى تاتارلارنى بىر مەھەل كۆزىتىپ يۈرۈپتۇ. ئۇلار قوماندان دوروژانىڭ جان تىكىپ كۆرەش قىلىپ دۇشمەن قولىدا قازا تاپقانلىقىنى كۆرۈپتۇ... ھازىر تاتارلار يېقىنلاپ قاپتۇدەك، پات ئارىدا بۇ يەرگىمۇ يېتىپ كېلىشى مۇمكىن...

كىنەز گېنۇرگى چالا - پۇلا كىيىنىپ، ھويلىغا يۈگۈرۈپ چىققاندا لەشكەرلەر ئۇنىڭ تورۇق ئارغىمىقىنىڭ تۇمشۇقىنى چىگىتىۋاتقانىدى. كىنەز ئاتقا مىندى - دە، بارماقلىق پەلەي كىيىگەن ئوڭ قولىدا ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ، سول قولىنىڭ بىغىشىغا كىچىككىنە دۇگىلەك قالقىنىنىڭ بېغىنى ئۆتكۈزدى. بىغىشىغا ئالتۇن دۇبۇلغىسىنى چۆكۈرۈپ كىيدى.

— ھاي، شۇڭقارلىرىم، تەييارمۇ سىلەر؟ ... — دېدى ئۇ لەشكەرلىرىگە ئۇنلۈك قىلىپ.

بۇ چاغدا لەشكەرلەرمۇ تەرەپ - تەرەپتىن ئاتلىرىنى يېتىلەپ كېلىپ توپلىنىپ بولغانىدى. لەشكەرلەر گەزەرمىسىنىڭ ھەممە تەرىپىدىن كاناي - سۇناي، داقا - دۇمباقلار ئاۋازى يائراشقا باشلىدى.

ئون تۆتىنچى باب

ئۇرۇش

قەيۇپ بەرمە ئېتىگىنى چۈشەك سالماي،
ئوخلاپ قالما ئەتراپقا كۆزەت قەيماي.
(قەدىمكى ئاتلىق لەشكەرلەر ناخشىسى)

ھاجى رەھىم يېزىشنى داۋام قىلماقتا ئىدى: «ھەي قۇدرىتى ئۇلۇغ خۇدا! سەن مېنى تا مۇشۇ كۈنگىچە ئادەمنىڭ جېنى ئۈركەنگۈدەك جنايى قىلمىشلارغا شاھىت قىلىپ، ئىچ - قارنىمنى ئۆرتەپ، يۈرەك - باغرىمنى كاۋاپ قىلدىڭ. لېكىن ئۇنىڭ بىرەر ئامال - چارىسىنى قىلغۇدەك كۈچ - قۇۋۋەت بەرمىدىڭ. سەن مېنى قاراپ تۇرۇپ مۇشۇنداق پۇقرا ئۇچۇن غەم قىلىپ ئىچ ئاغرىتىشقا، پۇقرا ئۇچۇن ھەسرەت چېكىشكە مۇپتىلا قىلغىنىڭ نېمىسى؟ مەن مۇز تۆكلىغان تالاي پېتىق پاتقاقلىقلارنىڭ ئۈستىدە، جاكىلدىغان قاتتىق سېغۇقلاردا يۈز بەرگەن، ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقلارنى كۆپ قېتىم كۆردۈم. كۈرمىكلىغان تاتارلارنىڭ ھايۋانلارچە قۇتراپ، بىرنەچچە مىڭ رۇس دېھقانلىرىنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇلارنى قىرغانلىقىنى، رۇسلاردىن بىرەرسىمۇ جېنىنى ساقلاپ

قېلىش ئۈچۈن ئەسىرگە چۈشۈشنى خالىمىغانلىقىنى، بەلكى ئۇلارنىڭ قولىغا قىلىچ، پىچاق، پالتىلارنى ئېلىپ، ئوۋچىلار-نىڭ قورشاۋىدا قالغان بۆرىلەردەك ئۆچەكشىپ، ئاخىرقى نەپىسگىچە قارشىلاشقانلىقىنى كۆردۈم.

مەن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. بىراق مەن يەنىلا ئۆلگىنىم يوق، يەنىلا تىرىكمەن...».

ھاجى رەھىم قۇماندان بۈرۈنتايىنىڭ يىگىرمە مىڭ لەشكىرىنىڭ قاتاردا ئىدى. ئۇ بۈرۈنتايدىن بىر يۈۋاش ئات سورىۋېلىپ، ئۇنىڭغا تېرە خۇرجۇننى ئارتىپ، خۇرجۇننىڭ ئىچىگە پاكىز لاتا، گۈڭگۈرت تالقىنى، كۆيدۈرۈلگەن كىگىز قۇرۇمى، چۆپ دورىلار ۋە باشقا جاراھەتكە ئەم بۈلىدىغان دورا - دەرمەكلەرنى سېلىپ يۈرەتتى.

ئۆزى پاكار، دىغماق بۈلسىمۇ، ئىنتايىن چىداملىق كەلگەن بۇ مۈڭغۇل ئېتى يەر - جاھانغا پاتماي كېتىپ بارغان مۈڭغۇل قۇشۇنلىرىدىن زادىلا قېلىشماي كەلمەكتە ئىدى. كۆپ چىلىك تۇختىسا ئۇمۇ تۇختايتتى، ماڭسا ماڭاتتى. ئۇ ئىنتايىن بېشى قاتتىق ئات بۈلۈپ، ھاجى رەھىمگە زادىلا بېرىي بەرمەيتتى، ئۆز خاھىشى بويىچە كېتىۋېرەتتى. ھاجى رەھىم ئېتى چاپقاندا يىقىلىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن ئېگەرگە يېپىشىۋالاتتى، بەزى ئىنتايىن خەۋپلىك پەيتلەردە بۈلسا، يالىنى چىڭ تۇتۇۋالاتتى.

بۈرۈنتاي لەشكەرلىرىگە كانايىنىڭ ئاۋازى چىقىشى بىلەن تەڭ يۈرۈشكە تەييار بولۇڭلار، دەپ بۇيرۇق بەرگەنىدى. شۇڭا لەشكەرلەر ئاتلىرىنىڭ قېشىدىن نېرى كەتمەي، تىزگىنىنى بىلىگە باغلىۋېلىپ، قار ئۈستىدە مۈشۈكتەك تۇگۈلۈپ ياتقان پېتى تۈنەپ چىقتى. تاڭ ئېتىپ كاناي چېلىنغاندا ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئۈستىنى قىررۇ قاپلاپ ئاپئاق كۈمۈشتەك پارقىراپ تۇراتتى.

قسم رؤسلارنىڭ لەشكەرلىرى ياتقان گەزەرمىگە ھۇجۇم قىلىشى كېرەك ئىدى. بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئىنتايىن خەۋپلىك بولىدىغاندەك تۇراتتى. رؤسلار قوغدىنىشقا، جان تىكىپ جەڭ قىلىشقا دائىم تەييار، شۇڭا مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ ھەرقاندىقى بۇنداق يېراق، يات يەردىكى ئۇرۇشتا ئۆزلىرىنى يا ئۆلۈم، يا غەلبە قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئاقىۋەتنىڭ بىرى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. قىسىم ئاتلىرىنى يېرغىلىتىپ يولغا چىقتى، بەزىدە ئۇلار ئات چېپىشقىنىمۇ چۈشەتتى. بۇ چاغدا كۆرمىگىلىغان ئاتنىڭ دۈپۈر - دۈپۈر ئىدىن يەر تەۋرىگەندەك، مۇزلار چىدىمايدىغان چاراسلىغاندەك بولاتتى. ھەممە ئەتراپ ئادەمنىڭ قۇلاق - مېڭىسىنى يېگۈدەك قىقاس - چۇقان، ۋاڭ - چۇك بىلەن تولاتتى.

ھاجى رەھىم ئۆزىنىڭ چىداملىق ئېتىغا ئىشىنىپ، ئۇنى نەگە بارسا بارمامدۇ، دېگەندەك تىزگىنىنى تارتمايلا ئۆز ئەركىگە قويۇپ بەردى.

بارا - بارا ئورمان شالاڭلاشقا باشلىدى، ئالدى تەرەپتە ئىلاندەك تولغىنىپ يىراقتا سوزۇلغان، مۇز قاتقان دەريا ئېنىق كۆرۈندى.

بىر چاغدا لەشكەرلەر بىرىنتاينىڭ:

— قورالىڭلارنى قولغا ئېلىڭلار! — دېگەن بۇيرۇقنى قۇلاقتىن - قۇلاققا يەتكۈزدى.

مۇڭغۇللار بىلەكلىرىنى شىمايلاپ، ئوق يەڭلىرىنى تۈرۈشتى، ئەگەر قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئوق مۇرىسىگە قويدى. ئاستىدىكى ئاتلىرى چېپىشقا ئۆتتى. ئورمان تۈگەپ، ئوچۇقچىلىق باشلاندى. ئۇلار قېلىن قار قاپلىغان كەڭ تۈزلەڭلىككە چىقىپلا:

— مۇڭغۇللار ئالغا، ئالغا باس! ئۇر، يوقات! — دەپ شوئار توۋلىشىپ ئات سېلىشتى.

تۇزلەڭلىك دەريا قىرغىقىنى بويلاپ ئۇزاقلارغا سوزۇلاتتى. ئوك تەرەپتە دەرەخلىرى پاكار - پاكار، لېكىن ئىرماش - چىرماش ئۆسكەن، تېگى سازلىق بولغان ئورمانلىق بار ئىدى. نەردىراقتا بىر دۆڭ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۆڭ تۆپىسىدىكى ئون تۇپتەك قارىغايىنىڭ لەمپىلىرىنى قار باسقانىدى. دەريانىڭ سول تەرىپىدىكى قىرغىقىدا كونا چېركاۋ بار بىر رۇس يېزىسى جايلاشقانىدى. شۇ ئەتراپتا يەنە يېڭىدىن سېلىنغان بىرقانچە ئاق ئۆيلەرمۇ قاتار تىزىلىپ تۇراتتى.

دەريانىڭ ئىككى تەرىپىگە ئاتلىقلارنى ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن تاش، دەرەخ يىلتىزى ۋە لىم ياغاچلارنى دۆۋىلەپ ئۇزۇن توسۇق ياسالغانىدى.

رۇسلار تاتارلارنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز كېلىپ قالىدىغانلىقىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغانىدى. شۇڭا ئۇلار ئالدىراپ - تېنەپ ئۆيلىرىدىن چىقىپ، كىيىملىرىنى ماڭغاچ كىيىشىپ، ئۇستىدە بايراق لەپىلدەپ تۇرغان ئۆيگە قاراپ يۈگۈرۈشمەكتە ئىدى. رۇسلار كاناي - سۇناي، داقا - دۇمباق چېلىشقا باشلىغاندا موڭغۇللار يېقىنلا كېلىپ قالغانىدى.

ئاز ئۆتمەي چېركاۋنىڭ يېنىغا سالاپەتلىك ۋە چىرايلىق، گەۋرىلىك ۋە قويۇق قارا ساقاللىق بىر ئادەم ئات ئويناتىپ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ مىڭگىنى تورۇق ئارغىماق، ئۇچىسىغا كىيگىنى كۆمۈش ساۋۇت بولۇپ، بېشىدىكى ئالتۇن دۇبۇلغىسى كۈن نۇرىدا يالت - يۇلت قىلىپ تۇراتتى. رۇسلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى كىنەز گېئورگى مانا مۇشۇ ئادەم ئىدى. كىنەزنىڭ ئارقىدىن ئۇچ لەشكەر بىللە كەلدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىدىكىسى جىنىيەكلىرىگە زەر يىپ بىلەن كەشتە بېسىلغان بايراق كۆتۈرۈۋالغانىدى.

موڭغۇللار جاھانگىرنىڭ: ھېچ نېمىگە قارىمايدىغان،

پۇتلىكاشاڭنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، ئالغا ئىلگىرىلەڭلار، دېگەن قەتئىي بۇيرۇقنى ئەسته مەھكەم تۇتاتتى. شۇڭا قىسمىڭ بىر بۆلىكى سولغا بۇرۇلۇپ توڭلىغان دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈۋالدى ـ دە، ئۆيلەرگە قاراپ ئات سالدى. يەنە بىر بۆلىكى ئوڭ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، ياغاچ توسۇقلارنى ياقلاپ ئات سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ چېتىدىن ئايلىنىپ ئۆتتى. ئۇلارمۇ دەريا غا كىرىپ، مۇز ئۈستىدە رۇس لەشكەرلىرى بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدى.

مۇڭغۇل قىسىملىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچىنچى بۆلىكى بولسا، ئۆزلە ـ تىرىلىشىغا قارىماي، ھېچقانداق پۇتلىكاشاڭغا پىسەنت قىلماي، ئۇدۇل ياغاچ توسۇق ۋە چوڭقۇر ئورەكلەرگە قاراپ ئات سالدى. ئىگىلىغان مۇڭغۇل ئاتلىرى يولدا ئۇچرىغان توسۇقلارنى دەسسەپ ۋەيران قىلىپ، كوكسى بىلەن تاملارغا ئۇرۇلاتتى. ئاتلار مۈدۈرۈلۈپ يىقىلاتتى. ئۇستىدىكى ئادەملەرمۇ ئاتلار بىلەن تەڭلا دومىلاپ چۈشمەكتە ئىدى. كەينى ـ كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان توپ ـ توپ لەشكەرلەر يولدا يىقىلىپ ياتقانلارنى دەسسەپ ئۆتۈپ، بەزىدە تېرىسۇقلارنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ قالاتتى، بەزىدە بولسا ئازگال ـ ئورەكلەرگە چۈشۈپ كېتەتتى. مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنى توسۇقلارمۇ توسۇپ قالالمىدى، ئۇلار ھۇجۇمنى بوشاشتۇرماي دەريانىڭ ئېگىز قىرغىقىنى بويلاپ ئات چاپتۇرۇپ دەريا غا چۈشمەكتە ئىدى.

بۇنچە نۇرغۇن ئادەمنى كۆتۈرەلمەي دەريانىڭ مۇزى يېرىلىپ كېتىپ، بىر قىسىم لەشكەرلەر سۇغا چۆكۈشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا دەريانىڭ ئىكىكىنچى تەرىپىدىن مۇڭغۇللارغا قارشى ئېتىلىپ كەلگەن رۇس لەشكەرلىرى مۇز ئۈستىدە دۈشمەن بىلەن قۇچاقلاشما جەڭگە چۈشۈپ كەتكەنىدى. مۇز يېرىلغان يەردىكى جەڭ بولۇپمۇ قاتتىقراق بولدى. سۇغا چۆكۈپ كېتىپ بارغانلار ئىچىدە رۇسلارمۇ، مۇڭغۇللارمۇ بار ئىدى. ئۇلار سۇغا

چۆكۈپ كېتىپ بارغاندىمۇ بىر - بىرىنى قويۇپ بەرمەي، بىر - بىرىگە ئېسىلىپ، بوغۇشۇپ، پوملاقلاشقان پېتى چۆكۈپ كېتەتتى.

بىردەمدىن كېيىن رۇس كىنەزى گېئورگىمۇ بىرچە-چېچە يۈز لەشكەرنى باشلاپ دەريا بويىغا يېتىپ كەلدى ۋە دەريانىڭ ئۇ قانىتىغا ئۆتۈۋېلىپ جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. رۇسلار ئورماندىن چىقىۋاتقان موڭغۇللارغا قارشى ھېچ نەرسىدىن قورقماي، جان تىكىپ جەڭ قىلدى. ئۇلار قولىدىكى ئۇزۇن ھەم ئېغىر قىلىچلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن ئويناتتىپ، موڭغۇللارغا بوش كەلمىدى. تاتارلارنىڭ نېپىز ۋە يەڭگىل قىلىچلىرىنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈپ بىتچىت قىلدى. بىراق رۇسلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا پىتىراپ جەڭ قىلغان بولسا، تاتارلار ئون - ئوندىن گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ، مۇرىگە مۇرە تىرەپ، بىر - بىرىدىن ئۈزۈپ كەتمەي، سەپنى بۇزماي جەڭ قىلدى.

ھاجى رەھىم قارا چۈمۈلدەك قاپلىغان ئاتلارنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ قېلىپ، ئاستىدىكى دوغلاق موڭغۇل ئېتىنىڭ بېشىغا ئېگە بولالماي توپتوغرا تۇرسۇققا قاراپ چېپىۋەردى.

مۇشۇنداق يەنە بىرئاز چاپقىنىغان بولسا، بىراقلا ئۇ دۈنياغا سەپەر قىلىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، سەبرى - تاقىتى تۈگىگەن ھاجى رەھىم ئاتنىڭ ئۈستىدىن ئۆزىنى تاشلاپ، كۈلتۈك قارىغا موللاق ئېتىپ چۈشتى. ئارقىدىن چېپىپ كېلىۋاتقان بىرقانچە موڭغۇل لەشكەرلىرى ئۇنى دەسسەپ ئېتىشكە ئازلا قالدى. دېگەن بىلەن ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ئۆزىنى چەتكە ئالغانلىقتىن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ئالدى تەرەپتە كىچىككىنە تۆپىلىك بار ئىدى. ھاجى رەھىم شۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئەتراپقا قىزىشقا باشلىغان جەڭنى كۆزىتىپ تۇردى. ئۇ جەڭنىڭ كېتىپ بېرىش ئەھۋالىنى مۇنداق مۆلچەرلىدى: ئەگەر كىنەز گېئورگى لەشكەرلىرىنى

باشلاپ تاتار لەشكەرلىرىنىڭ قورشاۋىنى بۇزۇپ ئۆتۈشكە ئۇرۇ-
نۇپ كۆرگەن بولسا ۋە ئورمان ئارىلاپ، ئادەم بىلمەيدىغان
يوللار بىلەن يۈرۈپ ئۆزىنى دالىدىغا ئالغان بولسا، بەلكى
جېنىنى ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى ... بىراق ھازىرقى بۇ
ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ پۈتۈنلەي تۈگىشىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان
بولۇپ قالدى. رۇس لەشكەرلىرى نىشانسىز ئۇيان - بۇيان
يۈگۈرۈپ، بىر - بىرىدىن يىراقلاپ پىتىراپ كەتتى. بارا - بارا
ئۇلار تاتارلار بىلەن ئارىلىشىپ، ئىككى تەرەپ بىر - بىرى
بىلەن قوشۇلۇپلا كەتتى. كىنەز گېئورگىنىڭ بايرىقى جەڭ
مەيدانىدا خېلىغىچە لەپىلدەپ تۇردى ھەمدە ئۇيان - بۇيان
چېپىپ يۈرۈپ تاتارلار بىلەن بوغۇشۇۋاتقان رۇس لەشكەرلىرى
بىلەن بىللە بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە پات - پات يۆتكىلىپ
تۇردى. ئۇ شۇنداق بىر ئاز لەپىلدەپ تۇردى - دە، تۈيۇقسىز
يىقىلىپ چۈشتى. چۈنكى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە رۇس كىنەزى
گېئورگىمۇ ئوق تېگىپ قازا بولغانىدى.

جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان سەردار بورۇنتاي ھېلىقى
ھاجى ردھىم چىقىۋالغان قارىغايلىق تۆۋىلىكنىڭ ئۈستىدە
جەڭنى كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ سارغۇش رەڭگى تېخىمۇ
سارغىرىپ كەتكەندەك، قاتاڭغۇر بەدىنى تېخىمۇ ئورۇقلاپ كەت-
كەندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قويدەك قۇلا① يۇرغىنىڭ ئۈستىدە
بۇ قانلىق جەڭ بىلەن ئانچە ئالاقىسى يوق ئادەمدەك بەپەرۋا
قىياپەتتە سوغۇق نەزەر تاشلاپ تۇراتتى. ئۇرۇش بارغانسېرى
يۇقىرى پەللىگە چىقتى، نەچچە مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەر.
بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ، ئالىدىغا ئۆچرىغانلىكى ئادەمنى

---

① چىڭگىزخان قۇلا ئاتقا مىنىپ يۈرەتتىكەن. شۇڭا ئۇنىڭ قېرى
قوماندانلىرىمۇ ئۇنى دوراپ ساپلا قولا ئات مىندىغان بولغان.

جان - جەھلى بىلەن قىر - چاپ قىلماقتا ئىدى. بورۇنتاي بۇلار-
غىمۇ ئانچە دىققەت قىلمىپ كەتمىدى. بەلكى ھېچنېمىنى كۆر-
مىگەن ئادەمدەك ئورنىدىن قوزغالماي تۇرۇۋەردى.

بورۇنتاي پەقەت قارا تۇغنىڭ لەپىلدەپ بېرىپ يەرگە
يىقىلغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىنلا، تىزىاتتىن چۆچۈگەندەك:
«ئالغا، مېنىڭ ئارقىمدىن ئەگىشىپ مېڭىڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى-
دە، ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان يۈزلۈكنى ئەگەشتۈرۈپ
تۆۋەنگە قاراپ ئات سالدى. ئۇنىڭ نۆكەرلىرى يولدا ئۇچرى-
غان ھەممە نەرسىنى دەسسەپ - چەيلەپ ئۆتۈپ ھېلىقى كىنەز
گېنېرگى تۇرغان يەرگە يېتىپ باردى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى كىنەز
گېنېرگىنى تىرىك پېتى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى. بىراق ئۇ يەردە
ئۆلۈك ياتاتتى. ياردارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن كىنەزنى تونۇۋېلىش
تەسكە تۇختىدى. خېلى ۋاقىت ئىزدەپ يۈرۈپ ئاران دېگەندە
كىنەزنى ئۈستىدىكى كىيىملىرىدىن، ئايىغىدىكى يېڭى
قىزىل ئۆتۈكىدىن تونۇۋالدى. قارا بايراقمۇ شۇ يەردە —
ئۆلگەنلەر ۋە يارىدار بولۇپ ئىگىراۋاتقانلار ئارىسىدا ياتاتتى.
تاتارلار ئۆزلىرىنىڭ يارىدار بولغان لەشكەرلىرىنى تىزلا يىغ-
ۋېلىپ، تېخى ئۆلمىگەن رۇس يارىدارلىرىنى يانجىپ
ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى.

كىنەز گېنېرگى جانسىز ياتاتتى. ئۇنىڭ بېشىغا تەگكەن
تاتار قىلىچى دۇبۇلغىسىنى ئۇچۇرۇپ چۈشۈرۈپ، پېشانىسىنى
يېرىۋەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە كانىيىغا ساداقنىڭ ئوقى بىراقلا
سانجىلغانىدى.

بورۇنتاي قىپقىزىل قانغا بويالغان كۈلتۇك قارغا سەكرەپ
چۈشۈپ، بېلىدىكى ئۆتكۈر خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئادەتتىكى
بىر ئىشنى قىلىۋاتقان ئادەمدەك خاتىرجەم، ئالدىرىماي كىنەز
گېنېرگىنىڭ بېشىنى كېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىككى

قۇلىقىنى تېشىپ، ئىنچىكە تاسما ئۆتكۈزدى - دە، چاچ لىرى پاخپايغان، ئۇزۇن قارا ساقلى يەلپۈنۈپ تۇرغان باشنى غانجۇغىسىغا باغلىۋالدى. قانغا مىلەنگەن قولىنى جۇۋىسىنىڭ پېشىگە سۈرتۈۋېتىپ ئاتقا مىنگەچ مۇنداق دېدى:

— مانا، رۇس كىنەزىنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئېتىمىنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىۋالدىم. ئەمدىغۇ باتۇخان موڭغۇل قىسىملىرىنىڭ شان - شۆھرىتى ئۇچۇن ھېچقانداق تۆھپە قوشالمىدىڭ، دەپ ماڭا ۋە لەشكەرلىرىمگە تاپا - تەنە قىلالماس.

— بىراق، كىنەزنىڭ بېشى باتۇخانىنىڭ ئېتىنىڭ قۇيرۇقىدا ئەمەستە، — دېدى پېشقەدەم نۆكەر لەردىن بىرى، — پەخەس بول! جاھانگىر سېنىڭ بۇ قىلغىنىڭنى ئوڭايلىقچە كەچۈرمەيدۇ!...

تۇرۇپكا لەشكەرلەر گازارمىسىغا يۈگۈرۈپ كەلدى. تېخى بېقىندىلا بۇ يەردە كۆپچىلىك خاتىرجەم ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى، ئۇي - جاي سېلىشىپ بەخىرامان يۈرەتتى. ھەمدىلا كىتە بۇ يەردە قانلىق جەڭ بولۇۋاتاتتى. ئەتراپىنى، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىنى قاپلاپ كەتكەن تاتارلار ۋارقىراپ - جارقىراپ چۇقان سالاتتى. ھايۋانلاردەك ھۇۋلايتتى، ئەگىر قىلىچلىرىنى شىلتىپ، ئۇيان - بۇيان چېپىپ يۈرەتتى. رۇسلارمۇ پالتا، ئاربىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، دۈشمەنلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپلا قالماي، قايتۇرما ھۇجۇمغىمۇ ئۆتۈپ تۇراتتى.

تۇرۇپكا كىنەز ۋاسىلكونى كۆرۈپ قالدى. ئۇ روستوۋ پىدائىيلىرىنىڭ ئالدىنقى رېتىنىڭ سول تەرىپىدە كېتىپ باراتتى. روستوۋلۇقلار قولىغا قىلىچ بىلەن پالتا ئېلىپ، سەپ تارتىپ دۈشمەنگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. سەپ بۇزماي، قاتارلىشىپ كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا، ئۇلار دۈشمەنگە بوي بېرىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. بىر چاغدا تاتارلار ئۇلارنىڭ ئالدىدىن توراپ ئات سالدى. تاتارلارنىڭ مەقسىتى رۇسلارنى ئاتلىرىغا دەسسە

تەپ تەرىپىدىن قىلىۋېتىش ئىدى. بىراق روستۇۋلۇقلار مۇرىگە - مۇرە تىرەپ جەڭ قىلىپ، تاتارلارنىڭ سېپىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، ئورمانغا قاراپ يول ئالدى.

ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى تەڭلىشىپ قالغانىدى. رۇس لەشكەرلىرى تاتارلارنىڭ دەسلەپكى زەربىسىدىن كېيىن ھوشىنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئىرغىتىپ تاشلاشقا كىرىشتى. تاتارلار نېمە قىلارىنى بىلمەي، تەتىرەپ، ئۇيان - بۇيان چېپىپ يۈرەتتى. بەزىدە ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بۇراپ ئارقىغا قاراپ قاچاتتى - دە، نېرىراقتا بېرىپلا باشقىدىن سەپ تۈزۈپ رۇسلارغا قايتا ئات سالاتتى. كىنەز ۋاسلىكو روستوۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدا جان تىكىپ باتۇرانە جەڭ قىلىماقتا ئىدى. بۇنى كۆرگەن تۇرۇپكا شۇ تەرەپكە ئۆزىنى ئاتتى.

رۇسلار دۈشمەننى بارا - بارا ھالسىرىتىپ يېڭىشكە باشلىغانىدى. بىراق شۇ چاغدا تۇيۇقسىز ئورمانلىقتىن يەنە بىر نەچچە قىسىم تاتار لەشكەرلىرى چىقىپ كەلدى. ئۇلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۇقان سېلىپ، ئۈزۈلمەي ئوقنەك ئېتىلىپ چىقماقتا ئىدى. بۇ قېتىم كەلگەنلەر سۇبتاي باھادىر بىلەن باتۇخاننىڭ لەشكەرلىرى ئىدى. تاساددىپىي كېلىپ قالغان تاتارلار كىنەز ۋاسلىكونى سالما تاشلاپ تۆتۈۋالدى. ئۇ بوينىدىكى بىر ئارقانىنى كېسىپ تاشلىشىغا، ئىككىنچى ئارقان ئىلىنغانلىقتىن ئاتتىن ئۇلاپ چۈشتى. بۇنىڭدىن خۇش بولۇپ كەتكەن تاتارلار قىيا - چىيا قىلىشىپ ئۇنى قار ئۈستىدە سۆرەتىپ ئېلىپ ماڭدى①.

---

① تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا تاتارلار روستوۋ كىنەزى ۋاسلىكونى تۇتۇۋېلىپ ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى ماختاپ، مېھمان قىلىپ، باتۇنىڭ قېشىغا قاتنىشىنى تەلەپ قىلىپتۇ. بىراق ۋاسلىكو تاتارلار بىلەن تاماق يېيىشنى رەت قىلىپتۇ ۋە ۋەتەنگە قارشى چىقمايمەن، باتۇغا لەشكەر بولمايمەن، دەپ تۇرۇۋاپتۇ. بۇنى كۆرگەن باتۇ ۋاسلىكونى قىيناپ ئۆلتۈرگۈزۈپتۇ. ۋاسلىكو ئازاب چەكسىمۇ ئۇنىنى چىقارماي، قىيناشلارغا بەرداشلىق بېرىپتۇ. ئۆلۈمنى قەھرىمانلارغا خاس دادىللىق بىلەن كۈتۈۋاپتۇ.

تۇرۇپكا ئۇنىڭغا يارىدەم قىلىش ئۈچۈن يۈگۈرگەنىدى. ئارقىدىن قوغلاپ يەتكەن بىر ئات ئۇنى پۇتلاشتۇرۇپ يىقىتىۋەتتى. شۇنداقتىمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، جەسەتلەرنى ئاتلاپ بىرقانچە قەدەم مېڭىشىغا ئارقىدىن يېتىشىپ كەلگەن يەنە بىر ئات كۆكسى بىلەن بىر ئۇرۇپ، تىك مۇللاق چۈشۈردى. ئۇ يىقىلغاندا تاتار لەشكەرلىرى بىلەن رۇس لەشكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشكەنىدى. ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرەدەم قىيقاس - چۇقانلار ئاڭلىنىپ تۇردى. بىراق بۇ ۋارقىراشلار بىر دەمدىلا پەسىيىپ قالغانىدەك بىلىنىدى. ۋەھالەنكى، بۇ چاغدا ئۇ هوشىدىن كەتكەنىدى.

ئون بەشىنچى باب

مۇسىبەتلىك كۈنلەر

1238 ·11 - ئايدا يۇرى (سۇزدال يەنى ۋىلادىمىرنىڭ ئۇلۇغ كىنەزى) ... سىت دەريياسى بويىدا يېڭىلىپ ئاتاقلىق ئادەملىرى بىلەن بىللە جەڭ مەيدانىدا قۇربان بولدى. شۇ چاغدىن باشلاپ ئىككى يېرىم ئەسىر جەريانىدا رۇسىيىنىڭ تەقدىرى هەل قىلىنىدى.

(ك. ماركس. «تارىخىي خاتىرىلەر»)

باتۇخان لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ جەڭ بولۇۋاتقان يەرگە يېتىپ كەلدى. بۇنى كۆرگەن سۇبىتاي باهادىر ئۇنىڭغا نەسىهەت قىلدى:

— دانىشمەن ئاتاڭ ئېسىڭدە بارمۇ؟ ئۇ ھېچ ۋاقىتتا نامىنى چىقىرىش ئۈچۈن مەست نۆكەرلەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈۋېلىپ ئات چاپمايتتى. ئۇ ھەر دائىم ئۆزىنىڭ پولاتتەك مۇستەھكەم غالىب قوشۇنىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، ئۇنى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن باشقۇراتتى. نۇقتىلىق زەربە بېرىلىدىغان ئورۇنلارغا دېگەن ۋاقتىدا يارىدەم ئەۋەتىپ تۇراتتى. ياش ئۆلۈپ كەتكەن قىزىققان، قارام ئاكاڭ قۇلقانىخانىنىڭ تەقدىرى قانداق بولغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغانسەن؟ ئۇ داڭقىنى چىقىرىش ئۈچۈن راسا بىر قەھرىمانلىق كۆرسەتمەكچى ئىدى، بىراق ئوققا ئۇچراپ بىھۇدە ئۆلۈپ كەتتى ... — سۆبىتاي باھادىرنىڭ بۇ مەسلىھەت سۆزلىرى خانىنىڭ قۇلىقىغا زادىلا كىرمىدى. ئۇ بىر پەس جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى - دە، ياقتۇرمىغان قىياپەتتە:

— ھەرقانچە بولسىمۇ قولۇمدىكى غەلىبىنى قوماندان بورۇنتايغا تارتقۇزۇپ قويالمايمەن! — دېدى قەتئىي قىلىپ.

باتۇخانىنىڭ لەشكەرلىرى سىت دەريا سىنىڭ بويىغا تاتارلارنىڭ يېڭىش - يېڭىلمەسلىكى جىددىي تۇرده تارازا پەللىسىگە قويۇلغان بىر پەيتته يېتىپ كەلگەنىدى. رۇسلار چېكىنمەي جان تىكىپ جەڭ قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قارشىلىقىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن تاتارلار تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ قاچتى. ئەسلىدە قوماندان بورۇنتاي بۇ بويسۇنماس، قەيسەر دۈشمەننى بىر قېتىملىق زەربىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بولغانىدى. لېكىن ئىش ئانداق بولمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن ئەسكىرىنى قايتا يىغىۋالالماي قالدى. مانا مۇشۇنداق پەيتته يېتىپ كەلگەن ئىككى تۈمەن لەشكەرلا ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى تېز بىر تەرەپ قىلدى. يېڭى كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمىغان رۇسلار ئۇرۇشقاچ ئارقىغا چېكىنىپ،

دەريانىڭ ئېگىز قىرغىقىدىن تۆۋەنگە چۈشۈپ ئورمانلىققا قاراپ قېچىشقا باشلىدى. رۇسلارنىڭ يېڭى كەلگەن تاتار لەشكەرلىرىگە قارشى قويغۇدەك كۈچى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنى بىر يەرگە جەم قىلىپ، كۈچنى توپلاپ ئەكۈشەپلىك يەرلەرنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان قوماندانمۇ يوق ئىدى. قارا تۇغ يىقىلدى، كىنەز گېئورگى قۇربان بولدى. باتۇر يۈرەك ھەم تەجرىبىلىك كىنەز ۋاسىلىكو ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. رۇس لەشكەرلىرى چۈۋالچاقلىشىپ پىتىراپ كەتتى. رۇس لەشكەرلىرىنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ مىسلىسىز باتۇرلۇقى بىلەن پىداكارلىقىنىڭ ئەمدىلىكتە ئانچە ئەھمىيىتى يوق ئىدى.

باتۇخان بىر تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، تاتار لەشكەرلىرىنىڭ قىيقاس سېلىپ رۇسلارنى قوغلاپ يەتكەنلىكىگە، بەزىدە ئۇن - تىنسىز باستۇرۇپ بېرىپ، ئۇلار بىلەن جان تىكىپ قىلىچۇازلىق قىلىشقانلىرىغا قاراپ تۇردى. قار بىلەن قاپلانغان كەڭرى دالا ئېغىر يارىدار بولغان لەشكەرلەردىڭ ئادەم چىداپ تۇرغۇسىز زارلاشلىرى، تۆۋلاش ۋە ئاھ - پەريادلىرى بىلەن زىلزىلىگە كەلگەندى.

قوماندان بورۇنتاي ئاتتىن چۈشۈپ، ئاستا مېڭىپ نۆپىلىككە چىقتى. دائىم قاپقى ئېچىلمايدىغان بورۇنتاي باتۇخانغا يېقىنلاپ بېرىپلا، بىر تىزىنى پۈكۈپ ئولتۇردى - دە، جاھانگىرنىڭ ئېتىنىڭ تۇيىقىنى سۆيدى. ئاندىن كېيىن بىللە كەلگەن نۆكەرنىڭ قولىدىن ئالتۇن يالاتقان كىچىككىنە پولات قالقانىنى ئېلىپ، ئۇنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇردى. قالغانىنىڭ ئۈستىدە كىنەز گېئورگىنىڭ بېشى تۇراتتى.

باتۇخان بورۇنتايىنى كۆرمەسكە سېلىپ يېراقلارغا تىكىلگەن پېتى تۇرۇۋەردى.

— ئاۋۇ رۇس خۇداسىنىڭ ئۆيى نېمىشقا كۆيۈۋاتىدۇ؟ — دېدى باتۇخان تەڭەپ. — مەن رۇس موللىرىغا تەڭمەڭلار، ئۇلارنى ساقلاپ قېلىڭلار، ئۇلار مۇڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغ خاقانىنىڭ ساقلىقى ئۈچۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ يۈرىدىغان بۈلسۇن دېگەن ئىدىمغۇ؟

بۈرۈنىاي قالقانىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، تىز پۈككەن پېتى ئۇندىمەي تۇراتتى. بىر ھازادىن كېيىن رۇس كىنەزى گېئۇرگ-نىڭ بېشىغا باتۇخاننىڭ كۆزى چۈشۈپ قالدى. كىنەزنىڭ قانغا مىلەنگەن قارا ساقاللىق. بۇدۇرچاچلىق چىرايىدىن ھېچقانداق قايغۇ - ھەسرەت بەلگىسى كۆرۈنمەيتتى. بەلكى تاتلىق ئۇخ-لاۋاتقاندەكلا تۇراتتى.

باتۇخان ئېگىشىپ تۇرۇپ، كېسىلگەن باشنىڭ قۇلىقىنى تۇتۇپ كۆردى.

— قۇلىقى تۆشۈك تۇرىدىغۇ... سەن ماڭا ئاۋۋال ئۆزۈڭ ئېتىكىنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپ سازايى قىلغان باشنى ئەكىلىپ سۇۋغا قىلماقچىمۇ سەن؟ سەن تېخى مېنى مەسخىرە قىلماقچىمۇ سەن؟ يۈقال، كۆزۈمگە كۆرۈنگۈچى بولما! — دېدى خان غەزەپلىنىپ.

باتۇخان قىلىچى بىلەن قالقانغا بىرنى ئۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى باش يەرگە چۈشۈپ دومىلاپ بېرىپ، قارغا تىقىلىپ توختاپ قالدى. بۈرۈنتاي ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتۇپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، ئاۋايلاپ دەسسەپ باشقا بىر يەرگە بېرىپ تۇردى.

باتۇخاننىڭ نۆكەرلىرى جاھانگىر ئەمدى نېمە قىلارکىن، ئۇنىڭ ئاچچىقى ئەمدى نەگە ئاپىرارکىن، دېيىشىپ، تاماشا كۆرۈپ قاراپ تۇرۇشتى. ئەمما باتۇخان سىر بەرمەي جەڭنى كۆزەتكەن بۈلۈپ تۇرۇۋەردى.

رۇسلار تەرەپ - تەرەپتىن ئارقىغا چېكىنىپ، ئېگىز قىر-

غاقتىن پەسكە چۈشۈپ، ئاندىن كېيىن نەرىقى قىرغاقتا چىقىپ ۋېلىسپ قېلىن ئورمان ئىچىگە كىرىپ ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشقا باشلىدى. تاتارلار رۇسلارنى قوغلاپ، ئۇلار بىلەن ئېلىشىپ، قىلىچلىشىپ يۈرۈپ ئىلگىرىلەيتتى. قازا بولغان لەشكەرلەر جەڭ مەيدانلىرىدا يەر قۇچۇپ قېلىۋەردى.

جاھانگىر كىنەز گېئورگىنىڭ جەستىنى كۆرگىسى كېلىپ، دۆڭدىن پەسكە چۈشتى. جاھانگىرنىڭ ئاستىدىكى سۇر ئېتى ئايىغىنى ئاۋايلاپ دەسەپ، قار ئۈستىدە ياتقان جەسەتلەرنى ئاتلاپ ئاستا مېڭىپ كەلمەكتە ئىدى. بورزۇنستاي ئالدىدا يول باشلاپ كەلمەكتە.

رۇس كىنەزىنىڭ جەستى ياتقان يەردە ئىككى لەشكەر جاڭجاللىشىۋاتقانىدى. ئۇلارنىڭ بىرى كىنەزنىڭ پۇتىدىكى بىر پاي ئۆتۈكنى يېشىپ قولىتۇقىغا قىستۇرۇۋېلىپ، ئەمدى ئىككىنچىسىنى يېشىۋالماقچى بولۇۋاتقاندا، يەنە بىرى ئۇنى ئىتتىرىۋېتىپ، ياڭاق تۈۋىگە بىرنى سالدى. ئۇلار ئىككىسىنىڭ جىدەل ۋە تالاش - تارتىشى قىزىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ئەڭ ئالىي قوماندانىنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى تۇيمايلا قالدى.

— ئىككىلىسىنى تۇتۇڭلار! ئۆتۈكنى مېنىڭ چانامغا ئاپىرىپ قويۇڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى باتۇخان.

ئۇ شۇنداق دېيىشىگىلا نۆكەرلەر ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ئەيىبدارلارغا ئېتىلدى.

— پۈتۈن ئالەمنى ئۆزىگە قاراتقان ئۇلۇغ ئەرۋاھنىڭ لەشكەرلىرى ئۇرۇش - جىدەل ئوغرى - يالغان، زورلۇق - زومبۇرلۇق، ئادەم ئۆلتۈرۈش دېگەنلەر بولماسلىقى كېرەك! ئەگەر مۇڭغۇل لەشكەرلىرى ئۆزلىرى بىلەن ئۆزلىرى جىدەللەشىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا قانداقمۇ دۇشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلالايدۇ؟ چىڭگىزخاننىڭ چوڭقۇر مەنىلىك جازا قانۇنىنى قەتئىي قوغداش

كېرەك. ماۋۇ گۈناھكارلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئوخشاشلا جازالانسۇن، ھەر ئىككىلىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن! ئۇلارنى مۇشۇ تۇرقىنىڭ ئۆزىدە، ھازىر جازالاڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى باتۇخان.

نۆكەر خۇش بولۇپ كۈلۈشۈپ، بايقى جاڭجال قىلىشقان ئىككى لەشكەرنىڭ بىرىنىڭ پۇتىنى يۇقىرى بېشىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ قويدى. ئۇنىڭ ياماق چۈشمىگەن يېرى قالمىغان پاشىنىسىز سېرىق ئۆتۈكىنىڭ تاپىسى ئاسمانغا قاراپ تۇراتتى. ئۇ تېرلاپ ۋاي - ۋايلاپ: «مەن ئەيىبلىك ئەمەس، مەندە ھېچقانداق گۈناھ يوق، ھەممە گۈناھ ئاۋۇ قېچىاق ئىتتا. ھەممىنى قىلغان ئاشۇ تۆگگۈزنىڭ بالىسى، ئاشۇ بۆرە» دەپ يىغلايتتى. شۇ ئاردا دۈشمەنگە يوغان ئىككى موڭغۇل يىگىتى كېلىپ ھېلىقى جازاغا تارتىلغان كىشىنىڭ پۇتىنى غارسىلدىتىپ ئارقىسىغا قايرىپ پاشىنىسىنى يەلكىسىگە يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۈنى ئۆچتى. جەللاتلىقان ئىككىنچى لەشكەرمۇ يۇقىرى قىلمەنگە جازالاندى. ئۇ: «مەن بولسام سۈبۈتاي باھادىرنىڭ سېرىق خورىزىنىڭ كۆتكۈچىسى نەزەر كەرىزەكنىڭ بۆرىسباي دېگەن بالىسى بولمەن» دەپ ۋارقىراپ كۆرگەنمۇ بېرىلدى. بىراق ئۇنىڭ گېپىگە ھېچكىم قۇلاق سالمىدى. يەنە قانداقتۇر بىر غارسىلدىغاندەك ئاۋاز ئاڭلاندى. شۇنداق قىلىپ جازالانغان بۇ ئىككىسى بىر نەرسىگە ھەيران بولغان كىشىلەردەك كۆزلىرىنى چەكچەيتكەن پېتى قار ئۈستىدە مەڭگۈ قالدى.

ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ قالغانىدى. موڭغۇللار رۇسلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغانىدى. روسلار قاتمۇ قات قورشاۋ ئىچىدە قالغان بولسىمۇ، ئاخىرقى نەپىسگىچە قارشىلىق بىلدۈرگەنىدى. باتۇخان ئۆلگەن لەشكەرلەرنىڭ جەسەدلىرى بىلەن تولغان ئۇرۇش ئىستىھكاملىرىنى ئايلىنىپ دەريانىڭ ئۇقېتىغا

ئۆتتى - دە، كۆيۈپ كەتكەن بىر چېركاۋ ئورنىدا لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوتنىڭ قېشىغا بېرىپ توختىدى. ئۇ نەق مۇشۇ يەردە دەم ئالماقچى بولغانىدى. نۆۋكەرلەر رۇس موللىسىنىڭ ئۆيدىن تىمىسقىلاپ تېپىۋالغان پۈتۈن بىر قېرىنىڭ توڭلىغان گۆشىنى ياغاچقا باغلاپ، پۈتۈن پېتىچىلا ئوتتا كاۋاپ قىلماقتا ئىدى.

سۇبىتاي باھادىر باتۇخانىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئات يۈپۈ قىنىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردى - دە، ئاسمانغا قاراپ:

— ھەرنېمە دېگەن بىلەنمۇ رۇس موللىلىرى بەكمۇ چىڭ ئىكەن، ئۇلار تېخى بىزگە كۆپ زىيان سالىدىغاندەك كۆرۈنمدۇ. «ئېسىڭنىڭ بارىدا ئېلىڭنى تاپ» دەپ بىكار ئېيتمىغان، مۇشۇ قېلىن ئورمانلىقتىن ئامان - ئېسەن كېتىۋالساق بولاتتىغۇ! — دەيتتى ئۇ ئۆز ئۆزىگە سۆزلىگەندەك.

— ئاۋۋال نوۋگورودنى ئېلىشىمىز كېرەك، — دېدى باتۇخان ئۇنىڭغا جاۋاپ بېرىپ.

چۈشكە يېقىن شامال يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ باشقا تەرەپتىن ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاسماندا سۇر بۇلۇتتىن ئەسەرمۇ قالمىدى. بىردەمدە ئەتىيازنىڭ كۆكۈش ئوچۇق ئاسمىنىدا قۇياش پارقىراپ نۇر چاچتى. قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرى دالادىكى قارنى ئېرىتىشكە باشلىدى. ئېردىگەن قار سۇلىرى ئەگىز بۆلۈپ ئاقتى، موڭغۇللارنىڭ ئاتلىرى قېرىسىقىچە قارغا پېتىپ ئاران ماڭاتتى.

قاياقتىندۇر ۋىژىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن بىر قۇش قار باسقان ئۆلۈكلەرنىڭ ئۈستىگە قويدى. بۇنى كۆرگەن تاتارلار بېشىدىكى تۇماقلىرىنى ئېلىپ، قېرىپ چۈشۈرۈلگەن گەدەنلىرىنى تاتلاپ، ھاۋادىن تېيىنچە نەپەس ئالدى.

— موڭغۇل دالاسى تەرەپتىن يېقىملىق شامال ئۇرۇشقا باشلىدى... قۇشلارنىڭ ئۇچۇپ كەلگىنىنى كۆردۈڭلارمۇ؟ ئۇلار كەلدىمۇ بولدى، ئەمدى ئاز ئۆتمەي كۆكلەمنىڭ يېتەپ كېلىـ

دىغانلىقىنى ئوبدان بىلىسلەرغۇ! — دېيىشتى ئۇلار.

مىس قوڭغۇراقلار قايتا - قايتا ئورۇلۇپ، لەشكەرلەرنىڭ كەينىگە قايتىشى، بىر يەرگە جەم بولۇشى توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى. قاتتىق تەرتىپكە بويسۇنۇپ ئۆگىنىپ قالغان تاتارلار ئولجىلاردىن قۇرۇق قېلىۋاتقىنىغا نارازى بولۇپ باشلىقلىرىنىڭ كەينىدىن تىللاشتى ۋە ئۆلۈكلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى ئامالسىز توختىتىپ، ئاتلىرىنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا بۇراپ بۇر-تۇپ كۆيۈۋاتقان مەھەللىدىكى ئوتقا قاراپ ئات سالدى. ئۇ يەردە ئوتتىن ئامان قالغان بىرلا ئۆي بولۇپ، ئۇستىگە قادالغان خادىنىڭ بېشىدا جاھانگىرنىڭ جەرەن ئېتىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قوشۇپ ئېسىلغان ساپ ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بەلگىسى يالتىراپ تۇراتتى.

يۈزبېشىلىرى تەرەپ - تەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ، لەشكەرلىرىنى قىسىم - قىسىملار بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇشقا باشلىدى.

— نوۋگورود شەھىرىگە بارىدىغان بولدۇق. ئۇنى تازىمۇ باي شەھەر دېيىشىدۇ. ئىشقىلىپ مۇشۇ سېھىرلەنگەن تىلىسىملىق پاتقاقلىقتىن تېزرەك كەتكىنىمىز ياخشى! تېزرەك! بولمىسا ھەممىز بۇ يەردە قىرىلىپ تۈگەيمىز! — دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىناتتى.

تاتارلار ئۇنىسىنىڭ بارىچە ۋارقىرىشىپ ئون - ئوندىن، يۈز - يۈزدىن بولۇپ سەپكە تۇرۇۋاتاتتى. بەزىلىرى ئولجا ئالغان ئوروق ئاتلىرىنى ئارغامچا بىلەن باغلاپ يىتىمشۇالغانىدى. كۆپ ئۆتمەي جاھانگىرنىڭ بەلگىسى قادالغان بايراق مۇھاپىزەتچى قىسمىنىڭ ئالدىغا ئۆتتى. باتۇخان يورغان ئاتقا مىنىۋېلىپ، نېمىگىدۇر خاپا بولۇپ قالغاندەك كۆڭۈلسىز كېتىپ بارىاتتى. ئۇ يۈمۇق كۆزلىرىنى يىرتىپ ئېچىپ بۇ قەدىمىي ئورمانىنى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىپ تۇرغان يولغا قايتا - قايتا كۆز تىكەتتى.

باتۇخانىنىڭ ئارقىسىدىن غالىب سۇبىتاي باھادىر ۋە باشقا ئەمەلدارلار كېتىپ باراتتى.

ئۇلارنىڭ كەينىدىن كېتىپ بارغان ئۇزۇن سوزۇلغان موڭغۇل قېشۇنىنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىغاندەك ئەمەس ئىدى.

ئون ئالتىنچى باب

جەڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن

... يېقىملىق رۇس ناخشىسى،
تۇغۇلغان ئەمەسمەن ئۆز - ئۆزۈڭدىن؟
سەن تۆرەلگەن ئىدىك ئۇ چاغدا،
چېلەكلەپ قۇيۇلغان يامغۇر - يېشىمدىن،
گۈركىرەپ تۇرغان بوران - چاپقۇندىن!
دەريا - دەريا ئاققان كۆز ياشتىن،
ئۇلۇغ يانغىن، ئۇلۇغ ئوتقاشتىن.
سەن تۆرەلگەن ئېغىر كۈنلەردە
ئايرىلغاندا يېقىن يۈلداشتىن،
ئاتا - ئانا ھەم قېرىنداشتىن.
(لېۋىپي «قايتۇرما»)

قانداقتۇر بىر خىل ئىسسىق، يۇمشاق تىل ئۇنىڭ يۈزىنى قايتا - قايتا يالايدۇ. ئارىلاپ ئاستا ھۇۋلىغان بىر ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ... بۇ نېمىدۇ؟ تۇرۇپكا ئاستا - ئاستا ھېشىغا كەلمەكتە ئىدى. ئۇ ھېشىغا كېلىپلا ئەرۋاھى ئۇچۇپ: «ئادەم يەيدىغان بۆرە ئىت دېگەن مۇشۇمىدۇ! ئۇنى ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ قېـ

ئىنى يالاپ، ئاندىن كېيىن ئۇستىخانىنى غاجىلايدۇ دەيدىغان» دەپ ئويلىدى.

تۇرۇپكا بىر نەمىنىڭ ئاستىدا قالغان قولىنى ئارانتارتىۋېلىپ، ئىتنىڭ كانىيىغا ئېسىلىۋىدى، قېرى ئىتنىڭ بويىنىدىكى يىپقا تېگىپ كەتتى... «خۇدايىم تەۋۋا، بۇ، بويىناقمۇ - نېمە؟ بېرىنغا باغلاقلىق يىپنى چىشلەپ ئۈزۈۋېتىپ، ئىگىسىنى ئىزدەپ كەلگەن ئوخشىمامدۇ، راستىنلا، بېرىناقنىڭ نەق ئۆزى!» دەيتتى تېرۇپكا قاراڭغۇدا ئىتنىڭ ئۇستىبېشىنى سىيپاپ. ئۇ ئىتنى سىيپاپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۇزۇن تۇمشۇقىنى، قېرىمۇشتەك دىڭ تۇرغان بىر جۈپ قۇلىقىنى، كەڭ كۆكسىدىكى قاشقىر چىشلىگەن تارتۇق ئىزىنى سىيلاپ تېرىنغانىدى.

تۇرۇپكا ئورنىدىن تۇرۇشقا خېلى ئۇرۇنۇپ كۆرسىمۇ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئېغىر بىر نېمە بېسىپ تۇرغاچقا زادىلا تۇرالمىدى. پۇتىنى ئاتنىڭ ئۆلۈكى بېسىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ سول قولىمۇ قانداقتۇر بىر نېمىنىڭ ئاستىدا ئىدى... بەلكى ئەجىلى تېرىشتى، دېگەن مۇشۇدۇر... تۇرۇپكا نۇرغۇنلىغان جەسەتنىڭ ئارىسىدا ياتاتتى. كىم بىلىدۇ بەلكى، ئۇنىڭغۇمۇ نۆۋەت كېلىپ قالغاندۇر. «ھەتتىگىنەي، بىر يۈتۈم سۇ ئىچىۋالغىلى بولسا - ھە!» تۇرۇپكا شۇنداق دەپ ئاغزىغا بىر سقىم قار سالغانىدى، قار قان تېتىدى.

«ياپىرىم، نەلەردە ياتىدىغاندىمەن؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىرقى مىنۇتلاردىكى ۋەقەلەر بىر - بىرلەپ ئۇنىڭ ئېسىگە كېلىشكە باشلىدى. مانا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئېغىزلىرىنى قىيسايتىۋېلىپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان تاتارلار كۆرۈنگەندەك بولدى، ئاندىن كېيىن بىرى ئۇنىڭ بېشىغا بىرنى ئۇرۇپ يىقىتقانلىقىنى ئېسىگە ئالدى... «بىراق بۇ ئىشلار جەڭ مەيـ

دائمدا يۈز بەرگەنمدى... جەك مەيدانىنىڭ ئۆزى مۇشۇ دېيىلسە، ھازىر بۇيەر نېمىشقا بۇنچە جىمجىت؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ. بۇ چاغدا ئۇ يۇقىرىغا قارىۋىدى، ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ ئاسماندا كۆمۈشتەك پارقىراپ تۇرغان، سەركىنىڭ مۇڭگۈزىدەك ئېگىزلىگەن يېڭى ئاي كۆرۈندى. ئاينىڭ غۇۋا يورۇقىي بىلەن قاپلانغان پايانسىز تۈز، كەڭرى دالادىكى سۈكۈتتە ئۇخلىغان تۇرغان ئورمانلىقلا، ئاسمان بىلەن يېرى تالاشقان قەدىمىي قارىغايلارغا چۈشۈپ تۇراتتى. ئىگىزىغاندەك بىر ئاۋاز ئاڭلاندى... بۇ ئادەم ئىنىڭ ئىگىزىشى ئىدى، باشقا بىر تەرەپتىن يەنە بىرىنىڭ ئاھ ئۇرۇپ زارلانغان ئاۋازى ئاڭلاندى. تەرەپ - تەرەپتىن ئاشۇنداق بىر - بىرىدىن قايغۇلۇق ئاۋازلار چىقىپ، بەئەينى رۇس تۇپرىقى زىلزىلىگە كەلگەپ. مۇشۇ قانلىق دالادا قۇربان بولغان ئوغۇللىرىنى ياد ئېتىپ، داد - پەريات قىلىۋاتقاندەك ئىدى.

«تاتارلار نەدىدۇ؟ ئۇلار ئۇرۇشتا يارىدار بولغانلارنى زادىلا تىرىك تاشلاپ كەتمەيدۇ. ھەممىنى قويماي ئۆلتۈرۈپ كېتىدۇ» تۇرۇپكا شۇلارنى ئويلىدى - دە، ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراپ يارەدەم سورىغۇسى كەلدى. بىراق تاتارلار بىلىپ قېلىشى مۇمكىن، دەپ قورقۇپ ئاۋازىنى چىقارمىدى.

بويناق ھاۋشۇشنى تۇختىتىپ بىر دەم تىڭشاپ تۇردى - دە، يەنە خىرقىراشقا باشلىدى. جىمجىت قاراڭغۇ تۇنده ئاللىقانداق شۇملۇقلىغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. بىرى ئۆز - ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى دەپ كېلىۋاتاتتى. بىراق ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى چۈشەنگىلى بولمايتتى. تۇرۇپكا ئاران دېگەندە بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ، نېرىدىن ئۇزۇن چاپانلىق، بېشىغا كۆلا كىيگەن، ئىنچىكە، ئېگىز بىر ئادەمنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئېسىۋالغان خالتىسى بار بولۇپ، بىر قولىدا ھاسا تۇتقان، ئىككىنچى قولىدا پىلدىرلاپ يېنىۋاتـ

قان شام كۆتۈرۈۋالغاندى. شامنىڭ غۇۋا يورۇقى چۈشكەن ئەتراپتىكى قارلار يالتىراپ كۆرۈنەتتى.

«بۇ تۇن قاراڭغۇسىدا كېلىۋاتقان كىم؟ بۇلاڭچىلىق قىلمدىغان ئوغرى بولمسۇن يەنە؟ چالا ئۆلۈك كىشىلەرنى ئوجۇقتۇماقچى بولۇپ يۈرگەن تاتارمۇ، يە!» دەپ ئويلايتتى تۇرۇپكا خاۋاتىرلىنىپ.

يېقىنلا بىر يەردىن ئىگىز ئاراپ زارلىغان بىر ئىنسانىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئۇھ، جېنىمەي! بىر يۇتۇم ئۇسۇلۇق بولسچۇ كاشكى... ئۆلىدىغان بولدۇمغۇ... — دەيتتى هېلىقى ئادەم. ئېگىز بويلۇق هېلىقى ئادەم ئۇنىڭغا يېقىنلاپ كېلىپ، ئېگىشىپ قارىدى. بۇ چاغدا تۇرۇپكا كۈچىنىڭ بارىچە:

— بۇ ياقتا، مېنىڭ يېنىمغا كەل! — دەپ ۋارقىرىدى. هېلىقى ئاجايىپ ئادەم بىر دەمدىن كېيىن تۇرۇپكىنىڭ قېشىغا مۇ يېتىپ كەلدى. ئۇ ئىنتتىن قورقۇپ، قولىدىكى هاسىنى كۆتۈرگەن پېتى تۇرۇپلا قالدى. بويناق تۈكلىرىنى هۇرپەيتىپ خىرىلدىماقتا ئىدى.

— بويناق، بەس! — دېدى تۇرۇپكا. ئاۋازىنى ئاران چىقىرىپ.

هېلىقى ئادەم ئالدىغا يەنە بىر قەدەم چامدىدى - دە، كاتىرلاپ:

— مەن باخشىمەن... سالامەتمۇسەن؟... — دېدى.

«بۇ تېخى تاتار باخشىسى بولمىسلا بولاتتىغۇ، بەلكى ماڭا تەگمەس؟ ئەگەر ئۇ تاتار ئەمەسلىكىمنى بىلىپ قالسا، قولىدىكى هاسىسى بىلەن بىرنى قويسا قانداق قىلارمەن... ۋاي قۇرۇپ كەتسۇن، مەيلى ئەمەسمۇ؟» بەربىر ئۆلۈمغۇ دەپ ئويلىدى تۇرۇپكا ۋە:

— ياردەم قىل! — دەپ ۋارقىرىدى،

ھېلىقى ئۇزۇن ساقاللىق ئادەم ئېگىشىپ قولىدىكى شاملى ئات ئۆلۈكىنىڭ ئۈستىگە قويىدى - دە، ھاسىسى بىلەن خالتىسىنى يەرگە تاشلىدى. ئاندىن كېيىن ئۇ تۇرۇپكىنى بېسىۋالغان جەسەتنى كۆتۈرۈپ ئېلىۋېتىپ، دەپ بىر مۇنچە ئاۋارە بولدى ۋە ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى كاتىرلاپلا كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن تۇرۇپكا بۇرۇنقىغا قارىغاندا خېلىلا ئازادە بولۇپ، ئىككىنچى قېتىمۇ مىدىرلىتىشقا باشلىدى. بىراق ئۆلگەن ئات تېخىچىلا ئۇنىڭ پۇتىنى بېسىپ تۇراتتى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇ ئىككى پۇتىنىمۇ چىقىرىۋالدى.

تۇرۇپكا ئەمدى ئۆرە ئوتتۇراتتى.

باخشى ئۇنىڭ بېشىنى، يەلكىلىرىنى سىيلاپ - سىيپاپ قويياتتى. ئۇنىڭ ماڭلىيىغا چۈشۈپ تۇرغان چېچى قان بىلەن ئۈيۈپ چاپلىشىپ كەتكەنىدى. يەلكىسى ھۆلۈلدەپ ئېچىشاتتى، ئۇك قولىنى مىدىرلىتالمايتتى. باخشى تۇرۇپكىنىڭ قېشىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى كالتە چاپىنىنىڭ تۈگمىلىرىنى يېشىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ قاپقارا قان ئۈيۈپ قالغان يەلكىسىنى ئاچتى. قېرىغا بىر پارچە لاتا ئېلىپ، ئۇنىڭغا قاچىسىدىكى دورىسىنى، قۇيدى ۋە جاراھەتنى تېڭىپ بولۇپ، چاپىنىنى قايتا كىيگۈزۈپ قويدى.

ئاندىن كېيىن ئۇ تۇرۇپكىنىڭ چىرايىغا تىكىلىپ تۇرۇپ:

— سالامەتمۇ سەن! — ئۇ ئۆزىنى كۆرسەتتى، — مەن باخشى ھاجى رەھىم...، — دېدى.

ئۇ شۇنداق دېدى - دە، ئاۋايىقى ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ ئاستا سالماق قەدەم بىلەن يۈرۈپ كەتتى. تۇرۇپكا ئۆلگەن ئاتنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ: «ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ تاتارلار قەيەردىدۇ؟ قايىاققا قاراپ كەتكەندۇ؟»

دەپ ئويلاندى. «ئەمدى ئورمانغا بېرىپ ھېلىقى باغلاپ قويغان ئاتنى تېپىۋېلىشىم كېرەك. بىچارە ئاچ قالغاندۇ - ھە! ئاتنى تېپىپ ئۇنى يالغۇز ئاياغ يول بىلەن ئورماندىن ئەپچىقىپ پىرونۇۋبوردىكى ئۆيگە بېرىشىم كېرەك، — دەيتتى ئۇ ئىچىدە، — ئەمدى مېنىڭ ئېتىم بىلەن بوينىقىمدىن ئىبارەت ئىككىلا دوستۇم قالدى. دادام قەيەردىدۇ؟ ئۇمۇ قانلىق جەڭدە قۇربان بولدىمىكىن؟ ئۇنى ئىزدەپ تېپىشىم كېرەك!» دېگەن ئويغا كەلدى ئۇ.

تۇرۇپكا ئۆزىنىڭ ئويۇمرىنى بوينىقا چۈشەندۈرگۈسى كېلەتتى، ئۇمۇ ئىگەسىنىڭ سۆزىنى بىلگۈسى كەلگەندەك غىڭشىپ، ئالدى ئايىغى بىلەن يەرلەرنى تاتىلاپ، چىدالماي پات - پات ھاۋشۇپ قويياتتى.

— ھەي، بويناق! يۈگۈرۈپ بېرىپ ماۋۇ ياتقان جەسەتلەرنى ئارىلاپ تەكشۈرۈپ كەلگىنە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىزنىڭ غوجىمىزمۇ بارمىكىن؟ بار، يۈگۈر نەدىن بولسۇن غوجىمىزنى ئىزدەپ تاپ! — دېدى ئۇ ئىنتىقا خۇددى ئادەمگە سۆزلىگەندەك سۆزلەپ.

تۇرۇپكا بويناقنىڭ تۇمشۇقىنى سىيلاپ، ئۇنى ئىتتىرىپ تۇرۇپ يەنە:

— يۈگۈر بېرىپ غوجاڭنى ئىزدەپ كەل! — دېدى.

بويناق ئۆلۈكلەرنى ئاتلاپ تىمىسقىلاپ يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئۇ بىردەم شۇنداق يۈگۈرۈپ يۈردى - دە، بىر يەرگە بېرىپ توختاپ قاۋاشقا باشلىدى.

بۇنى ئاڭلىغان تۇرۇپكا ئورنىدىن تۇرۇپ شۇ تەرەپكە ماڭدى. ئۇ جەسەتلەرنى ئاتلاپ، ئاۋايلاپ دەسسەپ بارماقتا ئىدى. ئاتنىڭ ئاستىدا ئۇزۇن ۋاقىت بېسىلىپ تۇرغان ئايىغى تېخىچىلا ئەيۈشكە كەلمەيۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ تۇرۇپكا چىدام بىلەن زورىغا مېڭىپ كېتىپ باراتتى.

تۇرۇپكىنىڭ ئاياغلىرى ئاستا - ئاستا ئەيۋەشكە كېلىپ قەدەملىرى ئىتتىكلەشكە باشلىدى. ئۇ، بويناق دادامنى تاپقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلايتتى.

ئىگىسىگە بەكمۇ ئىجىل بولۇپ كەتكەن بويناق ئۇستى - ئۇستىگە يىقىلغان بىرنەچچە جەسەتنىڭ قېشىدا تۇراتتى. ئۇلار- نىڭ ھەممىسى تاتارلارنىڭ ئوقى تېگىپ ياكى قىلىچىدا چېپىلىپ ئۆلگەنلەر ئىدى.

تۇرۇپكا دەرمانسىزلىنىپ پۈتۈن بەدىنى تىترىگەن پېتى قار ئاستىدىكى ئۆلۈكلەرگە يىقىلاپ باردى - دە، ئېگىشىپ قاراشقا باشلىدى ۋە ئىتنىڭ يېنىدا ياتقان بىر جەسەتنىڭ يېنىغا بېرىپ توختىدى. بۇ ئۇنىڭ دادىسى ئەمەس، بەلكى ئادەم ھەيران قالغۇدەك چىرايلىق بىر ياش بالا ئىدى. ئۇنىڭ چىرايى قانسىراپ خۇددى ئاققۇدەك ئاپئاق تاتىرىپ كەتكەنىدى. بەلكى ئوغۇل بولۇشى مۇمكىن... ئۇزۇن كىرپىكلىك كۆك كۆز- لىرى دۇنيادىن بىغەم ئاسمانغا تىكىلگىنىچە پارقىراپ تۇراتتى. كىرپىكىگە يېپىشقان قار ئۇچقۇنلىرى مۇز بولۇپ قېتىپ قال غانىدى. يۈزىدىكى شالاڭ سەپكۈنلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئويماقتەك كېلىشكەن ئاغزى ئاللىقانداق بىر يېقىملىق سۆزنى ئېيتقۇسى كەلگەندەك سەل - پەل ئوچۇق ئىدى.

— بۇ تونۇش ئادەم... ياپىرىم، ۋىشنىيانكىغۇ بۇ. سەن بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالغانسىدىڭ؟ ئەرەنچە ياسىنۇالغىنىڭ نى قارىمامدىغان، سائىمۇ تاتارلارنىڭ ئەگىر قىلىچى تەگكەنىكەن - دە! — دېدى تۇرۇپكا يىغلامسىراپ. ئۇ ۋىشنىيانكىنىڭ جەستى قېشىدا ئولتۇردى. ئەتراپتا ئۇنىڭغا ئوخشاش ئەرەنچە كىيىنۇالغان بىرقانچە قىزلارنىڭ ئۆلۈكى ياتاتتى. ئۇلارمۇ ۋەتىنىنى قوغداپ، تاتارلار بىلەن جەڭ قىلىپ، دۇشمەن قولىدا قۇربان بولغانلار ئىدى.

تۇرۇپكا ئاستا ئېگىشىپ، جانسىز ياتقان ۋىشنيا'نكىنىڭ يۈزىدىن سۆيدى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ۋىشنيانكا ئىدى. تۇرۇپكا ۋىشنيانكىنىڭ خوشلىشىش ۋاقتىدىكى يېقىملىق سۆزلىرىنى، كۆلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايىنى ئەسلىدى.

— ۋىشنيانكا! — دەيتتى ئۇ شۇڭلاپ، — ئەگەر بۇل ممغاندا ئاخىرقى بىر ئېغىز سۆزۈڭنى ئېيتىۋالغان بولساڭچۇ، سەن مېنى كۆتمەن، دەپ ۋەدە بەرگەن ئىدىڭغۇ، ئاشۇ ۋەدەڭنى ئورۇندىيالماي راستىنلا ئارماندا كەتكىنىڭمۇ بۇ! ئاخىرى ئىككىمىزنىڭ جەسەت بىلەن توشقان بۇ قارلىق دالادا ئۇچرىشىپ قالغىنىمىز مۇشۇ بولدىمۇ...

تۇرۇپكا ئۇنىڭ مۇزلاپ كەتكەن مەڭزىگە سۆيدى ۋە قولىنى تۇتۇپ كۆردى. ئۇنىڭ قولى ئاللىقاچان مۇزدەك قېتىپ قالغانىدى... تۇرۇپكا شۇ پېتى بىردەم ئويلىنىپ تۇردى. ئۇ شۇنداق تۇرغاندا جىمجىتلىق قاپلىغان كەڭ دالادا كىملەرنىڭدۇر زارلىنىپ ئېيتقان مۇڭلۇق ناخشىسى ئاڭلاندى. تۇرۇپكا مۇنداق ناخشىنى پېرۇنوۋبوردىكى ئۆيىدە يۈرگەندە، ۋاپات بولغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يەرلىككە قويغاندا تالاي قېتىم ئاڭلىغانىدى. بىر چاغدا زىل ئاۋازلىق بىر ئايالنىڭ چىرقىراپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلاندى. ئۇنىڭغا يەنە بىر ئايال قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئاۋازى ئالدىنقىسىنىڭكىدىن يۇمشاق چىقاتتى. ئەمدى ناخشىنى ئۇلار، ئىككىسى بىرلىشىپ ئېيتىشقا باشلىدى. قار بىلەن قاپلانغان كەڭ دالادا كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ئۆلۈك ياتقان رۇس لەشكەرلىرى ئۇلارنىڭ ناخشىسىغا قۇلاق سېلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

ھېلىقى زىل، مۇڭلۇق ئاۋازلىق ئايال مۇنداق دەپ ناخشا ئېيتاتتى.

زۇلپىقارىم، شەمشىرىم
كۈچ - مادارىم سەن ئىدىك!
سەن جېنىمدىن ئايرىلىپ،
تاشتى قايغۇ - ھەسرىتىم.
مەن يېتىم بىچارەكىنى،
كىمگە تاشلاپ كەتتىڭىز؟
يورۇق كۈنۈم، يۇلتۇزۇم،
مېنى دەپ پاتتىڭ
ئۆچتۇڭىز...
ئەزىزىمدىن ئايرىلدىم،
قاناتىم سۇندى قايرىلدىم،
يالغۇز بۇزلاپ قالدىم مەن.

يۇغان ئاۋازلىق ئايال بولسا، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ناخشىنى داۋاملاشتۇردى:

رەھىمسىز ئەجەل، شۇم ئەجەل،
رەھىملىك سوغ ئەجەل.
قۇتراپ، كېزىپ يۈرىدۇ،
جان ئالغۇچى بىر دەججال!
ئوغرىدەك ماراپ كېلىدۇ،
تۇيۇقسىز چاڭگال سالىدۇ.
مۇزدەك سۆرۈن قوينىغا،
قېرى - ياشنى ئالىدۇ.
ئايرىلدۇق كۆپ باتۇردىن،
نەرە تارتىپ جەڭ قىلغان.
مەردلەر ئۇچۇن يىغلايمىز،
دۈشمەننى تالاي قىرغان.

تۇرۇپكا ماغدۇرسىزلىقتىن تىترەپ سەنتىۋرۈلۈپ يۇرۇپ ناخشا ئېيتىۋاتقان ئىككى ئايالنىڭ قېشىغا بارىدى. ئايالالار قاتار تىزىپ قويۇلغان بىرنەچچە لەشكەرنىڭ جەستىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تۇرغانىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپى ئەرەنچە ياسىنىپ ۋالغان بولۇپ، قار ئۈستىدە پالتا ئارىلىرى تاشلاقلىق تۇراتتى. ئايالالار تۇرۇپكىنى كۆرۈپ ناخشىلىرىنى توختاتتى ۋە كېلىۋاتقان يىگىتنى كۆرۈپ چۆچۈپ ۋە ھەيران بولۇپ داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى.

— ياخشىمۇ سىلەر؟ يېنىڭلاردىكى جەسەتلەرنىڭ قاتارىغا يەنە بىر قىزنىڭ جەستىنى ئەكىلىپ قويسام بولامدۇ؟

— بۇ ياققا كەل، يېقىنراق ئولتۇر، ئۆزۈڭ نەلىكەن؟ — دېدى ئايالالار.

— رەزانىنىڭ ئۆزىدىنمەن...

— ئۇنىمۇ ياد ئېتىپ دۇئا قىلايلى، ئۆزىمىزنىڭ ئەرلىرىگە ئوخشاشلا قولىمىزدىن كېلىشىچە ئەتىۋارلاپ، تاۋۇتسىز بولسىمۇ يەرلىكتە قويايلى.

ئۇلار شۇنداق دېيىشتى - دە، ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، تۇرۇپكىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى ۋە ۋىشنىيانكىنىڭ جەستىنى ئەكىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ يېقىن ئادەملىرى قاتارىغا قويدى. تۇرۇپكا قار ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ئايالالارنىڭ ناخشىنى تىڭشاشقا باشلىدى. ئايالالار بولسا، بىردە ھەممىسى قوشۇلۇپ، بىردە ئايرىم - ئايرىم نۆۋەت بىلەن ناخشا ئېيتىشقا باشلىدى:

دەرد تۆككىن، بوشاتقىن ئىچىڭنى،
يۈرەكتە غەم - غۇسسە قالمىسۇن.
دۇشمەنىنىڭ سۈيىقەستى كۈم بولسۇن
ئۇجۇقسۇن،

زۇۋانى تۇتۇلسۇن.
ھەسرەتلىك تۇمانلار تارقىسۇن،
ئاپتاپ چۈشسۇن ئەلنىڭ بەشىغا.
خۇدايىم ئىشلارنى ئاسان قىلسۇن،
ئېچىنسۇن خەلقنىڭ كۆز يېشىغا.

بىر چاغدا ئۇلارنىڭ قېشىغا پۇتنىڭ ئۇچىدا ئاۋايلاپ دەسسەپ ھاجى رەھىم يېتىپ كەلدى. ئايالالار ئۆزلىرىنىڭ يېنىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بۇ ئادەمنى كۆرۈپ، چۆچۈپ كېتىپ ئېيتىۋاتقان ناخشىلىرىنى توختىتىپ قويدى. ھاجى رەھىم قولىنى كۆكسىگە ئاپىرىپ سالام بەردى ۋە ئالقىنى بىلەن يۈز - كۆزىنى سىيپاپ دۇئا قىلدى.

— چىرايىڭ ئوچۇق، بۇ كىم ئۆزى؟ — دېدى بىرى ئۇنى كۆرۈپ.

— بۇ تاتار باخشىسى! — دېدى تۇرۇپكا، — ئۆزى ئەۋلىيا ئادەم. ددۋانىلارغىلا ئوخشايدۇ، مەيلى دۇشمەن بولسۇن، مەيلى دوست بولسۇن ئۇچرىغىنىنى تاللىماي ئەملەۋېرىدۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە ھەق سورىمايدۇ.

ھاجى رەھىم ھاسسىغا تايانغان پېتى، يەردە ياتقان جەسەتلەرگە خېلى ئۇزاق تىكىلىپ قاراپ تۇردى. ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، بىر ئاز خاتىرجەم بولغان ئايالالار بىر - بىرىگە قارىشىپ قويۇپ، قايتىدىن قوشاق قېتىپ يىغلاشقا باشلىدى. بۇ چاغدا بوينىغا يات ئادەمنىڭ ئارقىدىن ئاستا كېلىپ، ئۇنىڭ ئۆتۈكىنى ئاستا - ئاستا پۇراپ قويدى - دە، ياراتمىغاندەك قۇيرۇقىنى قىسىپ نېرىغا كەتتى ۋە تۇرۇپكىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ياتتى.

ھاجى رەھىم ئايالالارغا قاراپ قولىنى كۆتۈرۈۋېدى،

ئۇلار قوشقىنى توختاتتى. ھاجى رەھىم كۆمۈردەك قاپقازا كۆزلىرىنى چاقنىتىپ بىر نېمىلەرنى دەپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئارىلاپ رۇسچە سۆزلەرنىمۇ ئىشلىتىپ قويياتتى. ئاياللار ھاڭ-تاڭ بولۇپ، ئاغزىلىرى ئېچىلىپلا قالدى، ئۇلار ئۆزلىرىگە يات تىلدىكى سۆزلەرنى قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى...

— نېمە دەۋاتقانلىقىنى دەۋاتامسەن؟ سۆزىگىمۇ چۈشەنمىدۇق، لېكىن ئۇ ئۆزى بىر ئالىم بولسا كېرەك، — دېيىشەتتى، ئاياللار شىۋىرلىشىپ.

شۇنداق قىلىپ ھېلىقى تاتار باخشىسى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى - دە، ئاستا مېڭىپ ببرىپ، چەكسىز تۈن قاراڭغۇسىدا غايىب بولدى.

ئون يەتتىنچى باب

ئىگىناچ - كرېست يېنىدىكى كېلىشمەسلىك

ھاجى رەھىم يېزىشنى داۋام قىلاتتى:

«مېنىڭ كۆزۈمگە ئۆلۈمدىن باشقا ھېچنەرسە كۆرۈنمەيدۇ. ئۆلۈم پۈتۈمغا پۈتلىشىپلا يۈرىدۇ. بىراق شۇنداقتىمۇ تېخىچە بىرەر نەيزىنىڭ تىغى ياكى قىلىچنىڭ بىسى تەگمەي، بىرەر ساداقنىڭ ئوقى سانجىلماي ئامان يۈرمەكتىمەن. بۇ دېگىنىم بالا - قازادىن قۇتۇلۇپ قالدىم، دېگەنلىكىم ئەمەس. ئۇ ھېلە-مۇ تەھدىت سېلىپ تۇرۇپتۇ. دۇنيادىن بىغەم، خاتىرجەم يۈرگەن كۈنلىرىمنىڭ بىرىدە، بېشىمغا چاقماق چۈشكەندەك ئىشىمنى تۈيۈقسىز تامام قىلىدىغانلىقىمنىمۇ ئوبدان بىلىمەن...».

ھاجى رەھىم يېڭى چىققان ئاينىڭ غۇۋا يورۇقىدا

كۆرمىگلىغان تاتار لەشكەرلىرى بىسىپ ئۆتكەن ئورمان ئىچىدىكى يولغا چۈشۈپ، شۇ يول بىلەن ئالغا قاراپ مېڭىۋەرىدى. مىگلىغان ئاتلار قېلىن قارنى تىلغاپ بېشىتىپ كەتكەنلىكتىن ئۇ تىزىغىچە قار كېچىپ، يېقىلىپ ئاران كېتىپ باراتتى. ئاچال يېرىل ئېغىزىغا كەلگەندە، ھاجى رەھىم تۇيۇقسىز ئۆزىنىڭ نامىنى ئاتاپ چاقىرغان بىر ئاۋازنى ئاڭلىدى. ئاز ئۆتمەي ئاتلىق تۆت ئادەم يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرى ھاجى رەھىمنىڭ تىنىققان ئالا ئېتىنى يېتىلەپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بىرى ئەرەپشاھ، قالغانلىرى باشقا تاتار لەشكەرلىرى ئىدى.

ئەرەپشاھ ھاجى رەھىمنىڭ يېنىغا كېلىپ ئېتىدىن چۈشتى ـ دە، ئۇنىڭ قېرىنى سۆيدى. ئاندىن كېيىن قېرى بىلەن كۆزلىرىنى ئېرىتتى.

ــ مەن سېنىڭ مۇرىدىڭمەن. شۇڭا سېنىڭ بېشىڭغا ئېغىر كۈن چۈشكەندە دالادا يالغۇز تاشلاپ كېتىشىنى ھەرگىز راۋا كۆرمىدىم. سېنىڭ ئېتىڭ دالادا مېڭىۋېلىپ قىسىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئېگىرىنىسى قارىغا ئېلىپ، كىشنەپ ئۇيان ـ بۇيان يۆگۈرۈپ ـ قىيغىتىپ يۈرگەنىكەن. ئۇنى جاھانگىر تونۇۋالدى. ئاندىن كېيىن ئۇ مېنى چاقىرىپ، سېنىڭ جەسىتىڭنى تېپىپ ئەكەل، دەپ ئارقامغا قايتۇردى. ئۇ سېنى قازا بېلىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالغانىدى. ئەگەر رۇسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان بېلىڭ سېنى چوقۇم تىرىك قويمايتتى.

ــ رۇسلارمۇ بىزگە ئوخشاشلا ئادەم بالىسىغۇ، مەن ياردار بولغان رۇسلارنى داۋالىدىم. ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ بېشىدا ئۆلگەنلەرنى ياد ئېتىپ، دۇئا ئوقۇغىنىنى ئاڭلىدىم. ئۇلار ھېچقانداق يامانلىق قىلمىدى، بەلكى تەقدىرده شۇنداق يېزىلغاندۇ، بىراق بۇگۈن بىر سەن مېنى تېگى يوق ھاڭغا

چۇشۇپ كېتىپ بارغان يېرىمده قۇتۇلدۇرۇپ قالدىڭ، دوستۇم.
ئەرەپشاھ ھاجى رەھمنى قەلتۇقىدىن يۆلەپ، ئۇزەڭگىگە پۇتىنى دەسسىتىپ ئالا ئېتىغا مندۇرۇپ قويدى.

مۇڭغۇل لەشكەرلىرى رۇسلارنىڭ شىمالىدىكى باي مەركىزى نوۋگورود شەھرىگە قاراپ كېچىچە ئالدىراپ - تېنەپ يول ماڭدى. بىراق چۇشكە يېقىن يەل يۇرۇش ئىمكانىيىتى زادىلا بولماي قالدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى قېلىن قارغا پېتىپ، پۇتلىرىنى ئارانلا يۆتكەيتتى. تېخى يېقىندىلا توڭلاپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن يەللار كۈننىڭ ئىسسىشى بىلەن ئېرىپ، بۇزۇلۇپ كەتكەنىدى. يوللاردا پات - پاتلا تېيىلىپ يىقىلىپ چۇشۇۋاتقان ئاتلىرىنى يۆلەپ تۇرغۇزىمەن، دەپ لەشكەرلەرنىڭ ھېچ ھالى قالمىدى. رۇس ئەسىرلىرىدىن بولغان يولباشلىغۇچىلار بۇ يوللارنىڭ داۋامى تېخىمۇ يامان، كەلكۈن سۇلار دېگىزغا بېرىپ قۇيۇلغىچە بولغان ئەللىك كۈن ئۆپچۈرىسىدە بۇ يوللار بىلەن زادىلا ماڭغىلى بولمايدۇ، دەپ ئۇقتۇردى.
بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن باتۇخان تىرىكسىپ، ناھايىتى چېچىلغاق بولۇپ قالدى. باتۇخان پاتقاقتا پېتىپ كېتىپ بارغان مۇڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ ھالىنى كۆرۈپ، كۈلۈپ قويغان بىر رۇس لەشكىرىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىپ تاشلىدى.
— باتۇر، يۈرەكلىك، ئىرادىلىك ئادەمگە ھېچ نەرسە تۇسقۇن بولالمايدۇ. يول باشلىغۇچىلار بىزنى بىرەر پالاكەتكە يولۇقتۇرۇش ئۈچۈن قەستەن مۇشۇ پاتقاقلىققا باشلاپ كەلدى. بىراق بەربىر ئۇلاردىن بىزنىڭ كۈچىمىز ئارتۇق، قولىمىز ئۇزۇن. ئۇلار ھەرقانچە ھىيلە ئىشلەتمىسۇن، بىز داڭلىق نوۋگورود شەھرىگە بارماي قويمايمىز! — دېدى باتۇخان.
لەشكەرلەر بارا - بارا بۇ ئەھۋالغا نارازى بولۇپ،

ئوچۇق ئاشكارىلا غۇتۇلداشقا باشلىدى. ئىككى يېلىنىڭ كېسىش كەن جايىدا ئېگىزلىكى ئۇچ ئادەم بويى كەلگۈدەك ياغاچ كرېست يەرگە ئورنىتىلغانىدى. لەشكەرلەر نەق شۇ يەرگە كېلىپ توختىدى ۋە مۇشۇ يەردە ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇۋالماقچى بولدى. ئۇ يەردە سۇبتاي باھادىر كېرىنكى زادە دەپ ئاتىلىدىغان باخشى ئايالنى يېنىغا چاقىرىپ، ئۇنىڭغا «خۇدايىڭلارغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىڭلارچۇ، بەلكى ئۇ يولىمىزنى ئاسان قىلىشى مۇمكىن» دېدى.

كۆپ كېچىكمەي باخشى ئايال تۇكلىرى تەتۇر ئۆرۈلۈپ تۇرغان قارا ئاتقا مىنىپ يېتىپ كەلدى. ئۇ باتۇخاننى كۆرۈشى بىلەنلا قوڭغۇراقلىرىنى جىرىڭلىتىپ، دېپنىسى چېلىپ، ئات ئۈستىدە ئۇيان - بۇيان دىۋىنىپ ئاللا - تۇۋا دەپ زىكرى قىلىپ جىنلىرىنى چاقىرىشقا باشلىدى.

— ھەي ئاسماندىكى تەڭرىلەرنىڭ سادىق خىزمەتكارى، مەن ئالغا ماڭسام بولامدۇ ياكى بولمامدۇ، نوۋگورودتا ئىشلىرىم ئوڭۇشلۇق بېرىلامدۇ ياكى مەشەدە قازا تاپمەنمۇ؟ مانا مۇشۇلارنى ئېگىلىرىڭدىن سوراپ باققىنە! — دېدى باتۇخان ئۇنىڭغا.

كېرىنكى زادە مۇرىسىگە ھايۋان تېرىسى ئارتىۋالغان، دوپپىسىغا بىرنەچچە تال قۇشلارنىڭ بېشىنى چىگىۋالغانىدى. ئۇ ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ بىردەم ئۇسسۇل ئويناپ ئاندىن ئۇيان - بۇيان سەكرەپ يۈردى - دە، بىردىنلا نېرىراق يەردە ئۆسكەن ئېگىز بىر قارىغايىنىڭ تۈۋىگە باردى ۋە: «ئاسمان بىلەن سۆزلىشىپ كۆرەي، پىراقلارغا كۆز سېلىپ باقاي، تەڭرىلەر ھەممىنى بىلىدۇ. ماڭا ھەممىنى سۆزلەپ بېرىدۇ!» دەپ ۋارقىرىدى.

باخشى ئايال قارىغايىنىڭ بېشىغا قىنىلماپلا چىقىۋېلىپ،

ئۇنى ئۇيان - بۇيانغا ئىرغىتىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرگەن موڭغۇللار:

— بايقا سۇنۇپ كەتمىسۇن يەنە! تېزرەك قايتىپ چاۋش! — دەپ ۋارقىراشتى. بىراق باخشى خۇتۇن ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. دېگەندەك قارىغايىنىڭ ئۇچى بىر تەرەپكە بارغانسېرى قىيسىيىپ، چىرتىلا سۇنۇپ كەتتى. قارىغاي بىلەن بىللە گۈپ قىلىپ، قار ئۈستىگە چۈشكەن باخشى خوتۇن، قار ئاستىدىكى مۇزنى تېشىپ ئۆتۈپ، لاي سۇغا پېتىپ چۆكۈشكە باشلىدى. باخشى پاتقاقتىن چىقىش ئۈچۈن خېلى يۇلقۇنۇپ باققان بولسىمۇ، پېتىق پاتقاق بارغانسېرى ئۇنى تۆۋەنگە تارتماقتا ئىدى. بۇنى كۆرگەن سۇبىتاي:

— تېزرەك ئارقان ئەكىلىڭلار! ئارقان تاشلاڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى ۋە ئېگەرنىڭ قېشىدا تۇرۇۋكلۇك تۇرغان ئارقانىنى يېشىۋېلىپ، باخشى خوتۇنغا تاشلىدى، بىراق ئارقان سەل قىسقا كېلىپ ئۇنىڭغا يەتمەي قالدى. سۇبىتاي ئارقانىنى قايتا يىغىۋېلىپ ئېتىنى كېرىنكى زادە تەرەپكە يېقىنراق ئاپاردى. سۇبىتاي باھادىرنىڭ ئېتى تىزىغىچە قارغا پېتىپ، ئاران ئالغا سىلجيىتتى. سۇبىتاي ئارقانىنى باخشى خوتۇنغا يەنە تاشلىدى. بۇ قېتىم ئارقاننىڭ ئۇچى باخشى خوتۇننىڭ بېشىغا تېگىۋىدى، باخشى خوتۇن شاپپىدە تۇتۇۋالدى. بىراق شۇنىڭدىمۇ ئۇ قويۇق قارا پاتقاققا بارغانسېرى چۆكمەكتە ئىدى. سۇبىتاينىڭ ئېتى ئۇ تەرەپكە يەنە بىر قەدەم بېسىشغا ئۇنىڭ ئاياغ ئاستىمۇ ئويۇلۇپ كېتىپ پاتقاققا كىرىپ كەتتى. سۇبىتاي ئات ئۈستىدىن سەكرەپ چۈشمەكچى بولۇپ تۇرغاندا مۇز يېرىلىپ ئات پاتقاققا تېخىمۇ چوڭقۇر پېتىشقا باشلىدى. ئات پۇتلىرىنى مىدىرلاتقانسېرى چۆكمەكتە ئىدى.

— ۋايجان، غالىب قومانىدان پاتقاقتا پېتىپ قالدى! نېمىكە قاراپ تۇرىسىلەر! ھەربىرىڭلار قوراللىرىڭلار! — دەپ چۇرقىراشتى مۇڭغۇللار.

شۇ ئەتراپتا تۇرغان بىرنەچچە موڭغۇل قومانىدان پاتقاقتا پېتىپ قالغان يەرگە يۈگۈرۈشۈپ كەلدى. ئۇلار سالما قىلىپ تاشلىغان قارا قىل ئارقان سۇبىتايىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان قۇلى بىلەن بۇيىنىغا ئىلىنىپ قالدى. مۇڭغۇللار بار كۈچىنى ئىشقا سېلىپ قومانداننى پاتقاقتىن سۆرەپ چىقىشقا باشلىدى.

سۇبىتاي شۇ ھالدا تۇرۇپ:

— ئاتىنى قۇتۇلدۇرۇڭلار!... ئېتىمنى پاتقاقتىن تارتىپ چىقىرىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى.

مۇڭغۇللار سۇبىتايىنى يول ئۈستىگە سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ قاندا، ئۇنىڭ ئېتى بۇيىنىغىچە پاتقاقتا پېتىپ كەتكەنىدى. ئۇ شۇ پېتىچە بىردەم پۇشقۇرۇپ تۇردى. ئاندىن زارلانغان ئادەمەردەك بىرنەچچە قېتىم قاتتىق كىشىندى - دە، جىم بولدى. ئەمدى ئۇنىڭ بېشىمۇ كۆرۈنمەي قالدى. بىرئاز ئۆتۈپ كەندىن كېيىن سازلىقتا چۆكۈپ كەتكەن ئايال ۋە ئاتىنىڭ ھېچقانداق ئىزناسى قالمىدى. پەقەت باخشى خېتۇنىنىڭ ئۇششاق ھالقىلىق دۇگىلەك دېپىلا پاتقاق ئۈستىدە لەيلەپ تۇراتتى...

ئۇستىبېشى قاپقارا پاتقاق بولۇپ كەتكىنىگە قارىماي قايتا - قايتا ئېتىنغا ئۈمىدلىنىۋاتقان سۇبىتايىنى مۇڭغۇللار ئاران توختىتىۋالدى. ئۇ پەقەت: «تەڭگە چىپار ئېتىم! سەن مېنى تالاي قېتىم ئەڭ ئېغىر قىيىن قىستاڭلاردىن سالامەت قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ كەلدىڭ، سەن مېنىڭ ئەقىلىق مەسلىھەتچىم ئىدىڭ. جانىۋار! ئەمدى سېنىڭسىز قانداق كۈن كۆرەرمەن. ھەي، سەن قاغىش تەگكۇر رۇس يېرى...» دەپ ھەسرەت چەكتى.

ئۇزۇندىن بېرى ئۇنىڭ بىلەن بىللە لەشكىرىي تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان مۇڭغۇللار ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، قوماندانىنى قورشىۋالىدى ۋە سۈبۈتايىنىڭ گەپ ئاڭلىمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ھەممىسى يىغىلىۋېلىپ كېلىپ، ئۇنىسى يەقەتتى - دە، ئاستىلىرىغا بېسىپ ئۈستىدە ئولتۇرۇۋالدى.

تىنچ ئولتۇر، ئۇ تەرەپكە بارما، رۇسلارنىڭ قارا جىنلىرى قان تىلەيدۇ. بۇ كۆيۈپ كەتكۈر قاغىش تەگكەن يەر-لەر باتۇر كېرىنكى زادە بىلەن بىللە سېنىڭ ھارماس، ئەقىل-لىق ئېتىگىنى يۇتۇپ كەتتى. بىز ئەمدى مۇشۇ يەردە بولىدى قىلىپ، ئالغا ماڭماي ئارقىمىزغا قايتىشىمىز كېرەك. ئاۋۇ تۇر-غان ئېگىز ياغاچ كرېپىتنى كۆردۈڭمۇ؟ رۇسلار ئانداق كرېپىتنى ئۆلگەن باخشىلىرىنىڭ بېشىغىلا قادايدۇ. بىر چاغلاردا مۇشۇ ئەتراپتا رۇسلارنىڭ ئىگىناچ دېگەن قاراقچىسى خېلى كۆپ يولۇچىلارنى ئاشۇ تۇرغان سازلىققا ئۆز قولى بىلەن تاشلىۋەتكەنىكەن... جاھانگىرگە ئېيىت، بىزگە نېزۇگېرودنىڭ كېرىكى يوق. ئۇنىڭ خەزىنە - مۈلكىنىڭمۇ ھاجىتى يېرق. ئۇنىڭدىن كۆرە ساق - سالامەت ۋاقتىدا ئارقىمىزغا قايتايلى... ساڭا باشقا ئاتمۇ تېپىلىپ قالار، ساڭا تېخى تالاي ئات خىزمىتى قىلار، نىمانچە خاپا بولىسەن، جېنىڭدىن ئارتۇق ئەسەققۇ؟ خالىغان ئېتىگىنى تاللىۋال! — دەپ سۈبۈتايىنى بەزلەپ مەكتە ئىدى.

بىر چاغدا سۈبۈتاي باھادىر بىر يۇلقۇنۇپ، ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان مۇڭغۇللارنى كۆتۈرۈپ تاشلىۋەتتى. ئۇ پاتقاق-لىققا قاراپمۇ قويماي ئاشۇ ئەتراپتا تۇرغان بىر ئاتقا سەكرەپ مىندى - دە، چاپقان پېتىچە باتۇخانىنىڭ قېشىغا باردى. باتۇخان بۇ چاغدا قارا تەرگە چۆمۈپ، ئۈستىبېشى پاتقاققا مىلىنىپ كەتكەن كۆك ئايغىرنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ،

ئۇنىڭغا قارا نانئى پارچىلاپ يېگۈزمەكتە ئىدى.

سۇبىتاي باھادىر ئاتتىن چۈشۈپ، باتۇخاننىڭ ئالدىغا باردى - دە، بىر تىزنى پۈكۈپ ئولتۇردى. بىردەمدىلا ئۇ ئىككىسىنى مىڭبېشىلىرى ئورىۋالدى. ئۇلار گەپ - سۆز قىلماي باشقىلار نېمە دەركىن دەپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى.

— مۇشۇ ۋاقىتقىچە مېنىڭ يۈلۇمنى تېسىغدەك ھېچنېمە ئۇچرىمىغانىدى. مېنىڭ لەشكەرلىرىم بۇ يەرگە تالاي سۇسىز چۆللەرنى، ئېگىز تاغلارنى، قېلىن ئورمانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، كەلگەنىدى. دولقۇنلاپ تۇرغان ئىدىل دەرياسىدىن، ئۇنىدىن باشقا تالاي ئەزىم دەريالاردىن ئۆتكەنىدى! ئەمدىلىكتە دەريالار تېشىپ، يوللارنى سۇ بېسىپ كەتكەن بىر ۋاقىتتا ياۋۇز رۇس جىنلىرى لەشكىرىمىزنىڭ پېيىغا چۈشكەندەك قىلىدۇ. مەن ئەمدى كەينىمگە قايتىمەن. بىز قىپچاق دالاسىغا بېرىپ دەم ئېلىشىمىز كېرەك! — دېدى. باتۇخان بىر ئازدىن كېيىن.

— خۇش خەۋەر! سەھرايىمىزغا قايتىمىزكەن! — دەپ چۇرقىرىشىپلا كەتتى بۇنى ئاڭلىغان مۇڭغۇللار. بۇ خۇش خەۋەر پاتقاقلىق يوللار بىلەن سوزۇلۇپ كېلىۋاتقان باش - ئاخىرى يوق لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسىگە بىردەمدىلا يېتىپ بولدى ...

ئون سەككىزىنچى باب

قارشىلىق باستۇرۇلىشۇن

بولدۇم غەمگە مۇپتىلا:
ۋەتەن تەقدىرى نېمە بولار...
يېتىلسە ياشلار، ئەۋلادلار

ياۋدىن شۇلار ئۆچ ئالار!
(ئا. تولستوي «زىمبي تۇگارىن»)

«ئادەمنى چۆچۈتمىدىغان قايغۇلۇق ھەم داھىلىق ۋەقەلەرنى يېزىپ بايان قىلىشتا جۇرئىتىم يەتمەيدىغان، قولۇمنى زورىغا ئارانلا سىزىدىغان بولۇپ قالدىم» دەپ يازاتتى ھاجى رەھىم.

تاتار لەشكەرلىرى بىرنەچچە قىسىملارغا بۆلۈنۈپ، رۇس يەرلىرىدىن كەلگەن قىپچاق سەھرالىرىغا قاراپ يۈرلىغا چىقتى. تاتارلار يول بويى ئۇچرىغانلا شەھەرلەرگە بېسىپ كىرىپ، مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئاھالىنى قىرىپ - چېپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىپ ماڭدى. ئۇلار تۈرۈكنى، تۇپرىنى، ئولخۇنى، دىمىتروۋنى ۋە باشقا نۇرغۇن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. بۇ يەرلەر بەربىر بىزنىڭ ماكانىمىز ئەمەس، قول بولۇشقا ئۇنىمىغانلار كۆل بولۇپ كەتسۇن، دېيىشىپ ھەممە ئەسكىلىكنى قىلدى. ئۇلار يەنە تاتارلارنىڭ بۇ مۇدھىش ۋەيرانچىلىقى رۇسلارنىڭ مەڭگۈ ئېسىدىن چىقمايدىغان بولسۇن، دېگەندەك ئىش قىلدى.

تاتارلارنىڭ مال ئوزۇقى پۈتۈنلەي تۈگىگەندى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئاچلىقتىن ئورۇقلاپ ئۆلۈشكە باشلىدى. ئۇلارغا سۇ بۇزۇۋەتكەن پاتقاق يوللار بىلەن يۈرۈشكە، نۇرغۇن قىيىن چىلىقلارنى يېڭىشكە توغرا كەلدى. شۇ يىلى قار قېلىن ياغماندى. ئەتىياز باشلىنىشى بىلەن بۇ قارلار ئېرىپ، كەلكۈن كېلىپ، يەر - جاھاننى سۇ بېسىپ، يول بويى ئۇچرىغانلىكى دەريالارنىڭ ھەممىسى قىنىدىن تېشىپ كەتكەندى. كېچىكى يېرىق بۇنداق دەريالاردىن ئاتلار ئۈزۈپ ئۆتەتتى. ھەربىر - ئېچىپ ئاران كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ ئىچىدە ئەنە شۇنداق

ئۇلۇغ سۇلاردىن ئۆتكەندە غەرق بولغانلىرىمۇ بولدى.

يول بويى مەيلى قايسى يول بىلەن يۈرمە ھەممىلا يەردە يۇڭى چۈشۈپ كەتكەن كونا كۆرپە جۇۋىلار، قانغا مىلەنگەن كىيىم - كېچەكلەر، يىرتىق چاپانلار، ئەسكى ئۆتۈكلەر، جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن لاتىلار، سۇنۇق چىنە - قاچا، كۆزا - تاۋاقلار، يېرىلغان ياغاچ تۇڭلار، ئېگەر - تېقۇملار ۋە شۇ - نىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر لىق تولغان چانىلار ئۇچرايتتى. تاشلانغان پېتى چېچىلىپ ياتقان بۇ نەرسىلەر ئەمدى بارغانسېرى ئارقىدا قالماقتا ئىدى. بۇنىڭ ھەممىسى رۇس دېھقانلىرىدىن تارتىۋېلىنغان نەرسىلەر ئىدى. مىغىلدىغان چۈمۈلىدەك يالماۋۇز بۇ تاتارلارغا ھەرقانداق ئوزۇق - تۈلۈك، ئات يېمى تېشمايتتى. ئۇلارنىڭ ئاچ ھەم ئورۇقلاپ مۇردىدەك بولۇپ قالغان ئاتلىرى چانىلارنى ئاران سۆرەپ كېلەتتى. ئۇلار چانىلارنى يولدىكى كاتاڭلاردىن تارتىپ چىقالماي مۇددىيىپ يىقىلاتتى. يىقىلىپ چۈشكەن ئاتلارنى ئەسىرگە چۈشكەن دېھقانلار بىرى قۇيرۇقىدىن، بىرى بېشىدىن تۇتۇپ يۆلەپ ئاۋارە بولاتتى. بىراق قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ دەرمانى قالمىغان بۇ ئاتلارھەرقانچە قىلسىمۇ ئورنىدىن تۇرالمايتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دېھقانلار نېمە قىلارىنى بىلمەي ھۆكۈرەپ يىغلاپ كېتەتتى. مىڭغۇللار بۇنداق ئاتلارنى چانا - پانىلىرى بىلەن قوشۇپلا تاشلاپ كېتىۋېرەتتى. ئۇلار تاشلىنىپ قېلىۋاتقان بۇ نەرسىلەرنى ئويلاپمۇ قويمايتتى. تاتارلارنىڭ بىر قىسمى كوزىلىسىك قەلئەسىنىڭ قېشىدا بىر مەھەل ھايال بولۇپ قالدى. بۇ قەلئە رۇس يېرى بىلەن ۋەھشي دالانىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان، بازارلىرى ئاۋات بىر جاي ئىدى.

بۇ ئەتراپتىكى مىڭغۇل قىسىملىرىنى كۈيىك خان باشقۇراتتى. ئۇ ئۇزۇندىن بېرى داڭقىنى چىقىرىشقا خېلى كۆپ

ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، باشقا قوماندانلار بۇرۇن ھەرىكەت قىلغانلىقتىن نۇرغۇن غەلىبىلەرنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالغا- نىدى. كۆزىلىسىك شەھىرىنى قورشاۋغا ئېلىش ۋە ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىش خېلى ئۇزۇن داۋام قىلدى. شەھەر ئادەملىرى قولىغا قىلىچ ئېلىپ جان تىكىپ جەڭ قىلدى. ئۇلار بەزىدە تۇن قاراڭغۇسىدا تاتارلارغا ھۇجۇم قىلىپ، خاتىرجەم ئۇخلا- ۋاتقان بىر قىسىم تاتارلارنى قىرىپ تاشلاپ كېلەتتى. قەلئە تاملىرىغا يامىشىپ چىققان دۇشمەن لەشكەرلىرىنى ئىتتىرىپ تۆۋەنگە ئۇلىتىپ تۇردى.

كۆيىك خان تاتار قوشۇنلىرىنىڭ شەھەرنىڭ يېنى بىلەن مېڭىپ قىپچاق دالاسىغا قايتىپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بولسا كۆزىلىسىك شەھىرىنى قورشۇۋېلىپ، ھەرقانچە ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ ھېچ نەتىجە چىقمىغانلىقتىن، شەھەرنى ئېلىشتىن ئۈمىد ئۇزۇپ، رۇس پاتقاقلىرىدىن بىزار بولۇپ، ئىشەنچىلىك ۋە ئەركىن ئازادە يۇرەلەيدىغان ۋەھشىي دالاغا كېتىشنى خالايتتى. شۇڭا كۆيىك خان ھۇجۇمنى توختىتىپ، شەھەرنى قورشاپ تۇرغان قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، قايتىپ كېتىش نىيىتىگە كەلدى.

بىراق بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان باتۇخان ئۇ يەرگە دەرھال يېتىپ باردى. ئۇ كېلىپلا شەھەرنىڭ ئەتراپىنى بىرەر ئورۇنمۇ بوش قالدۇرماي تولۇق قورشۇالدى. سۇبىتاي باتۇخاننىڭ «جەڭگىۋارلىرى» كۆيىك خان قوشۇن- نىڭ ئالدىنى توراپ، ئۇلارنى ئارقىسىغا قىستاپ، كۆزىلىسىك قەلئەسىنىڭ تۆۋىگىچە ھەيدەپ كەلدى.

شەھەر بېگى ۋاسىلى تېخى يېشىغا يەتمىگەن بالا كىنەز ئىدى. شەھەر قوغدىغۇچىلىرى تاتارلار بىلەن چېكىنمەي جەڭ قىلىپ دۇشمەننى خېلى ئۇزۇنغىچە توسۇشكەن لەشكەرلەر.

«بىزنىڭ كىنەزىمىز تېخى ياش. بىز ۋەتىنىمىزنىڭ سادىق ئوغلانلىرىمىز. شۇڭا دۈشمەن بىلەن تامچە قېنىمىز قالغىچە جەڭ قىلىمىز! زۆرۈر بولسا جېنىمىزنىمۇ ئايىمايمىز. شۇنداق قىلىپ ئەڭ بولمىغاندا خەلق ئاغزىدا ياخشى نام قالدۇرىمىز. ھەرگىز يامان ئاتلىق بولمايمىز....» دېيىشتى.

تاتارلار كۆزىلىسىك شەھرىنىڭ يېنىدا ئۇدا قىرىق تۆۋ قۇز كۈن تۇردى. بىراق شۇنداقتىمۇ ئۇلار شەھەرنىڭ باتۇر قوغدىغۇچىلىرىنى بويسۇندۇرالمىدى. تاتارلارنىڭ كەڭچىلىك قىلىمىز دېگەن ۋەدىلىرى ۋە يوق قىلىۋېتىمىز، دېگەن قورقۇ- تۇشلىرىدىنمۇ ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. شەھەر خەلقى قەل ئەدە مۇستەھكەم ئورۇنلىرىدىن تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇۋالدى. تاتارلار ئاخىرى قورغان بۇزغۇچى قوراللارنىڭ كۈچى بىلەنلا كۆزىلىسىك شەھەر قەلئەسىنى بۇزۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. بىراق شەھەر خەلقى يەنىلا تىز پۈكمەي، ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي جەڭ قىلدى. ئۇلار بەربىر بىر ئۆلۈم دەپ، ئەڭ بولمىغاندا دۈشمەن بىلەن بىر پىچاقلىشىۋېلىشقا تىرىشتى. شۇڭا ئاشۇ بىر كۈننىڭ ئىچىدە جەڭدە ئۆلگەن مۇڭغۇل لەشكىرى تۆت مىڭغا يەتتى. كۆزىلىسكىنىڭ قوغدىغۇچىلىرىدىنمۇ كۆپ ئادەم چىقىم بولدى. بۇنى كۆرگەن باتۇخان بەكمۇ ئەزەبلەندى، ئۇ لەشكەر- لىرىگە شەھەردىكى خۇتۇن - قىز، بالا - جاقا، قېرى چۆرە- لەرنىڭ بىرىنى قويماي تۇگەل قىرىپ تاشلاشنى بۇيرۇق قىلدى.

— بۇ ئۆتۈپ كەتكەن جاھىل شەھەر ئىكەن! — دېدى باتۇخان، — شۇڭا ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، يالىڭىچ تاشلاش كېرەك. ئەگەر بۇنداق ۋەھشىي قاراقچىلارنىڭ تېگىش- لىك جازاسىنى بەرمىسەم، ئۇلار ھېچكىمگە ئىتائەت قىلمايدۇ. ھامان بىر كۈنى ئىسيان كۆتۈرۈپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ ۋە

يوشۇرۇن ئىيانكەشلىكىنى توختاتمايدۇ. ئۇشۇ پېتى ئەسكىرىمنى غەربكە باشلاپ كېتىۋەرسەم ئۇ چاغدا بۇلغار، ئوردىۋا خەلقلىرى رەزان، ۋىلادىمىر شەھەرلىرىنىڭ ۋە باشقا يۇزلىگەن شەھەرلەر نىڭ بارلىق ئاھالىسى قورالىرىنى بەتلەپ، قىلىچلىرىنى بىلەپ، نەيزىلىرىنى ئوچلاپ كۈتمىگەن يەردىن تۇيۇقسىز كېلىپ زەربە بېرىشى مۇمكىن. پۈتۈن دۇنيانى دىر - دىر تىترەتكەن ئۇلۇغ چىڭگىزخاننىڭ ئوزى قۇرۇپ بەرگەن ئىنتىزامنىڭ بۇ قۇدرەتلىك دۆلىتىمگە قارشى چىققان ھەرقانداق ئادەمنىڭ جازادىن قۇتۇلۇپ قالالمايدىغانلىقىنى بۇ جاھىل رۇسلار ئوبدان تونۇپ قويسۇن! ئەگەر رۇسلارغا جان كېرەك بولسا، ئۇلارنىڭ بۇندىن كېيىن يەنە داۋاملىق ھايات يۈرگۈسى كەلسە، ماڭا ئىتائەت قىلمىشى، ماڭا ھۆرمەت قىلمىشى كېرەك...

باتۇخاننىڭ نۆكەرلىرى بالا كىنەز ۋاسىلىنى ئىزدەپ ئوت قاپلاپ كەتكەن شەھەرنى بىر ئايلىنىپ چىققان بولسىمۇ، ئوننى ھېچىيەردىن تاپالمىدى. ئۇ ھەققىدە بەزىلەر: بالا كىنەز شەھەردە ئاققان قانلاردىن پەيدا بولغان كۆلگە چۈشۈپ تۇنجە-قۇپ ئۆلۈپتۇ، دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ يۈرىدۇ.

باتۇخاننىڭ ئەمدى بۇ يەردە بىر كۈنمۇ تۇرغۇسى كەلمەي، قىپچاق دالاسىغا قاراپ ماڭدى.

شۇنداق قىلىپ تېخى تۈنۈگۈنلا ۋاڭ - چوڭ بىلەن تۇرغان، كىشىلەر ئۇيان - بۇيان ھېڭىپ يۈرگەن كوزىلىسىك شەھىرىدە ئەمدى دۆڭە - دۆڭە كۈل - توپراق، غۇلاپ چۈشكەن تاشلارلا قالدى.

شۇنداق قىلىپ، قىرىپ - چېپىش ئارقىلىق بېقىندۇرۇلغان، دەسسەپ - يانجىپ خانىۋەيران قىلىنغان، قانسىراپ ئۆلەي دەپ قالغان رۇس يېرى ئارقىدا قېلىۋەردى...

ئا — روسىيە ئەمدى ئۆمۈرۋايەت يارىسىنى ساقايتىپ، قەد

كۆتۈرۈپ تۇرالمايدۇ! مېنىڭ ئەمرىمنىڭ قۇدرىتى، زەربەمنىڭ ئېغىرلىقى ئەنە شۇنداق! ــ دېدى باتۇخان رۇس يېرىدىن يولغا چىقار ۋاقتىدا.

ئون توققۇزىنچى باب

سەھراغا قايتىش

«ھەرقانداق ياخشىلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا بېرىلغىنى ياخشى!... ھەممىدىن ياخشى ئىش ــ ئۆز ئېلىدىكى ئەسكى بېرىلسىمۇ، بىر پاناھ جايىڭ بولسا، ئاشۇ پاناھ جايىڭدا ھاياتىڭنىڭ قىزىقىنى كۆرۈشتۇر. باشقىلارنىڭ يۇرتىدا تەمتىرەپ يۈرگەندىن، ئۆز يۇرتۇڭنىڭ سوغۇقلىرىدا مۇزلاپ، ئاپتاپلىرىدا كۆيۈپ يۈرگىنىڭ ئەلا. يات يەرلەردە ئۆزۈڭ ۋاقىت تېنەپ يۈرگەن ئادەم ئاخىرى ئەجەل يېتىپ، ئىز ـ دېرەكسىز يوق بولىدۇ!...» دەپ يازىدۇ. ھاجى رەھىم.

سان ـ ساناقسىز مۇڭغۇل لەشكەرلىرى قىپچاق دالاسىدا ئەتىيازدىكى دەريا سۈيىدەك ئايىغى ئۆزۈلمەي جەنۇبقا قاراپ شىددەت بىلەن كېتىپ باراتتى.

تىك كۆتۈرۈلگەن كۈن يەر ۈە ئاسمانىنى ئالتۇن نۇرغا چۆمدۈرۈپ، ئەتراپىغا كۆز يەتكۈسىز كەڭ دالاغا كۈلۈمسىرەپ قارايتتى ھەم بۇ پايانسىز دالانى بارغانسېرى قىزدۇراتتى. ئىلانىدەك تولغىنىپ، ئۆزۈنغا سوزۇلغان دالا يوللىرىدەك تۈگىمەس ناخشىلىرىنى غىڭشىپ ئېيتىپ كېتىپ بارغان مىڭ كىشىلىك قىسىم كۈن بويى تۇختىماي يول ماڭدى. ئۇلارنىڭ

هەممسی شادلىقتا چۆمكەن بولۇپ، چىرايلىرىدىن كۈلكە يېغىپ تۇراتتى.

ئۇلارنىڭ يۈكلىرى پاخپىيىپ سالپىيىپ تۇرغان، ئورۇق ئاتلىرى يېگى ئۇنۇپ چىققان كۆك چۆپلەرگە هېلىدىن - هېلىغا ئۆزىنى ئۇراتتى. باهارنىڭ سالقىن شامىلى تېۋىلغا ۋە شۇاق نىڭ دىماقىنى يارغۇدەك خۇش پۇرىقىنى تارقىتاتتى.

بەزىدە دالانىڭ ئۇيەر - بۇ يېرىدە، سېسىغان ۋە يىرتقۇچلار تالاپ جۇلىقىنى چىقارغان جەسەتلەرنىڭ سېسىق پۇرىقى دىماقنى ئېچىشتۇرۇپ، كۆكۈلنى ئاينىتاتتى.

قىرلار، ئېدىرلار، تۈزلەڭلىكلەر بىر - بىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ ئالمىشىپ تۇراتتى. بەزىدە سايلار ۋە جىلغىلاردا ئېرىپ تۆگەي دەپ قالغان تۇقۇمدەك - كىگىزدەك يەردىكى قار دۆۋىلىرى ئاقىرىپ كۆرۈنەتتى. هەممىلا يەردە ئەتىيازدىكى قار سۈيىدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەر پارقىراپ كۆرۈنەتتى. بۇ كۆلچەكلەردە ئاق بۇلۇتتەك ئۇزۇپ يۈرگەن ئۆردەكلەر، كۇمۇشتەك پارقىرىغان ئاققۇلار هەم غازلار پالاقشىپ ئۇزۇپ يۈرەتتى.

لەشكەرلەر بەزىدە ئاتلىرىنى تويغۇزۇۋېلىش ئۈچۈن قولايلىق بولغان ئوتلۇق يەرلەرنى ئىزدەپ بىر - بىرىدىن ۋاقىتلىق ئايرىلىپ تارقىلىپمۇ كېتەتتى.

بىر كۈنى باتۇخان، ئاتلىرىمىز هېرىپ قالدى، ئالماشتۇرۇپ مىنىشكە دەملىك ئاتلار ئېلىپ كېلىنسۇن، دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇ گەپ ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىقىشىغىلا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، باش ئېگىپ ئۆگىنىپ قالغان قوىدىنمۇ ياۋاش قىپچاقلار جاهانگىرنىڭ ئالدىغا ئوتتۇرا قولدەك خىل يىلقىلىرىنى پادا - پادىسى بىلەن هەيدەپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە باتۇخان سەپەرگە ئاتلانغاندا مىنگەن ئاقچايان ناملىق ئاقبوز ئايغىرمۇ بار ئىدى. ئۇ رەزانىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان

دىغان، نازۇك بەدەنلىك، كېلىشكەن بۇ ئەرەب ئارغىمىقىنى ئاياپ، قىپچاق خانلىرىنىڭ بېقىپ بېرىشىگە ئەۋەتكەنىدى.

ئەمدىلىكتە بۇلسا باتۇخان ئاغزى قاتتىق، يىلدىكى تۇم، شوخ ئارغىماقتا مىنىپ يېنىغا «ساھىب قىرانلار» نىڭ ئىچىدىن يۈز مۇھاپىزەتچى لەشكەرلەر بىلەن ئاز ساندا نۆكەر ئېلىپ سەھرادىكى كىچىككىنە بىر دەريانىڭ بويىدا ئالدىنئالا تەييارلاپ قويۇلغان جايغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

بۇ دەريانىڭ بويىغا ئالتۇندەك پارقىراپ تۇرغان سېرىق رەڭلىك چىدىر تىكىلگەنىدى. خاننىڭ يەتتە ئايالىنىڭ چىدىرلىرىمۇ شۇ ئەتراپقا تىكىلگەنىدى.

جاھانگىر چوڭ ئايالى بۇرا قېشىدىن باشلاپ بارلىق ئاياللىرىنىڭ چىدىرلىرىغا بىر باشتىن كىرىپ چىقتى. ئۇ ھەربىر ئايالىغا سوۋغا قاتارىدا خىلمۇ خىل ئېسىل بىلەيزۈك، ھالقا، ئۈزۈك، زۇننار، ئالتۇن - كۈمۈش، يىپەك رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى بەرگەنىدى. ئۇ، باشقا ئاياللىرىنىڭ ئۇنى قوندۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان يىغا - زارە، ناز - كىرەشمىلىرىگە پەرۋا قىلماي، كىچىك ئايالى يۇلتۇز خانىمنىڭ چىدىرىغا كىرىپ قوندى. ئۇ شۇ يەردە قونغاچ قىپچاق خانلىرى ئېلىپ كەلگەن كۈچلۈك قىمىزدىن راسا بىر ئىچمەكچى بولدى.

چىدىرنىڭ بوسۇغىسىدا يۇغان گەۋدىلىكلىكى بىلەن باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان لى تىيەنپېڭ ئولتۇراتتى. ئۇ بىر تىزىنى پۈكۈپ ئولتۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا دىۋىدەك يوغان كۆرۈنەتتى. ئۇ جەڭلەردە تالاي قېتىم ئىشلىتىلگەن قورغان بۇزغۇچى قوراللارنى ياسىغۇچى ئاتاقلىق خىتاي ئۇستىنىسى ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدىكى تېخى يېقىندىلا تۆرىلىك مەنسەپ پىگە ئىگە بولغان ياش دىمىسىق تايشا ئىدى. لى تىيەنپېڭ ئۇچىسىغا كەڭ يىپەك چاپان كىيگەن بولۇپ، بېشىدىكى سۇرلۇك

ئەجدىها سۈرەتلىك، تاۋۇس قۇشنىڭ پېيى قادالغان بۆكنى گەجگىسىگە قىسايتىپ كىيىۋالغاندى. يەتتەنچى خانىش يۇلتۇزنىڭ سۆيۈملۈك ئاكىسى بولسا، بېشىغا ئېسىل تاشلىرى يالتىراپ تۇرغان ئالا يىپەك ھىندى سەللىسى ئورىغان، بېلىگە ئالتۇن كەمەر باغلىغانىدى. كەمىرىگە شام شەھىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ئەگىر قىلىچ ئېسىۋالغانىدى.

جاھانگىر ئۇلار ئىككىسىگە سوغۇق كۆز قىرىنى سېلىپ قويدى. ئاندىن خىتاي ئۇستىسىغا قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئۇلۇغ لى تىيەنپۇ! سېنىڭ مەن چاقىرتقانلىرىم. سەن ئۆزۈڭ بىلەن بىللە ئاۋۇ تۇرغان ئەر يۈرەك لەشكەر ۋە يۈزچە نۆكەرنى ئېلىپ، ئىدىل بويىغا — بىزنىڭ قوشۇن بېسىپ ئۆتكەن يەرگە بارغىن. ئۇ يەردە سېھىرلىك ئوراق تېغى دېيىلىدىغان بىر تاغ بار. شۇ يەردە ئىدىل دەريانىڭ بويىلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ، دۇنيادا يوق سەلتەنەتلىك، گۈزەل ساراي سېلىشقا قولايلىق ئورۇن ئىزلە. سەن شۇنداق ئورۇننى تاپقىنىڭدىن كېيىنلىرى دەريا ئارقىلىق ئۈزۈپ كېلىپ دەل سارايىڭنىڭ ئالدىدا توختايدىغان بولسۇن. سارايىڭنىڭ ئېگىزلىكى شۇنداق بولسۇنكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قارىغاندا ئۆزىمىزنىڭ ئانا سەھرايىمىز — تۇغۇلغان يۇرتىمىز كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بولسۇن. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ ئەتراپتا مال ئوتلىغۇدەك ئوتلاقلار كۆكىرىپ تۇرىدىغان بولسۇن. سارای سەھرا قاراقچىلىرى كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ كېتىشكە ئەپلىك قانداقتۇر كەڭ ئوچۇق چىلىقتا بولماسلىقى، بەلكى دەربانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئادەم بارالمايدىغان ئارالغا قۇرۇلۇشى كېرەك.

— ماقۇل، ئەمرىڭگە قۇللۇق، ئېيتقىنىڭ تولۇق ئورۇنلىدۇ! — دېدى لى تىيەنپۇ.

— ئاشۇ سارىيىم پۈتكۈل ئالەمنىڭ يۇرىكى، بېشى

بولۇشى كېرەك. مېنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىم ئەنە شۇ يەردىن تەرەپ - تەرەپكە ساداقىنىڭ ئوقىدەك تېز يېتىپ بارىدىغان بولسۇن، مەن ئاشۇ يەردە تۇرۇپ مۇڭغۇلستانىدىكى ھازىرقى كەڭ شەھىرىمىز قاراقۇرۇمغا خانلارنى تەيىنلەيمەن، بېقىندۇ- رۇلغان ئەللەرنىڭ شەھەرلىرىنى سوراشقا پۇتۇنلەي ئۆز ئەمەلدار - تۆرىلىرىمىزنى بەلگىلەيمەن. ئۇ چاغدا مەغرىبتىن - مەشرىققىچە بارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا ئىتائەت قىلىدىغان بولىدۇ... ئۇلۇغ چىڭگىزخان ئۆز ۋەسىيىتىدە ماڭا تاپشۇرۇپ كەتكەن ئىشلار تولۇق بەجا كەلتۈرۈلگەن بولىدۇ.

— بولىدۇ، ئەمرىڭگە قۇللۇق جانابىي شاھىم! — دېدى يەنە لى تيەنپو.

— شۇنداق بولىدۇ!... تېخى سەن بۇ ئالتۇن سارايىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، پۇتۇن ئالەمنىڭ بويىنىغا سىرتماق تاشلاپ ئۇنى كۆچلۈك قوللىرىڭ بىلەن بىر تارتىپ ئاياغ ئاستىڭغا باستۇرىدىغان بولسەن... — دېدى سۈبىتاي باھادىرمۇ خانىنى قۇۋۋەتلەپ.

باتۇخاننىڭ نەزىرى ئەمدى ھودۇقۇپ رەڭگى ئۆزگىرىپ كەتكەن مىسقىنىڭ قايغۇلۇق چىرايىغا ئاغدى.

— ئۇلۇغ بىناكار لى تيەنپونى قوغدايدىغان يۈز لەشكەرنىڭ باشلىقى سەن بولىسەن. ئۇ ساراي سېلىنىدىغان يەرنى تاللاپ كۆزەت مۇنارىسىنى ياساپ پۈتتۈرگەندە، ماڭا ئادەم ئەۋەتىپ خەۋەر قىلىسەن، ئاندىن مەنمۇ ئۇ تەرەپكە بارىمەن. بۇ ساراي مۇشۇ كۆنگىچە يەر يۈزىدە بىنا قىلىنغان ھەرقانداق سارايدىن ئارتۇق بولۇشى كېرەك.

— چۈشەندىم، ئەمرىڭگە قۇللۇق!— دېدى مىسقىمۇ.

— ئانداق بولسا بۈگۈندىن قالماي يولغا چىقىڭلار!— باتۇخان شۇنداق دېدى - دە، چېدىرغا كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ

ئارقىسىدىن سوغدىشىپ جاھانگىرنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئىنىسى شايبان، غالىب قوماندان سۈبىتاي باھادىر ۋە تارىخچى ھاجى رەھممۇ چىدىرغا كىردى.

يۈلتۈز خانىم ئۇچىسىغا زەريىپ بىلەن گۈل ۋە ياپراقنىڭ كەشتىسى بېسىلغان قىزىل يىپەك كۆڭلەك كىيگەن پېتى باتۇ-خاننىڭ ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ رەڭگى سۇلۇپ، ئورۇقلاپ، كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەنىدى. باتۇخاننى كۈتۈۋېلىشقا چىققان يۈلتۈز ئۇنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇردى - دە، ئايىغىدىكى قىزىل چىگرىن ئۆتۈكنى سۆيۈشكە باشلىدى. تاتار لەشكەرلىرى بۇ ئۆتۈكنى ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن رۇس كىنەزى گېئورگىنىڭ پۇتىدىن يەشتۇرۇۋېلىپ، باتۇخانغا تەقدىم قىلغانىدى. يۈلتۈز دەلدۈگۈنۈپ يىقىلىپ چۈشەيلا دەپ تۇراتتى. ئۇنى يى لىيەنخې يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى ۋە قولتۇقلاپ نېرىراق جايدىكى ياستۇق قويۇلغان ئورۇنغا ياتقۇزۇپ قويدى. ھەمدە جاھانگىرنىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى:

— ياش توقلىقىڭ ساقسىز بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەۋەر ئالالماي، بەكمۇ قايغۇرۇپ، ئەندىشە قىلىپ يۈرەتتى. ھازىر ئۇنىڭ ئەھۋالى بەكمۇ ناچار ھەتتا ئۆرە تۇرۇشقىمۇ دەرمانى يوق. شۇڭا ئۇنى تەجرىبىلىك بىرەر تېۋىپقا كۆرسىتىپ كېسىلىنى داۋالاپ ساقلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك.

— ياق، بۇنىڭ ئېيتقانلىرى توغرا ئەمەس! ئۇلۇغ مۇرەبە-ىمنى ساق - سالامەت كۆرگىنىمدە مېنىڭ ئاغرىقلىرىم شىپا تېپىپ، كۈچ - قۇۋۋىتىم ئەسلىگە كېلىدۇ. مۇشۇ تۇرقىدا مەن بۇرۇنقىدەكلا ئىش قىلالايمەن. ناخشا، چۆچەكمۇ ئېيتالايمەن... — دېدى يۈلتۈز بېشىنى تۆۋەن سالغان ھالدا ئاستا پىچىرلاپ.

باتۇخان يۇلتۇزنىڭ قېشىغا بېرىپ گىلەم ئۈستىدە ئولتۇردى. شۇ چاغدا ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن كۈتكۈچى ئۇنىڭغا يۇغان بىر كۆك يىپەك رومالنى سۇندى. باتۇخان يىپەك رومالنىڭ ئۈستىگە يانچۇقىدىكى رۇس شەھەرلىرىدىن ئولجا ئالغان قىممەتلىك بۇيۇملارنى تۆكتى. ئۇنىڭ ئىچىدە بۇيۇنغا ئاسىدىغان ئالتۇن كرېستلار، كىچىككىنە ئىلاھ سۈرەتلىرى، ئەتىر، ئىپار مېيى، ھالقا، چاش تەڭگە، بىلەيزۈك، زۇننار ۋە باشقا كۆپلىگەن ئەتىۋارلىق نەرسىلەر بار ئىدى. خىتاي ئايال بۇ ئېسىل بۇيۇملارنى بىر - بىرلەپ قولىغا ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئايال خوجىسىغا كۆرسىتەتتى. يۇلتۇز بۇ نەرسىلەرگە بىر پەس پەرۋا قىلمىغاندەك قاراپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— رەھمەت ساڭا، ئۇلۇغ جاھانگىر. بۇلارنىڭ ھەممىسى دۇنيادا يوق بەكمۇ ئېسىل بۇيۇملار ئىكەن. بىراق مەن سېنىڭ بۇنچىلىك كايىپ كېتىشىڭگە ئەرزىمەيمەنغۇ دەيمەن.

يۇلتۇزنىڭ ئۈپا بىلەن ئاپئاق ئاقارتىلغان يۈزى، قۇلۇقچە سۇرمە سۈرگەن قاپقارا قاشلىرى بۇرۇنقىدەكلا قايغۇلۇق، سۇلغۇن كۆرۈنەتتى. ئۇ بىر كىچىك كۈمۈش ئەينەكنى كۆرگەندە بىرئاز كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ خۇسال بولغاندەك بولدى. ئۇ ئەينەكنى قولىغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا بىر پەس قاراپ ئولتۇردى.

— مانا ھازىر مېنىڭ چىرايىمنىڭ بولۇپ قالغىنى مۇشۇ! بۇرۇن ئاپتاپلىق دالالاردا يۈرگەن ۋاقتىمدا سېمىز، ئىككى مەڭزىم قىپقىزىل ئىدى! — دېدى يۇلتۇز ئۆزىنچىلا.

— سەن بۇنداق كېيىن يىلەنمەي دېگەن ئايالغا يۇز - كۆزۈڭنى بويىتىپ كۆرگەنلا خىتاي مايلىرىنى سۈركەپ يۇرمىسەڭمۇ بولىدۇ. بەلكى سېنىڭ ماڭا ئېيتمىغان باشقا تەلەپلىرىڭمۇ بارىدۇ، بار بولسا، تارتىنماي ئېيتمۇرا! — دېدى باتۇخان.

— مېنىڭ بىرلا تەلىپىم بار، ئۇنى ئورۇندىتىش سەن ئۈچۈن ئاسانلا بىر ئىش. سېنىڭ قوشۇنىڭ ئىچىدە بىر بوۋاي بار. مەن ئۇنى كۆرسەملا ھوشۇمنى يوقىتىپ، پۈت ـ قولۇم تىترەپ يىقىلىپ چۈشىدىغاندەكلا بولۇپ قالىمەن، ئاشۇ ئادەمنى چىغاناق شەھىرىگە قايتۇرۇۋەتسەڭ ياخشى بولاتتى. شۇ چاغدىلا مېنىڭ يۈرىكىم ئورنىغا چۈشۈپ، بىرئاز خاتىرجەم بولۇپ قالاتتىم، — دېدى يۇلتۇز خانىم.

— راستلا ئۇ قېرىنىڭ كۆزى يامان بولسا، ئۇنىڭ ساڭا كۆزى تەگكەنلىكتىن ئاغرىق ـ سىلاققا دۇچار بولۇۋاتقان بولسا ك، ئۇنداقتا مەن ئۇنى دۇشۇ ئەتراپتىكى پاتقاق سۇغا پاتۇرۇۋېتىڭلار، دەپ بۇيرۇق قىلاي. ئۇ، قېرىنىڭ ئېتى نېمە ئىدى؟ ئۇ قەيەردە ئۆزى؟

— ياق! ئۇنىڭغا ھەرگىز خىيانەت قىلغۇچى بولما! سەن ئۇلۇغ ۋە مەرد ئادەم ئىكەنلىكىڭنى كۆرسەت! ئۇ قېرىنغا سەن گىلەم يوپۇق يېپىلغان تۆت ئات ھەدىيە قىل ـ دە، بۇ يەردە كۆپ ھايال بولماي ئۆز يۇرتۇڭغا تېز قايىت، دەپ بۇيرۇق قىل. ئۇنىڭ ئىسمى نەزەر كەرىزەك. ئۇ يېڭىلمەس سۇبىتاي باھادىرنىڭ كەينىدىن قالماي ئەگىشىپ يۈرىدىغان خىزمەتچىسى. ئۇنىڭ قوشۇنىنى ئۇيغۇدىن ئويغاتقۇچى خورىزىنى ئاشۇ ئادەم باقىدۇ.

— ماقۇل، ئەمرىڭگە قۇللۇق تەقسىر! — دېدى سۇبىتاي باھادىر خانىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، — يۇلتۇز خانىم. نىڭ ئېيتقانلىرى ماڭا پادىشاھى ئالەمنىڭ ئەمرى بىلەن ئوخشاش! مەن ئۇ بوۋاينى قويۇپ بېرەي، خورىزىنىمۇ، تۆگىسىنىمۇ ئۆزى ئالسۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى ساندۇقنىمۇ

ئۆزى ئالسۇن. ئۇ ساندۇقلىرىغا رۇس شەھىرىدىن قولغا چۈشۈرگەن خاسىيەتلىك ئولجا① لىرىنىمۇ سېلىپ ئەكەتسۇن.

يىگىرمىنچى باب

ئاسىيىنىڭ ئاقىۋىتى

كىنەز گېلىپ كىگىز ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ئۇ ئۆيدە ئولتۇرغان كۆپچىلىككە ئالاق - چالاق قاراشقا باشلىدى. باتۇخان ئۇنىڭدىن رازى بولغاندەك، سۇبىتاي باھادىرمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا يۇمشاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كىنەز گېلىپ بىلىنى پۈكۈپ ئېڭىشكەن پېتى باتۇخانىنىڭ ئالدىغا باردى - ده، دۇم ياتتى ۋە يەرنى سۆيۈشكە باشلىدى. بىراق باتۇخان ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي باشقا ياققا قارىغان پېتى تۇرۇۋەردى. بىرەدەمدىن كېيىن كىنەز گېلىپ بىر تىزنىسى پۈكۈپ ئولتۇرۇپ «خان نېمە دەركىن» دېگەن ئوي بىلەن ئۇنىڭغا ھېلىدىن - ھېلىغا ئالاق - جالاق قاراۋەردى. باتۇخان ئاخىرى ئۇنىڭغا قاريدى - ده: «كىنەز گېلىپ سېنىڭ نىمە ئىشىڭ بار؟» دېدى.

— سەن ئۇلۇغ ئادەمسەن! سەن تەڭداشسىز مەردانە ئادەمسەن! شۇڭا سەن مېنىڭدەك ئىشەنچلىك سادىق قۇلۇڭغا رەھىم - شەپقەت قىلىشىڭ كېرەك، — دېدى ئۇ كۆچۈكلىنىپ.

— زادى ساڭا نېمە كېرەك؟ — دېدى يەنە باتۇخان چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ، گىلىپنىڭ سۆزىنى ياقتۇرماي.

---

① خاسىيەتلىك ئولجا — ئۇ چاغلاردا شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلغاندا قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلارنىڭ ھەممىسى «خاسىيەتلىك ئولجا» دېيىلەتتىكەن ۋە قولغا چۈشۈرگۈچى كىشىنىڭ شەخسى مولكى بولۇپ قالاتتىكەن.

— خۇدا بەرگەن تەقسىرىم! سېنىڭ ئۇلۇغ يۈرۈشلىرىڭدە مەن ساڭا داۋاملىق ھالال خىزمەت قىلىپ كەلدىم. ئەمدىلىكتە بولسا، سېنىڭ غالىب قوشۇنۇڭ تۇغۇلغان سەھراسىغا، ئۆز ۋەتىنىڭگە قايتماقتا. مەن بولسام بۇ يەردە دۈشمەنلىرىمنىڭ ئارىسىدا يالغۇز قالدىغاندەك تۇرىمەن...

كىنەز گىلىپ جىم بولۇپ قالدى - دە، پىسەنت قىلمای ئولتۇرغان جاھانگىرنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگۈسى كەلگەندەك ئۇنىڭغا تەلمۈردى.

— ساڭا زادى نېمە كېرەك، قانداق تەلىپىڭ بار؟ — دېدى خان.

— رۇخسەت بولسا، ساڭا يەنە خىزمەت قىلسام!

باتۇخان ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي، ئۇن - تىنسىز ئولتۇردى. خاننىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن كىنەز گىلىپ تېخىمۇ دادىللىق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى.

— سېنىڭ ئۆز يۇرتۇڭدا، ئۇ يەردىكى گۈلدەك ياشىغان سەھرادا مېنىڭ ساڭا كىرىكسىم يوقتۇر بەلكىم. بىراق رۇس يېرىدە مېنىڭ ساڭا كەلتۈرىدىغان پايدام كۆپ. ماڭا رەھىم قىل! مېنى رەزانغا ھۆكۈمدار قىلىپ بەلگۈلە! ھەرقانچە بۇلسىمۇ مەن ساڭا ھالال خىزمەت قىلغان ئادەمغۇ...

كىنەز گىلىپ سۆز ئارىسىدا «ماۋۇ مېنى قوللارمۇ؟» دېگەندەك سۇبىتاي باھادىرغا قاراپ - قاراپ قويياتتى. بىراق سۇبىتاي باھادىر ئۇنىڭ بىلەن كارى بولماي تۆۋەن قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىرايىدىن ئىچىدىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. كىنەزنىڭ سۆزىنى ياقتۇرمىغان يۈلتۇز خانىم تەتۇر قارىۋالدى.

باتۇخان يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— ۋەتىنىگە خائىنلىق قىلغان ئادەم - ھالال ئادەم ئەمەس. ئۇنىڭغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە

خوجايىنغىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئۇنى سېتىۋېتىشتىن قايتمايدۇ.
— مەن ساڭا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغان ئىدىمغۇ، — دېدى كىنەز گىلىپ جىلى بولۇپ يىغلاۋېتىشكە تاس - تاس قېلىپ، — مەن ساڭا زور خىزمەت كۆرسەتكەنىدىم... كىنەز گېنۇرگىنىڭ قوشۇنى قەيەردە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن مەن ئەمەسمىدىم...
— شۇنداق...
— مەن ساڭا ئۆز ئىختىيارىم بىلەن كېلىپ خىزمەت قىلغانىدىمغۇ، ئەگ بولمىغاندا ئاشۇ ئىشىمنى بولسىمۇ ئېتىۋارغا ئالساڭچۇ!
— ماڭا كەلمەي يەنە قەيەرگە بارالايتتىڭ! ئۇنىڭدىن باشقا نېمە ئامالىڭ بار ئىدى؟ دوستلىرىڭ سېنى قوغلاپ چىقارغان. ئەمدى پاناھلىنارمەن دېگەن يېرىڭ — قىپچاق يەرلىرى باشقۇرۇشۇمدا تۇرسا.
— شۇنداقتىمۇ... — دېدى گىلىپ يىغلامسىراپ.
باتۇخان سۇبىتاي باھادىرغا بۇرۇلۇپ:
— دانىشمەن ئەسلەتچىم! سەن ماڭا ئۆز ۋاقتىدا ئاتامنىڭ يان خان ئىسىملىك مىسلى كۆرۈلمىگەن، قورقۇمسىز باتۇر بىلەن قانداق جەڭ قىلغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بېرىمەن دېگەن ئىدىمغۇ، — دېدى.
سۇبىتاي باھادىر ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بېشىنى ئىتتىك كۆتۈردى - دە، ياش جاھانگىرگە تىكىلىپ قاردى ۋە خىرىلدىغان ئاۋازى بىلەن ئەپلەپ ھېكايە ئېيتىشقا باشلىدى.
— سېنىڭ ئۇ مەڭگۈ نامى ئۆچمەس خاسىيەتلىك مەرھۇم ئاتاڭ ئۆز ۋاقتىدا كېرەي① ئېلىنىڭ يان خان دېگەن ئەمىرى

---

① كېرەيلەر بىر زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئەللەرنىڭ بىرى بولغان. چىڭگىزخان ياش ۋاقتىدا كېرەي خانىنىڭ ئاددىي نۆكىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

بىلەن ئۇرۇش قىلغانىدى. كېرەيلەر كۆچلۈك، جەسۇر خەلق بولسىمۇ، شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالدى. بىراق يۈرەكلىك يان خان تىرىك ئەسىرگە چۈشۈشكە زادى ئۇنىمىدى. ئۇ ئاخىرىدا قالغان لەشكەرلىرىنى يىغىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇزۇن ۋاقىت بوي بەرمىدى. ئۇ خاسىيەتلىك ئاتىنىڭ ئۆچەكەشكەن ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى! شۇنداق بولسىمۇ سېنىڭ ئۇلۇغ ئاتاڭ ئۇنىڭ باتۇرلۇقىنى، يۈرەكلىكلىكىنى يۇقىرى باھالىدى...

— شۇنداق قىلىپ ئاخىرى نېمە بولدى؟

— چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنىنى ھېچكىم يېڭەلمىگەن ئەمەس. ئۇنىڭ بىلەن داۋاملىق قارشىلاشقان مۇھكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ خېلى تىركىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئاخىرىدا مۇڭغۇل لەشكەرلىرى تەرىپىدىن قورشاۋغا ئېلىنىدى. شۇنداق قىلىپ يان خان قىسماقتا چۈشۈپ قالدى. يان خان يېنىدىكى نۆكەرلىرىدىن ئايرىلىپ، ساق قالغان ئىككى خىزمەتچىسى بىلەن قورشاۋدىن قېچىپ چىقتى.

باتۇخان پېشقەدەم قوماندانىنىڭ ھېكايىسىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتاتتى، بەزىدە رازىمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويياتتى. ھېكايە يۈلتۇز خانىمغىمۇ يېقىپ كەتتى. شۇڭا ئۇ ئۇلارغا يېقىنراق بېرىپ ئولتۇردى. يېڭى لېنخې ھېكايىگە بېرىلىپ، ئاغزى ئېچىلىپ داڭقېتىپلا قالغانىدى. كىنەز گىلىپ ئىچى - ئىچىدىن ئازابلىنىپ ئولتۇرغانلارغا ھومىيىپ قاراپ قويياتتى.

— پاھ، ھەقىقىي باتۇر ئىكەن - دە! شۇنداق قىلىپ يان خانبىراقلا قۇتۇلۇپ كەتتىمۇ ياكى بىرەر يەردە قولغا چۈشۈپ قالدىمۇ؟

سۇبتاي باھادىر تامىقىنى قىرىپ بىر يۆتىلىپ

قويدى - ده، سۆزنى داۋاملاشتۇردى:
— ياق قۇياشىم! ئاتىسىغا لەنەت يۇندىخور خىزمەتچە لىرى ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلدى. بۇ ئىككىلەر ئۇنىڭ ئۇخلاۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ خانىنى ياۋۇزلارچە ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى كېسىۋېلىپ چىڭگىزخانغا ئەكىلىپ سۇۋغا قىلدى.
كۆپچىلىكنىڭ هەممىسى جىمجىت ئولتۇراتتى. سۇبتاي باھادىر ھېكايىسىنى توختىماي داۋام قىلدى:
— بۇ نائەھلى ئىتلار، مۇشۇنداق قىلساق قوماندان بىزنىڭ گۇناھىمىزنى كەچۈرىدۇ، بىزگە ياخشىلىق قىلىدۇ، دەپ ئويلىغان ئوخشايدۇ. بىراق دانىشمەن چىڭگىزخان غەزەپ لىنىپ: «يان خانىنىڭ بېشىدىن دۆلەت قۇشى كەتمىگەن، كۈچ-قۇدرىتى بار ۋاقتىدا سىلەر ئۇنىڭ يېنىدا ئۆلۈشكە تەييار ئىدىڭلار، ئۇنىڭ ئالدىدا پۈتۈڭلارنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ لەنچۈكى قالمىغاندا بولسا، ئۆزۈڭلارنىڭ شەخسىي پايدائىلار ئۈچۈن ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىپسىلەر - ده!» دېدى - ده، خائىنلارنىڭ بەل ئومۇرتقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا بۇيرۇدى.
باتۇخان گىلىپكە ئاستا بۇرۇلۇپ قارىدى ۋە:
— ۋاپاسىز خائىنلارغا تېگىشلىك جازانىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ — دېدى.
بۇ گەپنى ئاڭلىغان كىنەز گىلىپنىڭ پۇت - قولىدا جان قالمىدى. مېنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتەرمۇ دەپ ئويلاپ، يەرگە باش ئۇرۇپ زار يىغلاپ جاھانگىرنىڭ ئايىغىنى قۇچاغلاپ سۆيۈشكە باشلىدى. باتۇخان ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى.
— سېنىڭ ماڭا خىزمەت قىلغىنىڭ راست. بىراق بۇنىڭ بەدىلى ئۇچۇن بىز دائىم ساپ ئالتۇن تۆلەپ تۇرغانىدۇق. ئەمدى

بولسا ۋاپاسىزلىقنىڭ جازاسىنى تارتسەن...
باتۇخان بۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ كىنەز گىلىپنىڭ ئەسكى لاتىدەك پۈرۈلۈپ، تامدەك تاتىرىپ كەتكەن يۈزىگە چەكچىيىپ قاريدى.
— ئادەمگەرچىلىكى بار، ئوغۇل بالا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغاندۇ... — دېدى يەنە باتۇخان.
— خۇدا يار بۇلغاي تەقسىر، مېنى كەچۈر... مېنى ئايا... — دەيتتى گىلىپ، كىچىككىنە ئوروق قۇللىرى بىلەن باتۇخاننىڭ يوغان بىلەكلىرىگە مەھكەم يېپىشىۋېلىپ.
— بولىدۇ... ئۇنداق بولسا تىرىك قېلىۋەر... سېنى ئۆلتۈرمەيلى!
كىنەز گىلىپ بۇ سۆزنى ئاڭلىشى بىلەن باتۇخاننىڭ قىزىل چىگرىن ئۆتۈكىنى چۇكۇلدىتىپ سۆيۈشكە باشلىدى.
— ئەمدى كېتىۋەر! يېتەر شۇنچىلىكى. ئەرەپشاھ! نۆكەرلەرگە ئېيت، ماۋۇ كىنەزنى دالاغا ئاپىرىپ، بېشى قايغان تەرەپكە قويۇپ بەرسۇن.
— ئەمدى مەن نەگە بارىمەن؟... دالادا مەن نېمە قىلىمەن، مېنى ئۆزۈڭ بىلەن بىللە ئېلىپ كەت! — دەيتتى كىنەز گىلىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ.
باتۇخان ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايلا تەتۇر قارىۋالدى. شۇ ئارىدا ئىككى نۆكەر گىلىپنى① مەجبۇرلاپ ئۆيدىن سۆرەپ چىقىپ كەتتى. ئەدەپشاھ ئۇنى ئىتتىرىشىپ تالاغا چىقىرىپ بولۇپ ئىشىكنى يېپىۋالدى.

① تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا كىنەز گىلىپ بىر مەزگىل قىپچاق دالاسىدا تېنەپ يۈرۈپتۇ. كېيىنرەك ئېسىنى يوقىتىپ سارىڭ بولۇپ قالغانىكەن. ئۇنىڭ قاچان ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوق.

يىگىرمه بىرىنچى باب

«رۇس ئېلى قايتىدىن باش كۆتۈرمەكتە»

مارت ئايلىرىدا پېرۇنوۋبوردىكى ھەممە يەر جىمجىت بولۇپ، تىرىك جان يوقتەكلا بولۇپ قالاتتى. لېكىن بۇ يەرگە كىشىلەرنىڭ رەزان كىنەزنىڭ چاقىرىقى بويىچە لەشكەرلىككە كەتكەن لەشكەرلەر سۈزدال ئەتراپىدا، بىرىنىدەي سازلىقتا، سىت ۋە مولوگا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا جەڭ قىلىۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرلەر كەينىدىن كېلىپ تۇراتتى. «ئۇلار يەنە قايتىپ كېلەرەمۇ؟ دۈشمەن ئىنتايىن رەھىمسىز، كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلار قولىغا چۈشكەن ئادەمنى تىرىك قويمايدىغاندەك تۇرىدۇ» دېيىشەتتى پرۇنوۋبوردىكىلەر.

تاتارلار ۋەيران قىلىۋەتكەن يېزىنىڭ ئۆيلىرى ئورنىدا تۇرخۇنلىرى چوقچىيىپ قالغان كېسەك پېچلار ۋە كۆيۈندى بولغان قالدى - قاتتىلارلا قالغانىدى. پەقەت كۆل تەرەپ چەتتىكى بىرنەچچە ئۆيلەرلا بىر-بىرىگە يېپىشىپ ئۆرە تۇراتتى. پۈتكۈل يېزىدىكى تىرىك قالغان باللار شۇ ئۆيلەرگە پاناھلانغانىدى. ئۇلارغا زىۋياگانىڭ ئايالى ۋە ئاران جېنى قالغان ئىككى مومای پاسىبانلىق قىلاتتى. زىۋياگانىڭ ئايالى ئورۇقلاپ قورۇق ئۇستىخان بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار كۈن بۇيى كۆلدىن قارا بېلىق ۋە تاپان بېلىق تۇتۇپ ھەممىسى بىرلىكتە شۇ بېلىقلارنى تالغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ يەيتتى ۋە قارىغاي قوۋزىقىنىسى ئۈن قىلىپ قارا نان قىلىپ يەيتتى. ياز يورۇپ، قۇياش نۇرى يەر يۈزىنى بارغانسېرى

قىزىتىشقا باشلىدى. قىش بويى قەدىمىي ئورمانلارنى بېسىپ ياتقان قارلار ئېرىپ، ساي - جىرالاردا سۇلار شارقىراپ ئېقىشقا باشلىدى. پېرۇنوۋبور يېزىسىنىڭ ئەتراپىدا يۇرۇشكىمۇ، ئۇ تەرەپكە ئۆتۈشكىمۇ بولماي قالدى. ئەتراپقا توپ - توپ قۇشلار ئۇچۇپ كەلمەكتە ئىدى. سان - ساناقسىز غاز ئۆردەك لەر بىر - بىرى بىلەن مۇڭداشقاندەك غاق - غاق قىلىشىپ كۆل ئەتراپىدا ئايلىنىپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئورمان كۆزەتچىسى دەپ ئاتالغان قۇشلار «توك - توك» قىلىپ دەرەخ قوۋزاقلىرىنى چوقۇيىتتى.

ئاپرېل ئېيىنىڭ باشلىرىدا تېنەپ يۈرگەن مۇساپىرلارنىڭ دەسلەپكى توپلىرى يېزا - قىشلاقلىرىغا ئۆيلىرىگە قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار بېلىقچى ئايالار بىلەن تاتارلارنىڭ ئاڭلاپ قېلىشىدىن قورققاندەك پىسىرلاپ سۆزلىشەتتى. ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنلىكى ئېنىق بولسىمۇ، قاتتىق قەرقۇپ كەتكەنلىكتىن ئەتراپىغا ئالاق - جالاق قارايتتى.

— ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى مۇشۇ ئەتراپتىكى يىللاردا تەمتىرەپ يۈرىدۇ، بىراق ئاساسىي كۆچى ۋەھشىي دالاغا كېتىپ قالغاندەك تۇرىدۇ. ھازىر ئاخىرقى قىسىلىرىمۇ شۇ تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا باشلىدى. بىز يېقىندا سىلەر تەرەپكە كۆچۈپ كەلسەك، دەپ ئويلاشقانىدۇق. مۇشۇ يەردە تېرىقچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەرنى قىلساق... بۇنىڭغا سىلەر ئانچە قارشىلىق قىلماسسىلەر، بۇ يەر بىزگە بەك ياراپ كەتتى ھەم چېكى يوللاردىن چەتتىرەك، ھەم تىنچ ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆلدىمۇ بېلىق مولدەك قىلىدۇ. بۇ يەردە زىرائەتلەر ئوبدان ئوخشايدىغاندەك تۇرىدۇ، ئەمدى ئۇنى بىزدىن ھېچكىم تارتىۋالالماس، — دېيىشەتتى ئۇلار مومايلارغا.

بۇ يەرگە كەلگەن مۇساپىرلار بارغانسېرى كۆپىيىشكە

باشلدی. ئەتىياز سۇلىرى تارتىلىپ، يەرلەر ئەكچىشكە باشلىغان ۋاقتىدا جاۋغايلىرى سېلىنىپ تۇرغان ئاتلارمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. مۇساپىرلار ئورۇقلاپ ئۆلەي دەپ قالغان ئاتلارنىڭ بەزىلىرىگە سوقا ياكى تىرنىلارنى سۆرىتىپ كەلگەندى.

كىشىلەرنىڭ بارا - بارا كۆپىيىشى بىلەن پېرۇنۇۋبېرمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆكۈللۈك بولۇپ قالدى. كۆپ ئۆتمەي ئورمانلىقتا دەرەخكە ئورۇلغان نۇرغۇن پالتىلارنىڭ تاق - تۇق قىلغان ئاۋازى بىلەن جاڭگال كۆزەتچىلىرى ۋە باشقا قۇشلارنىڭ ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ ئۇزاققىچە ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان بولدى. بارا - بارا قېۋىزنى ئاقلانغان قارىغاي ياغاچلىرىدىن گىرەلەشكەن يېڭى ياغاچ ئۆيلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. قەيەرلەردىندۇر تۆكلىرى سالۋاراپ كەتكەن بىر توپ ئىت كېلىپ كېچە - كۈندۈز قاۋاپ چىقىدىغان بولدى.

تاتارلار تېغرىسىدىكى خەۋەرلەرمۇ ئاستا - ئاستا سىلكىشكە باشلىدى، دېھقانلار ئىشىنىكى ئاخىرى قانداق بولىدىغانلىقىنى توغرىسىدا ھەرخىل پەرەزلەرنى قىلىشاتتى. ھەركىم ئۆز پىكرىنى ئېيتىپ، بىرى ئۇنداق دېسە، بىرى مۇنداق دەپ يۇرۇشەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى تاتارلار خۇددى قىپچاقلارغا ئوخشاش ۋەھشىي دالاسىغا كېتىپ قالغاندۇر، ئۇلار ئەمدى يەنە رۇس يېرىگە كەلمەس، دېگەن پىكىردە ئىدى.

بىر كۈنى ئورۇقلاپ قۇرۇق سۆڭەك بولۇپ قالغان، ئېگىز بويلۇق بىر ئايال پەيدا بولدى. ئۇ خۇددى ئۆزىدەك ئورۇق بىر ئىنەكنى ھەيدەپ كەلگەندى. ئايال ئۆرە تۇرغۇدەك مادارى قالمىغان بۇ ئىنەكنى سۆرەپ دېگۈدەك ئەكەلگەندى. ئايالار بۇ قىزىل ئىنەكنى ئورنۇپلىپ، ئۇنىڭ ئۆپكىدەك بېشىپ كەتكەن ئەمچەكلىرىنى تارتىپ كۆرۈپ، ئىچ ئاغرىتىپ باشلىرىنى چايقىشىپ قويۇشتى. ئىنەكنىڭ ئېگىسى بولسا، بۇنىڭغا قىلچە پەرۋا قىلمىغاندەك تۇراتتى.

— بۇ جانىۋار مېنىڭ قورسىقىمنى باقمدۇ! خۇداغا شۈك ری هازىر كۆكلەم پەسلى. كۆك چۆپ تولا، ئۇنىڭ ئۈستىگە مېنىڭ بۇ يەردە بىلمەيدىغان جايىم يوق، قەيەردە قانداق چۆپ ئۆسۈپ چىقىدىغانلىقىنى بىلمەن. مېنىڭ بۇ ئورۇق ئىنىم بۇ يەردە ئوڭايلا تويۇنۇپ قالىدۇ... — دېدى هېلىقى ئايال.

— سەن مۇشۇ يەرلىكمىدىڭ؟

— ئەلۋەتتە! مانا ماۋۇ تۇرغان مېنىڭ ئۆيۈمنىڭ پېچى، سادىغاڭ كېتەي، بۇ يەر مېنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرىم ئەمەسمۇ!

بۇ چاغدا زىۋياگانىڭ تۇل ئايالى: «ۋاي جېنىم خۇدا-يىمەي، سەن ئوپالىنخامۇسەن؟» دەپ ۋارقىرىدى ۋە توپ ئىچى نى يېرىپ غۇلاچلىرىنى كېرىگەن پېتى ئۇنىڭغا ئېتىلدى. ئىككى ئايال بىر پەس قۇچاقلىشىپ يىغا - زار قىلىشتى. ئۇلارنىڭ بىرى: «ئوپالىنخا جېنىم، سېنىڭ قەدىناسىڭ نەدە؟» دەپ سورىسا، يەنە بىرى: «ئۆي ئىچىدىكى باشقىلار نەدە؟ بىرەر جايدا يەر قۇچاغلاپ، ئىنت قۇشلارغا يەم بولۇپ كەتتىمۇ يا» دەپ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلايتتى.

ئاياللار ئۇپالىنخادىن بۇ يەردىن كەتكەن كىشىلەرنىڭ هەممىسىنى سۈرىدى. بىراق ئۇ تۇزۇكرەك بىرەر خەۋەر ئېيتىپ بېرەلمىدى.

— ساۋېلىنى سىت دەريا سىنىڭ بويىدا قازا بولۇپتۇ، دەيدۇ، باۋلانىڭ سۇزدال ئەترايىدا سەرۋازلار قاتارىدا يۈرگەنلىكىنى كۆرگەن كىشىلەر بار، تۇرۇپكىنى چېپ - چېكىلا يىگىت بولۇپ قاپتۇ، دېيىشىدۇ. بىراق تاتارلارنىڭ ئوقى ئۇنىمۇ ئۇجۇقتۇر-مىغان بولسىلا، — دېيىشتى ئاياللار.

ماي ئېيىنىڭ بىر كۈنى تۇرۇپكىمۇ تۇيۇقسىزلا پەيدا بو-لۇپ قالدى. بۇ يىگىتنىڭ ئون ئىككى ئەزاسى سالامەت بولۇپ،

بالاغەتكە يېتىپ قالغان بولسىمۇ، خېلىدىن بېرى ئاچ يۈرگەنلىكتىن قورايدەك ئورۇق ئىدى، ئۇ بۇ يەرگە كېلىپلا ئالدى بىلەن كۆپچىلىكتىن ئۆزىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى سوراشتۇردى.

ــ ئۇلار تىرىكمىكىن؟ ئۇلارنى قەيەردىن تاپقىلى بولار؟ ــ دەپ سورايتتى تۇرۇپكا. ئاندىن كېيىن كۆپچىلىككە ئۆزىنىڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇنىڭ تارلاردىن تارتىۋالغان بىر ياخشى ئېتى بۇلغانىكەن، بىراق دىنسىز ۋەھشىيلەر ئۇنىڭ كەينىگە كىرىۋېلىپ قۇغلاۋېرىپتۇ، دۇشمەندىن قېچىپ كېلىۋاتقاندا چېپىپ كېلىۋاتقان ئات بىر ئورەكتىن سەكرەيمەن، دەپ مۇدىرىپ كېتىپ پۇتىنى سۇندۇرۇۋاپتۇ، تۇرۇپكىنىڭ ئۆزى مېڭىپ بىر جاپادا ئورمانلىق ئارىسىغا كىرىپ ئاران قۇتۇلۇپتۇ. ئارقىدىن قۇغلاپ كېلىۋاتقان تاتارلار ئۇنى تاپالماي ئادىشىپ قاپتۇ...

تۇرۇپكا كەلگەن كۈنى يەنە بىر قېپچاق ئېتىغا مىنىپ لىخاركودىرياشمۇ كېلىپ قالدى. ئۇ كېلىپلا تۇرۇپكىدىن ۋىشنىيانكىنىڭ قازا بولغانلىقىنى ئاڭلاپ هېۋشىدىن كېتىپ ئاتتىن غۇلاپ چۈشتى. بىرىدەمدىن كېيىن ئۇ چېچىنى يۇلۇپ، بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ، هۆڭرەپ يىغلاشقا باشلىدى. ئۇ يەردىكى مۇمايلار كۆز يېشى قىلغاچ ئۇنىڭغا سۇ سەپتى ۋە دەم سالدى. بىراق لىخار يىغىسىنى توختاتمىدى:

ــ مەن ئەمدى كىم ئۈچۈن ياشايمەن؟ ئەمدى ماڭا هاياتنىڭ نېمە قىزىقى بار؟ ــ دەپ ئاھ ئۇرىاتتى ئۇ.

بىرىدەمدىن كېيىن كۈدىرياش يىغىسىنى توختىتىپ بىر نەرسىنى ئويلاۋاتقان ئادەمدەك ياتقان يېرىدە تۇرۇپ قالدى ۋە ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، يېنىدا تۇرغان تۇرۇپكىغا سۆزلەشكە باشلىدى:

— بالام، مەن مۇنداق بىر گەپ ئاڭلىدىم: تاتارلارنىڭ ئاساسىي كۆچى بۇ ئەتراپتىن كېتىپ بولۇپتۇ. بىراق ئۇلار چوڭ چوڭ شەھەرلەردە دېھقانلار ئىسيان كۆتۈرمىسۇن دەپ ئاز - تولىدىن لەشكەر قالدۇرۇپ كەتكەندەك تۇرىدۇ. رەزانىنىڭ يېڭى كىنەزى ئىنگۇار ئىنگۇاردۇچ چىرنىكوۋدىن پىراسلاۋلغا كېلىپ تۇ. ئۇ ئەمدى ئۆرتەنگەن رەزاندا ئۆز كىنەزلىكىنى قۇرماقچى ئىكەن. ئۇ ھازىر لەشكەر توپلاۋاتىدۇ. مەن ئۇ كىنەزگە ئىشەنچ لىك يىگىتلەرنى ئېلىپ كېلىمەن دەپ ۋەدە بەرگەنىدىم.

ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان ئۇششاق بالىلار بارماقلىرىنى چىشلىشىپ لىخارنىڭ پۇتىدىكى ئالا شالۋۇرى بىلەن بېشىدىكى قىپچاق قالپىقىغا ھاڭ - تاڭ بولۇپ قاراپ تۇراتتى.

— ماۋۇ بالىلارنىڭ تېخى ئۇستىخىنى قېتىپ، ۋايىغا يەتمىگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرىدىغانسەن، ئۇلارنى ئوبدان پەرۋىش قىلىپ، تەربىيىلەپ ئۆستۈرۈش كېرەك. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتىسىز يېتىم بالىلار. بۇندىن كېيىن بىر مەزگىل تاتارلار بىلەن كېلىشىمگە كېلىپ، بويسۇنغان قىياپەتتە ئۇلار بىلەن دوست - ئىناق يۈرگەندەك بېرىلىمىز - دە... ئارقىدىن... ئۇلار بىلەن ئوبدان ھېسابلىشىمىز... كىنەز ئىنگۇار ئىنگۈارنۇچنىڭ ئۆزى قېرىل ئاستىدىكى لەشكەرلىرىگە ئەنە شۇنداق دېگەنىدى، — دېدى لىخار كۆدىر ياش.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان تۇرۇپكا:

— مەنمۇ سېنىڭ بىلەن بىللە كېتىمەن، — دېدى.

ئۇلار ئىككىسى كۆپ ھايال قىلماي پىرۇنوۋبوردىن يېرىلغا چىقتى. ئۇلار قېلىن ئورمانلىق ئىچىدىكى ئوچۇق يول بىلەن ئالغا كېتىۋەردى. قاش قارايدى، يامغۇر يېغىپ قالىدىغاندەكلا تۇراتتى. يامغۇر ئالدىدىكى شامالسىز، تىنجىق ھاۋادا دەرەخكە ئورۇلۇۋاتقان پالتىلارنىڭ تاقىلداشلىرى بىلەن ئۆي سېلىۋاتقان

خوتۇنلارنىڭ جاراڭلىق پاراڭلىرى خېلىغىچە ئۇلارغا ئاڭلىنىپ تۇردى.

لىخار مېڭىشنى توختىتىپ، پالتا ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتقان يېرۇنوۋبور تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— كۆردۈڭمۇ، رۇس ئېلىنىڭ قايتىدىن دەس تۇرۇۋاتقانلىقىنى! — دېدى.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

يېراقتىكى ۋەتەندە

نەزەر كەرىزەك بېۋاي يۇرتىغا قايتىشنى تەلەپ قىلغان يارىدار قىپچاقلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تېپىغا قوشۇلۇپ باتۇخانىڭ ئوردىسىدىن يولغا چىقتى. ئۇلار باتۇخاننىڭ رۇس يېرىگە ھۇجۇم قىلغاندا بېسىپ ئۆتكەت يېزىلىرى بىلەن مېڭىپ، تۆت ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، كۈز ئايلىرىنىڭ باشلىرىدا چىغاناق شەھرىگە يېتىپ كەلدى.

شەھەرنىڭ ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى مەھەللىلەرنىڭ ئايالىلىرى ئۆزۈندىن بېرى غەربتىن كېلىدىغان يول ئېغىزىغا چىقىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ يولىغا قاراپ كۈتۈپ تۇرۇشاتتى.

نەزەر كەرىزەكنىڭ ئايالى قىز تۇغماس توغان ئىسسىلىك كىچىككىنە ئوغلى بىلەن ئۆت كېلىشنى يېنىغا ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كىگىز ئۆيىنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. ئۇلار يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بارغان ئاتلىق ئادەملەرنىڭ كۈندە كۆيگەن چىرايىغا كۆز ئۇزمەي قارىشىپ تۇراتتى.

بىر چاغدا كىگىز ئۆيىنىڭ يېنىغا خانلارداڭ ئالچاڭلاپ

مېڭىپ، لوپ - لوپ قەدەم بېسىپ كېلىۋاتقان يۆگان بىر سېرىق تۆگە يېقىنلاشتى. ئۇنىڭ ئارقىدىن ئېگەر - تۆڭلۈك تۆت ئات كېلىۋاتاتتى. ئاتلارنىڭ ھەممىسىگە گىلەم يۆپۈق يېپىلغانىدى. تۆگىگە ئارتىلغان يوگان ساندۇقنىڭ ئۈستىدە ئۇچىسىغا كىمخاپ تون، بېشىغا دۇگلەك بۆرك كىيىۋالغان بىر بوۋاي ئولتۇراتتى. ئۇ سىرتقى كۆرۈنۈشىگە قارىغاندا بەئەينى چەت ئەللىكلەرگىلا ئوخشايتتى. بۆۋاي قولىدا شادا پاچاق بىر خوراز تۇتۇۋالغانىدى.

تۆغان تۇيۇقسىزلا:

— ۋاي جېنىم، بۇ مېنىڭ دادامغۇ! ئاكىلىرىم قېنى؟ — دەپ ۋارقىرىدى.

قىز تۇغماس بىلەن ئۇنىڭ كېلىنى بۆۋاينى تونۇپ ئاۋازىنىڭ بارىچە جار - جۇر قىلىشتى. ئۇلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئۆيلەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى سىرتقا يۈگۈرۈشۈپ چىقىشتى. ئۇلار ئۇستىدە ئادەم يېرىق، ئېگەرلىرىگە نەزەركەرنىڭ بالىلىرىنىڭ ئەگرى قىلىچلىرى ئېسىلغان تۆت ئاتنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ قېلىشتى.

نەزەرنىڭ كېلىنلىرى ئالمان - تالمان ئاتلارغا يۈگۈرۈپ ھەرقايسىسى بىردىن ئاتنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ، ھۆكۈمەپ يىغلاشقان پېتى ئاتلارنى ئۆز ئۆيلىرىگە يېتىلەپ ئېلىپ ماڭدى. قىز تۇغماس يەرگە ئۆزىنى ئېتىپ دومىلاپ، يۇز - كۆزىنى تاتىلاپ، ئاقارغان چاچلىرىنى يۇلۇپ ئۇن سېلىپ يىغلاشقا باشلىدى.

— مېنىڭ قولۇنچاقلىرىم، بالىلىرىم نەدە قالدى؟ ئەمدى قانداق قىلارمەن، — دەپ يىغلايتتى قىز تۇغماس.

نەزەر كەرىزەك ئايالىنىڭ يېنىغا كېلىپ تىزلىنىپ ئولتۇرىدى - دە، يېڭى بىلەن كۆزىدىكى ياشلارنى ئېرىتقاچ:

— ئەر يۈرەك، باتۇر تۆت بالاكنىڭ خۇدايىم ئۇ دۇنيالـ
قىنى بەرسۇن! يىغلىغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ! تـەقدىرنىڭ
بۇيرۇقى شۇنداق ئوخشايدۇ، خۇدا ئىمانىنى سالانەت قىلسۇن؟ —
دەپ ئايالىنى بەزلەشكە باشلىدى.

بىر چاغدا قىز تۇغماس ئورنىدىن چاچراپ تۇردى - دە:

— مېنىڭ مىسىق جېنىم قەيەردە؟ سەن ئۇنىڭ ھەققىدە
ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىدىڭمۇ؟ — دېدى.

نەزەر كەرىزەك ئېسىگە بىر نېمە كەلگەندەك قاپاقلىرىنى
تۇرگەن پېتى بىردەم جىم ئولتۇردى. ئاندىن ئاپئاق ساقىلىنى
سىيپاپ قويۇپ:

— ئۇرۇشقا بارغان بارلىق ئوغۇللىرىمنىڭ ئىچىدە ساق
قالغىنى شۇ مىسقلا. خۇدايىتائالا ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر بەر-
سۇن، — دېدى.

قوشنا ئايالار كېلىپ قىز تۇغماسنى ئورنىدىن تۇرغۇ-
زۇپ، يۆلەپ ئۆيىگە كىرگۈزۈپ قويدى. ئۇلار بار ئامال بى-
لەن قىز تۇغماسنى بەزلەشكە تىرىشاتتى. بىراق شۇنداق بىر-
سىمۇ، ئۇلار قىز تۇغماسقا قوشۇلۇپ غەرىبكە ئاتالمىش، ئۇلۇغ
يۈرۈشلەردە قۇربان بولغان: تۆمۈر، بۆرىباي، يانتاق ھەمدە
قىلىچنىياز قاتارلىق ئەر يۈرەك تۆت قىپچاق يىگىتنى ياد ئې-
تىپ ئۇن سەلىپ زار - زار يىغلىدى. ئۇستىلىرىدىكى كىيىملە-
رىنى يىرتىپ، يۈز - كۆزىنى تاتىلاپ، چاچلىرىنى يۇلدى.

كۆپچىلىك ئاشۇنداق يىغلاپ - قاخشىشىپ بولۇپ، بىرئاز
سەۋرى قىلدى. ئاندىن كېيىن:

— ھە راست، سەن نېمە ئۇلجا ئەكەلدىڭ؟ — دەپ نە-
زەر كەرىزەكتىن سوراشقا باشلىدى.

— مېنىڭ ئۇلجامنى دەمسىلەر، ئۇ قەيەردە دېمەكچىسـ
لەر؟ مەندە نېمە ئۇلجا بولاتتى! بايانداركان ئەمدى قۇلغا

باي بولدى. ئۇلار يەنە كارۋانغا ئارتىپ كۆپلەپ ئولجىلارنى ئېلىپ كەلمەكتە. ئولجىنى شۇلاردىن كۆتۈۋېلار. مەن... خان ئەمەسمەن - دە! — نەزەر كەرىزەك سۆزىنى بىراقلا ئۈزۈپ تاشلىدى.

نەزەر كەرىزەك كەچقۇرۇنلۇقى شادا پاچاق سەرىق خوراز نىڭ گۆشىنى بەسىپ پىشۇرغان مايلىق پولوغا ئوبدان تويۇالغاندىن كېيىن، ئىشىك ئالدىغا چىقىپ ئات يوپۇقىنى ئاستىغا سېلىپ ئولتۇراتتى. بىردەمدە قىپچاقلار ئۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئۇلۇغ ئىدىل دەريا سىنىڭ نېرىسىدا ياشايدىغان، ھېچكىم بىلمەيدىغان ھەيران قالارلىق يات ئادەملەر ھەققىدىكى ۋە ئۇلارنى «خاسىيەتلىك ئەرۋاھ» ئۇلۇغ چىڭگىزخانىنىڭ ئوغۇل نەۋرىسى، جۇجى خانىنىڭ بالىسى باتۇر ياش قوماندان باتۇخانىنىڭ پۈتۈنلەي يەڭگەنلىكى ۋە بېقىندۇرغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىسىنى قىزىقىپ ئاڭلاشتى.

ھاجى رەھمىنىڭ «قول يازمىلىرىدىن» كۆچۈرمە «مەيلى رۇسلارنىڭ دېھقانچىلىق دالالىرىدا، ياكى جەمجىت قېلىن ئورمانلىرىدا بولسۇن، مەيلى قىپچاقلارنىڭ پايانسىز كەڭ سەھرالىرىدا بولسۇن مۇڭغۇل قوشۇنلىرى دەريا - دەريا قان تۆكتى... بۇ ياۋايىلارنىڭ ياۋۇز لەشكەرلىرىگە قارشىلىق قىلغان تىنچ ئاھالىلارنىڭ تۆككەن قېنى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت مۇڭغۇللارنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرۇپ، كۆپچىلىكنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇش ئۇچۇنلا ئىشلەنگەن ئىشلارئىدى.

جاھانگىر باتۇخانىنىڭ بولغار، رۇس، بورتاش ئەللىرىنى ۋە باشقا غەرب خەلقلىرىنىڭ يەرلىرىنى بېسۇبېلىش ئۈچۈن قىلغان بىرىنچى سەپىرى تاتار لەشكەرلىرىنىڭ قىپچاق سەھرالىرىغا قايتىپ كېلىشى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىراق چىڭگىزنىڭ

نەۋرىسى بولغان بۇ ياش قوماندانىنىڭ ئالدىغا قويغان ئۇلۇغ مەقسىتى بۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشقىنى يوق. باتۇخان قىپچاق يەرلىرىدە ئىككى يىلچە تۇرۇپ، سەپەر داۋامىدا ئورۇقلاپ، ھەر رەپ قالغان موڭغۇل ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، يەر - جاھانىنى بىر ئالغان سانسىز نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ داغدۇغا بىلەن قايتا ئاتلاندى. ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنىمۇ قىرىپ - چېپىپ، دەسسەپ - يانجىپ قانلىق ۋەيرانچىلىققا دۇچار قىلدى.

بىراق بۇ ۋەقەلەر توغرىسىدا مەن باشقا بىر كىتابىمدا بايان قىلغانىدىم. شۇڭا بىلىمگە تەشنا ئوقۇغۇچىمغا ئاشۇ كىتابىمنى ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت تىنچ خاتىرجەم ئۆمۈر كۆرۈشىنى، ھېچقانداق قايغۇ - ھەسرەت چەكمەي ئازاب - ئوقۇبەتلەر كۆرمەي، تىنچ ياتقان خەلقلەرنىڭ ئۈستىگە قارا بۇلۇتتەك تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىدىغان دەھشەتلىك ئۇرۇشتىن ئامان - ئېسەن بولۇپ، مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىشىنى تىلەيمەن...».

بۇ كىتاب سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان دۆلەتلىك بەدىئىي ئەدەبىيات
نەشرىياتى ئالمۇتا 1950 - يىل قازاقچە نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە ۋە
نەشر قىلىندى.

本书根据苏联哈萨克斯坦国立艺术出版社阿拉木塔1950年哈文版本翻译出版。

责任编辑：阿布力米提·伊明

拔都汗　（维吾尔文）
〔苏〕米·格雅尼　著
阿布都瓦力·木克衣提　译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　27.5印张　1插页
1988年2月第1版　1988年5月第1次印刷
印数：1——7,500

ISBN7-228-00166-4/I·63　定价：3.75元

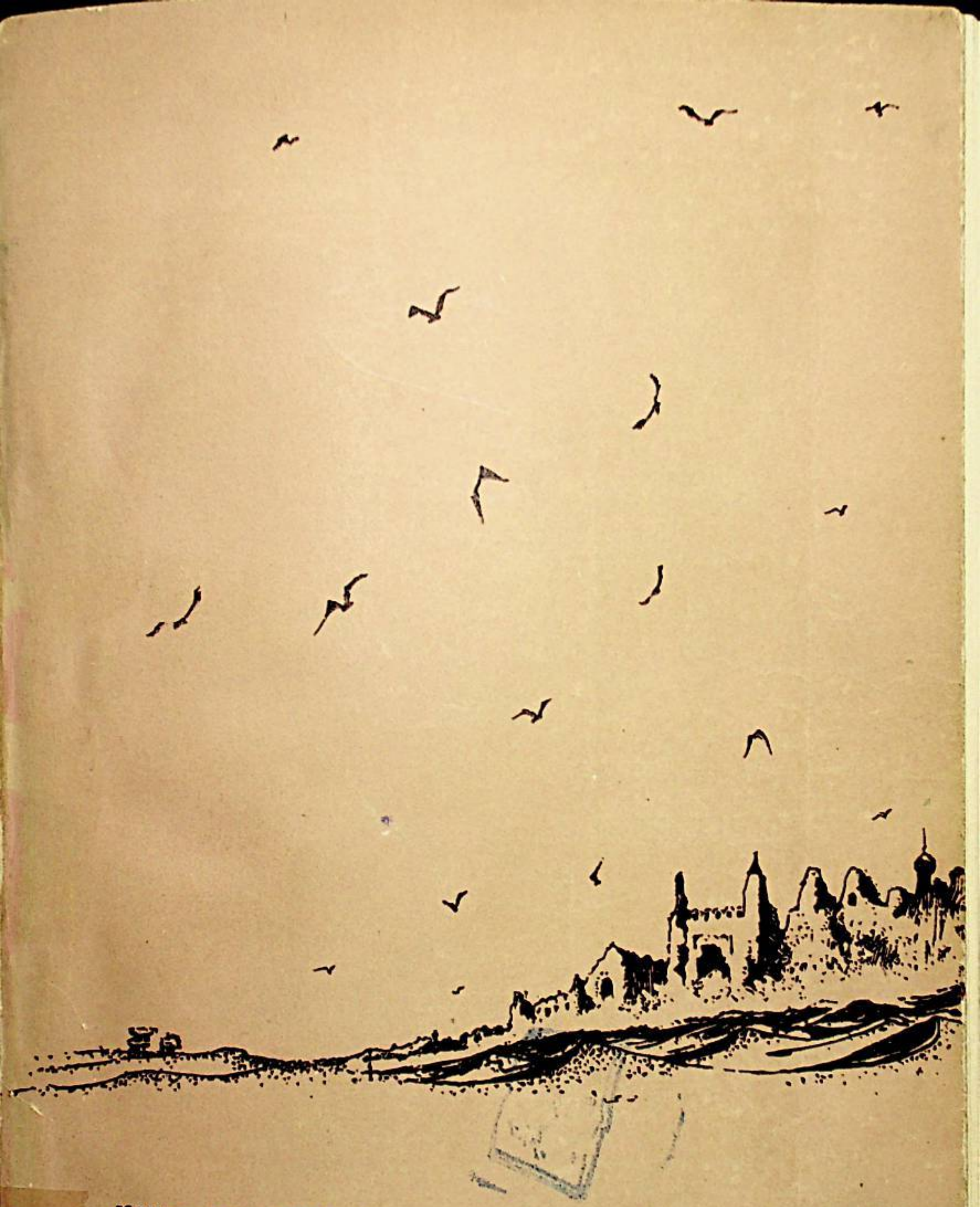

ISBN7 — 228 — 00166—4
I.63（民文） 定价：3.75元